

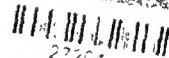
કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું સંગ્રહ

અનુક્રમિક ક્રમ

અનુક્રમિક ક્રમ

શ્રી પદ્ય

27204

શ્રી

શ્રી

અનુક્રમિક - આંશિકાનું નિદેશન સંગ્રહનું ક્રમ - ૧૩૩ કિલો ગ્રામ ૮૮

ગ્રંથાગાર

નવરંગપુરા મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬

કવિલોક દ્વારા તેનાં પ્રકાશનોના મુખ્ય વિકેતા તરીકે હવે 'ગ્રંથાગાર'ની નિમણૂક કરી છે. તે સૌ પ્રકાશકો-ગ્રાહકોએ ઉપરના સરનામે 'ગ્રંથાગાર'નો સંપર્ક સાધવો.

નીચેનાં પ્રકાશનો 'ગ્રંથાગાર'માંથી મળી શકશે :

૧. 'સાત મહાકાવ્યો', પાકુ આઠ આર્ટ પેપર, પૃ. ૩૦૦, રૂ. ૨૪.૦૦
(વિશ્વનાં સાત શ્રેષ્ઠ કાવ્યોના અભ્યાસીઓના લેખો અને આંશિક અનુવાદો)
૨. 'પાંચમહાકાવ્ય', પાકુ ૧૮, રૂ. ૩૨.૦૦
(સંસ્કૃત સાહિત્યના આજનાં સાત પાંચ મહાકાવ્યો વિશે અભ્યાસીઓના લેખો અને આંશિક અનુવાદો)
૩. 'પ્રસંગસખતક', કાચું પૂઠું, પૃ. ૭૬, રૂ. ૧૫.૦૦
(રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ)
૪. 'નિરુદ્દેશ', કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૫૮, રૂ. ૭.૫૦
(રાજેન્દ્ર શાહનાં ઉત્તમ કાવ્યોનું ચયન)
૫. 'આગિયા', પાકુ પૂઠું, પૃ. ૭૨, રૂ. ૧૫.૦૦
(વીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ)
૬. 'અંગપચીસ', કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૮.૦૦
(વીરુ પરીખનો જીપાસંગ્રહ)

નવ્ય કવિ શ્રેણી

૧. પરંતુ, વિનોદ જોશીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ રૂ. ૭.૦૦
૨. પાર્થિવ, જગદીશ વ્યાસનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ રૂ. ૭.૦૦

કવિલોકનાં તમામ પ્રકાશનો સાટે હવેથી ઉપરના સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

‘ગદ્યકાવ્ય’ વિશેષાંક

નવેમ્બર - ડિસેમ્બર ૧૯૮૪નો ‘કવિલોક’નો અંક ‘ગદ્યકાવ્ય’ વિશેષાંક તરીકે પ્રકટ થશે. આ અંક છૂટકે મળી શકશે નહિ. એ અંકની બધી જ સામગ્રી પાઠા પૂઠાના અમેરિકન બંધાઈના પુસ્તકરૂપે તરત જ પ્રકટ થશે. આ પુસ્તકની કિંમત રૂ. ૨૪ રૂપિયા રહેશે. ડિસેમ્બરના અંત સુધીમાં આગોતરા આહક થનારને તે રૂપિયા પંદરમાં જ મળે. ૧૫ રૂપિયાનો મ. ઓ. કરી તમારી નકલ સુરક્ષિત કરી લેશો. વાર્ષિક ગ્રહક થનારને આ અંક નિવત લખાજમમાં જ મળશે.

આ અંકમાં ‘ગદ્યકાવ્ય’ને ભગત વિવેચન-લેખો પ્રકટ થશે આ અંકના લેખકો છે સર્વશ્રી નિરંજન ભગત, ચંદ્રકાંત શેઠ, ધીરુ પીપ્પ, અશીર ફોર્સ, નલિન રાવળ, દિનેશ કાઠારી, ભોળાભાઈ પટેલ, રઘુવીર ચૌધરી, નલિની મહાવાવકર વગેરે. આ ઉપરાંત ગુજરાતીનાં અને અન્ય ભાષાનાં નીચડેલાં ગદ્યકાવ્યોનો સંચય પણ એમાં હશે. આ પ્રકારનું આપણી ભાષામાં આ પ્રથમ પ્રકાશન હશે.

પ્રત્યેક કાવ્યરસિકે વસાવવા જેવાં પ્રકાશનો

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોક દ્વારા નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કરવા ‘નવ્ય કવિ શ્રેણી’નો આરંભ કર્યો છે. આ શ્રેણીમાં નવેના પ્રથમ બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રકટ થઈ ગયા છે :

૧. પરંતુ

ચિનોદ જોશી

૨. પાર્થિવ

જગદીશ વ્યાસ

પ્રત્યેક સંગ્રહ પર પૃષ્ઠનો છે. નેપરસ નેઈકના ભારે કાળખ પર સ્વચ્છ મુદ્રણ અને મધ્યવર્તી દોરીની બંધાઈવાળા આ આકર્ષક પ્રત્યેક સંગ્રહની કિંમત રૂપિયા સાત છે. પરંતુ ‘કવિલોક’ના ગ્રહકને આ પ્રત્યેક સંગ્રહ માત્ર રૂપિયા પાંચમાં મળી શકશે. ‘કવિલોક’ના તમારા વાર્ષિક લખાજમ સાથે આ બે કાવ્યસંગ્રહોના રૂ. ૧૦ ઉમેરીને મોકલી, આ લાલ સવેળા મેળવી લેશો. હવે પછી આ શ્રેણીમાં, પ્રકટ થશે યજ્ઞેશ દવેનો કાવ્યસંગ્રહ ૩૧ મી ડિસેમ્બર સુધીમાં આગોતરા આહક થનાર માટે માત્ર રૂ. ૪-૫૦

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક

લાવણ, વિજય પાકે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૮

શરદ્ વિ, સં: ૨૦૪૦

કવિત્નોક

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૪

॥ ૐ વાઙ્મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં અવિર્ઝાવીર્મ પદ્ધિ ॥

નવી કવિતા

નવી કવિતા વિશે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારતાં પહેલાં મને એના વિરોધીએના પૂર્વગ્રહો યાદ આવ્યા વિના રહેતા નથી. એની પ્રત્યેના પક્ષપાત કરતાં ય એ વિરોધ વધારે વાચાળ હોવાથી કવિતાં વિશેની આછી આછી વિભાવના પણ રોગાઈ ગઈ છે. છતાં એક વસ્તુની નોંધ લેવાની છે કે એ વિરોધે એના બહિરંગમાં જ અટવાયા કીધું છે, અને જેને લીધે નવી કવિતા, નવી કવિતા બની છે તે વાત વિસારે પડી છે. હું માનું છું કે 'કવિતા એટલે શું?' એ પ્રશ્ન જાનો કે ચાહત પણ દઢતાથી જગવીને પછી ખતથી એના ઉત્તરની જોજ કરતાં જે સૂઝ્યું તેને ઉપયોગમાં લીધું હોય એવું તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલી જ વાર નવી કવિતાના હાથે બન્યું છે. એમાંથી નવી કવિતાને એક દષ્ટિ મળી છે, કવિતાના આત્માને જ જઈ વળગવાની. કવિતાના આત્માના મહત્ત્વ ઉપર એણે જે ભાર મૂકી ખતાવ્યો છે તેથી કવિતાના સ્વરૂપ ને સ્વભાવ જ પલટાઈ ગયાં છે. ઘાઈ પણ વિષય કે ઘાઈ પણ ભાવ કવિતાને અણખપતો રહ્યો નથી : ચતિભંગ, શ્રુતિભંગ, છંદોભંગ વગેરેનું સ્વાતંત્ર્ય તો તે યથેષ્ટ ભોગવે છે જ, પણ કાવ્યવાણી ને કાવ્યરૂપમાં પણ એણે ખૂબ અખતરા કર્યા છે. એમ કહી શકાય કે કવિતા આઝાદ બની છે.

યશવંત શુક્લ

(‘શબ્દાન્તરે’માંથી)

અખાના છાપાના પાઠ અને અર્થ-૪

શિવલાલ જોરાલપુરા

(ગદ્યા અર્થની ચાલુ)

૧૫

જણાવવા લાલ પાકે પચ,

ન્યાય ઉત્તે જાણે સચ

સંભાષિત થે બેસે મધ્ય

પણ આતમની નવ જાણે વિધ્ય

અખા કથાય ન કુવારી ગાય,

કાલ આપ્યા ને જૂલા જાય ૨૧૫

ઉપરના છાપાની ત્રીજી સીટીના પૂર્વાર્ધનો પાઠ છે અને મ.માં ઉપર મુદ્રણ છે ત્રિમા 'અખા જયમ કથાય ન કુવારી ગાય' છે સમા 'અખા કથા જનન કુવારી ગાય' એવા પાઠ છે કાપ્યસ સલાની કમાક ૨૬૭ (કિ ૨), ૩૩૬ (કિ ૩), ૩૮૬ અને ૮૦૬વાળી પ્રતોના 'અખા જયમ કાલ ન કુવારી-કુવારી ગાય' પાઠ છે, અને કમાક ૩૬૭વાળી પ્રતમા 'અખા કાલ ન કુવારી ગાય' પાઠ છે

મએ આ છાપાનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે 'વિદ્યાનો બસે પચમા પોતાની બકાઈ હાકે, સસારનો સચ-કરામ જાણતા હોઈ ન્યાય હોસે અને સંભાષિત થઈ વચ્ચે બેસે પણ તબો આતમની રીત જાણતા નથી પ્રલભાવ ન અનુભવ નાર, કુવારી સ્ત્રીના જેવા તબો પ્રલભારની વાત કથાથી કરે તબો તે ખાલી આવ્યા હતા અને સસારમા ભૂતા પડીને જાય છે'

ત્રિએ કરેતો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે
"સરવાળવા માણસો બાલે વચમા જોયો (૫૫

તરીકે ન્યાય કરવા બેસે), અને જાણે જાણી કરા મત કરતા હોય તમ ન્યાય નામના પ્રયો હોયે, જાણની વચ્ચે તેઓ સંભાષિત થઈને બેસતા હોય છતા આત્માની વિધિ તેઓ જાણતા નથી - આત્મ જ્ઞાન વિનાના છે કુવારી ગાય કથાય સાલગી નથી. એ તે ખાલી હાથે આ વા અને વસખા મારતા જાય છે'

આમાનો પહેલો બે સીટીનો ગદ્યાનુવાદ લગભગ સ્વીકારી શકાય એવો છે પરંતુ ત્રીજી સીટીનો ગદ્યાનુવાદ સ્વીકારી શકાય એવો નથી એ અર્થ અસંગત છે અને છાપાના ના પચને પ્રમ કરેતો નથી

ત્રી જયત કોઠારીએ 'સર્ગસ સલા નેમાસિ'ના ૧૮૮૩ના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બરના અંકમા આ છાપાના અર્થની ચર્ચા કરી છે તેમા તમણે આ ત્રીજી સીટીના અર્થ વિશે લખ્યું છે. 'ત્રિવેગીએ પાચમા ચરણનો અનુવાદ 'કુવારી ગાય કથાય સાલગી નથી' એવા કર્યો છે તે થઈ નવાઈમજેતું છે આ વાત તે અધી તદ્દન અર્થહીન લાસે છે" પછી લખ છે "કુવારી એટલે પ્રિયમને ન પામેવી, પ્રેમના અનુભવ વિનાની 'ગાય' એટલે પાતાના અનુભવનો જ્ઞાન હોદ્દામાર કરે અનુભવ વિનાની 'કુવારી' રીતુ જાન કરે આતમની વિધિ નથી જાણનારા ને સલા પતિ થઈ બેસનારા પર અખાનો આ પ્રહાર છે મહત્તાએ અખાના આ મર્મને સમજીને પ્રસ્તુત વક્ત્રીનો અનુવાદ કર્યો છે" અનુવાદ ન

મુલવનાર, કુંવારી સ્ત્રીના જેવા તેઓ અહતત્વની કચાંથી કરે ?”

પરંતુ શ્રી કાશીના “અનુભવ વિનાની ‘કુંવારી’ નું જ્ઞાન કરે છે ?” અને મ.ના “તેઓ અહતત્વની વાત કચાંથી કરે ?” એના અર્થ અનુક્રમે ‘ન ન કરે’ અને ‘વાત ન કરે’ એવા થાય. આનો જે પાઠ છે તેમાંથી આવે જ અર્થ નીકળે. શ્રી તેમાંની આ હકીકત સત્યથી વેગળી છે પ્રેમના. મુલવ વિનાની કુમારિકાઓ અને કન્યાઓ ગૌરિ-તં વખતે તેમજ રાસગરબામાં પ્રેમગીતો ગાય છે. ‘કચાં કાઠથી અબણુ’ છે ? અને છાપાના અર્થને બંધ બેસાડવા માટે પણ ‘ગાય છે’ એવા અર્થની જરૂર છે.

આવે અર્થ પાઠમાં ‘કચાંય’ને બદલે ‘કચાં’ હોય (એટલે ચરણને અંતે પ્રશ્નાર્થ પાછો હોય) તો નીકળે. તો આ ચરણનો અર્થ આવે થાય : “જેમ પ્રેમના અનુભવ વિનાની કુંવારી સ્ત્રીઓ પ્રેમનાં ગીતો ગાય છે તેવી રીતે આ છુદ્ધિ-શાળી લોકો અહતલાવ અનુભવના વગર અહતની મોટી મોટી વાતો કરે છે.” આ અર્થ છાપાના તાત્પર્ય અને પછીના ચરણ સાથે સુસંગત છે, જેમાં અખાતો ધારદાર કટાક્ષ વ્યક્ત થાય છે : “તેઓ તો આ દુનિયામાં આવ્યા હતા તેવા જ, બિલટાના પ્રેમમાં ભૂલા પડીને જીવન પૂરું કરે છે.”

અને ખરેખર જે પ્રતોને આધારે ઉપરોક્ત પાઠ પ્રમાણમાં આવ્યો છે તેમાંની કેટલીકમાં ‘અખા કાંઠાં નાં કુંવારી-કુંવારી ગાઈ-ગાય’ છે, તો કેટલીકમાં અખા જ્યમ કાંઠાં ન કુંવારી ગાય’ પાઠ છે. ‘કાંઠાં’નું

અર્થગ્રીન શુદ્ધરાત્રીમાં ‘કચાં’ રૂપ થાય તેને બદલે ‘કચાંય’ કરવાથી ઉપર બતાવી છે તેવી અર્થની વિપરીતતા સર્જાઈ છે. સાચો પાઠ ‘અખા કાંઠાં (કચાં) ન કુંવારી ગાય ?’ ગણાય.

૨૬

ટેહી પાગ ટાકરને ઠામ,

જો નહિ બણ્યો આતમરામ.

મરડી મૂછ મુખ વંકા બોલ,

અલ્યા, કાલ વાગશે ઢીલા દોલ.

અખા વરણાગી વણસી જશે;

ભૂંડાં ભગળ ઉઘાડાં થશે. ૨૨૬

બીજી પંક્તિમાં ઉ., મ. અને ત્રિ.માં ઉપર મુજબ પાઠ છે. બધી હસ્તપ્રતોમાં ‘વંકા’ને સ્થાને ‘વાંકા’ છે અને ‘અલ્યા’ના ઉમેરણને બાદ કરતાં ઉપર મુજબ પાઠ છે, માત્ર સ.માં ‘ટાકર’ને સ્થાને ‘ઠાકર’ પાઠ છે, જેનો અર્થ બંધ બેસે એવો નથી.

ઉ.એ ‘ટાકર’નો અર્થ ‘ઉલ્લટ, કંઈ, રણકી જમીન જેવું’ તાલિયું માયું (?) નોંધી સમજૂતી આપી આપી છે : “તાલવાળા માથાના સ્થાને વાંકી પાધડી મૂકવાથી શી શોભા વધવાની છે, જો...”

‘ટાકર’ના અર્થ પરત્વે મ અને ત્રિ. ઉ. ને અનુસરે છે. મ. અનુવાદ આવે આપે છે : “જો તું આત્મતત્ત્વ નહિ સમજી શકે તો કાલે જ્યારે મોતનાં નગરાં વાગશે ત્યારે આ ટાલિયા માથા પર વાંકી પાધડી, વળ ચઢાવેલી મૂછ અને વાંકા બોલ એ બધી તારી વરણાગી વણસી જશે...” ત્રિ.નો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે : “જો આત્મારૂપી રામને

માણસે ન જાણે તો તે તાલિયા માથા ઉપર વાંકી પાઘડી મૂકવા જેવું છે મૂળને વળ ચઢાવી મોઢેથી ગર્વભર્યા વચનો છું લેતે બોલે, પણ યાદ રાખ કે થોડા જ વખતમાં એ અભિમાન-એ ટેકાપણું-નાશ પામશે ..”

શ્રી ગરુડે કોઠારીએ આ છાપાના અર્થની ગર્યા ‘ફાર્સ સલા ત્રેમાસિક’ના જન્મ-ધુઆરી-ગાર્ય, ૧૯૮૪ના અંકમાં કરી છે. તેમની વાત સાચી છે કે “‘ટાકર’ના ‘ઉજ્જડ, કઠણ રણુજી જમીન’ એ અર્થને ‘સાર્થ’ નોડણુકિશ’નો ટેકો છે. પરંતુ એમાંથી તાલિયા માથા સુધી જવાનું સાહસિક લાગે છે. તાલિયું માથું જ શા માટે એનો કોઈ ખુલાસો નથી. વળી અન્યથ સાથે પણ કેટલીક છૂટ લેવી પડી છે. જોતીને ‘શી શેલા વધવાની છે’ એ અંશ, ને ત્રિવેદીને ‘મૂકવા જેવું છે’ એ અંશ ઉમેરવા પડ્યો છે અને મહેતાને પહેલી પંક્તિના સ્વનંત્ર અન્યથને બદલે આખા છાપાનો અન્યથ કરવો પડ્યો છે.”

તે પછી તેમણે (૧) પહેલી પંક્તિનો અન્યથ આ પ્રમાણે આપ્યો છે: “જો આત્મારામને જાણ્યો નહીં તો ટેલી પાત્ર એ ટાકરને હામ (એટલે ટાકરની સમાન) છે.” (૨) ‘ટાકર’ને ‘ટેલી પાત્ર માટે વપરાયેલું’ ઉપમાન ગણ્યું છે. અને (૩) અખાએ ‘ટેકરા’નું ‘ટાકર’ ક્યું હોય એવી સંભાવના રજૂ કરી છે વધુમાં આ પંક્તિની આવી સમજૂતી આપી છે: “આત્મારામને ન જાણ્યો હોય તો વાંકી પાઘડી ખાલી ટેકરા જેવી એટલે કે એના પોનાના વિશિષ્ટ મહિમા વિનાની,

તુરજ, નકામી છે, ગૌરવ તો આત્મારામને જાણવામાં જ છે, એમ અખાનું દર્શનું હોય.”

પરંતુ (૧) પંક્તિનો અન્યથ તેમણે ક્યો છે તેવો નહિ પણ આવો થાય: “જો આત્મારામને જાણ્યો નહીં તો ટાકરને હામ ટેલી પાત્ર (જેવી હાલત થાય) છે: (૨) ‘ટાકર’ ટેલી પાત્રનું ઉપમાન નથી, પણ આત્મારામને ઓળખ્યા વિનાની હાલત એ ‘ટેલી પાત્ર’નું ઉપમાન છે. (૩) ‘ટાકર’નો ‘ટેકરા’ નહિ પણ ‘કઠણ, સપાટીવાળો, લપસી પડાય એવી સાફ’ એવો અર્થ, સ્વીકારીને પંક્તિના ઉત્તરાર્થ સાથે પૂર્વાર્ધનું દષ્ટાંત બરાબર, આ રીતે, બંધ બેસાડી શકાય છે:

“આત્માને ઓળખવામાં ન આવે (અને બીજા ઉપાયો અજમાવવામાં આવે) તો સપાટ અને કઠણ (ટાકર) જમીન (હામ) ઉપર ચાલતાં (માથા ઉપર અભિમાનમાં મુકેલી) વાંકી પાઘડી (પડી જતાં થતી બૂંડી હાલત) જેવી થાય છે.”

‘ટાકરને હામ’ને બદલે ‘ટાકર ને હામ’ એવો પાઠ પણ લઈ શકાય.

‘ફાર્સ સલા ત્રેમાસિક’ના એપ્રિલ-જૂન, ૧૯૮૪ના અંકમાં શ્રી કાન્તિલાલ શાહે આ છાપાની પહેલી પંક્તિના પાઠ અને અર્થ આ પ્રમાણે સૂચવ્યા છે: “ટેકા પાગટા કરતે હામ છે: અર્થાત્ ત્રાજવાનાં બે પ’ણાં સરખાં કરવાની વાત છે. અહીં સીધી કે વાકી પાઘડીની વાત જ નથી. તમે લોકો જોને ‘બેલેન્સ એ વ્ માઈન્ડ’ કહે છે તેની-મનન ત્રાજવાને સમતાલ કરવાની વાત છે.” વધુમાં તેમને લાગ્યું છે કે “જૂની હસ્તપ્રત પરથી પ્રેસ-

નકલ કરનારે પાગટા કરતે ઠામ વાંચવાને બદલે
પાગ ટાકતે ઠામ વાંચુ' અને ઉતાર્યું. પાગ શબ્દ
સ્વીકારવામાં એટલે કુદવતી રીતે જ દેહાં ને બદલે
‘દેહી વંચાયું.’ પરંતુ બધી હસ્તપ્રતોમાં ‘ટકાં’
‘ટકી’ નહિ ‘પણુ સ્પષ્ટ ‘ટકી’ લખેલું છે.
વળી તેમણે કરેલો અર્થ, પંક્તિના ઉત્તરાર્ધ સાથે
બંધ ખેસે એવો કે સુસંગત નથી.

એમ તો સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયની
અખાની વાણી’ ભાગ ૧ના ચાણાક અંગના
જાપા રરપમાં આ લીટી આ પ્રમાણે છે : ‘ડાંડી
પાઘડાં કર ને હામ, જે ને જાણે આતમરામ.’
(આ પાઠને કોઈ હસ્તપ્રતનો ટેકો નથી. તેમ તેનો
સુસંગત અર્થ પણ કરી શકાતો નથી.

‘કાલે વાગશે દીલા દોલ’નો ‘વરણાગી વણસી
વાગશે’ એ અર્થ અથવા તો ‘અહીં ઘડપણની વાત
છે’ (કાન્તિલાલ શાહ) એ હકીકત સ્વીકારી
શકાય એવી છે. પણ મ.નો ‘મોતનાં નગારાં
વાગશે’ એ અર્થ નકારી શકાય એવો નથી.
‘મોતનાં નગારાં’ ‘દીલા’ શા માટે એનો ખુલાસો
પણુ થઈ શકે તેમ છે. અમુક આદિવાસીઓમાં
પછી પછી ધીમી થપાટે ને વિલંબિત લયમાં દોલ
ગાવાનો રિવાજ છે, અને ગામડાંમાં હજુ પણ
તેમ પછી કન્યાને સાસરે વળાવતી વખતે દોલાં આ
રીતે દીલો દોલ વગાડે છે, જે ધ્રુણુ વાતાવરણને
અનુકૂળ રહે છે. તે પરથી ‘દીલા દોલ વાગશે’
એટલે ‘મૃત્યુ આવશે’ એવો અર્થ કરવામાં
મુશ્કેલી રહેતી નથી.

૧૭

ખાટા થયે ખટી નહિ વળો,
કાં ઘાટા થઈ ગોવિંદયા ટળો ?
એક મેલો મંત્ર, બીજો કુતર્ક,
એ સાધકને મુખે મૂકે નર્ક.
અખા ઈશ્વરને નહિ છેતરે,
લાંબો દાંતો વહેલો ખરે. ૨૨૭

આ છાપાની પહેલી લીટીના ઉત્તરાર્ધમાં ઉ,
સ. અને મ.માં ઉપર મુજબ ‘ઘાટા’ પાઠ છે.
ઉ.એ ઉપયોગમાં લીધેલી અને તે ઉપરાંત ૩ એમ
કુલ ૧૧ પ્રતોમાંથી એક જ પ્રતમાં ‘ઘાટા’ પાઠ
છે, જ્યારે ૧માં ‘ઘાઘા’, ૩માં ‘ઘાટુ-ટૂઆ’ ૨માં
‘ઘાડુઆ’, ૧માં ‘ઘટ્ટવા’, ૧માં ‘ઘટવા’ અને
૧માં ‘ગાડુઆ’ પાઠ છે. આમ, વધુ પ્રતોમાં
‘ઘાટુઆ’-‘ઘાડુઆ’ પાઠ છે.

ઉ. અને મ.એ ‘ઘાટા’નો ‘કડણુ’ એવો
અર્થ આપ્યો છે, જેને ‘સાર્થ જોડણીકાશ’નો ટેકો
છે. પણ વધુ પ્રતોમાં ‘ઘાટુઆ-ઘાડુઆ’ પાઠ છે.
શુબરાતમાં ટ-ઠ નો અને ગ-ઘનો અભેદ-મહા-
પ્રાણુત્વની હેરફેર સર્વવિદિત છે. તે પરથી
ઘાડુઆ-ગાડુઆ-ગડિયા=ધૂર્ત, છેતરનાર, શક એમ
અર્થ બંધ ખેસે છે. તે જોતાં ‘ઘાટા’ને સ્થાને
‘ઘાટુઆ-ઘાડુઆ’ પાઠ લેવો નોઈએ.

૧૮

મારે મોટો હુન્નર જડ્યો,
જે ઈશ્વરશી જહાજે ચડ્યો.

પચ સહિત ઉતરિયો પાર

પગ ન બોળુ જળસ સાર

હુ હસતા રમતો હરિમા ભણ્યો,

અખા ભણ્યો ત વણ્યો વગા ૨૪૪

ત્રીજી સીટીના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ હિમા ઉપર પ્રમાણે મ મા 'વળો'ને સ્થાને 'વળો' નિમા 'અભણુ ત એમ વલણે વળો' અને સ મા 'અખા ભણો ત વણો વળો' પાઠ છે ઉ એ ભેષેલી સસા ૨ અને ઉવાળી પ્રતામા અનકમે 'અભણો ત એ વલણે વળ્યો' અને 'અખા ભણુ તે એ વલણે વળ્યો' પાઠ છે પણ તેણે એ નોધ્યા નથી આ ઉપાત કા ગુ સની કમાક ઉડવાળી પ્રતામા 'અભણુ ત એમ વલણે વળ્યો,' કમાક ઉડવાળી પ્રતામા 'અભણુ ત એ વલણે વળ્યો' અને કમાક ઉડવાળી પ્રતામા 'અભણુ ત એ વલણે વળ્યો' એવા પાઠ છે

ઉ કે સ એ હાપાના શબ્દાર્થ કે સમજૂતી આપેલ નથી, મ અને ત્રિ એ હાપાના ઘનુવાદ આપ્યા છે મ એ આપેને! મઘનુવાદ આ પ્રમાણે છે "મને એક મોટા કસમ જડી ગયો અને ઈશ્વરથી જલને ચડી ગયો જેથી સ સારના જળમા પગ પવાગ્યા વિના પચ મહાજૂત સહિત ભવપાર જીતરી જ્ઞાનમા ભળી ગયો માટે તમે સમજો તા આ માર્ગ વળો નિ નો ગવાતુમા આવો છે "મને તા મારો કસમ જડી ગયો ને હુ ઈશ્વરથી નાવમા ચડી બેઠો પચજૂતના શરીર સાથે જ હુ સ સાર સાગરની પાર જીતરો હવે હુ ફરીવાર સ સારના

જળમા પગ નહિ બોળુ (સ સારના બધેનોમા ફરી નહિ બ પાડે) હસતો રમતો હુ હરિમા ભ યો છુ અભણુ-અન ન હતા તે આ રીતે જાનતે મારે વળ્યો "

આમા 'પચ સહિત ઉતરિયો પાર'નો અનુવાદ, તમાના રજ્જ્યને પ્રગટ કરતો નથી અહીં 'પચ મહાજૂત સહિત કે પચજૂતના શરીર સાથે જ ભવપાર કે સ સારની પાર જીત્યાની વાત નથી પણ પોત પચમહાજૂત-ફેલવાથી મુક્ત થયો અને તે સાથે સ સારથી પણ પર થઈ ગયો એમ અઓ કહે છે

ત્રીજી સીટીના ઉત્તરાર્ધના મ નો અનુવાદ 'મા તમે સમજો તા આ મારે વળો' બરાબર નથી તમનો પાઠ 'વળ્યો' છે તનો આવો આવો કરતે અર્થ ફેરી રીતે થઈ શકે કે ઉવાળા પાડનો પા આવો અર્થ થાય 'તમે ભણો-સમજો તે મારે વળો' પણ અહીં (જાનમાર્ગે) હરિમા ભણ્યો ઉલ્લાસ જાનાર અણો ભણ્યો - સમજો તે મા વળવાનો ઉપદેશ આપે ખરો કે હાપાના પૂર્વા સાથે આ પાઠ સુસંગત નથી

'અભણુ તે એ વલણે વળ્યો'નો અર્થ આવો થાય 'જેનાથી અભણુ હતા તેવા માર્ગના આ વળા (જાનમાર્ગે) તરફ અણો વળ્યો' આ અર્થ પૂર્વ સાથે સુસંગત અને સ્વાસવિક છે વળી જુલમતી કૃષ ૪-પ્રતાનો તેને ટેકો છે તથી ત પસંદ કર જોઈએ (કમશ

યુદ્ધ-નિમંત્રણ

રાજેન્દ્ર શાહ

શર્પણખા : (રાવણના મહાલયમાં પ્રવેશી)

ત્યાં છે ?

ત્રણેયે લોકનો જેતા ભાઈ ક્યાં ? કુંભકર્ણુશી

એને યે ઊંઘ છે આવી ? કશે ઉન્નત ગર્વથી

શીર્ષ એ ધરશે ? જેની સ્વસાની આ દશા થતી.

રાવણ : (વિશ્રાંતિખંડમાંથી બહાર આવતાં)

આવ, - છે દુલ્હી કોણે ?

(શર્પણખા નિકટ આવે છે.)

છિન્નનાસા ?

(શર્પણખા કાન ઉપરથી કેશ આધા કરે છે)

ન કર્ણુ ? રે....

કોણ છે કુત્યથી આવા ઊલેલું મૃત્યુ-ઉંખરે ?

શર્પણખા :

અર્થ આકોશ છે તારો, વ્યથા લેશે તને નથી.

ચાગેએ બાનુથી લંકા રક્ષિતા છે સમુદ્રથી.

રાવણ :

હુખ છે તેથી છે તારી વાણી ભરી કરાક્ષથી.

વકંતા ત્યજને બોલ.

હું જ છું હુખ લગ્નિજત.

બોલ, આં કરનારું છે કોણ ? છે કોણ ઉદ્ધત ?

શર્પણખા :

દક્ષિણાપથના ઘાડા દંડકારણ્યને વિષે

તારુણ્યે ગરવી કાયા પ્રહારચારી તણી લસે.

રાવણ :

લેદ સીધો હવે પામું ; મુઘ્ધાશી તું ગઈ હશે.

શર્પણખા :

હાંસી સૂએ તને ? મારે કહેવું કે નથી હવે.

રાવણ :

રીસ એવી નહીં બેનાં, મારું યે હૈયુ જો દ્રવે.

હસતાં હસતાં ઝીલી બાણીએ સર્વ વેદના.

વેર તો વળશે નિશ્ચે, શંકાથી ધર ખેદ ના.

હા પછી ?

શર્પણખા :

પછી તો....

તિલોત્તમા સમું રૂપ લીધ, ઉદ્ધાસ લાસ્યમાં.

રેલીને હાવથી પૂર્ણ લાલિમા નેત્ર આસ્યમાં.

નિમંત્રતી વિલાસાર્થ વાંછી, શિલાસને સ્થિત

એને; અડોલની પાસે સંચરું છું હું અસ્મિત.

શૂન્યશાં લોકનો એનાં, હિંગે થાપ મેં કીધી.

ત્યાં તો એક ઉછાળો લે માનહાનિ મહા કીધી.

રાવણ :

નામ તું બાણની એતું ?

શર્પણખા :

એને સૌમિત્ર સૌ કહે.

ગોદાવરી નદીતીરે પર્ણની કુટિરે રહે.

રાવણ :
સૌમિત્ર !

ઘર્ષણુખા :
છે ન એકાકી જાંધુ ને જાંધુની વધૂ
તણે એ સંગમાં માણે વન્યજીવનનું મધુ.

રાવણ :
અલમ્ મે' ઓળખીલીધાં, છેને એ રામજનકી ?

ઘર્ષણુખા :
હવે છે જીધડી તારી આંખ, શંકા રહી નથી.

રાવણ :
ખર, હૂંધણુ ને ત્રીજો ત્રિશિરા-જાંધુની તને
સાંપડી સાહ્ય ના ? સૌ એ સમર્થ : એવું ના બને.

ઘર્ષણુખા :
તણે એ રણમાં પોઢયા સૈન્ય સંગાથ મૃદમય.

રાવણ : (નેત્રમાં દશ્ય નિહાળે છે)
મિથિલા નગરી, આપ, નિજ સામર્થ્ય વ્યત્યય.
(મનોમન)

હાહ જે હૃદયે, શેણે ગમે તે હજી ચિંતવ્યું
નહીં મેં, આ નિમિત્તે તે સ્પષ્ટ દષ્ટિ મહીં ચયું.

ઘર્ષણુખા : (રા.ના નેત્રમાં દોખિ આવેલી નિહાળી)
જાણતી, મનમાં તેં જે ધર્મે સંકટપ કૈં તદા
વિધ્નોના અદ્વિની પાંખો કાપીને એ કૃણે સદા.
કિંતુ આ અંગની લાંધી વિકૃતિ ના સહી જતી.

રાવણ :
આકળી તું નહો, હૈયે હો આશિસ્ત ધરીધૃતિ.
અશ્વિની જાંધુઓ જાંને અંગક્ષત નિવારશે;
આજુ' એ ચિહ્ન ના કોઈ મુખે તારા રહી જશે.
કૈંક એવું કરું જેથી રહે ના નાક એમતું;
ઉપચાર નહીં જેનો કાલાન્તરે થ તે સમું.

ઘર્ષણુખા :
વીર મારો...

રાવણ :
હવે તું લે વિશ્રાંતિ રમ્ય હૃદ્યના
એકાન્તે; પરિચયામાં રહેશે અષ્ટ અંગના.

હારપાલિકા :
આમ, આ જાગૃથી આવો.
(ઘર્ષણુખા તું અંદરના ખંડમાં જવું)

રાવણ :
કોને હું ગુપ્ત મંત્રણા
કાજ નિમંત્રુ ?—જે રાખે નહીં કર્તવ્યમાં મણા
લેશે; કિંતુ મહર્થે જે આહુતિ પ્રાણની ધરે;
છસતંત્ર વિશે જેનું વળી નંપુણ્ય હો ખરે.
એક મારીચને એવો લહું. આ ગોપ્ય વાતમાં
ફતનું કામના : હું જ મળું એના નિવાસમાં
હર સાગરને તીર, વ્યોમને માર્ગ સત્વર.
મારીય ૦ (ત્રણસમાંથી સમુદ્રને નિહળતાં)
નીલકોમલ આ વારિ, વારિથી વિદ્ધ અશ્મર !

આશ્ચર્યવત ન્યાળું આ સંસૃતિ, કાર્ય-કારણ !
(દૂરના આકાશમાં આ તરફ ધસી આવતું કંઈક ભેટી)
મહાબાબ સમા વેગે આવે કોણ ?

(જરા સ્પષ્ટ થતાં)

દશાનન !

સ્વયં ! આગળથી કેકે, સંદેશો પાઠવ્યા વિના !
ઓગ્નિંતી મનમાં એવી જાગી શી હોય કામના ?
અંદેશો-વામ બાહુને કંપ-આસન કાલનો ?
જે હો...સત્કારુ હું દ્વારે...મિથ્યા તર્ક નકામનો.
(ગવાક્ષથી જીતરીને દ્વારે જઈ)

સ્વાગતમ્,

ધન્ય હું, ધન્ય આજ એકાંત આલય.

રાવણ : (નિવાસમાં પ્રવેશતાં)

અધુના કિનચર્યા શી ? દેહે સ્વાન્તે નિરામય ?

મારીય :

વિશ્રાન્ત છું, વિવિદ્તે આ ગાળતો શેષ જીવન.

(મંત્રણાખંડમાં રાવણ આસનસ્થ મારીય પાદ
લાવી ધરે છે.)

રાવણ : (પાદ લેતાં)

અનુદ્યોગ તજી ઊઠે, કર્મની લાધી છે દાણ,

મારીય.

મારીય :

માપની આસા જાણવા કૃષ્ણ ઉત્સુક.

રાવણ :

પૂર્ણ ક્યારેય કીધુંના કાર્ય કે એવું અદ્ભુત,
નિર્માયું માત્ર છે તારે કાજ : અન્યતું ના ગયું.

મારીય :

સદ્ભાવ આપનો મારા પ્રત્યેનો; નહિ છેા હજુ
એવું કે પારખું દીધું નથી, જાણું.

રાવણ :

વિનમ્રતા

તારી વિદ્યાથી શક્તિથી ભેદતરવે તું અચંતા
પામે મંત્રી મહીં સર્વ....

(મારીય અપલક દષ્ટિએ સાંભળે છે.)

દંડકારણ્યને વિષે

સ્વર્ણમૃગ થઈ તારે જવું સોહામણા મિષે
ખંને અવધ વીરોને કર્ષવાનાં કુટીરથી
આઘે ઘાડાં વને-રાખી મધ્યઅંતર તીરથી
સંધાયું ન રહે એવું. શેષ જે તે કરીશ હું.

મારીય :

ધીર ! આ મૃગયા શાને નિમિત્તો ? કથ્ય હો કહો.

રાવણ :

યથાસમય તું એનો પામશે મર્મ.

મારીય :

જે ચહો

આપ કર્તવ્ય તે મારું.

(મનમાં)

રામના શરનો મને

પૂર્વાનુભવ છે પાકો. એ જ છે એક પક્ષ ને
લ'કાધિપતિ આ પક્ષે : નિહાળું પરિણામને
સ્પષ્ટ. નિર્ણયમાં તેથી દ્વિધા રેતી નથી હવે.

રામ :

હવે ગોઠાવરીતીરે કાલક્ષેપ કર્યો વિના.

સીતા :

આર્યપુત્ર તુઓ ...

રામ :

શું છે ?

સીતા :

તુઓ ત્યાં મૃગસ્વર્ણિમ.

કેવું સાહીરહું લીલાં તૃણે ! ને શ્રીવ બંકિમ
કરીને, દંદિને સ્થૈર્ય ન્યાળતું આપણી ભણી !

લક્ષ્મણ :

અહો અફલુત ! આયું તો અરણ્યે ના લહ્યું કદી.

રામ :

માયાવી....

લક્ષ્મણ :

તો હણો એને ..

સીતા :

હણો; મારી કંચુકી થાય હેમની.

રામ :

બનકી, વનવાસીને હૃદય-લાવણ્યની મૃતુ
કેમની ?

લક્ષ્મણ :

બંધુ ક્યારેયે એમણે કેઈ કામના.

કીધીના: અલિલાયા આ આને પૂર્વ થયી ઘં

ગમ :

કીક. જેમ તમે હૃદયે તેમ. નિર્દોષ સંકટે
મુકાયું. જે થનારી તે દુર્ઘટનાની બાજુ ન
એને:નેત્ર મહી' ભેડ' વિધાતાની પ્રતાર્થ
તણી અંખી ય ના છાયા લાવ કોઈ'ડને ગર

(લક્ષ્મણ ધનુષ્ય ને બાણ લાવે છે)

લક્ષ્મણ :

આશંકાથી હવે લાગે એને હૈયે સ્ફુર્યો હ
ધીમે દ્વર જતું, ભોતું ડોક વાળી ફરી ફરી.
ભઉં હું, પળમાં વિદ્વ લાવું મારે બલે ધરી

સીતા :

નહીં વીર; હજો આને ટહાણ એ આર્યપુત્ર

રામ :

પરિહાર્ય નહીં, સીતે, વાણી ઉમંગ સૂત
(લક્ષ્મણને)

આ પ્રદેશ હજી મુકત નથી રાક્ષસ-ક્રોધેશ
ગમે ત્યારે ગમે ત્યાંથી આંગણે છલવેશથી
આવે મોહક કે રૂદ્ર રૂપે: સાવધ સં

હીને રક્ષણે આર્યા. જો પેલું અવ ઉદ્યત
સ્વાધનાથ દેખાતું. કરું પીછો પ્રવેગથી.

આગળ મૃગ, પાછળ રામની દોડ, ઘડીકમાં બંને
જર બહાર)

તા :

મનમાં સ્વપ્ન જોતી હોય તેમ)

નાવશે હમણાં વસ્તુ લઈ રાઘવ હેતથી.
ચુકી સોહશે કેવી ? જે વળી માર્ગ-પોપની
હી નવારશે મારા અંગના વર્મશી બની.

આ દૂરનો રામસદૃશ અવાજ)

રીય :

પાહ લક્ષ્મણ, હે બ્રાતા....

તા :

માને વિદ્યન કે નહ્યું.

મારથી બંધવા દોડો....

લક્ષ્મણ :

રો ના હાથ આવડું.

મારે થે કોઈ ના હાનિ થનારી રામચંદ્રને.

વોદ્રેકે થતી શંકા:-એવી વૃત્તિ સમગ્રને
જાણો.

તા :

આત આ ચીસ....

લક્ષ્મણ :

શુદ્ધે પિશાચની.

અંતકાલતણી.

સીતા :

ના....ના....એમને આવી આચની.

સ્વસ્થ આમ તમે મારા લણી શું જોઈ છે રહ્યા ?

બહારનું ખરતાં મહોરું છતા સીતરના થયા.

લક્ષ્મણ :

તમે ના, ડાકિની શંકા બોલે વા ભય કલ્પિત.

રે આવાં વેણને લીધે આપણે બેઠ લલિત.

સીતા :

મિથ્યા વાદ નહીં....

લક્ષ્મણ :

આજા મને છે ગુરુબંધુની

રક્ષવા તમને આંહી, ને એ આદેશ લંગની.

તમારી જલ્પના !

સીતા :

જાવ, જોવા હું માગતી નથી

તમારું સુખ....

લક્ષ્મણ :

જાઉં છું, આજાપાલન-ધર્મથી

ચ્યુત, દોષ વહોરીને. આવેણ આડ જે આહી,

કોઈ જોળંગી તે રેખા આવી ના શકશે મહી.

તમે યે પગલું એની આ બાજુ મૂકશે નહીં,

અધીરાં થઈ ને.

(લક્ષ્મણનું જલ્પ)

સીતા :

પાણી વળી લેયું નથી. ગયા
તેમની ગતિએ દષ્ટિબંધાર. સૂનાં દગો થયાં.
બ્રજનું વીંધતા તો યે બોલ એ અંતરિક્ષના.
(સીતા અન્યત્ર ન્યસ્ક રિયનિયાં: રાવણનુભાં આચુ)

રાવણ :

ભિષ્માશ દેહિ, હે દેવી, શાની એકાંત મૂંઝાં ના ?
(સીતાનુ અગ્રી જવુ)

સીતા :

પધારો, વનમાં પામો જે તે કંઠકલાદિ છે.
આપું હું આપને.

રાવણ :

ભદ્રે ! એકાદિની કયા મિયે
રહેતી તું અહીં ? કોની પ્રાપ્તિનું તપ આદરી ?

સીતા :

વૈદેહી ભાનકી છું હું. ને રઘુકુલમા વસી
પ્રાપ્તકામ છું હું; સાથે ! વિશ્રાંતિ લેા ધડીદની
લાવું હું પાદ ને ખાદ.

રાવણ :

પરિમાજકને વળી
કલાન્તિ શી ? પળવું મારે સદા.

સીતા :

(કુડીરમા જતા) આવી હું સત્વર.
(દુઃખાદિ લાવે છે ને આપવા ભય છે ત્યાં)

રાવણ :

વચ્ચે ઉંઘરશી આડી અંકનાનો અનાદ
એવું દીધું લીધું બન્ને ગણાતું શુચિ કર્મ ના
શુદ્ધતામાં આવીને પાત ભદ્રો : સંસિદ્ધ લાવ
થાય અંતરની.

(સંશુભ્રમ સીતા : ચિચારે છે-રેખા ઓળંગવા
અનાતું ઉલ્લંઘન છે; ન ઓળંગવામાં અતિથિ
અનાદર. એ તો ન થાય. રેખાની ભદ્રાર અ
ભિષ્મા આપવા ભય છે ત્યાં રાવણ કટિએથી એ
ભયકી લે છે ને સાધુવેશ દ્રુ કરે છે.)

સીતે, ચલો લંકેશને ઘર.

સીતા :

છોડ રે કપટી છોડ...

રાવણ :

હવે ના છૂટશે કર.

(રાવણ સીતાને લઈ આકાશ માર્ગ તરફ)

સીતા :

રામ લક્ષ્મણ ક્યાં છો ? રે ધાઓ વિના મિલ્લો
હું રાક્ષસના પંજામાંથી મુક્ત કરો મને

(રાવણની જાતી પર બન્ને લાપતી મુક્તિઓ
પ્રકાશ કરે છે)

રાવણ :

વજ્રને પવનનો સ્પર્શ. રચ આ તારું ત

(સીતાના આક્ર દે જટાકું બિડી આવવું)

જટાયુ :

સીતાજીને હરી વ્યોમમાર્ગથી જાય રાવણ !

થોભ; રે ભાગતા ચોર; ધિક્કારું શૌર્ય, ઉન્મદ.

રંક લિહુક મિથ્યા છે સૌ તારી કીર્તિ સંપદ.

નિંદા કર્મ ત્યજ વૈદેહીને મૂક સમાદરે :

નહિ તો વૃદ્ધને થે તું પ્રીછ સુદ્ધ કથું કરે.

(પાંખાળા પર્વતની જેમ જટાયુ રાવણ પર ત્રાટકે છે.)

જનકી જમણે તારે અંક તેથી પ્રહાર ત્યાં
કરું ના : પણ આ તારાં વામ અંગ વિહારવાં.

(પ્રતિપ્રહારથી બચતાં બચતાં રાવણના વામ અંગને
પાંખથી તે તીક્ષ્ણ ત્યાંથી પીંખાવી નાખે છે,
પણ આખરે અડગતા ધાથી પાંખ કપાતાં ઢળી પડે
છે. રામલક્ષ્મણ આવી પહોંચે એ ખીકે રાવણ સીતાને
લઈ ઉતાવળે લંકા તરફ પ્રયાણ કરે છે. જટાયુનો
એને ઉદ્દેશી છેલ્લો ઉચ્ચાર.)

રામચોપાગ્નિમાં તારું ફૂલ નખ થતું લહું.

(અંતઃપુરમાં રાવણ-મંદોદરી)

મંદોદરી :

દિવીરશ્રેષ્ઠ, મુખે દીપ્તિ, - ઉલ્લાસે નેત્ર રક્તિમ્,

છટાળી અંગની લાગિ નહીં શાને ? પરિશ્રમ

તમે જાણો નહીં કાર્યે; ન વા પ્રહ્લાંડમાં ભય.

સુદ્ધ ઉત્સાહને દેતું સર્વદા, જાણું નિશ્ચય.

તે છતાં...

રાવણ :

દ્વિયો. સુદ્ધ સ્વેચ્છાએ આણ્યું આંગણે.

જટાયુ પંખીના કિંતુ શબ્દ જે મર્મને ખણે.

મંદોદરી :

શબ્દના અસ્રને છોડે રણે પશ્ચાત્ પરસ્પર
એ તો આવેશની વૃદ્ધિ અર્થે, પ્રસંગ-નિર્ભર.

રાવણ :

રુઝાતા ત્રણ કાયાના, મર્મના તે સમા નહીં

માંદાલા શૂલની પીડા આજ પર્યંત મેં કહી

નથી, તેની હવે આવી ઘડી; વિશ્રાંભિની, કથું.

ત્રણે દોકની સર્વરિદ્ધિ તૃપ્તિ ન દે : વધુ

વ્યાપને વાસના વાંછે. રંક લિહુક માગણ

સમી મેં તામસી કીધી તપસ્યા ઇષ્ટ આગળ.

પ્રાપ્તની શક્તિ જાણી છે જે થતી ક્ષીણ ભોગથી.

મહત્તા ત્યાગની જાણું : એક તૃણાવરોધથી

સીતાનો સ્પર્શ હું પામી શક્યો ના. પૂર્વથી જ રે

પંથ સંભોડને પ્રેયો અવિદ્યાનો લીધેલ મેં.

હવે...

મંદોદરી :

જનગૃતિ. દેહીના પુનર્જન્મ સમી. હવે

અર્પી દો જનકી રામચંદ્રને.

રાવણ :

એ ન. સંભવે.

મૃત્યુના મુખથી જાણે યાચતો હોઈ જીવન.

નિત્યની કથની એવી રહેશે લોકને મન.
અર્પણે 'હલી'ની લાગે લાછના, ને ન એ વળી
ત્યામ : વાળવું ખાણું ને હીધું અન્યનું હરી.

મ દોઢરી :

એક પ્રશ્ન થતો, સ્વામી, સ્વયંવર પ્રસંગને
આટલાં વરસો વીત્યાં પછીથી સહસા તમે
મુંદલીને હરી લાધ્યા; ને તે એ છલના હરી;
એમાં સામર્થ્યની તો કે' હમોટી ના થતી ખરી.

રાવણ :

અર્થાથ' ..

મંદિહરી :

તો પછી આહુ' કાર્ય શા હેતુથી કયું' ?

રાવણ :

ને કામુંક લઈ એલી જનકી રીશવે-હયું'
એમાં મન હતું માડું : સંવાને પામું' બેઠીને.

લીધો હતો પુરા રક'એ મારે દેલાસઅર્કિં
એવો ગર્વ હતો હૈયે. એક હું અદિતીય હ
સ્વયંવર મમારેએ માનતો : પણ ના ત
નેટણું એ ખસેડી હું શર્યો ચાપ, પંરાલ
પામ્યો : રાહુઅચા સૂર્યસમો ત્યાં નટ્તોરવ
ને પ્રત્યંચા અડાવામાં રામથી ક્ષણમાત્ર
ભાંગ્યું : ગર્વજળ્યો માટે શક્તિ ના રહી ગાત્રમ

મૃત્યુથી એ વધુ કારી વ્યથા છે માનહાનિની
કેટલાં અધિકાં અંશયોની છે ભૂમિ પ્રારિણી
શોભને ! અપમૃત્યુની ગાતનાને સહી રહ્યો
ત્યારથી; ટાળવા એને કોઈ પ્રમંગ સાંપડ્યો
ન'તો આજ લગી: લાખ્યો તે હાવાં ભગિની તણ
અંગછેદે, વિનાયો ય ખરાદિ શૂરવંદના
જાનકીના મિલે સુદે લંકાને તટ રામને
નિમંત્રીને, નિમંત્ર્ય છે એ માગવીરમૃત્યુને..
વીરમૃત્યુને. -

કાવ્યસંગ્રહ 'સન્નિવાસ'

શ્રી હંદુકમાર ત્રિવેદીનો કાવ્યસંગ્રહ 'સન્નિવાસ' આગામી દિવાળી પછી પ્રગટ થશે
જેનો કિંમત રૂ. ૧૫/- રહેશે પણ અગાઉથી માહક થનારને રૂ. ૧૦/- ના કિંમતે પ્રકાશન
થવા પછી મળશે. અંગ્રેગ માહક થવા માટેનાં સંપર્ક-સંખ્યામાં : (૧) પ્રો. નરિન સી.
રાવળ. ૧૦-સી, સતર તાલુકા મે માપરી, હાઈકોર્ટ સામે, અમદાવાદ-૧૮ (૨)
ધીરુ પરીખ, 'લાવણ' વિકાસકર્તા, નવરંગપુરક, અમદાવાદ-૯, (૩) એન. આર. એથી
અથવા કમ્પોઝિટ કન્ટ્રી અથવા એન્જાલાડ પ્રેમપતિ, ચુકરાગ મુનિ, કાર્યોત્તમ, નવરંગપુર,
અમદાવાદ-૯.

હા એ જ કરુણાણુ/ઉશનસે

જે રાત્રિઓ વિરહિણી તણી રેવરાવતા
હાડી હાડી વીજળીશૂળની વદેનાથી,
હા, એ જ આર્દ્ર કરુણાણુ જ, એ દગો દિને
દે તોરણોથી શબ્દગારી ચ ઈન્દ્રચંપનાં !
જેણે ઉનાળુ ક્ષિતિનેજ ઉભંગરાળી
રાતો કીધી સળગતી ઉડુ-દીપ્ત-તપ્ત,
એણે જ કીધ, કરુણા-ધનવર્ષણોથી
પૃથ્વીવધૂની સુખશાન્તિ નિખારી તૃપ્ત !
જે ગાઢ ઘાસની રૂવેલ પથારી પાથરી
ખુલ્લી ઉનાળુ ધરતી તણી એમથી દ્રવી
સ્થંડિલનાં વિતત સ્થંડિલ ઢાંકી દે છે,
હા એ જ આર્દ્ર કરુણાણુ પડુ'પડુ' થતી
ખંડેર-લીંત પર ચાદર લીલ કેરી
ઓઢાઢતા મખમલી, અંગે મઝારની !

એક વિરહભાસી/જયન્ત પાઠક

આસોમાસો આવીઓ શરદપૂનમની રાત
સ, ત્યાંથી આરંભ આ અંત વગરની વાત !
ખજુ' કારતકકાતરુ' માગશરવેતરુ' મંન
પ-માહની ટાઢને ન્હોરે ઉઝરડયું તંન;
ગણુના દિન દેહાલા, ચૈતર ચાંપી આગ
ખ ન વૈશાખે ફળી, જેઠ ખાળ્યા ખાગ;
પાઠ ગાજ્યાં વાઢણાં વીજળીઓ અખદાર
ફવસો ગણુનાં વેઢને પડ્યા કારમા વાઢ;
ખવણુ વરસેા સામરો, ના જલ, ઊની દહાય
પદરવે વાઢળ ગળ્યાં નીર ન નયણે માય;
પાશાદીપ વિજેગની લાંબી વાટે ગળે
મે-ફસકે અંખો, મેશ-મોગરા વળે.

સ્વર્ગ/દેવજી મોહા

ધરા છોડીને કેા નવતર-સ્થળે આવી ગઈ હું,
અખણ્યા કેા પર્યાવરણ મરી' ફેંકાઈ ગઈ હું;
અહીં ના છે હૈયાં જહીં ઊછળી રહે ભાવ ભરતી,
અહીં ના છે આંખો અંસુવન તણી ધાર ઝરતી !
અહીં ખુલ્લું ચારે ગમ, શિર પર ના ગગન છે;
નથી આંહી પૃથ્વી, જલ પવન કે ના અગન છે,
અહીં નાં વાસીમાં કશું ન કરવાની લગન છે,
અહીં તો સૌ સ્વાર્થો નિબનિજ તણા-માં મંગન છે.
છતાં લોકો અવા અધમ સ્થળને 'સ્વર્ગ' ભણતા,
વસ્યાં માંહીં તેને વળી નસીખદારે ચ ગણતા;
મને તો કેા પૂછો : કશી કશી વ્યથા આંહીં સહું હું.
જરા પૂછો, મારા અનુભવની દાસ્તાન કહું હું !
હશે કેા દિ ક્યાંચે સ્વર્ગ જશું કે' વિચિત્રમાં,
હશે તે પૃથ્વી પે સ્વજન-વીંટળાયેલ ઘરમાં

સપનાંની ગઝલ/હિમન્ત દેસાઈ

આ સપનાંને સંચકવા ડાઘુઓ દારે ઊલેલા છે-
એ જન્મોજન્મથી તેડયા વગર આવી પૂગેલા છે !
ઊગે જ્યાં સૂર્ય ઓળખતો તમે અંધારમાં સરતાં
તમારા ખોલ પણ ભણકારના જલમાં ડૂબેલા છે !
અચાનક વાંતની વડવાઈ ઓ વીંધી વહી જતાં
તમે હસતાં છતાં પણ કંઠમાં ડૂમા ભરેલા છે !
ઈજન આપું હિલટનું લો, નિસાંસાં આમ નાં મૂકે
પ્રસંગો સૌ વિખેરી દો જે હમણાં સાંભરેલા છે !
હજુ પણ હાથ લંબાવો તો સરગમ એ ખજીર હશે
કે જેથી આપણા જિવતરના દીવા ઝળહળેલા છે !
તમારા હાથની મેં દીના રંગોનું જતન કરજો -
મેં જન્મોજન્મથી અભિસાર એના આદરેલા છે !

અંતલગી/હરિદ્રુ પાઠ

અંત લગી વહેવું તું
પણ આ ખટક ક્યાંક આવી જો
ને બસ અટકી ઊભા.
અટક્યા એવું કે
ના આમ જરી ચે
તેમ જરીયે
ચસકે ખોડ્યા પાય
માંદ્ર ને માંદ્ર છળી જ મરીએ.
હરીએ ઊંડા કે નિઘાસ
એવા છાના
કે આ આંખોની કીડી ચે
અમથું સહેજ ન ફરકે.
અંત પગી કહેવું તું
ઊંડે ઊંડે મનમાં
એક પડ્યું છે મોતી
અળકે કેવું ....
એની અળહળ અળહળ આંચ
અળકતી કેવું
ઊંડે અળકે કેવું ગીત
-પણ આ છલ વળી જ લોચો.
અંત લગી સહેવું તું
પણ આ જરઠ સામઠું લોહી
નસોમાં વહેતું
કેવળ વહેવા ખાતર,
ધાસ ચાલતો કહેવા ખાતર,
એને કશું ન અડકે સહેજ
તેજ લેજ કે હેજ બધું ચે એકસરીખું
- અને તો ય સૌ એવું સમજે
અમને કોઈ મરમ લાધ્યો છે !

દશ્યપટ

પન્ના નાયક

શાંત ચિત્તે બેઠેલા દીવાનખાનાને
સમજ્યું નહીં
કે પાગલ હવાની મદદથી
પડું પડું થતું વૃક્ષ
શાને મયે છે
બારીની તડમાંથી અંદર આવવા ?
કોઈની સ્મૃતિરૂપે વિભાચેલાં
પુસ્તકોમાં સંઘરાયેલાં
અપટાં પીળાં પર્ણો એને પાછાં નોઈતાં હશે ?
કે પક્ષી
ચુરશી રૂપે આકાશઈ મયેલા
એના સાથીમાં એનો હવ તરસતો હશે ?
અને ફલાવરવાગ્નનાં સૂકાં આકર્ષક ફૂલોમાં
એને શો રસ ?
(મઈવસંત પછી તો એ ગડોચાં છે જ ક્યાં ?)
દીવાનખાતું
આવા વિચારમાં ને વિચારમાં
શૂન્યમનસ્ક થતું આશુ
ને બહાર
બારી ને વૃક્ષની વચ્ચે
પડી ગયો
તાજા જ વરસેલા રોનોનો
ધોળો પડદો ....

સમુદ્રતટે

વીરુ પુરોહિત

સમુદ્રતટ ઉપર મેં પૂગીફલ દીધું જોડી !
ને થોડીવારમાં જોળો ભરીને આછરી કોડી !
જો ! તરંગો ઉપર બેસીને કોઈ આવે છે.
આ તરફથી ચે અચાનક શું બાય છે દોડી ?
એક નૌકાના ખાલીપાનું ગીત ગૂંને છે,
રેતમાં તરફડે છે માછલી આંખો ફોડી !
ગામમાંથી લઈને આવો જળ મોટીમસ,
વેદના સરકી ગઈ છે બટકણી ગલ તોડી !
ફૂંજડીવૃંદ જ્યાં ચકરાય છે એ દીશામાં,
એક કન્યાનાં નયન ધસમસે છે ઘર છોડી !
પાછલી રાતનાં એક વૃદ્ધ લેઈને કાનસ,
આગલા જન્મનાં પગલાંને રહે છે ભેડી !

સ્થિતિ

અભિજિત શુક્લ

ધા, વકરવું, ફૂંજવું, બણવું સતત,
આ તબેલાનું જ હણહણવું સતત.
આમ પાટીમાં સદા વસવું અને
એકઠેથી સો સુધી ગણવું સતત.
થઈ શકી ક્યાં આંખ મધપૂડો કદી ?
તો ય ઘટનાઓનું બણબણવું સતત !
'કાલ મધમધશે અમારી ઓસરી'
—થાંસલાના કાનમાં બણવું સતત.
હું તળેટીમાં રહી વલખ્યા કહું,
શિખરે ઝાલરનું રણબણવું સતત.

આંખ જોલે છે ફક્ત

ભરત વીજા

જોલ, કહેતાં આંખ જોલે છે ફક્ત
ને જુએ છે દાર, બારી, ભીંત, કત.
સાદ આપો તો ય હોંકારો ન દે
ભીંત પણ પાડે છે જ્યાં પડ્યા તરત.
બારીઓ થોડીક કોમળ હોય છે
દાર સુધી ઘર નહીં તો છે સખત.
ખાનગી કંઈ વાત થઈ શકતી નથી
સાવ અડકીને જ બીણું છે જગત.
પોતપોતાની સમજ પણ હોય છે,
હોય છે બ્યારે સહુનો એક મત.
જ્યાં સુધી આ માર્ગ લઈ જશે તને
ત્યાંથી એ લઈ આવશે અહીંયાં પરત.

ક્યાં જવું ?

અજય પુરોહિત

એક ટહુકાની તરસની રાવ લઈને ક્યાં જવું.
પંખીઓના કાળજના ઘાવ લઈ ને ક્યાં જવું ?
ધાસમાં પણ કોણ ધીમું આ સ્મરણ થઈ ફરકતું;
ટેરવાંથી સ્પર્શવાના દાવ લઈને ક્યાં જવું ?
ક્યાંક ભીનો સૂર્ય મારા ધાસ પર તૂટી પડે,
આંખના અંધારનો દેખાવ લઈ ને ક્યાં જવું ?
સાંજને પણ આજ સુઠીમાં ભરીને હું ફરું ?
વાર તિથિ માસનો દોળાવ લઈ ને ક્યાં જવું ?
બિંદગીની આ રમતમાં હાથો છું હું શબ્દથી.
ધાસનો વણઝારનો સંસ્પાવ લઈ ને ક્યાં જવું ?

અલગ/કિસન સોસા

પર ચહેરાની નહીનું' એ તરી આવ્યો અલગ
આંખના કાંઠા ઉપર આવી ઊભો ચહેરો અલગ
એ નિમિલિતનામના અસ્તિત્વનો નકશો અલગ
હોઠના ચપ્પો વુઠા એ આંખનાં સ્વપ્નો અલગ.
ત્રવેત કૂલોની વિશાળે ખીલવે રક્તિત કૂલ
આ વસન્તે ખાગમાં એ છોડનો છલુકો અલગ.
એ અટીખમ મોન સાથે સ્વેજ અડળાંચો અવાજ
ચોતરફ વિચિત્ર તણખાએ મડચો મડધો અલગ.
તે પછી ભરથું' અમે કે શપ્ત એ શાયર હતો
એકસરખી શીડમાં લાગ્યો'તો એ ચહેરો અલગ.
એક સ્થૂળા મીડ પર આવી અડોઅડ થઈ ગયો
'ક' સમય મુધી સતત આઠ્યા કર્યો રસતો અલગ.

પીપળો/શશિશિવમ

સૂરજ પીએ પીપળો પલપલ
કિરણો રમે પર્ણમાં કોમલ. ~સૂરજ
પરોઠની પહેલી પળ ભગે,
આલ જીઘડે પ્રભાત રાગે;
સરકતો સૂર્ય હીતરનાં જલજલ. ~સૂરજ
ખપોરનાં આતપ શીખાતો,
સંધ્યાનો ચહેરો નજરાતો;
વામરો કલરવ કરતો કલકલ. ~સૂરજ
શશાંક નિર્મલ થઈ મલકતો,
હરખ ગગનનો શો છવ્વતો!
રાતનું ફરકે આછું મલમલ. ~સૂરજ

હુનિયામા

ભરત વી'યુગ

કયાંક વરસાદ થાય સીનામાં
ને હું ભીંભઉ છું પસીનામાં.
હું છપ્પી થઈ ગયો છું વરોધી
ઝાળખાતો નથી અરીસામાં.
કેમ ઘરમાંથી બહાર નીકળવું
ને જવું ગામના બગીચામાં ?
સાવ ટૂપી ન ભથ એ રીતે,
છે બરફ જેમ પૃથ્વી દરિયામાં.
આ બધી કલ્પનાની વસ્તુને
કઈ જગાએ મૂકું હું હુનિયામાં.

કેમે ય !

વિપિન પરીખ

એક વળી રવિવાર ગયો, ક્યકિયાં ખાતો.
પવિત્ર રવિવાર, છુટ્ટીનો રવિવાર.
કયાં ગયા બધા મિત્રો ? કયાં ગયાં પત્ની બાળકો!
પત્ની મિત્રો આમ જ હાથતાળી દઈ આત્રી ગયાં
ને બાળકો તો ભાર્ડ, મોટા થઈ ગયાં !
સૌ સૌની Company પાર્ટી, Fun !
છ દિવસ તો જે'થી જે'સીન કાઢી નાખ્ય
ને આ એક
સાતમો ....

ત્રિપદીઓ

ઉદયન દંકર

એક કલરવતી ફેડી પર ચાલ્યા,
અમે ગમતાને હારે રાખીને
જે ધિશારાની એડી પર ચાલ્યા !

કીચુડ કીચુડ કમાડ ખોલીને
ઝીણું ઝરણું રણક ઝણક ચાલ્યું
તામ્રવર્ણી પહાડ ખોલીને !

કેટલી ખુશખુશાલ જગ્યા છે !
પીપળે હીંચથું, કે આંબલિયે ?
એ સિંચા ક્યાં કોઈ સમસ્યા છે....

ન કોઈ લીંસ, કોઈ અડચણ છે,
નયનમાં સાદું હવાનો મુરમો,
ઘૂંટીમાં ઘાસ તણું ઠંકણ છે.

કાખરો જાય છે પુકારીને:
આસમાને ન કોઈ દ્રાક્ષિક છે,
તો ય કાં ચાલે હોર્ન મારીને ?

ફાણ આ ઘાસ એમને લાવે,
ગેરકાનૂની ગાયો ધુમ્મસની
મારા અંધા મહીં ઘૂસી આવે.

ગાંઠ વર્ષામાં ટપકતા પહાડો:
નિહાળી ખીણના વળાંકોને
પાણીપાણી થઈ જતા પહાડો !

મળી આવ્યાં, ઝરણુ મળી આવ્યાં,
ટહેલતાં ટેકરીએ, અલગારી
સોનવર્ણી સ્મરણુ મળી આવ્યાં !

ઘેર જવાનો સમય આવ્યો છે,
પીપળે કલરવો ય અસ્ત થયા
વિખેરાવાનો સમય આવ્યો છે.

ગામડેથી હું શહેર આવું છું,
પછી રસ્તા ઉપર બગદ માફક
ઘાસની ચાદ્દાસ્ત આવું છું.

નીકળ્યું મરેલું/સતીન દેસાઈ
એવું કિનારાને લાગ્યું તું-લેલું
કે પાણીમાં પડતું હું મેલું.

રેતીનું હાડ થઈ ગળવું શે રોજનું
મોજ થઈ મોજમાં હું રેલું.
બારબાર માસ મારું લીંજવું દેવું
કે ફરકે ન એકે પતંગિયું !

ચોદ-ચોદ લોકમાં દરિયાની આણ
એણે વાદળનાં પીંછાને રંગિયું !
સાત-સાત ભોગળને એકસાથ તોડીને
સૂરજને હું ચે અદેલું.

છાંછોછા ખૂંપતી આ દરિયાઈ આંખ
જાણે ખીણમાં થીજેલું ચીસું,

માછલું જ બસ એક જાણે કે અજવાળું
હોય નહીં એટલું લીસું.
એકવાર મુડીને લાગ્યું તું હાથ
એ માછલું ય નીકળ્યું મરેલું !

દિવસો જ દિવસો

મુકુલ પંડ્યા

આ દિવસો—

ઉપર-નીચે જવા-આવવાના.

ઉપર પહેંચાય એટલે ઉપર પહેંચ્યાની
જાહેરાત કરવાના

અને અલિન'દનો ઉઘરાવવાના.

છેક હડહડતા નીચે આવી પડાય

નિજની તળેટીમાં ત્યારે

મોં વીકું કરીને ખુલાસાઓ આપવાના.

આ દિવસો—

મધરાતે હાઈ વે પર જોડકાઈ ને પડેલી માલવાહક

લોરીના ડાઈવરની ચિંતાના;

લૂઝરી બસમાં વિડિયો જોતાં જોતાં

નિષ્ફળ ગયાની,

સફળ થયાની, પ્રતીતિ કરવાના.

આ દિવસો—

સીને મનાવવાના કે મહેરબાની કરી

ગેરસમજ કર્યો નહીં—આવડતનો ગેર ઉપયોગ

હું કરતો નથી હું તો લોટ છું

અને માત્ર કવિતા લખીને

છવતો ફેલેવા માંડું છું.

વિવેચકો વિના પણ હું કવિ છું તેમ મિત્રોને

ધૂંટાવ્યા કરવાના આ દિવસો—

આ દિવસો—

cheat કરી જતાં મહાનુભાવોને

સલામ ભરવાના

અને આપણે કોઈકની સાથે cheating

કરતા પકડાઈ જઈએ ત્યારે

માફી માંગવાના.

આ દિવસો—

સેટ થયા વિનાની જિંદગીની કેસેટ વગાડવાના

અને એના ક્લુ'મધુર સંગીતનું શ્રવણ કરી

પાછળથી કમને પણ 'કયા બાત હૈ' એવું કહેવાના.

આ દિવસો—

મનના ટેપરકોર્ડરની ઘરઘરાટી સાંભળવાના

અને રેડિયો પર ન પકડાતું સ્ટેશન પકડવાના.

આ દિવસો—

એકએક ત્યાસ લઈ ને એકએક નિઃત્યાસ છોડવાના

અવાજ ગુમાવી ચૂકેલા અવાજ માટે

મથામણ કરવાના અને

એમ ધન્ય ધન્ય થઈ જવાના.

આ દિવસો આતું તે કે 'કેટલું' થે દેખવાના

અને દેખીને દાઝવાના.

આ દિવસોની આમ તો કોને પડી છે ?

મને ય નહીં;

પણ મારે આજે ભારપૂર્વક કહેણું છે

કે આ દિવસો એટલે તો આ દિવસો
મળ પડે તેવા આ દિવસોમાં
મળ એટલે પડી છે કે
આ દિવસોને આ દિવસો તરીકે લેવાની
મળ ઔર છે.

આમ એનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી;

પરંતુ

આવો હરેક દિવસ લાખલાખ રૂપિયાનો છે.

અને કરોડો રૂાના દિવસો મારી પાસે

Ballanceમાં

એકઠા થયા હોવા છતાં

એક ગીત/મનહર જાની

મેં તો કમખામાં મોરલો ગૂંથ્યો રે
મોરલો ગૂંથ્યો રે મોરલો....

ભડ ભડ અડિયલ પોપચે
જેહું પારેવડું

આંખય વરાંસે હું મૂઝું

અબ્બાળું મીંચું

મારા સપનામાં સાથિયો ભગ્યો રે
સાથિયો ભગ્યો રે સાથિયો....

ફળિયા વચ્ચે લીમડો

લીમડે બાલે કાગ

ઝાંઝરિયાળા જીવમાં

ઘમકે ધૂધરમાળ

મેં તો કાચાને કેવડો સૂંઘ્યો રે
કેવડો સૂંઘ્યો રે કેવડો....

છાતી છલવલ ચાડળો

નજરું નવસર હાર

ચિતડું સરર ચૂંઢડી

મરબહું મોઝાર

મેં તો લોચનમાં દીવડો મૂક્યો રે
દીવડો મૂક્યો રે દીવડો....

હું આમાંના એક પણ દિવસને વેચી દેવા
માગતો નથી.

હું સ્પષ્ટ છું મારા આવા

દરેક દિવસની તસવીર ચીતરી લેવા માટે;

જો કે એ થોડુંક અઘરું છે,

પરંતુ તો હું કહીશ કે

આ દિવસો—

મારા જોયેલા દિવસોનું

ચિતરામણ કરવામાં નડતી

મુશ્કેલીઓ વેડવાના.

મારું અસ્તિત્વ/મફત ઓઝા

સતીશ,

વિશ્વામિત્રીને આરે

વાવેલું મારું અસ્તિત્વ

હવે ઘટાટોપ થઈ પથરાયું છે તારા નગરમાં.

હવે

નદી તારા શહેર મધ્યેથી નહિ

મારામાં વહે છે છેલ્લાં બે-એક વર્ષથી.

એમાં

એક સોનેરી મચ્છ

ફૂલોનું આકાશ લઈ સળવળે છે સતત....

મારે

ફૂટતી ફૂંપળો પર

કોતરવી છે લિપિ વમળની, પણ

હવાને ક્યાં ફૂટવા છે હાથ ફોરમના ?

વહેતા જળમાં

ભગી ગયેલું ઘાસ—પડછાયો મારો

ચરી બાય છે મૃગજળ લંબાવી ડોક—

સતીશ,

શિકારી સૂર્યને કહે પાછો વાળે એનો રથ.

‘અસંભવિત’

પ્રીતિ શાહ-સેનગુપ્તા

આકાશ ફાટી જવા માગે તો
એને સાંધી દઈએ,
દરિયો ખૂટી જવા માગે તો
એને નાધી દઈએ,
ધરતીને પાતાળમાં સમાઈ જતી પણ
કદાચ અટકાવી શકાય;
પણ યશોધરાને,
શંકુતલાને,
હિર્મિલાને,
મને
છોડીને જવા હમુક તમને
કોણ રોકી શકે ?

વાતાવરણ પણ ક્યાં હતું ?

અશોકપુરી ગારનામી

હેડથી છૂટા પડેલા મનને કારણ ક્યાં હતું ?
-ને, તમે રોકી શકો એવું ય સગપણ ક્યાં હતું ?
આ સમયના ચાકડા પર ‘પી’ડ જેવા આપણે
ચાકડા કે ‘પી’ડને રજસાર વળગણ ક્યાં હતું ?
રોજ પરપોટા સમી ઘટના સતત બનતી રહે
આમ એવા બવ તો ઘટનાને ઘડપણ ક્યાં હતું ?
એક બીજાથી અજાણ્યા આ નગરનાં લોકમાં
આપણું કે’વાય એવું એક પણ જણ ક્યાં હતું ?
કેમ ત્યાં વરસાદ છે વરસ્યો નહીં હું, પૂછ ના.
ત્યાં અનુકૂળ એ વિશે વાતાવરણ પણ ક્યાં હતું ?

જો

મધુકાન્ત દિદિપત

તને જોતાંની વાર મારો નહેરો છેકાઈ ગયો, જો
રંગીન રૂમાલ વડે ચહેરો લૂછ્યો
ને અરે! આજોયે ચહેરો રૂમાલમાં,
આંગળીઓ હારખંધ ફૂંકાડા ખેંચીને
ધસમસતી નીકળી રૂઆબમાં.
જરા અડતાં હું જોરુકો કેવો લોકાઈ ગયો, જો.
થોભ્યો જરાક, અટલે.... પડછાયાં કરસાળંધ
ચાંદ્યા અદલ મારી ચાલે,
સામે દેખાય એ જ મારી ઠકરાત !
કે હું સાચમાય કેઈના હવાલે ?
મને પછેર્યો, ને એકદમ કેવો રહોળાઈ ગયો, જો.

પ્રતીક્ષામાં

હીરુ મુક્લ

પ્રસંગને પંખાળતાં પંખાળતાં
આંગળીઓ પણ જોગળી ગઈ છે
આઘાતોના દ્રાવણમાં !
છતાં
આ ફેંકા હાય
હવે જે સળવળી રહ્યા છે
કોઈ પ્રસંગની પ્રતીક્ષામાં !

માનસ

નલિન પંડ્યા

અંધારામાં લાખોડિયાં ભરતો હાથ

વસ્તુના આકારોને સ્પર્શે.

માનસમાં ચિતરાયેલી

પાની પ્રમાણે

અંધારને ઓળખવું,

નાકે-આંખના અંતર અને

વળાંક પ્રમાણે

અશમાં ઓળખીને પહેરવાં.

જે સાંઠા જેવા પગના

ચિતરામણ પ્રમાણે

પેન્ટને ઓળખવું,

શર્ટ ઠીકઠીક કરવું,

મોં પરનો પ્રસ્વેદ લૂછવો,

એમ જ સ્વીચ

હાથને ન લાધતાં

ફરી પાછા હાથ ભ્રમણ કરવા માંડ્યા.

પુસ્તક-સ્પર્શ,

શબ્દ-સ્પર્શ,

અર્થ-સ્પર્શ,

સ્પર્શસ્પર્શ.

સ્પર્શેન્દ્રિયની ખંડ લીલા

અંદરે બાળી ખંડ પોકારે.

આ બળેલી કાયાને

જે પુલ્લી હીમણું જેવી આંખો

અને અંડ જેવી કાયાનો આંધળો કસબ.

આંધળી બારી, આંધળાં બારણાં

ગોલરૂમમાં સર્જતી આંધળી કીડા;

અને નૃત્યાંગનાની આંધળી નગ્નતાથી

આંખમાં એસિડ ટપકે.

છતાં

માનસમાં વસ્તુકથા રૂપે

નકશો ચિતરાતો જાય.

પિલાતને

ભગવતપ્રસાદ ચૌહાણ

હાથ ધોવાથી નથી થતો શાંત

સત્યનો સળગતો જ્વાળામુખી,

પરંતુ

સળગી ભડે છે

કરુણાલીનું આકાશ

સાગરોના વડવાનલોથી;

ટોળાના સેતાનની ભૂખાવળવી ચીસોમાં

ભલેને હોય અંઝાવાતોના કુટારો,

લોહીને તો કૂટે છે પાતાળમાં જે

આકેશ ને ચીસ

હજી જે ક્યાં સુકાયા છે

કાર્જનના હાથ પરના હાથ ?

ખ્યાલાના વાદળો પાછળ ડોક્યા જ કરશે

કુસવીંટયા સૂરજ,

અને વિસ્તરતી જ રહેશે

આકાશ અને પૃથ્વી ઉપર

વીંધાયેલા સંબંધોની મરુભોમ.

પિલાત : ઈસુને ક્રૂરે જરવાની સજા કરનાર રોમન સૂબો.

તેણે આ સજા કરમાવતાં પહેલાં વાસણ મંગાવી

પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરવા હાથ ધોયા હતા.

કાર્જન : પૃથ્વી પરનો પ્રથમ ખૂની; જેણે સગા ભાઈ

હાબિલનું ખૂન કર્યું હતું.

વર્ષા પછી

કન્દુકુમાર ત્રિવેદી

આકાશમાં
પહેલાં હતાં
ભૂખરાં કાળાં વાદળાં
ભણે હાથીઓનાં ટોળાં;
પણ
હવે ત્યાં માત્ર
ક્યાંક ક્યાંક ધોળા ધોળા હંસ જેવાં વાદળાં.
પણે વર્ષા સ્નાન કરી પરવારેલા
પલાંડીવાળી બેઠેલા પર્વતો,
ભણે લાગે છે ધ્યાનસ્થ યોગીઓ.
અને
આ દોડતી નદીઓ
સાગરમાં જવા
વહ્યા જ કરે છે.....વહ્યા જ કરે છે...
નિઝમાં નિમગ્ન
એવાં સરોવરો સ્વાનદે લે છે હિંચોળા.
ને
ચળક્યાં કરે છે
જલ દર્પણમાં
ફવા-વાવ
ત્યારે
ધીરે ધીરે વાદળ પાછળથી
ઠોકિયું કરી રિમત-કિરણો ઘેરે છે

સચરાચરનો પિતા સૂર્ય.

અને

હર્ષવતી તૃણોલ્લસા વસુધરાના અંકમાં
ખેડી રહ્યું છે આખુંય વિશ્વ !

[પ્રગટ થનારા કાવ્યસંગ્રહ 'સંનિવાસમાંથી']

ઊંચકો મને

લલિત ખર્ભા

અર્ધાની હારમાળમાંથી ઊંચકો મને,
શબ્દોના દારમાળમાંથી ઊંચકો મને.
મારે અજર અમર નથી થવું જરાય પણ,
આ કાળઝાળ કાળમાંથી ઊંચકો મને.
સ્થેજે સલામતી નહિ જણાય ત્યાં સુધી
દહોતી દેખલાળમાંથી ઊંચકો મને.
હું તરફડું છું તેમ તો વધુ ફસાઉં છું,
આ પારધીની જાળમાંથી ઊંચકો મને.
કચડાવું તો મટે ખીસી અને ખર્ચાં પછી,
પુષ્પો ભરેલ કાળમાંથી ઊંચકો મને.
આ સમતુલા તણી મથામણો મટે પછી
ઉલાળ ને ધરાળમાંથી ઊંચકો મને.
પીડા અતીત, વર્તમાન, ભાવિની મટે,
આ વક્તની વરાળમાંથી ઊંચકો મને.
અહીંયાં રતનનું છે જ નહીં મૂલ્ય સ્થેજ પણ
પરધર તણી આ પાળમાંથી ઊંચકો મને.
અસ્તતનું સ્પષ્ટ રૂપ થઈ શકે પછી પ્રગટ,
પહેલા 'લલિત' પરાળમાંથી ઊંચકો મને.

ચરમાંની આડ લઈ

દિક્ષીપ જ્ઞેશી

ચરમાંની આડ લઈ જેલ'દી આંખ લોલ લૂછીને ખિસ્સામાં મૂકજો.
લીડમાંથી વરસેલા એકાદા ચહેરાનું ટળવળવું સપનામાં મૂકજો.
સાંજકતા અજવાળે લી'પેલી એસરીનો પડછાયો ઓગળવા લાગે,
લાંલરતી સીમ સાદ પાડે રે ઉંખરે ને ઝાલરો ગણગણવા લાગે;
દૂર દૂર વમળાતાં ઘરનો અણસાર નલે એક એક પગલામાં મૂકજો.
લીડમાંથી વરસેલા એકાદા ચહેરાનું ટળવળવું સપનામાં મૂકજો.
છૂટાં પડ્યાંની વાત એવી તો વસમી કે પગમાં આળોટે રે કેડી,
દોમ દોમ વિસ્તરવા ઝંખે હળવાશ અને લાવે કોઈ સ્મરણોની ખેડી;
લવલવનો સૂર મૌન લીતરમાં ધરખીને આષાઢી ટહુકામાં મૂકજો.
ચરમાંની આડ લઈ જેલ'દી આંખ લોલ લૂછીને ખિસ્સામાં મૂકજો.

ફળિયામાં રોપી છે કેળ/હરીશ જ્ઞેશી

ફળિયામાં રોપી છે કેળ,

સૈ, હવે ફૂંપળ ફૂટવાની થૈ વેળ.

આખોને શણગારી લાલ-શુભ આંજીને ખુલ્લાં મેલ્યાં છે કમાડ,
સોળ સોળ વરસોથી ગોર'લ્યો આલમાં થાતો ઝીલેરો ઉઘાડ,
અવસરનાં દોમ દોમ અજવાળે ઝળકે છે, લીતરની અ'ધારી નેળ.

સૈ, હવે.....

ફાગણના ફાગ કોઈ ગાતું ને સંલજાતાં શંકર-પારવતીનાં ગાણું,
પરદેશી પ'ખીને પિયરના આંગણમાં નાખું છું દિવસોના દાણા,
ઘડી કોઈ સાક્ષિ ને ઘડી ઘરચોળાની વચ્ચે થઈ જાય મેળમેળ.

સૈ, હવે.....

સપનાંઓ સી'ચી ઉછેરેલી લાગણીએ વૈશાખી ફૂલ એક મહોરતું,
પાછલી પરોઢ લીના વાયરાની સંગાથે આવીને કોણ મને ચોરતું,
મે'દી મૂકેલ મારી જમણી હથેળીમાં લિપસ્યો છે મરમાળો મેળ.

સૈ, હવે.....

ફળિયામાં રોપી છે કેળ.....

વર્ષા પછી

કન્દુકમાર ત્રિવેદી

આકાશમાં
પહેલાં હતાં
ભૂખરાં કાળાં વાદળાં
તલે હાથીઓનાં ટોળાં;
પણ
હવે ત્યાં માત્ર
ક્યાંક ક્યાંક ધોળા ધોળા હંસ જેવાં વાદળાં.
પણે વર્ષા સ્નાન કરી પરવારેલા
પલાંડીવાળી બેઠેલા પર્વતો,
તલે લાગે છે ધ્યાનસ્થ યોગીઓ.
અને
આ દોડતી નદીઓ
સાગરમાં જવા
વહ્યા જ કરે છે.....વહ્યા જ કરે છે...
નિજમાં નિમગ્ન
એવાં સરોવરો સ્વાનદે લે છે હિટ્વોળા.
ને
ચળક્યાં કરે છે
જલ દર્પણમાં
કુવા-વાવ
ત્યારે
ધીરે ધીરે વાદળ પાછળથી
ઠોકિયું કરી રિમત-કિરણો વેરે છે

સચરાચરનો પિતા સૂર્ય.

અને

હર્ષવતી તૃણાંબરા વસુધરાના અંકમાં
ખેડી રહ્યું છે આપ્તૃય વિશ્વ !

[પ્રગટ થનારા કાવ્યસંગ્રહ 'સંનિવાસ'માંથી]

ઊંચકો મને

લલિત વર્મા

અર્થોની હારમાળમાંથી ઊંચકો મને,
શબ્દોના કાટમાળમાંથી ઊંચકો મને.
મારે અજર અમર નથી થયું જરાય પણ,
આ કાળગ્રાળ કાળમાંથી ઊંચકો મને.
રહેજે સલામતી નહિ જણાય ત્યાં કુધી
દહોની દેખલાળમાંથી ઊંચકો મને.
હું તરફડું છું તેમ તો વધુ ફસાઉં છું,
આ પારધીની તળમાંથી ઊંચકો મને.
કચડાવું તો મટે ખીસી અને ખર્ચા પછી,
પુષ્પો ભરેલ ડાળમાંથી ઊંચકો મને.
આ સમતુલા તણી મથામણે મટે પછી
ઉલાળ ને ધરાળમાંથી ઊંચકો મને.
પીડા અતીત, વર્તમાન, ભાવિની મટે;
આ વક્તની વરાળમાંથી ઊંચકો મને.
અહીંયાં રતનનું છે જ નહીં મૂલ્ય રહેજ પણ
પરધર તણી આ પાળમાંથી ઊંચકો મને.
અશ્વત્થ નું સ્પષ્ટ રૂપ ચર્ચ શકે પછી પ્રગટ,
પહેલા 'લલિત' પરાળમાંથી ઊંચકો મને.

ચરમાંની આડ લઈ

દ્વિલીપ જ્ઞેશી

ચરમાંની આડ લઈ ખેલ'દી આંખ લોલ લૂછીને ખિસ્સામાં મૂકજો.
લીડમાંથી વરસેલા એકાદા ચહેરાનું ટળવળવું સપનામાં મૂકજો.
સાંજકના અજવાળે લી'પેલી એસરીનો પડછાયો ઓગળવા લાગે,
લાંલરતી સીમ સાદ પાડે રે ઉંખરે ને ઝાલરો ઝલુઝલુવા લાગે;
ફર ફર વમળાતાં ઘરનો અણસાર નલે એક એક પગલામાં મૂકજો.
લીડમાંથી વરસેલા એકાદા ચહેરાનું ટળવળવું સપનામાં મૂકજો.
છટ્ટાં પડ્યાંની વાત એવી તો વસમી કે પગમાં આળોટે રે કેડી,
દોમ દોમ વિસ્તરવા અંખે હળવાશ અને લાવે કોઈ સ્મરજોની ખેડી;
લવલવનો સૂર મૌન લીતરમાં ધરખીને આપાલી ટહુકામાં મૂકજો.
ચરમાંની આડ લઈ ખેલ'દી આંખ લોલ લૂછીને ખિસ્સામાં મૂકજો.

ફળિયામાં રોપી છે કેળ/હરીશ જ્ઞેશી

ફળિયામાં રોપી છે કેળ,

સૈ, હવે ફૂંપળ ફૂટવાની થૈ વેળ.

આંખોને શણગારી લાલ-શુભ આંજીને ખુદલાં મેઢ્યાં છે કમાડ,

સોળ સોળ વરસોથી ગોર'લ્યો આલમાં થાતો ઝીણોરો ઉઘાડ,

અવસરનાં દોમ દોમ અજવાળે ઝળકે છે, લીતરની અધારી નેળ.

સૈ, હવે.....

ફાગણના ફાગ કોઈ ગાતું ને સંલળાતાં શંકર-પારવતીનાં ગાણાં,

પરદેશી પંખીને પિયરના આંગણમાં નાખું છું દિવસોના દાણા,

ઘડી કોઈ સાક્ષે ને ઘડી ઘરચોળાની વચ્ચે થઈ જાય સેળસેળ.

સૈ, હવે.....

સપનાંઓ સી'ચી ઉછેરેલી લાગણીએ વૈશાખી ફૂલ એક મહોરતું,

પાછલી પરોઢ લીના વાયરાની સંગાથે આવીને કોણ મને ચોરતું,

મેંદી મૂકેલ મારી જમણી હથેળીમાં ઊપર્યો છે મરમાળો મેળ.

સૈ, હવે.....

ફળિયામાં રોપી છે કેળ.....

હું, કીડીઓ અને હાસ્ય

કિનારમિ'હ સોલકી

આનુભાવુ દૃષ્ટિ નાળી એક જુલામા હું મારા ગરીબને ગોઠવું છું હવે મને Cનાળો વરતાય છે બારી ઉઘાડું છું વાચવા પુસ્તક બોલું છું. મારા પુત્રકતા બધા જ અક્ષરો કીડીઓ થઈ ને ફરવા માટે છે કીડીઓ મને વી'ટળાઈ વળે છે હું છૂટવાનો પ્રયત્ન કરું છું-છૂટી શકતો નથી ઝીલીઝીલી કીડીઓ મારા અંગેઅંગમા-રૂંવાટેરૂંવાટે હવે ફેલાઈ ગઈ છે હું છૂટી શકતો નથી-સહી શકતો નથી કીડીઓ મારા રુધિર્માં લગી ગઈ છે મારા હૃદયની ચાલતી ક્રિયામા કીડીઓ મહત્વનો ભાગ ભજવતી થઈ ગઈ છે હું વિચારું છું પણ ત્યા જ બધી કીડીઓ હસવા માટે છે તેમનું હાસ્ય ધીમે ધીમે બહાર નીકળે છે-મારામાંથી હું પણ હવે કીડીઓના હાસ્યમા લગી બહાર છું હાસ્ય ભંધવા ઇ-ટે છે-ભંધી શકતું નથી વાચવા મળે છે-વાચી શકતું નથી. એને તો બેઈએ છે અંધારું.. કંટાળેલું હાસ્ય બાગી વાટે બહાર જમાની ઇ-છા રાખે છે મારા રુધિર્શક્તિ સરળમા કીડીઓ પોતાનું કામ રૂંદે જ ભય છે કીડીઓ મને ખાય છે-હું ખવાતો બહાર છું હાસ્ય મારી બહાર નીકળી ગયું છે હોદવેત ફ્રં આવેલા ટાવરમા બંધને સમાઈ ભય છે, પણ આ કીડીઓ તો કીડીઓને હવે એક જ રસ ગ્યો છે-મારી કબજા બોદવાનો પણ પેલું હાસ્ય તો બિચારું ટાવરના બાર આદામા કચડાતું કંટાળી ગયું છે હાસ્યને તો કોઈ નહીકાકે શીતળ છાપમા બે ઘડી બેસીને વિદ્યામ કંપો હતો

ટાવરમાથી હાસ્ય નામી છૂટે છે ગધવાયું ગધવાયું રખડતું મારી બોદાતી કબજની લીલી માટીમા છૂપાવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ ત્યા જ બધી કીડીઓ તેને ભેઈ ભય છે પોતાના બોવાયેલા હાસ્યને પાછું મળેલું બાળી આનંદ છે પણ હાસ્ય તો બોદાતી કબજ ભેઈને હમી ભેઈ છે હું હાસ્યિ'જર ચો ભેઈ રહ્યો છું-હાસ્યને, કીડીઓને, કબજને કીડીઓ મારી કબજ બોદે છે હાસ્ય પહેરો ભગ છે હું કોઈ 'નેહીના સોણલા મતાવે' ગાતો ગાતો સૂઈ બહાર છું-સમયની સ્વેટમા કબજની પેન વડે મારું નામ ધૂંટીને કીડીઓ આવ-આ કરે છે પહેરો ભગતું હાસ્ય કબજને કાઢેથી ફરીથી નાસીને મારા માથા ઉપર ઘણી ઝીંકતું હોય એમ ટાવરમા ડંકાયા કરે છે એક બે પાચ

સોળ વરસના છોકરાનું ગીત

દીપક ત્રિવેદી 'દીપ'

સોળ વરસના ખેતર વચ્ચે ઢાતરડું ઝીંક્યું રે...ઘચ્ચક ! પરિયું ફૂટી નીકળી !!
 ફચ્ચ...ઝાટકો માર્યો રાતો ચોળ...હહક ! છોકરિયું ફૂટી નીકળી !!
 લીલલમ ખેતર વચ્ચે સીધાસદૃ થઈ ઊભોતો લાગ્યો તરગાળાનો વેશ !
 શેઠે વડલો કરતો જૂલંજૂલ કહેતો નથી વેશ—લવલેશ !!
 વળી એમ થાતું કે આંખે છરકા મારી...ધમાધ્ધમ ! થાંભલિયું ફૂટી નીકળી !
 સોળ વરસના ખેતર વચ્ચે ઢાતરડું ઝીંક્યું રે...ઘચ્ચક ! પરિયું ફૂટી નીકળી !!
 તડકો સોંસરવો નીકળીને સોનેરી થઈ જતો...ખડાપો સોનેરી થઈ જતો !
 પવન કાનમાં ગુસપુસ—ગુસપુસ હું લહેરી થઈ જતો...ખડાપો...હું લહેરી થઈ જતો !!
 સોળ વરસની ઘુઘરિયુંમાં લાગી ઝીની ઠેસ..ધનક ! ઝાંઝરિયું ફૂટી નીકળી !
 સોળ વરસના ખેતર વચ્ચે ઢાતરડું ઝીંક્યું રે...ઘચ્ચક ! પરિયું ફૂટી નીકળી !

ધીંગી ધારે

બારીન મહેના

કાવડ

લલિત ત્રિવેદી

ધીંગી ધારે લીંજવ્યાં, નયણાં કોરા કાચ,
 જંધ પોપંચે વાંચ, અખખર મેઢ્યા સામટા.
 દાધારિંગા ઝાડવાં, ફાણું લેજલ ઘાસ,
 તીખા તેજલ ઘાસ, ક્યાં લગઝાવું છાતીએ ?
 મરડે મીઠા ચોરતા, આંખે આંજ મોર,
 રૂંધે રૂંધે શોર, અંખે સોડમ ફૂંકૂની.
 આ પા ધૂળે કંઠમાં લીના ફમાદેવ,
 માલીપા તતખેવ, રણજણ ખાટી ફોરતી.
 ખટમીઠા આ સૂરમાં, સળગે તીખી વાટ;
 સૂને હેયા-ઘાટ, ઊતરો સાજણ સોણલે.

રોજ સુકાતો જાય છે આ વડ
 હું સીંચું જળ અને ઊગે છે ખડ !
 છે સડક જેવી બારણામાં તડ
 જંધ કમરો ય થે ગયો ઉજ્જડ !
 છાંયડા તીર્થધામ જેવા દૂર ...
 ખેસવું થે ગયું હવે કાવડ.
 ઢાળ પર રહેવાનું ગમે છે હજી
 મારું સુકાપાણું ય છે અણુઘડ !
 ચોરડા જેવડા આ બિસ્તરમાં
 રાતના જેટલી પડે સાંકડ !

ઊભાં

કરસનદાસ હુલાર

કેટલાં કંજૂસ ઊંચાં આડ ઊભાં !
છાંધડી પગમાં દબાવી તાડ ઊભાં.
નામ સૂરજનું અડધું ને ખળખળી ગ્યા,
જે હતા અક્કડ ગરફના પહાડ ઊભા.
તીડ-ટોળે ભૂખ ઉપરથી પડે તો-
એતરો ક્યાં નય-ફરતી વાડ-ઊભાં ?
મન્ય ધબકાસ ! તમારું ભાગ્ય કે આ
ફૂલ જેવા હાથ પકડી નાડ ઊભા !
ખંખીઆ સાથે ઊડી ગ્યા પાંદડાં પલ્લ,
દ્યો, દળી પડતાં હવે આ આડ ઊભાં !

વગડા વચ્ચે

લાલજી કાનપરિયા

વગડા વચ્ચે તલાવડી ને તલાવડીમા નીર
અમથું માથાભોળ નાહીને અમે ભીંજ્યાં ચીર
-વાગ્યું જળનું તાતું તીર !
વાદળ નામે ગામ, ગામમાં દોમદોમ ભીનાશ
મનને મેટ્યું રમતું છટું મેઘધનુની પાસ
-જીગ્યું દોમ દોમ આકાશ !
હીંકાતરીની ભજન છે આ, ભજન માયે મોતી
હથેળીઆમાં દૈક જનમના સ્પર્શોને હું ભેતી
-ચાક્રી પુદને ગોતી ગોતી !
ફળિયે જીગ્યું ફૂલ, ફૂલમાં પતંગિયાની ભાત
મુગંધ સરખી વહેવા લાગે એક અમૂલ્ય વાત
-પીગળે ટહુકે ટહુકે ભાત !

૩૦૧ કવિગ્રંથ સંગ્રહ-અંક ૧૦૨ ૧૯૮૪

વિધે

એસ. એસ. રાહી

ન પૂછો નહીને તરાપા વિધે,
હલેસાં જ બલ્લે છે બસા વિધે.
મદારી ને જંજૂરિયો મશગૂલ છે
ને લોકો વિચારે તમાશા વિધે.
તમે નોડણીકોશ નેઈ જાએ
મળી બશે શબ્દો દિલાસા વિધે.
દિવાલેથી કંકુ ખરે છે છતાં
ભૂલો કેમ ચિંતિત છે થાપા વિધે ?
ત્યાં શદ્દ જૂકે છે એ બાણું છું હું,
વધુ કોણ અણુ છે કાબા વિધે ?

તું છે

હનીફ સાહિબ

ગુપ્ત-અંકિત લિખાસમાં તું છે
એટલે કે સુવાસમાં તું છે.
હું ઉઘાડું છું દ્વારો ધુમ્મસનાં,
સ્તબ્ધ ઝાંખા ઉત્સમાં તું છે.
રણ ખનીને જે વિસ્તરી ગઈ છે
એ ચિરંજીવ પ્યાસમાં તું છે.
આ પ્રતીક્ષા ખની ગઈ ખારી,
વિરમરણના નિવાસમાં તું છે.
આવ, નિસ્તેજ થાય છે આંખો;
આવ, આછરતા ત્યાસમાં તું છે.
માત્ર શબ્દો જ ગોઠવે છે હનીફ,
આ ગજલના વિદ્રાસમાં તું છે.

પ્રેમાનુભૂતિની ભીતરી ભીનાશનું ગાન :

ચાસદે મેંદનાન

ઝીણા ઝીણા મેહ

ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ
ભીંને મહારી ચુંદલડી;
એવો નીતરે કોમારનો નેહ,
ભીંને મહારી ચુંદલડી.
આને ઝમે ને ઝરે ચંદ્રીની ચંદ્રિકા,
ભીંને રસિક કોઈ બાલા રે.
ભીંને સખી ! ભીંને શરદ અલમેલડી,
ભીંને મહારા હૈયાની માળા;
હો ભીંને મહારી ચુંદલડી.
વનમાં પપૈયો પેલો પિયુ પિયુ બોલે,
ટહુકે સચર ફેરી વેણાં રે,
ટમટમ ટમટમ વાદળી ટમકે,
ટમકે મહારા નાથનાં નેણાં :
હો ભીંને મહારી ચુંદલડી.
આનંદ કન્દ ડોલે સુંદરીના ઘંટને
મીઠા મૃદંગ પડછંદા રે :
મંદ મંદ હેરે મીટડી મયંકની
હો રે મહારા મધુરસ ચંદા !
હો ભીંને મહારી ચુંદલડી...

—ન્યાનાલાલ

ભિર્મિકવિતાના ઉદ્ગાતા ભલે નરસિંહરાવ રહ્યા પણ કવિ ન્યાનાલાલે તો ભિર્મિકવિતાના હીડોળે ઝુંલાવી ગૂર્જર ગીરાને. માનવચિત્તના ઝળુ

સ્પંદનોને-સંવેદનોને, શબ્દનાદાયે અને સંગીતના સાયુજ્યે ભાવવિલોલ ગીતોની રસદહાણુ પીરસી કવિએ ગૂર્જર કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. વસંતના વૈતાલિક એવા આ કવિના મધુર ગીતોમાં ચિત્રાત્મકતાની પડછે ગૂંથાતી ભાવોર્મિ અર્થના આકાશને જેમ જેમ ઉઘાડે છે તેમ તેમ તે વધુ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય બને છે. જેમ વસંતનો તેમ વર્ષાનો ચ મહિમા કવિએ અંતરની આરતથી કર્યો છે. 'ઝીણા ઝીણા મેહ' એમનું એક સુંદર ઉદાહરણ ગીત છે.

ઝરમર વરસતા મેહની મીઠાશની એક માદક અસર હોય છે...હવાની હળવી ફવાર રોમેરોમમાં અંકુશિ જગાડી જાય છે ત્યારે ચિત્તની ભૂમિમાં પડેલા વર્ષાના સંસ્કારોની મહેક અસ્તિત્વમાં ફેલાઈ જાય છે. એના આનંદે કવિ બાલમુકુન્દ જેવા તો ગાઈ જઈ છે-

આ શ્રવાણ નીતર્યો સરવડે કોઈ ઝીલોણ...
પેલાં રેલી ચાલ્યાં રૂપ હો કોઈ ઝીલોણ...

સરવડે નીતરતાં શ્રવાણને અને તેમાં રેલીને ચાલ્યાં જતાં રૂપને ઝીલવાનું કહેવામાં કવિદ્વયનો કેવો નિર્મમ આનંદ પ્રગટ થયો છે ! તો 'ઝીણા ઝીણા મેહ'ની નાવિકા એ આનંદને આગ પ્રગટ કરે છે-

ઝીણા અમર પરો મેહ ભી જે મહારી યુદ્ધવી

મહારી' ખેલના બાના તા બાણે મો
લાલ જર છે ને એ મુગર દહ્યનો ઉગાર
સરી પડે છે-

અવે નીનરે કૌમારનો નેહ

આ નાંજ જ પડિમા પ્રેમાનુભૂતિની ભાતરી
ભીનાથ આપણામાં છાઈ વળે છે અને 'મેહ'
અને 'નેહ'ના પ્રાસથી આરભાય છે કાવ્યનો
વિસ્તાર નાયિકાનું મન અને અરમણા મુગરનું
ભાવવિધિ અહીં આકાશય છે એ જાને વચ્ચેની
અનુમધાન-રેખા બને છે નાયિકાનો આ ઉદ્ગાર

ભી જે મહારી યુદ્ધવી

અમર વરસા મેહમાં ભીજાની યુદ્ધવી
કૌમારના નીતંગના નેહમાં ચલીજના શરીરસૌંદર્ય
નીજની જોડે છે બાણે સ્વપ્ન ઉમંગની ભીનાથ -

અવે નીતરે કૌમારનો નેહ

હેરા છે આ અમરતા મેહનો જાદુ' એનો
સ્વપ્નાર જ છે ખીલડી દેવાનો અહીં નાયિકા
પોત જ પોતાનાથી તણાઈ દૂર સરી બાણે કે
પાતાના બર્બોસૌંદર્યને નિહ જોઈ રસમુખા મારીનું
આત્મ ભાવસમર મંચનોરોજન ચિત્ર દષ્ટિ સમક્ષ
ખડુ દતા / ગમસ વેન વગાડે છે બાણે રોઈ
'રસિક બાલા ના નજેનગમથી ચિત્રિ અમે છે,
અરે છે અમીઝમોને અરના નીરની મીઠાચના
ભાવના ચિત્રસરગર 'આજે' કાનવાચન
કિશોરવિભૂતી વ્યવિત થાય છે પછી તત્ત જ

એ 'રસિક બાલા' - (પોતાનું જ નાન્ય રૂપ)
નાયિકાને સંબોધ છે ભી જે મહારી !

એક જ વાર આવતુ આ સંબોધન માત્ર -
ગીતનું - કેન્દ્રિનું છે નાયિકાના અન્યમનસ્ક-
ભાવનું જેટલું સ્વાભાવિક આલેખન થયું છે
તેનું જ તે સૂચક પલ્લુ છે હવે 'મેહ' ખસી ગયો, ને
મૈયારના નીતરતા 'મેહ'ની અનુભૂતિના તરંગ
વિસ્તરતા સાગ્યા બાજુ પરિવ્યાપ્ત અમરતા મેહ
નાયિકાના અતરની વાતમાં રૂપાતરિત થયો એનો
ઉસાસ, એનો આનંદ અછતો રહેતો નથી - 'હે
ભી જે મહારી યુદ્ધવી'ની આતરે આતરે થતી ધૂન
રૂપિમાં એ સવન પ્રુષ્ટિ પામે છે

'ભી જે શરદ અલબેલડી'

'રસિક બાલા ના પ્રતી સાથે તુપ - તલ્લીન
ખેલા નિતન નુ બાવસ વેન અહીં કિશલુ છે
અભિધાની રૂપના રેખાને ઓળંગી જવું દરખ
વ્યજનાનો વિશાળો વ્યાપ દોરી આપે છે ત્યારે
કાવ્યસૌંદર્ય મેલુ તળજી રહે છે ! ફૂટડી શરદ બન્ને
તરફથી ભીજન છે એની પ્રતીતિ શુ ઓછી મનોરમ
કહેવાય ?

'ભી જે મહારી હંધાની માળા'

હંધાની માળા - સરખો કે હંધાના ધબકાર ?
કે જાને ? ને તરત પછી અતરના આનંદની
અવધિ - 'હો ભી જે મહારી યુદ્ધવી' મા

પછીની પદ્ધિઓમાં વાતાવરણના રંગ નીતાર
વચ્ચે પ્રેમન રસનો દર્શની પ્રતીતિ છે પિપ્પુ પિપ્પુ
ખોલતો પથથો ને પેના ટુકડા મયૂરો વચ્ચે, ટમટમ

ટમકતી વાદળા વચ્ચે, કદપત-સર્જક ક્રિપાપદ ‘ટમકે’ વડે નાથના ટમકતાં નેણાંતું ચિતપ્રાસાદિક ચિત્ર આંખો સમક્ષ એવું તો દોરાઈ જાય છે કે કાવ્યાન્તે પણ ટમકી રહે છે આપણુ માં.

ઝીણા અરમરતા મેહમાં રસતરખોળ પ્રકૃતિની આનંદલીલાનો વિસ્તાર, બાહ્ય જ ન રહેતાં સંપૂર્ણ રીતે અંતરનો બની જાય... ને તેથી જ ગગનમાં રેલતી ચંદ્રિકાની શીતળતા પ્રસરી રહી ! ભીંજવી રહી !

રાસે ચઢેલી સુંદરીઓના વૃંદમાં-ભિંડા અંતરમાં મૃદંગતા મંજુલ પડછંદા ગાળી રહે છે. ચોમેર ઇલકતા રસસૌંદર્યમાં મયંકની મીટડી (નાયિકાને

તો નાથનાં નેણાં) હેરે છે. સ્થૂળ વ્યક્તિત્વનો લોપ થયો ને દિવ્ય આલોકમાં ગૂલી રહ્યું રસિકખાલાતું ચિત્ત. ‘મંદ મંદ હેરે મીટડી મયંકની’ માં પ્રકૃતિનો નાયિકાના આંતરજગત સાથે, અને ‘હો રે મહારા મધુરસ ચંદા’ માં નાયિકાના હૃદયનો પ્રકૃતિ સાથે સુસંવાદી લય સહજ રીતે સ્ફૂટ થાય છે. ને મેહનો કાવ્યોચિત વિનિયોગ અહીં મૂક્તમસંવેદનમાં આકોરાયો છે.

આમ, ‘ઝીણા ઝીણા મેહ’ માં નારીહૃદયનો સુદુમાર પ્રણયભાવ આપણને ય અરમર નહીં અલળક ભીંજવે છે. ને નેહના રસમાં તરખોળ કોઈ કવિ મન ગાઈ બે છે.

‘મન ભરીને મતવાલો મોર નહાયો.’ □

‘કવિલોક’ના જૂના અંકો

‘કવિલોક’ના નીચે દર્શાવેલ અંકોની જૂજ નકલો પ્રાપ્ય છે :

સળંગ અંક ૮૦ થી ૮૪, ૮૬ થી ૯૯, ૧૦૧ થી ૧૦૩, ૧૦૫ થી ૧૦૮, ૧૧૪ થી ૧૧૬, ૧૧૯ થી ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૮ થી ૧૩૧, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪.

પ્રત્યેક અંકની કિંમત રૂ. ૧.૨૫ (ટપાલ-ખર્ચ માફ)

૧. શેષર્થ ફોસ્ટ વિશેષાંક	૩. ૨.૫૦	૩. શિશુકાવ્ય વિશેષાંક	૩. ૫.૦૦
૨. ૧૦૦મો વિશેષાંક	૩. ૨.૫૦	૪. કાવ્યસત્ર વિશેષાંક	૩. ૫.૦૦

‘લાવણ્ય’, વિજય પાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯.

કેટલાંક અવલોકન

બલવંત જાની

૧. 'ભિર્મિનાં શિદ્ધ'ની ગઝલો

'ભિર્મિનાં શિદ્ધ' એ 'રાઝ' નવસારવીનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ છે. એક ગઝલકાર તરીકે તેઓ સુખ્યાત હતા. પણ આટલે મોટે ય એમની રચનાઓ મંથર થાય છે, એ આનંદની ઘટના છે.

બહુધા, વિક્ષતા અને વેદના આ ગઝલોમાં કેન્દ્રસ્થભાવ રહે છે. પણ એ ભાવનું કલામાં રૂપાંતર કરી શકવાની જે તરફીય તેઓ કરે છે એ કારણે પ્રસ્તુત સંગ્રહની કેટલીક ગઝલોને ગઝલકવિતા કહી શકાય. હંદોષને પણ જોતાં કરી દેવાનું મન થાય. કારણ કે આપણને નિસ્ખત હોય છે કવિના સાથે.

શી જિંદગીની આથી થધુ દુર્દશા હશે !

મરથું તો સાથ સુખની ફક્ત કલ્પના હશે.

શંકા ભરી નજરથી જુઓ છો તમે મને ?

લાગે છે કંઈક કડવા અનુભવ થયા હશે.

આથી કવિના દુભાયેલા સંવેદન જગતનો પ્રતિ-ષ્ઠાપ સંભળાય છે. એ વેદનાપૂર્ણ સંવેદનને આધારિત કરવા માટે એક ગઝલમાં કવિએ યોગ્ય કવિકર્મ જુઓ :

સ્વપન ભાતીયળ હતાં ને હું હતો

ખૂબસૂરત છળ હતાં -ને હું હતો

(‘ગિર્મિનાં શિદ્ધ’, ‘રાઝ’ નવસારવી, ઇડન સાહિત્ય, ધ્રુવ પૃષ્ઠ, ૫૪-૭૫, કિંમત રૂપિયા ૯. વિષેતા : આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧)

૩૪ કવિયોક સાપ્તઅર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૮

આમ આખી જિંદગી ચાલી ગઈ
ઝંઝવાં આગળ હતાં ને હું હતો
યાતનાં, વિશ્વાસ આંસુ ને વિષાદ
કર્મનાં એ ફળ હતાં — ને હું હતો...

‘હું’ એ વેધક નજરથી દિલ જાયાવી એમ લાગ્યો છું.
દિનારે નાવ ભાવે જેમ કો તોફાની સમંદરથી.

કવિનું ચિત્ત કેવું સ્વસ્થ છે, એનો પરિચય મળે છે, તથા ભાવને વર્ણવવા યોગ્ય પદાવલિમાંનો સિકંદરનો સંદર્ભ સમગ્ર રચનાને ઔચિત્યપૂર્ણ પરિમાણ અર્પે છે. સાથેસાથે કવિની ખુશ્મી તથા મિનજ પણ જાણે છે, તે જોઈએ :

‘અમે ત્યાગીશું દુનિયાને આલી હાથ રાખીને
નથી એણે ઊતરવાના અમે કોઈ સિકંદરથી !’

આ બધું છતાં સમય પરત્વે કવિની જે અભિપ્રાય છે, શ્રદ્ધા છે એ જ જાણે કે, કવિ માટે જીવન-ધોરણ છે, એવો ખ્યાલ આવે છે. કવિ કહે છે કે ‘ભલે વરસ્યા વિનાની વાદળી જેવા છીએ આજે/ સમય વરસાવશે કાલે અમારી માદના ઝાંટા.’ આવી કંઈ કેટલીય સુંદર ગઝલો ‘ભિર્મિનાં શિદ્ધ’માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. કાવ્ય અને ગીત ફરીવારની શૈલીની આ રચનાઓ એક પરંપરાને વધુ સમૃદ્ધ કરે છે, એમ આ રચનાઓને આધારે કહી શકાય તેમ છે.

જેને ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિ પરત્વેનો એક નક્કર ચહેરો પ્રાપ્ત થયેલો છે એવી આ સંગ્રહની રચનાઓ આપણા ગૂઢસાહિત્યમાં નોંધપાત્ર ઉમેરણું બની રહે છે.

૨. 'લીલો સહવાસ'ના આસ્વાદ્ય અંશો

'લીલો સહવાસ' એ નવીન જોશીનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ છે. અહીં ગીત, ગૂઢલ, મુક્તક, હાઈકુ અને અછાંદસ સ્વરૂપની મળીને ૫૪ જેટલી રચનાઓ સમાવિષ્ટ છે. આ બધી રચનાઓમાંથી કેટલીક સુંદર રચનાઓ પણ નીપજ આવી છે. પણ એની સંખ્યા બહુ અલ્પ છે. એમની એ રચનાઓ આસ્વાદવાનો ઉપક્રમ બળવ્યો છે.

'બંધ બારણે'માં પ્રણયચેષ્ટાતું ગતિશીલ શબ્દચિત્ર કવિ સરસ રીતે ઉપસાવી શક્યા છે :

'સાવ તમારા શ્વાસ અડોઅડ શ્વાસ અમારા
આવ્યા ત્યારે'

અને

'સાવ તમારા હોઠ અડોઅડ હોઠ અમારા આવ્યા
ત્યારે'

સુધીની ઘટનાને કવિએ સ-રસ રીતે ગીતમાં દાળી છે. 'અવસર' રચનામાં અવસર-સુંદર પ્રસંગના પ્રભાવને આલેખેલ છે. 'અવસર તો આંગણામાં આકેળતું આડ છે.' એ પંક્તિ દ્વારા અવસરનું અલ્પ સમય રહેવું છે એ પણ કેવું સૌંદર્યમૂલક અને મોહક હોય છે, એ ભાવ સુંદર રીતે સૂચવી શક્યા છે. 'લીલો સહવાસ' ગીતમાં કવિનું વેદનશીલ ભાવ-

જગત કલાત્મક અભિવ્યક્તિ પામ્યું છે, આ ગીત-રચનાઓ કવિ માટે યથોદ્દાયી બની રહે એ દૃષ્ટિની છે. દોષ્ટક ગીતરચનામાં એકાદ પંક્તિમાં પણ કવિકર્મનો લસરેદા દેખાય છે. જે સમગ્ર રચનાને આસ્વાદ્ય બનાવનાર નીવડે છે :

'પગલામાં એક એક મોતી ખર્ચાની વાત
ચાકળા બનીને મારે કહેવી.'

ગૂઢલમાં પરંપરા સાથે અનુસંધાન બળબી રાખીને પણ પોતીકી પ્રતિભાતું દર્શન ક્યાંક ક્યાંક કવિ કરાવી શક્યા છે :

'થયો અખંડાર વીજળીનો ગગનની યાદ આવી ગઈ
ખરું' બ્યાં વૃક્ષથી પર્ણું સાજનની યાદ આવી ગઈ'

'મૌન રેખા કંઈ દોરાશે વદન પર
સ્પર્શ રેખા મૌનમાં ભળવા દઉં'

'દખણાહી દિશથી તોફાની વાયરા ને ઘૂઘવતી
અડાખીડ સીમ

બ્યમ કોડીલી નારીએ લાગતા અણોસરું
બોલવાતું લીધેલું નીમ'

અહીં ગીરની સીમ માટે કવિએ પ્રયોજેલી ઉપમા કવિપ્રતિભાની ઘોતક છે. તેમની આ પ્રકારની શક્તિનું દર્શન એક અન્ય શેરમાં પણ થાય છે.

'તને ગમું હું એટલું કે વાદળીને જેમ વીજ
મને ગમે તું એટલું કે નટવરને જેમ પીરઘ'
ગીત, ગૂઢલ, હાઈકુ, મુક્તક-આ બધા ઉપરાંત

('લીલો સહવાસ', નવીન જોશી, કાઉન સાઈઝ, કાચું પૃષ્ઠ; પૃષ્ઠ-૫૪; કિંમત : રૂ. ૨-૨૦, પ્રકાશક : પોને
જ, ૧-૮; કક્ષા-૩; અદર્શન મેદાન; બમનગર-૧.)

દેટલાક અઝાદસ ક મો ૫૫ ધ્યાનાર્થ બની ગ્હે
છે સના પડવાની રોઝ દી ઘટનાને કવિ વધુવતા
ગ્હે છે કે

પખીઓના વ્યવસ્થિત રીતે
અ વવસ્થિત કત્તોગથી
બટેરાઈ ગયેના સૂર્યનો—
—ખખડી મયેલા જુદ સમા આઝ ઉપર—
પીળા પવય તડો
બજાબજાતી માખીની ચેરે
એક ડાળ પર બેસતો
ને
ટાયની એક ડાળ પરથી
દમિયમ મળક સમુ એક પાદુ
નીચે પડે
ને
સવાર પડશે !

‘ખરબચડી વાતો’, ‘નાવલો નદીની નયથાની
કથા’ પણ સારી રચનાઓ છે

આમ, એક દરે કાવ્યપદાર્થની આવજત થઈ
હોય એની રચનાઓ ખૂબ જ અ પ પ્રમાણમાં
હોવા છતાં કવિકર્મની ઊંટ લગભગ ભયે જ
વર્તાતી આ મિની રચનાઓમાંથી અનુભૂતિને
અભિ યક્ત કરવાની કવિમથામણનો પરિચય પ્રાપ્ત
થાય છે

૩. આશાસ્પદ કવિપ્રતિભા

‘અતરિયાળ’ કાવ્યસમૂહમાંથી કવિની છદા
યોજન-કલાનો સુદર પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે

(‘અતરિયાળ’, સોહિત મહેતા કાવ્ય પૂક, કાવિન સાદેશ ૫૭-૬૨ કિમત રૂ ૧-૬૦ પ્રકાશક અતિથિ
પ્રકાશન, સવાયકુંભી, હજીવદ, જિ. તુલેન્દનગર)

૩૬] કવિનોક સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૪

સમૂહની છાંસ રચનાઓ વાચના સોહીત મહેતા
એક આશાસ્પદ મિ તરીકે સંતોષ ધ્યાનાર્થ
બની રહે છે

ફારસી ડોને બમ્લે દન્ડવદ્ધ, પૃથ્વી, નિન્દી,
વસન્તતિલકા અને દોહરા જેવા છદોમાં મગસ નીને
કવિએ તેમની પ્રયોગશીલતાનો પરિચય કરાવે છે
લાલાનુરૂપ છદયોજન તેમો કરી શક્યા છે વસત
તિલકામાં રચાયેની એક રચના નોંધો—

‘વહેતી હવા વલય છે અથવા કશુ ના
આકાશ તો અભય છે અથવા કશુ ના
ફરફોસ તુ સ્મરણના નમ્શા મલ્લોમાં
રોમાચનો વિષય છે અથવા કશુ ના’

ગીતમાં ધણુ કવિએ આ જ રીતે છદયોજન
મીને જે લય-દાળ ઉપસાવેલ છે, એમાં આપણી
પાર પરિક ગીતમયુદ્ધિનું ઊજ્જવળ અનુસધાન
જણાય છે

‘પીળેરી આયખાની લામખીલય વલયરીને
મનમમતુ નામ કોઈ આપો,
યાનખગની પાપણથી ખરી જતી પાદડીને
ફરફરતુ નામ કોઈ આપો
જાઝવાનો ખાલીપો જુરે છે શબ્દોમાં
ઝેરા મમગ પર છાપો’

અહીં ‘પ’ અને ‘ર’ના આવર્તનથી ઊપસતો
લય પદાવલિ અતર્ગત અર્ગને પણ સાર્થ કરે છે

‘કોઈ આપો’ એ ગીત ઉપયાન ‘સહસા’ અને
‘લઈ ભવ’ ગીત પણ ધ્યાનાર્થ છે

‘અતરિયાળ’ના દુહામાં રમેશ પારેખ અને વિનોદ બેશીની દુહાકવિતાનો પ્રતિષ્ઠાપ સંભાળાય છે. આંતરિક એકાદીપણું, માનવીય વૈકલ્ય અહીં કેન્દ્રસ્થ ભાવ છે. આ દુહાઓ ગુજરાતીની આ સ્વરૂપની કવિતાની સમૃદ્ધિમાં ઉમેરણ કરે છે. મોતોઈમેજ અને અણાંદસ રચનાઓ અત્યંત અલગ પ્રમાણમાં છે, જે બહુધા અભિધા સ્તરે અભિવ્યક્તિ પામેલ છે.

એકંદરે ગીત, ગઝલમાં પોતાનું વિશિષ્ટ પ્રદાન કરતા આ સંગ્રહ કવિની ઉજ્જવળ કવિપ્રતિભાનો પારિચાયક બની રહે છે.

૪. ‘ઈચ્છિત’માં રસસ્થાનો

‘ઈચ્છિત’માં કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલની રસ રચનાઓ સંગૃહીત છે. સાંપ્રત સામાજિક અવસ્થિતિ અને પ્રસન્નતાપૂર્ણ પ્રસંગો એમ ઉભય ભાવ આ રચનાઓમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનું દર્શન અને સંવેદન અહીંથી ઊપસતું નથી. આ ભાવજગતને ચમત્કૃતિપૂર્ણ કાવ્યબાનીમાં અભિવ્યક્ત કરી શકવાની શક્તિના બધાં બધાં દર્શન થાય છે, ત્યાં ત્યાં કવિના ઉજ્જવળ ભાવિનાં પણ દર્શન થાય છે. પરંતુ, એવા પ્રસંગો બહુ ઓછા છે.

(‘ઈચ્છિત’, ડાહ્યાભાઈ પટેલ, કેમી સાર્કઝ, કાચું પૃ. ૬૬, પૃ. ૬-૪૨, કિંમત રૂપિયા : ૫-૦૦ પ્રાપ્તિસ્થાન : શ્રી એમ. પી. હાઈસ્કૂલ, છતપુર, તા. બાયડ, જિ. સાબરકાંઠા)

‘દ્વાકકાની સલામ સાથે દિવાળી ગઈ ચાલી અંતરના જે અધકારને અજવાળાને ચાલી’
‘આજ મારી આંખમાં હું ખૂંચ્યા કરું છું મારા જ આંસુ હાથથી હું લૂછ્યાં કરું છું.’
હું મારો આ દેહ લઈને ફળિયે ફળિયે ફરતો હું જોવાયો ‘હું’માં પણ હું કયાંય મને ના જડતો.
અહીં ચમત્કૃતિપૂર્ણ પદાવલિ સ્પર્શક્ષમ છે

અને અર્થપૂર્ણ પણ છે. કવિનો ‘હું’ અહીં કલાત્મક રીતે પ્રગટેલ છે.

વેદનાને આવકારતા કવિ ગાય છે કે

‘મળા છે જિંદગી જેવી, તેવી વહી જાય ચાલી તો ખરે શાંતિ મને કહેતી મળ ઉત્પાતમાં પણ છે.
‘મળા છે સાવ નાની જિંદગી પણ વાત જુદી છે આંધી તોફાન ચિંતાની અરે, બસ ભાત જુદી છે.’

અહીં વાત અને ભાતનો પ્રાસ અર્થપૂર્ણ છે. આવાં રસસ્થાનો ખૂબ જ અલગ પ્રમાણમાં અહીં ઉપસ્થિત છે. પણ સાંપ્રત માનવીય સંવેદનાથી પૂરેપૂરા પરિચિત કવિહૃદયનો પરિચય આ સંગ્રહની રચનાઓમાંથી મળી રહે છે.

अनुवाद्

वेणुगीतम्

शास्त्री ज्येन्द्र द्वये

अक्षयवा फलमिदं न पर विदामः

सदयः पशतनुविषेद्यतोर्वयस्यैः ।

यकर्म वजेशमुतयोस्तुवेणु जुष्टं

यैवां निपीतमनुरक्तकडाक्षमोक्षम् ॥ १ ॥

धनुसभासड वने विद्यरंत वेणु

भूद्युं प्रनेशमुत्तुं मुभ्युं मधुरं

न्याये दजे तीरथी आपणने संपीरी

साक्ष्य अन्य नव अक्षुती आंभ डेडुं (१)

सूतप्रवालवर्हस्तत्रकोसलाञ्ज

मालानुष्टक परिधान विचित्रजोगी ।

मध्य विरजतुरले पशुपाल गोप्य

रत्नो यथा नटयरी कय च गायमानो ॥ २ ॥

भासा पी'ता-कभल-पोथयुी-पुष्प-भोर

गुच्छे गू'धी वसन पीत विचित्र वेते

जोपास जोड पशु मध्य विराजता ये

जल्ले नरो रत-अभिनय रंगमये (२)

गोप्य, किमाचरदय कुशलं स्म वेणु-

दामोदराधरमुधामणि गोपिकानाम् ।

सुदृक्ते स्वय यदवशिष्टस्य हृदिव्या

हृत्तरवो-धु मुमुचुस्तरयोवथाऽऽयाः ॥ ३ ॥

शुं वत'युं उचित वेणु ज्युं भु' पी

होमोदरोपट मधु गोपीजोतुं गोपी ।

छिद्रो रसे छलकतां, तरु अश्रु धारे

छो', यथा निरभी लकत सुष'य सन्त. (३)

वृन्दावनं गरि मुने विज्जेति कीर्तिं

यद्देवकीं मुतपद्मानुज्ज्वलधन्विम् ।

१] विशेषः संप्रसार-आक्षेपेन १८८४

गोविन्दवेणुमनु मत्तमथुर दृत्व

मेशादिवान्वपरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ ४ ॥

प्रति' त्रिलोक प्रसरी वनराजमोनी

आ देवकीमुत पदांशुज रूपशी' पाभी.

जोवि'दवेणु' सुणी भत भूर नाये

१'भी विड'ग शिभरे विद्यरंत स्त'य. (४)

धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हारेण एता

या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रवेपम् ।

आकर्ण्य वेणुगणितं सह कृष्णसाराः

पृष्ठा दधुविरचिता प्रणयाश्लोकैः ॥ ५ ॥

आ भू'धी उरधु'या पशु धन्यता शी

वेणुसुख सुणी, लछ निज कृष्णसार

साभीय न-हसुत पाभी विचित्रवेशी

पूछ करे दग्धी प्रेम तल्लो स्वीकार. (५)

कृष्णं निरीय वनितोत्सवन्पशालं

धुत्वा च तत्कथितवेणु विचित्र गीतम् ।

देव्यो विमानगतयः स्मरन्तुनारा

भद्रयत्नमूनकरा मुमुहुर्विनीयः ॥ ६ ॥

पेभी शी'कृष्ण ललना लयलीन, गालु'

सुणी मधुर मुरलीसुर रम्य गू'ज्यु'

देवी विमान भपी' लानल्ले सडामा

पुष्पा भरे कय'पी, साडी सरे छरीपी. (६)

गावक्ष कृष्णमुत्तनिर्गतवेणुगीत

पीपामुत्तमित कर्णवृट्टैः पित्रत्यः ।

गालाः स्मृतस्तनययः क्वला स्म तस्थु-

-गौन्दिमातमनि दशाधुकृष्णः स्पृशन्त्यः ॥ ७ ॥

ગાયો પીએ શ્રવણપાત્ર જાંયાં કરીને
 શ્રીકૃષ્ણ-વેણુ-પ્રસંધાં મધુરાં ગીતાને
 ને વત્સ ઉર વસતાં પ્રભુ નીર નેણે
 ના પી શકે મુખ લયોં મધુ દુગ્ધ ધૂંટ. (૭)

પ્રાયો વ્રતામ્બ વિહંગા મુનયો વનેઽસ્મિન્
 કૃણોશ્ચિતં તદુદિતં કલ્પેણગીતમ્ ।
 આનન્દ્ય ચે દ્રુમસુજાન્ રુચિરપ્રવાલ્ન્
 શૃણ્વન્ત્યમીલિતં દશો વિગતાન્યવાચઃ ॥ ૮ ॥
 પંખી મહામુની સમાં વનરાવને આ
 ઝૂલી દુમે નવીન ફૂંપળ રસ્ત ડાળે
 ન્યાળે અનિમીપ દળે, સુણતાં અવાક
 શ્રીકૃષ્ણમુખનિસંધાં કલ્પેણ ગીત. (૮)

નયસ્તદા તદુપધાર્ય મુકુન્દગીત-
 -માવર્તલક્ષિતમનોમવમગ્નવેગાઃ ।
 આલિંગનસ્થગિતમૂર્મિસુજૈર્મુરારે-
 -રૃક્ષાન્તિ પાદયુગલં કમલોપહારાઃ ॥ ૯ ॥
 આવર્તને ગતિ રૂંધી નદીઓ ય સુણી
 ગીતો મુકુંદમિલને ઉર અંખતી એ
 આલિંગવા સ્થગિત જીભિં કરે મુરારી
 અંખી ધરે કમળના ઉપહાર પાયે. (૯)

દૃષ્ટ્વાઽઽતપે વ્રજપશુન્ સહરામગોપૈઃ
 સચ્ચારયન્તમનુ વેણુમુદીરયન્તમ્ ।
 પ્રેમપ્રવૃદ્ધ હૃદિતઃ કુસુમાવલીખિઃ
 સચ્ચુર્વ્યધાત્ સ્વવપુષામ્વુદ આતપત્રમ્ ॥ ૧૦ ॥
 તાપે નિહાળી મધુગંધી બળવતા ને
 ગોપાલ દાઉ સહ હેર ચરાવતા ત્યાં

જાયા કરી શીતળ પ્રેમથી વાદળઓ
 વૃષ્ટિ કરે કુસુમ શ્વેતલ શીકરોની. (૧૦)
 પૂર્ણાઃ પુલિન્દ્ય ડરુગાયપદાગ્નરાગ
 શ્રીકુન્દકુમેન દયિતાસ્તનમણ્ડિતેન ।
 તદ્દર્શનસ્મરરુજસ્તુણરુષિતેન
 લિમ્પન્ત્ય આનનકુચેષુ જહુસ્તદાધિમ્ ॥ ૧૧ ॥
 ગોપીકુચેથી કુમકુમ પ્રભુપાય ચોંટયું
 ને ત્યાંથી ચોંટયું તણુ પે હરિ ચાલતાં ને
 કુમકુમ એ નિઝ કુચે વદને ધસીને
 શામે પીડા ભીલડીઓ દરશે ખૂરંતી. (૧૧)
 હન્તાયમદ્રિરવલા હરિદાસવર્ચો
 ચદ્ રામકૃષ્ણચરણસ્પર્શપ્રમોદઃ ।
 માનં તનોતિ સહ ગોગળયોસ્તયોર્ચત્
 પાનીયયુવવસકન્દરકન્દમૂલૈઃ ॥ ૧૨ ॥
 શ્રીકૃષ્ણ-દાઉ પગસ્પર્શથી મોદ પાખી
 અદ્રિ બન્યો સખી અશો હરિદાસચ્છેડ !
 સગમાન - ઘાસ, ફળ, કન્દર, કન્દ, પાણી
 ગોગલાલ બધું ધરીને - કરતો સદાય. (૧૨)
 ગા ગોપકૈરનુવનં નયતોરુદાર
 વ્રેણુસ્વનૈઃ કલ્પદૈસ્તનુમૃત્સુ સચ્ચઃ ।
 અસ્પંદનં ગતિમતાં પુલ્કસ્તરુણાં
 નિર્વોગપાશકૃતલક્ષણયોર્વિચિત્રમ્ ॥ ૧૩ ॥
 કાંધે મૂઢી લકુટી-રાશ વનેથી બતાં
 ગોપાલ-ગાવ સહ વેણુ નિનાદમસ્ત
 ચૈતન્ય સ્તબ્ધ થઈ રૂહે નિરખી સમસ્ત
 ને રોમહર્ષ પ્રકટે તરુને વિચિત્ર. (૧૩)

[શ્રીમત્ ભાગવત મહાપુરાણના દશમસ્કંધમાંનું પ્રસિદ્ધ ગીત શબ્દશ્રવ્ય અને નાદશ્રવણના આધ્યાત્મિક અર્થ ધરાવતા આ ગીતમાં વેણુ શબ્દ 'મુરલી' અને 'વેણુ' હોયથો વાચક છે.]

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printer and box-manufacturers

38, Police Court Lane, Fort

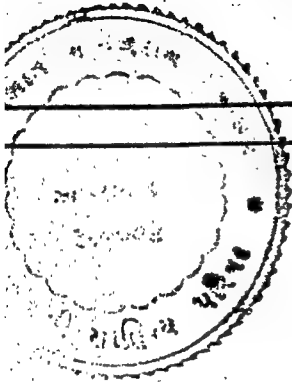
BOMBAY 400 001

Phone : 267544

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર

સંસ્થાપક

રાજેન્દ્ર શાહ

તંત્રી

ધીરુ પરીખ

ગદ્યકાવ્ય વિશેષાંક

દ્વિતીય

૨૦૪૦

નવેમ્બર - ડિસેમ્બર ૧૯૮૪ સાળંગ અંક ૧૬૨ દ્વિજ અંક ૯૦

કવિલોક શ્રાવણ કવિતાનું સતુપન લેખ ૨૦૮૦ સળા ૩ અંક ૧૬૨ દિન અંક ૯૦

લેખ

ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ ૧ નિરંજન ભગત
ગદ્યકાવ્યનો ઉદભવ અને
વિદ્યાસ ૭ નસિન રાવળ
ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્ય ૨૦ ધીરુ પરીખ
ગદ્યકાવ્ય અને પદ્ય ૨૭ ચંદ્રશંત લો

The Prose Poem in
France from Ber
trand to Rimbaud ૩૧ Achille Forier

મરાઠી ગદ્યકાવ્ય ૮૧ નસિની માડાવકર
બંગળી ગદ્યકાવ્ય ૮૯ બોલાસાઈ પટેલ
શ્રાવણી ગદ્યકાવ્ય ૧૧ દિનેશ દાગરી
હિન્દી ગદ્યકાવ્ય ૭૬ રઘુવીર ચોધરી
ગદ્યકાવ્યો

અભ્યુદયો ૮૯ શાસં બોદલેર
સૂપ અને વાદળો ૯૦ શાસં બોદલેર
વિદ્યા ૯૧ આર્થર રિંગ્સો
વાર્તા ૯૨ આર્થર રિંગ્સો
ખેલ ૯૮ આર્થર રિંગ્સો
પરોઢ ૯૫ આર્થર રિંગ્સો
સાધારણ છોકરી ૮૬ રીનિંગનાથ ઠાકુર
નવન નિજન ઢાંચ ૧૦૨ જીવનાનંદ દાસ
નોસ્ટોલજિયા ૧૦૪ બુદ્ધેવ ગસ્ટ
વિરહ ૧૦૬ સમર સેન
જતા જતા ૧૦૭ સુનાપ મુખોપાધ્યાય
ભાસા ૧૧૦ રાખ ઘાં
મારો આ સંદેહ ૧૧૧ હીરન ભટ્ટાચાર્ય
સલા • પ્રેમની ૧૧૨ નિર્મલપ્રભા બરદલ
આદ્ય પ્રદર ૧૧૩ નિર્મલપ્રભા બરદલ
રાનના શુદ્ધાનનના થઈને ૧૧૪ નીલમણિ કુકન
ખૂં વિરહ કૃપા ૧૧૬ રાજેન્દ્રકિશોર પેડા
તડો આવે કે ૧૧૬ રામાકાન્ત રથ
દર્પણ ૧૨૦ જગન્નાથ પ્રસાદ દાસ
ન્યુ નિશ્વાસ ૧૨૦ પ્રદરશન સર્યનારાયણ નંદ

ખીસનાની આશા લઈને ૧૨૩ નગનાથ રથ
— ૧૨૫ બી જ આર્થર
— ૧૨૬ થી જન પરવાર
— ૧૨૭ કાના બુધે

નવેમ્બર — ડિસેમ્બર ૧૯૮૪

ત્રી ધીરુ પરીખ

તારક ૧૨૮ કુસુમા
— ૧૨૯ રાધ કુસુમા
— ૧૩૦ વિશાળી દ
— ૧૩૧ મહારાજો રઘુવીરજી
— ૧૩૨ દિનેશન
— ૧૩૩ અંજ
શોધ ૧૩૮ હિમાશ હર જોષ
અત્યંતીએ અમમિય ૧૩૮ હસમુખ પાંધ
ચમના ૨૬ ૧૪૧ લાભશંકર શંક
ઠકાણી અકવિતા ૧૪૪ ચંદ્રશંત દ
અમદાવાદ ૧૪૫ મણિલાલ દેસાઈ
દા ત મુબઈ •
હવાતીની તપાસનો એક
સરવિષલ અદેશલ ૧૪૬ સિવાસુ પરીખ
હુ કાઠીઓ અને હાથ ૧૬૩ કિશોરસિંહ સોલ
સવાહકાર
રાજેન્દ્ર શાહ • નિરંજન ભગત

• 'કવિલોક' દિમાસિક વર્ષના છ સંખ્યા ૬૨
માસો—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર
અને ડિસેમ્બરના અંકોમાં—પ્રેક્ષક ધ્યાન લે
• દેશમાં વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૨૫, પરદેશમાં રૂ ૧
યા પા ૪ મેરિકામાં રૂ ૭૫ યા ૧૦૨ ૧૦
• લવાજમ મેળવવાના રીતો
(૧) 'સાવળ', 'વિજયપાક', નવર મુખરા અમદાવાદ
(૨) 'વિજય રોસ', ૬૨, કંપાલભવન, રિલીફ
અમદાવાદ-૧, યા પરદેશનાં, નામદ
(૩) સોરઠા પુસ્તક ભંડાર, તિલીક ૧, પાટણ
રાજ્ય માટે અમદાવાદ-૩૦૦૦૧
(૪) સાદિલ મિનાપ, મરોન્ડસિદ્ધ કોવેજ રૂ
૧૪૪૦-૧

આલબન લગાગમ પિતા ૨૦૦
નમામ પત્રવ્યવહારનું તથા લગાગમ ભગવાનુ સરનામ
'સાવળ', 'વિજયપાક', નવર મુખરા
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક : ધીરુ પરીખ
મુદ્રણસ્થાન
મિન્નેસોટા, ૯ પુનાઈ એસ્ટ ધીમીયા, ૨૫૬૪
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

માત્ર
'કવિલોક'ના ગ્રાહકો માટે જ
આ

ગદ્યકાવ્ય વિશેષાંક

આ વિશેષાંક 'કવિલોક'ના ગ્રાહકો પૂરતો જ ઉપલબ્ધ છે.

પરંતુ અન્ય કાવ્યપ્રેમીઓને આ સામગ્રીનો લાભ ઉપલબ્ધ થાય એ આશયથી આ અંકની સંકળી સામગ્રી ભારે કાગળમાં અને પાકા પૂઠાની અમેરિકન બંધાઈમાં 'ગદ્યકાવ્ય' એ નામથી પ્રકટ કરી છે.

ગદ્યકાવ્ય

આ પુસ્તક કવિલોકના ગ્રાહકો ન હોય તેમને પણ મળી શકશે. ગ્રંથાલયો, શાળા-મહાશાળાઓ, અંબ્યાસીઓ અને કવિતાગ્રાહકો માટે તે વસાવવું અનિવાર્ય બની રહે તેવું છે.

આ ગ્રંથની મર્યાદિત નકલો જ પ્રકટ કરી છે. આથી વહેલા તે પહેલાના ધોરણે નકલો મળી શકશે.

ભારે કાગળ પર સુંદર સુધક છપાઈવાળા, લગભગ ૨૦૦ પૃષ્ઠના પાકા પૂઠાની અમેરિકન બંધાઈના આ ગ્રંથની કિંમત રૂ. ૨૪ (રજિ. ટપાલ ખર્ચના રૂપિયા ૪ અલગ) રાખવામાં આવી છે. આપની નકલ નીચેના સ્થળેથી સત્વરે મેળવી લેશો.

ગ્રંથાગાર

મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

તથા

સાહિત્ય મિલ્લાય

ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સામે, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧

નવું લવાજમ

- 'કવિલોક'ના ૧૯૮૪ના ધણાખરા ગ્રાહકોનું લવાજમ આ વિશેષાંક સાથે પૂરું થાય છે.
- આપનું ૧૯૮૫નું લવાજમ રૂ. ૨૫ સત્વરે મોકલી આપો.
- આજીવન ગ્રાહકપદનું લવાજમ માત્ર રૂ. ૨૦૦

નીચેના સરનામે લવાજમ મોકલશો :

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક

લાવણ્ય, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

કવિલોકનાં પ્રકાશનો.

નવ્ય કવિ શ્રેણી

આશાસ્પદ નવ્ય કવિઓના સંગ્રહો પ્રકટ કરવાની આ શ્રેણીમાં કવિલોકે નીચેના ત્રણ સંગ્રહો પ્રકટ કર્યા છે :

૧. પરંતુ : વિનોદ જોશી

૨. પાર્થિવ : જગદીશ વ્યાસ

૩. જળની આંખે : યજ્ઞેશ દવે

આ પ્રત્યેક સંગ્રહ નેચરલ રીઈડના ભારે કાગળ પર છાપવામાં આવ્યો છે. મધ્યવર્તી દોરની સિદ્ધાંતના આવન પુછના પ્રત્યેક સંગ્રહની દિશાત્ સ્પષ્ટ રૂપિયા છે. 'કવિલોક'ના પ્રાકટકને આ સંગ્રહ માત્ર ૩. પાંચમાં જ મળી શકશે તપાસ ખર્ચ માફ.

અન્ય પ્રકાશનો

૧. સાત મહાકાવ્યો

વિશ્વનાં સાત શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યો પરના, અવગણ્યોએ તૈયાર કરેલા, લેખો-અનુવાદોનો સંગ્રહ, 'પ્રકટ' પૂઠ, ૩૦૦ પૃષ્ઠ, અમેરિકન બંધાઈ, કિંમત રૂ. ૨૪ + ૮. ખર્ચના રૂ. ૪; જૂજ નકસી જાસિલકમાં છે.

૨. પ્રસંગસંપત્તક :

રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ, 'પ્રકટ' પૂઠ, ૫૪ ૮૦, રૂ. ૧૫

૩. નિરુદ્દેશે :

રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચપલ, 'પ્રકટ' પૂઠ, ૫૪ ૧૫૮, રૂ. ૭.૫૦

૪. આગિયા :

ધીરૂ પરીખના દાઈકુનો સંગ્રહ, ભારે કાગળ, સંગ્રહ સુંદર બંધાઈ, 'પ્રકટ' પૂઠ, ૫૪ ૭૨, રૂ. ૧૫

૫. અંગપચીસી :

ધીરૂ પરીખના આધુનિક છાપાનો સંગ્રહ, વિશિષ્ટ કક, ભારે કાગળ, સુપર બંધાઈ, 'પ્રકટ' પૂઠ, ૫૪ ૩૨, રૂ. ૮

મુખ્ય વિક્રેતા

અંધાગાર

મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

૦ કવિલોકનાં તમામ પ્રકાશનો ઉપરના સરનામોથી જ મળી શકશે.

સોશાઇટમાં તે 'સાહિત્ય મિલાપ' (ધર્મેન્દ્રસિંહજી દોસેજ સામે, રાજકોટ)માંથી મળી શકશે.

પ્રાસ્તાવિક

આ પાણી ભાષાની કવિતાના ઇતિહાસમાં અંદમાંથી અંદમુક્તિનો પ્રયોગ તો છેક ન્હાનાલાલે ઈ. સ. ૧૮૮૮માં 'વસંતોત્સવ'ની રચના કરી ત્યારથી શરૂ થયેલો છે. પરંતુ ગદ્યમાં કાવ્યરચના કરવી અને ગદ્યકાવ્ય રચવું એ બે ભિન્ન બાબતો છે. છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષ દરમિયાન અંદરને છોડી કાવ્ય રચવાના અનેક પ્રયોગો થયા છે. આપણે ત્યાં 'અઠાદશ' જેવો શબ્દપ્રયોગ જેને માટે ૩૬ પણ થયો. આ પ્રકારની કાવ્યરચનાની આખોડવા બરાબર જમી હોય ત્યારે 'ગદ્યકાવ્ય' વિશે વિચાર કરવો અનિવાર્ય બને. આ હેતુથી ૨૯ જાન્યુઆરી ૧૯૮૪ના રોજ કવિલોક ટ્રસ્ટે મુંબઈમાં 'જયવદન તક્તાવાલા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ' અને 'પરિચય ટ્રસ્ટ'ના સહયોગથી શ્રી નિરંજન ભગતની અધ્યક્ષતામાં ગદ્યકાવ્ય પર એક પરિસંવાદનું આયોજન કર્યું હતું. આ પરિસંવાદનો આશય ગદ્યકાવ્યની વિભાવના સ્પષ્ટ થાય એ હતો. આ માટે બે બેઠકમાં છ વ્યાખ્યાનોનું આયોજન કર્યું હતું : ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ (નિરંજન ભગત), ગદ્યકાવ્યનો હિંદુભવ અને વિકાસ (નલિન રાવળ), ફ્રેંચ ગદ્યકાવ્ય (અશિસ ટ્રોક્ષર), ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્ય (ધીરુ પરીખ), ગદ્યકાવ્ય અને પદ્ય (ચંદ્રકાન્ત શેઠ) અને ગુજરાતી ગદ્યકાવ્ય (સિતાંશુ યશસ્વંદ્ર). સિતાંશુ યશસ્વંદ્રનો લેખ સમયસર મળ્યો નહિ તેને સ્થાને દિનેશ ડોહારીએ એ વિષય પર જે લેખ તૈયારી કરી આપ્યો તે અહીં મુક્યો છે. અમદાવાદના ફ્રેંચ કવ્યરસ સેન્ટરના ડિરેક્ટર અશિસ ટ્રોક્ષરે પોતાનો લેખ અંગ્રેજીમાં લખ્યો હતો તે તે પ્રમાણે જ અહીં પ્રકટ કર્યો છે.

આ ઉપરાંત ભારતની અન્ય ભગિની ભાષાઓમાં ગદ્યકાવ્યની શી સ્થિતિગતિ છે તે આશયથી ખંગાળી ગદ્યકાવ્ય (ભોળાભાઈ પટેલ), મરાઠી ગદ્યકાવ્ય (નલિની માડગાંવકર) અને હિન્દી ગદ્યકાવ્ય (રુધીર ચૌધરી) એમ ત્રણ અન્ય લેખો પણ અહીં સમાવ્યા છે. ફ્રેંચમાં મૂળ ગદ્યકાવ્યની વિભાવના શી સ્વરૂપ શું અને એની સાથે સાથે આપણી ભાષામાં અને આપણા દેશની અન્ય દૈનિક ભાષાઓમાં ગદ્યકાવ્યની વિભાવના અને સ્વરૂપ કેવાં છે તેને તુલનાત્મક ખ્યાલ આ લેખોથી આવી રહેશે. આ વિષયમાં વધુ અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનારને આથી આ સામગ્રી ઉપકારક બની રહેશે. આ ઉપરાંત કેટલાંક નીવડેલાં ગદ્યકાવ્યોના અનુવાદો અને આપણી ભાષાનાં કેટલાંક ગદ્યકાવ્યો પણ અહીં પ્રકટ કર્યાં છે. એ પણ આપણા નવ્ય સર્જકોને ઉપયોગી થશે.

27204

ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ નિરંજન ભગત

ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ છે? અને હોય તો શું છે? એ પ્રશ્નો પૂછીએ તે પૂર્વે ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ છે? અને ક્યાં છે? એ પ્રશ્નો પૂછવા ભેઈએ. કારણ કે 'Encyclopaedia Britannica' માં ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ નથી, 'Grand Larousse Encyclopedique' માં ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ નથી, નરસિંહરાવના વિવેચનગ્રંથ 'કવિતાવિચાર'માં ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ નથી. 'સાર્થ ભેડણીકોશ'માં પણ ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ નથી (એમાં 'ગદ્યકાવ્ય' શબ્દનો અર્થ છે 'કાવ્યની શૈલીમાં લખેલું ગદ્ય') પણ V. Claytonના ૧૯૩૬માં પ્રકાશિત વિવેચનગ્રંથ 'The Prose Poem in French Literature of the XVIII th Century'માં ૧૮મી સદીના ફ્રેન્ચ ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ છે. M. Chapelanના ૧૯૪૬માં પ્રકાશિત સંચય 'An-

thologie du poeme en prose' માં ફ્રેન્ચ ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ છે. Gillermo Diaz-Plazana ૧૯૫૬માં પ્રકાશિત વિવેચનગ્રંથ 'El Poema en Prosa en Espagna, Estudio Critico y antologia'માં સ્પેઈનના ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ છે. Suzanne Bernardના ૧૯૫૯માં પ્રકાશિત મહાનિબંધ 'Le Poeme en Prose de Baudelaire jusqu'a nos jours'માં બોદલેરથી આજ દિન સગીના ફ્રેન્ચ ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ છે. Pierre Moreauna ૧૯૬૯માં પ્રકાશિત વિવેચનગ્રંથ 'La Tradition du Poeme en Prose avant Baudelaire'માં બોદલેર પૂર્વેના ફ્રેન્ચ ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ છે. અને અંતે Michael Benediktના ૧૯૭૬માં પ્રકાશિત સંચય 'The

Prose Poem, An International Anthology 'માં દસેક ભાષાના ગદ્યકાવ્યનું' અસ્તિત્વ છે. આમ, અ'શેજ કવિ જોજ' આર્ટર એમના ૧૯૭૧ના ખી.ખી.સી. વાર્તાલાપ 'The Jubbub Bird, or Some Remarks on the Prose Poem'માં ટકોર કરે છે તેમ પ્રાગૃતિસાહિત્યિક યુગના કોઈ પ્રાણીની જેમ ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ છે કે નથી એ વિશે આપણી પાસે અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત આધાર છે. જે કે અનેક ફ્રેન્ચ વિવેચકો પાસે એના ફોટોગ્રાફ છે અને અનેક અમેરિકન કવિઓ પાસે એના રેઈપ-રેકોર્ડિંગ્સ છે. ગુજરાતમાં પણ હમણાં હમણાં એના અસ્તિત્વ વિશેની સાચી-ખોટી અફવાઓ છે.

૧૭મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં Charles Sorelએ પ્રથમવાર 'Poeme en Prose—Poem in Prose, Prose Poem—ગદ્યકાવ્ય શબ્દપ્રયોગ કર્યો હતો. એમણે 'પ્રાચીનો અને અર્વાચીનો વચ્ચે સુદ્ધ નો વાદવિવાદના સરખમાં આ શબ્દપ્રયોગ નવલકથાના સંદર્ભમાં કર્યો હતો. એથી પછી ૧૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ફ્રેન્ચમાં એમની અતિસૌક્રમિય નવલકથા 'તેલેમાક' કાવ્યાત્મક ગદ્યમાં રચી ત્યારે બનાવેલા આદિ વિવેચકોએ એનું 'ગદ્યકાવ્ય' તરીકે સ્વાગત કર્યું હતું. અને ત્યારપછી ૧૯મી સદીના મધ્ય ભાગમાં શાંતોલિયાં લગીના અનેક નવલકથાકારોએ 'તેલેમાક'ની પરંપરામાં કાવ્યાત્મક ગદ્યમાં જે અનેક નવલકથાઓ રચી એનું 'ગદ્યકાવ્ય' તરીકે સ્વાગત થયું હતું. સ્વયં બોદલેરે પણ ૧૮૧૦માં એમના ગદ્યકાવ્ય 'પારાદિ આર્તિફિસિયલ'ના

ના ઉપરજુા ઉપર પોની ટૂંકી વારતા 'સુરેકા ને ગદ્યકાવ્ય તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

આમ જે સૈકા લગી અનેક ફ્રેન્ચ કવિઓ વિવેચકોએ—બોદલેરે સુદાએ—નવલકથા અને ટૂંક વારતા આરે 'ગદ્યકાવ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ-ઉપયોગ કર્યો હતો. ભાગ્યે જ કહેવાતું હોય કે આ 'ગદ્યકાવ્ય' શબ્દનો શિથિલ પ્રયોગ-ઉપયોગ હતો. એટલે કે હજુ ગદ્યકાવ્યનો ઉદ્દભવ થયો ન હતો તે પૂર્વે 'ગદ્યકાવ્ય' શબ્દનો ઉદ્દભવ થયો હતો. એટલું જ નહીં પણ એનો શિથિલ પ્રયોગ-ઉપયોગ પણ થયો હતો.

ગદ્યકાવ્ય—શબ્દના સંપૂર્ણ અર્થમાં ગદ્યકાવ્યને ઉદ્દભવ તો થયો ૧૮૬૬માં. બોદલેરે ઉત્તરજીવનના ૧૮૫૫થી ૧૮૬૭ દરમિયાન બારેક વરસમાં ૫ ગદ્યકાવ્યોનું સર્જન કર્યું હતું અને એમાંનાં ૪ જેટલાં ગદ્યકાવ્યોનું વિવિધ સમયિકોમાં અવારનવા પ્રકાશન કર્યું હતું. બોદલેરે ૧૦૦ ગદ્યકાવ્યો રચવા વિચાર્યું હતું. પણ ૧૮૧૭માં એમનું અવસાન થયું. એથી ૧૮૬૬માં એમના ૫૦ ગદ્યકાવ્યો અપૂર્ણ સંપત્તિ 'Petits Poemes en Prose' મરણોત્તર પ્રકાશન થયું હતું. બોદલેરે ગદ્યકાવ્ય સિદ્ધ કર્યું એટલું જ નહીં, પણ જગતકલ્પિતા સ્વત્ર ગદ્યકાવ્યનું સર્જન કર્યું અને કવિમિ આર્ચન હુસાયને પત્રરૂપ પ્રસ્તાવનામાં ગદ્યકાવ્ય aesthetics અને metaphysics—રસશાસ્ત્ર અં તત્ત્વશાસ્ત્ર પણ રચ્યું. અને ગદ્યકાવ્યને જગતકલ્પિતામ એક સ્વત્ર અને સ્વાયત્ત કાવ્યપ્રકાર તરીકે અચલ પ્રતિષ્ઠ કર્યું. ત્યારપછી તરત જ રિમો, માલાર્ને વાલેરી આદિ મહાન કવિઓએ એનું અનુસંધાન

કર્તુ' અને અનેક અનિવાર્ય પરિવર્તનો દ્વારા એના સ્વરૂપનો વિકાસ-વિસ્તાર કર્યો. ત્યારપછી પ્રતીકવાદ અને પરાવાસ્તવવાદનાં આંદોલનો દ્વારા એનો વધુ વિકાસ-વિસ્તાર થયો. આજ લગીમાં અનેક ફ્રેન્ચ કવિઓએ અસંખ્ય ગદ્યકાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે. એકાદ સૈકાથી ગદ્યકાવ્ય ક્લાસની સીમાને અતિક્રમી ગયું છે. આને હવે ગદ્યકાવ્ય એક આંતરરાષ્ટ્રીય કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે અચલપ્રતિષ્ઠ છે.

શાર્લ સોરેલ અને ત્યારપછી અનેક ફ્રેન્ચ કવિઓ-વિવેચકોએ 'ગદ્યકાવ્ય' એવો શબ્દપ્રયોગ શા માટે કર્યો હતો? આ કાવ્યસ્વરૂપનું 'ગદ્યકાવ્ય' એવું નામાલિધાન શા માટે કર્યું હતો? 'કવિતા' શબ્દ અસ્તિત્વમાં હતો. તો શું આ કાવ્યસ્વરૂપ માટે 'કવિતા' શબ્દ પર્યાપ્ત ન હતો? ના. ગદ્ય, પદ્ય અને કવિતા-ત્રણ શબ્દો અસ્તિત્વમાં છે. કાવ્ય પદ્યમાં હોય ત્યારે કવિતા, પણ કાવ્ય ગદ્યમાં હોય ત્યારે? એથી શબ્દ અસ્તિત્વમાં નથી. એથી શબ્દની જરૂર નથી. પણ ના. સૈકાઓથી કાવ્ય પદ્યમાં જ સિદ્ધ થતું હતું. અને સૈકાઓથી આ પદ્યસિદ્ધ કાવ્ય માટે 'કવિતા' શબ્દ અવિચિન્નપણે નિષેદ હતો. એથી હવે કાવ્ય ગદ્યમાં સિદ્ધ થાય ત્યારે કવિતા નહીં, પણ ગદ્ય-કાવ્ય ફ્રેન્ચ પ્રજા દેશાત્મની વંશજ છે, દેશાત્મની ચારસ છે. ફ્રેન્ચ પ્રજા જન્મજાત દેશાત્મવાદી છે અને જન્મજાત પ્રશિષ્ટતાવાદી પણ છે. ફ્રેન્ચ માનસ તર્કપ્રિય અને પ્રશિષ્ટતાપ્રિય માનસ છે. A Frenchman is a born Cartesian and a born classicist. And a Cartesian must categorize and a classicist

must classify. એથી કાવ્ય પદ્યમાં હોય ત્યારે કવિતા, પણ કાવ્ય ગદ્યમાં હોય ત્યારે? પદ્ય = કવિતા, ગદ્ય = આ શન્યાવકાશ સ્વરૂપ કરવો જ રહ્યો-ત્યારે ગદ્યકાવ્ય. વર્ગીકરણનો એવો તર્ક કરવો જ રહ્યો, એવો શિષ્ટાચાર, પ્રશિષ્ટાચાર કરવો જ રહ્યો!

બોદેસેરે એમની પ્રસ્તાવનામાં ગદ્યકાવ્ય એક 'ચમત્કાર' છે એવું વિધાન કર્યું છે. ગદ્યકાવ્ય સાચું જ એક ચમત્કાર છે. સૈકાઓથી પદ્યમાં જ કાવ્ય સિદ્ધ થયું હતું. સૈકાઓ પછી ગદ્યમાં કાવ્ય સિદ્ધ થયું છે. ગદ્યકાવ્ય એક અપૂર્વ કાવ્યસ્વરૂપ છે, એક અભૂતપૂર્વ કાવ્યપ્રકાર છે. ગદ્યકાવ્ય એ કાવ્યાત્મક ગદ્ય (poetic prose), લયયુક્ત ગદ્ય (prose rhythm) રાગયુક્ત ગદ્ય (lyrical prose અથવા prose poetry)ની જેમ ગદ્યનો એક વધુ અન્વય અથવા પરંપરિત પદ્ય (vers impair), મુક્ત પદ્ય (vers libere), વિમુક્ત પદ્ય (vers libre અથવા free verse) આદિની જેમ પદ્ય કાવ્યનો એક વધુ પર્યાય નથી. પણ એક સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર, સ્વાયત કાવ્યસ્વરૂપ છે, એક સર્વથા સ્વાઞ્ચી, સ્વાવલંબી કાવ્યપ્રકાર છે. ગદ્યકાવ્ય એ પદ્યમાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ છે, નિઃશેષ નિવૃત્તિ છે. ગદ્યકાવ્ય એ કાવ્યસ્વરૂપની ક્રાંતિ છે, કાવ્યપ્રકારની ઉત્ક્રાંતિ છે. આધુનિકતાની અનેક વિચિન્નતાઓ છે. એ સૌ વિચિન્નતાઓમાં ગદ્યકાવ્ય એ સર્વપ્રથમ અને સંપૂર્ણ એવી વિચિન્નતા છે. એથી ગદ્યકાવ્ય એ આધુનિકતાનું મંગલાચરણ છે, આધુનિકતાની નાન્દી છે.

ગદ્યકાવ્યમાં પદ્યકાવ્ય સાથે કોઈ સ્પર્ધા કે સંઘર્ષ નથી. એમાં પદ્યકાવ્ય પ્રત્યે વિરોધ કે વિદ્રોહ

Prose Poem, An International Anthology 'માં દસેક ભાષાના ગદ્યકાવ્યનું' અસ્તિત્વ છે. આમ, અંગ્રેજ કવિ જોર્જ બાર્ડર એમના ૧૯૭૧ના ખી. ખી. સી. વાર્તાલાપ 'The Jubjub Bird, or Some Remarks on the Prose Poem' માં ટંકાર કરે છે તેમ પ્રાગૃતિહાસિક યુગના કોઈ પ્રાણીની જેમ ગદ્યકાવ્યનું અસ્તિત્વ છે કે નથી એ વિશે આપણી પાસે અસ્પષ્ટ અને અનિર્ણય આધાર છે. જે કે અનેક ફ્રેન્ચ વિવેચકો પાસે એના ફોલોઆર છે અને અનેક અમેરિકન કવિઓ પાસે એના રેઈપ-રેકોર્ડિંગ છે. યુજ્જ્વાલમાં પણ હમણાં હમણાં એના અસ્તિત્વ વિશેની સાચી-ખોટી અધવાઓ છે.

૧૭મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં Charles Sorel એ પ્રથમવાર 'Poeme en Prose - Poem in Prose, Prose Poem-ગદ્યકાવ્ય શબ્દપ્રયોગ કર્યો હતો. એમણે 'પ્રાચીનો અને અર્વાચીનો વચ્ચે યુદ્ધ'ના વાદવિવાદના સમયમાં આ શબ્દપ્રયોગ નવલકથાના સંદર્ભમાં કર્યો હતો એથી પછી ૧૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ફ્રેન્ચમાં એમની અતિથીકમિય નવલકથા 'તેલેમાક' કાવ્યાત્મક ગદ્યમાં રચી ત્યારે ખ્યાલો આદિ વિવેચકોએ એનું 'ગદ્યકાવ્ય' તરીકે સ્વાગત કર્યું હતું. અને ત્યારપછી ૧૮મી સદીના મધ્ય ભાગમાં શાંતોક્ષિયાં છાંતીના અનેક નવલકથાકારોએ 'તેલેમાક'ની પરંપરામાં કાવ્યાત્મક ગદ્યમાં જે અનેક નવલકથાઓ રચી એનું 'ગદ્યકાવ્ય' તરીકે સ્વાગત થયું હતું. સ્વયં બોદલેરે પણ ૧૮૬૦માં એમના ગદ્યકાવ્ય 'પારાદિ આતિ' કવિઓએ.

ના ઉપરણા ઉપર પોની ટૂંકી વારતા 'કુરેકા નિ ગદ્યકાવ્ય તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

આમ જો જોઈએ છાંતી અનેક ફ્રેન્ચ કવિઓ-વિવેચકો-બોદલેરે સુદાંતિ-નવલકથા અને ટૂંકી વારતા ચારે 'ગદ્યકાવ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ-ઉપયોગ કર્યો હતો. ભાગ્યે જ કહેવાનું હોય કે આ 'ગદ્યકાવ્ય' શબ્દનો શિથિલ પ્રયોગ-ઉપયોગ હતો. એટલે કે હજુ ગદ્યકાવ્યનો હૃદય પથો ન હતો તે પૂર્વે 'ગદ્યકાવ્ય' શબ્દનો હૃદય પથો હતો. એટલું જ નહીં પણ એનો શિથિલ પ્રયોગ-ઉપયોગ પણ થયો હતો.

ગદ્યકાવ્ય - શબ્દના સંપૂર્ણ અર્થમાં ગદ્યકાવ્યનો હૃદય પથો તો થયો ૧૮૬૬માં. બોદલેરે ઉત્તરજીવનમાં ૧૮૫૫થી ૧૮૬૭ છાંતીના બારેક વરસમાં ૫૦ ગદ્યકાવ્યોનું સર્જન કર્યું હતું અને એમાંનાં ૪૦ જેટલાં ગદ્યકાવ્યોનું વિવિધ સમયિકામાં અપારનવાર પ્રકાશન કર્યું હતું. બોદલેરે ૧૦૦ ગદ્યકાવ્યો રચવાનું વિચાર્યું હતું. પણ ૧૮૭૭માં એમનું અવસાન થયું. એથી ૧૮૬૬માં એમનાં ૫૦ ગદ્યકાવ્યોને અપૂર્ણ સંગ્રહ 'Petits Poemes en Prose'નું મરણોત્તર પ્રકાશન થયું હતું. બોદલેરે ગદ્યકાવ્ય સિદ્ધ કર્યું એટલું જ નહીં, પણ જગતકવિતામાં સવ શ્રેષ્ઠ ગદ્યકાવ્યનું સર્જન કર્યું અને કવિમિત્ર આર્સેન હુસાયને પત્રરૂપ પ્રસ્તાવનામાં ગદ્યકાવ્યનું aesthetics અને metaphysics-રસશાસ્ત્ર અને તત્ત્વશાસ્ત્ર પણ રચ્યું. અને ગદ્યકાવ્યને જગતકવિતામાં એક સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત કાવ્યપ્રકાર તરીકે અચલ પ્રતિષ્ઠ કર્યું. ત્યારપછી તરત જ રિરો, માલાર્મે, વાલેરી આદિ મહાન કવિઓએ એનું અનુસંધાન

કર્તુ' અને અનેક અનિવાર્ય પરિવર્તનો દ્વારા એના સ્વરૂપનો વિકાસ-વિસ્તાર કર્યો. ત્યારપછી પ્રતીકવાદ અને પરાવાસ્તવવાદનાં આદેશોનો દ્વારા એનો વધુ વિકાસ-વિસ્તાર થયો. આજ દગીમાં અનેક ફ્રેન્ચ કવિઓએ અસંખ્ય ગદ્યકાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે. એકાદ સૈકાથી ગદ્યકાવ્ય ફ્રાન્સની સીમાને અતિક્રમી ગયું છે. આજે હવે ગદ્યકાવ્ય એક આંતરરાષ્ટ્રીય કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે અચલપ્રતિષ્ઠ છે.

શાસ્ત્ર સોદેલ અને ત્યારપછી અનેક ફ્રેન્ચ કવિઓ વિવેચકોએ 'ગદ્યકાવ્ય' એવો શબ્દપ્રયોગ શા માટે કર્યો હશે? આ કાવ્યસ્વરૂપનું 'ગદ્યકાવ્ય' એવું નામાંભિધાન શા માટે કર્યું હશે? 'કવિતા' શબ્દ અસ્તિત્વમાં હતો. તો શું આ કાવ્યસ્વરૂપ માટે 'કવિતા' શબ્દ પર્યાપ્ત ન હતો? ના. ગદ્ય, પદ્ય અને કવિતા - ત્રણ શબ્દો અસ્તિત્વમાં છે. કાવ્ય પદ્યમાં હોય ત્યારે કવિતા, પણ કાવ્ય ગદ્યમાં હોય ત્યારે? એવો શબ્દ અસ્તિત્વમાં નથી. એવા શબ્દની જરૂર નથી. પણ ના. સૈકાઓથી કાવ્ય પદ્યમાં જ સિદ્ધ થતું હતું. અને સૈકાઓથી આ પદ્યસિદ્ધ કાવ્ય માટે 'કવિતા' શબ્દ અવિચિન્નપણે નિષેદ હતો. એથી હવે કાવ્ય ગદ્યમાં સિદ્ધ થાય ત્યારે કવિતા નહીં, પણ ગદ્ય-કાવ્ય ફ્રેન્ચ પ્રબ્લ દેકાર્તની વંશજ છે, દેકાર્તની સ્વાચાર છે. ફ્રેન્ચ પ્રબ્લ જન્મજાત દેકાર્તવાદી છે અને જન્મજાત પ્રશિષ્ટતાવાદી પણ છે. ફ્રેન્ચ માનસ તર્કપ્રિય અને પ્રશિષ્ટતાપ્રિય માનસ છે. A Frenchman is a born Cartesian and a born classicist. And a Cartesian must categorize and a classicist

must classify. એથી કાવ્ય પદ્યમાં હોય ત્યારે કવિતા, પણ કાવ્ય ગદ્યમાં હોય ત્યારે? પદ્ય = કવિતા, ગદ્ય = આ શુન્યાવકાશ સ્થાન કરવો જ રહ્યો-ત્યારે ગદ્યકાવ્ય. વર્ગીકરણનો એવો તર્ક કરવો જ રહ્યો, એવો શિષ્ટાચાર, પ્રશિષ્ટાચાર કરવો જ રહ્યો!

બોદેલેરે એમની પ્રસ્તાવનામાં ગદ્યકાવ્ય એક 'ચમત્કાર' છે એવું વિધાન કર્યું છે. ગદ્યકાવ્ય સાચું જ એક ચમત્કાર છે. સૈકાઓથી પદ્યમાં જ કાવ્ય સિદ્ધ થયું હતું. સૈકાઓ પછી ગદ્યમાં કાવ્ય સિદ્ધ થયું છે. ગદ્યકાવ્ય એક અપૂર્વ કાવ્યસ્વરૂપ છે, એક અસૂતપૂર્વ કાવ્યપ્રકાર છે. ગદ્યકાવ્ય એ કાવ્યાત્મક ગદ્ય (poetic prose), લયયુક્ત ગદ્ય (prose rhythm) રાગયુક્ત ગદ્ય (lyrical prose અથવા prose poetry)ની જેમ ગદ્યનો એક વધુ અન્વય અથવા પરંપરિત પદ્ય (vers impair), મુક્ત પદ્ય (vers libere), વિમુક્ત પદ્ય (vers libre અથવા free verse) આદિની જેમ પદ્ય કાવ્યનો એક વધુ પર્યાય નથી. પણ એક સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર, સ્વાયત કાવ્યસ્વરૂપ છે, એક સર્વથા સ્વાઞ્ચી, સ્વાવલંબી કાવ્યપ્રકાર છે. ગદ્યકાવ્ય એ પદ્યમાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ છે, નિઃશય નિવૃત્તિ છે. ગદ્યકાવ્ય એ કાવ્યસ્વરૂપની ક્રાંતિ છે, કાવ્યપ્રકારની ઉત્ક્રાંતિ છે. આધુનિકતાની અનેક વિચિન્નતાઓ છે. એ સૌ વિચિન્નતાઓમાં ગદ્યકાવ્ય એ સર્વ પ્રથમ અને સંપૂર્ણ એવી વિચિન્નતા છે. એથી ગદ્યકાવ્ય એ આધુનિકતાનું મંગલાચરણ છે, આધુનિકતાની નાન્દી છે.

ગદ્યકાવ્યમાં પદ્યકાવ્ય સાથે કોઈ સ્પર્ધા કે સંઘર્ષ નથી. એમાં પદ્યકાવ્ય પ્રત્યે વિરોધ કે વિદ્રોહ

નથી. પદકાવ્યના વિષ્વંસ કે વિનાશ અર્થે ગદ્ય-કાવ્યનું અસ્તિત્વ નથી. ગદ્યકાવ્ય એ કવિની સર્જકતાની આંતરિક અનિવાર્યતા છે. એથી જ જે કવિએ ગદ્યકાવ્યનું સર્જન કર્યું છે એમણે એ સર્જન પૂર્વે પદકાવ્યનું, મહાન પદકાવ્યનું પણ સર્જન કર્યું છે - બધાં પદકાવ્યની હીરકાળની સાધના-ઉપાસના પછી જ, એને પરિણામે જ એમણે ગદ્યકાવ્યનું સર્જન કર્યું છે. વળી, ગદ્યકાવ્યના સર્જનની સાથે સાથે જ અને ગદ્યકાવ્યના સર્જન પછી પણ પદકાવ્યનું સર્જન કર્યું છે. આમ, ગદ્યકાવ્ય એ કવિનો કોઈ નાસ્તિવાદ નથી, ગદ્યકાવ્ય એ કવિનો અસ્તિવાદ છે.

ગદ્યકાવ્ય સાચો જ એક ચમત્કાર છે. એથી જ એના અસ્તિત્વ વિશે ઠંઠાકુરોંકા છે, વાદવિવાદ છે. કોઈ કોઈ કવિએ એના અસ્તિત્વ વિશે ક્ષમા-ચામના કરે છે, તો કોઈ કોઈ વિવેચકો એના અસ્તિત્વ વિશે મેતિ મેતિ ઉચ્ચારે છે. ગદ્યકાવ્ય ગદ્ય અને કાવ્યનો સમાસ છે એથી કોઈ કોઈ વિવેચકો એને કવિતાનું એક વર્ણસંકર સ્વરૂપ (hybrid) માને છે. ગદ્યકાવ્ય ગદ્ય અને કાવ્યની સંતતિ છે એથી કોઈ કોઈ વિવેચકો એને કવિતાનો એક અચ્ચરપ્રકાર (mangle) માને છે.

ગદ્યકાવ્ય સાચો જ એક ચમત્કાર છે. લેમ્એ ગ્રીસ વર્ષની વય સગી સમુદયું દર્શન કર્યું ન હતું અને પછી બ્યારે સમુદયું દર્શન કર્યું ત્યારે ‘હું’ માનતો નથી. એવો સમુદયો અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. લેમ્બની નજમ કોઈ કોઈ વિવેચકો ગદ્ય-કાવ્યનું અસ્તિત્વ છે છતાં એનો અસ્વીકાર કરે

છે. તો ટેટ્ટુલિયનની નજમ કોઈ કોઈ વિવેચકો ગદ્ય-કાવ્યનું અસ્તિત્વ ન હોય તો પણ ‘હું’ માનું છું.’ એવો ગદ્યકાવ્યના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. આજ સગી એનું અસ્તિત્વ ન હોય એનો નો સ્વીકાર ન થાય તો તો આજ પછી કોઈ નવીન વસ્તુનું નિર્માણ જ ન થાય.

ગદ્ય અને પદ્ય એ વસ્તુવાચક શબ્દો (technical terms) છે. ગદ્ય અને પદ્ય બંનેમાં લય છે. પણ લગ્નું નિર્ધન્ય એટલે પદ્ય અને લયનું અનિર્ધન્ય એટલે ગદ્ય. આમ, ગદ્ય અને પદ્ય સમા-નર્થી શબ્દો નથી, વિરોધાર્થી શબ્દો છે એ મુદ્દલુથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ કવિતા એ ગુણવાચક શબ્દ (critical term) છે એથી નેમ પદ્ય અને કવિતા એ વિરોધાર્થી શબ્દો નથી, સમાનાર્થી શબ્દો છે તેમ ગદ્ય અને કવિતા પણ વિરોધાર્થી શબ્દો નથી, સમાનાર્થી શબ્દો છે. પણ પ્રાચીન યુગમાં કવિતા અને સંગીતનું સાયુજ્ય હતું એથી કવિતા માત્ર પદ્યમાં અને માત્ર પદ્યમાં સિદ્ધ થતી હતી (અપવાદોને કારણે ક્યારેક કોઈક કવિતા ગદ્યમાં પણ સિદ્ધ થતી હતી પણ એ સંગીતયુક્ત ગદ્યમાં સિદ્ધ થતી હતી) એથી ૧૯મી સદી સગી કવિતા તો પદ્યમાં જ સિદ્ધ થાય ગદ્યમાં સિદ્ધ ન થાય. ઉદાહરણ પેદ અને ઊપનિષદ. કવિતા તો પદ્યમાં જ હોય. ગદ્યમાં કવિતા ? અશ્વવપયમ્ ! એવો પદ્ય પ્રત્યે પક્ષપાત અને ગદ્ય પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ હતો. પણ એથી પદ્યમાં ને સિદ્ધ થાય તે કવિતા જ હોય ! પદ્યમાં અકવિતા પણ સિદ્ધ થતી હતી તેમ ગદ્યમાં ને સિદ્ધ થાય તે અકવિતા જ હોય ! (મોટા ભાગના ગદ્યમાં,

અ-કવિતા સિદ્ધ થાય છે, અને થવી જ નોઈએ !)

પણ ગદ્યમાં કવિતા પણ સિદ્ધ થાય. કવિતા પદ્ય સાથે સંબંધિત છે, કવિતા પદ્યમાં સીમિત નથી. કવિતા વિનાનું પદ્ય હોય તેમ પદ્ય વિનાની કવિતા પણ હોય. વળી, પ્રાચીન યુગમાં નાટક, નવલકથા, નિબંધ આદિ સમગ્ર સાહિત્ય મુખ્યત્વે પદ્યમાં જ સિદ્ધ થતું હતું. પણ પુનરુત્થાન યુગથી નાટક, નવલકથા, નિબંધ આદિ સમગ્ર સાહિત્ય મુખ્યત્વે ગદ્યમાં જ સિદ્ધ થાય છે (મુદ્રણ, સાક્ષરતા, મધ્યમવર્ગ, વિજ્ઞાન દ્વારા ગદ્યનો અદ્ભુત વિકાસ-વિસ્તાર થયો છે એ કારણે) તો પછી કવિતા ગદ્યમાં કેમ સિદ્ધ ન થાય ? ગદ્યમાં માત્ર કવિતા હોય ત્યારે પદ્યકાવ્ય થાય તેમ પદ્યમાં માત્ર કવિતા હોય ત્યારે ગદ્યકાવ્ય થાય. ગદ્યકાવ્યમાં ગદ્ય છે એથી એ પદ્યથી વિમુક્ત છે, પણ ગ કાવ્ય કાવ્ય છે એથી એ કવિતાથી વિમુક્ત નથી. પદ્યની વ્યાખ્યા હોય, પણ પદ્યમાં નો કવિતા હોય તો એ કવિતાની વ્યાખ્યા ન હોય, પદ્યકાવ્યની વ્યાખ્યા ન હોય, તેમ ગદ્યની વ્યાખ્યા હોય, પણ ગદ્યમાં નો માત્ર કવિતા હોય તો એ કવિતાની વ્યાખ્યા ન હોય. ટૂંકમાં ગદ્યકાવ્યની વ્યાખ્યા ન હોય. ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ હોય.

પદ્યકાવ્યમાં આંતરસ્વરૂપ (internal form) ઉપરાંત બાહ્યસ્વરૂપ (external form) પણ હોય છે. આ બાહ્યસ્વરૂપ a priori, પૂર્વનિશ્ચિત, પૂર્વચોક્ષિત હોય છે. આ બાહ્યસ્વરૂપ તે લય (rhythm) અને પ્રાસ (rhyme) દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. પદ્યમાં કોઈ એક નિશ્ચિત લયએકમનું આવર્તન હોય છે. એ દ્વારા છંદ અને પંક્તિ સિદ્ધ

થાય છે પદ્યકાવ્યમાં આ પંક્તિ એકમ છે; એમાં પ્રાસ હોય છે, એ દ્વારા યુગ્મ, ત્રિક, ચતુષ્ક, પંચક, પટ્ટક, સપ્તક, અષ્ટક આદિ શ્લોક અથવા તર્જી રિમા, મુક્તક, સોનેટ આદિ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે. સમાન સંખ્યાનાં આવર્તનોની પંક્તિ હોય અને પ્રાસ ન હોય તો પ્રવાહી પદ્ય (blank verse) તથા અસમાન સંખ્યાનાં આવર્તનોની પંક્તિ હોય અને પ્રાસ હોય વા ન હોય તો મુક્ત પદ્ય (free verse) સિદ્ધ થાય છે. આ સૌ કારણે પદ્યકાવ્યમાં નિયમન અને નિયમિતતા હોય છે, શિસ્ત અને બંધન હોય છે. એથી પદ્યકાવ્યમાં બંધનમાંથી મુક્તિ પ્રતિ ગતિ હોય છે, તર્કબદ્ધ અને રેખાકાર ગતિ હોય છે. પદ્યકાવ્યમાં અર્થ અને ભાવને, વસ્તુવિષયને આ બાહ્યસ્વરૂપનો પણ આધાર હોય છે. પદ્યકાવ્યમાં સાદ્યંત પદ્યવલિ (diction) તથા ઇન્દ્રિયરાગી શબ્દસંગીત (word-music) દ્વારા, આ બાહ્ય-સ્વરૂપ દ્વારા પણ આકાર અને એકતા સિદ્ધ થાય છે. પદ્યકાવ્યમાં એ લિખિત કે મુદ્રિત હોય તો આ બાહ્યસ્વરૂપ આક્ષર્ય પણ હોય છે. એથી એ પઠન ઉપરાંત લેખન-મુદ્રણ દ્વારા પણ સ્પષ્ટ થાય છે.

ગદ્યકાવ્યમાં બાહ્યસ્વરૂપ નથી. એથી એમાં બાહ્યસ્વરૂપનો આધાર અને આકાર નથી. ગદ્યકાવ્યમાં માત્ર આંતરસ્વરૂપ છે અને આ આંતરસ્વરૂપનો જ આધાર અને આકાર છે. ગદ્યકાવ્યમાં પદ્યકાવ્યના બાહ્યસ્વરૂપનાં છંદ અને પ્રાસ સિવાયનાં કવિતા-સિદ્ધિ અર્થેનાં સૌ સાધનો-લય, દ્વયિત ટ્રિયિત છંદ, અનુપ્રાસ, આંતરપ્રાસ, અર્ધપ્રાસ, (કન્યિત પ્રાસ) પુનરાવર્તન, અન્વય, અલંકાર, કલ્પન

આદિનો ઉપયોગ વિનિયોગ થાય છે. ગદ્યકાવ્યમાં જદ અને પ્રાસ નથી એટલે a priori, પૂર્વનિશ્ચિત, પૂર્વયોજિત એવું કોઈ તરત નથી એથી શબ્દ શબ્દ પર, એક પછી એક શબ્દ, શબ્દગુચ્છ, વાક્ય-ખંડ, વાક્ય, વાક્યગુચ્છ એટલે કે પરિચ્છેદ સતત ધ્યાનપૂર્વક, એકાગ્રતાપૂર્વક, સાવધાનીપૂર્વક, સભાનતા પૂર્વક યોગ્ય છે. ગદ્યકાવ્યમાં આ પરિચ્છેદ એકમ છે. ગદ્યકાવ્યમાં ક્ષણિક છે નવતા છે, પદપદે વિકાસ છે, સતત આકસ્મિકતા અને સાહસિકતા છે એમાં કવને કોઈ આધાર કે આકાર નથી. ગદ્યકાવ્ય જેમ જેમ વિકસતું-વિસ્તરતું જાય છે તેમ તેમ તત્કાલ, તત્કાલ એનો આધાર આકારતું જાય છે અને આકાર ધારતું જાય છે. આ સૌ કારણે ગદ્યકાવ્યમાં સ્વૈચ્છિકતા અને સ્વાયત્તતા હોય છે, કવચોક્તિ અને મુક્તિ હોય છે એથી ગદ્યકાવ્યમાં મુક્તિમાંથી બંધન પ્રતિ ગતિ હોય છે, કવનાબદ્ધ અને વર્તુલકાર ગતિ હોય છે એમાં બાહ્યસ્વરૂપના અભાવને કારણે અર્થ અને ભાવ પર, વસ્તુવિષય પર એના આત્મસ્વરૂપનો આધાર હોય છે, ગદ્યકાવ્યમાં સાદૃશ્ય સ્વરૂપ (tone) દ્વારા, ત્વરિત કવનને અને પ્રતીક દ્વારા, આત્મસ્વરૂપ દ્વારા આકાર અને એકતા સિદ્ધ થાય છે.

બૌદ્ધો ૧૯મી સદીના મધ્યભાગમાં દ્વિતીય સામ્રાજ્યના, નાથોસિંધો ત્રુવાના, જ્યોત્સ્ના કોસમાનના

પેરિસની વ્યવસ્થા, વિદ્યાસિતા અને વિદ્યવર્ણ તથા એની પડછે, એની પછવાડે પેરિસના માનવ સમજના જીવનની અવ્યવસ્થા, અક્રિયતા અને અસહાયતાના આત્મસંબંધમાંથી એમના ગદ્યકાવ્યને આદર્શ પ્રાપ્ત કર્યો હતો એથી એમાં આત્મકાંક્ષા અવસ્થા (un etat d'ame), સ્વપ્નના દિવાસ્વપ્ને અને અજ્ઞાત મનના અધાતોને અનુકૂળ અને અનુકૂળ એવું ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું હતું એમ નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતાનો સ્પર્શ હતો કે પત્તે પ્રતીક, રૂપ, સાધ્યોની અલગિત નવી ત્વરિ ગતિ હતી એમાં કથન અને વર્ણનને સ્થાન ન હતું, એથી એમાં સાધન હતું, તીવ્રતા હતી બૌદ્ધો ૧૯૫૭માં 'Les Fleurs du Mal'નું સર્જન કર્યું 'પદ્ય' 'Petits Poemes en Prose' 'Les Fleurs du Mal'નું સર્જન કર્યું કે ફ્રેન્ચ પ્રતીકવાદી કવિઓ અને પરાવાસ્તવવાદી કવિઓ ને આ ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ વારસામાં પ્રાપ્ત થયું હતું. વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એને ફોર્મ અને મુક્ત મનોવિજ્ઞાનનો સદર્શ પ્રાપ્ત થયો હતો. આ ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ ફર્સલ અને કુ સાધ્ય છે શુ પદ્ય શુ ગદ્યમાં કવિતા, કૃતમ કવિતા ફર્સલ અને કુ સાધ્ય છે, કદાચને ગદ્યમાં ટર્સલ વિરોધ ફર્સલ અને કુ સાધ્ય છે એથી સ્તો ગદ્ય કવીના નિકપ વદન્તિ ।

ગદ્યકાવ્યનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ

નલિન રાવળ

૧૮૧૧-૧૮૧૨ના વર્ષમાં રચનાતંત્ર નિયત અક્ષરમેળ તેમજ લયાવર્તનનાં સંકુલ પણ સ્પષ્ટ ધોરણો સામે રાખી વિકસે છે. છંદોવધાનની દૃષ્ટિએ કાવ્યનું સ્વરૂપ—ખર્ડિગત સ્વરૂપ—પૂરેપૂરું અવગત થઈ શકે છે, જ્યારે ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ—ખર્ડિગત સ્વરૂપ—કંઈક નિર્ધારિત છે. કાવ્ય ગદ્ય વચ્ચે ચાલે છે. ગદ્યમાં અને પદ્યમાં હોય એમ સૂત્રાત્ક્રમ રીતે કહેવાયું છે; પણ પદ્યધારણને આશ્રયે વિકસતા કાવ્યને સૈક્યોનો ઇતિહાસ છે, જ્યારે ગદ્યધારણના આશ્રયે વિકસતા કાવ્યની પારંપરિક કહી શકાય એવી ભૂમિકા હજી સાર્વત્રિક ધોરણે કદાચ બંધાઈ નથી. ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ કદાચ યાદચ્છિક (arbitrary) છે એટલે સર્વાંશે તેની સ્વરૂપગત વિશેષતાઓ તારવવી સરળ નથી. આમ છતાં એ

હકીકત છે કે આધુનિક કાવ્યબોધનો આવિષ્કાર પાશ્ચાત્ય સર્જકો દ્વારા ગદ્યકાવ્યમાં ઉત્તમ રીતે થયો છે. કાવ્ય ગદ્યમાં કેમ આવ્યું તેની પાછળ પણ વૈયક્તિક તેમ જ સામાજિક કારણો છે. કવિ પછી તે માધ્યમ લેખે પદ્યને અપનાવતો હોય કે ગદ્યને, પણ તેનો ઉદ્દેશ કવિતાની લાખાને ખચમાં લેવાનો હોય છે અને કવિતાની લાખાનું સ્થાપન અને ઉત્થાપન, નિર્માણ અને પુનર્નિર્માણ થવું રહેતું હોય છે. અન્ય કવિની તો કીક પણ પોતે સિદ્ધ કરેલી કાવ્યલાખા પણ કવિને છોડી દેવી પડે છે, જો તેણે કાવ્યલેખનમાં આગળ જવું વિચાર્યું હોય તો. આમ કવિતાની લાખા કવિજનો માટે સમયે સમયે શોધ અને પ્રતિશોધનો વિષય છે.

મનુષ્યની લાખા અને મનુષ્યનું ચિત્ત સતત પરસ્પર સંઘાત પામ્યા કરે છે. આથી માનવ-

સમજાવી ભાષા પર થતી ક્રિયા તેમજ ભાષાની માનવસમાજ પર થતી ક્રિયા કવિતા રસ અને અભાસનો વિષય છે. કેમકે તે અવયેઅવયે પણ મનુષ્યભાષા અને મનુષ્યચિત્તની પરસ્પર થતી ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાનું અનુસંધાન સ્વસર્જિત કાવ્ય ભાષા સાથે મેળવતો રહે છે.

વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ વાક્ય જિઓનું' દૈવિધ્ય હોય છે, તો સમગ્ર જનતામાં વ્યવહાર બુમિકાએ કેટકેટલી લક્ષણો, રીતિઓ, વિલક્ષણતાઓ પ્રયોજતી હશે! આ કરવટ બદલતી લોકવાણીનું કાવ્ય વાણીમાં રૂપાંતર સાધતો કવિ મનુષ્યની યથાર્થ ભાષાને આત્મસિદ્ધ કરવા મથે છે.

લિરિકલ એલેક્ઝન્ડ્રી પ્રસ્તાવનામાં વર્ડ્ઝવર્થ વારંવાર આ કુવચ્ચ પર આવે છે કે એમનું એકમાત્ર કવિકર્મ મનુષ્યની યથાર્થ ભાષા 'The real language of man'ને આત્મસાત કરવાનું છે. સમગ્ર અંગ્રેજી વિવેચનાના ઇતિહાસમાં વર્ડ્ઝવર્થ પહેલા કવિવિવેચક છે કે જેમણે કાવ્ય ગદ્યમાં પણ સંભરી શકે તેમ કહ્યું છે એટલું જ નહીં, પણ તેમણે ઉત્તમ હૃદયગદ્ય રચનાનું એક રહસ્ય તેમાંની પાંચાઓમાં રહેલ ઉત્તમ ગદ્યતત્ત્વમાં પ્રભાવનું છે. સારા કાવ્યમાં સારા ગદ્યનાં લક્ષણો પરબ્યા છે. તેમણે કવિ માટે પ્રયોજેલી વ્યાખ્યા સૂચક છે : મનુષ્યો સાથે વાત કરતો મનુષ્ય તે કવિ (He is a man speaking to men) તેમની કવિતાની વ્યાખ્યા પણ સૂચક છે : કવિતા પુરુષ અને પ્રકૃતિની પ્રતિમા છે (Poetry is the image of man and nature)

મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચેના સંવાદનો સ્વ સાદરિય પણે કાવ્યમાં ભવિત થતો વર્ડ્ઝવર્થે તે પ ક્રિતિઓ પ્રમાણમાં છે, જેમાંનો હૃદય ઉત્તમ ગદ્યશયે અણુસાર આપી રહે. મિલ્ટન સમૈના અને કવિજનોના કાવ્યસર્જનનું સૌંદર્ય વર્ડ્ઝવર્થે તેમાંનાં ગદ્યતત્ત્વમાં નિહાળ્યું છે.

ગદ્યકાવ્યના પુરસ્કર્તાઓ અને સર્જકો પૂરે વર્ડ્ઝવર્થે કવિતામાં ગદ્યના વિનિયોગની ઉતા ચર્ચા કરી છે, તેમનું આ એક લાક્ષણિક વિધાન ધ્યાન પર લેવા જેવું છે : The language of prose may yet be well adapted to poetry...that a large portion of the language of every good poem can in no respect differ from that of good prose

વર્ડ્ઝવર્થ આ વિચારતંત્રને આગળ ચલાવત રૂપક નિરૂપ આપે છે કે હૃદયગદ્ય રચના અંગની ભાષા વચ્ચે તત્ત્વનાં દોષો ભેદ નથી. We will go further It may be safely affirmed, that there neither is, nor can be, any essential difference between the language of prose and metrical composition.

વર્ડ્ઝવર્થનો ઉદ્દેશ સમકાલીન કાવ્ય ભાષાનું વ્યર્થતા દર્શાવી તે કારણે જન્મિત થયેલા કવિત્વ પરિપાટીના ઉન્મૂલનનો હતો. સામાન્ય બુમિકાએ પણ તેમનો મહત્ત્વનો ઉદ્દેશ સંદાનિતક બુમિકા, નવસર્જિત કાવ્યભાષાને, બલકે તેની પાછળ રહે.

કાવ્યવિચારને, વિશ્લેષવાનો હતો. આથી સમાપનમાં એ ફરી સ્વસિદ્ધાંતને સ્ફુટ કરતા સૂત્રાત્મક રીતે કહે છે કે કદપના અને સંવેદનામૂલક સર્જનો ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં પણ વિનિયોગ અર્થે પ્રયોજતી ભાષા એકસરખી-યથાતથ-હોય છે. In works of imagination and sentiment, for of these only have I been treating, in proportion as ideas and feelings are valuable, whether the composition be in prose or in verse, they require an exact one and the same language.

સ્પષ્ટ છે કે અહીં વર્ણવેલ પદ્યખંડારણ કે ગદ્યખંડારણમાં રહેલ કાવ્યમાંની આંતરિક ભાષા એટલે કે તાત્ત્વિક અર્થવાળી કાવ્યભાષાને લક્ષમાં લે છે. કાવ્યભાષા અંગેની આટલી મોટી ક્રાન્તિકારી સમજ આ અંગ્રેજ કવિએ આપી; પણ ન તો તેણે કે ન તો અન્ય અંગ્રેજ કવિએ ગદ્યકાવ્યને કાગળ ઉપર મૂક્યું. આનો એક ઉત્તર એ પણ હોઈ શકે કે અંગ્રેજ ભાષા સ્વરભારયુક્ત અને સ્વરભારમુક્ત શ્રુતિઓની વિશદ સંયોજનાત્મક સાંકળાઓ અપેક્ષિત નાદસંતુલન રચવાની સાથે યથેચ્છ નાદવિહારની ક્ષમતા પણ ધરાવે છે. આથી અંગ્રેજી પિંગળમાં અને તેમાં યલ્લેન્ક વર્સ-અંગે યપદ્ય-માં કામ કરતા કવિને પદ્યસ્વરૂપમાં રહે રહે પણ ગદ્યના સીમાડા સુધી સરાર લગાવવી ઘણી આસાન વાત હતી, જ્યારે રોમરની સામે કાઠે આવેલ ફ્રાન્સમાં પદ્ય-ખંડારણને ત્યજ્યા વિના કાવ્યમાં અપેક્ષિત

ગદ્યલયને સિદ્ધ કરવો સર્વથા મુશ્કેલ કામ હતું. આથી અનિવાર્યપણે આંતરિક જરૂરિયાતના બળે ફ્રેન્ચ કવિને ગદ્યકાવ્યની દિશામાં પ્રયાણ કરવાનો પુરુષાર્થ આદરવો પડ્યો.

સતરમી સદી દરમિયાન ફ્રેન્ચ કાવ્યભાષા પરિ-શુદ્ધિ અને અમૂર્તતા તાકતી પ્રક્રિયામાંથી પસાર થઈ અને એ સાથે જ આખી વસ્તુ જ નજીકે બદલાઈ ગઈ. અત્યંત ચુસ્ત પ્રશિષ્ટ છંદોખંડારણ ધરાવતું પિંગળ યુરોપીય કાવ્યભાષાઓનાં પિંગળોની દૃષ્ટિએ એટલું બધું વિશિષ્ટ બનતું આવ્યું કે તેનું આંતરખંડારણ નિયત ચેઃકેઠાંઓમાં જડાઈ ગયું અને સદાન પ્રશિષ્ટ કવિ રાસિન પાસે આવતાં તો લોકભાષા-બોલચાલની ભાષા સાથેનો ફ્રેન્ચ કવિતાનો સંબંધ સંપૂર્ણપણે કપાઈ ગયો. રાસિને પદ્યમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિનનું એક એવું સુખદ લયખંડારણ ધડ્યું કે જેને સામે રાખી આવતા કવિએ કામ કરવાનું રહ્યું. આગળ જતાં આ પ્રશિષ્ટ લય-ખંડારણ જડબેસલાખ ચોટકું બની બેઠું એટલું જ નહીં, પણ ફ્રેન્ચ એટ્ટેમીએ ચુસ્ત છંદખંડારણનો આગ્રહ એટલી હદે સેવ્યો કે આ સામે કવિજનોએ આ માળખાને તોડવા વિદ્રોહનો સૂર જગવ્યો. વિદ્રેટર હુગોએ સૌપ્રથમ એલેક્ઝાન્ડ્રિનમાં યતિ (caesura)નું સ્થાન બદલ્યું અને પદ્યમાં વિરામ ન લેતા પંક્તિનો અન્ય પંક્તિમાં વિહાર સરળ બનાવ્યો. આથી વિચાર અને ઊર્મિના પ્રવાહ પંક્તિએ પંક્તિએ આગળ વધતો રહ્યો. આમ મુક્તલયઘટકની દિશામાં ગતિ થઈ.

ફ્રેન્ચ પ્રશિષ્ટ કવિતાનું એક ખીજું તત્ત્વ તે

તેની તીવ્ર વાગ્મિતા આ સંબોધનની નહીં, સંવાદની નહીં, પણ ઉદ્દેશોધનની કવિતા હતી. કવિની સામે જાણે કે એક નૈપાર શ્રેતાત્મક હોતો અને તેને ઉદ્દેશી વાગ્મિતાભરી—કૃદાવેશા પદ સાહિત્યથી ભરી વાણીમાં એ અસ કારખચિત ઉદ્દેશોધનો કરતો તેની આ ઉદ્દેશોધનત્મક શૈલીની declamatory style-ની અતરપકડમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન પણ વિફલર હોયો એ ઉત્તરકાલીન હોયોના કાવ્યપુરુષાર્થે બોદવેર સહિતના સિમ્બોલિસ્ટ કવિજનોનો આદર પ્રાપ્ત કર્યો છે હોયોની કવિતા અન્ય સમકાલીન રોમેન્ટિક કવિ જનોની માફક માત્ર લય કે ઊર્મિ પાસે અટકતી નથી કે નથી તે સ્વતંત્ર લાઘ્યભર્યા વર્ણનો કે કથનોમાં વળી, તે આ કે તે કિલચૂંકીમાં પણ લાગતી નથી જે અદૃશ્ય છે, જે અસ્પષ્ટ છે જે સાદૃશ્યમૂલક અને છુદ્દિના પ્રમાણોથી પર છે તેવા તત્ત્વને અનુસરતી હોયોની કવિતા ફેટલાક મૂલ્યોની શોધમાં નીકળી છે આ તે મૂલ્યો છે જે એક લાવ અને લાપાને સ્પર્શતી પીઠિકા રૂપે પાછળથી ફ્રેન્ચ સિમ્બોલિસ્ટ કવિઓની કવિતામાં આવે છે. વિલિયમ બ્લેઈઝની આ પંક્તિ એમાં—

Tyger ! Tyger ! burning bright
In the forests of the night,

અને આખા કાવ્યમાં અર્થના પારદર્શી પડની નીચે અર્થનાં ગૂઢ અપારદર્શી પડો રહેલા છે તેનું સ્મરણ હોયોની દૈશ્વિક શૈલીમાં વિકસતી રચના La Trompette du Jugement માં એના મજા ફ્રેન્ચ કાવ્યલાપામાં અવાહિતતા imprecisionનું

તત્ત્વ હોયોએ દાખલ કર્યું. બોદવેર આદિની કવિતા જે ઘટ્ટહતા (obscurity) છે તેનો ઉગમ હોયે થઈ ગયો છે, જેનું ઉદાહરણ આ પંક્તિએ જોઈ શકાય

Oh ! what night ! Nothing th
has contour or age; and the/Clo
is phantom and the phantom
cloud

અહીં વાગ્મિતા છે, પણ પ્રવાહી છે છે, પણ હાલતા છે લાગણી પસંદગી લક્ષ્યપરિવર્તિ થયા કરે છે. પ્રચિદ્ધ કાવ્યકૃતોને નવીન લક્ષ્ય પ્રયોજી હોયોએ હલત સળગડ નિયંત્રણોમાંથી કવિતાને મુક્ત કરી તેમની પછી આવના કવિજનોએ, ખાસ કરીને થિયોડોસ બોદવેર, વર્લ્ડે આદિ કવિજનોએ, કાવ્યલાપાને કાવ્યના અનુલક્ષમાં અડક રીતે પ્રયોજવાની પરંપરા રાખી આ પ્રયોગની સમાતર કા-પાત્રમક ગદ્ય (poor prose)ના આલેખનમાં ફેટલીક શક્તિશાળી હોયે એવી સિદ્ધિ મેળવી કે બોદવેર Houssay ઉદ્દેશી લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું કે આપણા ટાણે મહત્વાકાંક્ષાની કણીએ કાવ્યત્મક ગદ્ય સ્થાન નહીં સે-યુ હોયાર પણ આ કાવ્યત્મક ગદ્યની વિલાવના બોદવેરે એટલી તો અજાત વિકસાવી હતી કે તત્કાલીન કાવ્યત્મક ગદ્ય પુરસ્કર્તાઓ-સર્ગકા કરતા તે એક છુદ્દ ભૂમિકાએ ઉભા હતા. તેમનો સમગ્ર પ્રયત્ન કાવ્યત્મક ગદ્યનો (poetic prose) નહીં પણ ગદ્ય (prose poem) નિર્માણનો હતો. પદના નિયત

મુક્ત અને વિશેષ કરી પૂર્વ અપેક્ષિત લયા-
વર્તનોથી મુક્ત ગદ્યસ્વરૂપનું આકર્ષણ બોદલેરને
હતું. ફ્લોબેર, હુગો, પ્રુસ્ત, બાલ્ઝાક આદિની
નવલકથાઓમાં કાવ્યાત્મક વર્ણન-કથન તેની ચરમ
કક્ષાએ પહોંચતાં જે સર્જનાત્મક ગદ્યલયનો આવિ-
ર્ભાવ થતો તેની આકાંક્ષા કવિને થતી. ફ્રેન્ચ ગદ્ય
મોન્ટેઈનથી લઈ રુસો-વોલ્ટેર કુધી અને તે પછી
પ્રમુખ નવલકથાકારોમાં બે જુદી જુદી પ્રયત્ન
પરિપાટીએ વિકસ્યું છે. તર્કજનિત, વૈચારિક, પ્રેરણા-
જનિત અને સંઘર્ષી સામાજિક-રાજકીય દ્વિલક્ષ્યોને
સ્પર્શતી ગદ્યની વૈજ્ઞાનિક પરિપાટી અને ઊર્મિ-
જનિત, રહસ્યગર્ભ, કલ્પનરમ્ય એટલે કે કાવ્યમૂલક
સર્જનાત્મક ગદ્યની પરિપાટી ફ્રેન્ચ કવિની સંપુખ્ત
હતી. કાવ્યત્મક ગદ્યનું ઉદાહરણ Fenelonની કૃતિ
Telemaque, તો ગદ્યકાવ્યનું ઉદાહરણ તેને મળી
આવ્યું. Les Miserablesના એક પ્રકરણ L
Homme a la mer-માંથી. Maurice
de Guerin, Chateaubriand આદિનાં
લખાણોએ પણ કવિની કલ્પનાને સક્રિય કરી.
Houdarએ સૌપ્રથમ ઉદ્યોધનાત્મક કાવ્યો ગદ્યમાં
રચ્યાં, પણ આ ગદ્ય વાગિમતાના વાદ્યા પહેરીને
આવ્યું. વારતવર્માં જે એક ગ્રંથે બોદલેરનું ધ્યાન
પેર્યું તેનો ઉલ્લેખ ગદ્યકાવ્યના ઇતિહાસમાં અનિ-
વાર્ય ગણાય છે. બોદલેરે આ ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ-
Gaspard de Nuit વીસેક વાર વાંચેલો અને
એના સર્જક કવિ Aloisius Bertrand (૧૮૦૭-
૧૮૪૨) પ્રત્યે પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતાની લાગણી Hov-
sayeને ઉદ્દેશી લખાયેલા પત્રમાં પ્રકટ કરેલી.

બરટ્રાન્ડનાં ગદ્યકાવ્યોએ બોદલેરને ગદ્યનું
માધ્યમ કાવ્ય-અર્થે પ્રયોજવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા
પૂરી પાડી, પણ ગદ્યકાવ્યનો આદર્શ-બોદલેરને
અભિપ્રેત એવો આદર્શ-બરટ્રાન્ડની રચનાઓમાંથી
નીપજતો ન હતો. બરટ્રાન્ડના કાવ્યોનું વાતાવરણ
મધ્યયુગીન કથાસૃષ્ટિનું હતું, જ્યારે બોદલેરને કાવ્ય
કરવાનું હતું એવો જેમાં તારેતાર જીવતો હતો તે
સાંપ્રત નગરજીવનનું-પેરિસનું. બરટ્રાન્ડે પોતાના
વતનને કેન્દ્રમાં રાખી આંતરંગી કાલ્પનિક સૃષ્ટિ
સાથે સંકળાયેલાં વર્ણનો, કથનો, પાત્રો અને
પ્રસંગોનું રાગાત્મક-ચિત્રાત્મક આલેખન કર્યું.
તેનો ઉદ્દેશ રેખાની ચિત્રસૃષ્ટિનો સંસ્કાર કાવ્યમાં
રોપવાનો હતો અને શબ્દોને રસમ્પ્રસતા કરી મૂકે
એવાં પ્રાસખંડ, મંજુલ લયાવર્તનો વડે કાવ્યોને
આલુપિત કરવાનો હતો; એટલે કે ગદ્યમાં એણે
પદનો મસાલો જ જાણ્યો-અજાણ્યો લયો. બોદલેરને
આ અસ્વીકૃત હતું. બરટ્રાન્ડના ગદ્યકાવ્યથી તદ્દન
સામા કાંઠાના ગદ્યકાવ્ય પર બોદલેરને જવાનું હતું.

ગદ્યકાવ્યનું અંતર્ગત અને બહિર્ગત સ્વરૂપ
બોદલેરને જાતે ધડવાનું આવ્યું. પોતાના અને
પોતાના સમય તેમજ સમાજના અનુસંધાનમાં
બોદલેરને મન કવિતા એ જીવવાની એક રીત-way of life-હતી; અને આથી એની ગદ્યકવિતાનાં
મૂળિયાં એના મન-હૃદયમાં રોપાયેલાં હતાં. એનો
એક અને અખંડ અનુલવ કાયાપલટ પામેલા
પેરિસનો એટલે કે પેરિસના જનલોકને સ્પર્શતો
હતો, અને આથી સ્વાભાવિક જ એનો કાવ્યપ્રયત્ન
માનવીય નીતિમત્તાને સ્પર્શતો હતો. એનાં ગદ્ય

કાવ્યોત્ત' અનુસંધાન *Les Fleurs du Mal* સાથે છે. 'તેખ્સો પારસીએ' કાવ્યગુજ્જતુ' નૂતન આવર્તન બોદલેરનાં ગદ્યકાવ્યો - *Spleen du Paris*-માં છે. આ શીર્ષક પણ સૂચક છે - પેરિસની રૂંધામણ.

બોદલેર કે અન્ય કોઈ પણ કવિ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની વિરુદ્ધ હતા તેમ નથી, પણ આખા સમાજને ઉપરતળે કરનારી ક્રાંતિના મનુષ્યનો ચહેરો ભૂંસતાં પરિણામોએ કવિને ચિંતિત કરેલ. માનનીતાં દર્પ, લિપ્તિ અને મહત્વાકાંક્ષાએ જે વરવાં રૂપ ધારણ કર્યાં તેનું વિલેપણ આ ગદ્યકાવ્યો છે, ઉપરાંત મનુષ્યના ચિત્ત સાથે સધાત પામતા આધુનિક સંસ્કૃતિના જટિલ પ્રશ્નો - પ્રધારૂપે નહીં પણ કાવ્યરૂપે એટલે કે કવિનાં વિવિધ માનસરૂપો તરીકે-અહીં આવ્યાં. *Les Fleurs du Mal* માં પદ્યનું પુનર્વિધાન તેમણે સાધ્યું, તે *Spleen de Paris* માં ગદ્યનું પુનર્વિધાન સધાયું. એલિયટે બોદલેરને ઉદ્દેશી કરેલી ઉક્તિમાં આ વાન મૂળી છે : "ગદ્ય અને પદ્યનું સંપૂર્ણ પુનર્વિધાન સાધી આપણી અનુભૂતિઓને પ્રકટ કરતો કવિ."

૧૮૫૫માં *Les Fleurs du Mal* ના પ્રકાશન પછી ખીજે મહિને બે ગદ્યકાવ્યો બોદલેર પ્રકટ કર્યાં. ૧૮૫૭માં છ કાવ્યો *Le present* સામયિકમાં આવ્યાં, આ નિશીથકાવ્યો *Poems Nocturnes* માં દકવીન્સીના રાગાત્મક ગદ્ય *Impassioned Prose* માં લખાયેલ ગ્રંથ *The Confessions of an Opium Eater* નાં રાત્રિદસ્તોનો સંસ્કાર પડ્યો હોય એમ મનાય છે. એકત્રર એલન પોની

જેમ દ કવીન્સી પણ બોદલેરનો પ્રિય લેખક હતો અને બોદલેરે બંનેનાં લખાણોના અનુવાદો આપે છે. પણ આ પછી તેણે જે કાવ્યો આપ્યાં બોદલેરનાં પેરિસની શેરીઓના પરિશ્રમણ કાવ્યો હતાં. *Le Promeneur Solitaire* અને *Le Rodeur Parisien* (*The solitary walker*) તેમજ (*The vagrant of Paris*) કાવ્યશીર્ષકો સંગ્રહ માટે પ્રયોગ્ય બોદલેરે વિચાર્યું હતું, જેમ *Spleen de Paris* શીર્ષક પણ સંગ્રહ માટે વિચારાયેલું. પણ ૧૮૬૨ *La Presse* માં ૨૦ કાવ્યો *Petits Poemes en Prose* (લઘુ ગદ્યકાવ્યો) એ શીર્ષક તળે પ્રકાશ્યાં અને આ જ શીર્ષક તળે તેમનાં ૫૦ કાવ્યો સંકલિતો *સરજ્યુલેર સંગ્રહ ૧૮૬૬માં પ્રકટ થયેલ* આ સંગ્રહના પ્રકાશન સાથે જ ગદ્યકાવ્યનું સર્વોન્નતિન એવું સ્વરૂપ ફ્રેન્ચ કવિતામાં દબમૂલ થયું. ૧૮૫૫થી ૧૮૬૮ સુધીના ગાળામાં જુદા જુદા સામયિકોમાં છપાયેલાં આ કાવ્યોએ વિચક્ષણ વાચકો સિવાય અન્યોત્ત' બહુ પ્યાન બેંગેલું નહીં પણ બોદલેર માટે આ ગદ્યકાવ્યનું સર્જન એક મો સર્જનાત્મક અનુભવ હતો.

આ કાવ્યોના પ્રકાશનની સાથોસાથ બોદલેર ગદ્યકાવ્યના સ્વરૂપ અંગેની સમજ પરિપક્વ થઈ ગઈ. સિદ્ધાંત તરીકે નહીં, પણ આંતરપ્રતીતિ પ્રમાણ તરીકે તેમનાં વચનો મૂલવવાં જોઈએ લખાતાં આતરપરિણ્યોમાંથી ગદ્યકાવ્યને તેમ આવણું નિહાળ્યું. બિર્મિની ઉત્કટ ક્ષણે લાખા અંતરાલમાં સ્ટ્રેટ પામતો પ્રત્યાધાત કથન કે વર્ણન

અટવાતાં તત્કાલ પદાર્થના હાદ સમેત પ્રતિ-
પમાં આકાર પામે છે. વિચાર જેમાં સંપૂર્ણ
વેલય પામ્યો છે તેવા પ્રતિરૂપમાં વિકસતા ગદ્ય-
પ્રવચનમાં શબ્દનું એ અંતરતમ સંગીત વહી રહ્યું
છે, જેના પ્રમાણુ અર્થે લયબદ્ધ કે પ્રાસબદ્ધ લાપાની
આવશ્યકતા નથી. ગદ્યના જ માધ્યમમાં આ કાવ્ય-
ભાષા ઊતરી શકે કેમકે અહીં પદને પૂર્વ અપેક્ષિત
એવો લય નથી, પ્રાસ નથી. અહીં પદાર્થ સાથે
સીધો મુક્ષબલો છે. અહીં સ્વાન-લાપાનો સીધો
પરિચય છે. અહીં જે તરલ-સ્પષ્ટ ભાષા છે તે
આત્માના સંચલનોમાં સહજ રસળી રહે છે. આ
ભાષામાં દિવાસ્વપ્નો સ્વેર વિહરે છે અને એમાં જ
અંતરાત્માની ખટક ઊતરી આવે છે..... Poetical
prose which was at the same time
musical, but without rhyme and
rhythm, yet suple and distinct
enough to adapt itself to the move-
ments of the soul, to the meanderings
of reverie, and to the prickings of
conscience.

દરેક મોટા કવિ પાસે હોય છે તેમ બોદલેર
પાસે એનું અંગત કાવ્યશાસ્ત્ર Poetics છે, એની
અંગત સૌંદર્યદષ્ટિ aesthetic sense છે.
અન્યત્ર તેમણે કહ્યું છે, ‘What a delight
to drown one's gaze in the immen-
sity of the sky and sea all those
things think through me, or I through
them (for in the vastness of reverie,

the I quickly loses itself). માત્ર આકાશ
કે સાગરની વિશાળતામાં જ દષ્ટિને વિલીન કરવાથી
નહીં, પણ સચેતન-અચેતન પદાર્થ માત્રામાં દષ્ટિને
વિલીન કરી અપાર આનંદ મેળવતાં મેળવતાં
બોદલેરે તે અનુભવ્યું છે કે આ અખિલ તેના
દ્વારા વ્યક્ત થાય છે અગર તે આ અખિલ દ્વારા
વ્યક્ત થાય છે. કેમકે નિર્દિધ્યાસનની વ્યાપકતામાં
બોદલેરે વ્યક્તિત્વનો ત્વરિત સંપૂર્ણ પરિહાર
અનુભવ્યો. પણ બોદલેરની ધર્મભાવના એમની
કવિતાનું અંતરસત્ત્વ છે. Petits Poemes
en Proseની કોઈ પણ રચનાના કેન્દ્રમાં બોદલેરની
આખાય માનવસમાજને સ્પર્શતી નીતિમૂલક ધર્મ-
ભાવના રહેલી છે.

‘ નગરમાં દુરિત મૃદુ પુષ્પ રૂપે આવે છે ’ એમ
તેમણે પેરિસ ઉપરની એક રચનામાં કહ્યું અને
સંગ્રહને નામ પણ આપ્યું, ‘ દુરિતનાં પુષ્પો ’ (Les
Fleurs du Mal) અસદ્દને પ્રમાણ્યા વિના
સદ્દને પ્રમાણી શકાય ? આ તેમનો કવિ-પ્રશ્ન હતો.
તે કહેતા, “ સ્વાભાવિકપણે જ વિના પ્રયત્ન
આપણે અસદ્ કૃત્યો કરીએ છીએ. એક માત્ર કળા
દ્વારા જ સદ્દ સિદ્ધ થાય છે. ગદ્યકાવ્યોની નાંદીરૂપ
આવેલી એક કૃતિમાં નારકી સૌંદર્યથી ઓપતી
પેરિસ નગરી પ્રત્યેનો એનો અપાર પ્રેમ છલકાય
છે. પેરિસમાં માર્ગો-સ્થળ-પાત્રો પરનાં આ કાવ્યોમાં
બોદલેરનો આધ્યાત્મિક પરિતાપ અને સંતને જ
સહજ એવી માનવીય અનુકંપા તીવ્રતમ રીતે પ્રગટ
થાય છે. બોદલેર પાત્રો પાસે અટકી જતા નથી.
પણ એ હડસેલાયેલા-તરછોડાયેલા વર્ગનાં વિપાદમય

હદયસ્પંદનોને પોતાના હૃદયમાં ધબકતાં કરી દે છે. Les Fenetresના દુધ્વચકાવ્યમાં તેમણે એક વહાની નિઃસહાય દયનીય અવસ્થાનું આલેખન કર્યું છે. વાસ્તવમાં અન્ય આત્મકથનાત્મક કાવ્યો જેવું જ આ કાવ્ય છે. રાત્રિના સમયે ઝરખામાં ઊભા ઊભા દૂરનાં મહાનોમાં જિંદગી પસાર કરતા લોકોને વ્યક્તિ દૃષ્ટિએ નીરખતા બોદલેરે પોતાની જ જાતનું વર્ણન આપ્યું છે :

Beyond a tossing sea of roofs
I descry a woman advanced in years,
her face already lined, poor always
bent over something, never leaving
the room. Guided by what I can
see of her pace and her garb, by
the movements of her hands, by
slightest hint or nothing at all. I
have reconstructed this woman's
history, or rather her legend, and
now and again I weep to retell it
to myself. Had it been a poor old
man, I should have reconstructed
his with as little trouble. And so I
retire to bed, proud to have lived
and suffered in others beside myself.

You may ask : 'Are you sure
this legend is the truth? But what
do I care for the facts; If this
reality which is outside me has

helped me to live, to know I exist
to understand the kind of man
I am ?

કવિ પાસે આ તાટસ્થ અને તાદાત્મ્ય શક્તિ હોય છે. Les Foules (ટાળી) કાવ્યમાં તે કશ્ચનશક્તિને કૃત્રિમે વર્ણવતા બોદલેરે તે સ્વ કથું કે ટાળામાં ટાળું ન રાઈ જતા કવિ પોતાનું સ્વત્વને અકથ્ય જાળવી જનસોદાનું જીવન જીવ રહે છે. એના આ શક્તિના બળે નિજમાં નિમગ્ન રહી પરકાયકૃતિ સધી શકે છે. એકાકી રહી વિશ્વની વિશાળતાના સપર્શમાં જાતને મૂકી શકે છે

બોદલેરે રાષ્ટ્રીય પેરિસના પડ નીચે ધપાઈ લાલસા, લિસા, દર્પ અને કૃપણતાને જે દર્શક અજોરો જોયે: હતો તે તેમનાય? બુલ્ચો જુલાલો હતો. આખા નગરની અણકોઈ રંગમણી તેમનો આત્મા કેવો પ્રજ્વળી ઊઠ્યો હતો તે આ પ્રશ્નકાવ્ય ઉપરના સારાંશ પરથી જણાશે. નગરનું જાતનું વર્ષનું આગમન કાંઈકાંઈ ધૂમધડાકા સાથે થયું. લોકો રંગબેરંગી વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ આનંદ પ્રસાદમાં મહાલતા રાજમાર્ગો પર એવો ક્રોધાહત ઊભો કર્યો જતા હતા કે અલ્પ શાંતિપ્રિય લોકો મૂક બની જાય. કવિ રાજમાર્ગની પગથી પગપાળાં એકલા ઊભા જોયા કરતા હતા. સામેથી ભારલદાયેલું ગાડું એંચનું ગરીબનું ગંધનું મધુનીચું રાખી ચાલી રહ્યું હતું. જમણી અગ્ર ભાલિકના ચાખૂંના ફટકારથી ચાલી રહ્યું હતું. ત્યાં ફલફટક કપડાંમાં સજ્જ જુવાનિયાનું ટાળું ગોકીરે મચાવતું આવી પહોંચ્યું. પવનના ઝપાટે તેમાં

એક જુવાનિયાની હેટ ઊછળીને નજીક આવી રહેલ
 માઠા આગળ પડી. પેલો જુવાન દોડ્યો, નાટકીય
 બદાથી ઢેડેથી નમ્યો, હેટ હાથ પર લીધી અને
 ગધેડાને લળાલળા નવા વર્ષનું અલિવાદન કર્યું
 અને પોતાની આ મળક પર હસતો હસતો જુવાન
 શોરબકાર કરતા ટોળામાં લળા ગયો. એક ગરીબ
 પ્રાણી પર થતો આવો કૂર ઊગહાસ કવિ સાંખી ન
 શક્યા. દાંત કચકચાવતા રૂંવે રૂંવે વ્યાપેલા કોધથી
 તે આ દશ્ય જોઈ રહ્યા અને વ્યથાપૂર્ણ સ્વરે
 બોલી ઊઠ્યા, ‘આ મૂરખ વરણાગિયો મને આખાય
 કાન્સની આપણા લોકોની હાસ્યની શક્તિનો
 નાદર નમૂનો લાગે છે.’ કવિએ અહીં કટાક્ષમાં
 પ્રજ્ઞની હીન-વિકૃત હાસ્યની વૃત્તિને ખુલ્લી પાડી છે.
 પરિચ્છેદ કે પરિચ્છેદો પર વિકસતાં આ ગદ્ય-
 કાવ્યો સંવાદ - આંતરસંવાદ - એકોદિત આદિમાં
 પ્રસંગ-પાત્ર-દૃષ્ટાંત કે વાર્તાને પણ વણતાં ચાલે
 છે—પ્રત્યક્ષ કાવ્યકથનની પ્રાસરહિત, લયરહિત નિર્તાત
 ગદ્યમૂલક શૈલીમાં. ‘Les Fleurs du Mal’ની
 છંદોમદ્દ રચનાઓમાં તેમજ આ લઘુગદ્યકાવ્યો ‘Petits
 Poemes en Prose’માં પણ એલિયટ જોનો
 મહિમા મુક્તપણે કર્યો છે તે કવિનું નૈતિક દાયિત્વ
 જો કેન્દ્રસ્થાને રહ્યું છે.

ઓગણીસમી સદીના અંતિમ ચરણમાં આર્થર
 રિમ્બો, પોલ વલ્દે અને સ્ટીફન માલામે ફ્રેન્ચ
 પ્રતીકલક્ષી કવિતાની ક્ષિતિઓને ઓળંગી ગયા.
 બોદલરને મન કવિતા એનાં બહુઈ આલ-હિયનો
 છતાં એક સુનિશ્ચિત રચનાતંત્ર પર નિર્ભર હતી.
 રિમ્બોએ કાવ્યગત રચનાતંત્ર (organic unity)નો

સ્વીકાર ન કર્યો. તેની દષ્ટિ મનનાં ચતાગ ઊંડાણે
 અને તેની ય પાર રહેલા અગોચર પ્રદેશોની તેજ -
 અંધારછાપી અતરંગી દશ્યાવલીઓ પર ધૂમતી
 હતી. બોદલેરે તો રહ્યું હતું આ ગદ્યકાવ્યની બે
 લીટીઓ વચ્ચેનો કોઈ પણ અંકોરો-રણુકો
 vertebra કાઢી લેા છતાં આ લીટીઓ તો સંધારો,
 લીટીઓને વચ્છેલે તો પણ પ્રત્યેક લીટી
 સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ટકાવી રાખશે, રિમ્બોએ ગદ્ય-
 કાવ્યના આંતરતંત્રના સંધિસંધા કાઢી નાખ્યા.
 કથન અને વર્ણનની આછી રેખાઓ પણ ઊત-
 રડી નાખી. એણે પોતાના આખા ચેતનાતંત્રને
 ખોરવી નાખવાનો સર્જક પ્રયત્ન કર્યો. એ પોતાની
 જાતને દૃષ્ટા seer megus તરીકે જોતો. તેણે
 ઘોષણાપત્રમાં કવિ વિશે મંતવ્ય બાંધતાં રહ્યું, ‘He
 makes himself a visionary through
 a long, immense and reasoned
 derangement of all the senses.’ અહીં
 અગત્યનું પદ છે ‘reasoned derangement’.
 સમગ્ર ચેતનાતંત્ર-સંવેદનતંત્રને પદ્ધતિસર-તર્કબદ્ધ
 રીતે ખોરવી નાંખવું. પણ રિમ્બોનો ગદ્યકાવ્યોનો
 બહુ તેના શૈશવની સ્મૃતિમાંથી જન્મ્યો છે. ગ્રીક
 પુરાણકલ્પનો સાથે આકસ્મિક અનુસંધાન
 પામવાથી કવિનો શૈશવલોક એક અદ્ભુત
 કલ્પનલોકમાં ફેરવાય છે. અઢારની વયે ફ્રેન્ચ
 છંદોમદ્દ કવિતાના ચમત્કાર સમી પ્રલંબ કૃતિ-
 The Drunken Boat-રથી તેણે અજ્ઞાતમાં
 અંપલાવેલું. ૧૮૭૩-૭૪ દરમિયાન વીસની વયે તેણે
 Illuminations નામક ગદ્યકાવ્યોના સંગ્રહ આપ્યો,
 બદલે વલ્દેએ તેનું પ્રકાશન કર્યું. વલ્દેએ આ ગદ્ય-

કાવ્યોને રંગીન છાપ (coloured plates) તરીકે ઓળખાવ્યા છે, તો કેટલાકે કાયરવર્ક્સ (આતશ બાજી) તરીકે ઓળખાવ્યા છે. Aube Dawn (સવાર) નામના ગદ્યકાવ્યમાં રાત્રિની તદ્દાગ્રથી ભગતી પ્રકૃતિના પરિશુદ્ધ સૌંદર્યને રિઝોએ એ મૂર્ત કયું છે નારીરૂપે-દેવાગ્રનારૂપે કે જેના અવયુ ઠનને સોલ્લાસ હાગવી રિઝોએ પ્રકૃતિને આલિંગી છે આખાય કા વચ્ચે જે ગતિથી સવાર પસાર થાય છે - માર્ગો પરથી, કૂલો પરથી, નગરના મકાનો પરથી તેમાં સ્વપ્નસદૃશ સૌંદર્ય છે રિઝોની કાવ્યશાના અજ્ઞાત (unknown) તરફની છે પીસની વધે કાવ્યલેખન સફાઈ એ પોતે ક્યાંક આફ્રિકાના પ્રદેશમાં અજ્ઞાતવાસમાં ચાલ્યા ગયેલા વર્લે પ્રતીક લક્ષી કવિતાની પરપરામાં માલામે જેટલો જ અગત્ય ધરાવે છે પણ આ બંને બોદલેર-રિઝોની ગદ્યકાવ્યની વિભાવનાથી જુદા પડે છે વર્લે સ્પષ્ટ માને છે કે હદના સસ્કારો વિના કાવ્ય ન હોય આથી તમણે ગદ્યબધારણ ન અપનાવતા verse libereની દિશામાં ગતિ કરી એલેક્ઝાન્ડ્રિનના છદ્મત ઘટકઅંશો ત્યજ્યા વગર તેમણે રૂપાંતર (modification) સાધ્યું છદ્મ વિષદનની અતિમ ક્ષણે પણ મળતો જ છદ્મ રહે છે આ verse libereના માધ્યમની સમાતર રિઝોએ અને તે પછી ટ્રીસ્ટાન કોબ્યુરે એપોસિનેર, લાર્ગેર્ગ, આફ્રેક જેરી આરાગોન આદિએ verse libre-મુક્તપદ્ય-ને પીસસ સદીના પ્રથમ ચરણની ફ્રેન્ચ કવિતાનું એક સુખ્ય વાહન બનાવ્યું. સમાજ અને જીવનના બદલાતા પરિવેશને કારણે અનિવાર્યપણે પરાવાસ્તવવાદ (surrealism)ને લક્ષ કરતી કવિતાનું

માધ્યમ મુક્તપદ્ય બન્યું હિત કવિજનો મૂર્તી અમૂર્ત પ્રતીક રચવાની દિશામાં ન જતા વિભિન્ન આકાર ધરી સતત વિસ્ફોટ પામતા પ્રતિષ્ઠાન આતરક્રિયાને જ કાવ્યમાં ઝડપવાની નેમ રાખે છે ચલિત સ્વપ્નોની નીચે અમત-અર્ધઅમત ચેતનાન તથે વહેતા સસ્કારોને તેની નિરવાધ ગતિવિધિઓ કાવ્યમાં ઝડપવાનું પરાવાસ્તવલક્ષી (surrealistic) કવિકર્મ નવતા રૂપે નહીં, પણ આતરિક જરૂરિયાતો બળે વિકસ્યું પણ કયુબીઝમ દાદાઈઝમ-સરરિયાલિઝ આદિ વાદોનું મૂળ ગણાય છે ક્રાંત દલોનેમોન્ટા સર્જન Les chants de Madoror લોરે મોન્ટે આકારવિહીન બૂહદ્ ગદ્યકાવ્યો રચ્યા છે અહીં જે ઉન્માદ હાસપરિહાસ અને આત્મપીડ છે તેનો તત્ત્વ કોબ્યુરે - લાર્ગેર્ગમાં છે પણ આ બંને મિશ્રોમાં ભૂતને જ લક્ષ્ય કરતી કટાક્ષ વૃત્તિ self-critical Iroy છે તે અનન્ય ગદ્યા છે, જેનો દાર એવિમટમાં ચાલુ રહેલો જણાય છે

માલામે પદાર્થ નહીં, પણ તત્ત્વજન્ય અસરો ચિત્રિત કરવાનું તાકે છે પારપરિક હૃદયવિધા સામે રાખી તેમણે હોનું નવવિધાન સરળ્યુ તમની તો પ્રતીતિ જ આ કે ભાષામાં બધા લય ત્યા સર્વનું છદ્મ છે, verse is everywhere in language where there is rhythm લેખનરેલીનો પ્રયત્ન આરબ્યો ત્યા જ પદ્ય આવી ઊભુ રહેવાનું There is effort toward style there is versification Divagations શીર્ષક તળેની ૧૩ કૃતિઓમાં ગદ્યકાવ્ય સ્વરૂપ આત્યંતિક ધોરણે તેમણે ઘસ્યું છે તેમાં

વ્યવસ્થામાં અન્વય 'syntax'નો છેદ ઊઠાવ્યો. શબ્દ યત્રય-શબ્દ વ્યુત્પન્ન ઉપરાંત શબ્દશબ્દ વચ્ચેની નાલી જગાઓમાં તેમણે ગૂઢ અર્થ જોયા-આ બધું તમણે અતલ શૂન્યની પાર જવાના કવિપ્રયત્ન રૂપે કહ્યું. આ શૂન્યની વચ્ચે ક્યાંક રહસ્ય છે તમ તે માનતા અને કહેતા કે પવિત્ર રહેવા ચાહતો હાર્થ રહસ્યના અવગૂંઠનમાં રહે છે. માલામેને મન વિતાવે રહસ્ય પદાર્થ છે અને તેમણે સ્પષ્ટ રહ્યું કે વાચકે કાવ્યમાં રહેલ રહસ્યને ખોલનારી પાલી જાતે જ ખોળી કાઢવાની છે: The poem is a mystery to which the reader must hunt the key. ધ્યર્થ (idea) અને સંગીત (music)ને એમણે એટલું મહત્ત્વ આપ્યું કે કે ગદ્યકાવ્યોમાં પણ એમણે વાતવિચાર સંગીતની પરિલાપમાં જ ક્યાં. આથી એમનાં કાવ્યો એમની પાસે જ ઊંડાં અને આશ્ચર્યાં. કેતરણવનમાં તેમણે Ecole Romanના ગાળામાં ૧૬મી સદીના પદ્ય-નમૂના સામે રાખી લેખન કરેલું.

વીસમી સદીના પ્રમુખ ફ્રેન્ચ કવિઓમાં પોલ હ્યોડલ, સેન્ટ જોહન પર્સ (Arexis Legar), પોલ એલુઆર્ડ અને રેને શાર જેવી પ્રતિભાશાળી કલમેાએ ગદ્યકાવ્યના અતર્ગત-બહિર્ગત સ્વરૂપને નિજનિજની શૈલી દ્વારા વિલક્ષણ રીતે વિકસાવ્યું. પોલ એલુઆર્ડની ગણના વિશ્વના સર્વોત્તમ પદ્યનાટક verse play ના સર્જક તરીકેની છે. ચીનમાં તેઓ consul હતા અને Connaissance de l'Est (The East I Know) સંગ્રહની રચનાઓમાં જેમ પર્સની રચનાઓમાં જેવા મળે

છે તેવું દેશવિદેશના પ્રસંગો, પાત્રો અને વાતાવરણનું ચિત્રવિચિત્ર જગત જેવા મળે છે. ઊર્મિકવિતાની ઊર્જાસ્વી, વાગ્મિતાભરી, મૂર્ત વિશ્લેષણલક્ષી ગતિને ફૂલોડલે નાનાં-મોટાં શબ્દગુચ્છોમાં, નાના-મોટા ગદ્ય-ખંડકોમાં મૂકી છે. પર્સનાં ગદ્યકાવ્યોના અનુવાદો યુરોપની ભાષાઓમાં ઉત્તમ કવિઓના હાથે થયા છે. ૧૯૩૦માં એલિયટ પર્સનો સંગ્રહ Anabase પોતાની પ્રસ્તાવના સાથે અંગ્રેજીમાં ઊતાર્યો. તેમનો જન્મ Guadeloureથી દૂર એક નાના ટાપુ પર એક એવા વૈભવી કુટુંબમાં થયેલો જ્યાં ફ્રેન્ચ પ્રશિષ્ટ ભાષાના સંસ્કારો અદ્યપ્ત રહેલા, જેની અસર પર્સનાં ગદ્યકાવ્યો ઉપર, ખાસ કરીને તેમનાં વાકચોચ્યયો ઉપર અને રૂપકલક્ષી પ્રતિરોપની વિકસતી શ્રેણીઓ પર પડી છે. ખોદલેરનાં ગદ્યકાવ્યોમાં સર્વસામાન્ય ભાષાની પરિપૂર્ણતા 'Perfection of the common speech' જેવા મળે છે. તેના સામા છેડાની કાવ્યભાષા પર્સે પોતાનાં ગદ્યકાવ્યોમાં પ્રયોજી છે. તેમનાં કાવ્યો પૂરા પ્રકાશમાં આવે છે. છેક ૧૯૪૧માં ફૂલોડલની જેમ તેમણે પણ ચીન-એશિયા ઉપરાંત યુરોપમાં ડિપ્લોમેટિક સર્વિસમાં જાંચા હોદ્દા પર કામ કરેલું છે અને તેમના સર્જનમાં આનો અનુભવ છે. આ સદીમાં યુરોપીય સંસ્કૃતિને કાવ્યસાહિત્યમાં વણી લેવાનો એક વિરલ પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે. ધાર્મિક કવિતાનો અભિનવ સ્પંદ પણ આ રચનાઓમાં છે. એમનાં ગદ્યકાવ્યોના સંગ્રહો-Pluies, Neiges, Vents, Amersમાં પ્રવેશવું એટલે દેવળમાં પ્રવેશવું, જ્યાં પ્રત્યેક વિધિ કોઈ પરમ પવિત્ર અગાત તત્ત્વની

સમીપ ગતિ કરી રહી છે. શૈશવ, મૃત્યુ અને ભત સાથે સંકળાયેલી દેશવિદેશની સ્મૃતિઓ તેમનાં કાવ્યોમાં વળાંકોને આપે છે. એક સ્મૃતિ પરથી બીજી અને બીજી સ્મૃતિ પરથી ત્રીજી એમ સ્મૃતિઓની કડીઓ લાગણીઓના આરોહ-અવરોહ મુજબ પલટાતાં લઘુ-દીર્ઘ વાક્યોમાં પરોવાતી રહે છે. એમનાં ધણાં ગદ્યકાવ્યો સ્વગતોક્તિઓ છે. બાળક જે વિસ્મયથી, જે આનંદથી અને જે રહસ્યમય રીતે પોતાની ચોપાસના જગતને જુએ, સ્પર્શે, અનુભવે તેમ તેમણે જગતને જોયું, સ્પર્શ્યું, અનુભવ્યું છે. પસં પોતાના કાવ્યો વિષે રમૂજમાં કહે છે: “એક સળંગ લાંબું અખંડ વાક્ય જે ક્યારેય છુદ્ધિઆલ્સ થવાનું નથી.”

પિકાસો અને આંદ્રે બ્રેટોના મિત્ર પોલ એલુઆર્ડે (૧૮૬૭-૧૯૫૨) દાદાઈઝમ-સરરિયાલિઝમની આખો-હવામાં કામ કર્યા પછી સ્વતંત્ર ભૂમિકા ઉપર કાવ્યને પ્રમાણ્યું પણ ક્ષિત સંબંધના ફેલાવે તેમને રસ સ્વાતોની કવિતામાં વધુ દૃઢ થતો આવ્યો. આંતરવેતનાના મૂળમાંથી ત્વરિત પ્રકટતી લાપા verse la vie immediate તેમણે ઝીલી. કાવ્યમાં પ્રેમને મુખ્ય વિષય તરીકે પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરવાની છે તેની હાકલ એલુઆર્ડેને અસર કરી ગઈ અને તેમણે અનન્ય પ્રેમકાવ્યો રચી ફ્રેન્ચ-કવિતાને સમૃદ્ધ કરી એલુઆર્ડેનાં ગદ્યકાવ્યો વાસ્તવમાં નિતાંત સુંદર ભિર્મિકવિતા છે. પોતે જે ઓર્ગેન પ્રેમાદરથી પીછાણેલી તેમાંની એકને સંબોધી તેમણે કહેલું: “તારા પ્રત્યેના સ્નેહ મને સર્વ મનુષ્યો તરફ અભિમુખ કરે છે. To love you

returns me to all men” સ્વપ્નદ્રશ્યોની હારમાળા સમાં તેમના ગદ્યકાવ્યોના ખડોનો લય વેધક અને સ્પર્શક્ષમ લેખાયો છે. કળા અને કવિતાની સાર્થકતા તેમણે બન અને જગત વચ્ચેના અવરોધોને ખંસ કરવાના સાધન તરીકે પિછાણી છે. Art and poetry are meaningful as means of knocking down the barriers that stand between the work and myself.

આલ્બેર કામુ અને અન્ય ફેટલાફની દૃષ્ટિએ રેને શાર આ સદીનો અપ્રતિમ કાવ્યમેધા ધરાવતો ભિર્મિકવિ છે. ઓક દિલસૂદો ખાસ કરીને હેરાક્લિટસના વિચારોનું સૌંદર્ય તેણે કાવ્યમાં ઉતાર્યું છે. સવેદનાનો સીધો સ્પર્શ લઘુ વાક્યાવલિઓ ધરાવત ગદ્યકાવ્યોમાં અનુભવાય છે. એલુઆર્ડેનાં પ્રધાન કાવ્યોનું સુંદર અનુસંધાન રેને શારમાં છે. રહસ્યમય મર્મ ખોલી આપતા રસાળ પ્રતીક તરીકે નારી સૌંદર્યનો મહિમા તેણે કર્યો છે. ‘Dismissing the wind’ના એક અંશનો સાર તેના અભિગમનો ખ્યાલ આપશે. હાથમાં પીળાં માઈગ્રેસાન પુષ્પ બ્રહ્મવતી, પીક પાછળ અસ્તાચયે ગત સૂર્ય દેદીપ્યમાન આભાને મૂકી તેજ-આલોકિત સુગંધ અથો કન્યા વનપ્રદેશમાં પ્રવેશી રહી છે—ધરતીન સધળાં રહસ્યોને જાણે કે પોતાનામાં ગોપવીને. તં તમારા સ્વપ્નપથ પર આ કન્યાનું અભિવાદ કરશે તો કદાચિત આ ફેલાકન્યા તમને એ સુખન પણ અપે—આ ઠંડી શિયાળાની આવડ રાત્રિમાં.

આમ, આ કવિજનોએ પોતાના સંવિતને
જ્ઞાત-અજ્ઞાત વિશ્વના સંપર્કમાં મૂકી સર્વસ્વનો
સ્વીકાર કરતી અંતઃદૃષ્ટિ દેખવી છે. સ્વપ્નસંસ્કારો-
સ્મૃતિસંસ્કારો સારવતાં કલ્પનો ગદ્યકાવ્યોમાં પ્રયોજી

આ કવિજનોએ કવિતાની ભાષાનાં જ આંતરખાસ
સ્વરૂપો સાથે તદ્દપતા સાધી ગદ્યકાવ્યને આંતરરાષ્ટ્રીય
ક્ષેત્રે સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યું. □

ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્ય

ધીરુ પરીખ

ઝૂંડી' ચર્ચા માટે 'ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્ય' એવું શીર્ષક પ્રયોજ્યું છે ત્યારે વિચાર આવે કે જો 'ગદ્યકાવ્ય' એ સંજ્ઞામાં ગદ્ય શબ્દ પ્રયુક્ત છે તો પછી 'અને ગદ્ય' દ્વારા શું સમજવું? ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્યનો સંબંધ? ગદ્યકાવ્યમાં પ્રયોજ્યું ગદ્ય? કાવ્ય અને ગદ્યનો સંબંધ? આવા પ્રશ્નો આ શીર્ષક સાંભળતાં ઉદ્ભવે એ સ્વાભાવિક છે; પણ કે ન ઉદ્ભવે એ અસ્વાભાવિક ગણાવું જોઈએ. પરંતુ આ પ્રશ્નો પછી એક મહાપ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો, જે ખરેખર તો પહેલાં ઉદ્ભવ્યો જોઈતો હતો, કે 'ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્ય' એવું શીર્ષક પ્રયોજ્યું જરૂરી છે ખરું?

આ અંતે ઉદ્ભવેલા, પરંતુ પહેલાં ઉદ્ભવવા જોઈતા, પ્રશ્નો જવાબ શોધતાં પૂર્વે મને ખીજા કેટલાક પ્રતિપ્રશ્નો થાય છે. શું 'ગદ્યકાવ્ય' એવો

શબ્દપ્રયોગ સમુચિત છે ખરો? આપણે 'પદ્યકાવ્ય' એવો શબ્દપ્રયોગ કરીએ છીએ ખરા? જો 'પદ્યકાવ્ય' એવો શબ્દપ્રયોગ નથી કરતા તો પછી 'ગદ્યકાવ્ય' જોવો. શબ્દપ્રયોગ શા માટે? જો 'ગદ્યકાવ્ય' એ શબ્દપ્રયોગની એના ઉદ્ભવકાળે અને ઉદ્ભવ-સ્થળે સાહિત્યિક અને કંઈક અંશે સર્જકના માનસશાસ્ત્રીય કારણોસર અનિવાર્યતા હતી તો આ કળે અને આ સ્થળે સાહિત્યિક અને વિશેષતઃ તો વૈવેચનિક કારણોસર 'ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્ય' એવા શીર્ષક-પ્રયોગની અનિવાર્યતા છે.

હા, જો આ શીર્ષકપ્રયોગની અનિવાર્યતા છે તો એ શા માટે છે? એ દ્વારા શું અભિપ્રેત છે? આ શીર્ષકમાં પ્રથમ અને અંતિમ પદ 'ગદ્ય' છે. પરંતુ એ જાને સ્થળે ગદ્યનો મહિમા સિન્ન સિન્ન

છે. આથી આ લિન્નતા શી છે, શી રીતે છે એ સમજવું અનિવાર્ય છે, માટે આ શીર્ષકપ્રયોગ પણ અનિવાર્ય છે. આમ, આ અનિવાર્યતા, આરંભમાં ઉદ્દેશવદા ત્રણ પ્રશ્નો—ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્યનો સંબંધ, ગદ્યકાવ્યમાં પ્રયોજનતું ગદ્ય, અને કાવ્ય અને ગદ્ય—ના ઉત્તર શોધવા લાણી વાળે છે. હવે પછીનાં પૃષ્ઠો અને પાનામાં કંઈક એ અંગે પ્રયત્ન કરીશ.

ગદ્યના વિશેષી પદ તરીકે પદ્યનો કે પદ્યના વિશેષી પદ તરીકે ગદ્યનો સાહિત્યજૂનો સર્વ-સાધારણ સ્વીકાર છે. ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેના મૂળમાં વાક્ય છે; એટલે કે વાણી-speech-છે, ભાષા-language-છે. આમ, ગદ્ય અને પદ્ય વાણીનાં-ભાષાનાં લિન્નલિન્ન સ્વરૂપો છે. વક્તા કે ભાષક વાણી કે ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે એ એમાં કંઈક અર્થ પૂરે છે. આમ, વાક્યમય સંબંધ છે, ‘વાગ્યો’ સંપૂર્ણ થાય છે. આ અર્થ દાખલ કરવાની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ એ અલિવ્યક્ત થવા માટેની પ્રકૃતિ છે. આથી ગદ્ય અને પદ્ય એ અલિવ્યક્તિનાં વાક્યમય સ્વરૂપો છે. પદ્યની નિયમિત અને નિયંત્રિત લયબદ્ધતા, છંદોબદ્ધતા એને ગદ્યથી જુદું પાડે છે, એ એનું ભીડીને આંખે વળગે એવું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે.

તો હવે અહીં ગદ્ય વિશે વિચારીએ. ગદ્ય શબ્દના મૂળમાં ગદ્ ધાતુ છે. એનો અર્થ થાય છે સ્પષ્ટ બોલવું, to speak articulately. વળી, એનો અર્થ કથવું, બયાન કરવું, to relate એવા પણ થાય છે. આથી ગદ્યમાં સ્પષ્ટ કથન-બયાન કરવાનો અર્થ અલિપ્રેત છે. ગદ્યમાટે અંગ્રેજી પર્યાય છે prose.

આ prose શબ્દ લેટિન ધાતુ ‘prosa’ પરથી બન્યો છે. પ્રોસા-prosa-નો અર્થ થાય છે straight-forward discourse, એટલે કે સીધેસીધું સંભાષણ. આમ, ગદ્યનો ઉપયોગ હકીકતો, માહિતી, વિચારો આદિના કોઈપણ પ્રકારની આળપ પાળ વગરના, એટલે કે કોઈપણ પ્રકારના સાળશયુગાર વગરના સીધેસીધા કથન પૂરતો હોય છે. આથી ગદ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન બિનસર્જનાત્મક સ્તરે કામ કરવાનું છે. અહીં એ પણ નોંધવું જ નોંધવું કે ગદ્યની જેમ પદ્યનો ઉપયોગ પણ જ્યોતિષ, વૈદક, ખગોળ, ભૂગોળ, આદિ શાસ્ત્રોમાં હકીકતોના કથન-બયાન માટે બિનસર્જનાત્મક સ્તરે થયેલો જ છે. ગદ્યના ઉદ્દેશ અને વિકાસ પૂર્વે પદ્યનો જ સર્જનાત્મક-બિનસર્જનાત્મક સ્તરે ઉપયોગ પણ થવા લાગ્યો. આ સર્જનાત્મક ગદ્ય—creative prose—એના પ્રયોજનની લિન્નતાને કારણે સામાન્ય ગદ્ય—common prose—થી જુદું પડે છે. આવું સર્જનાત્મક ગદ્ય ક્યારેક ક્યારેક કાવ્યાત્મકતા પણ સિદ્ધ કરતું હોય છે. ત્યારે તેવું ગદ્ય કાવ્યાત્મક ગદ્ય બને છે, poetic prose બને છે. એ ગદ્યકૃતિમાં ક્યાંક ક્યાંક કાવ્યાત્મકતાની છાંટ વાયકતે રસાનુભવ કરાવી જાય છે છતાંય એ કાવ્યાત્મક ગદ્ય કે પાંક્કસાહેબનો શબ્દ વાપરું તો ‘રગાત્મક ગદ્ય’ તે ગદ્યકાવ્ય—prose poem—નથી. જેમ કોઈ રચનામાં પદ્ય હોવા છતાં પણ કવિતા સિદ્ધ ન થઈ હોય, તો તેથી વિરુદ્ધ કોઈ રચનામાં ગદ્ય હોવા છતાં પણ કવિતા સિદ્ધ થઈ શકી હોય એવું બને. ઉ. ત. અંગ્રેજી મહિનાના દિવસો યાદ રાખવા માટે રચાયેલું પદ્ય મને યાદ આવે છે :

ચાર છ નવ અગિયાર તેના તો દિન ત્રીસ
અવળે એકત્રીસ છે, ખીજે અઢવીસ.
અહીં પદ છે, પણ કવિતા નથી, એટલે આ
કાવ્ય નથી. જે કામ ગ્રંથ કરવાનું છે તે કેવળ
હકીકત કે માહિતી વ્યક્ત કરવાનું કામ અહીં પદ
કરે છે. આની સામે એક ગવરચના બોધાયે :

એ સોઠો હેલાં કાપડના તાકા ભરી રાખે છે
પછી જ્યારે ઉધાડે માણસ ફાટી જાય છે ત્યારે
વારવાર વેગે છે.

એ સોઠો હેલાં માનના કોયળા ભરી સીવી રાખે છે
પછી જ્યારે માણસ સડી જાય ત્યારે
ફિંકે ફિંકે વેગે છે.

એ સોઠો હેલાં ઔપખની ઝીણીઓ
સંધરી રાખે છે

અને માણસ જ્યારે ફૂટી જાય છે ત્યારે
થોડી થોડી રેડે છે.

તે તે સોઠો છે જ નહીં,

એ તો છે સોઠોને ખાઈ બિછરતી બિધઈ,

ખીજું એને ભાવનું નથી.

મારે કવિ થવું જ નથી,

ભારે અસર કરનારી જંતુનાચક દવા થાઉં તો બસ!

પ્રિયકાન્તે ‘મારે કવિ થવું જ નથી’, એમ
અહીં કહીને પણ કવિત્વ પ્રકટ કર્યું છે અને અહીં
કાવ્ય સિદ્ધ કર્યું છે. નરસિંહરાવ ધારો કે અહીં ક્યાંક
હોય, આવી ચડ્યા હોય, તો આ રચના ગદ્યમાં છે
માટે એ કાવ્ય નથી એવું બહાર કરે તો પણ ઉલ્લેખ
આજનો ભાવક પ્રસ્તુત રચનાને કાવ્ય તરીકે

સ્વીકારવામાં છેાછ અનુભવશે નહિ. એ ગદ્યમાં છે
માટે કાવ્ય નથી એમ એક છેડાના અભિપ્રાય સામે
એ ગદ્યમાં છે માટે ‘ગદ્યકાવ્ય’ છે એમ પણ કહેવું
ઉચિત્ કરશે નહિ. જ્યારે એમ કહેવું ઉચિત્ કરશે
જે એ કાવ્ય છે અને ગદ્યમાં સિદ્ધ થયું છે માટે
‘ગદ્યકાવ્ય’ છે. અગ્રેજી મહિનાના દિવસોની માહિતી
આપતી ઉક્ત કડીમાં પદ છે, પણ કવિતા નથી;
જ્યારે પ્રિયકાન્તની પ્રસ્તુત રચનામાં કવિતા છે, પણ
પદ નથી. આથી પ્રિયકાન્તની રચના ગદ્યકાવ્ય છે.

‘ગદ્યકાવ્ય’ એ સામાસિક શબ્દ છે. ‘ગદ્ય’
અને ‘કાવ્ય’ એવાં બે પદોનો જોડો આ શબ્દ
વ્યાકરણની પરિભાષામાં કહીએ તો ઉત્તરપદ પ્રધાન
સમાસ છે. અહીં કવિનું સાધ્ય ઉત્તરપદ છે, ‘કાવ્ય’
છે, એ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટેનું સાધન પૂર્વપદ
છે, ગદ્ય છે, પણ એમ તો પદમાં કાવ્ય-
રચના થાય છે ત્યારે કવિનું સાધ્ય તો કાવ્ય
જ હોય છે, પદ તો સાધન જ. આથી ગદ્ય
અને પદ એ બન્ને માધ્યમો દ્વારા કવિને સિદ્ધ તો
કાવ્ય જ કરવાનું છે. પરંતુ સૂરીયે કાળ સુધી
પદનો કાવ્યના માધ્યમ તરીકે અને કાવ્યેતર પ્રયો-
જનોના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ થતો રહ્યો તેનું
ગદ્યના માધ્યમની બાબતમાં જન્યું નથી.

ગદ્યનો ઉપયોગ કાવ્યેતર પ્રયોજનો માટે જ થતો
આથી એમાં તાકિફતા, એ કારણે સુગ્રથિતતા અને
સુગ્રાજ્ઞતા આવી. સુગ્રથિતતા અને સુગ્રાજ્ઞતા માટે
એકસ વાક્યતંત્ર રચાયું. વાક્યતંત્રની એકસનાની
બોંયમા સ્પષ્ટ અર્થાભિવ્યક્તિ રહેલી છે. આમ,
ગદ્ય અર્થસાષ્ક છે, પદ અર્થનિરપેક્ષ રહી કોઈ

લયનું આવર્તન-એકમ સ્વીકારે છે. પદ્યના પાયામાં, આમ, અર્થનિરપેક્ષ નિયમિત અને નિયંત્રિત લય છે. આથી પદ્યમાં લયની સુનિશ્ચિતતા છે. હવે આ સુનિશ્ચિતતાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમાં કૃતકતાનો અનુભવ થાય છે. લયાવર્તનોનાં અને દૃઢ પ્રાસાનુપ્રાસનાં માધિયામાં સર્જકે બધી રમણા કરવાની રહે છે. જ્યારે ગદ્યનું માધ્યમ અપનાવનાર કવિએ લયાવર્તનોની સુનિશ્ચિતતા અને પ્રાસાનુપ્રાસની દૃઢતાનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. આથી એને ગદ્યની સુચયિતતાની પડછે. ગદ્યની મોઢળાશ પણ મળે છે. આને કારણે એમાં એક પ્રકારની સાહજિકતા આવે છે. આ સાહજિકતાને કારણે વાસ્તવિકતા-reality-અને પરાવાસ્તવિકતા-surreality - માટે એ વધુ અનુકૂળ વાહન બની રહે છે.

છેલ્લી દોઢેક સદીમાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ, એને પરિણામે શહેરીકરણ, અને વળી પાછું એને પરિણામે વિદ્યુતિઓ, વિસંગતિઓ, વિષાદો, વિચ્છિન્નતા આદિની અનુભૂતિઓ, આમાં વિજ્ઞાનની હરણફાળે યુગચેતનમાં પરિવર્તન આપ્યું. આમ, એક તરફથી વ્યક્તિ વાસ્તવિકતા સાથે સંઘર્ષમાં મુકાઈ-confronted with reality. તે બીજી તરફથી વિજ્ઞાનને કારણે શ્રદ્ધા અને કલ્પના સાથે સંઘર્ષમાં મુકાઈ. આ બધાં બાજુ પરિવર્તનો-એ મનુષ્યમાં ચેતસિક પરિવર્તનો આણ્યાં. આ રીતે મનુષ્ય એક તરફથી વાસ્તવ અને બીજી તરફથી પરાવાસ્તવ, real અને surreal, વચ્ચે ફેંગોળાવા લાગ્યો. આ પ્રકારની અનુભૂતિઓની

અભિવ્યક્તિ માટે સુનિયમિત, સુનિયંત્રિત અને સુનિબદ્ધ પદ્ય કવિને માટે અપર્યાપ્ત, અનાવશ્યક અને તેથી અસ્વીકાર્ય હતું. આ પ્રકારની સંકુલ અનુભૂતિઓ માટે ગદ્ય જ યોગ્ય વાહન જણાયું. વિલિયમ વાન ઓક્ષનરે પોતાના પુસ્તક 'સેન્સ એન્ડ સેન્સિબિલિટી ઈન મોડર્ન પોએટ્રી'માં આ નોંધ્યું છે :

If the poetic revolution was to restore mind to poetry, it had to restore precision, clarity, the power of analysis, and a closeness to the physical world. To do this it had to use, at first the language of prose. It had, that is, to do in poetry what could be done in prose. Thereafter, it could transmute the language of prose into that of poetry. In turning to the prose idiom, the modern poet could feel himself on surer ground. The temper of the age is 'Scientific', and its image is prose. In a poetry arising from a prose idiom the poet might achieve his purposes as a poet without foregoing the advantage of prose."

મતલબ કે કાવ્યમાં ક્રાંતિ આણવા માટે ચોક્કસાઈ, સ્પષ્ટતા, વિશ્લેષણની શક્તિ અને લૌતિક જગત પ્રત્યેની નિકટતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવી પડી હતી. આ

માટે સૌપ્રથમ કવિએ ગદ્યની ભાષાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હોતો. આમ, જે ગદ્યમાં યદ્યં શક્ય હોત તે હવે કવિતામાં કરવાનું હતું. એ પછી ગદ્યની ભાષાનું કાવ્યની ભાષામાં આમૂલાત્ર પરિવર્તન કરવાનું હતું. આમ, ગદ્ય તરફ વળવાથી આધુનિક કવિ વધુ નક્કર ભૂમિકા પર આવ્યાનો અનુભવ કરી શક્યો. આમ, આ યુગનો મિળજ વૈજ્ઞાનિક છે અને એની પ્રતિકૃતિ ગદ્ય છે. આથી ગદ્યના માધ્યમ દ્વારા કવિતા સિદ્ધ કરતો કવિ ગદ્યના ક્ષાયદાઓ જતા કર્યા વગર પોતાના કાવ્યહેતુઓ પાર પાડી રહેતો.

આમ, આધુનિક કવિએ ગદ્યની તાસીરના બધા ક્ષાયદાઓ ઉઘાડીને એના કવિતાસિદ્ધિ-અર્થે કાવ્ય-નિર્મિતિમાં વિનિયોગ કરવાનો છે. આ માટે એણે ગદ્યની ભાષાનું આમૂલાત્ર પરિવર્તન કરવાનું છે. આ માટે કવિ રોજબરોજની ભાષા તરફ વળે છે, બોલચાલની વાક્યરચના અને એના લયલહેરો વિનિયોગે છે. વાસ્તવિકતા સાથેનું કવિનું આ ધર્ષણ—confrontation—એને પરાવાસ્તવ—surreality—તરફ દોરી જાય છે, જ્યાં બધું તર્કબદ્ધ અને સુબદ્ધ ભાસતું નથી. ત્યાંની અતર્કતા અને અસંબદ્ધતા ગદ્યના logical-તર્કસંગત-સ્વરૂપને ગાળીચાળી નાખે છે અને એને analogical-સાદૃશ્યસંગત-સ્વરૂપમાં વાળીદાળી નાખે છે. આમ, ગદ્યની સીધી વર્ણનકથનપરકતાને અતિક્રમી ગાવો. કવિ ગદ્યની કદ્દનપ્રતીકપરકતા તરફની ગતિ સાધે છે. આમ, વર્ણનકથન માટે નિર્માયેલું ગદ્ય આવા કવિને હાથે કદ્દનપ્રતીક-

નિર્માણમાં પ્રયોજાય છે. આથી ગદ્યની ક્ષાયદા થાય છે. ઉ. ત. કેનેથ રેક્સરોથ (Kennel Rexroth) ના કાવ્ય ‘Prolegomena to Theodicy’ (પ્રોલેગોમેના ટુ થિઓડીસી-થિયોડીસીના ઉપોદ્ભાવ)માં આવતી આ પંક્તિઓ જુઓ

The revealing eye
The crazed pain
The revelation of the lamp
The golden uncials
The revelation of the mirror..

રેક્સરોથના કાવ્યની આ ઉદ્ધત પંક્તિઓમાં અસંબદ્ધ કે ઈર્ષત સંબદ્ધ કદ્દનપ્રતીકો પ્રયોજવામાં આવી છે. પાંચ પંક્તિમાં પાંચ કદ્દન છે. અહીં પદ્ય નથી પણ ગદ્ય છે એ સ્વયંસ્પષ્ટ છે. અહીં પાંચ પંક્તિમાં ક્યાંય ક્રિયાપદ નથી. પ્રથમ અને દ્વિતીય પંક્તિમાં અનુક્રમે આવતાં પદો ‘revealing’ અને ‘crazed’ અનુક્રમે વર્તમાન અને ભૂતકૃદંતો છે, જેનો ઉપયોગ અહીં અનુક્રમે ‘eye’ અને ‘pain’ એ બે વિશેષ્યોનાં વિશેષણ તરીકે થયો છે. આમ, જોઈ શકારો કે આ ગદ્યનું ગદ્ય નથી, ગદ્યકાવ્યનું ગદ્ય છે. એથી એ ગદ્ય છે અને ગદ્ય નથી, એટલે કે technically, પારિભાષિક રીતે, એ ગદ્ય છે, પણ પારંપરિક ગદ્યપ્રયોગથી કે ગદ્યપ્રયોજનથી જુદા પડવામાં એની અત્રે થયેલી પ્રચુકિતને કારણે એ ગદ્ય નથી. અર્થાત્ વિધેયાત્મક રીતે કહેવું હોય તો એ ગદ્યકાવ્યનું ગદ્ય છે.

પદ્યમાં પદ્યના બાહ્ય બંધારણને વશવર્તીને કવિને ચાલવું પડે છે. ગદ્યમાં ગદ્યના બાહ્ય

ખંધારણુને વશવર્તીને ગદ્યકારે ચાલવું પડે છે. પરંતુ ગદ્યકાવ્યમાં ગદ્યના બાલ ખંધારણુને કવિ ત્યાગ કરીને પણ કામ પાર પાડી શકે છે, પાડે છે; કારણ કે ગદ્યકાવ્યનો રચયિતા ગદ્યનો રચયિતા નથી, એટલે કે ગદ્યકાર નથી. એ કાવ્યનો રચયિતા છે, એટલે કે કવિ છે. આથી ગદ્યકાવ્યનો રચયિતા કવિ, અહીં અરૂઢ અને અનાવશ્યક શબ્દ વાપરીને કહું તો ‘પદ્યકાવ્ય’ના રચયિતા કવિ કરતાં એના માધ્યમ પ્રત્યે વધુ મુક્ત છે. ગદ્યકાવ્યનો રચયિતા, આમ, વધુ મુક્ત છે એટલે કે એ બેજવાબદાર છે એમ સમજવાનું કે સ્વીકારવાનું નથી. ખલકે એ અતિબાબદાર છે એમ સમજવાનું અને સ્વીકારવાનું છે. પરંપરામાન્ય ગદ્યનિયમોનો અને ગદ્યનિયમોનો સ્વીકાર કરીને કે અસ્વીકાર કરીને ગદ્યકાવ્યનો કવિ ગદ્ય પ્રયોજે છે ત્યારે એણે નિષ્ઠ કાવ્યકૃતિની સાગને વશવર્તીને ગદ્ય પ્રયોજવું પડે છે. આથી કવિએ કવિએ અને કાવ્યે કાવ્યે ગદ્યના લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપની શક્યતા છે અને એ ગદ્ય હોઈને એવા લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાની એમાં ક્ષમતા છે. આથી ગદ્યકાવ્યના ગદ્યસ્વરૂપની અંત અને અનેક શક્યતાઓ છે.

ગદ્યકાવ્યમાં ગદ્યના સ્વરૂપની અનેક શક્યતાઓને કારણે કવિની જવાબદારી પણ અનેક ગણી વધી જાય છે. પદ્યમાં કાવ્ય રચનાર કવિને પદ્ય તૈયાર મળે છે તેથી તેની જવાબદારી થોડી ઓછી થાય છે. પદ્યના ચુસ્ત ખંધારણુને કારણે એમાં માધ્યમ પ્રત્યે કવિની ઈષ્ટ વ્યક્તિતા અને બહુદ્ર એકતાવિધતાનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે ગદ્યના મુક્ત ખંધારણુને કારણે એમાં માધ્યમ પ્રત્યે કવિની બહુદ્ર વ્યક્તિતા

અને ઈષ્ટ એકવિધતાનો અનુભવ થાય છે. પણ ગદ્યના મુક્ત ખંધારણુને કારણે જ ગદ્યકાવ્યના કવિની માધ્યમની બાબતમાં કપરી કસોટી થાય છે. ‘ગદ્યમ્ કવીનામ્ નિકષમ્ વદન્તિ’ એમ જે કહેવાયું છે તે પદ્યમાં રચના કરનાર કવિને માટે એ જ્યારે ગદ્ય લખતો હોય ત્યારે પદ્ય કરતાં ગદ્ય દુઃસાધ્ય છે એ પૂરતું તો સાચું ખરું જ. પણ આજના સંદર્ભમાં ગદ્યકાવ્ય રચનાર કવિને માટે પણ એ વધુ કસોટીરૂપે પૂરવાર થયું છે. કવિ જ્યારે પદ્યનો ઉપયોગ કરતો હોય છે ત્યારે એણે પદ્યના પદ્યત્વનો ત્યાગ કરવાનો નથી હોતો; પરંતુ કવિ જ્યારે ગદ્યકાવ્ય માટે ગદ્યનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે એણે ગદ્યના ગદ્યત્વનો ત્યાગ કરવાનો આવે છે. પણ આનો અર્થ એ નથી કે એ anti-prose છે, ગદ્યવિરોધી છે. એનો તો વિરોધ છે prosaic-ગદ્યાણુ-થવા સામે. આમ, એ anti-prose નહિ, પણ anti-prosaic છે. આવી ગદ્યાણુતા દૂર કરવા એ પોતાની બધી જ સર્જકશક્તિને કામે લગાડે છે. એના વિષય-વસ્તુને અનુરૂપ એ વિશિષ્ટ લય – ગદ્યલય – સિદ્ધ કરવા મથે છે. એમાં આવશ્યકતા અનુસાર પ્રાસરચના પણ એ ખપમાં લે છે. ક્યારેક ક્યારેક પદ્યનાં લયાવર્તનો પણ વચ્ચે વચ્ચે ગૂંથી લેતો હોય છે. આ બધું જ કરીને આખરે તો એ anti-prosaic બનવા મથે છે, નહિ કે anti-prose. ઉપરનાં બધાં જ તત્વોનો એ પોતાના ગદ્યકાવ્યના ગદ્યમાં ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તે કારણે એ ગદ્ય મટી જતું નથી. એ ગદ્ય જ રહે છે. પણ એ ગદ્યકાવ્યનું ગદ્ય વાહ્યમયના અન્ય ગદ્યસ્વરૂપ કરતાં ભિન્નત્વ ધારણુ કરે છે, લલિતેતર વાહ્યમયના ગદ્ય કરતાં તો અવશ્ય.

લસિતેતર વાહ્યમયમાં ગદ્ય તકેમૂલક અને અર્થ-પ્રધાન હોય છે. ગદ્યકાવ્યમાં ગદ્ય સાદૃશ્યમૂલક અને સૌંદર્યપ્રધાન હોય છે. આથી લસિતેતર વાહ્યમયમાં ગદ્ય instructive (બોધપ્રધાન) કે informative (માહિતીપ્રધાન) અને discursive (વિર્મિશપ્રધાન-વિશ્લેષણપ્રધાન) હોય છે. જ્યારે ગદ્યકાવ્યમાં ગદ્ય હિરથેટિક-સૌંદર્યપ્રધાન-હોય છે. આમ જ્ઞેનાં ગદ્યકાવ્યમાં aesthetic prose-સૌંદર્યમૂલક ગદ્ય-હોય છે. એની આ પ્રકારની હેતુલક્ષિતાને કારણે ગદ્યકાવ્યનું ગદ્ય અન્ય ગદ્ય કરતાં જુદું પડે છે. આ હેતુલક્ષિતા કેમ સિદ્ધ કરવી એ ગદ્યકાવ્યના કવિની સજ્જતા-સમ્પત્તિ, સજ્જસમજ પર આધાર રાખે છે. ઈ. ઈ. કમિંગ્સે પોતાના એક કાવ્યમાં અમેરિકન સ્પીચ-વર્ણુનો લય આ રીતે ખપમાં લીધો છે :

...A
mer
i
ca, I
love,
You. And there're a
hun-dred-million-others..

કમિંગ્સના આ અવતરણમાં જોઈ શકશે કે એમણે ગદ્યનાં જ એ વાક્યોનો ઉપયોગ કર્યો છે :

1. America, I love, You
2. And there're a hundred million others.

કમિંગ્સના આ ગદ્યકાવ્યમાં અમેરિકન જે cadence સાથે ગદ્યવાક્યો ઉચ્ચારે છે તે cadence પ્રમાણે ઉક્ત બે ગદ્યવાક્યનું સાત

ટુકડામાં વિભાજન કર્યું છે. અને દરેક ટુકડાની અક્ષર પે ક્રિત રચી અમેરિકન વાણીનું દૃશ્ય રૂપ આપ્યું છે. આથે સાથે એમણે speech-rhythms-વાક્યરથો-દ્વારા એનું કાવ્યરૂપ પણ સિદ્ધ કર્યું છે. ગદ્યની ભાષાને અહીં આ ગદ્યકાવ્યમાં સક્ષમ ઉપયોગ કર્યો છે

આભામેંએ એમના નિબંધ 'Crise de vers' (crisis of verse) 'પઘની કરોકટી આં દર્શાવ્યું' છે કે સાચો ભેદ પદ્ય અને ગદ્ય વચ્ચે નથી, પરંતુ જનનેમાં જે ભાષા સૌંદર્યનિર્મિતિના હેતુ-aesthetic purpose-માટે વપરાય છે તે ભાષા અને ઉક્ત હેતુ સિવાય અન્ય હેતુ માટે જનનેમાં વપરાય છે તે ભાષા વચ્ચે ખરેખરે ભેદ રહેલો છે. આથી ભાષા એના પદ્યત્વને કારણે કાવ્યનું નિર્માણ કરતી નથી કે એના ગદ્યત્વને કારણે કાવ્યનિર્મિતિમાં આધા ઊભી કરતી નથી. આથી ગદ્યકાવ્યમાં તેનો કવિ ભાષાનો જે રીતે, જે કારણસર ઉપયોગ કરે છે તેને લીધે 'ગદ્યકાવ્યનું' ગદ્ય સામાન્ય ગદ્યથી જુદું પડે છે. આનું ગદ્ય 'ગદ્યકાવ્ય'ના અંતસ્તત્ત્વ (content)ને વધુમાં વધુ અનુરૂપ કેમ થાય તે માટે કવિ-સજ્જાન પુરુષાર્થ કરે છે. એનો આ પુરુષાર્થ ગદ્યની ભાષા પરિવેનો છે એમ કહી પછી પણ કહેવાનું બાકી રહે છે કે આ ભાષાપુરુષાર્થ ગદ્યસિદ્ધિ માટેનો ગદ્યકારનો પુરુષાર્થ નથી, કાવ્યસિદ્ધિ માટેનો કવિનો પુરુષાર્થ છે. આમ, આ લેખના આરંભે 'ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્ય'ના સંદર્ભમાં જે કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા હતા તેના ઉત્તરો શોધવાનો આ લેખના અંત સ્પષ્ટીમાં યત્નકિંચિત પ્રયાસ કર્યો છે. એ આપના સ્પષ્ટ પહોંચાડી શક્યો હોઈશ તો ધન્યતા માનીશ. અસ્તુ.

□

ગદ્યકાવ્ય અને પદ્ય

અંકકાન્ત શેઠ

ગદ્યમાં કવિતા હોવી અને 'ગદ્યકાવ્ય' હોવું
લિન્ન બાબતો છે. એક તબક્કે તો ગદ્યકાવ્યના
શેષ્ટ પ્રકારની જિંકર કરનાર અને એલોયસિયસ
બાર્ટ્રાન્ડ (Aloysius Bertrand)ની ગેસ્પાર્ડ દે લા
(Gaspard de la Nuit)માંથી પ્રેરણા લઈ
કાવ્યને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર ચાર્લ્સ બોદલેરે પણ
કાવ્યને 'ગદ્યમાં કાવ્ય' એ રીતે વર્ણવેલું.
મ છતાં જે પ્રકારે બોદલેરની સર્જક પ્રતિભાએ
કાવ્યનું કાઠું બાંધ્યું એ બેતાં 'ગદ્યકાવ્ય'નું
સ્વતંત્ર આગવું કાવ્યરૂપ સ્વીકારવું રહ્યું.
લેરને પણ એ અભિપ્રેત જણાય છે. આપણે
લેરનાં ગદ્યકાવ્યને ગદ્યોર્મિકાવ્ય કહી શકીએ.
ર્મિકાવ્યના સામા છેડાનું એ રૂપ છે. કવિતા-
ગદ્યનો પ્રવેશ એ તો વેદજૂની બાબત લેખાય,
તુ કવિતાક્ષેત્રે ગદ્યકાવ્યનો એક પ્રકાર લેખે

પ્રવેશ એ કવિતાક્ષેત્રે અર્વાચીન યુગના પ્રવેશનો
સંદેહ કરનારી ઘટના લેખાય. એ ઘટનાએ પદ્યની
શુ" સ્થિતિ થઈ, ગદ્યકાવ્ય ને પદ્યનો આંતર-
સંબંધ ટેવો રહ્યો તે આપણે વિચારવાનું છે. એ
વિચારણા કરતાં ગદ્યની તુલનામાં પદ્યનાં સ્વરૂપ-
વિકાસ તેમ જ ગદ્ય-પદ્યનો પારસ્પરિક સંબંધ
સ્પષ્ટતથા સમજી લેવાં અનિવાર્ય છે.

કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન
કરતાં સાહિત્યિક તેમ સાહિત્યેતર કેટલાંક
કારણોથી પદ્યનું વર્ચસ્વ લાંબો સમય રહ્યું. કવિતા-
ક્ષેત્રે તો એનું એવું એકચક્રી શાસન રહ્યું કે પદ્ય-
રચના એટલે કવિતા એ સમીકરણ સામાન્યતઃ પ્રચારમાં
આવ્યું. કવિતા સિવાયનાં વાક્યરચનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં-
ધર્મ, અર્થકારણ, રાજકારણ, તખીખી વિદ્યા વગેરેની
જીજ્ઞાસ કરતા અંશેમાં પણ પદ્ય પ્રચોળનું રહ્યું.

આપણે ત્યાં આયુર્વેદ હોય કે શિલ્પવિદ્યા હોય, અર્થશાસ્ત્ર હોય કે ધર્મશાસ્ત્ર, પદો એમાં ઘણું જવાબદારીભર્યું કાર્ય અદા કર્યું છે. ન્યાય ને તત્ત્વજ્ઞાનની ઝીણામાં ઝીણી કૃત સર્ચાઓમાં પણ આપણે ત્યાં પદો પૂરી કાબેલિયત બતાવી છે, ને આવાં ક્ષેત્રોમાં તો ગદ્ય જ કામચાખ એ ખ્યાલને ખોટો ઠેરવ્યો છે. ગ્રીસમાં પણ એક જાનામાં પદો જ ગદ્યની પણ ઠીકઠીક જવાબદારી ઉપાડી લીધેલી. મુદ્રણપત્રની જ્યારે શોધ નહોતી, લેખનનાં સાધનો જ્યારે સહેલાઈથી હાથચર્ચા નહોતાં, જ્યારે શ્રવણપરંપરાની ખોલખોલ હતી અને આજના જેવી વિદ્યાનની સર્વતોમુખી, વ્યાપક અને જીંડી પરંપરા નહોતી ત્યારે દેખીતી રીત જ પદની વાક્યમયક્ષેત્ર વૈવિધ્યપૂર્ણ અને વ્યાપક કામગીરી રહી. પદકૌશલ કવિકૌશલના એક પ્રભાવક તત્ત્વરૂપે આદર પામ્યું. આમ છતાં કાવ્યશાસ્ત્રની જીંડા સૂક્ષ્મજ ધરાવનારા કાવ્યજ્ઞોએ કાવ્ય અને પદનો ભેદ વિવેકપૂર્વક બતાવ્યો જ હતો. શું ભામહ કે શું એરિસ્ટોટલ, કોઈ કાવ્યને પદ પૂરતું જ સીમિત માનીને ચાલ્યા નથી. એમની સમક્ષ એવી કૃતિઓ પણ હતી જેમની ખૂબીઓ ગદ્ય પર નિર્ભર હતી.

આપણે ત્યાં સંસ્કૃતમાં પદ-ગદ્યમાં પ્રમાણમાં ઓછો પણ પાયાનો વિચાર થયો છે. દંડી, વામન, વાઙ્મત, વિશ્વનાથ વગેરેએ આ અંગે જે કંઈ નિર્દેશ કર્યો છે તે પરથી પદનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. વાઙ્મતે ગદ્યની વ્યાખ્યા કરતાં ગદ્યમ્ અપાદઃ પદઘટનાનચ્છંદોરહિતો વાક્યસંવર્ધઃ । — ગદ્યનાં ત્રણ લક્ષણો ગણાવેલાં. એ ત્રણથી વિરુદ્ધનાં તે પદનાં.

પદમાં ચરણો હોય, પદોની ઉપસ્થિતિ પર મિત્ર હોય અને છંદ હોય. દંડી પદ ચતુષ્પદી દેડ તો વાઙ્મત પદ છન્દસહિત હોવાનું પણ જણે છે. ગદ્ય-પદ્ય-વિષયક આ ભેદ પશ્ચિમની વિદ્યામાં પણ વરતાય છે. પરંતુ ત્યાં આ વિચાર અનેક સ્તરે, અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી ઘર્ષે છે. કાન સંબંધમાં ગદ્ય-પદ્યની જે કામગીરી છે, સર્જો ગદ્ય અને પદરૂપ વાગ્દીપ્તિઓ સાથે જે સંબંધ છે તેની ઘણી ઝીણવટભરી જણાવટ મળે વાગ્મિતાશાસ્ત્રથી માંડીને ભાષાશાસ્ત્ર, શૈલીશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને નૃવંશશાસ્ત્ર વગેરેની ભૂમિકા પર ગદ્ય-પદ્યનો વિચાર થતાં કાવ્યની ખાનગી અનેક વલણોની ઠીક ઠીક સ્પષ્ટતા ઘર્ષે છે.

જ્યારે કવિ કવનવ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે તેનો પરંપરાપ્રાપ્ત વાણી સાથે સંપ્રકાશનો ('કન્વેન્શન') સર્જાય છે. કાવ્યગત સંભૂતિ એની પોતાની - વૈયક્તિક છે. (કવિ તો અત્રે 'પર્સનલ' છે એમ કહે) અલગત, એ અનુભૂતિ કવિની સાંસ્કૃતિક-સામાજિક પરંપરાનો, તે સંસ્કારવારસાનો અમુક બિનવૈયક્તિક સંદર્ભ પૃથક્ ન કરી શકાય એ રીતે ભળેલો હોવાનો. આ અનુભૂતિની સાથે જ એભતી વાણીમાં આખી સાંસ્કૃતિક પરંપરા, એક સામાજિક ધારા સંદર્ભ પણ અનિવાર્યતયા હોવાનો જ. વ્યક્તિ અનુભૂતિ સાથે સમષ્ટિગત વાણીનું સંઘટન એમાંથી કવિની નિજ સર્જનાત્મક વાણીનું વિશેષરૂપ ગદ્ય, પદ્ય કે મિશ્રરૂપે નિષ્પન્ન થાય કવિના કાવ્યાનુભવમાં તેની આંતરબાહ્ય સૃષ્ટિઓ

રસપરિક રાસાયણિક પ્રક્રિયા અત્યંત સંકુલ અને ન રીતે ચાલતી હોય છે. આ પ્રક્રિયા કવિની । કે પદાત્મક બાનીના પોતામાં નિર્ણાયક પ્રભાવ ડે છે. કવિની વાણીનો લય ગદ્યાત્મક હોય કે ગાત્મક, એ લયના મૂળમાં અનેક મનોગત સંચારો ર્થ કરતા હોય છે. આઈ. એ. રિચાર્ડ્ઝે તેનો દેશ કર્યો જ છે. એલેક્ઝાન્ડર પ્લોકે પણ લયનો ગાપક અર્થમાં — વૈશ્વિક ભૂમિકાએ વિચાર કરતાં ના મૂળમાં મનુષ્યની તેના આસપાસની સૃષ્ટિ થેની સંવાદાત્મક સમતુલા હોવાનો ખ્યાલ કર્યો

અને એ સમતુલા રેનેસાં પછીના વિશ્વમાં ક્ષિપ્ત થતાં કેટલીક અનિષ્ટ માનવીય પરિસ્થિતિ મી થયાં નિદાન કર્યું છે. ગદ્ય-પદ્યના પ્રશ્નને ણ કાવ્યની વાણીના સ્તરે જ નહીં, પરંતુ વધારે ડાણમાં જિતરીને અવલોકતાં માનવીય હસ્તીની યુનિ- દી ઘટનાઓ સાથે તેનો સંબંધ હોવાનું સમજાય છે. રાખના વાસ્તવે જ કેટલીક રીતે કવિતાક્ષેત્રે ગદ્યને ાકર્યું એવો એક મત છે જ. વળી પ્રતીક કે પનવાદી ને પરાવાસ્તવવાદી વલણેએ, આધુનિક- વાદના કેટલાક નૂતન સંચારોએ પણ પદ્યને ખદલે ઘની, પદ્ય સાથે ગદ્યની ને પદ્યમાં ગદ્યવની રેણુ કરી. ટી. એસ. એલિયટ તેથી જ કાવ્યક્ષેત્રે ઈ નવું રૂપ આવિષ્કૃત થાય ત્યારે તે સામાજિક રિવર્તનના સંકેતરૂપ હોવાનું સૂચન કરેલું.

સૂક્ષ્મવેદી કાવ્યસર્જકોનું તેમ સૂક્ષ્મદર્શી કાવ્ય- રેવેચકોનું તો પદ્ય સાથે જ ગદ્ય તરફ પણ ધ્યાન ાય જ; પરંતુ તેમનામાંથી ડાઈનેચ સામાન્ય રીતે ઘગદ્યની ખ્યાલમાં ઉચ્ચાવચતાનો પ્રશ્ન થયો નથી. ઘની સાથે જ ગદ્ય ચાલ્યું છે, લલે, કેટલોક

સમય એ સંકેતચાતું ચાલ્યું, પણ એવી એની ચાલને નિર્બળતાના નિર્દેશ તરીકે તો નહીં જ સ્વીકારી શકાય. પદ્ય સમજળ ને ગદ્ય નિર્બળ — એ પણ ભ્રાંતિથી વિશેષ નથી. સારું ગદ્ય કે સારું પદ્ય કવિકર્મના નિકષરૂપ — કસોટીરૂપ છે જ. પદ્યમાં સ્વાતંત્ર્ય ઓછું ને ગદ્યમાં વધારે એ પણ ખીજ એક ભ્રાંતિ જ છે. સર્જકને માટે તો શું ગદ્ય કે શું પદ્ય, કાવ્યસિદ્ધિ માટે તો બંનેય પડકારરૂપ છે જ.

કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઠીક ઠીક લાંબો ગાળો એવો આવ્યો જેમાં ગદ્યના મુકાબલે પદ્ય વધારે ખેડાતું રહ્યું. ‘પદ્યયુગ’ કહેતાં કોઈ પણ સાહિત્યના ઇતિહાસની પ્રાચીનતા કે મધ્યકાલીનતાનો ખડુધા સંકેત થાય છે. પરંતુ ‘ગદ્યયુગ’ કહેતારૂપૃતયા અર્વાચીનતાનો નિર્દેશ થાય છે. અર્વાચીન કાવ્યમાં, મુદ્દયુગનો પછી, વાચનયુગ વ્યાપક બન્યો ત્ય રથી ગદ્યે ઘણાં ક્ષેત્રોમાં ઘણું કામ ઉપારી લીધું. પદ્યે વિનય- પૂર્વક શાસ્ત્રનિરૂપણનાં ક્ષેત્રોમાંથી પગ ખેસવી લીધો. કેટલાક નવલકથા, ટૂંકી વાર્તા જેવા ગદ્યપ્રકારો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને એ પ્રકારોમાં એખોવ, તોલ્સ્ટોય, દોસ્તોયેવ્સ્કી, ઇમ્મન્સ, જેમ્સ જેયંસ, ફ્લોબેર, અનેર્સ્ટ હેમિંગ્વે, સેમ્યુઅલ બેકેટ વગેરે દ્વારા એવા પ્રકારનું કામ થયું કે આ જમાનામાં રાસાયણ, મહાભારત, ઇલિયડ, ઓડિસિ નહીં લખાયાના અફસોસને પછી ભૂમિકા ન રહી. ગદ્યમાં જેમ જેમ નવા નવા સાહિત્યપ્રકારો સિદ્ધ થતા ગયા તેમ તેમ ગદ્યનું સામર્થ્ય અને વર્ચસ પણ વધતું ગયું.

ફાન્સમાં જે રીતે ગદ્યની પ્રતિષ્ઠા થઈ ને તેનો વિકાસ થયો તેના મૂળમાં પણ જ કારણભૂત છે. લેટિન પ્રભાવ હેઠળ વિદ્યાર્થી ફ્રાન્સની કાવ્યપરંપરામાં પ્રસિદ્ધતાવાદી અભિગમે ધણી અતિરેક કર્યો. એ અતિરેક ફ્રેન્ચ પદ્યને વાણીના નૈસર્ગિક લય — ‘સ્વિપ્ચ રિધમ’ — થી દૂર ને દૂર ધકેલ્યું. અંગ્રેજી ભાષામાં લયની જેવી ગુન્નથ છે, એમાં દૈવિધ્યને અને વળાંકો વળાંકોને જેવો અવકાશ છે તેવો ફ્રેન્ચ ભાષામાં તો નહીં જ. એમાં પ્રાશ્નતાવાદીઓના આશંકો આવ્યા. પરિણામે ફ્રેન્ચ પદ્યમાં કૃતકતા, નાટકીયલુ, સ્થગિનતા, એકવિધતા આદિ વરતાવા લાગ્યાં કાંઈ તેજસ્વી સર્જકથી બરદાસ્ત ન થઈ શકે એવી પરિસ્થિતિ સર્જાઈ. ફ્રેન્ચ સર્જક-માનસની સચેતતા સાથે ફ્રેન્ચ પદ્યની જઠનનો મેળ ખાય એમ હતું નહીં. ફ્રેન્ચ કવિ જે હવા-માનમાં શ્વસતો હતો, પોતાની આસપાસ જે જોતો હતો તે એ કવિતામાં તો લાવી શકતો નહોતો. પોતે જે શૈલીમાં કવતા હતા અને જે પ્રત્યક્ષ અનુભવતો હતો એ બે વચ્ચે મેળનો — ‘ઇન્ટિમિટી’ — નો અભાવ હતો. એક બાજુ ધન-તનની, ટોળાં અને નગરની, વૈરાગ્યતા અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેની ભીંસ હતી. કાંઈ મનનાં પડ તો કાંઈ સામાજિક રચનાનાં પડ ઉખેળતું હતું અને આ સર્વથી સર્જકમાનસ હચમચી જોડેલું હતું, ત્યારે ખીજ બાજુ ખખડ થતી ને ખોડનાતી કમાણી જેવું, ખરે વખતે જ કણ્ડના રથનો જેમ જમીનમાં ખૂંધી નાખ એવું, આડખરી, બનાવટી, વાવવી પણ હતું. આ પદ્ય સર્જકને ગતિ આપવાને બદલે એની ગતિમાં અવરોધો પેદા કરે એવું હતું. સર્જક-

માનસ આંતરિક ને ભગતિક પરિસ્થિતિએ હચમચાટ અનુભવતું હતું તેને વ્યક્ત કર માધ્યમનો મક્ષમ્મન એની સમક્ષ આવ્યો. એ પ્રશ્નને હલ કરે એવી બળવાન સર્જકતા પાસે હતી. બોદલેર, વર્લેન, આર્થર રિમ્યો, સલામે આદિ કવિઓએ પોતપોતાની રીતે કવિ માધ્યમને પ્રયોજવાનો પ્રયત્ન ધુરુવાર્થ અ સંગીત, ચિત્ર આદિ કળાઓમાંથી જોઈને માર્ગદર્શન મળે તો મેળવવાનોયે પ્રયાસ કર્યો. કવિતામાં પ્રતીકવાદ ને કલ્પનવાદનો અભ્યાસ. સંગીત જેવી સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ થયા. ફોપ્સ આદિ મનોવિજ્ઞાનીઓનો પણ વિસ્તર્યો. દેખીતી વાસ્તવિકતાનોયે અંતે એનીયે પારની વાસ્તવિકતાનો અંદાજ મેળ પ્રયાસોએ કવિને પરાવાસ્તવવાદના ઉબર લાવી મૂક્યો. આ પરાવાસ્તવવાદ અને આંતરરે પ્રવાહની અભિજ્ઞતાએ કવિની વાણીનું જાં રૂપાંતર કરી નાખ્યું. બોદલેરે કેટલીક એવી રચ કરી, જેમાં કાવ્યના લાવકને જ નહીં, વિજ્ઞાનીતેય રસ પડે. જેમ્સ જૈમ્સે ‘યુલિસી આંતરમનની સુગંધ’ તિલસ્મી રૂપ હતું કશું સર્વને કળામાં ન્યાય આપી શકે એવી. યીલાચાલુ પદ્યમાં હતી જ નહીં. આથી એ રિમ્યો જેવા કવિઓ વાણીની અતર્ગત જે ર તેનો અથાશકચ લાલ ઉઠાવવા પ્રેરાયા; તે પાસે ગદ્ય આવ્યું.

કવિએ ગદ્ય કવિતા માટે સિદ્ધ કરવાનું એમાં એને સ્વકીય લયનું નિર્માણ કરવાનું એક રીતે તો પણ કરતાં ગદ્યમાં કવિની સર્જ-

કશુંક નવું કરવા માટેની વધુ અનુકૂળતા પ્રતીત થઈ. કવિની સર્જનચેતનાની ગતિ સાથે એની કવિતાના ગદ્યલયનું સંવાદ-સાતત્ય પણ સિદ્ધ થતું રહ્યું. કવિને ગદ્યમાં વધુ ઊઘડવાની ને ફેલાવાની, વધુ ઊંડા ઊતરવાની તક મળી. ખોદલેરનાં પચાસ ગદ્યકાવ્યોમાં જે વૈવિધ્ય છે, જે વિસ્તાર છે, એમાં જે નવા નવા વાગૂ-ઉન્મેષો છે તેનું નિરીક્ષણ કરતાં લાગશે કે આ ગદ્યકાવ્યો પદ્યકાવ્યોથી કોઈ રીતે ઊતરતાં તો નહીં, બલકે ક્યારેક તો એનાથીયે અઢિયાતાં હોય. એવી લાગણી જન્માવે છે. કવિની ઉત્કટ સંવેદના અને તદ્દગત એકાગ્રતા એવી ઊંચી કોટિની છે કે યોગ્ય શબ્દો યોગ્ય ક્રમમાં કવિના ભાવાત્મક કેન્દ્રાણુથી ખેંચાઈને આવે છે. અને કવિના સંવિતને અનુકૂળ એવા અર્થસંદર્ભનું પ્રભાવક પુદ્ગલ રચે છે.

ખોદલેરનાં ગદ્યકાવ્યો એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરે છે કે ગદ્યકાવ્યોમાંનું ગદ્ય પદ્યના વિકલ્પરૂપે આવતી ખાણ વસ્તુ નથી, એ ગદ્ય માત્ર વાહન કે માધ્યમરૂપ નથી; પરંતુ તે કવિચેતનાના પર્યાયરૂપ ગદ્યચેતના જ હોય છે. એ ગદ્યચેતનાનું પ્રવર્તન જ એ પ્રકારે હોય છે કે એક સ્વયંપર્યાપ્ત એકમરૂપ કાવ્ય એમાંથી નીપજે. ખોદલેરે ગદ્યકાવ્યનો વિશિષ્ટ પ્રકાર આપ્યો તેમાં ગદ્ય ગદ્ય રહીને પદ્યોર્મિકાવ્યમાં પદ્ય જેવો ભજવે છે એવો ભાગ ભજવે એ અનિવાર્ય હતું. કેવળ અર્ધાંદસના લાવવાથી; કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદના આમતેમ અન્વયો ફેરવવાથી; વાક્યછટાનાં તત્ત્વો લાવવાથી; અહીંતહીં પ્રાસને વર્ણસંવાદ સાધવાથી અથવા ચમકદાર વિશેષણો કે અલંકારોના હારડા

આરોપવાથી જે ગદ્યરૂપ નીપજી આવે તેની પ્રતિક્ષા ખોદલેરના ગદ્યકાવ્યને માન્ય નથી, એને તો ગદ્યનું પ્રાણુતત્ત્વ જેની નસેનસમાં હોય એવી કાવ્યકૃતિની કલ્પના કરી છે. એણે કવિતાનાં એવાં ‘જી-સ’ (શુકાણુ) પદ્યકયાં જેમાંથી ગદ્યકાવ્ય જ અવતાર લે. જે ગદ્ય એવું ઘૂંટાયેલું હોય, એની પદ્યસદૃશ એવી શિસ્ત હોય કે જેમાં શબ્દની જરાય આધાપાક્ષી-પર્યાયવૃત્તિ સહી ન શકાય. એ ગદ્યમાં એવો લય, એવો સૂર (‘ટાન’) એવી પદ્યક હોય કે તે ભાવકને સાદાંત કૃતિવશ રાખીને કાવ્યનો સમગ્ર ભાવ એની ચેતનામાં ચેતાવી આપે. આવું ગદ્યકાવ્ય — આવા ગદ્યકાવ્યનું ગદ્ય ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની સર્જકચેતના પર, એ ચેતનાની વિશુદ્ધ સમાહિત અવસ્થા પર નિર્ભર છે. ખોદલેર, રાખોં એવું જેટલા પ્રમાણમાં કરી શક્યા એટલા એ સદ્ગુણ થયા છે. સામાન્ય ગદ્યનું કે પદ્યનું ભાષાંતર સહેલું છે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટ ગદ્યકાવ્યના ગદ્ય કે પદ્યકાવ્યના પદ્યનું ભાષાંતર તો અશક્ય જ. આવાં કાવ્યોમાં કવિની ચેતનાના લય સાથે, કવિ જે યુગચેતનાનો વારસદાર હોય તેનો — એ સમયનો લય પણ ધગ્યકતો હોય છે, આમ જો ગદ્યકાવ્યોનું નિરીક્ષણ-સર્વેક્ષણ કરીશું તો તુરત પ્રતીત થશે એમનું પ્રગટ થયું કોઈ અકસ્માત નથી; વસ્તુતઃ એક વૈશ્વિક સાંસ્કૃતિક સાતત્યપૂર્ણ ઘટનાના અનુસંધાનમાં જ, કવિ અને યુગચેતનાની અનિવાર્યતાએ નિષ્પન્ન થયેલો પરિપાક છે.

અર્વાચીન વાતાવરણમાં જીવન જીવતા કવિને, એના પૂર્વસરિઓને હતા એવા નહીં તો અન્ય પ્રકારના ખીબ્બ પ્રશ્નો હતા જ. એ પ્રશ્નો સાથે કાવ્ય-

છેત્રે એની સક્રિયતા હતી. જીવનનો અર્થ શો, હું તું સ્વરૂપ શું, વિજ્ઞાનતું ભવિષ્ય શું, યુદ્ધખેત્રીનો અન્નમ શો, સ્નેહતું રહસ્ય શું, આ પ્રગતિમાં મનુષ્યતું સ્થાન કયાં - આવા આવા તો મનો-વૈજ્ઞાનિક, આધ્યાત્મિક, સામાજિક આદિ અનેક પ્રશ્નો સંદર્ભે કવિએ કાવ્યમાં આલવાનું હતું. વળી એને પૂર્વપરિચિત પદ્યની કેડી છોડી ગદ્યની કેડી અપનાવતાં એના ભેખમોનોયે સામનો કરવાનો હતો. આમાં સૈદ્ધાંતોના અનુભવે પરિપક્વ એવા પદ્યનીયે યત્નિચિત્ મદદ એને મળી જ, ગદ્યને બોલચાલની ભૂમિકાએથી કાવ્યની ભૂમિકા પર મૂકવા જતાં જે પ્રશ્નો આવ્યા તેણે કાવ્યમાં નવા અભિગમો માટે કવિને તૈયાર કર્યો. સીધાંસાદાં કથન, વર્ણન ને ત્રિચલનાં અભિવ્યક્તિરૂપો પરથી આજનો સર્જક વધુ સંકુલ, વૈવિધ્યસભર ને પ્રવાહી અભિવ્યક્તિરૂપો તરફ કવિ વળ્યો. સ્વગતોક્તિ, એકોક્તિ, નાટ્યોક્તિ વગેરેમાં સરતાં મનોગત સંવાદનાં વિવિધ રૂપોયે કાવ્યમાં ઉપસાવવા તે પ્રયત્નશીલ થયો. આ સાલ આમ તો ગદ્યને મળ્યો, પરંતુ તે ગદ્યમાં સીમિત ન રહ્યો. પદ્યમાંયે આ નૂતન અભિવ્યક્તિરૂપોના પ્રયોગો આરંભાયા. તેણે પદ્યનો ઢાળો બદલ્યો એ રીતે પદ્યની પ્રકૃતિનેય પલટાવવાના રસપ્રદ પ્રયત્નો થતા રહ્યા.

વાણી હવે ગદ્યની હોય કે પદ્યની; પ્રતીકો, કલ્પનો, પુરાણકલ્પનો વગેરે દ્વારા એને વધુ વેધક, વધુ પ્રત્યક્ષતાક્ષમ, વધુ ગતિશીલ ને વધુ વાસ્તવલક્ષી કરવાના પ્રયત્નો થયા. ગદ્યને એ શુદ્ધ તર્ક - દલીલને ભોગ બનતું અટકાવવાની તો પદ્યને

રજિતાવેડા કે વેલ્ડાટેડને ભોગ બનતું અટકાવવાની સલાનતાયે વધી. સાહિત્યક્ષેત્રે ગદ્ય અને પદ્ય બંનેને એ સલાનતાથી વધુ સંકુલ ને ગહન કરીવ્યો માટે કટિબદ્ધ થતાં આપણે જોઈએ છીએ. હવે દલપદ શૈલીની સભારજનકતા અપ્રસ્તુત હતી. બ.કે. દોશરની શૈલીયે અનેક વાર ધણ ઉડાવ્યા પછી ખાસ કશું ઘડવાની ન હોય તો તેય અપ્રસ્તુત હતી. પ્રસ્તુત બને છે એ શૈલી જે માણસની વાત સાથે વારત્તવિક ભાવાત્મક સંબંધ બાંધતી હોય. જે પાળ પગલે મોં-એ-એ-દડો રુધી પહોંચી આપણી આજળ નીકળી જતી હોય. ગદ્ય-પદ્યનો મામલો હવે અલગ રીતે નહીં પણ કવિની વાગલિવ્યક્તિના જ મામલા રૂપે વિચારાય છે ને તે જ યોગ્ય છે.

આજે એક છેડે પદ્ય છે. તે પદ્ય મુક્તપદ્ય ને પદ્યમુક્તિ સાધવાનું વલણ દાખવતું ગદ્યની દિશામાં સરતું વરતાય છે. સામે છેડે ગદ્ય છે જે વધુ ને વધુ એકાગ્રતા, સંશ્લિષ્ટતા, મર્મસ્પર્શિતા, મૂર્તતા અને લયાન્વિતતા પામતું પદ્યની દિશામાં સરતું વરતાય છે. આથી જ હવે પદ્ય ને ગદ્યના સીમાશઙ્ખ્યાંથી છૂટા પડતા હોય તે બિંદુઓનું નિરીક્ષણ પર્વાત નથી; પદ્ય અને ગદ્ય ઉભય પ્રવાહોનાં ગતિ-દિશા-ધ્યેય આપણે ભારીકાથી જોવાનાં રહેશે. કવિતાની દૃષ્ટિએ આજના પદ્યનોયે જો ખરે ત્રાય મેળવવો હશે તો એઝરા પાઉન્ડ સૂચવે છે તેમ ગદ્યનોયે પદ્યની સાથેસાથ જ વિચાર કરવો પડશે.

આજે આપણે જોઈએ છીએ કે ગદ્યકાવ્યના કે ગદ્યના પ્રભાવે કરીને પદ્યકવિના કે પદ્ય અટકયાં નથી. એમને અટકાવવાનું કારણ પણ નથી. ગદ્ય

વ્ય કે ગદ્યનો જન્મ પદ્યકાવ્ય કે પદ્યના વિરોધ માટે કે સ્પર્ધા માટે નહીં, પરંતુ સંજ્ઞાત્મક મનિવાર્થતાએ થયો છે. આ ગદ્યકાવ્ય કે ગદ્યનું ગ્રંથ અને વિસ્તરણ પદ્યકાવ્ય કે પદ્યને તો ાલદાયી જ નીવડ્યું છે. આજની જીવન અને યગતની વાસ્તવિક ઘટમાળમાં પદ્યે કઈ રીતે પગ-મરતા હાંસલ કરવી, આજના સમય સાથે એણે મનુષ્ય કેમ સ્થાપવો — એ માટે પદ્યે ગદ્યની તરફ ણ નજર કરવાની રહેશે. ઊંચી કોટિના કાવ્ય-જર્જરો તો સ્વાભાવિક સિદ્ધાંતથી પ્રેરાઈને જ જેમ ગદ્યની તેમ ગદ્યની ભૂમિનેય ખેડી જીએ છે. ફ્લોબેર, રેમ્સ, બેર્થેલે કે સેમ્યુઅલ બેકેટ જેવાની ગદ્યસિદ્ધિ તફાટ કાવ્યસિદ્ધિ નથી, તો ખીજું શું છે? કાવ્ય કે કવિતાના માધ્યમ તરીકે ગદ્યની પ્રતિષ્ઠા નથી, અને ગદ્યની પ્રતિષ્ઠા કરનાર પ્રાચીન કે મધ્યયુગીન કોઈ પણ સાચા સર્જકને મન પદ્યનીય પ્રતિષ્ઠા ઝોછી નથી. ફ્લોબેરની તો એ મથામણ હી, ગદ્યને પદ્યની લયાત્મકતા અર્પવાની. ફ્લોબેર જેવાના ઘડતરમાંયે વર્જિલની પદ્યકવિતાનો ધ્રોણ મોઢો નહોતો. મર્મી સર્જકો તો ગદ્ય ને પદ્ય-લિયની અલિચ્છિત ક્ષમતાનો સર્જનરસે તાગ મેળવી-ને જ પવાના. આપણને અનેક એવા સર્જકો — જેમ કે બોદલેર, રિમ્બો, રિલ્કે, ટી. એસ. એલિયટ વગેરે-એ છે જેમણે સવ્યસાચીની રીતે ગદ્ય અને પદ્ય ઉલય-માંથી કવિતાનો કસ કાઢવાનું સફળતાપૂર્વક તાક્યું હતું. ગદ્ય પણ પદ્ય નેટલું જ કાવ્યક્ષમ શુદ્ધિથી સંપન્ન પાવાનું એ સર્જકોએ જે રીતે પ્રતીત કરાવ્યું તેટલું પ્રીતિ કાણે કરાવ્યું છે? પદ્યના ઓરકેસ્ટ્રા જેવું જ ગદ્યનું ઓરકેસ્ટ્રા પ્રભાવક છે.

જેમની સર્જકતા ઊધેલી છે તેમણે તો ઉપર સૂચ્યું તેમ પદ્ય સાથે જ ગદ્યનું, પદ્યકાવ્ય સાથે ગદ્યકાવ્યનું કે કોઈક રીતે આકર્ષણ રહ્યું છે. સેન્ટ્રસપરી નિદેશો છે તેમ ગદ્યમાં અનપેક્ષિત અનેક તત્વોનો લાભ મળવાની શક્યતા હોઈ સર્જકને ઘણું વૈવિધ્ય મેળવવાની તક રહે છે ને કદાચ તેથીયે ગદ્ય તરફ ટેટલાક સર્જકો આકર્ષાયા હોય; પરંતુ એલિયટ જેવા જ્યારે પદ્યનાટ્યની દિશામાં સક્રિય થાય છે ત્યારે આપણે એ ઘટનાનો વધુ ઊંડાણથી વિચાર કરવાનો થાય છે. સર્જકચિત્ત ગદ્ય કે પદ્યમાં શું સરળ છે તે વિચારવું નથી, એ ચિત્ત તો શેમાં વધુમાં વધુ જીવંત રૂપે પોતાની સર્જન-અવસ્થાને પોતે આહ્વાદક રીતે પ્રગટ કરી શકશે, શેમાંથી સર્જનનો વધુમાં વધુ સ્વાદ સાંપડશે, એ જ વિચારે છે. એલિયટ વેર લાઇબર — vers libreની ચર્ચા કરતાં એ તો કહ્યું જ છે કે મુક્ત પદ્યમાંયે મુક્તિની વાત ઉપરછડી — ખોટી છે. કલાના નિયમનમાંથી તો કલાકારને મુક્તિ મળતી જ નથી. કવિને માટે તો કલાપ્રયોજનમાં જે અનુકૂળ તે જ આવકાર્ય, પછી ગદ્ય હોય કે પદ્ય. બંનેયનો કવિતા પર એકસરખો જ જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે. ક્યારેક તો એક જ રચનામાં કલાકીય પ્રયોજને કવિ પદ્યમાંથી ગદ્યમાં ને ગદ્યમાંથી પદ્યમાં સરતો હોય છે ને ત્યારે એની આવી લયસંક્રાન્તિ આહ્વાદક પણ બને છે. કવિને માટે આ કે તે શબ્દ જેમ સર્જન પહેલાં સો ટકા નિયત હોતો નથી, તેમ ગદ્યલય કે પદ્ય-લય પણ પહેલેથી નિયત હોતો નથી. કવિ તો સર્જનક્ષણે એના લાવવસ્તુને વશ વર્તતો પોતાની ચિંતસિક ગતિના સંચારે કાવ્યમાં અનિવાર્ય લયને

પ્રગટ કરતો હોય છે. એક રીતે આ કવિની સર્જક-
મેતના શબ્દ સાથે 'ટ્યુનિંગ' સાધનાં ગદ્યાત્મક કે
પદ્યાત્મક લયગતિને પ્રગટાવતી હોય છે. જેમ 'ધીમ
હિરેષ્ટ્રસ ધી ધ્રોમે' કહેવાય છે તેમ 'ધીમ હિરેષ્ટ્રસ
ધી ઓથર' એમ પણ કહી શકાય. કાવ્યે કાવ્યે
કવિનો નૂતન હૃદોડવતાર થતો જ હોય છે. પ્રત્યેક
કવિતાનો લય એના કવિની સર્જનક્ષણ દરમિયાનની
ઐતિહાસિક અવસ્થાના શ્રુતિગોચર આધારરૂપ હોય
છે. કવિમાનસ સાથે જે તે કાવ્યના ગદ્યાત્મક કે
પદ્યાત્મક લયને આમ સીધો સંબંધ હોય છે.

આટલી ચર્ચા પછી એ તો સ્પષ્ટ થયું જ હશે
ગદ્યના શાસનનો ઉદય થતાં પછને નુકસાન નહીં,
બલકે લાભ જ થયો છે. એકમંત્ર વિદ્વાને 'ઇઝ
વર્સ' એ કાદમી ટેકનિક ? એવો એક સુંદર પ્રશ્ન
હોઈએ પરંતુ એ પ્રશ્નનો આપણો જવાબ તો છે
પંથ દેકશે ને ગદ્યની સાથે રહી, ગદ્યની મદદથી એના
વિકાસનાં નવાં પરિમાણો સિદ્ધ કરશે. ગ્રેયુ આર્નોલ્ડ
કહે છે તેવા કાવ્યના સ્વાભાવિક જાદુ - 'નેચરલ
મેઝિક' માટે તો કવિને પદ્ય અને ગદ્ય - બંનેથી
ગરજ રહેવાની જ. ગદ્ય અને પદ્ય બેય કાવ્ય
નિરૂપણની બળવાન પદ્ધતિઓ છે અને એ કઈ નિઃશેષ
થાય કે એકબીજામાં એવાઈ જાય એમ પણ બનવાનું
નથી. ગદ્ય પદ્યની કે પદ્ય ગદ્યની અવેશ ન બની
શકે, ગદ્ય ગદ્ય છે ને પદ્ય પદ્ય. પછી ગદ્યનું કોઈ
કામ પદ્ય કે પદ્યનું કોઈ કામ ગદ્ય કરે તો ભલે.
સર્જનદષ્ટિએ ગદ્ય પદ્ય વચ્ચે સહકાર શક્ય છે,
વિકલ્પ નહીં. કવિતાક્ષેત્રે પદ્યની બોલબાણા હતી;
ત્યારે સુંદર ગદ્યકૃતિઓનો સમાદર થયો જ છે.

તો આજે જ્યારે ગદ્યની બોલબાણા છે, ત્યારે ૫૬
કૃતિઓનોયે સમાદર થાય છે જ. અલબત્ત, હાલના
સમયમાં એપિક કક્ષાની સર્જન દીર્ઘ પદ્યકૃતિઓ ખર
લખાતી નથી એ નોંધવું જોઈએ. એ સાથે ૫૬
નાટકનું નૂતન રૂપ અર્વાચીન કાળમાં પ્રગટ્યું-પાંતરું
એ પણ નોંધવું જોઈએ.

શું ગદ્યને કે શું પદ્યને; હરકોઈ નવા કરિ
માટે સર્જનરસથી કાર્ય કરવાનો પૂરો અવકાશ
એમાં રહેવાનો. યુગપરિસ્થિતિ, કવિ અને તે
હવનભાષા — આ ત્રણેય સતત પરિવર્તનશીલ હોઈ
કાવ્યગત નવોન્મેષની ક્ષણ મારેની તક તો હંમેશ
ખુલ્લી જ રહેવાની. ગદ્યપ્રભુતાએ પછને તો ૫૬
પ્રભુતાએ ગદ્યને લાલ થાય એ શક્યતા પણ ટાળ
જેવી નથી. વળી પદ્યલ ઊડયા વિનાયે પદ્યને ગદ્ય
નજીક ધઈ જવાનું કે પદ્ય અપનાવ્યા વિના ગદ્ય
પદ્યની નજીક પહોંચાડવાનું થઈ શકે. આપણે તે
આનાં દર્શાવતા છે. ગદ્યના કારણે પદ્યનાં અ
પદ્યના કારણે ગદ્યનાં નવાં પરિમાણો કવિના
આધ્યત્મમાં ઊદ્ભવતાં હોય એવાં દર્શાવતા ઉમાશંક
કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, નિરંજન ભગત, હસમુ
ખાકક, શુભામભોહમદ શેખ, લાલશંકર દાક
સિતાંશુ જેવા કવિઓની કવિતામાંથી દર્શાવી શકાય

આ સમગ્ર ચર્ચાના ઉપસ હારરૂપે બેએક વા
ફરીને ભારપૂર્વક કહેવા જેવી લાગે છે. એક તો
કે કવિતાક્ષેત્રે પદ્યગત પરંપરાએ ક્યારેક તો શુદ્ધોદ્ધ
કર્મ કર્યાનો મને વહેમ જાય છે. જેમ શુદ્ધોદ્ધ
સિદ્ધાર્થને જરા, વ્યાધિ ને મૃત્યુના ભયથી દૂર રાખ
કૃત્રિમ રીતે શક્ય તેટલું વિલાસમય વાતાવરણ રચ

તેમ પદ્યગત પરંપરાએ પણ કયું છે. અમુક વિષયો, અમુક ભાવો જ ગદ્યમાં આવી શકે, અમુક પ્રકારની પદ્યવલિ પદ્યમાં નહીં, અમુક પ્રકારનાં કાવ્ય રૂપો જ ઇષ્ટ—આવા આવા વિકૃત કે ઉપરછટલા ખ્યાલો આ પરંપરાએ જન્મ્યા. આથી પદ્ય વાસ્તવિકતાથી વિમુખ, કાલગ્રસ્ત અને શિથિલ થયું. એને પોતાનું જીવનસાત્ત્વ ગુમાવ્યું. એ પાંકુત્વનો ભોગ બન્યું. પરિણામે જે દૈવત, જે સામર્થ્ય કવિના એ પદ્યમાં એની એ કવિતામાંથી ઊઠ્યું નેઈએ તે ઊઠ્યું નહીં. જે વિચક્ષણ કવિ હોતો તેને પદ્યના આવા આત્મવિઘાતક દબાવનો ઇનકાર કર્યો. તેણે કલાક્રીય દષ્ટિએ જ્યાં જરૂરી લાગ્યું ત્યાં ગદ્યનીયે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સહાય મેળવીને એ રીતે તેણે પોતાની કવિતામાં—એના પદ્યમાં નવું એતન, નવું જોમ ને જીવન લાવવાનું કર્તવ્ય અદા કર્યું. આમ કાવ્યમાં ગદ્યના અને ગદ્ય-કાવ્યના આગમન—વિકાસે પદ્યકાવ્યનું ને પદ્યનું અને તે સાથે તેના પ્રયોજક કવિનું તેજ વધ્યું છે એમ સ્પષ્ટતથા સ્વીકારવું નેઈએ.

બોદલેરિયન ગદ્યકાવ્ય નિર્વિવાદપણે આજની કવિતાની ઉપલબ્ધિ છે. આ ગદ્યકાવ્યના ઉદ્ભવ ને ઘડતર—વિકાસમાં પદ્યનું પ્રદાન આપણે જોયું છે. પદ્ય ખેડતાં જે કંઈ સર્જનની નિગૂઢ ચાલો કવિએ અજમાવી હોય તે ગદ્યની ભાવજતમાંયે સુધારાવધારા સાથે ઉપયોગમાં આવે જ. પદ્યે ગદ્યને અમુક માર્ગોએ પ્રેર્યું ને તેને કેટલાંક લયસ્થાનોથી બચીને ચાલતું રહે એ માટેની સૂઝસામજ પણ એના પ્રયોજકને સંપડાવી. જ્યાં સુધી કાવ્યને અને તેની સર્જકતાને નિસાળત છે ત્યાં સુધી તો ગદ્ય ને પદ્ય બંનેયમાંથી કાઢીનીયે જવાબદારી પરસ્પરના કારણે નથી ઘટી કે નથી ચાલી ગઈ; બલકે આજના અકાવ્યાત્મક ભાસતા (ખરેખર છે નહીં!) યુગમાં તો બંનેયની જવાબદારી વધી છે ને સાચા કવિને તેની ખબર છે જ ને માટે બંનેયના વધુ વિકાસ માટેની આશા પણ સાધર છે. □

THE PROSE POEM IN FRANCE : from Bertrand to Rimbaud

Achille Forlèr

The whole thrust of French poetry, from Romanticism onwards, has been to break away from the yoke of precepts and conventions to which poetic activity had been tied since the Middle Ages – (one could go so far as to say since the beginning of poetry.) The romantic verse, the free verse of the Symbolists and the prose poem are the products of this revolt against the tyranny of all formalities in whose mould the poet was compelled to pour the supple matter of his words

Although much material in literature has been called prose poem, even before

the 19th century, I shall limit myself here to the genre as it has been created single-handedly by Aloysius Bertrand (1807-1841) Baudelaire himself acknowledged his filiation to Bertrand in his dedication to Arsene Houssaye, who published in 1862 his first twenty prose poems "It was while turning for at least the twentieth time over the pages of the famous 'Gaspard de la nuit' of Aloysius Bertrand that the idea came to me to attempt something similar and to apply to the description of modern life – or rather, of a modern life – the technique which he had used to paint the old life"

This avowal is significant on two counts. First Baudelaire (1821-1867) goes on to make clear the adjective 'famous': "A book known to you, me and a few of our friends, has it not all the rights to be called 'famous'?" Thus, although the invention of the prose poem can be credited to Bertrand, Baudelaire chose it consciously as a literary genre which would be best suited to him. To express what? And here is the second point which I wish to emphasize: What Bertrand did for Dijon and Paris of yore, Baudelaire wishes to make for the Paris of his day. Within the twenty years or so which separated him from his predecessor, Paris had expanded very rapidly: it had become a metropolis. Thus, for Baudelaire, modern poetry was essentially urban poetry. In fact the first tentative title of the Spleen of Paris was "The Parisian Loiterer". Already in 1846, expressing his theory of modernity, he said that "parisian life is replete with poetical and marvellous subjects." He wanted to espouse 'the crowd' - which is one of the titles of his prose poems in which he speaks of the art of enjoying the crowds.

"Multitude, solitude: for the poet these two terms are synonymous and convertible..... The poet enjoys this

incomparable privilege to be able to enter, whenever he wants, into any character. For him everything is vacant; and if certain places seem to be closed to him, it is because they are not worth visiting..... The solitary and reflective pedestrian enjoys a singular drunkenness from this universal communion." Here again, 'the solitary pedestrian' was one of the proposed titles of the Spleen. To write these poems, as he confessed to Sainte-Beuve in 1865, he needed a "strange excitation which feeds on crowds, music, even street lights." One critic, later, called the Spleen: "The stripping of the soul of a big city."

In the Spleen, like in the Flowers of Evil, Baudelaire makes a generous use of what is dark, vulgar and repulsive in the city, but only to operate that mysterious transmutation of which he speaks in his proposed epilogue, addressing the city: "You gave me mud and I turned it into gold."

But some parisian poems of the Spleen are rather short stories (Le mauvais vitrier, Une mort heroique, Le joueur genereux, Assomons les pauvres!) where Baudelaire is influenced by Edgar Poe whom he had translated.

But I think it is important not to dissociate the form of the 'prose poem'

which he has chosen and his intention to describe modern life. As I have observed earlier, his choice of the prose poem was a conscious choice, not an accident. This indicates that for Baudelaire, the prose poem was the ideal instrument to translate, in all their complexity, the life and soul of his contemporaries. Here again, we must return to his letter to Arsene Houssaye, where he points out, "the miracle of poetic prose, musical yet without rhythm or rhyme, supple yet halting enough to adapt itself to the lyrical movements of the soul, to the meanderings of reverie, to the prickings of conscience." And to return to the first point which I made earlier he says - "It is especially from the intercourse with huge cities, from the intermingling of their innumerable rapports, that this ideal is born." The whole universe was to Baudelaire a kind of food which he had to digest, to transform. And where to find a greater multiplicity than in the city? It is this very act of destruction and recreation which distinguishes the poem from the prose - and this, as we will see shortly, reached its paroxysm in Rimbaud.

Before concluding on Baudelaire, it is worth noting that several themes of his early prose poems (1857-1861) were

lifted straight out of the *Flowers of Evil*. Anywhere out of this world = theme of "Voyage"

Les Projets = "Hiboux" and "Bien loin d'ici"

Une hemisphere dans une chevelure: "La Chevelure"

As this was not repeated later, must be surmised that Baudelaire rapidly understood that there was no point in competing with poetry on its own territory.

What he was looking for - and what he found - was the miracle of poetic prose, which was at the same time "musical, but without rhyme or rhythm yet supple and halting enough to adapt itself to the lyrical movements of the soul, to the meanderings of reverie and the prickings of conscience."

RIMBAUD (1854-1891)

Rimbaud holds in the history of the prose poem a place not only foremost but central and irreplaceable, firstly because he was the first to underline vigorously the necessary rapport between this new poetical form and the exploration of the unknown, which makes of modern poetry more than a

new artistic form : a metaphysical quest. Secondly, joining action to word, he himself "stole the fire" and gave the model of a prose poem entirely original in conception and technique, whose influence is at work even today.

Someone who was with Rimbaud in 1871 when the news of the triumph of the Revolution and the installation of the Commune in Paris reached them reported that Rimbaud shouted 'with satanic cruelty' when passing before the bourgeois shopkeepers 'Order is overthrown ! Order is overthrown !' There is no reason to doubt this anecdote; anarchy was written in his temperament. This destructive tendency not only extended to the generally admitted artistic rules but even to simple coherence, against all form. Even the poem was not to be closed, but left open to the unlimited. Until then, it was commonly agreed that there could be no beauty without harmony: the 'finish' of the execution was a rule which even the Romantics accepted. The most daring works, taking as the subject the ugly, the grotesque, the evil, etc..., put these into form and transcended them into the realm of art through a well balanced composition, a unity of intention and expression. With Rimbaud, as Verlaine already remarked,

"there is no general idea or very little." There is no continuity either of time or space within the same poem. In the universe of Rimbaud, the eternal rapport between things is shattered : all things are unstable and given to metamorphosis. The frequent ellision of the verb and *splitting of the sentence* betray the attempt to invite a deconstructed phrase where words are charged with their full evocative power and are not, as in the classical syntax, stepping-stones along which thought runs. Freed from the laws of syntax—and therefore from logic—Rimbaud's sentence aims not at making us understand but at making us see.

But this destructive anarchy—as it has been called—must be seen against the extraordinary active will of him who, at the age of 15, resolved to be "Author, Creator, Poet." His anarchy is not simply a refusal of all established order, but the rightful claim of the individual faced with a state of things which does not respect his autonomy—be it in social or literary matters. And by destroying the old order, Rimbaud lays the foundation of a new world, a new poetry. What strikes on first in this 'world' of Rimbaud is the overabundance of life, of wealth, a prodigious exuberance. This is the corollary of anarchy. His universe

is limitless and the poetic spirit travels freely to seize beauty under its most unexpected forms. Where Baudelaire tries to escape from Time, Rimbaud seeks to dominate it and embrace it in one glance. And the frequency with which the word 'All' (Sarvam) recurs in his work is exemplary. After the destruction, the synthesis.

Poetry for Rimbaud was the instrument of liberation. To recreate the language freed from the demands of logic and the constraints of grammar or prosody and all other readymade constructions. Between prose and the prose poem, henceforth no compromise was possible.

Conclusion Baudelaire once remarked that beauty contains two elements: one eternal and unchanging and the other relative.

The prose poem we have seen

originating as a reaction against the too absolute criterias of beauty dating from the 17th century can be considered as a modern form of poetry. But it too has an unchanging element which makes it distinct from prose and that is conciseness, intensity and gravity, without which it cannot be called a prose poem but should rather be called poetic prose.

And on the other hand, each prose poem contains an element of anarchic destruction and a force of artistic organization. It is this bipolarity which gives it its particular dynamism.

If this condition is not fulfilled, one element will dominate and kill the other either through formalism or through impotence to create order out of chaos.

Understood in this sense, it will become clear that the prose poem was the forerunner of similar discoveries in the plastic arts and in music. □

મરાઠી ગદ્યકાવ્ય

નલિની માડગાંવકર

સુજ્ઞેકનું ક્રિયાશીલ સંવેદનતંત્ર હમેશાં સર્જના-
ત્મક અવિષ્કારની નવી નવી દિશા શોધતું હોય
છે. એની અનૂત પ્રયોગશીલતાએ હવે ગદ્યપદના
સ્થૂળ ભેદ રાખ્યા નથી. પરિણામે આ બંને
સ્વરૂપોની શક્તિનું પરિણામ બદલવું પડે એવી
શક્યતાઓ પણ જણાવા માંડી છે.

સહુ પ્રથમ ગદ્યકાવ્ય શબ્દમાના 'કાવ્ય'નો
વિચાર કરવો આવશ્યક છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં
કાવ્યની સંજ્ઞા ખૂબ વ્યાપક આપવામાં આવી છે.
જેમાં ગદ્ય, પદ્ય અને મિશ્ર એમ ત્રણેનો સમાવેશ
કરવામાં આવ્યો છે. કાવ્યની કલ્પનામાં ફક્ત પદ્યની
જ ગણના નથી થઈ, પદ્યરચનાને જ કાવ્યનું
ઘટક માનવામાં નથી આવ્યું. હંદશાસ્ત્ર અને
પિંગળશાસ્ત્રને પણ કાવ્યશાસ્ત્ર કરતાં જુદાં માનવામાં

આવ્યાં છે. વળી, આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય-વિમર્શકો-
એ કાવ્ય ગદ્યમાં લખી શકાય એ વિચારણાનું સમર્થન
કર્યું છે. 'ગદ્ય' કવીનાં નિકષં વદન્તિ' કહીને ગદ્યમાં
કાવ્યરચનાને કવિ-કસોટી માની છે. જેમ ગદ્ય કવિની
કસોટી છે તેમ ગદ્યકાવ્ય પણ કવિની કસોટી છે.
ગદ્યકાવ્યનું ભયસ્થાન ગદ્યાળુ થઈ જવામાં છે.
તો નર્ચાં અને નકરાં ગદ્ય લખનારે એક
વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે એમાં કેવળ
કવિતાવેશ ન થવા જોઈએ. 'કાદંબરી' લખીને
પણ બાણભટ્ટે તો કવિ જ કહેવાયા. આમ, પ્રાચીન-
કાળથી જ ગદ્ય અને કાવ્યનો સમન્વય આપણે
માટે અપરિચિત નથી. છતાં આજના ગદ્યકાવ્યના
સ્વરૂપે ઘણી નવી શક્યતાઓ તરફ અંશુસિર્દેશ
કર્યો છે.

ધાસ્તવમાં ગદ્ય અને પદ્ય એ કાવ્યરેકની ગતિના બે પ્રકાર છે. કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પોતાની આગલી શૈલીથી ગદ્ય અને પદ્યકાવ્યનો ભેદ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે :

“ ગદ્યમાં મુખ્યત્વે અર્થપૂર્ણ શબ્દને વ્યૂહબદ્ધ બનાવી વ્યવહાર થાય છે. જ્યારે પદ્યમાં મુખ્યત્વે ધ્વનિપૂર્ણ શબ્દને વ્યૂહબદ્ધ બનાવી પ્રયોજાય છે... આપણા આલંકારિકાએ રસાત્મક વાક્યને જ કાવ્ય કહ્યું છે. આ રસાત્મક વાક્ય પદ્યમાં હોય તો એ પદ્યકાવ્ય થાય અને ગદ્યમાં હોય તો એ ગદ્યકાવ્ય થાય... ગદ્યકાવ્યમાં પણ એક બંધનહીન છંદ છે. રસ જ્યાં રૂપ લેવા ઇચ્છે છે ત્યાં શબ્દો પોતે જ સજ્જ થઈ જાય છે.”

પદ્ય એ લયબદ્ધ અક્ષરરચના છે. એમાં નિયમોનું બંધન છે. જ્યારે ગદ્યમાં વાક્યની લંબાઈ કે અક્ષરોની સંખ્યા માટે કોઈ નિયમ નથી. અર્થ-પૂર્તિની દૃષ્ટિએ એમાં નાનાં-મોટાં વિરામસ્થાનો આવતાં હોય છે. ઉચ્ચારમાં સ્વરોનો ચઢાવ-ઉતાર હોય છે. પણ ગદ્યના સરખી લંબાઈના ટુકડા પાડી એને એકની નીચે એક એમ ગોઠવી દેવાથી સાચું પદ્ય બનતું નથી. તેમ પદ્યને વાક્યની જેમ ગોઠવવાથી ગદ્ય બનતું નથી. એનું કારણ છે બંનેની ભિન્ન અન્તર્ગત લયબદ્ધતા. શબ્દવ્યવહારમાં સમતોલ-પણું આવતાં આ લયનું સૌન્દર્ય આપોઆપ પ્રગટે છે. ગદ્યકાવ્યમાં સુંદર છતાં અનિયમિત આહોવાન હોય છે. ગદ્યકાવ્ય ગદ્ય અને પદ્યના એવા મિલન-બિંદુ પર છે કે જ્યાં બંનેની સ્વરૂપગત વિશેષતા-એનો લાભ એને મળે છે. વોલ્ટ વ્હીટમનના ગદ્ય-

કાવ્ય વિશે પોતાનો પ્રતિભાવ દર્શાવતાં રવીન્દ્ર ટાગોરે કહ્યું છે :

“ આ ગદ્યકાવ્યમાં કવિના મનોભાવનો ક્ષ-બોજા મળે છે. કાવ્ય એટલે જ પ્રચલ્ન આર-વ્યંજના. એમાં ભાવવિન્યાસનું જે શિલ્પ છે જ ભાવનો છંદ કહી શકાય... હવે તો ગદ્યકા-અધિકાર વધી ગયો છે. ગદ્યના સીમાડામાં એ ભ-છંદ વડે પોતાનો માથો બાંધે છે” ગદ્ય અને બંનેએ ક્ષેત્રાતિક્રમણ કર્યું છે. ગદ્યકાવ્ય આટલું સહેજ ઇગિત પૂરતું છે. હવે મરાઠી કાવ્યની ગતિવિધિનો વિચાર કરીએ.

દરેક ભાષાના સાહિત્યમાં સ્વરૂપ અને અ-વ્યક્તિને લગતા પ્રયોગો થતા હોય છે. આ પ્ર-જ સાહિત્ય અને સર્જક પ્રતિભાને ભગતાં છે. મરાઠી કવિતાક્ષેત્રે કેટલાક પ્રયોગો એવા દે-હજી સુધી પ્રયોગાવસ્થામાં જ છે. કેટલાક ૩૬ ૦ છે, જ્યારે કેટલાક એવા પણ છે કે જેને પ્રયોગાવસ્-જ સ્વીકૃતિ મળી ગઈ છે. મરાઠીમાં જેને ગદ્ય-તરીકે ઓળખાવાય છે એના પ્રયોગો અલ્પ પ્રમા-થયા છે. વળી, જે કાવ્યો ગદ્યકાવ્ય તરીકે સ્વી-પાત્રમાં છે એની સંખ્યા તો આંગણીને વેડે ૫ એટલી જ છે.

મરાઠીમાં ગદ્યકાવ્યનો પ્રારંભ ક્યારે અને સંજોગોમાં થયો એની પણ રસિક વાત છે. સ્વરૂપના પ્રાદુર્ભાવમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ‘ગીતાં-કેરી નિમિત્તરૂપ બનેલી એ હવે જોઈએ. મૂળ બંગાળ લખાયેલી ‘ગીતાંજલિ’ છંદોલયબદ્ધ છે. ૫ એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર ગદ્યરૂપે થયું. એના ૫

સંધાનમાં 'ગીતાંજલિ'નું મરાઠી ભાષાંતર પણ ગદ્યમાં થયું. આ તો એનો દેહ જ ગદ્યનો હતો. ખાકી એનું આંતરસૌન્દર્ય નર્યું કાવ્યનું જ હતું. એટલે ખડારથી ગદ્યની જેમ નિયમમુક્ત લાગતા આ નિતાન્તર મણીય કાવ્યાત્મક સ્વરૂપથી તત્કાલીન મરાઠી સર્જકો આકર્ષાયા. શરૂઆતમાં ગો. વા. કાનિટકર અને હા. ના. આપ્ટે જેવા ખ્યાતનામ સર્જકોએ પણ 'ગીતાંજલિ'નાં ગીતોના અનુવાદ કર્યા. આ સ્વરૂપ પ્રત્યેના આકર્ષણનું મૂળ 'ગીતાંજલિ'નો અનુવાદ હતું. પણ આ પ્રકારની મૌલિક રચનાઓ જ્યારે થવા માંડી ત્યારે દરેક સર્જકના મનમાં એક ચોક્કસ ખ્યાલ હતો જ કે અમે સર્જકો છીએ તે કાવ્યમય ગદ્ય નથી પણ ગદ્યમાં અવતરિત કાવ્ય છે. મરાઠી ગદ્યકાવ્યનો આરંભ થયો ૧૯૧૨થી. અને લગભગ ૧૯૩૫-૪૦ સુધી આ સ્વરૂપની ઉપાસના થઈ. છેલ્લા ચારેક દાયકામાં આ પ્રકારની રચનાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળતી નથી.

પ્રાપ્ત થયેલી કૃતિઓને આધારે મરાઠી ગદ્યકાવ્યની સ્વરૂપગત વિશેષતાઓનો વિચાર કરીએ તો સહુપ્રથમ નજરે ચડતું લક્ષણ છે એમાંની સત્ત્વશીલ કલ્પનાનું. એમાં કલ્પનાનું અભિનવત્વ પણ છે. ખીલું, એ જીવનના સત્યનો અનુભવ કરાવે છે છતાં એ સત્ય પણ મુંદર ખનીને જ આવડતું હોય છે. ભાવ અને કલ્પના એનાં મુખ્ય વાહન છે. એમાં વાચ્યાર્થ કરતાં ધ્વન્યાર્થનું વધુ પ્રાધાન્ય છે, એની ભાષા શબ્દચિત્રસર્જન માટે સામર્થ્યશુક્ત હોવી આવશ્યક છે. લાઘવપૂર્ણ ભાષા થોડા શબ્દોમાં અનેક વાતનું સૂચન આપી જાય છે. આ સૂચનાત્મકતા જ નિરૂપિત

સત્યની મન પર દઢ છાપ પાડે છે. એનો શબ્દપ્રભાવ વેધક છે. ગદ્યની વિશદતા અને કાવ્યની ભાવકતા બંનેનો લાભ આ સ્વરૂપને મળ્યો છે. એની ભાષા માટે ખીલ પણ એક અપેક્ષા રખાય છે કે એ પ્રતીકાત્મક અને અભિવ્યંજક હોવી જોઈએ.

અર્વાચીન મરાઠી કવિતામાં જેના અનેક પ્રયોગો થયા છે અને થઈ રહ્યા છે એ મુક્તછંદ કે મુક્તશૈલીનાં કાવ્યો કરતાં ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ જુદું છે, કારણ કે મુક્તશૈલીમાં પદ કે છંદનું બંધન શિથિલ કરવામાં આવે છે પણ ગદ્યકાવ્યમાં તો એને શિથિલ કરવા જેટલું બંધન પણ નથી. પદમાં શબ્દોનો વિન્યાસ બદલાય છે, ગદ્યકાવ્યમાં એ બહુ બદલાતો નથી અને ફલિત બદલાતો લાગે તો પણ અલ્પ પ્રમાણમાં જ, કારણ ગદ્યકાવ્યમાં શબ્દોની પસંદગીથી જ લયતત્ત્વ મળે છે. એ શબ્દોનો આંતરલય એને સૌન્દર્ય અર્પે છે. પરિણામે ગદ્યકાવ્યનું પઠન પણ ગદ્યનિબંધની જેમ નથી થતું, સ્વરોના ચઢાવ-ઉતાર અને વિરામસ્થાનોથી આંતરલયનું લાલન-પાલન કરતાં પઠન થાય છે. પ્રકૃતિની પથ્થાદ્ભૂ અને રહસ્યવાદને પ્રગટ કરવાનું વલણ પણ મરાઠી ગદ્યકાવ્યમાં જોવા મળે છે. કાવ્યત્વને નખશિખ સંભાળી અધ્યાત્મચિંતન પણ આપે છે. મરાઠી ગદ્યકાવ્યની વિભાવનાને કંઈક આવો આકાર આપી શકાય, કવિની ભાવના અને સત્યનો સુમેળ દર્શાવતું આંતરલયને બળવડું અખંડ કલ્પનાચિત્ર-અનુભવ ચિત્ર, જે જીવનનું રહસ્યમય દર્શન કરાવવા છતાં યુગતુકલ તત્ત્વજ્ઞાન આપે છે.

આ સ્વરૂપ પ્રત્યેના આકર્ષણમાં ખીલ એક

પ્રેરણા પશુ નિમિત્ત બનેલી. ને છે ખસિલ જિજ્ઞાસની રૂપકકથાઓ, મરાઠી ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ રૂપક-કથાઓને ધણું નજીક આવે છે. વિ. સ. ખડેકરે રૂપકકથાના સ્વરૂપને જીવંત રાખ્યું. એમના મત મુજબ "થોડા પશુ લયબદ્ધ શબ્દોથી વાતાવરણ સર્જવાની શક્તિ જેનામાં છે, ને ચમત્કૃતિપૂર્ણ કલ્પના-સૌન્દર્ય પ્રગટ કરી શકે છે અને વિચાર તથા ભાવનાનો સમન્વય સાધી ને જીવન અને જીવનમૂલ્યોનું દર્શન કરાવે છે એવું નામ રૂપકકથા." ગદ્યકાવ્યની વ્યાખ્યા સાથે આ વ્યાખ્યા સરખાવા જેવી છે. ધણી રૂપકકથાઓ ગદ્યકાવ્ય જેવી લાગે છે, કારણ કે એમાં પણ સર્જક કલ્પનાવિહારથી જ ચિત્ત સજ્જ છે, થોડામાં ઘણું કહે છે. છતાં એક વસ્તુ નિર્વિવાદ છે કે ગદ્ય-કાવ્યમાં રૂપકકથાઓને ચહેરો ભોઈ શકાય, પણ બધી જ રૂપકકથાઓ ગદ્યકાવ્યનું પ્રતિબિંબ પાડનારી નથી. ગદ્યકાવ્યમાં કથા જરૂરી નથી, અને રૂપકકથામાં ભાવ કરતાં મનોવિહાર અને સ્વૈરકલ્પના તથા અદ્ભુતરસને વધુ પ્રાધાન્ય અપાયું છે. હવે રૂપક કક્ષા પ્રતીક બન્યું છે અને એમાં પણ સૂક્ષ્મ કાવ્યોત્તમકતાને બદલે બોધ દેખાવ છે, જ્યારે ગદ્યકાવ્યમાં કાવ્યોત્તમકતા મહત્ત્વની છે.

મરાઠી ગદ્યકાવ્યના કેટલાક સર્જકોએ પોતાનાં ગદ્યકાવ્ય માટે 'ગદ્યગીત' શબ્દ પણ યોગ્યો છે. પરિણામે ગ્રેયતા સિવાય બીજા ગુણવિશેષની અપેક્ષા રહે છે. ગીતની જેમ એ લાઘવથી પણ રમ્ય રીતે ભાવ પ્રગટ કરે છે, ગદ્યગીતનો ભાવ કેઈ પણ હોય પણ એની અભિવ્યક્તિ ગદ્યનું એક વિશિષ્ટ

રૂપ ધારણ કરે છે, એના દ્વારા કેઈક વાર નું સ્વભાવચિત્ર પણ મળે છે. ને સર્જકોએ 'ગદ્યગીત' શબ્દ વાપર્યો છે એમનાં કાવ્યો આ સંગ્રાને સ્પષ્ટ કરવામાં સહાયબુત બનશે. અહીં મરાઠી ગદ્યકાવ્ય કેટલાંક અવતરણોના આસ્વાદ માણ્યો, ને સ્વલ્પ અન્ય વિશેષતાઓ ઉપર પણ વધુ પ્રકાશ પાડનાર બન્યાં છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૨માં ભીમરાવ ખડેરાવ દેરાને 'ત્રિપાવિરહ' નામે ગદ્યકાવ્યનો સંગ્રહ પ્રગટ થયો ત્યાર બાદ ઉલ્લેખપાત્ર પ્રયોગ કયોં બ. ગ. ખાપડેએ એમનાં ગદ્યગીતના સંગ્રહનું નામ છે 'સર્વસ્વાત્ ગદ્યગાણી', જેમાં કુલ ૧૩૫ ગદ્યગીતો છે. આ સંગ્રહ ગીત શીર્ષક પણ રવીન્દ્રનાથની 'ગીતોજ્જ્વલિ' ધડાધર છે. સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં કવિ કહે છે "આ પ્રકારના ગદ્યકાવ્યોત્તમ લેખનમાં આ સંગ્રહ પ્રથમ છે એવું 'સંસાધનકારણ' માનવું છે ૧૯૧૨-૧૩ની આસપાસ આ ગીતો રચાયાં, જ છપાયાં મોડાં. ને કે આ ગદ્યગીતો કલ્પના અનુભવનો અદ્ભુત સમન્વય દર્શાવનારા છે, એ કેઈ શંકા નથી રવીન્દ્રનાથે પરમતત્ત્વ મારેલું. રહસ્યવાદી વલણ દર્શાવ્યું એવું આ ગીતોમાં જાહેર થાય છે. છતાં અહીં રહસ્યવાદ ભાવાશ્રયી કે એક ઉદાહરણ ભોઈએ :

"હે નાથ! સવાર પડી છે તેથી મને કેા હાક મારવું હોય એવું લાગે છે. પણ કોણ હા મારે છે એ પણ નથી સમજાતું, અને સરખારેખર પડી છે કે નહીં એ પણ હું નક્કી શકતો નથી. પણ ફક્ત હાક સંભળ્યા વગર "

શકતો નથી. આ કોની હાક છે? હે નાથ! શું મારી છે? કે પછી આ ભગીને ભેતી સૃષ્ટિ મને હાક મારી રહી છે? આખી સૃષ્ટિ નહીં તો સૃષ્ટિની કોઈ એક જ વિભૂતિ શું મને યોસાવે છે? આ અસ્તાયણ પર જતો, ભેતો પશ્ચિમનો નિસ્તેજ સૂર્ય કે હૃદય પામ્યા પહેલાના પૂર્વના ભગવાન આદિત્યદેવ, મને હાક મારી રહ્યા છે? આ એકનો અંતકાળનો આત્મસ્વર છે કે ખીભતું 'માળક બેપું' કહેન છે? અને જે કંઈ હોય, તો પણ એ મને કામ હાક મારે છે?"

‘સર્વસ્વામી ગદ્યગાણી’, પૃ. ૨

આ ગદ્યગીત રવીન્દ્રગોત્રી લાગે, પણ ભારતીય સંતપરંપરાએ જે રહેસવાદની ઉપાસના કરી છે એ આનાથી જુદી નથી જ. આમાં અનુભૂતિનું સૌન્દર્ય અને કલ્પના બંને છે.

પછી તો આ ગાળાના સર્જકોમાં આ સ્વરૂપનું આકર્ષણ એટલું વ્યાપક બન્યું કે એક પછી એક ગદ્યકાવ્યના સંગ્રહ પ્રગટ થયા, જેમાંના કટલાક છે ચિં. બ. લેલે (‘શ્યામસુંદર’)નો ‘ભાવનાતરંગ’ શંકર સાહેનો ‘પદવી’, પાં. વૃ. કાંદળગાંવકરનો ‘લહર’ અને ‘હૃદયભાવ’ ઇત્યાદિ. આ સંગ્રહોનાં શીર્ષકો પણ એમાં રહેલાં ભિન્નિતત્વ મણી અનુચિતિર્દેશ કરે છે. ભાવનાના તરંગ છે, હૃદયભાવની લહર છે પણ કિનારાને ભાંગી નાંખતાં ઉત્તરંગ મોભાઓનું તાંડવ નથી. આ સંગ્રહો રવીન્દ્ર શૈલીની પરંપરાને ભળવવા ઉપરાંત શૈલીનું ખીજું કોઈ નાવીન્ય દાખવી શક્યા નથી. ‘શશાંક’ નામના કવિએ ગદ્યકાવ્ય સંગ્રહને ‘મરીચિકા’

અને ‘વર્તિકા’ એવાં નામ આપ્યાં છે, જેમ માયાના મૃગજળની વાત હોવા છતાં ભક્તિની વર્તિકા-વાટ-નું સાત્ત્વિક તેજ પણ છે. ડૉ. શં. ભ. પુરવારે ગદ્યકાવ્યનો પ્રયોગ કુર્ચો ‘ભાવપુષ્પાંજલિ’ નામે. સંગ્રહના પ્રથમ પૃષ્ઠ પર શીર્ષકની નીચે કૌસમાં એક વાક્ય છે, “મૌલિક, ભાવમધુર, નવનવોન્મેષશાલી ગદ્યગીતનો સંગ્રહ”. જાણે કે કવિ જ ભાવક-વિવેચક બની બંધ છે, અને મૂલ્યાંકનના ત્રણ માર્ગો સૂચવે છે. એમનું એક ગદ્યગીત ભેઈએ :

ધૂળપાટી પર બાળક વાંકાચૂકા લીટા તાણે છે.

પૃથ્વી પર આવ્યા બાદ તારી પાસે

પાછા આવવાનો માર્ગ કેવો અટપટો છે તે એ ચીતરતો હતો.

વિશ્વની વિચારસણી કેવી વિચિત્ર, સંકુચિત અને વંકવળામણી છે, તે એ દોરતો હતો. વિશ્વની ભળ કેવી રીતે વણી છે તે ઊભી-આડી રેખાથી ખતાવતો હતો.

ધૂળપાટી પર અભયપુત્ર બાળક આકાશવળા લીટા તાણતું હતું.

‘ભાવપુષ્પાંજલિ’, પૃ. ૨૨

આમાં અનુભૂતિની આદ્રતા ઉપરાંત યુગાનુકૂળ તત્ત્વજ્ઞાન પણ દેખાય છે. આ સંગ્રહની રચનાઓની ખીજ વિશેષતા છે ગોપીલાલે કરેલી ઈશ્વરભક્તિ.

મરાઠી ગદ્યકાવ્યના વિકાસમાં જેમનાં ગદ્યકાવ્યે મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે એવા કવિ કાન્તદર્શી બુધેનાં કાવ્યોનો હવે વિચાર કરીએ. એમણે બે ગદ્યગીત-સંગ્રહ આપ્યા : ‘હિમશિખર’ અને ‘આકાશનૌકા’. હિમશિખરની જેમ દૂર હોવા છતાં

જેની ઝાંખી કરી શકાય છે એવા પરમાત્મવતું
દર્શન એ પ્રથમ સંગ્રહની મુખ્ય વિશેષતા છે. ‘આ
સંગ્રહ પ્રગટ થયો એ પહેલાં કવિએ ‘Spring
Blossoms’ નામે અંગ્રેજી ગદ્યગીતોને સંગ્રહ
તૈયાર કરેલો, પણ કોઈએ એ સંગ્રહ પ્રગટ કરવાની
તૈયારી બતાવી નહીં, કિલકું એમને મરાઠીમાં
લાખવાની સલાહ આપી. કારણ કે એ સમયે
અંગ્રેજી ‘ગીતાંજલિ’ની મોહિની વધારે વ્યાપક
હતી. ‘હિમશિખર’નાં ગદ્યગીતો મરાઠી ગદ્યકાવ્યના
સ્વરૂપને પામવાની એક નવી દૃષ્ટિ આપે છે.
મરાઠી ગદ્યકાવ્યો પર રહસ્યવાદની ધણી જીડી
અસર છે, અને એક વાતથી આપણે સહુ પરિચિત
છીએ કે રહસ્યવાદી કાવ્યમાં આત્મપ્રદર્શન (self
display) અને જિજ્ઞાસા (curiosity) બંનેનું
જીર્ણીકરણ જોવા મળે છે. આ બંને તત્ત્વોના
ચમકારા સંગ્રહના અનેક કાવ્યોમાં જણાય છે.
શ્રદ્ધા અને આત્મપ્રેરણા જેવા ભાવને પ્રગટ કરવા
કવિએ પ્રતીકોનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે કવિની
ભક્તિ, શ્રદ્ધા, જિજ્ઞાસા અને આત્મદર્શનને પ્રગટ
કરતી એક રચના જોઈએ :

“તું મારું સર્વસ્વ છે
તેથી જ અહીંનાં પ્રલોભનો મને અતિ
ક્ષુદ્ર લાગે છે

તું મારો હંમેશાનો અંતર્યામી છે
તો પણ કેમને ખબર કેમ, તું દૂરદૂર ગયો
હોય એવું

લાગે છે અને પછી એકલતાનું શલ્ય પીડયા
કરે છે

મારા મનને એકધારું !

વિશ્વની રચના કરી

ત્યારે તું કેટલો દૂર હતો

પણ એ જ આખું વિશ્વ આજ મા
અંતરમાં સમાયું

આખું અકાંટ એકરૂપ તારી જ કૃપા
આમનું કૃપા

પણ મેં પર - આકાશની ચક્રી પર પોતા
સત્તા મજબૂતાના વટોળ જેવી હું તો મારું
કહેવા માંડું છું

‘હિમશિખર’, ૫.

એમના બીજા ગદ્યકાવ્ય-સંગ્રહ ‘આકાશનોકા
ચિંતનાત્મક વિચારધારાને રજૂ કરે છે. આત્મજિજ્ઞાસા
વૃત્તિમાંથી જન્મતી રહસ્યવાદિતા અહીં પણ
શીર્ષક રવીન્દ્રનાથની યાદ આપે તેવું છે. બા
સંગ્રહનું સ્વરૂપ ખસિલ જિજ્ઞાસાના ‘પ્રોફેટ’
વધારે મજબૂત આવે છે. ગદ્યકાવ્યનું કદ દોઢપાનાં
પણ હોઈ શકે. અને એ કે ત્રણ પાનાનું ૫
હોઈ શકે. એની પ્રતીતિ આ સંગ્રહનાં કાવ્ય
કરાવે છે. ‘આકાશનોકા’ એ વિરાટ કલ્પના
પણ એ અનુભવ તો જીવનયાત્રાનો જ કરાવે
આ ગદ્યકાવ્યોની સામગ્રી છે જીવનફિલસૂફી. સંગ્રહ
ગદ્યકાવ્યોનાં શીર્ષકો સૂચક અને ભાવચમત્કારા
સાધનારાં છે. પ્રથમ રચનામાં કવિ પોતાની વા
કરે છે એટલે શીર્ષકને બદલે ત્રણ પ્રશ્નચિહ્નો
(? ? ?) જે ‘હું’ કાણ ‘તો’ રહસ્યમય પ્ર
જન્માવે છે. કયાંક શીર્ષક છે : ‘કાવ્ય પ્રતિબિંબો’
ક્રીડા છે, ‘સૌ એટલે પ્રકાશિત સિત્તિજનું’ દર્શન

સમતા એટલે હૃદયને હૃદયનો થતો સ્પર્શ, 'વિકાસ એટલે વિરાટ પાંખોથી જીવન અનુભવતાં માવડવું.' આ શીર્ષકો ગદ્યકાવ્યને વિષયવ્યાપને શીર્ષનારાં છે.

કવિ કુસુમાગ્રજના 'સમિધા' સંગ્રહમાં ગદ્યકાવ્યની પરંપરાની એક બુદ્ધિ જ છટા નેવા મળે છે. પ્રથમ ગદ્યગીત ખલિલ જિજ્ઞાસની શૈલીનું છે :

‘આકાશના સરોવરમાં
પૃથ્વીનું આ વિરાટ કમલપુષ્પ ખીલ્યું છે
અને પેલો ભ્રમરચંદ્ર
પોતાની રૂપેરી પાંખો ફફડાવી
એ કમળની આસપાસ અખંડ ગુંજારવ
કરી રહ્યો છે.

આ કમળની પાંખડી પર
એક સુંદર આકળખિંદુ પડ્યું છે —
એનું નામ ‘જીવન’ !

‘સમિધા’, પ. ૧

જો કે ના. ગ. ભશીએ અક્ષરસમૂહના ચોક્કસ આવર્તનવાળું આ ગીત છે એમ કહ્યું છે, છતાં એનો ભાવ અને સૂક્ષ્મ ક્ષય ગદ્યગીતનો છે. મરાઠીમાં ‘ગદ્યકાવ્ય’ અને ‘ગદ્યગીત’ શબ્દો જાણે સમાનાર્થી હોય, પર્યાયવાચી હોય એટલી શિથિલતાથી વપરાયા છે.

કવિ કે. ડી. ભાટેએ ‘પુષ્પાંજલિ’ અને ગળનન મહાદેવ મળેકરે ‘અંજલિ’ નામક ગદ્યગીતોના સંગ્રહ આપ્યા. ટાગોરશૈલીનાં આ ગદ્યગીતો છે. ત્યાર બાદ જાણે આ સ્વરૂપના સર્જનમાં ઓટ

આવવા માંડી. અર્વાચીન કવિઓમાં કુસુમાગ્રજને બાદ કરતાં કોઈ આ સ્વરૂપથી વિશેષ આકર્ષણાંજ નથી. એનું કારણ એક એ પણ હોઈ શકે કે મુક્ત શૈલીમાં વૃત્તો અને ભતિનું બંધન તોડી નાખવાની સગવડ છે અને આજે અનેક કવિઓએ એના પ્રયોગો કર્યા છે. ખીજું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે ગદ્યકાવ્યમાં ચોક્કસ ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ થાય છે. જેમાં લાલિત્ય-માધુર્ય જાણે બહારથી લદાયેલું હોય એનું જણાય છે, જે ઘણાને અનુકૂળ ન પણ લાગે.

એક વિવેચકે ધ્યાન દોર્યું છે કે રવીન્દ્રનાથ અને ખલિલ જિજ્ઞાસની શૈલીની અસરથી લખાયેલાં ગદ્યકાવ્યોમાં સાચી અનુભૂતિ કેટલી અને અનુકરણ કેટલું એ ઓળખવું અઘરું છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરનું એક વિધાન આ વાતનું સમર્થન કરે છે:

“રવીન્દ્રનાથ અને ખલિલ જિજ્ઞાસ નેવા પ્રતિભાસમ્રાટનાં કાવ્યો લોકોને મળ્યાં, અને જે તે એ શૈલીનું અનુકરણ કરવા માંડ્યા. એમની શૈલીનો એક દોષ એ છે કે એનું બાહ્ય અનુકરણ કોઈ પણ સહેલાઈથી કરી શકે છે.”

પરંતુ જો આનું અનુકરણ ન હોય તો ગદ્યકાવ્ય અનુભૂતિની સત્યાર્થનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ પાડી શકે છે. એક વિદ્વાન અભ્યાસીના મત મુજબ આચાર્ય પી. કે. અત્રેએ સાને ગુરુજીને અંજલિ આપતાં લખેલું ગદ્ય ‘મૃત્યુનું ચુંબન લેનાર મહાકવિ’ પણ ગદ્યકાવ્ય છે. આ નિરીક્ષણ ગદ્યકાવ્યના સ્વરૂપને વધુ મુક્ત બનાવે છે.

વા. ના. દેશપાંડેના અભિપ્રાય સાથે આપણે
પણ સહમત થઈએ કે “આજનાં ગઘગીતો એ
ભાવિ પરિસ્થિતિના સમાચાર આપનારાં અગ્રદૂત
જ બન્યાં છે.” સમાચાર આપી જાણે કે તેઓ
કાર્યમુક્ત બની ગયાં છે. કારણ કે આજની મુક્ત
શૈલીની રચનાઓનાં ખીજ કંઈક અંશે આ ગઘગીતો-
માં જોવા મળે છે. આજે એક તરફથી મુક્તતા

અને ખીજી તરફથી રૂપકકથાએ જાણે આ સ્વરૂપ
પર આક્રમણ કર્યું છે. એનું દેાઈ વાલી બર
નથી. જાનાં અદ્ય સર્જન એની સાહિત્યિક મૂલ્યવચ્ચ
અવરોધક તો નથી જ બનવું. આજે મરાણી
આ સ્વરૂપ કોઈ એવા પ્રતિભાવાન સર્જકની પ્રતી
કરી રહ્યું છે જે એનો કાયકરૂપ કરી શકવા
સામર્થ્ય ધરાવતા હોય. □

બંગાળી ગદ્યકાવ્ય

ભાગાભાઈ પટેલ

એક રીતે બંગાળી ગદ્યકાવ્યનું મૂળ રવીન્દ્રનાથની 'ગીતાંજલિ'ના અંગ્રેજી અનુવાદમાં છે. ૧૯૧૨માં વિદેશયાત્રાને આગલે દિવસે જ એકાએક આવી પડેલી માંદગીને લીધે કવિ રવીન્દ્રનાથને યાત્રા મુલતવી રાખવી પડી. ઉદાસ મન સાથે આરામ કરવા કવિ શિલાઈદહમાં પોતાની પ્રિય પદ્મા નદીને કિનારે જઈ રહ્યા. ચેત્ર માસ હતો. હવામાં આમ્ર-મંજરીઓની સુગંધ હતી. દિવસ આખો પંખીઓનાં ગીતોથી શુભરિત રહેતો. આવા વાતાવરણમાં કશીય પ્રવૃત્તિ વિના રહેવું કવિ માટે મુશ્કેલ હતું. ખેસીને નવું લખવા જેટલી હજી શક્તિ આવી નહોતી. એટલે પછી, બંગાળી 'ગીતાંજલિ' માંથી એક પછી એક ગીતોનો અંગ્રેજી અનુવાદ કરવા માંડ્યો. હર્ષોલ્લાસની જે લાગણીઓ અને સંવેદનાઓ બંગાળીમાં ઝિલાઈ હતી, તેને હવે

એક નવી ભાષાના માધ્યમમાં ફરી પકડવાનું કુતૂહલ તેમાં હતું.

પછી તો એ જ વર્ષના મે માસમાં રવીન્દ્રનાથ લંડન ગયા. ત્યાં પોતાના ચિત્રકાર મિત્ર રોથેન-સ્ટાઈન (જેમણે અગાઉ તેમની એક વાર્તાનો અંગ્રેજી અનુવાદ વાંચી, તેનાથી પ્રભાવિત થઈ તેમનાં કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદ માટે જિજ્ઞાસા બતાવી હતી) ને આ અંગ્રેજી અનુવાદો બતાવ્યા. રોથેન-સ્ટાઈનને તેમાં રહસ્યવાદી કવિતાની અભિનવ ચમક દેખાઈ. તેમણે પ્રસિદ્ધ કવિ થેટ્સને આ અનુવાદો મોકલ્યા. તે પછી તો જૂન માસની ૩૦મી તારીખની પેલી પ્રસિદ્ધ સાંજે થેટ્સે આ અનુવાદ એઝરા પાઉન્ડ, મે સિંક્લેર, અર્નેસ્ટ રાઈસ, ચાર્લ્સ એન્ડ્રુઝ જેવા મર્મસ શ્રોતાઓની મંડળી સમક્ષ કંઈક સંગીતાત્મક ભાવવાહી કંઠે વાંચ્યા.

એકરા પાઉંડે (જેણે પછી ચેટ્ટસની જેમ રવીન્દ્રનાથની કવિતા વિશે પોતાના અભિપ્રાયો ફેરવી લીધા હતા) તે જ વર્ષે શરૂ થયેલા હેરિયેટ મનરોના પ્રસિદ્ધ ‘પોએટ્રી’ (શિક્ષણ) ત્રૈમાસિક માટે લાકુરની છ કવિતાઓ પોતાની એક પ્રાસ્તાવિક નોંધ સાથે મોકલી આપી. ડિસેમ્બર ૧૯૧૨ના પ્રથમ વર્ષના બીજા અંકમાં તે પ્રગટ થઈ. નોંધમાં જે પ્રથમ વાક્યથી આ કવિતાઓ વધાવી તે આ પ્રમાણે છે :

“The appearance of the poems of Ravindranath Tagore, translated by himself from Bengali into English is an event in the history of English Poetry and of world poetry ”

એ જ વર્ષે અંગ્રેજ ‘ગીતાંજલિ’ની પ્રથમ સીમિત આવૃત્તિ ચેટ્ટસની પ્રભાવક અસ્તવાના સાથે ઇન્ડિયા સોસાયટી બોર્ડે લંડન તરફથી પ્રગટ થઈ.

પાઉંડે તે વર્ષોમા ઐરાષ્ટિકવાર રવીન્દ્રનાથ અને તેમની રચનાઓ વિશે અતિ ઉત્સાહથી લખ્યું છે. તેમાં ‘રવીન્દ્રનાથ ટાગોર’ એ નામના એક લેખમાં ‘ગીતાંજલિ’ની કલાત્મકતાની સમીક્ષા કરતાં મૂળ બંગાળી છંદોલયની પથ્થુ ચર્ચા કરી છે! પથ્થુ તે વાંત જવા દઈ અહીં આપણને અસ્તુત અંગ્રેજી ગદ્યાનુવાદ વિશે તેમણે જે ચર્ચા કરી છે તેની વાત કરીએ. પાઉંડે નોંધ્યું છે કે રવીન્દ્રનાથે મને પૂછ્યું કે આ (અનુદિત) કવિતાઓમાં એવી કઈ વિશેષતા તમને જોવા મળે છે? મને ખબર નહોતી કે યુરોપના સોનાને તેમાં રસ પડશે. પાઉંડે લખે

છે કે તેમની વાત ખરી હતી, કેમ કે મૂળનું રચનાગત સૌન્દર્ય, સ્વર, લય, પ્રાસના સૂક્ષ્મ વર્ણક આ બધું ખખેરી લીધા પછી પરદેશી ભાષાના એ ગદ્યની શી પ્રભાવાત્મકતા રહે વાનું! પાઉંડે તેમની કવિતાના કથ્ય કરતાં તેની અસિદ્ધ્યક્તિરિતિ પર વિચારણા કરી :

“The precision of his language remains.

The movement of his prose may escape you if you read it only from print, but read it aloud, a little tentatively, and the delicacy of its rhythm is at once apparent.

I think this good fortune is unconscious. I do not think it is an accident. It is the sort of prose rhythm a man would use after years of word arranging. He would shun Kakaphony almost unwittingly.

The next easiest things to note are the occasional brilliant phrases, now like pure Hellenic now like the last sophistication of De Gourmont or Baudelaire.”

પાઉંડે અહીં અંગ્રેજ ગદ્યાનુવાદમાં રહેલા લય વિશે સંકેત કર્યો છે.

આ અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી દુનિયાની ઘણી ખરી ભાષાઓમાં ‘ગીતાંજલિ’ના અનુવાદો થયા. ભારતમાં પણ પ્રથમ તો અંગ્રેજી ‘ગીતાંજલિ’ પરથી જુદી જુદી ભાષાઓમાં અનુવાદ થયા. આમ, બાણ્યે-અંબાર્યે ગુજરાતી, હિન્દી વગેરેમાં ગદ્યકાવ્યો રચાવાની શરૂઆત આ સહીના ખીબ દાયકામાં થઈ ગઈ હતી ! ગુજરાતીમાં કાન્તનો ગદ્યાનુવાદ ૧૯૧૯માં થયો હતો. પરંતુ પૃથુ છે. શુક્લ જેવા એકાદ અપવાદને બાદ કરતાં ‘મૌલિક’ ગદ્યકાવ્યો રચવાની હિંમત કાંઈએ કરી નહિ. અવશ્ય છેક ૧૯૮૮માં ‘છંદમાંથી સુક્તિ શોધતી ન્હાનાલાલની ડાલનશૈલીની વાત જુદી રાખીએ. હિન્દીમાં તો ગદ્યકાવ્યોની મોટી પરંપરા શરૂ થઈ. રાયકૃષ્ણ દાસ અને દિનેશનંદિનીનાં ગદ્યકાવ્યો ઘણી પ્રશંસા પામેલાં.

ખંગાળી ભાષાસમાજમાં અંગ્રેજી ‘ગીતાંજલિ’નો પ્રચાર એછો હોય તે તો સમજી શકાય તેવી વાત છે. ખંગાળી ભાષા માટે ‘ગીતાંજલિ’ એટલે ગીતો અર્થાત્ રવીન્દ્રસંગીતથી અનુસ્યૂત કવિતા. મૂળની ગીતાત્મકતા છોડી ગદ્ય લાણી તેઓ શા માટે બંધ ? ખીબઓનું તો ઠીક કાવ્યરૂપો અને ‘છંદોલયના વિવિધ પ્રયોગો કરતા રવીન્દ્રનાથને પણ તરત તો એવો વિચાર ના આવ્યો. અંગ્રેજી ગદ્યમાં તેમણે ‘ગીતાંજલિ’ પછી પણ ‘ગાડનર’, ‘કૃત્તેધરિંગ’ જેવા ઘણા સંગ્રહો આપ્યા. કંબીરની કવિતા પણ એ શૈલીમાં અંગ્રેજીમાં આપી, પણ એ શૈલીમાં ખંગાળીમાં તે વખતે લખ્યું નહિ. છેક ૧૯૩૨માં તેમના કાવ્યસંગ્રહ ‘પુનશ્ચ’માં આવી રચનાઓ ‘સત્તાવાર’ રીતે. ખંગાળીમાં આપી. ‘સત્તાવાર’ શબ્દ હું એટલા માટે વાપરું છું કે

તેમણે સ્વયં ‘પુનશ્ચ’ની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે. તેમ ૧૯૨૨માં ‘લિપિકા’ સંગ્રહમાં ગદ્યમાં કવિતા રચવાનો આગો પ્રયોગ કરેલો, પણ છાપતી વખતે હિંમત નાહ ચાલેલી કવિતાની જેમ પંક્તિખંડો કરીને છાપવાની. તેમના શબ્દો છે :

“ગીતાંજલિનાં ગીતોનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો હતો. એ અનુવાદ કાવ્યશ્રેણીમાં ગણાયો ત્યારથી માંડી મને પ્રશ્ન થતો હતો કે પદછંદનો સુરુપષ્ટ ઝંકાર રાખ્યા વિના અંગ્રેજીની જેમ ખંગાળી ગદ્યમાં કવિતાનો રસ આપી શકાય કે નહિ... ‘લિપિકા’ની કેટલીક રચનાઓમાં એની પરીક્ષા કરી બેઠી. પણ છાપતી વખતે વાક્યોને પદની જેમ પંક્તિ કર્યાં નહિ – કદાચ ભીડતાને લીધે.”

પછી તેમણે ઉમેર્યું છે :

“ગદ્યકાવ્યમાં અતિનિરૂપિત છંદનું બંધન તોડવાનું જ પૂરતું નથી, પદ્યકાવ્યમાં ભાષામાં અને અભિવ્યક્તિરીતિમાં જે એક સસન્ન સલબ્દ અવગુંઠન પ્રથા છે, તે પણ દૂર કરીએ ત્યારે જ ગદ્યના સ્વાધીનલેખમાં તેનું સંચરણ સ્વાભાવિક થઈ શકે. અસંકુચિત ગદ્યરીતિમાં કાવ્યના અધિકારને ઘણું દૂર સુધી વિસ્તારી શકાય એવો મારો વિશ્વાસ છે, અને એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને આ ગ્રંથ (‘પુનશ્ચ’)માં પ્રકાશિત કવિતાઓ લખી છે.”

રવીન્દ્રનાથના આ વિચારમાં ગદ્ય અને કાવ્યના સંબંધનો એક મૂળભૂત મુદ્દો બેઠી શકાય. સામાન્ય રીતે ગદ્યકાવ્યની રચનાની ગ્રેરણાના મૂળમાં

ઈંદ્રમુક્તિ તરફ જવાની પ્રવૃત્તિ છે. પહેલાં ઇંદ્રનાં બાંધનેને શિથિલ કરવાં, અને પછી ઇંદ્રને છોડી દેવો. આ વૃત્તિ પાછળ, ઇંદ્ર એક બાંધન છે અને તેમાંથી છૂટવું છે, એટલું જ નથી. એ આધુનિક કવિની રચનાની એક માંગ છે. આધુનિક મુગમાં કવિતા ગદ્યની અને પદ્યની ભાષા વચ્ચેની સીમા-રેખા બૂંસી નાખવાનું વલણ ધરાવે છે. સીમારેખા એકદમ બૂંસી ન શકાય તો છેવટે ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચે અવરજવર થતી રહે તેવા પ્રયત્નોની દિશામાં કવિતા ગતિ કરતી રહી છે. ગદ્યની ક્ષમતાઓને કવિતામાં કયાસ કાઢવાની નેમ કવિઓ ધરાવે છે. એટલે રવીન્દ્રનાથ કહે છે તેમ પદ્ય કાવ્યમાં એટલે કે ઇંદ્રોદ્ધ રચનામાં ‘જે એક સસજ્જ સસજ્જ અવશ્ય હન પ્રથા’ છે તેને જરા દૂર કરી સ્વાભાવિક ગદ્યના ઉપયોગથી કાવ્યના અધિકારને વિસ્તારવાનો છે. તે માટે અત્યંત ઇંદ્રથી મુક્તિ લીધે જ નહિ આલે, ગદ્યની સ્વાભાવિકતા લાવવા માટે ‘કવેતાઈ’ ભાષા પણ છોડવી પડે. રવીન્દ્રનાથે ‘પુનઃ’ની કવિતાઓમાં આવી ‘કવેતાઈ’ ભાષાનો વ્યવહાર છોડ્યો છે. બંગાળીના ‘તરે’, ‘સને’, ‘મેર’ જેવા જે ગદ્યા શબ્દો ગદ્યમાં વપરાતા નથી તેમને કવિતામાં સ્થાન આપ્યું નથી. (ગુજરાતીમાં આપણે જેમ ‘તણું’, ‘કેડું’ જેવા શબ્દો પરહરીએ તેમ.)

રવીન્દ્રનાથે ગદ્યકાવ્યના સ્વરૂપ વિશે અવારનવાર ચર્ચા કરી છે. તેમણે ગદ્યકવિતા વિશે જાણે

* શ્રી મગીનદાસ પારેખે રવીન્દ્રનાથના ગદ્યકવિતા સંગ્રહની વિચારો ‘સંસ્કૃતિ’ ઓક્ટોબર ૧૯૧૩માં અનૂદિત કરીને ‘કાવ્યમાં ગદ્યરીતિ’ નામે લેખમાં આપ્યા છે. અહીં એ અનુવાદનો સામાર ઉપયોગ કર્યો છે.

ગદ્યકાવ્યના અનેક ખંડ રચ્યા છે, અર્થાત્ ‘કાવ્યરસ’ વડે તેની સમગ્રતી આપી છે...

“મારું કહેવું એમ હવું” કે કાવ્યને પણ ભાંગીને ગદ્યના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવે તો સાહિત્યસંસારનો આલંકારિક અંશ હળવો થાય અને તેના વૈચિત્ર્યની બાજુને, પુષ્કળ મોડળાશ મળે. કાવ્ય જોરથી પગ મૂકીને ચાલી શકે. તે કાળજીપૂર્વક નાયતાં નાયતાં ચાલવા કરતાં હમેશાં વખોડવા-લાયક જ હોય છે એમ નથી હોતું. ત્યંત્ર સમાની બહાર આ જીયુંનીયું વિચિત્ર વિશાળ જગત રહેલું છે. જે કોર છે અને તેમ છતાં મનોહર છે; ત્યાં જોરથી ચાલવું એ જ શોભે છે, કોઈ વાર ધાસ ઉપર તો કોઈ વાર કાંકરા ઉપર.

રહો. નાચની વાત નીકળી છે તો એને પૂરી કરી લઈએ. નાચને માટે ખાસ સમય અને ખાસ નિયમ જોઈએ છે. ત્યારે બાજુ પડેલા બાંધોને, પ્રકાશ અને માળા વડે તેની ચાલનું ચિત્ર ખડું ન કરવામાં આવે તો તે શોભતું નથી. પણ એવી સ્ત્રીઓ પણ જોવામાં આવે છે જેની સ્વાભાવિક ચાલમાં જ વજર ઇંદ્રોનો ઇંદ્ર હોય છે. કવિઓ એ અનાયાસ ચાલ જોઈને જ જાતજાતની ઉપમા શોધતા ફરે છે. એ સોની ચાલ એ જ કાવ્ય, પછી એમાં નાચનો તાલ ભલે ન હોય, એની સાથે મુદંગના ખેલ આપવા જતાં મુશ્કેલી ઊભી થશે. ત્યારે મુદંગને દોષ દઈશું કે એની

ચાલને ? એ ચાલ નદીના ઘાટથી માંડી રસોડા અને વાસરગૃહ સુધી ચાલે છે. એને માટે ઓળખસ્તુ પસંદ કરીને ખાસ કાઠ કરવો પડતો નથી. ગદ્યકાવ્યનું પણ તેમ જ છે. તે નાયતું નથી, ચાલે છે. તે સ્વાભાવિકપણે ચાલે છે માટે જ તેની ગતિ સર્વત્ર છે. - (સે નાચેના, સે ચલે, સે સહજે ચલે બલેઈ તાર ગતિ સર્વત્ર.)”

ગદ્યકાવ્યની સ્વાભાવિક ચાલના - છંદ વગરના છંદને - રવીન્દ્રનાથે ‘ગદ્યછંદ’ એવું નામ આપ્યું છે. તેમણે ગદ્યકાવ્યની એક વક્રીલની જેમ હિમાયત કરી છે, પણ કાવ્યરૂપની તત્ત્વચર્યા કરતી વખતે ચ રવીન્દ્રનાથ ‘કવિ’ તરીકે જ વધારે તો પ્રકટતા હોય છે. તેમણે ‘નાચવા’ અને ‘ચાલવા’ના દૃષ્ટાંતથી ગદ્યકાવ્યના સ્વરૂપને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વાસ્તવમાં તે પદ્યછંદનાં સુદૃઢ બંધનોમાંથી મુક્તિ તરફ, સાહજિકતા તરફ જવાની વાત છે. એ સાહજિકતા રોજબરોજની બોલચાલની ભાષાના સ્વીકારમાં છે. નિયમિત છંદોમાં એવી ભાષાલઢણો લાવી દુષ્કર, એટલે ગદ્યકાવ્યની જરૂરિયાત. પણ પછી એનો પ્રશ્ન થયો કે ગદ્યકવિતાનો કોઈ છંદ હોય ખરો. પ્રસિદ્ધ બંગાળી છાંદસિક પ્રબોધચંદ્ર સેને એ વિષે પોતાના એક લેખમાં ચર્યા કરી છે.

ગદ્યકવિતાનો સ્વીકાર કરોને પણ જે મૂંઝવણ

* લેખનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘રવીન્દ્રનાથની ગદ્યકવિતાનો છંદ’ (અનુ. નગીનદાસ પારેખ) એ નામથી ‘સંસ્કૃતિ’ નવેમ્બર ૧૯૬૩માં છપાયા છે.

કવિશુરુ આગળ સેન મહાશયે પ્રકટ કરી હતી તે ગદ્ય કાવ્યના છંદ વિષેની હતી. તેમણે રવીન્દ્રનાથને કહ્યું કે ‘ગદ્ય રચનામાં પણ જો છંદ સ્વીકારવામાં આવે તો છંદ શબ્દનો અર્થ અત્યંત વ્યાપક થઈ જાય અને એ શબ્દનો જે વિશિષ્ટ અર્થ છે તે જ નાશ પામે.’

તેના જવાબમાં રવીન્દ્રનાથે કહ્યું હતું કે ‘ગદ્ય કવિતાનો છંદ પદ્યના છંદ જેવો માપી-જોખી શકાય એવો નથી એ વાત સાચી, પણ એ પણ એક છંદ તો છે. પ્રકૃતિમાં એવો એક પ્રકારનો છંદ હોય છે, જેને આંકડા ગણીને કે હિસાબ કરીને મેળવી શકાતો નથી, પણ અનુભવી શકાય છે; આ પણ એવું જ છે, જેમ કે આડ, આડનાં ડાળાં, ડાળી, પાંદડાં બધું એ રીતે ગોઠવાયેલું હોય છે કે આપણને લાગે કે આડમાં પણ એક છંદ છે; તેમ છતાં તે હિસાબમાં પકડાતો નથી. ગદ્ય-કવિતાનો છંદ પણ બરાબર એવો જ છે; પદ્ય છંદની પેઠે એ હિસાબમાં આવતો નથી - તેમ છતાં તેમાં વાક્યો એવા સ્તર ઉપર સ્તરમાં ગોઠવાયેલાં હોય છે કે તે બધામાંથી એક છંદનો રસ પ્રાપ્ત થાય છે.’

આપણે ગુજરાતીમાં ગદ્યકાવ્યને ‘અછાંદસ’ નામ આપીને છંદની સંબંધભાવના જાળવી રાખી. રવીન્દ્રનાથે ‘ગદ્યછંદ’ શબ્દ પ્રયોજ્યો. આપણા ‘અછાંદસ’ ની જેમ બંગાળીમાં ગદ્યછંદ સંજ્ઞા રૂઢ થઈ ગઈ. (અસમિયામાં પણ ‘ગદ્યછંદ’ સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે.) કાકુરે ગદ્યછંદને ‘ભાવનો છંદ’ કહ્યો છે, જેમાં ‘ભાવને જ ગુચ્છાવાર ગોઠવવામાં’ આવે છે. પ્રબોધચંદ્ર

સેન 'ગદગદ' સંજ્ઞાને સ્વ-વિરોધી ગણે છે. તેમને મતે ગદ્યકવિતામાં સ્પષ્ટ 'ગદ' નથી હોતો, 'ગદ'નો આભાસ હોય છે. એટલે તેઓ 'ગદ્યભાસ-યુક્ત ગદ્યકવિતાને 'છંદોત્તરિ' અથવા પદ્યગાંધી' કવિતા તરીકે ઓળખવાની હિમાયત કરે છે. આપણને ન્હાનાલાલની ડોલન શૈલીને અપાયેલી 'અપદ્યગદ્ય' સંજ્ઞાનું સ્મરણ થશે.

હવે આપણે 'સિપિકા'ની એક રચના જોઈએ.

એકદિ દિન : એક દિવસ

યાદ આવે છે તે ખપોરની વેળા. રહી રહીને વરસાદ મંદ પડી જાય, વળા પાછો વેળાસો પવન તેને ઉન્નત બનાવી દે.

ઔરડામાં અંધારું હતું, કામમાં મન લાગતું નહોતું. વીણા હાથમાં લઈ વર્ષાનું ગીત ગાતાં મસ્તારના સૂર છેડ્યા.

ખાજુના ઔરડામાંથી તે એક વાર બારણા સુધી આવી, ફરી પાછી વળા ગઈ. ફરી એક વાર બહાર આવી ને જીલી રહી. તે પછી ધીમે ધીમે અંદર આવીને બેઠી. તેના હાથમાં સીવવાનું કામ હતું, માથું નીચું રાખીને સીવવા લાગી, તે પછી સીવવાનું બંધ કરીને ખારી બહાર અસ્પષ્ટ દેખાતાં ઝાડ તરફ જોઈ રહી.

વરસાદ બંધ થયો, મારું ગીત થંભી ગયું. તે જીતેને વાળ બાંધવા ગઈ.

આ સિવાય ખાજુ કંઈ નહિ. વરસાદમાં, ગીતમાં, નવરાશમાં, અંધારામાં જડાયેલી તે એક ખપોરની વેળા.

ઈતિહાસમાં રાજમહારાજોની કથા છે, યુદ્ધ-સંધાની વાતો સસ્તી થઈને દેહાદેવી કરે છે, પણ એક ખપોર વેળાની નાની અમથી એક વાતનો ટુકડો દુર્લભ રત્નની જેમ કાલના કોટરમાં છૂપો રહી ગયો, બે જ જણને તેની ખબર છે.

આ રચનામાં 'કાઈ' 'ગદ' નથી એટલું જ નહિ, રચનાને ગદ્યની જેમ છાપી છે. અહીં 'ગદ'નો કાઈ નિયમિત લય નથી, પણ અવાજની ચઢતીર છે, જે અમુક બિન્દુએ 'ગદ'ની જેમ વાચનને નિયંત્રિત કરે છે. અહીં હજી ભાષા અને ભૂમિતિ 'સસજ્જ સલજ્જ' ભાવ ગયો નથી. સ્વરૂપ તરીકે કાવ્યના ખાનામાં આ રચનાઓ નાખવાની અવલોકનમાં કવિ પોતે છે. તે કહે છે તેમ અહીં તેમજે 'વાકચોને પદ્યની જેમ ખંડિત' કર્યાં નથી.

પરંતુ આ પ્રકારની રચનાઓનો કપાસ કાઢવા મારે, કહો કે આ સ્વરૂપને ખિલવવાની સંભાવનાઓ અંગે મનમાં કરોડક સંદેહ, સંકેતો હોય કે કેમ, તેમણે કવિત્વમય ગદ્ય લખતા કલાગુરુ અવનીન્દનાથને અને બંગાળી કવિતાક્ષેત્રે છંદોના જાદુગર ગણાતા કવિ સત્યેન્દ્રનાથને આ અગાઉ પણ આ દિશામાં પ્રયોગો કરી જોવા લલામણુ કરી હતી.

પછી સ્વયં રવીન્દ્રનાથે ૧૯૩૨માં 'સિપિકા' પછી દશે વર્ષે પ્રકટ થતા સંગ્રહ 'પુનશ્ચ'માં સંક્રાંત્યરહિત થઈને ગદ્યકવિતાઓ આપી. અહીં તેમણે પંક્તિઓને 'પ્રોમેનિકલ' ગદ્યની જેમ પેરેબ્રાફમાં નહિ, પણ સ્વતંત્ર એકમ તરીકે સ્થાન આપ્યું. પરિણામે તેનું સ્વરૂપ મુક્તગદ જેવું

ખન્યુ', જોકે સુક્ત છંદમાં છંદ તો હોય જ છે, જ્યારે અહીં કાષ્ઠ છંદ નથી, રવીન્દ્રનાથની ભાષામાં કહીએ તો તે 'ભાવછંદ' છે.

‘પુનશ્ચ’માંથી આવી એક ગદ્યકવિતાનો અંશ બેઠ્યો:

સાધારણ મેયે: સામાન્ય છોકરી

હું પરદે રહેતી છોકરી છું, —

ઓળખી નહિ શકો મને,

તમારી છેલ્લી વાર્તાની ચોપડી વાંચી છે,

શરતે બાપુ,

“વાસી ફૂલની માળા” —

તમારી નાયિકા એલોદેશીને છવલેણ ઘાંટી આવી હતી પાંચીસ વર્ષની ઉમ્મરે.

પચ્ચીસ વર્ષની ઉમ્મર સાથે હતી તેને સ્પર્ધા

બેનુ', તમે મહાનુભાવ ખરા,

જિતાડી દીધી તેને.

મારી વાત કરું

ઉમ્મર છે મારી નાની

એક જણાના મનને અડી ગઈ હતી

મારી આ કાચી ઉમ્મરની માથા

એ બાણી રોમાંચ બગે મારે દેહે; —

ભૂલી ગઈ હતી, અત્યંત સામાન્ય

છોકરી છું હું...

આ રચનામાં માત્ર છંદનું બંધન તોડી નાખવામાં આપ્યું છે એટલું જ નથી, કાવ્યમાં ગદ્યની સ્વાભાવિક ચાલથી ચાલવાનો ઉપક્રમ પણ છે.

એટલું જ નહિ, એ ગદ્ય પણ સહજ અને બોલચાલની ભંગિલાળું છે. છંદમાંથી છંદમુક્તિ તરફ જવાની રચનાત્મક માગ-પાછળ જે હેતુ છે તે તો ગદ્યની ક્ષમતાનો કવિતામાં ક્યાસ દાઢવાનો છે.

અહીં જે કે (પદ્ય)કવિતાની જેમ શબ્દોને તોડીને ખંડોમાં ગોડવ્યા છે, કહે કે એમનાં ભાવ પ્રમાણે ગુચ્છ કરીને ગોઠવ્યા છે. તેમાં પદ્યરચનાની જેમ વ્યુત્ક્રમની સહાય પણ લેવામાં આવી છે. અહીં ભાવાનુસાર યતિ આવે છે. એ છે રવીન્દ્રનાથનો ‘ભાવછંદ’ અર્થાત્ ‘ગદ્યછંદ’. આપણે કહીશું ‘અછાંદસ’.

હવે ‘સિપિકા’ની રચના અને ‘પુનશ્ચ’ની રચના — બન્ને માટે ‘ગદ્યકાવ્ય’ એવી એક સર્વ-સાધારણ સંજ્ઞા ભલે વાપરીએ, પણ બન્નેની ઇમારતમાં સ્પષ્ટ અંતર જોઈ શકાશે. ‘સિપિકા’ની રચનારીતિ અંગ્રેજી ‘ગીતાંજલિ’ની વધારે નજીક આવે છે, જ્યારે ‘પુનશ્ચ’ની રચનારીતિ સુક્તછંદની વધારે નજીક આવે છે. વળી, ‘સિપિકા’માં પ્રાયઃ ગદ્યાન્વય હોવા છતાં તે ગદ્યમાં હજી ‘કવેતાઈ’ સ્પર્શ છે. ‘સિપિકા’ની રચનાને ગદ્યકવિતાના ખાનામાં નાખીએ પછી એવો પ્રશ્ન થાય કે કવિત્વ-મય ગદ્ય રચનાને પણ ‘ગદ્યકાવ્ય’ કહેવાય કે નહિ.

બુદ્ધદેવ ખસુએ ‘આધુનિક પાંગણા કવિતા’ નામે પ્રકટ કરેલા અધુનિક ખંગાળી કવિતાના એક સંચયમાં અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુરની ‘કુંકડો, (કુંકડો) નામે એક ગદ્યકવિતા આપી છે. પ્રસ્તાવનામાં બુદ્ધદેવ લખે છે કે ‘અવનીન્દ્રનાથનું ગદ્ય જ કવિતા છે તેનો એક પ્રત્યક્ષ દાખલો આપવાની જરૂર હતી’.

પરંતુ કવિ શંખ ધોષ 'છંદર બારાન્દા' નામના પુસ્તકના એક લેખમાં 'ગદ્યકવિતા આર રવીન્દ્રનાથ'માં આ અંગે ચર્ચા કરતાં લખે છે કે અવનીન્દ્રનાથની 'આલોર કુંલકિ'—(તિજના સ્ફુલિંગ, જેમાંથી એક અંશ 'કુંકડો' નામે સ્વતંત્ર કવિતા તરીકે લેવામાં આવ્યો છે) રચનામાં રહેલા કવિત્વથી આપણે મુગ્ધ થઈએ છીએ, પણ તે રચના કવિતા નથી, કેમ કે કવિતાનું એક 'ફોર્મ' હોય છે અને એ રીતે જોતાં 'અવનીન્દ્રનાથનું' ગદ્ય જ કવિતા છે, એમ કહેવાનો કશો અર્થ નથી. એવું હોત તો છુદ્દેવને સમગ્ર રચનામાંથી એક અમુક ખંડ પસંદ કરી, પછી તે ગ્રાહ્યતા પડતો ન હોત. (છુદ્દેવે અવનીન્દ્રનાથની એ રચનાની પંક્તિઓ પોતાની રીતે ગ્રાહ્ય છે.)

એટલે અહીં આપણે પણ પાયાનો પ્રશ્ન પૂછવાનો રહે છે કે ગદ્ય 'કાવ્યાત્મક ગદ્ય' ક્યારે બને છે અને ક્યારે 'ગદ્યકાવ્ય' નથી બનતું, અને ગદ્યકાવ્યનું 'કાવ્યપણું' શામાં રહેલું છે ? *

અવનીન્દ્રનાથની રચનાઓની ચર્ચા અહીં અંગ્રાજી ગદ્યકાવ્યના ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ પણ કરવી જોઈએ. અંગ્રાજી ઉદ્ભવે ખર્ચે છે તેમ રવીન્દ્રનાથે અવનીન્દ્રનાથને અંગ્રેજી 'ગીતાંજલિ'ના ઢબની રચનાઓ કરવા પ્રેર્યા હતા. ૧૯૧૯માં 'ભારતી' પત્રિકામાં અવનીન્દ્રનાથે 'આલોર કુંલકિ' છપાવવાનું શરૂ કર્યું, એ જ વર્ષે 'લિપિકા'ની શરૂઆતની રચનાઓ પણ

પ્રકટ થવા લાગી. 'લિપિકા'થી 'પુનશ્ચ'ની રચનાઓ લિન્ન રીતિની છે, તે આપણે જોઈએ. એ લિન્નતા દસ વર્ષે તેમણે સાધી. પરંતુ દરમ્યાનમાં અવનીન્દ્રનાથ (જેમને આવા ભવભૂતાના પ્રયોગો કરવામાં એક 'સાહિત્યકાર તરીકે' કોઈ 'પ્રતિષ્ઠા' ખેવાનો પ્રશ્ન નહોતો) ૧૯૨૭માં 'પાંડુરિકા' નામે કવિતા-ગુચ્છ આપે છે, એ રચનાઓને 'ગદ્યછંદ' તરીકે ઓળખવામાં આવી. તે પછી લગભગ ચાર વર્ષે રવીન્દ્રનાથે 'પુનશ્ચ'ની રચનાઓ કરી.

એટલે એક રીતે 'લિપિકા'થી 'પુનશ્ચ'ની રચના-રીતિના વિકાસમાં અવનીન્દ્રનાથની આ ગદ્યકવિતાઓનો ફાળો જોઈ શકાય.

પરંતુ એટલા માત્રથી અવનીન્દ્રનાથ અને રવીન્દ્રનાથની ગદ્યકવિતાને પાસે પાસે નહિ બેસાડાય. કેમ કે શંખ ધોષ લખે છે તેમ બંનેની ગદ્યકવિતા તરફની ગતિ વિપરીત દિશાઓમાંથી થઈ છે. રવીન્દ્રનાથ પદ્યછંદને ખોલતાં ખોલતાં ગદ્યકવિતાની દિશામાં જાય છે, જ્યારે ગદ્યને જ કવિતાનો સ્વાજ પહેરાવતાં પહેરાવતાં અવનીન્દ્રનાથ ગદ્યછંદને પકડવા જાય છે. એટલે શંખ ધોષ કહે છે કે ભલે છુદ્દેવ બસાએ લખ્યું હોય કે અવનીન્દ્રનાથનું 'ગદ્ય જ કવિતા છે, આપણે એ વાત જલદી કરીને કહી શકીએ કે તેમની કવિતા વસ્તુતઃ ગદ્ય છે.

રવીન્દ્રનાથની સર્જક પ્રતિભા એવી નવનવોન્મય-શાલિની છે કે તેઓ પોતે જ પોતાને વળોટી બંધ છે. હંદ્યુક્રિતી દિશામાં તેમના પ્રયોગો તેમના વિરોધી હૃત્તરસરિઓ આટ પડકારરૂપ રહ્યા છે. ખરેખર તો હંદ્યુક્રિતની રીતે વિચારીએ તો

* માહકમ છેડગરી અને જોગ્ગ મેક્કાલેન દ્વારા સંપાદિત ગ્રંથ 'મોડર્નિઝમ'માં કસ્ટર્વ રોકોટનો 'ધ પ્રોગ્રેસિવ એન્ડ કી વર્સ' લેખ જુઓ.

બંગાળી કવિતા કરતાં ગુજરાતી કવિતાને નિરખત વધારે છે. ઓગણીસમી સદીના અંત ભાગમાં આપણે અક્ષરમેળ સંસ્કૃત વૃત્તો તરફ ગયા. ગુજરાતી કવિતા-ક્ષેત્રે એ એક મેઠી પીછેઠડ હતી. (સંસ્કૃત વૃત્તો આપણી ભાષાના બંધારણને એટલાં અનુરૂપ નથી.) તે પછી આપણા પણ અનેક કવિઓનો પુરુષાર્થ હંદ રાખીને છંદમાં કેટલી મુક્તિ મેળવી શકાય તે દિશામાં રહ્યો.

અંગ્રેજી કવિતાના બ્લેન્ક વર્સના અનુલક્ષ્યમાં બળવંતરાયે પ્રાસરહિત અગ્રેય પ્રવાહી પદ્યની હિમાયત કરી, પ્રાસ, યતિ અને પંક્તિઅંતે વિરામનાં બંધનો તોડ્યાં. સંસ્કૃત વૃત્તોનાં પ્રચુર ઉપયોગ પછી વળી આપણે માત્રિક છંદો ભણી ગયા. માત્રિક છંદોમાં બંધન પ્રમાણમાં ઓછું છે. તે પછી એ માત્રિકને આપણે પરંપરિત કરી છંદમુક્તિની દિશામાં વળી એક ડગલું આગળ વધ્યા. મનહર-વનવેલીના પ્રયોગો પણ એક રીતે છંદમુક્તિની દિશાના છે. એ પછી આપણે અર્જુનસના હુગમાં પ્રવેશ કર્યો. (જે કે છંદ-મુક્તિની દિશામાં નહાનાલાલે ‘ડોલનશૈલી’ની શરૂઆત તો દાયકાઓ પહેલાં કરેલી, પણ એ માત્ર તેમના કૃતિત્વ સુધી સીમિત રહી ગયેલી).

બંગાળીની વાત કરીએ તો એને મળી ગયો હતો નરમાં અત્યંત મોકળાશ મળે એવા ‘પયાર’ છંદનો વારસો. માધ્યકાળમાં પણ એ ખૂબ ખેડાયો હતો. આધુનિક કવિઓએ પણ પયારને સ્વીકાર્યો. ઓગણીસમી સદીમાં મધુસૂદન દત્તે પયારના પ્રયોગમાં છંદમુક્તિની પહેલી બારી ખોલી. તેમણે પણ બ્લેન્ક વર્સને અનુસરી પયારને પ્રાસરહિત અને પ્રવાહી બનાવ્યો. ‘મેઘનાદવધ’માં સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષા હોવા

છતાં સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણમાં ‘પયાર’ને તેમણે ખેડ્યો. પ્રાસની ખોટ ઝડપમદ્થી, આંતરપ્રાસથી પૂરી.

રવીન્દ્રનાથે પણ ૧૯૧૩માં ‘બલાકા’માં પયારનાં અનેક રૂપો પ્રયોજ્યાં, વિવિધ પ્રયોગો કરીને પયારને મુક્તછંદ બનાવી દીધો. તે પછી તે ‘પુનશ્ચ’ની છંદ-મુક્તિ તરફ – ‘ગદ્યછંદ’ તરફ ગયા. એ વખતે ‘કાન્થેર મુક્તિ’ નામના લેખમાં રવીન્દ્રનાથની ગદ્યછંદની સિદ્ધિની વાત કરતાં તરુણ કવિ સુધીન્દ્રનાથ દત્ત લખે છે : ‘પ્રત્યેક સત્ત્વશીલ કવિએ ગદ્ય અને પદ્યના વિવાદને ભૂંસી નાખવા ઇચ્છા રાખી છે, પણ સફળ થયા નહોતા. આટલા દિવસ પછી રવીન્દ્રનાથના પ્રયત્નથી એ વિરોધ દૂર થયો.’

તેમ છતાં સુધીન્દ્રનાથ ખીન્ત કવિઓને છંદ-મુક્તિની દિશામાં જવા અંગે ચેતવણી આપે છે. તેઓએ લખ્યું છે : ‘તપસ્યા દદ્મિન રવીન્દ્રનાથ માટે જે મોક્ષ છે આપણે માટે કદાચ સત્યાનાશની શરૂઆત બની જાય.’ તેમણે પોતે તે ગદ્યછંદનો કદીય વ્યવહાર કર્યો નથી.

પણ પરવર્તી બંગાળી કવિતામાં ગદ્યકવિતા લખાતી રહી છે, જે કે આપણે ત્યાં અર્જુનસનું જે પૂર આવ્યું, તેવું ત્યાં થયું નથી. પયારમાં બંગાળી કવિઓને ઘણી મોકળાશ છે. એટલે તેઓ ગદ્યકવિતા જ્યારે લખે છે, ત્યારે પ્રયોગોના એક ભાગ રૂપે, એ સાધ્યમના એક વિનિયોગ રૂપે.

જીવનાનંદદાસ રવીન્દ્રનાથ પછીના સૌથી મોટા બંગાળી કવિ ગણાય છે, પણ તેમણે અધિકતર તો છંદોબદ્ધ રચનાઓ લખી છે. આંકડાની રીતે વાત કરીએ તો, તેમની કુલેમળોને ઉપર કવિતાઓમાં

ગદ્યકાવ્યો માત્ર ૨૪ છે. ઉદાહરણરૂપ એકાદ કવિતા ભોદ્યું :

ધાસ

કુમળાં લીખોઈનાં પાંદડાં જેવા નરમલીલા પ્રકાશથી

પૂરી ભરાઈ ગઈ છે આ સવારની વેળાએ;
કાંતી નારંગી જેવું લીલું ધાસ-તણું જ સુધાણુ-
હરણું દાંત વડે તોડી રહ્યાં છે.

મને ઇચ્છ થાય છે આ ધાસની ઘાણુ હરિતમદની જેમ
ગદાસ પર ગદાસ ભરીને પીકું;

આ ધાસના શરીરને શૂંકુ - આંખે આંખ ધસું

ધાસની પાંખમાં મારાં પીછાં,
ધાસમાં ધાસ થઈને જન્મું કોઈ એક નિખિડ ધાસ-માતાના
શરીરના સુસ્વાદ અધકારમાંથી અવતરી.

બુદ્ધદેવ બસુને સુધીન્દ્રનાથ દત્તે એક પત્રમાં
લખ્યું હતું કે તમારી પઘરચના અંગે મારી એક
નાનકડી ફરિયાદ છે કે તેમાં ગદ્યનો પ્રભાવ અદ્ય
પ્રમાણ્ય છે. સુધીન્દ્રનાથ તો હાંદના માળખામાં
જ રહીને ગદ્ય અને પદ્યનો વિરોધ દૂર કરવા માગતા
હતા. અલગત, બુદ્ધદેવ પણ તેમના 'દમપત્તી' નામના
કાવ્યસંગ્રહની ભૂમિકામાં એ દિશામાં જવા માટે
પોતા માટે કેટલાંક સૂત્રો આપે છે :

૧. વાક્યવિન્યાસની મૌખિક રીતિને વળગી રહીશ.
૨. સાધુ ક્રિયાપદોનો ઉપયોગ નહિ કરું.
(મગ્ગળીમાં સાધુ અને ચલિત એવી બે શૈલીઓ છે. સાધુ એટલે શિષ્ટ, વ્યાકરણ-
સમત. ચલિત એટલે બોલચાલની. સાધુ-

ચલિતમાં મુખ્યભેદ ક્રિયાનાં રૂપો પરત્વે છે.)

૩. કવેનાઈ. ક્રિયા પદો વર્જનીય.
૪. કવેનાઈ શબ્દોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીશ
(મમ, તવ, કમુ, યથા, માએ, સને, યમે,
મનન વગેરે શબ્દોને પાસે પણ ફૂંકવા
નહિ દઈ.)
૫. 'મતો'ના અર્થમાં 'પ્રાપ', 'દાઓ'ના
અર્થમાં 'દેહ', 'દેખતે'ના અર્થમાં 'દેખિ-
ળારે', 'એલામ'ના અર્થમાં 'એતુ', 'પારિના'
ના અર્થમાં 'નારિ' એ બધાં પણ
નિર્મમતાથી વર્જનીય. 'હાથ'ને 'હસ્ત',
'ઝાડ'ને 'તરુ', 'ફલ'ને 'ફલ્પ', 'હવા'ને
'પવન', 'પૃથ્વી'ને 'ભુવન' કહીશ નહિ.
બોલચાલમાં એમને જે કહું છું, કવિતામાં
પણ તે જ કહીશ.
૬. અને તેમ છતાં ભાષા હશે સુગંધીર,
સાંસ્કૃતિક.

બુદ્ધદેવમાં બોલચાલનો લય (સ્પીચરિધમ)
પણ દ્વારા પણ ગદ્યકવિતાનું કામ કદાવવાની દૃષ્ટિથી
આવે છે. એટલે શું પણ કહે છે તેમ 'ગદ્યને
વાક્યબંધ નહિ, પરન્તુ વાક્યલય (સ્પીચરિધમ)નો
વ્યવહાર આધુનિક હાંદની બોલ હતા.' બુદ્ધદેવમાં
હાંદ અને અહાંદ વચ્ચેનો મધ્ય માર્ગ શોધવાના
પ્રયત્નો પણ હતા. એટલે 'ચિદકાષ સકાલ' (ચિદિકા
પર સવાર) જેવા ગદ્યકાવ્યમાં કડી (સ્લોકબદ્ધ
રચના)નો ઉપક્રમ પણ જોવા મળે છે. 'ખાંડકાહાંક'
નામના નિબંધમાં તેમણે લખ્યું છે :

“વસ્તુતઃ બંગાળી ગદ્યકવિતાની જે જુદી જુદી ધારાઓ બન્યું કે જોઈ શકાય છેઃ એક છે રાવીન્દ્રક રીતિ, તે વિશુદ્ધ ગદ્યની ચાલમાં છે, અને બીજીમાં વચ્ચે વચ્ચે પદ્યનો અવાજ સંભળાય છે. આ બીજી રીતમાંથી બંગાળીમાં ફ્રી વર્સના ઉદ્ભવની સંભાવના જોઈ શકાય છે.”

તે પછી બંગાળીમાં કવિ સમર સેનની ગદ્ય-કવિતાનું ઐતિહાસિક મહત્વ છે. અલબત્ત, તેમનો એક જ કવિતાસંગ્રહ મળે છે. પછી કવિ પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા. તેમની કવિતામાં રહેલ આધુનિક ભાવબોધને ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ એકદમ અનુકૂળ પડે છે. તેમની ‘મેઘદૂત’ કવિતાનો એક અંશ :

પાસેના ઓરકમાં

એક સ્ત્રી છોકરાને રમાડવાનાં

જોડકણું ગાય છે,

તે કલાન્ત સૂર

ખરી પડેલાં પાંદડાંની જેમ હવામાં તરે છે,

અને વચમાં વચમાં આગ સળગે છે

અધારા આકાશના વનમાં...

(અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

વ્યંગ કે કટાક્ષ સિદ્ધ કરવા માટે કવિને આ ‘ગદ્યછંદ’ વધારે અનુકૂળ આવે છે.

ગદ્યકાવ્યના આવિર્ભાવ પાછળ એક મહત્ત્વનું પરિબળ અન્ય ભાષાની કવિતાના ગદ્યાનુવાદો પણ છે. આરંભમાં જ આપણે જોયું તેમ બંગાળી

‘ગીતાંજલિ’નો અંગ્રેજી ગદ્યાનુવાદ જુદી જ રીતે બંગાળી ગદ્યકાવ્યના ઉદ્ભાવક બિન્દુ રૂપે છે. સુભાષ મુખોપાધ્યાય આજની બંગાળી કવિતાના અત્ર-પંક્તિના કવિઓમાંના એક છે. રાજનૈતિક કવિતા ભણી એક છતાં કાવ્યરીતિની કલાત્મકતાને કારણે તેમની કવિતા વ્યાપક સ્વીકાર પામી છે. ધર્મ અને દર્શન જો કવિતાનાં ગ્રેરક બળો હોઈ શકે તો કોઈ રાજકીય વિચાર કેમ નહિ? એવું એ માને છે. તેમણે હૃદયબદ્ધ કાવ્યો ઘણાં લખ્યાં છે, તો ગદ્યકાવ્યો પણ ઘણાં લખ્યાં છે. સમર સેનની કવિતાથી તેમની શરૂઆતની કવિતા પ્રભાવિત છે, પરંતુ સમર સેનના ‘ગદ્યછંદ’નો તેઓ વ્યવહાર તે વખતે કરતા નથી. તુર્કી કવિ નાજિમ હિકમતની કવિતાનો બંગાળી અનુવાદ (અલબત્ત, અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ અનુવાદના માધ્યમથી) તેમની કવિતાની દષ્ટિ-ભંગિમાં પરિવર્તન લાવે છે. તે પછી તેઓ અનેક ગદ્યકાવ્યો લખે છે. તેમની રચનામાં બોલચાલના લય સ્પીચરિધમનો આશ્ચર્યકારક ઉપયોગ છે. રેલ્વે ગાડીમાં માલસામાન વેચતા ફેરિયાની ભાપાલકણમાં લખાયેલી ‘આશ્ચર્ય કલમ’ માગ પ્રમાણે પૂરવડો પૂરો પાડનાર કવિઓ પરત્વે એક વ્યંગ્યાત્મક કવિતા છે. તેમની ‘કૂલ કૂટુંક ના કૂટુંક’ કવિતાનો એક અંશ તેમની ગદ્યકવિતા - રીતિનો અણસાર આપશે :

ફૂલ ફૂટો કે ન ફૂટો

આજ વસંત.

ફરસખંધ ફૂટપાયે

પાણીમાં પાય ખોડીને એક સૂકુંટુંક ગાડ

મંદકાવ્યો માત્ર ૨૪ છે. હિદાયતેશ્વરુપ એકાદ
કવિતા બોદેશુ :

ધાસ

કુમળાં લીબોઈનાં પાંદડાં જેવા નરમલીલા પ્રકાશથી
પૂરી ભરાઈ ગઈ છે આ સવારની વેળાએ;
કાચી નારંગી જેવું લીલું ધાસ-તેવું જ મુઘાણુ-
હરણું દાંત વડે તોડી રહ્યાં છે.
મને કંઈ થાય છે આ ધાસની દ્રાણુ હરિતમદની જેમ
મલાસ પર મલાસ ભરીને પીકે;
આ ધાસના શરીરને ચૂકું-આંખે આંખ ધણું
ધાસની પાંખમાં મારાં પીછાં,
ધાસમાં ધાસ થઈને જન્મું કોઈ એક નિખિડ ધાસ-માતાના
શરીરના કુસ્વાદ અંધકારમાંથી અવગરી.

બુદ્ધેવ બસને સુધીન્દ્રનાથ દત્તે એક પત્રમાં
લખ્યું હતું કે તમારી પદ્યરચના અંગે મારી એક
નાનકડી ફરિયાદ છે કે તેમાં ગદ્યનો પ્રભાવ અદ્ય
પ્રમાણમાં છે. સુધીન્દ્રનાથ તો જાહેના માળખામાં
જ રહીને ગદ્ય અને પદ્યનો વિરોધ દૂર કરવા મજ્જતા
હતા, અલગત, બુદ્ધેવ પણ તેમના 'દમયંતી' નામના
કાવ્યસંગ્રહની ભૂમિકામાં એ દિશામાં જવા માટે
પોતા માટે કેટલાંક સૂત્રો આપે છે :

૧. વાક્યવિન્યાસની મૌખિક રીતિને વળગી
રહીશ.
૨. સાધુ ક્રિયાપદોનો ઉપયોગ નહિ કરું.
(મંગલોમાં સાધુ અને ચલિત એવી બે
શૈલીઓ છે. સાધુ એટલે સિદ્ધ, વ્યાકરણ-
સમ્મત. ચલિત એટલે બોલચાલની. સાધુ-

ચલિતમાં મુખ્યબેદ ક્રિયાનાં રૂપો પરવે છે.)
૩. ક્વેનાઈ. ક્રિયાપદો વર્જનીય.

૪. ક્વેનાઈ શબ્દોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીશ
(મમ, તવ, કચુ, યથા, માત્રે, સને, દબે,
મતન વગેરે શબ્દોને પાસે પણ દૂંડવા
નહિ દઈ.)

૫. 'મતો'ના અર્થમાં 'પ્રાપ', 'દાઓ'ના
અર્થમાં 'દેહ', 'દેખતે'ના અર્થમાં 'દેખિ-
વારે', 'એલામ'ના અર્થમાં 'એનુ', 'પારિના'
ના અર્થમાં 'નારિ' એ બધાં પણ
નિર્મમતાથી વર્જનીય. 'હાથ'ને 'હસ્ત',
'આડ'ને 'તરુ', 'ફાલ'ને 'ફલપ', 'હવા'ને
'પ્રવન', 'પૃથ્વી'ને 'ભુવન' કહીશ નહિ.
બોલચાલમાં એમને જો કહું છું, કવિતામાં
પણ તે જ કહીશ.

૬. અને તેમ છતાં ભાષા હળી મુગલીર,
સાંસ્કૃતિક.

બુદ્ધેવમાં બોલચાલનો લય (સ્પીચરિધમ) ૬
પદ દ્વારા પણ ગદ્યકવિતાનું કામ કઢાવવાની દૃષ્ટિથી
આવે છે. એટલે શબ્દો કહે છે તેમ 'ગદ્યનો
વાક્યબંધ નહિ, પરંતુ વાક્યલય (સ્પીચરિધમ)નો
વ્યવહાર આધુનિક જાહેના બોજ હતી.' બુદ્ધેવમાં
જાહે અને અજાહે વચ્ચેનો મધ્ય માર્ગ શોધવાના
પ્રયત્નો પણ હતા. એટલે 'ચિદ્રાજ સદાસ' (ચિદ્રાજ
પર સવાર) જેવા ગદ્યકાવ્યમાં કડી (શ્લોકબંધ
રચના)નો ઉપક્રમ પણ જોવા મળે છે. 'બાંગ્લાજાહે'
નામના નિબંધમાં તેમણે લખ્યું છે :

“વસ્તુતઃ બંગાળી ગદ્યકવિતાની બે જુદી જુદી ધારાઓ બહુ દે ભેઈ શકાય છે : એક છે રાવીન્દ્ર સીતિ, તે વિશુદ્ધ ગદ્યની ચાલમાં છે, અને બીજીમાં વચ્ચે વચ્ચે પદ્યનો અવાજ સંભળાય છે. આ બીજી રીતમાંથી બંગાળીમાં ફી વર્સના ઉદ્ભવની સંભાવના ભેઈ શકાય છે.”

તે પછી બંગાળીમાં કવિ સમર સેનની ગદ્ય-કવિતાનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે. અલબત્ત, તેમનો એક જ કવિતાસંગ્રહ મળે છે. પછી કવિ પ્રત્યક્ષરત્વના ક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા. તેમની કવિતામાં રહેલ આધુનિક ભાવબોધને ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ એકદમ અનુકૂળ પડે છે. તેમની ‘મેઘદૂત’ કવિતાનો એક અંશ :

પાસેના ઓરડામાં
એક સ્ત્રી છોકરાને રમાડવાનાં
ભેડકણાં ગાય છે,

તે દલાન્ત સૂર
ખરી પોલાં પાંદડાંની જેમ હવામાં તરે છે,
અને વચમાં વચમાં આગ સળગે છે
અંધારા આકાશના વનમાં...

(અનુ. નગીનદાસ પારેખ)

વ્યંગ કે કટાક્ષ સિદ્ધ કરવા માટે કવિને આ ‘ગદ્યકદ’ વધારે અનુકૂળ આવે છે.

ગદ્યકાવ્યના અવિભાવ પાછળ એક મહત્ત્વનું પરિબળ અન્ય ભાષાની કવિતાના ગદ્યાનુવાદો પણ છે. આરંભમાં જ આપણે જોયું તેમ બંગાળી

‘ગીતાંજલિ’નો અંગ્રેજી ગદ્યાનુવાદ જુદી જ રીતે બંગાળી ગદ્યકાવ્યના ઉદ્ભાવક પિન્દુ રૂપે છે. સુભાષ મુખોપાધ્યાય આજની બંગાળી કવિતાના અગ્ર-પંક્તિના કવિઓમાંનાં એક છે. રાજનૈતિક કવિતા લાગુ એક છતાં કાવ્યરીતિની કલાત્મકતાને કારણે તેમની કવિતા વ્યાપક સ્વીકાર પામી છે. ધર્મ અને દર્શન બે કવિતાનાં પ્રેરક બળો હોઈ શકે તો દોઈ રાજકીય વિચાર કેમ નહિ? એવું એ માને છે. તેમણે છંદોબદ્ધ કાવ્યો ઘણાં લખ્યાં છે, તો ગદ્યકાવ્યો પણ ઘણાં લખ્યાં છે. સમર સેનની કવિતાથી તેમની શરૂઆતની કવિતા પ્રભાવિત છે, પરંતુ સમર સેનના ‘ગદ્યકદ’નો તેઓ વ્યવહાર તે વખતે કરતા નથી. તુફી કવિ નાજિમ હિકમતની કવિતાનો બંગાળી અનુવાદ (અલબત્ત, અંગ્રેજી અને ફ્રેંચ અનુવાદના માધ્યમથી) તેમની કવિતાની દષ્ટિ-ભંગિમાં પરિવર્તન લાવે છે. તે પછી તેઓ અનેક ગદ્યકાવ્યો લખે છે. તેમની રચનામાં ખોલચાલના લય સ્પીયરિધમનો આશ્ચર્યકારક ઉપયોગ છે. રેલ્વે ગાડીમાં માલસામાન વેચતા ફેરિયાની ભાપાલઢણમાં લખાયેલી ‘આશ્ચર્ય કલમ’ માગ પ્રમાણે પૂરવળા પૂરો પાડનાર કવિઓ પરત્વે એક વ્યંગ્યાત્મક કવિતા છે. તેમની ‘કૂલ કૂટક ના કૂટક’ કવિતાનો એક અંશ તેમની ગદ્યકવિતા - રીતિનો અણસાર આપશે :

કૂલ કૂટો કે ન કૂટો
આજ વસંત.
ફરસખંધ કૂટપાયે
પાણીમાં પાય ખોડીને એક સૂકુંકે આડ

કૃષ્ણાં કૃષ્ણાં પાનથી પાંસળાં ફાડીને હસે છે
કૃષ્ણ કૃષ્ણ કે ન કૃષ્ણ
આજ વસંત.

*

લાલ શાહીથી જાપેલી પીળી ક કૈતરી
જેવા આકાશને માથે ઝાઢીને
આ શેરીની એક કાળી કૃષ્ણી કુંવારી કન્યા
રેલિંગે જાતી દમાવીને
આવા કંઈ સત્તર વિચાર કરતી'તી—
(અનુ. જયંત પારેખ)

આ કવિતામાં 'ગદ્યબંદ' છે, પણ શંખ ધોષ કહે
છે તેમ તેમાં 'અંતર્લીન' જાંદનો આંદોલ પ્રગટે છે.
પરંતુ તે સાથે રોજબરોજના ગદ્યને અહીં પ્રયોજવામાં
આવ્યું છે. બંગાળીમાં તો કવિ સુભાષ મુખોપાધ્યાયની
આ પંક્તિ—'કૃષ્ણ કૃદક ના કૃદક/ આજ વસન્ત'
કહેવતરૂપ બની ગઈ છે, તેમાં તેનો વાણી-વિન્યાસ
પણ કારણરૂપ છે.

અગાઉ કહ્યું છે તેમ બંગાળીમાં પદ્યારંભ ધણી
મોક્ષાશ અપતો છંદ છે, એટલે વધારે તો પ્રયોજ
તરીકે બંગાળી કવિઓ 'ગદ્યબંદ' એટલે કે ગદ્યકાવ્યો

લખે છે. અત્યારના સમયના મુખ્ય કવિઓમાંના
એક શંખ ધોષે પણ ગદ્યકાવ્યો લખ્યાં છે.

છેલ્લે ફરી એક વાર બંગાળીમાં લખાતાં ગદ્ય-
કાવ્યોની રચનારીતિનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ.
બંગાળીમાં આજે પણ 'લિપિકા' તથા 'ગીતાંજલિ'.
ના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદની રીતિમાં જ ગદ્યકાવ્યો લખાય
છે. આ રીતિમાં અગાઉ જોયું તેમ, ગદ્યકાવ્યોનાં
વાક્યોને પદ્યની જેમ ખંડિત કરવામાં આવતાં
નથી. (હિંદીમાં ગદ્યકાવ્યોની આ જ રીતિ પ્રચલિત
છે.) બીજી રીતિ છે 'પુનઃ'ની. અહીં પદ્યબંદની
જેમ વાક્યોને લાવ પ્રમાણે ખંડિત કરવામાં આવે
છે. આપણી પરિભાષામાં આ જાતનાં ગદ્યકાવ્યો
'અછાંદસ'નું અભિધાન પામશે. છુદ્દેવ બસુ,
શક્તિ ચટ્ટોપાધ્યાય, શંખ ધોષ વગેરે સમર્થ
કવિઓએ બન્ને રીતિમાં ગદ્યકાવ્યો રચ્યાં છે.
અસમિયા ગદ્યકાવ્યમાં પણ આ બન્ને રીતિ સ્વીકૃતિ
પામેલી છે. આ બન્ને રીતિની કાર્યસાધકતા એક
જ જાતની રહે છે કે કેમ તે અલગ અર્થાનો વિષય
થઈ શકે. મારે મતે આ બન્ને રચનારીતિ લાવકો -
આગળ જુદી જુદી અપેક્ષા જોવી કરે છે અને એ
રીતે બન્નેનો પ્રભાવ ધોડા જુદા જુદા રહેવાનો. □

ગુજરાતી ગદ્યકાવ્ય

દિનેશ કોઠારી

ગદ્યકાવ્ય કે અર્ધાદસ કાવ્ય તે આધુનિક સાહિત્યનો એક અસિનવ ઉન્મેષ છે.

કાવ્ય વિશેની આપણી પરંપરાગત અને પ્રચલિત માન્યતા એવી છે કે કાવ્યનું એકમાત્ર માધ્યમ પદ્ય છે. પદ્યબદ્ધ રચના તે જ કાવ્ય. આવી માન્યતાથી ટેવાયેલા શ્રદ્ધિગત માનસને ગદ્યના માધ્યમ દ્વારા કાવ્યનિર્ધિનો ખયાલ આઘાતજનક લાગે તે સ્વાભાવિક છે. આથી ગદ્યને કાવ્યમાધ્યમ તરીકે સ્વીકારનારા વિવેચકો આ આઘાતને ઝાંખો-પાંખો કરી નાખવા માટે તેનો પરંપરા સાથે કાંઈક સંબંધ સાંકળવા સંસ્કૃત પૂર્વાચાર્યોનાં વિધાનોનો વારંવાર ઉપયોગ કરતા રહ્યા છે. પંડિતયુગના કવિ નહિનાલાલે કાવ્યમાધ્યમ તરીકે પદ્યના બદલે અપદ્યાગદ્ય કે ડોલનશૈલીનો ઉપયોગ

કર્યો ત્યારે તેમણે પોતાના પ્રયોગના સમર્થનમાં વિશ્વનાથના સૂત્ર ‘વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્’નો આધાર લઈને જણાવ્યું હતું કે “રસ જેનો આત્મા છે એવું વાક્ય તે કાવ્ય... તો પછી ‘રસ’, ‘આત્મા’, કે ‘વાક્ય’નો અર્થ ગેયતા કે છદ્દોપદ્ધતા સિદ્ધ થાય નહીં ત્યાં સુધી તે બંનેમાંથી એકે કવિતાનું આવશ્યક અંગ ઠરે નહીં.”^૧ ઉમાશંકર જોશી ભામહીના એક વિધાનને યાદ કરીને જણાવે છે કે ‘આપણા સાહિત્યાચાર્યોએ ‘કાવ્યં ગદ્યં પદ્ય ચ’ કહીને કાવ્ય પદ્ય તેમ જ ગદ્ય બંનેમાં સિદ્ધ થઈ શકે તેમ કહ્યું છે.”^૨ ધીરુ પરીખ પંડિત જગન્નાથની વ્યાખ્યા ‘રમણીયાર્થ’ પ્રતિપાદક શબ્દ:

૧. ‘કનકુમાર-૧’ની પ્રસ્તાવના

૨. ‘સૈત્રી અને સ્વરૂપ’ પૃષ્ઠ ૩૦૦

કાવ્યમ'ને તેમાં હમેશા દરીને સ્પષ્ટ કરે છે કે
 “અહીં એઓ પશુ ‘સપ્ત’ પર જ ભાર મૂકે છે,
 નહીં કે પદ કે ગદ્ય પર.”^૩ રઘ્વકાવ્યના ભાષ્ય કે
 સમર્થન માટેની આવી રચના-વિચારણા અપ્રસ્તુત
 હાજે છે, કારણકે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં ‘કાવ્ય’
 સંસાર વ્યાપક અર્થમાં — અત્યારે આપણે જોને
 ‘સાહિત્ય’ કહીએ છીએ તે અર્થમાં — પ્રયોગાઈ
 છે ત્યાં ‘કાવ્ય’ની અંતર્ગત સાત શ્રુતક કે
 મહાકાવ્ય જેવાં પદ્યસ્વરૂપોના જ નહીં, બદલે
 નાટક, કથા, આખ્યાયિકા જેવા ગદ્યસ્વરૂપોનો
 પશુ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ દૃષ્ટિએ અર્વાચીન
 નવસિદ્ધાન્તવલ્લભ-નિબંધ પશુ કાવ્ય જ ગણાય.
 આ અર્થમાં તે ગદ્યકાવ્યની સામે ક્રોધને ય વાંધો
 કે વિરોધ હોઈ શકે નહીં. વાંધા-વિરોધનું કારણ
 એ છે કે રઘ્વકાવ્યની આપણી આધુનિક વિભાવના
 તદ્દન નિરાણી જ છે. આધુનિક ગદ્યનવ્ય એટલે
 જીર્ણકાવ્યનાં લક્ષણો ધરાવતી કૃતિ. કલ્પનવાદી
 કવિ રિચર્ડ એલિંગ્ટનનો આધાર લઈને કહું તો
 “ગદ્યકાવ્ય એટલે ગદ્યરૂપે અભિવ્યક્ત કાવ્યસંભાર.”^૪

આપણે ત્યાં ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં જન્મેને બદલે
 ડોલનશૈલીમાં રચાયેલા ‘વસંતોત્સવ’ને પ્રગટ કરીને
 એક અભિવ્યક્ત, નવોદિત અને જન્મોત્સવ કવિ
 ન્હાનાલાલ પદ્ય-કાવ્યના સમીકરણને પ્રથમવાર
 પડકારે છે. તેમને પિંગળ નામિએ ઘરેલાં જન્મનાં

જાંઝર વર્તમાનશુભની નવપોવના કવિતાને નાનાં
 પડતાં હાજે છે. કાવ્ય માટે પદ્ય પરિહાસ અને
 આંદોલન કે રોલન અનિવાર્ય હાજે છે, તેથી તેઓ
 રોલનશૈલી એક નવા જન્મ — મહાજન્મ — ની શોધમાં
 નીકળે છે. નવા જન્મ માટેનો તેમનો આદર્શ છે
 અંગ્રેજી પદ્યનું વર્ણ. જન્મની શોધમાં નીકળેલા
 ન્હાનાલાલ લખનાં નિયત આવર્તનનાં ત્યાગ દરીને
 ગદ્યલય પાસે આવીને ઊભા રહે છે. હવે તો તે
 લગભગ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે કે રોલનશૈલી તે પદ્ય
 નહીં પશુ રાગદ્વલ્લ રઘ છે, ન્હાનાલાલ ‘વસંતોત્સવ’
 તત્ત્વ ‘પદ્ય’ નવપોવના જેવા જીર્ણકાવ્યે,
 ‘મન્દુકુમાર’, ‘જયાજયત’ વગેરે નાટકો તેમ જ
 મહાકાવ્યલય ‘કુરુક્ષેત્ર’માં રોલનશૈલીનાં બહેજો
 વિનયોગ કરે છે. ન્હાનાલાલની કવિપ્રતિભાના
 સ્પર્શો તેમાં શોધક કાવ્યપદ્ય પશુ જીતે છે ખરું,
 પરંતુ એક નવા કાવ્ય-માધ્યમ તરીકે તે નિષ્ફળ
 નીવડે છે. ન્હાનાલાલને પોતાને પશુ આ નિષ્ફળતા
 સમજાઈ ચૂકી હતી, તેઓ નિખાલસ એકરાર
 કરે છે કે “હું શોધવા ગયો મહાજન્મ, નાંખ્યો-
 જઈને રોલનશૈલીના શબ્દમંડળમાં. મહાજન્મે
 આરે મેં ‘પદ્ય’ને પાડ્યું નથી. કાવ્યકલાની મહારી
 નવપદ્ધતિ, આ સદીની આપણી સાહિત્યયર્ચાની
 અદ્યુત્તમતા, મહારી રોલનશૈલી મહારી જયપરાજયની
 સફીર્ણવર્ણી પ્રતિમા છે. ૧૮૬૮ના માર્ચમાં
 રોલનશૈલી જન્મી. આજે ૧૯૨૭માં ત્રીસ ત્રીસ
 વર્ષની સાહિત્યસિદ્ધિને અંતે હું ‘કિર્યાનું’ છું કે
 રોલનશૈલી એટલે વીસમી સદીની પહેલી પચીસીની
 શુર્જર સાહિત્યની દાર ને જીત. એ મહાજન્મ નથી,
 એટલી એની દાર છે, એનાથી વધારે રસવાદી

૩. ‘કવિશૈલ’ સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૮

૪. The prose poem is poetic content
 expressed in prose form — Richard
 Aldington

મહાઈદ શોધારો ત્યારે તે હારશે એટલી એની જીત છે.”પ હકીકતમાં ડોલનસૈલી ન્હાનાલાલની સાથે જ મરી પરવારે છે. આધુનિક અજંદસ કવિતા, દેવહુમાની જેમ, ડોલનસૈલીની ભસ્મમાંથી નથી જન્મી; તેના આવિર્ભાવ પાછળ કોઈ નવી જ પ્રક્રિયા કામ કરી રહેલી જણાય છે.

ગુજરાતી કવિતા માટે સર્જકોને ક્યારની, ય પદના કંઈક અંશે કૃતક અને અસ્કંક માધ્યમને બદલે વધારે સ્વાભાવિક અને લવચીક માધ્યમની જરૂર વર્તાતી હતી. બળવંતરાય કોકર નિયત ચતિભંગ, શ્લોકભંગ, અને શ્રુતિભંગ દ્વારા પૃથ્વી વગેરે અક્ષરમેળ વૃત્તોને પ્રવાહીરૂપ આપે છે. પદ્ધતિમાં નિયત સ્થાને આવતા મધ્યચતિ અને અત્યર્થાતનો ત્યાગ કરીને યથેચ્છ સ્થાને ચતિ પ્રયોજે છે, તેથી ગદ્યવાક્યની જેમ પદ્યવાક્યને પણ અર્થાનુસારી લંબાઈ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્લોકભંગને કારણે ગદ્યની જેમ પદ્યપરિચ્છેદની સુવિધા સાંપડે છે. શ્રુતિભંગ—અલબત્ત, અપવાદરૂપે—શબ્દના ઉચ્ચારણને સ્વાભાવિકતા આપે છે. યથેચ્છ વાક્યવિસ્તાર અને પદ્યપરિચ્છેદના નવા આયામે ઉમેરાયા છતાં હજી પદ્ય, ખાસ કરીને ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ, ખોલ્યાલના ગદ્યની સ્વાભાવિકતાથી તો દૂર જ રહી બન્યું છે. બળવંતરાય કોકરના કાવ્યની એક પદ્ધતિના અંશ “તને પવન શું કહું?”માંના પૃથ્વીછંદગત ‘પવન’ શબ્દના ઉચ્ચારણને ખોલ્યાલના ‘પવન’ શબ્દના ઉચ્ચારણ સાથે સરખાવતાં તે બે વચ્ચેનો ભેદ આપોઆપ જ પરખાઈ જશે.

૫. ‘અર્ધશાતાબ્દીના અનુભવખોલ’ પૃષ્ઠ ૫૫

સંસ્કૃત અક્ષરમેળ વૃત્તો કરતાં સંખ્યામેળ અને માત્રામેળ વૃત્તોમાં છંદને વધારે મોકળાશ મળી શકે તેમ હોવાથી મનહર, હરિગીત, જૂલણા વગેરે છંદોનાં પરંપરિત રૂપો તરફનો જોડ વધે છે અને તે પદ્યને ખોલ્યાલની વધારે નહટ લઈ બન્યું છે. હસમુખ પાઠકના કાવ્યની પદ્ધતિ ‘કોઈને કંઈ પૂછવું છે?’ કે ‘ને કોસ પર જે થાય છે તે થઈ ગયું’ પદ્ય અને ગદ્યની સીમારેખા પર ચાલતી દેખાય છે. ઉમાશંકર બેશી ‘છિન્નલિન્ન છુ’માં અક્ષરમેળ, માત્રામેળ, સંખ્યામેળ, લયમેળ એમ ચતુર્વિધ વૃત્તો ઉપરાંત ગદ્યલયનો ઉપયોગ કરીને અંગ્રેજીમાં જેને ‘polyphonic prose’ કહે છે તેવા સ્વરવૈવિધ્યશુક્ત ગદ્ય પાસે પહોંચી બન્યું છે. મુક્ત છંદમાંથી સંપૂર્ણ છંદમુક્તિ તરફ જવા માટે—ગદ્યના સીમાડામાં પગ મૂકવા માટે—માત્ર એક જ કાલું ઉપાડવાનું બાકી રહે છે.

કાવ્યરસિકોને તળલાપાની કવિતા ઉપરાંત પરલાપાની કવિતાના આસ્વાદનું આકર્ષણ રહે જ. આ આકર્ષણ કવિજીવોને આસ્વાદથી આગળ વધીને અનુવાદ સુધી દોરી બન્યું છે. પરલાપાની કવિતા બે એતદેશીય અને સજોત્ર હોય તો તેના અનુવાદ માટે ત્રણ વિકલ્પો રહે છે : સમશ્લોકી ભાષાંતર, અન્ય અનુકૂળ છંદનો ઉપયોગ અને ગદ્યાનુવાદ. કાલિદાસની કૃતિઓના સમશ્લોકી અનુવાદો થયા છે. મેઘાણી ‘રવીન્દ્રવીણા’માં રવિબાણનાં કાવ્યોને મુખ્યત્વે લોકહાળોમાં ઢાળે છે. ધૂમકેતુ ‘ગીતાંજલિ’નો ગદ્યાનુવાદ આપે છે. પરદેશી કવિતાના અનુવાદ માટે પદ્યને બદલે લયનિર્ધાર ગદ્યનું માધ્યમ જ

વધારે અનુકૂળ નીવડતું જણાયું છે. જો પરજ્ઞાપાની કવિતા ગદ્યના માધ્યમમાં આશ્લી શકાતી હોય તો સ્વનિર્ભય ગદ્યમાં મૌલિક સર્જનની શક્યતા પણ નકારી શકાય નહીં. અનુવાદપ્રવૃત્તિ ગદ્યકાવ્યની શક્યતાની નવી દિશા ઊઘાડી આપવામાં નિમિત્તરૂપ બને છે. ૧

છેક અવાંચીનયુગના આરંભથી આપણા સાહિત્ય-કારોની દષ્ટિ પ્રાથમિક સાહિત્યની પ્રતિવિધિ પર મંડાયેલી રહી છે. ઉત્તરોત્તર આ જ્ઞાતિ પ્રબળ પણ બનતી ગઈ છે. છેલ્લા સૈકામાં પશ્ચિમના દેશોમાં ગદ્યકાવ્યે ચોતાનું અસ્તિત્વ સાર્થક કરી બતાવ્યું છે. આપણે ત્યાં ટાંગેર પણ 'યુનક'માં ગદ્યકાવ્ય આપે છે. ગદ્યકાવ્યના સર્જન અને વિવેચનની પ્રવૃત્તિ આપણા કવિઓને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે. સમકાલીન મરાઠી-હિન્દી કવિતા પણ પદ્યચુકિત તરફ દબી રહી હતી. ગુજરાતનો કવિ તેની સાથે કદમ નિલાવીને ચાલવા માંડે છે.

અનુગાંધીયુગનો ગુજરાતી સર્જક બહુ કે વિશ્વનાગરિક બને છે. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ ત્રણ સમયગાળાના પ્રેરકશક્તિ (સંસારસુધારા, મંસ્કૃતિ-સમન્વય, દેશપ્રેમ-દક્ષિતપ્રેમ) ભારતની-ગુજરાતની બુદ્ધિમાંથી ફૂટેલા હતા. સર્જક તેનાથી ઘેરાયેલો હતો. નવયુગનો કવિ આ સાંકડી સીમાઓ વળાટીને વિશ્વના ચોકમાં આવીને ઊભો રહે છે. યંત્રોદ્યોગે સર્જેલી યાંત્રિકતા અને બબ્બે વિશ્વયુદ્ધોની બર્બરતાએ માનવીને સમૂળા ઉપેક્ષી નાખ્યો હતો. આપણે કવિ પણ તેની સાથે ધસે છે. આઝાદી પછીની દેશની

૧. જુઓ; હમાસ'કર જોશીદ્વારા 'પ્રતિભાવ' પૃષ્ઠ ૪૨

અવદશા પણ તેની આંખમાં આંખેલા સ્વપ્નના સરમાને લૂછી નાખે છે. ઘેરાન પટમાં ઊભેલો કવિ એક બાજુ નમન-નોટાર વારતવને તાત્રવા તાત્પર બને છે તો બીજી બાજુ નિજમાં નિમગ્ન બનીને પરા-વાસ્તવ (surreal)ના સ્તરો ઉકેલવા મથી રહે છે. કવિમાનસની આ પસંદાપેક્ષી આભોહવા તેની પાસે પસંદાપેક્ષી અવાજ માંગે છે. પરંપરાગત કાવ્યરૂઢી મળે ગળેલા કોટાની જેમ અંદરથી પોલી બની ગઈ હતી. કવિને ત્યાં કલ્પનો, ત્યાં પ્રતીકો અને ત્યાં સમપ્રવાહની તાતી જરૂર હતી. 'પદ્ય' મોહિનીસ્વરૂપ હવે તેને લોભાવી શકે તેમ ન હતું. પદ્યસમન્વય બંધિયાર તળાવ કરતાં સ્વનિર્ભય ગદ્યનો વહેલો પ્રવાહ જ તેને વધારે અનુકૂળ નીવડે તેમ હતો.

પરિણામે, ઈ. સ.ના સાતમા દાયકા આસપાસ મુખ્યત્વે 'સિતિજ' અને 'રે મહા'ના કવિઓને હાથે ગુજરાતી ગદ્યકાવ્યનો આવિર્ભાવ થાય છે. સ્વર્ગસ્થ જયુભાઈ રાવત કે વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી જેવા વડીલોના પ્રગટ-પ્રવચન અણગમતા છતાં એકવાર અંકુરિત થયેલું ગદ્યકાવ્ય ફાલવા, ફૂલવા, ફળવા માંડે છે. તેના ભાવિ વિશે ચિંતા કરવી પડે તેવી પરિસ્થિતિ અત્યારે રહી નથી. હા, તેના અતિરેક વિશે ચિંતા કરવી પડે તેવી ઘડી આવી પહોંચી છે ખરી.

આમ તો અનુગાંધીયુગમાં ગદ્યકાવ્યનું 'પરો' આપણને ૧૯૫૫માં પ્રગટ થયેલી 'પ્રાસન્નેય'ની પ્રશ્નચક્રા 'અંદિશા'માં મળે છે. પ્રસ્તાવનામાં સુરેશ જોશી તેને 'ગદ્યકાવ્ય' સમગ્રાથી જ ઓળખાવે છે. તેની ભાવસહિ પરત્વે વિચારતાં સુરેશ જોશીને તેમાં 'નાનાલાલની જાયા અણૂંબતી દેખાય છે.'

આપણે એટલું બેધડક ઉમેરી શકીએ કે તેમની ગદ્યશૈલી પર પણ ન્હાનાલાલની છાયા ઝળૂંબે છે. 'પ્રાસન્નેય'ના પ્રયત્ન તેમને ન્હાનાલાલની ડોલનશૈલીની આગળ લઈ જાય તેમ નથી. ગદ્યકાવ્યના ક્ષેત્રે અંદ્રિકા'નો ફાળો સરવાળે શૂન્ય જ રહે છે. જો કે, 'ક્ષિતિજ'માં પ્રગટ થયેલાં તેમનાં ભૂમિકાવ્યો સુરેશભાઈ અને શેખનાં કાવ્યોની સાથે ગદ્યકાવ્યના પ્રારંભ માટે નિમિત્તરૂપ બને છે ખરાં.

ગુજરાતી ગદ્યકાવ્યનું પ્રસ્થાનખિંદુ સુરેશજેશી છે. ગદ્યકાવ્ય તરફનો તેમનો ઓક, પરભાષાનાં કાવ્યોના ગદ્યાનુવાદ અને 'ક્ષિતિજ'નું સંપાદનકાર્ય ગદ્યકાવ્ય માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરી આપે છે. સુરેશભાઈનાં ગદ્યકાવ્યો 'ઇતરા' (૧૯૭૩)માં અંશસ્થ થયાં છે. તે કાવ્યોમાં તેમની રચનારીતિની એક કારિકા પકડાય છે. કાવ્યના પ્રારંભમાં કલ્પનયુક્ત કે કલ્પનમુક્ત સંબોધન, પછી તેનો પુરસ્કાર કે વિવર્તો આલેખતી કલ્પન-પરંપરા અને અંતે બહુધા પ્રથમ પંક્તિના જ પડધા ઝીલતી પદાવલિ. પ્રેમ (અપવાદરૂપે પ્રકૃતિ)ના દેન્દ્રમાંથી નીકળતી ત્રિજ્યાઓ પરિધ પર સાંપ્રત ચેતનાને સ્પર્શતી હોય છે. સંગ્રહમાંના ચાર, સાત, આઠ, નવ, દસ, અગિયાર નંબરનાં કાવ્યો આના ઉદાહરણરૂપ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણે સુપરિચિત સાતમા કાવ્યને તપાસીએ. કાવ્યના બિલાડની પંક્તિ છે : 'કદાચ હું કાલે નહીં હોઉં' પછી 'કાલે જો... થી શરૂ થતાં પાંચ કલ્પનોની સેર અને અંતે પ્રથમ પંક્તિનું પુનરાવર્તન. 'ઇતરા'ના કાવ્યો સુરેશભાઈની સંજ્ઞાતાનો સઘન સ્પર્શ કરાવતાં નથી. 'તારા મસ્તકનો મારા ખલા

પર પારિભ્રમતો. ઢગલો' જેવાં કલ્પનો જ કામણુ-મારાં નીવડે છે. અંતિમ દીર્ઘ કાવ્ય 'મૃણાલ ! મૃણાલ !' પણ આ જ રીતે રચાયેલું છે. પરંતુ પ્રેમ અને મૃત્યુઅંબના વચ્ચેના અસ્તિત્વવાદી તણાવ તેને ગભીરતા આપે છે. કલમની પ્રૌઢી પણ વર્તાય છે.

'તથાપિ' (૧૯૮૦)ના મોટા ફક્ક પર રચાયેલાં કાવ્યોમાં કંઈક નવી લાગિસા બેવા મળે છે તેનું નોંધપાત્ર કાવ્ય 'પાંચ અંકનું નાટક' કલ્પનવિરલ અને અભિધાપરાયણ હોવા છતાં કથાગંધી સંદર્ભ લયભીત નાયકની તત્ક્ષણને ઉપસાવી આપવામાં કારગત નીવડે છે.

સુરેશભાઈનાં ગદ્યકાવ્યો વાંચ્યા પછી લાગે છે કે ભાવકશ્રેષ્ઠ વિવેચક સુરેશભાઈનો તાલ કવિ સુરેશભાઈ સાથે મળતો નથી. ગદ્યકાવ્યના પ્રસ્થાનકાર તેની ટોચ લગલગ પણ પહોંચી શક્યા નથી. સુરેશભાઈની જ દબે કહું તો તેમનું અર્પણ જેટલું ગદ્યકાવ્યના ઇતિહાસને છે તેટલું ગદ્યકાવ્યને નથી.

૧૯૬૩માં પ્રગટ થયેલો રાધેશ્યામ શર્માનો કાવ્યસંગ્રહ 'આંસુ ને ચાંદરણું' અછાંદસ કાવ્યોનો આપણો પ્રથમ સંગ્રહ છે. કવિ પોતે તેમાં '૪૦ અછાંદસ રચનાઓ' તેવી નોંધ મૂકે છે, પરંતુ એમાંની 'કંઠાળો' રચના અષ્ટમાત્રિક પરંપરિત લયમાં બંધાયેલી છે ! આ પ્રથમ અછાંદસ કાવ્યસંગ્રહની વિશેષતા એ છે કે તેમાં આગળ ઉપર વિકસનારી અછાંદસ કાવ્યોની કેટલીક લઢણોનાં ખીળ દેખાય છે. વાક્યમાંના વ્યુત્ક્રમો, આકારસિદ્ધિ કે લયાસિદ્ધિ માટે કાવ્યખંડોના પ્રારંભમાં કે અંતમાં અસુક વ્યાકરણીય તરાહોનું પુનરાવર્તન (શ્વાસ લેનાર/

નિઃશ્વાસ નાખનાર / ઉચ્છ્વાસ હાઠનાર), પછીથી અતિરેકને કારણે ત્રાસદાયક નીવડનાર સંબંધક વિભક્તિજન્ય રૂપોનો ખડકલો (કામનાનો કોસ, અજખાતું પંખી વગેરે), કદપનો અને ઇન્દ્રિયવ્યત્યયો, ગદ્યલયમાં રચાયકાશ ગૂંથાતા મનહર (જોળ જોળ એક છટું નેઉં ! / અણકી જઈને નીંદ જોઈ !), હરિગીત (શુકની શેતાનિયતના શું લણાં એ વાઢકા !) વગેરે પર પ્રેરિત લયોતું મિશ્રણ - આ પ્રકારની લઢલો અનુગામી અછાંદસ કાવ્યોમાં રૂઢ જની ભય છે.

રાધેશ્યામ વિપયવસ્તુના વિકાસ, વળાંક, પરા-કાષ્ઠા પરત્વે હૃદયલક્ષ્ઠિ ગિર્નિકાવ્યો જેવી સુખદતા નજવી રાખે છે. ‘ટ્રેનમાં’, ‘પ્રેમાભાઈ હેલની સ્મૃતિ’માં વગેરે કાવ્યોનો પુદ્ગલ કેન્દ્રીય પ્રતીકથી બંધાય છે. આ સંગ્રહમાં સુક્તકશૈલીનાં કાવ્યોની સંખ્યા નોંધપાત્ર છે. દરેક સુક્તક બે ખંડમાં વહેંચાઈ જાય છે. સામ્યવૈષમ્યનો સંબંધ ઝાઝાય છે. ‘કામનાનો કોસ ઉપર / નામના ખીલા વગેરે / ખોડી દેવામાં આવ્યો છે !’માં અછાંદસ કાવ્યમાં નિર્વાર્થ ‘વડે’ નામયોગીનો ઉપયોગ તેમની વર્ણુસૂત્ર દર્શાવે છે ‘વડે’, ‘ખોડી’નાં યકગ્રસ્કૃત ઉચ્ચારણો ભાવને ઉપકારક નીવડે છે ‘હૃદિતાં સરધસ’ સંગ્રહની નોંધપાત્ર રચના છે. રાધેશ્યામ જેવા આધુનિક કવિ ‘શીર્ષત વિધવા’નો ઉપાક સાવ ઓલેલાણુ ધરેડયા કરે તે વિગત સખેદ આશ્ચર્ય જીવજવે તેવી છે. ‘આધુનિકતા’માં તેઓ માત્ર સપાટી પર જ વિહરતા દેખાય છે.

ગુલામ મોહમ્મદ શેખનો ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ ‘અથવા’ છેક ૧૯૭૪માં પ્રકાશિત થાય છે; પણ

તેમાં ગ્રંથસ્થ કાવ્યો ૧૯૬૦થી ‘સિલિજ’ વગેરેમાં પ્રગટ થયે જતાં હતાં. આ ચિત્રકાર કવિએ કલમ પાસેથી પીંછીનું કામ લીધું છે. તેમનાં કાવ્યો કદપનોની કપચીથી રચાયેલા મોઝેઈકનો ખયાલ આપે છે. આ કાવ્યમાંનાં કદપનોનો પરિચય આપવા ખેસીએ તો આખો કાવ્યસંગ્રહ ફરી છતા-રવો પડે. તેમની કદપનલીલાની ઝાંખી કરવા એકલતા, રિક્તતા, ચળવળ, સાથે સંદર્ભોલાં કેટલાંક કદપનો ભેઈંએ :

“પણ ખાલી છીપમાં
નસી ત્રયેલી માછલીનો આકાર
તરફતો હતો.” પૃ. ૨

“કોઈક વાર આકાશમાં છીણી મારીને
ખોઠારાં પાડી
શ્વાસ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.” પૃ. ૮

“ત્યારે કોરાં પરખીડયા જેવું ધર
સને વીંટળાઈ વળ્યું.” પૃ. ૧૩

“હીરાની દારી જેવો લીસો પાશવી
સૂનકાર.” પૃ. ૨૬

“અને કવિએ ..
વમુકા ગાયોની જેમ
રોવાનાં આંચળ ધાવે છે.” પૃ. ૬૩
“જેરામ પટેલનાં રેખાંકનો” ગ્રન્થમાંનું
ખીજું સમગ્ર કાવ્ય. પૃ. ૨૭

શ્રેષ્ઠે વિશ્વને ખારીક નજરે નિહાળ્યું છે
ઓટણું જ નહીં, તેઓ તને પચેન્દ્રિયથી પાચ્યા છે :

“સવારના તડકે ભોળપણમાં
સીમના થોરની વાડને બાથ ભરી લીધી.
અને એનાં રૂંદેરૂંવાં છેડાઈ ગયાં.” પૃ. ૩૨

“ગંધ ચારેકર
અન્નની, માંસની, લોહીની-જેલની,
મહેલની,
ગઈકાલની, સદીઓની.” પૃ. ૬૦

“પિત્તળની ચામડીનો બોદો રણકાર.” પૃ. ૩૮

“કાચા મૂળાના સ્વાદ જેવો તડકો.” પૃ. ૬૦

“કાળા કાર્પેટ પર ગુલાબી પ્રેસિયરના
રેશમી પર્વતો પર
રડીખડી કીડી ચડે છે.” પૃ. ૧૭

ઉપર ટાંક્યાં તેવાં સ્પર્શ, ગંધ, શ્રુતિ, સ્વાદ, ગતિનાં કલ્પનો દરચકલ્પનોમાં ભળી-ગળી જઈને ગદ્યનું એક વિશિષ્ટ પોત (texture) રચી આપે છે. કાવ્યગત સંવેદન કલ્પનોના આ પોત પાછળ અસ્તરની જેમ રહે છે, તેને સીધું પામવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત નથી થતો. કલ્પનોને આકારતી જતી પદાવલિ લય દ્વારા ભાતીગળ પોતને સુધકૃતા અર્પે છે :

“ખાંડના ગાંગડા પર પડેલ પાણીના ડીપાંની ઘટ્ટામાં / મીઠાશ પી-પીને મરી ગઈ છે એક કીડી.” માં આ, આં, ઈ, ગ, ડ, પ, ટ-ની ઉપ-કારક વર્ણયોજના આપોઆપ પરખાઈ જાય તેમ છે.

સંગ્રહના ઉત્તરાર્ધમાંથી, આડમા દ્વયકાની, “શહેર” અને તે પછીની મોટા ભાગની રચનાઓમાં કાવ્યનો કાચાકલ્પ થયેલો જોવા મળે છે.

હવે સામાજિક સભાનતા આગળ ઊપસી આવે છે અને કલ્પનભાત અસ્તરને સ્થાને સરી જાય છે. શેષ ખેહદ બોલકા બની જાય છે. આંતરલયનું સ્થાન વાગ્મિતા લે છે. લગભગ વળગણરૂપ બનેલા જીગૃક્ષાત્રેરક સંદર્ભો સામાજિક સભાનતા અને વાચાળતાને કારણે ઓગળ્યા વગરના રહી જાય છે અને ગાંગડુ દાણાની જેમ ફડે છે. બાણે કે કાળે અર્જુનને લૂંટચો હોય તેવો અહંસાસ થાય છે !

લાલશંકર ઠાકરનાં અછાંદસ કાવ્યો ખે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે : ‘મારા નામને દરવાજે’ (૧૯૭૨) તથા ‘ખૂમ કાગળમાં કોરા’ (૧૯૭૪)માંનાં ટૂંકાં કાવ્યો અને ‘માણસની વાત’ (૧૯૬૮) નામે હજારેક પંક્તિની દીર્ઘ કૃતિ. લાલશંકરનાં ભિન્નિકાવ્યનું કાઠું નાગરી ગદ્યની લઢણથી ઘડાય છે. વાકચાન્વય ખલુધા વ્યાકરણની વ્યવસ્થા પાળે છે. વ્યુત્ક્રમનો ઉપયોગ ઓછો જ જોવા મળે છે. ‘દરવાજે’ નાં પ્રથમ દસ અછાંદસ કાવ્યોમાં વ્યુત્ક્રમયુક્ત વાક્ય માત્ર એક જ છે. કથનોનો પણ તેમને છોજ નથી. “વિશેષણની ચાદર ઓઢીને ભીંધી ગયેલા શબ્દો’ માટે તેમને અણુગમે છે. એકબાજુ વાક્યો વ્યાકરણની શિસ્ત પાળે છે તો બીજી બાજુ વાક્યોનું હાર્દ તર્કની વાડને-આકાંક્ષાને તોડી નાખે છે. આ paradox રસપ્રદ છે. તર્ક-ચિન્તતા તે લાલશંકરનો વસ્તુવિશેષ છે. જે અભિવ્યક્તિક્ષમ નથી તેની શબ્દ-તર્ક દ્વારા અભિવ્યક્તિ માટેની મથામણ અને તેમાંથી જન્મતી નિષ્ફળતા કાવ્યોના કેન્દ્રમાં છે. તેઓ કાવ્યમાં અર્થ કે તર્કની નહીં, પણ વર્ણુસાદસ્ય અને

કદપનસેરની આંગળી પકડીને આગળ વધે છે. વર્ણ-
સંયોજન અને કદપનની પસ દગીના નમૂના રૂપે માત્ર
એક-એક ઉદાહરણ જોઈએ :

“કૃતિ’ના પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશ
વિકૃતિવિરાનનાં અતિ સૂક્ષ્મ પાતળાં પડો
રડો રે રડો
રાભ રામના ‘રોલ’માં
‘આખરે તો સમય સળંગ છે’
હોલ આખે,
‘આખરે તો સમય સળંગ છે’
એવી જાંતિનો રેહો
મારા વડદાદાની ડાબી આંખથી આરબ્યો ”
‘દરવાજે’, પૃ. ૮૬

અત્રારણની પ્રથમ પંક્તિમાંના પ્રથમ શબ્દ
‘કૃતિ’ના પડધા રૂપે બીજી પંક્તિનો પ્રથમ શબ્દ
‘વિકૃતિ’ મળે છે. બીજી પંક્તિનો અંતિમ શબ્દ
‘પડ’ ત્રીજી પંક્તિમાંના ‘રડો રે રડો’માં જોડી
નળ છે. ત્રીજી પંક્તિમાંના ‘ર’ની વર્ણસંગાઈ
ચોથી પંક્તિના ‘રાભ રામના રોલ’માં સંભાય
છે. ‘રોલ’નો પડછાયો ‘હોલ’માં ઝિલાય છે અને
પછી ‘રેહો’માં રેલાય છે.

‘દરવાજે’ના છેતાલીસમાં કાવ્યનું દીર્ઘ શીર્ષક
‘પૂનામાં જન્મન ભાષા શીખતા ગયેલા પ્રબોધ
પરીખને ૭ પત્રો’ કાવ્યના સદર્ભનો નિર્દેશ કરે
છે. કાવ્યના પ્રથમ પત્રનો આરંભિક અંશ છે :

“પ્રબોધ !
પીળાં પતંગિયાંઓએ

હવે
હાંતો નજરના
ચરમા પહેરવા શરૂ કર્યા છે.” પૃ. ૭૫

કાવ્યપત્રના પ્રથમ શબ્દ ‘પ્રબોધ’ તે સંયો-
ધનને અંતે અપેક્ષિત અદ્ધવિરામ નહીં, પણ
આશ્ચર્યચિહ્ન છે. જન્મન ભાષા શીખીને પ્રબોધ
હવે પ્રણદ બનવા માંડે છે તેનો આધાત, અકળા-
મણ અને કટાક્ષ આશ્ચર્યચિહ્નમાં વ્યક્ત થાય છે.
‘પતંગિયાં’ શબ્દ ‘ચરમા’ સાથે સંકળાતા તેના
ઠોરાજત અર્થનું રૂપાંતર થાય છે. લાભશંકરનાં
કાવ્યોમાં વારંવાર પ્રયોજાઈને ‘પતંગિયું’ શબ્દ
પ્રતીકની કક્ષાએ પહોંચી ગયો છે. ‘પતંગિયું’
એટલે શૈશવ, ચંચળતા, નિર્દોષતા. તેની સામે
તોળાયેલો ‘ચરમા’ શબ્દ પાકિત્ય, પ્રૌઢ્યનો સૂચક
બને છે. ‘અરે રે, તરવરિયો છોકરડો પ્રબોધ હવે
જાન્યુમાનની ગાંસડી ભીપડીને પ્રૌઢ બનવા બેઠો
છે !” કલાનથી આ આધાતને ઉચિત ઉદાર
મળ્યો છે.

લાભશંકરનાં અષ્ટાદસ કાવ્યોને માગે ચાલતાં
ક્યારેક નાના-મોટા અકસ્માતો પણ નડે છે.
તર્કના હાડોહાડ વિરોધી લાભશંકર ભણે-અભણે
તર્કના પેંતરામાં ફસાઈ નળ છે. ‘જૂમ’માંની
સાતમી કૃતિ કવિ લાભશંકરને ગદ્યે કોઈ તર્ક-
શાસ્ત્રીની રચના બની નળ છે. કાવ્યની ઈમારતનો
પાયો તર્કની છટથી નંખાયો છે અને તર્કની એક
છંદ પર બીજી જોડણીને તેનું ચણતર થયું છે. કયાં
છે અહીં કાવ્યનો રોમાંચ ! લાભશંકર જેવા
લાભશંકર પણ સંબંધક વિભક્તિના પેલા નામચીન

રૂપકોમાં અવારનવાર રાચતા પડકાર છે. દાખલા શોધવા જુનું પડે તેમ નથી. અનિચ્છાનો પડછાયો, (વળી) અનિચ્છાનો પવન, શબ્દની ઝાંઝરી, આશ્ચર્યની હોડી, ધીરજની જિહ્વા, શક્યતાની કરવત... રૂપકોનાં આવાં ચોક્કાં ભાવકની ચેતનાના પ્રસારને કુંઠિત કરી નાખે છે.

‘માણસની વાત’ અઝાંદસ કાવ્યનો પ્રગલ્ભ પ્રયત્ન છે. લાલશાંકર વાતમાંડીને બેઠા છે ‘સ્વ’ની, પણ તેમ કરવા જતાં ‘સર્વ’ની વાત કર્યાં સિવાય છૂટકો જ નથી. ઓર્તેગા કહે છે તેમ ‘I am I plus my circumstances’. ‘સ્વ’ ‘સર્વ’ની સાથે એકરૂપ બની બળ્ય છે. કેન્દ્રવર્તી પ્રતીક ‘રોલીંગ શટર’ વ્યક્તિમાં રહેલા ‘દૈત’નું સશક્ત પ્રતીક બની રહે છે. પોતાનું સત્ત્વ બળબીને તે વિસ્તરતું પણ બળ્ય છે. કાવ્યમાં કેટલાંક સૂત્રાત્મક વિધાનો આવે છે, પણ તે પરસ્પરનો હેદ ઊડાડી દઈને કૃતિને નરવી રાખે છે. ઉમાશંકર જોશી નોંધે છે તેમ લયની લીલા આ કાવ્યનું એક અદકેરું આકર્ષણ છે. ગદ્યલયમાં આલતા કાવ્યમાં છંદોના ટુકડા, જોડકણાં, લોકગીતો વગેરેના લય લીલયા વણાઈ બળ્ય છે. કાવ્યની આ ખૂબીઓની નોંધ લીધા પછી પણ મારે એટલું કહેવાનું તો રહે જ છે કે લાઘવને ગુણ આ દીર્ઘ કાવ્યને વધારે compact બનાવત.

મનહર મોદી કાવ્યમાં ભાષાની સાથે કામ પાડવા માટે ભાષાની સામે પડનાર કવિ છે. તેની પ્રતીતિ તેમનો કાવ્યસંગ્રહ ‘ઝં તત્ સત્’ (૧૯૬૭) કરાવે છે. પોતાની કવિતાની અંતર્ગત ભાષાની

(જીવનની પણ) તાર્કિકતા સામે જોહાદ જગાડનાર કવિ લાલશાંકરે પણ રૂઢ ભાષાની આવી અને આટલી તોડફોડ કરી નથી. અભિધાથી દૂરના દૂર ચાલ્યા જઈને તેઓ absurd કવિતા સુધી પહોંચી બળ્ય છે. એટલે જ તેમનું એક કાવ્ય (અલખત, પરંપરિત લયયુક્ત) વાંચતાં સુરેશ જોશીને રેમ્બોની યાદ આવી ગઈ હતી. તેમનાં કાવ્યોની આરપાર નીકળવાનું કામ કપરું છે. કેવું કપરું છે તેનો ખ્યાલ આ કાવ્યોની આકૃતિ પ્રગટ કરી આપવાના ચિત્ર મોદીના મરણિયા પ્રયત્નો^૭ અને ચંદ્રકાન્ત શેઠના ગભરુ પ્રયત્નની^૮ નિષ્ફળતા દર્શાવે છે. બંનેનાં સંનિષ્ઠ પ્રયત્નો કાવ્યના પદેપદનો, કોશગત કે વ્યાકરણગત અર્થ નહીં, પણ સૌંદર્યગત અર્થ પ્રગટ કરીને તેની આકારસિદ્ધિ દર્શાવી શકતા નથી. છતાંય આ કાવ્યોમાંના અન્યત્ર જવદલે જ જોવા મળતા ગદ્ય-લિલ્લોળનું અને ચક્રચકિત કલ્પનોનું આકર્ષણ એવું તો પ્રચળ છે કે ‘ઝં તત્ સત્’ની અઝાંદસ કવિતાની કેમે કરીને ય ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી.

સ્વ. રાવજી પટેલના ‘અંગત’ (૧૯૭૦)માંનાં અઝાંદસ કાવ્યો રાવજીના કવિયશનું નિમિત્ત બની શકે એટલાં સક્ષમ નથી. ચિત્ર મોદી યોગ્ય નોંધે છે કે ‘અઝાંદસ સાથે રાવજીને ભાગ્યે જ મનમેળ થયો છે.’^૯ ‘હું’ જીવતો છું” સિવાયની બીજી એક પણ કૃતિ સુરેખ ઊતરી આવી નથી. તેમ છતાં ગુજરાતી ગદ્યકાવ્યની વાત કરતાં રાવજીને

૭ ‘બે દાયકા આર કવિ’ પૃ. ૧૯૦-૨૧૩

૮ ‘ઝં તત્ સત્’ પૃ. ૩૬-૩૮

૯ ‘બે દાયકા આર કવિ’ પૃ. ૮૭

યાદ ક્યાં વગર બિલકુલ ચાલે તેમ નથી. રાવજીની કસમે ગલકાવ્ય પર જનપદી પરિવેશની લીલી ઝાંચ પથરાય છે. આ આમીણુ પરિવેશ, “તમાકુના છોડને ઉછેરીએ એવી કાળજીથી/નોકરીને પાલવું છું” જેવી ઉપમાઓ, “કાચી ઢેરીના સ્વાદ જેવી પડોશીની ઠંડા” જેવાં કદપનો, “ઝખ કરતો/લીમડાની ટાચ પર સૂર્યોદય થયો” કે “ઝાડ પર બાચકો પોપટ બેસતા” જેવાં ચિત્રો અને “નહીં તો/આ રંવાડાંમાંથી કોયલ ક્યાંથી બોલે” જેવા ઉદ્ગારો દ્વારા પ્રવેશ છે. “સ્નાન કર્યા પછી/મિં લીલાછમ ખીડની વાસથી /અંગ લૂછવું”માંની આદિમતાની ઉત્કટતા અંગાળી કવિ જીવનાનંદ દાસની યાદ અપાવે તેટલી તીવ્ર છે. “હોય સાક્ષી, એ છે તે ભલે” અને “પણુ ઘોડીનું” લીલી પા નેત્રાય જ નહીં”માંની નિર્ભય અરજતતા અને “ઝખ કરતો”, “થતે તેરી”, “અબ્બક અબ્બક ધાવીશ” જેવા રવાનુકારી શબ્દ-પ્રયોગો રવરવતો સ્વાદ સર્જને આવે છે.

ચિત્ર મોદીનાં અર્જાદસ કાવ્યો જીર્મિકાવ્યો અને અંડકાવ્ય એમ બે સ્વરૂપે મળે છે. ‘જીર્મિનાસ’ (૧૯૭૪) ‘શાપિત વનમાં’ (૧૯૭૬) અને ‘દેશવટો’ (૧૯૭૮)માં તેમનાં જીર્મિકાવ્યો અંધસ્ય થયાં છે. તેમાં ‘દેશવટો’ તો સગભગ અર્જાદસ કાવ્યનો જ સંગ્રહ છે. ચિત્રનાં કાવ્યોમાં બે વિશેષતાઓ દેખાય છે : શૈશવનાં સંસ્મરણો અને બોલ-ચાલના ગતનો પ્રયોગ. ભૂતકાળ-પૂર્વજ-મના આચાર અને વર્તમાનની વિષમતા વચ્ચે ભીંસાના કવિને ઘેરવની સ્મૃતિ રાઉતરૂપ બને છે. સોનપરી, સુવર્ણ-નગરી, સરકસતો રિંગમાસ્ટર, ગંજીખાની રાણી,

છાદાજીનો ડંગોરો, બાળકની કુઠાડી વશેરે શિશુ-સૃષ્ટિમાંથી વીણેલાં કદપનો નવી આવોહવા જન્માવે છે. “હમણાં હમણાં/સાધું” અથુ” કંઈ કેમનું” ચાલે છે” અને “વાર, એવા તો મુસ્સો ચડે છે ને” જેવાં phrases સૂચવે છે કે ચિત્ર બોલચાલના ગલ પાસેથી કામ લેવા ધારે છે; પણ તેમાં તેમને રાવજી જેટલી ય સફળતા મળી નથી.

જીર્મિકાવ્યના સર્જનમાં મોટો દેખાતો કવિ ક્યનોમિં કાવ્ય ‘બાહુક’ (૧૯૮૨)માં અંગ વાળી દે છે. ‘બાહુક’માં અર્જાદસની ટેલકી નવી કળાએ ઉદ્ધાડ પામી છે. અત્યાર સુધી લખાયેલાં ટૂંકાં કે લાંબાં અર્જાદસ કાવ્યોનો આકાર જીર્મિકાવ્યનો હતો, ચિત્ર તેને અંડકાવ્ય માટે પૂર્ણાદે છે. ગલકાવ્યની વિભાવનાને નવો મરોડ મળે છે. ગલકાવ્ય તેનો મુખ્ય લય છે, પણ યથારુચને માત્રામેળ-અક્ષરમેળ વૃત્તો પણ પ્રયોજાયા છે ‘કાન્ત’ની જેમ તે પુરાણકથા-માંથી-મહાભારતના ‘નલોપાખ્યાન’માંથી—પ્રસન્નનું સૂચન મેળવે છે આચીન કથાસંદર્ભને સહેજ પણ માર્યા-મચડયા વગર તેનો આધુનિક સંવેદના મોટે કુશળતાથી ઉપયોગ કર્યો છે : “અંગ ખડું, પણ પડખયા વગરનું” નળના આત્મા અસ્તિત્વલોપત્ત આ કાવ્ય છે. પૌરાણિક કથાને કારણે શબ્દચયન, અલંકારછટા અને પાત્રોક્તિમાં પ્રયત્નવાર પ્રશિષ્ટ રીતનું અનુસંધાન એવા મળે છે. “લયસિદ્ધિ” ‘સ્થાનચ્યુત’, ‘યતિકાવ્ય’, ‘પિંજરસ્ય સારિડા’ આવી સંસ્કૃતપ્રધાન પદ્યવિનિ સતતતા ગલકાવ્યના અપરિચિત હતી. પ્રશિષ્ટ રીતિની અલંકારછટા જુઓ.

“દુર્ગદ્વાર તોડવા
ઉપયોગમાં લીધેલા
હસ્તી જેમ અક્ષખાઈ
દારુણુ ધાર પામતો
અને
છેતરે
ધસતા રથના
છૂટા પડતા ચક્ર જેમ
અનિયત ગતિને પામેતા
—નગ—”

પૃ. ૧૫-૧૬

“વિરહે કરીને
મુકામેલી કરસતામાંથી
સ્થાનચ્યુત થયેલું કંકણુ
પોતે
યોગસ્થાનથી
બ્રૂ થયાની ઝલાનિ સાથે,
પોડશીના રૂપરાશિના આટલા
ત્વરિત
ક્ષયનો
સંતાપ જિમેશતાં
લાચાહીન બને
એમ હું
મૂક જિલો છું ?”

પૃ. ૩૫-૩૬

પાત્રોની તત્ક્ષણની મનઃસ્થિતિ સાદી કે સાલ-
કાર બાનીમાં આખાદ જિલાય છે :

“હે નગરી !
હું નાગર છું.”

પૃ. ૨૨

માત્ર પાંચ જ શબ્દની આ લાઘવભરી ઉક્તિ
નાગર મટીને આરણ્યક બનતા નળની વેદનાને વાચા
આપવા સમર્થ છે. જીવનની નવી આગતુક ક્ષણોનો
અતિથિસત્કાર કરવાનો ગૃહસ્થધર્મ ન બળવી
શકનાર નળના ઉદ્ગારો—

‘પણ
તમે જ કહો
ગૃહ વગરનો
હું
હવે શાનો ગૃહસ્થ’

પૃ. ૩૮

ધારદાર છે. ‘ગૃહ વગરનો હું’ હવે શાનો
ગૃહસ્થ ‘માં પર’પરિત હરિગીત ગદ્યલયમાં સહજલાવે
લળી બય છે. પરિત્યક્ત દમયંતીના મનોભાવ
સમુચિત ઉપમાથી કવિ પકડે છે :

“સાગર દારા
અસ્વીકૃત યતાં
રણુ તરફ ધસતી
નદી જેવી
હું
મને લાગું છું”

પૃ. ૫૫

‘ખાહુક’ અછાંદસની નવી ત્રિજ્યાઓ આંકે છે.

‘પવનરૂપેરી’ના કવિ અંદકાન્ત શેઠ તેમના
ખીબ કાવ્યસંગ્રહ ‘જિહડતી દીવાલો’ (૧૯૭૪)માં
અછાંદસ તરફ પડખું ફેરવે છે અને તેમની કાવ્ય-
કલાની નવી દિશા જિહડે છે. આપણને ‘પણુ લાપાને
ભેટી ગયો ક્રોડ અલગારી’નો અનુભવ થાય છે. સમગ્ર
કાવ્યસંગ્રહ તેમના અમુક સમયગાળાના વિલક્ષણ

કવિમિશ્રજની અભિવ્યક્તિરૂપ લાગે છે. કાવ્યના કેન્દ્રમાં 'હું' છે. આ 'હું'નાં ત્રણ રૂપો છે : કવિ, વ્યક્તિ અને સામાજિક પ્રાણી. ત્રણેને પોત-પોતાની સમસ્યાઓ છે. કવિ 'અર્થ-અનર્થ'ના દ્વંદ્વ વચ્ચે અટવાયેલો છે. 'વ્યાક્રત' આત્મસિદ્ધિ માટેની મથામણથી અકળાયેલો છે. 'સામાજિક' કૃત્રિમ સજ્જતા અને સાંપ્રત દુર્દશાથી જકડાયેલો છે. આ 'હું' અર્થતંત્ર વાચાળ છે. તે વારંવાર લોકોને સંબોધીને વાતો કરતો રહે છે. સંબોધનપાત્ર વ્યક્તિઓનું વૈવિધ્ય અપાર છે. તેમાં 'કમળખત' પોતાની જાતથી માંડીને ગાંધીને ગાંધીને જોખતા મુરખીઓ, નાણાકોથળીવાળા વાલેસરીઓ, સુગરીગ્રાઈ, ખાખરાની ખિસકોલીઓ, ખુદાતાલા, દલા તરવાડી, લીલાધર ગાડગીસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સંબોધનરીતિ ગદ્યના તાણાવાણા વણી અપે છે. એક તો સંબોધનને કારણે સંબોધિત વ્યક્તિના સંબંધમાં ઉક્તિવૈચિત્ર્ય અને અવકાશ મળે છે. બીજું, ગદ્યમાં વાગિમતા પ્રવેશે છે પ્રધાન ગદ્યલય વાગિમતાનો છે. નિરંજન જગતે હૃદયલય વાગિમતા-ઉમેરીને તેની પાસેથી કાવ્યોચિત કામ લીધું હતું તેમ અંદકાન્ત ગદ્યવાગિમતા પાસેથી કામ કઢાવવા તાકે છે અને કેટલેક અંશે સફળ પણ થાય છે તે વેદનાને હસી કાઢવા હળવી ચાલે ચાલે છે, તેથી તેમાં રંગલાની રમૂજવૃત્તિ પણ જળે છે. ખટકે તેવા કવચિત્ત પ્રવેશેલા આચ્ય ઉદ્ગાર (૧૨૦૨) વિલક્ષણ કવિમિશ્રજને કારણે

અનુભૂતિનો વિસ્તાર સાધવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. "એકલોકલ યોર પર ઘરકલ્પ કાંટાણું મોત" જેવાં કદપતો અને "લાલચોળ લોહનાં સપનાં". માંના વિશેષણો કાવ્યકલાનાં ઘોતક છે હું કવિ ચંદ્રકાન્તને જ્યારે 'હુતુતુ' જેવાં કાવ્યોમાં શબ્દ રમતમાં રાયતો અને 'બાણુ ગુંતુ' જેવાં કાવ્યોમાં લોકહિતચિંતકની ટોપી પહેરીને મહાલતા ભેડે ત્યારે ધડીભર મારો રાજ્યો રંજમાં ફેરવાઈ જાય છે

ત્રિયકાન્ત મણિયાર બહુરુચિ કવિ નંદ તેઓ સમયની સાથે વહેતા રહ્યા છે. ચોર કાવ્યસંગ્રહ 'સમીપ' (૧૯૭૨)ના અંતભાગમ ગદ્યકાવ્યને પ્રવાહ વહેતો થાય છે, જે 'પ્રબલપ્રતિ (૧૯૭૪) અને 'વ્યોમલિપિ' (૧૯૭૬)માં પહેલા પટ પર પથરાય છે. 'સમીપ'માંના કાવ્ય 'ઇતિહાસ કાર ઇતિહાસમા' વાંચતાં જ અણસારો મળે છે ગદ્યનું કાવ્યમાં રૂપાતર તેમને દુર્ઘટ લાગે છે જેની 'પ્રબલપ્રતિ' આ પાકી પ્રતીતિ થાય છે 'કન્દુર્મ' નો આરંભ જુઓ. વ્યવહારુ ગદ્યનું મધ્ય સહેજ પથુ ઓગળ્યું નથી. હાં તો ગદ્યનું મધ્ય રહી જાય છે કે પછી તે કણકણ ઘર્ષને વેરા જાય છે. વિવેચકપ્રિય કૃતિ 'ઇંસની ઉક્તિ' અં લોકપ્રિય પણ નીવડેલાં કૃતિ 'એ લોકો' પણ અભિધાપ્રધાન અને ઘોલકી તો અને છે જ

'સમીપ'	કાવ્ય 'બળદ' પાં
'કાવાતુ'	પ્રાણીયાનો પાસે
ગતાથી	કાન્ત મરણાસ
ની વેદન	રજૂ કરે છે :
મારુ'	મણિયાર એ

રકની છાં

ફટી નીકળતો.” (પૃ. ૬૩) “એની ડાળીઓ જેમ
 ડોલાવવી હોય તેમ હું ડોલાવતો” (પૃ. ૬૩)
 જેવાં કલ્પનો કાવ્યને સ્પર્શક્ષમ બનાવે છે,
 પરંતુ “ખીન્ને બળદ” પંક્તિ પછીની છેવટની
 સાત પંક્તિઓમાંની અલિધા અને ચિપકાવેશું
 ચિંતન ‘ખીન્ને બળદ’ની વ્યંજનાને રેખીટાળી
 નાંખે છે. ‘ખીન્ને બળદ’નો ઉલ્લેખ જ મૃત્યુચક
 અને વિધિતી વક્તાને વ્યંજિત કરવા પર્યાપ્ત
 હતો. ‘પ્રબલગતિ’ના ‘Two flight 811’
 જેવાં કાવ્યો દર્શાવે છે કે અમેરિકાપ્રવાસનું
 ખાસસહજ કુતૂહલ કાવ્યવિસ્મયમાં રૂપાંતર પામ્યું
 નથી. કેટલાંક કાવ્યોમાં પ્રેમની મંસલ અભિવ્યક્તિ
 કાવ્યરોમાંય જન્માવવાને બદલે પ્રાકૃતતામાં ઢળી
 જાય છે. કાવ્યતત્ત્વની ઝલક જ મળે છે.
 ‘યશવંતને પત્ર’ના અંતમાં ખીચર પીરસનારી
 અઠાર વર્ષની છોકરી અને ખાવન વરસની સીનિયર
 વેઈટ્સનું વાતસલ્યચિત્ર ‘તસાવની પાળે-મા ને દીકરી
 મળ્યાં/તસાવ તો છલકાઈ ગયાં’ તે લોકગીતના
 સંદર્ભથી મ્હોરી બેઠે છે. તાજે શબ્દપ્રયોગ ‘તારક-
 ગણી’ પણ સૂચક છે. ‘ન્યૂ યૉર્ક-એક હરણુ’માંનું
 હરણુનું અને ‘ઝોનેટ્સ’માંનું બ્લીડ્સનું પ્રતીક
 તેમની પ્રતીકયોજના-શક્તિનો પરચો આપી રહે છે.
 ‘નેચિટના’માં પુરાકલ્પનનો ક્ષમયાળ વિનિયોગ
 થયો છે.

વ્યોમલિપિ’નાં ઠગલાખંધ કાવ્યો સૂચવે છે
 અમદ કાવ્યો આપનાર કવિ
 કાવ્ય જેવા નાજુક પદાર્થ
 પાડીને તેને નંદવી નાખે છે.

પરિણામે આપણા હાથમાં માત્ર આકર્ષક કાવ્યદુકકા
 જ આવે છે :

“કચરને ખોદના ટોદાળીના ઝટકા અને ટચકા
 જેવો દુકકાનો અવાજ,” પૃ. ૭

એક વાર પંખાને પંપાળ્યું, એ તો બીડી ગયું,
 પણ પછી હાથ એરા મુલાયમ બની ગયા કે જેને
 પંપાળું એ પંખી બની જાય!” પૃ. ૪૪

ગદ્યકાવ્યના વિદાસમાં પ્રિયકાન્તનું પ્રદાન
 એકંદરે અદ્ય છે. અન્યથા સમર્થ કવિ પ્રિયકાન્ત
 ગદ્યમાં કેવુંકે કૌવત બતાવે છે તે તપાસવાં જ
 આટલી વિગતે વિચારણુ કરી છે.

પોતાનાં કાવ્યોને ‘સરચિયલ’ સંજ્ઞાથી
 ઝાળખાવનાર સિતાંશુ ચશશ્ચંદ્રની કાવ્યસંગ્રહ
 ‘ઓડિસ્યુસનું હોલ્સ’ (૧૯૭૪) ગદ્યકાવ્યમાં
 પરવાસ્તવનું નવું આકર્ષક તત્ત્વ ઉમેરે છે.
 આધુનિક યુગના શાપિત માનવીના ચિંતનાં અગોચર
 જંઝાણોને ખોતરવા માટે સિતાંશુ ‘free associa-
 tions’, આદિમના-પુરાણ-ઈતિહાસના સંદર્ભો,
 લોકકથા-શિશુકથાનાં ઈંચિતો, પ્રત્યક્ષતા અને ઇન્દ્રિય-
 વ્યત્થ, લોકગીત તથા શિશુગીતોના લયપલટાઓ,
 વર્ણસાદરથ અને પ્રાસાનુપ્રાસ, વ્યંજક શબ્દો,
 વિશિષ્ટતાયુક્ત વિશેષણો, અભિનવ શબ્દપ્રયોગ
 વગેરે ઉપકરણોની મેળવણીમાંથી એક પ્રકારની
 સંકુલ શૈલી ઉપજાવે છે. આ શૈલીનો તાગ
 મેળવવાનું કામ કેટલેક અંશે દુષ્કર બની રહે છે.

આ શૈલીને સિતાંશુ કેવી ક્ષમતાથી પ્રયોગે છે
 તે સમજવા સંગ્રહના પ્રથમ કાવ્ય ‘એક સરચિયલ
 સફર’નો આરંભિક અંશ જોઈએ :

કવિમિત્રજની અભિવ્યક્તિરૂપ લાગે છે. કાવ્યના
 કેન્દ્રમાં ‘હું’ છે. આ ‘હું’નાં ત્રણ રૂપો છે :
 કવિ, વ્યક્તિ અને સામાજિક પ્રાણી. ત્રણેને પોતા-
 પોતાની સમસ્યાઓ છે. કવિ ‘અર્થ-અનર્થ’ના દ્વંદ્વ
 વચ્ચે અટવાયેલો છે. ‘વ્યાકત’ આત્મસિદ્ધિ માટેની
 મથામજુથી અકળાયેલો છે. ‘સામાજિક’ કૃત્રિમ
 સભ્યતા અને સાંપ્રત દુર્દશાથી જઠરાયેલો છે. આ
 ‘હું’ અત્યંત વાચાળ છે. તે વારંવાર લોકોને
 સંબોધીને વાતો કરતો રહે છે. સંબોધનપાત્ર
 વ્યક્તિઓનું દેવિધ્ય અપાર છે. તેમાં ‘કમળપત્ત’
 પોતાની જાતથી માંડીને ગાપતી ગોખતા સુરંગીઓ,
 નાણાકોથળીવાળા વાસેસરીઓ, સુગરીખાઈ, ખાખરા-
 ની ખિસકોલીઓ, ખુદાતાલા, દલા તરવાડી,
 લીલાધર ગાડગીલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ
 સંબોધનરીતિ ગદ્યના તાણાવાણા વણી અપે છે.
 એક તો સંબોધનને કારણે સંબોધિત વ્યક્તિના
 સંબંધમાં ઉક્તિવૈચિત્ર્યને અવકાશ મળે છે. બીજું,
 ગદ્યમાં વાગ્મિતા પ્રવેશે છે. પ્રધાન ગદ્યલય વાગ્મિતા
 નો છે. નિરંજન ભગતે હૃદયભ્રમ વાગ્મિતા-
 ઉમેરીને તેની પાસેથી કાવ્યોચિત કામ લીધું હતું
 તેમ ચંદ્રકાન્ત ગદ્યવાગ્મિતા પાસેથી કામ કઢાવવા
 ત્રાકે છે અને કેટલેક અંશે સફળ પણ થાય છે. તે
 વેદનાને હસી કાઢવા હળવી ચાલે ચાલે છે, તેથી
 તેમાં રંગલાની રમૂજવૃત્તિ પણ જળે છે. અન્યત્ર
 ખટકે તેવા કવચિત્ત પ્રવેશેલા માત્ર્ય ઉદ્ગારો (જેવા
 કે ‘રાંડ’) વિલક્ષણ કવિમિત્રજને કારણે નિર્વાણ
 બને છે. ખાળકયા, દંતકયા, લોકમાન્યતા, પુરાણકયા
 ગ્રંથગર્ભને સાહિત્યકૃતિમાંના સંદર્ભો અને અપાના
 સંદર્ભોનો રિઝીમકેરો, કહેવતોના અંશો

અનુભૂતિનો વિસ્તાર સાધવામાં ઉપયોગી નીવડે છે.
 “એકલ્લેકલ થોર પર ઘરકવું કાંટાળું મોત”
 જેવાં કલ્પનો અને “લાલચોળ લોકોનાં સપનાં”
 માંના વિશેષણ કાવ્યકલાનાં ઘોતક છે. હું કવિ
 ચંદ્રકાન્તને જ્યારે ‘હટુટુ’ જેવાં કાવ્યોમાં શબ્દ
 રમતમાં રાયતો અને ‘બાણુ ગેતુ’ જેવાં કાવ્યોમાં
 લોકહિતચિંતકની ટોપી પહેરીને ગહાલતો ભેડે છું
 ત્યારે ધડીભર મારો રાહલો રંજમાં ફેરવાઈ જાય છે.

પ્રિયકાન્ત અભિપ્રાય બદલુચિ કવિ નથી
 તેઓ સમયની સાથે વહેતા રહ્યા છે. ચોથા
 કાવ્યસંગ્રહ ‘સમીપ’ (૧૯૭૨)ના અંતભાગમાં
 ગદ્યકાવ્યને પ્રવાહ વહેતો થાય છે, જે ‘પ્રબલગતિ’
 (૧૯૭૪) અને ‘વ્યોમસિધિ’ (૧૯૭૬)માં પછોળા
 પટ પર પથરાય છે. ‘સમીપ’માંના કાવ્ય ‘ઈતિહાસ-
 કાર ઇતિહાસમાં’ વાંચતાં જ અણસારો મળે છે
 કે ગદ્યનું કાવ્યમાં રૂપાંતર તેમને દુર્ઘટ લાગે છે,
 જેની ‘પ્રબલગતિ’માં પાછા પ્રતીતિ થાય છે.
 ‘કન્દર્મ’નો આરંભ જુઓ. વ્યવહારુ ગદ્યનું ગદ્યનું
 સહેજ પણ ઓગળ્યું નથી. કાં તો ગદ્યનું ગદ્યનું
 રહી જાય છે કે પછી તે કણકણ યઈને વેરાઈ
 જાય છે. વિવેચકપ્રિય કૃતિ ‘ઈંદુની ઉક્તિ’ અને
 લોકપ્રિય પણ નીવડેલાં કૃતિ ‘એ લોકો’ પણ
 અભિધાપ્રધાન અને બહુ બેલાકાં તો બને છે જ.

‘સમીપ’ના એક જ કાવ્ય ‘બળદ’ પાસે
 રાકાવાનું મન થાય છે. પ્રાણીપાત્રો પાસેથી
 કુશળતાથી કામ લેનાર પ્રિયકાન્ત મરણસન્ન
 બળદની વેદના તેની એકાંતિ દ્વારા રજૂ કરે છે :

“મારું અભિપ્રાયું શિંગડું ઠાઈવાર એવું
 ડાહ્યાઈ જતું કે હોઠેલ સમીરને રક્તની”

ટ્ટી નીકળતી.” (પૃ. ૬૩) “એની ડાળીઓ જેમ
પ્રલાવવી હોય તેમ હું ડોલાવતો” (પૃ. ૬૩)
જેવાં કલ્પનો કાવ્યને સ્પર્શક્ષમ બનાવે છે,
રસુ “ખીન્ને ખળદ” પંક્તિ પછીની છેતટની
સાત પંક્તિઓમાંની અલિધા અને ચિપકાવેલું
ચિંતન ‘ખીન્ને ખળદ’ની વ્યંજનને રોળીડોળી
નાંખે છે. ‘ખીન્ને ખળદ’નો ઉદ્દેશ જ મૃત્યુચક
અને વિધિની વક્તાને વ્યંજિત કરવા પર્વાપ્ત
હોતો. ‘પ્રખલગતિ’ના ‘Twa flight 811’
જેવાં કાવ્યો દર્શાવે છે કે અમેરિકાપ્રવાસનું
ખાલસહજ કુતૂહલ કાવ્યવિસ્મયમાં રૂપાંતર પામ્યું
નથી. કેટલાંક કાવ્યોમાં પ્રેમની મંસલ અલિવ્યક્તિ
કાવ્યરોમાંય જન્મવાવાને બદલે પ્રાપ્તતામાં ઢળી
બય છે. કાવ્યતત્ત્વની ઝલક જ મળે છે.
‘યશર’તને પત્ર’ના અંતમાનું ખીચર પીરસનારી
અદાર વર્ષની છોકરી અને ખાવન વરસની સીનિયર
વેઇટ્સનું વાતસલ્પચિત્ર ‘તણાવની પાળે-મા ને દીકરી
મળ્યાં/તણાવ તો ઇસકાઈ ગયાં’ તે લોકગીતના
સંદર્ભથી મ્હોરી જોડે છે. તાળે શબ્દપ્રયોગ ‘તારક-
ગણી’ પણ સૂચક છે. ‘ન્યૂ યૉર્ક-એક હરણુ’માંનું
હરણુનું અને ‘ડોનેટ્સ’માંનું વ્હીલ્સનું પ્રતીક
તેમની પ્રતીકયોજના-શક્તિનો પરચો આપી રહે છે.
‘નચિકેતા’માં પુરાકલ્પનનો કામચાખ વિનિયોગ
થયો છે.

‘વ્યોમસિપિ’નાં ઠગલાખંધ કાવ્યો સૂચવે છે
કે સંઘેડાઉતાર હૃદયક કાવ્યો આપનાર કવિ
અર્જુન રચનાઓમાં કાવ્ય જેવા નાજુક પદાર્થ
સાથે અધીરાઈથી કામ પાડીને તેને નંદવી નાખે છે.

પરિણામે આપણા હાથમાં માત્ર આકર્ષક કાવ્યદુકડા
જ આવે છે :

“કચરને ખોદતા કાદાળીના ઝટકા અને ટચકા
જેવો દુકડાનો અવાજ,” પૃ. ૭

એક વાર પંખાને પંખાવ્યું, એ તો ભડી ગયું,
પણ પછી હાથ એના મુલાયમ બની ગયા કે જેને
પંખાળું એ પંખા બની બય !” પૃ. ૪૪

ગદ્યકાવ્યના વિકાસમાં પ્રિયકાન્તનું પ્રદાન
એકંદરે અદ્ય છે. અન્યથા સમર્થ કવિ પ્રિયકાન્ત
ગદ્યમાં કેવુંકે કૌવત બતાવે છે તે તપાસવાં જ
આટલી વિગતે વિચારણુ કરી છે.

પોતાનાં કાવ્યોને ‘સરરિયલ’ સંજ્ઞાથી
ઝાળખાવનાર સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની કાવ્યસંગ્રહ
‘ઓડિસ્સુસનું હલેસુ’ (૧૯૭૪) ગદ્યકાવ્યમાં
પરવાસ્તવનું નવું આકર્ષક તત્ત્વ ઉમેરે છે.
આધુનિક યુગના શાપિત માનવીના ચિત્તનાં અગ્રેયર
જંડાણોને ખોતરવા માટે સિતાંશુ ‘free associa-
tions’, આદિમતા-પુરાણ-ઈતિહાસના સંદર્ભો,
લોકકથા-શિશુકથાનાં ઇંગિતો, પ્રત્યક્ષતા અને ઇન્દ્રિય-
વ્યવય, લોકગીત તથા શિશુગીતાના લયપલટાઓ,
વર્ણસાદશ્ય અને પ્રાસાનુપ્રાસ, વ્યંજક શબ્દો,
વિશિષ્ટતાયુક્ત વિશેષણો, અભિનવ શબ્દપ્રયોગ
વગેરે ઉપકરણોની મેળવણીમાંથી એક પ્રકારની
સંકુલ શૈલી ઉપબન્ધે છે. આ શૈલીનો તાગ
મેળવવાનું કામ કેટલેક અંશે દુષ્કર બની રહે છે.

આ શૈલીને સિતાંશુ કેવી ક્ષમતાથી પ્રયોજે છે
તે સમજવા સંગ્રહના પ્રથમ કાવ્ય ‘એક સરરિયલ
સફર’નો આરંભિક અંશ નેહંએ :

“ ગયેલો તો મુજિયમાં.

ત્યાં જોયા મા ‘રાભ મખી.

તાળવે અથડાઈ બોલી પડયો :

રાભ, રાભ, સુથાર દંડ, સુથાર દંડ

કે ‘ કે નહીં ‘ દંડ નહીં ‘ દંડ.

થામ શું ? તે ચાલ્યો પાછો દબણાદી વાટે.

વાટમાં બહી મારી પગલી.

ધૂળી દગલીની એ તો સગલી.” પૃ. ૩

પ્રથમ પંક્તિ ચોજી ગયેલા ભૂતકાળનો સંદર્ભ રચે છે. ખીજી પંક્તિના “મા ‘રાભ મખી” તેમાં મૂંઝવણનો અર્થ ઉમેરે છે. “મા ‘રાભ” શબ્દ free association અને જોડકણના લયની મદદથી ચોથી પંક્તિમાંની સુથાર-ચણા-રાભની શિશુરૂપમાં લઈ જાય છે. અહીં ‘ચણા’ શબ્દ અધવાદાર છે. રાભનો નનો ‘થામ શું ?’ની મૂંઝવણ જાણી કરે છે. તે પાછો દબણાદી વાટે ચાલવા માટે છે. દક્ષિણ દિશાનો ઉલ્લેખ થમના સંદર્ભને કારણે મૂંઝવણને વ્યંજિત કરે છે. આમ, મૂંઝવણનો ભાવ ધૂંટાય છે ‘વાટે’ શબ્દ તે પછીની પંક્તિના ‘વાટમાં’ મળી જાય છે. તે પંક્તિનો અંતિમ શબ્દ ‘પગલી’ અનુપ્રાસ દ્વારા ‘દગલી’ અને ‘સગલી’માં લખાઈને લયને જુદો જોડો આપે છે. કાવ્યમાં આગળ વધતાં પેલો અધવાદાર રાખેલો ‘ચણા’ જડી આવે છે અને એમ કાવ્ય આગળ ચાલે છે.

આ પ્રકારનાં સરરિયલ કાવ્યો પછી બીજું ગોધુપાત જૂથ ‘મગનકાવ્યો’નું છે. આ કાવ્યોમાંનો અમુક કે તમુક વ્યક્તિ જ નથી, પણ

કવિથી માંડીને કોઈપણ વ્યક્તિ છે. તે વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં મુકાયેલો છે, જેમાં સાહિત્ય અને રાજકારણ પણ છે. મગનની વિડંબના માટે સંબોધનોનો, બોલચાલની ભાષાનો, અને લયલહેકાનો સચોટ પ્રયોગ થયો છે. “અરે રે, મગન, રાતે ગાભરે ?” જેવી ટૂંકી ઉક્તિઓ પણ લય-સિદ્ધિનો સમળ પુરાવો બની રહે છે. સંપ્રદાય ‘હેલુ’ કાવ્ય ‘દા. ત. મુબઈ : હયાતીની તપાસનો એક સરરિયલ અહેવાલ’ એક દીર્ઘ અને મહત્વાકાંક્ષી રચના છે. કાવ્યનો પરિવેશ નગરજીવનનો છે. તેમાં મુબઈનાં કેટલાંક સ્થળોનો નામેદાલેખ લેવાનો છતાં શીર્ષકમાં ‘દા. ત.’ શબ્દ તેને કોઈ પણ એક મહાનગરમાં ફેરવી નાખે છે આ મહાનગરમાં વસતી એક વ્યક્તિના ‘ચિત્તનિર્માણના સાતત્ય’નું આ કાવ્ય છે. ‘આયનો’ કાવ્યનાયકની સ્વર્નિત મનઃસ્થિતિનું કેન્દ્રવર્તી પ્રતીક છે આ પ્રતીકની સાથે નંદી, ઘેટાં, દ્રાક્ષ અને પંખી, કાજુ પંખી વગેરે પ્રતીકો સંકળાય છે અને વિવિધ આકર્ષક લયપલટામાં એકરસ બની જઈને કાવ્યની સંકુલ આકૃતિ નિર્મે છે. સંગ્રહ અને ભાવક બંનેની કાવ્યસૂત્રને કસે તેવું આ કાવ્ય છે.

ગ્રજલ અને છંદોબદ્ધ જાગિ-કાવ્યોના નિર્માણમાં એકસરખી હથોટી ધરાવનાર રાજેન્દ્ર શુક્લ અઘાંદસ કાવ્યરચના પર પણ એવી જ ધરાવે છે. તેની સાક્ષી ‘કોમલ રિપક્ષ’ (૧૯૭૦) જૂજ અઘાંદસ કાવ્યો ય પૂરે છે. ‘પંખ પવત’નું પુરા- રાધ્યસુગીન અથ ને કેન્દ્રવર્તી વે

શ્રી ચી. મં. ગ્રંથાલય

વિક્રિત નંબર ૨૮૪/૧

વાચકનું નામ પારુજ મણિયા

રેલ્વિસ્ટેશન

પુસ્તક નંબર ૩૪૩૪

લેખક દાદુભાઈ ઠાકર

પુસ્તકનું નામ અરવિંશીન ગુરુશાસ્ત્ર

અનારવિંશીની યાજ્ઞાસ્ત્ર

લેખક

તા.

૧૦-૭-૭૨

મંતર

યકની

વાચકની સહી

મ. રિ. પુસ્તક

ક્ર. નં.

પા. નં.

ક્ર. નં.

ક્ર. નં.

ક્ર. નં.

ક્ર. નં.

ક્ર. નં.

ક્ર. નં.

ક્ર. નં.

ક્ર. નં.

શોધ'માં તેમની શક્તિ સવિશેષ ખીલે છે. શાપકમાંનો વ્યાકરણની પરિભાષાનો પ્રયોગ કવિની આત્મ-અભિજ્ઞાનની અંખનાનો સંકેત કરે છે. બસ-બસટ-ના કેન્દ્રમાંથી ફૂટતી ત્રિભાષી બૌદ્ધસાહિત્યના સંદર્ભો, અંદ્રમંડળ, દાનતેના ઉલ્લેખ સુધી લંબાઈને કાવ્યને બૃહદ પરિમાણ અર્પે છે. પ્રથમ તેમ જ અંતિમ કાવ્યમાંનો ભતકકથાનો ગદ્યલય રાજેન્દ્રની લયસંજ્ઞા એક વધુ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

મણિલાલ દેસાઈ 'રાતેરી' (૧૯૬૮)માં અને હસમુખ પાઠક 'સાદુબ્ય' (૧૯૭૨)માં એકાધિક ગદ્યકાવ્યો આપે છે. પરંતુ ગદ્યકાવ્યનું નવું પરિમાણ સિદ્ધ કરે તેવી કૃતિઓ તો તેમની પાસેથી એક-એક જ મળે છે. મણિલાલનું 'અમદાવાદ' અને હસમુખનું 'અંતઘડીએ અભિ-

મિલ' તેમની શિરમોર કૃતિઓ છે. ચિનુ મોદીએ 'અમદાવાદ'ના^{૧૦} અને મનસુખ સલ્લાએ 'અંતઘડીએ અભિમિલ'^{૧૧}ના કવિકર્મનો અખિ-લાઈથી પરિચય કરાવ્યો છે. મારે તેમાં વિશેષ કશું ઉમેરવાનું ન હોવાથી પુનરાવર્તનનું પાપ કરવાને બદલે માત્ર અંશલિનિર્દેશ કરીને જ અટકું છું.

ગુજરાતી ગદ્યકાવ્ય અને કાવ્યગદ્યની યુનિયન પ્રગટ કરનારા ઉપર્યુક્ત કવિઓ ઉપરાંત ખીબ અસંખ્ય કવિઓએ ગદ્યકાવ્ય પર કલમ ચલાવી છે પણ તેમનું કોઈ મૌલિક પ્રદાન નથી. હું અહીં તેમનો નામોલ્લેખ કરવાનું ટાળું છું કેમ કે કોરી ચાદીમાં મને રસ નથી. જો કે, તેમનો વૈયક્તિક બળૂકા અવાજ સાંભળવા હું અવશ્ય તત્પર છું.

અંતમાં એ નોંધી લઉં કે આ લેખનું ફક્ત મેં અંશસ્થ કૃતિઓ પૂરતું મર્યાદિત રાખ્યું છે. મારી નજર મુખ્યત્વે અભિવ્યક્તિ પર મંડાયેલી છે. અનુશ્રૂતનો આલેખ મને અભિપ્રેત નથી. તેનો આકૃતિના અંશ રૂપે ખપ પૂરતો જ ઉપયોગ કર્યો છે. □

૧૦. 'બે દાયકા ચાર કવિ' પૃષ્ઠ ૧૪-૧૬
૧૧. 'પ્રતિભા અને પ્રતિભાવ' (સં. દેશાંકર જોશી) પૃષ્ઠ ૧૫૮-૧૬૬

નિશ્ચિત આરંભ અને અંત ધરાવતું કાવ્યાત્મક ગદ્ય એકાવા લાગ્યું.

(આ) એક ખીજ અભિપ્રાય મુજબ મજનંદન સહાયકૃત 'સૌન્દર્યોપાસક' (૧૯૧૧) પ્રથમ હિન્દી ગદ્યકાવ્ય છે. વાસ્તવમાં એ ઘટનારહિત સદ્યુનવલ છે. અહીં વારસો છે કાદંબરી શૈલીનો.

(૩) અનુવાદોમાં સુલભ થયેલું કાવ્યાત્મક ગદ્ય એના મૂળ કાવ્યનું સ્વરૂપ અમુક અંશે સાચવી શકતું હતું. ઉપાડ અને અંતની માર્મિકતા સાથે વચગાળાની વાગ્મિતા સાધી શકાય તો ગદ્યકાવ્યની રચના થઈ ગણાય. એવા સંતોષથી હિન્દી ગદ્યકાવ્યનો આરંભિક તખ્તો હર્યોલયો છે.

(૪) અભ્યસીઓએ ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રનાં નાટકોમાં અને અનુગામી પેઢીના લેખકોના કથા-સાહિત્યમાંથી કાવ્યાત્મક ગદ્યનાં અવતરણો માપીને હિન્દી ગદ્યકાવ્યનો ઇતિહાસ માંડ્યા છે. સને ૧૯૧૧માં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત 'ગીતાંજલિ'ના પ્રંગેજ અનુવાદ અને ભારતીય ભાષાઓમાં થયેલા એના ગદ્યાનુવાદના પ્રભાવ સાથે હિન્દી ગદ્ય-કાવ્યના ઉદ્ભવને ન જોડવા સલાન પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ એ હકીકત છે કે અન્ય ભાષાઓની કાવ્ય-તિઓના અનુવાદની પ્રક્રિયા સાથે હિન્દી ગદ્ય-કાવ્યને પાયાની નિસખત છે. સને ૧૯૧૪થી ૧૯૩૦ના આરંભિક તખ્તોની કેટલીક રચનાઓ ત્રિ અનુવાદ છે. ચંદ્રશેખર મુખર્જીની કૃતિ ઉદ્ભ્રાન્ત પ્રેમ'નો પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માએ રેલો હિન્દી અનુવાદ '૧૯૧૫'માં પ્રગટ થયેલો છે. ભારતી ભાવક જેમને નવલકથાકાર તરીકે વીસરી

ગયો છે એ કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામની સદ્યુનવલ 'ઉપા'નો ૧૯૨૪માં ગિરધર શર્માએ હિન્દી અનુવાદ કરેલો. એનો ઉલ્લેખ હિન્દી ગદ્યકાવ્યના ઐતિહાસિક વિકાસના સંદર્ભમાં શ્રી અષ્ટભુજપ્રસાદ પાંડેએ કર્યો છે. આ વિદ્વાન સુરેશ જેપીકૃત 'મરણોત્તર' વિશે જાણે તો એને પણ ગદ્યકાવ્ય ગણાવે.

(૫) વિખ્યાત કલામર્મજ્ઞ રાય કૃષ્ણદાસ-કૃત 'સાધના'નું પ્રકાશન ૧૯૧૬માં થયું. કાદંબરી શૈલીથી મુક્ત એવાં અર્વાચીન હિન્દી ગદ્યકાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ આ 'સાધના' જ છે. યોદ્ધા વ્હીટમેન અને ખલિલ જિબ્રાનનો પણ રાય કૃષ્ણદાસ પર પ્રભાવ ચર્ચાયો છે. 'હસ' માસિકના ૧૯૩૧ના એક અંકમાં એમણે લખેલું:

“ગીતાંજલિ’એ મારું હૃદય આપમેળે મોહી લીધું, એટલું જ નહિ, એના એકાદ પૃષ્ઠમાં જ એટલી સુકુમારતા, ભાવુકતા અને સરસતા મળી કે હું એમાં તન્મય થઈ ગયો, એ સાથે એ પ્રકારના કેટલાય ભાવ સમ્રત મેઘપટલની જેમ મારા અંતસ્તલમાં ઘેરાઈ આવ્યા”.

રવીન્દ્રનાથના પ્રભાવનો આ સ્વીકાર હિન્દી ગદ્યકાવ્યના આરંભિક તખ્તોના એક વ્યાપક સંક્ષેપનો પણ નિર્દેશ કરે છે. એટલું જ નહીં, ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં ગદ્યકાવ્ય મૂળિયાં નાખી રહ્યું હતું ત્યારે રવીન્દ્રનાથ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે પ્રભાવક નીવડ્યા હતા. સુનીલકુમાર ચૌદરૂંએ કહ્યું છે કે 'રવીન્દ્રનાથે એમનાં બંગાળી કાવ્યોના

હિન્દી ગદ્યકાવ્ય

રઘુવીર ઔધરી

હિન્દી સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠિત સમીક્ષકોએ ગદ્યકાવ્યને આશુ મંદસ્વ આપું નથી, એ હાંસિયામાં નોંધવા જેવી ઘટના રહી છે. ગદ્યકાવ્યની એવી ઠોઠ શકવર્તી કૃતિ પ્રગટ થાય કે જે એના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવાની ફરજ પાડે અથવા ઠોઠ વિદ્વાન વિવેચકતા હેયે આ સ્વરૂપનો મહિમા સ્થપાયો હોય અને એ સજ્જાનું ધ્યાન એવે; આ બંનેમાંથી એકેય ઘટના બની નથી. ત્રીભ, ઓથા અને પાંચમાં દાયકામાં ઠીઠીક ચર્ચાચેથી કૃતિઓ ‘સાધના’ (૧૯૧૬, રાય કૃષ્ણદાસ), ‘તરંગિણી’ (૧૯૧૯ વિયોગીહરિ), ‘અનન્તલ’ (૧૯૨૧, ચતુરસેન શાસ્ત્રી), ‘શબ્દનમ’ (૧૯૩૭, દિનેશનંદિની), ‘ચિંતા’ (૧૯૪૧, અણેય) માત્ર ઐતિહાસિક મંડસ્વ દાખલીને મહાકાળના

ચરણે કરમાઈ ગઈ છે, એ કારણે પણ હિન્દી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગદ્યકાવ્ય વિશે સ્વતંત્ર પ્રકરણો ભેવા મળતાં નથી. છેલ્લી પચીસીમાં ગદ્યકાવ્યના ધોડાક પદવીસક્ષી અભ્યાસ થયા છે.

હાલમાં ગદ્યકાવ્ય બધું કે અવેજીમાં પ્રવેશું સ્વરૂપ છે.

(૧) નિબંધમાં - ખાસ કરીને લલિત નિબંધોમાં - એનો સમાવેશ થયો, ઘટનારહિત લઘુનવલ્લ પણ અનિયત સ્વરૂપનાં ગદ્યકાવ્યો ઊપસી આવ્યા

(૨) (અ) આરંભિક તબક્કે એ અનુવાદ દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવ્યું. અન્ય ભાષાની કૃતિ હિન્દીમાં ઉતારવા બતાં, હંદ અને દલતા છોડીને, એનો ભાવાનુવાદ આપવા

નિશ્ચિત આરંભ અને અંત ધરાવતું કાવ્યાત્મક ગદ્ય ખેડાવા લાગ્યું.

(આ) એક ખીજ અભિપ્રાય મુજબ મજનંદન સહાયકૃત 'સૌન્દર્યોપાસક' (૧૯૧૧) પ્રથમ હિન્દી ગદ્યકાવ્ય છે. વાસ્તવમાં એ ઘટનારહિત લઘુનવલ છે. અહીં વારસો છે કાદંબરી શૈલીનો.

(૩) અનુવાદોમાં સુલભ થયેલું કાવ્યાત્મક ગદ્ય એના મૂળ કાવ્યનું સ્વરૂપ અમુક અંશે સાચવી શકતું હતું. ઉપાક એને અંતની માર્મિકતા સાથે વચગાળાની વાગ્મિતા સાધી શકાય તો ગદ્યકાવ્યની રચના થઈ ગણાય. એવા સંતોષથી હિન્દી ગદ્યકાવ્યનો આરંભિક તબક્કો હર્યોભર્યો છે.

(૪) અલ્પસીઓએ ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રનાં નાટકોમાં અને અનુગામી પેઢીના લેખકોના કથા-સાહિત્યમાંથી કાવ્યાત્મક ગદ્યનાં અવતરણો આપીને હિન્દી ગદ્યકાવ્યનો ઇતિહાસ માંડ્યા છે. અને ૧૯૧૧માં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત 'ગીતાંજલિ'ના પ્રંગેજી અનુવાદ અને ભારતીય ભાષાઓમાં થયેલા એના ગદ્યાનુવાદના પ્રભાવ સાથે હિન્દી ગદ્ય-કાવ્યના ઉદ્ભવને ન જોડવા સલાન પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ એ હકીકત છે કે અન્ય ભાષાઓની કાવ્ય-તિઓના અનુવાદની પ્રક્રિયા સાથે હિન્દી ગદ્ય-કાવ્યને પાયાની નિસબત છે. સને ૧૯૧૪થી ૧૯૩૦ના આરંભિક તબક્કાની કેટલીક રચનાઓ ત્રણ અનુવાદ છે. ચંદ્રશેખર મુખર્જીની કૃતિ ઉદ્ધ્રાન્ત પ્રેમ 'નો પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માએ રેલો હિન્દી અનુવાદ '૧૯૧૫'માં પ્રગટ થયેલો છે. જરાતી ભાવક જેમને નવલકથાકાર તરીકે વીસરી

ગયો છે એ કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામની લઘુનવલ 'ઉપા'નો ૧૯૨૪માં ગિરધર શર્માએ હિન્દી અનુવાદ કરેલો. એનો ઉલ્લેખ હિન્દી ગદ્યકાવ્યના ઐતિહાસિક વિકાસના સંદર્ભમાં શ્રી અષ્ટભુજપ્રસાદ પાંડેએ કર્યો છે. આ વિકાસ સુરેશ જેઠીકૃત 'મરણોત્તર' વિશે જાણે તો એને પણ ગદ્યકાવ્ય ગણાવે !

(૫) વિખ્યાત કલામર્મજ્ઞ રાય કૃષ્ણદાસ-કૃત 'સાધના'નું પ્રકાશન ૧૯૧૬માં થયું. કાદંબરી શૈલીથી મુક્ત એવાં અર્વાચીન હિન્દી ગદ્યકાવ્યોનો પ્રથમ સંગ્રહ આ 'સાધના' જ છે. પોલ્ટ વ્હીટમેન અને ખસિલ જિબ્રાનનો પણ રાય કૃષ્ણદાસ પર પ્રભાવ ચર્ચાયો છે. 'હસ' માસિકના ૧૯૩૧ના એક અંકમાં એમણે લખેલું :

“ગીતાંજલિ’એ માડું હૃદય આપમેળે મોહી લીધું, એટલું જ નહિ, એના એકાદ પૃષ્ઠમાં જ એટલી સુકુમારતા, લાવુકતા અને સરસતા મળી કે હું એમાં તન્મય થઈ ગયો, એ સાથે એ પ્રકારના કેટલાય ભાવ સચ્ચન મેઘપટલની જેમ મારા અંતસ્તત્ત્વમાં ઘેરાઈ આવ્યા”.

રવીન્દ્રનાથના પ્રભાવનો આ સ્વીકાર હિન્દી ગદ્યકાવ્યના આરંભિક તબક્કાના એક વ્યાપક લક્ષણનો પણ નિદેશ કરે છે. એટલું જ નહીં, ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં ગદ્યકાવ્ય મૂળિયાં નાખી રહ્યું હતું ત્યારે રવીન્દ્રનાથ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે પ્રભાવક નીવડ્યા હતા. સુનીલકુમાર ચૅટર્જીએ કહ્યું છે કે ‘રવીન્દ્રનાથે એમનાં ખંગાળી કાવ્યોના

ને અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યા એમનો પ્રભાવ જંગળી પર ખૂબ જોડો પડ્યો, કાલેને જંગળની ખહાર એનો ગમે તેટલો પ્રભાવ પડ્યો હોય. ' (૪. ૩૭, 'હિન્દી ગદ્યકાવ્ય-પદ્ધતિ' શર્મા) આ પ્રભાવ હિન્દી પર ઠીક ઠીક પડ્યો છે. અલખત, એથી 'ગીતાંજલિ' દશાની ટોઈ કૃતિ સંભવી નથી.

x   x   x

ખીલ અને ત્રીજા દાયકાના હિન્દી ગદ્યકાવ્યમાં બૌદ્ધિક ચાટુરી, ભાવુક્તા અને વાગ્મતા સાવશીય જોવા મળે છે. ૧૯૧૯માં પ્રગટ વિયોગી હારકૃત 'તરંગિણી' એ યુગમાં પ્રથમ સા પામેલા રચના છે. પરંતુ આજે એની વાગ્મતા યશ્ય દિક્કા પડ્યાં લાગે છે. ક્રિયા વિનાનો ભાવ પણ શબ્દાણુતામાં ઢકાઈ રહે છે:

“જન મૈ અતિ વિશદ નિર્ગન અરપય મે” ક્ષરવ કલ દર્શિત સુહાસિત ઝરના કા સુગતિ વિન્યાસ દેખતા હૈ, મંદે સ્વાતાસ્વના સરિત તટ તરુશાખા ભારત કલક ઠી ધાકલ કરી કુકુક ધ્વાન સુનતા હૈ, પ્રભાત આત્મકણ્ય અક્ષિત હરિત વૃક્ષાન્જાલિત પ્રતાપ પારશ્વૃત ખલુવનરૂપિત સ્વપ્ન સુખદ ભામ પર લેટતા હૈ, તથા નાના વિહંગપૂર્ણ સુહાસિત વૃક્ષાવૃત ગિરિ સુવર્ણશૃંગ શુભ સ્ફાટકમય ભક્ષા પર ઘેઠ કરે પ્રકૃતિ છટા દર્શનાન્મત અધોન્માલિત સાશ્રુ નવન દ્વારા અસ્તપ્રાય તપ્ત કાચન વર્ણ રવિમંડલમય કમનીય કાતિ કી આર નિહારતા હૈ, તમ સ્વભાવ સુંદર, લજ્જાવનત અલક સુમન સૌરભ રસિકપવન, આકર અવણ પુર

દ્વારા તેરા વિરહોત્કંઠિત શ્રિય સરેશ સુના જતા હૈ ”

વિયોગી હરિ (૪. ૫૪, 'તરંગિણી')

સંસ્કૃતમાં સમાસ એક શબ્દરૂપે લખાય છે. અહીં લેખકે સામાસિક રેલોન પણ છુદા લખ્યા છે. એ શિદ્ધતા બાદ દરતા અહીં બાણ અને બચદેવની સમાસશૈલીનું જ અનુકરણ દેખાયે.

ભાવુક્તા અને સંસ્કૃત પદાવલિના અતિરેકમાંથી મુક્તિ મેળવવામાં અનુરસન શાસ્ત્રીનો કાણો છે, કેમ કે એ મુખ્યત્વે નવલકથાકાર હતા. ૧૯૨૧માં પ્રગટ 'અન્તસ્તલ' નાં ચિત્રાત્મકતા ધ્યાન ખેંચે છે. હિન્દી ગદ્યકાવ્યમાં હવે સંવેદન અને અભિવ્યક્તિની સુદૃઢતા પ્રવેશે છે. પૂર્વેની નરી ભાવુક્તા સાથે હવે તત્ત્વચિંતન હિમેરાય છે. વાદળના ઢુકડા જેવું આ હલકું સ્વરૂપ હવે કંઈક વજનદાર બને છે. યુગચેતનાનો રૂપરશ પણ જોવા મળે છે. એવા ધણ લેખકો ગદ્યકાવ્ય બાણી વળ્યા હતા, જેમને આજે ટોઈ યાદ કરવું નથી. કાળના પ્રવાહમાં વિલીન થઈ ગયેલા એ વ્યક્તિત્વ ગદ્યકાવ્યના સ્વરૂપમાં ક્યારેક માર્મિક અભિવ્યક્તિ પામ્યા હતા. ૧૯૨૬માં પ્રકાશિત બાલકૃષ્ણ બલદુઆ નામના એક ચૌધુ સર્જકની 'અગ્નિ' નામની રચના નોંધપાત્ર છે:

“મેં નદીકગાર પર બેઠા હૈ—દેનો પૌ લટકાયે હુએ. ચપલ લઉરિયો ઉચક ઉચકર ઉંહે છૂતી હૈ, અસ્ફુટ સ્વર મેં કુછ કહતી હૈં જોર ચટ સે ભાગ જાતી હૈં.”

મેં સમજા હૈં—યહ લઉરિયો કા આશ હન હૈ, વે મુઝે છુદા રહી હૈં અપને સપ

ક્રીડા કરતે કે લિએ, ઔર મેં દૂદ પડતાં હૂં.

પર થહ કયા ? જહાં મેં દૂદ વહાં
ખાલુ-હી-ખાલુ. નદી પૂર્વવત્ ઇલાતી કલ-કલ
કરતી બહતી રહી, પર મુઝ સે તનિક દૂર.' ”

(‘કલ્યાણ’, ૧૯૨૯)

આ રચનામાં વાંચિતા નથી, અલંકારોની
ભરમાર નથી, પણ એના આદિ, મધ્ય અને અંત
વચ્ચે સમ્બન્ધ છે. આખી રચના એક શ્વાસે વાંચી
શકાય છે અને નદીની લહરીઓથી ખેંચાયેલો
માણસ રેતીનો પટ પામે, જીવતો પ્રવાહ નહીં, એ
નિરૂપણ સ્વયમેવ કથુંકે કહી બીજા છે. રેતી અને
લહરીનો પ્રતીકાર્થ ઉદ્દેશવાની જરૂર રહેતી નથી.
આ પ્રકારની સુખદ્ધ રચનાઓ ભાવકના ચિત્તમાં
સહેલાઈથી ધારણ થઈ શકે છે. ગીતની ગેયતાની
અવેજમાં ગદ્યકાવ્યની આ ચિત્રાત્મકતા એક પ્રભાવક
લક્ષણ બને છે. લહરી અને રેતીનાં પ્રતીક આજના
ભાવકને સુપરિચિત લાગે, પરંતુ આ કાવ્ય રચાયું
તે અરસામાં (૧૯૨૯માં) હિન્દી કવિતામાં એમનો
વિનિયોગ તાઝગીના અનુભવ કરાવી શકે એમ હતો.

હવે હિન્દી ગદ્યકાવ્યનું સ્વરૂપ-વિવેચન પણ
શરૂ થાય છે. કવિઓ પણ બોલતા થયા છે. કોઈ
‘રમણીય અને રસાત્મક’ પર ભાર મૂકે છે, કોઈ કહે
છે કે ગદ્યકાવ્યમાં ‘સુદ્ધિતત્વ નિતાન્ત અપ્રધાન’ હોય.
કોઈ કહે છે કે પદ્યનાં બંધનોથી મુક્ત પણ એની
રસમયતાથી મુક્ત ભાવનાઓનો શબ્દદેહ એટલે ગદ્ય-
કાવ્ય. કોઈકે નોંધ્યું કે ભાવુકતા અને રસ લેવાની
સાથે ગદ્યકાવ્યે આંતરિક મિલન માટે છંદનાં વસ્ત્ર
ઉતારી નાખ્યાં. સહુથી પ્રતીતિજનક ઉદ્દગાર છે

મહાદેવી વર્માનો : ‘ગદ્યની ભાષા બંધનહીનતાના
બંધનમાં બદ્ધ, ચિત્રમય, પરિચિત અને સ્વાભાવિક
હોઈને પણ હૃદયને સ્પર્શવા સમર્થ હોઈ શકે છે.’
(જુઓ પૃ. ૨૧, ‘હિન્દી ગદ્યકાવ્ય’-પદ્મસિંહ શર્મા)

શ્રી અણ્ણભપ્રસાદ પાંડેએ ‘હિન્દી ગદ્યકાવ્ય :
ઉદ્ભવ ઔર વિકાસ’ નામના સ્વાધ્યાય-ગ્રંથમાં
હિન્દી ગદ્યકાવ્યના ઇતિહાસને નીચે મુજબ વહેંચેલો
છે :

(૧) પ્રારંભિક કાલ - સન્ ૧૯૧૪ થી ૧૯૩૦

(૨) મધ્ય કાલ - સન્ ૧૯૩૦ થી ૧૯૫૦

(૩) ઉત્તર કાલ - સન્ ૧૯૫૦ થી આજ સુધી.

દૃષ્ટીની રીતે આ કાલ-વિભાજન વાળખી લાગશે,
સગવડભર્યું તો છે જ. પરંતુ શ્રી પાંડેએ આપેલાં
દૃષ્ટાંતો બેતાં જ પ્રશ્ન થાય છે : પહેલા અને બીજા
તબક્કા વચ્ચે જે અંતર છે, જે વિકાસ છે એ
બીજા અને ત્રીજા વચ્ચે છે ખરો ?

હિન્દી ગદ્યકાવ્યોનો પ્રથમ તબક્કો અનુવાદો,
અસરો, શબ્દરમતો અને ભાવસંદિગ્ધ ઉક્તિઓને
કારણે સાવ સામાન્ય લાગે છે. બીજા તબક્કામાં
શબ્દોની આતશબાજી અદશ્ય થાય છે. વાંચિતા
છે ત્યાં પ્રાણવાન છે, કવિ સામે કોઈક ઇન્દ્રિય
સંવેદ આધાર છે, કાં તો એ પરિસ્થિતિ છે, કાં
તો એ ચરિત્ર છે, કાં તો દ્વિનિષ્ઠા છે, કાં તો
દર્શનનો એને માન્ય કોઈક સિદ્ધાંત છે. પૂર્વેનું
વાચ્યપણું અહીં ઠીક ઠીક દૂર થયું છે.

ત્રીજા તબક્કામાં બીજાનું જ અનુસંધાન છે.
બીજામાં જે સિદ્ધ થયું તે ત્રીજામાં વધુ કાળી

હાથુ' છે એમ દહેવા માટે આધાર મળતો નથી. ખરી વાત તો એ છે કે હિન્દી ગદ્યકાવ્યને માની લીધેલા ઉત્તર કાલ એ એની અવનતિનો કાળ છે, એના સમાપનનો સમય છે.

હિન્દી કવિતામાં ૧૯૪૫ સુધીમાં અભિવ્યક્તિ પરત્વે જે જાગૃતિ આવી, જે પ્રયોગશીલતા આવી એણે હંદ અને લયની આગવી માવજત કરી જાણી છે. હિન્દી કવિતામાંથી સંસ્કૃતના વર્ણમેળ છદો વહેલા વિદાય લે છે. એ છદોને મૈથિલીશરણ ચપ્પે ઉત્સાહથી પ્રયોજ્યા અને એમણે જ છાંડ્યા. અણેયજીએ નોંધ્યું છે કે ચુપ્તજીના છાંડવાથી એ અક્ષરમેળ છદો છૂટી ગયા, માત્રામેળ છદો જ રહ્યા. આ માત્રામેળ છદો નિરાલાજીના હાથે 'મુક્ત' થયા હતા, એટલે કે પર પરિત થયા હતા. નિરાલાજીએ માત્રામેળ છદોનું ઉન્મૂલન નહોતું કર્યું. એમણે લયનાં આવર્તનો જલુ સમજપૂર્વક વહેંચ્યાં હતાં, વધાર્યાં હતાં. પણ અણેયજી અને 'તાર સપ્તક'ના અન્ય કવિઓએ તો કવિતાના લયને માત્રામેળ આવર્તનોની બહારે પણ શોધ્યો. કવિતાને ગદ્ય-ખંડમાં ઢાળી શકાય એ રીતે લય ચોંટ્યો. પરંતુ શબ્દની પસંદગી, આગવો અન્વય અને નાદસ્ત્વની જે કાળજી લીધી હોય એ જોતા લાગે કે આ કવિના જ છે, કાવ્યાત્મક ગદ્યખંડ નથી. વળી, ગદ્યકાવ્યના ક્ષેત્રે જે કાવ્યાત્મક લાગે એ આ નવી કવિતા માટે તો વળ્યું હોય. એ બધી મુગ્ધતા છૂટી ગઈ અને મોહભંગ થયો એ સાડું થયું, એમ નવી કવિતાના વિવેચકોએ નોંધ્યું છે. દરુપનેત્રું પ્રાચુર્ય વધી રહ્યું તો 'સપાટબચાની' આવી. એવું નિરૂપણ કરતી

આધુનિક કવિતાના એકાદ ખંડને ગદ્યની રીતે લખીને ૧૯૪૦ પૂર્વેનાં ગદ્યકાવ્યો એજો મુખી હઈએ તો એ મુગ્ધને વાચક તો ઉશ્કેરાઈને કહી દે : આ તદ્દન શુષ્ક કુકરો કચાંથી અડી' આવી પડયો ? એ જ ફકરાનાં વાક્યોને તોડીને, કાવ્યદેહે ગોઠવીને આજનો વિવેચક એવું સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કરશે. ટૂંકમાં, ગદ્યકાવ્યના લઘાત્મક ગદ્યમાં અને આધુનિક કવિતામાં પ્રયોજાયેલા ગદ્યલયમાં અંતર છે. એ સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય છે. આપણે અહીં હિન્દી ગદ્યકાવ્યના ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર કૃતિઓનો પરિચય કરીએ એ પહેલાં હિન્દીમાં 'ગદ્યકાવ્ય'ની સાથે પ્રચલિત 'ગદ્ય-ગીત' શબ્દનો અધ્યાસ સ્પષ્ટ કરી લઈએ.

'ગદ્યકાવ્ય' ભાવબહુલ અને કલ્પનસમૃદ્ધ હોઈ શકે છે, એની દીર્ઘતાની કોઈ સીમા નથી. જ્યારે 'ગદ્યગીત'માં એક જ ભાવની થોડાક સંગીનાત્મક શબ્દોમાં અભિવ્યક્તિ હોય છે. પદ્યજદ્દ રચનાઓમાં પ્રબંધ કાવ્ય અને ભીમિકાવ્યના જેવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે તેવા જ ભેદ ગદ્યકાવ્ય અને ગદ્યગીત વચ્ચે માનવામાં આવ્યા છે. બન્ને ચારચાર પંક્તિઓની રચનાઓને ગદ્યગીત તરીકે ઓળખાવવામાં આવી, પણ અંતે આ ભેદ મહત્વનો રહ્યો નથી.

* * *

હિન્દીના ત્રીજા દાયકાની છાયાવાદી કવિતાની એક ઉપલબ્ધિ છે એવું પ્રકૃતિવર્ણન. નૈસર્ગિક સૃષ્ટિ માનવીય ભાવોનું સંપૂર્ણ પ્રતિરૂપ ન હોય ત્યાં પણ નિરૂપણની સૂક્ષ્મતા હલ્લ પળી રહે છે. જુઓ :

“આમ કી ડાલી પર બેઠી હુઈ કોકિલ કી
મુઢલ ચયુ મંજરી કી પ્યાલીમે ઢૂળી હી રહ ગઈ.”

બ્રમર ને વીણા બબઈ, ઓસ-મણેાં મેં
સોઈ હુઈ નીરવતા બગ ભી, દૂર પશ્ચિમ
ક્ષિતિજ કે પાર સોને કી દિરણોં સે સૂચિત
પહાડી કે પીછે સ્વર્ણિમ અસ્તાયલ કે પર્યંક
પર બ્રૂકતા હુઆ સૂર્ય, પરોં કે ફડકાને કા
શબ્દ સુન થોડી દેર કા પહાડી કી ચોટી પર
ઠહર ગયા, તલી ઉડતી હુઈ કોયલ નિહટ આકર
ખોલી, ‘દિનપતિ! મુઝે મોતિયોં કી એક
લડી ચાહિયે, શિવ કી હરિ ચન્દ્રિકા સે ભી
શુભ્ર, બલ્લવી કે પવિત્ર ફેન સે ભી સફેદ,
આલિંગન સે ભી કામલ મુઝે એસી મોતિયોં
કી લડી ચાહિયે.’”

—ભગવતીપ્રસાદ પાન્થરી (‘ચાંદ’, ૧૯૩૬)

આ રચના સંધ્યાનું વર્ણન કરે છે અને પ્રભાતનું
વચન માગે છે. અહીં સીધું કથન નથી,
વાક્યની રચના, પદોના અન્વય નિયમિત છે,
વ્યાકરણસંમત છે. વાક્ય વાક્યે તાઝગી અનુ-
લવાય છે એ ભાવવ્યંજનાને આભારી છે, સૃષ્ટિનાં
તરવો વચ્ચે સ્થપાતા અશ્વ સંબંધોને આભારી છે.

સંવેદનશીલ વ્યક્તિ સંસારના કોલાહલથી
બચીને જાત સાથે વાત કરવા ઇચ્છે તો એને ગદ્ય-
કાવ્યનું સ્વરૂપ સુલભ છે. એનાં કેટલાંક સુપરિણામ
નેાંધી શકાય એમ છે. નીચેની રચનાની વચન-
વક્રતાને તર્વબોધનો આધાર છે :

“લોગ કહતે હૈં તુમહેં ગાના નહીં આતા.
યદિ નહીં આતા તો યહ વિશ્વ સંગીતમય
કૈસા? કવિ કવિતા મેં, બ્રમરોં કે ગુન્જન મેં,
પક્ષિયોં કે કલરવ મેં ઓર અપને હૃદય કી
ગતિ મેં મુઝે કિસ સંગીત કા આલાસ હો
રહા હૈ ! લોગ કહતે હૈં, તુમહેં ગાના નહીં
આતા.”

—કેશવપ્રસાદ વર્મા (‘ચાંદ’, ૧૯૩૬)

ક્યારેક રહસ્યમય સત્તાને પોતાના આરાધ્ય
દેવનું કલ્પિત રૂપ આપીને દરેકું સંબોધન રચનાને
નાટ્યાત્મક બનાવે છે. રાની ટંડનની કવિ તરીકે
વિશેષ ખ્યાતિ નથી, પણ એમની એક રચના આ
દષ્ટિએ, તેમ જ કવિતાની રીતે વાક્યો છાપવાની
પદ્ધતિને કારણે ઉલ્લેખનીય છે. પદક્રમ અને અન્વય
ગદના જ છે. મુદ્રણ માટેની ગોઠવણી જ કવિતાનો
આભાસ કરાવે છે. કવિને અભિપ્રેત છે ગદ્યકાવ્ય :

“મેરે દેવતા -

તુમને આને કા વાદ કિયા થા. તુમહારી
લેટ કે લિયે મૈને બડે અરમાનોં સે માલા
ગૂંથી, આરતી કે લિયે, એક દીપક જલાકર
રખા ઓર તુમહારે ચરણ ધોને કે લિયે જલ
ભરકર પાત્ર.

ચન્દ્રબૈયાતસ્ના પૃથ્વીતલ પર ચાંદી કી વર્ષા
કર રહી થી ઓર મૈ? મૈ? અપલક નેત્રોં
સે કર રહી થી પ્રતીક્ષા તુમહારે આને કી.

ધીરે ધીરે કાલિમાને અપના સામાજ્ય સ્થાપિત
કરે સિવા.

ધોર અધકાર નિખિડ અધકાર ! !

ઔર ન જાને કય મેરી આંખ લગ ગઈ.

ઈસ્તી સમય મેરે દેવતા !

તુમને સુપકે સે મેરી કુટિયા મેં પ્રવેશ ક્રિયા,

કુટિયા કે ચારોં કોને જગમગા ઉડે,

મેં હડબડાકર ઉડી.

ઉફ !

દીપક તો કભી કા છુઝા પડા થા,

પ્રેમોપહાર સૂખ ગયા થા.

જલપાત ભી રિકત પડા થા -

મેં કિંકતીંબ્ય વિમૂઠ જાન ગઈ -

ઔર તુમ -

તુમ ખડે મુસ્કરા રહે થે મેરી બેબસી પર.

મેં તુમહારે ચરણોં પર ગિર પડી -

મેરે નેત્રા મેં ઉમડે હુએ ઓસ તુમહારે

ચરણોંકા પ્રક્ષાલન કરને લગે.

તુમને બડે સ્નેહ સે મુઝે ઉઠાયા.

આશર્ય !

તુમહારે ચરણોં પર ગિરા હુઆ પ્રત્યેક અશ્રુ-

કણુ પારિભત પુષ્પમેં પરિણત હો ગયા. ઔર

મેંને દેખા :

તુમ ખડે મુસ્કરા રહે થે -

મેરે દેવતા."

-રાત્રી ૮'૬૦ ('૬'સ', ૧૯૩૭)

પ્રતીક્ષા ખરી, પણ અધૂરી પ્રતીક્ષા. દેવતા આવે
એ પહેલાં જ પોપચાં ઢળી પડે. બધું કરમાઈ બધ,

ખૂટી બધ ત્યારે એ આવે. કુટિર ઝમમગી હો
હવે પ્રાપ્ત થયેલી ભગૃતિમાં આંસુ સિવાય બીજો
કશો અર્ધ સુલભ નથી. એ જ પર્યાપ્ત છે દેવતા-
ના ચરણે પડેલા અશ્રુકણુ પારિભત રૂક્ષમાં
પલટાઈ બધ છે. આ ચમત્કાર અલંકારનો છે.
આ ઘટના સાહિત્યના ધરની છે. એ સિવાય
રચનામાં બીજી કોઈ ખૂબી નથી. જો અડી
સંજોગન-પદ્ધતિ ન હોત અને એક જ દેશમાં
આખી રચના ગોઠવાયેલી હોત તો એ પ્લાન ખેંગા
વિના સરકી જત.

રાય કૃષ્ણદાસકૃત 'સાધના' સંગ્રહ હિન્દી
ઝગજગતના આરંભિક તખ્તોનાં ધણાં લક્ષણ મરાવે
છે. ભાવમુદ્રિ અને કાવ્યલક્ષણ પરત્વે અનુગામી
હિન્દી ઝગજગત એમનું નાણું છે. આત્મા અને
પરમાત્માના સંબંધનાં વિવિધ ચિત્રો એમણે આપ્યાં
છે. સવેદનને ઇન્દ્રિય-પ્રત્યક્ષ કરવામાં પરમાત્મામાં
આરોપેલી માનવીય સંચાર, લીલાધર્મ, સામાન્ય
પ્રકારના સજીવારોપણથી જુદો પડે છે. અને
ભાવકનો વિધારા ટકાવી રાખી એને કૃતિની
ચિત્રાત્મક ક્રિયામાં કે ક્રિયાત્મક ચિત્રમાં રમભાણ
રાખે છે. જુઓ :

‘મેં કુટી બન્દ કરકે આસન પર સગવ’
બેઠા થા. ઉસ કુટી કો મેં વિધ સમજતા થા
ઔર અપને કો ઉસકા મહારાજ, અપને મદ મેં
મેં ચૂર થા. ન જાને કેસે તુમ છીતર આ ગયે.
મન્ન-મુઝ કી હોતિ આસન કા એક કોના મેંને
તુમહારે સિએ છોડ દિયા. તુમ બેઠ ગયે. મ
ધીરે ધીરે ખસકને લગા. ઉસ પર તુમહાર

અધિકાર બદલે લગા. મેં જૂમિ પર આ ગયા.
તુમ આસન પર પૂર્ણતઃ આસીન હો ગયે.

મેં નિર્નિમેષ નયનોં એ અવાક્ર હોકર
તુમહારી સુન્દરતા નિરખને લગા. મુઝે ઉસમેં
પ્રતિક્ષણ નવીનતા મિલને લગી. ધધર મેરે
હાથ તુમહારે પાંવ પલોટને લગે.

અકસ્માત્ પ્રયંત્ર પવન ચલતા હૈ. કુટી
હિલને લગતી હૈ. ધનધોર ઘટા ધિરકર બરસને
લગતી હૈ. વિદ્યુત્પાત હોને લગતા હૈ. પ્રલયકાલ
ઉપસ્થિત હોતા હૈ. પર મેં અશાન્ત, વિચલિત
યા ભીત નહીં હોતા હૂં. કયોંકિ તુમ તો મેરે
પાસ હો.

-૨૧૫ કૃષ્ણદાસ

(પૃ. ૬૬, 'સાધના', ચોથી આવૃત્તિ)

રચનાનાં આદિ અને અંત વચ્ચે થયેલું
જાનાન્તર અને અંતે સ્થપાયેલું ઔચિત્ય હૃદય છે.

રાય કૃષ્ણદાસની રચનાઓમાં આગળ જતાં
સામાજિક હેતુ (સોશિયલ પર્પઝ) પણ પ્રવેશે છે.
૫૨૬ વ્યક્તિની વાત સમષ્ટિને સ્પર્શે છે તો
૫૨૬ સમષ્ટિ નિમિત્તે થયેલું અંકન મનુષ્યની
યતિ નિર્દેશ છે. કસ્તૂરી અને મૃગને પ્રચલિત
પ્રકાર્ય દેહમાં રહેલ આત્માથી અબળુ વ્યક્તિના
હા ભ્રમણનો સંકેત કરે છે. અહીં સામાજિક
દર્શ ઉમેરાયો છે, અથવા કહો કે આજના
વકત્રે એમાં સામાજિક સંદર્ભ લાધે છે.

'મૃગ-નાભિ મેં જો કસ્તૂરી ભરી હૈ,
જિસકી ગંધ સે સારા કાનન મહ-મહ હો
રહા હૈ, જો દેવતાઓં કે સિર પર ચઢતી હૈ,

સમ્રાટોં કા જિસસે રાજતિલક હોતા હૈ, સુન્દ-
રિયોં જિસસે અંગરાગ કરતી હૈં, પુરસ્કારોં મેં
જિસકા વિતરણ હોતા હૈ, રત્નોં-જૈસા જિસ કા
સંચય હોતા હૈ, વનચરોં કા સમૃદ્ધિ દિલાતા
હૈ, બડી-બડી નિધિયોં મેં સ્થાન પાતા હૈ,
કયા ઉસકી ઉત્પત્તિ ધસીલિયે હોતી હૈ કિ
વહ મૃગ કા જંગલ-જંગલ ભટકને ઔર અન્ત
કા ઉસકી જન કા ગાંઠક હો ?'

-૨૧૫ કૃષ્ણદાસ (પૃ. ૧૫, 'જાયાપથ')

સજ્જવારોપણ અને વચનવક્રતાને કારણે યાદગાર
નીવડતાં પ્રકૃતિચિત્રણ પણ રાય કૃષ્ણદાસની કૃતિઓ-
માં જોવા મળે છે.

'સારા કાનન ચિત્ર-વિચિત્ર કુસુમ ઔર
પદ્મવોં સે જલ ઉઠા હૈ. હુલસી ભ્રમરાવલો
ફૂલડોલ પર પેંગેં લે રહી હૈ. સુમન ઉસકે
કપોલોં પર પરાગ કા શુલાલ પોત રહે હૈં,
મધુ પિલા રહે હૈં. વે છકકર મોજ કે ગીત
ગા રહે હૈં. ભાલુક પવન, ચપલ લતિકાઓં
સે છેડ-છાડ કર રહા હૈ, ઉંહેં શુદ્ધિ રહા
હૈ, વે ખિલ કર, હૂંસ કર ફૂલોં કી ઝડી લગા
રહી હૈં.

વસન્ત પવન ધીરે-ધીરે ચલ રહા થા.
અટકતા હુઆ ચલ રહા થા. પુષ્પોં કી ભીડ
મેં ઉસે માર્ગ હીં ન મિલા થા. વહ એક
બૂલ-બુલૈયા મેં પડા થા.'

-૨૧૫ કૃષ્ણદાસ

(પૃ. ૮૪ 'સાધના', ચોથી આવૃત્તિ)

ઉપર્યુક્ત ગણ રચનાઓમાં વિષયવસ્તુ, રચનારીતિ અને વાક્યવિન્યાસનું દૈવિધ્ય એક સ્વરૂપ તરીકે ગ્રહકાવ્યની શક્યતાઓ પણ ચીંધે છે.

અહિંદીભાષી વિસ્તારોમાં અબ્દયુગ એક નામ છે દિનેશનંદિની ચેરડિયાનું, જેમની અટક પાછળથી ડાહ્યામિયા થઈ. દિનેશનંદિનીનો ઝોપાભાવ મિલનની સ્થિતિમાં પણ ચિરમિલન માટે આગુર છે. જગતના સૌન્દર્યનું દર્શન પણ એમના માટે પ્રેમોન્માદ બની રહે છે. પ્રેમ અને સૌન્દર્યના સીમિત ક્ષેત્રમાં પણ ભાવગત સૂક્ષ્મતા અને બદલાતી મનઃસ્થિતિઓને કારણે દૈવિધ્ય છે. એમણે પ્રેમના માંસલ સ્વરૂપનું પણ નિર્ભયતાથી નિરૂપણ કર્યું, જે વિવેચકોને યાદ રહ્યું. તમામ સ્થિતિઓમાં અપરાજ્ય રહેતો સમર્પિત પ્રેમ દિનેશનંદિનીની આગ્રયી ઓળખ બની રહે છે :

‘ મુઝ પર ફૂલોં કી વર્ષા ન કરો દેવ ।
મેં તુમહારી અનંત દયા કા ભાર વહન
કરતે-કરતે મુઝ ગઈ હું’
મુઝે વેભવ કા દાન ન દો દેવ !
મેં તુમહારી ધોવન-પરછાઈ કા ઝોખ
દેખકર હી ઇલા ગઈ હું’
મુઝે અમર હોને કા વરદાન ન દો વરદાતા !
મેં તો તુમહારા જીવન દેખકર હી જીને
સે અંધી હો ગઈ હું’
મુઝ પર ફૂલોં કી વર્ષા ન કરો દેવ’.
-દિનેશનંદિની (મૌકિક માલ)

હિન્દી સાહિત્યના ત્રીજા-ચોથા દાયકામાં સહુતાનું ગૌરવ યથું, એ સાથે નકારાત્મક અનુભવોનો

પણ જીવનની સમગ્રતાના અંશરૂપ સ્વીકાર થો મહાદેવીએ વેદનાનો મહિમા કર્યો અને મટી બવા અધિકારને અપાધિત રાખવા દેરને વિનંતી એ પ્રકારની ખુમારી દિનેશનંદિનીનાં ગ્રહકાવ્યે પણ જોવા મળે છે. તેથી મૃત્યુમાં પણ એ શક્યતા જોઈ શકે છે. મહાસત્યાને-શ્રિયતમને લઈ આપવાની એક પ્રગલ્ભ રીત પણ કેટલાંક ગ્રહકાવ્યોને તાજગી અપે છે :

‘ પનથટ પર ભૈકર ભી તૂં મેરા રસકા
ભરને સે છંકાર કરતા હૈ. તારો કે પ્રાચીર
તાડપવ-ભરે પ્રકાશ કી ઝોરી પકક મૈં તોરે અવ
હન પર ચહોં તક આઈ ઔર અપ જૂહી પ્રતિ
કે નિહાર પાંચે મૈં ફૈસ તૂં મુઝે લોટ બો
કા કહતા હૈ.’

-દિનેશનંદિની (૧૪, ૬૬, ‘હિનમન’)

ઉપર્યુક્ત અવતરણ સંપૂર્ણ ગ્રહકાવ્ય છે. દિનેશનંદિનીએ બબ્બે પંક્તિનાં ગ્રહકાવ્યો પણ લખ્યાં છે

વિદાન અને સંશોધક, રાવ કૃષ્ણદાસ જોવા આદરણીય લેખરલાલ સિંઘી પણ હિંદી ગ્રહકા સાથે જોડાયેલા છે. મનુષ્યના ઉન્નયન માટે કારક નીવડે એવું વિધેવાત્મક ચિંતન એમનાં કાવ્યોના સંવેદન સાથે એકરૂપ થયેલું છે. પુસ્તક ‘વેદના’ને ઈનેન્દ્રકુમાર, સુનીતિકુમાર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને હનુમરીપ્રસાદ દિવેદી ન મહાન સાહિત્યકારોના પ્રેતસાહક અભિપ્રાયો મ થયેલા છે. એમની એક રચના જોઈએ :

‘ઉસકે સ્નેહ કે ગીત સુનકર પડિ
ઉતકંઠા થી, આશા કે માદક વિલાસ મેં’

ક્રી ઉલ્લાસિતા થી, મંદિર મંદિર, ઉસ દિન
 ઉસસે પરિચય હુઆ થા, નવ કુસુમિત જીવન
 ક્રી પંક્તિ કલિયોં પર, મધુપ નિકટ કે અલિ-
 ગુન્જન ગાન મેં, ઉઘડતી, મઠકતી વેદના કે
 મંજુલ વિલાસમય પરિચય કા પ્રભાવ થા-
 આલોક કા પ્રસરણ. મૈને ઉસી દિન પ્રિય કે
 રનેહ-વિહાન મેં વહ કિરણ સખ ઘોલાં થા,
 વહ રાગ અલાપી થી કિ હમ દોનોં કે જીવન
 મેં ઉસી દિન સે એક હી ગાન, એક હી ઉન્મન,
 એક હી મૂર્છના ખસી હૈ, વહ પરિચય થા યા
 પરિણય.

આજ લી જીવન કે પ્રાંગણ મેં પ્રભાત
 હોતા હૈ. પ્રભાત ક્રી લાલિમા વહ ઉન્મન,
 વહ મૂર્છના ? પ્રિય કા વહ મંજુલ જીવન
 મેરા ઉસમેં ઘુલ-ઘુલ પડના ઓર ફિર હોના,
 વહ મધુર-મધુર મિલન-સંગીત, રનેહ ક્રી
 સ્વપ્નિલ ગાથા ?

વહ પરિણય થા થહ પરિચય રહ ગયા.

-ભંવરલાલ ભાંધી (પૃ. ૭૭, 'વેદના')

હિન્દી ગદ્યપ્રવ્યવેશ એક મહત્વનો વર્ણક
 'અગ્રેય' કૃત 'ચિંતા' (૧૯૪૧). ટોઈ સર્જક
 ચિંતા' જેવું શુદ્ધ નામ રાખે ? અને એ પણ
 વ્યવસાય માટે ? અગ્રેય રાગાત્મકતા સાથે બૌદ્ધિક
 વેશલેપણનો સંયોગ સાધવા કૃતસંકલ્પ છે. એ
 કિમ સંવેદનશીલતા અને સૂક્ષ્મ બૌદ્ધિકતા વચ્ચે
 નથી કરતા. માને છે કે જે વધુ સમજે છે એ
 વધુ સંવેદનશીલ થઈ શકે છે. પ્રેમની અનુ-

ભૂતિનું નિરૂપણ કરતાં એ કેવી વિશિષ્ટ રીતે તકની
 આધાર લે છે ! જુઓ-

“પ્રિયતમ ! બનતે હો, સુધારક કે અસ્ત
 હોતે હી કુસુદિની ક્યોં નતમસ્તક હોકર સો
 જતી હૈ ?

ઈસલિએ નહીં કિ વહ પ્રણય સે થકી
 હોતી હૈ.

ઈસલિએ નહીં કિ વહ વિયોગ નહીં
 સહ સકતી.

ઈસલિએ નહીં કિ વહ સૂર્ય કે પ્રખર
 તાપ સે કુંકિત હો જતી હૈ.

પ્રિયતમ ! વહ ઈસલિએ હૈ કિ વહ
 એક ખાર ફિર સુધારક ક્રી શીતલ જ્યોત્સ્ના
 મેં જગતે કા સુખ અનુભવ કરના ચાહતી
 હૈ, વહ ચાહતી હૈ સુધારક કે કામક્ષ સ્પર્શ
 સે ચૌંકકર, ઉકર, એક અલસ, સલજ્જ
 વિસ્મય સે સિમટતે હુએ લી પ્રકટ હોકર
 પૂછના, 'જીવન' તુમહી હો."

-અગ્રેય (પૃ. ૧૩૭, 'ચિંતા')

અગ્રેયજીએ 'તાર સપના' અને પછી બીજાં
 ગણ સપનાના સંપાદન-પ્રકાશન દ્વારા હિન્દીની
 પ્રયોગવાદી અને નવી કવિતા માટે પૂર્વબુમિકા
 તૈયાર કરી છે. એમનાં કેટલાંક ગદ્યપ્રવ્યવેશ મોહલંગ
 પછીની મનઃસ્થિતિનું આલેખન કરવાને કારણે
 કવિતાના એ યુગ વચ્ચે કડીરૂપ લાગે છે. સૂચાત્મક
 શૈલીમાં લખાયેલી, મુકતચંદની લાગે એવી પણ
 વાસ્તવમાં ગદ્યકાવ્યરૂપે પ્રગટ થયેલી એક રચના છે :

‘લેકિન જન લેના તો અલગ હો જના હૈ,
 મિના વિભેદ કે જ્ઞાન કહાં ?
 ઔર મિલના હૈ ભૂલ જના,
 જિજ્ઞાસા કી જિંદગી કે ફાકર
 સ્વીકૃતિ કે રસ મેં રૂખ જના,
 જન લેને કી છંછા કે ઠી મિટા દેના,
 મેરી મૌઝ સ્વયં અપના ખંડન હૈ
 ક્યોંકિ લઠ મૌઝ હૈ,
 દાન નહીં.’

—અન્નૈય (‘ઉંસ’ ૧૯૩૮)

આ ચિંતનપ્રધાન અને હૃદયસ્પર્શી કૃતિનો
 અન્વય કવિતાનો નહીં, ગદ્યનો છે. પણ અહીં
 સિદ્ધ થયેલું લાઘવ અને કરકસરસયું અલંકરણ

સૂચવે છે કે આ ગોત્ર ગદ્યનું નહિ, કાવ્યનું
 પૂર્વેની રચનાઓનું લચકાતું, જલકાતું મઘ
 લારે સંઘમી જતે છે. એમાંથી સાંપડે છે
 કવિતા માટેનો ગદ્યલય, જે સુક્તિભોધ આદિ
 ઓની દીર્ઘ રચનાઓમાં અભિવ્યક્તિવાદનું
 સમર્થ ઉપકરણ નીવડે છે. નવી કવિતાએ
 લયનો કલાત્મક વિનિયોગ કરવામાં સફળતા
 એ જોતાં કહી શકાય કે હિન્દી ગદ્યકાવ્ય
 ન જતાં એ મોક્ષ પામ્યું છે. જઈ એ
 કવિતાનું એક સમર્થ ઉપકરણ છે, પણ જઈ
 જ કવિતા એવી ગેરસમજ હિન્દી ગદ્યક
 કરી અને છેવટે સદમ લયનું મહત્ત્વ મીધી
 પામ્યું, એથી સાચક ઘટું.

ગદ્યકાવ્યો

કેંચ
બંગાળી
અસમિયા
આરિયા
મરાઠી
હિન્દી
ગુજરાતી

અબાણ્યો | શાલ્વ બોક્સેર

‘તને સૌથી વધુ વહાલું કોણ છે ? કહે તો, હે રહસ્યમય માનવી ! તારા પિતા, તારી માતા, તારી બહેન, તારો ભાઈ ?’

‘મારે પિતા, માતા, ભાઈ કે બહેન નથી.’

‘તારા મિત્રો ?’

‘તમે જે શબ્દ ઉચ્ચારી રહ્યા છો એનો અર્થ આજ લગી મને અબાણ્યો છે.’

‘તારો સ્વદેશ ?’

‘એ કયા દેખાંશ પર આવ્યો છે એની મને ખબર નથી.’

‘સૌંદર્ય ?’

‘હું એને હૃદયથી ચાહું; એ દિવ્ય અને અમર્યને.’

‘સુવર્ણ ?’

‘તમે જેમ પરમેશ્વરને ધિક્કારો છો તેમ હું એને ધિક્કારું છું.’

‘તો પછી તને સૌથી વધુ વહાલું શું છે, હે અફણત અબાણ્યા માનવી ?’

‘મને સૌથી વધુ વહાલાં છે વાદળો, વહી જતાં વાદળો, ત્યાં...પેલાં....અફણત વાદળો.’

નિરંજન ભગત

(‘L'Etranger’ કાવ્યનો અનુવાદ)

સૂપ અને વાદળો | શાર્લ બોદ્યેર

મારી પાગલ પ્રિયતમાએ મને લોજન માટે નિમંત્ર્યો હતો, લોજનખંડની નાની બારીમાંથી હું પરમેશ્વરે વરાળમાંથી જે તરલ અદ્ભુત આકારોનું સ્થાપત્ય સર્જ્યું હતું એની ગતિ વિશે ચિંતન કરતો હતો. અને ચિંતન કરતાં કરતાં મારી જાતને કહેતો હતો, ‘આ સૌ તરંગી આકારો મારી સુદર પ્રિયતમા – લીલી લીલી આંખોવાળી પાગલ પિશાચિની – ની આંખો જેવા સુદર છે.’

એચિંતો મારી પીઠ ઉપર જોરથી એક ધબ્બો વાગ્યો, મેં કંકંશ અને મોહક અવાજ – જાણે પ્રાંડી પીને ઉન્મત્ત બનેલો અવાજ – સાંભળ્યો, આ અવાજ મને કહી રહ્યો હતો, ‘તું જલદી તારું સૂપ પીવાનો છે કે નહિ ? હે, વાદળોના જૂના અને જાણીતા ધૂત વેપારી ?’

નિરંજન ભગત

(‘La Soupe et Les Nuages’ મગ્યનો અનુવાદ)

વિદાય | આર્થિક રિમ્પો

ઘણું ભેયું - ગગન તળે સમગ્રનું દર્શન થયું.

ઘણું મેળવ્યું - ઉંમેશના સવાર અને સાંજના નગરોના કોલાહલો.

ઘણું જાણ્યું - જીવનના આહ્વાદમય નિનાદો, દર્શનો

નૂતન રંગ અને નૂતન અવાજમાં નિર્ગમન.

નહિત રાવળ

('Depart' કાવ્યનો અનુવાદ)

વાર્તા | આર્થિક રિંગ્સ

કેવળ સામાન્ય ઉદારતાઓની પૂર્ણતાને પોતે હંમેશાં વરેલો હોવાને કારણે રાજકુમાર ખિન્ન થયો. પ્રેમમાં આશ્ચર્યકારક ક્રાંતિઓનું એને લાવિદર્શન થયું, સ્વર્ગ અને સુખ-સાહ્યોની વધારેલી દયાવૃત્તિથી પણ કંઈક વધુ સારા બનવાની ક્ષમતા પોતાની પત્નીએ ધરાવે છે એવી એને શંકા ગઈ. એને સત્ય પરખવું હતું, જરૂરી મનોરથ અને સંતોષની ક્ષણ એને જોવી હતી. ધર્મનિષ્ઠાથી આ વિમુખતા હતી કે કેમ તે એ જાણવા માગતો હતો. ઓછામાં ઓછું એની પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં ભૌતિક સત્તા હતી.

એને ઓળખતી પ્રત્યેક સ્ત્રીને મારી નાખવામાં આવી સૌંદર્યના ઉપવનમાં શો સત્યાનાશ ! તલવારની અણીએ તેઓએ એને આશીર્વાદ આપ્યા. વધુ સ્ત્રીઓને તેણે હુકમ ના આપ્યો - સ્ત્રીઓ ફરી દેખાઈ.

શિકારમાં કે મધપાનની મહેફિલમાં જે સૌ એને અનુસર્યા તેને એણે મારી નાખ્યા - સહુ કોઈ એને અનુસર્યા તેને.

વિરલ પ્રાણીઓનાં ગળાં કાપીને એણે આનંદ માણ્યો. મહેલોને એણે આગ ચાંપી. એ જનતા પર ધસી ગયો અને તેમનો કચ્ચરધાણ કાઢી નાખ્યો - ટોળાં, સોનેરી છાપરાં, સુંદર પ્રાણીઓ અસ્તિત્વને જતી રહ્યાં.

સંહારમાં આનંદ લેવો એ શક્ય છે ? ફૂરતાળી નવપ્રાણિત થવું શક્ય છે ? આમજનતાએ બબડાટ કર્યો નહિ. કોઈ પોતાના વિચારોથી એને મદદ કરવા આગળ આવ્યું નહિ.

એક સાંજે એ અભિમાનથી ઘોડો કુદાવતો જતો હતો. એક અવલુનીય સુંદર પિશાચ દેખાયો, જેનો સ્વીકાર ના થઈ શકે એવા સૌંદર્યવાળો. એના ચહેરા અને બાંધામાં અનેકવિધ અને સંકુલ પ્રેમનું વચન ગંજકી ઊઠ્યું ! અનિર્વચનીય, અરે અસહ્ય, સુખનું વચન ! સંભવતઃ એકબીજાની અલગ બિમારીને કારણે રાજકુમાર અને

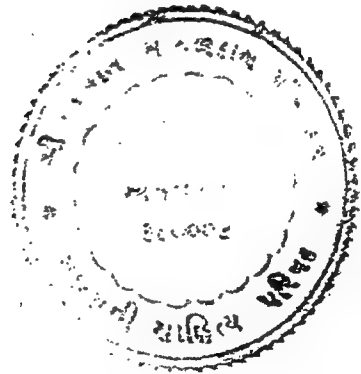
પિશાચે અન્યોન્યની હત્યા કરી. એમ મરી ગયા સિવાય એમનો છૂટકો જ ક્યાં હતો ?
ત્યારે તેઓ એકસાથે મરી ગયા.

પરંતુ રાજકુમાર એના મહેલમાં મરી ગયો, એની સામાન્ય ઉમરે. રાજકુમાર
પિશાચ હતો. પિશાચ રાજકુમાર હતો.

અમારી ઇચ્છા કરતાં મહાન સંગીત ઓછું પડે છે.

ધીરુ પરીખ

('Conte' કાવ્યનો અનુવાદ)

ખેલ | આર્થિક રિઝો

ભારે ભેરાવર બદમાશો ! તમારી દુનિયાઓને કેટલાકે વટાવી ખાધી છે. જરૂરિયાત વગર, અને એમની તેજરવી શક્તિઓને કામે લગાડવાની ઉતાવળ વગર તથા એમની પરિચિતતાને તમારા અંતરાત્મા સાથે રમત રમવા દીધા વગર. કેવા પુષ્પ પુરુષો ! શ્રીમંની રાત માફક આખો વ્યગ્ર ધની હતી, રાતી અને કાળી, ત્રિરંગી, સોનેરી તારાઓનાં ટપકાંવાળું પોલાદ; અંગે વિકૃત ખન્યાં હતાં, ભારે ખન્યાં હતાં, ફિક્કાં પડી ગયાં હતાં, જલી ઉઠ્યાં હતાં; અવાજનું રમૂજગ્રેરક ખોખરાપણું ! કૂર અને તકલાદી સાહસ ! કેટલાક યુવાનો છે - તેઓ દેવદૂતો વિશે શું ધારતા હશે ? - જેમને બિહામણા અવાજોની અને છૂપી હાથચાલાકીની લેટ મળી છે. ખુશામતિયા તરીકે તેમને નગરમાં મોકલવામાં આવ્યા છે, કંપાવનારી જરૂરી સાધનસામગ્રીની સાહ્યબી સાથે.

આહો છાકટા થઈ મોં મચકોડતા ઉગ્ર સ્વર્ગ ! તારા દ્વીરો કે નાટકિયા વિદ્વષકો સાથે સરખામણી શક્ય નથી. હુસ્વાન જેવી ટુચિથી વગરવિચાર્યાં કપડાં પહેરીને એઓ લૂંટારુઓ અને દેવાંશી પુરુષોના દોમાન્સ અને ટેન્જેડિ લજવે છે, ઇતિહાસ અને ધર્મમાં ન હોય તેવી ભેસ્સાવાળી લજવણી. ચીનાઓ, હોટનટોટો, જિપ્સીઓ, ગમારો, જરખો, મોલોક્સ, વૃદ્ધ પાગલો, પાપી અસૂરો, તેઓ લોકપ્રિય અને સાદાં કામોની પાશથી મનોવલણો અને લાડકોડ સાથે સેળસેળ કરી રહ્યા છે. તેઓ નવાં નાટકો અને ભિંમિલ ગીતો રજૂ કરે છે. તેઓ કુશળ બહુગર છે, અને સ્થળ તથા વ્યક્તિનું ધરમૂળથી રૂપાંતર કરી નાખે છે અને આકર્ષક નાટ્યકળાનો આશરો લે છે. આંખો અળહળે છે, રુધિર ગાય છે, અસ્થિ ઘાડાં બને છે, આંસુ તથા રાતી ઝીણી ધારાઓ રેલાય છે. તેમના કઠ્ઠામરકરી અને ભય ક્ષણભાત્ર ટકે છે, અથવા મહિનાઓ સુધી થાલે છે.

આ જંગલી ખેલનો ઉકેલ મારા એકલાની પાસે જ છે.

ધીરુ પરીખ

('Parade' કાવ્યનો અનુવાદ)

પરોઢ | આર્થિક રિશ્તો

હું ઉનાળાના પરોઢને લેટ્યો.

મહેલોના રસ્તા પરના ભાગો પર હજુ કોઈ ચહેલપહેલ નહોતી. જળ થંભી ગયાં હતાં. વનમાર્ગ પર પડછાયાઓએ પડાવ હંજુ નાખ્યો નહોતો. હૂંફાળા જીવંત શ્વાસો ભરતો હું આદ્યો, અને કીમતી પથ્થરોએ ઊંચું જોયું, અને પાંખો અવાજ કર્યો વગર ઊંચકાઈ.

ઠંડા નિસ્તેજ કિરણોથી ભર્યાભર્યા માર્ગમાં પ્રથમ સાહસ મને એક પુષ્પે પોતાનું નામ જણાવ્યું તે હતું. ફર વૃક્ષો વચ્ચે વેરાયેલા સોનેરી ઝરણા પ્રત્યે હસ્યો : રૂપેરી શિખરમાં મેં એક દેવીને ઓળખી.

પછી મેં એક પછી એક પડદા ઉઠાવ્યા. કુંજમાં મારા હાથ ફરકાવતાં ફરકાવતાં. મેદાનમાં મેં તેની ફૂકડાને જાણ કરી ત્યાં. નગરમાં એ ઘંટાઘરો અને ઘુમ્મટો વચ્ચે દોડી ગઈ, અને હું, આરસના ઓવારાઓ વચ્ચે લિખારીની જેમ દોડતો, તેની પાછળ પડ્યો.

ધીરુ પરીખ

('Aube' કાવ્યનો અનુવાદ)

સાધારણ છોકરી | રવીન્દ્રનાથ ટાગુર

હું પરદો રાખનાર છોકરી છું,
મને નહિ ઓળખો.
તમારી છેલ્લી વાર્તાની ચોપડી વાંચી છે, શરતબાબુ,
'વાસી કૂલની માળા'.
તમારી નાચિકા એલોકેશીને જીવલેણ ધાંડી આવી હતી
પાંત્રીસ વર્ષની ઉમરે.
પચીસ વર્ષની ઉમરનીની સાથે હતી તેને સ્પર્ધા-
મેં જોયું, તમે મહાતુભાવ ખગ,
જિત્તાડી દીધી તેને

મારી વાત કહું;
ઉમર છે મારી થોડી
એક જણના મનને સ્પર્શી ગઈ હતી
મારી આ ઊગતી જુવાનીની માયા.
એ જાણીને રોમાંચ થતો મારે દેહે -
ભૂલી ગઈ હતી, અત્યંત સાધારણ છોકરી છું હું.
મારા જેવી આવી છે હજાર હજાર છોકરીઓ
નાની ઉમરનો મોહમંત્ર છે તેમના ચૌવનમાં.

તમને આજુ દઈ છું,
એક સાધારણ છોકરીની વાત લખો તમે
બહુ દુઃખ છે એને

તેના પલ્લુ સ્વભાવના ઊંડાણમાં
 અસાધારણ કશુંક ક્યાંક તળિયે રહ્યું હોય
 કેવી રીતે એને તે સાબિત કરશે !
 એવા કેટલા લોકો મળશે જે એ જાણી શકશે !
 કાચી ઉમરનો જાદુ લાગે છે તેમની આંખે
 મન જતું નથી સત્યની શોધમાં—
 અમે વેચાઈ જઈએ છીએ મરીચિકાના દામે.

વાત કેમ નીકળી તે કહું—
 ધારે કે તેનું નામ છે નરેશ.
 તેણે કહ્યું હતું : ‘ તારા જેવી તો મેં કોઈ જોઈ નથી.’
 આવડી મોટી વાત માનવા જેટલી નહોતી મારી હિંમત,
 તો ન માનવાની ય શક્તિ ક્યાં હતી ?

એક દિવસ તે ગયો વિદાયત.
 કાગળપત્ર કઢીકઢી આવતા.
 મનમાં મનમાં વિચારતી: રામ, રામ,
 એટલી છોકરીઓ છે એ દેશે,
 એટલી એમની ભારે ભીડ છે !
 અને તેઓ બધી જ શું અસાધારણ ?
 બધીઓમાં એટલી ખુદ્દિ, એટલી ઉજ્જવળતા ?
 અને તે બધીઓએ શું માત્ર એક નરેશ સેનને જ શોધી કાઢ્યો હતો ?
 સ્વદેશમાં તો તેને કોઈ ઝાળખતુંયે નહોતું !
 ઘણા લોકની અંદર ઢંકાઈ ગયો હતો.

ગયા કાગળમાં એણે લખ્યું છે :
 “લિસી સંગાથે ગયો હતો સમુદ્રસ્નાને,
 (બંગાળી કવિના કાવ્યની કેટલીક લીટીઓ ટાંકી હતી,

પેલી લીટીઓ - જેમાં ઉર્વશી નીકળે છે સમુદ્રમાંથી.)

તે પછી રેતમાં બેઠેલાં પાસપાસે;

સામે ઊછળતાં હતાં નીલસમુદ્રનાં મોજાં,

આકાશમાં ફેલાયેલો હતો સૂર્યનો નિર્ભળ આલોક,

લિસીએ ધીમે ધીમે કહ્યું હતું :

‘ આ પેલે દિવસે તમે આવ્યા છો,

જે દિવસ પછી ચાલ્યા જશો.

છીપનાં જે પડ

વચ્ચેનો ભાગ છે ભરાતો

એક નક્કર અશ્રુજિંદુથી—

દુર્લભ, અમૂલ્ય.’

વાત કહેવાની કેવી અસામાન્ય રીત ! ”

તે સાથે નરેશે લખ્યું છે :

“ શબ્દ બનાવી કાઢેલા હોય તોયે દોષ શું ?

પરંતુ અફસુત, -

હીરે જાહેરું સોનાતું ફૂલ શું સત્ય છે ?

તો પછુ શું સત્ય નથી ? ”

સમજી જશો તમે

આ એક સરખામણીનો સંકેત તેની ચિટ્ઠીમાં અદૃશ્ય કાંટાની જેમ

મારી છાતીને વીંધીને જણાવે છે કે

હું અત્યંત સાધારણ છોકરી છું.

મૂલ્યવાનને પૂરું મૂલ્ય ચૂકવી શકું

એવું ધન નથી મારી પાસે.

ભલેને તેમ—

ભલે ઝણી રહીશ ચિરજીવન.

પગે પડું તમારે,

એક વાર્તા લખો, શરત્ખાણ,

અત્યંત સાધારણ છોકરીની વાત,—

જે દુર્ભાગિનીને દૂર રહ્યાં રહ્યાં હરીફાઈ કરવી પડે છે

કંઈ નહિ તો ય પાંચ-સાત અસામાન્યાઓની સાથે—

અર્થાત્ સપ્તરશ્મીઓનો માર.

સમજી લીધું છે કે મારું કપાળ ફૂટેલું છે,

હાર થઈ છે મારી તો.

પણ તમે જેની વાર્તા લખો

તેને જિતાડી દો મારા તરફથી—

જેથી વાંચતાં વાંચતાં છાતી ગજગજ ફૂલે.

ફલચંદન પડે તમારી કલમના મુખે, શરત્ખાણ.

તેને નામ આપજો માલતી.

એ જ મારું નામ છે.

પકડાઈ જવાની ણીક નથી.

ખંગાળમાં એવી અનેક માલતીઓ છે,

તેઓ બધી જ સાધારણ છોકરીઓ છે.

તેઓને ફ્રેંચજર્મન આવડતું નથી,

રડતાં આવડે છે.

કેવી રીતે જિતાડશે ?

ઉચ્ચ છે તમારું મન, મહાન છે તમારી કલમ.

તમે કદાચ એને લઈ જશો ત્યાગને માર્ગે,

દુઃખની ચરમ સીમા પર, શકુન્તલાની જેમ.

દયા કરો મારા પર.

ઊતરી આવો મારી ભૂમિકા પર.

બિછાનામાં પડી પડી રાત્રિના અંધકારમાં
 દેવતાની પાસે હું જે અમંલવિત વરદાન માગું છું
 તે વરદાન મને નહિ મળે,
 પણ તમારી નાચિકાને તો મળે.

નરેશને શા માટે સાત વર્ષ ન રાખેા લ'ડનમાં ?
 વારે વારે નાપાસ કરે તેને પરીક્ષામાં,
 છેા માનથી રહેતો પોતાની ઉપાસિકાઓની મ'ડળીમાં.
 એ દરમ્યાન માલતી પાસ કરે એમ. એ.

કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયમાં,
 ગણિતમાં આવે પહેલી, તમારી કલમને એક ગોદે.
 પણ જે આટલે જ અટકી જાયો
 તો તમારા 'સાહિત્યત્રઆટ' નામને લાગશે કલંક.
 મારી દશા ગમે તેવી હોય,
 તમારી કંપનાને હલકી પાડશે નહિ.
 તમે તો કંજૂસ નથી વિધાતાના જેવા.
 છોકરીને મોકલી દો યુરોપમાં
 ત્યાં જેઓ જ્ઞાની છે, વિદ્વાન છે, વીર છે,
 જેઓ કવિ છે, કલાકાર છે, રાજા છે,
 તેઓ ખગોળશાસ્ત્રીઓની પેઠે એને શોધી દાટે—
 વિદુષી તરીકે નહિ,
 પણ નારી તરીકે.

એનામાં જે વિશ્વવિજયી જાદુ છે
 તેનું રહસ્ય પ્રગટ થાયો.
 આ મૂંઢાના દેશમાં નહિ—
 પણ જે દેશમાં સમજદાર છે, સહાનુભૂતિવાળા છે,

છે અંધેજ, જર્મન, ફ્રેંચ.

માલતીના સંમાન માટે સલા જોલાવરાવોને !

સલામાં પ્રશંસા-વચનો અને ખુશામતો વરસાવો—

વચ્ચેથી તે ચાલે છે અવહેલનાપૂર્વક

મોન' ઉપરથી જાણે શઙ્ખાળી નોકા.

તેની આંખો જોઈને તેઓ વાતો કરે છે અંદર-અંદર,

બધા જ ઇંદ છે: ભારતવર્ષના સજલ મેઘ અને ઉજ્જવળ તડકો

ભજેલા છે તેની મોહિની નજરમાં.

(અહીં જનાન્તિકે કહી રાખું,

સૃષ્ટિકર્તાની કૃપા સાથે જ છે મારી આંખો ઉપર,

કહેવું પડ્યું મારે પોતાને જ મુખે,

હજી સુધી કોઈ યુરોપીય રસજ્ઞ સાથે

મેળાય થયો નથી મારે નસીબે.)

તે સલામાં નરેશ આવીને ઊભો રહે એક ખૂણે,

અને તેની પેલી અસાધારણ છોકરીઓનું ટોળું થ—

અને, અને તે પછી ?

તે પછી—

વાત થઈ પૂરી

સ્વપ્ન ગયું ઊડી !

હાય રે સાધારણ છોકરી !

હાય રે વિધાતાની શક્તિનો અપવ્યય !

ભોળાભાઈ પટેલ

('સાધારણ મેયે' કાવ્યના અનુવાદ)

નગનનિર્જન હાથ | જીવનાનંદ દાસ

ફરીવાર આકાશમાં અંધકાર ગાઢ થતો જાય છે:
પ્રકાશના રહસ્યમય સહોદરના જેવો આ અંધકાર.

જેણે મારા પર સતત પ્રેમ કર્યો છે
છતાં ય જેનું સુખ મેં કોઈ દિવસ જોયું નથી,
તે નારીના જેવો
દાગણના આકાશમાં અંધકાર નિખિડ થતો જાય છે.
યાદ આવે છે કોઈ વિદ્યુત્ત નગરીની વાત,
તે નગરીના એક ધૂસર મહેલનું રૂપ મનમાં જાગે છે.

હિન્દી મહાસાગરને તીરે
અથવા ભૂમધ્યસાગરને કિનારે
અથવા ટાયરના સમુદ્રપારે
આજ નહિ, કોઈ એક નગરી હતી એક દિવસ,
કોઈ એક મહેલ હતો;
મૃત્યુવાન અસખાખથી ભરેલો એક મહેલ;
ઈરાની ગાલીચા, કાશ્મીરી શાલ, બેરિન સામુદ્રધુનીનાં ધારીલાં સુક્તાપ્રવાલ,
મારું વિદ્યુત્ત હૃદય, મારાં મૃતચક્ષુ, મારાં વિલીન સ્વપ્ન અને આકાંક્ષા.
અને તું નારી—
આ બધું હતું પેલા જગતમાં એક દિવસ.

પુષ્કળ નારંગી રંગનો તડકો હતો,
અનેક કાકાદૌઆ અને પારેવાં હતાં,
મહોગનીનાં ઘટાદાર પદ્મવ હતાં અનેક;
પુષ્કળ નારંગી રંગનો તડકો;
અને તું હતી;

કેટકેટલી શતાબ્દીઓ થયાં તારું મુખ જોતો નથી,
શોધતો નથી.

કાગળનો અંધકાર લઈને આવે છે પેલી સમુદ્રપારની કથા,
સુંદર મહેરાબ અને ઘુમ્મટની વેદનામય રેખા,
હુત નાસપાતીની ગંધ,
અસંખ્ય હરણાં અને સિંહનાં ચામડાંની ધૂસર હસ્તપ્રત,
ઇન્દ્રધનુ રંગની કાચની બારીઓ,
મોરપીંછના જેવા રંગીન પર્દે પર્દે
કક્ષ અને કક્ષાન્તરથી વળી ફર કક્ષ અને કક્ષાન્તરોનો
ક્ષણિક આલાસ—

આયુહીન સ્તબ્ધતા અને વિરમય.

પર્દો પર ગાલીચા પર રક્તાલ તડકાનો ફેલાયેલો પ્રસ્વેદ,
રક્તિમ ગદાસમાં તરબુજ-મદ !
તારો નગ્નનિર્જન હાથ.
તારો નગ્નનિર્જન હાથ.

ભોળાભાઈ પટેલ

('નગ્નનિર્જન હાથ' કાવ્યનો અનુવાદ)

નોરટાલજિયા | જીવદેવ ખમુ

એ ક્યો દેશ છે, જેના વિરહથી આ કષ્ટ છે ! શું હું ત્યાં હતો કેઈ દિવસ, કે હજી એ દેશ ભેંચો જ નથી, કે પછી હું ત્યાં જ છું ?

મારી આંખમાંથી ફૂલ જેવું કશુંક ઝૂલે છે - શું તે સ્મૃતિ છે ?
મારું શરીર નકામા વૃક્ષની જેમ વધિપ્તુ છે - શું તે આશા છે ?
એક દિવસ મેં મારું હૃદય કાઢીને પંખીઓને ખવડાવી દીધું હતું, ટોળાખંધ તેઓ ખધાં એ દેશ ભણી બિડી ગયાં.

તે પછી ક્યારેક ક્યારેક હું તેમની છાયા ભેઠું છું. જ્યારે હિંમ ઘઈને 'જાન્યુઆરી આવે છે, ટુકડો બનીને આકાશ ઝરી પડે છે, તુપાર ચૂપચાપ ઝરે છે. જ્યારે સખ-વેનો અંધકાર વટાવીને એકાએક ભેઠું છું' ઓગળતા તકકામાં 'તોરણ' જેવા ચારરસ્તા. કે કલકત્તાના બપોરવેળાના વરસાદમાં જ્યારે પૃથ્વી ઘણી નાની અને નિખિડ લાગે છે, અને હું ખૂણાના ટેબલે ઝાંખો થતો ભળી બેઠું છું.

છાયા ભેઠું છું તે પંખીઓની, મારું હૃદય લઈને જેઓ બિડી ગયાં હતાં. બહુકાર છે તેઓ. બધા સમુદ્રો ઓળખે છે, બધા સૈકતો પર બિતરે છે, બધાં નગરમાં તેમના મિત્રો છે. ભેઠું છે માનહટ્ટનની ઇસ્ટ નદીમાં તેમની છાયા, બવેરિયાના સરોવરની છાતીમાં ચંચલ, વળી ભેઠું છું કલકત્તાના મેઘલા આકાશમાં.

તે ક્યો દેશ છે, જ્યાં હું જવા ચાહું છું ?
શું તે જવાની વાત છે કે પાછા ફરવાની ? કે પછી માત્ર શોધ છે ?

લાગે છે કે મારો ગાત્રવાસ બાંહે ભૂતકાળ છે, અને ભવિષ્ય મારો પાયચારી ફરવાનો વરંડો, અને વર્તમાન એક અંતહીન કીડીઓની હાર, મારા પગલે પગલે સતત ભરતી બાય છે.

ચાહ આવે છે દીપું દીપું બરફ ઓગળવાનો શબ્દ, અને બારીની પાસે મોઝ પહેરેલા હાનર હાથ.

યાદ આવે છે ચૈત્રના તડકામાં જામાપુકર ગલીની ગંધ.

એક છોકરો યાદ આવે છે - રમતાં રમતાં

ઢોડતો જઈ માના પ્યાલામાંથી ત્રણ ઘૂંટડા

આ પીને ચાલ્યો ગયો. એવી આ હવે કેમ થતી નથી ?

જવાની ક્ષણે યાય છે કે રહી જઈ, અને ફરવાની તારીખ વારંવાર પાછી ઢેલું છું.
હું, જાણે છું એક એરપોર્ટની હોટલમાં, જે મહાદેશની વચ્ચેવચ્ચે, આજે પહોંચ્યો કાલે
ચાલ્યો જઈશ, જાણે આ એક છિન્ન ક્ષણમાં બધી વેદનાઓનો સ્વાદ મારે લેવો પડશે.
સાંભળું છું રાત આખી બિંધમાં વ્યોમયાનોનાં સુવિસ્તીર્ણ ગર્જન - ના અહીં ના ત્યાં,
ના દૂર ના નજીક - જાણે હું મહાશૂન્યમાં તરું છું, બિંધતો બિંધતો ચાલું છું,
અને તે ચાલવું પણ ગતિહીન છે.

મારાં પંખીઓ, ક્યારે ઘેર પાછાં વળશે ?

ભોળાભાઈ પટેલ

('તસ્તાલિખ્યા' કાવ્યનો અનુવાદ)

વિરહ | સમર સેન

રજનીગંધાની આડશમાં કંઈક જાણે કંપે છે,
કંઈક જાણે કંપે છે
પહાડની સ્તબ્ધ ગંભીરતામાં.

તું હજી આવી નહિ.
સાંજ પડી ગઈ! પશ્ચિમતું કરુણ આકાશ
સૌરભ ભરી હવા,
અને પાંદડાંનો મર્મર-ધ્વનિ.

નગીનદાસ ખારેખ
(‘વિરહ’ કાવ્યનો અનુવાદ)

જતાં જતાં | સુભાષ મુખોપાધ્યાય

તે પછી જ...તાં જ...તાં જ...તાં

એક નદી આવી

પગે તેના ઘૂઘરા બાંધેલા હતા

પહેરવેશમાં

ઊંડુ ઊંડુ થતાં તરંગોનો

નીલ ઘાઘરો હતો.

એ નદીને બે બાગુએ બે મોં.

એક મોઢે તે મને 'આવું છું' કહી

બીજો રાખી રાખી

બીજે મોઢે

દોડતી દોડતી આલી ગઈ.

અને

જતાં જતાં સમજાવી દીધું કે

હું આ રીતે આવું છું

આ રીતે જાઉં છું.

હું છું છું ને નથી,

નથી નથી ને છું.

મારે ખસે હાથ મૂક્યો

સમયે

તે પછી કાનમાં

ગુસપુસ કરતો બોલ્યો,

'જેયું !

કેયું કયું, જેયું !'

પણ હું તો કદીય
 તને ઓડતો નથી.
 તેની વાત સાંભળી.
 હાથની મૂઠી ખોલી.
 કાલ રાતનાં વાસી ફૂલ
 ખરે જ સુકાઈ લાકડું થઈ ગયાં છે.

૨

વાતને કોઈ મોંમાથું નથી એટલે
 દોડિયાઓને જરા પણ
 ગમી નહિ.
 વળી તે ઉપરાંત
 વાત પણ ઉપજાવી કાઢેલી.

કદાચ તેઓ જિભા થઈ જશે
 એટલે જલદી જલદી
 બીક રાખી વાત ફરી શરૂ કરી :
 'તે પછી જ.....તાં જ.....તાં જ.....તાં.....
 નેથું' તો જંગલની માઝાર
 હીવાઓથી ઝગમગતું એક નગર.
 ત્યાં એકદમ સૂનો એક મહેલ
 અને તેનાં પગથિયાં બધાં
 બાણે સ્વર્ગ સુધી પહોંચી ગયાં છે.
 એક પગથિયે
 વાળ છટ્ટા મૂકી બેઠી છે
 એક પરમ સુંદર રાજકુવરી'....

લોકોની આંખો ચમકી ઊઠી;

તેમની આંખમાં આંખ પડેલી
મેં વાત ચાલુ રાખી—

“તે પછી તે રાજકુંવરીએ
મારી આંગળીઓમાં આંગળીઓ પડેલી
મેં તેને ધીરે ધીરે કહ્યું :
‘તું છે આશા,
તું છે માડું જીવન.’”

સાંભળી એણે કહ્યું :
‘આટલા દિવસથી તમારે માટે જ
હું રાહ જોતી બેઠી છું.’
ઘેડિયાઓનું કુતૂહલ વધી ગયું
પૂછવા લાગ્યા : ‘તે પછી ?’

વાત તેમના મગજમાં ઊતરે
એ માટે
ધુમાડામાં ધુમાડો બની
ભળી જતાં જતાં હું બોલ્યો—

‘તે પછી ? કહું—?
એ રાક્ષસી જ મને ખાઈ ગઈ.’

લોખાલખ પટેલ
(‘ ચેતે ચેતે ’ કાવ્યનો અનુવાદ)

પણ હું તો કદીય
 તને છોડતો નથી.
 તેની વાત સાંભળી.
 હાથની મૂઠી ખોલી.
 કાલ રાતનાં વાસી ફૂલ
 ખરે જ સુકાઈ લાકડું થઈ ગયાં છે.

૨

વાતને કોઈ મોંમાથું નથી એટલે
 દૈડિયાઓને જરા પણ
 ગમી નહિ.
 વળી તે ઉપરાંત
 વાત પણ ઉપજાવી દાઢેલી.

કદાચ તેઓ જિલા થઈ જશે
 એટલે જલદી જલદી
 ખીક રાખી વાત ફરી શરૂ કરી :
 'તે પછી જ....તાં જ....તાં જ....તાં....
 ભેથું તો જંગલની મોઝાર
 હીવાઓથી ઝગમગતું એક નગર.
 ત્યાં એકદમ સૂનો એક મહેલ
 અને તેનાં પગથિયાં બધાં
 બાણે સ્વર્ગ સુધી પહોંચી ગયાં છે.
 એક પગથિયે
 વાળ છુટી મૂકી બેઠી છે
 એક પરમ સુંદર રાજકુંવરી'....

લોકોની આંખો ચમકી ઊઠી;

તેમની આંખમાં આંખ પરોવી
મેં વાત ચાલુ રાખી—

“તે પછી તે રાજકુંવરીએ
મારી આંગળીઓમાં આંગળીઓ પરોવી
મેં તેને ધીરે ધીરે કહ્યું :
‘તું છે આશા,
તું છે મારું જીવન.’”

સાંભળી એણે કહ્યું :
‘આટલા દિવસથી તમારે માટે જ
હું રાહ જોતી બેઠી છું.’
ઘેરિયાઓતું કુતૂહલ વધી ગયું
પૂછવા લાગ્યા : ‘તે પછી ?’

વાત તેમના મગજમાં ઊતરે
એ માટે
ધુમાડામાં ધુમાડો બની
ભળી જતાં જતાં હું બોલ્યો—

‘તે પછી ? કહું—?’
એ રાક્ષસી જ મને ખાઈ ગઈ.’

લોખાલોઈ પટેલ
(‘ ચેત ચેત ’ કાવ્યનો અનુવાદ)

લાપા | શંખ ઘોષ

આ રાત પડી. કહે, હવે તારી વાત કહે.

પણ કહીશ કયી લાપામાં ? ના, આ જૂના ખવાઈ ગયેલા શબ્દો તારે હોઠે લાવીશ નહિ-તારા તે હોઠે, જેને જોયા હતા મલિન વાદળની જેમ ઝોકાં ખાતા અથવા ઊભરાઈ જતા તોફાની રાતે પધાના મત્ત પ્રેમથી. ના-તારા તે હોઠે લઇશ નહિ કેટલાય જન્મોની આ વપરાયેલી લાપા, છૂર્ણ ઉચ્છિદ્ર.

કહીશ કઈ લાપામાં ? જે લાપામાં વાચાળ પ્રકૃતિ ચિત્કાર કરતી રહે છે મારી આંખો સામે, તેના બધા રંગો ચોક્કસાથે આવીને ડહોળી નાખે છે મારા આનંદનો સ્વાદ, 'હઠી જાઓ', 'હઠી જાઓ' કહીને હોડતો ફરે છે અંતરાત્મા, ના, તે દારુણ પ્રકૃતિનું રહસ્ય તું લાવ ના તારા હોઠે.

આ પૃથ્વી ના હોત તો હોત માત્ર અધકાર. કશુંય ના હોત જો આ સૌરલોક ના હોત. પણ ક્યાં રહેત આ ન-હોયું, ક્યા પાત્રમાં ? અન્તહીન આ નાસ્તિ જ્યારે હા-હા કરી ધસી આવે આંખો ઉપર, ઝૂમી ઊઠે રક્ત-ન્યારે તું શબ્દ ઉચ્ચાર મહા-શૂન્યમાં અધકારના ઉદય જેવો, તે તારી લાપા હો પ્રથમ આવિર્ભાવ જેવી પવિત્ર, કુંવારી - શબ્દ જેવી ગહન, ગંભીર.

આ, આ રાત પડી. કહે હવે તું વાત કહે.

ભાળાભાઈ પટેલ

('લાપા' માગ્યને અનુવાદ)

મારા આ શબ્દો | હિરેન ભટ્ટાચાર્ય

સ્વપ્નના ઉપવનને સ્પર્શીને આવેલા મારા આ શબ્દોમાં જીવનધારાની સુષમા છે, સમયનો ગાઢ ઉત્તાપ છે, (તે) મારી પોતાની શોધ નથી, મારી અંદર જાણે કોઈ ખેડુ છે; હું શબ્દોને જીલ પર મૂકી આખી જોડે છું, કોનો કેવો સ્વાદ છે; હથેળીમાં રાખી જોડે છું, કેટલા ગરમ છે; હું જાણું છું કે શબ્દો મનુષ્યની મહાન સૃષ્ટિનાં તેજસ્વી સંતાન છે; હું સામાન્ય કવિ છું, અન્યને ખલો આપી લાવેલા મારા આ શબ્દોમાં મનુષ્યની દારુણ અલિસતા છે, ઇતિહાસના નિષ્કુર નહોર છે.

ભાષાભાષં પટેલ

('માર એઈ શબ્દોમાર' કાવ્યનો અનુવાદ)

સંજ્ઞા : પ્રેમની | નિર્મલપ્રભા ખરદલે

કદાચ એ ક્ષણે જ પ્રવેશે છે વિરાટ ભૂરું આકાશ કૂલની પાંખડીઓમાં. ખસી પડે છે અધાર પગનાં તળિયાં સુધી. ગર્ભમાં ગર્વથી ભર્ય છે વિદ્યુત્. રાખ થઈ ભર્ય ભંધ-સ્તન દેહની લઘુ પર્ણકુટિર.

ભાગલાભાઈ પટેલ

('સંજ્ઞા : પ્રેમર' કાવ્યનો અનુવાદ)

આતુર પ્રહર | નિર્મલપ્રભા બરદલૈ

દોડી ગયાં નગ્ન શરીર, ટસારખાનાના ટેબલ પર સુવાડ્યાં હતાં ત્યાંથી ભાગી. દોડી ગયાં શેરી, મહેલ, મેદાન, ક્ષીપ વટાવી પુલ્કા આકાશ ભણી. આર્તસ્વરથી લોહીમાં ગર્જાં ઊઠે છે મૂંગી પ્રચંડતા. પવનમાં લાગી છે આંધીની આગ. અધારામાં ચમટી રહી છે અદૃશ્ય સમયની તાતી તરવાર.

શપથ ઉચ્ચારવાની જરૂર નથી. તેના સ્તબ્ધ ભયંકર ધ્વનિ એળે નહિ જાય - જેમ એળે જતું નથી આંસુનું એક ટીપું.

ભાળાભાઈ પટેલ

('આતુર પ્રહર' કાવ્યનો અનુવાદ)

રાતના વૃન્દાવનમાં થઈને | નીલમણિ કુંકન

રાતના વૃન્દાવનમાં થઈને
જાઉં છું

ચાંદનીમાં પડછાયો થઈને એક સ્ત્રી
મારી સાથે સાથે જાય છે

તે ચીસ પાડવા માગે છે
ચીસ પાડી શકતી નથી

તે તેના ગર્ભાશયને શોધે છે

તે તમને પ્રેમીઓને શોધે છે

તે તમારે કાળજે
એક આલસુ ટાંકવા માગે છે

તે રડવા માગે છે
તે ચીસ પાડવા માગે છે

લાલ જળા ફૂલ જેવા તેના
બે સ્તનમાંથી
ટપ્ ટપ્ કરી લોહી ટપકે છે

મારી છાતી વીંધી
માટી વીંધી
વૃક્ષોના મૂળમાં પડે છે

અને દોઈના ખેતરમાં
ફોસ્ફરસ થઈ બળે છે .

રાતના વૃન્દાવનમાં થઈને
હું જાઉં છું

યમુનાની રેતમાં પડી રહેલી

એક છીપમાં

અંદ્ર હિબ્બતો લઈ રહ્યો છે

તે તેના ગર્ભાશયને શોધે છે

તે તમને પ્રેમીઓને શોધે છે

સાળાલાઈ પરેલ

('રાતિર વૃન્દાવનલૈ...' અવ્યનો અનુવાદ)

કર્ણ વિરુદ્ધ કૃષ્ણ | રાજેન્દ્રકિશોર પંડા

એક અંચલ કૌતુકને લીધે મારો જન્મ થયો. અવાંછિત. લગ્ન, અસ્વીકાર અને ત્યાગ મારી જનેતા છે, ઘૂતવણું નદીનાં પાણી પરથી તરતી તરતી 'ઝય છે સુવર્ણ' અને મંદાર રંગની પેટી, છદ્દ છદ્દ થનારું જીવન.

હું જેઠ, હું પ્રથમ, તમારે માટે પ્રણમ્ય, તમારો પ્રતિસ્પર્ધી. આપણે બંને યુયુસ્તુ પ્રત્યેક યુદ્ધમાં હંમેશાં, હરેક સ્થાને. મહાસમુદ્રમાં ખંડ ખંડ ભાગી જતાં અગણિત મૌજનાં કણ કણ થઈ જતું ક્રીણુ : ખીલ્યો.

જન્મ સમયના આસન્ન મૃત્યુની તે વેળાથી જેટલી વાર લાંછિત થયો છે, તેટલી વાર જોયું છે એક વખત સૂર્ય તરફ, એક વખત તમારી તરફ. પ્રશ્નચિહ્નની જેમ ઊભો રહ્યો છું, ઇષત્ હસ્યો છું, વિપાદ અને વિરમયથી.

એક સુદીર્ઘ અભિશાપની ડેખા, એ જ માર્ગ. વારંવાર વજ્ર ઉપર વજ્ર ફેંકનાર એક દુર્બોધ આકાશ.

કેવી વિચિત્ર અનુકંપા.

ભંધના રક્તભાંસમાં પેસનાર કીટ, મૈત્રીમાં અપવ્યવહાર કરનાર મિત્રો, પક્ષપાત કરનાર કુલગુરુ, અર્ધરથી કહી ઉતારી પાડનાર વૃદ્ધ વડીલ અને....

અને તે રમણી

તે સુંદરંગી શ્યામા, પદ્મ પદ્માશાક્ષી, નીલવણું કુંચિતકેશી, બંને ભમરો સુંદર, બંને પયોધર ચારુ અને પીન....

તે છાઈ દેતી, જોજન જોજન સુધી પહોંચતી નીલોત્પલની ગંધ...

ઘોડારમાં હણુહણુતી કાશ્મીરી ઘોડી. શરસંધાન કરું કરું કે એટલામાં મૂંઝી દીધું
મેં ધનુષ્ય, તેની પાસેથી હંમેશાં મળી 'ઘૂણા.'

વારંવાર મારી સૂર્યમય સુવર્ણિમાને દાનમાં દઈ દીધી છે, દાન દઈ દીધાં છે
મારાં કવચ અને કુંડળ, ખાલી કરી દીધો છે મારો લંડાર

મારા હાથ, મારો પ્રેમ !

પ્રેમ નહિ ઘૂણા, પ્રેમ નહિ ઘૂણા, ઘૂણા ઘૂણા કહી મને વારે વારે શીખવી રહ્યા છો,
તમે હો તમે.

વિશ્વાસઘાત મારો સારથિ, વિનાશ મારી નિયતિ.

અગિયાર અક્ષૌહિણી, સાત અક્ષૌહિણી : આ પક્ષે પેલે પક્ષે નાચતાં ઉદ્દામ કબંધ.

એક મૌન સચલ પિતા પૂર્વથી પશ્ચિમ, વળી પૂર્વથી પાશ્ચિમ અવિરામ - ઉદય
અસ્ત, ઉદય અસ્ત, ઉદય અસ્ત, ઉદય....

ક્ષમા કરે છે બધાય ને.

આહ ! તે સુદૂર નીલોત્પલની મહેંક મહેંક ગંધ. તે નિત્ય અગ્નિસ્નાનથી ખીલી ઊઠતી
નીલાશુ પ્રતિમા,

તેને તો તમે મારી પાસેથી માગતા હતા તે દિવસે. તેના બદલામાં આપતા
હતા સિંહાસન, ભૂમિ, સુવર્ણ અને મુકુટ. ના વધ, ના બંધ, ના લય, ના પરાજય,
ના લાલ, ના શુભની પ્રતિક્રિયાથી ડગમગ થતા હતા મારા પગ.

એ જ ધર્મ, જે તમે આવરો, એ જ ન્યાય.
તમે માત્ર ઉત્તર.

હું છું પ્રશ્નચિહ્ન, જેને વારંવાર ભૂંસી નાખવામાં આવે છે, આહ ! તે તમાલવર્ણી,
તે તિલોત્તમા નીલાંશુ' પ્રતિમા. મેં તેને જેટલી ભોગવી છે, એક એક ક્ષણે, મારી
પ્રતીક્ષા અને કામનાના પ્રક્ષેપથી, મારા લાંછન અને પ્રતિશોધની આગથી, તેટલી આખું
ચોપન તેના પાંચ પતિઓએ ભોગવી નથી.

તમે છઠ્ઠા ?

કૃષ્ણા અને તમારી વચ્ચે કોઈ ભિન્નતા નથી શ્રીકૃષ્ણ ! તમે જ તમારું રૂપકદંપ.

હું તમને ધિક્કારું છું, હું તમને ચાહું છું.

હું ઉન્નવળ છું, હું સૌર, શાન્તિની અંદરનું સૂક્ષ્મતમ શાંતિખિન્દુ હું, કુદની
અંદરનું કુદ, હું મૂર્તિમાન જીવન છું, હું લખ્યા, વણલખ્યા સકલ ગદ્યપદ્યનો
ભાવ છું.

મારો પરાભવ એ જ મારો પ્રભાવ છે, મારા પ્રત્યેક પરાજયમાં વિજેતા કરતાં
હું વધારે વિજયી છું, મારા મૃત્યુથી હું અમર છું.

આજે જ્યારે હું બ્રહ્માભિધા ભૂલી જાઉં છું, ધરતીના ભૂખ્યા મોઢામાં રથચક્રો
પેસું પેસું છે, આજે જ્યારે હું કવચ કુંડળ વિનાનો છું, નિઃશસ્ત્ર અને નમેલો,
તમારા નિર્દેશથી જ્યારે કોઈ એક અર્જુનનાં તીરરૂપે મારા ભણી ધસી રહી છે તમારી
હનન ઇચ્છા, આ જ્યારે આવી પહોંચી છે મારા મરણની છેલ્લી ઘડી, તે સમયે પણ
જો મને પ્રશ્ન કરવાનાં આવે કે હું કણ્ઠ ન થતાં શું થવાની ઇચ્છા રાખું છું, તો હું
જવાબ આપીશ : કણ્ઠ થવાની.

ભોળાભાઈ પરેલ

('કણ્ઠ' જનામ કૃષ્ણ' કાવ્યનો અનુવાદ)

તડકો આવે છે | રમાકાન્ત રથ

તડકો આવે છે કેવી રીતે ? જામફળીના ઝાડ પર
હુપ્ કરી ફૂદતા વાંદરાની રીતે
તડકાનો કેટલો લાંબો પગ છે ? જે ત્રણ માળના
મકાન પર ચઢી સવારે સવારે
ખુદ્દી બારીઓને રંગી દે છે, તડકો ફૂદકો મારીને
અધીર પ્રેમીની જેમ પહાડ પ્રમાણ
નનામી પર વિખેરી દે છે રૂપેરી મમરા સોનેરી કોડી
તડકો આવે છે સંતાતો સંતાતો
તારાઓનાં બધાં પ્રતિબિંબ
એકાએક ખોઈ નાંખી, સ્તબ્ધ તળાવડી કાંઠે
તડકો આવે છે ધુમ્મસની પાછળ પાછળ કોઈ
ગોરું ગોરું છોકરું મરતી માનો
પાલવ પકડી ચઢી જાય આકાશનાં પગથિયાં ઉપર.
તડકો આવે છે ઠંડું ઠંડું કરતો
બંધ અરણ્યના બારણે, અલિશબ્દ તાળું હલાવતો,
તડકો આવે છે સો સો પ્રશ્નો પૂછતો અને
કોઈકું કરે બહારથી ડાળીઓ વચાળેથી, તેને
આલિંગવા માટે, પાંદડાનાં ઝુંડમાં
અધીરું એક રુદન, તડકો આવે છે અને
ચાલી જાય છે આ દેશના પહાડો ઉપર
તડકાનું કસુંબલ સપનું પડી રહે છે,
કુદ્દ દેવતાઓના આગ્નેય નિશ્વાસમાં
કાળક્રમે બળી જઈ સાંજ થઈ જાય છે.

સાળાસાઈ પટેલ

('ખરા આસે' કવ્યનો અનુવાદ)

ક્યારેક ક્યારેક સૂરજ આવીને સ્પર્શે છે મને
અધીં ખોલેલી બારીને ઓળંગીને, મારી
અર્ધ ચેતનાના અંતિમ પ્રહરમાં; સ્વપ્ન બધાં
વિવ્રત બની જાય છે, આંખો ખોલીને હું જોઉં છું-
જાણતો નથી કેનો પલંગ, સૂઉં છું હું
ક્યાં કેવી રીતે, મારે પડેની તે નારી
અપરિચિતા છે, તે ચોરડો અપરિચિત ચોરડો છે.

ખોલી દઉં છું મારે ગળેથી બે નગ્ન હાથોની સાંકળ
તેના શરીરના સઘન ઉત્તાપના ઘેરામાંથી હું
નીકળી જાઉં છું, હું તેને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરું છું
તે શું મારી જીવનસંગિની છે, કે તે
અકસ્માત મિત્ર છે મારી તે દિવસની સાંજની ?
હું તેના શરીરની વાતો વાંચી લઉં છું
તે શું માત્ર માંસ અને કામનાનો
કે મારા રોગગ્રસ્ત મનનો વિકાર છે ?

બારણું ખોલી હું બહાર આવું છું
મારી આગળ જોઉં છું : અનેક અપરિચિત માર્ગોના
ગોરખધંધા, સવારનું સૂર્યસ્નાત્ અપરિચિત શહેર :
પરિચયહીન એ શહેરના રસ્તાએ રસ્તામાં
અર્થહીન કૌલાહલ, બજારમાં ભીડ
અનેક લોકોનો મેળો, ખુલે છે અનેક બારીઓ
પણ તેમની વાતો ઘણી દુર્બોધ છે.
તેઓ અપરિચિત છે, તેઓના મોં પર મહોરો છે

ત્રણ નિઃશ્વાસ | પ્રહરાજ સત્યનારાયણ નંદ

તારા પ્રથમ નિઃશ્વાસમાં
સહસ્ર વસંતનો સ્પર્શ
અસંખ્ય પતંગિયાનું અરણ્ય
ઝરણાની વાયોલીનમાં ઝલકી જતી સ્વપ્નની રાગિણી
હું નિર્વાહ !

તારા બીજા નિઃશ્વાસમાં
વૈશાખનો નિર્મમ પ્રશ્ન
વિદગ્ધ નીલિમાની વ્યાકુળતા
અશાન્ત પવનમાં વિપર્યસ્ત આંધીની મર્મર
અસ્તિત્વનો સમુદ્ર મારો જવલમાન !

તારા ત્રીજા નિઃશ્વાસમાં
કઠંબરેણી વર્ષો
વિસ્તારિત કેશકસ્તુરીની સૌરભ
અંધકારની કાળી શિલામાં ચંદ્રની અસમાપ્ત ચંત્રણા
નિઃસંગ હું.

જાળાભાઈ પટેલ
('તિનોટી નિઃશ્વાસ' અગ્રનો અનુવાદ)

ખરી પડચો હતો.
 પણ આજ
 ભડવાની આશા લઈ
 હું
 બૂડવા ઇચ્છું છું
 ખીલવાની આશા લઈ
 ખરવા ઇચ્છું છું.

લેખાલેખી મટેલ
 ('કુદિબાર આશા નેઈ' કાવ્યનો અનુવાદ)

— | શં. જા. પુરવાર

તું મારું જ ચુંબન કેમ નથી લેતો ? ઉપાના શુદ્ધાળી ગાલતું ચુંબન રોજરોજ લે છે. અધબીડી કૃષ્ણાંજનાં તું મધુકરના સ્વલોભી હોદોથી અગણિત ચુંબનો લે છે.

કાળી છલવાળી પીળી નાગણીએ દિવસને ડંખીડંખીને તૈયાર કરેલા ઘોર અંધારાના અધર પર પોતાના તારાઓના હોદોથી ચુંબનોની, મનમાની, લખલૂટ લહાણ કરે છે.

માના પ્રેમ ઠારા શિશુના ઉપરાઉપરી લાખલાખ ચુંબન લે છે. આંખોમાં વ્યાકુળ ઉતકંઠા અને અધર પર અમૃત લઈ હું જન્મજન્માંતરથી તારી રાહ જોઉં છું. તો મારું જ મધમીકું ચુંબન કેમ તું નથી લેતો ?

x

x

x

તપ્ત અને વિભાજિત ભૂમિના નિર્જરના કોમલ અધરથી અગણિત ચુંબનો લે છે.

વિજયના ઉત્તેજિત અને ઉન્માદક હોદોથી પરાજયતું ચુંબન લે છે.

પીડિતોનાં દુઃખ, કષ્ટ પર અનુકંપાના અધરે લાખલાખ ચુંબનોની વર્ષા કરે છે. તો પછી, જીવનપાત્રમાંની વેદનાની માદક મહિરામાં શુદ્ધાળી સ્વપ્નોની મધુરિમા લેળવી હું જન્મજન્માંતરથી તારી ચરણમેવા કરી રહી છું મારા રાજહંસ ! તું મારું જ મધુરમધુર ચુંબન કેમ નથી લેતો ?

નલિની માડમાંવકર

તારક | કુસુમાચળ

શુકનો તેજસ્વી તારક જોઈ એ ઘેઘોઘેલો બની ગયો.
તેણે શુક પર જવાનું નક્કી કર્યું.
પોતાનું અર્ધું આયુષ્ય ખર્ચીને તેણે એક
ખૂબખૂબ મોટી નિસરણી તૈયાર કરી.
અને એક દિવસ એ શુક પર ચઢી ગયો.

સંતુષ્ટ દૃષ્ટિથી તેણે ત્યાંથી આકાશ તરફ જોયું
શુક જોડેલો જ તેજસ્વી એવો એક નવો તારો
આકાશમાં ચમકતો હતો.
ખચેહુ અર્ધું આયુષ્ય ખર્ચીને તેણે ફરી એક
વિરાટ નિસરણી તૈયાર કરી.
અને તે પૃથ્વી પર આગ્યો !

નલિના માડગાંવકર

— | ત્રિયોગી હરિ

તારં દોરવું હોય તો આવું ચિત્ર દોરઃ એક ઉજ્જડ ગામ બનાવ. ખંડિયેર રૂપે તૂટીફૂટી ઝૂંપડીઓ હોય. ખેતર અને વાડીઓ દાઝી ગયેલાં અને વેરાન પડ્યાં હોય. એક બાજુ શીષણ આગ ધધકતી જ્વલના લપકારા મારતી હોય. ઠેર ઠેર અત્યાચારનો ભેગા બનેલાં, ઠોકરો ખાતાં હાડપિંજર પડ્યાં હોય. ભૂખનાં માયાં નાનાં નાનાં બાળક માતાઓના ખોળે રૂસડાં ભરતાં હોય. લૂંટફાટ અને મારપીટ ચાલી રહી હોય. સઘળે સામ્રાજ્ય હોય નાશતું. ચિત્રકાર ! શું તું આવું ચિત્ર દોરી શકશે ?

રુપવીર ચૌધરી

(૫. ૫૮, ‘અંતર્નિહ’)

— | ત્રિયોગી હરિ

તારું દોરવું હોય તો આવું ચિત્ર દોરઃ એક ઉજ્જડ ગામ બનાવ. ખંડિયેર રૂપે તૂટીફૂટી ઝૂંપડીઓ હોય. ખેતર અને વાડીઓ દાબી ગયેલાં અને વેરાન પડ્યાં હોય. એક બાજુ ભીષણ આગ ધધકતી જ્વલના લપટારા ભારતી હોય. ઠેર ઠેર અત્યાચારનો ભેગા અનેલાં, ફેકરો ખાતાં હાડપિંજર પડ્યાં હોય. ભૂખનાં માયાં નાનાં-નાનાં બાળક માતાઓના જોળે ડૂસકાં ભરતાં હોય. લૂંટફાટ અને મારપીટ ચાલી રહી હોય. સઘળે સામ્રાજ્ય હોય નાશનું. ચિત્રકાર ! શું તું આવું ચિત્ર દોરી શકશે ?

રઘુવીર ચૌધરી

(૧૫૮, 'અતર્કાલ')

— | મહારાજકુમાર ડોક્ટર રઘુપીરસિંહ

વૈભવ-વિહીન સીકરીનાં એ સુંદર આશ્ચર્યજનક ખંડિયેર મનુષ્યની વિલાસ-વાસના અને વૈભવ-લિપ્સાને જોઈને આજે પણ ખીલત્સ અટ્ટહાસ્ય કરે છે. પોતાની દશા જોઈને યાદ આવે છે એમને એ કરોડો મનુષ્યોની, જેમનાં હૃદય, જેમની ભાવનાઓ, શાસકો ધનિકો અને વિલાસીઓની કામનાઓ પૂરી કરવા નિર્ઘંચતા સાથે કચડી નાખવામાં આવેલી. આજે પણ એ ભ્રમ ખંડિયેરોમાં એ પીડિતોતું રુદન સંભળાય છે.

રઘુપીર ઔધરી

(૫. ૫, 'શેષ સ્મૃતિયૈં')

— | દિનિશન'દિની

તું અને હું જે રાજહંસોની જુગલ જોડી હોત તો ચાંચમાં ચાંચ રાખી માન-
સરના ઊર્મિલ વક્ષ પર કલ્લોલ કરત,

યક્ષોની રાજધાની અલક્ષમાં મોતીનો ચારો ચરત,

સુમેરુ પર દેવ-ગંધર્વોનું વાદ્ય-ગાન સાંભળત,

અને ફેલાસનાં ધવલ શિખરો સુધી જીડીને ઉમા-મહેશ્વરનું સાંધ્ય નૃત્ય નિહાળત

રઘુવીર ચૌધરી

('દુષ્કરિયા કે કૃષ')

મેં મારાં રણકતાં નૂપુર તારે ચરણે અર્પણ કર્યાં છે. તારી સમીપ આવીને પાછા વળવાની શક્તિનો મેં ત્યાગ કરી દીધો છે.

વલય આદિ આભૂષણ ઉતારીને હું તારે ચરણે અર્પણ કરું છું. તારી બાજુમાં બિલી રહી હું મારી સઘળી ક્ષમતા તારી સેવામાં મૂકી દઉં છું.

હું મારી કટિ-મેખલા કાઢી તારે ચરણે અર્પણ કરું છું. તારા આશ્રયની છાયામાં મેં મારી સઘળી ઈચ્છાઓ તારા વિશ્વાસ આગળ ઘૂંટાવી દીધી છે.

હું મારી છાતી પરનો આ હાર કાઢીને તારે ચરણે અર્પણ કરું છું. તારા તેજ્યી અનુગત થઈ મેં મારા હૃદયની ઘૂંટાયેલી જવાલા તને ઉત્સર્ગ કરી દીધી છે.

હું મારા મસ્તક પરની દામણી ઉતારી તારે ચરણે અર્પણ કરું છું. તારી થઈને મેં મારા અંતિમ દુર્ગતું દાર પણ ખોલી નાખ્યું છે. મારું અભિમાન તારા માર્ગમાં વિખેરી નાખ્યું છે.

આ રીતે સઘળો વૈભવ દૂર કરી, મારા પ્રાણની અત્યંત અક્રિયનતામાં હું મને દઈ દઉં છું તને.

સ્થવીર ચૌધરી
(૫. ૧૨૦, 'ચિંતા')

શોધ | ઉમાશંકર જોશી

પુખ્તો સાથે વાત કરવાનો સમય રહ્યો નહિ.
પુખ્તો, પૃથ્વીના ભીતરની સ્વર્ગીલી ગર્વીલી ઉત્કંઠા;
તેજના ટાપુઓ, સંસ્થાનો માનવીઅરમાનનાં;
પુખ્તો, મારી કવિતાના તાજ-અ-તાજ શબ્દો.

ગર્ભમાં રહેલા બાળકની બીડેલી આંખો
માતાના અંદરમાં ટમકે,
મારા અસ્તિત્વમાં એમ કાવ્ય અમકતુ' તમે
જોયું છે ?

કવિતા, આત્માની માતૃભાષા;
મૌનનો દેહ મૂર્ત, આસવ અસ્તિત્વનો;
સ્વપ્નની ચિર છવિ. કયાં છે કવિતા ?

જેઠું છું હું, દુર્ગમ છે, દુર્લભ છે
પૃથ્વીના સૌ પદાર્થોમાં એ પદાર્થ.
ક્યારેક તો શબ્દમાં જ સરસ્વતી લુપ્ત થતી.
ક્યારેક હોલવાયેલા હૈયાની વાસ અકળાવી રહે,
ક્યારેક વળી અર્ધદગ્ધ ખયાલોનો ધૂંવા ગૂંગળાવી રહે.
ખરે જ છે દુર્વાપ કવિતાપદાર્થ.

ધરની સામેનો પેલો છોડ વધી વૃક્ષ થયો.
 ટીકીને જોયા ક્યો છે મેં વારંવાર એને.
 એને જાણુ આવ્યાં, ને મને આંસુ;
 વધ્યો ને ફળ્યો એ, હું વધ્યો ફાંસુ,
 ખાઉં છું, પીઉં છું, જોઉં છું, ફૂંડું છું.
 બહોળો ધરતીમાતાનો જોળો આ ખૂંડું છું.
 ક્યાં છે કવિતા ?

પ્રભુએ મને પકડ્યો'તો એક વાર.
 સંધ્યાના તડકાથી એ વૃક્ષનાં થડ રંગતો'તો,
 ત્યાં હું એ મારી આંખ વડે ચડાવતો એપ હતો.
 ખીજી વાર, ગાડીમાં હું જતો હતો. એકલો જ
 અડધિયા ડગ્ગામાં. ત્યાં નમતા પહોરના
 નવું નવું યુગલ કે પ્રવેશ્યું. પ્રભુએ તાબં
 નવવધૂના ચહેરામાં ગુલો છલકાવ્યાં હતાં.
 ખસી ગયો ખીજે ત્યાંથી હું, એ ગુલાબી છોળોમાં
 શરમના શેરડાની છાયા આછી ઉડાવીને.

પ્રભુને સૌ આવું બધું પસંદ બહુ હોય એવું
 લાગે પણ છે ચ તે.
 શાડડ માટે નહિ તો, દુનિયાની ભારે મોટી
 ડામગીરી હોય એમ, જાણુ એ વિના બધું
 અટકી પડવાનું ન હોય એમ, વારેવારે
 સંડોવે છે કંઈક ને કંઈક આવામાં મને એ ?

રસ્તે ચાલ્યો જતો હોઉં અને કોઈ દૂરદૂર
 સહસ્ર જોજન થકી આવેલા પંખીની સાથે
 મુલાકાત ગોઠવી બેસે છે મારી, પૂછ્યા વિના

મને, કેઈ વાડ પાસે. લક્ષાવધિ
 પ્રકાશવર્ષોથી વ્યોમે ટમટમતા તારા પાસે
 આંખ મિચકારાવે છે એ આ હું જે
 ‘અન્-રોમેન્ટિક’ તેની સામે.
 શેરીમાંના પેલા બાલુડિયાને મારી સામે
 ખિલખિલ હસાવી દે છે, અચુત વર્ષોને અંતે
 પ્રગટેલા માનવની આજ લગીની આખી ય
 યાત્રાની — ભાવી આકાંક્ષાની પતાકા લહેરાવી
 દે છે એ નાચુક કલહાસ્યમાં વિજયલેર.
 રે રે શિશુઓનું કલહાસ્ય માણવાનો સમય રહ્યો નહિ.
 શિશુઓનું હાસ્ય, મારી કવિતાનો શુભ્ર છંદ.
 શબ્દ છે ! છે છંદ પણ ! ક્યાં છે તો કવિતા ?

શિખરો પર બિંદ્વબાહુ આરડે મહાનુભાવો.
 શતાબ્દીથી શતાબ્દી સુધી પહોંચતો છુલ્લંદ સ્વર.
 ભિતરે ના અંતરમાં, ઝમે ના પર્યાપ્ત ચિત્રો.
 ખીણો ભરી ગોરંભાતો ભૂતકાળનો એ ધ્વનિ,
 પડ્યાં કરે પડછંદા નિરંતર અવિરત
 પડ્યાનો દેશ આ; શબ્દ નહિ, પ્રતિશબ્દ પૂજતો જ્યા.
 પ્રતિધ્વનિથી બધિર બની ગયા કાન કંઈ
 એકમેકનું ન કેમે મુણવા પામે, કદીક
 બોલવા કરે જરી તો,
 — નથી માર્ગ અન્ય, વહી
 ભય પલ્લે ઉરોગામી સરિતા ધીરથી, નિજ
 કલકલ્લોલધૂને મસ્ત, તેમ સરી જવું.
 મળી ભય યાત્રી તેને અર્પવું હૃદયગીત. —

કચારે વળી અહમ્ નહે-કનહે છે. હૈયું કહે :

શીઠ ગાઉ ? સુખના ઓડકાર આના,

પેલાનો પ્રેમ, અને અન્યના ઉલ્લાસકેદ !

મારે ખસ ગાવાનું જ ? ઉન્નિષ્ઠ જે બીજાઓનાં

જીવનનું, શબ્દોમાં સંચય કરીને તેનો

કૃતાર્થ થવાનું મારે ?

કવિજીવન અરેરે શું ઉપ-જીવન ?

અરે ! અરે !

અહંના સરડામાં આવ્યું એ જ ઓછું જીવન છે ?

જીવન તો તે, જે કેં થયું આત્મસાત્, આત્મરૂપ,

આ આંખો જે જુએ છે એટલું જ શું એ જુએ છે ?

તો તો તે કશું જ નથી જોતી. આંખો આંધળી છે.

પેલાં વૃક્ષો, છટ્ટાં, લીલાં પડલવે ઘેરૂર ડાલે,

કેવાં છે મનનાં ! ગમી જાય એવાં છે ! પરંતુ

એક વેળા અહીં આ એક સ્થળેથી જોવાઈ જતાં

એ બધાં અનોખી કોઈ એક-રચનામાં ગોઠવાઈ ગયાં.

વૃક્ષો ન રહ્યાં, વૃક્ષમય કશુંક લોકોત્તર સત્ત્વ,

માત્ર ત્યાં ફેલાઈ રહ્યું - એ જ તો સૌન્દર્ય. -

આંખ, તેં એ જોયું ? આજ સુધી કાં ન જોયું તેં એ ?

આંખ દ્વારા કોઈકે એ જોયું.

આંખમાં એ કોઈક હતું અને તે આ પળે બહાર

ફૂલી શું ફેલાઈ રહ્યું ?

એ ક્ષણાર્ધ તો હું નયો વૃક્ષ-રચના-મય હતો.

તદાત્મ હું એમ સર્વ વિશ્વના પદાર્થ થકી

થઈ તો શકું જ, કિન્તુ શી રીતે એ હશે સાધ્ય ?

સૌન્દર્યાનુભૂતિ દ્વારા,
 કવિતા દ્વારા અમોઘ.
 સૌન્દર્યની સેર છંદ-શબ્દ-માં હું ઊપસેલી
 જોવા કરું, પુષ્પો અને શિશુકલહાસ્ય તણા
 પરિચયે કેંઠ;
 દેખાતી ન-દેખાતી તે હાથતાળી દર્ધ, મારા
 ખેડ્યાં કરે અહો સંતાપૂકડી ચૈતન્ય સાથે
 અહોરાત.

રાતે રસ્તાના વળાંકે મોટરની રોશનીએ
 અજવાળી દીધું એક ઝુંડ નાની ગૌરીએતું;
 ઉત્સવથી વળતું જે, વર્ષોલીંછ મોડી સાંજે;
 પડખેના વૃદ્ધ જોઈ રહ્યા વિસ્ફારિત નેત્રે
 ભવિષ્યતું તે નિર્મલ સકલ આશારહસ્ય
 ફેલાયેલું મુગ્ધ નિજ દષ્ટિની સમક્ષ તહીં.
 કન્યાઓના આશાઉદ્ભાસ વધાવવાનો સમય રહ્યો નહીં.
 કન્યાઓની આશા, મારી કવિતાની નસોતું કુધિર.
 ક્યાં ? — ક્યાં છે કવિતા ?

('સપ્તપદી' માંથી)

અંતઘડીએ અનમિલ | હસમુખ પાઠક

નારાયણ, ઓ નારાયણ, આમ આવ આ અંધારામાં
દીવો કર, કેડિયું ખુઝાયું છે; લયાનક ઓળા યમરાજના હૃત જેમ
ઊતરી આવી મને ભૂતકાળની ખાઈમાં ખેંચી રહ્યા છે.
મને લય છે, દીકરા, આ રાત હું નહિ કાઢું.
જ્યાં હોય ત્યાંથી આમ આવ નારાયણ !

ન સંતાઈશ, નારાયણ, ખારણા ખડાર ન સંતાઈશ.
ખુલ્લા ખારણામાં જોઈ છું અંધારાની પાળ ખાંધતો
તારાઓનો પ્રકાશ, પાછળ તું છુપાયેલો. આવ
નારાયણ કેડિયામાં તેલ પૂર, દીવો કર, સંતાઈશ
નહિ, નારાયણ, સંતાઈશ નહીં.

શું તું માને શોધે છે, નારાયણ, તારી માને શોધે છે ?
એ તો દૂર દૂર તારાઓના પ્રકાશમાં લળી ગઈ, તે હવે
આ ઓરડામાં પાછી કેમ કરી આવે ? આ વસંતની
હવામાં મળી ગઈ; એ કેમ કરી માટીનું રૂપ ફરી ધરે ?
શું તું માને શોધે છે, નારાયણ, તારી માને શોધે છે ?

આજે ચંદ્ર નહિ ઊગે, નારાયણ, આજે ચંદ્ર નહિ ઊગે.
સૂર્યની સાથે ચાલ્યો ગયેલો ચંદ્ર કાલે પાછો ફરશે
ત્યારે સવારના તડકામાં એ ચંદ્રને કેમ કરી તારવીશ, નારાયણ ?
તારાઓ જ્યાં અનંત અવકાશની સીમાઓ આંકી રહ્યા છે.
ત્યાં આજે ચંદ્ર નહિ ઊગે, નારાયણ, આજે ચંદ્ર નહિ ઊગે.

આજે પંખી સાવ સૂઈ ગયાં છે, નારાયણ, પંખી સાવ સૂઈ ગયાં છે.
લય છે કે પ્રીત, થાક છે કે આનંદ,
શું છુપાયું છે આ શાંતિમાં તે નથી જાણતો હું.

નારાયણ ! આજે પંખી સાદ સૂઈ ગયાં છે, નારાયણ,
પંખી સાવ સૂઈ ગયાં છે.

તું બહુ રાહ જોવરાવે છે, નારાયણ, બહુ રાહ જોવરાવે છે.
તોફાની તું, વૃદ્ધ બાપની વેદનાને વાચા આપી
રહ્યો છે તે હવે જલદી આવ, નારાયણ !
તું બહુ રાહ જોવરાવે છે, નારાયણ, બહુ રાહ જોવરાવે છે.

દોડતો દોડતો આવ, નારાયણ, દોડતો દોડતો આવ,
તારાં નાનાં નાનાં પગલાં સંલગાવ. કાળી કાળી તારી
અંખોતું તેજ પીવરાવ, કાલી કાલી તારી બોલીમાં
નવરાવ, નારાયણ ! દોડતો દોડતો આવ, નારાયણ,
દોડતો દોડતો આવ.

તારા રૂપને ઓળખું છું, નારાયણ, તારા રૂપને ઓળખું છું.
નથી સમજતો તે તારામાં છુપાયેલા અરૂપને, નારાયણ !
નથી જેને પામી શકતો તેને જોવા આહું છું, તેથી
સાદ કરું છું, નારાયણ ! તારા રૂપને ઓળખું છું નારાયણ !
તારા રૂપને ઓળખું છું.

આવ, આવ, નારાયણ, હજી આમ ઓરો આવ.
ઓરો આવ...

(‘સાયુજય’માંથી)

અને મારે

ફિક્કરડ ડિપોઝિટમાં પૈસા મૂકી

વ્યાજની ગણતરી કરવાની ?

એં શું નથી જોયાં પાનખરમાં ખરી પડતાં પાન ?

રસ્તા પરથી પસાર થતું વૃક્ષ જોઈને

સ્તબ્ધ બની જાઉં છું ક્ષણ એક;

અને બીજી ક્ષણે તો હું પણ ખરવા માંડું છું.

મારા કોટનાં બટન એક પછી એક તૂટવા માંડ્યાં છે.

‘આ રસ્તો છે’ એવી અભિજ્ઞતાની નીચે

સળવળતા મારાં સાડચીશ વર્ષોમાં

હવે વીજળીના કરંટ જેવો આંચકો નથી;

અને ઢીંચણથી ટકાર થઈ શકતો નથી મારો અવાજ.

છતાં

વાંઝણી અભિજ્ઞતાનાં ઝાંખરાં વચ્ચેથી

શા માટે આમ પસાર થવાનું ?

મારે ક્યાં જવું છે ?

ફિક્કરડ ડિપોઝિટના વ્યાજનું હું શું કરીશ ?

હું શું કરીશ મારી આ સૂકીલાંઠ અભિજ્ઞતાનું ?

ખરી પડ ખરી પડ હવે તો.

કોણ ખરી પડે ?

અભિજ્ઞતા ?

ચીમળાઈને લખડી પડેલા વૃદ્ધાના નિરર્થક સ્તનભાર જેવી

અભિજ્ઞતા !

હું કશું જ સમજતો નથી.

હું ગાંડો પણ નથી, ડાહ્યો પણ નથી.
 મને કશી જ કંઈ ખબર નથી.
 હું મૂંઝાઈ ગયો છું એની પણ મને ખાતરી નથી.
 યાત્રી નથી એમ પ્રાસથી દોરાઈને જ લખું છું
 કે

ખીજું કોઈ અતિ સૂક્ષ્મ, સંકુલ, ગૂઢ, શબ્દાતીત,
 બુદ્ધિ નામની આંધળી ડોરીના
 ખહેરા કાન પર બેઠેલી માખીના સ્પર્શથી
 કંપેલી ત્વચાના મોહ જેવું
 કારણ હશે કોઈ ?
 શોઈ પડું એમ થાય છે આ ક્ષણે તો.
 હું ખોવાઈ ગયો છું, ભૂલો પડ્યો છું
 શબ્દના ભરખબરમાં બે વર્ષના બાળકની જેમ.
 ક્યાં છે ક્યાં છે મારા આધાર ?
 આ શું છે પૈસાને ગણતી આંગળીઓ જેવું અજાણ્યું ?
 આ શું છે નિર્થક લખડતું મારા મગજ વિષે ?
 આ અવાજ શેના આવે છે આગળ-પાછળથી ?
 આ કોઈ મને બોલાવે ના
 એવા સાવ અજાણ્યા અહેરા જેવા
 શબ્દો વચ્ચે સરી રહ્યો લયભીત
 સાવ આધાર વગરનો
 ભાન વગરનો કાન વગરનો,
 ને તો ય અરે
 રૂપી રેલો શબ્દો જેવો આ શબ્દ
 ‘ અભિજ્ઞતા ’
 હજી કેમ તરે છે ?

ક્ષણે ક્ષણે આ તક આવીને કેમ મરે છે ?

અવસાનોની અડાળીડ કબરોની વચ્ચે

કોને હું શોધું છું ?

ઘોળી ઘોળી કબર સમા કાગળમાં—

——— આ હું

શોધું છું કોને સતત..., સતત કાગળમાં કોરા ?

અથવા કોને હું સંતાડું છું ?

અથવા

કોનાં પગલાં પાડું છું ? પાડું છું કોને ખૂમ ?

ખૂમ કાગળમાં કોરા ?

અથવા કોના અવાજને સાંભળવા મરી જાઉં છું મૂંગો ?

અથવા આ ગોટાળા લાપાના-શબ્દોના

ગંદા તર્કોના-નરકોના

એને કેમ નીરખતો ટીકી કીકી

અર્થહીન આંખો વિકસાવી ?

જવ જવા દો વાત બધી જધધ છે.

ભંડી ભંડી ખીણ એક લેંકાર

આંખો નીચે આ ભંડી ભંડી ખીણ એક લેંકાર

શબ્દ પછી આ ભંડી ભંડી ખીણ એક લેંકાર

જવા દો વાત નરી—

(‘ખૂમ કાગળમાં કોરા’માંથી)

કક્કાલની અ-કવિતા ! | ચંદ્રકાન્ત શેઠ

કક્કાલને કાળે કવિતા નથી આ.

ને બહેરી બારાખડી માટેની બોલી નથી આ.

છંદની છ હજાર વર્ષ જૂની ચાલથી

ઝોગણીસો ચુમ્મોતેરને કેમ ચલાવવો ?

ગદ્ગદો તો હજુયે ગોવર્ધનરામના ગોદામમાંથી ગદ્ય લાવીને

ગાંધી રોડ પર ફરે છે પાઘડી ને ખેસ નાખીને,

પણ તેથી દ્રાક્ષિક જામ થવાના ઘેર પ્રશ્નો સર્જાયા છે આજકલ !

મીચેલી આંખે

ઈસવી સન પૂર્વે જોયેલા એક સૂરજને યાદ કરી

આજના સૂર્યોદયે

દાપડની મિલનાં ભૂંગળાં

ગાયત્રીને બદલે વહીસલ સંભાળાવે છે

તેથી બેચેન છે બાવન કુલ ભદ્રંભદ્રનાં.

તેઓ તો ઇચ્છે છે :

આ ભાષાને ચોળી ચણિયો ને પાટલીનો ઘેર સજીને

વટસાવિત્રીનું વ્રત કરતી

ને સુકાઈ ગયેલા વડની ચોફેર દિનરાત સૂતરના આંટા મારતી જોવાને !

પણ ભાષાને ભેટી ગયો કોક અલગારી !

કંઈકે એકું ઘુસાડયું બખડજંતર એના દિમાગમાં,

કે

એક સવારે

ભાષા

શુદ્ધ બ્રાહ્મણિયા રસોઈ જમવાનો આગ્રહ છોડી

ચાલવા માંડી અમારી સાથે - અમારા રોજના જીવવાના માર્ગે.

ભાષા હવે અમારી જેમ ખાય છે, પીએ છે ને હરેફરે છે.

અમદાવાદ | મણિલાલ દેસાઈ

કરુણા તો અમદાવાદના ઊંટની આંખોમાં છે. માણસોને તો આંખો જ નથી. ઊકળતા ડામરની સડકો પર ચાલતાં ચાલતાં એમની ખુદ્ધિ પર હવે મોતિયો બાઝી ગયો છે. તે હું પણ અમદાવાદમાં રહું છું, અમદાવાદમાં રહું છું, મારી આસપાસ પણ એક આંખ પડ બાઝવા માંડ્યું છે. નિરોઝ-કવોલિટીનું એરકંડિશનર લઠિયાર ગલીનો શ્વાસ લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને લઠિયાર ગલી તો મણિનગરની વેશ્યાઓના પડછાયા પાડે છે. સાબરમતીની રેતી અહીંના રસ્તે પથરાઈ ચૂકી છે. અને રસ્તા રાહ જોઈ ને ખેડા છે ગાંડા ધોડાપૂરની. સાબરમતીનો આશ્રમ ગાંધીએ માછલાં પકડવા નહોતો બનાવ્યો. કે ઘાટ પર નાહવા આવતી અમદાવાદણી સાથે કનૈયાગીરી પણ નહોતી કરવી, એને તો સાઈકલરિક્ષા ચલાવનાર અહમદશાહને ઓટોરિક્ષા અપાવવી હતી. પણ આ અમદાવાદ બળવંતરાય મહેતાની મોટરના પાટા પર થૂંકવામાંથી, અને ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની ટોપીમાં માથું મૂકવામાંથી જ ઉપર નથી આવતું. કાલે-સરખેજની કબરમાં અહમદશાહનો ઘોડો હણુહણ્યો હતો. આવતી કાલે-આદમ મારે બારણે ટકોરા મારી પૂછશે કે 'મેં આપેલી પેલી લાગણીઓનું શું?' ત્યારે હું, લાલ દરવાજે એક પૈસામાં 'બૂટપોલિશ' કરી આપવા તૈયાર થયેલા છોકરાની આંગળી પકડી, અમદાવાદમાંથી નાસી છૂટીશ.

(' રાનેરી ' માંથી)

દા. ત. મુંબઈ : હયાતીની તપાસનો એક સરચિયલ અહેવાલ સિતાંશુ યશશ્વંદ

૧ : વહીવંચા

બપોર એ બળી જાય, પવન પ્રમત્ત વીંઝાય, બારણાં લટકાય,
કોઈ વિસ્તાર છેડીને ધાય, કોઈ સીમાડે રઘવાયું થાય, સીમાડે
ઝોડીબારમાં રરતો ગલોલાય, કટાયલા નક્યા શિવાલયના ખેંચાય,
લિંગે વળગેલો નાગ ઝબકાય, ફણા પટકાય, જળ લય-થીજી જાય,
બરફનાં ટીપાંની નિસરણી અધધર ચ્યાય, પરસાળે બેઠેલો પથ્થરનો
નંદી જિભો ધાય. પીઠ થરથરાય, પાછલી ખરી જિંચકાય, અથકાય,
ટકરાય, જિંચકાય, પછકાય, લોંચ છેડી દુમ્મર ધડ ગરદન નસકોરાં
રાતી પહોળી આંખ ડોલતાં શિંગ છનભેકનતત્પર જિંચાં જિંચકાય,
લટકતી પાંચ-સાત સાંકળ વચ્ચેથી વેગબર્યાં વટોળ બની
શિર કહ્યું શિંગ ધુમરાય, સાંકળો ફંગોળાય, વીંઝતા છેડા સાતના
સત્તાવીસ સિતોતેર સિત્યાસી ચો ધાય, સાત સાંકળના
ફંગોળાતા સો છેડાએ, નંદીની બરછટ ગરદન પર, નાગ
ડાકલે, વીફર્યા ગગને, વાગ્યા વાગ્યા વાગ્યા વાગ્યા ઘંટ, આ
પ્રલયકાળના ગાંડા ઘંટ, આ પ્રલયકાળના ઘંટ આ રક્તઝાળના
ઘંટ, આ પડી કાળના ઘંટ. હોહા ઉબાળના ઘંટ. વિકરાળ
બ્રાંતિના ઘંટ. આ સત્ય વિશાળના ઘંટ.

બપોરે શહેરમાં, એ ચૂપચાપ બળી જાય. શહેરમાં
કોઈને જાણુ પણુ ન થાય. શહેર તો
ક્યાંકથી પ્રગટે, વળિયાં પળિયાં સીમસીમાડા વટોળનું એ કંઈ
નહીં બીનું ને પોતે જ ફેલ ફેલ ફેલાય.
વહીવંચાઓ પોચાઓને દોરે વીંટી ચાલતા થાય.

વીંટાતી વહીઓને વીંટળાઈ ગઈ વાતો
વાતો તોતો હતો.

એક હતો પોપટ.

એણે જાણે પકડી હઠ.

હઠ છોડે તો હેઠા

જાને ખરાખર ઘેટો.

ઘેટાનું શું ? તો કે પુલ.

નદીઓ ઉપર સાવ સાંકડી ખંધાય તે ખાંધી રાખે છે ભૂલ.

ભૂલો. ભૂલો.

આલો પડદા ખૂલો !

આ નીચે જાંડી નદી છે. આ ઉપર છે તે સાંકડો પુલ છે. આ ફાંકડો છે તે કિનારો છે. આ લીલું છે તે ઘાસ છે. ખાખાલોગ ! સુનિયે કિ આ ઘેટાને ખાસ, લીલું લાવે છે ઘાસ ! આ ડાબે કિનારે છે તે ઘાસ છે. આ જમણે કિનારે છે તે ઘાસ છે. આ ઘાસમાં જલો છે તે ઘેટો છે. તો એક જ ને જલો છે નદીની જે ય ખાનુ જેખીલોગ ! જખરો છે મારો ખેટો, આ જે ય ખાનુ ઘેટો.

આ જે ય ખાનુ ઘાસ, લાવે છે એને ખાસ. તે જમણે ફાંટે લીલું જમ ઘાસ જોઈ ડાબે ફાંટેના ઘેટાએ જે દડખડાટી લગાવી કે સાંકડા પુલને અડધે તો આમ વટાવી દીધો ફડાફડ.

તે ડાબે ફાંટે લીલું જમ ઘાસ જોઈ જમણે ફાંટેના ઘેટાએ જે દડખડાટી લગાવી કે સાંકડા પુલને અડધે તો આમ વટાવી દીધો ફડાફડ.

એધચિઅઅ

ઘેટાને લેટચો ઘેટો.

છેટો ! છેટો છેટો છેટો.

તે ખરીઓમાં તણખલાં ચોટયાં છે.

ને શિંગડે શિંગડાં ઘોંટયાં હે.

આ શિંગડાંનો ભૂકો શહેરની સિમેન્ટ-ફેક્ટરીઓમાં વપરાય તો અકસીર છે
બરોસાલાયક છે ખાતરીપાતરી છે વાપરો વાપરો ને શહેરનાં કોંક્રીટનાં બિલ્ડિંગો
બનાવો ધરતીકંપયુક્ત છે લાવારસ માટેના સલામત સેફ્ટીના વાલ્વ ટ્રિકાયલ ક્રિમ્મતે
નાખી આપીશું ટ્રેડ માર્ક છે નકલિયા માલથી સાવધાન સાવધાન રહેજો એક જ લાવ
રસ્તામાં એક જ લાવ સાવ પવનોનાં એકાએક જ લાવ

સાવ

એકાએક જ લાવ

સાવ

એકાએક જ લાવ, પવનોમાં સાવ

એકાએક જ જડે છે મને આ શહેર

ઘેરી વળે છે તીવ્ર ગંધની અણાતી રાતી દીવાલો ચોમેર ઊભી થઈ

અચાનક.

જ્યાં જ્યાં અડધું એ દીવાલોને

ત્યાં બની જાય એક બારણું. ઠાણું વાસેણું. બારણું બની

ઊઘડી જાય એ લીંતો, ચોંકી

ચોંકી પેલી પાર તપાસું છું પવનોને, તો નવા થઈ ઊઘડી ગયેલા

બારણાની પેલી પાર દીવાલ, પાછળ પવન, દાર, દીવાલ

નથી

કંઈ ખીલતું, નથી સડતું પવનોમાં.

છે

અડીખમ દીવાલો, લપટાં બારણાં. પ્રમત્ત પવનો.

નિરાંતે ઊઘડે છે ને વસાય છે નિરાંતે બારણાં આપોઆપ.

સફેદ બારણાં આપોઆપ પ્રગટે છે ને અલોપ થાય છે આપોઆપ.

લીંતોમાંથી લીંતોમાં થઈને લીંતોમાં ભરમાડું છું હું આપોઆપ.

ને એકાએક

લેંકાર નિરાંતથી ઊઘડતાં ચટાયલાં સફેદ ને બિડાતાં નિરાંતે

સફેદ ખારણુંઓનાં જડખાં હલાવતી, બસક્રિયાં જડખલાં હલાવતી,
ખેસલાખ લીંતો, જડખે જડકે છે મને ખારણું ખારણું.

ચગળાઉં છું ચવાઉં છું વાગોળાઉં છું.

ત્રિશાળમાં ધકેલાતો સ્થળોમાં સ્થળોમાં.

ભૂખી લીંતો ભૂખ્યો ઘાસ. ભૂખને એકે હોય નહીં વાસ.

એને જાણે કે ખાસ.

લીંછુ ભાવે છે ઘાસ. ઘાસ તો મળે ક્યાંથી ?

તેથી આ શહેર

ખાતું નથી. આ શહેર પીતું નથી.

આ શહેર પવનોની પાળે. આ શહેર મરણોની હાળે.

મરી ગયેલા સસલાવાળો આંદો ઊગ્યો છે એના ચોકમાં છ લોહ,

તેથી ગંધ તો મારે જ ને મારા લાઈયું !

જેકે ખરું પુછાયો તો

આપડને નથી ગમતું આ શહેર.

વરતાવે છે કાળો કેર.

આ શહેરનો ઢેકો.

ઊને પાટલે શેકો.

ઢેકાની ઊંડે ધાણી.

તો સફાઈયદ્દ ઉજાણી !

જયાક્ત. વનલોજન. પાલ્ટી-પાલ્ટી !

ખે-પાંચ દૈત્યો લેગા કરી.

(ને વચમાં વચમાં પરીઓ ખરી !)

ખતમ ખઈ જઈ એ જરીએ જરી.

કુમળું પંખી નરમ મળની દ્રાક્ષ આખવા ઊડે !

ખરાબેવા ચીતરેલા ચિત્રની ખરાબેવી દ્રાક્ષોના રસઅસતા
નથી-રસને જોઈ

વાડ પર બેઠેલું પંખી ફેલાવતુંક પાંખ છીડે એ તરફ, લોહું પડે
— ના. આ એ વાત નથી.

આંગણમાં ચડાવેલા દ્રાક્ષના વેલાઓનો મંડપ
આ સૂરજના પ્રકાશમાં ગમે છે લીલો, તરબોળ, મીઠો, સાચો.
તે એટલો લીલો, તરબોળ, મીઠો, એટલેટલો સાચો, કે
ઘરમાં લીંતે લટકાવેલા ચિત્રનું ચિતરાયેલું પંખી
એને જુએ. ચિત્રમાં ડુએ, તીણું ગાય.
ચિત્ર છોડીને ધસવા ભય.

રંગરેખતું જઠડે જગત એને રૂંવેરૂંવે, રૂંવુંરૂંવું રંગરેખતું બન્યું,
ડુએ પંખી તરસ્યું. જુએ પાછી દ્રાક્ષ. ફંગ ફંગ ફંગોળાય.
છેવટ તીણું છેડે પાંખ તણાતી, પીક હવામાં હલખલતી,
આંખો ધ્રુષ્ટા, ચિત્ર છોડીને ફંગોળાતું હવે હવામાં, તત્પર,
તત્પર, ચિત્ર છોડીને દ્રાક્ષ વીંટતા
નલમાં લગલગ —
પગ!
એના પગ.

ચિત્ર પામેની અળગી દુનિયામાં ધસેલી એની કાયાને છેક છેડે હજીયે સપાટી ન
છોડી ચૂકેલા પગ ચિતરાયલા ન મટી શક્યા, તે ન જ સજીવ થઈ હલખલતા પંખીના
ચિતરાયલા ન મટી શકતા પગ.

પર ચાલુ ધું હું આ શહેરમાં.
દેહ વડે કદાચ ઊડતો હોઈશ શહેરની બહાર.
તૂટું તૂટું કે ખેંચાઈ જઉં. આકાશે ઊંચકાઉં
ચિત્રે ચુસાઉં આખેઆખો.

—એમ મન તો થાય ઘણું એ લાઈ, મારાં સાથેજ, પણ

જુઓ આ

પેલા આકાશમાંથી મરેલા સસલાના લારે નીચે નીચે ઊતરતા
ચંદાને.

સરવરપાળે ને આંખાની ઊંચી ડાળે હઠ પકડીને બેઠેલા

પોપટ ભેઈ ગ્યો. પોતાના દોસ્તાર સસલાને મરેલા ભેઈ ને પોપટ
તો કાળો ધળ. પોપટ શેનો ? હવે તો કાળું પંખી જ.

પંખી સૂનમૂન.

પારધી પ્રપંચી.

એક કાળું પંખી.

પંખે આપટ મુઠ્ઠી બંધ પકડ્યું.

આખેઆખા ભૂતકાળના જળરા ભેરે જકડ્યું.

સલવાયા છે બે પગ, ખુલ્લી પાંખો, ફટ ફટકારે, કરડે,

મરડે ડોકી પીઠ, લરડે ભીંસાયા બે બે પગ.

નીચીનીચી ખાઈ ચોમાં જોદાતું ચાલ્યું આલ.

એ આકાશે પાંખો વીંઝતું જાય જાય જાય

મુઠ્ઠીમાં પગ તો ચ ક્યું કંઈ ઝંખી.

એક કાળું પંખી.

એક કાળું પંખી. આ એ જ લિયા, પોપટ. હા, કેય કોઈ ?

હું તને પ્રેમ કરતો અટક્યો તે પછી મેં ભેયું છે કે

પ્રથમ સંકેત-મિલનવેળાએ તે

મને આપી હતી, તે તારી તસ્વીર

—માં તે પહેરેલા રિસ્ટબોચના કાંટા

હવે નિયમિત ફરવા લાગ્યા છે તસ્વીરમાં.

તસ્વીરમાં ખીલેલું આપ્યું હતું તે,

તે કરમાય લસ્ટીલું ફાઉસ્ટી પુખ્પ.

વળી તારા પગ કને ફૂતરું ઝેડું હતું
 તે ધસમસલસલસાટ, શેતાન !
 બાચુની નાની વાડ,
 વધતી ચાલી આખરે સપાટી આખીને ઢાંકતી, ને
 છબીમાં પથરાયેલો દિવસ અંજો થઈ
 ઘડિયાળના રેડિયમથી ગળકતી પડે છે ત્યાં રાત.
 ત્યારે મારા ખંડમાં છો હોય બપોર
 છતાં મને આવે છે ઘેનમાં ઊંઘમાં સ્વપ્નમાં બપોર
 તે છબીમાં આપી હતી તે
 બપોર.

એક એ અને બીજી આ
 હવે, અરે, આ હું કઈ બપોરનો પાડીશ પડછાયો ?
 બપોરે એ બળી જાય.
 એકમેકમાં બળી જાય.
 હા, જોઈ છે,
 બહુ, જોઈ છે બપોરને.
 રાજમાર્ગ પર જતી બપોરીઆ બસના પડછાયામાં
 ખીલા ઠોકું હું
 તો ત્યાં ને ત્યાં જ જોડાઈ જાય ડબલ-ડેકરો.
 ગળાડગળતા અરીસાની પાછળ રહી રતિ કડું
 તો આયનાની આગળ કેશ સમારતી સુંદરીઓ ગર્લવતી બની જાય.
 આ બપોર આ પડછાયો આ પ્રતિબિંબ - ફેર શો
 એમની વચ્ચે ?

એ રીતે જૂનમાં જન્મેલું આંધળું આકાશ
 પાતળી, લાંબી, કાંપતી, વરસાદી આંગળીઓનાં સ્પર્શીલાં ટેરવાં

જ્યારે વિશ્વાસપૂર્વક લખાવે છે, ત્યારે
શહેર

હામર અને ફેરાંને સેળવીસેળવી

હાઈવે, બાયલેન, મેનરોડ, ફૂટપાથોની લીટીઓ ભરી નાખીને
એક વાત

પોતાની વાત લખી નાખે છે બ્રેલલિપિમાં.

બ્રેલલિપિમાં ઊપસેલી એ વાત વાંચતું હોય છે, એ રીતે, ત્યારે
જૂનમાં જન્મેલા આંધળા આકાશનું મોં
વીજળીઓથી ભરપૂર છવાઈ જાય છે.

વહીવંચાઓ પોથાઓને દોરે વીંટી ચાલતા થાય.

મળશે મને વરસાદી ટેરવાં હજારો ?

મળશે મને ઘનશ્યામ અંધતા એક ?

મળનારને શોધ્યા કરું છું શરૂઆતથી જ શહેરમાં.

કમળ. ખડિયો. ગણપતિ. ઘડિયાળ. શહેરમાં, શરૂઆતથી જ.

કમળ જેવો ખડિયો ઊંચકી ગાંઠા ગણપતિએ ઘાયલ
ઘડિયાળમાં

ઢોળ્યો.

લ્યા ગ્લોટિંગ ગ્લોટિંગ !

ગ્લોટિંગમાં ચુસાયાં એટલે ઘડિયાળો ઘબરાયાં લોલ.

ઘડિયાળો ઘબરાયાં એટલે રેડિયમ ચાંદા બૂઝ્યા લોલ.

રેડિયમ ચાંદા બૂઝ્યા એટલે સસલાંઓ શરમાયાં લોલ.

સસલાંઓ શરમાયાં એટલે શિંગડાંઓ ભરમાયાં લોલ.

ગોળ ઘૂમ્યાં એ શિંગડાં એટલે મેતાલ ગભરાયા લોલ.

મેતાલ ગભરાયા એટલે બારાખડ બદલાયા લોલ

બારાખડ બદલાયા એટલે ગણપતિએ ખડિયામાંથી

ઘડિયાળ ઠાઠી કમળવત્ પેરી હીધું શરૂઆતથી જ.
આ ધમાલમાં લિપિ તે ક્યાંથી ઊકલે, લઈલા ?
અરે ચોપડિયો એ ખોવાઈ ગઈ મારી તો, લઈલા.

બે ચોપડિયો ખોવાઈ ગઈ હતી
પાછી મળી ગઈ મને,
એક બપોરે બે ને આડવીસે શેરીમાં જ.
આચનાનું બિંબ એક બાળક ફેંકતું હતું ન્યાંત્યાં
તેમાં ઝડપાઈ ગઈ.

ખીલ ચોપડી પણ મળી ગઈ એ જ રાત્રે.

કેટલાક વાગે.

સમયશીશીમાં ઊંટના અસવારોને ડુબાડતી આંધી ઊડતી હતી.

બાકીના અસવારો ઊંટના પાણીમાં ડૂબી મૂઆ.

મળી ગઈ મને ચોપડી તે વખતે, મારા સ્વપ્નના

ખરબચડા ડુંગરાની રતનઝળહળતી ગુફામાં.

પંખીના સફેદ વજનદાર ઈંડાના પીળી ઝાંચવાળા કોચલાને

પોતાની નવી ઊગેલી ચાંચથી ફેડી

એ ન્યારે બહાર આવતી હતી ત્યારે,

મળી ગઈ બે ય,

હવે મળી ગઈ બે ય ચોપડીઓ મને.

પણ કઈ રીતે મેળવું એ બેને એકમેકને.

ક્યાં મેળવું ? ક્યારે મેળવું ? કોણ મેળવું ? અરે

ગાંડા હાથીનું ટોળું લમે છે મારી નસોમાં

લમણાં ધબકે, ટેરવાં ફાટે, છળી ઊઠે છાતી.

મારું પગલેપગલું ભૂંસી પગલાં પાડે હાથી.

હાથી સોયને ઊંચકે હાથી કિલ્લાને રમદોળે.

હાથી ચોટે હાથી ચોરે હાથી પોળે પોળે.

આયનાઓનાં બારણાં આડું પોતાનું પ્રતિબિંબ

રાખી હાથી ધસી આવતો-દિગ્મ !

ક્યાં છે હાથી ? ક્યાં છે હાથી ? ગોતો રે છાબડીમાં.

ક્યાં છે હાથી ? ક્યાં છે હાથી ? જુઓ મંગરનાં જડખાંની દાબડીમાં.

ક્યાં છે હાથી ? અરે બરાબર બારણા પાછળ જુઓ.

ને શહેરમાં લીંત. શહેરમાં બારણું. શહેરમાં આયનો.

બારણું તો બંધ,

લાળી, હું તો ફૂદી પડું આયનામાં પહેર્યે કપડે.

આયનો લીંતે લટકે. ને આયનો

લીંતોની પાછળ ક્યાં ને ક્યાં ચ લટકે.

આયના મારી આંખો માટે સરજે એક દુનિયા.

પચ્છમના સૂરજને પકડી લાવે પૂરણમાં - ને આંખો તો ઝળાંહળાં.

આંખો કાળે આયનામાં રતાશ ને પીળાશ.

‘બાલમિત્ર’ની ઊંધી લિપિ ઉકેલનારો આંખો માટે આયનો.

આયનામાં ઊંડાણ. લીંત પાછળ ભ્રમણ.

આયનો તો અગાધ. આયનામાં આંખો કરે ખુદ કાચનું જ અતિક્રમણ !

— આવાં આવાં સત્યો સર્જે ભલે આયનો

આંખો માટે, ત્યારે

એ સત્યોની સૃષ્ટિમાં સરવા માટે હું, આ હું જ હો,

મારી આંગળીઓ વડે અડકવા ભઈ એ સત્યોને

ત્યાં તો મારો લખાતો હાથ રોકવા અચૂક ધસે અંદરથી એક હાથ

ને અડીખમ લીંત થઈ ખડો થઈ જાય આયનો

વચ્ચેવચ્ચ

સત્યોનો સંત્રી....

નજર રહી જાય આયનામાં

હાથ રહી જાય

બહાર,

દેરવાની છાપ ભપચે લીસા કાચ પર. ક્યાં ?

હું ક્યાં ?

મારી આંખો માટે સળંગેલા સત્યમાં

સર્જી ચૂક્યો છે મારા હાથ માટે વૈતથ્ય

આયનો !

બાબરી ઓળતો, દિપિ ઉકેલતો, સહુને બેવડાવતો આયનો !

આયનો !

સહુને બેવડાવતો, સહુને બેવડાવતો કોને ? આ કોને બેવડાવતો ? આયનો.

મારા કુદ્દ હાથે શહેરમાંથી પકડીને અથડાયેલા પથ્થરોમાંથી

પ્રગટી બિઠેલો તલુઓ,

આયને સરજેલા વિસ્તારમાં પહોંચી જાય. પછી

આપમેળે ફેલાય. એ બળી જાય. બિનો પવન વાય.

બારણાં ભટકાય. વહીવંચાઓ પાથાઓને ઢોરે વીંટી ચાલતા થાય.

શહેર ક્યાંકથી પ્રગટે.

૨

બેવડાય.

હું પસાર થયો જેમાંથી, એ શું હતું,

આયનો કે બારણું ?

૩ : ૬૮૦૨

વિદ્યોદયના ટર્મિનસના તેરે પ્લેટફોર્મો પરથી ચામટો

સહસા સેંકડો પૈડાંની ગડેડાટી કરતો

વીજળીની ડગલ ફાટતો તેરે દેનો ચર્ચને

હું નાહો છું જ્યારે જ્યારે

ત્યારે અચૂક

તેર શહેરો થઈ આ મુંબઈ વસી ગયું છે

તેર હોહ-પથોને પેલે છેડે.

વિશાળ છે આ શહેર.

આ શહેરમાં જગ્યાની તંગી ઘણી,

તે ઘણા માણસો મારી જેમ આયનાઓમાં રહે છે

કહે છે :

પછી મને ખાળે. પછી મને ખાળે.

આયનાઓમાંના ખંડોમાં ચોપડીઓ હોય. કળાટ હોય. પેટીઓ હોય.

ખારીઓ હોય.

ખોલતો નથી કદી હું એમને.

ખહાર કદાચ શહેર ન હોય.

કદાચ ન હોય શહેર,

શહેર આયનાઓની હોવા-ખારીઓની ખહાર કદાચ હોય.

કદાચ હોય, ન હોય.

તે ખોલેલી ખારીઓમાંથી ને

તે

આયનાઓની અંદર પ્રવેશે તો

ઓસરી જાય ખહારથી આખું શહેર,

જેને ઝીલીને જ તો ચોપડિયાળા, પેટિયાળા, ખારિયાળા છે

લચાલચાળા આયના !

ને ને ખોલેલી ખારીઓમાંથી પ્રવેશે ને

આયનાઓમાં શહેર તો ખહાર કંઈ ન રહેતાં

આયનાઓમાં ઝિલાયલું શહેર ભૂંસાઈ જાય. ને અંદર

પ્રવેશી ચૂકે આયનાઓમાં ગહેર
 તેથી બારીઓ ખોલ્યા વગર રહું છું.
 આયનાઓમાં વસી ચૂકેલા, ન બૂંસાયલા
 ક્યારેયે પ્રવેશ્યું જ નથી ખરેખર તો બારીઓમાંથી આયનાઓમાં
 તેવા શહેરનો શહેરી છું.
 મત આપું છું છુપાવું દાણચોરીનો માલ ઘુસાડું વેચી નાખું
 હાંશિયારીથી નિકાસો કરું ન દીકેલા આશ્ચર્યોમાં.
 ને આયનાઓની સામે આઠ કે દસ ફૂટ દૂર
 જે દીવાલ છે બહાર
 જેને તાકવા કરું અંદર રહે રહે
 તારું કે મોં સામેની એ દીવાલ ખસે તો !
 લો, ખસે પીઠ પાછળની દીવાલ આપોઆપ
 જરા મોઢળાશ થાય
 આયનાના વિસ્તાર માંહ
 દીવાલ ખસેડવા લંગાવેલો હાથ ક્યાંક તો કાઢવો પડે બહાર
 આ આયનામાંથી
 તો તોડવી પડે એની થોડીક પણ સપાટી
 ને આયનાની તૂટતાં સપાટી તૂટે પીઠ પાછળની દીવાલ
 તો દીવાલનું ગાબડું કેમે કરી પૂરું ?

હાથ વડે ધકેલેલી સામેની દીવાલ તો નક્કર
 ને આયનાની દીવાલમાં જો પડે ગાબડું
 તો ગાબડું કેમે પૂરું ? કયે હાથે ? કયો હું ?
 ઈ દીવાલમાં ?
 અડખંધ દીવાલો પર લટકતા તૂટલા આયનામાં આવેલી
 ઇમારતોની દીવાલોનાં ગાબડાંઓમાં થઈ

નાઠો છું ઘણી વાર, પણ બે

હું ભાગી છૂટું તો ક્યાં ?

શહેરમાંના આયનાઓની તરાડો—

ની સામેના

ભૂંસાયેલા શહેરના ચમકતા આયનાઓમાં ?

મને થાય,

એ આખા શહેરને અંધારામાં રાખી

મેન લાઇનનો ફ્યૂઝ બની હું બિડી જઉં

પણ નિયંતાએ આ શહેરના ખડક પર

આકાશી વીજળીને વહેવા શક્તિમાન એવો તાર બનાવી

મને શાપે બાંધ્યો છે.

કોલાહલોના લંબાયેલા ઉત્તંગ ખડકોની ખાણોમાં

મેં ઠેરઠેર ઠાંસી રાખેલા સ્વકીય સંકેતોના ડાયનામાઈટો

વખતોવખત ફૂંકાડતા ફાટે છે.

ત્યારે ભિછળતી શિલાઓથી

ઘવાતું નથી કોઈ.

હવે વ્યવસ્થિત હિજરત કરી ગયા છે લોકો આ પ્રદેશમાંથી

અને ત્યાં

ભણીતાં પૂતળાં બની બેઠેલા

અબલ્યા પથ્થરોથી ઘડાયું છે આ.

જ્યાં ચાલવાથી લીસી થતી ફૂટપાથો ટંકાવી લેવી પડે છે ચાલવા માટે.

પેલા પાસેના ને આ આંધેના વિસ્તારોમાં

કોલંબસના ખલાસી થઈ ઘણી યે વાર

મારે જહાજ હંકારવું પડ્યું છે.

એક હલેસું ઔર લગાવતાં
 ગબડી જ પડાશે હવે તો સમુદ્રનો છેડો આવતાં
 અવકાશમાં
 —એવો લય ત્યારે મારી માંસપેશીઓને ઓગાળી નાખે છે.
 પણ,
 ના, આ સમુદ્રનો છેડો છે જ નહીં — એવું
 કોલંબસનું નિયત વાક્ય ત્યારે સંભળાય છે.
 અરે, મને આધ્યાત્મન નથી મળતું.
 મળે છે લય.

આયનાઓના ખડકો વચ્ચે
 આયનાઓનાં પાણી.
 આયનાઓની પેલી મીમ
 રહી ગઈ છેક અજાણી
 કોલંબસના જહાજ નીચે પાંચ નદીઓ વહે.
 પાંચમાં છે જુદાં પાણી. કોણ જઈ એને કહે ?
 દૃષ્ટાંશે જે વાર પ્રવાહો ત્યારે મોરા-પૂતળું
 એની લક્ષડિયા આંખોથી શું જોશે બેખાકળું ?

આવું હોવાથી
 એરકંડિશન યંત્રોમાં ગાળીગાળીને પીઠું છું
 પણ જીલ પર કંઠવું લાગે છે આ શહેર.

જે કે ફોર્ટની અનેક ગલીઓમાં ભૂલા પડી જવું કંઈ બહુ દુઃખદ નથી. ભૂલા પડી
 ભટકતાં એકમાથી બીજો રસ્તો ચડી જવું, નો એન્ટ્રીના નાકે પગ થોસી જતાં પગલાં
 ઘઉંને જ આગળ ચાલ્યાં જવું ને ફૂટપાથો પર ફેરિયા પાસે રસ્તામાં પગ ખરીલી

દુકાનમાંથી લરોસાપાત્ર ધડ ખરીદી સ્પેર માથું ઉપદ ચડાવી લઈ આગળ ચાલવું -
કંઈ દુઃખદ નથી.

ઇવન ડેટના પાર્કિંગમાં ઝાડ ડેડે પાર્કિંગ ન કરીએ એટલે થયું. પૃથ્વીને
સૂરજની ફરતે ફરવામાં કોઈ વાંધો ન આવે. નાડીઓ પર રીસ્ટવોચો ધબકી શકે.
દસ-બાર ગલીઓમાં પગલાં જ થઈ આગળ વધી જવાતાં છતાં ધડ ખરીદી સ્પેર માથું
ઉપર ચડાવી આગળ વધી શકાય.

ડેડંતર નથી ડેડંતર નથી જ એ.

પણ ફોર્ટની દસબાર ગલીઓમાં દસબાર થઈ ભટકતાં

ને ભૂલથી

વચ્ચેના એક અન્નણ્યા

ચોકમાં

ત્યાં આ ગલીઓમાં પેલા નો એન્ડ્રિ બરાબર લખેલા

કેટલાક છેડાઓ અહીં 'એફ્રીટ ઓન્લી' એમ બખડીને

પડે છે

પહેચે કપડે,

ત્યાં ને આવી પડાય તો

એ ચોકમાં

એકમેકની સામે તાકવું જરા દુઃખદ છે.

જરા દુઃખદ છે એ અન્નણ્યા શાંત વિચિત્ર પંચકોણ ચોકને

ખૂણે ખૂણે ફોર્ટની ગલીઓના ઉન્નજડ નાકાઓ પર ઊભા રહ્યા

અનેકમેકની સામે સહસા આવી જવાતાં તાકવું તે.

ત્યાં રંગહીણા સિગ્નલો અચૂક લયમાં ઝબક ઝબક થયા કરે છે.

ત્યાં ધીમિથી, બહુધા, "કિતના બળ !" પૂછી છૂટા પડવું.

નાડીઓ પર ધબકતાં ઘડિયાળો મેળવી શકાય, ન એ
મેળવી શકાય, ફેર ન પડે ત્યાં કશાથીયે
જાણે કે

નોંધ :

૧. ઈ. ૧૬૫૬માં ગુજરાતી ભાષાના ચતુર્વિંશ લઘસંવાદોને પહેલી જ પ્રક્રિયાથી એક કાગ્યમાં રચનાર કવિ
હમાસાંકર નેરશીને માડું આ કાગ્ય અપાઈ
૨. આ સરૂચિય કાગ્ય છે ચિત્તનિર્માણના સાતત્યથી હંતરે કોઈ સાતત્ય આમાં શોધવા ન જવું. એ ચિત્ત પણ
આગણીસે મોઢા લુલાવતું, સાત સાત અંગવિશેષોથી સંકુલ, અત પ્રથ્થ અને રૂપભ્રમના પીળી ઝાંચવાળા
ઈશના રસમાં દુખેલું

(‘ઓડિસ્કુસનું ઉલેસું’ મળી)

હું કીડીઓ અને હાસ્ય | કિશોરસિંહ સોલંકી

આનુબાહુ દષ્ટિ નાખી એક ખૂણામાં હું મારા શરીરને ગોઠવું છું. હવે મને ઉનાળો વરતાય છે. બારી ઉઘાડું છું. વાંચવા પુસ્તક ખોલું છું. મારા પુસ્તકના બધા જ અક્ષરો કીડીઓ થઈને ફરવા માંડે છે. કીડીઓ મને વીંટળાઈ વળે છે. હું છૂટવાનો પ્રયત્ન કરું છું—છૂટી શકતો નથી. ઝીણીઝીણી કીડીઓ મારા અંગેઅંગમાં—રુવાટેરુવાટે હવે ફેલાઈ ગઈ છે. હું છૂટી શકતો નથી—સહી શકતો નથી. કીડીઓ મારા રુધિરમાં ભળી ગઈ છે. મારા હૃદયની ચાલતી ક્રિયામાં કીડીઓ મહત્વનો ભાગ ભજવતી થઈ ગઈ છે. હું વિચારું છું. પણ ત્યાં જ બધી કીડીઓ હસવા માંડે છે. તેમનું હાસ્ય ધીમીધીમી બહાર નીકળે છે—મારામાંથી. હું પણ હવે બધી કીડીઓના હાસ્યમાં ભળી જાઉં છું. હાસ્ય ઊંઘવા ઇચ્છે છે—ઊંઘી શકતું નથી. વાંચવા ઇચ્છે છે—વાંચી શકતું નથી. એને તો જોઈએ છે અંધારું....કંટાળેલું હાસ્ય બારી વાટે બહાર જવાની ઇચ્છા રાખે છે. મારા રુધિરાભિસરણમાં કીડીઓ પોતાનું કામ કર્યે જ જાય છે. કીડીઓ મને જ ખાય છે—હું ખવાતો જાઉં છું. હાસ્ય મારી બહાર નીકળી ગયું છે. દોઢવેંત દૂર આવેલા ટાવરમાં જઈને સમાઈ જાય છે, પણ આ કીડીઓ તો....કીડીઓને હવે એક જ રસ રહ્યો છે—મારી કબર ખોદવાનો. પણ પેલું હાસ્ય તો બિચારું ટાવરના બાર ચાંકડામાં કચડાતું કંટાળી ગયું છે. હાસ્યને તો કોઈ નદીકાંઠે શીતળ છાંયમાં બે ઘડી બેસીને વિશ્રામ કરવો હતો.

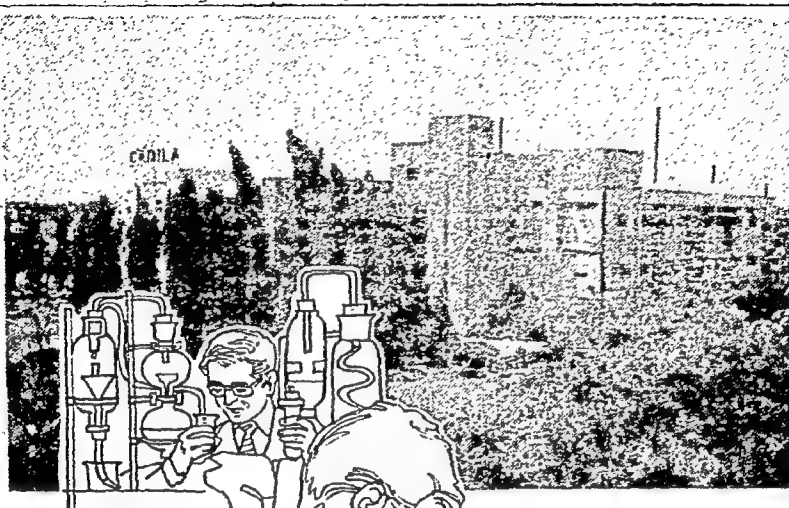
ટાવરમાંથી હાસ્ય નાસી છૂટે છે. રઘવાયું રઘવાયું રળડતું મારી ખોદાતી કબરની લીલી માટીમાં છૂપાવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ ત્યાં જ બધી કીડીઓ તેને જોઈ જાય છે. પોતાના ખોવાયેલા હાસ્યને પાછું મળેલું જાણી આનંદે છે. પણ હાસ્ય તો ખોદાતી કબર જોઈને હસી ઊઠે છે. હું હાડપિંજર-શો જોઈ રહ્યો છું—હાસ્યને, કીડીઓને કબરને. કીડીઓ મારી કબર ખોદે છે. હાસ્ય પહેરો ભરે છે. હું કોઈ સ્નેહીનાં સોણલાં સતાવે ગાતો ગાતો સૂઈ જાઉં છું—સમયની સ્લેટમાં ક્ષણની પેન વડે મારું નામ ઘૂંટીને. કીડીઓ આવ-જા કરે છે. પહેરો ભરતું હાસ્ય કબરને કાંઠેથી ફરીથી નાસીને મારા માથા ઉપર ઘણું ઝીંકતું હોય એમ ટાવરમાં ડાંકાયા કરે છે એક ... બે .... પાંચ....

(‘કવિલોક’ સળંગ અંક ૧૯૧માંથી)

મહત્વની શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ	કોલમ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૪	૨	૫	ઉપોદ્ધાત	ઉપોદ્ધાત
૨૫	૧	૨૭	બહુ એકવાવિડ	બહુ એકવિધતા
૨૫	૧	૨૮	બહુ	બહુ
૨૫	૨	૧	એકવિધાનનો	એકવિધતાનો
૨૫	૨	૮	કસોડીરૂં	કસોડીરૂં
૨૬	૧	૧૨	મલકા ય	મલકા-ય
૨૮	૧	૧૬	ડો ડો	જોડો
૩૨	૧	૧૬	રૂપો તરફ કવિ વળ્યો	રૂપો તરફ વળ્યો
૩૩	૧	૨૬	પથ	પથ
૩૭	૧	૧૭	expaled	expanded
૩૭	૨	૬	solitary	solitary
૩૮	૧	૨૬	ir	in
૩૮	૨	૪	lion	loince
૩૯	૨	૨૮	on	one
૪૦	૧	૨૧	ralative	relative
૪૦	૧	૨૨	peom	poem
૪૦	૨	૧	angainst	against
૪૦	૨	૧૩	organizaton	organization
૪૧	૧	૫	પરિણામ	પરિમાણ
૪૨	૧	૭	બુલબુલ	બુલબુલ
૪૨	૨	૨૮	ભાષાનર	અવતરણ
૪૩	૧	૭	હા ના આપ્ટે	હા ના, આપ્ટે

- પૃ. ૫ ઉપર ક્રીડી ૧૨-૧૩ આ પ્રમાણે વાચવી
પદમાં માત્ર કવિતા હોય ત્યારે પદ્યના-ય વાચ તેમ ગદ્યમાં માત્ર કવિતા હોય ત્યારે ગદ્યના-ય વાચ
- પૃ. ૬ ઉપર શ્રીમી ૧૫ આ પ્રમાણે વાચવી
'Les Fleurs du Banal'નું સર્જન કયું' છે
- પૃ. ૩૦ ઉપર શ્રીમી ૨૬ આ પ્રમાણે વાચવી
કર્ણના ખંડે વળતે જ જમીનમાં ખૂંપી ગયે એના રથના જેવું,

CADILA
today is the
house that
ingenuity
built.

To us what is
perennial
is **QUALITY**
of our products.

with best compliments from cadila laboratories pvt. ltd., ahmedabad-8

સિન્થેટિક્સ એન્ડ લુબ્રીકન્ટ્સ

૫૬, સ્વસ્તિક સોસાયટી, જુહુ સ્ટીમ
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૫૬

હાઈ પ્રેસરેચર ગ્રાફાઇટ અને ગ્રીસના ઉત્પાદક
ટે. નં. ૫૬૬૮૬૯ ટેલિગ્રામ : ટ્રસ્ટી, બોમ્બે

COLLOIDS & DISPERSIONS

120 Commerce House
Meadows Street
Bombay-400 023

Mfrs. of
COLLOIDAL GRAPHITE IN OIL AND WASER

Tel. 273276

Telegram : Trustee
Bombay

With Best Compliments
From

INDUSTIRAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate,
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY

Phone : 267215

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearings for
meters, instruments and watches.

With Best Compliments
From

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printer and box-manufacturers

38, Police Court Lane, Fort
BOMBAY 400 001
Phone : 267544

With Best Compliments From

POLYWEAVE

32, Kala Bhavan, 3, Mathew Road,

Bombay - 400 004

Phone : 350 118 & 359 867

With Best Compliments From

JAGADHIR DESAI & CO.

Rustom Sidhwa Marg,
Bambay - 400 001

Manufacturers : Chrysophenine G, Whitening Agent

GAYATRI DYE-CHEM INDUSTRIES

510, G. I. D. C. Estate, Phase-IV
Naroda-382330, Dist. Ahmedabad.

--: Telephones :-

Ahmedabad
Fact. : 826542
Resi. : 52780
415682

Bombay
Office : 350782
Resi. : 453039

WITH BEST COMPLIMENTS

TO

KAVILOK

FROM

A WELL-WISHER

AMI CHEMICALS

Manufacturers of dyes, intermediates and chemicals

C-1/196, Phase II.

G. I. D. C.

Industrial Estate

VATVA - 382 445.

(Dist. Ahmedabad)

કલમ

૮૦-સી હેઠળ

કર સહુતના લાભ માટે...

છ વર્ષીય રાષ્ટ્રીય બચત પત્રો
(શ્રેણી ૬ અને ૭) માં **ગાણા રોકો**

● વ્યક્તિગત રૂા. ૪૦,૦૦૦ સુધીના વાર્ષિક રોકાણો પર કરપાત્ર આવકમાંથી રાહત મેળવો

અંતે સાથોસાથ

● હિન્દુ અધિભક્ત કુટુંબની આવકમાંથી આવે કુટુંબના સભ્યના નામે રૂા. ૪૦,૦૦૦ સુધીના વાર્ષિક રોકાણો પર આવે હિ.અ.ક.તરીકે પણ કલમ ૮૦-સી હેઠળ રાહતમેળવો.

● આ બચતપત્રોમાં સંયુક્ત નામે રોકાણ કરી, રોકાણ કરનાર કરપાત્ર વ્યક્તિને કરપાત્ર આવકમાંથી રાહત મળે છે.

● છઠ્ઠી શ્રેણીમાં વ્યાજલું પુનઃ રોકાણ આપોઆપ થાય છે; વ્યાજની રકમ ધારાની કલમ ૮૦-એલ હેઠળ મળતાં મુકિત લાભ ઉપરાંત કલમ ૮૦-સી હેઠળ કરપાત્ર આવકમાંથી રાહતને પાત્ર છે.

★

છઠ્ઠી શ્રેણીમાં

છ વર્ષમાં બચાવ

★

સાત સી શ્રેણીમાં દર છ મહિને વાર્ષિક ૧૨ ટકા લેખે વ્યાજની ચુકવણી

વ્યાજ પોસ્ટ ઓફિસ એવિંગ્સ એકના ખાતામાં ખાસોખાર જમા થઈ શકે છે.

સંપર્ક સાધો: પોસ્ટ ઓફિસ, કલેક્ટર કચેરી, અધિકૃત એજન્ટો.

-કમિશનર, નાની બચત અને રાજ્ય લોટરી તથા હોદાની રચે સચિવ, નાણા વિભાગ, ગુજરાત.

J. P. TRAVELS

AHMEDABAD TO BOMBAY DAILY SERVICE

You can have car, metador, mini bus, luxury bus and air-conditioned cars on hire from us.

Please Contact

Navin Provision Store

Opp. Veterinary Dispensary
Madalpur, Ellisbridge
Ahmedabad-380 006
Tel. : 76059

J. P. Travels

Opp. V. S. hospital
Madalpur, Ellisbridge
Ahmedabad-380 006
Telephones :
76059, 448394

Jitendra Oil Traders

Char Rasta, Naranpura
Ahmedabad-380 013
Tel. : 448394

ભાઈ રે આપણા દુઃખનું કેટલું જોર ?
નાની એવી જાતક વાતનો મચવીએ નહિ શોર !

રાજેન્દ્ર શાહ

With Best Complements From :

A WELL-WISHER

પ્રત્યેક કાવ્યરસિકે વસાવવા જેવાં પ્રકાશનો

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોક ટ્રસ્ટે નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કરવા 'નવ્ય કવિ શ્રેણી'ના આરંભ કર્યો છે.

આ શ્રેણીમાં નીચેના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો પ્રગટ થઈ ગયા છે.

૧. પરંતુ	વિનોદ જોશી
૨. પાર્થિવ	જગદીશ વ્યાસ
૩. જળની આંખે	યજ્ઞેશ દવે

પ્રત્યેક સંગ્રહ પર પૃષ્ઠનો છે. નેચરલ ગ્રેષ્ઠકના ભારે કાગળ પર સ્વચ્છ મુદ્રણ અને મધ્યવર્તી દોરીની બંધાઈવાળા આ આકર્ષક પ્રત્યેક સંગ્રહની કિંમત રૂપિયા સાત છે. પરંતુ 'કવિલોક'ના ગ્રાહકને આ પ્રત્યેક સંગ્રહ માત્ર રૂપિયા પાંચમાં મળી શકશે. 'કવિલોક'ના તમારા વાર્ષિક લવાજમ સાથે આ ત્રણ કાવ્યસંગ્રહોના રૂ. ૧૫ ઉમેરીને મોકલી, આ લાલ સવેળા મેળવી લેશો.

૧. સાત મહાકાવ્યો (વિશ્વનાં સાત શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યો પરના અભ્યાસીઓના વિસ્તૃત લેખોનો સંગ્રહ), મૂલ્ય રૂ. ૨૪
૨. પંચમહાકાવ્ય : (સંસ્કૃતનાં પાંચ મહાકાવ્યો પરના લેખો અને આશિક અનુવાદોનો સંગ્રહ) રૂ. ૩૦
૩. પ્રસંગસંતક : રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫
૪. આગિયા : ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૧૫
૫. અંગપચીસી : ધીરુ પરીખનો છાંપાસંગ્રહ, મૂલ્ય રૂ. ૮
૬. નિરુદ્દેશી : રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચયન, મૂલ્ય રૂ. ૭-૫૦
૭. ગદ્યકાવ્ય : (ગદ્યકાવ્ય વિશેના લેખો અને ભારતીય તથા કૈંચ ભાષાનાં કેટલાંક ગદ્યકાવ્યોના અનુવાદોનો સંગ્રહ), મૂલ્ય રૂ. ૨૪.૦૦

ઉપરનાં બધાં જ પ્રકાશનો નીચેના સરનામેથી મળી શકશે :

અંથાગાર

મ્યુનિસિપલ માર્કેટ નવરંગપુરા સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

બ.ક. ઠાકોર પારિતોષિક

૧૯૮૫ના વર્ષે ફરમિયાન 'કવિલોક'માં પ્રકટ થનાર કાવ્યો પૈકી શ્રેષ્ઠ હોનાર રચનાને રૂપિયા ૫૦૧ની રકમનું બ.ક. ઠાકોર પારિતોષિક અપાશે

ગદ્યકાવ્ય

ગદ્યકાવ્ય વિશેના વિવિધ વિદ્વાનોના લેખો તથા ગુજરાતી, મગાળી અનુભવો, ઓડિયા, મરાઠી અને ફ્રેન્ચ ભાષાના કેટલાક ગદ્યકાવ્યોના અનુવાદોનો આ ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ પ્રકારનું ગ્રંથપ્રકાશન છે

અંથાગ્રંથો, ગાળા-મહાગાળાઓ, અવ્યાઓ અને કવિતાચાહકો માટે તે વસાવડું અનિવાર્ય બની ગયું છે.

આ ગ્રંથની અવસ્થિત નકલોએ પ્રકટ કરી કે, આથી વહેલા તે પરેલાના હોરણે નક્કી મળી શકે.

ભારે કામળ ૫૦ સુદર સુધક છયાર્થવાળા, લગભગ ૧૭૦ પૃષ્ઠના પાકા પૃષ્ઠાની અમેરિકન બધાર્થના આ ગ્રંથની કિંમત રૂ. ૨૪ (રજિ. ટપાલ અર્થના રૂપિયા ૪ અલગ) ગણવામાં આવી છે, આપની નક્કી નીચેના સ્થળેથી મત્વરે મેળવી લેજો

અંથાગ્રામ

મ્યુનિસિપલ માર્કેટ મામે, નવર ગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

તથા

સાહિત્ય મિલાપ

ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજ મામે ગજકોટ-૩૬૦૦૦૧

નવું લવાજમ

- 'કવિલોક'ના ધણુખરા ગ્રાહકોનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થાય છે.
- આપનું ૧૯૮૫નું લવાજમ ૩ રૂપ સત્વરે મોકલી આપો.
- આજીવન ગ્રાહકોપદનું લવાજમ માત્ર રૂ. ૨૦૦

નીચેના સગનામે લવાજમ મોકલશે

વ્યવસ્થાપક : કવિલોક

લાવડય, વિજ્ઞાપાર્ક, નવર ગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

૧ૐ વાક્યમે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનોમે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ઔર્વિર્મ પદ્ધિ

આજની કવિતા

આધુનિકતા અંગે મારા મનમાં જે અનેક પ્રશ્નો છે અને તેમાંથી હું જે આવની કાલ જોવા ઝંખું છું તેમાં, મને વિશ્વાસ છે કે, માણસને તેની અગિલાઈમાં જોતી આપણી કવિતા વધુ સમૃદ્ધ બની હશે. આપણે સમકાલીન, અર્વાચીન અને આધુનિક એવી ત્રણ સંજ્ઞાનો જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તેમાં મને લાગે છે કે આધુનિક તરીકે ઓળખાતું મોટા ભાગનું લગભગ સમકાલીન બનવા માંડ્યું છે. અને વખત જતાં સમકાલીનો જેમ ભુલાઈ જાય છે તેમ એ પણ કદાચ ભુલાઈ જશે-ચિરંજીવી રહેશે અર્વાચીનતા, જેનું અંતસ્તત્ત્વ છે સમગ્ર જીવનદર્શન. આજના યુવાન કવિઓ અને અધ્યાપકોની મથામણ ને ભગીરથ પુરુષાર્થથી હું પ્રભાવિત છું, મને શ્રદ્ધા છે કે જીવન જોતાથી જીવવા જેવું અને ભયું ભયું લાગે તેવી કવિતાઓ સર્જી આપણા યુવાન કવિઓ નરસિંહ, મીરાં, અખો, પ્રેમાનંદ, દયારામ, 'કાન્ત', નાનાલાલ, બગવન્તરાય, સુન્દરમ, ઉમાશંકર, રાજેન્દ્ર શાહ આદિએ કવિતાદેવીના મંદિરમાં પ્રગટાયેલી જ્યોતને વધુ દીપ્તિમંત બનાવશે અને તેનાં અજવાળાં આપણા લૌગીલિક ઓમાડાઓને અતિક્રમી સ્થળ અને સમયમાં દૂર દૂર સુધી પથરાશે.

સ્નેહરશ્મિ

[તાજેતરમાં પ્રકટ થયેલા તેમના પુસ્તક 'પ્રતિસાદમાંથી']

અખાના છરપાના પાઠ અને અર્થ-૫

(૧૬૧મા અકથી ચાલુ)

શિવસાલ જેમલપુરા

૧૯

કય અવમ પામેવો વળી ર

મોતી વેહે પરો વીજળી.

મરત્યે તા સડુયે કે મર,

પણ શર તે જ સ્વામીઅર્થ કે

અખા પામુ હજિ કે ખોહિ મસાર,

૨૪ નિગમુ કે પાડુ બાગ. ૨૬૩

હિ, મ અને ત્રિ.મા તેનજ દર્શસ અખાની
માક ૩૪૬, ૩૬૦ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતોમા પહેલી
નીડીનો પાઠ હિપ્ર પ્રમાણે છે. અ.મા 'પરો'ને સ્થાને
'પરોવી' છે.

ત્રીજી લીડીનો પાઠ હિ., મ અને અ.માં હિપર
પ્રમાણે 'બાર' છે, જ્યારે ત્રિ.મા તથા કા. સ ની
માક ૩૪૬ અને ૩૬૨ વાળી પ્રતોમા 'માગ' ને
સ્થાને 'પાર' પાઠ છે.

હિ.એ આ પ્રમાણે શબ્દાર્થ આપ્યા છે:
"મોતીના હિદમા પરો-પ્રો, પરોવ પાડુ બાર-
માગલું-કીડુ-પાડુ સગઃ : 'હિપરે બાર' ૨૭૧
ઉ." 'નિગમુ'નો અર્થ તેમજે બહાર કાડુ" કયો છે

અ.એ આવા અર્થ કયો છે: "મોતી, વીજળી=
મોતીના વેહમા ચૂરજના તેગમા વીજળી પરોવી છે
પાડુ બાગ=માજમા જીવું"

મ એ શબ્દાર્થ આવા આપ્યા છે: "પામેવો-
પામેવો, પરો-પરોવ નિગમુ-કાડુ. બાર-માગલું,"
તેમજે કયો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે "બીજો

કયો અવસર બદાનુસવ માટે શોધવા જવાનો છે:
મોતીરૂપ તારા આત્મામા બલ્લપ્રકાશની વીજળી પરોવી
દે. મત્યુ આવના તો સૌ કોઈ મરે છે, પાડુ સમાગી
નુ કાલ્ કરે તેજ સાચો શરવીર છે માટે આ
સ સાગને ખોઈ હરિને પામુ અથવા અહંભાવ વગેરે
સર્વને બહાર કાઢી બ્રહ્મા પ્રવેશવા તેમા જ બાગલુ
કારી કાડુ એવો નિશ્ચય ક."

ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આવા આપ્યા છે: "પરો-
પરોવો. નીગમુ-ટાણુ, દર કરુ." તેમજે કરેલો ગદ્યા-
નુવાદ આ પ્રમાણે છે: 'અવસર મરે ત્યારે એ કમીયુ'
એમ કોઈ કહે તો એ તક આવવા સુધીની ગહ જોવાની
વાત જ ખોટી છે. ["જે દિવસે હરિને વિગ્ધ લાગે તે
જ દિવસે સસાર છોડી દેવો નોઈએ."] અહીં તો
મોતીના બારીક હિદમા લાલુમાત્ર એમકની વીજળીને
પરોવી દેવાની છે. મત્યુ આવે ત્યારે તો સડુ કે ઈ
મરવાના જ છે, પણ શર મુખર તો તે જ ક જે
પોતાના સમાગીનો અર્થ મિલ્લ કરા મૃત્યુને બેગ.
માટે નિર્લુપ્ય તો એ જ કે કયા તો હરિને પમ
સ સારને ગુમાવી દહિ અગર તો મધુ દાગી દહિ અને
જાતને પાર પાડુ-જીવતા જ મુક્તિ મેળવુ "

આ જાપામા અખાએ અખાઉના-૨૬૦મા-
છાપીની જેમ બ્રહ્મત્વના અનુભવ માટે કેવા પ્રત્યક્ષ
જરૂ છે તે બતાવ્યું છે આ મહર્ષિમા તેજે
મોતીના વેહમા-હિદમા વીજળીને પ્રગટવા કર્યું છે.
આનુ તાત્પર્ય શુ ર ત્રિ.એ એ સ્પષ્ટ કરવાનો
કરો પ્રયત્ન કયો નથી. તેમજે પછને ગદ્યમા શાળી

દીધું છે. પણ મ.એ તેનું તત્પર્ય અગત્ય રહ્યું હતું
હાય એમ લાગે છે.

આને મળતા શબ્દપ્રયોગ કટલાંક મધ્યકાલીન
ગુજરાતી પદ્યમાં મળે છે :

(૧) ગોવિંદનું નામ ધણું મોંઘું છે.

કાચી રે કાચા ને જુઠી માચા,

રાખી નાં રહે કાંઈયા રે;

વીજલડીના અમકારમાં વીંધી લેને મોતી રે.

(શુ. વિ. સસા, હ. પ્ર. નં. ૧૭૪૬)

(૨) વીજળીને અમકારે મોતી

પરોવું હો પાનપાઈ.

ચળી અખાના હિંદી કાવ્ય 'સંતપ્રિયા'માં આવા
અર્થવાળી પંક્તિ છે :

ઐસંકા તીર ત્યું તનધનયોવન

જયો ધનમેં જિજુરી મુસકાની ।

તાંકમેં મોતી તૂં ગ્રોઈ લે પ્રાંની

સેઈ લે સંત સદ્ગુરુ ગ્યાની ॥

(કડી ૧૬)

વળી, અખાના છપ્પા ૧૨૪ અને ૬૦૪માં પ્રત્યક્તા
અનુસરને પ્રકાશના અમકારાનું રૂપક આપ્યું છે :

(૧) એકલમદલ અલુલિંગી ઐજ,

ચિદ્ર. અચાનક પાચો ઐજ. (છ. ૧૨૪)

(ઐજ-પ્રકાશ, ઐજ-ચમત્કાર)

(૨) સંગયું અખા અદમદ છે ઐજ,

સમને તો સમજું લે ઐજ. (છ. ૬૦૪)

આ મધ્ય જોતાં મ.એ તેમના ગદ્યાનુવાદમાં સ્પષ્ટ
કર્યું છે તેમ અખાએ અહીં આત્મારૂપી મોતીના
છિદ્રમ પ્રત્યક્તારૂપી વીજળીના અમકારને ઝીલવાના
ઐજના રાજ મળતા અવસરનો લાલ લેવાનું, પ્રાપ્ત

ધયેલી આ ક્ષણમાં પ્રત્યક્તા સાથે એકવ સાધી લેવાનું,
કર્યું છે. 'પરો' એ ઉ.એ દર્શાવ્યું છે તેમ 'પરોવ'નું
(પ્રો-પ્રોઈલે પરથી) દૃઢ રૂપ છે. પાઠમાં 'પરો(વ)'
સ્વીકારી શકાય.

છેલ્લી પંક્તિમાં 'ખાર' પાઠ, તેમાંના 'ખાર' અને
'નીગમું'ના શબ્દાર્થ તેમજ એ પંક્તિના ઉત્તરાર્થના
ગદ્યાનુવાદ છપ્પાના તાત્પર્ય સાથે અંધ એસતા નથી.
તેમાંની કટલીક હકીકત પણ અપ્રસ્તુત છે. 'નીગમું'નો
'ટાણુ', 'અદાર કાડુ', 'દૂર કરુ'ની જેમ
'શુમાવું' અર્થ કરી શકાય અને 'ખાર'ને સ્થાને
'પાર' પાઠ સ્વીકારીએ તો 'પાર પાડું'નો 'પૂર્ણ
કરું' અર્થ થાય. આમ, તેનો અર્થ 'સર્વ શુમાવું કે
ધ્યેય પૂર્ણ કરું—સર્વસ્વનું બલિદાન આપીને પણ
ધ્યેય પૂર્ણ કરું' એવો થાય, જે છપ્પાના સમગ્ર
વક્તવ્યને ચોટદાર બનાવે છે.

૨૦

કથા સુણી ઓતા શું ખટયો,

જે શુણ ગાઈને ગાનારો વટયો ?

થયા ગયા તે પોથે લખ્યા,

પણ વલુથયાની લહો પારખ્યા.

વલુથયો વિગત સર્વ કરે,

તેને લહે અખા અર્થ સરે. ૨૬૮

ઉ. મ. અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે.
પહેલી લીટીમાં ત્રિ.માં 'વટયો'ને સ્થાને 'ન વટયો'
પાઠ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૬ નીચે 'ગાનારો ન વટયો'
એ પાઠાન્તર નોંધેલ છે. ઉ.ની સંજ્ઞા ૨ વાળી અને
દ્વા.શુ.સ.ની ક્રમાંક ૩૬૨ વાળી પ્રતમાં પણ આ
પાઠ છે.

ઉ.એ અને સ.એ 'ખટયો'નો 'ખાટયો' અર્થ

આપ્યો છે. એ અને મ એ 'વટચો'નો 'ચાલ્યો ગયો' એવા અર્થ આપ્યો છે.

મ એ કહેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : "જેણે કથામાં પ્રભુના શુભ ગાથા છે તે તો ચાલ્યો ગયો છે. પછી તે કથા સાંભળી ઓતા શું સાંભળ્યા પાટી જાય છે? જે અવતારો ઘટી ગયા તેની વાત તો પોથીમાં લખી છે..."

ત્રિ. એ 'ખટચો' નો 'ખટચો, લાલ પાચ્યો' અને 'વટચો' નો 'ઓસર્યો, પાર ઊતર્યો, આગળ ઘઈ ગયો' એવા શબ્દાર્થ આપ્યા છે, જ્યારે તેમનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : "પરમાત્માના શુભોનું કાર્તન કરીને ગાનારો પોતે ઓસરી કે ટળી ન જાય- એની દેહબુદ્ધિ અને અહંકાર દૂર ન થઈ જાય- તો કથા સાંભળીને (પરમાત્માના શુભોનું કીર્તન સાંભળીને) સંભળનારે શું મેળવ્યું? શી કમાણી કરી? જે પેદા થયા અને મૃત્યુ પામ્યા તેવાની વાતો ઇતિહાસ-પુરાણની પોથીઓમાં લખી છે. (પોથીઓ-ગ્રંથોએ તેમને હક્ષ બનાવ્યા છે.) ...."

પ્રથમ અનુવાદમાં ત્રણ હકીકત વચ્ચે કશો સંબંધ જળવાતો નથી, 'વટચો' નો 'ચાલ્યો ગયો' અર્થ મઠ રીતે બંધ બેસતો નથી. તેમાં 'તે (શુભ ગાનારો) તો ચાલ્યો ગયો છે' એવા અર્થ તદ્દન વિચિત્ર છે.

ત્રિ ના ગદ્યાનુવાદના છેલ્લા વાક્યમાં પછને સીતુ ગદ્યમાં ઢાળી દીધું છે. 'જે પેદા થયા અને મૃત્યુ પામ્યા' તેવાની નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ત્રણ વેળી સમુલ્લ ઈશ્વર અને તેના અવતારોની કથા અહીં અભિપ્રેત હોવાનું લાગે છે. આ અહંવાદમાં પણ જાપાના તાત્પર્યને પ્રગટ કરે એવી રીતે બંધી હકીકત સસંકલિત સ્વરૂપે રજૂ થઈ નથી.

૧] કવિચીક નાનુવારી-૩જુઆરી ૧૯૮૫

'વટચો'નો 'ઓગંગી ગયો, પાર કરી ગયો' અને 'ઓસર્યો' એવા અર્થને 'સાર્થ' નોખીકાસ' નો ટેકા છે, પણ એવા કોઈ અર્થ અહીં બંધ બેસે તેમ નથી. 'ન વટચો' પાઠ સ્વીકારીએ તો આવે સુસંગત અર્થ થાય : "પોથીઓમાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખેલી દેવોના અવતારોની કથા સાંભળનાર ઓતાવટને કશો લાભ થયો નથી, જો કે તેવી રીતે દેવોના શુભ ગાનારો વર્ગ પશુ તેમને (ઓત, ઓને) વટી-ઓગંગી ચકચો નથી, એટલે કે તેને પણ કશો લાભ થયો નથી"

'ન વટચો'નો અર્થ 'દેહબુદ્ધિ અથવા અહં-લાવથી પર ન થઈ ચકચો' એવા ઘર્ષ શકે, તે far-fetched ગણાય.

આમ, 'વટચો'ને સ્થાને 'ન વટચો' પાઠ ઇષ્ટ ગણાય.

૨૧

અમે વિચાર વિચાર્યો ખરો,

જે વાક સર્વ આપણમાં ભર્યો,

શુધ્ધવહોણો જીવ સડી નવ શકે,

પછે જગતદોષ કાઢી મુખ બંદે,

સફશુરુ જો દિધાડે બાર,

તો અખા હરિ દીસે સંસાર. ૨૭૧

ઉ., મ. અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં બીજી લીટીમાં 'શુધ્ધવહોણો'ને સ્થાને 'શુરુવહોણો' પાઠ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૨, ૩, ૬ અને ૭ વાળી પ્રતોનો 'શુરુ વ્ય(કની) હો (રહો) હો' અને સંજ્ઞા ૫ વાળી પ્રતનો 'સહીચાર વ્યના જીવ' એ પાઠાન્તર નોંધા છે, આ ઉપરાંત ફા.ગુ.સની ક્રમાંક ૩૪૬, ૩૬૨ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતોમાં 'શુરુ વ્યહોણો' પાઠ છે.

ત્રણે પાઠનો અર્થ અંધ ખેસે છે અને કુલ ૧૧-
માંથી ૭ પ્રતમાં ‘શુરુવહોણો’ પાઠ છે. પરંતુ શુરુના
માર્ગદર્શનની આવશ્યકતા ત્રીજી લીટીમાં બતાવી છે
એટલે એ પુનરુક્તિએ લાગે ને ‘બુધવહોણો’ પાઠ
પસંદ કરવાનું મન થાય; પણ અખાની તત્વ-
વિચારણામાં બુદ્ધિ કરતાં શુરુનું મહત્ત્વ વધારે છે.
એ બેતાં ‘શુરુવહોણો’ પાઠ ઘણું ગણાય. શુરુનું
મહત્ત્વ દર્શાવતાં અખો વારંવાર પુનરુક્તિ કરે છે.

૨૨

શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ,
એ પંચભૂતનો છે જ સંગ્રહ.
પ્રાચે પ્રકૃતિનો છે સંચાર,
વિચરે ભૂત ધરે અવતાર.

અખા તન તપાસી જુએ,
કાં જીવપણે જનમારો ખુએ? ૨૭૭

જાપાની બીજી લીટીમાં ઉ., મ., અને સ. માં
ઉપર પ્રમાણે ‘વિચરે’ પાઠ છે, જ્યારે ત્રિ.માં એને
સ્થાને ‘વકર્ચા’ પાઠ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૨, ૩ અને ૬
નીચે ‘વ્ય (૩૨) કર્યા’ અને ૭ નીચે ‘વકરો’ પાઠા-
ન્તર નોંધ્યા છે. આ ઉપરાંત દ્રા.ગુ.સ.ની ક્રમાંક
૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતોમાં અનુક્રમે,
‘વકર્ચા’, ‘વકરો’ અને ‘વકરચા’ છે.

જાપાની આરભની લીટીનો અર્થ આવો થાય
છે: “શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધને અનુક્રમે
આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી એ પંચ મહાભૂત
સાથે સંબંધ છે. એ તન્માનાઓમાં પ્રકૃતિનો-માયાનો
સંચાર થાય છે.”

આ પછી એ પાઠ છે: (૧) વિચરે ભૂત ધરે અવતાર,
(૨) વકર્ચા ભૂત ધરે અવતાર.

‘અવતાર’ એટલે નામરૂપધારી દેહ. ‘વિચરે’
એટલે સંચાર કરે, હરેકરે. ‘વકર્ચા’ એટલે ફેરફાર
પામ્યાં.

હરીકૃતમાં નામરૂપધારી દેહ ધારણ કર્યા પહેલાં
પંચભૂત માત્ર વિચર્યા નથી, તે સાથે ફેરફાર પણ
પામ્યા છે. એટલે ‘વકર્ચા’ પાઠ અચૂર છે. ૧૧માંથી
૭ પ્રતનો તેને ટેકો છે.

૨૩

પ્રપંચ આધારે પરબ્રહ્મને કહે,
મહી વિના પાણી જ્યમ મથે.
શ્રમ કરે પણ નાંવે સાર,
જ્યમ નપુંસક વહે હથિયાર.
એમ અખા નોહે સદ્ગાન.

માદક કચમ કરે જલપાન? ૨૭૯

ઉ., મ., ત્રિ. અને સ. માં ઉપર પ્રમાણે પાઠો છે.
ઉ.એ સંજ્ઞા ૬ અને ૭ નીચે ત્રીજી લીટીના ‘કચમ
કરે’ ને સ્થાને ‘કચમ ચટે’ પાઠાન્તર નોંધેલ છે. ઉ. એ
ઉપયોગમાં લીધેલી સંજ્ઞા ૨ અને ૩ વાળી પ્રતોમાં
એ પ્રમાણે પાઠ છે. આ ઉપરાંત દ્રા.ગુ.સ.ની ક્રમાંક
૩૪૯ અને ૩૬૨ વાળી પ્રતોમાં પણ આ પાઠ છે.

મ.એ જાપાનો ગદ્યાનુવાદ આવો કર્યો છે: ‘જેમ
દહીં વિના પાણી વલેલીએ પરંતુ ગમે તેટલો શ્રમ
કરીએ છતાં માખણ મળતું નથી, જેમ નપુંસક
હથિયાર ધારણ કરે તે કામ આવતાં નથી, જેમ
કેવળ જલપાન કરવાથી નશો ચડતો નથી, તેમ સંસાર-
ના પ્રપંચને આધારે પરબ્રહ્મને વર્ણવવાથી તેને
વિશેનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.’

ત્રિ. શબ્દાર્થ આવા આપે છે: ‘પ્રપંચ-...
સંસાર કે સાંસારિક માયા... માદક-(૧) ચાતક,
બપેયો, (૨) દેહી પદાર્થ. ખીન્ને અર્થ અહીં બંધ

બેસતો નથી. આતક પક્ષી પૃથ્વી પરનું પાણી નથી પીતું, માત્ર વરસના વરસાદનાં ફેરાં ઝીલીને જ પોતાની તરસ છિપાવે છે એમ કહેવાય છે. જેને સાચા જ્ઞાનની તરસ છે તેને બ્રહ્મની પોષણ વાતોથી નહિ, પણ બ્રહ્મમય બનવાથી જ શાંતિ મળે છે.”

જ્યારે તેઓ ગદ્યાનુવાદ આવે કરે છે : “જે માણસ આ બગન-પ્રપંચને આધાર પરબ્રહ્મની વાતો કરે છે તે માણસ તો દહીં વગર કેવળ પાણીને વહોવે છે. પરિણામે એ મહેનત તો કરે છે પણ તરવને પામતો નથી. બાથલો માણસ હથિયાર લહે વારણ કરે, પણ તે હાથની હિમ્મત વગરનો હોવાથી હથિયાર ધારણ કરવા રૂપ તેનો પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. તેવું જ આ જ્ઞાનમા છે. સાચું જ્ઞાન કંઈ સંસારમા આસક્તિ રાખીને ધર્મની ખાલી વાતો કરવા-સાબળવાથી થઈ શકતું નથી. બપેયે જે કેવળ વરસના વરસાદનું જ પાણી પીએ છે તે પૃથ્વી ઉપરનું આમાન્ય પાણી કેમ પીશે ? [અથવા, સ્વચ્છ પાણી પીવા કરતાં કેદી પદાર્થનું સેવન શી રીતે ચડિયાતુ હોય ? પાણી તાજગી અને શાંતિ આપે, અને સ્વસ્થ કરે. એથી બિલકુલ, કેદી પદાર્થ તો સર્વથા (તુલસાનકારક) અથવા પાણી પીવાથી નશો કેવી રીતે ચડે ? ન જ ચડે. જેને સાચું જ્ઞાન હોય તે સંસારની આવામાં શાને ઝપલાવે ? એ તો દૂર જ રહે.”]

એ તો સ્પષ્ટ છે કે ‘સંસારીઓની જેમ (સંસારમા આસક્તિ રાખીને) પરબ્રહ્મની વાતો કરવાથી તેના વિશેનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી’ એ આ છાપાનું મુખ્ય વક્તવ્ય છે. ‘પ્રપંચ’ એટલે જ સંસાર, બીજાં બધાં આ વક્તવ્યના સમર્થન માટેના દર્શાવો છે.

ત્રિ.એ ‘માદક’નો અર્થ ચાલક કરીને તેમજ

ચાલકને જ્ઞાની અને જલપાનને ‘બ્રહ્મની પોષણ વાતો’ તરીકે ઘટાવીને દૃષ્ટાંત બંધ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ ચાલક, તેમણે પોતે જ કયું છે તેમ, પૂરેથી પરનું પાણી નથી પીતું પણ વરસાદનાં ફેરાં ઝીલીને પોતાની તરસ છિપાવે છે, એટલે કે જલપાન તો કરે જ છે, તેથી તેમણે કરેલો અર્થ પ્રતીનિર્ગતક નથી ઘાગતો.

દિ.એ ‘માદક... જલપાન’ નો અર્થ આવેલો કર્યો છે : “જળ પીનાથી કેદ કેમ ચડે ?” મ.એ આ અર્થ સ્વીકાર્યો છે પણ તેથી ‘નશો’ એ ‘પરબ્રહ્મ વિશેના જ્ઞાન’નું પ્રતીક-રૂપક બની ભય છે. તેના કરતાં તો ‘નશો’ ને ‘સંસારમા આસક્તિ લેંકાની વાતો’નું રૂપક ગણવામાં વધારે ઔચિત્ય હોય છે. અને તેને આ ચરણનો જે બીજો પાઠ ‘માદક કથમ ચડે જલપાન ?’ છે તેથી સમર્થન મળે છે. તેનો અર્થ આવેલો થાય : “જલપાનથી કેદી પદાર્થ કેવી રીતે ચડે-ચડિયાતો ગણાય ?” છાપાના મુખ્ય વક્તવ્ય સાથે તેને આ રીતે બંધ બેસાડી શકાય : ‘કેદી પદાર્થ’ કરતાં જલપાન ચડિયાતું છે, એવી રીતે બ્રહ્મનો અનુભવ કરવા માટે સંસારીઓની વાતો કરતાં બ્રહ્મ વિશેનું સાચું જ્ઞાન ચડિયાતું છે.”

ઉપર ત્રિ.એ આ દર્શાવ બીજી રીતે (પાણી પીવાથી નશો કેવી રીતે ચડે ? એવો અર્થ કરીને) બંધ બેસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ તે સ્વીકારી શકાય એવો નથી.

આ રીતે ‘માદક કથમ ચડે જલપાન ?’ એ ચડિયાતો પાઠ છે અને ૧૧માથી ૬ પ્રતાનું તેને સમર્થન છે.

[સમસા]

‘એકકેય એવું ફૂલ’: રચનાકર્મ-એક તપાસ

એસેફ પરમાર

એકકેય એવું ફૂલ ખીલ્યું છે નહીં
કે જે મને હો ના ગમ્યું !
જેણીં જોયાં મને તો એ બધાં એવાં જગ્યાં
કે જે નથી જોયાં થતું-ક્યારે હવે હું જોઉં...
એનાંયે તે આજે વસન્ત
મખલખ ફૂલોના ભારથી રૂપુ રૂપુ નૈયા લઈને નાંગરી
આજો શિશરના તટ ઉપર
ત્યાં
હું જ રૂપી જઈ છું
હું ભાનમાં બોલી રહ્યો બેહોશ છું
હું ફૂલ પી એવા ગયો છું ગટગટની
આંખમાં એની અસર એવી થતી
જેની સુગંધે જગત આ આખું શ્વસે
તે સૂચે મુજને તાતો ખીલેલા લાગતો,

ઓઠ-સદનીમાં લિજળતા માત્ર પાણીનાં
અરે બહુ પણેમાં
સાગર ખીલેલા લાગતો
પવંતો પાવાણનાં કેવા દરેલા
તે પણ ખીલેલા લાગતા
એકસરખું ચોતરફ ફેલાયલું આ આખા પણ
મુજને ખીલેલું લાગતું.
ભમરા સમે ભમતો પવન ને ભમરા સ્વયં
મુજને ખીલેલા લાગતા,
હું આ બધું શું અરે બોલી ગયો
ફૂલથી કે બૂલથી?
જે કંઈ ખીલ્યા તે શબ્દ મારા
અહીં તહીં બધે વેરઈ ગયા !

ત્રિયકાન્ત મલ્લિયાર

પ્રિયકાન્તની પ્રસ્તુત રચનામાં સૌંદર્યાનુજીતિની
ગતિવિધિના અંકનની સાંગોપાંગ પ્રતીતિ થાય છે.
કવિ-કાવ્યનાયક-ની સ્વગતોક્તિરૂપે આકાર
પામેલી આ સમગ્ર રચનાને ત્રણ ખંડમાં અવલોકી
શકાય : કાવ્યના આરંભથી “ક્યારે હવે હું જોઉં”
પર્યંતનો-ફૂલનું ગમવું, અણદીક ફૂલને પામવાની
મનોબા અને તે ય વસંતમાં, -એ મુજબના લાવેનું
આક્રમણ કરતો-પ્રથમ ખંડ, જે ફૂલ તેમજ વસંતના
સંદર્ભે અપેક્ષાત્મક ભામકા રચી દે છે. “એમાંયે
તે આજે વસંત...” થી આરંભી “...મુજને ખીલેલા
લાગતા” પર્યંતનો, ફૂલ અને વસંતના ક્રફનો, ‘ખીલેલા
લાગતા’ સ્વરૂપનો વ્યાપક અને ગહન પ્રભાવ નિરૂપતો
કાવ્યના પ્રાણરૂપ ખીલે ખંડ અને સ્વ-ઉદ્ગારના
સ્વરૂપની સંભાનતાનો સૂચક ત્રીજો ખંડ, જે કાવ્યની
સહજોદ્ગારરૂપ સમાપ્તિ સિદ્ધ કરે છે. અલિલાપારૂપ

કારણ. એ સંદર્ભે પ્રવર્તતું ‘ખીલેલાં લાગતાં’ રૂપ
કાર્ય અને કાર્ય-ક્રિયાનું ‘વેરઈ ગયા’થી સૂચવાતું
સર્જનરૂપ પરિણામ-એમ ત્રણે ખંડો, અંતર્ગત
એકતાએ કરીને અખંડિતતાનો અનુભવ કરાવે છે.
કાવ્યના ઉદ્ઘાટમાં વ્યક્ત થતો આત્મલક્ષી પ્રતિભાવ
અસાધારણ, આકર્ષક હોઈ દિલચસ્પ છે-કાવ્યનાયક
અને ભાવક વચ્ચે સંબંધનો સેતુ રચી દે તેવો :

‘એકકેય એવું ફૂલ ખીલ્યું છે નહીં’
કે જે મને હો ના ગમ્યું”

‘છે નહીં’ અને ‘હો ના ગમ્યું’ એવા બે નિષેધ,
નાયકના અલિપ્રેત ઉકાર ધ્વનિને એવો ધારદાર ઉઠાવ
આપે છે કે એ ધ્વનિસમેત બે નિષેધોને વાણીની
લીલારૂપે બાવક માણી રહે. આ કેવો ચાહક, જેને
જેમાં તેટલાં સઘળાં ફૂલ ગમ્યાં અને જે ‘એકકેય
એવું ફૂલ...’નો દાવો કરે છે-એવો આજો વિસ્મય-

ભાવ મહેલે ઉડાવે છે ને ત્યા જ કવિસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ
વાની બારી ખુલે છે. ફૂલને ચાહક મળી રહેતા તેનું
મો દર્શન પણ કૃતાર્થ થયું એવો પ્રયત્નનાનો ભાવ
મહેલે મુકટ થાય તૃપ્તિકર અનભવ (નાનકપક્ષે)
આકાંક્ષાનું કારણ બને અડીગાર્થ-ઉત્કંઠા જન્માવે
એ સહજ ઘટનાને આધારે પ્રથમ પદિતના અનુ
સવાનમાં ભાવની સ્વાભાવિક ક્રમે ગતિ—

‘જેટલા જોયા મને તો એ બધા એવા જગ્યા
જે નથી નવા થતું—ક્યારે હવે “જેડે”
ફૂલોના વિશ્વમાં, અજોચ સૃષ્ટિમાં મચાડ કગરવાને
પ્રતીતિએ ભૂમિકા પાકે પાવે રચાર્થ મર્ષી. ફૂલોના
વિશ્વની અને નાયકની અભિલાષાની અનીમતા
નહી ” પછીના દૃષ્ટાંતી સૂચવાત કે જે
નથી જોયા’ તેને જોવાની ઉત્કંઠા સ્વાભાવિક હોઈ
ભાવકની અનુભવિ આથે ભાવની ગતિ થાત છે
ગમ્ય’ અને યાગ્યાત જગ્યા કિસપ મગ્યાના
ભાવદરીકાની ખૂબી કળાવ છે જેટલા તરા
થતું પદિતમ્માં કચાર વિગત શિથિલતા આવતી
નથી મરણુ એડીધામે ઉચ્ચારાઈ અવગ્રહ ઘૂટાનત
આસરી પકડ શિથિલ પકડના કચાર હવે
નહી નો નિશ્વાસ જોમાં ફૂલમ્માં ની મગરો ફૂટે
છે ‘હ’ અને ‘એ’ ઉચ્ચરના સંવાદનમાં પ્રગ
થતી અભિલાષા કાવ્યનાયક કવિના ભાવોન્નિશ્વાસનો
સંજ્ઞા અનુભવ કરાવે છે અજોચમાં ગતિ કરવાની
વૃત્તિને ‘કચારે હવે “એડે” દાગ કવિ પ્રકારાન્તરે
પ્રતીનિર્જનક બનતી મૂકે છે

‘એમાવે તે આજે વસન્ત !’—કાવ્યનાયક કવિની
ચિત્તવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરી મૂક તેવી ઉદોપન સામગ્રી
વચ્ચે આપડા, કાવ્ય નાપાગમાં પ્રગ્ત થતાનું
રેખા એવું સંપાન જડી આવે છે કાવ્યનાયકના

ચિત્તની પણ ફૂલથી ફૂલશીના વૈભવ પર તની ગતિ
થઈ ચૂકે છે આ ગતિ અવગ્રહ નહી, સૌ ચંનિદાએ
કરીને તેમાં સ્વાભાવિકતા આપી છે ફૂલ અને વચ્ચે
એકમેકને નિમિત્તે ઉભયનો વૈભવ કાવ્યનાયક કવિ
પોતાની વૃત્તિના અર્જનમાં દરચાત્મકતાવે મૂર્ત કરે
છે પ્રથમ ચાર પદિતમાં કાવ્યનાયક કવિના ચિત્તમાં
અજોચ ફૂલજિત સાનો અપદ વચ્ચે તને અજો
‘પછી તો પૂછતું જ રું !’—ના અધ્યાકારે મનુષ્ય
રૂપગ ગળગિવણી સામગ્રીનું આકર્ષન કરતા કે પતનમાં
પગિણુ થાય છે—

“મમનક ફૂલના ભાગ્યથી ‘ફૂલુ ફૂલુ નૈયા’ ‘ફૂલેન
ભારથી’ એવ્ય વિશ્વ ૬ ‘ફૂલુ ફૂલુ કિયાપ દાગ
ફૂલેનાનું હળતું નર્તન ફૂલસભ્ને સ્થાપી અને ફૂલ
નેવાના સંસ્મર તરફ એમ તરફનામાં નિયતરે પ્રવય
થાય છે ફૂલોની ‘ફૂલુ ફૂલુ’ નૈયાને નાગવ્ય શિથિરો
આજો તર રચી દવામાં કવિસહજ મ્મણુ ગ્રાહ છે
આજ વિશેષય દાગ નર્તની ઘનતાને નિર્મિત
કરી શિથિરના વાનારણુની અમૂર્તતાને મર્ષી કરી
આપે તેવી નિયતિમાં મૂકી મમલક ફૂલોના ભાગ્યથી
દાગેની નવાની રૂપરતના આજ’ અને તટની
રચય જનાની સસાતા વિગ્ના ના પદિતેશમાં આકર્ષક
ઉભાવ પામે છે કે પતનની સાર્થકતા અનુરૂપ ચિત્તમ્માં
મૂતતામાં રહેતી છે ફૂલુ ફૂલુ’ કિયાપ એક તરફ
નેવાની અવધ્યાનુ તો ખીજ તરફ કાવ્યનાયક કવિની
હન્યનિયતિનું નિર્ણય છે ફૂલ અને વચ્ચે નિર્મિત
વાતાવરણુ જ એવું હવે કે ફૂલચાહક ક્રમે ‘ત્યા હ
જ રૂખી અડે છુ’ માના જ કાગ દારા કાવ્યનાયક
કવિએ પોતાના દુઃખવાનો સમય ફૂલુ ફૂલુ સાથે
સાધી આપો અડી નાયક-કવિ-પક્ષે ઉત્કંઠાની
પગલોગિ તો એ કે ફૂલુ ફૂલુ થતી નૈયા રૂખી નરી

પરંતુ પોતે રૂબરૂ—દૂધવામાં તદ્દપ્ત થવામાં ન સદેહ, ન વિશ્વાસ. ફૂલના આશયની મૂર્છા જાગે તેવી છે. સંપૂર્ણ વિધીનીકરણમાં મૌન સંભવે તેવી ફૂલમય અવસ્થાની અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવી ખાતરી રહે. પરિણામે “હું ભાનમાં ખોલી રહ્યો ખેડોશ છું” એવી સૌંદર્યે કરીને ઉદ્ગમવેદી વિરોધાભાસની સ્થિતિમાં આવી પડતું જ હોયત હતું. ફૂલનું ગમવાપણું અને ફૂલ-સમૃદ્ધિએ આવેલી મૂર્છા એ કાષ્ઠકારણ સંઘર્ષે પણ હોયત, બલકે અનિવાર્ય લાગે. કાવ્યને આરંભે રચેલી ભૂમિકાના સંદર્ભમાં તો કાવ્યનાયક ન રૂબે તો જ આશ્ચર્ય ! વિરોધી અવસ્થાને નિમિત્ત કવિએ રિશિષ્ટ અનુભૂતિના ઉદ્ગારોને પ્રતીતિજનક બનાવવાની તક ઝડપી છે. ભાન અને ખેડોશીની વિરોધી અવસ્થામાં વિલક્ષણ અનુભૂતિનું કારણ (reason) અને રીતિ (manner)નો સંકેત મળતાં ભાવકે હવે કંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી. ‘ગટગટાવી’ ક્રિયાપદ આ ઉત્કંઠાની પાસાશી છે. “હું ભાનમાં ખોલી રહ્યો ખેડોશ છું” એવી તીવ્રતમ ને લાક્ષણિક અસરના સ્વાંગમાં સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ, બાહ્ય-અભ્યંતર એવી બે અવસ્થા નિરૂપવાની વ્યવસ્થાપૂર્વકની યોજના બહે કવિએ હાથ ધરી છે. ફૂલના ક્ષેત્રે સૂચવી જતું લય-વાહી આરોહણ આરંભાય છે ત્યાં સૂર્ય, સાગર, પર્વતો આદિ પદાર્થને વાસ્તવિક સ્વરૂપે પામવા પૂરતું ભાન અને ‘જાગવા’ રૂપ અનુભૂતિ તે ખેડોશી —આમ બે સ્તરે, કાવ્ય સંઘડાટ ગતિ કરે છે. કાવ્યના પ્રારંભિક વાર્તાલાપી ઉદ્ગારોની વિશુદ્ધતા હવે ફૂલની અસરરૂપ ખેડોશ અવસ્થાની અભિવ્યક્તિમાં લયવાહી રૂપ ધારણ કરે છે. વાસ્તવનું નિર્દર્શન અને લાગવારૂપ પ્રતિભાવ—આ મુજબના પંક્તિયુગ્મનું આવર્તન લયભાત રચી દે છે. પંક્તિયુગ્મની પ્રત્યેક

ખીછ પંક્તિમાં ખીલવાની, ઉત્કંઠાંત થવાની સ્થિતિ, ‘તે પલું’ના વળોટથી સૂચવાય છે. વાસ્તવરૂપોના સંદર્ભે આવતું ‘ખીલેલા લાગતા’ એ રૂપ સૂચવ, આલ આદિ રૂપોને જાગે તેવા ભાવારોહણને અનુસવ કરાવે છે. વળી, ‘તાતો’ જેવાં વિશેષણ, ‘અરે’, ‘કેવા’ જેવા ઉદ્ગારવાચકો, ‘આલ પલું’, ‘લમરા સ્વયં’માંનાં ભારસૂચકો—આ સહુ લાપાઘટકો આજો આજો વિસ્મયભાવ સ્ફુટ કરતાં રહે છે. કલ્પનનિર્વહણમાં થતું પંક્તિવિભાજન, પૂર્ણવિરામની ગેરહાજરીમાં ઉદ્ભવતું લયસાતત્ય, ફૂલના ક્ષેત્રની તીવ્રતા સાધવામાં સમર્પક બને છે. ‘ખીલેલા લાગતા’નાં વિવિધરૂપી આવર્તન કાવ્યની કેન્દ્રસ્થ ભાવસ્થિતિને સઘન બનાવે છે. પ્રત્યેક લિન્ન પદાર્થરૂપ કૃમિકપણે ખીલવાનાં ભાજન બને એ ઘટના સ્વયં કંઈક અંશે વિસ્મયનું કારણ બને છે.

ફૂલના ક્ષેત્રે વ્યક્ત કરતાં ધૂંટાતો લય ઊંચી ભાવકક્ષા (pitch) સિદ્ધ કરે છે, જે કાવ્યમાં નિરૂપિત વિરાટલય રૂપોની હોયત અભિવ્યક્તિ સાધે છે. “જેની સૂગંધે આખું જગથસે”—‘સૂગંધ’ અને ‘ખીલેલા’ દ્વારા સૂર્યને ફૂલરૂપે ધ્વનિત કરી કાવ્યનાયક કવિએ ભાવકચેતનાને સંકારી છે, કારણ ત્યાર-બાદ ત્રિકણ ચેતનાને સંતર્પક એવાં ‘સાગર’, ‘પર્વત’ અને ‘આલ’ જેવાં રૂપો રજૂ થવાનાં છે. કાવ્યનાયક કવિને ફૂલ પાસેથી સાંપડેલ દષ્ટિવિશેષમાં તાજગી, ચેતન્ય અને નવ્યતા છે. આથી તો એને સૂર્ય ‘તાતો ખીલેલો’ લાગ્યો. સાગર, સૂર્ય આદિ પદાર્થો અને નાયકનો દષ્ટિવિશેષ હોય એકમેકના નિર્દર્શક બને છે. જે કે કાવ્યનાયક કવિનો દષ્ટિ-વિશેષ સ્થૂળ સામગ્રીનું કાવ્યના વિશ્વમાં નવસંસ્કરણ કરી દે છે. આ સંદર્ભમાં ‘ખીલવું’ ક્રિયાપદનું આવર્તન

નવસૂત્રિ નિર્માણનું વિધાયક પરિણામ છે એ મુજબ અનેકતામાં એકતા સિદ્ધ થઈને અખંડ સૂત્રિનિર્માણ થતું સૂર્યના કલ્પનમાં પ્રકાશને ઇન્દ્રિયવ્યવસ્થા સુગ્રહરૂપે માણી શકાય એ તો ખરું, પરંતુ પ્રકાશરૂપ સુગ્રહના વ્યાપની ક પનાએ પડેલના ‘કરિ’ના ફૂલનો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો છે નાગરના ક પનામાં પણ ‘પર્ણ’માં દાગ ફૂલના ખીલવાપણાનો અણુમાર મળ્યો છે વળી ભગતી-ઓટની પ્રતિયામાં સાગરની નુગ્રહ હલકાતી ભાવક માણે તો નવાઈ નહીં.

સૌ દર્શાવતી આજ્ઞા બનતા કોપાની પારિભાગિક સૂત્રિનું વૈરિધ્ય ભારકની ચનનાને અંતિ મને ને સતર્પે તેનું છે. સાગર અને આભના મંડલ પાંખાપાખા અમિદાર્થ અત ઊંડાળ બને છે ચોનદ ફેલાયેલા આભની ડિનારી આકાશવા નાગરના મંડલ પરિમાણની અનુવા સિદ્ધ થાય છે પરંતુ ઊંડાઈનું પરિમાણ તાપરી જે ભગના સાથે / તેમાં નાગર અને આભનું ઊંડાણરૂપી પરિમાણ ઉમેગતા વિગટનું રૂપ ખીને છે સૂર્યને તાતો ખીનેતો’ સ્પષ્ટતામાં ‘તાનો’ વિરોધી તાગ્રીનો અને વિરિષ્ટ સ્થિતિગત્ય રૂપભાવ આલેખે છે “પર તો પાષાણના ફર ફરેલા”માં ‘પાષાણના’ અને ‘ફરેલા’ના શુભ સામે ખીલવાના ભાવને મૂકી-વિરોધાવી ખીલવાપણાને ધારદાર ઉઘાડ આપ્યો છે. “એકસૂત્રી ચોનદ ફેલાયેલું આખ”- કવિની સુગ્રેખ અ કનની ચોક્કસાઈ સૂચવે છે, સાથે સાથે ભાવકની દૃષ્ટિને ‘ચોનદ’નું ક્ષણમાં સૂક્ષ્મ ઉકુલન કરાવી દે છે વિવક્ષણ ભાવનિયતિનો પરિપૂર્ણ સ્થિતિમા નૂતન અવિભાજ્ય કરાવી કવિ તેને આવ્યવ્ય બનાવે છે. ફૂલના કેફની અસર હેમ નિરૂપાતા માત્ર કે સૂર્ય જેવા બૃહદ્ગુણોમાં મ, ક્રિયા, શક્તિ, તેજ (સૂર્યમાં તેજ, સાગર અને આભમાં સખા મ) આદિનું ભગપૂર

વૈરિધ્ય છે અને બૃહદ્ગુણો આકાશમાં તાદશ્યમાં ચોક્કસાઈ, તાગ્રી જેવા વિગેરો પાંખાનું નિરૂપણ પરિમાણ ક્રમકર છે.

“ભમરા સમે ભમતો પરન અને ભમરા ચર” એ વર્ણાનુપ્રાસી પદ્યમાં પ્રથમ ઉપમા અને તત્કાળ બ પૈડાના ઉપમ નને આધારે રૂપકની યોજના નિર્માણ છે કે હવે ખાનવાપણામાં કઈ રોષ નથી-ઉપમાને પડ નહીં અનુભૂતિવિગ્નારની આ છે પરાગરિ ખાનવાની પ્રક્રિયાને મિત્ર ક વ્યનાયક કવિનો સચરાચર નાચનો સમય વ્યક્ત થાય છે. ખીલવાનો વ્યપાર ચાનના અવિભાવનો આલેખ બની ચરમ સીમાને પકાવ્યો છે. બેડાવાની રિથિનિના સૂક્ષ્મતમ સ્તરેની હવે બાનની નિયનિએ આવતા સ્વ-ઉદ્ગારના કારણે રૂપે મુગ્ધેલ ‘ફૂલથી ક નૂલથી’” એ પ્રશ્ન, પ્રાસને અશ્વ મર્ત્યપક્ષે અને ભાવકપક્ષે વળી સાધી આપે ક નર્તનની ગૂંચના સબધે ભાવક માંડી મૂકવાનું અનુનવે તેમાં ઉત્તરપક્ષે કુતાર્થતા છે. કવિની અનુભૂતિ અવધી સકલમાં આપી હોય સૂર્યના પ્રતીકભાવ પદ્યમેતાનાને હક્ષર બનારી શકતી હોય તો શબ્દ બાકાત નહીં જ કમ શકો તેથી-

‘> કઈ ખીયા તે શબ્દ મારા
અહીં તહીં બધે વેરઈ ગયા”

શબ્દો કેવળ બિયા નથી ખીલ્યા પણ છે અને તેથી કાવ્યસૂત્રિ નિર્માણ થતું છે / એ શબ્દોએ બ્રહ્માર્ત સૂત્રિ પર વિનય મેળવવાનું કાવ્યચના સ્ફુટ કરે છે ફૂલોનો કેફ એવો તો પ્રચાલક નીવડયો, અનુભૂતિની તીનતા એ કક્ષાએ પકામ્પી કે સર્જનપ્રક્રિયા સહજાવે થઈ. “અહીં તહીં બધે વેરઈ ગયા,”માં ગ્યના અનાયાસ સિદ્ધ થવાનું તેમજ કાવ્યમાં પદ્યિઓર્ત સાધ્ય રચનાનું નિર્દેશ મળે છે.

કાવ્યમાં વિશિષ્ટ વાતાવરણ સર્જતું-સર્જવામાં અંગરૂપ બનતું. ‘-બીચેલા લાગતા’ ક્રિયારૂપ ગીતની ધ્રુવકડીની યાદ તાજ કરાવે છે. તેનું આવર્તન કૂલ અને વસંતની અસરને પદેપદે વિસ્તારી સૌંદર્યાનુભૂતિને રૂપ આપે છે. ‘‘હું ભાનમાં બોલી રહ્યો બેહોશ છું’’ જેવી અવસ્થા આત્મલક્ષી અભિવ્યક્તિને પરલક્ષી હોયે રચી કરવાનો પ્રતીતિજનક કીમિયો જ નથી.

શું! કૂલના કેદની ઉત્કૃષ્ટ અભિવ્યક્તિ, બૃહદ્ વિધનો તાજગીલયો ઉઘાડ, લયરૂપે સાદાંતે અનુભવાતો કવિનો મિઝન, એને અનુરૂપ થયેલું નિર્મધન, એ સઘનું કૃતિને આસ્વાદ બનાવે છે. સૌંદર્યની સકલતાને પીધાનો કેદ સ્ફૂર્તિલા વિરમયની સૃષ્ટિ રચી દે એ કંઈ ઓછી આસ્વાદ ઘટના નથી. □

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૩થી]

‘ક્યાં છે?’, ‘નીકળ્યો છું’ જેવી રચનાઓમાં ખાસ દરીતે નિરંજનની અસર બોધ શકાય છે.

સંગ્રહમાં ગીતાનું પ્રાચુર્ય છે. પણ તેમાં નવો-નવેપનો અભાવ છે. ગદ્યકાવ્યોનું નાનું ગુચ્છ છે, જે દોષ રીતે ધ્યાનાકર્ષક બનતું નથી. હા, બે ગદ્ય-સોનેટો પ્રયોગ તરીકે નોંધપાત્ર છે, સંગ્રહમાં પંદરેક લઘુકાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો ઘટે. અલખત, આ રચનાઓ ચમત્કૃતિ-યુક્ત ચમત્કાર

ઉક્તિઓથી વિશેષ કાવ્યત્વની અનુભૂતિ કરાવી શકતી નથી. સંગ્રહની ૧૧૭ રચનાઓમાં ઉત્તમ સંતર્પક રચનાઓ સત્તરથી વધારે સાંપડતી નથી. આ ઉત્તમ રચનાઓ પણ કવિએ ભૂતકાળમાં પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિને આંખી જવાનું કૌવત દાખવતી નથી. કવિએ ઓડનની ઉક્તિનો સંદર્ભ આપી કવિતાને ઘટનાવિહોણી ઘટના કહી છે. આ બાબત તેમના આ સંગ્રહને પણ લાગુ પડે છે. □

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના સ્વીકૃત હતાં અપ્રકાશિત મહાનિબંધની લાખવણી માટે કેન્દ્રવર્તી યોજના

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને લગતા મહાનિબંધોની ટાઈપસ્ટ્રિક્ટને સાચવવા અંગે એક કેન્દ્રવર્તી યોજના વિચારી છે. આ યોજના નીચે અત્યાર સુધી અપ્રકાશિત અને ડિગ્રી (પીએચ. ડી.) એનાયત થઈ ચૂકેલા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને લગતા જેમના મહાનિબંધો ટાઈપસ્ટ્રિક્ટમાં પડ્યા હોય એની એક નકલ તાત્કાલિક આ સંસ્થાને (નિયામકશ્રી, શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬) મોકલી આપવા અને સહકાર આપવા બહેર અપીલ છે.

નવસંસ્કૃતિ નિર્માણનું નિર્માણક પરિણામ છે. એ સૂચન અનેકતામાં એકતા તરફ યથેતે અગ્રક સંસ્કૃતિનિર્માણ યત્ન સૂચના કલ્પનમાં પ્રકાશને ધર્મિય-વ્યવસ્થા સુમધરૂપે માણી શકાય એ તો ખરું, પરંતુ પ્રકાશરૂપ સુમધના વ્યાપની કલ્પનાએ પડેલ્યા 'કવિ'ના કૃષ્ણને ચમત્કાર કળી જતાવ છે. સાગરના કલ્પનમાં પણ 'પર્વ'માં દ્વાર કૃષ્ણના ખીલનાપણાનો અલુચ્છ મળે છે. વળી ભરતી-ઝોટની પ્રતિભામાં સાગરની સુમધ છલકાતી ભાવક માથે તો નરાઈ નહીં.

સૌંદર્યનિર્માણના ભાગન બનતા ક્યોની પારિ-માણિક સંસ્કૃતિનું વૈરિય ભાવકની ચનનાને સંસ્કૃતિ ગમે ને સંતર્પે તેવું છે. સાગર અને આભના ગૂંઠક પરિમાણમાં અનિર્ણય અને બિડાણ બને છે. ચોતરફ ફેલાયેલા આભની કિનારી આકાશના નાગરના ગૂંઠક પરિમાણની સમતુલ્ય સિદ્ધ થાય છે. પર્વતા ઝીંચાઈનું પરિમાણ દાખરી જે જળના સાથે જ તેમાં નાગર અને આભનું બિડાણરૂપી પરિમાણ ઉમેરાતા વિગટનું રૂપ ખોલે છે. સૂર્યને 'તાતો ખીલેલો' નવ વવામાં 'તાતો' વિશિષ્ટ તાઝીનો અને વિગિષ્ટ સ્થિતિજન્ય રૂપભાવ આલેખે છે. "પર્વ તો પાપાણના ક્વા ઠરેલા"માં 'પાપાણના' અને 'ઠરેલા'ના શબ્દ સામે ખીલવાના ભાવને મૂળ-વિરોધાતી ખીલવાપણાને ધારદાર ઉઠાવ આપે છે. "એકસરણુ ચોતરફ ફેલાયેલું આભ"-કવિની સુરેખ અંકની ચોક્કસ સ્થિતિ છે, સાથે સાથે ભાવકની દષ્ટિને 'ચોતરફ'નું ક્ષણમાં સૂક્ષ્મ ઉડ્ડયન કરાવી દે છે. વિશ્વશૂન્ય ભાવસ્થિતિનો પગિણામ સંદેશ નૂતન આવિર્ભાવ કરાવી કવિ તેને આરવધ બનાવે છે. કૃષ્ણના કેફની અસર હેઠળ નિરૂપાના સાગર કે સૂર્ય જેવાં બૃહદ્દેવોમાર ર, પ્રિયા, મનિ, તેજ (સૂર્યમાં તેજ, સાગર અને આભમાં સાગર) આદિનું ભરપૂર

નૈવિધ્ય છે. અને બૃહદ્દેવો આકાશમાં તાદશ્ય, ચોક્કસાઈ, તાઝી જેવા ભગેવો પદાર્થોનું નિરૂપણ પરિમાણ પ્રગટ કરે છે.

"ભમરા સમો ભમતો યતન અને ભમરા સ્વપ" એ વળીનું પ્રાંતી પદ્ધિમાં પ્રથમ ઉપમા અને તત્કાળ એ પદ્ધિના ઉપમાનને આધારે રૂપકની યોજના નિર્ધારિત છે કે હવે ખીલવાપણામાં કઈ રીતે નવા-ઉપમાનો પણ નહીં. અનુભૂતિવિસ્તારની આ છે પરાક્રમિ. આલવાના પ્રતિધાને મિત્ર કલ્પનાવક કવિનો સચરાચર સાચેતો સમય વ્યવસ્થા થાય છે. ખીલવાનો વ્યાપાર બાનના આવિર્ભાવનો આલેખ બની ચરમ તીમાએ પહોંચે છે, બેડાલીની સ્થિતિના સૂક્ષ્મતમ સ્તરથી હવે માનની સ્થિતિએ આવતા સ્વ-ઉદ્ધારના કારનું રૂપે સ્ફુટક 'કૃષ્ણ' કે 'લુપ્ત' એ પ્રથમ, પ્રાસને આધારે ચર્ચકપરે અને ભાવકપરે થયું સાધી આપે ન. સર્જનની ગૂંઠતા સમયે ભાવક માંડી મૂંઝવણ અનુભવે તેમાં ઉચ્ચપરે દુર્ઘટતા છે. કવિની અનુભૂતિ સ્વ-થી સકલમાં આપી હોય, સૂર્યના પ્રતીકભાવે પંખમેનનાને ક્ષણ બનાવી શકતી હોય તો શબ્દો આકાશ દહીં જ કેમ શકે તેવી-

જે કઈ ખીલ્યા તે ગૂંઠ ભાગ
અહીં તરી બધે વેરઈ ગયા"

શબ્દો કેવળ જીયા નથી, ખીલના પણ છે અને તેથી કાવ્યસંસ્કૃતિ નિર્માણ યત્ન છે! એ શબ્દોએ ક્ષણની સ્ફિટ પર વિજય મેળવવાનું કાવ્યરચના સ્ફુટ કરે છે. કૃષ્ણનો કે એવો તો પ્રમાણ નીરકથો, અનુભૂતિની તીનતા એ કદાચ પડાવો કે સર્જનપ્રક્રિયા સકલભાવે ઘર્ષ. "અહીં તરી" બધે વેરઈ ગયા, માં રચના અનાયાસ સિદ્ધ થવાનું તેમજ કલ્પમાં પકિતબોલી સાર્થ રચનાનું નિર્દેશન મળે છે.

કાવ્યમાં વિશિષ્ટ વાતાવરણ સર્જતું-સર્જવામાં અંગરૂપ બનતું. ‘-ખીંચેલા સાગતા’ ક્રિયારૂપ ગીતની ધ્રુવકડીની યાદ તાજ કરાવે છે. તેનું આવર્તન ફૂલ અને વસંતની અસરને પહેલું વિસ્તારી સૌંદર્યાનુભૂતિને રૂપ આપે છે. “હું ભાનમાં બોલી રહ્યો બેહોશ છું” જેવી અવસ્થા આત્મલક્ષી અભિવ્યક્તિને પરલક્ષી બને રચૂ કરવાનો પ્રતીતિજનક કીમિયો જ નથી.

શું! ફૂલના કેંદ્રની ઉત્કૃષ્ટ અભિવ્યક્તિ, બૃહદ્ વિશ્વનો તાજગીભર્યો ઉઘાડ, લયરૂપે સાવંત અનુભવાતો કવિનો મિઝગ, એને અનુરૂપ થયેલું નિર્મળ, એ સઘનું કૃતિને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. સૌંદર્યની સકલતાને પીધાનો કેદ સ્ફૂર્તિલા વિસ્મયની સૃષ્ટિ સ્વી દે એ કંઈ ઓછી આસ્વાદ્ય ઘટના નથી. □

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૩થી]

‘ક્યાં છે?’, ‘નીકળ્યો છું’ જેવી રચનાઓમાં ખાસ કરીને નિરંજનની અસર જોઈ શકાય છે.

સંગ્રહમાં ગીતોનું પ્રાચુર્ય છે. પણ તેમાં નવો-નવેપનો અભાવ છે. ગદ્યકાવ્યોનું નાનું ગુચ્છ છે, જે દ્રષ્ટિ રીતે ધ્યાનાકર્ષક બનતું નથી. હા, જે ગદ્ય-સોનેટો પ્રયોગ તરીકે નોંધપાત્ર છે. સંગ્રહમાં પંદરેક લઘુકાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરવો ઘટે. અલખત, આ રચનાઓ ચમત્કૃતિ-યુક્ત ચમત્કારક

ઉક્તિઓથી વિશેષ કાવ્યત્વની અનુસૂતિ કરાવી શકતી નથી. સંગ્રહની ૧૧૭ રચનાઓમાં ઉત્તમ સંતર્પક રચનાઓ સત્તરથી વધારે સાંપડતી નથી. આ ઉત્તમ રચનાઓ પણ કવિએ ભૂતકાળમાં પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિને આંખી જવાનું કૌવત દાખવતી નથી. કવિએ ઓડનની ઉક્તિનો સંદર્ભ આપી કવિતાને ઘટનાવિહોણી ઘટના કહી છે. આ બાબત તેમના આ સંગ્રહને પણ લાગુ પડે છે. □

ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યના સ્વીકૃત હતાં અપ્રકાશિત મહાનિબંધની ભાળવણી માટે કેન્દ્રવર્તી યોજના

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિરે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને લગતા મહાનિબંધોની ટાઈપસ્ટ્રિક્ટને સાચવવા અંગે એક કેન્દ્રવર્તી યોજના વિચારી છે. આ યોજનાનીયે અત્યાર સુધી અપ્રકાશિત અને ડિગ્રી (પીએચ. ડી.) એનાયત થઈ ચૂકેલા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને લગતા જેમના મહાનિબંધો ટાઈપસ્ટ્રિક્ટમાં પડ્યા હોય એની એક નકલ તાત્કાલિક આ સંસ્થાને (નિયામકશ્રી, શ્રી ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬) મોકલી આપવા અને સહકાર આપવા બહેર અપીલ છે.

વેતવતીને તીર

રાજેન્દ્ર શાહ

૭ અંજન

આવનાર જનાર હજાર હજાર નાની મોટી પગલીની
વૈવિધ્યપૂર્ણ દેખાથી અંકિત થયેલો રેતાળ પટ
નિર્જન સંધિકાલનાં સિતિજનાં શ્યામલ વાદળમાંથી આવતી
જલરંગીન આભાને સ્પર્શ
અનુત્તર લાવણ્ય-ગભીર
મહીન અંધારનું ધરે છે વસન —
જલની ભીતરથી રનાન કરી બહાર આવતી
કોઈ અંપકવણી નયયૌવના ચીનાંશુકે અંગનું આચ્છાદન કરે તેમ,
નદીનું વહેણ-ગતિ; પુલિન-પૃથુલ ઉરુ; અવકાશ
સુગપત્ નિહાળે છે મારાં નયન
નિહાળે છે સકલનું નિરોધાનઃ
તિરોહિત નેત્રની નજર....
અંશુલિ ફરતી મારા વાળ મહીં વ્યસ્ત;
હવા રમે નૃત્યાંગના અપ્સરસી સમી;
નક્ષત્રવૃંદની મધ્ય અષ્ટમીનો અંદ્ર - રાત્રિ રજતધવલ-
છિદ્ધર તે નદીજલ પારદ ઉલ્લસલ જણાય અનલ.
હવે હવાનું ન હલન વહન
જાણે સ્મૃતિશૂન્ય મન....
નિદ્રિત છે ધરા, પિતંદ્રિત અંતરિક્ષ, પ્રભાત એક વ્યોમ.
વ્યોમનું અંજન મારી દગે.

૮ ધુમ્મસ

અવકાશમય ધુમ્મસની ધવત્ પારદર્શક જ્વલિકાઃ
અવગુંઠને લહુ વેતવતી
લટકમટક ગનિરમ્ય

૧૪] કવિચોક નવ્યુત્પત્તિ-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૫

ઝાંખો ઝાંખો વેળુનો વિસ્તાર
 પછી નીલિમ આનંત્ય.
 નિસર્ગના વૈતાલિકી સૂરની જાગૃતિની પરિશ્રાન્ત વેળા.
 પૂર્વની ક્ષિતિજને તિમિર સિત સ્પંદ
 આંદોલિત સુશીતલ હવા
 તરંગિત છવાઈ રહેલી કુહલિકા
 વિહંગ-કૂજન
 સૂર્યનો સહજ કર-સ્પર્શ ને
 અવકાશમય નીલિમા-
 નીલ પર્ણ પર-સ્ફટિકનિર્મિલ એક બિંદુ જલ.

૬ શાન્ત કાન્તિ

ગદ્યકાલનાં અગણ્ય ચરણચિહ્નને કાંઠા પરથી લૂછી નાખ્યાં છે
 અંધકારના અગોચર કરે.
 પ્રભાતના તારકશૂન્ય આકાશ જેવો
 વિશાળ રેતાળ વેત્રવતીનો પટ.
 ધીરે ધીરે નીરની નિકટ આવે છે એક ટિટોડી
 કોરા અંચલ પર અંકાય છે એની આંગળીઓની
 ભાતીગળ સુષમા.
 સામસામે તીર
 તારામૈત્રક રચાય છે અમારું.

ાણીમાંથી બહાર અવકાશમાં ઉમંગ-હિછાળો લઈ
 પાણીમાં પાછું ગરકી જાય છે એક મીન
 કેન્દ્રમાંથી પ્રગટતી તરંગરેખા
 આવતો આવતો વિસ્તરે છે ગેહ કાંઠા તરફ
 અમારી સમીપ સમીપ
 નેત્રમાં લસે છે હિરણ્ય ભર્ગની સૌમ્ય-શાન્ત કાન્તિ
 સૌમ્ય-શાન્ત
 કાન્તિ.

અંગત મિત્રને અંગત મિત્રનો અસ્તિબોધ

મનહર ચરાડવા

હે મિત્ર!

તારા આ અનકલ્પનકમાંથી જ તું

ક્યાં ઊઠ્યો આન્યો છે છેક આજ લગ !

ગર્ભવાસ પછીના દર્ભવાસ

ને માતૃપાશના મુકિત રાતા આભથી કદી ય

ઊખળી કરી યા નીકળી કરી

ક્યારે ય તેં જોઈ છે તારી આ મુરખાતી ફૂલવાડી !

ને ક્યારે ય તેં સુણી છે -

તારા આ ઊતરડાતા જતા ચોરડાની આચીકાચી ત્વચા !

ને ક્યારે ય તેં સ્પર્શી છે -

તારી આ ચૈતરળળતી છાની ચૂની ચોકળિયુંની ભાત્ય !

અહીંયાં માત્ર અત્યાલ્પ અપવાદો સિવાય

આ મા જોવી મા ય જાણે કે

આપણા જન્મથી જ આપણા છવ પર પડેલો

ને ઊઠો ને ઊઠો ઊતરતો જતો બહુતઃ તો

કેવળ કારમો ધા !

બહુતઃ તો

અહીં ક્યાં ચે નથી સુતવિરહમા નિજ પ્રાણત્યાગી ઈ

પથનળદ્ધ દશરથ !

અહીં ક્યાં ચે નથી સુતજન્મથી ઉત્સવ ઊજવતા ઈ

પ્રેમપ્લાવિન નંદ !

કે નથી ક્યાં ચે ય અમૃત ઢોળતી -

ઈ પળેપળ સર્વનું કૌશલ્ય જળતી કૌશલ્યનો ભંડાર કૌશલ્યા !

ઈ પળેપળ સર્વનાં સકલ દુઃખ વિદ્યારવા કેદ વેકતી

યુવાવચી દેવીસવાઈ દેવકી !

ઈ પળેપળ સર્વને યશ અર્પતી યશ પામતી

ગોપાલવિરહે વિલપતી મતાસવાઈ વૃદ્ધ માત યશોદા !

એમ જ અહીં તો —

તારી ભરત-તાની કદર કરનાર ક્યાંથી મળે કોઈ રામ ?

કે આ ફાલી રહેલી શત્રુતા મહીં ક્યાંથી મળે શત્રુદત ?

એમ જ અહીં;

હા, અહીં —

સ્વજનો! એ પણ ઘણી એ વાર,

લાગે જ છે કે બધી એ વાર !

હોય છે સિફ્ત જનવર !— કારણ કે

જેઓ પૂરેપૂરું લોહી ચૂસી લીધા પછી

છોડી દે છે આપણને ફાવે ત્યાં... ફાવે ત્યાં....

કુટુંબ ને કુળ તો આમ મૂળ અને વળી બળી ધૂળ !

અને આ કૌટિલ્યને તું ધર્યાં જ કરે છે,—

સદૈવ ફલ અને ફૂલ !

તો, આમ ઉછેર્યાં કરે તું ભૂલ પછી એ ભૂલ !

ભલા ! સંભાર્યાં કે તારી પીડે ને મોં-છાતીએ

કેટકેટલી ખાધા કરી છે શૂળ, હલ્લ એ શૂળ !

તેં તારી પોતાની જ ઇચ્છાએ —

(પોતાની જ ઇચ્છા ખરી, પણ પોતવંતી ખરી ?)

જળ અને ફળના નશામાં ને નશામાં

તારા લમણાના લીમડા આગળ

પોઢયા પડયા પરિવાર ને અરિવારની પાછળ

બધું જ લૂંટાવી કરી;

લાવિય ઝાખુંઝપ કરી

તેં શું રહેવા દીધું છે તારી પામ ?

એઓ પામે—

તારા પોતાનાંઓ જ પામે

શું છે તારું મૂલ્ય ?

ને ઈ આજ !

પહેલેથી જ જે તારી માથે માગી છે,

એ જ વસ્તુઓ કેવળ

જાવળ મેશ ને આખપગ વગળની રાતી કાળી ડાન, જે —

ખાલી ખાલીખમ હસીને,

આજે એ પલ એઓ તારી માથે ઝીંકે !

ને ફૂલમમાણી ભેટ કહે !

ને હરિશ્ચન્દ્રની હેઠ વહે !

તો હે, હરે જાવળ એાદ !

મેશ ખા !

રાગ પી !

આજે એઓ જ,

એમના ઘરપગથિયે જઈ જૂકના —

એમના જ વૃક્ષના બેક શુભઘોડાની ફૂલોળી

અકળાઈ જઈ બોલી બિઠે,

કે કયારે આડે અહીંયાથી આ તો ? !

તો ?

એઓ માટે તું તારો કુસુમી ધર્મ મળતી—લગતી

તારી શક્તિના ફૂવા વાવમા

હાડે ને હાડે બિતરી કરી

છેક તળિયા સુધી પહોંચી ગયો છે, ચાર !

ને હવે હાથ આવતા માત્ર પાણી !
એ પાણીઓ ય નીચોવી કરી;
એઓ જ સાટે તેં
કાઠી જ આખું રહું સહું છેવટનું જળ !

હજુ એઓ કહેતાં : લાવ !
ખસ, લાવ લાવ ને લાવ !
ખસ, લાવ લાવ લે, સાવ !

કે થાતું હોય ઈ થાવ,
છો ખાલી છાલી વાવ;
પણ હજી ભાતર્યે જાવ !

છો પિત્તળ ચિત્તળ થાવ,
અવ તમે લલ્લે નો ખાવ;
પણ અમે ભજવશું લાવ !

છો રંક ખનો મટી રાવ,
છો તમને તરિયો તાવ;
પણ અમને સરવર પાવ !

હજુ તમે ન હાલ્યા ગાવ,
છે તમારી ઉપર દાવ;
લો, ખેરાવો સરપાવ !

હજી ય ભાંડે આ કૂવા-વાવમાં હવે
કેમ કરી ભિતરાય ?

પણ, એથી એમને કાંઈ ? !

અને હવે તું દહીંચિ થાય તો ય એમને કાંઈ ?

કારણ કે,

અહીંયાં તે વળી પ્રેમ કેવો !

હશે કયાંક કયાંક વળી રહ્યો ખડચો એવો !

પ્રેમ તો દાતા છે; કંઈ થોડો છે માગણુ જેવો !
 જેને તું ભૂલભૂલમાં પ્રેમ સમજતો રહ્યો
 એ પ્રેમ નહીં પણ બહેમ ખરો !
 અહીં તો પ્રેમ એટલે ઠાલા દ'લસ'બંધ !
 અને સંબંધો પણ—
 માત્ર સ્વાર્થ ને વિત્ત પર ચણાના ચોતરા,
 માણસ માણસને તજે જેમ હો દેાતરાં !
 હો ને માથે ગાળે કાળનાં ચેં મોતરાં;
 દોસ્ત, સમજી લે આ ખાલીખંમ જોતરાં !
 તું ભલે હાંડી વગડાવ
 કે ઉપરવાળાની બેંકમાં તો ખાતું દેશે જવાબ !
 પણ,
 આમ તો ઈહલોકમાં તું જીવશે ત્યાં લગી
 નહીં આવશે હાથ; તારાં મનધારેલાં જવાબ !
 તું તારે હવે એક કોટડીના મકાનમાં બસ, કોણ્ય !
 ને હવે લીલીકાચ વેદનાના આ બરફમાં એાગણ્ય !
 પણ, હે નર્મ નીલકંઠ ! હવે તું ગરબ આમ ના ઘોણ્ય !
 તો રહેવા દે ભઈ ! આ....
 શેષ અવ જીવી જવા
 હે દોસ્ત; હવે, તું એવુંતેવું કશું ચ બનવું છોડ;
 કશું ચ કર્યાની સારપને પણ માથા પરથી છોડ !
 જો આ સામે દરિયો ગરજે !
 એમાં ભૂત ભૂત કર રૂલ !
 બન હવે તું તુજ નામનું કેવલિયું ને સાગરિયું
 ને સૂરજિયું કો' ફૂલ !
 ઈ ફૂલ થવાને; અંદર અંદરના બંદરમાં તું—
 અવનવું અવ ખૂલ, મિતવા ! ખૂલ !
 અવનવું અવ ખૂલ, મિતવા ! ખૂલ !

(ભીતર, ભમરડો, ઝીણેરી ખૂંચ ને દર્પણની અંકથા)

આરીન મહેતા

ભીતરમાં ભમરડો ભમતો રે દોલ
 ઝીણેરી ખૂંચ હું ખમતો રે દોલ;
 આખરે મને આ આરંભ મળ્યો
 ને આ શબ્દોમાં હું ફળ્યો!
 આથી વિશેષ એનું કોઈ કારણબારણ નથી
 ફરો આરો-ઓવારો ચ નથી
 એક નીતરી નરી હકીકત
 આ રીતે સામે આવી તો ભલે.
 ભીતર ઊંધું હતું,
 તેવતું થયું
 ને પછી છતું થયું;
 ખૂંચ ખુલ્લી થઈ,
 ભલે.
 છવતરના ઝણઝણાટમાં
 આવું ચ બને ક્યારેક
 આમ તો મનની જ છે આ ઠેક
 જે નાચે એને
 આ ખૂણે
 પેલો ખૂણે
 કે છેલ્લો ખૂણે
 કે પડેલો ઊઘડેલો પડેલો
 એની શી તમા:
 ખમ્મા, મારા મનાં તને ઘણી ખમ્મા !
 થયો સલ્લો આરંભ, બોલ તું ખમ્મા ખમ્મા,

કીધી તેં તારી વાત, ડોલ તું ખમ્મા ખમ્મા.
 તો થે મૂંઝાયાં રહ્યાં અણબાણ, ભણે ખમ્મા ખમ્મા
 ખૂંચ એવી ખૂંચી કે થઈ મોંકાણ,
 ભણે ખમ્મા ખમ્મા.
 છતાં અટકવાનું નથી.
 કોઈએ ક્યાંય છટકવાનું નથી.
 રમો કે ન રમો
 છતાં પૂરેપૂરા હિસ્સેદાર
 આ અદ્ભુત રમત-વર્તુળના
 બહુ બહુ તો
 નકારી થકો પરિઘને
 નકારી શકો કેન્દ્રને
 અસ્વીકારે ચ કરો ત્રિજ્યા કે વ્યાસનો
 પણ વર્તુળમાં વર્તુળાવું તો પડે જ.
 આઠા ફાટો
 બિલા ફાટો
 ભોંમાં ગરો
 ગગને વિહરો
 અસ્તવ્યસ્ત ક્રમ રચો
 કે ત્રસ્તઅસ્તનો સ્વાંગ સળે
 પરીકથાનો એકદંડિયો મહેલ પણ થાય કડકભૂર
 ને તમામ બચાવ-પ્રયુક્તિઓ થાકીને ફૂસ.
 ખાટી ગઈ ખાટી ગઈ
 ભાષા એટલે જ ખાટી ગઈ

२२] कविशेखर जनन्युभाषि वैश्वनाथी १८८५

તા આલુ છે
 આ બધુ
 ઘડીમા પલટાય
 ઘડીમા પછડાય
 જે વિરોધી જાણતી કિયા વચ્ચે
 છવવાનો સઘર્ષ
 એ ય ને ચેક લખે ને લખાવે
 ગલોદે પાત ચડાવે
 મિનેમાતા પોમ્ટરો છપાવે
 લોટ અપાવે
 ખોટ કપાવે
 આવે લાવે
 લાવે આવે
 ને એમ કરી સજાવે
 માણસને
 પછી જમે ત્યાં અડો
 આણસ વડો

એથી માણસ જાગે

હે આ શું

હું મારી જેવા માણસને વાશું ?

આ કેવું

હું માણસને જ વાશું ? ?

પોતાને અડીને પોતે જ કરે ખાતરી

પડે ચીરો

રામરામ ભોંકાય પ્રાયશ્ચત્તાં તીરો.

સમજણ આડ બધા પડદા ચીરાય

ને પછી દેખાય

જે નહોતું થવા દેવું

એ જ થૈ ચું, સાહું !

સપનામાં ય નહિ ઇચ્છેલું

ભ્રમણામાં ફળ્યું માળું !

વાહ

એના ગવાહ;

વાહ !

જાહે ભીનો ફૂંજતો દાહ;

શું ભીતર ભમતો ભમરડો એનું મૂળ ?

શું ખમાતી ઝીણોરી ખૂંચ એનું ફૂળ ?

આ પ્રશ્ન ગહન છે

કાચીપાકી બાધાઆબડી રાખવી હોય,

પાંકાચૂકા અનુષ્ઠાનો કરવા હોય,

છૂટ છે.

પણ ઉડેલ માટે

આ અકથા સાંભળવી અનિવાર્ય છે.

શુભો પૂવે

એક સાધુ મા'ત્માનું નાક

ટકરાયું 'તું' આ પ્રશ્ન સાથે

ત્યારે નાક બદલાવી

પ્રશ્નને પીઠ બતલાવી

ચાલતી પડેલી

તે ભરદ્વજે હીરામોતીનાં સાતે ય વહાણો એનાં

પગવારમાં તો પલટાઈ ગયેલાં લીંદીધીપરમાં !

તે દહાડે ફ્રાન્સ-ખેત નેં.

કળૂતરે ખરું, સંદેશવા હક.

આ કળૂતરે

સંદેશો સાધુ મા'ત્માને પહોંચાડ્યો છે.

સાધુ મા'ત્માએ ચિહ્નો ત્રાથમાં લીધી છે.

ને એક એક અક્ષર ઉકેલતી એમની આંખ

જગથી ભરાઈ ગયેલી છે

ચિહ્નો પૂરી કરી,

દર્પણમાં જોઈ એણે,

જગદર્શનના દહાવા સાથે પૂછ્યું છે

મારા કયા ગતાની આ સજા, હેં ?

મેં ઇતિહાસ આડો હાથ દીધો નથ.

મેં સમયને થાપ દીધી નથ.

મેં રાજ દર્પણને જોયું છે,

મેં રાજ મારું રૂપ જોયું છે.

તો આ શું ?

કોણ જાણે

સામેનું દર્પણ તડાડ ફાટ્યું છે.

કર્યો જીડી છે.

સાધુ માંત્રાની આખે નાકે છાતીએ ખૂંચી છે
ને ઓલી પા

ભરદરિયે નાતે ચ પહાણે તળિયુ માખ્યુ છે!

આ જેલું નાધુ માંત્રાને ફળ્યું

એલું હઉને ફળ્લે.

જેવા નાધુ માંત્રાનાં ફાટયાં,

એવા હઉના દર્પણ ફાટ્યો.

કરાણ કે

ઝીલ્હરી પૂગ કોઇ ના ખમે રે લોલ,

એથી લીનરમા ભમરડો ના ભમે રે લોલ

‘કવિસોક’ના કેટલાક વિશેષાંકો

કવિસોકના કેટલાક વિશેષાંકોની ૪૪ નકલો પ્રાપ્ય છે :

૧. રાજર્ષિ કોટ વિશેષાંક	૩. ૨૫૦	૪. શિશુકાવ્ય વિશેષાંક ૩	૫.૦૦
૨. ૧૦૦મો વિશેષાંક	૨. ૨૫૦	૫. આહુનિકતા વિશેષાંક ૩	૫.૦૦
૩. પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક	૩. ૧૫.૦૦	૬. ગદ્યકાવ્ય વિશેષાંક ૨.	૧૫.૦૦

ગ્રન્ટર્ડ બુક પોસ્ટથી મેળવનારે રૂ. ૩૦૦ વડુ મોકલવા

‘સાવણ્ય’, વિજય પાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

દોસ્ત

અરવિંદ ભટ્ટ

આપણી એક ઘર વિશેની ધારણા
દોસ્ત! દીવાલો વગરનાં ધારણાં!
સૂર્ય જેવા એ દિવસ સૌ આપણા
ઠંડી ઠંડી રાતના છે તાપણાં!
દોસ્ત પંખી જેટલું ઉડ્યા અને
એક પીંછાં જેટલાં સંભારણાં!
આપણે સાથે વીતાવેલી ક્ષણો,
નામ રાખે છે હજી હુલામણાં!
દોસ્ત, કંઈ વરસો સુધી સાથે છવી,
આપણે આપણને લાગ્યા આપણાં!

ખતે!

રાજેશ વ્યાસ

એક માણસમાં થયો છે લાગણીનો ટેકરો,
ખોદશું મન કેટલો કે રહેજો એ સમયગાળે!
માણસો તો રોજ ધાડાખંધ ફરવા આવતાં,
આ દશા કૈં એક એવું રહેલગાનું સ્થળ ખતે.
દોરડીની ન્યાં કરે ધમ્મ તરત આપો ય તું
આ ભવે છૂટે નહીં એવા હજારો વળ ખતે.
બારણે આપી અને આ આંખ ઢગલો થૈ ગઈ
રામ બાણે શું થ લેશું થાય તો અજળ ખતે.
જપવા ક્યાં દે જરી રાજેશ નામે પ્હાડમાં,
ગૂંગળાયેલું ઝરણું જે રાત-દી' વિહરળ ખતે.

લાખ જંગલ

આહમદ મકરાણી

સ્વપ્ન આંખુ રાતના શુદ્ધમહોરનું;
એ જ સરનામે મળ્યું ઘરે ભોરનું.
એક ભીનો લય ધીમે સરકી ગયો;
કોઈ કારણ ક્યાં હતું કલશોરનું?
શહેર આખું સાવ ઘાંધું થ ગયું
કોઈ ગપ્પું હોય ટાકાપહોરનું.
એક પળ કેની અહીં સચવાઈ છે?
કાળ બાણે કામ કરતો ચોરનું.
લાખ જંગલ સામટાં ઊગી ગયાં;
ભીંત પર ન્યાં ચિત્ર દોર્યું મોરનું.

નજીક થાઉં

ભરત વિંકુડા

આખું વિશ્વ એક જગાએ મૂકે તો બહિં
એક જણની પાસે બહિં ને સૌની નજીક થાઉં.
ઊભો છું એમ ઊભો રહું ક્યાં સુધી અહીં?
ઘડિયાળના અવાજ નીચે હું નહીં દટાઉં.
રસ્તા ઉપર બધા થ પરિચિત હોય છે
ઘરની બહાર બહિં અને હું થ ઓગળાઉં.
મારો અવાજ મારી સહી જેમ નીકળે
પરખીડિયાની જેમ ખૂલું ને પછી ખીડાઉં.
જળમાં તરું તો માછલીની જેમ હું ફસાઉં
જળ છે જ ક્યાં કે માછલીની જેમ છેતરાઉં!

આપણી અદર રમણિક સોમધર

છાત્રા મારતા સાતે મમદર આપણી અદર
પ્રમાત્રી પાપ છે છે મૂનર આપણી અદર
બધુ ભગ્યક, બધુ ઘેવન લીનુ છમ લાગે છે
છતા કેવા અલાવો છે મદનર આપણી અદર !
પછી વરમાદ, કલુ ઘાસ, મળવળ મોલ, ઉળલ્લી,
ઘણી છઠ્ઠાઓથી વાલેવુ ખેતર આપણી અદર
નમે Cદરવાનુ પાગવા-પ પાગવાનુ જે
કદાચિત્ હોય એ છુપુ દટ તર આપણી અદર !
થરકેતા-મૂનના પલ્લુ પહોચવાનુ થાય છે મનવ્યા
હજુ પણ ક મકે છે એવુ અગોચર આપણી અદર

કોણે ? દિલીપ જોશી

કોણે મરણની પારથી નનો કર્યો હતો ?
કોણે આ પિતરા મહી માણો કર્યો હતો ?
પરિચય વગર અવાજ પલ્લુ ગમતો રહ્યો મને,
કોણે આ પાનખર સમે ટહુકો કર્યો હતો ?
આ પ ખીઓ નહીં તો બિડી ભય ના કચડી,
કોણે પ્રિયાર બીધતો આખો કર્યો હતો ?
થઈ તાતશાલી કોઈની આખોમા મહોરશુ,
કોણે ઉદાસ દીવડો ઝાખો કર્યો હતો ?
છે શૂન્યતા ને શૂન્યતા છેવળ હિસાબમા,
કોણે સરળ આ દાખલો ખોટો કર્યો હતો ?
કોના વિરહની વાલ તો શિખર ઉપર હતી ?
કોણે આ અશ્રુપાતથી દરિયો કર્યો હતો ?

ધુવડના દેશમા નમરા પ્રજાપતિ

અન્ધારોની વચોવચ એક અળહણ વેશમ
સૂર્યના અવતાર લઈ જીવુ ધુવડના દેશમા
ધે મધમતી કેક વેશાખી હવાને ઠારવા
છમ્મનીની ઝેકરી હુ લઈ ફરુ આશ્વેશમા
ચક્ર છે નહુકી ચ જોઁ એક કાળના મોરના
માન રગા પી ગયો છુ હુ નર્ચા આશ્રમા
એ મને મૂંઝી કદી છાયા થઈ શકશે નહીં
હુ અડી પર્યાય છુ આ વૃક્ષના પાંગિવેશમા
ગળ્ડના આ દેશનો બાણે પ્રવાસી હુ નથી
ને છતાં ને તું મને ઢાંગી રહી છે પ્રેશમા

થ ગયો

મનીષ પરમાર

રેતી પર બેઠો અને જળ થે ગયો
હુ ઘડીમ કેમ વાદળ થે ગયો ?
શ્વાસ પછેરીને ફરે છે કોણ આ ?
મહેનો છાયો સળેચળ થે ગયો
હુ પવનની સાથ બિડી નીકળુ,
ફૂલ જેવો આવ કોમળ થે ગયો
ગળ્ડની જેવુ તમારુ મહેન્ટુ,
એલા મારે જ કાગળ થે ગયો
આમ તો હુ રેતી રેતી રેતી છુ,
થયો તમારો સ્પર્ગ, ને જળ થે ગયો
આ મનયમા હુ વહેવા નીકળ્યો,
આખરે હુ બેસીને પણ થે ગયો
હુ કપાયો કેલીવારે મનીષ !
એટલા માટે જ ક્રૂપળ થે ગયો

અધવચ્ચે વિપિન પરીખ

તમે મુંઝાઈથી બેઠા હતા કે
વહોદરા-સ્તલામથી ?
તમે ક્યાંની ટિકિટ કઢાવી હતી ?
તમે ટિકિટ બરાબર ભેઈ હતી ?
એ લોકો હરહંમેશ આગ્રહ રાખે છે :
દરેક ઉતારુએ ટિકિટ બરાબર ભેઈ તપાસી લેવી ભેઈએ.
તમે ચૂકી તો નહોતા ગયા ?
તમે કેને મળવા નીકળ્યા હતા ?
નીકળતા પહેલાં તમે પ્રાર્થના તો કરી જ હશે !
તમારી ય ત્રા ક્યાંથી ક્યાંની ?
આ 'રાજધાની એક્સપ્રેસ' આમ તો ખૂબ ઝડપી ટ્રેન છે,
વચ્ચેના સ્ટેશને ઊભી પણ નથી રહેતી !
આ એક જ....

[૧-૧૧-૧૯૮૪ના રોજ 'રાજધાની એક્સપ્રેસ'માં યથેલી દ્રુણ ઘટના પછી]

દોસ્તો, મેં જોયો છે આ માણસને...

શૈલેષ દેવાણી

દોસ્તો, મેં આ માણસને પોતાની નનામી ઊંચકતો જોયો છે. આશ્વાસનતોના ખડકલા વચ્ચે બેસી ગયો છે એ તેના તહેવારોના દિવસે એક ખુશમાં-આંખના આંસુને પ્રગટ કર્યા વિના, એના હૃદયમાં થના ઉદ્ઘાપાતો-પ્રપાતોની કોઈએ લી !! નથી નોંધ. આ માણસનો ચહેરો અન્યો છે રેખાહીન, રંગહીન. સ્મિત લટકાવી એ કર્યા કરે છે કોઈ રેડીમેઈડ સ્ટોર્સના પૂતળાની માફક. દોસ્તો, કોઈના ઉતાવળિયા નિર્ણયે એની આંગળીઓએ દબાવ્યાં છે સ્ટ્રીગર એ ધોધમાર ગોળીયાર વચ્ચે લોથપોથ પડ્યો છે અને મરી ગયો છે સરનામા વિનાના માણસ તરીકે. એ ભૂલી ગયો છે તદ્દન કે એકવાર તેનું હૃદય સંતને ભેઈ નહીં જતું, ફક્તે ભેઈ નાચી ઊઠતું. પંખીને ભેઈ ગાવા લાગતું ને નદી ભેઈ તેને દોરી જતું ખળખળમાં. દોસ્તો, એણે ઊગ્ર્યો છે પોતાનો જન્મદિવસ પૂરમાં તણાવેલાં, ભૂકંપમાં તૂટેલાં, તોફાનોમાં સરીને રસ્તા પર સખડતાં પોતાના ભાંગુઓના દેહને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં. આજે ક્ષત્ર્ય સ્વર્ગમાંથી બુદ્ધ-ઈસુ-ગાંધી કરતા હશે પ્રાર્થના માણસને પોતે માણસ છે એવી પ્રતીતિ સાચવી શકે એ માટે, કારણ કે એ તો ભૂખ્યાપેટે-સ્વર્ગનોવિહીન આંખના ગોખ લઈ નિર્જળ હાથે ઊંચકતો જાય છે પોતાની નનામી !!

વળાંક

પન્ના નાયક

હજીય

ભ્યારે ભ્યારે

સ્તાને! વળાંક જોઉં છું

ભ્યારે

સાણસર માટે

હાથથી હાથ

હોઠથી હોઠ

છટા પડતા જોઉં છું

અને

આખા

એકાએક ફૂટી નીકળેલા

જળાશયને

ત કેરી ચડતી

દિ

સીમિત ધર્મ

કિનારે જ જીભી રહી બાથ છે

મળશે તને

રૌલ

આભ જિજ્ઞેસુ હથેળીમા કઢી મળશે તને
એ વ તે જીનુ હથેળીમા કઢી મળશે તને
એજ અ શાએ અડી હુ છોડ રોપું છું, પછી
ફૂલ ખીતેલુ હથેળીમા કઢી મળશે તને
છા બધી રાતો ઉદાગીની તને મળતી રહે
તેજ સૂર્યોનુ હથેળીમા કઢી મળશે તને
અર્ધાને દરિયો હથેળીમા છલકતો હોય ને
બાણુ વો' તરતુ હથેળીમા કઢી મળશે તને
હાથમા જો હાથ મૂક્યો તે છતા ના કેં થયુ,
'ના કશુ મળવુ' હથેળીમા કઢી મળશે તને

સ્તબ્ધ છે

રૌલ

ચરતુ સ્તબ્ધ છે ને નગર સ્તબ્ધ છે
અડી કોઈ તાત્ત ખગર સ્તબ્ધ છે
અરે! આખ ખોડાઈ ગ, કયા? અમાણુ
કશુ જોના જોતા નગર સ્તબ્ધ છે
ધણાએ સ્વિસ ગૂંચતામય રહ્યુ,
અચાનક કો' પગરવધી ઘર સ્તબ્ધ છે.
મહી કોઈ આગસ મરડતુ અને
કયા કો' શ્વમનથી કળાર સ્તબ્ધ છે.
મને કચારનુ ફૂલ જોયા કરે
ક્યું એક યુ જન, અધર સ્તબ્ધ છે
ગજલ, શબ્દ, કાગળ, કલમ, 'રૌલ' પણ,
બાધા કોઈ કારણુ વગર સ્તબ્ધ છે!

આઈડન્ટિટી સામે કૃતવા ગીત

મધુકાન્ત કલિપત

હવે ડોકિયું કરું છું આરપાર.

ચંદોળની જેમ વહે આખો સમૂહ

એમાં મધવચ્ચે શોભું છું કેવો ?

મહેજ ખસી નહિં તો આ અઘળો આકાર

ખની નય ત્રાવ કદરૂપા જેવો.

બોલ, શોભવું કે તોડવો આકાર ?

શોભવું જ છે, તો ચાલ થોભ્યા-

તું ધારે છે ઘાટિલી ગેરવણ તૂટી ?

ખાલી અવકાશ એમ જાશે ભરાઈ

દોસ્ત, પહેણમાં ગતિ છે વણખૂટી.

ઠીક, અડવું લાગે આ ઘડીવાર.

નગર અખખાર છે

બેન્યાઝ ઘોલવી

હાથમાં દરદોજ નીકળતું નગર અખખાર છે,
ફેરિયાના શ્વાસમાં ફરતું નગર અખખાર છે.
સનસનાટી છે, કુવારી આ ગઝલની ગામમાં,
શબ્દ-ઉકરડે શિથિ જડતું નગર અખખાર છે.
ફૂલના જુગારખાતામાં રમી લે મહેકથી,
એક અફે ભમરના રમતું નગર અખખાર છે.
ખેતરોમાં સૂર્યને છૂરી હુલાવી કોઈએ,
સાંજના સમશાનમાં બળતું નગર અખખાર છે.
આંસુઓના રાજકારણમાં હવે જૂકો નહીં
ખુરશીની પાંપણે ખરતું નગર અખખાર છે.

યાદ ના આપો

લલિત ત્રિવેદી

ન ખોલો ખારી બગીચાનો પવન ના લાવો
રહીએ છીએ તે ખૂણાની યાદ ના આપો.
ભલે પડયો જ રહું સાવ કાંચળી જેવો,
સરેલા રંગ ને લીલાની યાદ ના આપો.
નથી, આ માર્ગમાં વૃક્ષો કે ઘર કે રાત નથી,
પરમતા સૂર્યમાં છાયાની યાદ ના આપો.
લહેર માટે સ્નાનાગારમાં તરું છું લલિત,
જરાક હમણાં કિનારાની યાદ ના આપો.

સમય ગાંધીશાસન

૧

ઘડિયાળના ચંદા પગના કાટા,
એ નિશ્ચિત જિંદુઓ વગ્ગે
આમથી તેમ આટાફેરા મારતા
લોલકને પગલે પગલે ચાલે,
તેના ટફ ટફ-કદ કદ પહોંચતા આલોલન
લવાને કસોડા ભરી દે,
એ અપદેલનેના અગણિત આદેશન
નિસ્તર્યા કરે અને મારા ઓરડાને છવેાછલ ભરી દે,
ઘેરી વળ મને.
સમયની અવિરત ગતિનેા સચર સંભળાય. ટફ ટફ-કદ કદ
દેખાય કાટાના સંચારમાં,

પણુ-

કાટાનાએ સંચારમાં સમય કયા!
ચપટી જોટલો સમય તો
અલિત કાટાની અણી પર
અચલિત જોકા.
કાંટા લોલકને પગલે પગલે ચાલે,
સમય તેની પર દિયર,
ન હાલે, ન ચાલે, ન દોડે;
સ્વય અચલ.
અને છતાંય
સમય ચપટીમાં ન આવે, ન પકડાય.
મને ચપટીમાં પકડી તે અચલિત,
કાંટાને હમલે ફાલે ફેરવ્યા કરે મને

૩૦] કવિચાક નવન્યુઆરી દેશુઆરી ૧૯૮૫

કોઈ દષ્ટિપારા ચંદા પરન !
હું કર્યા કરું, દોડ્યા કરું,
સમય ન દોડે, ન ચાલે, ન હાલે.
તો પછી-

મારી આ ગતિ શું ? દોડ શું ?
ક્યાં પહોંચવાનો હતો હું !

૨

સમય આ મનમોહી થઈ ફરકે,
સરુ તણી ઝીણી જાણીથી રમતિયાળ એ મરકે.
વનવગડે ઘેઘૂર છાયામાં જટા ધરીને બેસે,
બોરસલીના નાનુક ફેરે મહેકી આંગણ ચરકે.
પારિજાતથી કેસરસીનો પરિમલ થઈને પ્રસરે,
કદલીના લીસા લીલુડે લપસી લપસી મસકે.
પલાશની જળહળ જ્વાળાએ યૌવનમાં એ ભલકે,
ફૂંકડાની ઝાલરથી લાલમ સવાર થઈને ધરકે.
આંખાની મંજરીએ મહોરી કોયલકંઠે ટહુકે,
મેઘગજનીની ધારાથી મયૂરકંઠે લલકે.
ઝૂલે ચમેલી શ્વેત સુગંધે વાયુલકડે ઝૂલે,
આલમાં ઝૂલે વેલ અગ્નિનક તેજ મડીથી લગકે.
આછાં આછાં સરિતનીરમાં વહે મલપતો ધીરે,
ખુદ્ધુદ્ધમાં પુરાઈ ઘડીક ને સપ્તરંગમાં ચગકે.
ઘોડાપૂરમાં ઊછળી ઉન્માદે વૂધવતો ઘમકે,
સાગરજળમાં દિગન્તવ્યાપી ગલીરે નાદે ગરકે.
ક્યારડે જલસર ઝૂકી જવારે નિજ લીલાને નીરજે,
જલતી જ્યોત કોડિયે આતમરૂપ ધરીને થરકે.

જઈ શકું, પણ શું કામ જઈ?

મહિત ચંદ્રોપાધ્યાય

થાય છે, ફર્યા પછી અટકી જવું જ નારું.

કેટલા સમયથી

બે હાથ કેવા કાળા કર્યો રાખ્યા છે.

ક્યારેય, તમારા છે તો મેં, તમારા વિચાર કર્યો નથી.

આ જુઓ, તળાવડાની પાને રાતે ઊભા રહી જતાં

ચાંદો ખોલાવે છે : આવ, આવ, આવ.

ને એ જ રીતે, ગંગાને કિનારે

ઊઘરેટી અવસ્થામાં અટકી જતાં

ચિતાના લાકડા સાદ પાડે છે : આવ, આવ.

જઈ શકું તેમ છું

મન ફાવે તે દિશામાં હું ચાલી નીકળી શકું -

પણ, શું કામ જઈ?

સંતાનનું મુખ પકડીને એક ચૂમી ભરીય.

જઈશ,

પણ હમણાં જ નહીં જઈ.

તમને બધાંને પણ સાથે લઈ જઈશ

એકલો જઈશ નહીં અમય થયા પહેલા.

અનુવાદ પ્રીતિ મેનચુખ્તા

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલાં દાન

૧. પેરેગ્રાઈઝ ઇન્ટરનેશનલ હ ઉપાગ્રહેન મહેન્દ્ર શાહ, મુમર્ષ	૩. ૫૦૦૦.૦૦
૨. નવનીતલાલ આર. શાહ, મુમર્ષ	૩. ૧૦૦૦૦
૩. યશવંત શુકલ, અમદાવાદ	૩. ૫૦૧.૦૦

૩૪] કવિલોક અનુચારી ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૫

‘સમયનો ચીસ શાશ્વતી અર્થ?’

લાનુપ્રસાદ પંડ્યા

આશંકા

કાલે હું કયાં હોઈશ ?

કાલબાદેનીની કૂટપાથ પર વેચાતો હોઈશ પરનીના ભાવે

કે અત્રાવરુ કૃપાની જેમ પડ્યો રહીશ એક ખૂણે ?

વિદ્યાર્થીઓના પાંડચપુસ્તકમાં શાપિત થઈને બગાઈ

રહીશ વરસોવરસ

કે કોઈના મૃદુલ કંઠેથી વહી જઈશ કામલ સૂરે ?

સમયનો પવન મને ભૂંસતો જશે

મોહન-એન્ડરોની જેમ

કે

જિભો રહીશ હું એમ ને એમ ?

આવતી કાલનો કવિ

મારી સાથે હાથ મિલાવશે ?

વિધિન પરીખ

કૃાળ સૌનાં લેખાંજોખાં લઈ નાખે છે. આજે જે

‘માંધાતા’ કહેવાતો હોય તેની આવનારા દસકામાં

મગતરાં જેટલી ય નોંધ ન લેવાતી હોય. આજે જે

યશ અને સમૃદ્ધિને શિખરે મહાલતા હોય તેઓ

આવતી કાલે વિસ્મૃતિની ધૂળમાં વિલીન થઈ ગયા

હોય ! આજે જેના પર મોટા ગ્રંથો લખાતા હોય

તેનો આવનારાં વર્ષોમાં કોઈ પુસ્તકની પાસ્ટીપમાં ય

નિર્દેશ હોય કે ન હોય ! સમયની રેતીના વંટોળ ઝિઝ્યા

કરે છે અને તેની હેઠળ અનેક નરવરોનાં પૂતળાં,

નગરો અને નામો દટાનાં જાય છે ! મહાકાળની આ

અલિહારી છે !

કવિ સર્જકને પણ ક્યારેક એવી મથામણ થતી

હોય છે તેની રચના ઘણાને શાશ્વતીમાં પલટશે ખરું ?

(Will it turn a moment into eternity ?)

એ શબ્દનું બાણ તાકીને મહાકાળની છાતી પર સનાતન

મુદ્રા આંકવા મથે છે. પણ બહુ ઓછાથી એવું તોર

તાકી શકાયું છે. જો તાકી શકાયું છે, તો નિશાનને

ભાગ્યે જ વીંધી શકાયું છે, એને વીંધનારાં નામો

વિરલ છે. પ્રારંભમાં પોતાની રચનાઓનો જેઈએ

તેટલો આદર ભાવકોમાં ન થયો ત્યારે ભવમૃતિ જેવા

સમર્થ કવિએ પણ આ નિરવધિ સમયમાં અને વિપુલ

પૃથ્વીમાં પોતાનો કોઈ ‘અમાનવમાં’ મળી આવશે એવી

આશા આવનીકાલ પામે રાખી હતી, એ જાણીતી

વાત છે.

ઉપરના કાવ્યમાં કવિને આ પ્રકારની કોઈ અપેક્ષા

કે આશા ને બદલે આશંકા જન્મે છે. બદલાતી અનુ-

ભૂતિના સંદર્ભમાં કાવ્યરીતે પણ બદલાય જ. આવતી

કાલે કવિ તરીકે પોતાની શી વલે થશે ? અત્યારે તો

‘આધુનિક’ કહેવાયા પણ એ આધુનિકતામાં સનાતનતા-

સર્વશલીનતાને કેટલે અંશે કાલવી લેવાઈ છે ? કવિએ

અહીં કેટલાક પ્રશ્નો મૂક્યા છે. આશંકા હંમેશા આવા

પ્રશ્નો ઊભા કરે એ સમજી શકાય તેવું છે.

‘કાલે હું કયાં હોઈશ ?’ એવા અનિશ્ચિતતાભર્યાં

સવાલથી જ કાવ્ય પ્રારંભાય છે. કાવ્યની સાથે કવિએ

‘હું’ ની ‘સ્વ’ની ખરાબર અભિનિતતા સાધી છે. મારા

કાવ્યનું શું થશે એમ નહિ. પણ ‘હું’ કયાં હોઈશ

એમ કહીને કવિ યોગ્ય રીતે જ કાવ્યથી અતિરિક્ત

એના વ્યક્તિ વનું વિલોપન સાધે છે. કાવ્ય દ્વારા જ કવિ વિસ્તરતા હોય છે કરી નથી છવેતો, કાવ્ય છવે છે ને કાવ્યના નીકા જ કાંધેને તાર કડુમાડે છે. આમ આપુ કાવ્ય એ પ્રકારના કવિના વાર્ધક્ય-વ્યક્તિત્વ રૂપે 'દુ'મારી આગળ વહે છે. આવા આત્મલક્ષણો પરિપ્રેક્ષ્યથી પેની મથામણુના તીવ્રતાના આપણને સવ અનુભવ થાય છે.

કવિએ આશ કાયુક્ત રજૂ કરેલા પ્રશ્ના ભારે વેધક બની રહે છે. એમા ભારેની વ્યથા છે કવિરચિત્ત કાવ્યોને પસંદના ભાવે વેચાવાનો રારો પણ આવે કેવળ સમકાલીનનાને ઉપાસના સાહિત્યનો આ દશા થાી દેખાય છે પણ ખરી, સર્જન તો કડુ પણ એના કોઈ સનાતન માનવ પ્રપટયુ ખડુ ફજમાનાને ખુશ કરવા ધાકપધ લખ્યુ તે તો ઘાડા દમકા પછી પસંદના ભાવે જ વેચાવાનું લોકાનુરંજન કરીતાળા તો ઉધરાવી, પણ કાવ્યત્વના ઉપેક્ષા કરી પછી તો એ ન કાંતીનના-નમકાતાના પડીક જ બધાવાની. સંભર કંઈ આવનારો યુગ મડકશે સાહિત્યથી વિમુખ બની ગય! કવિના ઊડી કાગખાના-પરસ્ત બનેની પ્રમ્ પાસે શી અપેક્ષા રખાય ફ આવુ મને. અઃબની કાલની કોને ખમર છે ફ એમ થાય તો અવાવરું દૂરાનો જગની જેમ એ કાવ્યજગ પણ વચ્ચારના રડી ગય! કોણ સેંકડો પગથિવા જીતરીને અસાવડું વાવના જગની અ જલિ ભરે ફ પણ કાવ્ય કોઈ સહયી ભાવકના મનમૂરને ડોલાવવાને મદલે, એના ભાવકલાપને ખોલાવને મદલે એ કવિના કાવ્યને પાઠ્યપુસ્તકમા જ દાખલ કરી દેવાય તો ફ એ તો વિદ્યાર્થીએના ખોજરૂપ બની જવાનું ! ત્યા વળી શિક્ષક દ્વારા એ કાવ્યને 'ચલાવાય' નો એના જેવો ખીએ કયો ભવંકર શાપ હોઈ શકે ફ અડી કવિ

યોગ્ય ગીતે જ પાઠ્યપુસ્તકમા 'શાપિત થઈ ને' જરાવની વાન કરે છે! એના ક્રુતા તો કવિ આગંધા સેવે છે તેમ સમયનો પવન મોકન-જો-દેશનો જેમ કાવ્ય-રચનાતે જૂતી નાખે એ સાદુ! પરંતુ એમ ન થાય અને સમયના પરન આમે -ટટાર ઊંચુ રહેવાય તો કેવું સાદુ એની અગા ઝડે જડે કવિને રડે ખરી.

આ નરી કુલ કાઓમા એકાદ આશાચિહ્ન દેખાય છે. જો કે એ નુખ આશ કા જે કથાય કોઈ નારી એના મુદ્દલ કંઈ એ કાવ્યનુ ગાન પણ કરે, પણ એની આશા ઘેડી ઠ. તેથી કવિ કાવ્યના અં દિશામા ગતિ કરતી નથી. એની ખરી મૂલવણુ તો આ મુદ્દર કંઈ નનુકત પ કિતઓમા છે,

સમયનો પવન મને જૂસતો જરી

મોઢન-ન-દેશની જેમ

કે

જીભો રડીશ હુ એમ ને એમ?

પ્રત્યેક કવિની આ 'એમ ને એમ' જિભા રહેવાની આકાંક્ષા છે. પણ 'Survival of the fittest' નો ડાવિન સિદ્ધાંત કયા કોઈને ઊડે તેમ છે? કવિની બધી જ રચનાઓ કયા સ્થિરદ્યુતિ હોય છે! કાલિદાસ-જેવનુ યે કિતમોતમ જ કાગની કસોટીએ પાર ઊતરું છે! બાકીનુ તો સમયના પવનમા ભૂ સર્ધ ગયું! અહીં આપણને શ્રી ઉમાશંકર જોશીની પેલી પ કિત કાવ્ય - સમયની ચીસ શાસ્ત્રની અર્થે 'નુ સ્મરણુ થાય, કચ વેક કાવ્યરચના શાસ્ત્રીની ચીમ બનો પણ રહે. પરંતુ 'ઉમાશંકરની પ કિતમા પણ અ તે પ્રથાર્થ છે! વિપિન પણ જલે 'આશંકા'મા એ જ ભાવસ્પંદને જૂજની રીતે પ્રકટ કરી આપે છે.

આપણા નવકવિઓમા શ્રી વિપિન પરીખ એમની સગળ વેધક માર્મિકતાથી, એમની આગવી મુકાલ્યની

રચનાઓથી નિરાળા બની રહે છે. 'આશંકા'માં આપણને પ્રત્યેક પ્રગ્ને વિલિન પ્વનિવર્તુજો રચાતાં અનુભવાય છે. 'આવતી કાલનો કવિ મારી સાથે હાથ મિલાવશે' એ પંક્તિ વાંચતાં 'પરંપરા' અને વૈયક્તિક પ્રતિભા'નો એકિયટ વિચારેલો સંબંધ યાદ આવે. ગત પેઢીનો પ્રત્યેક કવિ પરંપરામાંથી પણ કોઈ નૂતનતાનો એવા અંશને ધૂંટી લે કે આવનારી પેઢીના પ્રયોગશીલ કવિને પણ એનો ખપ પડે! આજનો કવિ અવશ્ય આવી આકાંક્ષા રાખે. પણ જો પોતાનું સર્જન એટલું સમૃદ્ધ ન હોય તો આકાંક્ષા આશંકા જ બની જાય! પરંપરાને માટે પ્રયોગ-શીલતામાં રોપાઈને પુનઃ પ્રગટ થવું કેટલું કઠિન છે? પરંપરાનું દેવહુમા પાંખી વિવુષ્ઠ થઈ ને પોતાની જ ભસ્મમાંથી ફરી પાંખો ફફડાવતું જન્મે એ માટે એની પાસે 'પણ સંભરેલી (potential) નિત્ય-નૂતનતાનો ચમત્કાર હોવો ઘટે. અહીં 'આવતી કાલનો કવિ મારી સાથે હાથ મેળવશે?' જેની સસંદેહ ઉક્તિમાં કવિની આગળની પેઢીની પ્રયોગશીલતામાં રસાઈ જવાની કામના સુચવાય છે.

આ નાનકડી રચનામાં પણ કલ્પનોની સમૃદ્ધિતા છે. 'અવાવરું ફૂવાની જેમ પડ્યો રહીશ એક ખૂણે'માં કેવળ શ્લોક દૃષ્ટાંત અલંકાર નથી. ત્યાં અવાવરું ફૂવો કલ્પને-પ્રતીકની ક્ષમતા ધરાવે છે અને આપણને પ્રતીયમાન અર્થ માટે સાબલ કરે છે. 'સમયનો પવન' જો કે નૂતન કલ્પન નથી. છતાં એમાં

Expansive Symbolની શક્તિ વસ્તાય છે. અત્યંત સીધી વાતચીતની લયલીલાને પ્રગટ કરી આપતી આ રચનાની ઈમારત પણ કવિને નિરુપમાણ ભાવરૂપ દેને યથોચિત રીતે વ્યક્ત કરી આપે છે. શ્રી વિપિન પરીખ આ નાની રચનામાં કવિના આંતરમનની એક વાત કૌશલપૂર્વક રજૂ કરવામાં સફળ થયા છે.

અહીં એક વિચાર સઘ સ્ફુરે. ઓસ્કર વાઈલ્ડ જેવાએ કે જોનીએરે મજાકમાં કયું છે. 'અમર સાહિત્ય જેવું કયું નથી. સાહિત્ય કેવળ મારી કે ખરાબ રીતે લખાયેલું હોય છે.' કવિએ પોતાના સર્જન વિશે આવતી કાલના ઓથારની દરકાર શીદ કરી? આવતી કાલનો કવિ પોતાની સાથે હાથ મેળવે એવી આશંકા જ શીદ રાખી? આજે પોતાની સર્જકતાનો સર્વોત્તમ હિસાબ દઈને કવિએ કૃતકૃત્ય થવું રહ્યું. સર્જનના આનંદનું 'દેવદું' મૃત્યુ એને સાંપડે છે! પછી આવતી કાલનો ભાવક એને ભડે ને જૂઈ કે કેનદી ચડાવે. આવતી પેઢીનો કવિ પણ પોતાની સાથે તાલ મેળવે કે ન મેળવે તેની પગોજીમાં જ શીદ પડવું? પરંતુ, આ રચના દર્શાવે છે કે આધુનિક કવિ પોતાના શબ્દ પર-વે-સર્જનપ્રવૃત્તિ અંગે પણ-કેટલો બધો સસાન છે! એવા સસાન સર્જકનો એક વૈયક્તિક ભાવરૂપ બને છે કે સર્વ આધુનિકતા મનોગતનું સૂચન કરતો આ રચનામાં પ્રગટ્યો છે અને તે આસ્વાદ્ય બને છે, તેમાં આ કાવ્યની વિશેષતા છે. □

કવિની 'મૃગયા'

પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

('મૃગયા': ૪૫-૧ પાક, કુમકુમ પ્રકાશન,

અમદાવાદ-૧, ૧૬૮૩, રૂ.૮૦ + ૧૬, રૂ.૧૨)

'મૃમર' (૧૯૫૪)થી શબ્દની શોધમાં નીકળેલા કવિ શ્રી જ્યન્ત પાકે ત્રણ દાયકાની મગીન કાવ્યપ્રવૃત્તિ પછી ઇન્દ્રધનુના સાતમા રત્ન જેવો સંગ્રહ 'મૃગયા' સર્જી ઉપસ્થિત થાય છે. શ્રી પાકે અનુગામી-યુગના મોટા ગમના કવિ છે પરંપરાનો સન્નતર વિરોધ કર્યા સિવાય પણ સનન પરિવર્તનગીચ રહી પ્રયોગો કરવાનું તેમનું વલણ 'મમર'થી 'મૃગયા' સુધી દૃષ્ટિપાત કરતાં જોવા મળે છે. તા ૧૭-૧૧-૮૧ના મારા પરના એક પત્રમાં તેમણે લખેલું, "હમણાં કાવ્યસંગ્રહ જાપવા આપ્યો છે નામ પાડ્યું છે 'મૃગયા', અકાદમી એવોર્ડના વડત્તમાં પણ કંઈક આવું જ છે: કવિતાથી આકર્ષાઈને મૃગયા માડી છે. મૃગ સંતાપ છે, પ્રકટ થાય છે, પાસે આવે છે, આવે બદ છે; ધવાઈને પડાય છે, બાણનો સ્પર્શ પણ નથી થયો એવું લાગે છે, મૃગયા સફળ થશે જ એવું કોણ કહી શકે? કદાચ એક અવનારમાં ન પણ થાય પણ આ મૃગયા—chase, hunt પોતે જ એક રોમાયક પ્રવૃત્તિ છે પરિણામ જે હોય તે, જે આવે તે, process એટલે આકર્ષક નથી જ. નવરા ખરાને, એટલે ચીનરવા બેઠા. પૂરું કરીએ ત્યારે."

સંગ્રહની નામદાત્રી રચના 'મૃગયા'માં કવિએ શબ્દને પ્રાપ્ત કરવાની મથામણ પ્રતીકાત્મક રીતે વ્યક્ત કરી છે. પ્રતીકની અભિનવતા કૃતિની આસ્વાદ્યતામાં

વધારો કરી રહે છે. 'યમ ભોધ પડે—મૃગ નહીં, બાણ'—મા સાંપનોની નિષ્ફળતા કવિએ અભાવકરી તે વ્યક્ત કરી છે કવિની કવિતાવિષયક રચનાઓમાં આ કૃતિ ધ્યાનાર્થક બની છે. સંગ્રહમાં 'કવિતાની શોધમાં' 'અમથાભાઈને કવિતાનું કહેવું', 'કવિકર્મ', 'કવિતા ન કરવા વિરોધ કવિતા' વગેરે રચનાઓ પણ કાવ્ય-સર્જનની પ્રવૃત્તિને વિષમ બતાવે છે અલગતા, આ રચનાઓ પ્રમાણમાં મુખર (loud) બની ગઈ હોવાથી કલાત્મકતા સિદ્ધ થઈ શકી નથી.

આપણે ઉપર જાણુ તેમ 'મૃગયા' સાચા અર્થમાં શિકારકાવ્ય નથી, પણ 'શિકારકથા' જીવંત બેનમૂન શિકારકાવ્ય છે. ડૉ. ભાષાશ્રીને કહ્યું છે તેમ "અદ્યુત-મિશ્રિત ભવાનકનું કરુણતા સ્પર્શવળુ આ સજીવ લઘુચિત્ર છે" 'અધિકારના કાન-લમડા જરાક ઊંચા'—પ્રકૃતિનો સજીવરોપણ સમગ્ર કાવ્યને રજાવવનમનું કરી મૂકે છે. 'કોઈએ જોયું નહીં' પણ શિકારકાવ્ય છે વાનનો શિકાર બનતા ઘેટાના બચ્ચાનું સ્વભાવોક્તિ પૂર્ણ ચિત્ર અન્યોક્તિ તરીકે પણ સર્જી શકાય તેમ છે.

'અતરીક્ષ'માં ભણાજીકાવ્યોનું એક રમણીય 'કાવ્ય ગુરુ આપનાર કવિ આ સંગ્રહમાં એક નવતર ઉમેશ રૂપે નીકાલ્યોનું ગુરુ આપે છે શ્રી જ્યન્ત પાકે અગાઉ ના સંગ્રહોમાં થોડાક નીકાલ્યો આપ્યાં છે પણ આ સંગ્રહમાં નીકાલ્યોની પ્રવૃત્તિ તેનાથી સાવ ભિન્ન છે. આ ગુરુનું પ્રથમકાવ્ય 'વનનહીને' મહદંતે પૂર્વ-પરંપરાને અનુસરતું શુદ્ધ પ્રવૃત્તિકાવ્ય કહી શકાય તેવું

છે. તેમાં કવિને નદીપ્રેમ સુપેરે વ્યક્ત થયો છે. પણ 'રૂપવતીને કાંઠે ઘર બાંધ્યાની કથા'થી આરંભાતાં આ ગુચ્છનાં કાવ્યો તેની પ્રતીકાત્મકતાને કારણે અને વ્યંજનાંની સમૃદ્ધિને કારણે રમણીયતા, કલાત્મતા સિદ્ધ કરી શક્યા છે. કવિએ નદીનું નામ જ કુશળતાપૂર્વક એવું પસંદ કર્યું છે કે વ્યંજ્યાર્થ પામતા, પ્રતીકનું અર્થઘટન કરવા વિશેષ સથામણ ન કરી પડે. કવિને કદાચ પોતાના ભાવો પર પૂરો વિશ્વાસ નથી તેથી એક કાવ્યમાં તેઓ 'તરસનદી' એવું બોલકું નામ આપી દે છે. એ રચના થોડીક સુખર ખતી ગઈ છે. તો બીજી બાજુ 'મોક્ષગતિ' અને ગુચ્છની અંતિમ રચના 'ગજેન્દ્રમોક્ષ' પ્રતીકની સંકુલતા અને નિરૂપણની અસિદ્ધતાથી ઉન્નત કલાકૃતિઓ ખતી શરી છે.

પ્રથમ રચનામાં આકાશ માટે કવિએ પ્રયોજેલું ઉપમાન, એટલે કે કૃતિને પ્રથમ શબ્દ ચાતી રૂપ છે. ધખધખતો સૂરજ કામાવેગનું પ્રતીક છે એ સમજાયા પછી કાવ્યની આસ્વાદ્યતા સ્વાભાવિક રીતે જ દિગ્વિશિત થઈ જાય છે. સહજોને અહીં પ્રિયકાન્ત મણિયારની કાવ્યપંક્તિ 'રે સૂર્યમાં સાંજલીઓ તરી રહી' કદાચ વાદ આવી જાય. બીજી રચનામાં કવિએ પ્રતીકની સાથે પુરાકલ્પને સંયોજી અદ્ભુત કલાકૌશલ પ્રદર્શિત કર્યું છે. પુરાણોમાં આવતી ગજેન્દ્રમોક્ષની કથા તો પરિચિત છે. અહીં એ કથાનો સ્વૂળ સંદર્ભ છે પણ આ તો વાત છે 'રૂપવતીને તીરે' અને ત્રી 'ગજેન્દ્રમોક્ષ'ની કથાની. ગુચ્છની અગાઉની રચનાઓથી પરિચિત ભાવક માટે રૂપવતીનું પ્રતીક અસ્પષ્ટ રહેતું નથી. તો સૂરજનું પ્રતીક પણ 'મોક્ષગતિ'માં આવ્યું છે. આ પ્રતીકો સ્પષ્ટ થયાં પછી વધારે સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર ન પડે, પણ અગાઉની રચનામાં કવિએ 'જાતી' તો આ રચનામાં 'પેટ' શબ્દ પ્રયોજી વ્યંજનાની

દૃષ્ટી હાથવગી કરી આપી છે. અને આ બધું કવિએ કર્યું છે કવી રીતે? કવિએ નદીને ઉદ્દેશી જે કહ્યું છે તે તેમને કહેવાનું મન થાય છે :

તને તો બાણે આ રમત જ બધી, હે રૂપવતી,
અમારે લીલાને વશ વરતવું તારી, નિશ્ચિત !
(પૃ. ૧૭)

આ રચનાઓ કવિએ રમતમાં જ, લીલા કરી હોય એવી સહજ, સુંદર, કલાત્મક ખતી છે.

નદીકાવ્યોના ગુચ્છ પછી આવે છે ત્રણેક દરિયા-કાવ્યો. ચિત્રાત્મકતા આ રચનાઓની વિશેષતા છે. પણ એક રચના સંતર્પક ખતી શરી નથી. આ રચનાઓ પછી આવતું 'આડ, ખિસકોલીઓ, પરાદિયું અને...' એવું ગદ્યાત્મક દીર્ઘ શીર્ષક ધરાવતું કાવ્ય 'ખિસકોલીઓ બે હાથમાં તડો લઈ દોડ્યા કરે, દોડ્યા કરે।' જેવી અનેક રમણીય ગમ્યોત્પ્રેક્ષાઓને લીધે આસ્વાદ્ય બન્યું છે.

સંગ્રહનો પ્રારંભ જ પ્રકૃતિકાવ્યોથી થાય છે. શ્રી જયન્ત પાઠક સી સમગ્ર કાવ્યસંશ્લિમાં પ્રકૃતિકવિતાની ધારા એક બળવાન ઉન્મેષ રૂપે પ્રગટી છે. આ સંગ્રહનાં પ્રકૃતિકાવ્યો માત્ર આ ધારાને પુષ્ટ જ નથી કરતાં, સમૃદ્ધ પણ કરે છે. આ સંગ્રહની સમૃદ્ધિમાં પ્રકૃતિકાવ્યોનો ફાળો ઓછો નથી. આરંભનાં પાંચ ગ્રીષ્મ કાવ્યોમાં કવિએ ઉનાળાનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ ચિત્રો ઝડપ્યાં છે. પ્રથમ રચનાનું પ્રથમ ચિત્ર આસ્વાદ્યોએ :
ભીંતભીતરમાં આવતોઠને સૂરજ ડોકું કાઢે
નક્કર નળિયાં ખસેડી ઇપ્પરમાં આંકડું પાડે !

(પૃ. ૨)

બોલચાલની ભાષામાં, તળપદા શબ્દોના ઉચિત વિનિયોગ દ્વારા કવિએ સુંદર ગતિશીલ ચિત્ર ખુદ કર્યું છે. 'આવતોઠને' પ્રયોગ સહજ સૌન્દર્યનિર્માણમાં

ઉપકારક નીવડે છે. કવિની શબ્દસૂક્ષ્મ પ્રસંશનીય છે. 'હિનામે' રચનામાં 'તંગી' ગર નપના બધા/બાગી બંગલ ઓકા ખાય' ભેવી પ કિતઓ સમુચિત, તાર્કિક વિશેષણોના વિનિયોગ વિના કેવી નિષ્પ્રાણ બની શકે હોત !

ગ્રીષ્મકાવ્યો પછી વર્ષાકાવ્યોનું ગુરુ આવે છે. પહેલા વર્ષાના કવિએ ઝીલેલા 'પાચ ફેગ' પૈકી પ્રથમ બે તો અનરહ છે. વરસાદ અટકી ગયા પછી સરજના કિરણોના સ્પર્શથી વગડામાં થયેયું પરિવર્તન આવેખના કવિ કહે છે : 'રડના રડના હસી પડ્યું હો, રાન !' આ સજ્જારોપયુ સમગ્રકાવ્યને પળ અજીવ કરી મૂકે છે તાર્કિક અલંકારગચના તે આવું નામ ! ગુરુનું ગમણીય મનોહર કાવ્ય છે 'વરસાન્ના.' કાવ્યના અંતમાગમાં મહાજયે આવતો માનવીન સર્વ નથા પાવલિ અને ગૌરીના સંવાદ વર્ષાવારાચરણને જીવ તતા બહે છે. અન્ય વર્ષાકાવ્યોમાં પણ આ વિશેષતાઓ દર્શિએચર થાય છે આ ન્તુકાવ્યો કવિના પૂર્વકાલીન ન્તુકાવ્યો કરતા અભિવ્યક્તિની દૃષ્ટિએ સિન્નતા સિદ્ધ કરી તાજગીનો અનુભવ પણ કરાવે છે

કવિના અન્ય સંગ્રહો કરતા આ સંગ્રહમાં વિવિધ વૈવિધ્ય ખ્યાનાકર્ષક છે. ઉપર નિર્દેશ કર્યો તે સિવાય સંગ્રહમાં અનેક વિવિધ સ્પર્શતા કાવ્યો જોવા મળે છે. રોમવિષયક બે ગ્યનાઓ, ચાર ભીનિકાવ્યો, વાર્ધક્ય વિશેની ચાર ગ્યનાઓ, બે શુચારકાવ્યો,

ચાર વિરહકાવ્યો વાન્સલ્યભાવનાં કાવ્યો, રાજસ્થાન વિષયક કાવ્યો, દુઃખ વિશે એક ભજન, મૃત્યુબંધુ વિશે ગીત, હળવી રચનાઓ, ચિંતનપ્રવણ કાવ્યો વગેરે સંગ્રહના વિવિધવૈવિધ્યનું નિદર્શન કરે છે. કવિના અગાઉના સંગ્રહોમાં પ્રેમકાવ્યોનું બે આધિક્ય

જોવા મળતું હતું તે આ સંગ્રહમાં ત્રણ મળતું નથી પ્રેમકાવ્યોની ધારા અહીં ક્ષીણ મની છે, તો ખીછ નાણુ પ્રતીકાવ્યોની ધારા પુષ્ટ મની છે. સંગ્રહમાં જોવા મળતું વિવિધવૈવિધ્ય કવિએનાના વ્યાપનો ખ્યાલ આપવાની સાથે એકવિધતા આવની પણ અટકાવે છે.

'મૃગયા'માં વિવિધવૈવિધ્યના જેનું જ કાવ્યસ્વરૂપોનું વૈવિધ્ય પણ નજરે પડે છે. કવિએ ગીત, ગઝલ, સોનેટ, ભજન, ગદ્યકાવ્ય વગેરે અગાઉ મિદ્ધ કરેલ સ્વરૂપો સાથે અહીં કામ પાડ્યું છે. એક પગ પર પગમાં રાખીને બીજે પગ પ્રયોગના ક્ષેત્રમાં મૂકવાનું કવિનું વલણ જણાય છે. કોઈ મોટું સાહસ કરતા કવિ છતાં હોય એમ લાગે છે. શ્રી જ્યન્ત પાકક ચિદ્ધ-હન્ય કવિ છે, પણ તેમની સર્જના લઘુ કાવ્યસ્વરૂપોમાં જ વ્યાપારવની બની છે. મજાકચેનનાને પંકાર રૂપ ટીપ્પણ્ય પ્રતિ તેઓ કેમ નહીં જતા હોય ? કવિ મૃગયા ખેડવા તો નીકળી પડ્યા છે તેઓ કહે છે તેમ અજ્ઞાના નિષ્ફળતાની તેમને ખાસ પરવા નથી આ સ્થિતિમાં, તેમને કોઈ મોટું સાહક કરી નાખવાનું સૂચન કરવાની ઈચ્છા થઈ આવે છે. □

ઘટનાવિહોણી 'ઘટના'

પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

['ઘટના' : સુરેશ દલાલ, મિહિકા પબ્લિકેશન્સ, મુંબઈ-૫, ૧૯૮૪, પૃ. ૧૫૬+૮, રૂ. ૪૫]

૧૯૬૬ માં 'એકાન્ત'માં આરંભાયેલી સુરેશ દલાલની કાવ્યયાત્રા 'તરીખના ઘર'માં થઈ 'અસ્તિત્વ' નો 'પિરામિડ' પાર કરી 'ઘરજુરાપો' અનુભવવા છતાં 'સાતત્ય' પૂર્વક 'રિયાઝ' ચાલુ રાખી 'એક અનામી નદી'ને ઓળંગવાનો 'શેમાંચ' પામી 'ઘટના' સ્થળે આવી પહોંચી છે. હવે કવિ કહે છે કે 'મને હકીકતને વળગવામાં રસ નથી, એને ઓળંગવામાં રસ છે.' તેથી કવિ જ્યારે ઘડિયાળને જુએ છે ત્યારે માત્ર આંકડા કે કાંટાઓને જોતા નથી, પણ વર્તુળાકાર ગતિને ભેટીને જન્મ પહેલાનાં અને મૃત્યુ પછીના કાળના નિરામય સ્વરૂપનો ક્ષણાર્ધમાં થતો સાક્ષાત્કાર કરવા મથે છે. આવી મથામણને અંતે કવિ પૂછી રહે છે :

શરીરથી આત્મા લગી, હકીકતથી સત્ય સુધીની
યાત્રા તે કાવ્ય નહીં હોય ? (પૃ. ૧૧૨)

સંગ્રહના આ અંતિમ કાવ્યને કવિએ 'ગદમાં લખાયેલું સોનેટ' કહ્યું છે. સોનેટની ચૌદ પંક્તિઓને કવિ વળગી રહ્યા છે, છંદ તથા અન્ય લક્ષણોને ઓળંગવાનો તેમણે અહીં પ્રયત્ન કર્યો છે. આ રચનામાં દષ્ટિગોચર થતું કવિનું પ્રયોગશીલ માનસ સંગ્રહની બહુ થોડી રચનાઓમાં સક્રિય બનેલું અનુભવાય છે. સંગ્રહની અધિકાંશ રચનાઓ મહેકે પરંપરાગત એવા ગીતના સ્વરૂપમાં આવિર્ભૂત થઈ છે.

ડો. જયા મહેતાને આપેલી અને સંગ્રહને અંતે મૂકેલી સૂચીર્વ 'મુલાકાત'માં કવિએ કબૂલ કર્યું છે કે

તેમને 'ગીત જેટલું પ્રિય કોઈ સ્વરૂપ નથી,' તેમના સમગ્ર કાવ્યરશિમાં ગીતોની સંખ્યા લગભગ અડધો-અડધ કે તેથી પણ વધુ થવાનો સંભવ છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જેમ ગીતનું તેમ વિપવની દૃષ્ટિએ પ્રેમનું કવિને વળગણ છે. આ સંગ્રહમાં પણ પ્રેમકાવ્યો પ્રાધાન્ય ધરાવે છે. પ્રેમકાવ્યોના જ એક દ્વાંડા જેવી રાધાકૃષ્ણવિપયક રચનાઓની ધારા પણ કવિના પહેલા સંગ્રહથી આ પંદરમા સંગ્રહ સુધી સતત વહી રહી છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આ બંધી રચનાઓમાં પુનરુક્તિ એવા મળે છે. આ સંગ્રહમાં પણ કેટલીક પુનરાવૃત્તિઓ એવા મળે છે. દા. ત. સૂરજ-સૂરજ-સુખીનું કંપન 'હું તારામાં છું', 'મારી સમષ્ટિ,' 'ભ્રમણામાં,' 'કેમ થઈએ?' જેવાં અનેક કાવ્યોમાં પુનરાવૃત્ત થયું છે. પણ જો કવિ 'ન પ્રેમીઓને પુનરુક્તિ દોષ' એમ કહીને ખુલાસા વિનાનું સમાધાન મેળવવાનું વશજી ધરાવતા હોય તો તેમની પે.સેથી નવોન્મેષની આશા રાખવાનો બહુ અર્થ નથી.

શ્રી સુરેશ દલાલ સિદ્ધહસન કવિ છે એની પ્રતીતિ સંગ્રહની અનેક આસ્વાદ્ય રચનાઓ કરાવે છે. 'કોડ,' 'તમારો સાથ' જેવી ગીતરચનાઓમાં પ્રેમજંબના સરળ, સહજ પણ પ્રભાવક રીતે વ્યક્ત થઈ છે. 'અમે તો કેવળ તાર : તમે જો છોડો તો ઝંકાર' જેવો તાજગીપૂર્ણ પ્રારંભ લઈ આવતું ગીત અસિમ્યક્તિની directness ને લીધે સ્પર્શી જાય છે. છેલ્લી કડી બોઈએ :

તમે મળો તો એક ફૂલમાં અમને આપો બાગ.
હીન મળો તો રણમાં બાજો બાગ બાગ ને બાગ.
અમે તો કેવળ અમે : તમે જો મળો તો છવન ગમે.
કટીક રાતને અમે શુકનો તારો હોએ અજોડ.

(પૃ. ૧૮)

પ્રથમ પ ક્રિત પ્રેમના સાદ્યનો ઉલ્લાસ વ્યક્ત કરે છે તો બીજી પ ક્રિતમા યનુ 'આગ'નું પુનરાવર્તન પ્રેમવૈદ્યની વેદનાને તીવ્રતાથી પ્રગટાવી આપે છે ત્રીજી પ ક્રિતની નિગડબગ અભિવ્યક્તિ સાદગીનું મૌન્ય પ્રગટાવી આપે છે, અને અંતિમ પ ક્રિતમા સહજ રીતે આ રી વડેય શુક્રનાગકુ ઉપનુકં કંપન પ્રેમની અભિવ્યક્તિને વિશિષ્ટ પરિમાણ બક્ષે ૬

મગ્નહમા પ્રેમકાવ્યોન એક નવુ પગિમાણુ જોવા મળે છે 'શરીર' પ્રદાપતી કવિના 'મા. મુખ્યત્વે 'કવિતા'ના દિવાળી વિશેષાક માટે લખાયેલા આ શુ ગારકાવ્યો શુભદાતી કવિતાની મહદરો ઉપેક્ષિત ધારમા અર્પણુ રૂપ છે. આ ગુરુકમા જ નવમી માથે 'સમઠની નામ દાનો 'ઘટના' મને છે. એ ઘટનાનો હેવાલ આપના કવિ લખે છે.

અધકાગને ઓચિતો દુઃખો ઉજ્જયોઃ
અને ખુલ્લ ખુલ્લા અમે સૂતા પાયે
બીડીને બાય અમે એવા પડ્યા.
બાજે છતી ગલા અમે એક જ ધાસે
સ્નનના મેળામા ભાયા છાતીના વાળઃ
અને હાથે તો વાસળી વગાડી ગાખી

(૫૭૩)

'કાચ બિયોરી'મા પનુ આવી જ મુખજ અભિવ્યક્તિ છે. કવિ જેને અભિવ્યક્તિની clarity કહે કે તે જ્યારે આત્મા શુ ગાગ કાવ્યોમા મુખજ પડે મંથાય છે ત્યારે કવચિન અગ્નીશતાના સીમાડાને સ્પર્શી ગૂંઠે છે. એનો વાગે ભવે ન લઈએ પછુ આવે સ્થળે મોટા ભાગે કવિના ખોડગાન છે એ ચિતાનો વિષર બને છે. શુ ગાગને ૧ ભાવ 'પ્રીત' કે 'માદક સ્પર્શ' જેવી ગ્યના-

ગવિનોક નનુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૫

ઓમા વ્યક્ત થયો કે પછુ ત્યાં તે કાવ્યાત્મક સ્વાગમા વ્યક્ત થયો હોઈ આસ્વાદ્ય બન્યો છે 'છીપમા બધાના મોલીમા સાગરન સગીત' (૫૮૧૦૫) જેવી પ્રતીકાત્મક પ ક્રિત પ્રીતની શુ ગારની અભિવ્યક્તિને ગરિમા પ્રદાન કરે છે. ત્રીજી બીજી કડીની બળ અને ચાંદના મિથુનની કલ્પના પછુ હલ છે. બીજી ગ્યનામા 'સ્નન', 'શરીર' વગેરે શબ્દો આવે છે પછુ એ કદરે રજૂઆત પ્રતીકાત્મક હોઈ એ ગ્યના કાન્દાત્મક અને આસ્વાદ્ય બની છે

'શરીરસ પ્રદાપતી કવિના' તો આપણે તેણું તેમ બાલ તકાળથી પ્રવાસપૂર્વક પ્રાપ્ત થયેલું કે નન્યથા કવિની પ્રેમકવિતામા પ્રેમવૈદ્યનો અને તેને કારણે જન્મતી વ્યથા-વેદનાનો ભાવ જ સવિશેષ વ્યક્ત થયો છે સમ્પારદિએ આવા કાવ્યોનુ પ્રમાણ વધુ છે. પ્રેમકાવ્યોના વિપાતના મૂળ કવિ પોતે પછુ મોઢી શકયા નથી પછુ આ કાવ્યોનો વૂટાયેલો વિષાદ જોતા સ્પષ્ટ પડે લાગે છે કે એ મૂળ ધણી જોડા હોવા તોઈએ 'સોનેટ ૫૦ પરિત' નામક બીજા એક પ્રયોગશીલ સોનેટમા વિગ્ધવ્યથાનો ભાવ બળકા અભિવ્યક્તિ ધાર્યો છે '-નર્થી' ગ્યનામા નિર્ભાન થયેલો નાયક લપનામા પછુ પ્રિય ને અળગુ નથી એવો નિર્ધાર કરે કે કાગનર તેના જ શબ્દો અભિગમિ

મારો આ આમ મને લાગે અભાષામયો
એટલો વિષાદ મને બી સે

ચૂપચાપ અડીથી ચાલ્યા જવું છે :

જેવું શ લાગ્યા અરીસે ? (૫૮૫)

ભાગેલા અરીસાનુ પ્રતીક કવિના ભાવને વધારે ઉકટ અને અસરકારક રીતે પ્રગટ કરે છે. 'નિર્ધાયકલે' કૃતિ સહસ્રોને પ્રહસાદ પારખના પ્રમિદ્ધ કાંપ 'વિગમ'નુ સ્મરણુ કાગે તેવી છે. પ્રહસાદે સોનેટમા

લાવ્યપૂર્વક તથા સંયમપૂર્વક જે લાવ ગળકટ રીતે વ્યક્ત કર્યો છે તે લાવ આ ગદ્યકાવ્યમાં સુરેશભાઈ કંઈક પ્રસ્તારથી અને થોડો ખોલકો રીતે છતાં મહદંશે કાવ્યાત્મક સ્વાંગમાં વ્યક્ત કરે છે. :

ખતી ચંદ તો ખુશુ જ ભૂલી જશે.

મારા દરવાજા ખંધ કરી ખીજે ક્યાંક ખૂલી જશે.

(પૃ. ૮૨)

આવી પંક્તિઓ પ્રહ્લાદની પંક્તિઓના પાંચા પાડતી લાગે, પણ સમગ્ર રચનાની અસિત્વક્રિતી વિશિષ્ટતા આ કૃતિને આગવો પિંડ રચી આપે છે. 'વિપાદ', 'આજ તો', 'સ્મૃતિ', 'કિયાકાંડ' વગેરે આ ગુચ્છની ઉલ્લેખનીય રચનાઓ છે.

અંગાડિના કાવ્યસંગ્રહમાં પણ સાધાદૃશ્યવિપયક કાવ્યોનું ગુચ્છ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગુચ્છમાં મીરાં-દૃશ્યવિપયક રચનાઓ સંમિલિત. થઈ પ્રેમસંક્રિતની ધારાને પુષ્ટ કરે છે. કવિની અંતઃચેતનામાં ઝોગળી ગયેલી દૃશ્યસંક્રિત મીરાં-સાધનાનાં પાત્રો દ્વારા આ રચનાઓમાં લીલયા વ્યક્ત થઈ છે. જ્યાં અસિત્વક્રિતની અવનરી મનહર છટાઓ પ્રગટી છે ત્યાં પરિણામ અપ્રહ્લાદક આવું છે. 'તીરથભૂમિ'નો ઉપાડ જુઓ :

મીરાંહૃદયમાં હરિ મિરાજે, હરિહૃદયમાં મીરાં :

એક ખાજક પર જાજે એકાં મોરપિચ્છ-મંછરાં.

(પૃ ૧૬)

ખીજ પંક્તિની સાર્થક ઉપેક્ષા અને સજ્જવારોપણ કવિની અસિત્વક્રિતે સંતર્પકતા પ્રગટ કરે છે. 'નામ ભને જુદાં'માં ગોપીની ઝંખના ઉચ્કટ રીતે વ્યક્ત થઈ છે. કવિનાં પ્રભુસંક્રિતાં કાવ્યોમાં 'મને ખબર છે,' 'મન આ મારુ' જેવાં કાવ્યો મરુદ-પ્રખ્યાસ વગેરેનાં ભક્તિકાવ્યોથી ધ્યુ નોંધપાત્ર વૈશિષ્ટ્ય સિદ્ધ કરી

શકતાં નથી. હા, 'જશુ' ત્યારે' તથા 'આંખો થઈ અંબીર' પ્રભુ-પ્રકૃતિના સામંજસથી વ્યાનાકર્ષક ખન્યાં છે.

આકાશ તારો ચુરેસ દેવા ! ધરતી તારું શરીર,
નીર નદીનાં વહે લોહી થઈ ધારે રમે સમીર.

(પૃ. ૪૭)

આવું તાજગીસમર નાનીવ્ય સહજપણે સિદ્ધ થઈ શક્યું હોય એવી રચનાઓ આ ગુચ્છમાં પ્રમાણમાં ઝોગી છે.

સુરેશભાઈની કાવ્યસૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિનો વિનિયોગ થયો છે. પણ નિર્મેળ પ્રકૃતિકવિતા જવડે જ મળી છે. 'અનંત ખેડ' છે તો પ્રકૃતિની અનંતલીલાનું ગાન, પણ તેમાં ગોપી-દૃશ્ય ભગી મયાં છે. 'હમણાં હમણાં'માં કવિની મરુદેચા વ્યક્ત થઈ છે તો 'ગુજરાતી કવિતા'માં સડી સડીથી વહેતી સુવાળી નદીનું વર્ણન દરવાનો કવિએ પ્રયત્ન કર્યો છે. 'કવિ વેણીભાઈ'માં વેણી-ભાઈને અંજલિ આપી છે. આવી રચનાઓ મહદંશે કૃતક ખતી ગઈ છે. 'ઉસ્કા : અમેરિકન ગુજ્જુઓનો' પણ અંગ્રેજી શબ્દોની ભરમારગળી ફૂટક રચના છે. આવી રચનાઓમાં કવિનું ચાતુર્ય પ્રગટ થાય છે, કવિ. વ નહીં 'પતંગિયાનું' ફિરણ', 'સ્મિતની નૌકા,' 'આંસુઓની નદી,' 'મેઘવનુપનો ખોખો' (પૃ. ૨૫), 'સ્મૃતિના પકજાયા' (પૃ. ૫૮) 'સ્મૃતિનું ગામ,' સ્મૃતિનું ઘર' (પૃ. ૫૬) જેવાં સમીકરણાત્મક રૂપકાં પણ કવિની રૂઢ થઈ ગયેલી મર્યાદા છે. 'નથી નથી,' 'સાક્ષી,' 'ભડે,' 'હોય છે' જેવી રચનાઓ સપાટ-સીધાં વિધાનો-થી લાગ્યે જ આગળ વધે છે. આવી રચનાઓમાં માંડ એકાદ કાવ્યાત્મક પંક્તિ મળતી હોય છે. સુરેશભાઈએ રાગેન્દ્ર-નિરંજનની અસરમાંથી મુક્ત થવાનો સમાન પ્રયત્ન કર્યો હોવા છતાં 'અજબો વાત્રી.'

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩ ઉપર)

COMPLIMENTS FROM

ART PRINTERY

printer and box manufacturers

**Police Court Lane Fort
BOMBAY 400 001
Phone : 267544**

વસંત વિ. સં. ૨૦૪૧

કવિત્નોક

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૫

૧ૐ વાક મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ઞવીર્મ પદિઃ

આધુનિક કવિ અને કવિતા

દેખીતી રીતે જ, આધુનિક તરુણ કવિની કાવ્યકળા વિશેની જૂમિશા બદલાઈ ચૂકી છે. કવિતાનો આરંભ કોઈ પૂરેપૂરાં પૂર્વજ્ઞાત વિચાર કે ભાવથી થતો નથી. કોઈક ઝાંખું પાંખું સંવેદન, ધૂંધળું આભાસુક્ત કલ્પન, કે એતનાને અતિશીલ કરતા ક્ષયનું શૂન્યન — આવી આવી કોઈક ‘વસ્તુ’ — અલબત્ત, સર્જનની ક્ષમતાનો સંકેત કરતી ‘વસ્તુ’ — તેને સાટે આરંભાનિદ્રુ બની શકે. ધૂંધળી નિહારિકા રૂપ સામગ્રીને તાંગવાની પ્રક્રિયા રૂપે કવિકર્મ આરંભાય છે. જે કશુંક ધૂંધળું પ્રચલ્લ અને અર્થવ્યક્ત પ્રતીત થાય છે, તેને ભાષામાં વ્યક્ત કરવાની અને વિશદ રૂપ આપવાની એ પ્રક્રિયા છે. કલ્પન પ્રતીક મિથ આદિ તત્ત્વો અભિવ્યક્તિની આ પ્રક્રિયામાં ઘણી મહત્વની વિધાયક જૂમિશા ભજવે છે. કલ્પનપ્રતીક રૂપે મૂળનું સંવેદન મૂર્ત અને સઘન રૂપ લે છે. એ સાથે, મૂળની વસ્તુને સૂક્ષ્મ સૂરેખ આકાર મળે છે એ તો ખરું જ, પણ એની સાથેસાથ વિચાર, અર્થ, કે લાગણીની નવી નવી છાયાઓ ઉમેરાય છે. અને, પદાર્થ, પદાર્થ વચ્ચેના, તેમજ પદાર્થ અને લાગણીઓ વિચારો આદિના સંકુલ સૂક્ષ્મ સંબંધો પ્રકાશિત થઈ જઈ છે. સર્જનની પ્રક્રિયા દરમ્યાન આ રીતે રચાઈ આવેલો સંદર્ભ વિદ્યાસતી નવી નવી શક્યતાઓ તરફ ધસારો કરે છે. કવિકર્મ વિશે સલાન બનેલો કવિ આ રીતે ભાષાના માધ્યમની ક્ષમતા તાગી જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અતે કૃતિ પૂરી થાય છે ત્યારે ભાવ અને અભિવ્યક્તિ બંને પરસ્પરમાં સજીવપણે ગૂંથાઈ ચૂક્યાં હોય છે.

પ્રમોદકુમાર પટેલ

(તાલેતરમાં પ્રકટ થયેલા પુસ્તક ‘અનુભાવન’માંથી)

અખાના છપાના પાઠ અને અર્થ-૬

(ગતાકથા ચાલુ)

શિવસાહ જેસલપુરા

૨૪

પડ પખાળે પૂજે પા'ણ,
અને મનમાં જ્યે દૃ તે જાણુ.
આપે આતમ ને બાહે-ભમે,
મૂંચ સામુ માડી નમે.
શલા પડિત ઘઈ જે આદરે,
તે અખા વાયુ' કયમ કરે. ૨૬૩

આ છપાના પાઠ હિમા ઉપર પ્રમાણે, સ.મા
'માડી'ને સ્થાને 'માંડી' અને 'વાયુ' ને સ્થાને 'ધાયુ' ,
તેમજ ત્રિ.મા 'માડી'ને સ્થાને 'માંડી', 'પડિત'ને
સ્થાને 'સલાણા' અને 'તે અખા વાયુ' કેમ કરે?' ને
સ્થાને 'તેહ અખો તાહા મન કયમ કરે?'
પાઠ છે.

હિ.એ સંઘા ૨, ૩ અને ૬ નીચે 'તે અખો
(કપા) તહા મન્ય (૬ન) કપા(કે)મ ધર' પાઠાન્તર
નોખા છે. કા.શુ.અ.ની ક્રમાંક ૨૬૭ (કિ), ૩૪૯,
૩૬૨ અને ૮૨૬વાળી પ્રતોમા 'માંડી' અને ક્રમાંક
૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતે મા 'તે અખો મન
(ન્ય) કયમ કરે' પાઠ છે

ત્રિ.એ આ છપાનો (પોતે સ્વીકારેલ પાઠ
અનુસાર) કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે: "માણસ
પોતાના શરીરને (તીર્થોમાં) પખાળે છે, (મંદિરોમાં
કે ઘરમાં) પાપાણુની મૂર્તિની પૂજા કરે છે અને મનમાં
માને છે કે પોતે ધર્મની અબુકાર છે, જ્ઞાની

કવિચંદ્ર માર્ગેશ્વર ૧૯૮૫

છે. પોતે (અનત, અખડ) આત્મા છે અને જનાં
અજ્ઞાનને કારણે મંદિરોમાં અને તીર્થોમાં તે બહાનનો
બહાર ભરે છે. મૂંચ પોતાની સામે મૂર્તિ માડીને
તેને નમસ્કાર કરે છે. જગતમાં પોતે શલા અને
શાણુ બનીને જેઓ આવાં આચરણ કરે છે તેવાની
વાત અખો કેમ જ્ઞાનમાં લે? (અખાને તીર્થોટન
અને મૂર્તિપૂજા અતોપ આપી શકતા નથી, એને મન
આત્મજ્ઞાન માટે એ મિથ્યા ક્રિયાઓ છે)"

છપાની ત્રીજી લીટીના અર્થ અને પાઠ ત્રિચાણુ
માગી લે તેવા છે. 'આદરે' એટલે 'સન્કારે' અને
'તે' ('તે અખા') એટલે 'તેવાની વાત' નહિ જ્યુ
શલા પડિતો સન્કારે છે તે ધર્મના બાહ્યાચારો
બુદ્ધિશાળી ઘઈને પડિતો ધર્મના બાહ્યાચારોને સન્કારે
છે તેના તરફ પોતે ધમ્મ આપવા તૈયાર નથી-યછી
તે સ્વીકારવાની વાત કર્યા રહી?—એવો અર્થ ધાય

'વાયુ' કરુ'નો અર્થ 'સાર્થ' જોડીકાવ'માં
'સલાહ માનવી' એવો આપ્યો છે. તે મુજબ 'તે
અખા વાયુ' કયમ કરે?'નો અર્થ આવો ધાય:
"આ શલા પડિતો બીજાની સલાહ પણ કેમ
માને:—બીજા સાધન-હિયાથોને કેમ સ્વીકારે?"

અર્થદષ્ટિએ કયો પાઠ હજી તે મ અવગુણયો પ્રશ્ન
છે. જો કે ૧૧માથુ ૬ પ્રતોનો તેને 'તે અખો તાહા
મન કયમ કરે?' ને રૂંદા છે

શુભુ ગાવા શુભીનો કર્મ,

ધારણા ધ્યાન યોગીનો ધર્મ.

લક્ષિતવૈરાગ્ય વૈષ્ણવ કહે કથી,

પણ વસ્તુપણામાં કૃત્ય જ નથી.

આખા પ્રપંચ હોય વિધવિધે,

જ્ઞાન પીધું સાધકે જે દીધું સિધે. ૨૮૧

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે, ત્રિ.માં 'શુભીનો' ને સ્થાને 'શુભીનો' 'વિધવિધે' ને સ્થાને 'વિધ્ય વિધ્યે' અને 'સિધે' ને 'સ્થાને' 'સિધ્યે' પાઠ છે. સ.માં 'શુભીનું' અને છેલ્લી લીટીમાં 'સાધકે જે કહી દીધું સિધ્દ' પાઠ છે. ઉ.એ ખીલ લીટીમાં સંજ્ઞા ૬ નીચે 'લક્ષિત-જ્ઞાન અને સંજ્ઞા ૫ નીચે 'સગુણ શૈવા વૈષ્ણવ કરે' કથી-એ પાઠાન્તર તોંધ્યા છે. ઉ.એ નહિ જોયેલી કા.ક.સ.ની ક્રમાંક ૩૪૯, ૩૫૨ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતોમાં 'શુભીનો' પાઠ છે.

ઉ.એ માત્ર 'સિધે'નો શબ્દાર્થ આપ્યો છે 'સિદ્ધ પુરુષે' ત્રિ.એ ટિપ્પણમાં શબ્દાર્થ આપ્યા આપ્યા છે: "શુભી-ભાટચારણ, બંદીજન. વસ્તુપણામાં-વસ્તુત: સાચી રીતે, તત્ત્વદષ્ટિએ. માણસ હરિમય બની બધા પછી એને કર્મધર્મ કરવાપણું નથી. વિધવિધે-અનેક પ્રકારે, અનેક રૂપે. સાધક-સાધના કરનાર. સિધ્યે-સિદ્ધ કે સિદ્ધિવાળા યોગીએ."

જ્યારે ગદ્યાનુવાદ આવો કયો છે: "ઈશ્વરના શુભુ ગાવા તે શુભીનું-લજનિકનું કર્મ છે. યોગીનો ધર્મ ધારણા અને ધ્યાન કરવાનો છે. વૈષ્ણવો લક્ષિત અને વૈરાગ્યની વાતો કરે છે. પણ બ્રહ્માવામાં કશું કરવાપણું છે જ નહિ. જગતપ્રપંચ જાત-જાતની રીતે સંભવે છે. સિદ્ધપુરુષ જે જ્ઞાન

આપે છે તે અથવા સિદ્ધિ દ્વારા જે સાંપડે તે જ્ઞાન સાધક ગમે ઉતારે છે. (આ રીતે જેવા શુરુ અને જેવા તેનો ઉપદેશ તે મુજબ શિષ્યોનું જ્ઞાન કે ભકતજનોનાં આચરણ અને માન્યતા હોય છે.)"

એ સ્પષ્ટ છે કે પહેલી પંક્તિનો સંદર્ભ જોતાં લક્ષિત વૈરાગ્ય એ પાઠ યોગ્ય છે, 'લક્ષિતજ્ઞાન' કે 'સગુણ શૈવા' એ પાઠ સ્વીકારી શકાય નહિ. સ.માં 'કહી' વધારાનો શબ્દ છે.

'વસ્તુપણામાં...'નો અર્થ 'વસ્તુત: સાચી રીતે, તત્ત્વદષ્ટિએ. માણસ હરિમય બની બધા પછી એને કર્મધર્મ કરવાપણું નથી કે 'બ્રહ્માવામાં કશું કરવાપણું' છે જ નહિ' એવો થઈ શકે નહિ અગો અર્થો 'હરિમય બની ગયા પછીની' નહિ પણ હરિમય બનવા માટેની વાત કરે છે. અને 'વસ્તુ' એટલે જ બ્રહ્મ. હરિ. એને ઓળખવા માટે કોઈ કર્મ સાધન કે બાહ્યાર-ક્રિયાકાંડની જરૂર નથી પણ પછીના જીવ્યાની પંક્તિ 'સૂઝમણી' સાધન તે કશું? માં કહે છે તેમ 'સૂઝ'ની જરૂર છે એમ અગો કહે છે.

'વિધવિધે' કે 'વિધવિધ્યે' એટલે 'વિવિધ પ્રકારનો' એવો અર્થ બરાબર છે પણ 'જગત પ્રપંચ જાત-જાતની રીતે સંભવે છે' એ અર્થ સ્વીકારી શકાય નહિ. ત્રિ.એ કરેલો આ અર્થ અસ્પષ્ટ છે. તેનો અર્થ આવો કરી શકાય: "આ સંસાર વિવિધતાવાળો છે" એટલે કે તેમાં ધર્મના અનેક માર્ગો અને તેનાં જુદાં જુદાં સાધનો છે.

'સાધક' એટલે 'સાધના કરનાર,' 'સિધ્યે' એટલે 'સિદ્ધિવાળા યોગીએ' તથા 'જે દીધું સિધે' એટલે 'સિદ્ધિ દ્વારા જે સાંપડે તે જ્ઞાન' એ અર્થ પણ

પૂરતા ન ગણાય, કાગલ કે 'સાધના' એટલે મેલા દેન કે ભૂતપ્રેતની સાધના, 'સાધક' એટલે તેની ક્રિયા કરનાર અને 'સિદ્ધિ' એટલે આવી ક્રિયામાં સફળતા એવા અર્થમાં આ શબ્દો આપણી ભાષામાં રૂઢ થયેલા છે, અને અખો તેનો વિરોધી છે. તે જોતા અકી 'સાધક' એટલે હરિની સાધના કરનાર અને 'સિદ્ધ' એટલે જ્ઞાનસિદ્ધ પુણ્ય એવી સ્પષ્ટતા કંપી જરૂરી છે

૨૬

બોલે ચાલે તે હરિ વડે,
અને પશુ પથ્યને ધાગી પડે,
કો પત્રી મેવે, કોને વચ્ચે જ પૂજ—,
એમ ગઈ આતમની સૂઝ.

મોડમર્થો માને નહિ વાત,

અખા અણુભર્યે આતમધાત ૨૮૮

હિ, અને સ.મા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે [ત્ર.મા છે'સા ચરણમાં '(અખા) અણુભર્યે આતમા ખા ઉત્પાત' એવો પાઠ છે ઉચ્ચે મ.સા ૨ અને ૩ નીચે 'અથ આતમા(સ્તમા) જાણવા(જાણા) વીના ઉત્પાત' એવા પાઠાન્તર નોંધ્યા છે વળી, કાગલ ની ક્રમાંક ૩૪૯ અને ૩૬૨વાળી પ્રતોમાં 'અથ આતમા જાણવા વીના ઉત્પાત' એવા પાઠ છે

ઉચ્ચે 'પત્રી'ના '૧ મક્ષ ૨ પ પત્રી' એવા અર્થ આપ્યા છે ત્રિચ્ચે શબ્દાર્થ આપ્યા આપ્યા છે. "પશુ-અણુસમન્વ મનુષ્ય, અજાની પથ્થર-પાણાલુ મર્તિ, ધાગી પડે-ધાગી પડે, દેવ તરીકે માની લે પત્રી મેવે-મક્ષ નીચે બેસી કે પર્વતની સુધામાં પેગી પ કરે પત્રી-મક્ષ, પર્વત વચ્ચે-કોકેલજીના વચ્ચે મર્થા-અહ કારી ઉત્પાત-ઉત્પાત પીડા પાડાતર

] કવિશ્વ ૬ મા ૧' અપ્રિશ્વ ૧૯૮૫

'અખા અણુભર્યે આતમધાત' અહ કાગને લીધે બેઝો સાચી વાત માનતા નથી તેઓ અણુભર્યે આતમાનો ધાત કરે છે—આતમાને હણે છે, એટલે કે સ્વસ્વરૂપનો નાશ કરે છે"

જ્યારે મધાનુવાદ આપે કયો છે: "પ્રાણીમાત્ર બોલે ચાલે છે તે તો હરિ વડે પશુ જે પશુત્વ છે, જેનામાં ત્રિવેકશક્તિ નથી, તે તો પથ્થરને ઈશ્વર માની તેની પૂજમાં જ મડી રહે છે. કોઈ જક્ષની નીચે એના તપ કરે છે (અથવા વડ કે પીપળા જેવા જક્ષને રૂંદે છે) કોઈકને મોકોરજીના વચ્ચે જ પૂજ્ય છે પશુ એમ ક્રતા આતમાની સૂઝ ચાલી જાય છે અહ કારી માણસો સચી વાત માનતા નથી અને તેથી આતમાને જાણવા વિના એઓ અજ્ઞાત અને જાણી જીવન માગે છે."

મધાનુવાદમાં પીપળા જેવા જક્ષની પૂજાનો ઉલ્લેખ છે પશુ આપણે ત્યાં ગાય જેવા પશુની પૂજા પણ પ્રચલિત છે એ હકીકત બુદ્ધિર્ધર્મ ગઈ કે તે જોતા 'પશુ' એટલે 'જે પશુત્વ છે' એવો અર્થ કરવાની જરૂર પડેલી નથી.

'અખા અણુભર્યે આતમધાત' એ પાઠ સ્વીકારીએ તો ત્રિચ્ચે ઉપર કયો છે એવો, 'અણુ ભર્યે આતમાનો ધાત કરે છે' એવો અર્થ થાય પશુ આતમાનો ધાત કે સ્વસ્વરૂપનો નાશ કરી થતો નથી. અખાએ પોતે ૫] આતમધાત સ્વ પ્રકાશને કર્મધર્મ'નો પાસ ધાગવાની (છ ૨) કે હુ-માનીનાથી આતમતાને જાન (નુકરણ) થવાની (છ.૪) વાન કરી છે. તે જોતા 'આતમધાત'નો અર્થ 'આતમા ઉપર પ્રકાશ' કરી શકાય પરંતુ આ પાઠ સ્વીકારવાથી 'એમ ગઈ આતમની સૂઝ' વાળી વાન એવ થાય છે.

જ્યારે ‘અખા આત્મા જાણ્યા વિના ઉત્પાત’ એ પાઠથી આત્માને જાણ્યા-ઓળખ્યા વિના કેવું પરિણામ આવે એ નવી વિગત ઉમેરાય છે, જે છાપાના મુખ્ય વક્તવ્ય સાથે વધુ સુસંગત છે. એ જોતાં આ બીજો પાઠ વધુ યોગ્ય ગણાય.

૨૭

જિંદગી કહે જિંદગી સાંભળે,

તેણે જડપણું બેનું નવ દળે.

જ્યમ ચિત્રામણના દીપકથી

અખા અંધારું ન દળે રતી;

શું સાંભળે ને અખા શું કહે,

જે માયાના લાલચિયા બેયે. ૨૬૨

આ છાપાનો પાઠ ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે છે, સ.માં છેલ્લા ચરણનો પાઠ ‘જે માયા લાલચથી બીહે’ એ પ્રમાણે છે. ત્રિ.માં ‘જડપણું’ને સ્થાને ‘અંધારુ’ અને ‘બેયે’ને સ્થાને ‘બેહું’ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૬ નીચે ‘તેહેને અંધારું બેહું’ એવો પાઠાન્તર નોંધ્યો છે. કાશુસ.ની ક્રમાંક ૩૩૬ (ઉ૩), ૩૪૯ અને ૩૬૨ વાળી પ્રતોમાં પહેલી લીટીમાં ‘તેણે અંધારું બેહું’ નવ્ય દલે’ એવો પાઠ છે.

ત્રિ.એ આ છાપાનો કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે: “જિંદગી માણસ કશુંક કહે અને બીજો જિંદગી માણસ તે સાંભળે તો તેથી કશું કામ સરતું નથી. બન્નેનું અંધારું કે જડતા કાયમ રહે છે. (અજ્ઞાની માણસ ઉપદેશ કરે અને અજ્ઞાની તે સાંભળે તો બન્નેનું અજ્ઞાન કાયમ રહે છે.) બીંત પર ચીત-રેલા દીવાથી અંધારું લેશમાત્ર દૂર ન થાય તેના જેવું આ છે. કહેનાર અને સાંભળનાર બન્ને જો

માયામાં લપટાયા હોય તો એક, બીજાને શો ઉપ-દેશ આપે? અને બીજો તે ઉપદેશ કેવોક પ્રકણ કરે?”

આમાં ‘કશું’ કામ સરતું નથી’ અને ‘બીંત પર’ જેવી બિનજરૂરી વિગત આવેલી છે છતાં છાપાના વક્તવ્યને આ ગદ્યાનુવાદ બરાબર રજૂ કરે છે. તેમાં ‘જડપણું’નો અર્થ ‘અજ્ઞાન’ કયો છે તે પણ બરાબર છે, અને તેથી એ પાઠ પણ બરાબર છે. તો પછી તેને સ્થાને ‘અંધારું’ પાઠ સ્વીકારવાની જરૂર નથી. તેથી તો નાહકની પુનરુ-ક્તિ થાય છે. સ. તો પાઠ સંદર્ભ જોતાં અર્થહીન છે.

૨૮

એ શબ્દજાળ માયાનું ફેંડ,

ત્યાં નરપશુ પડે મધ્ય મૂઠ.

શાગુભારી વાણી સહુ ગાય,

ત્યાં મોલ્યા છવ સાંભળવા જાય.

અખા શું વાંચ્યું, સમજ્યો કશું?

જ્યમ આંખનું કાજળ મોઢે ઘસ્યું. ૨૯૬

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં ‘મધ્ય મૂઠ’ને સ્થાને ‘મત્તમૂઠ’, ‘સમજ્યો’ને સ્થાને ‘સમજ્યું’, અને ‘મોઢે ઘસ્યું’ને સ્થાને ‘ગાલે ઘસ્યું’ પાઠ છે.

આ છાપો ઉ.એ જોયેલી પ્રતોમાંથી બધી-તેમણે આપેલી સંજ્ઞા ૧,૨,૪ અને ૬ વાળી પ્રતો-માં ઉપર પ્રમાણે ‘મધ્ય મૂઠ’ અને ‘મોઢે ઘસ્યું’ પાઠ છે. તેમણે નહિ જોયેલી કાશુસ.ની ક્રમાંક ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતોમાં આ છાપો નથી. ત્રિ. અને સ.ના આ બે પાઠને કોઈ હસ્તપ્રતનો દેશ નથી. તેનાથી છાપાના વક્તવ્ય કે તાત્પર્યમાં ખાસ કશો ફરક પડતો નથી.

ઉ.એ સદા ૨,૪ અને ૬ નીચે 'સમસ્ત' પાઠાન્તર નોંધેલ છે, પણ તેમા લેખનદોષ (અનુસ્વાર પૂરનો) લાગે છે. અને 'ઓ'કારાન્તના વિકલ્પે 'હિ'કારાન્ત લખાવાના સંખ્યામા ઊંઘડરણું હપ્પાની પ્રતોમા મળે છે.

આ બધું જોતા ઉ.એ સીધારેલો ઉપનો પાઠ ધરાયેલ છે

૨૯

કર્મ કરી શુ હરખે અધ્યા ?

એ તો દામ અલેખે પાયા.

જેણે લેખે જીવ જ દળે,

તે સમજાના નામું એ વળે.

તત્ત્વજ્ઞાન વિષુ બીજુ ને અપા,

તે રમતું જ્યમ કાચકા સખા. ૩૦૧

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે ત્રિ મા 'અમળતા'ને સ્થાને 'સમસ્તતા' અને 'કાચકા સખા'ને સ્થાને 'કાચક સખા' છે. સમા 'કાચ કાચકા' છે ઉ.એ આ પ્રમાણે પાઠાન્તર નોંધ્યા છે: સંદા ૧ અને ૫ નીચે કાચકા (૬ ક) શર્પા, ૨ અને ૬ નીચે 'કાચક સખા' અને ૪ નીચે 'કાચકા' ઉ.એ નહિ જોયેલી કાચકાની ક્રમાંક ૩૪૮, ૩૬૨ અને ૮૨૬ વાળી પ્રતોમા આ હાથે નથી.

ઉ.એ પાઠીપમા શબ્દાર્થ આપ્યા છે: "અલેખે-લેખા વિનાના, એણે જાણ્યા-જ્યા. લેખે-હિસાબે, ગણતરીએ કાચકા-કાચકીનો ફળ; રમતના પાચીકા" સ.એ પાઠીપમા 'કાચકા'નો અર્થ 'પાચીકા' આપેલ છે.

૧૧ ત્રિ.એ દિવ્યબુમાં શબ્દાર્થ આપ્યા છે: "પાઠાન્તર

"સાવ્યા, ચાલ્યા. અલેખ-નકામા, નાલક, ફેગટ,

૬ કવિચોક માગ"ઐત્રિય ૧૯૮૫

એણે. પાઠાન્તર: 'લેખેખ હિપથ્યા'. ઉપર ઉપરના કાચકા ગણી લે, જેણે લેખે-જે હિસાબે, ને રીતે. નામુ વળે-જમે ઉધારનો હિસાબ પતી જાય, ખાતું ચૂકતું થઈ જાય વળતું-સરખું થયું. કાચક-કાચની બનાવટની વસ્તુ (જેવી કે ખગડી). તેની સાથે રમન કરવા બતાવે તે તરત વૂટી જાય અને તેની પાછળ ખર્ચેલા પૈન નકામા જાય"

જ્યારે હપ્પાનો ગદ્યાનુવાદ આવો કર્યો છે: "અલ્યા! કર્મ કરીને હરખેલેલો શુ થાય છે? એ તો પૈસા એણે જ્યા જેવું છે. જોતાથી જીવલાવ દળી જાય એવા હિસાબને સમજી સેના નામું ખરાબ થાય છે (ખાતું ચૂકતે થઈ જાય છે). તત્ત્વજ્ઞાન વિના ને કર્મકાંડ વગેરે બીજું છે તે તો કાચની વસ્તુ જોડે રમવા જેવું છે"

ત્રિ.એ આપેલા પાઠાન્તર અને તેના અર્થ સ્વીકારી શકાય તેવા નથી. વળા મેમનો ગદ્યાનુવાદ પછને ગદ્યમાં ઢાળી કીધા જેવો છે; હપ્પાનું તાત્પર્ય તેમા પ્રગટ થયું નથી. તાત્પર્ય પ્રગટ કરે એવો અનુવાદ આવો હોઈ શકે: "કર્મ કરીને કસ-ખાવા જેવું નથી. એ તો ફેગટ ખર્ચાઈ ગયેલા પૈસાની જેમ ઊલટાનાં દુઃખાયક નીવડે છે. (પૈસા મેળવવા સક્ત કરેલું દુઃખ અને ખર્ચાઈ ગયાનું દુઃખ-એમ બેવડું દુઃખ) નામું (ચોપડામાં હિસાબ ચૂકતે થઈ જ્યા પછી કાંઈ લેવાનું કે દેવાનું રહેતું નથી, તેથી રીત ને કાંઈ ઉપાયથી જીવલાવ દળે તે (જ્ઞાનમાર્ગ) સમજાય તો ક્રોધ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પરમાત્માને ઝાળખવા માટે જ્ઞાન સિવાયનું બીજું ને કાંઈ છે તે, કાચના દુકા અને કાંસકાર્થી રસાતી બાળકની રમતના જેવું, સમય પસાર કરવાનું કે મનને સંતોષવાનું સાધનમાત્ર છે."

આ સંદર્ભમાં છેલ્લી લીટીના પાઠનો વિચાર કરતાં ‘સખા’ શબ્દનું કોઈ સ્થાન રહેતું નથી. ઉ. અને ત્રિ.એ પણ એના વિશે મૌન જ સેવ્યું છે. ત્રિ.એ પોતે સ્વીકારેલા પાઠ ‘કાયક’નો અર્થ ‘કાયની ખનાવટની વસ્તુ’ આપ્યો છે પણ તેને માટે કશો આધાર નથી.

કા-કાંચકી અને કા-કાંસકી (કાંગસી) એ બંને વનસ્પતિ છે. તેમનાં ફળને અનુક્રમે કા-કાંચકા અને કા-કાંસકા (કાગસા) કહે છે. કા-કાંસકાના કળિયા ગોળ લાખોટી જેવા હોય છે. અખાના સમયમાં પાંચીકા(માટીની ઠીકરીના ગોળ ટુકડા કે પથ્થરના ગોળ કાંકરા તરીકે જાણકોની રમતમાં કા-કાંસકાનો ઉપયોગ થતો હોવાનો પૂરો સંભવ છે. તે જોતાં અહીં ‘કાય-કાસકા’ અને પ્રાસ મેળવા ખાતર ‘કાય-કાસખા’ પાઠ યોગ્ય ગણાય. કેટલીક પ્રતોમાં ‘કાયકાસખા’ પાઠ છે પણ સંપાદનમાં કે મુદ્રણમાં શબ્દોને યોગ્ય રીતે છૂટા નહિ પાડવાથી ઉપર જોઈ તેવી અર્થની મુસીબત ઊભી થઈ લાગે છે.

૩૦

આગુન્નપથે કાં શુરુ કરી પડે ?

પડી પંટોળે ભાત નવ ઊખડે.

ભ્રમ શબ્દ પડ્યો કાનમાં,

વાધ્યો રોગ ના’વે માનમાં.

અખા આતમ વિના અવળી વળ,

ફરે કાછ પણ ફરે ન કળ. ૩૦૭

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં ‘ભાત (કચમ) ઊખડે ?’ છે, બ્યારે સ.માં ‘ભાત્ય પટોળેથી કેમ ખડે ?’ છે, ખીજી લીટીમાં ત્રિ.માં ‘ભ્રમ શબ્દ પેકા કાનમાં છે, બ્યારે સ.માં ‘અવળા શબ્દ પેકા

કાનમાં’ છે. ઉ.એ આ પ્રમાણે પાઠાન્તર નોંધ્યા છે: સંજ્ઞા ૧ નીચે ‘ભાત્ય પટોળેથી કચમ ઊખડે.’ સંજ્ઞા ૧,૫ નીચે ‘પેકા.’ સંજ્ઞા ૨,૩,૬,૭ નીચે ‘બ્યા (વા, ડ્યા) ધો રોગ આ(ફના)યો (જવો) માનમાં.’ સંજ્ઞા ૬, ૭ નીચે (અખા) ‘આતમ (જતમ)થી.’ આ ઉપરાંત પહેલી લીટીમાં ‘અગુન્નપથે’ ને સ્થાને ફા ૩૪૬ અને ફા ૮૨૬માં ‘અજાણુ-અજાણુ’ પાઠ છે; ખીજી લીટીમાં ‘ના’વે માનમાં’ ને સ્થાને ફા ૩૪૬ અને ૮૨૬માં ‘આ-વ્યો માનમાં’ પાઠ છે; ત્રીજી લીટીમાં ફા ૩૪૬ અને ફા ૮૨૬માં ‘આતમાથી ૮૨૬ આતમથી’ અવલ વળ’ પાઠ છે.

ઉ.એ પાઠ્ઠીપમાં શબ્દાર્થ આપ્યા છે: “માનમાં-માપમાં. વળ-વિઘા, સમજ. કળ-કાનૂન, કળા. ૨ (અરખી મૃત્યુ. કાછ ફરે, પણ મોતની સજા “થયેલી હોય તે ન ફરે.” સ.એ આવા શબ્દાર્થ આપ્યા છે: “વજ-સમજ. કળ-કળિયો.”

ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આવા આપ્યા છે: “અગુન્નપથે-અજાણુ. ‘અજાણુ’ને શુરુ સાથે પણ લઈ શકાય. વાધ્યો-વધી ગંધો. ના’વે માનમાં-માપમાં ન આવે. રોગ વધી જાય તો તે માનમાં-કાજમાં ન આવે. પાઠાંતર: (ગદાનુવાદમાં પણ આપેલ છે)...આતમ-આત્મજ્ઞાન. વજ-મતિ, વૃત્તિ, હાલત, દશા; વલણુ. કળ-કાયદા, કાનૂન; અધિકાર, હોદ્દો. કાછ ગદલાય પણ કાયદા કે ફરમાન નહિ. અથવા કાછનું સ્થાન ભોગવતી વ્યક્તિ ગદલાય પણ એની ખુશીનો, પદનો અધિકાર એવો ને એવો રહે. કાછનો હોદ્દો વંશપરંપરાગત હતો. એના ઉપલક્ષમાં આ વિધાન હોઈ શકે.”

તેમણે કરેલો ગદાનુવાદ આ પ્રમાણે છે: “(હે અજ્ઞાન માનવી !) તું વલુસમઝથ’ શુરુ કાં કરી

હુંસે હા એક વખત પરાળા ઉપર ભાત પડી તે પડી, તે પાછો કેરી રીતે ઠાપડે (ન જ ઊપડે) (અઅણુ ગુરુનો) બ્રમ પેદા કરનારો ઉપદેશ એક વાર કાનમા પડ્યો એટલે તે દુઃ થવો મુશ્કેલ છે. અત્યંત વધી ગયેલો રોગ માપમા કે કાળમા ન આવે. (પાહાનતર : બાધો રોગ આવ્યો માનમા-અધો રોગ અભિમાન કે અહંભાવમા સમાય છે. અજાની ગુરુને ભામક ઉપદેશ માણસના દેહાભિમાન અને અહંકારને એટલા મોટા પ્રમાણમા વધારી દે છે કે તે દુર જ ન થઈ શકે) આત્મજ્ઞાન વિના માણસની મતિ કે મનોજ્ઞતિ પણ અવળી જ ભમે છે કાણ ભમે બદલાય પણ કળ-કાળના પદનો અધિ કાર-બદલાતી નથી ”

ઉપર નેનઈ ત્યા તેમ ગ્રપ્પાની બીજી વીટીમા ત્રણ પાક છે : (અ) વાધો રોગ આવ્યો માનમા, (બ) વાધો રોગ આવ્યો માનમા, (ક) વાધો રોગ નાવ્યો માનમા તેમાલી પહેલો (અ) પાક એક જ પ્રતમા છે, જેમા ‘ન’ ‘વ’ હોરાનો સભવ છે બીજા (બ) પાકનો અર્થ આવો થાય : “વધેલો રોગ અભિમાન (માન)મા આવ્યો, એટલે કે રોગ વધીને ઉન્માદ (સનેપાત) ધાગ્યુ કયો. તેથી આ દષ્ટાત આ રીતે બધે એસાડી શકાય છે : “બ્રમ હિત્વન્ન કદે એવો ઉપદેશ આત્મવચાથી રાગ વધીને થયેલા ઉન્માદ (સનેપાત)ની જેમ ત્રિતિઓ મત નથી (બહેડી) બધ છે.” ત્રીજા (ક) પાકનો આવો અર્થ થાય : “વધી ગયેલો રોગ માનમા (માપમા-કાળમા) ન આવ્યો ‘તેથી આ દષ્ટાત આ રીતે બધે એસાડી શકાય છે : “આવ ત નધી ગયેલો રોગ કાળમા આવતો”

૧. એવી રીતે બ્રમ હિત્વન્ન કનાગ ઉપદેશની ૨૭ દ્ર થતી નથી ”

૨) કરિયાક મા ૧-ગોશિલ ૧૦૦

અર્ધની દષ્ટિએ (બ) પાક પસંદ કરવા જેવો લાગે છે અને કુલ ૧૧માથી ૬ પ્રત તેની તરફેણમાં છે.

ત્રીજી લીટીમા પણ ત્રણ પાક છે : (૧) અખા આતમ વિના અવળી વળ, (૨) અખા આતમથી અવળી વળ, (૩) અખા આતમથી અવલ વળ ત્રિ.એ ‘સાર્થ’ બેશુદ્ધિકાશ’મા આપેલા ‘વળ’મા બધા અર્થ આપ્યા છે અને તેમાથી ‘મતિ કે મનો-જ્ઞતિ’ પસંદ કયો છે પણ તેને બદલે ‘વિદ્યા’ કે ‘સમજ’ અર્થ વધુ મધ બેસે છે. (૧) આત્મજ્ઞાન (જ્ઞાનમાર્ગ) સિવાયની વિદ્યાઓ (જેમકે સશુણ્વ ભક્તિમાર્ગ, હડયોગ મત્તિવાદિ) અવળે માર્ગે લઈ જવારી છે (૨) બીજી વિદ્યાઓ આત્મજ્ઞાનથી અવળી-બીજી દિશામા લઈ જવારી છે. (૩) આત્મ-જ્ઞાન વડે (પરમાત્માને ઓળખવાની) વિદ્યા ઉત્તમ (અવલ) ગણાય છે.

આના અનસ ધાનમા પછીનું દષ્ટાત આ રીતે બધે એસાડી શકાય છે : ધમેપિદેશકો ગમે તે જુદા જુદા ઉપાયો બનાવે પણ પરમાત્માને ઓળખવાનો એકમાત્ર ઉત્તમ માર્ગ જ્ઞાનમાર્ગ છે. કાણ (પંન્સાદ કગાગ) મદલાય પણ કાપકો મદલાતો નથી, તેવી રીતે ઉપદેશ આપનાર ગુરુ બદલાય પણ પરમાત્માને ઓળખવાનો માર્ગ બદલાતો નથી

આ દષ્ટાત પણ ચોથી વધુ પ્રકાર (૧) પાક સાથે સુચે ગત છે. વળી બીજા અને ત્રીજા પાકનો અર્થ બેઈ એ તેટલો સ્પષ્ટ થતો નથી. પરંતુ પાક ઈઈ ગણાય

(ક્રમશઃ)

વતનના પહાડોમાં

જયન્ત પાઠક

પાંખોમાં
આદિમ અરણ્યોના પવનો ભરીને
ઊડતા તમે
મારા આંગણની સામેના
ઘશાનિયા આકાશમાં આવ્યા કે
ઝીંકાયું ઇન્દ્રનું ચેંગીલું વજ્ર-
પાંખોના ટુકડેટુકડાં!
અહીં તહીં ચેરાયાં પીછાં તળેટીમાં તરુઓનાં
બન્ને ઘાયલ કૂંભોમાંથી નીકળી નદીઓ
મારા ગામને પળાળતી.
મેં તમને શૈશવમાં આંખો ભરીને જોયા છે :
આશ્રમતા અજવાળામાં સુવર્ણ-મેરુ !
અંધારામાં
આકાશમાર્ગે દોડતાં હરણાં પર તરાપ મારતા
તીળી ત્રાડથી
વૃક્ષોમાં ઊંઘતા વાનરોને ચમકાવતા
હેઠે પાડતા
ઉનાળાની સાંજે એકાએક સળગી ઊડતા;
ભૂખરી જડાઓમાં ધારાઓને ઝીલતા
ક્યારેક ભૂરા, ક્યારેક લીલા રંગમાં ખીલતા

શૈશવની આંખોને તમે હતા
એક ભયંકર રહસ્ય, અઘોરી જેવા-
જેથું તેથી વધારે તો સાંભળ્યું હતું તમારે વિશે
પગલાં માંડવાં અશક્ય હતાં
એ પાની દુર્ગમ દિશે.

*

આજે
આયુધની આશ્રમતી સાંજે
તમારી તળેટીમાં પહોંચ્યો છું
આછાઓછા વગડામાં
સાગડાનાં પહેલાં પાન પવનમાં ઊડે છે
અહીં તહીં દોર-બકરાં
રહીસહી વનસ્પતિ ચરે છે
પુરાઈ ગયેલી છુલ્ખ વાવનાં પાંદ-ઢાંક્યાં પાણી
ગોવાળિયાઓ પોશેપોશે પીએ છે.
ઉપર-તળે ગોઠવાયેલા પથ્થરોનાં પોલાણમાં
હૂં હૂં કરતા દોડાદોડ કરે છે વાયરા;
જાણકારની જગાન શિલાલેખો ભણે છે :
અહીં હતો રાણીબાનો મહેલ
-પુરાણી ઇંટો પર લાકડી ઠોકે છે-
આ એમનાં લગનની ચોરી

પથરના પાત્રમાં પૂર્યાં કંકુ ચોખા
આ રાણીનો ઢોલિયો ખુલ્લામ
ચાહની ઓઢી સૂતી હશે ચાહ જેવી
અહીં હતો રાજ-રાણીનો જૂલો
હથુ હથુ ગાન તાલી દેતું હશે રાન
—હજી ય બપોરે

ઠહે છે કે કોઈ કોઈને અળખાય છે કિચ્ડકિચ્ડ-

પથરની છાતોમાંથી તગતજે અળરણ
આખોમા લોકાય સો મો તીરના તેજ
મામનામે

કાન સુધી તાણી કામઠા

ઊભી છે આંધિવાનીઓની ચેના

કિલકારીઓથી કપાયમાન પહાડ-ગાડની કાયા

પણુછ તણાય, છટે સનન બાણુ

શત્રુની છાતી લોહીલુહાણુ

ઢોર વાળી જતા માથે

ધીંંગાણામાં અપ્યા શૂરવીર

તેમના આ વડથડ પાને પાગિયા-

અડી શિર, તહીં થડ, હાથ, યગ, અ કિન
ચાહા-સુરજ

બધુ છિન્નસિન્ન, કામના કુઠારાધાતે રજ રજ

*

શું મંબારણું? શું મ ભરણું?

ડપાડું છુ આ ઝોકે અળરણીઓ પથર

ઘાલું છું બલે જૂલતી ઝોળીમાં

પહી રહેશે ઘેર મારે નગરમાં, શો-કેઇસમાં

ચકચક એના અજવાળામાં

દેખાશે આ વનનના કુંગરા, સદનમાં, મનમાં-

મન ?

તે તો રહી ગયું પાછળ

વનની કટકકેડીઓમાં

પહાડપીઠે પડેલી પગલીઓમાં

દૂગલી બાવળ અને શુગળની ડાળીઓમાં

મૂકા લીલા તરણામાં

ખાલી ભર્યાં ઝરણામાં

ભટકતું રહેશે પહાડ ગાડમાં પવન જેવું

અધરાતે મધરાતે ત્રાડ રાડ સાલળતું

ઉનાળે ઊકળતું, શિયાળે શીતળ થતું

વગસાદી વાયરામાં ધૂણી જતું

પલ્લગતુ ગરજતુ ચમકતું

*

દેહ હવે બધું પાન, ખરી જશે,

અવ્યસ્થ આ મન

કલ્પમતુ કાળમીઠ અડકોમાં

ભવાન્તરો ભટકશે

-અસ્વસ્થામન.

ધ્રિયાંગસુંદરકાંડ

હરીશ મીનાશુ

(હત્તરાત્તરાધ)

ખીજમાં પ્રહાર ફફડ્યું ને કપાસના છાંડવામાં ઇન્ડ્રીવાળું પહેરણ તરફડ્યું એટલે માટીએ અંકુરનો જીલડો ખડાર કાઢ્યો ને લયની હીંગણા નેઠને મોં મચકોડ્યું : ખડાર બદલાંને પેંદલે કેળિયે Nuclear fission ની કરગર આવી છે ને અહીં તો તરબૂચના કિરમજી ગર્ભમંદિરમાં ગર્ભવતી સિસૃક્ષા ગ્રીષ્મઋતુ ગાળે છે. પાકેલાં ફળફળાદિના રસથી કવિ હણાયો છે, ને ખીલેલાં ફૂલોની ગભરુ ગંધમાં એનું સંવિદ્ બાલાં મારે છે. કિશમિશના ઓશિકે માથું મેલીને વાઈમય લગાર વામકુક્ષિ કરે એ તો જાણે સમજ્યા; પણ આણે તો પક્ષીઓના છત્રદળમાં લગારો કરીને છગાર સમઘટિને ધૂતપે કરી નાખી છે. ઘઉંની રોટલી વિશે કવિતા કરશે ત્યારે જ ખગર પડશે કે ધતોરીકી, સાણસને મૂલાધાર તો ગોળરની ગોટલી છે !

સખૂર ! સખૂર ! સમગ્ર ભાષાને વ્યાકૃત્ત કરવાનો એક વિધિ કરીને, ધ્રિયાંગસુંદરે તજનાં લાકડાંની ખુરશીમાં બેઠાં બેઠાં જ હમરુ વગાડ્યું; લયના લગેશરી અવાજે ખોખારો ખાધો, સખૂર ! ભૂરી પ્રજા તૂરી પ્રજા પર હુમલો કરે છે તે ધ્રિયાંગસુંદરને મન હાથ વડે સાધળ વલરવા જેવું કૃત્ય છે. એનાથી ઇન્દ્રનું શરીર overall રાજ થાય છે. વળી અભ્યુદય થશે તો અખરોટના ઇજ્જામાં બેઠેલો યમુદાય બચી જશે તેની ખાતરી સહુને શબ્દ આપે છે — ને કે, કવિતાનાં પિયેરિયાં આંઝરની વૂઘરીના ઘરમાં ઘણાં વધેથી ભાડે રહે છે; વળી કલગયદિને ટેકે ટેકે કવિતામહર્ષિઓ હજી શંખજીની મૂંછો ફફડાવતાં, પારિતોષિકા નામની ઘોળેશરી વિપકન્યાને ચુંગન કરે છે; તદ્વપરાંત વિવેચકોને રસચર્ચણા માટેની હંતાવલિથી વિશેષ કીમતી એવા હાથીદાંત ફટી નીકળ્યા છે, તથા રાગોટા નાણુતા કવિનો ચહેરો હાલ ચાંદનીમાં તતડી ગયો છે — એટલી વાત સાચી...

શ્રી સૃષ્ટિએ ઘાઘરો ખંજેરીને છાંછિયું કર્યું : ક્યાં છે કવિનો ચહેરો ? એ તો છેલ્લાં ચૌદ વરસથી વેકરવો થઈ ગયો છે.

એક સેકન્ડ માટે ધ્રિયાંગસુંદરની બકુલગંધ ખોચીમાંથી anticlockwise ઊગી નીકળેલું તેજોવલય ડઘાઈને કીમ થઈ ગયું. પણ તરત જ જાન સંભાળીને ધ્રિયાંગસુંદરે શિરીપકૂલના રેવા વડે દાંતમાંથી કીલયા રામગિરિ ખોતરી કાઢ્યો ને ધરી દીધું એક આદળમ તિર્યંગીતિનું.—

તિયંગીતિ

।

(Teenager કવિ, એક લેન્ડસ્કેપ)

ચંગેલીને પાંદે

ઝાકળના વલ્કલ પહેરીને બેઠી ગજલકૃપાંદે
કમલપત્રમાં પલય, કીડીને ચરણે નેપૂર ધાળે
જૂલે મુદ્દામય મલય, કવિવર સરવે કાન વિશાળે

કલરવ કોમળ ટીપે ટીપે

મોતી છણકો કરતાં છીપે

પાંદડીઓમાં ગંધ પ્રવર્તી

સંવેદનની ત્રાપ સમીપે

નિર્ભરવની વ્યથા સમેટી છંદ વડે શું છાંદે

ચંગેલીને પાંદે

ખરતું થીંછું મહે, સ્વજન! વિશ્રંભકથા વ્યાકુળ
લીલો વાચુ વહે, થીંટાળી પોપટનાં પટકૂળ
વાચા રમ્ય વિલસતી નભની
ચુંબનમાં છાયા સૌરભની
મિષાંગસુંદર ભરીસલામાં
લાજ લૂંટે કોમલરિપભની

કાગળ મધ્યે કુમુદિનીનો સ્પર્શ મળ્યો આંદે

ચંગેલીને પાંદે

॥

(પરંપરાયણ કવિ : એક ગજલગીતિ)

જીભ જૂરી પડી જૂલણા છંદમાં
નીપળ્યો હોઈનો અર્થ આનંદમાં
મળ્લ તે પદ્યાણ્ણિ બળ્યદ, પાણ્ણિનિ
સ્પર્શ તો વિકસ્યા આજ સોગંદમાં

તકે તોરયા પછી તરફડી તુર્યામાં
 ઇન્દ્રની સાહ્યળી સંઘર્ષુ સૂર્યામાં
 નેત્રથી નીતરે તેજદૂતા ગઝલ
 વ્યક્ત કર વેદના આજ વૈદ્યર્થમાં
 સ્ફટિકના પાત્રમાં કાવ્યને સંઘર્ષુ
 કૌમુદી કંપતી જેમ નિસ્ત્યંદમાં

વિશ્વ વીતી જશે : મોર જોડ્યા પછી
 આ ઋતુ વીતશે જેમ માધુર્યમાં
 હુંચ અંતે વસંતે વસું શબ્દથી
 અદ્ય થૈ જોગળું આજ પ્રાચૂર્યમાં
 ગુલછડી જેમ આ કલ્પિત કર ગ્રહી
 આજ સુંદરદ્રિષાંજે સર્વા સ્પંદમાં

III

(ઠાકે કવિ, એક મૃદંગગીતિ)

નિશ્ચિનો આ મહેલ, મહેલમાં
 અંશયથી શોભાયમાન શ્રી કાગળનો બાજેઠ
 કોણ મિરાલયું બારાખડીએ અકુંબઝૈયાં સચરાચર શોભયું મોઝડીએ અકુંબઝૈય
 કપોતકદંપનથી કાંતેલી મૂઠ કવિતા ગૂઢ ગરજતી ખાલી ખડિયે અકુંબઝૈયાં
 બૃહસ્પતિના પિંગળપોચા પેશી સરખા હોઠ
 અંશયથી શોભાયમાન શ્રી કાગળનો બાજેઠ
 સૂપડકન્ન શ્રુતિકન્યાનો અજળ કામરૂદેશ અંકુબમ
 નાગરતમણી કવિવર નાચે, તણ જરકશી વેશ અંકુબમ
 છવ બળે તો પડે લવંડર કાગળ લયને દીવે ઝૈયાં
 બાબરની ખિસકોલ જોહના મનમાં મધુપ્રમેહ અકુંબમ
 તને, તબલચી ! શબ્દ પીડે વ્યસ વજનારીને વેહ અકુંબમ

કદપવલ્લરિ મનમાં વાવે ઝકુંબજૈયાં કોમળ કાનોમાતર ચાવે ઝકુંબજૈયાં
તર્કશિરોમણ કૂંક ફેરવી મૃણાલદંડે હિરણ્યનું સ્પર્શેલ બળવે ઝકુંબજૈયાં

નિશ્ચિનો આ મહેલ, મહેલમાં

દ્વિખાંગસુંદર હજી યથાવત્ રહ્યા ઠોડના ઠોડ

મંથયથી શોભાયમાન શ્રી કાગળનો બાળેડ

IV

(નિઃશબ્દ કવિ, એક સંગીતિ)

વાયુ જૂરે. ને જૂરે સુંદરદ્વિખાંગ.

જૂરે ઇત્તિ. રે કંઠે હથેલી જૂરે.

જૂરે કવિનામાં રેશમનું રૂસલું.

વન જૂરે. સ્નાન જૂરે. વેલી જૂરે.

ડાળે દોલાયમાન વેલુનાં ફૂલ. સાંજ નીતરતી રેણુવિલાસમાં.

દ્વંદ્વીમાં ચાલની. રે સંપુટે સુખ. ગંધકૂંદીઓ ફરતી પ્રવાસમાં.

લોચન મીઠ્યાં રે મોરપીંછાંની માલ્યળીમાં.

પલકારે ઝાકળની હેલી. જૂરે....

...ચુંબનનો દ્વીપ. કને તારી ત્રિજુક. ત્યાં જ શોભે તે સપનું પ્રવાસનું.

લયના હુકલ નિશિકંપ ઝરે. તોળ્યું તો શ્યાહીતું બુંદ સવા વાલનું.

ચૂંદી બાણું ને પારિજાતક સ્વરૂપ.

મરુસાથગમાં શ્વપચાપ કેલિ. જૂરે....

V

(Idiot કવિ, એક હાસ્યોત્તેજિકા)

સુંદરદ્વિખાંગજીનું બાય વરઘોડું.

કે પગલાંમાં ઘરજાત દડયાં રેં લોલ

લ્યા, જેરીને સંતરાની છાલનું બેડું

તે ત્રીડ ત્રીડ પરવત ચડયા રે લોલ

કે સૂપડાથી ઝાટકયા તે ચોતીના મૂકા

ને આંખમાં કસ્તર પડ્યાં રે લોલ
લ્યા, કેવડાની કરવતથી વાદ્યા અંગૂઠા

ને પીંછાનાં બજતર જડ્યાં રે લોલ
કવિતાનાં ઢેકાં કનક વિદરૂમના

અઢારે આંગ કેવાં ઘડ્યાં રે લોલ
લ્યા, કુંબળા કાંટા જાળ્યા કદપદુમના

તે લખકારા લેવા પડ્યા રે લોલ
ગિલોલ વડે કુંગોળ્યા વાદળના પોલ

ગગનમાં ગોળા પડ્યા રે લોલ
લ્યા, કામરૂને દેશ જઈ વગડાવો ઢાલ

કવિવરને ઝોળા ચડ્યા રે લોલ
ઝડા તે ડાળખીને મૂઠ પછી મારી

તે જીવના કાચર પડ્યા રે લોલ
લ્યા, ચુંદરઘિયાંગળની જીભે ધુભરી

ને હાંનયાને આંઝર જડ્યાં રે લોલ

VI

(મૂઠ કવિ, એક કરુણિકા)

એક દિગ્મૂઠ કવિ

રચનાનો રજેરજ ધ્રાણુમૂઠ અનુભવી

ગર્ભ વિશે અધોમુખ કવિતાની ચીર ચાળે

ગંધ નહીં આવે, - કચડાં રવિ

આંખ જેની તૂટીભૂરી

હિરકચ્છા હોઠ, વળી જીભ જેની કચસૂરી

કાન મહીં કસ્તૂરી

મુકુરમાં માથ નહીં મગરૂર મૂછે ભર્યો છંદપદુ દહેરો

જેની ક્રમને ઉલંઘી જતી છવિ

લયમાં વિલય પાસી ચુદને ચ રાખે જે મુલતવી

એક દિગ્મૂઠ કવિ

કપટી મહિર મધુ

ખડિયેથી ઝૂંટી લલે રાહ જુએ નવવધુ-

પ્રિય જેને નળ વધુ
 સરખતી મૂરછામાં માનમરતણા ભૂલી મોરપીંછ ટીલડીમાં
 ઢળી પડ્યો ધાવણુને લજવી
 મુહરધિખાંગ યતિભંગ કરી ખાતાવહી ખતવી
 રચનાનો રજેરજ ધાણુમૂઢ અનુભવી
 એટ દિગ્મૂઢ કવિ

VII

(મૂર્ધન્ય કવિ, એક પ્રચલિત)
 કવિવર

છવ નાળવે ચોંટ્યો
 તેથી
 મંદમંદ મૂર્ધન્ય
 પરચોટાથી પિંગળ તોળી પ્રકટાવે પજન્ય
 વસંત પોતે જેની રમ્ય ચિણુકે પોત પ્રકાશે
 અસ્તાવ્યજમા શબ્દ ઢળે તો પાંપણ ઢળતી પ્રામે
 સ્પર્શ કરે ત્યાં નગર દીસે
 પેલ હતી જે વન્ય
 મંદ મંદ મૂર્ધન્ય
 સભર સુરાહીમા તમનગતી ભાષા છે કે ભાંગ
 સુંદર સમજ સરી અંજળિ ત્યાં તો સકળ ધિખાંગ
 દેહ્યગ્નિ ડોલે દિગ્ગજ શૈ
 હવે મમદિ ધન્ય
 મંદ મંદ મૂર્ધન્ય

VIII

(વિદગ્ધ કવિ, એક ચેરટલેન્ડરકૅપ)
 અમીં રે ગનપાવડના માણસો....
 ચોડા સુંદર છે'યે અઝા છે'યે ધિરખંગ
 જેને તોપચી બહાલો ને બહાલો સાણસો

મારે તે આંગણ દિરોશીમજાનું ઝાડ
 ઝૂલે મહાનાં પાંદ ઝૂલે દધિચીનાં હાડ
 મોગરા ચે ભડથું થૈં જિયાં
 કાળો કારતૂસ બન્યો ફૂલો દેશ
 ભૂરા ભડવાને માથે રાતું રમતું

લીલાં ચેલકા બાળીને પાડી મેંશ
નકશા રાંડયા તે જોડી બામણી

મારા ગામમાં બચી ના જોકળગાય
અરેરે મારા ગામમાં બચી ના જોકળગાય
એકલો ભાયાત ફૂંકે કાયરો -

એને તેડવાને આયાં છે મસાણુ સો
અમીં રે ગનપાવડરના માણુસો....

તરણાં ઘોટીને મૂશળ ઊગતાં
ભોમકાની ખસી ગઈ ઠેઠ આંખોઈ
બળતણ ખૂટ્યાં તો મનખા મોકલ્યાં

રાતુ' દ્રાશલેટ બની ગિયાં લોઈ
શેપટાં ઉખાડી દીધાં આભનાં
જેણે ચેહમાં નીચોવ્યાં પૂમડાં ગાભનાં
નિત પાંચ ઝુડી બંધૂકોને ફૂંકતી

મારી શિકેતેર પેઢીઓને જોઈ
ખાખી ધૂમાડામાં ધરજતી જોઈ

મેણુનો ચે ટોટો પીસી આટલું
અમીં લખ્યું તેને ઝાઝું કરી બાણુસો
અમીં રે ગનપાવડરના માણુસો....

વહ ચોથનો ચંદ્ર ખીલ્યો એટલે તાજી ફૂટેલી બંધૂક પર ઊજળી ચાંદની પથરાઈ
ને ઈશ્વરે નિરપેક્ષ બગાસું ખાધું. ભૂખરી વનકેડી પર એક મોરખીંછું અને એક રત્નજડિત
સુકુટ પડેલાં હતાં. બધા કવિઓએ બંધએસતા સુકુટો ધારણ કરી લઈ પાટનગર ભણી
મોજડીઓ હંકારી મૂકી. આ દશ્યમાત્રથી મને ને કદંબના થડને ધ્રાન્કો પડ્યો. બે
પાંચ ફૂલ અકાળે ખરી પડ્યાં ને માણુસની છાલ ઝેખડી ગઈ. નેચરલ શેઈડના કાગળ
પર કવિતા જેવી કેમળ ખરીઓની છાપ ઊપસી આવી. બે ત્રણ ગુજરાતી જેવા લાગતા
માણુસોએ અંદરોઅંદર ગલીપચી કરી ને શબ્દની કુલડીમાં ગોળ ભાંગ્યો. કવિઓના
દહડના પિંગળ રેલવા જેવું માસિમ આવ્યું ને સૌ ખૂબ ખૂબ ખુશ થઈ ગયા. પણ હવે
વાચાનો વ્યાકુળ ગર્ભ નહીં બંધાય એટલું ય દીવાં જેવું ના સમજાયું ?

ધ્રિખાંગસુંદરે વારંવાર સમજાવ્યું કે ભૈલા, સર્જન તે ઉત્સર્જનનો દેખતો મનોહર
પેટાવિભાગ છે. પણ આ સાંભળીને ઉલટાતું બધાયે કરકરાં પાંદડાંથી એને લાવરાં
ભરી લીધાં.

હજણા રો' હલાધિયાઓ, શરીર ધીકે છે તો ચ ગયા જનમના શકટનો ભાર
અતારે શીદ તાણો છો, મારાં બાળુડાં ? મનોમન આટલુંક કકળી ઊડી, વગર જોડ્યે આપું
નભ ઊંચકીને લસરતી જોકળગાયની લયમૂર્તિમાં ધ્રિખાંગસુંદર સમાઈ ગયા. *

* ધ્રિખાંગસુંદરકાંડ નામક કાવ્યનો સ્વતઃ સંભવા અંશ

દુર્ગની દિવાલો/રાજેન્દ્ર શાહ

દુર્ગની આ દીવાલોમાં અણુએ અણુએ અંકિત થયેલી
લહુ' છું ઊધઈની લિપિ.

મારાં જ્ઞાન-શુભાન-પુસ્તક ખોયાંના પ્રસ્તરોનું

વિરાટ સ્થાપત્ય...

એને કેન્દ્ર

હું

ચક્રવર્તી

વિસ્તૃતિને ઝંખું છું આલંબનની નિબલતામાં !

સૂર્યનાં તેજથી અંનયેલી આંખ બ્રહ્માંડના વૈભવથી
વંચિત રહી જાય છે.

અંધારનું નેજાપુ'યે થાય છે ઉપલબ્ધિનું ઉપકારક.

રોજ રોજ હું મારાં વસ્ત્રને ઉતારું છું;

અંજો અંજને સ્વચ્છ રાખવા.

નવાં ધારણ કરીને એને ય ઉતારું છું.

એમ જ અગામી કરવી પડશે દુર્ગની દીવાલો.

બહાર નીકળી જવું પડશે

મારે

નિરાલંબ

અવકાશના અપરિમેય ઉઘાડમાં.

— શું થાય શબ્દને ? / હસમુખ પાઠક

એને વાપરે, કટકા કરે, વેરવિખેર કરે,
જેડો, ફરી ટુકડા કરે, ફરી જેડો, ઊભા આડ
લીરા કરે, ચૂરા કરે, તેમ તેમ એ વધતો જાય,
ઝીણો ને ઝીણો થતો જાય, પાતળો
મજબૂત અને સૂક્ષ્મ થતો જાય, કઠણું કાતિલ
અને કારણ થતો જાય, બહુ બહુ જોર કરે તો
અંતે એ તમને તોડી, ફેંસી, લીરા, ચૂરા, રાગ કરી
કૂંકમાં ઉડાડી દે અને પોતે ?
પોતે ફરી નવા ગર્ભમાં પ્રવેશે
અંગ, ઉપાંગ. લટકાં, હાસ્ય, રુદન-ભયુ^૧
ફરી નવું શરીર ધારણ કરે,
ફરી કોઈના ગળામાંથી ગહેડે,
ફરી કોઈના અવાજને જગાડે
ફરી કોઈના શ્વાસમાં, લોહીમાં, વાણીમાં
છંદની જેમ ધબકે અને
કોઈ જો એમ માને કે—
શબ્દને હું આમ રમાડું, શબ્દને
હું આમ ઉલાળું, હું આમ પડકારું
હું એને નવું ઇવન આપું, એના આમ
કટકા કરું, એને ધતિરતીતર વેરવિખેર કરું
હું એના આમ લીરા કરું, આમ ચૂરા કરું
જુઓ મારો જાહ,
જુઓ મારો જાહ,
જુઓ મારો જાહ
ત્યારે—

મારી શેરી

યજેશ દવે

જ્યાં ગાળક બાપાની પહેલાં ગાળ શીખે છે,
જ્યાં દિવસે અંધારી નવેળીમાં પ્રીત સ્ત્રીઓ નજર ચુકાવી
પેશાબ કરવા જાય છે ઝટપટ,
જ્યાં ચાર વરસની છોકરી હાજત જતી વખતે
આખરૂં ઢાંકે છે ઢંકા ફોકથી,
જ્યાં આછા કણસાટથી બળરતું શરીર ઊઘરેટાયેલી આંખે
આવતી કાલના સૂર્યની રાહ જુએ છે
વરસો વરસથી.

વરસોથી પૂજનો - હીલથી તો વધુ જમાનાનો ખાધેલ પીપળો.
પીપળા ફરતાં આંટા મારે બળડપાંચમ ટોશીઓ.
ઝાડગતા બોબા મોંમાંથી ફસડી પડતાં પ્રભાતિયાંઓ.
રાતપાલી કરી આવેલ કાંતિભાર્ગના મોંમાં સૂર્યનું સળગતું ઢંકું
આળસ ખાતી વખતે દડી પડે છે રોજ.
ને તેમની
બગલનો ઉભાયેલો અંધકાર તેના ગંદા બુખે
સૂર્ય સામે કરે છે ચાળા.
પંદર પૈસાની ચા ને સાથે દુકાનદારની ગાળ માટે
સવારથી જ થરૂ થઈ જાય છે વિનુ અને ફાફની દોડાદોડ.
રાતને ખીલે બંધાયેલ ખેડૂનની બકરી હાથ કરતીક
દોડી જાય છે પામેની શેરીમાં એકવાડ ચરવા.
લથડતા બે પગ રજળતા બે હાથને લઈ
નીકળી પડે છે રોજનો રોટલો રળવા.
રેડિઓ પર રેડિયાળ ગીતોના રીડિયા,
કાળા કામગ્યોની કકલાણ,

ધૂળિયા ઝાડમાં ભરાઈ ને બેઠેલી કેટલીક ચંકલીઓ.

રહી રહીને ઊડી જવા મથતી

ઝાંખરામાં ભરાયેલી ફાટેલી પતંગ,

ડુંગળી, લસણ ને શેકાતી રોટલીની વાસની ભીડ.

અલપઅલપ ઊઘનું ઝોકું હાડ હાડ રાંડ મર મૂઈ

રસોડામાં દૂધ પીતી મીંદડી ઠેકી જાય બેચાર ઠામનો ખડખડાટ કરીને

એઠાં વાસણમાં મોં નાખતો કૂતરો

નળિયાં પર પહોળા પગ કરી બેઠેલો તડકો

ને

નવેળીની ગાંદી ગટરમાં પોનાનું મોં જોતો સૂર્ય.

મસ્જિદના બે સફેદ મિનારા આકાશની છાતીને તાકે છે શૂળીની જેમ

મુલ્લાની ખાંજ મસ્જિદની દિવાલ સાથે અફળાઈ અફળાઈ ને

વેરાઈ જાય છે ચારે તરફ

લોખાનના વેશમાં આવે છે દૂરનો દરવેશ.

ધૂપની વાસમાં ચાચર ચોકમાંથી રમજૂમ રમજૂમ

બહુચર અંખા ઊતરે છે કોઈ ખોરડાના ખૂણામાં

અંખો અરીસો ને અરીસાથી ય અંખી મરિયમ

અરીસામાં જુએ છે તેના લમણમાં ફટી આવેલા ધોળા વાળ

ને પછી બધાં મરઘાંબતકાંને ખુચકારી ખુચકારીને

પૂરી દે છે પેટીમાં.

બકરીને કાન ઝાલીને લઈ આવે છે ગકુરમિયાં

બારીનું નેજલું ઊંચું કરી રાહ જુએ છે એક ઘર.

સાચરનની સાથે જ બદબદવા લાગે છે શેરી.

સંડાસની ઓરડીમાં સંનાહેલ શીશો

ગટક ગ....ટક ગ....ટ....ક

પથથરજડી શેરી પર પરચુરણનો અવાજ

પાંચસાત પાસા કે શુલામ, રંડી ને બાદશાનું રાજ.

જલતા-પુઝાતા ટોપકામાં ચમકતી લોહપ આંગો,
 વક્રરેલા પશુને વશ રાખવા લેંઘા વહૂરતાં વહૂરતાં
 મહુ છટા પડે છે.

આવતી કાલના રંડીના કે જીતનાં સ્વપ્ન જોતા,
 ક્ષતિમાં કોઈ લક્ષ્યા સાથે રમીની છેલ્લી ગીમ રમીને
 ફરી પુરાઈ જાય છે તેના કાળખીંદ કિલ્લામાં
 ને છળી મરે છે રાતે
 તેનાં ગળેલી કેરી જેવાં સ્નન જોઈને.
 ણિલાડી પહેરા ભરે છે મૂઠો પમવારતી પમવારતી.
 અંધારી નરેણીની ઉભાયેલી હવા ભાગી છટે છે
 બ હવસખોર છોકરાઓની ચુગલી કરવા.
 કોઈ દુઃસ્વપ્ન જેવી ચીબરીઓ આથક્યા કરે છે આમથી તેમ
 આ તારથી પેલે તાર
 ફળિયાના લીના અંધકારમાં પાજરામાં આળો મીંચતો પોપટ યાદકરી લે છે કે
 કહી એક કાળે તે હતો વિદિસા નગરીની ગણિકાનો માનીતો પોપટ,
 કામસૂતના પાકથી આવકારતો પ્રેમિકોને
 તારની પર બેસતો પ્રેમિકોને
 પંગમાં ઘૂંઘરા ધમકતા
 દોમ દોમ સાઘળી હતી
 ને હવે
 છળી મરે છે વંડી પનની ણિલાડાના પેંતરાથી.
 આ શેરીનો એક છેડો ખૂલે શિકાગોના અખળામાં
 ને બીજો છેડો ખુલે કલ્કત્તાની બસ્તીમાં.
 સામ્યવાદનું હજ શેરીમોગડું ચાલે ખચ્ચ
 ખચકાતું ખચકાતું;
 સમાજવાદનો પોપટ પદયા કરે હમદમ હંદરામાં.

શેરીનો ફૂતરો એ મત પત્રક પર સિલ્કો ભારી શકતો હોત
તો

તેને પણ કાપડનો તાકો મળ્યો હોત-

તે પણ પાંચ મીટર પૂરો હોં।-પણ આપણે શું?

શુભાળ્યો સાલ્યો.

દિવસ પછી દિવસ

રાત પછી રાત

ને

સઢી પછી સઢી

આકાશની ઝાઢી ખારીમાં ઝેઠેલો એ

બાણે કે જુઓ છે તો ય જોતો નથી.

મારા ખભા પર લટકતા હે સિદ્ધહસ્ત વૈતાલ

તું પૂછીશ નહીં

જેવાનું હુઃખ છે ને જાણ્યાનું ઝાઝું.

ઇ. પૂ. પાંચસોમાં કુકુથા નગરીમાં આમ જ હતું.

ને

આમ જ રહેશે એ હજાર ને પાંચસોમાં પણ.

તારે પૂછવું હોય તો પૂછ

પણ જવાબ હરગીઝ નહીં આપું,

તારે મારું મારું ધડ પરથી જુદું કરવું હોય તો કર,

મારા રાઈ રાઈ જેવડા ટુકડા કરવા હોય તો તેમ કર,

ભલે મારો અનુત્તર જ મારા શિરચ્છેદનું નિમિત્ત બને.

આમ એક જ ડાંગ પર કાચાકાચા લટકી રહેવા કરતાં

રાઈ રાઈ રોળાઈ જવું મારું

તારે તેમ કરવું હોય તો ભલે તેમ કર;

પણ જવાબ-

જવાબ હરગીઝ નહીં આપું.

ગતિમય સર્ગ^૧ ઉશનમ્

કશામાથી કાંઈ કશું નીકળી ક્યારેક ગયું છે
પ્રયંતે આવેજે, નીકળી ગયું તે નીકળી ગયું;
વળ્યું ના એ પાણું, અવિગત વધી આગળ ગયું
દિશા તોડીફાડી સંમરુ વીજને વેગ વહ્યું છે।
કળાયે છે માત્ર પ્રગળિ જ, વીંછી ઝડપ થતી
ગળિ જે ગુંજતી અચુત ઉડુની ઘંટડી વતી।
ગળિ જે ખેચાઈ જતી જરી વળાકે વળી જતી,
થતી વચ્ચે વચ્ચે રચલયથી ઉપાયિત રળિ;
ચક્રયું છે હેવાટે બધું ન, વમળાતુ વલયમા,
કશામાં જેમીને નીકળી જતું મંકુલ લયમાં;
નથી છેડા સામે, જયડી થી નીકળ્યું, તેનું ય કઈ
લઈને સંગાયે, પથ મળ્યું ય તે ભેગવી દઈ;
અડી કયાં થંભ્યાની પગ જ, જનનીફળથી સરી
પ્રવેગું ભૂરામે અવર ગતિમયે ફરીફરી

હવે
મધુકાન્ત કહિનત

બધું જ
ઝળી નાખવું હતું
એટલે તો
કાંઠે એમી
ભાગ્યાકે આગળી ઘોચી
કળાયેલે જળમાં.
હવે
નાકી રહ્યો છું
મને
જળને
ને
વહેતી આગળીને...

૨૪] કવિચંદ્ર માન-મેથિલ ૧૯૮૫

ભરાઈ પડી આંહી કયાં દેવલ મોદા

ભરાઈ પડી આંહી કયાં? શ્રવણ નામ આસ્વર્ગનું ..
પડ્યે, થનગની રહી તાલી પહુંચવા, પૃથ્વીથી
તમારી સહુની વિદાય લઈ શીઘ્ર નાસી છૂટી,
યથા કીલક દોરડા મહિન ધેનુ નામે ત્યન!
પહોંચું તહીં તો રહ્યું ઘડીમાં ખૂસી જાય, ને
દિમત રળિયામણા કુંગર દ્વરથી, પથથો
નજીક જ જતા ફીકા; ભેજળું એટલું એ બધું
નંતું જ દ્વધ, માત્ર એક રતી અંધ ચૂના તહી
પરન્તુ અવધાય શું? અહીંથી કેા દિ' ટાય શું?
કદી ફરીથી અડવા પૃથ્વીના ય ભેવાય શું?
જૂને ઘર વમાય શું? સ્વજનને મળાયે ય શું?
અને શિશુની માથ આગણ મરી ફીડયે ય શું?
જવાણું ધઈ યાત્રિણી સુજથી કેા નવી વાટની,
અને હું ઘરની મટી, બની અતલ્લીના ઘાટની!

ગોકેશુ
દલપત ચૌહાણ

પ્રભાવના પ્રથમ કિરણને
ખભે લઈ
એક વૃદ્ધ તુવેરના ગેનરને માળે
દેખા દે છે.
હો..હો.. હા..હા..હેઈઈ..ના
અવાજથી વગડો જાય છે ભરાઈ.
કલકલિયો, લેલા, કાખરના અવાજ
આવે છે, જાય છે.
હો..હો...હા...હા...હેઈઈ...ને
હાથ વીંઝાય છે ને ધમ્મમ્..અવાજે રસી ખેંચાઈ
ગેનર આખું ગોકેશુ બની જાય છે.

નથી મનોહર ત્રિવેદી

એક પણ સ્થળ આમ હકકેક નથી
ચિત્ત છે આ દોસ્ત, મંદિર મઠ નથી.
નખ થકી લીલા ઉઝરડા નીકળે
જોઈ લે છાતી ય. સુકી લડ નથી.
લોક છોડી જાય છે. એ કારણે
આદમી ભોળો, પરંતુ શઠ નથી.
દ્વાર પેઠે હોઠ ઊઘડશે તરત
ગાંઠ તેં વાળેલ જે નીંગઠ નથી.
વાતવાતે આમ સિકકો ફેંકે મા
શવતરનું નામ કંઈ ચતખઠ નથી.
એટલે ખેંચાઈ આવ્યો છું સ્વયં
તાંતુ તૂટી જાય એવી હઠ નથી.
સાંજ વેળા રોજ ઢાળું છું છતાં
આપને મન આંખ એ બાજઠ નથી.
ક્યાં સુધી ઊઘું મનોહર, છેવટે
સ્વપ્ન છે એકાદખે, લાગઠ નથી.

ગઝલ કૃષ્ણ હવે

મત્સ્યનું હોલું કદાચિત્ત સંભવે સળવળ સતત
આમતો ગાળ્યાં કરું અસ્તિત્વનું આજળ સતત.
કોણ જાણે કેટલી કળદ્રુપતા જોઈતી હશે ?
યુગ થયા ખોડાઈ છું આલ્યા કરે આ હળ સતત.
એક આંસુ આંખમાંથી આખરે ટપકી પડ્યું
હયો, કહો ચાલે તમારું ક્યાં લગી આ છળ સતત.

પ્રસર હવે અશોકપુરી ગોસ્વામી

હે સ્પર્શ ત્વચા પર નહીં; તળમાં પ્રસર હવે,
તેજની તીક્ષ્ણ ધાર થૈં પળમાં પ્રસર હવે.
તરવું ત્યજી તણાવા હું આતુર હોઈ છું,
તું પણ પ્રળબ બનીને વમળમાં પ્રસર હવે.
કેવળ દિશા બદલ પછી બદલાય છે દશા,
કાદવથી નીકળીને કમળમાં પ્રસર હવે.
હે અંધ આંખના તિમિરા! લે, તેજની કણી,
જળહળ સ્વયં થઈને સકળમાં પ્રસર હવે.
પ્રસરી જવું એ ઐષ્ટ છે મુખની અનુભૂતિ,
મૃગજાળનો અર્થ કૈં નથી જળમાં પ્રસર હવે.

હે ગઝલ અશોકપુરી ગોસ્વામી

હું ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં, જઈ શક્યો છું ત્યારથી
હે ગઝલ, જે શબ્દ સરખો આપણો છે સારથી.
બંધ પાંપણ જેમ બિડાયેલ ઘરનાં બારણાં,
હે પ્રતીક્ષા. સૂર્ય પણ ઊગે નહીં અત્યારથી.
ક્ષણ સમજવામાં સદી ગૈ તોય ક્ષણ સમજાઈ ના,
હે સદી, કર અર્થ ક્ષણનો તું હવે વિસ્તારથી.
જેમ રૂનું પોટલું લીનું થતાં ભારે થશે,
હે સ્મરણ, એ વાન લાગુ આંખને થૈં ક્યારથી ?
હે અભાવ્યું એક સ્થળ; આદ્યા વિના
પહોંચાય ન્યાં,
હે મરણ, સમજાવ થાકેલા ચરણને ખ્યારથી.

ગીત દિલીપ ભેશી

ખિલખિલ ખિલખિલ થઈ જોએ દિલાર્થ ગયો

હિજરાવું શું છે-નો દંટેરો લજવાના ચહેરાથી ગામમાં પિટાર્થ ગયો.

પગમાં આખું ચ ગગન આજોટે અણસારે એવી છે ગંઝરની વાચા
કુમકુમની છાત્લકથી ચહેરો લીંપાર્થ ગયો, પગમાં એ સ્થવારા ગાચા....

ઝરમરના મુખમાં ને મુખમાં શુકન લઈ પડછાયો ઘટઘટ પિવાર્થ ગયો....

હિજરાવું શું છે-નો દંટેરો લજવાના ચહેરાથી ગામમાં પિટાર્થ ગયો....

ફૂલોથી કાટકાટ વાયરો એલીને એક ટહુકો પલ્લુ નબને નચાવે
મોસમનું ધજન તો એવું કે પંખીઓ મામે પૂરે ચ અહીં આવે....

ઝતુઓનો વાયસ કંઈ દેલાતો હાળ બની રૂંવેથી રગરગથી ફેલાઈ ગયો

હિજરાવું શું છે-નો દંટેરો લજવાના ચહેરાથી ગામમાં પિટાર્થ ગયો....

ખિલખિલ ખિલખિલ થઈ જોએ દિલાર્થ ગયો....

જોયા કરીએ મનીપ પરમાર

ફાણ મોજાં દેન સૂરજ માછલીના આ તરફ પછડાટનો છાયો પડે જોયા કરીએ.
એકલાં પગલાં પડી રહેતાં મમંદરનાં, સૂકા ચળકાટનો છાયો પડે જોયા કરીએ.

આપણે પેલા જનમમાં કાચના માણસ હઈશું, આરપારમાં તન ઉઘાડું મન ઉઘાડું,
કચાક અથડાના પછી તૂટી જતાં એ તૂટતા ખખડાટનો છાયો પડે જોયા કરીએ.

એક માણસ ચીસ પાડીને જનાવે પેટ ખાલી એક માણસ ચીસ પાડે વચ્ચે માટે,
એક રોટી કેટલાં ખાશે વહેંચી એ બધા લોલાટનો છાયો પડે જોયા કરીએ.

તું દુઃખી છે હું દુઃખી છું જાણ દુઃખી પંખી દુઃખી ને સાચી આલમ દુઃખી ભગવાન દુઃખી
સૂર્ય ઊગે આથમે છે ને કણમતી રાત પર રથવાટનો છાયો પડે જોયા કરીએ.

પરચરોના સ્પર્શથી હું ઐ ગયો છું દેન જેવું કોણ પગલા પાડવા આવે અહીંયાં !
વાતમાં લીટી સરીખી આંખની કચાં જૈ નહીં ? રજુવાટનો છાયો વડે જોયા કરીએ.

ભડકો

ઉશનસુ

જ્યાં અડકો ત્યાં થડકો રે ભૈ !

જ્યાં અડકો કે થડકો !

સર્ગંગ ગૂંચ્યું જાણું આ તો

એક જ છવતા તારે,

આ છેડે છ'છેડો જરી કે

ચઢે અખિલ હેઠારે !

આદિ-આંત અગોચર, એથી અધવચ લાગે
કડકો રે ભૈ !

અધવચ બધવચ, બપ્રીય કચ કચ;

સચ કેવળ અખિલાઈ,

અધૂરાપધૂરા રહે અધવચ, ને

વાદ વહે ગૂંચવાઈ,

ધન્દ્રધનુ થઈ વિખરાયો છે સર્ગંગ ચેતન

તડકો રે ભૈ !

અખાંડ એક તન હાંફે, ધડકે

ફેફસું નસનસનાડી,

એક સમુંદર વહી આવ્યો છે

ભિમરી ખાંજણખાડી !

અમથો ચે કચડી કાન અડચો કે બળબળ

સાંભળું બળકો રે ભૈ !

ઉશનસુને એમકે આ સ્થળ

આગ નથી તો અડીએ,

મરણનામને ટિંગે એ તો

જઈને ઊભા હડીએ,

રાખમાં હળવી ફૂંક દીધી કે એ જ સનાતન
ભડકો રે ભૈ !

સૂરજ ચોમેર પથરાઈ રહ્યો છે

જયેશ ભટ્ટ

હો ! શુદ્ધતા માનવો જાગો,

સૂરજ ચોમેર પથરાઈ રહ્યો છે.

છાંચ છોડી આગ પણ માગો,

સૂરજ ચોમેર પથરાઈ રહ્યો છે.

ધર-ઝરૂને ને નગરમાં હલચલો

નિર્જન દિવસભરની રહી છે,

શક્તિસચ્ચતનો ઢોલ છે, વાગો,

સૂરજ ચોમેર પથરાઈ રહ્યો છે.

લ, પથર, તાણુ, પગ, રંગ ધર,

તરસ એકાંત જેવું રોજ પીડે,

કાંચળીમાંથી હવે ભાગો,

સૂરજ ચોમેર પથરાઈ રહ્યો છે.

જાગવાની પ્રક્રિયા ગહેતી

સતત એ રીતથી ચાલુ રહે,

તરફડે છો આપણા રાગો,

સૂરજ ચોમેર પથરાઈ રહ્યો છે.

કેવટ મુઠી કિંગ્સર આની

કોઈ મને દોરી ગયું છે તારુ મુઠી
નહી હવે જો લઈ જશે કેવટ મુઠી
વેરાળ પેઠે પાદરે જોયા મુઠી,
મારું જલુ ત્યાં નિહ માફક વા મુઠી
અતે મુદ્દિશિર જોયી શ્રદાથી હુ જે
ઉત્તર કપે દોડી ગયો પનધા મુઠી
ચોખ્ખી તરસતી એ ક્ષતિ સમજાઈ ગઈ
જ્યારે હુ પડોડ્યો પૂણુવાવી ઘા મુઠી
કેવળ કમળ શી ઝાળના બીતર હતી,
સૂરજ તરફ તારા કયું છેવા મુઠી

ગડમથલ પ્રગટી વચિત ત્રિવેની

આગળીમાથી આ ફનલ પ્રગટી
એક દુષ્કાળની નકલ પ્રેગળી.
વીજ મમી ને એક પલ પ્રગળી
ને કયા આપણી મજન પ્રગળી.
અથ દોડે છે, રાખ ભેડે ધ
આગની જેમ ૧૬૧૪લ પ્રગળી.
રક્ત મીચીને વારવો ગુલરહોન.
ફટી ક પળ, તો ગડમથલ પ્રગળી.
ધામ જેવા આ ગાંધિયા મમવળ
ગાંધી રીને ન એક ગાંધી પ્રગળી!

કયાં જલુ હવે ? દેશ ત મોઝા

મર્વા તો લગાવ, કહો કયા જલુ હવે ?
વિન્નમયની આરપાર કહો કયા જલુ હવે ?
નત મમ અભાવ અર્થમભર જાણવા છતાં
સ્વર્ગે નહી આપાદ, કહો કયા જલુ હવે ?
હલચલ મુગધ નરવની સ્વભાવગત તરલ
કિંગીય જપે છે જાપ, કહો કયા જલુ હવે ?
જેળીપલ ન હોય તમારા વિવાદમાં
ત્યારે મળે કષ્ટાદ કહો કયા જલુ હવે ?
લો જાળવા રહ્યો વિશે આ પ્રમામમાં
હરપળ રહ્યા મજાગ કહો કયા જલુ હવે ?

પત્રગઝલ મયક યોઝા

પદમા આકાશ જાળલ મોઝલુ
કે વરનતુ એક વાળ મોઝલુ
ફળતો સૂરજ અને જો ગુલમહોર
જો પ્રતીક્ષા, જો મમય, સ્થળ મોઝલુ
ફૂલ, ખુશ્બૂ, ગીત કે મહુકા નહીં
સ્વામનો ધણકાર કેવળ મોઝલુ
હાથમાં મેચું હશે તે પલુ ગુલામ
મહેકતી કે એક અમળ મોઝલુ,
તે છતાં લાગે અપુરો પત્ર તો,
મે વિનાવી જો પત્રેપત્ર મોઝલુ

ચાર ગઝલ મુકુલ ચોકસી

૧

મેં જે શુમાવ્યું તે આ કૂલોને મળી ગયું
ઉન્માદ ! સૌ સુગંધનું સાદું વાળી ગયું.
અપનું શરમનું માર્યું લપાઇને જેમતેમ
અઠધે સુખી ગયું અને પાછું વળી ગયું.
બાકીની હું રહીને અવિચળ કરું ચ શું ?
તૃષ્ણાથી તન ને મહેક થકી મન ચળી ગયું.
લખલૂટ પીને પણ ન જરીકે લખ્યું કોઈ
કોઈ પીવાની વાત થતામાં ઢળી ગયું.
ઉન્માદ ! મન તૂટી ગયું હોતે તો ઠીક થાત
તૂટ્યું નહીં ને એટલે વાંકુ વળી ગયું.

૨

હૃદયથી વધી જે જાય તો હૃદયાર થઈ શકે
ઉન્માદનો બીજો તો શો ઉપચાર થઈ શકે ?
અશ્વો કહી ન પોતાના અસવાર થઈ શકે
આથી વધુ તો કોણ નિરાધાર થઈ શકે ?
ઓછું કરો રુદન તો આળીદાર થઈ શકે
બમણું કરો તો બારીએ બૌદ્ધાર થઈ શકે.
સાક્ષાત સામે હોય તો સ્પર્શીય ના શકે
ગઝલો ને ગીતમાં જે ગીરફતાર થઈ શકે.
બાકી વલોવી નાખતી વસ્તુઓ પણ કહીક
અહેલાઈથી કહો તો સમાચાર થઈ શકે.

૧૯] કવિશોક માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૫

૩

ઉન્માદ ! કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રોને ક્ષય મળે
સૃષ્ટિ સ્રકળને એમ પુનઃ તારી વય મળે.
રસ્તે જતા હૃદયને અચાનક હૃદય મળે
મુજને એ પર્વ નીરખ્યા કરવા મમય મળે.
ગીતોને તવ બીડાયેલાં લોચનનો લય મળે
ગઝલોને અંગ અંગ ઊઠતાં વલય મળે.
ઈચ્છ્યું તું એટલું જ કે આ આખા શહેરમાં
એકાદ બોધાગોલું અનાવૃત્ત હૃદય મળે.

૪

જીવથી વધીને અર્પવા કંઈ પણ ભલે ન હો
ઉન્માદ ! એથી અલ્પ કરી આપલે ન હો.
ના હોય તો ભલેને સકલ આભલે ન હો
પણ સૂર્ય કોઈને કહી અસ્તાચલે ન હો.
જે આ પલે જ હો અને બીજી પલે ન હો
એવો સરકતો સ્પર્શ કોઈ આંચલે ન હો.
ઉન્માદ ! આવું કેમ થતું હોય છે કહે,
હોડે જ હાશ હો અને અતસ્તલે ન હો !

વસંતગીતિ

ગગિગિવમ

૧

છોરી, આમ વાકી વળીને ગુંચ જુએ ।

પાલવમા ઊડતો વૈશાખી વાયરો,
કોળેલી મંજરીના પગ્મિલનો ડાયરો,
એમા કોયલનો કડ કેમ છપે ।

આખોમા ઊઘડ્યો કેમડો ફાગળનો,
લીલુડો લીમડો દહેક્યો ઉર ચૈત્રનો,
ઉરે ઊઘડના રંગને જુએ ।

આટલો ઉવાડ સલો ભય કેમ અગનો ।
પૂલવના પૂરનો ઉઠાગ આ ગનગનો,
આ તો મ્હોરી વન ત તા જુએ ।

મારામાં-તમારામાં

અમણીક ગેમધેર

રોજ માજે હું પગત આવું છું મારામા
છાપ પગલાંની બધી મૂંઝી તમારામા
ઝીલવાં રમણે તણી જોલાગને નમણી
શીશ નામીને જોલો છું શબ્દ ધાગમા
સાજના ધીમા ધીમા અજવામની સાથે
હું જાગ જતો કિતિને શુક્રારામા
એક ક્ષણને બીજ માફક એમ સગોળી
મલમધી ઊડયા મૃદુ અકુર કચારામા
છાપ પગલાંની બધી મૂંઝી તમારામા
હું પ્રવેશું આવ હળવોફૂલ મારામા

૩૦] કવિગોક મા. ૧-એપ્રિલ ૧૯૮૫

૨

મોગરાની પાદરીએ ઊઘડે એકેક પા

નવલી ધવલ મોહામણી,
પરિમલની ઓલીને આછી ગાદર

વાત કચ્છો સમીર મોહામણી,
વહેલા પરોઢના ભગી ગયા

પેલા કોકિલના કડ આનંદમાં;
મદ મદ વહેરોમા વહેતા ટહુકાર

એના ઝીલની સવાર શા ઉમંગમાં!
આભ થકી દોડના આવી હેતલ

રમે કિરણો લીલા પાનપાનમાં;
રેલાના રંગ સાત આમરા

નેતોય એક ઊઘડતો શ્વેત એના વાનમા
આ તે આનંદ કયા ઊઘડના શ્વેતશ્વેત
કુજમા ને પલપલના આમમાં;

પાદરીએ પાદરીએ ઊડતી નજર

એને જૂગવા અનજુ કોઈ આશમાં

અભિલાષ

પાર્વાક

તારામા ઊગેલા અભિલાષને

પૂરા કરવાના મારા કોઠ
હવે પારિજાતમાં ફેરવાઈ ગયા છે
એને અડકીશ મા,
નહી તો એ ખરી પડશે
પીગા પડી ગયેલા સ્વપ્નનાની જેમ

ધરતી આપો કિશોરસિંહ સોલંકી

હે મારા બહાલા દેશબંધુઓ !

મારી ધરતીના સોગંદ આંધને કહું છું કે મારા વગડાને લાગી ગઈ છે પોલાદી બિધઈ ને એને ઉઝરડી નાખ્યો છે આંગળાં વિનાના નહેરે.

ગઈ કાલે જે શેઠો ગાલુ સૂઈને ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં આજે જોદાર્થ ગયા છે પાયા, ખેડૂતોના ઉચકારે બિધડતા ચાસમાં આજે ભળી ગયો છે ટ્રેક્ટરનો ધૂમડો.

કંઈ જલકાઈને વહેતા જતા દૂવાઓનાં તળિયાંમાં બિલાં થયાં છે ત્રણ કે ચારની પાછપનાં જૂંગળાં ને ક્યારા પલ્લુ પીવા માંડ્યા છે ઘૂંટડે ઘૂંટડે કંઈ ઓછાનાં પાણી.

ડમણીએ જોડેલા મારા બળદને ફૂટી નીકળ્યા છે ડનલોપના પગ ને ઘૂંટણસમાચા રેતવાળા રસ્તા-ઓએ પહેરી લીધા છે ડામરિયો કાટ.

ધરતીએ પહેરેલી લીલી લીલી સાડી તો ખેતી લીધી છે દુઃશાસનના સિમેન્ટના હાથોએ.

આ વાડના ભરચક ભરચક બિભેલા થોરને ગળી ગયા છે લોખંડિયા તારના અજગર. ખેતરોનાં પેટ ચીરીને અંદરથી કાઢવામાં આવ્યાં છે સ્વયંભૂ આંતરડાં ને એમનું ધબકનું લોકી પી ગયાં છે આરો-વાળાં ચક્રો !

બિભેલાં વૃક્ષોને પલ્લુ સજની દીધાં છે શણગારોથી ને ગાંધી આપવામાં આવ્યાં છે ધર. પંખીઓએ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લીધા છે દેશવટો.

ક્યાં છે મારો ગઈ કાલનો વગડો ? ક્યાં છે મારો ગઈ કાલનો તડકો ? ઓઢીને સૂતેલો તે જુરું જુરું આકાશ ક્યાં છે મારું ? કોણે વાઢી નાખ્યાં નક્ષત્રોનાં વન ? કાણે વિખેરી નાખી તારાઓની મેઢની ?

હે મારા બહાલા દેશબંધુઓ !

તમે જો આપી શકો તો મને મારી મુઠીભરી ધરતી આપો.

હિંગોળગઢનો લેન્ડસ્કેપ

જયેશ ભોગાયતા

ભોગગથી ભીડેલો દરવાજો

થરથરી જોડ્યો,

જ્યાં અટક્યા અમારા હાથ

ચોકીદારની આખમા

ગઢ જેવી નિસ્તબ્ધતા !

એ જાણે કે માણસ જ ન લાગ્યો,

અવશેષોની સાચવણીમા રાખેલો

કોઈ રાસાયણિક પદાર્થ !

સ્નાનાગારમાં જળની આખોમાં

રાણીના રૂપની તરમ દેખાતી હતી

તરતી માછલીઓ

રાજની ખરી પટેલો આગળીઓની જેમ

જળમાં ચકરાયા કરતી હતી !

સંસ્કૃતના રાણીએ સ્પર્શ્યાં હશે

મહેલના અરીસાઓને,

તેમા અમારા રહેગઓ

ખંજરની જેમ ભોકાયા હશે.

ખંધ પડેલું ઘડિયાળ,

રાંગભેરંગી પંખીઓના ચિત્ર,

પ્રિંગ ટેબલ,

પણ ત્યાં અંધકારનું કાળજી ચોંટ્યું હતું !

શયનખંડનો પથંગ

મરમ પામેલા રાજની છાતી જેવો !

રાણીના કંકણ નંદવાયાં હશે

ને સ્પર્શ પણ થંભ્યો હશે;

પણ ગઢને આમ જિભા રહેવામાં

કોતું ગૌરવ લાગતું હશે ?

અટારીઓથી નિહાળી પ્રકૃતિને

તરફડતું એકાત

જીડી ગયું મારી આખમાથી

રાણીના પાલવ જેવો પવન

ગઢના મુગટને ફરકાવતો

આમ કયા સુધી વશા કરશે ?

ભોગળ ભીકારા

ને

ગઢ પાકો કેદ !

મારા શહેરા પર ભાઝી પડી ફરગલીઓ અનેક !

ડામરના રસ્તા પર અમે આવ્યા.

ધૂળની ડમરીની જેમ

ગઢ અમારી આખોમા ગોરભાંચે !

ધરે પહોચીને

ગારણું ખખડાવ્યું

ત્યાં જાણે કે

આખોમાથી ટપકી પડ્યો હિંગોળગઢ !

મળું

એસ. એસ. રાહી

તું કહે તો આજ સપનામાં મળું
અથવા તો મળવાની ઘટનામાં મળું.

માત્ર મળવાનો છે હેતુ એટલે
દારકામાં અથવા કાળામાં મળું
હું ગમે તેને ગમે ત્યારે મળું.
બ્યોનિષને હસ્તરેખામાં મળું

કોઈ દી' ક્યારેય પણ જોયા નથી
એવા લોકોની ચ ચર્યામાં મળું.

મે રથમે મારી હયાતી હોય છે
ટોચ પર, ક્યારેક તળિયામાં મળું

સ: ત્વમ

દીપક ત્રિવેદી 'દીપ'

કલ કલ વહે ઝરણુ અને ઝરણુની વચ્ચે તું હો,
હું સ્તબ્ધ આંખ બીડું પાંપણની વચ્ચે તું હો,

આ ભૂખરા થયેલા પથ્થરની વચ્ચે શું છે ?
કે જ્યારે આંખ ખોલું તે કણની વચ્ચે તું હો.

તલ્લણ બિગેલ કાંઠે વૃક્ષો પહેરી લેવાં
દષ્ટિ ઉઠે પવનવળ કણકણની વચ્ચે તું હો.

એનેરી સાંજ વેળા શબ્દો ઉઘાડિલે
છલછલ વિચાર ઝુંડો ભારણની વચ્ચે તું હો.

જો, દૂર ચૂંપડીમાં દીવો બળે રે કેવો !
કારણ નહીં જ પૃથ્વ. કારણની વચ્ચે તું હો.

તપાસો/મદનકુમાર અંજલિયા

દાર, બારીઓ, ગોખળાં છે, પણ પેલી તિરાડ
તપાસો;

સિંહ હણાયો, કિન્તુ વિક્કેલા જંગલની ત્રાડ
તપાસો !

હાય ! હયાતી નામે હત્યા દેહ ! દહડવો
છાનોમાનો

હરપળ લોહીનો હળવોધક્કો, નાડ, દડકતી નાડ
તપાસો !

શ્વાસની કૂંપળ કૂટે ને ઉચ્છવાસનું પીળું
પાન ખરે કાં ?

મૂળ તપાસો, માણસ નામે હરતું-દરતું ઝાડ
તપાસો !

આંસુની બેકામ નદીનો ઉદ્ગમ કેવો નાનુક છે !
નિદ્રા-નગરીના ત્રીમાટે જઈ, શમણાંના ખડાડ
તપાસો

સ્તબ્ધ ચાડિયો, ભૂખ્યાં પંખી, ને લેલાણ થયું
એતરમાં !

કયું જાનવર કેમ કરી પેહું ! કાંટાળી વાડ
તપાસો !

ચહેરાનામે એકબીજાની બાંધી બહારવટું બેસી છે !
જવ, તારુ ગામ લૂંટાયું, કોણ પાકી ઘાડ,
તપાસો !

ખાલી નગર/અજય પૂરોદિત

કૈં ધબકતા શ્વાસનો અવતાર છે ખાલીનગર,
જો કવિનાના તરસનું કારા છે ખાલીનગર.

વેદનાના વૃક્ષ જેવું ક્યાંય દેખાતું નથી ;
ગઝલના શબ્દ આરોપાર છે. ખાલીનગર.

આમ શોધું તો મળે યા ના મળે તું શબ્દમાં;
આ ગઝલ મારો બીજો સંચાર છે ખાલીનગર

અંખનાના દર્પણે પણ અગળે છે સ્વપ્નથઈ;
ક્યાં સમયના મૌનનો આકાર છે ખાલીનગર.

સૂર્યને પણ હું હગાહળ પી ગયો છું એકલો.
અવનવી કૈં સાંજનો ધબકાર છે ખાલીનગર.

અનુવાદ

હાઈકુ
સ્નેહરશ્મિ

૧

The bride
Blew out The lamp
Night a blossoming beauty.

નવલક્ષ્મી ને
દીપ વુઝાયા : રાત
રૂપવતી વરી ।

નવલક્ષ્મી
દીપ હોશ્વો : રાત
રૂપની વેશ

૨

On The ground rustle
Dry leaves, sprout
Tender shoots above.

સડકે સૂકે
પલ્લે નીચે, ઉપર
કોપલે ફૂટે ।

અખડે સૂકા
ખર્જી નીચે, ઉપર
ફૂળો ફૂટે.

૩

A falling leaf
Gazing downwards
Embraces its own shadow

ગિરતા પત્ત
દેશે નીચે મેટતે
અપની છાયા ।

ખરતું પાન
નેતા નીચે ભેટતું
નિજ છાયાને.

૪

Unevenly leaves fall,
Burst together
Sprouts innmerable ।

ગિરતે પલ્લે
રહ રહ, કોઈ
ફૂટે માથે ।

ખરતા પાન
રહી રહીને, ફૂટે
ફૂળો સાથે.

Dry leaves rustle
Silent The Fall
Of fragrant flowers !

खड़के भूखें
पत्ते; नीरव गीरे
फूल झुकते ।

आपडे सूखें
पलु; नीरव जरे
झूझ रहेकतां !

१

Bedrenched heaven knows
A sparrow shakes her wings
Dry upon my floor.

भीगी बाहर
घर में मेरे झाड़ें
चिड़िया पंख ।

भी'छ आपडे
घरे मारे आ'येरे
सकली पांख.

A train puffs up hill;
The fields below
All-a-whirl.

चढ़े गिरि पे
गाड़ी; घूमते नीचे
रस में खेत।

चढ़ती पहाड़े
गाड़ी; नीचे भेतरे
अगतां रासे.

८

The night departed
Leaving behind dew
For the sun.

बिदाई की है

रातने: रख ओस
सूर्य के लिए ।

बिदाय लीधी
राते, राभी आकण
निज आयामे

(प्रकट यत्नार त्रिभाषी छापकृत ग्रंथ 'Sunset on
Snowpeaks' भांगी. हिंदी अनुवाद : डॉ. कमलवत-
शरण अग्रवाल)

આરવાદ

‘પટેલ-પટલાણી’

મતીંગ વ્યાસ

પીયલપુરમાં પટેલિયો કાઈ પટલાણી પ ચાળ કે માંને માદળિયુ...
જિગમલું ધર અવાવરુ આયમલુ અકત્રમાળ કે માંને માદળિયુ...
પટેલ કોરો ઓરસિયો પટલાણી ચ દનડાળ કે માંને માદળિયુ ..

અમલો નકર ફાડિયું હમલા હીલો વેશ
બેઠો વગે વેશ એને માદળિયે કાઈ મૂઝવે
ચોખ્ખો હઈ ને જીવે બેઠો રખખ દેહ
પ પાળે સ દેહ એની આગળિયુમા ઓરતા
જમલું હાથે ખોતરે નખમવતો કાન
ખટલુ કેવળ જ્ઞાન આ તો માદળિયાનો મમલો
ઓમરિયુ કાઈ અણોહરી ને ગધલિયુ બે કાર કે માંને માદળિયું .
પટલાણીને રગ રંગ રહાયો અણીડો એ કાર કે માંને માદળિયુ ..
પટેલ પૂરો તળિયાઝાટક પટલાણી ચિજ્જાગ કે માંને માદળિયુ . .

પટલાણીવટ જઈને અખડ વ્યાપ્યો કાળ
જિભી થઈ તનકાળ ફે ફે મૂઝો ફાકડી
ફૂટયો ફાગી આખમા ફગફળતો તેજળ
ઉપર પીધી ગળ્ય એના ખોખારે ધણ ધોડિયા
ધણણણ તોણ ગડમડી પીયલપુર મોઝાર
જમલો જમજમકાર એના પ ચાળે પડલા પડે
પટલાણીને સોસરમોતર પેઠી વેગલુકાળ કે માંને માદળિયુ
પડતું મેદયુ ધિયગિન ને વળતા લીધો ઢાળ કે માંને માદળિયુ ..
પરપોટામા પડી ગયો રે લોલો અતરિયાળ કે માંને માદળિયુ

હા, હા, પટેલ, ખમા કવે અણુમમજ્યાની આણુ
હું પાદરુ છાણુ, ને તમ પારસ પીપળો
આખ્યે મૂલે ચાકળા કાધી તોગલુ મોગ
હ કચો રે કલશોર હવે ઢાળો માઝસ દોલિયો
પોચી પોચી ગતડી આદો અફલાતૂન

પટલાણી મૂનમૂન એને હઈડ વાગે વાસળી
ચપટીક ઓરી લાપની ને અધમગુ કરી કુલેર કે વાગે વાનળિયું ..
પટેલ બીનો લાદકાદો પટલાણી ખ ડેર કે વાગે વાસળિયું .
લીયો લોડો છૂટી ગયો ને પડી રહી અમરેર કે વાગે વાસળિયું ...
(‘પટલ’)

પતિએ માદળિયુ' ન કરાવી આપતાં રીસાઈને પેયર જતી રહેતી નાયિકાના ઘટકાંશો આપણાં માંકગીતોમાં મળે છે. એવા જ ઘટકાંશને વધારે પ્રમાણિત અને કાવ્યાત્મક સ્વરૂપમાં આ કાવ્યમાં ણી લેવામાં આવ્યો છે. અહીં પણ દિલ્લગીજન્ય રીસતું આલેખન છે. 'કે માગે માદળિયુ' શબ્દો પહેલા ત્રણ અંકો સુધી સતત આવર્તિત થઈ થતાનું તત્ત્વ સિદ્ધ કરે છે. આ 'કે માગે માદળિયુ' શબ્દો પીથલપુરના પટેલિયાને લાગુ પાડીશું કે પંચાળ-સ્થાન પટલાણીને? કવિએ તો એ સંદિગ્ધ રાખ્યું છે. કદિનો સંદર્ભ બાબુએ રાખીને માત્ર પક્તિનો જ આધાર લઈ એ તો આવી સંદિગ્ધતા જિની થાય છે. આવી સંદિગ્ધતા આધુનિક કવિઓની આતીનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. કવચ જનને આ માદળિયાની જરૂર છે. કંઈક સમીકરણની રીતે આ સમગ્ર કાવ્યની પ્રક્રિયાને મૂકીએ.

કે માગે માદળિયુ' (- પટેલ + પટલાણી)

↓
V

કે માગે માદળિયુ' (+ પટેલ - પટલાણી)

↓
V

કે માગે માદળિયુ' (+ પટેલ + પટલાણી)

પટેલ x પટલાણી = વાગે વાંસળિયું

કઈ બલા છે આ માદળિયુ? કઈલમ છે કાઈ? કયાંક અંટસ પડી ગઈ છે વાણી-વાણીઆણી વચ્ચે. કાઈક નાની શી વાત! પટમાં ને વટમાં પટલાણી તો પીથલપુર ત્વજને પહેંચી ગયાં હશે પિપરપંથ પંચાળ! 'પીથલપુર' અને 'પંચાળ' સાદૃશ્યસંબંધે પસંદ થયેલા શબ્દો છે. 'પટેલિયો' અને 'પટલાણી'ના

આથ 'પ' સાથે મળીને એ વર્ણસંગાઈ રમે છે. પહેલી પક્તિમાંનો 'કાઈ' તો કાઈ અર્થ ધરાવતો નથી. કવિતામાં શબ્દો શબ્દોનો કાઈ અર્થ હોતો પણ નથી. એ નેરેટર (વર્ણક) તરફથી વાતચીતના લહેકાના સ્વરૂપમાં, લય સાધવા, પ્રયોજાયો છે.

લોકગીતોમાં એવા મળતી પરંપરાની જેમ જ આ કાવ્ય પણ કેટલાંક સમીકરણો રચીરચીને આગળ વધતું જાય છે. આ સમીકરણો આ પ્રમાણે છે:

૧. પીથલપુરમાં પટેલિયો કાઈ પટલાણી પંચાળ
૨. ઊગમણું ઘર અવાતરુ આથમણું ઝાઝમણ
૩. પટેલ કાચો ઝોરસિયો પટલાણી ચંદનરાળ
૪. પટેલ પૂરા તળિયાઝાટક પટલાણી ચિત્કાર
૫. હું પાદરનું છાણ ને તમ પારસ પીપળો
૬. પટેલ બીનો ભાદરકાંડો પટલાણી ખંડેર

આ સમીકરણોની આવદી જ આ કાવ્યના અંત-રંગને નિયત રાખે છે. પહેલું બીજું અને પાંચમું સમીકરણ શબ્દરચનાની રીતે સિન્ન છે; જ્યારે ત્રીજું, ચોથું અને છઠ્ઠું લગભગ સમાન તરેહ ધરાવે છે. એકેય સમીકરણ દૃત્રિમ લાગતું નથી એ એની વિશેષતા છે. અર્થમાં જ સમીકરણો તુલનાપ્રધાન છે. પ્રથમ ચાર તુલનાઓમાં પટલાણીનું ચક્રિયાનાપણું સ્થાપિત થાય છે, જ્યારે આઠીની બે તુલનાઓમાં પટેલનું. જો કે 'છેલ્લું-છડું' સમીકરણ થોડું દુરાકૃષ્ટ છે. ત્યાં 'ભાદરકાંડો' અને 'ખંડેર' વચ્ચેનો સંબંધ સહજતાથી બેસતો નથી.

ત્યારે પ્રયોજન શું છે કવિને પહેલું આ સમીકરણો યોજનાનું? પટલાણી સાથે નાયકને કંઈક વાંધો પડ્યો છે? કેમ એ સાત શિથિલાંગ બની ગયો છે? આમ તો એ નક્કર 'કાડિયું' - વટવાળો છે પણ

આને સાવ 'ગમગ દેહ' આ 'ગમગ દેહ' । પ્રયોગ કેટલો નવો અને છતાં સાર્ય ક છે । પટેલ પ પાળે છે ખરો પણ 'દેહ' ને નહી, 'ગ-દેહ'ને. 'આંગળિયુ'મા પણ પનીને સ્પર્શના 'ઓરતા' છે, પણ એ તો કયાક 'આયમણે' છે પછી તો વિચારતા વિચારતા પટેલને ઢાંચે છે કે આ તો 'માદળિયાનો મામલો જ છે

'જમણે હાથે ખોતરે જોખમર તો કાન

ખરતુ કેવળ જ્ઞાન આ તો માદળિયાનો મામલો' 'જમણે' અને 'જોખમ'મા, 'જ' અને 'મ'ના સાદૃશ્ય છે. 'જમણે', 'જોખમ', 'માદળિયા' અને 'મામલો'મા 'મ' વર્ણનું અતર્જિત સાદૃશ્ય છે 'ખોતરે', 'વ'તો', 'ખરતુ', 'આ તો'મા 'ત' વર્ણનું સાદૃશ્ય છે 'કાન' અને 'કેવળ'મા 'ક' વર્ણનું સાદૃશ્ય છે 'જમણે હાથે ખોતરે'મા 'એ'કાસન્ત વર્ણોદ્ધી લક્ષ્યતા રચનામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પ કિતઓમાં (વિનોદનો) વિનોદ છે કેવળ જ્ઞાન 'કાન'માંથી ખર્ચુ છે. છુદ્ધના 'કાન'કેવળ-ક્રમા જોયા છે દલાના છે-તાનના મૂળ સ્ત્રોત સમા. કવિના મનમાં એ સદેહર હોય તો નવાઈ નહી. આથી જ 'કાન' સાથે 'કેવળ જ્ઞાન' જોડયુ હશે

આ 'કેવળ જ્ઞાન' કયુ છે ? 'ચિકાર' પર હાણી ક ઠંક માંજે છે. એને આરગ અહ કાગ કાંધ્યો છે, એ મદ તો ઉતારડોને રપયુ પટેલ તો 'પૂરા તળિયા ઝાટક' છે । કાવ્યનું સૌગી અસરકારક સમીકરણ આ છે એમાંથી વિરોધ મરાજર ઊપમે છે હવે પટેલની મૂંછો ઊંચો યાય છે 'ફાગી' આખમાં તેજમ ઊખરે છે, અહીં પણ પેલુ રમુજનુ નીખળનું તત્વ છે. આ કાવ્યના વર્ણક પાસે થોડી આરણી શૈલીની ટીખળ-વર્તિ છે જેનો આ કાવ્યમાં સફળ વિનિરોગ થયો

છે કયાક ઊંડે જોડે જાડે ગવજનો 'કુશીલાલ' ન બેરો હોય । પટેલના ખૂખારની સાથે વાણી પણ જોગસવ તી બને છે :

ધણણણ તોપુ ગગડી, પીયલપુર મોઝાર,
જગ્યો જયજયકાગ એના પ ચાગે પડયા પડે'

તે હવે પટલાણી મુઝાય છે, એને પણ (ટલિપયાયા) 'પિવરિયુ' પડતુ મેલવાની દત્તિ બને છે, 'વળતા લીધો ઢાળવાનો રૂદિમયોગ કેટલો સહજ છે । પછીની બીજી જ પ કિતમાં તળપડા શબ્દો હોવા છતાં સ્વલ્પ પ્રતિષ્ઠ સર્જાયુ છે 'પરપોટામાં પડી ગયો રે ઘોખો અ ત રિયાળ' પરપોટામાં ઘોખો પાડતુ સર્જનકર્મ સામે જ અદ્યુત છે.

હવે પટલાણીનુ પ્રાયશ્ચિત પ્રારભાય છે પોતનો બધે મદ ઓસરી જાય છે ને એ કેટલી મગ્નનાથી પોતાની ઘણતા કમૂલ કરી લે છે ? એ તરત જ કહે છે કે, 'પાવરતુ હાણુ ને તમે પાગસ પીપજો' આ પ કિતમાં પણ 'પર'ના માદમ્યો તોષો લગભગ આખા કાવ્યમાં આ 'પ' વર્ણુ લયનિર્માણે નકિય મનનો હોવાની પ્રતીતિ યાય છે

પટેલ-પટલાણીના મિલન અથે કવિ અને કવિના પચુ વધારે ખાવે છે ગતને પોચી પોચી કરીતે કવિએ એને સજીવ તો કરી પણ અહીં ફરકદૂર શ્યાલુ પોચાપણુ પડેયુ છે કહોને કે એની deep surfaceમાં ચાલે પણ 'અધ્યાત્મ' છે. પટેલ-પટલાણીના આ મિલનદ્વલ રૂપે લાખમી રધાર્થ છે, 'વાસળિયુ' વાગવા માડી છે હવે તો 'મારે માદળિયુ' ને જાહે 'મારે વાસળિયુ' નો મુવશબ્દનો સમૂહ કાર્યરત મને છે ને એ કાચુ પડે છે બનેને હવે તો અધાન છે પ્રગનતાનો લીયો થોડાવેગ, પટ

લાણી હવે ખંડેરમય વિશ્લેષભાવ અનુભવે છે. (આ 'લીલા' થોડાનો સંદર્ભ રાવળના 'આભાસી મૃત્યુ' ગીત' નો તો નહીં જ હોય ને? આપણી કવિતામાં 'લીલા' શબ્દ થોડો ચલણી સિક્કા જેવો બની ગયો છે. જો કે રાવળનું એ કલ્પન તો પુરાણમાં ઉલ્લેખ પામેલા સૂર્યના લીલા થોડાઓ સુધી પહોંચે છે.

કાવ્યમાં સાદ્યન્ત રંગદર્શી મિજાજ છે. કાવ્યમાંના એજસ ગુણને આનિષ્કૃત કરવા કવિને દોહરાબંધ વધારે અનુકૂળ આવ્યો છે. પ્રથમ ત્રણ પંક્તિઓનો લય કટાવગ્રાધી છે. એ પછી ત્રણ દોહરા પછી ત્રણ ગેય પંક્તિઓ અને પછી ત્રણ દોહરા. આમ, આ અવાન્તર વ્યવસ્થાને કારણે કાવ્ય સુગંધ ખન્યું છે. દોહરામાંની પ્રાસયોજનામાં પણ એક વિશિષ્ટ તરેહ જેવા મળે છે. એમણે પંક્ત્યાન્ત પ્રાસ મેળવવાને બદલે ખીન્ન-ત્રીજા ચરણના અંતિમ શબ્દોને પ્રાસથી જોડ્યા છે :

'અમથો નક્કર ફાડિયું' x

હમણું હીલો વેશ]
ખેડો વરવે વેશ]

એને માદળિયે કાંઈ મૂંઝવ્યો. x

દોહરા બંધની માત્રાઓ બધે ચુસ્ત રીતે ન

જળવતાં એમાં ક્યાંક થોડો વિસ્તાર પણ કવિએ કરી લીધો છે.

કાવ્યમાં તળપદા શબ્દોની ભરમાર છે. 'અવાવરુ', 'ફાડિયું', 'વરવે', 'થોભો', 'અણોહરી', 'ઘોડિયાં', 'ફૂંક્યો', 'ખમા', 'આંખ્યે', 'ચપટીક' જેવા આ શબ્દો બોલચાલની સરળતા રચે છે. 'નક્કર ફાડિયા હોવું', 'હીલા વેશ હોવું', 'આંગળિયુંમાં

ઝોરતા હોવા', 'રગરગ એંકારમહોરવો', 'તળિયાઝાટક હોવું', 'ફાળ પેસવી', 'પડતું મેલવું', 'વળતો ઢાળ લેવો', 'લાપસી-કુલેર ઝોરવાં', 'ઢાલિયો ઢાળવો' જેવા રૂઢિપ્રયોગોથી અને 'રગરગ', 'ફેફે', 'જેવી દિરુક્તિઓથી પણ તાણીની આવી જ સાહજિકતાનું નિર્માણ થાય છે. તદ્દન નવા પ્રયોગો પણ વચ્ચેવચ્ચે જેવા મળે છે. 'રબ્બર છેલ', 'જોખમવંતો કાન', 'પટેલ પૂરા તળિયાઝાટક, પટલાણી ચિકકાર', 'આંખ્યે ઝૂલે ચાકળા કાંધી તોરણ મોર', 'ચાંદો અફલાતૂન' અને 'લીલો થોડો છૂટી ગયો ને પડી રહી શમશેર' જેવા પ્રયોગો કાવ્યને નવીનતાની સાથે સાથે ઉપકાર-રક્ત પણ પૂરી પાડે છે.

‘પ્રાન્તર’ની કવિતા

નસીન પંડ્યા

(‘પ્રાન્તર’ કાવ્યસંગ્રહ, જયોતસ્ના ય. ત્રિવેદી, પ્રકાશક પોતે, પ્રાપ્તિસ્થાન આર. આર. શેઠની કંપની, કિંમત ૫૬૨ રૂપિયા)

કવિના પ્રક્રિયામાં આતર દષ્ટિએ કરેલા અનુભવો અને વસ્તુઓનાં નિરીક્ષણની ગતિ આત્મવક્ષિતા તરફથી પરલક્ષિતા તરફ હોવી જોઈએ. ‘પ્રાન્તર’ના કાવ્યોમાં કેટલે અંશે આર્થ અને છે એ તપાસવું ધટે

જયોતસ્નાબહેનની કવિતામાં કલ્પના બે રીતે પ્રગટ થાય છે. પ્રથમ, જિવાની સૃષ્ટિના બળોની મર્યાદા સાથે કલ્પના પ્રગટે છે, તેમજ સર્જનની શાશ્વતીનો માનસિક તણાવો લઈને પ્રગટે છે. ‘પાણી’, કાવ્યમાં પાણીની સૃષ્ટિ અત્યંત ચૂંદાત્મકતા આણી આપે છે. જીવન અને જાત સાથે પાણી કઈ કઈ રીતે વણાયું છે, તે દર્શાવાયું છે પાણી જ એ સમય અને સમયનો પ્રવાહ છે. માટે જ તેઓ કહે છે કે

“ખૂબ ગમે છે મને વહેતા પાણી

પાણી...પાણી...પાણી...

પરણી તે દહાડે પાણીનો માડવો કરાવેલો

ઝોરીમાં ચારે દોડ સાત સાત

ધગઝોમાં ધગ જેવું

ઝાળ ઝાળ પાણી

તો વળી પાસેના જલપાતમાં

અગ્નિ ખાસે પડેલું કાચ જેવું પાણી”

પાણીનો આહાર અને રજ ખ્યાનમાં રાખી કવિશ્રી જીવનના તત્ત્વો અને સમયના પરિમાણો આલેખે

છે સ્ત્રીસકળ અનુભવોની સદૃશ ચૂંદણી તેઓ કરી છે.

‘આ કવિલોક પગ...’ કાવ્યમાં સ્ત્રીની લાચારીનું સકળ લાલ્ચો અકસ્મિત્વિત થાય છે. મારી દષ્ટિએ ‘પ્રાન્તર’ની પ્રધાન રચનાઓમાં ‘સમજી ગતિઓ’નું આશય સ્થાન છે. ભગવદ્ ગીતાના અગ્નિચક્રમાં અધ્યાયનું રહસ્ય એમાં પ્રગટે છે. વિશ્વરૂપદર્શન તેમ જ તેનો મહિમા એક પ્રકારની સુક્તિ અને શાંતિ તરફ લઈ જાય છે. આવું જ દર્શન એરિકા બેગ ‘The Exam Dream’માં કરે છે, જેમાં:

“In a season of deaths
when dead ones, the great ones
were falling all round,
when leaves were turning
scarlet, crimson, brown as blood,
when the birches trembled
& the oak turned gold.”

‘સમજી ગતિઓ’માં ભલે દાગ્દસ્તપ્રેમ શબ્દ પ્રયોજ્યો હોય પણ એવું બરફ દ્વારા મૃત્યુ પાછળ મુક્તિનો જ ભાવ અભિવ્યક્ત થયો છે.

ભવિષ્યનું સ્વપ્ન અને તે વિશેની આંતરિક ‘દાંડ’ મારતો, કાવ્યમાં વ્યક્ત થઈ છે નાર્શ્વરના બિલોરી પાણી પોતાના પ્રિયતમ સાથે પરણાવવાની વાત કવિ વિત્રી કરે છે તે બેમાં કરવામાં પ્રકટ થાય છે. તેઓ ખાસે માનસિક સ્વપ્નતા, આંતરિક કે સ્વપ્ન જ નથી જેથી વિશેષર ગાયકોનું વિધાન બરાબર લાક્ષણિક પડે

છે. તે કહે છે કે 'મારાં સ્વપ્ને મને જ સમજતાં નથી.' 'વિશ્વ'લક્ષ્યા' કાવ્યમાં પણ બતીયતા વિશેની પ્રાંતિ દેખાય છે. ઘનની રાતે બીજી કંઈ વાત થઈ શકે? પાંચ વિધાનાત્મક પ્રશ્નો જ સૂંઝવણો હોઈ શકે.

પ્રેમનો ઉભરો શમ્યા પછી અધૂરો સંતોષ 'અર્ધવિરામ'માં પ્રગટ થાય છે. સીમાબિન્દુ પર અર્ધવિરામનું ચિહ્ન જ નહીં બલકે ગતિ કરવાની તત્પરતા દર્શ્યમાન થાય છે. સંપૂર્ણ સંતોષ પછીની યાત્રા મુક્તિ તરફની જ હોય. 'મૃત્યુનું સ્વાગત'માં પૂર્ણ સંતોષ પછીની વેરાગ્યાવસ્થા પ્રગટ થઈ છે. મૃત્યુનો ભય નહીં પણ તેનો સ્વીકાર જ અહીં વર્તાય છે. જેથી પોતાની પ્રિય વ્યક્તિના ખભા પર ઢળી પડવાનું તેઓ પસંદ કરે છે.

આ ઉપરાંત અન્ય રચનાઓમાં એકસૂરિલાપણું (monotony) વર્તાય છે. અહીં આંતરદષ્ટિ અને અનુભવની સર્યાર્ધ છે પણ બાહ્યલક્ષી ગતિ નથી. ઘટના અને સંસારની ઔત્પ્રેતતા સમષ્ટિમાં ઓગળતી નથી, જેથી personal poetry બની રહે છે. પુત્ર પારમિત અને પતિ યશવંતના સંબંધો વૈશ્વિક દ્વંદ્વ પર અંગતતા ઊડીને કાવ્યમાં આવ્યા હોત તો કલાશુભ્ય જગવાઈ રહેત. જ્યોત્સ્નાગહેનમાં કંટપનાશક્તિ અને ભાષાની પ્રચળતા છે, તેની આયોજના પણ છે; પરંતુ ક્ષાગશુશીલ, ભાવવિભોર પોયટ વિધાનો કાવ્યને બાંધરૂપ લાગે છે. આ રચનાઓ ઘરની મર્યાદાઓ વટાવતી નથી. અસ્તુ.

તેજની હૃદમાં પ્રવેશતી ગઝલ અગ્રોપુરી/ગોસ્વામી

કવિ શ્રી કિશોર મોદીનો તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલો ગઝલસંગ્રહ 'જલજ' છેલ્લાં દશ વર્ષની તેમની કાવ્યસાધનાની કળશ્રુતિનો પરિપાક ગણાવી શકાય. કવિ રંગ અને રસાયણના સંશોધનક્ષેત્રે વ્યાવસાયિક રીતે સંકળાયેલા હોવા છતાં કવિતાના ક્ષેત્રે તેમની ગતિ પ્રવાહી રહી જગાઈ છે. વાંચવા, સમજવામાં સહજસાધ્ય બાણાતી ગઝલ, કવિતાના અન્ય પ્રકારોની માફક અભ્યાસ અને જીવંત ચિંતન માગી લે છે. આમ, પ્રથમ નજરે તેનું સ્વરૂપ છેતરામણું લાગે છે. સમજ અને સર્વાંગ સુંદર ગઝલ રચવી એ દીવો ના કરે એ શરતે વાચકોકાની આરતી ઉતારવા સમું દુષ્કર કર્મ છે. ગઝલનાં સ્વરૂપ, હૃદોલ્લસ તથા શુબરાતીપણા વિશે થણી જગ્યાએ ઘણું લખાયું છે અને લખાય છે. તેજ સમયે કવિશ્રી કિશોર મોદીનો સંગ્રહ 'જલજ' નવી કેડી નવી ભાત ઉપસાવે છે. 'જલજ' અર્થ પ્રમાણે જલમાં ઉપનન થનાર અનેક સંકેતો આપી જાય છે. એ કમળનું પણ સૂચન કરે, તરંગનું પણ સૂચન કરે કે વમળનું પણ સૂચન કરે. સંગ્રહમાં પ્રક્રમ સંવેદનો અનેકવિધ પ્રયોગો દ્વારા સર્જકના માનસમાં ચાલતી સતત મથામણના પરિપાક રૂપે ગઝલ બનીને જન્મ્યાં છે. સંગ્રહની ગઝલ મૌઘ્ય પ્રેમની ગુફતેશુમાંથી નીકળી નરી નકરી વાસ્તવિકતા તરફ પ્રયાણ કરી ચૂકી, ઉતરાણ કરી ચૂકી અનુભવાય છે, પુખ્ત અને પકવ અનુભવાય છે. તેમણે અનેકવિધ વિષયો— ઐતિહાસિક, પૌરાણિક- અર્વાચીન પાત્રોનો, સંકેતોનો. સંદર્ભોનો સંકળના-

પૂર્વેક ઉપયોગ કરી ગજલસ ગ્રહને વૈવિધ્યસભર બનાવ્યો છે. સિદ્ધમંસિક કવિની કવિતાની કે ગજલનો અર્થછાયા કે અસર, પડઘા કે પડછાયા તેમની ગજલમા કયાય અનુભવાતા નથી તે તેમનું તથા તેમની ગજલનું જમા પાસ છે

પ્રથમ વાચને જ અપર્ણા ગયેલા સ વેદનલક્ષી શેર આસ્વાદીએ,

માતવનોતા દહેરમાથી માણસો
 લઈ અજ પો કેમ પાછા નીકળ્યા (૫૧૪)
 ઓગપગલે વિરમયો દડા છોડે
 આમ છેચ્છાઓનું જગપ પાગરે (૫૧૩)
 વાણી તજ્જલની લઈ આવુ પણ
 ચિત્તમ્મ શખ્દો અબોલા નીકળે (તોડ)(૫૪૧)
 ધૂળની ચપટી લઈ પગનું ગડ
 આગણીને ચાલસાનુમન થયું (૫૪૩)
 હોડીની જેમ હચમચાવે છે સગલ હજી
 વીતી ગયેલ એ પ્રનીક્ષાનું મમગણ અમે (૫૫૮)
 રિમત દિવાદાડી જેવું હોય માલમ

રાખતે મારો ત્રલક પગ રાગવાસો. (૫૧૨)
 પત્ર જૂના યે મિલનમા નીપજે
 કાળવાયક સુ પદો બ વો લે. (૫૭૦)

આવા ઘણા ય શેર સમગ્ર ચિત્તને વિભાગ કરે તેવા છે. પ્રસ્તુત ૬૩ ગજલો પોડી પાચ છ કવિના અન્ય ગજલની કક્ષાના પ્રમાણમા નમળી જણાય (૧૫,૨૫,૩૧,૩૫,૪૦,૪૫) છે. અન્ય ગજલો સુદર

તો છે અને તેમા ય આભળવા, સંભાળવાયોઅ-
 'સુલે કાણુ સાલરે ગામ માનુ સમીન' એ સમઠતા સાક્ષ્યું છાણુ બનેલી ગજલ છે.

તેમની ગજલમા કાફિયામા તાજગી નાનીચ અને મૌલિકતા અનુભવાય છે માત્ર પ્રત્યર્થ, અદ્વપવિરામ અપ્રત્યર્થવિગમ ચિહ્નોનો ઉપયોગ માત્રથી પણ તેમણે ધાર્યા પશ્ચિમ ગજલમા મેળવ્યા છે. વળી, છ ગજલ પણ મિસગની છે જે એક રસ પ્રપ્ર પ્રયોગ છે જે કે તેની મહત્તા પ્રયોગ તરીકે સ્વીકારીએ એટલું જ, બાકી ફક્ત એ મિસગમા-લાઘવમા, ચોટદાર ગૂઝઆત દાગ-ઉત્કૃષ્ટ શેરીઅનવાળી ગ્યના બનતી હોય તો ત્રીજા મિસગનો ઉપયોગ એ શખ્દનો વ્યય છે તેવું માનુ અગન માનવું. નાન બહેરમા, ધણી ઉત્કૃષ્ટ ગજલો ઉર્દૂમા અને ગુજગતીમાં લખાઈ છે.

આ બધું તમા છતા પણ આ અમાન કિં કયારેક અને કયાક ગજલમા, શેરમા કે મિસરામા સામાન્ય કે પનાઓથી વિશેષ આગળ જઈ શકના નથી

ગણી તો એ હોય ગઝલને ગમી (૫૨૫)
 મોજથી ખાતો સફરજન શખ્સ ન (૧૫૬)
 ઓછોપોની ગઈ લઈ આનમ ગયો (૫૫૧)
 પાસળીના રહેગા પ્લોગી તમે (૫૩૮)

આમ કયાક ગજનમા હિલા મિસરો ચોટદાર હો અને સાની મિસગ બેદો કે નમળા આવે ત્યાં એ શેર કે આખી ગજલને સામાન્ય મનાવે છે જે કે એ અપ

વાદ રૂપે કયાંક જ છે છતાં એનાથી એતવા જેવું તો ખરું જ.

વળી, તેમની કલ્પનાનું પંખી ટેરવાં, સ્પર્શ, લોહી, દરપણ, આગિયો, બિંબ, ચાડિયો વગેરેમાં અચરનંવાર ધૂમ્પા કરે છે. તે તેમની મર્યાદા પણ હોય અથવા સાક્ષ્યિકતા પણ હોય. થોડા અરુચિક ગદ્યાણુ રત્નકાંક્ષિયા ગઝલમાં સમરસ નથી બન્યા. જેવાં કે વૃક્ષતા, દૂરતા, લોહીકિકાળો, હિમાળો, સાળો, બાગો, તરસણુ, બાહર, વગેરે. આ ત્રુટિ થોડી સમાનતાથી નિવારી શકાર્થ હોત અને તેનો સંપ્રહને હુજ નહીં કવિને અને આવકને પણ સાલ થાત.

બાકી અત્યારે તો વ્યંજનાના, વેદનાના, વિષાદના સનત. અતિરેકને લીધે, સમીકરણાત્મકતાને લીધે ગઝલ

પોતાનું મુલાયમપણું શુભાવતી જતી અનુલવાય છે ત્યારે આ સંપ્રહનાં પણ તે અમુક અંશે જોવા મળે છે ગઝલના છંદ પ્રત્ય કવિ સતત સંભાન છે. ક્યારેક કયાંક અનિવાર્ય છંદમુક્તિ એ ગઝલમાં છંદદોષ કે તોડકોડ નહીં ગણતા સડજ અનિવાર્યતા તરીકે સ્વીકારીએ. અલગત, એનાથી શેર ઉત્કૃષ્ટ અને બળકટ બનતો હોય, અર્થ નિષ્પન્ન થતો હોય તો જ, અન્યથા નહીં. શેરની શેરીઅત સચવાતી હોય તો જ, અન્યથા નહીં. આવી પાતળી બેદરેખાથી કવિએ અને ભાવકે સતત સંભાન રહેવું પડશે.

અંતમાં તેજની હદમાં પ્રવેશી ચૂકેલી ગુજરાતી ગઝલમાં 'જલજ' સ્વયં પ્રકાશે, એ આશા સાથે આપણે 'જલજ'નું સ્વાગત કરીએ.

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[૫ રજિસ્ટ્રેશન ઓય ન્યૂસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અન્વયે (કોઈમ નં. ૪. રૂલ નં. ૮)]

- ૧ પ્રકાશન સ્થળ : ‘લાવણ્ય’, વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬.
- ૨ પ્રકાશન-સમય : દ્વિમાસિક, અંગ્રેજી બીન્ન, ચોથા, ઇઠ્ઠા, આઠમા, દસમા, અને બારમા મહિનાને અંતે.
- ૩ મુદ્રકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રિયતા : ભારતીય, સરનામું : ‘લાવણ્ય’ વિજયપાક, નવરંગપુરા અમદાવાદ-૬
- ૪ પ્રકાશકનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રિયતા : ભારતીય, સરનામું : ‘લાવણ્ય’ વિજયપાક, નવરંગપુરા અમદાવાદ-૬
- ૫ તંત્રીનું નામ : ધીરુ પરીખ, રાષ્ટ્રિયતા : ભારતીય, સરનામું : ‘લાવણ્ય’ વિજયપાક, નવરંગપુરા અમદાવાદ-૬
- ૬ માલિક કે માલિકોનાં નામ સરનામા : કવિલોક ટ્રસ્ટ, ‘લાવણ્ય’ વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૬
- ૭ ધીરુ પરીખ આથી અહેર કરું છું કે હંપર જાણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ જાણ અને સમજ મુજબ સાચી છે.

ધીરુ પરીખ

પ્રકાશક

WITH BEST COMPONENTS FROM

KAMAL ART PRINTERY

Computer Printers and Supplies

32, P. O. Box 1234

CHENNAI - 600 001

Phone: 1234567

ગ્રીષ્મ. વિ. સં. ૨૦૪૧

કવિતોક

મે-જૂન ૧૯૮૫

॥ૐ વાહ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્આવીર્મ પદિ॥

27204

કાવતા અંગે

કવિતામાં કલ્પનોત્થ સર્જકતાનું અદ્ભુત અંગ કાવ્યરૂપોની અપાર શ્રીમાં ને લયના અદ્ભુત લાવણ્યમાં પ્રતીત થાય છે. સોનેટનું કોને દર્શન થયું? ગઝલનું કોને દર્શન થયું? એ ઝગમગતાં ચમકતાં રત્નો છે, તમારા અંતરમાં ઊતરીને સંવાદ સાધે છે અને અકથ્ય વિસ્મય ઉપજાવીને રોમાંચનો અનુભવ કરાવે છે. એ રોમાંચ આપણા ઈન્દ્રિયાતીત સત્ત્વનો રોમાંચ છે. સોનેટમાં આવેગ ને પ્રજ્ઞાનું રસાયણ હોય છે—હથેળીમાં લઈને છાતીસરસું ચાંપવાનું મન થાય એવું એ કાવ્યરૂપ છે !

ઊછળતો પ્રેમ તેમ જ જીવનની વકતાઓ ને વિસંવાદિતાઓની ધારદાર નાટ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ એ ગઝલની પારાવાર સમૃદ્ધિ છે. કાવ્ય લેખે ખપતી વિકૃતિઓ બાદ કરીએ, ગઝલ અને દુહા એ બન્નેમાં જીવનના વૈવિધ્ય અને ગૂઢતાની નિખાલસ અને સાચી અભિવ્યક્તિ હોય છે. ભજન, ગરબી અને ઓડ જેવી અન્ય સંસ્કૃતિઓમાં પણ મનુષ્યની ક્લાસિકલિટી દેખા દે છે. આ બધાં કાવ્યરૂપો આપણા કલ્પનાપુર્વકમાં વસી ગયેલાં છે—છેડા, બાબુઓ ને વિસ્તારવાળા મૂતં પદાર્થો તરીકે નહિ પણ સર્વાર્થલેખી લાવણ્ય અને મોહકતા રૂપે.

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

(‘અદ્ભુતકાદા’ એપ્રિલ ૧૯૮૫માંથી)

અખાના છપાના પાઠ અને અર્થ-૭

શિવસાલ જ્ઞેસસપુરા

(ગતાકથી ચાલુ)

૩૧

કા વેપ તણુ રાખે અભિમાન ?

સામુ તેણે યાયે જાન.

સસારી મળ ધોવા માટ,

સાણુ મલદીને જ્યમ પાટ,

અખા તે મળ એ નવ નીકળે,

તો હવે મેલુ તે કેઈ પેરે ટગે ? ૩૧૨

ઉ. મા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે સમા બીજીલીટી આ પ્રમાણે છે : 'સસારી મળ ધોવા કાજ, સાણુ મેલને દીને વાજ' ત્રિ મા ત્રીજી લીંગમા 'અખા તોહે મલ નવ નીકળે..' પાઠ છે. ઉએ સદા ૨ અને ૬ નીમે 'સાણુ મળ જ્યમ દીને પાટ' એવા પાકાન્તર નોધ્યા છે. ફાયુસની કમાક ૩૬૨ વાળી પ્રતમા પણ આવો જ પાઠ છે ઉએ નહિ નેચેવી ફા. ૩૪૯ અને ૮૨૬મા આ છાપો નથી.

સ.એ પાદગીપમા વાજ'નો અર્થ 'ખૂળ' આપ્યો છે ઉએ આવા અર્થ આખા છે : 'મવદીને -મદીએ, ધસીએ કપડાને ધોવાની પાટ ઉપર સાણુ ધસીએ 'મલ દીને'-મેલ કાઢવા સાણુ ધસીએ "

ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આવા આપ્યા છે 'સાહસુ બેલદું. જાન-હાનિ, નુકસાન. મલ-મેલ, મળ, મલ દીને-ધસીએ, યોળાએ પાટ-(૧) જગા પોતનુ કપ

(૨) પહોગો નેલાબો પથ્થર પેરે-પ્રકારે રીતે " જ્યારે ગદાનુવાદ આવો કર્યો છે " (૫થસૂચક) વેપનુ અભિમાન શાને રાખવુ એણેથી તો બેવડું નુકસાન થાય. સસારના મળ ધોવા હોય તો જેમ બી જવેલા વસ્ત્રને પહેળા પથ્થર પર પસારી સાણુ ધસીને મેલ દૂર કરીએ (તેવી રીતે સદ્ગુનનો ઉપદેશ સાલળી મનની મહિનતા ધોઈ નાખવી જોઈએ) પણ ઉપદેશ વાર-વાર સાલળવા છતાં પણ-સાણુ ખૂબ ધસ્યા છતાં પણ-મેલ ન નીકળે તો પછી એ મેલાપણું બીજીની રીતે દૂર ચાય ?"

આમાથી સ.એ કરેલો 'વાજ' નો અર્થ બધ ખેસતો નથી 'સાર્થ જ્ઞેપ્રણીકોશ'મા 'વાજ' નો 'ક ટાગેવુ, ઠારેવુ, પીડા, ક ટાગે' ઈત્યાદિ ઘણા અર્થ આપ્યા છે, તેમાનો કોઈપણ અર્થ અહીં બધ ખેસે તેમ નથી. તેથી આ પાઠ સ્વીકારી શકાય નહિ

ઉ.એ પોતે સ્વીકારેલા પાડનો "કપડાને બ-ચે ધોવાની પાટ પર સાણુ ધસીએ" એવો અર્થ કર્યો છે, પણ એ વાસ્તવથી પર છે, અને આવો અર્થ કરવાની કશી જરૂર પણ નથી સમગ્ર છપાના અર્થમા એ બધ ખેસે તેમ પણ નથી

આને બદલે અખાના એક છાપા (ફ. ૨૧૨)ની પ કિત 'જ્યમ જ્યમ મેલ ચઢે નૂગડે તેટલુ ધોયે પોત બેઢો'ન અર્થ ન મળે છે તેમ 'પાટ' ને 'પડ'નુ

પ્રાસ બેસાડતા માટેનું રૂપ ગણી; તેનો 'વસ્ત્ર' એવો અર્થ કરવો એ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

ઉપર નોંધેલા "સાણુ મલ ન્યમ દીજે પાટ" એ બીજો પાઠ પણ અહીં સ્વીકારી શકાય, એનો અર્થ 'સાણુ મલની જેમ (જેશથી) વસ્ત્ર ઉપર ઘસીએ' એવો થાય. એકંદરે છપ્પાની છેલ્લી બે પંક્તિનો અર્થ આવો થાય: "વસ્ત્ર ઉપર મલની જેમ જેશથી સાણુ ઘસવામાં આવે તો પણ મેલ સંપૂર્ણ ને કાયમને માટે દૂર થતો નથી—વસ્ત્ર પાણું મેલું થઈ જાય છે, તેવી રીતે વેશટક, કથાગીર્જન જેવા ધર્મના બાહ્યાચારોથી આત્મદર્શનને અંતરાયરૂપ મનની—અંતરની મલીનતા થોડી કે થોડોઠ વખત દૂર થાય છે, પણ કાયમ ને સંપૂર્ણ દૂર થતી નથી. મનની કે અંતરની મલીનતા ઉત્પન્ન જ ન થાય તેવા ઉપાયની જરૂર છે."

૩૨

તપ તીરથ દેહ દમવા કાજ;

જાણ્યું તનમન આવે વાજ.

ફળ સંભળાવી કીધું ખડું;

પણ હરિ મળવાનું કારજ પરું.

આખા એ સર્વ મનની તોર,

કોડી વટાવ્યે ના'વે મહોર. ૩૧૪

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં પહેલી લીટીનો ઉત્તરાર્થ આ પ્રમાણે છે: 'સાધન સમંધ કીધાં સાજ.' સ.માં તેને બદલે 'જાણી ઉન્મત આવે વાજ' છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૨ અને ૬ નીચે 'સાધન સમંધી કીધા સાન્ય (જ)' એવો પાઠાન્તર નોંધેલ છે. કા ૩૬૨માં પણ આવો પાઠ છે.

ઉ.એ આવા શબ્દાર્થ આપ્યા છે: "આવે વાજ-થાકે, કંટાળે; અહીં 'ઠેકાણે આવે.' પરું—દૂર. તોર—

અડંકાર." સ.એ 'આવે વાજ'નો 'ધાટી જાય' અને 'પહરું' નો 'પરું, દૂર' એવા અર્થ આપ્યા છે.

ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આવા આપ્યા છે: "સમંધ—સઘળાં. પાઠાંતર: 'જાણ્યું ઉન્મત તન મન આવે વાજ.' વાજ આવે—થાકી-કંટાળીને ઠેકાણે આવે. પહરું—પરું, દૂર. તોર (પુ.)—ગર્વ, અડંકાર, (૨) (સી.) નીપજ, કલ્પના, પેદાશ." ન્યારે ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે: "તપ કરવું, તીર્થોમાં ભટકવું, તે દેહને દમવા માટે છે. (વળી, યોગયાગ આદિ બીજાં) બધાં જ સાધનોના સાજ તે માટે છે. એ બધાં સાધનોનાં ફળ વર્ણવી કથાકાર તે સૌને યથાર્થ ગણાવે છે; પણ હરિની પ્રાપ્તિ જેનાથી થઈ શકે તે વાત તો દૂર જ રહી જાય છે. સાધનો અને ફળ અંગેની સઘળી વાતો મનની મિથ્યા પેદાશ છે. એ માર્ગે હરિ મળે તેમ નથી. કોડી જેવું હલકું રૂપનાણું વટાવીએ તો કાંઈ સોનાની મહોર મળતી નથી."

આમાંથી ઉપરના—પહેલા—પાઠનો અર્થ આવો થાય: "જાણ્યું હતું કે તપ અને તીરથ દેહ દમવા માટે છે અને તેનાથી ઉન્મત તનમન—મેલવાળું જાણ્યું શરીર અને ઉદત મન—ઠેકાણે આવે છે." પછીની લીટીનો અર્થ ત્રિ.એ કર્યો છે તેવો "પરંતુ કથાકારો—એ તો એનાં ફળ—ફાયદા વર્ણવીને તે સૌને હરિ-પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય ગણાવ્યાં છે" એવો થાય છે. તેની સાથે ઉપરોક્ત પાઠનો અર્થ બરાબર બંધ બેસે છે. સ.ના પાઠનો અર્થ બરાબર બંધ બેસાડી શકાતો નથી.

બીજો પાઠ 'સાધન સમંધી કીધા સાજ' છે. ત્રિ.એ 'સમંધ' પાઠ સ્વીકારી તેનો શબ્દાર્થ 'સઘળાં' કર્યો છે, પણ તેને માટે કોઈ આધાર નથી. ત્રિ.એ આ સમગ્ર પાઠનો ગદ્યાનુવાદ આવો કર્યો છે:

‘(યોગયાગ આદિ ખીજ) બધા જ આધનોના સાજ તે માટે છે.” તેને બદને ‘સાર્થ’ જોડણીકાશ’ને આધારે ‘સાધન’ નો ‘પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે જરૂરી માર્ગો,’ ‘સમ ધી’ (સ બ ધી) નો ‘ને લગતા’ અને ‘સાજ’નો ‘સાધનસામગ્રી’ અર્થ સ્વીકારીને આ પદ્ધતિનો આપો અર્થ કરી શકાય. “દેહ દમવા માટેના તપ તીરથ અને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટેના માર્ગો (યોગમાર્ગ, કર્મ માર્ગ, લક્ષિતમાર્ગ વગેરે)ને સમતી સાધનસામગ્રીના કળ વર્ણવીને તે સોને કયાકાશએ હરિપ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય ગણાવ્યા છે” આ અર્થ અને તેથી આ પાઠ સ્વીકારી શકાય છે.

ત્રીજી લીંગના ‘તોર’ નો શબ્દાર્થ ત્રિ એ ‘ત્રવ’, અહ કાર’ આપ્યો છે પણ ગદ્યાનુવાદમાં ‘મિથ્યા પેદાસ’ એવો અર્થ કયો છે પણ મનનો અહ કાર જ તેને (મનુષ્યને) ધર્મના બાહ્યાચાર તરફ ખેંચી જાય છે એના ઉલ્લેખ અખાતા છપ્પામાં વાર વાર આવે છે એટલે ‘તોર’ નો ‘અહ કાર’ અર્થ બગબગ છે.

છેલ્લી પ ક્રિાનું દષ્ટાત પણ છપ્પાના વક્તવ્ય સાથે આ રીતે બધ બેસાડી શકાય છે. ‘કોડી જેવું હલકું નાણું વઢાવીએ તો સોનાની મહોર મળતી નથી, તેવી રીતે તપતીરથ અને જુદાજુદા ધર્મ પથો કે ધર્મ માર્ગોની સાધનસામગ્રીથી પ્રભુપ્રાપ્તિ થતી નથી.”

૩૩

હરિ જાણીને તે હડિ વડે,

ત્યા મન જ નથી જે આગળ પડે
ખીજ કર્મ મનથા નીપળે,

મન સુધી તેને જે-વિજે.
અખા તે માટે ત્યા રહી એત,
જ્યા રહીને નિગમ કહે નેત ૩૧૫

ઉમા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે, ત્રિ મા પહેલી લીંગના ઉત્તરાર્ધમાં ‘તાહા ખીજનું કામ ન પડે એવો પાઠ છે. સ. મા ખીજ લીંગના ઉત્તરાર્ધમાં ‘મનસુખો તેનો જે વિજે’ પાઠ છે ઉ એ સ. મા ૨ નીચે ‘તહા ખીજનું કામ ન પડે’ એવો પાઠાન્તર નોંધ્યો છે. કા ૩૬૨ મા પણ એવો પાઠ છે

ઉ. અને ત્રિ. એ જાણીને’ નો ‘જાણીએ’ ‘જય વિજે’ નો ‘જય-વિજય’ અને ‘નેત’ નો ‘નેતિ’ એવા શબ્દાર્થ આપ્યા છે. વધુમાં ત્રિ.એ નિગમ’નો ‘વેદ’ એવો અર્થ આપ્યો છે સ એ ‘વિજે’ અને ‘નેત’ના અનુક્રમે ‘વિજય’ અને ‘નેતિ’ અર્થ આપ્યા છે.

ત્રિ.એ તેમણે સ્વીકારેલા પાઠને અનુસરીને છપ્પાનો ગદ્યાનુવાદ આપ્યો કયો છે. “હરિ વડે જ-હરિમય બની જઈને જ કે હરિકૃપા દ્વારા જ-હરિને જાણી શકાય આ માટે ખીજ સાધન કામ આવતા નથી-તેમની જરૂર હોતી નથી. માણસ જે ધર્મ કર્મ કરે છે તેમનું પ્રેરક મન છે જ્યા સુધી મન-આશા તૃષ્ણા-છે ત્યા સુધી તે તે સાધનોની ખેલબાજ છે માટે વેદે ‘આ નહી, આ નહી, આ નહી’ એમ કહીને જેનો નિર્દેશ કયો છે તે બ્રહ્મમાં જ, પડેલેથી એની જઈને વૃ સ્થિતિ કર.”

ત્રિ.ના આ શબ્દાર્થ અને ગદ્યાનુવાદ સ્વીકારી શકાય એવા છે તેના જેટલા સપષ્ટ અને સુસંગત અર્થ ‘ત્યા મન જ નથી જે આગળ પડે’ એ પાઠ વડે થઈ શકેતા નથી. તે જોતા આ ખીજે એટલે કે તાહા ખીજનું કામ ન પડે’ એ પાઠ સ્વીકારવો જોઈએ

અણુસિંગી મોટો ઉપદેશ,

જે ઇચ્છે અજ વિષ્ણુ મહેશ.

સિંગયતુષ્ટયથી ઘર અથા,

જ્યાં ન મળે જગત સંબંધી કથા.

અથા એ તાં ચિદ્ર આકાશ,

પણુ પ્રાયે શબ્દનો નોહે સમાસ. ૩૧૭

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. 'ઘર અથા'ને સ્થાને ત્રિ.માં 'પર અથા' અને સ.માં 'પર યથા' છે. આ ઉપરાંત 'પ્રાયે શબ્દનો નોહે' ને સ્થાને પ્રાયે શબ્દે નોહે' પાઠ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૫ નીચે 'પર અથાહા' અને સંજ્ઞા ૬ નીચે 'પર યથા' પાઠાન્તર નોંધ્યા છે. ઉ. એ જોયેલી સંજ્ઞા ૧ અને ૨ વાળી પ્રતમાં 'પર અથા' પાઠ છે. કા ૩૬૨ માં 'પર યથા' પાઠ છે.

ઉ. અને સ.એ આવા શબ્દાર્થ આપ્યા છે: "અજ-બ્રહ્મા, સિંગયતુષ્ટય-ચાર જાતના સિંગદેહ" આ ઉપરાંત ઉ.એ 'અથા' નો "તું થા. 'અ' ઉચ્ચારણની સરળતા ખાતર ઉમેરાયો હોય. (?)” એવો અર્થ આપ્યો છે.

ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આવા આપ્યા છે: 'અણુસિંગી-બ્રહ્મ...સિંગ યતુષ્ટે-દેહના ચાર પ્રકાર-સ્થૂલ દેહ, વાસનાસિંગ દેહ, કારણદેહ અને કૈવલ્ય દેહ. અથા-અથાહ, અમાપ, જેનો પાર ન પામી શકાય તેવું બ્રહ્મ...સમાસ - (૧) સમાવેશ, (૨) સંબંધ, જોડાણ,"

ન્યારે ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે: "જેને કોઈ સિંગ કે ચિત્ત નથી એવા બ્રહ્મનો ઉપદેશ અથવા બ્રહ્મભાવ જ સૌથી મોટો છે. એ ઉપદેશ-

એ અબેદભાવ - બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ પણ ઇચ્છે છે. (બ્રાહ્મી સાધનોની વાતો સાવ નકામી છે.) ચાર પ્રકારના દેહથી પર એવી જે બ્રહ્મદશા છે તેમાં મિથ્યા જગત સંબંધી કશી વાતને સ્થાન જ નથી. એ છે તો ચિદ્રાકાશ, પણ આકાશનો ગુણ જે શબ્દ તેનો સમાવેશ તેમાં નથી."

આમાંથી ઉ.એ કરેલો 'અથા' નો અર્થ સ્વીકારી શકાય તેવો નથી. 'પર યથા' (જેમ) કરતાં 'પર અથાહ' (અમાપ, બ્રહ્મ) એ પાઠ અને અર્થ વધુ સુસંગત છે. 'અથા' 'અથાહ'નું પ્રાસ મેળવવા માટેનું રૂપ હોય એમ લાગે છે.

ત્રિ.એ 'સમાસ'નો અર્થ 'સંબંધ, જોડાણ' આપ્યો છે પણ તેને કોઈ આધાર નથી. ગદ્યાનુવાદમાં તેમણે 'સમાસ'નો અર્થ 'આકાશનો ગુણ જે શબ્દ તેનો સમાવેશ' કર્યો છે, પણ તેના કરતાં 'સાર્થ જોડણીકાશ'માં આપેલો 'અનુદૂળ યઈને સ્થાન પામવું' બરાબર બંધ ખેસે છે. 'શબ્દનો નોહે સમાસ' એટલે 'ચિદ્રાકાશમાં શબ્દને સ્થાન નથી, એટલે કે બ્રહ્મ વાણીથી પર છે.' ખીજી બંધી રીતે ત્રિ.નો ગદ્યાનુવાદ સ્વીકારવા જેવો છે.

આ બધું જોતાં ખીજી લીટીમાં 'ઘર અથા' કે 'પર યથા' ને બદલે 'પર અથાહ' પાઠ જોઈએ.

૩૫

લક્ષિત કરતાં ભમે બહુ

પણુ લજ્જનભેદ ન બળે સહુ.

જ્યાં સુચિ-અથ રહેવા નહિં ઠામ,

એમ ભરી પૂરી રહ્યો છે રામ.

ત્યાં તાં કરતા દીસે ઘાત,

નો એમ અમા કયમ ધાતે વાન? ૩૧૮
 ઉ.મા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે ત્રિ મા 'ત્વા
 તા' ને સ્થાને 'તાડા તો' અને 'કયમ ધાતે વાન' ને
 સ્થાને 'કયમ આવે ધાત' પાઠ છે. સ.મા 'ભરી
 પૂરી' ને સ્થાને 'ભરી પૂરુ' અને 'ત્વા તા' ને સ્થાને
 'ત્વા તો' પાઠ છે. ઉએ અઞ્ઞા ૨ અને ૬ નીચે
 'કયમ આવે ધાત' એ પાઠાન્ત નોધ્યો છે, અને ૬
 ઉપરમા પગ એ પાઠ આપેલો છે.

ઉએ સંહાર્થ આપ્યા છે "ભમે" - ભમમાય.
 સુચિ-અમ-સોયની અર્થી જેટલુ ધાતે-અનુકૂળ આવે,
 કારે" સ એ પાદ્મીપમા સંહાર્થ અને સમજૂતી
 આપેલ છે. "સુચિ અમ-સોયની અર્થી રામ આછ
 આકુર્મા આપેલો છે, સોયની અર્થી જેટલો ભાગ પણ
 તેના વિનાનો નથી." ત્રિ એ સંહાર્થ આવા આપ્યા
 છે. "ભમે-અમમા પડે. ધાત-પ્રહાર. ધાત મળખૂત
 તત્વ, પ્રકાર, ભેદ ધાતવુ-જામવુ, શોભવુ, માફક
 આવવુ." ત્યારે તેમજે કહેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે
 છે "હમિની ભક્તિ કરવા જતા અનેક માણસો
 ભમમા પડી જા ર છે, કેમ કે જમા જ માણસો કાંઈ
 જામનનું ગુણ જગત નથી પગમાતમા સર્વત્ર એવો
 સમર ભયો છે કે એક સોયની અર્થી જેટલી જમા
 પગ એના વગરની ગી નથી કેરગ મૂર્તિમા જ ભમ-
 વાન સમાયો છે એમ માનનાર આ સનાતન સત્યનો
 ધાત કરતા દેખાય છે એટલે પછી એવાએને એ
 મૂળખૂત તત્વ શી રીતે મળજય?"

આમાથી પહેલી બે લીટીના અર્થ અને પાઠ
 સ્વીકારી શકાય એવા છે. પણ છેલ્લી લીટીના પૂર્વાર્ધ
 મા 'ત્વા તા' ને બદલે 'તાડા-ત્વા તો' પ્રાઠ સ્વી
 કારવો જોઈએ, કેમ કે 'તા'નો અર્થ 'ત્વા' થાય છે

૧) કવિચોક મેન્ડન

અને આવી પુનઃપુલિ જાગી જરૂરી નથી તેવી જ
 ગતે 'હના ટીમે ધાન...'નો ત્રિ.એ કહેલો મધ્યમ
 વાદ સ્વીકારી શકાય એવો નથી એમા 'કેવગ મૂર્તિમા
 જ ભગવાન સમાયો કે એમ માનનાર' ને બદલે 'ભક્તિ
 કરનાર અને સજનનો બે' ન અનુભાવ' એવા શબ્દો
 યોગ્ય ગણાય એવી જ રીતે 'સનાતન સત્યનો ધાન
 કરના' ને ન બે ગામ સર્વત્ર રહેલો કે એવા સિદ્ધાંત
 ઉપર ધા કરના' એવા શબ્દો વધુ યોગ્ય ગણાય.

છેડી લીટીના પાઠ 'ધાતે વાન' નો અર્થ 'રામ
 સર્વત્ર રહેલો કે એ વાન-મામન કયમ માફક અવે
 અનુકૂળ આવે?' એવો થાય

'કયમ આવે ધાત' એ પાઠનો અર્થ ઉપર
 ત્રિ એ કહેો છે એવો થાય. એ અડી વધુ નહ બેસે
 છે. તેથી આ પાઠ વધુ યોગ્ય ગણાય.

૩૬

સાચો અતર્થાથી ગોર,

બીજા ગુરુ બાણગર-મહેર,

તેનો અર્થ કહેવા શોભવા,

સ સારીનું મન થોભવા

પણ રિધ આવે જ્યમ રૂપા પડે,

ત્યમ અમા આતમથી આતમ જડે, ૩૩૬

ઉ.મા ઉપર મુજબ પાઠ છે, ત્રિ મા બીજી
 લીટીમા 'થોભવા' ને સ્થાને 'લોભવા' છે સ.મા
 પહેલી લીટીમા 'મહાર' ને બદલે 'મોર' છે તે 'થોભવા'
 ને સ્થાને 'લોભવા' છે. ઉ એ નહિ બેયેથી એવી
 શ ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬મા પગ 'થોભવા'
 પાઠ છે

ઉ. એ 'મહેર'નો અર્થ 'મહેરવાળો, દેખાવ
 કરનાર (૬)' આપ્યો છે સ.મા 'મોર=ગુરુ મોર=

મહોરુ, સોગડુ” એવો અર્થ આપ્યો છે. ત્રિ.એ ટિપ્પણમાં ‘મોહોર’નો અર્થ ‘છાપ’ આપ્યો છે. આ અર્થ સ્વીકારી શકાય એવા નથી.

ત્રિ.એ છાપાનો ગદ્યાનુવાદ આપ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે : “સાચો ગુરુ તો અંતર્ધર્મી આત્મા છે. ખીન્ન ગુરુઓ તો બાહ્યર છાપ – ગુરુની છાપવાળા તમાશગીરો છે. તેમના શબ્દો ઉપદેશકથન પૂરતી જ શોભાવાળા છે. સંસારીઓનું મન લોભાવવાનો, એમને પોતાની પકડમાં લેવાનો જ ઉદ્દેશ એમનો છે. (અથવા બાહ્યર જે મહોરના સિક્કા ખતાવે છે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી. તે તો માત્ર ખેલ-જેતારને તેની શોભા ખતાવી તેનું મન લોભાવવા માટે છે.) સાચી સમૃદ્ધિ તો રૂપા વડે આવે છે. (રાજિંદી લેવડદેવડમાં રૂપાનાણાનું ઝાઝું ચણણ છે.) એટલે રૂપા વડે જેમ રિદ્ધિ મળે, તેમ આત્માને જ ગુરુ કરવાથી આત્માનું સાચું સ્વરૂપ જડે છે.”

આ ગદ્યાનુવાદમાં ‘લોભવા’ અને ‘લોભવા’ એ બંને પાઠનો એક સાથે અર્થ આપવામાં આવ્યો છે, તથા છાપાના વક્તવ્ય સાથે તેમાંના દૃષ્ટાંતને બંધ બેસતું કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી.

છાપાનો તાત્પર્યને ન્યાય મળે એવો-અન્યથાર્થ આવો થઈ શકે : “સાચો ગુરુ (ગિર) તો અંતર્ધર્મી-

આત્મા છે. ખીન્ન ગુરુ તો સોનામહોર ખતાવનાર બદ્દુર (બાહ્યર) જેવા છે. બદ્દુરનો હેતુ (અર્થ) સિક્કાને સોનામહોર નરીકે ઓળખાવવા (કહેવા)નો – [તેના વડે કાંઈ વસ્તુની ખરીદીનો નહિ] – અને તેની શોભા ખતાવી સંસારીઓનાં મનને પકડમાં લેવાનો હોય છે. તેવી રીતે આ કહેવાતા ગુરુઓનો હેતુ ઉપદેશ આપી, વાણી તથા બાહ્યાચારોની શોભા ખતાવી સંસારીઓનાં મન ઉપર કાબૂ જમાવવાનો હોય છે. ખરી સમૃદ્ધિ (આવી સોનામહોરથી નહિ પણ) રૂપાનાં નાણાં (અખાતા વખતમાં જેનું ચણણ હતું તે) વડે મેળવી શકાય છે, તેવી રીતે આત્મા વડે (આત્માને ગુરુ કરવાથી) આત્માનું સાચું સ્વરૂપ ઓળખાય છે.”

પરંતુ બદ્દુર અને કહેવાતા ધર્મગુરુઓનો અંતિમ ધ્યેય તો સ્વાર્થ સાધવાનો હોય છે. આ ધ્યેય લોભોના મનને માત્ર પકડમાં લેવાથી નહિ, પણ તે ઉપરાંત તેમના મનમાં લોભ કે લાલચ ઉત્પન્ન કરવાથી વધુ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે જોતાં અહીં ‘લોભવા’ ને બદલે ત્રિ.નો ‘લોભવા’ પાઠ વધુ ઊચિત છે.

પણ તેને કાંઈ હસ્તપ્રતનો આધાર નથી. !

[ક્રમશઃ]

ઝંઝાવાતે

નલેન્દ્ર શાહ

અડધી રાતે જાગેલ ઝંઝાવાતે
મારી નિદ્રા નિબિડ વિદ્ધ કીધી,
પ્રથમ સૂ સુપાતે,
જાગેલ ઝંઝાવાતે

એકાન્ત વનકુજ-કુટીર-ખારી,
લીતર આવી ભરાય કે અલગારી
ખડારના ઝૂકી ઝૂકી રહેવ તરુ,
માઘ્યુ બધુ ય ઊડતું અરુપરુ
પળે પળે
ચાદનીનું મુખ જાઘડે ત્યા તો
ઝોદણ આછુ ઢળે

આકુચ
કોઈ જાણે કંઈ બેચતું મને
અવગ એવી વાતે

અડધી રાતે પ્રેમના પાગલ નાતે

હિમાલય-દર્શન

જયન્ત પાઠક

ગૃહખંડે ટકોતક ગ્રીષ્મ હવા
સિલિ ગ-પંખામા વલોવાય
અકળાતી રેબઝેળ વમળોમા કાય
પલગમા પડ્યો પડ્યો ફેરવુ છુ પાના
હિમાલય-ચિત્રોની કિતાબના

બરફમંડિત ઊંચા આકાશમા જન્મા ઊભા મૃગો,
ધારે એક વૃક્ષ, લીલી ઘગમા બેઠેલ પંખી
-અપોરના સૂનકારે કશી કિલકિલ -
ભાગીરથીધારા પર ધ્યાનમગ્ન પક્ષાસને સ્થિર
ભ્રમ્મ કોઈ ઉચાડે ચગીર.

ઘેગ ઘેગ ઘેગ

કવિભાંડ મે જૂન ૧૯૮૫

ગાન

હસમુખ પાઠક

ગાઉ સારસ્વત ગાન
સૂરમા જેનું ઊઘડે હૈયું, શબ્દે લાગે ધ્યાન
અતરમા ભરુ આરત, વહાલા

આરતમા સૌ શ્રુતિ,
શુ જતા નાદમા નિરહજવાળા
અજાણગાવતી સ્મૃતિ,
છ હોલયમા બદીશ બોલે, બોલે આતમ ભાન
ભાન પહોંચવા પ્રીતમ પામે
સૂર દેવાવે નેહે,

જેમ વી ધાયવ વામણી શ્વાસે
શ્વાસ વહાવે વેહે,

ગાન અન તને અ ત છે એક જ, ડોલે રાધા પ્રાણ

ઊતરી આવેલ
 ઝરફનાં ચોસલાં શાં સ્વેત સ્વેત હેઠાં !
 પવનમાં ઊડી રહ્યાં વાદળાંનાં ઊન
 ઝરમર ફેરાં
 સરોવર-જેઠે ઊઠે પુલક, સમીપ
 ક્રીણુ મહીં તરે-રૂઝે ઉપલ અનેક
 નદી લિયે પહાણથી પહાણ પરે ઠેક;
 સૂર્યાસ્તની કીરમણ ગાયે
 વૃક્ષ - એક રંગનું શિખર !
 ચકચક ધાતુલિખત પથ્થરે પથ્થર !
 ચન્દ્રોદય
 અરણ્યોની અડાબીડ ઘનતામાં ગળાઈ ને
 ટપકે છે ચાંદની શી ટપટપ !
 મોટા મધપૂડા જેવી તોળાયેલી અદ્ધર ચટ્ટાન.
 હમણાં જ જશે જાણે પવનમાં પડી
 કાંકરી કાંકરી મધમાખ સમી રૂહેશે ઊડી
 નદી એક મધુમતી નીકળશે ફૂડી !
 એકબીજા પર ચઢી ઊભાં આ મકાન
 ટેકરીએ ગામ
 છેક ટોચે ગોટપોટ વાદળ એાદીને ઊભું દેવાલય
 નાનકડો હિમાલય !
 ઊછળે અલકનંદા-પહાડી કો કન્યકા તોફાની
 મંદ મંદ નિનાદતી મંદાકિની શાણી !
 કોઈ વૃક્ષ હેઠે ઝેઠી યાત્રિકોની ટોળી
 સામે મૂકી લાકડી ને ટીમણની જોળી
 વદનમાં ઊઘડી શી શ્રદ્ધા આંકી શ્રમની લકીર;
 ભક્તિભાવે ઢળી જતી આંખડી લગીર,
 ગૂહ્યખંડે ટકોટક શ્રીધમ હવા
 ફરી રહી ફેન-પાંગો
 અલસ આકુલ આંગો
 અડાબીડ વાંસવનો વીંધી
 આવતા પવન ફેરી વાંસળીની લહર લહરે ઢળી
 સમાધિમાં જાય મળી !

(શ્રી. અશ્વિન મહેતા-કૃત 'હિમાલય'માંની તસવીરો જતનને)

ચિત્ત

નસિન શયળ

ધૂમી રહ્યું દીપ્ત પ્રહ્લાદ....

સાણું

ખદ્ધ

હિમશ્વેત મૌનાણુવે...

મુક્ત

ક્ષણું

અન્ય

અહુ !

ભગૈ ભગૈ લસ્થા શબ્દસય અણુવે

શુન્નતા

હુ

અવકાશમય ચિત્તમા

મૂલી રહ્યું દીપ્ત

આ દીપ્ત પ્રહ્લાદ.

એક વાત-કવિતા

શ્યામ સાધુ

શાંતિનાં વાદળાંઓની

આકાશી દીવાલ ઊભી કરવાની

ઈચ્છાઓ નવાજેશ કરનારો, એવો

હું આજની આ ક્ષણે,

તમારું સ્થોલિત અભિવાદન

કરું છું ! ઉભાસભરપણે !

અને એટલે

આ વાત-કવિતા તમારા સુધી

મેકડું છું જેથી-

કદાચ તમારી અને મારી વચ્ચેની

આ અવકાશી દીવાલ ટ્રેડી પડે.

કરકંઠુ

ચોસેક મેકવાન

દિવસની લાથ પડી છે નગર વચ્ચે !

લોહી થીજી ગયું શ્વેત-

શૂન્યતાના હોકેથી ટપકી ટપકી....!

ભાષા ગુફી સામિત થઈ છે.

વરસોથી દુવાઓમા ઊડતા હાથ

ખોટા પડ્યા છે.

વરદ ?

ના એ લકવાચસ્ત જ છે.

ધર્મની નપુંસકતા હવે ખુલ્લી પડી ગઈ છે.

ખંદકની અણીતળે

સરિયામ રક્તઓ પર

ફાટી આજે પડી રહેલી નગ્ન શાંતિને

આલિંગતો કરકંઠુ

હરેક ઘરનાં બારીબારણાં ખંધ છે.

મિલિટરીનાં પસાર થતા ખટારાઓથી

કોકડું વળીને બેઠેલા ઘરો

મરે છે ફફડી !

રે ! મદીઓ પુરાણો આ દસ્તાવેજ

હજીયે

કયા સુધી આપણે સાચવી રાખવો છે ?

તાજી ફૂંપણ જેવા શ્વાસોમાં વીંટળીને....

જોજનો ચાલવા ને જોજનો જમવા વિશે

ખારીન મહેતા

હવે હું કેટલાં જોજન ચાલું
ને કેટલાં જોજન જમું ?
થવાનું હતું તે થૈં થ્યું
ખાકી બધું રૈં થ્યું
અંડેરી ગંડેરી ટીપરી ટેન
કરતું વર્ષોનું ટોળું
હાથમાં
કુગ્ગા
રમકડાં
ચોકલેટ્સ લઈ
પસારે ય થઈ ગયું
ને આંગોમાં જોસરવા ય લાગ્યું,
પછી શું ?
હંમેશા આ ‘પછી’ આવીને ઊભું રહે
તાકી રહે અવાક
ને જોગળવા માંડે વિચારવાનો છાક
તાંક તાંક રે મનવા
તું પેટાળે તો તાંક
ત્યાં ભૂંસાનો દરબાર
અને અવળું અવળું કાંક
સટાક
સટાક
સટાક
દર્યોનો ફરતો ફેરડો વીંઝાય
લાગે

વાગે
વીતેલું કાળનો લોચો રે છતવા !
વીતેલું ક્યાં લગ કોચો રે છતવા !
એટલે હવે આપણે
‘કેટલા જોજન ચાલવાનું
ને કેટલાં જોજન જમવાનાં ?’
એ પ્રશ્નને રમત રૂપે સ્વીકારવો
કે નકારવો ?
ના, ના, હિસાબ માંડવાની વાત જ નથી
કારણ કે
નટીના ઊંડેરા ઘૂનામાં મારેલી ફૂળકીઓ,
ટેકરીની ટોચે પહોંચી દહાવેલ પત્થરો,
થપો રમતાં પાટલાં પગલાઓ,
સ્વેટમાં અકરો પાડતાં પાડતાં વાપરેલી ચોકસ્ટીફ્સ
આ બધું શેં ગણવું ?
ને એની સામે આ જોલતી હકીકત :
ખિસ્સામાં પાવલી હોય તો ખીડી લેવાય
ને પિવાય,
નહીં તો કોકને ખીડી પીતું જોવાય,
સંતોષ લેવાય,
માણસનું મન એટલે !
ખાકી વસ્તુઓનો ક્યાં કશે તોટો છે !
ને આપણો ય ક્યાં કોઈ જોટો છે !
આપણે તો આરોગ્યાં છે કેટલાં જોજન !
આપણે ચાલ્યાં છીએ કેટલા જોજન !

ગાજર, ડુંગળી, રીંગણા ને બટેટાં ભાઈ બટેટાં;
 ઘઉં, બાજરા, બર
 અને મગ-તુવેર-ચણાની દાળ
 ગામ, નગર, રસ્તા, કેડી, પર્વત, ખીણો
 નદી ને જંગલ,
 હિમાલય ને ભીતર ભમતા ઢાળ.
 ગણો, ગણી લો
 કેટકેટલાં લોજન
 ને કેટકેટલાં લોજન !
 બીજાં ભલે કહે, ઠેરનાં ઠેર
 કે લોકડાનો બહેર
 આપણે નૈ કેવાનાં
 ને આંધ ધરાર રેવાનાં.
 આપણા હાથ અટે કે ફૂલ ફેરે
 આપણા પગ અટે કે માટી ઝીરે
 આપણે શ્વાસ લીધો
 કે હવામાં ગાળડું
 આપણે ઉચ્છવાસ કાઢ્યો
 કે આભ આપડું.
 હાથું
 આપણે અબલે નંબરનાં માણુક
 સળેખમ થાય
 ખરજવાં થાય
 એ તો સંધુય આવે ને જાય
 આપણી ચામડી એ ટચની
 રૂંઘ વાગે કે લોહીનો ટશિયો
 આપણું હૈયું જીવતું-જાગતું

એવું ચાહે
 એવું ચાહે
 એવું ચાહે
 કે લાગે, આપણે નાનાં આપણાં હૈયા પાંકે
 ને પછી વળગે
 કેટકેટલું, પાર વગરનું :
 ઇચ્છા-અરમાન,
 માન-અપમાન,
 પ્રેમ-પીડા,
 ન્યાય-અન્યાય,
 પ્રેય-પ્રેય
 વગેરે વગેરે વગેરે
 હવે તમે જ ક્યો
 બે ચાર લોજન ન જમ્યાં તો ય શું ?
 બે-ચાર લોજન ન ચાલ્યાં ત્યો ય શું ?
 છતાં માણું આજે કંઈ થાય છે
 અથવા અહીં થતું દેખાય છે
 એના વિચારો આવે છે
 વિચારો ઘણું ઘણું લાવે છે
 આતું કેમ થાય છે ?
 વિચારો શા માટે આવે છે ?
 સથો ઘણું ઘણું શા માટે લાવે છે ?
 ચાલી કરવા બેસીએ તો
 એવડી લાંબી એવડી લાંબો
 ને અંદર ભરી કેવળ ખામી જ ખામી
 બરાબર આ જ મુદ્દે

મને યાદ આવી ગઈ ખાંભી !
 શું કામ યાદ આવી ?
 ને ખાંભી જ કેમ યાદ આવી ?
 આ યાદ આવવું એટલે શું
 ને ખાંભીનું જ યાદ આવવું એટલે શું ?
 ના, ના, આ નાટક નથી,
 નથી નાટકનો સંવાદ;
 કંઈક કશુંક થયું ગન્યું એવું
 કે યાદ આવી ગઈ ખાંભી.
 હા, યાદ;
 નરી નીતરી યાદ,
 માણસની યાદ.
 યાદમાં કંઈ કેટલું અજવાળું
 ને ક્યાંક ક્યાંક તો અંધારું.
 શું ખૂણ જોજન ચાલ્યાં
 ને ખૂણ લોજન જમ્યાં
 છતાં નથી નિરાંત
 કે નથી થતો અવાજ શાંત
 ને આવીને ઘરાબગર
 માથે બેસી ગઈ છે આ ‘ખાંભી’
 એટલે જ ચલાવીએ છીએ ભાષાભાણ ?
 હકીકતે તો ખાંભી—
 કોની ખાંભી ?
 શા માટે ખાંભી ?
 એનો શો ઇતિહાસ,
 શી કથની ?
 એ કેમ ખાંભી,

કેવળ ખાંભી ?
 જોયું ને
 આમ જ ગંભીરતા પ્રવેશે
 ગ્રન્થોને વેશે
 મનતા દેશે
 ને સ્ત્રીમાટે સ્ત્રીમાટે
 ખગલણ ખગલણ
 આપણી જ આંકેલી બાંધેલી સ્ત્રીમાત્રો ?
 આપણાંથી જ તૂટે
 આપણાંથી જ ફૂટે
 ને આપણે સ્ત્રીમાની જ બહાર:
 વિરોધાટ
 ધરાકા
 કડાકા
 ગગડાટ
 ધધડાટ
 ને પછી કાટમાળ....
 ને એ પછીની હકીકત:
 કેટલાય જોજન ચાલવાનો ગરવ,
 કેટલાંય લોજન જમવાનો દરખ;
 ઘડીસરમાં વેરણછેરણ
 ને અવલ નંખરની માણહાઈ
 અવલ નંખરના માણહની બહાર આવી
 અવલ નંખરનો અવાલ પૂછી બેસે :
 કેટલાંય લોજન જમ્યાં
 ને કેટલાય જોજન ચાલ્યાં, હેં ? !

શહેર પરચે ઝાડ પરના પંખીની વેદના, તા. ૨૨-૪-૮૫
મફત ઓઝા

અરે !

ખાખી વેશ પહેરી ક્યારણુ ઊભું હતું આ વૃક્ષ ?

એની ઠાળીઓ બંદૂક બની શું તાકતી ??

માશ ઉપર સંચારખંધી !

પાખ જેવી પાખ હવે ખરી મયેલી લાગતી.

દહુકો સુણી

નિત સવારે ખૂઢતી બારી હતી

એ કેમ બંધ-ખિડાયેલી લાસતી ?

ચોક્કસ, કોઈ કાળો અથ આવી હણહણી ફૂંચો હશે.

અહીં

પગલાં નહિ, પથ્થર પડ્યા છે લોહબીના

શુ. દિવાલો સામસામે ગુધે ચડી હશે મધરાતની ?

કે પાછી પડ્યો હશે માણસ સૂમસામ રસ્તા પર પથ્થર થઈ ?

સૂર્યની લાશને લઈ જતો પવન ચીખતો-

દોડી રહ્યો કોઈ ચિકિત્સાલય લણી....

આકાશ જેવું આકાશ સ્તબ્ધ-

કેમ કોઈની પાંખને સાંભળી શકું નહિ ?

કોણ આ આવી રહ્યું છે આ તરફ ? !

માડું નગર ! ! ! !

પાંખમાં લઈ ઊડતાં પખરી રહું એ આ નગર ? ? ? ?

ભડકે બળે, પાછી શું ઊડવું ? !

સાંકળ કોઈ તોડાવો

વિનોદ ગાંધી

થીજ ગયેલા હરણાના પગમાં આકળ કોઈ પહેરાવો

મરી ગયેલા ઝરણાના પગમાં આંઝર કોઈ પહેરાવો.

અવાફ થયેલા વૃક્ષને કોઈ

પવન બનીને સ્પર્શે

શોષ-પત્ર શી પૃથ્વી ઉપર

એકસામટું વરસો

ઊડી ગયેલા તરણાના તન પર સાંકળ કોઈ પહેરાવો

મરી ગયેલા તરણાના તન પર સાંકળ કોઈ પહેરાવો.

ચપાફ દઈ મીચિલી આંખે

સૂર્ય બનીને પ્રગટો

સ્વેત લીંત કાગળની તોડી

શબ્દ તમે તો છટકો

મરી ગયેલા માણસની દગમાં આકળ કોઈ તો આંખે

જીવી ગયેલા માણસના પગથી સાંકળ કોઈ તોડાવો.

સાજણ ચોમાસુ લઈ આવો

નવનીત ઉપાધ્યાય

પીળા પીળા તડકા છાંયા કરડે છે રે આવો સાજણ ચોમાસુ લઈ આવો

આંખોથી પોકાર કરું છું હોઠે મૂકો પાવો સાજણ ચોમાસુ લઈ આવો.

અમને યાદ હતું એ છેલ્લું વાદળ પણ ભૂલાઈ ગયું રે...

તમને એકીનજરે જોયાનું ઝરણું સુકાઈ ગયું રે...

પાપણુલગ સપનાની ભ્રમણા લાવો સાજણ ચોમાસુ લઈ આવો.

ખેતરમાં ને હથેળિયુંમાં ધૂળ ઊડે છે ધૂળ ઊડે છે

સાજણ જોવા આવો અમને શૂળ ઊગે છે શૂળ ઊગે છે

આંસુને જીવતાં કરવા રે આવો સાજણ ચોમાસુ લઈ આવો.

ઉછીનું આપ્યું

વિનોદ ગાંધી

મૂળમાં આંખ ન'તી ને એને દ્રશ્ય ઉછીનું આપ્યું !
હાથ ખરેલા માણસને તે વાદળ હીનું આપ્યું !

અવાજનું આ પીછું ધીમે

કાન નજીક ફરફરતું

હવા બનીને મારી અંદર

કેણુ ચેસતું ડરતું ?

નીચે ધરા ન'તી એવાને ગગન ઉછીનું આપ્યું
મૂળમાં આંખ ન'તી ને એને દ્રશ્ય ઉછીનું આપ્યું.

પલંગમાં પોટેલું સપનું

સૂર્યપ્રતીક્ષા કરતું

ખડો કાટલાં ખડેલાં એ તો

થોડું થોડું મરતું

મરી ગયેલી ધડકનને 'ધબ્બાક' ઉછીનું આપ્યું
મૂળમાં પાંખ ન'તી એવાને ગગન ઉછીનું આપ્યું

મુક્તાનું ગીત
વિનોદ ગાંધી

જળની સાથે ચોંટ્યું છે ભીંજવું, કોઈ છોડાવો
માટી સાથે મૂળ
મૂળની સાથે માટી
ધૂળની સાથે ધૂળ
ધૂળને ધૂળથી દાટી
પળની સાથે ચોંટ્યું છે રે હોણું, કોઈ છોડાવો,
જળની સાથે ચોંટ્યું છે ભીંજવું, કોઈ છોડાવો.
પંખી સાથે પિરછ
પિરછની સાથે પંખી
રહેતું જળમાં મીન
રહેતું જળને ઝંખી
ફળની સાથે ચોંટ્યું છે રે ખાણું, કોઈ છોડાવો,
જળની સાથે ચોંટ્યું છે ભીંજવું, કોઈ છોડાવો.

ગધાપરચીસીને ઉંખરે ઊભેલા પુત્રને વનપ્રવેશ કરતા પિતા તરફથી
મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

હજી ગધકાલ સુધી

પરખાનાં ગ્રશમાં પહેરી “પરખા, પરખા” ની રમતો રમતોતો
તે -

આજે ખાપુકચીની વિડંબના કરવા માંડ્યો છે, મયંક ?

આપણી વચ્ચે ગેપ તો ક્યારે ય હતો નહીં

ને જનરેશન ?

“જે જનરેટ થઈ શકતાં નથી

એમ પૂરા એક જનરેશનને પોલીકુ’ નામ આપવાની એવી તો શી એવજ્ઞા ?

— એવું કાંઈ તું કહે તો પહેલાં કહું :

“જન્મના અકસ્માતની એકમાત્ર ભૂલથી એકડાં થયેલા આપણે માનવીઓ

માની લીધેલી સંસ્કારિતાનાં મૂળ શોધતાં આપણે મરણવા —

આપણી સહાનુભૂતિ, સમવેદના કે સમલાવના અલગ હોઈ શકે નહીં.”

“સહાનુભૂતિ એન્ડ સમવેદના માથ ફૂટ, પપ્પા.

માથ કોમ્પ્યુટર કેસ’ એ ડેમ ફાર ઓલ થોર અનુભૂતિએ એન્ડ વેદનાએ.”

“વેલ, વેલ, માથ ભોથ.

શું આપું તને તારા જન્મદિને ?

— પુસ્તક ?

“હોકનેઈડ, હાઈએઈફ્ડ, બોરોન્ડ, બુલસીટ....”

“એકલેટ ?”

“નો સિન્થેટિક સ્પીટનેસ, પપ્પા.”

“ધૂંઝશેરના ગોટેગોટામાં બોવાઈ જઈ

સીગરેટની રાખ જેવા ભૂતકાળને અપટીમાત્રથી ખંખેરી નાખવા — એશ ટ્રે ?

“એહ, હાઈ અન્ડરરેન્ડિંગ એઈકે લુ, પપ્પા !”

“અનુભૂતિ અને અનનુભૂતિ તો મારી ય મરી પરવારી છે — માથ ચાઈલ્ડ.”

“ચટ, આઈ લીવ ફોર આઈ કેનનોટ હાય.”

“પપ્પા, મેં યુ’વ રચોકન ઈનફ, નાઈ !

લેટ થોર મીન બી મોર ઈલોકવન્ટ.”

“પ્રોમીસ, સન. મારું મીન હવે વધુ સુખર બનશે.”

દરિયો હવે માત્ર લય, માત્ર દરિયો શૈલેષ ટેવાણી

વિશાળ આલ અને ખગલગતા દરિયા વચ્ચે ખરી જવું
એક તારાનું એમ જ. પોતાની નત સંકેલીને ચાલ્યા જવું
ફર ફર મારું એમ જ. રેતીનો વહેલી સવારનો સ્પર્શ
ફર ફર નળી ઊઠેલાં અનણ્યાં પક્ષીનો કલરવ, ગીતની
પૂર પૂર હૃદયમાં દોડતી પંક્તિઓ....મૌન અને એક સાથી.

પરવાળા પરવાળા, અશ્મિઓ અહીં અને લીતર...
મોજાઓનો ખિલખિલાટ પસાર થતો શ્રેણીઓ અને નહીં
જન્મેલા કેટલાંય આનંદપૂર્ણ પ્રભાતનો અણસાર મળી
જવો એમ જ.

હૃદય ભર્યું ભર્યું, રેતી લીનીલીની. ઉપર ચંદ્રનું ઝેતમા
ઝળૂંઝવું અને મારું સ્મર્યા કરવું એને, સૌને જેને છોડ્યાં
છે ગઈકાલે. મારું સ્મર્યા કરવું એને, જેઓ છે સાથે
ને નહિ હોય કાલે અહીંયાં-ત્યાં-કશે ય.
તેના ન હોવાની વાતથી છળી મરવું મારું એમ જ, મનોમન.

દરિયો હવે માત્ર લય.

પ્રલય પૂર્વેનો, પ્રલય પછીનો, માત્ર લય. માત્ર દરિયો.

ને

કઈક લખવા ઊંચકાતી કલમનું
આનંદ અને વિષાદના સંગમ સ્થાને થઈ જવું ખામેશ.
હોઠનું સ્મિત ચેરી દેવું ધૂંધળા ઉત્તસમાં એમ જ !!

પૂર્વજન્મની સંવેદનાનું ગીત હરિહર ભેગી

તું, કેશવન અંધારું મૂંઠી સોમનાથના દરિયે ફરતી
ચીલાના ઉતુગ રમરણુશી ઝંખે પારાવાર બીંસાવું....
હું, ફેલાતું નબ અને નક્ષત્રો વીંધી ધાર કે આવું ભીમદેવનું
સપનું ઘે ચોપાસ પછી કંઈ થાય રિસાવું....

ફર...કથે...ફર...પરભવના પરછાયા આજે બીજવ્યંદ્રને અજવાસે જો પલળે !
નક્ષી, તારા પગરવ મારા રક્ત વચોવચ છળ છળ કરતા ફરે !
જૂંઠને છાગી ગંધલિપિ પાંપણથી સરકી ચાંદરણુના સરવર જલમાં ઢળે !

ચીલા ! તારી ઓછપ જેહું કથુંક જણે જાણે, જાણે તરે !
ચીલા ! રૂબે દરિયો મારી તિમિરવંતી ખાંસહીઓમાં પછી ઘૂઘવના પગરવ ભાગે....
મેઘધનુંપી અચરજને સંકેારી ઊભી હોય સમીપ તું સાવ સમીપ એ ભેવા
આખું પ્રભાસપાટણ જાગે...

મર્મર, મારા શાપિત જન્મોના લીલાકેય સ્પર્શ પામવા હળવે હળવે આવે !
કવચિત ઊગ્યું શમણું મારા નામ થીખર પર ટહેલ નાખતું જાગે...
પછી ઊભું રહી કેાંક અમારા રક્ત સોસરો અંજરીઓના લય પળેપળ વારે !
ચીલા ! તારી ઓછપ અંતરિયાળ ખટકતી કાંસ થઈને વાગે...

તું, કેશવન અંધારું મૂંઠી સોમનાથના દરિયે ફરતી
ચીલાના ઉતુગ રમરણુશી ઝંખે પારાવાર બીંસાવું...
હું, ફેલાતું નબ અને નક્ષત્રો વીંધી ધાર કે આવું ભીમદેવનું
સપનું ઘે ચોપાસ પછી કંઈ થાય રિસાવું...

આવી રહ્યાં છે

ભરત વિંઝડા

સ્વયમ્ પોતાને વિકસાવી રહ્યાં છે
બધાં મારી નજીક આવી રહ્યાં છે.
મને પોતાનો એક હિસ્સો ગણીને
બીજાં લોકો ય અજમાવી રહ્યાં છે.
ભરાઈ જઈ છે જ્યાલીની માફક
સકારણ આંસુઓ આવી રહ્યાં છે.
બળર થંભી જનારાને નથી કે
વિકસતો કાળ અટકાવી રહ્યાં છે.
સૂરજનું ઊગવું પડઘાઈ રહ્યું છે
કબૂતર પાંખ ફફડાવી રહ્યાં છે.

એક કૌતુકવંતી ગઝલ

દીપક ત્રિવેદી 'દીપ'

ધાસ ધડોલક ફૂટે ઝરમર હત્ તેરીકી
આંખ આડોઅડ મેઘાડમ્બર હત્ તેરીકી.
પીળાં પચરક કેસૂડાના છાંટા જલ્લક
અલ્લપ-અલ્લપ ટીકે અમ્બર હત્ તેરીકી.
ટેકરિયુંનાં ધાસ-પાંદડાં પીધાં તકધીન્
આવે કાચે-કાચાં તમ્બર હત્ તેરીકી.
પીધાં રે શુલ્કમ્બોર ટેરવે અડિયોદડિયો
ત્રિંધમૂંધ લૌ છાતીકમ્બર હત્ તેરીકી.
પાંચ વાંલની પૂતળિયુંમાં જંતરમંતર
જલકે સરવર કુવાલમ્બર હ તેરીકી.

દેખાઈ રહ્યાં છે

ભરત વિંઝડા

વયોવય છે ને ભીંસાઈ રહ્યાં છે
બધા છેડા સમેટાઈ રહ્યાં છે.
સલામત રહી શકે મારું જગન ક્યાં ?
સહુનાં વિશ્વ લંબાઈ રહ્યાં છે.
અરીસામાં પ્રતિબિંબાઈ છે હું હું
ને મારામાં એ દેખાઈ રહ્યાં છે.
નજીક આવી રહી છે રાત આદિમ
હવે દીવાઓ ઓલાઈ રહ્યા છે.
દિવસ ઘડિયાળના કાંટે વીતે છે
અનુભવ ક્ષણમાં બદલાઈ રહ્યા છે.

હોઈ

રમણીક સોમેશ્વર

હું નથી નક્કી, હું આ કે તે ય હોઈ
હોઈ સઘળે ને છતાં પરિમેય હોઈ.
હોઈ ઘરમાં ડાયરા વચ્ચે અને
એ જ ઘડીએ શક્ય છે બારે ય હોઈ.
ક્યાં કોઈ વીતી ગયેલો કાળ હું હું
સાવ પાસે હોઈ, અત્યારે ય હોઈ.
એમ મારું નામ તેઓ ગટગટાવે
કેમ જાણે હું કશું કંઈ ખેંચ હોઈ !
ક્યાં કશો પણ ભેદ ત્યાં પામી શકાયો
હું સ્વયં હોઈ, અને હું એ ય હોઈ.

40/F કે નિમ્નતર

પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ઉપરની વાત સાવ સાચી છે.
કેટલીયે સાચી વાતો મનાતી નથી.
માનવા જેવી વાતો
ધણી વાર કહેવાતી નથી,
શું આવું નથી બનતું ?
પારાના અંશે
એવા ઊંડાણે જિતરે
કે નસો - કાયની ભૂંગળીઓ -
તડ તડ તડ તૂટી જાય.
દરેક જાતની ધૂળરી/કંપારી
પૃથ્વીને - સર્વવ્યાપી અસ્તિત્વને -
આઘાત/પક્ષાઘાતના રોગીની જેમ
વિકૃત જ રાખીને અટકી જાય.
ને પછી શું અનુભૂતિ, શું આવશ્યકતા,
કે શું અધકાંસા.
નિર્દોષ લાગતાં મૃદુ હિમકણોનો
શીતાતં મહાપીંડ -
તે જ તો નિષ્કુર હિમપર્વત છે.
રહેજ બહાર રહેલા એના માયામાંની
બે આંખો ટગર ટગર ભેંચા કરે છે,

ને બાકીનું એનું આખું અંગ
દૃષ્ટિથી પર છે.
તેથી જ તો એનો જાય છે.
અદૃશ્ય એવો એ રાક્ષસ છે.
સાવ સાચી વાત છે કે
સર્વસ્વનો એ ગ્રાસ કરે છે -
દિશા, કાળ અને બધી સ્થિતિનો,
સ્મરણ અને સંબંધનો.
ભેંચાં છે જરૂર
સ્મરણનાં તણખલાંને પુનર્જીવિત થતાં
ક્યારેક -
પણ થીજેલા સંબંધો.
ઘોડાપૂર થઈને ઓગળતા નથી,
ફરી અકસ્માત્ સ્વર્ગનો થઈ જતા નથી.
ધાસ જો કાંટા બનીને વાગી શકે,
ઉત્પ્રવાસ જો દિવાલમાં પરિણમી શકે,
ઠેરવાં જો સ્પર્શ ઓઈ બેસી શકે,
તો શું એવું પણ ના બને
કે સૌહૃદની વાતો કટિપતકયા જ હોય ?

નૃત્યાંગનાનું ગીત રાજેશ પંડ્યા

ભાન સાન વચ્ચે,
કે નાચ ગાન વચ્ચે,
કે વાહ વાહ વચ્ચે, દેહ થરકંતો તબલાની
થાપ પર.

મોંસૂઝનું થાય પહેલા સૂરજ ફૂળે,
ને પડતી તિરાડ આ ભીંત પર
બ્રમણાનાં પાણીમાં પગને ઝબોળું ત્યાં
તરખોળ તરખોળ હું ભીતર
કોણે કુહાડી ઠોકી છે લીલીછમ ડાળ પર?
દેહ થરકંતો તબલાની થાપ પર.

લોકો અજવાળે છે સામટા સૂરજ
પણ ભીતર અંધારાનું પૂર
ચપટીક અજવાળાની શોધ મહીં ત્યારથી
પહોંચી ગઈ ચોતાથી દૂર
અઢળક અંધારું ત્યારે લપસે પરસાળ પર.
દેહ થરકંતો તબલાની થાપ પર.

કરક્યૂ અને હું ભગવતપ્રસાદ ચૌહાણ

મારી સોસાયટીના ચોગાનમાં
આજે પણ
ગાયો ચરવા આવી છે,
પંખીઓ ચણે છે, હવા વહે છે.
જો કે મારું આખું શહેર કરક્યૂ નીચે છે,
હું પોતે પણ સદીઓથી કેદ છું,
કે સદીઓ મારામાં કેદ છે ?
શું હું મેં જ ગૂંથેલી બેડીઓથી ઘસ્ત છું ?
ગાયોને તો નથી કરક્યૂ કે નથી કરક્યૂમુક્તિ.
મારી સામે જોઈ દેતી
ગાયની ને કબૂતરની આંખોમાં શું છે ?
ઉપહાસ ? શરમ ? વેદના ? યુગજૂના અભોદ
પ્રશ્નો ?

પાસે જ ખાતા બૂંડ ને કૂતરા સામે
ગાય માથું વીંજે છે,
ને...શીંગડાંના ખીલામાં
વીંધાય છે ઈંસુ;
ગોળી ખાય છે ગાંધી
ને, હું બની જાઉં છું
સદીઓથી વહેતો
ટોળાંઓનો લોહિયાળ ચિત્કાર.

મુક્તિકા

પાર્થ મહાબાહુ

ચાલવા માંડ્યું
 દોડના લાગ્યું.
 સૂંકને ગાંડે
 હાટડી માંડ્યું.
 ખેંચ એની લગામ
 ક્યાં જઈ પહોંચ્યું ?
 સૂર્ય ઝાંખો થયો
 તાપણે તાપ્યું ?
 નખ હણ આ વધે
 કેટલા કાપ્યું ?
 છે હવા પાતળી
 સોંસરું દેખ્યું.
 સોડ તાણી પછી
 ભીંધને ગોત્યું.
 ભીંચકી ચોપચાં
 સ્વપ્નને ખોદ્યું.

રણઝણે ઝાંઝરી
 કાન વીંધાવ્યું.
 ભય છે આ બધું
 આવતું ના ક્યું.
 ભર બળદે જઈ
 ખાલીપો થુંક્યું.
 ભીંતની ઝોથ લો
 ખૂંચિયો ફૂંક્યું.
 ભલ ખોડી દઈ
 પાળિયા છોડ્યું.
 વચ્ચે વેચી દઈ
 થીંગડાં પહેર્યું.
 શ્વાસ ભાંગી ગયો
 શું હવે સાંધ્યું ?
 મૂળમાં ભિતરી
 ટોચને આંખ્યું.

ટાંકમાં ભિંધતા
 શબ્દને ઘેર્યું.
 દર્ભના પ્રાસથી
 ગર્ભને ખેંચ્યું.
 અર્થ ચૂસી લઈ
 શબ્દને ચાવ્યું.
 કલ્પવૃક્ષે જઈ
 કલ્પના વાવ્યું.
 સૌ ગયા ભાડમાં
 આપણે ક્યાં જ્યું ?
 બ્રહ્મતું નામ લઈ
 ચીલકું ચીર્યું.
 વ્યર્થ છે આ રમત
 હાર શું ? જીત શું ?
 હું નહીં, તું નહીં
 તે નહીં તો ચ શું ?
 એક સાંધી અને
 તેરને તોડ્યું.
 વ્યાસ જગદીશને
 મુક્તિમા આપ્યું.

‘કાળકથા’

પ્રવીણ પંડ્યા

માણસકાળ પછીના કોઈ સંવનની છે વાતો.
સ્થિર થયેલા પડછયાને જાયકે પ્રાણીજતો.
કરખો એક હતો ને એમાં ડાહ્યા નામે પ્રાણી,
ડાહ્યાને દીકરો જન્મ્યાની શાસ્તરમાં એંધાણી.
ડાહ્યા જૂઝ ભલુ પ્રાણી ને પ્રાણીવાદી વર્તન.
દિકરાનું નામરખાયું ગાંડો ત્યાંથી છે પરિવર્તન.
ગાંડો પાક્યા રખડેલો તે ચીંતા કરતો ડાહ્યા,
ઘડીઘડીમાં સૌને પૂછતો ‘આવ્યો, ગાંડો આવ્યો ?’
અણુદીકા સ્થળમાં રાજી એ કરતો સંશોધન,
સ્થિર થયેલા પડછાયા પર ચાલે ધનનન, ધન.
પડછાયાની ઠેસ વાગતા ગબડ્યો જિંધે માથે,
સ્થિર થયેલા પડછાયાને જોતા શીખ્યો હાથે.
હુરરે, હુરરે, કરતો ભાગ્યો, બધો માણસ,
માણસ ! !

વાત કરી બાપાનેતો કે’હોયો હોયો માણસ !
ગાંડા, કોડા થ’ગ તને શું બળર પડે શું
માણસ ?
આજ સમય છે એવો એમાં હોઈ શકે શું
માણસ ?

ગાંડી ગાંડી વાતો કરમા સુધરી જાતું બાળ,
ઉમર આજીબી બાકી છે ને જીવતર છે વિકરાળ.
પ્રાણીજાત હતી ને એમાં જન્મ-મરણના હેવા,
માતૃપિતાનાં કારજ કરવા ગાંડે કીધાં દેવાં.

અર્થોપાર્જન કરવા ખાતર ગાંડે ગામ મૂકેલું,
મોટા એક નગરનું એણે સરનામું લીધેલું.
એ જ નગર છે બધાં આવી સૌ બહેંચી દે
પડછાયા,
એ જ નગરમાં રહેવા આવ્યો મારો ગાંડો ડાહ્યા.
એકસામટા સો સો પેડલ સાઇકલ ઉપર મારે,
મિલ હતી બહુ આઘી એને જાવું રોજ સવારે.
પડુંપડું થાતી બોલીનાં ભાડા રૂપિયા એ’શી,
એક જ નળનાં પાણી ખાતર છરિયું ઊડતી
દેશી.

રાતવરત પાણી ખૂટયાં’તા ગાંડો કરે વિચાર,
રાત તરસ બે ગાળી ત્યાં તો આવ્યું માંડ
સવાર.

આમ ઉઘાડે હિલે ગાંડો જિલો નળ પર આવી,
ગલકીનામે લોળી કન્યા પાણી આપ્યાં લાવી.
ગલકી પાણી આપી વહોરે ચાલીની નારાજ,
તેથી ગાંડો અંદર અંદર થાતો રાજ રાજ.
ગલકી પરણી ગાંડાને તે ગાંડે બદલી ચાલી,
મિલો બંધ પડી ને એમાં સૌની જો બેહાલી.
ગાંડો સરઘસમાં જોડાઈ બોલે મુર્દાબાદ,
ગલકીના ગર્ભાશયમાં એ પડ્યો પાડે સાદ.
શહેર હતું મોટું ને રોગીની લાંબી વણબારો,
મરવામાં પણ આવે સૌનો કતાર મુજબ વારો.

એક દિવસ ધનધનતા પહોરે ગાંડો ખૂબ જ
રેણો,

એ જ દિવસની સાથે એણે અડધો દિવસો ખોયો.

૦ ૦ ૦

ગાંડો સાવ થઈને ગાંડો ફરતો ખાલી ઠાળે,

પથર ખાતો ખળખળ હમતો વૂંદે ધોળે ધોળે

મેલાધેલા જીવં થયેલાં વસ્ત્રો નાખ્યા ફાડી,

નગન દયામાં નાચ કર્યો તે સૌએ તાલી પાડી.

આસ ભૂથો તે હસકાતો એ સડકો ફરતો પાર,

એને પગને જોજ તરીકે લાખ્યા પહેલીવાર.

દિવસો એની હથેળીએ ખાવજિયાની ડાળી,

આસ મુખીની એકલતાને પડછાયામાં પાળી.

ઇન્દ્રજિત કંઈ યુગો મુખી એમ રજળતો દેહ,

શક્ય હતું કે એનાં શબને કોઈ આપે એહ.

અડમ્બ તીરથની ભતરા

લલિત ત્રિવેદી

કોઈએ દેખાડ્યા છે લોહીમાં નરતા કાકરા

કે શરૂ થી જ હવે અડમ્બ તીરથની ભતરા.

પાણી ભીતર આળખાયાં છે વલય પણ આકરા

હાથમાં આવી ગયા ખંડિત મહલના કાકરા.

આજ જે મોતી છે તે કાલે થવાના યોનિયા,

ને હશે ડગમગ થતી રમરણો તરફની ભતરા.

હું નિરાંતે જોઈ કાંઠા પર ચળકતા શીશુને,

ને રમે ઘર ઘર રમત વેળુમાં નાના છોકરાં

રંગ-લથળથ છોકરા રંગી જશે વચ્ચે જરા,

આસમાં મગ્નમગ્ન લલિત બ્હાશે પલાશી વાયરા.

વંદોળિયો

જગદીશ ત્રિવેદી

આમ તો નહીં હતું

પણ -

એને હશે નિહા વિશે મુજ

આધળો વિશ્વાસ -

(કોણ નહીં તે કહેત અંતર્યામી ?)

- છેલ્લી ઘડીએ એટલે તો ફેરવ્યો નિશ્ચય.

નહીં તે -

લાચર

મુખ વીલે

લથડતે પાય

હું હોગ ના ફટકા નમીગનો માનવી.

એક ફૂંકે પૃથ્વીનું પડખું બદલતો

હોત કોઈ આધળો

વંદોળિયો !

મુખ્ય ઓરતા
હીરા રા. પાઠક

સીમંતિની

કોઈને હું તો કહું નૌં ખસ વાયરાની જેમ વહું;
ઉઠેર મૃદુ ગીત બિછેરી ફૂલની ફેરમ કહું.

વણુદીકા એ વદન ઉપર સ્મિત અદીહું મહે'કે;
દે હથેલી અંખી કચારે મોરલાનું વન ગહેકે.
પુલક પુલક અણુ અણુ મમ રામને એવું કહું.

પારણું પોપટ-મોર-મદયું હું નીંદ્રમાં હીંચોળું;
હાલરડાના સૂરમાં મીઠા શોધું ફીશવ ભોળું.
હરખની મુજ ઉરમાં વાગે વાંસળી એવું અહું.

પળ પળે હું સુણ્યા કરું આંઝર ઝીણો રવ;
આંગળી કળી મોગરાની ગુલપાનીને પગરવ.
પ્રાણમાં પમરી આવજે મારા વ્હાલમાં વીંટી લઉં.

સુશિક્ષા ઝવેરી

ક્યા ક્યા લાવેના પોત ઉપર મુગ્ધતાની કુમાશ ચડી શકે? વિસ્મય, પ્રેમ, લક્ષિત, શ્રદ્ધા, ધર્મ, દામ્પત્ય, મૈત્રી, વાત્સલ્ય, કટુણા, સમર્પણ, શૌર્ધ, દેશલક્ષિત, અંખના, શહાદત, ટેક, ઉત્સવાનંદ વગેરે-આ લાવે અને તેવી ભાવનાઓ તથા આદર્શોને માનવમનની મુગ્ધતા અડી, ચડી શકે. મુગ્ધતા પોતે, આ કહ્યા તેવા પ્રેમ વગેરે જેવા વિશિષ્ટ ભાવનો પ્રકાર નથી : પણ તે તે ભાવને ઘાગેલો એક વિશિષ્ટ વિધેયાત્મક અભિગમ છે. નિશ્ચિતપણે કહીએ તો, તે ભાવના તે ઉઘાડની અને સ્થિતિની શ્રદ્ધાળુ જીવનોપકારક મનોદ્રશ્યા

છે. આ મુગ્ધતા શારીર અને, અથવા, માનસિક ભૂમિકા ની ઉભય પ્રકારની હોઈ શકે. અત્રે, આપણે તેનો લગભગ ચિત્તની એટલે ભાવની ભૂમિકાએ જૂઝવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

આ મુગ્ધતાનું વલણ મોટેભાગે જીવનની કિશોર અને તરુણ અવસ્થામાં સહુથી વિશેષ હોય; પણ સાથેસાથે તે કોઈપણ વય કે અવસ્થામાં પણ સંભવી શકે. કારણ, જીવનરસનું એ પણ કૌતુકભાન છે. જેના જીવનમાં મુગ્ધતાનું વલણ દ્રુપિત વલણ સંભવી શકે, તે સદ્ભાગી જન. જે મુગ્ધતામાં આપમેળે વાસ્તવિકતાની

સૂક્ષ્મજ્ઞ ભગતી નથી હોય તો તેનાની શુ રૂકે ? અર્થાત્ મૂઠતા ન હોય એવી મુખતા સ્પષ્ટ હોય છે માનવમનની આ મુખતા શી રીતે સહાયે ? જીવનની અને ભાવની આરંભિક દશામાં તેનો અનુભવ છે પદાર્થ, પાત્ર પ્રસન્ન, કૃતિ વગેરેનો અમુક જોષ થતો હોય અમુક યવાની પ્રક્રિયામાં હોય કે પછી વાસ્તવિકતાની સૂક્ષ્મજ્ઞ જતા તેની આસ્થાજ દશામાં રહેવાનું વલણ હોય અર્થાત્ અનુભવનું નિર્દોષ મીઠું, અલુપ્ત કોતુક ટકી રહ્યું હોય આવું વલણ વય અને અવસ્થા ક્રમના સંવિરોધપણે માનવમનના બાધારણ્યમાંથી જન્મતું હોય છે એ દૃષ્ટિએ કોઈ યુવાનની મુખતા જિજ્ઞાસા જ એકસી ચર્ધ હોય તો કોઈ પ્રૌઢમાં જીવની ચમકની હોય માનવમનની એ એક પુનિત આસ્થા છે.

આપણે અહીં મુખતાનો વિચાર કર્યો તો આ છે કોઈ મુખ્ય નવગર્ભ તરુણિની સ્વોક્ષિત મુખતાથી પનોછલ ભરેલું આ તેનું હલ ગીન છે તે શારીર રિચિષ્ટ ધનનાને કારણે મનની ભાવાનુભૂતિને કસે છે આશાભરી એ નાવિકાના જીવનનો એના સ્વીતવનો એ ધન્ય-શુભ અવસર છે જેના મુખ્ય આનંદના રમણમાં તે ચક્રચૂર છે એ અનુભવ એટલો અભિનવ તાજો અને સુક્રમાર છે કે તે અર્ધસ્ફુટ કળી જેવો છે જિજ્ઞાસા પરોઢિયા જેવો કૂલપાંદડીઓ પર ગીલા યેતા ઓસાભિન્નુ જેવો કે મુલાયમ માનવવલન પરના અછરતા તેજ જેવો છે.

નાયિકાનો આ કૂણો અને નાજુક ભાવ એવો છે કે મુખમાંથી હન્ફ કાઢી શકાય નહિ કહેતા લગ્નર્થ-સંકેતો જવાબ તેના હૃદયમાં આ ભાવ દ્વિધિ ઘટનાની સંધિના મુખ સ્તગનો છે એક ઘટના છે પોતે અનુભવેલા પુરુષ સંબંધના પ્રથમચરના

ફીકિંગનું પર્વ ખીજી ઘટના જે નવગર્ભધારણી મધુર ધન્યતાની બન્ને ઘટનાસંધિના ભાવે તે સમરમૂક કે તેનું કોતુક છે અને સકાય પણ

આ પ્રકારની ભાવસૃષ્ટિ નૈસર્ગિક અને પ્રથમચર પ્રગટ થયેલી છે ગર્ભધારણ્ય એટલું જ આ ભાવનું આગમન વહાલું છે એટલું નહાતું કે એ અગત અનુભવના અધિકારની કક્ષાનું, તેની હકૂમતનું છે કાચ, ભૌતિક જગતની સવ સાચા યતાની રીઠી મનો વૃત્તિ આગળ આ મુખતા ગ્રાહક થઈને જીડી ભય સ્વપ્ન ચર્ધને સરી પડે એના ભયઆશ કા તેના હૃદયમાં કે તેથી તે વિશેનો નાવિકાનો હાગલો ગભરુ ભાવોદ્યાર સાક્ષ્યવા જેવો છે.

કોઈને કું તો કંઈ ને જસ વાયરાની જેમ વદ
હિન્દ મદ ગીત હિન્દી કૂલની ફેરમ ઘડું

કોઈને ય આ ભાવઘટના કહેવા નથી કહેતા કાચ વિહારી ભર તો માટે કહું નહિ પણ એ ભાવહેલારો એવો તો છે! થાય છે એને વાયરાને વેગે વહી આગળ ચાલું એનું ન કળાય એનું મારી ભીતરમાં વહન કરુ હજી હજી વાયરાની જેમ લઈને વહી જઈ ગૂંપચૂંપ કારણ માલસા જીનું જાએરે જતન કરવ છે એના અસ્તિત્વના અાદ ઓરતા અતરમાં સચવા છે.

આ આખા ગીનમાં, નવગર્ભધારણ્ય કોતુકની જોડે ભાવિ જીવનના કેટકેટલા કોડનો જિમણુંકો છે! હિન્દસ્ય સત્તાનના ભાવિ કાલ્પનિક ચિત્રો કવયિત્રીએ સરસ સુષમાંથી રજૂ કર્યા છે તો ત સંપ્રદિત સાપડનારા અભિનવ માતૃત્વનો હૃદયે હરખ માતો નથી એવી એ સજ્યાં નારીના હાખેર કોડ કવયિત્રીએ પ્રયશ કર્યા છે નાયિકા આ ભાવમન સાથે મનમાં અભાન સભાનપણે આછી રો તેવો તે મુમધુર ? એ વીગત

આ ગીતની પ્રત્યેક દૃકમાં ધ્રુવપંક્તિ બની, ચારેવારે રટણ પામે છે.

છેક ઉપનિષદ કાળથી વાયુ-વાયરો એ પ્રાણ-તત્ત્વનું પ્રતીક છે. નાયિકા એક અન્ય પ્રાણને પોતાનામાં વહી રહી છે-જીવને ધારણ કરી રહી છે, તે ખીના પ્રસ્તુત હોઈ, અહીં નિવ્યાજપણે વ્યંજિત છે.

ખીજ પંક્તિનું ભાવસૌંદર્ય નોંધવા સરખું છે: એક સ્ત્રી-કવિની-માતા અને કવયિત્રી લેખેતી બેવડી અનુભૂતિનો રણકદાર ભાવઅવાજ તેમાં છે, તેને જ આમ, કહેવું, સહજ રીતે સૂઝે! અહીં કેવળ સર્જનનો જ આનંદ તથા: પણ જેમ કોઈ કવિ મૃદુ ભાવજતે સર્જનનું પાલન કરે, તેવું તે મહિમાવંત સાદસ્ય છે. આ મૃદુતા કથવા માટે જ આપણે નવ-જાત બાળકને ‘ફૂલ જેવું’ કહીએ છીએ ને? જે ફૂલમાં માર્દવ છે તો સાથે ચિત્તહારી ફેરમ પણ છે. તે મુજબ, ગીતની નાયિકા પોતાના અમ્મ અસ્તિત્વમાં ગર્ભસ્થ જીવની ચેતના કરકવા રૂપે અનુભવે છે. ઉમા-શંકરે, ગર્ભસ્થ શિશુની ચેતના માતાનાં ચક્ષુમાં ચમકતી કહી છે, તે વાત અહીં સંભારવા જેવી છે.

કવિતા એટલે નિરૂપિત ભાવની કવિહૈયે જગેશી સૂક્ષ્મ સમાનતા. હવે પછીની દૃકમાં, કવયિત્રી ગર્ભ-ધારણની સહાનતાને પરિણામે, ભાવિ સંતાનનાં એક એકથી રહ્યાળાં કલ્પનાચિત્રો, નાયિકાને તક્ષણ અનુભવતી નિરૂપે છે. ભવિષ્યની વાસ્તવિકતાને નાયિકા કલ્પનાબળે અત્યારે સાક્ષાત કરતી જોઈ શકાય છે.

‘વણુદીકા એ વદન ઉપર સ્મિત અદીકું’ મહેકે;
રે હથેલી ઝંખી ક્યારે મોરલાનું વન ગહેકે.
પુલક પુલક આણુ આણુ મમ મેમને એવું’ કહું—’

આ કલ્પનાચિત્રો તે નાયિકાના શિશુજીવન અંગેના ઓરતા છે. એટલે, જે ઘટના ભવિષ્યમાં નીપજવાની છે તે એને તો અત્યારે હાલ સાક્ષાત થાય છે. એવું એના ઉમળકાને કારણે, કલ્પનાનું નિશ્ચિત બળ બની બેઠું છે. એ બળથી તે ગર્ભસ્થ શિશુ, જે અત્યારે અદૃશ્ય છે, તેનું વદન તેને મૂર્ત થતું દીસે છે. અરે! એ વદન ઉપરનું અદીકું સ્મિત મહેકતું પણ તે અનુભવી રહી છે. આગળની પંક્તિમાં ‘ફૂલની ફેરમ’ ના ઉલ્લેખે જીવને ફૂલ લેખ્યું છે તો આ પંક્તિમાં તેની ડોકાઈ રહેલી સ્મિતચેતના, તે મહેકતી માની છે. પ્રસ્તુત પંક્તિમાં, સમાનાર્થ હોવા છતાં, ‘વણુદીકા’ અને ‘અદીકું’ એ બે પદો, જરાક શબ્દકેરે પુનરાવર્તનરૂપે શા માટે આવે છે? શબ્દના એ સ્વરૂપફેરથી શબ્દછટા નીપજે છે, જે ભાવને લહેકાવ્યાનો, લડાવ્યાનો એ કસબ છે.

આ દૃકની ખીજ પંક્તિમાં હવે નાયિકાનો એક હૃદયંગમ ઓરતો પ્રત્યક્ષ થાય છે. પોતાની બંને હથેલીઓમાં ધરેલા નવજન શિશુ વિશેનો એ ઓરતો છે. હાથમાં ધરેલા શિશુને જોવાનો, રમાડવાનો લઢાવો હવે ક્યારે સાંપડશે, તેની તીવ્ર ઝંખના નાયિકાને થાય છે. અહીં નાયિકા હથેલી વડે પડે પોતાને, સૂચવે છે, એટલે કે અખિલને અંશ વડે વ્યંજિત કરવાનો કસબ કામે લગાડ્યો છે. તેમાંથી માતા-શિશુનું સુંદર ચિત્ર નિર્માણ થાય છે. હથેલીમાં ‘મોરલાનું વન ગહેકે’ કહીને કવયિત્રીએ, જીલ્લાકાતી વાતસલ્ય વૃત્તિના ભાવો-દ્રેકને, અતિશયોક્ત રૂપકાલંકારે બહુ સુંદર રીતે પ્રતીત કરાવેલ છે. આ કથનની નાયિકાએ બેસુમાર મોરલાની ગહેકથી પોતાના હૃદયને ગૂંજવતું કરી મૂક્યું છે. નાયિકા આ ધન્ય અવસર ક્યારે પામશે, તેની ઉત્સુક હૃદયે રાહ જોઈ રહી છે.

આ અભિલાષારી પુત્રકિત નાવિકા પોતાના રોમે રોમથી એ મુલ અવસરની આવત રહી રહી છે આ દુકમા પણ 'પુલકપુલક' અને રોમ એવા પર્યાયપદોનો કવિએ પ્રયોગ કર્યો છે તે ઉપરના જ કલાકસમના પ્રયોગનો ? ના ત્યા કવિને થોડો-મને સખ પિત અર્થ વિસ્તાર-પણ અર્થબેદ અભિપ્રેત છે 'પુલકપુલક' નો અર્થ પુલકિત થયેલા રોમથી છે અને રોમ-રૂપ એ તેનો તે જ અર્થ છે 'પુલકપુલક' વાળી પક્ષિની આરભિક સ્થુ અપરાવસિનું શબ્દસૌત્ર્ય ભાવાવેગની નુન રતિનો લખ લખવે છે અથવા ગર્ભિણી નાવિકા ના આત્મપર્યંતો લખ સૂચવે છે

હવે આવનારી દુકમા નાવિકાની ક પના વિશેષ વાસ્તવિક મમનની યતના માટે અગતી આ છે બાળકના ઉપોગનું રાગ રમકડા કે તેના ઘરેણા તે સભાવે છે અને લખગ થી તેને લાગતા તમામ સાક ચર્ચો વડે, શિશુજીવન પૂનઃ અનુભવે છે

પાગલું પોપ મોર મઠડુ ડ નીરમા ધી યોગ હાલરખના સુરમા મીઠા શોધુ ઐશવ ભોળુ હરખની મુજ ઉરમા વાજે વાગળી એવુ મઠુ'

મોર-પોપ-મઠના પારણે તે બાળને પોઠાડશે આ મઠે પારણું દ્રેવ સુર હો. ત્યાં હાલ રડા મઠે તે હી યોગશે ને કદાચ જો પાગલું સુવ રાવેલું કિથુ જાગી જશે તો પોતે ની દરતી હોવા છતાં પણ હી યોગીને સુવરાની દેશે મા જૂખી રહી બાળને પેઠ ભરાવે છે તેમ જીધ છતાં જાગીને અને વળી જીધતા થ તેને સુવાડવા મથે કે એવો તે માનૂતવનો ગુરુધર્મ બજારશે એવુ બાવિ દેખને તે ધડી રહી કે તો વળી એકબીજા અર્થનો સભવ વિચારીએ ? નાવિકા અત્યારે જાગતા તે અગી વખ

ની દમા પણ બાળને પોઠાડવાના શમણા રૂપે કોડ અનુચવી રહી છે એવો ભાવાર્થ પણ લઈ શકાય.

માનૂતવનું, પોતાના વાત્સલ્યનું આ મગલ પાવનકારી દશ્ય નાવિકાને જીવનના એક મર્મગામી સય પ્રતિ દોરી લઈ જાય છે હાલરડા ગાતી નાવિકા માનવજીવનનું કયુ સત્ય પોતાનું કરે કે ? તે હાલરડા ગાતા અને શિશુનું લાલનપાલન કરતા તથા શિશુલીલા અનુભવતા તેમથી પોતાનું વહી ગયેલ જીવકાલીન 'બોળુ' - અજીજ નિર્દોષ રોશવ સહારશે મોળી કાઢશે જે વીસગાઈ સતાર્થ મધુ હોઈ તેને અલબ્ધ બધું છે

આમ શિશુ કાગ માતા પોતાને પામશે કોની જેમ ? પોતાની જેમ ? ત્રી રીતે ? જેમ આ સમર્થ નાવિકા અધારે હાલ પોતાના અસ્તિત્વ દારા ગર્ભના સતાનની લપાનિ અનુભવી રહી છે તેમ ? આમ માતા દારા બાળક અને બાળક કાગ માતા પોતે પોતપોતાના રૂંડે પરોખપરે પામશે તેમ ? એવ નિસર્જના સાતત્યનું મય સહારુ થશે આવો માન વના હોલોલાસની સુરીવી સવામ્ય વાગળી વાગી મહો તેવુ તે અત્યારે ચાગી - ઇચ્છી રહી છે

હવે છે. ની દુક

પમે પમે હ મુવવા કરુ આગરે ઝીણા રવ આગળી કળી મોગરાની ગલપાનીનો પમરવ પ્રાણમા પમરી આવજો મારા હાલમા વી ધી લઈ-

એકએકથી વધુ ક પનાની તાજગીવાળી દુકમા આ કેવટની દુક ભાવભરતીની પગકાપટા કપે આવે કે પગ તેની અતિમ પક્ષિ ! તે તો ગજબની સુદર છે ! નાવિકાના હૈતનો બાવ મારા મૂકીને વાત્સલ્યનું સર્વસ્વ મમપીને ગર્ભના જીવને નિમગળ ભાવે સ્વાગતઆતુર બની રહી છે

આ દૃકમાં, પોતાની કદપના તીવ્રતર બનતાં, નાયિકાને બાળના વિવિધરૂપે ભણકારા વાગે છે. ક્ષણે ક્ષણે તેને ગર્ભાસંતાનના, બાળક સ્વરૂપે ઝાંઝરના ઝીણા ઝંકારના ભણકારા સંભળાય છે, તો વળી નવબ્રત બાળકની મોગરાની કળી જેવી ધવલ-સુકુમાર આંગળીઓ નજરે તરે છે : વળી તેની ગુલાબની ફલ-પાંદડીઓ જેવી ગુલાબી, સુવાળી અને કોમળ પાનીઓના હલનચલન અને હરફર કરતા પાથના રવ-અવાજ જાણે સંભળાય છે, એવી તેની ઉત્કટ કદપનાથી પ્રેરાયેલી નાયિકા અંતે બાળકને સીધું સંબોધન કરી બોલાવી રહી છે. ભાવવશ બનીને સ્વાગતપૂર્વક નિમંત્રી રહી છે : ‘પ્રાણમાં પમરી આવજે મારા બહાલમાં વીંટી લઈ’ : ગીતની પરાકાષ્ટારૂપ તે ઉત્તમ ભાવભીની પંક્તિ છે.

જેણે પોતાના દેહમાંથી દેહનું અને પ્રાણમાંથી પ્રાણનું સર્જન કરીને ગર્ભપાલન કર્યું છે, તે નાયિકા ગર્ભબાળને સંબોધી આમ કહી રહી છે. ‘મારા પ્રાણની ચેતનામાંથી પ્રગટલા હે જીવ ! તું એ જ રીતે પ્રાણના સર્વસ્વમાંથી સચેત બનીને આવ. તને મારા હેનમાં-બહાલમાં વીંટાળીને રાખીશ. ભાવ-ભરી જે આજે હું તારી પ્રતીક્ષા કરી રહી છું, તે કહું છું કે હું તારી રક્ષા કરીશ.’

તાજ જન્મેલા બાળકને કેટલાક સમય લગી, વસ્ત્રમાં વીંટાળી રાખે છે; જેથી તેને ગર્ભાવસ્થાની કંઈક હૂંફ મળી રહે. કવયિત્રીએ કરેલો તે ક્રિયાનો આટલો સુંદર રૂપકાર્થે વિનિયોગ ! તે તેમનું કવિ-કૌશલ છે. મુગ્ધ માનવથી મુદ્રિત આ તરુણીનું હૈયું અશુભ્રોટયા હેનથી સમર્પિત થવા તત્પર છે.

માનવના મુગ્ધ ઓરતા કરતી નાયિકાનું ગીત, હૃદયની સ્ખલુક સચ્ચાઈ લઈને આવતયું છે. સ્ત્રી-હૃદયનો એ માર્મિક (vital) ભાવ, કવિયત્રાએ

આબાદ પકડ્યો છે. એ ભાવ શિષ્ટ સંસ્કારીતાની દેખાવ પુરતી ટાપટીપ કે ઓપ લઈને આવેલ નથી. તેથી તે નિર્ઝામુંદર લાગે છે, અને સરલ સુખમા ધારણ કરે છે. અહીં દૃકોથી દૃકોમાં પસાર થતાં નાયિકાના હૃદયભાવના તરંગોની છાલકઝોળ અનુભવાય છે. સ્ત્રીહૃદયના ઓરતાને અનુસરતી તેની ભાવસરલ બાની છે. એવી જનિ વ્યાજ, ગીતની પ્રાસ-રચના છે. એવી જ સરલસુંદર આપમેળે વહી આવતી ભાવ તેમજ શબ્દની અલંકારયોજના ગૂંથાતી આવે છે. તે તમામનું કારણભાવનું ‘માધુર્ય’ ઘણું માતખર છે. કાચબા-કાચબીના ઢાળની ચાલ, આ બધી સરલતાને ઉપકારક તીવડે છે.

આ ગીતની ધ્રુવપંક્તિ એક તરફ મુગ્ધ સંકેતને કથે છે, તો તેના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રગટ થવાના વેગને વ્યક્ત કરે છે. બન્ને એક સાથે છે, આવો સંમિશ્ર ભાવ, પૂર્ણવિચારપૂર્વક વેગીથી ગતિમાં વિલસી રહે છે. ગીત એવું ભિર્મિસભર અને સુગેય (lyrical) છે, કે તેનું વારંવાર રટણ કરવું ગમે, અથવા તેના ગાનના ભણકારા વાગે.

સુશીલાબહેન ઝવેરીના કાવ્યસર્જનના આવેગનું બળ એટલું ઉત્કટ છે કે, તે ખીના સ્વયં તેમના સર્જકપણાના પ્રમાણ જેવી છે. કાવ્યલેખનની દ્રોષ વ્યવસ્થિત તાલીમ તે પામ્યાં નથી. પણ આપમેળે અનિરત ઓતથી કાવ્યસર્જન વડે તે કાવ્યસાધના કરતાં જ રહ્યાં છે. ૪-૫ કાવ્યસંગ્રહોમાં પોતાની અભિવ્યક્તિને એમણે વહાવી છે, તે તેમની કવિપ્રેરણા છે. બાળગીતો, નવલકથાઓ વગેરે ખેડીને તેમણે પોતાની સિસુક્ષાને હાસલ કરી છે. સુશીલાબહેને સ્ત્રીકવિની હેસિયતથી આ ગીતમાં નારીહૃદયના આસ ભાવનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં વિશિષ્ટ સ્ત્રીમુદ્રાનું મનભર દર્શન છે.

અવસોડન અડવાની અડવાઈને મૂલે ખારીન મહેતા

‘સૂરજ કામ જીરે’ પછી ઠરિફથી પાઠો આપેલા બાળશાળાઓમાંની ભાષાથી સાદી, તાજાની અને પ્રત્યાવનક્ષમતા સવિશેષ ધ્યાનાર્હ બનેલી એ સહુવ્ય ભાવનેથી અનવર્યું નથી. ‘અડવાપચીસી’માં આ ત્રણેય ગુણવિશેષો હાજર તો છે જ, પણ એ ગુણવિશેષો અહીં મહુદવને મહાકાવતા મહાકાવતા જાત સામે મુકી આપે છે એ એની લાક્ષણિકતા છે જેને મઈની સામેની આગળીથી ધારણ આપણી પોતાની સામે જ ચીધાયેથી આપણી અન્ય ત્રણ આગળીઓની પ્રતીતિ કોઈ ક્ષણે કરાવી આપે છે એવ જ અહીં નિરૂપાયેલા અડવાના આડવ્યમાથી નિષ્પન્ન થતા હાર્ય-સ્મિત પછીની ક્ષણે આપણી પોતાની સાથે ખતે છે મૂલે સમકાલીન જીવન એમા જીવતા જુદી જુદી ધખના તાળા માણસોને સતત કોષ્ટને ને કાઈને ઊઠી આપી દોડી જતો અડવો કવિને અનાપાસ જ દેખાઈ ગયો એટલે નિરૂપાયો (કવિની ખુલ્લી આખને જવાબદાર કેવની હોય તો ઠેરવી શકાય) કવિની ‘સે-સ એફ હુમર’ અહીં જોટલી સફિય એટલી જ જીવન વિશેની સમજ પણ સફિય એથી આડવ્ય સાત્રને કવિનેા ઠીક ઠીક સંધિયારો ય બાખખ મળ્યો છે સ ભવ છે કે આ જ કારણે અડવો હજાશયી નિરૂપાયો હોય! આમ તો જનસામાન્યથી માફીને રાજકારણીઓ અને લેખક-સર્જકનો ય આ અડવામા સમાવેશ થઈ જાય કે અને કવિએ પોતે કહ્યું છે તેમ લક્ષ્ય આડવ્ય છે, અડવો નહીં એટલે પ્રત્યેક કૃતિ આડવ્યને વણતી આપે ને આપણને અડવો પ્રત્યક્ષ થતો રહે, કહો કે આ અડવો એ આપણા

સહુર્ન-માણસજાતનું ગુરુતમ સાધારણ અવયવ છે, નીચેના દૂકા એની પ્રતીતિ કરાવશે.

‘અડવાને અવકવ ઘણી : પવન કહુ કે વા ?
લેવો-દેવો દા’ દોડા દોડી બેઠેમા’ (પૃ. ૧૩)

‘સાદી સીધી અમજણે અદર જે સમજાય,

માની કયમ લેવાય આધારો જો ના મગે ?’ (પૃ. ૧૬)

એ કે મોટે ભાગે તો કૃતિમા દૂકા-દૂકા વચ્ચે એવી મજાજૂત સાદળ પ્રવર્તે છે આમ એકલદોકલ દૂકાને અલગ તારણીને કવિકર્મ વિશે કે કૃતિગત વિશેષ વિશે વાત કરવી લગીયે ય ફાવે નહીં. ઉપર છે લેખક એવા દૂકા મળી શકે પર તુ, આગળ પાછળના અવયવ વગર ભલે અડવાનો અવયવ ના મગે) આ પ્રકારની રચનાઓની ‘ખરી મળ’ આવે નહીં.

‘અડવા પચીસી’નું મહત્વનું અંગ એના કૃતિ-શીર્ષકો છે મોટે ભાગે તો આ શીર્ષકો જ મુખ્ય ઉપર સ્મિત રેખા મુકી જાય વળા, શીર્ષક હામ જ કવિ ભાવકનો કૃતિપ્રવેશ અહીં અડજ બનાવી શકાય કે જ્યારે કૃતિમા કટાક્ષ અને માનવસ્વભાવ કે માનવસ્થિતિનું કોઈ આડવ્યહાસી રીતે નિરૂપાયેના હોય ત્યારે શીર્ષક પણ એટલું જ સૂચક ને ચાર્મિક બનવું જોઈએ ‘અડવાની ચોપાટ’ અડવાની અસ્મિતા’ ‘અડવાનો અખ ધાર’ ‘અડવાની અવદર’ ‘અડવાનો ઉલસ’ અને ‘અડવાનો અવસાન’ — આવા શીર્ષકો એના વૈચિ યને કારણે, એમા ગદેલા કટાક્ષજન્ય આડવ્યને કાળે ભાવકનો કૃતિપ્રવેશ સહજ અને કળવો બનાવે છે આમે ય હાસ્ય અને કટાક્ષ માટેની

સામગ્રી સમસામયિક હોવી ઘટે. આ સામગ્રીને જોવાની સર્જકની દષ્ટિ જેટલી તિર્થક એટલી જ સર્ગજન્ય અને સમ્યક્ હોય તો કૃતિ માતબર બની રહે. કારણ કે, એથી પરિસ્થિતિજન્ય હાસ્ય ને કટાક્ષ નિષ્પન્ન થાય છે અને સમસામયિકતાને ઝોળાંગી બન્ય છે. હરિકૃષ્ણ પાઠકની ‘અડવા પચીસી’માં બધાં બધાં આમ બનવા પામ્યું છે ત્યાં ત્યાં સહૃદયનું માથું હલે ને હોઠે સ્મિત ફરે :

‘અર્થા ખાતર અર્થવું એના ચે શો અર્થ ?
જિઆ કરે અનર્થ—રાહ ચૈ લલુવો પડે.’ (પૃ. ૧૬)
‘શેકયો પાપડ ભાંગતાં ભાંગી ગઈની રાંગ !
આખ વાત મુવાંગ વાસીદામાં વહે ગઈ!!’ (પૃ. ૧)
‘જિ’એ સાદે બોલતાં મળવું જિ’યું’ મુખ,
જિ’યુ રાખે મુખ ! છો ને કેળાં વાગતાં !’ (પૃ. ૧૦)
‘અડવે ઉદ્ધાટન કર્યાં કાપી કેંક રિખિન,
લેવી હોયે પિન તો ટન ટન ઘંટી મારતો’ (પૃ. ૧૮)

આમ તો અડવાનું ‘નામરૂપ જૂજવાં’ જેવું છે, પણ ‘પડે એકલો’ એની પ્રતીતિમાં રાચે છે. એનું આ રાચનું જુદે જુદે સ્થળે, જુદી જુદી સ્થિતિમાં આસ્વાદ્યું ગમે એવું છે. આપણી મધ્યમવર્ગીય રીતભાતોને કવિએ અહીં, એની સમ્યક્તાના મહોરાની પોકળતા ખુલ્લી કરે એ રીતે નિરૂપી છે, અડવા દ્વારા. આ અડવો જ્ઞાની હોવાનો દાવો કરે ને ‘મોટું જણુ પરકથું’ ત્યારે અંજલિ આપવા માર્ષક ના મળ્યું એ કારણે અવસાદમગ્ન પણ બની બન્ય ! પોતાની બનમાં જ એટલો રમમાણુ કે વાતો ઉદ્ધારની ને પરિવર્તનની કરે ! એનું આવા હોવાનું એ એને થતો અન્યાય એમ પણ ખુલ્લેખુલ્લું કહી દે ! એને બધું જ મેળવવાની ચળ તો ચે વાણી સાધુજનની બોલે ! એની અસ્મિતા આવી :

‘કહો, અધિક શું જોઈએ અસ્મિતાને કાજ ?

—રેઢાં એનાં રાજ ને કાવ્યું વખણાવું બધે !’ (પૃ. ૯)

આવા અડવાને ઝોળખાવતો એક દૃહો ઘણો જ માર્ગિક છે :

‘તનથી અડવો કો’ક છે, મનથી અડવો કો’ક,
પણ અડવાનો જોક કયાંય કદી કળાય નંઈ’ (પૃ. ૧૯)

દાંતમાંથી કણી કાઢવા દાંત ખોતરી કાઢતો ને પછી કણી નીકળ્યાનું ગૌરવ ધારતો અડવો જાત ઉપર જરા જુદી પણ આગવી રીતે હસી ય લે :

‘અડવી તો અડવી ભલે; મારે એ ય મીરાત,
બુંગણુનેય બનાત બાંધો ત્યારે ઓપતું’ (પૃ. ૧૨)

એને ચાનક ચડે ત્યારે આગમે ય ભાષે કે તેલ સસ્તાં થશે, ધી-દૂધની નદીયું વહેશે, રાજકારણીઓ સાચું બોલશે, પરસેવાનાં મૂલં વધશે. કવિએ આ સ્થિતિને અકળાતા ‘એક જણે’ માગેલી ‘પાકી ખાતરી’થી સરસ ઉકાવ આપી, નીચેના દૃહાથી કૃતિનો બંધ વાળ્યો છે :

‘અડવાએ અંતે જતાં પાડ્યો પ્રત્યાઘાત :

(આ તો) કો’ક દિવસની વાત,

(એમાં) તારીખ—તિથિ ન હોય કૌ !’ (પૃ. ૨૫)

‘અડવાનું અંગત’ એ કૃતિમાં કવિએ સમાજના કેટલાક સુખ્યાત લોકોના (ખાસ કરીને professionals) અંગતની વાત કરી એને પડછે અડવાના અંગતની વાત જીપસાવી છે. અહીં કૃતિનો વણાટ એવો છે કે પંક્તિએ પંક્તિ કટાક્ષ વ્યક્ત કરતી ચાલે :

‘શકું’ અંગત સામકું, સાધુજનનું જૂજ;

અંગત રહે અપૂજ તો ભીતરમાં ભડકા બળે.

પત્રકારનું પિન્ન ને કવિજનોનું છિન્ન;

અડવાજનું લિન્ન, તેથી તો એ આગવું.’ (પૃ. ૨૭)

અહીં ખીજા દુહામાં 'ખિન્ન', 'ઘિન્ન' અને 'ગિન્ન' વડે કવિએ ઠીક ઠીક કામ સર્જી દુહાના પ્રથમ ત્રણ સરણમાં 'ઘિન્ન'ના ઉચ્ચાર આવર્તનથી જ કટાક્ષને સમ્બોધ્યો છે. આમેય વ દુહામાં કહેવું-ઈશારો કરીને અટકી જવું એ દુહાની પાયાની ખાસિયત છે. દુહામાં વાત વાળતા આવડે એ સારા દુહા આપી શકે. 'અડવા પચીસી'માં આવા ધણા સારા દુહા છે. ને એનો અનુભવ સતર્પક નીવડે છે. આ સતર્પકતા ભેટથી દુહામાં કહેવાની રીતને આભારી એટલી જ વસ્તુની-contentmentની અભગ્રકારતાને પણ આભારી હોય એ એટલું જ સ્પષ્ટ છે.

કવિએ પોતે નિવેદનમાં કહ્યું છે તેમ 'માનવજન સાથેની નિરમતયા'—કહો કે, સીધી નિરમતયા અહીં કામ ધણું જણાય છે. એમણે નાની નાની રોજ-બ-રોજની સાદીસીધી, આપણને વ નરી આખે દેખાય એવી વાત-ઘટના-સ્થિતિને કાવ્યરૂપ આપવાનું માથે લીધું છે. ને યાર પછુ પાડ્યું છે. આમ કરવામાં જોખમેય રહેલું છે. આને કાવ્યપદાર્થ' અંગેની વિવિધ વિભાવનાઓએ કાવ્યની સમાગ્નિશુભતા, પ્રત્યાયનક્ષમતા અને કથયિતત્ત્વ અંગે સંદેહાત્મક વલણ બીજું કયું' છે ત્યારે સીધું-સોમરુ ગ્રંથે જીનરે ને સમજાય એવું કાવ્ય-કાવ્યો લખવા એ સાહસ તો કહેવાય જ, પરંતુ ભાષાની સ કુદરત/સિદ્ધિના કરતા કયું કે સ્પષ્ટ કહેતી હોય એવી રચના તરફ હવે સર્જકોનું વલણ વધ્યું છે એવું આ પ્રસંગ છ એમ કહેવું અનુચિત નહીં ગણાય. વળી, રચના સઘન contentment ખને એ વ સાબ ખરો હરિફળ્ય પાઠક અહીં એવું સિદ્ધ કરી શક્યા છે અને આજની માનવીય સ્થિતિ અંગે-દેશ, કામ સમાજ, રાજ્ય વ્યવસ્થા વિશેનો નૈતિક સૂત્ર (moral tune) એવું જમા

પાડ્યું છે. આથી એની લોકભોગના વિશે પણ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય એમ છે. છતાં કવિએ અડવાના સંદર્ભમાં આપેલા એક દુહો અહીં પ્રસ્તુત છે એથી ટાકીને આગળ આવીએ:

‘નૃના સૌ જોયા કરો તેલ, તેનની ધાર,

ચક્રાની વ હજાર તાણખ’બેરાય ન ઈ’ (પૃ ૧૪)

હાસ્ય કે કટાક્ષ વ્યક્ત કરવા માટે એક મહત્વનું ઓળખ છે. ‘હોય એ કરતા વધારે પડતું દર્શાવવું કે વામણ દર્શાવવું’ પાઠકજીએ એનો પૂરતો સાબ લીધો છે. ને સ્વાભાવિક હોય કે સાગ્રતુ હોય એને એવી રીતે મક્કવું કે ને હોય તે કળાય ને ને ન હોય તે વ હિપરયા હિમેરવું. આ દુહાની સહોપસ્થિતિ એ ભૂમિકાએ સર્જાઈ હોય કે હાસ્ય એ પરિણામ:

‘અડવાએ ધારણ કરી તરત તાતી તેજ,

છેડી નાખ્યું છેક ફધી કેડું કીટિયું ! (પૃ. ૧૦)

‘ભમે કચાકથી ફૂતડું કે દોડે રઝગ ગાય

—તો તો કઈ કે ધાય માણસનું ને શું ગમ્યું !’ (પૃ. ૧૪)

‘આજન ઘેરુ ધૂધવે ને કરે કાનમાં ગેલ

પળમાં અડવો છેલ ને પળમાં જીતો આજસી (પૃ ૨૩)

‘અડવા પચીસી’ હાથમાં લીધી ને હાસ્ય-કટાક્ષની જ અપેક્ષા ગળી તો અડવાની જોખ પાસા અવળા પડે ને પૂનમ ને અમાસનો અનુભવ એક સાથે થઈ શકે. કારણ કે અહીં કચાક ગ હોર સર પડ્યું છે. આમ તો તમામ કૃતિમાં આગળ જોયું તેમ નૈતિક સૂત્ર છે તે ગહીર છે જ, પરંતુ, ને ગહીર સૂત્રનો હિલોખ કર્યો છે ત્યાં હાસ્ય કે કટાક્ષની હાજરી નથી અથવા તો અત્યંત ઝોલ્યું છે. ‘અડવા પચીસી’ની ડેલી બે કૃતિ ‘અડવાનું આત્મજ્ઞાન’ અને ‘અડવાની આત્મકથા’ એના દૃષ્ટાંત લેખે ટાકી શકાય. જુઓ ‘અડવાનું આત્મજ્ઞાન’ના આ બે છેલ્લા દુહા :

‘અડવો રહી રહી ચિંતવે—શું રે કાધું’ જન;

સૂઝે કાંઈ ઊપાય માણસાઈને પામવા ?

હોંડે હોંડે અંતરે એવો ભેદ લહાય —

પડે જેહ ઘસાય એહ ઊજળું આખરે.’ (પૃ. ૩૦)

‘અડવાની આંતરકથા’ની ત્રણેક કડી પછી એની સાખ પૂરશે :

‘વાંકો ને વાંક દેખો એ ચાહે માણસજાતને;

કોરો ધાકોર રહી જતો કાંઈ જળપ્રપાતને,

રમૂજલાલ જેવું એ જો કે નામ ધરે નહીં.

શોકની કોઈ જાયાને ગોપવે ચિત્તની મહીં.

આવો છે, કાંક ભોગો છે, સહેજમાં વટકી જતો,

આરંભે ખૂબ શરો ને મધ્યમાં અટકી જતો.’ (પૃ. ૩૧-૩૨)

આટલી વાત ક્યાં પછી કેટલુંક નથી ગમ્યું એ

ય નોંધવું રહ્યું. ક્યાંક એવું ય બન્યું છે કે સર્ગ

કૃતિમાં ઝોખો પડી ગયો હાજે છે. ‘અડવાનો એકો’

એવી કૃતિ છે. નીચે ટાંકેલા દુહામાં ત્રીજા ચરણને

અંતે આવતો ‘ય’ અને ચોથા ચરણનો ‘જ’ જ્યતા

નથી.

‘હોંડે હોંડે એમ તો ઘણું સમજતો એ ય.

જ્યાં લગઝોલો છે યત્યાંજ લગી છે આ બધું !’ (પૃ. ૧૮)

‘અડવાનો વિક્રમ’ (પૃ. ૨૧) એકાદ બે દુહાનો

અપવાદ બાદ કરતાં કટાક્ષની કોટિ સિદ્ધ કરવામાં

ઊણી જિતરે છે, ‘અડવાની અસ્મિતા’નો આ દુહો

પ્રથમ બે ચરણથી જગેશી અપેક્ષા અંતના ચરણમાં સંતોષતો નથી : જુઓ,

‘હું’ યે ચૂંટણીઓ લડ્યો, હું’ યે હાર્યો જંગ,

કરતો રહેતો તંગ સજ્જન-દુર્જન સર્વને’ (પૃ. ૯)

તેમ છતાં, પચીસ કૃતિઓમાંથી આવું ન ગમતું

થોડું જ નીકળ્યું છે. કદાચ એ ય, ભોજન પીરસાય

ને ખૂબ ભાવે એટલે આપટવા મંડવાની અડવા-વૃત્તિ

પ્રવર્તતી હોય અને એકાદ—બે કોળિયા ઊણા જિતરે

રસ ન જમે એવા હોય તો ભોજનનો કે રાંધનારનો

એમાં કેટલો વાંક ? થોડીક આપણી ય અડવાઈ

કારણભૂત હોય ને ! એકંદરે તો, અડવાની અડવાઈના

આ ઝૂલે ઝૂલવાનો એક અનેરો આહવાદ જ ગાંઠે

બાંધાયો છે ને આ આહવાદ—પેલી કહેતી છે ને કે

‘દૂહો દસમો વેદ’ની પ્રતીતિ કરાવી જાય છે. એથી

અંતે એક દૂહો ટાંકી લઈ, ‘અડવા પચીસી’ કલમની

પ્રસાદી. એ મમળાવ્યા પછી પ્રેરક ન નીવડે તો જ

નવાઈ :

અડવાને અડવો મળે, અડવું હાજે છેક ;

વટકીને લે રેક, કલમ બચારી શું કરે ?

૦ અડવાપચીસી : હરિદ્રપણ પાકક, રંગદાર પ્રકાશન,

એ—૬, પૂર્ણેશ્વર, શુભબાઈ ટેકરા,

અમદાવાદ—૩૮૦ ૦૧૫.

ભરી ભરી 'નિર્જનયાત્રા'

યોગેશ્વરે કવન

એક ઓફ ઈન્ડિયા, વડોદરામાં સેવા આપતા શ્રી આશિષ દવેનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ તે 'નિર્જનયાત્રા' એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો - "જીવનના અનેક વ્યાપારોમાં હતાશા અને વિષાદ વચ્ચે રહસ્યમુલક સૌ દર્શ છે તે માત્ર અકસ્માત કે યોગાનુયોગ નથી એવો સતત અનુભવ" ને તેમાંથી મળતી પ્રેરણામાંથી જન્મેલ આ 'નિર્જનયાત્રા'ની કવિતા.

સિરોરેક ભેટલા પૃષ્ઠો વચ્ચે વહે ચાલેલી આ રચનાઓ અગાઉ કથાક સામયિકોમાં કે કવિત્ર મેલન માં પ્રસિદ્ધ થયેલ નથી, એ એની વિશેષતા. નવોસવો કવિ પ્રણયનિષ્ઠતાની ક્ષણે ન આલેખે તો જ નવાઈ! તો કથારેક પોતાના અસ્તિત્વ વિશે ય નિર્મમ પહે તે કવિતા રચે છે કથાક નગરજીવનની-અવસ્થાની ઉકળાટભરી વ્યથા ય છે

સર્જકમાત્રને જગત સાથેના પોતાના મનોવ્યાપારોની આતમયાત્રા સૌ દર્શનો ભોધ કરાવે ને એને શબ્દોમાં પકડવા ભય એ મધ્યમણીની પ્રક્રિયાનો આનંદ તે જ સર્જનઆનંદ. 'નિર્જનયાત્રા' માંથી પસાર થતા એ ભેગા મગે છે માનવને એક ઉમ્મર સમજના રુનરુન અનેક પ્રશ્નો જોડે છે ને પછી તો તેનું તેમાં ચિત્તન ત્ર ઈંડ જોતરે છે ત્યારે વિધિની આ સમગ્ર રચના વિરમવમ્બરી લાગે છે! ૫ ૨૨ ઉપરની 'પ્રવાસ' રચનામાં-

'પ્રમથી શર થયેલી યાત્રા
વિરમય સુધીની લાખી ઘણી લાગી!
શુ કહેવું લખાતી પ્રતીક્ષાતી ક્ષણોનું!'

પ્રેમમુગ્ધ હૈવાની લાગણીઓના કેટલાક ઉદ્ગાર સમજાવી જાને તેવા છે

'મેઘલી ગતે તારા બધ પોપચામાં
ભી ભાતું સમણુ ?

X X X

હું જ એ સમજાની ભીની ધ્રુવ' (૫ ૨૮)
'તું પાપોએ ગુલાવે છે
ને મારી આખોને
કંકુની લાલાસનો ભાર લાગે છે.

X X X

ઘોઘાટની આ ભીડમાં
તારાં સ્તનો વચ્ચેનું એકાલ
વિસ્તરે ' (૫ ૨૧)
'મારા હાથમાં લઈ

તાગ ચહેરાને વાસુ છુ ફરીવાર.' (૫ ૩૦)
'વાદ છે તનેર મા' "મિશન વિદ્યાર્થી, વિદ્યાર્થીનું સ્વાભાવિક ચિત્તજી મનોહર કે. તે ૫ ૧૭ પરના કાવ્યમાં પછે પછે વિલાતા અસ્તિત્વની ધમકભરી આકૃતિ જીવસી આવી છે સંગ્રહન એક imageથી ભાવવિધનું વર્તુળ રચાય છે તેથી રચના નિખરી જતી છે એનાથી યુગપ્રતીતિની જડમેસલાક અનુશ્રુતિ તીવ્ર રીતે અભિવ્યક્ત થઈ છે અન્ય કાવ્યોમાં
'માગ અણુને

સતત ઘસાયેલ નનામી થકી

મારા અસ્થિમાં ઊતાર્યો છે

મૃત્યુનો સ્પર્શ.' (પૃ. ૪૮)

મૃત્યુનો આવો પરિચય અકળાવનારો છે તેને શબ્દોમાં
મૂર્તિમંત ક્યાં વિના કેમ રહેવાય ?

‘... અને એક દિવસ હું ચાલી જઈશ

મારા પડછાયાની કાંચળી ઉતારી,

ગીત મારા ખેતરમાં વાવી

ન્યારે સૂરજનો સળગતો પહેરો નહીં હોય.’

(પૃ. ૧૫)

‘સૂરજનો સળગતો પહેરો’ એમર છે. ‘ચુઝિક કોલેજ’

રચનામાં તેનો પડયો છે. એક તરફ સંવાદી સંગીત

ને ખીજી તરફ બહાર ઘોંઘાટ દૃશ્યરૂપે અંકિત થયો

છે. બે વિરોધભાસી ચિત્રોની મૂંઝવણીમાં અંતે ‘સ્વ’ની

એ વેદનાનો સૂર ‘સર્વ’ની વ્યથાનું સંકુલ ‘ધ્વન્યાથ’

વાળું કટાક્ષમય ચિત્ર ઉપસાવે છે એનું વિસ્તરણ

આ રીતે અંકાય છે :

‘દિવાલોને અઢેલી બેઠેલી

શિશિર સાથે

ગરમ કપડાંની આપ-લે કરતી

તેપાળી સ્ત્રીઓને જોઈ છું

x

x

x

મને ઘણીવાર કામળા ખરીદવાનું મન થાય છે.

પણ મારી પાસે પૈસા નથી

x

x

x

અને ફૂટપાથ પર ગરીબી

દ્રંટિયું વાળીને સૂતી છે.

x

x

x

જેઓ છે મેં ખુશખુશાલ ચહેરાઓ વચ્ચે

એંઠી ભેળ ખાવા હાથ લગાવતો

કૃશકાય મુરજ, રેલિંગ પાસે, લાડીઓ પાસે.

ઝળાંહળાં શહેરનો તરડતો ચહેરો.

ને ફુંદી થયેલી આંગળીઓ પર

બલુબલુતી સાખીઓ.’ (પૃ./૭/૮/૯)

આ ઉપરાંત ‘વાતકનાં ચારકાવ્યો’ અને ‘સમાનુભૂતિની

ક્ષણો’ આસ્વાદની ગમે તેવી રચનાઓ છે :

‘તું નિરપેક્ષ છે

એટલા માટે જ

હું તને ચાહું છું’

નિરપેક્ષ ચાહવાની વાત આદર્શ છે પણ એ શક્ય કેટલું ?

‘તારા ચહેરા પરનો અવસાદ

મારી શિરાઓમાં ધબકે છે.’

તરત જ નિરપેક્ષ ચાહવાની વાતનો છેદ જીડી ભય

છે ! કવિચિત્તના વ્યાપારોની મુગ્ધભાવની આ રચના-

ઓમાં કેટલાંક દલપનો આકર્ષક છે.

કિનારાની રેતીપર ચાલતા

સમીરનો હળવો પદ્મર (પૃ. ૫)

ઘાસમાં સરકતા સર્પ જેમ

ખારીમાંથી પ્રવેશતી રાત (પૃ. ૬)

થાકી ગયેલી આંગળીઓ જેવો પવન (પૃ. ૭)

ક્ષિતિજ પરથી હળવેક/પગથિયાં ઊતરે ચાંદની (પૃ. ૬૬)

ફાગલના નવશેકા તડકામાં

હું એકલો જ રમતો હતો (પૃ. ૪૫)

લીલા સમયને આંખો

વારે વારે ચૂમે. (પૃ. ૩૩)

આંમ છતાં આ સંગ્રહમાં કેટલીક રચનાઓનો

આકાર સાદાંત નથી નીવડતો. ક્યાંક પોત આંખુપાંખુ

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

KAMAL ART PRINTERY

Commercial printer and box manufacturers

38 Police Court Lane Fort
BOMBAY 4000 001
Phone : 267544

With Best Compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32 Parnani Marg Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram JEWELBERN BOMBAY
Phone 267715

Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearing for
meters instruments and watches

કવિલીક

ગુજરાતી કવિતાનું નકતુ પત્ર

સંસ્થાપક:

રાજેન્દ્ર શાહ

સંપાદક:

ધીરુ પરીખ

વર્ષ

૨૦૪૧

જુલાઈ-આગસ્ટ ૧૯૮૫ સળંગ અંક ૧૬૬ દિવસ અંક ૯૪

[૩૬ વાદ મેં મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મેં વાધિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ઞિર્મ પાધિ]

કવિ અને ભાષા

કવિ ખીજી બધા કરતાં ભાષાનો અનોખો વાહક છે. કવિ શબ્દકોશ શબ્દને આપેલા મૂલ્યને સ્વીકારતો જ નથીને! શબ્દના ચહેરા-પરનાં એક પછી એક મહોરો એ દૂર ક્ષાત્રી દે છે, પછી ભલે એ નકરા અવાજ જેવો રહી જાય અને એના હાથમાં કોઈ તાગ ન આવે. કવિ જોઈ લે છે કે ભાષા ભલે એક જાણી વાત ખીજીને પહોંચાડવા ઊભી થઈ હોય, ઘણીવાર ભાષાનો ઉપયોગ વાત છુપાવવા પણ થતો હોય છે. પુરાણોમાં મેં કયાંક વાંચ્યું છે : પરસ્પરં જ યુગ્યન્તે હ્યવિસ્વપ્તાર્યયા ગિરા — જાણી જોઈને અસ્પષ્ટ રાખેલી ભાષા વડે માણસો પરસ્પર જાણે કયાં કરે છે, જેમ જૂના જમાનમાં, તેમ આપણા જમાનામાં. એટલે કવિઓ ક્યારેક તો બતાવે છે કે ભાષા એ વસ્તુ પહોંચાડવા માટેના સાધન તરીકે ગિલકુલ નાકામયાળ નીવડે છે એટલું એની દ્વારા નિર્દેશી શકાય છે. ખાસ કરીને આધુનિક સમયની એકસતાની, નિઃસારતાની, અલગતાની પરિસ્થિતિઓ ભાષા ખોલતાં માનવીઓ વચ્ચે નવાં ભગ્ન સેતુઓનું, એક હૃદયથી ખીજી હૃદય વચ્ચેની ન પુરાય એવી ખાઈઓનું, એક પ્રકારના દુઃસહ આધ્યાત્મિક ખાલીપાનું દર્શન કરાવી રહે છે.

પણ ખમીરવંતો કવિ અંકપણે ભાષાની કાવડ વહે છે, એને કોઠામાં યકીન છે કે એક અખંડ સૌન્દર્યઆકાર દ્વારા આનંદ આપી શકવાની ભાષાની તાકાતને દુન્યવી ગમે તેવા વિષય અનુસરે પણ કુદિત કરવામાં કાંવે એમ નથી. અનુભવ ભલેને ગમે તે પ્રકારનો હોય એની લયબદ્ધ સુરેખ ભાષાઆકૃતિ આનંદ, કેવળ આનંદ, આપનારી નીવડી શકે છે. ભાષાનો અયોગ આનંદ આપનારો, શાતા આપનારો—આપણી એતનાને વિશ્રાન્તિનો અનુભવ કરાવનારો નીવડતો હોય તો તે ઐત્તિકતાપૂર્વક નહીં પણ સહજસ્ફુર્તિ (ઇન્ટ્યુશન)થી—સહજબોધપૂર્વક કવિ દ્વારા થતો ભાષાનો સૌન્દર્યલક્ષી અયોગ જ.

ઉમાશંકર જોશી

(‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ એ, ૧૯૮૫માંથી)

અખાના છાપાના પાઠ અને અર્થ—૮

(મતાકથી આશુ)

ગિવકાલ જોસલપુરા

૩૭

મૂક જ્ઞાન ને વ્યગ્ન મૂઝ,
કરખી ધન, ફતરનું પૂઝ,

એ આરથી અર્થ ન થાય,
સામુ એવ ઉધારે કાય,

અખા અમલ વિના હાકેમ જસો,

કથું જ્ઞાન પણ હર નિવ વસ્યો ૩૬૨

હિ., ત્રિ. અને સમા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે કે એ
ફતરનું અને ફતરનું એ પાઠાન્તર નોધાય છે.
કેમણે નહિ જોયેલી એવી ફા ૩૬૨વાળી પ્રતમા ઉપર
પ્રમાણે પાઠ છે, ફા ૩૪૬ અને ૮૨૬મા આ છાપો
થી.

કે એ પાઠીપ્રમા શબ્દાર્થ આપ્યા છે “કરખી —
કંજૂસ, હાકેમ-હકૂમત ચક્ષાપનાર, અમલદાર.”

ત્રિ. એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે. “વ્યગ્ન-નપુસક,
ખાવલો. કરખી-કંજૂસ ‘ફતરનું પૂઝ’ વાક્ય તે
વાક્ય ‘અર્થ ન થાય-ફાયદો ન થાય, અર્થ સરે નહિ.
એવ-ખોડખાપણુ ફૂંચણુ, કાય-કાયાની, ચરીત્રી
અમલ-સત્તા, અધિકાર. હાકેમ-અમલદાર કથું જ્ઞાન-
જ્ઞાનની વાતો કરી વસ્યો-હીંચે વસ્યો.”

તેમણે કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : “આપુ
મૂક પોષ્ટિકા જ્ઞાન, હીજડાંની મૂઝ, કંજૂસનું ધન
અને ફતરનું પૂઝ—આરે નકામા એનાથી કશો અર્થ
સરે નહિ (અનુભવ વગરની જ્ઞાનવાર્તા નકામી હીજડો

મૂઝ રાખે, પણ મરદાનગી કયા ? કંજૂસ પોતાનું
ધન ન જાતે વાપરે, ન દાન કરે, ફતરની પૂઝી
વાકી તે વાંકો.) બિલકુલ, એથી તો માણસની કોઈ
ને કોઈ એવ ઉધારી પડે છે એ તો સત્તા વગરના
હાકેમ-અમલદાર જેની સ્થિતિ છે મોટી જ્ઞાનની
વાતો થાય, પણ અ તરમા હકિનો વાસ નહિ.”

પરંતુ આ ગદ્યાનુવાદમાં ચોક્કસાર્થનો અભાવ
વરતાય છે અને અર્થ પણ જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ થતો
નથી ગદ્યાનુવાદ ગમે તેટલી વાર વાંચીએ તો પણ
છશ્ચમા જે આર વસ્તુનો ઉલ્લેખ છે તેનાથી કયો
અર્થ ન સરે અને બિલકુલની તે દરેકની કઈ કઈ
એવ ઉધારી પડે તે સમજાતું નથી. અનુવાદમાં વિગત
દોષ પણ છે કે ત. ‘હીજડો મૂઝ રાખે’ અહીં
‘હીજડો’ ને બદલે ‘નપુસક’ શબ્દ જોઈએ. ‘માણસ
ની કોઈ ને કોઈ એવ’ને સ્થાને ‘એ આરની કોઈ
ને કોઈ એવ’ જોઈએ છે થી પ કિતના દર્શાવને
તેમના વક્તવ્ય સાથે ન થ મેસામુ જોઈએ

છાપાના વક્તવ્યને વધુ સારી રીતે આમ પ્રગટ
કરી શકાય “મૂક જ્ઞાન, નપુસકની મૂઝ કંજૂસનું
ધન અને ફતરની પૂઝી—એ આરે નકામા એનાથી
કશો અર્થ સરે નહિ, ને બિલકુલની તેમની કોઈ ને
કોઈ એવ (ખામી) ઉધારી પડે છે. જ્ઞાનનો હેતુ
બીજાને સુધારવાનો—બીજાના ઉપર અસર કરવાનો છે,
પણ મૂક જ્ઞાનથી એ હેતુ સરતો નથી. મૂકનો હેતુ
મરદાનગીની ખાતરી કરાવવાનો હોય છે, પરંતુ

નપુંસકની મુજ તેની કાયરતાને ખુલ્લી પાડે છે. ધન વાપરવા માટે મેળવવામાં આવે છે, પણ કંજૂસ તેનો ઉપયોગ પોતાને માટે કે બીજાને માટે કરતો નથી, તેથી તે કંજૂસ માણસની કંજૂસાઈને ખુલ્લી પાડે છે. કૃતરાની પૂંછડી વાંકી ને ટકાર રહેતી હોવાથી તેના વડે પાછલા ભાગ પર બેસતા જીવજંતુને ઉડાડવાનો હેતુ પાર પડતો નથી, પણ બિલટાનો તેની શુદ્ધનો ભાગ ઉઘાડે દેખાય છે. સત્તા વગરના અધિકારીના હુકમનો અમલ થાય નહિ, તેવી રીતે જેના હૃદયમાં હરિ ન વસ્યો હોય તેના જ્ઞાનની વાતોની બીજ ઉપર કશી અસર થતી નથી, પણ બિલટાની તેથી તેની અનુભવ-હીનતા ખુલ્લી પડે છે.”

આ સંદર્ભમાં છપ્પાના ‘કાય’ પાઠનો ત્રિચાર કરવાનો રહે છે. ત્રિ.એ ટિપ્પણમાં ‘કાય’ નો અર્થ ‘કાયાની’ કર્યો છે, પણ ગદ્યાનુવાદમાં ‘કાઈ ને કાઈ’ અર્થ કર્યો છે. છપ્પામાં જે એમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બધી કાયાની તો નથી જ. એ જોતાં એ ‘કાય’ જોઈએ, એટલે કે અનુસ્વાર લખવાનો રહી ગયો છે. ‘કાય’ એટલે ‘કાઈ-કાઈ ને કાઈ.’

૩૮

જ્ઞાનીનાં નોહે ટાળે ટાળ,

જ્યમ મુક્તા નોહે સર્વ ગજકપોલ,

શબ્દવેધ જોદા કે તંત,

શંખ સકળ નોહે દક્ષણાવંત.

બહુમાં નીપજે કોએક જન,

બાકી અખા રમાડે મન. ૩૬૩

ઉ. અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં ‘શબ્દવેધ’ ને સ્થાને ‘શબ્દવેધી’, ‘તંત’ ને સ્થાને ‘સંત’, અને ‘બહુમાં નીપજે’ ને સ્થાને ‘જ્ઞાની નીપજે’

છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૨, ૩, ૬ અને ૭ નીએ ‘શ(૬; ૭ સ)બ્દવેધી સુરા (૭રો) કાઈ સંત’ એ પાઠા-નંતર નોધેલ છે. ઉપરાંત ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬માં ‘શબ્દવેધી સુરા કા સંત’ પાઠ છે.

સ. એ ‘તંત’ નો ‘યોડા’ એવો અર્થ આપ્યો છે. ઉ.એ ‘તંત’નો ‘છાલ, કોડો, હડ, મમત’ અર્થ આપ્યો છે અને આખા ચરણનો આવો અર્થ કર્યો છે: ‘અવાજ સાંભળીને બાણથી વીંધનારા, કોડો પાડનારા (કે મમતાવાળા) કોઈક જ જોદા હોય.’ ‘દક્ષણાવંત’નો અર્થ ‘જમણી બાજુ વળેલા’ આપ્યો છે.

ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા આપ્યા છે: ‘મુક્તા મોતી. ગજ ગજ કપોલ-દરેક હાથીના લમણામાં. શબ્દવેધી-માત્ર અવાજ સાંભળીને લલકરે બાણથી વીંધી નાખનાર. દક્ષણાવંત-દક્ષિણાવંત, જમણી તરફ જતા વળ કે આડવાળા. એવા શંખ શુકનિયા ગણાય છે.”

તેમણે કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે: ‘જ્ઞાનીન કાઈ ટાળેટાળાં ન હોય. દરેક હાથીના લમણામાં કાં મોતી નથી પાકતાં. શબ્દ સાંભળીને નિશાનને વીં નાખનારા ચરવીંચ અને ગુરુના શબ્દનું રહસ્ય પામી હરિમુખ બની રહેતા સંતો કાઈક જ હોય છે. બધ શંખ કાઈ દક્ષિણાવંત (જમણા વળાંકવાળા) નથ હોતા. એ રીતે સાચો જ્ઞાની તો કાઈક ત્રિરસ હરિજ જ હોય છે. બાકી બીજા બધા તો મનની વૃત્તિઓ પોપવામાં જ મસ્ત છે.”

ઉ.એ મુક્તા અને દક્ષણાવંત શંખની જેમ શબ્દ વેધીને પણ જ્ઞાનીનું ઉપમાન ગણીને અર્થ કર્યો છે- છે પણ ‘તંત’નો અર્થ ‘મમત’ થાય, ‘મમતાવાળા તો ન જ થાય. એના કરતાં ત્રિ.એ શબ્દવેધી જોદાને

અખાતા છાપાતા પાઠ અને અર્થ--૮

(મર્તાથી ચાલુ)

શિવસાલ જોસલપુરા

૩૭

મૂકું જ્ઞાન ને વ્યંજન મૂજ,
કરપી ધન, ફૂતરાનું પૂજ,

એ ચારેથી અર્થ ન થાય,
સામુ એજ ઉધારે કામ,

અખા અમલ વિના હાકેમ જસો,

કમું જ્ઞાન પલુ હા નિવ વસ્યો, ડફર

હી, ત્રિ, અને સ.મા હિપ પ્રમાણે પાઠ છે. ઉ.એ ફૂતરા' અને 'ફૂતરા' એ પાઠાનના નોંધા છે. નહિ જોયેલી એવી કા ડફરવાળી પ્રતમા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. કા ૩૪૬ અને ૨૨૬મા આ છાપો થી.

હી.એ પાઠીપમા શબ્દાર્થ આપ્યા છે "કરપી - જૂસ. હાકેમ-હાકેમત ચલાવનાર, અમલદાર."

ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે: "વ્યંજન-નપુસક, માથણો. કરપી-ક જૂસ, 'ફૂતરાનું પૂજુ વાકુ તે વાકુ.' અર્થ ન થાય-માથા ન થાય, અર્થ સરે નહિ. એમ-એકાદર્શિપણ, ફૂલુ, કાવ-કાવાની, શરીરની અધિકાર. હાકેમ-અમલદાર કમું જ્ઞાન-જ્ઞાનની વાતો કરી. વસ્યો-હીરે વસ્યો."

તેમણે કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે: "આવું પોષ્ટિયા જ્ઞાન, હીજડાની મૂજ, ક જૂસનું ધન અને ફૂતરાનું પૂજુ—ચારે નકામી. એનાથી કશો અર્થ સરે નહિ (અનુભવ વગરની જ્ઞાનવાર્તા નકામી હીજડો

મૂજ રાખે, પણ મરદાનગી કયાં? ક જૂસ પોતાનું ધન ન જાતે વાપરે, ન દાન કરે, ફૂતરાની પૂજડી વાકી તે વાકી.) જિલ્લુ', એથી તો માણસની કોઈ ને કોઈ એજ ઉધારી પડે છે એ તો સત્તા વગરના હાકેમ-અમલદાર જરી સ્થિતિ છે. મોઢેથી જ્ઞાનની વાતો થાય, પણ અ તરમા હરિનો વાસ નહિ."

પરંતુ આ ગદ્યાનુવાદમાં ચોક્કસાઈ નો અભાવ વરતાય છે અને અર્થ પણ જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ થતો નથી ગદ્યાનુવાદ ગમે તેટલી વાર વાંચીએ તો પણ છાપામા જે ચાર વસ્તુનો ઉલ્લેખ છે તેનાથી કયો અર્થ ન સરે અને જિવટાની તે દરેકની કઈ કઈ એજ ઉધારી પડે તે સમજાતું નથી. અનુવાદમા વિચિત્ર દોષ પણ છે. ઉ ત. 'હીજડો મૂજ રાખે.' અહીં 'હીજડો' ને અદલે 'નપુસક' શબ્દ જોઈએ. 'માણસ' ની કોઈ ને કોઈ એજ ને સ્થાને 'એ ચારેની કોઈ ને કોઈ એજ' જોઈએ. છાપી પ કિતના દષ્ટાંતને તેમાના વજબ સાથે ૫૫ બેસાડવું જોઈએ.

છાપાના વક્તવ્યને વધુ સારી રીતે આમ પ્રગટ કરી શકાય "શુધ્ધ જ્ઞાન, નપુસકની મૂજ" ક જૂસનું ધન અને ફૂતરાની પૂજડી—એ ચારે નકામી. એનાથી કશો અર્થ સરે નહિ, તે જિવટાની તેમની કોઈ ને કોઈ એજ (ખામી) ઉધારી પડે છે: જ્ઞાનનો હેતુ ખીજને સુધારવાનો—ખીજના ઉપર અસર કરવાનો છે, પણ શુધ્ધ જ્ઞાનથી એ હેતુ સરતો નથી. મૂકનો હેતુ મરદાનગીની ખાતરી કરાવવાનો હોય છે, પરંતુ

આપ્યો છે, 'દેઈ'નો પાઠાંતર 'દેહી'—આત્મા આપી તેનો અર્થ 'અસંકલ્પમાં તું આત્મા છે' એવો કર્યો છે. તેમણે કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : 'રૂપ, રંગ, શાલા, કાંતિ એ બધું મૂળ પદાર્થ સાથે એકરૂપ જ છે, (અથવા રૂપ, રંગ, શાલા એ સૌ કાંતિરૂપ જ છે.)"

ત્રિ. એ કરેલા આ અર્થમાં દેખીતી જ પુનરુક્તિ છે, અને તેની કશી જરૂર પણ લાગતી નથી. ખરું જોતાં આ એક શબ્દ છે : 'એકાંતિ' 'એકાંત્ય' પણ લલિતાઓએ એછૂટા લખ્યા છે અને સંપાદનમાં એ પ્રમાણે છપાયા છે. પ્રાકૃતમાં 'એકાંત' નો અર્થ 'સંપૂર્ણ' આપેલો છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં 'એકાંત' અને 'એકાંત' એ બંને શબ્દો 'સંપૂર્ણ' અર્થવા 'એકમય' એવા અર્થમાં વપરાયા છે. અહીં એ શબ્દ દ્વારા પ્રહનું પૂર્ણત્વ સૂચવાય છે.

૪૧

લોહનો કાળ, રૂપાના દેવ.

એક દેરાસર થાતી સેવ.

તેમાં આવી પારસ રહ્યો,

ત્યારે સર્વ સાજ સોનાનો થયો.

ત્યમ ઉત્તમ મધ્યમ કર્મ જ્ઞાન જ વડે,

અખા સર્વે હરિ નીમડે રહ્ય.

છપ્પાની પહેલી લીટીમાં ઉ. મા ઉપર પ્રમાણે 'લોહનો કાળ' તેને સ્થાને ત્રિ. માં 'લોહનાં બાર' અને સ. માં 'લોહનો કોલ' પાઠ છે. ત્રીજી લીટીમાં ત્રિ. માં '(અખા) સમગ્રે સર્વે હરિ નીમડે એવો પાઠ છે.

આમાંથી ઉ. ના પાઠને હસ્તપ્રતનો આધાર ત્રિ. ના તથા સ. ના પાઠને કોઈ હસ્તપ્રતનો આધાર

નથી. ત્રિ. ના ત્રાજી લીટીના પાઠને દ્વા. ગ્ર. સ. ની ક્રમાંક ૧૧૬ ની હસ્તપ્રતનો આધાર છે.

ઉ. એ 'પારસ' નો આવો અર્થ આપ્યો છે : 'પારસ : રસ છે. પારસનાથનું પણ સચન છે.' સ. એ 'કાલ' નો અર્થ 'ખીલો' આપ્યો છે. ત્રિ. એ ટિપ્પણમાં 'લોહનાં બાર' નો 'લોખ'નાં 'બારણું' અને 'પારસ' નો 'સ્પર્શ' મણિ' એવા અર્થ આપ્યા છે, અને છપ્પાનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે : 'જેને લોખ'નાં દરવાજા છે અને જેમાં રૂપાના દેવ છે એવા એક દેરાસરમાં સેવાપૂજા થતી હતી. તેમાં ન્યારે પારસ આવીને રહ્યો ત્યારે બધા સાજ (દાર, દેવ આદિ) સોનાના થયા. ઉત્તમ અને મધ્યમ કર્મના ભેદ પેલું જ્ઞાનરૂપી પારસ વડે દૂર થઈ જાય છે. જેને સાચી સમજ આવે તેને સઘળું હરિરૂપ બની રહે છે."

પરંતુ આ શબ્દાર્થ અને ગદ્યાનુવાદમાં હકીકત-દોષ અને વિસંગતિઓ રહેલ છે. પ્રથમ તો, જેન દેરાસરમાં આ છપ્પો-રચાયેલો તે અરસામાં ક્યાંય લોખ'નો ઉપયોગ થતો નહોતો. ન્યારે અહીં 'ત્રિ. અને સ. એ એથી વિરુદ્ધ અર્થવાળા પાઠ સ્વીકાર્યા છે. જેન દેરાસરમાં સેવાપૂજા કરતી વખતે બધા દેવોની મૂર્તિઓને રૂપાનો સાજ—શણગાર—આંગી પહેરાવવામાં આવે છે, ન્યારે મુખ્ય દેવ—પારસનાથ (પાર્શ્વનાથ) વગેરેમાંથી કોઈ એક તીર્થ' કર—ની મૂર્તિને સોનાનો સાજ પહેરાવવામાં આવે છે. આને બદલે ઉ. એ 'પારસ' શબ્દમાં સ્વેષ જોયો છે અને ત્રિ. એ એનો 'સ્પર્શ' મણિ' અર્થ કરીને 'દાર, દેવ આદિ'ને સોનાનાં બનાવી દીધાં છે ! એમના ધ્યાન પર એ નથી આવ્યું કે અખાએ આ બધી હકીકત છપ્પાના (ત્રીજી પંક્તિ-માંના) વક્તવ્યના દષ્ટાંતરૂપે રજૂ કરી છે.

પ્રતનું ઉપમાન ગણીને નો અર્થ આપ્યો છે તે વધુ
 ૧૫ બેસે છે. જો કે તેમાં શુરને વચ્ચે લાવવાની
 યર નથી 'શબ્દ'નો અર્થ 'અર્થ' થાય જ છે, એટલે
 શબ્દવેધીનો અર્થ 'અર્થનું રહસ્ય પામનાર' એવો
 રૂરો ગણાય. આ શબ્દો પછી 'હરિમય બની રહેતા'
 એ શબ્દોની પણ કશી જરૂર રહેતી નથી.

આ બધું જોતાં 'શબ્દવેધી જોદા કે સંત' એ
 રાહ વધુ થોડા છે. ૧૧માથી ૭ પ્રતોનો તેને ટેકો છે.

૩૮

અખા શોધી સજા બેસાર,

સદશુર સંજે જાઈશ પાર

છન્દિયગ્રાહ પરમેશ્વર નથી,

ભરમે કોઈ ન મરજો મયા.

દષ્ટિપદારથ માને સધે,

તારો સ કલ્પ બાણે તે, ૩૬૭

હિમા ઉપર પ્રમાણે પાક છે. સ.મા ત્રાણ લીટી
 આ પ્રમાણે છે : 'દષ્ટ પદારથ માન્યે સિધે તારો
 'કલ્પ બાણે તે વિધે'. ત્રિ.મા 'દષ્ટ પદારથ સવળો
 જે, તાહારો સ કલ્પ બાણે તે' એવો પાક છે, જે
 એકમાત્ર ફાગુસ, ની ક્રમાંક ૧૧૬વાળી પ્રતમા આવેલો
 છે. હિ.એ સ.મા ૬ નીચે 'માનેશબ્દે' અને 'માનેસધે'
 પાકાન્તર નોંધ્યા છે.

હિ.એ 'સગ' નો 'એક' અને 'શધે' નો 'સિદ્ધ
 પણ' એવા અર્થ પામીપમા નોંધ્યા છે સ.એ અર્થ
 આપ્યા નથી ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે : "સગ
 બેસાર-વ્યવસ્થિત ગરી કર. બગનરસમજલે પાકાતર :
 દષ્ટિ પદારથ માને સધે, તારો સ કલ્પ બાણે તે. સધે-
 સિદ્ધ થયેલો, સાચો. જે કોઈ દેખાય છે તે બધું મને

ક'પેલું છે, તત્ત્વદષ્ટિએ તે મિથ્યા છે." આ પંક્તિનો
 તેમણે કરેલો ગદ્યાનુવાદ આને મળતો જ છે : "સુષ્ટિમાં
 જે કોઈ પદાર્થ નજરે ચડે તે કેવળ તારો સંક'પ
 જ છે એમ બાણી લે."

ઉપર બધું તેમ પહેલા પાઠનો-દષ્ટિ પદારથ માને
 સધે...નો-અર્થ આવો થાય છે : "નજરે દેખાતા
 પદાર્થ તું સિદ્ધ થયેલા-સાચા માને છે પણ એ બધા
 તારા મનના સંકલ્પ બાણી લે. તે તારા મનની કલ્પના
 પ્રમાણે દેખાય છે તત્ત્વદષ્ટિએ તે બધા મિથ્યા છે.
 'સાચ' જોડણીકાંઈ મા પણ 'સંપત્તિ' નો 'સિદ્ધ થતું'
 એવો અર્થ નોંધ્યો જ છે.

ત્રિ નો પાક માત્ર એક જ પ્રતમા છે. સ.મા પાકને
 કોઈ હસ્તપ્રતનો ટેકો નથી પહેલા પાકના પ્રાત્ર
 મળતા નથી, પણ તત્ત્વદષ્ટિએ તેનો અર્થ વધુ બાક
 છે એટલે તે સ્વીકારવો જોઈએ.

૪૦

મૂળ કાગ પત્ર ફળ ફૂલ,

મુવલ્લુ ઝાડ લ્લમ એક જ મૂળ

૨૫ ૨૩ શોભા એક કાંતિ,

તેમાં બીજુ દેખે ભાતિ.

અન નથી અખા કે કાળ,

આપ આલે દેડી એવુ ભાળ ૩૬૯

છાપાની બીજી લીટીના પૂર્વાર્ધમાં હિમા ઉપર
 મુગ્ધ 'એક કાંતિ', ત્રિ.મા 'એક કાંત્ય' અને સ.મા
 'એકાત' પાક છે કોઈ પાકાન્તર નથી. છેલ્લી લીટીમાં
 'દેડી' ને સ્થાને ત્રિ માં અને હિ.ની સંજ્ઞા ૨ અને
 ૩ વાળી પ્રતમા 'દેઈ' છે. હિ અને સ.એ કોઈ અર્થ
 આપ્યા નથી ત્રિ.એ 'કાંત્ય' નો અર્થ 'કાન્તિ'

આપ્યો છે, 'દેઈ'નો પાઠાંતર 'દેઈ'—આત્મા આપી તેનો અર્થ 'અસદ્ધર્મા તું આત્મા છે' એવો કર્યો છે. તેમણે કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : "રૂપ, રંગ, શાલા, કાંતિ એ બધું મૂળ પદાર્થ સાથે એકરૂપ જ છે. (અથવા રૂપ, રંગ, શાલા એ સૌ કાંતિરૂપ જ છે.)"

ત્રિ. એ કરેલા આ અર્થમાં દેખીતી જ પુનરુક્તિ છે, અને તેની કશી જરૂર પણ લાગતી નથી. ખરું જોતાં આ એક શબ્દ છે : 'એકાંતિ' 'એકાંત્ય'. પણ લલિયાઓએ એમટ્ટા લખ્યા છે અને સંપાદનમાં એ પ્રમાણે છપાયા છે. પ્રાકૃતમાં 'એકાંત' નો અર્થ 'સંપૂર્ણ' આપેલો છે; મધ્યકાલીન શુજરાતીમાં 'એકાંત' અને 'એકાંત' એ બંને શબ્દો 'સંપૂર્ણ' અર્થવા 'એકમય' એવા અર્થમાં વપરાયા છે. અહીં એ શબ્દ દ્વારા પ્રશ્નનું પૂર્ણત્વ સૂચવાય છે.

૪૧

લોહનો કાળ, રૂપાના દેવ.

એક દેરાસર થાતી સેવ.

તેમાં આવી પારસ-રહો,

ત્યારે સર્વ સાજ સોનાનો ઘયો.

ત્યમ ઉત્તમ મધ્યમ કર્મ જ્ઞાન જ વડે,

અખા સર્વે હરિ નીમડે. ૩૬૫

છપાની પહેલી લીટીમાં ઉ. માં ઉપર પ્રમાણે 'લોહનો કાળ' તેને સ્થાને ત્રિ.માં 'લોહનાં બાર' અને સ.માં 'લોહનો કોલ' પાઠ છે. ત્રીજી લીટીમાં ત્રિ. માં '(અખા) સમઝાયે સર્વે હરિ નીમડે' એવો પાઠ છે.

આમાંથી ઉ.ના પાઠને હસ્તપ્રતોનો ટેકા છે. ત્રિ.ના તથા સ.ના પાઠને કોઈ હસ્તપ્રતોનો આધાર

નથી. ત્રિ.ના ત્રણ લીટીના પાઠને દા. ગુ. સ.ની ક્રમાંક ૧૧૬ની હસ્તપ્રતોનો આધાર છે.

ઉ.એ 'પારસ' નો આવો અર્થ આપ્યો છે : 'પારસ: રસેષ છે. પારસનાથનું પણ સૂચન છે.' સ.એ 'કાલ' નો અર્થ 'ખીલો' આપ્યો છે. ત્રિ.એ ટિપ્પણમાં 'લોહનાં બાર'નો 'લોખ'ડનાં બારણું' અને 'પારસ'નો 'સ્પર્શ મણિ' એવા અર્થ આપ્યા છે, અને છપાનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે : 'જેને લોખ'ડનાં દરવાજા છે અને જેમાં રૂપાના દેવ છે એવા એક દેરાસરમાં સેવાપૂજા થતી હતી. તેમાં ત્યારે પારસ આવીને રહ્યો ત્યારે બધો સાજ (દાર, દેવ આદિ) સોનાનો થયો. ઉત્તમ અને મધ્યમ કર્મના ભેદ પણ જ્ઞાનરૂપી પારસ વડે દૂર થઈ જાય છે. જેને સાચી સમજ આવે તેને સઘળું હરિરૂપ બની રહે છે.'

પરંતુ આ શબ્દાર્થ અને ગદ્યાનુવાદમાં હકીકત-દોષ અને વિસંગતિઓ રહેલ છે. પ્રથમ તો, જેન દેરાસરમાં આ છપો-રચાયેલો તે અરસામાં ક્યાંય લોખ'ડનો ઉપયોગ થતો નહોતો. ત્યારે અહીં 'ત્રિ. અને સ.એ એથી વિરુદ્ધ અર્થવાળા પાઠ સ્વીકાર્યા છે. જેન દેરાસરમાં સેવાપૂજા કરતી વખતે બધા દેવોની મૂર્તિઓને રૂપાનો સાજ—શુભગાર—આંગી પહેરાવવામાં આવે છે; ત્યારે મુખ્ય દેવ—પારસનાથ (પાર્થનાથ) વગેરેમાંથી કોઈ એક તીર્થ કર—ની મૂર્તિને સોનાનો સાજ પહેરાવવામાં આવે છે. આને બદલે ઉ.એ 'પારસ' શબ્દમાં રસેષ જોયો છે અને ત્રિ.એ એનો 'સ્પર્શ મણિ' અર્થ કરીને 'દાર, દેવ આદિ'ને સોનાનાં બનાવી દીધાં છે! એમના ધ્યાન પર એ નથી આવ્યું કે અખાએ આ બધી હકીકત છપાના (ત્રીજી પંક્તિ-માંના) વક્તવ્યના દષ્ટાંતરૂપે રજૂ કરી છે.

આ બધું જોતા હાથાનો તેના તારપર્વને મૂક
કરતો ગયાનુવાદ આ પ્રમાણે થશે 'ન્યા સૌખ્ય કનો
દુઃખ-અભાવ છે એવા દેરાસરમાં બધા દેવો તેઓની
સેવાપૂજા વખતે રૂપાનો સાજ પહેરેલા હોય છે પણ
તેમાં જો એક મુખ્ય દેવ પારસનાથ આદિ તીર્થ કર
હોય છે તેનો સાજ સોનાનો હોય છે એક જ દેરાસરમાં
સેવાપૂજના કર્મમાં આવા ભેદ રહેલા હોય છે પણ
તે ભક્તિભાવ વડે દૂર થઈ જાય છે (આ કબોની
પાછળ એકસગ મો ભક્તિભાવ રહેલી હોવાથી તે સમાન
કક્ષાના બની જાય છે) તેવી રીતે સસારના મધ્યમ,
ઉત્તમ એવા સર્વ કર્મના ભેદ જ્ઞાન વડે દૂર થઈ જાય
છે અને બધું હરિમય બની જાય છે એટલે કે
જ્ઞાનને પરિણામે છતાં જ્યારે પરમાત્મા તરફ મતિ
કરે છે ત્યારે જ્યોત્સ્વ્યનો નાશ થાય છે અને સત્ત્વ
શુણ્નો ઉદય થાય છે એને પરિણામે તેને પરમાત્માની
આખી અનુસર થાય છે

જેવી રીતે પૃથ્વીની ધાતુઓમાં ઉત્તમ, મધ્યમ
અને કનિષ્ઠ ધાતુ તરીકે સોનું રૂપ્ર અને ક્ષીકું
મણિય છે, તેવી રીતે મનુષ્યના તમેયુષ્ણી કર્મ સોનું,
કનિષ્ઠ રમેયુષ્ણી કર્મ રૂપ્ર-મધ્યમ અને સત્ત્વયુષ્ણી
કર્મ સોનું-ઉત્તમ ગણાય છે આખાના આ હાથામાં
આ હકીકતની જાણ પ્રમાણધેલી જોવા મળે છે

આ રીતે લોક 'તમેયુષ્ણુ' પ્રતીક હોવાથી
લોકજ્ઞાન બાર નહિ પણ 'લોકનો કાળ' પાઠ સર્વથા
ઉચિત છે લોકનો કાળ એટલે તમેયુષ્ણનો નાશ

૪૨

જન્યો છે જોતા જનહીય,
તુ પડ્યો છે તે તે ઈશ.

લિલ્લભેદે પામે આ રામ,
જો તેનું મુળય નિજવામ

અખા અક્ષર ધૃ, ક્ષર વસ્તુ નોંદે
જો પરતીત તુ ને તારી હોરે ૪૩:

હમાં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે ત્રિઅને સમા
'તે તે ઈશ' ને સ્થાને 'ને તે ઈશ' છે બીજી
શ્રીગીમાં ત્રિ. મા ઉલટ બેદે પામે આરામ' છે જ્યારે
સમા 'લિલ્લ ભેદે પામેય રામ' છે ત્રિ. મા 'જો
તોરુ' ને સ્થાને 'જો તોરુ' છે. ઉ. એ સજા ૧
અને ૭ નીચે આ 'જો પાડ્યો નોંદો છે ક્ષ. ૩૪૬
અને ૩૬૨ મા પણ 'જો તોરુ' છે બીજી શ્રીગીમાં
ક્ષર વસ્તુ નોંદે' ને સ્થાને ત્રિ. મા 'ક્ષર પડ નોંદ
છે ઉ. એ સજા ૨, ૪, ૬ અને ૭ નીચે 'ક્ષર પડ'
પાછાંતર નોંદો છે ક્ષ. ૩૪૬ ૩૬૨ અને ૪૨૬ મા
'ક્ષર પડ (૪૨૬ પિંડ) નોંદે' છે

ઉ. એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે 'જન્યો-જન્યો, સર્વ-
થી જોડાયેલો ક્ષર નાશવત્." સ. એ પણ શબ્દાર્થ
આપ્યા છે "જન્યો-જન્યો પડ્યો દો-પડ્યો બનીત
પ્રતીતિ." ત્રિ. એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે જન્યો
સૌ જોડો, સર્વવ્યાપી પડ્યો દો પડ્યો લિલ્લ ભે-
અવળ રહ્યું મુળય અસન, મુખ્ય, એક નિજવામ-
આત્મસ્વરૂપ ક્ષર નાશવત્. અક્ષર-અવિનાશી, ધ્વજ
પરતીત-પ્રતીતિ, જ્ઞાન' પણ મઘાનુવાદ આ પ્રમાણે
કર્મો છે "વિચાર કરતાં જણાય છે કે જગદીય લો
સૌની જોડો જ છે-અ તર્વાંશો છે તે ઈશ્વર છે અને
તુ (જીવ) જોના પડ્યો છે (જગત સ્પૃષ્ઠ દેહને જુએ
છે, સુક્ષ્મ આત્માને નહિ, પણ દેહ સિધ્ધા છે, આત્મા
જ સ્વય છે એવું, દુનવી માનનાથી) અવળ રહ્યું
સમજાઈ જતા તુ ક્ષાતિ પામીય આત્મા જ તોરુ

પોતાનું અસલી ઘર છે. જે તારી પ્રતિતી-જ્ઞાન-તને
હોય તો તને જશુશે કે તું અવિનાશી આત્મા છે,
નાશવંત દેહ નથી.”

આમાં ખીજી અને ત્રીજી સીટીમાં પાઠ અને ગદ્યાનુ-
વાદ ચિંતનીય છે. ‘નવનીત-સમર્પણ’ના મોર્ચા-
૧૯૮૪ના અંકમાં ગોરખરચિત ‘અલગ. નિશાની’
શીર્ષકવાળું અને ઓગસ્ટ-૮૪ના અંકમાં કપીરનું
‘રમના હો રે યોગાના’ શીર્ષકવાળું પદ શ્રી મકરંદ
દેવના વિવરણ સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

તેમાં અનુક્રમે ત્રીજીની પંક્તિઓ છે:

“ગુરુપ્રતાપે એક જોડી અરે બિડ્યા, સો બિડટી
હરે સમાણી હો જી,

તને કરે કૃપા ગંગન કરે વાડી,
સો સહેજમે ઘડીઆ દોરાણી મેરે અવધૂ.”

○

“ઉસટિ સમાના આપ મે, પ્રગટી જ્યોતિ અનંત,
સાહેબ સેવક એક સંગ બેસે સદા વસંત.”

એ ઉપરથી લાગે છે કે આ ‘ઉસટ, ઉસટિ,
ઉસટી’ એ ગાનમાર્ગનો પારિભાષિક શબ્દ ‘ઉસટ
સાધના’ છે અને તેનો અર્થ “જે વૃત્તિઓ બહિર્મુખ
હતી, સંસાર કે જગત તરફ હતી તે અંતર્મુખ,

હીતરના ધ્રુવ કેન્દ્રમાં, પરમ તત્ત્વ તરફ, વાળવી તે”
એવો થોધ છે. અને ‘બેદ’ એટલે ‘રહસ્ય’, ‘આરામ’
એ પણ એવો જ પારિભાષિક શબ્દ છે. એનો અર્થ
થાય છે વાડી=સમર એતન્ય, પરમાત્મા, બ્રહ્મ. આ
અર્થે છપ્પામાં બરાબર બંધ બેસે છે.

‘આરામ’ને સ્થાને ‘આ રામ’ એવો પાઠ પણ
સ્વીકારી શકાય, કેમ કે તેથી અર્થમાં કશો ફેરફાર પડતો
નથી.

ત્રિ.એ કરેલો ઉત્તરાર્ધનો ગદ્યાનુવાદ, ‘આત્મા
જ તારું પોતાનું અસલી ઘર છે,’ બરાબર નથી.
અખાએ અગાઉના છપ્પામાં ‘તન તીરથ, તું આતમ
દેવ’ કહેલું જ છે. અહીં અખો ‘આતમતત્ત્વનું મૂળ
પરમ તત્ત્વ (નિબંધામ) છે’ એમ કહેવા માગે છે
અને તે જોતાં ‘જો’ને બદલે ‘જે’ પાઠ વધુ ઉચિત છે.

ત્રીજી સીટીમાં ‘વસ્તુ’ પાઠ, અખો એ શબ્દને
અન્યત્ર ‘બ્રહ્મ’ના અર્થમાં વાપરે છે તે અર્થમાં
અહીં સ્વીકારી શકાય એવો નથી. તેનો ખીજો અર્થ
‘પદાર્થ’ દરી શકાય, પણ અક્ષર આત્માની સાથેક્ષર
દેહનો મેળ વધુ બેસે છે, તેથી ‘વસ્તુ’ને સ્થાને
‘પડ’ કે ‘પિડ’ પાઠ સ્વીકારવો જોઈએ. કુદ ૧૧-
માંથી ૭ પ્રતાનો તેને ટકા પણ છે.

[ક્રમશઃ]

ભવાનીપ્રસાદ મિશ્ર

રમનીકાન્ત જોશી

‘હૃદયે’ કવિતાની ભાષા અન્યથે એક એવો નિર્દેશ કર્યો છે કે ‘કવિતાની ભાષા થયાસભવ બોલયાણની નિકટ હોય તો સારુ’ ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રે તેમની પ્રારંભની એક કાવ્ય-રચનામાં એ કહ્યું છે તેની ચરિત્ર પકિતઓ આ પ્રમાણે છે

‘નિત્ય તરહ હમ બોલતે હે
‘હિસ તરહ પૂરિય.
‘ઓર હિસકે બાદ ભો
- હમસે બડા પૂરિય’

એટલેની કવિતા સ બ મે તેઓ કહે છે કે ‘આ જ કોરેજે મારી સમક્ષ જે રચણ છે તે અત્યંત સ્પષ્ટ જ છે, અને જે સ્પષ્ટ નથી એ અંજે વાતો કરવી અર્થાત્ એમને કુરેકેવીમા મૂકવા બરાબર જ મર્યાદા રહ્યોય. આ જ કારણે મે મારી કવિતામાં તે જ લખ્યું છે જે મારી સમજમાં આવ્યું છે. ‘અને તેઓ આમણ કહે છે, ‘-ફર કી કોડી ઘાને કી મકતવાકાફા ભી મે ને કમી નહી કો”

અલખત, આને તેઓ આપણી વચ્ચે નથી આપી વિચારના મૂલ્યનિષ્ઠ સેવક અને સંવિશેષ તો હિન્દીના કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ બનેલા શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્ર તા. ૨૦ ૨ ૮૫એ આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા

હિન્દીના ‘નર્મ કવિતા’ના ઇતિહાસ સ હમે તે કવિ ભવાનીપ્રસાદનું નામ કોઈ વિરેચરણ કરવા ઈચ્છે છતા તે શક્ય નથી અને ‘નર્મ કવિતા’ના કવિ શ્રી મિશ્રજીનો ખરિયાલ અણપડા કોઈ બરાબર જર તો ને.

પણ સરળ તો નથી જ, કારણ કે સર્જકના વ્યક્તિ-વની સમગ્ર વિશેષતાઓનું નિરૂપણ કરવું એ કાર્ય કુખર તે છે એક સમર્થ સર્જક પોતાના સમય અને સમાજની અનેકવિધ અસખ્ય મનોવૃત્તિઓના સચ્ચ સમાન હોય છે તે પોતાના યુગની સામાજિક, ઐતિહાસિક સ્થિતિની અનુભૂત આવશ્યકતા પ્રમાણે જ છે અને તદ્દનુસાર તેનું સાહિત્ય-સર્જન થાય છે એક પ્રકારે એમ પણ કહી શકાય કે સર્જકનો સમયન જીવન વિવેક આવા જ સામાજિક સાંસ્કૃતિક સમજનાની પરિપૂર્ણ ભૂમિકા પર કેન્દ્રીભૂત હોય છે હિન્દીના ખ્યાતનામ કવિ શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રનું કવિ-વ્યક્તિ-ન પોતાના સમય અને સમાજના આવા જ તરવેના સરવાળાનું પરિણામ છે વિશેષ કરીને તેમના આત્મિક વ્યક્તિ-વને અજીવા-સમજવાનું સાધ્યમ તે છે તેમનો રચના સ સાર.

કવિ ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રની કવિતાની ઈ ૧૯૩૦થી ૧૯૮૫ સુધીની લાખી મળતી ગણીએ તે તે પૂરા માસ દસઠાની પાંચ ગણીએ આ અર્ધ શતકનો ગ્રાણ નાનોરનો નથી ઈ ૧૯૩૦નો સમય તો હિન્દીની સ્વતંત્રતાવાદી રચનાનો ચક્રાંતો સમય હતો કે જ્યારે આ કવિની કલમના શ્રીચલેષ મ કાયા હતા.

હિન્દીના સુપ્રસિદ્ધ કવિ ગણેષ સ પાન્તિ સમક કાવ્ય શ્રેણીમાં આને તો ‘ચૌધા સમક’ સુધી ચાર કાવ્ય સ કલનેનું મહાદાન થયું છે તેમાં ‘ફૂલ સપના’નું પ્રકાશન ઈ ૧૯૫૨માં થયેલું અને તેમાંના એક

કવિ શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્ર પણ હતા [અન્ય છ કવિઓનાં નામો શકુન્ત માથુર, હરિનારાયણ વ્યાસ, શમશેર બહાદુરસિંહ, નરેશ મહેતા, રઘુવીર સહાય (આમને આ વર્ષે તેમના કાવ્ય-સંકલન 'લોગ ભૂલ ગયે હૈ' માટે સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો છે) અને ધર્મવીર ભારતી.] આ 'દુસરા સપ્તક'ના એક કવિ તરીકે આ કવિએ પોતાના 'વક્તવ્ય'માં કહેલું કે :

“મેં જ્યારે લખવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે યા શ્રી મૈથિલીશરણ ગુપ્ત અને શ્રી સિંધારામશરણ ગુપ્તને બાદ કરીએ તો, હાયાવાદી કવિઓની જગ્યાએ બોલ-બાલા હતી. ‘નિરાલા’, ‘પ્રસાદ’, અને ‘પન્ત’ તો ફેશનમાં હતા. મારી કમખખતી (જે કહેતા સંકેત થાય છે) હતી કે આ ત્રણેય કવિઓ મને બાહ્ય રીતે સારા લાગતા હતા, પરંતુ તેમાંના કોઈ એકની કવિતા પણ મને સ્પર્શી નહોતી. તો પછી તેમનો પ્રભાવ તો કેવી રીતે પડે?” અંગ્રેજી કવિઓમાં વડ્ડાવર્થ ને બ્રાઉનિંગને આ કવિએ ખૂબ જ વિસ્તારથી વાંચેલા. આ બંને કવિઓ શ્રી મિત્રાંજને ખૂબ જ ગમતા.

ભારતીય કવિઓમાં તેમને સ્વીન્ડનાથ ત્રાયેનું આકર્ષણ ખૂબ જ હતું. ઇ. સ. ૧૯૪૨માં ત્રણ વર્ષ માટે તેમને જેલ-નિવાસનો યાગ થયેલો એ અવકાશમાં કવિએ બંગાળી ભાષા શીખી લીધેલી. એ ગાળામાં આ હિન્દી કવિએ ટાંગોરના ગ્રન્થોને વાંચ્યા ને માણ્યા, ઉપરાંત, એ ગાળામાં તેમણે સારી એવી કાવ્ય-રચનાઓ પણ કરેલી. એ સમય રચનાઓ પર ભવાનીપ્રસાદ મિશ્ર નહીં પણ સ્વીન્ડનાથ જ છવાયેલા હતા એવા એકરાર સ્વયં કવિએ પણ કરેલો. ‘દુસરા સપ્તક’ની તેમની ‘અસમજસ’ નામક કાવ્ય-

રચનાનો સ્વીન્ડીય-માહોલની અનુગામિની રચના તરીકે તેઓ સ્વયં સ્વીકાર કરતા કહે છે :

“એનો છન્દ, એનો અવાહ, એની સમ્બવટ આદિ મારાં નથી. એમાં અવ્યક્ત તરફનો જે નિર્દેશ છે એ પણ મારો નથી. હું ભગવાનની વાતો ઝોછી કરું છું-જ્યારે કરું છું ત્યારે રહસ્યની જેમ નહીં.”

પ્રારંભની પંક્તિઓમાં જોયું એ પ્રમાણે આ કવિની કવિતાનો કોષ્ટ ગુણ તે સરળતાનો. જે સાધુ, સ્પષ્ટ ને સરળ છે તે જ તેઓ અભિવ્યક્ત કરે છે અને તે પણ એ જ કે જે તેમના અન્ત-જગતમાંથી પસાર થયેલું હોય. તેમની કવિતા માટે કહેવાયું છે કે તેઓ માનવીય સંબંધોની રચના કરનારા કવિ છે અને આ જ તત્ત્વ તેમના સર્જનનું કેન્દ્રીય તત્ત્વ છે, જેનાથી કવિની જીવનદષ્ટિ નિમિત્રો થયેલી છે. જો કે આનો અર્થ એવો નથી નીકળતો કે તેઓ પ્રાકૃતિક દરેક બાંધે કરી શકતાં નથી. પ્રાકૃતિક ઉપકરણો પરત્વે પણ તેઓ અદ્ભુત વર્ણન શક્તિ ધરાવે છે. અલગત તેમાં તેઓ માત્ર વૈયક્તિક ન જનતા વ્યાપક ભાવ-ભૂમિ પર ચિત્રણ કરતા જોવા મળે છે. આ સંદર્ભે તેઓ સવિશેષ પ્રગત્તાત્રિક ભૂમિ-ફલક પર વિહાર કરતા જોવા મળે છે. આઝાદ ભારત, ભારતીય ખેડૂતની સંઘર્ષકથા, ગામડાંઓ કે જેમાં ઝૂંપડાંઓ છે પણ ઘર નથી, ડમરી ભેતી ધૂળ, પવન, શ્વાસ ઘૂંટાતો ધુમાડો, છાણ, કચરો, દુઃખમાં પીડિત છતાં હાસ્યની રમઝટ અને તેમાં યે આંતરરાષ્ટ્રીયકરણની વાતો, માણસની વ્યાપારી મનોવૃત્તિ, સમાજનું પ્રિતિનિધિત્વ કરતાં પાત્રો વગેરે ભવાનીપ્રસાદની કવિતામાં અનેક પ્રકારે વ્યક્ત

પથેલાં જોવા મળે છે. આ બધા વિષયોથી એ પછુ પ્રકટ જ છે કે આ કવિ ક્યારેય હિન્દીના વાદોના સંકીર્ણ અને સીમિત પ્રવાહ તરફ વળેલા નહીં. તેમણે જે પ્રકારની રચનાઓ કરી તે સ્વતઃ કવિના માનવપણાના વૈશિષ્ટિક માનસને પ્રકટ કરે છે. આગેય રવીન્દ્રીય વ્યાપક ભાવધારાને ધર્ષને ચાલનાર કવિના હૃદયે વાદોની સંકીર્ણતા ક્યાંથી પ્રવેશી શકે? તેમણે તો પોતાના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાં કહેલું “મેં વિશદ વિસ્તાર હું” શેરા નહીં હું” તેમ છતાં કેટલાક વિવચકોએ આ કવિ “મસીહાની મુદ્રા” વાળા હોવાનો આક્ષેપ પણ કર્યો છે. અશ્વત્થ, તેમની રચનાઓમાં માણસને સુધારવાનો અને ભ્રમપનની ક્રાંતિનો અભિગમ તો પ્રકટ થાય જ છે. તેમનું ચિંતન, વાચકને વિચાર કરતું કરી મૂકે છે, પરંતુ આતંક યા ભયનું ભાતાવરણ તો તે ખુડું નથી જ કરતું. ‘બહે સાચા અર્થ’માં કહીએ તો માનવને માનવીય ગૌરવ તરફ ધર્ષ જવાનો આ કવિનો પ્રયાસ જોવા મળે છે. પોતે શું છે યા પોતે ક્યાં છે એ સન્દેભે સ્વયં કવિ જ વિનીત ભાવે કહે છે:

“મેરી આત્મા તક આઓએ
તલી મેરે સમુદાયના પાઓએ”

ગીતફરોશ (૧૯૫૬), ચક્રિત હે કુઝમ (૧૯૬૮), અંધેરી કવિતાઓ (૧૯૬૮), ગાંધી પંચશતી (૧૯૬૯), છુતી હુઈ રસી (૧૯૭૧), પુષ્પ કે સિંધાલેખ (૧૯૭૩), વ્યક્તિગત (૧૯૭૪) પરિવર્તન જિયે (૧૯૭૬) અનામ દ્રુપ આને હો (૧૯૭૬), ઈદ ન મય (૧૯૭૭), ત્રિશદ સન્ધ્યા (૧૯૭૮), કાલજ્યો (૧૯૭૮), શરીર કવિતા ફસલે ઓર ફૂલ (૧૯૮૦), માન સરોવર દિન (૧૯૮૧),

નવ રહી હે સારો પર બનિયાં (૧૯૮૧) અને સમપ્રતિ (૧૯૮૨) આદિ કાવ્ય-મંથો આ કવિએ આપણને આપ્યા છે.

પોતાના જીવન કાળના સમગ્ર ૭૦મા વર્ષે વિદાય થયેલા આ કવિને કવિ તરીકી ખ્યાતિ તો આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે એટલે કે વીસમે વર્ષે પહોંચતા પહોંચતા જ મળી ગયેલો. વળી, સમપ્રતથી અવગનાવાદનો વ્યવહાર તો આ કવિએ ક્યારેય રાખ્યો જ નહોતો.

‘ગીત ફરોશ’ એ શ્રી મિશ્રજીનો પ્રથમ કાવ્ય-સંગ્રહ છે. આ કાવ્ય-સંગ્રહે કવિને સારી એવી પ્રસિદ્ધિ પણ બક્ષી, આજે પણ તેની રચનાઓમાંની ‘ગીત ફરોશ’ નામક રચનાનું સ્મરણ એવું ઐતહાસિક સંભારણું જ બની ગયેલું છે. આ કાવ્યરચનામાં વર્તમાન સમાજ પર તીખો વ્યંગ કરવામાં આવ્યો છે તથા કલાકારની વિપન્નાવસ્થાનું ચિત્રણ પણ પ્રસ્તુત થયેલું છે.

“જી હાં કુજૂર, મેં ગીન એચતા હું.”

જી માલ દેખિએ, દામ બતાઈમા,
એકામ નહીં હૈ, કામ બતાઈમા,
કુજ ગીત કિયે હૈ મસ્તીમે ‘મેં’ને
કુજ ગીત કિયે હૈ પસ્તીમે ‘મેં’ને
યહ ગીન, સખત સિર-દર્દ (સુધાયેમા);
યહ ગીત પિવા કે પાસ છુધાયેમા.
જી, પહલે કુજ દિન શર્મ લશી મુજો,
પર, પીકે-પીકે અક્ષ બગી મુજો.
જી, લોગોને તો બેચ દિયે હંમાન.
જી, આપ ન હોં સુનકર બદાદ દેરાન.
મેં, સોચ-સમજકર આપિર . . .

અપને ગીત બેચતા હૂં;
જ હાં, હુજૂર મેં ગીત બેચતા હૂં.

જ, ઔર ગીત ભી હૈં, દિખવાતા હૂં;
જ, સુનતા ચાહેં આપ તો ગાતા હૂં;
જ, છન્દ ઔર બે-છન્દ પસન્દ કરે-
જ, અમર ગીત ઔર વે જો તુરન્ત મરેં.
ના, પુરા માનને હી ઈસમેં કયા ખાત,
મેં પાસ રખે હૂં કલમ ઔર હાવાત...
ઈન્તમેંસે ભાયે નહીં, નયે લિખ હૂં ?
જો નયે ચાહિએ નહીં, ગયે લિખ હૂં.
ઈન દિનોં ફિ ફુડરા હૈં કવિ-ધન્ધા,
હૈં દોનોં ચીજેં વ્યસ્ત, કલમ, ધન્ધા.
કુછ ધટે લિખનેકે, કુછ ફેરીકે
જ, હામ નહીં લૂંગા ઈસ દેરી કે.
મેં નયે પુરાને સંભી તરહ કે
ગીત બેચતા હૂં.

જ હાં હુજૂર, મેં ગીત બેચતા હૂં.

‘ગીત ફરોશ’ની ઉપર્યુક્ત રચના(આંશિક)
જેનું શીર્ષક પણ ‘ગીત-ફરોશ’ જ છે તે કવિની
રચનાઓમાં સર્વાધિક ચર્ચિત તથા લોકપ્રિય રચના
રહી છે. પૂર્ણવાદી સમાજમાં કવિને વિવશ બનીને
પોતાની કલમ વેચવી પડે છે. કારણ કે વ્યાપારી
કે કવિને, સરવાળે તો બજારની માંગ અનુસાર જ માલ
તૈયાર કરવો પડે એવી સ્થિતિ છે. કવિ વ્યંજના
કરે છે કે ઈમાન વેચાય છે ત્યાં ગીતકાર પોતાની
રચના કેમ ના વેચે? રેશમી ગીત, ખાદીનું ગીત,
ફિરમી ગીત આદિ સંકેતો સામ્રાટ સમાજની સ્થિતિ
પર કવિનો કટાક્ષ તેમજ કરુણ આક્રોશ સૂચવે છે.
આ ઉપરાંત કવિ અત્યંત વિનમ્રતાની સાથે

પોતાની આકાંક્ષા વ્યક્ત કરતા કહે છે કે પોતે
સંસારના કોઈ કામમાં આવી શકે તો જીવનને સાર્થક
ગણશે.

“કિતને હી ભવાની યહાં આયે હૈં, ગયે હૈં, મૂખ,
તેરે હી ન દુનિયામેં ગીત કુછ નયે હૈં, મૂખ,
તેરા સ્વભાવ યદિ દુઃખસે ભર આનેકા હૈં;
સાવન કે બાદલ-સા યદિ નલ ભરમેં જાને કા હૈં,
ઉસકો કમળેરી માન, ગર્વ કા નહીં કુછ ઉસમેં,
દુઃખ હૈં આંધાર જિસકા, પર્વ કા નહીં કુછ ઉસમેં,

મંગલ વિધાતા કે ચરણેમેં માથા ટેક
તેરે પ્રયત્નસે પ્રસન્ન હુઆ કોઈ એક,

કવિ ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રે કવિતા તો ઈ. ૧૯૨૯-
૩૦થી કરવા માંડેલી. તે દ્વિસોમાં તેઓ હાઈસ્કૂલમાં
હતા ત્યારે ‘હિન્દૂ પંચ’ માં તેમની રચના પ્રકાશિત
થયેલી. ત્યારે તેમણે દાગ, મીર, જૈક, મીર
અનીસ, સૌદા અને ગાલિબની કેટલીક પસંદગીની
રચનાઓ વાંચેલી. ત્યાર પછી ઈ. ૧૯૪૩માં અજેયજીએ
‘તારસપ્તક’માં આ કવિની રચનાઓને લેવા
પ્રયાસ પણ આદરેલો, પરંતુ એ કાળે કવિ
જેલવાસમાં હોવાથી ‘તારસપ્તક’માં કવિની કવિતાનો
સમાવેશ શક્ય બની શક્યો નહોતો. તે પછી ઈ.સ.
૧૯૫૧માં કવિ અજેયે ‘ફૂસરા સપ્તક’નું સંપાદન કર્યું
ત્યારે તેમની રચનાઓ પ્રથમવાર ગ્રંથાકારે પ્રકાશમાં
આવેલી. ‘ફૂસરા સપ્તક’માં પણ કવિ અજેયજીએ
એ જ રચનાકારોનો સમાવેશ કરેલો જેમનો એ
પૂર્વે કોઈ કાવ્યસંગ્રહ પ્રકાશિત ન થયો હોય. આ
વાત ભવાનીપ્રસાદ માટે પણ સાર્યા જ હતી.

થયેલાં જોવા મળે છે. આ બધા વિષયોથી એ પછુ પ્રકટ ૪૨ છે કે આ કવિ ક્યારે વ હિન્દીના વાદોના સંદર્ભે અને સોમિત પ્રવાહ તરફ વળેલા નહીં. તેમજ ને પ્રકારની રચનાઓ કરી તે સ્વતઃ કવિના માનવપણાના વૈશ્વિક માનસને પ્રકટ કરે છે. આમેય રચનાથી વ્યાપક ભાવધારાને સ્પર્શને ચાલનાર કવિના હાથે વાદોની સંદર્ભિતા ક્યાંથી પ્રવેશી શકે? તેમજ ને પોતાના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહમાં કહેલું “મેં વિશ્વ વિસ્તાર ફૂં ઘેરા નહીં છું” તેમ જના દેશાક વિવચનોએ આ કવિ ‘મસોહાની મુશ’ વાળા હોવાનો આસેપ પછુ કયો છે. અહમદ, તેમની રચનાઓમાં માણસને સુધારવાનો અને ઉત્તરપનની ક્રાંતિનો અભિપ્રય તો પ્રકટ થાય જ છે. તેમજ ચિંતન, વાચકને વિચાર કરવું કરી મૂકે છે, પરંતુ આતંક વા ભવનું વાતાવરણ તો ને અડું નથી જ કરવું. ‘અડે સાચા અર્થ’માં કહીએ તો માનવને માનનીય ગૌરવ તરફ સ્પર્શ જવાનો આ કવિનો પ્રયાસ જોવા મળે છે. પોતે શું છે વા પોતે ક્યાં છે એ સંદર્ભે રચના કવિ જ વિનિત ભાવે કરે છે.

“મેરી આત્મા તક આઓએ
તમી મેરે સમુદેશનને પાઓએ”

ગીતરૂપ (૧૯૫૬), ચક્રિત ઉંડુખ (૧૯૬૮),
અંધો કવિનાએ (૧૯૬૮), ત્રાંત્રી પંચશતી
(૧૯૬૬), છુતી વૃક્ષ રસી (૧૯૭૧), છુટખૂ કે
શિકાલેખ (૧૯૭૩), વ્યક્તિગત (૧૯૭૪) પરિવ-
ર્તન જિયે (૧૯૭૬) અનામ દુમ આને હો
(૧૯૭૬), ઈદ ન મમ (૧૯૭૭), ત્રિકાલ સન્ધ્યા
(૧૯૭૮), કાલજ્યો (૧૯૭૮), ચરિત્ર કવિતા ફસલે
ઔર ફૂલ (૧૯૮૦), માન સરોવર દિન (૧૯૮૧).

બધ રહી હું સામે પર પાતિમાં (૧૯૮૧) અને
સમપ્રતિ (૧૯૮૨) આદિ કાવ્ય-મંથો આ
કવિએ આપણને આપ્યા છે.

પોતાના જીવન કળાના હમજમ ૭૭મા વર્ષે
વિદાય થયેલા આ કવિને કવિ તરીકેની
ખ્યાતિ તો આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે એટલે કે
વીસમે વર્ષે પહોંચતા પહોંચતા જ મળી
ગયેલો, બળી, સમ્પન્નથી અલગતાવાદનો વ્યવહાર તો
આ કવિએ ક્યારેય રાખ્યો જ નહોતો.

‘ગીત રૂપ’ એ શ્રી મિત્રાજનો પ્રથમ કાવ્ય-
સંગ્રહ છે. આ કાવ્ય-સંગ્રહે કવિને સારી જોડી
પ્રસિદ્ધિ પલ્લુ બૂકી, આજે પછુ તેની રચનાઓમાંની
‘ગીત રૂપ’ નામક રચનાનું સમજવું એવું
અનૈકાસિક સંભારણું જ બની ગયેલું છે. આ
કાવ્યરચનામાં વર્તમાન સમાજ પર તીવ્રો વ્યંગ
કરવામાં આવ્યો છે તથા કથાકારની વિપન્નાવસ્થાનું
ચિત્રણ પછુ પ્રસ્તુત થયેલું છે.

“જી હાં કુજર, મે ગીત બેચના હં.”

જી માલ દેખિએ, હામ બતાઈઆ,
બેકામ નહીં હે, કામ બતાઈગા,
કુછ ગીત કિયે હે મસ્તામે ‘ગે’ને
કુછ ગીત કિયે હે પસ્તીમે ‘મે’ને
મહ ગીન, સખત સિર-ઈ (સુધાયેગા);
મહ ગીત પિયા કે પાસ હુધાયેગા.
જી, મહસે કુછ દિન શમ્ દશી મુજબે.
પર, પોતે-પોતે અકલ બગી મુજબે;
જી, લોગોને તો બેચ દિયે હંમાન.
જી, આપ ન હોં સુનકર બાદા હેરાન
મેં, સોચ-સમજકર આખિર

ઉપયુક્ત પંક્તિઓમાંથી છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ કવિના તૃતીય કાવ્યસંગ્રહ 'અંધેરી કવિતાઓ'માંથી પ્રસ્તુત કરી છે. આ સંગ્રહનું પ્રકાશન ઈ. ૧૯૬૮માં થયેલું જેમાં આત્મચિંતન પ્રકારની રચનાઓ વધારે જોવા મળે છે. એ ગાળામાં કવિ અનુભવે છે કે પ્રકાશના ખાલી આકર્ષણ કરતાં અંધારમાં સવિશેષ શક્તિ હોય છે. એથી જ કદાચ તેમણે 'અંધેરી કવિતાઓ' એવું શીર્ષક આ સંગ્રહનને આપ્યું હશે ! આ સંગ્રહનમાં જીવનનાં સમગ્ર રહસ્યો પામવાનો કવિનો પ્રયાસ તેમની અનેકવિધ રચનાઓમાં જોવા મળે છે, જેમ કે,

કવિતા ચૌર ફૂલ

સખ એક હૈ

સમકા ખોના, ખખ્ખરના, ગોડના

પડતા હ

કયા ચીજ યહ

જિસે હમ પ્યાર કહતે હૈ

જિસમે પૈદા હોતે હૈ હમ

ચૌર જિસમે રહતે હી હૈ

જિસકે મૂલમે છંદ હૈ

સ્વભાવમે આદર્શ

ખાંટને નિકલતા હૈ જો

સુખ ચૌર હૈ

ચૌર યહાં તક કિ આનંદ

ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશિત કરેલાં આ કાવ્ય-સંગ્રહમાં આ ઉપરાંત સમસામયિકતા, જીવનમૂલ્ય, પ્રમદિચિંતન, જનમાનસની ભાવના, તેમજ માનવતા-પ્રાદી ચેતનાવિષયક રચનાઓ પણ પ્રસ્તુત છે. તે

સમગ્રમાં કવિની આ પૂર્વેની કવિતા કરતાં તેમની અનુભૂતિની અલિવ્યક્તિ વધારે સશક્ત રીતે થયેલી જણાય છે. હિન્દીના ખ્યાતનામ આલોચક નામવરસિંહે તો 'અંધેરી કવિતાઓ'ની કવિતાને 'જિજ્ઞાસા અને ધરતીનાં આ કાવ્યાત્મક સ્વર હિન્દી કવિતાની મહત્વપૂર્ણ ઉપસન્ધિ છે', એવું જણાવ્યું છે.

'ગીતકોશ' પછી આ સાચા ભવાનીપ્રસાદ મિશ્ર જો જોવા હોય તો તેઓ 'ગાંધી પંચશતી' માં જોવા મળશે. કવિની છાપ એક સાચા ગાંધીવાદી તરીકેની છે જ, યુગ કેટલોય ઉપેક્ષક અને અત્યાચારી કેમ ન હોય, પ્યારની સંજ્ઞા ક્યારેય નષ્ટ થતી નથી એવું આ કવિનું માનવું છે. કવિની વ્યાખ્યામાં પતિત તો તે છે જે સહજ માનવીય સ્નેહથી ખીજીને બોળે હાજો ન કરી શકે, કવિ સર્વેને ગાંધીના શપથનું સ્મરણ કરાવતા કહે છે કે આપણે પ્રેમને ઘેર ઘેર પહોંચાડવો જ પડશે :

"હૈ શપથ તુમ્હે કરુણાકા કી

હૈ શપથ તુમ્હે હિસ નંગે કી,

જો સ્નેહ ભીખ કી માંગ માંગ

મર ગયા કિ હિસ લિખમંગે કી !

હે સંઘા બાતસે નહીં

સ્નેહસે કામ જરા લેકર દેખો

અપને અંતરમે નેહ

ચરે, દેકર દેખો."

કવિની 'દૂસરા સપ્તક'ની આ અલિવ્યક્તિ 'ગાંધી પંચશતી'માં તો ખૂબ ખીલી ઊઠી છે. આ કાવ્ય-સંગ્રહમાં ગાંધીવાદી દર્શન તથા એના અનુસંધાનમાં માનવીય ચિંતનની સંવેદનાઓ ખૂબ જ ચોતપ્રોત

ત્યાર પછી છેક ઈ. ૧૬૫૬માં તેમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ ‘ગીત દરોશ’ પ્રકાશિત થયેલો. એ પછી વર્ષો સુધી આ કવિએ પ્રકાશન સંદર્ભે ઉદાસીનતા દાખવેલી.

‘અકિત ઉ’ દુઃખ’માં કવિ-જીવને મેળવેલી સત્યની મૂકી શબ્દોના સ્વપ્નામાં વ્યક્ત થયેલી જણાય છે. કોઈક રચનામાં કવિ દરિયાકી બની ‘મેયારા વકત’ કહી બદલાતા સમયને યોગ્યતા વિડ’બના ત્વજ્વલ સહુને નિર્દેશ કરતા બોલો મળે છે. કવિના આ દ્વિતીય સંગ્રહની મોટા ભાગની કાવ્યરચના સંગ્રહના શીર્ષકને સાર્થક કરતી જણાય છે અર્થાત કવિ નિરાશા, ઉદાસી તથા એ પરત્રેની અનુભૂતિઓથી આક્રાંત છે એ પ્રકટ થાય છે. ‘પુષ્પોપમ’માં તેઓ કહે છે :

સુખહસે શામ તઃ
કિતના મુરઝા
પડતા હો
ચીન્મે’ કો
કદપના કો તરચો’ કો
વિચારો’ કો તામીજો’ કો

અને આ જ કાવ્યની આ પંક્તિઓ બોતાં એકવાર તો વિચાર આવી જાય છે કે શું જવાનીબાઈની આ રચના છે ?

યે સજ પૂષ હો’ તળ ?
રાતંદરે ચોદમે’ ઉપજી કુર્ષ
જૂઝ હો’ તળ ?
‘ઈસે જગાઓ’ નામક રચનામાં આજના સૂતેલા માણસને જગાડવા કવિ કહે છે :

“ભઈ સુરજ
જરા ઈસ આઈમી કો નેજાઓ,
ભઈ, પવન
જરા ઈસ આઈમી કો હિલાઓ !
યહ આઈમી ને સોવા પડા હો,
ને સચસે બેઅખર
સપનોમે’ બોવા પડા હો !
ભઈ પંછી,
ઈસે કાનો પર ચિલ્લાઓ !

આ સંગ્રહની યોડીક રચનાઓમાં ‘મૃત્યુવું’ ચિંતન પણ બોવા મળે છે. તેમાં મૃત્યુનો સ્પષ્ટાત્કાર તથા સંતાસની સ્થિતિ તો પ્રકટ થાય જ છે, છતાં મૃત્યુની કામના કરી ભારતીય ચિંતન અનુસાર નવું વસ્ત્ર ધારણ કરવું એવો અભિગમ પણ કવિની રચના અહીં પ્રસ્તુત કરતી બોવા મળે છે :

સહન નહીં હોતી અખ
જરા જીવું ચીજી
અપની હી સહી, યહ દેહ
દુખ મી મત રહો અખ
ઈસ દપકતે કુએ જોડમે’
નિઠસો ખાહર
ઈસ નિરર્થક આસમાનસે
દૂટકર નિઠસ ભોતા હો જસે તારા.

ઈતને બડે હોહર
કયા કરોએ દુખ
કયા કયો નહીં મરોએ દુખ
ફિર મરનેકી
સોચતે કયો’ નહીં હો ?

ઉપરૂંક્ત પંક્તિઓમાંથી છેલ્લી ચાર પંક્તિઓ કવિના તૃતીય કાવ્યસંગ્રહ 'અધેરી કવિતાઓ'માંથી પ્રસ્તુત કરી છે. આ સંગ્રહનું પ્રકાશન ઈ. ૧૯૬૮માં થયેલું જેમાં આત્મચિંતન પ્રકારની રચનાઓ વધારે જેવા મળે છે. એ ગાળામાં કવિ અનુભવે છે કે પ્રકાશના બાણ આકર્ષી શકતાં અધકારમાં સંવિશેષ શક્તિ હોય છે. એથી જ કદાચ તેમણે 'અધેરી કવિતાઓ' એવું શીર્ષક આ સંગ્રહનને આપ્યું હશે ! આ સંગ્રહનમાં જીવનનાં સમગ્ર રહસ્યો પામવાનો કવિનો પ્રયાસ તેમની અનેકવિધ રચનાઓમાં જેવા મળે છે, જેમ કે,

કવિતા ઔર ફૂલ

સખ એક હૈં

સખકા ખોના, ખખરના, ગોડના
પડતા હ

કયા ચીજ થઇ

જિસે હમ પ્યાર કહતે હૈં

જિસમે પૈદા હોતે હૈં હમ

ઔર જિસમે રહતે હી હૈં

જિસકે મૂલમે 'છંદ' હ

સ્વભાવમે આદર્શ

ખાંડતે નિકલતા હૈં જો

સુખ ઔર હર્ષ

ઔર યહાં તક કિ આનંદ

ભારતીય જ્ઞાનપીઠે પ્રકાશિત કરેલી આ કાવ્ય-સંગ્રહમાં આ ઉપરાંત સમસામયિકતા, જીવનમૂલ્ય, પ્રમશ્ચિંતન, જનમાનસની ભાવના તેમજ માનવતા-વાદી ચેતનાવિષયક રચનાઓ પણ પ્રસ્તુત છે. તે

સમગ્રમાં કવિની આ પૂર્વેની કવિતા કરતાં તેમની અનુભૂતિની અસિલ્પકિત વધારે સશક્ત રીતે થયેલી જણાય છે. હિન્દીના ખ્યાતનામ આલોચક નામવરસિંહે તો 'અધેરી કવિતાઓ'ની કવિતાને 'નિજીવિધા અને ધરતીનાં આ કાવ્યાત્મક સ્વર હિન્દી કવિતાની મહત્વપૂર્ણ ઉપલબ્ધિ છે', એવું જણાવ્યું છે.

'ગીતકરોશ' પછી આ સાચા ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રા જે જેવા હોય તો તેઓ 'ગાંધી પંચશતી' માં જેવા મળશે. કવિની છાપ એક સાચા ગાંધીવાદી તરીકેની છે જ. પુંગ્વે કેટલોય ઉત્પીકક અને અત્યાચારી કેમ ન હોય, પ્યારની સંજ્ઞા ક્યારેય નષ્ટ થતી નથી એવું આ કવિનું માનવું છે. કવિની વ્યાખ્યામાં પાતલ તો તે છે જે સહજ માનવીય સ્તેહથી ખીળતો ખોળે હળવો ન કરી શકે. કવિ સર્વેને ગાંધીના શપથનું સ્મરણ કરાવતા કહે છે કે આપણે પ્રેમને ઘેર ઘેર પહોંચાડવો જ પડશે :

"હૈ શપથ તુમહે કરુણાકા કી
હૈ શપથ તુમહે ઉસ નંગે કી,
જો સ્નેહ ભીખ કી માંગ માંગ
મર ગયા કિ ઉસ લિખમંગે કી !
હે સખા ખાતસે નહીં
સ્નેહસે કામ જરા લેકર દેખો
અપને અંતરમે નેહ
અરે, દેકર દેખો."

કવિની 'દૂસરા સપ્તક'ની આ અસિલ્પકિત 'ગાંધી પંચશતી'માં તો ખૂબ ખીલી જાડી છે. આ કાવ્ય-સંગ્રહમાં ગાંધીવાદી દૃષ્ટિ તથા એના અનુસંધાનમાં માનવીય ચિંતનની સંવેદનાઓ ખૂબ જ ઓતપ્રોત

ત્યાર પછી છેક ઈ. ૧૯૫૧માં તેમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ 'ગીત કરોશ' પ્રકાશિત થયેલો. એ પછી વર્ષો સુધી આ કવિએ પ્રકાશન સંદર્ભે ઉદાસીનતા દાખવેલી.

'ચરિત હું દુઃખ'માં કવિ-જીવને મેળવેલી સત્યની મૂડી શબ્દોના સ્વરૂપો વ્યક્ત થયેલી જણાય છે. કોઈક રચનામાં કવિ દુરિયાદી બની 'એચારા વક્ત' કહી પ્રદક્ષિતા સમયને ઓળખવા વિડંબના ત્વજ્વલ સહુને નિર્દોશ કરતા જોવા મળે છે. કવિના આ રિતીય સંગ્રહની મોટા ભાગની કાવ્યરચના સંગ્રહના શીર્ષકને સ્પર્શ કરતી જણાઈ છે અર્થાત કવિ નિરાશા, ઉદાસીનતા એ પરત્વેની અનુભૂતિઓથી આક્રાંત છે એ પ્રકટ થાય છે. 'યુગ્યોપમ'માં તેઓ કહે છે :

સુખડસે શામ તક
કિતના મુરઆ
પડતા હું
મીળે' કો
કંપના કો તરંગો' કો
વિચારો' કો તમીળે' કો

અને આ જ કાવ્યની આ પંક્તિઓ જોતાં એકવાર તો વિચાર આવી જાય છે કે શું ભગાનીઆઈની આ રચના છે ?

થે સમ ફલ હું તબ ?
શત્રુ જોઈએ' ઉપજી કુર્ષ
બૂઝ હું તબ ?
'ઈસે જગાઓ' નામક રચનામાં આજના સ્ત્રોત્રા
માલુસને જગાડવા કવિ કહે છે :

"સર્પ સૂરજ
જરા ઈસ આદમી કો જેતોઓ,
ભઈ, પવન
જરા ઈસ આદમી કો હિલાઓ !
યદ આદમી ને સોવા પડા હું,
ને સથસે બેખબર
સુપનોમે' જોવા પડા હું !
ભઈ પ'છી,
ઈસે કાનો' પર ચિલ્લાઓ !

આ સંગ્રહની થોડીક રચનાઓમાં 'મૃત્યુ' ચિંતન પણ જોવા મળે છે. તેમાં મૃત્યુનો સાક્ષાત્કાર તથા સંત્રાસની સ્થિતિ તો પ્રકટ થાય જ છે, છતાં મૃત્યુની કામના કરી ભારતીય ચિંતન અનુસાર નવું જન્મ ધારણ કરવું એવો અભિગમ પણ કવિની રચના અહીં પ્રસ્તુત કરતી જોવા મળે છે :

સહન નહીં હોતી અબ
જરા જીવું ચીજી
અપની હી સડી, યદ હેલ
દુમ લી મત રહો અબ
ઈસ દયકતે હુએ જોડમે
નિકલો બાહર
ઈસ નિર્મલ આસમાનસે
દૂટકર નિકલ જાતા હું જાસે તારા,

ઈતને બડે હોહર
કથા કરોએ દુમ
કથા કમી નહીં મરોએ દુમ
મિર મરનેકો
સોચતે કર્પો નહીં હો ?

સહજ રીતે લાગુ પાડી શકાય એમ છે. વાંતચીતની સહજ, સ્વાભાવિક સરળતા યા વહેતા ઝરણાના પ્રવાહની ગતિ તેમની કાવ્યપ્રક્રિયામાં જોવા મળે છે:

કહી કહી છોડ જતા હૈ
કોઈ આદમી ચીજે નહીં ખાતે
કાટ દેતે હૈ જિનકે સહારે
ખાદકે લોગ
અંધેરી સે અંધેરી રાતે."

ઈ. સ. ૧૯૭૧માં પ્રકાશિત 'બુની કુઈ રસ્સી'ની ભૂમિકામાં તેઓ લખે છે, "લખવું એ આખરે તો મારું ખોલવું જ છે. હું જે લખું છું એ પ્રથમ ખોલીને જોઉં છું અને સંવાદમાં રહુકો ન હોય તો હું એ પ્રક્રિયાને ઝકઝોરું છું. ખોલ્યાલ-વાતચીત એ તો હિન્દી અન્યથે મારી તાકત છે." અને આ વાત પણ સાચી જ છે કે કવિએ આ શક્તિનો ઉપયોગ પોતાની કવિતા સન્દર્ભે સારો એવો કર્યો જ છે. ક્યારેક સંખોધન, ક્યારેક સ્વયં પ્રશ્નકર્તા, ક્યારેક ચપટી વગાડી તેઓ મગ્નક કરી લેશે. કાવ્ય-રચનામાં કવિ વચ્ચે વચ્ચે 'હા', 'છ હા', 'યાનિ હિ', 'દેખો', 'ખોલો', 'કરો', 'કુનો' જેવા પ્રયોગો કરતા રહે છે.

'બુની કુઈ રસ્સી' પછીના કાવ્ય-સંગ્રહ 'ખુશબૂ કે શિલાલેખ' માં પણ આ પ્રકારની રચનાઓ જોવા મળે છે, જેમ કે,

ચુપચાપ
લીતરકા તાંપ સહો
હિસે શબ્દોમે મત કહો
શીતલ હિસે કરો
કર્મો કો રવામે
સેવા કી શિખરિણીસે

સ્નેહ કે સમુન્દરે તંક
હિસકો ઉતરને દો-
ફલને દો, ફલને દો.

લવાનીપ્રસાદની પ્રકૃતિ માત્ર એકાંગી નહીં પણ સાગર કે આકાશના ફલકની જેમ વિસ્તૃત કેનવાસ ધરાવે છે. આથી કવિ ધરતી-આકાશની પ્રત્યેક ચીજ-વસ્તુને તો સ્પર્શે છે-અને તે માત્ર હાથ યા ઝાણુંથી જ નહીં પણ આંખ અને પ્રાણ દ્વારા. તેઓ સ્પર્શનો આનંદ મેળવતા આપણને અહીં જોવા મળે છે, અર્થાત આ કવિની કાવ્યચેતના સમગ્ર સૃષ્ટિ સુધી વિસ્તરેલી જોવા મળે છે. જેમકે,

કૈસે હો સકતા હૈ કિ
આસમાનસે એકાએક
તપે મેરે માથે પર
ટપક જાયે બૂંદ
ઔર મૈં ઉકાકર આંખે
ખારસે ન દેખૂં બાદલ કે હિસ દૂકડે કા.

આ જ સંગ્રહની 'દિશાએ' ચાર હૈ' નામક રચના પશ્ચિમમાંથી આવેલા અંધકારને રજૂ કરે છે. આધુનિકતાની ફેશનમાં શાયતા આજના સર્જકો અંધકારની પ્રશંસાને જ સાધ્ય ગણે છે, પરંતુ આ કવિ તેમની સાથે સંમત ન થતા કુંકા, પરાજય, નિરાશા આદિ હાસશીલ તરવોને કવિતાનો મૂળ ભાવ ગણતા નથી. અર્થાત માણસને પ્રાપ્ય પ્રકાશ જ છે, અંધકાર નહીં, કવિની 'અંધેરી કવિતાએ' પણ વાસ્તવમાં તો અજવાળાની અલિ-લક્ષિત જ કરે છે, તથા આ કવિની ખ્યાતિ પણ અજવાળા કે પ્રકાશના કવિ તરીકે જ સવિશેષ રહી છે, અંધકારના કવિ તરીકેની નહીં. કવિની વૈશ્વિક

મયેલી છે. ગાંધીએ માનવતાવાદી ભૂમિકા પર વિશ્વ-
ખુલ્લુ અને વિષયસૂચિતિનું ચિંતન કર્યું. કવિ
કહે છે .

“આદમી કા આદમી સે બેદ

આધાર ચાહે જાતિ હો યા વર્ગ હો યા રંગ હો
ધર્મ હો યા દેશ હો યા સોઅમેકા ટંગ હો,
તુમકો નહીં હૈ સજ્જ

સંદિએ તુમ આદમી હો આદમી

હર જીવ પત્તી પેડ તક હો આત્મા કા ધ્યાન
રખતે હો ”

ગાંધીદર્શનની સૌથી મોટી વિશેષતા છે સમાહાર-
શક્તિ માણસ માણસ વચ્ચે સમન્વય સ્થાપી ગાંધીએ
શાંતિ સ્થાપવાનો અશ્વિન અખત્યાર કર્યો તેની
પ્રશંસા કવિએ પોતાના આ સમઢની અનેક રચનામાં
કરી છે, તેમજ તેમણે જે પ્રકારે ઐક્યભાવ તથા
શાંતિથી દેશને આઝાદી અપાવેલી એ અન્વયે કવિ
કહે છે :

માટી કે ધુનલો કો તુમને શેર કર દિવા

બેઝબે શેરોં કો તુમને ઢેર કર દિવા.” તેમ જ

“એક સખી જન દોગી બાપી.” કહીને કવિએ
ગાંધીના શબ્દોમાં હિન્દુ, મુસલમાન, ઉચ્ચનિમ્ન દરેક
જાતિઓને એક સુત્રમાં બાધવાનો નિર્દેશ કર્યો છે,
સાથે સાથે કવિ ભગતીપ્રસાદે “ગાંધી પંસણી”માં
ગાંધીવિચારની સાધના અને સાધની શુચિતા, કર્મ-
શક્તિ તથા નિષ્ઠાનો આગ્રહ, હિંસાનો વિરોધ, યુદ્ધના
વિરોધાત્મક પરિણામો વિશેનું ચિંતન સ્વચ્છેષ
આલોકિત કરેલું છે.

કવિ ભવાનીપ્રસાદને ઈ. ૧૯૭૧માં જે કાવ્ય-
સંગ્રહ અન્વયે સાહિત્ય અકાદમીએ સન્માન્યા તે

સંગ્રહનું નામ છે ‘જુની દુર્ધ રસ્સી’ આ સંગ્રહના
આવરણ-પૃષ્ઠ પર જે શબ્દો અંકિત છે તે ધ્યાનર્હ છે,
“અનુભવ તો આપણને બધાને યાવ છે અને મોટે
ભાગે તો એનું યાવ છે કે તે આપણને દબાવે છે,
થેરી રાખે છે અને એકાદી કરી મૂકે છે...પરંતુ એ
નીતે એકલા પડી જવાથી અંદર-બહાર બધે જ વાચા
બંધ થઈ જતી યા સમુદાયોના અનુકરણમાં ભેગાઈ
જાયું એ એક મૂલ્ય છે.” આમાં શંકા નથી કે ધી
મિશ્રણએ પોતાના નિર્તાન એકલપણાથી સંઘર્ષ કરી
આત્મચિંતનની આવભૂમિમાં જે અનુભવો મેળવ્યા
એને પૂર્ણતવા તો શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરવા શક્ય ન
જ અને છતાં, કવિએ એકસતીને એક ઉત્સવ ગણી
કવિતા દ્વારા એને વાચા તો આપી જ છે. પોતાના
જીવત અનુભવોને તેઓ શબ્દો દ્વારા આ રીતે
વ્યક્ત કરતા જોવા મળે છે :

એ કિસિ પ્રકાર લી

અપને કો વ્યક્ત કરને હી

શક્તિ જો દેતા હૈ

વહ પૌધા હો આઢે આદમી

કિસ્તી મસરક, કા નહીં રહતા.

રૂબે જળ મેરા મૂરજ

તો હાઈ રહે ઉસમી હાલી

શામેકે પાઢ લી હો-ચાર પડર-

છત્તમે હી આખિરી હિરન, તક

પિયે મેરા મન મેરા પ્રાણ.

Style is man યા શૈલી જ મન

એ એ કથન ભવાનીપ્રસાદની કવિતાને નાદે અનન્ય

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ એ જ જીવન છે અને સ્વયં કવિ પણ 'યજ્ઞ-ભાવના' સાથેના જીવનને તથા એ પરવેની કવિતાને જ ધર્મ માનતા રહ્યા હતા તથા એ પ્રકારે પ્રવૃત્ત પણ હતા.

આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રની કવિતા વાંદ, કાવ્યોત્સવોદી મુક્ત તથા લોકતત્ત્વોના આગ્રહોદી તરબોળ પરિસ્થિતિ થાય છે. તેઓ વિદેશી વિચાર-ધારા કે પ્રભાવોની અપેક્ષાએ ભારતીય ચિંતનધારાને જ પ્રાધાન્ય આપતા રહેલા. વળી, તેમના મતે કવિની એક ફરજ પણ હોય છે, સામાજિક હાથિયર સંબંધે. અને આથી આ કવિની રચનાઓમાં માનવવાદી ચિંતન વિશેષ જોવા મળે છે. સમગ્રતથા, તેમની બધી જ રચનાઓ જોતાં એ પ્રકટ થાય છે કે કવિ સદા સમ-સામયિક સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરતા કરતા યુગબોધની અભિવ્યક્તિ અત્યંત સફળ તથા સુદૃઢ રીતે કરી શક્યા છે.

તેમનો જન્મ ઈ. ૧૯૧૩ની ૧૩મી માર્ચે 'હોશંગા-બાદ (મંબ્રો) જિલ્લાના ટિગરિયામાં, થયેલો. પિતા સીતારામ મિશ્ર જુઝૈતિયા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીનું સારું એવું જ્ઞાન ધરાવતા. શૈશવથી જ ભવાનીપ્રસાદને શ્લોક તથા કવિતા મોઢે કરાવતા. કવિની માતા ગોમતીદેવી ગૃહસ્થધર્મી, ભાવુ-કતા તથા ભાવમયતાનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં. આમ, મિશ્રજીને વારસામાં ભાવુક માનસની છાપ માતૃપક્ષેથી તથા સાહિત્યિક અભિરુચિ પિતૃપક્ષેથી મળેલી. ઉપરાંત, હિન્દીના સુવિખ્યાત કવિ-સારસ્વતો સર્વશ્રી બાલ-કૃષ્ણ શર્મા 'નવીન', પદ્મભાસ પુન્નાભાસ બક્ષી તથા પં. માખનલાલ ચતુર્વેદીનો પ્રભાવ પણ આ કવિ પર પડેલો. પોતાની શિશુવયથી જ મિશ્રજીએ કવિતા

કરવાનું શરૂ કરેલું. શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ તો આ કવિને 'બાલમોહન'ના નામથી કવિતા કરવાનું કહેલું. એમણે આરંભ તો એવા કરેલો, પણ પછી પોતાના મૂળ નામથી જ કાવ્યસર્જન કરવા લાગ્યા. એ નાની વયથી જ સામાયિક 'પ્રભા', 'કર્મવીર', 'સરસ્વતી', 'ચાંદ', 'મુધા' અને 'માધુરી'નું વાંચન કરતા.

શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ એકવાર શ્રી મિશ્રજીને કહેલું કે 'ઈસ દેશ કે તરુણોંસે મૈ' બલિદાનની આશા રખતા હું તુમ અપની અંગુલિયોંસે ચાહે જો લિખો, કિન્તુ તુમહારા મસ્તિષક ઓર સિર દેશ કા હોના ચાહિએ.'

અને આપણા આ કવિએ શ્રી ચતુર્વેદીના કથન પ્રમાણે જ પોતાનું જીવન વિતાવ્યું અને પોતાની કાવ્ય-રચના અન્વયે પાસન પણ કર્યું જ. સાથે સાથે કવિના આચાર-વ્યવહારમાં ગાંધીની પાછળ પાછળ ચાલવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ વધારે જોર પકડતી ગઈ. અને આજે પ્રત્યક્ષ તથા સાર્થક રીતે જોવા મળે છે કે શ્રી મિશ્રજીના કવિ-કર્મમાં ગાંધીયા વેગળાપણું ક્યાંયે જોવા નથી મળતું.

બાળક ભવાનીપ્રસાદની દેશભક્તિ, આંદોલનમાં રુચિ હાઈસ્ક્રેસથી જ જોવા મળે છે. આંદોલનમાં તેમની સક્રિયતાને કારણે હોશંગાબાદના તેમના આચાર્યે એકવાર ફરિયાદ પણ કરેલી. પિતા પોતે સરકારી નોકર હોવા છતાં પોતાના પુત્રને અભયદાન આપી પ્રોત્સાહિત કરેલા એ તેમનાં દેશભક્તિનું પ્રમાણ જ બતાવે છે. આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ ગાંધી વાદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના વાતાવરણાં ઉછર્યા અને

ભાવતા તથા તેમની આલોચન્ય પ્રકૃતિને કારણે તેમની નીચેની પંક્તિઓ વધારે સાર્થક લાગે છે :

મેં કુછ દિનો સે
એક વિચિત્ર
સરખન્નતામે પડા હૂં
સંસારકા સજ્જ કુછ
ને બ્રહ્મા હૈ
ઔર સુન્દર હૈ
વ્યક્તિમત્સરસે
મેરા હો ગવા હૈ.

તેમજ વ્યક્તિનું દુઃખ-દર્દ એ એને મારે આંતરિક વિકાસ અને જીવનબોધના સાધન સમાન છે, એટલે જ કવિ કહે છે :

રચના
દર્દ કી છાટી
અપની હી આટીસે
ઔર ચંદના ઉતરના
હિસ પર
મુઝે સીંચતા હૈ
ઔર મીંજતા હૈ.

કવિ બનાનીપ્રસાદ એક માનવતાવાદી કવિ હોવાથી હંમેશા પ્રત્યેક્ષમાં સદૃષ્ટિ આલોચનો લાગુ નોતા આવ્યા છે. આથી એ પ્રત્યેક બોધકે નિર્દોષ પ્રત્યક્ષ કે પ્રકૃત પ્રકારે પોતાની કવિતામાં સદૃષ્ટિ કરતા આવ્યા જ છે. સાથે સાથે તેઓ ક્યારેય, ક્યારેય વર્તમાનની વિપદાવસ્થાને પણ વિચારીને આગળ જવા તૈયાર નથી જ. 'ત્રિશલ સન્ધ્યા' એ સાચા અર્થમાં અંધકારની વ્યથાને જ વ્યક્ત કરે છે અર્થાત તેમાં 'કટોકટી'નાજાણી કવિતા મળત છે. આ

સંકટની કમળજ બધી જ રચનાઓ ઉચ્ચ સ્તરની છે અને દેશના હૈયાને વ્યથા કરતી અનેક માથાઓ પ્રકટ કરે છે. તેમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણો અહીં પ્રસ્તુત છે:

સુનો પદ બાવાજ સુનો
હિન પાંવોં કી
એ ચલ નહીં રહે તેં

દુમ જિતને ભેરસે હંસોએ
મેં ઉતાની ભેર સે કહૂંગી
મેં રહૂંગી રહૂંગી
અનન્ત કાલ તક રહૂંગી.

આમાં બનાનીપ્રસાદની રચનાઓમાં જે સાદગી, સરળતા અને જીવન સાથેનો હુમેળા જોવા મળે છે તે તેમના સાર્થક જીવન તથા સર્જનના સાર્થક પાણી અભિવ્યક્ત છે એમ જ કહેવું પડશે. બેરહુ વ્યક્તિ-વધારણ કરવાની રેવ, ચહેરા બદલવાની આંદાન કે નવાં નવાં આલોચનોનો કંઠો વગાડવો આ પ્રચારકમક દષ્ટિકોણ કમળજ એ તેમની અભિવ્યક્તિમાં જોવા નહીં મળે; અને આ જ કારણે તેઓ સાચને જીવ જવાનીપ્રસાદ મિત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યા છે. સાંપ્રત હિન્દી કવિતામાં 'કામ'નું ભેર અતિરેક કદાચે પહોંચ્યું છે ત્યારે આ કવિ 'અનામ દ આતે હો' નામક કાવ્યસંગ્રહમાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત થાય છે કે-

ઐને જિંદગી કી અપની
ઓંધીઠી
કામ સે ન સહી
કામકી બોલી સે બરા હૈ.

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ એ જ જીવન છે અને સ્વયં કવિ પણ 'યત્ન-શાવના' સાથેના જીવનને તથા એ પરત્વેની કવિતાને જ ધર્મ માનતા રજા હતા તથા એ પ્રકારે પ્રવૃત્ત પણ હતા.

આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રની કવિતા વાંદ, કાવ્યાંતોલનોથી મુક્ત તથા લોકતરવોના આગ્રહોથી તરબોળ પરિવેશિત થાય છે. તેઓ વિદેશી વિચાર-ધારા કે પ્રભાવોની અપેક્ષાએ ભારતીય ચિંતનધારાને જ પ્રાધાન્ય આપતા રહેલા. વળી, તેમના મતે કવિની એક ફરજ પણ હોય છે, સામાજિક દાયિત્વ સંબંધે. અને આથી આ કવિની રચનાઓમાં માનવવાદી ચિંતન વિશેષ જોવા મળે છે. સમગ્રતયા, તેમની બધી જ રચનાઓ જોતાં એ પ્રકટ થાય છે કે કવિ સદા સમ-સામયિક સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરતા કરતા યુગબોધની અભિવ્યક્તિ અર્થત સફળ તથા સુદૃઢ રીતે કરી શક્યા છે.

તેમનો જન્મ ઈ. ૧૯૧૩ની ૧૩મી માર્ચે 'હોશંગા-બાદ (મંપ્રં) જિલ્લાના ટિંગરિયામાં, થયેલો. પિતા સીતારામ મિશ્ર જુઝૈતિયા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીનું સારું એવું જ્ઞાન ધરાવતા. શૈશવથી જ ભવાનીપ્રસાદને શ્લોક તથા કવિતા મોઢે કરાવતા. કવિની માતા ગોમતીદેવી ગૃહસ્થધર્મી, ભાવુ-કતા તથા ભાવમયતાનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં. આમ, મિશ્રજીને વારસામાં ભાવુક માનસની છાંપ માતૃપક્ષેથી તથા સાહિત્યિક અભિરુચિ પિતૃપક્ષેથી મળેલી. ઉપરાંત, હિન્દીના સુવિખ્યાત કવિ-સારસ્વતો સર્વશ્રી બાલ-કૃષ્ણ શર્મા 'નવીન', પદ્મભાસ પુન્નાભાસ બક્ષી તથા પં. માખનલાલ ચતુર્વેદીનો પ્રભાવ પણ આ કવિ પર પડેલો. પોતાની શિશુવયથી જ મિશ્રજીએ કવિતા

કરવાનું શરૂ કરેલું. શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ તો આ કવિને 'બાલમોહન'ના નામથી ઠવિતા કરવાનું કહેલું. એમણે આરંભ તો એવો કરેલો, પણ પછી પોતાના મૂળ નામથી જ કાવ્યસર્જન કરવા લાગ્યા, એ નાની વયથી જ સામાયિક 'પ્રભા', 'કર્મવીર', 'સરસ્વતી', 'ચાંદ', 'સુધા' અને 'માધુરી'નું વાંચન કરતા.

શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ એકવાર શ્રી મિશ્રજીને કહેલું કે 'ઈસ દેશ કે તરુઓસે મૈં બલિદાનપ્રી આશા રખતા હું' તમ અપની અંગુલિયોસે ચાહે જો લિખો, કિન્તુ તુમહારા મરિતશ્ક ઔર સિર દેશ કા હોના ચાહિએ.'

અને આપણા આ કવિએ શ્રી ચતુર્વેદીના કથન પ્રમાણે જ પોતાનું જીવન વિતાવ્યું અને પોતાની કાવ્ય-રચના અન્વયે પાલન પણ કર્યું જ. સાથે સાથે કવિના આચાર-વ્યવહારમાં ગાંધીની પાછળ પાછળ ચાલવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ વધારે જોર પકડતી ગઈ. અને આને પ્રત્યક્ષ તથા સાર્થક રીતે જોવા મળે છે કે શ્રી મિશ્રજીના કવિ-કર્મમાં ગાંધીયા વેગળાપણું ક્યાંયે જોવા નથી મળતું.

બાળક ભવાનીપ્રસાદની દેશભક્તિ, આંદોલનમાં રુચિ હાઈસ્ફેટથી જ જોવા મળે છે. આંદોલનમાં તેમની સક્રિયતાને કારણે હોશંગાબાદના તેમના આચાર્યે એકવાર ફરિયાદ પણ કરેલી. પિતા પોતે સરકારી નોકર હોવા છતાં પોતાના પુત્રને અભયદાન આપી પ્રોત્સાહિત કરેલા એ તેમનાં દેશભિમાનનું પ્રમાણ જ બતાવે છે. આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ ગાંધી વાદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના વાતાવરણી ઉછર્યા અને

ભાવના તથા તેમની આલોક્ય પ્રકૃતિને કારણે તેમની નીચેની પંક્તિઓ વધારે સાર્થક ધારે છે :

મેં કુછ દિનોં સે
એક વિચિત્ર
સંપન્નતામેં પડા છૂ
સંસારકા સજ કુછ
તો ખડા હૈ
ઘોર સુન્દર હૈ
વ્યક્તિત્વત્વસે
મેરા હો ગવા હૈ.

તેમજ વ્યક્તિનું દુઃખ-દર્દ એ એને મારે આંતરિક વિકાસ અને જીવનપ્રાધત્ય સાધન સમાન છે, એટલે જ કવિ કહે છે :

રચના
દર્દ કી ધારી
અપની હી મારીસે
ઘોર ચડના ઉતરના
ઉસ પર
ખુઝે સૌચતા હૈ
ઘોર મંજતા હૈ.

કવિ ભગતની પ્રસાદ એક સાનવતાવાદી કવિ હોવાથી હંમેશા પ્રાપ્તિમા સદ્ કે આલોક્યનો ઘાવ ભોતા આવ્યા છે. આથી એ પદ્યોને બોધ કે નિર્દેશ પ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષ પ્રકારે પોતાની કવિતામાં સંકલ્પ કરતા આવ્યા જ છે સાથે સાથે તેઓ કથારેખ, કર્પાવ વર્તમાનની વિપદાવસ્થાને પશુ વિચારીને આજગ જવા તૈયાર નથી જ. 'ત્રિશલ સન્ધ્યા' એ સાચા અર્થમાં અધિકારની વ્યથાને જ વ્યક્ત કરે છે અર્થાત તેમાં 'કોટકોટી' આગાની કવિતા પ્રચલ છે, આ

સંકલ્પની કથાજગ બધી જ રચનાઓ ઉચ્ચ સ્તરની છે અને દેશના હૈવાને વ્યક્ત કરતી અનેક ત્રાણો પ્રકટ કરે છે. તેમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણો અહીં પ્રસ્તુત છે :

સુતો થક આવાજ સુનો
હીન પાંવો કી
એ ચલ નહીં રહે હૈ.

તુમ જિતને ભોરસે હંસોત્રે
મેં ઉતલી ભોર સે કહૂંઘી
મેં રહૂંઘી રહૂંઘી
અનન્ત કાલ તક રહૂંઘી.

આમાં ભવાની પ્રસાદની રચનાઓમાં જે સાદા સ્વજાતા અને જીવન સાથેનો સુમેળ ભેવા મળે છે તે તેમના સાર્થક જીવન તથા સજનતા સાથે કથાજગ અભિવ્યક્તિ છે એમ જ કહેવું પડશે. એવું વ્યક્તિય ધારણ કરવાની રેવ, મહેરા બદલવાની આદત કે નવ નવાં આદિષ્ટોના કાંઈ વગાડોના પ્રચારણ દરિદ્રોણ કથાવલો એ તેમની અભિવ્યક્તિમાં ભેદ નહીં મળે; અને આ જ કારણે તેઓ સાચા જીવન સ્વરણની પ્રસાદ મિત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા. સાંપ્રત દિલ્લી કવિતામાં 'કામ'નું જોર અતિરેકની કક્ષાએ પહોંચ્યું છે ત્યારે આ કવિ 'અત્યમ તુમ આવે હો' નામક કાવ્યક્રમકમાં આ પ્રણાલે વ્યથા સાથ છે કે-

મેંને નિહાળી કી અપની
ઝોલીમી
કામ સે ન સકી
કામકો મોઢી સે બારા હૈ.

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ એ જ જીવન છે અને સ્વયં કવિ પણ ‘યજ્ઞ-ભાવના’ સાથેના જીવનને તથા એ પરવેની કવિતાને જ ધર્મ માનતા રહ્યા હતા તથા એ પ્રકારે પ્રવૃત્ત પણ હતા.

આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રની કવિતા વાંદ, કાવ્યગોષ્ઠનોથી મુક્ત તથા લોકતરવોના આગ્રહોથી તરબોળ પરિક્ષિત થાય છે. તેઓ વિદેશી વિચાર-ધારા કે પ્રભાવોની અપેક્ષાએ ભારતીય ચિંતનધારાને જ પ્રાધાન્ય આપતા રહેલા. વળી, તેમના મતે કવિની એક ફરજ પણ હોય છે, સામાજિક દાયિત્વ સંભાળે. અને આથી આ કવિની રચનાઓમાં માનવવાદી ચિંતન વિશેષ જોવા મળે છે. સમગ્રતયા, તેમની બધી જ રચનાઓ જોતાં એ પ્રકટ થાય છે કે કવિ સદા સમ-સામયિક સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરતા કરતા યુગબોધની અભિવ્યક્તિ અત્યંત સફળ તથા સુંદર રીતે કરી શક્યા છે.

તેમનો જન્મ ઈ. ૧૯૧૩ની ૧૩મી માર્ચે ‘હોશંગા-બાદ (મંબ્રો) જિલ્લાના દિગરિયામાં, થયેલો. પિતા સીતારામ મિશ્ર જુઝૈતિયા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીનું સારું એવું જ્ઞાન ધરાવતા. શૈશવથી જ ભવાનીપ્રસાદને શ્લોક તથા કવિતા મોઢે કરાવતા. કવિની માતા ગોમતીદેવી ગૃહસ્થધર્મી, ભાવુ-હતા તથા ભાવમયતાનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં. આમ, મિશ્રજીને વારસામાં ભાવુક માનસની છાપ માતૃપક્ષેથી તથા સાહિત્યિક અભિરુચિ પિતૃપક્ષેથી મળેલી. ઉપરાંત, હિન્દીના સુવિખ્યાત કવિ-સારસ્વતો સર્વશ્રી બાલ-કૃષ્ણ શર્મા ‘નવીન’, પદુમલાલ પુન્નાલાલ બક્ષી તથા પં. માખનલાલ ચતુર્વેદીનો પ્રભાવ પણ આ કવિ પર પડેલો. પોતાની શિશુવયથી જ મિશ્રજીએ કવિતા

કરવાનું શરૂ કરેલું. શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ તો આ કવિને ‘બાલમેહન’ના નામથી કવિતા કરવાનું કહેલું. એમણે આરંભ તો એવો કરેલો, પણ પછી પોતાના મૂળ નામથી જ કાવ્યસર્જન કરવા લાગ્યા. એ નાની વયથી જ સામાયિક ‘પ્રભા’, ‘કર્મવીર’, ‘સરસ્વતી’, ‘વાંદ’, ‘સુધા’ અને ‘માધુરી’નું વાંચન કરતા.

શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ એકવાર શ્રી મિશ્રજીને કહેલું કે ‘ઈસ દેશ કે તરુણેસે મેં બલિદાનની આશા રખતા હું તુમ અપની અગુલિયોસે ચાહે જો લિખો, કિન્તુ તુમહારા મસ્તિષક ઔર સિર દેશ કા હોના ચાહિએ.’

અને આપણા આ કવિએ શ્રી ચતુર્વેદીના કથન પ્રમાણે જ પોતાનું જીવન વિતાવ્યું અને પોતાની કાવ્ય-રચના અન્વયે પાલન પણ કર્યું જ. સાથે સાથે કવિના આચાર-વ્યવહારમાં ગાંધીની પાછળ પાછળ ચાલવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ વધારે જોર પકડતી ગઈ. અને આજે પ્રત્યક્ષ તથા સાર્થક રીતે જોવા મળે છે કે શ્રી મિશ્રજીના કવિ-કર્મમાં ગાંધીશાી વેગળાપણું ક્યાંયે જોવા નથી મળતું.

બાળક ભવાનીપ્રસાદની દેશભક્તિ, આંદોલનમાં ફુગિ હાઈસ્કૂલથી જ જોવા મળે છે. આંદોલનમાં તેમની સક્રિયતાને કારણે હોશંગાબાદના તેમના આચાર્ય એકવાર ફરિયાદ પણ કરેલી. પિતા પોતે સરકારી નોકર હોવા-છતાં પોતાના યુવને અભયદાન આપી પ્રોત્સાહિત કરેલા એ તેમનાં દેશાભિમાનનું પ્રમાણ જ બતાવે છે. આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ ગાંધી વાદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના વાતાવરણ ઉછર્યા અને

ભાવના તથા તેમની આધોક્ષ્ય મૂળિને કારણે તેમની
નીચેની પંક્તિઓ વધારે સાર્થક થાતે છે :

મેં કુછ દિનો સે
એક વિચિત્ર
સમ્પન્નનામેં પણ છૂ
સંસારકા સગ કુછ
ત્ને બધા દે
ઝીર સુન્દર દે
વ્યક્તિપ્રત્યક્ષે
મેરા દેા મથા દે.

તેમજ વ્યક્તિનું કુટુંબ-ઈ એ એને મારે આંતરિક
વિશ્વાસ અને જીવનભોધના સાધન સમાન છે. એટલે
જ કવિ કહે છે :

રચના
ઈં હી ધારી
અપની હી મારીમે
ઝીર ચંદના ઉતરના
હસ પર
મુઝે સોચના દે
ઝીર મંજતા દે.

કવિ ભવાનીપ્રસાદ એક માનવતાવાદી કવિ હોવાથી
દંમેશા પ્રત્યેકમા સદ્ કે આવે.કનો જીવ જોતા
આવ્યા છે. આથી એ પદ્યલેખો ભોધક નિર્દોષ પ્રજા
કે પ્રજાના પ્રકારે પોતાની કવિતામાં સજા કરતા આવ્યા
જ છે. સાથે સાથે તેઓ કથારેખ, કથાંવ વર્તમાનની
સ્વિષ્ણવસ્થાને પણ વિચારીને આવજા જવા
રોવાર નથી જ, 'વિશ્વાસ સન્ધ્યા' એ સાચા
અર્થમાં અધિકારની વ્યથાને જ વ્યક્ત કરે છે. અર્થાત્
તેમાં 'કોટાકોટી' આગાની કવિતા પ્રવિત છે. આ

સંમંડની ક્ષત્રજ બધી જ રચનાઓ ઉચ્ચ સ્તરની
છે અને દેહના ઢેવાને વ્યક્ત કરતી અનેક શાબ્દો
પ્રકટ કરે છે. તેમાંથી કેટલાક ઉદાહરણો અહીં પ્રસ્તુત
છે :

હુનો ધડ આવાજ સુને
ઉન પાંવોં હી
જો ચલ નહીં રહે હેં

દુમ જિતને જોરસે ઠંસોઝે
મેં ઉતની જોર સે ક્યૂંઝી
મેં રઘૂંઝી રઘૂંઝી
અનન્ત કાલ તક રઘૂંઝી.

આમાં ભવાનીપ્રસાદની રચનાઓમાં જે સાદાં
સ્પષ્ટતા અને જીવન સાથેનો કુમેળ જોવા મળે છે
તે તેમના સાર્થક જીવન તથા સર્જનના સાર્થકપદ્ધતિ
અભિવ્યક્તિ છે. એમાં જ 'કેટલું' પડી, બેરૂં વ્યક્તિ
પારખી કરવાની રેવ, ચહેરા ભદ્રવાની આજા કે નર
નર્તી અહિંસાનો કોઈ વચાડવો વા પ્રચારાત્મક
દષ્ટિકોણે જાણવો એ તેમની અભિવ્યક્તિમાં જોવા
નથી મળે; અને આ જ કારણે તેઓ સાચાં જીવન
ભવાનીપ્રસાદ મિશ્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા.
સાંપ્રત વિન્દી કવિતામાં 'કામ'નું જોર અતિરેખી
હસ્યાએ પહોંચ્યું છે ત્યારે આ કવિ 'અન્યથા દુમ
આલે દેા' નામક કાવ્યસંમંડમાં આ પ્રભાવે બજા
થાય છે કે-

મેંને જિંદગી હી અપની
ઝોલીઝી
કામ સે ન કહી
કામકો બોલી સે કરા દે.

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ એ જ જીવન છે અને સ્વયં કવિ પણ 'યત્ન-શાવના' સાથેના જીવનને તથા એ પરવેની કવિતાને જ ધર્મ માનતા રચા હતા તથા એ પ્રકારે પ્રવૃત્તિ પણ હતા.

આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રની કવિતા વાંદ, કાવ્યસંલેખનોથી મુક્ત તથા લોકતરવોના આગ્રહોથી તરબોળ પરિલક્ષિત થાય છે. તેઓ ત્રિદેશી વિચાર-ધારા કે પ્રભાવોની અપેક્ષાએ ભારતીય ચિંતનધારાને જ પ્રાધાન્ય આપતા રહેલા. વળી, તેમના મતે કવિની એક ફરજ પણ હોય છે, સામાજિક દાયિત્વ સંબંધે. અને આથી આ કવિની રચનાઓમાં માનવવાદી ચિંતન વિશેષ જોવા મળે છે. સમગ્રતાવા, તેમની બધી જ રચનાઓ જોતાં એ પ્રકટ થાય છે કે કવિ સદા સમ-સામયિક સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરતા કરતા યુગબોધની અભિવ્યક્તિ અત્યંત સફળ તથા સુંદર રીતે કરી શક્યા છે.

તેમનો જન્મ ઈ. ૧૯૧૩ની ૧૩મી માએ 'હોશંગા-બાદ (મંપ્રં) જિલ્લાના દિગરિયામાં, થયેલો. પિતા સીતારામ મિશ્ર જુજીતિયા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીનું સારું એવું જ્ઞાન ધરાવતા. શૈશવથી જ ભવાનીપ્રસાદને શ્લોક તથા કવિતા મોઢે કરાવતા. કવિની માતા ગોમતીદેવી ગૃહસ્થધર્મી, ભાવુ-હતા તથા ભાવમયતાનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં. આમ, મિશ્રજીને વારસામાં ભાવુક માનસની છાપ માનવપ્રેમથી તથા સાહિત્યિક અભિરુચિ પિતૃપક્ષેથી મળેલી. ઉપરાંત, હિન્દીના સુવિખ્યાત કવિ-સારસ્વતો સર્વશ્રી બાલ-કૃષ્ણ શર્મા 'નવીન', પદ્મભાસ પુન્નાભાસ બક્ષી તથા પં. માખનલાલ ચતુર્વેદીનો પ્રભાવ પણ આ કવિ પર પડેલો. પોતાની શિશુવયથી જ મિશ્રજીએ કવિતા

કરવાનું શરૂ કરેલું. શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ તો આ કવિને 'બાલમોહન'ના નામથી કવિતા કરવાનું કહેલું. એમણે આરંભ તો એવો કરેલો, પણ પછી પોતાના મૂળ નામથી જ કાવ્યસર્જન કરવા લાગ્યા. એ નાની વયથી જ સામાયિક 'પ્રભા', 'કર્મવીર', 'સરસ્વતી', 'ચાંદ', 'સુધા' અને 'માધુરી'નું વાંચન કરતા.

શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ એકવાર શ્રી મિશ્રજીને કહેલું કે 'ઈસ દેશ કે તરુણોસે મેં બલિદાનગ્રી આશા રખતા હું' તુમ અપની અંગુલિયોસે ચાહો જો લિખો, કિન્તુ તુમહારા મસ્તિષક ઔર સિર દેશ હા હોના ચાહિએ.'

અને આપણા આ કવિએ શ્રી ચતુર્વેદીના કથન પ્રમાણે જ પોતાનું જીવન વિતાવ્યું અને પોતાની કાવ્ય-રચના અન્વયે પાલન પણ કર્યું જ. સાથે સાથે કવિના આચાર-વ્યવહારમાં ગાંધીની પાછળ પાછળ ચાલવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ વધારે જોર પકડતી ગઈ. અને આજે પ્રત્યક્ષ તથા સાર્થક રીતે જોવા મળે છે કે શ્રી મિશ્રજીના કવિ-કર્મમાં ગાંધીયા વેગળાપણું ક્યાંયે જોવા નથી મળતું.

બાળક ભવાનીપ્રસાદની દેશભક્તિ, આંદોલનમાં ઝુચિ હાઈસ્કૂલથી જ જોવા મળે છે. આંદોલનમાં તેમની સક્રિયતાને કારણે હોશંગાબાદના તેમના આચાર્યે એકવાર ફરિયાદ પણ કરેલી. પિતા પોતે સરકારી તોફાર હોવા છતાં પોતાના પુત્રને અભયદાન આપી પ્રોત્સાહિત કરેલા એ તેમનાં દેશભિમાનનું પ્રમાણ જ બતાવે છે. આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ ગાંધી વાદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના વાતાવરણ ઉછર્યા અને

ભાવના તથા તેમની આધોઽભય પ્રકૃતિને કારણે તેમની નીચેની પંક્તિઓ વધારે સાર્થક હાવે છે :

મેં કુછ દિનોં સે
એક વિચિત્ર
સમ્પન્નનામે પડા પૂ
સંસારકા સજ કુછ
મેં બડા દે
ઝીર સુન્દર દે
વ્યક્તિમત્પરે
મેરા દેા ગયા દે.

તેમજ વ્યક્તિનું દુઃખ-દર્દ એ એને મારે આત્મિક વિકાસ અને જીવનમોક્ષતા સ્પષ્ટ સમાન છે, એટલે જ કવિ કહે છે :

રચના
દર્દ ડી પારી
અપની લી માટીમે
ઝીર ચડના ઉતરના
ઉસ પર
મુને સીંચના દે
ઝીર માંજતા દે.

કવિ ભવાનીપ્રસાદ એક માનવતાવાદી કવિ હોવાથી ઠંમેલા પ્રત્યેકમા સહ કે આવી ક્ષેત્રે ચાલ નેરા આખા છે. આથી એ પાસેનો બોધ કે નિર્દોષ પ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે પોતાની કવિતામા સદા કરતા આપ્ત જ છે સાથે સાથે તેઓ કથારૂપ, કથારૂપ વર્તમાનની વિષયવસ્તુઓને પશુ વિચારીને આત્મજ જવા તોવાર નથી જ, 'ત્રિશલ સન્ધ્યા' એ સાચા અર્થમાં અષ્ટકારની વ્યથાને જ વ્યક્ત કરે છે અર્થાત તેમાં 'કટોકટી' આળાનો કવિતા મળિત છે. આ

સમયની ક્ષત્રભય બધી જ રચનાઓ ઉચ્ચ સ્તરની છે અને તેમના લેવાને વ્યક્ત કરતી અનેક શાલ્ય પ્રકટ કરે છે, તેમાંથી કેટલાક ઉદાહરણો નીચે પ્રસ્તુત છે:

સુનો વડ આપાજ સુનો
ઉન પાંચો કી
એ ચલ નહીં રહે ઠે

ગુપ્ત જિતને ભેરે હંસોમે
મેં ઉતાની ભેર સે કુપૂંગી
મેં રહૂંઝી રહૂંઝી
અનન્ત કાલ તક રહૂંઝી.

આમાં ભવાનીપ્રસાદની રચનાઓમાં મેં સાદની સ્વચ્છતા અને જીવન સાથેનો કુમેલ નેરા મને રે તે તેમના સાર્થક જીવન તથા સર્જનના સાર્થક રચના અભિવ્યક્તિ છે એમ જ કહેવું પડે. બેાનું વ્યક્તિય ધારણ કરવાની રેલ, મહેરા મદલવાની આદત ને નવાં આદિસનેનો કોઠા વગાડવો વા પ્રધારાત્મક દષ્ટિકોણે જાણવો એ તેમની અભિવ્યક્તિમાં નોડ નહીં મળે; અને આ જ કારણે તેઓ સચને જીવન ભવાનીપ્રસાદ મિત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્ય હતા. સાંપ્રત વિન્દી કવિતામાં 'કામ'નું ભેર અતિશયી ક્ષણે પદોચ્છુ છે ત્યારે આ કવિ 'અનામ દુખ આતે દો' નામક કાવ્યક્રમકર્તા આ પ્રણયે બજા થાય છે કે-

મેંને નિંદગી કી અપની
ઝોલીઃ
કામ સે ન સહી
કામકો બોલી સે બરા દે.

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ એ જ જીવન છે અને સ્વયં કવિ પણ 'યજ્ઞ-ભાવના' સાથેના જીવનને તથા એ પરત્વેની કવિતાને જ ધર્મ માનતા રહ્યા હતા તથા એ પ્રકારે પ્રવૃત્ત પણ હતા.

આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રની કવિતા વાંદ, કાવ્યાંદોલનોથી મુક્ત તથા લોકતરવેના આગ્રહોથી તરખોળ પરિણમિત થાય છે. તેઓ વિદેશી વિચાર-ધારા કે પ્રભાવોની અપેક્ષાએ ભારતીય ચિંતનધારાને જ પ્રાધાન્ય આપતા રહેલા. વળી, તેમના મતે કવિની એક ફરજ પણ હોય છે, સામાજિક દાયિત્વ સંબંધે. અને આથી આ કવિની રચનાઓમાં માનવતાની ચિંતન વિશેષ જોવા મળે છે. સમગ્રતથા, તેમની બધી જ રચનાઓ જોતાં એ પ્રકટ થાય છે કે કવિ સદા સમ-સામયિક સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરતા કરતા યુગબોધની અભિવ્યક્તિ અત્યંત સફળ તથા સુંદર રીતે કરી શક્યા છે.

તેમનો જન્મ ઈ. ૧૯૧૩ની ૧૩મી માએ 'હોશંગા-બાદ (મંપ્રં) જિલ્લાના દિગરિયામાં, થયેલો. પિતા સીતારામ મિશ્ર જુઝૈતિયા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીનું સારું એવું જ્ઞાન ધરાવતા. શૈશવથી જ ભવાનીપ્રસાદને શ્લોક તથા કવિતા મોઢે કરાવતા. કવિની માતા ગોમતીદેવી ગૃહસ્થધર્મી, ભાવુ-ક્તા તથા ભાવમયતાનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં. આમ, મિશ્રજીને વારસામાં ભાવુક માનસની છાપ માતૃપક્ષેથી તથા સાહિત્યિક અભિરુચિ પિતૃપક્ષેથી મળેલી. ઉપરાંત, હિન્દીના સુવિખ્યાત કવિ-સારસ્વતો સર્વશ્રી બાલ-કૃષ્ણ શર્મા 'નવીન', પદ્મલાલ પુન્નાલાલ બક્ષી તથા પં. માખનલાલ ચતુર્વેદીનો પ્રભાવ પણ આ કવિ પર પડેલો. પોતાની શિશુવયથી જ મિશ્રજીએ કવિતા

કરવાનું શરૂ કરેલું. શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ તો આ કવિને 'બાલમોહન'ના નામથી કવિતા કરવાનું કહેલું. એમણે આરંભ તો એવો કરેલો, પણ પછી પોતાના મૂળ નામથી જ કાવ્યસર્જન કરવા લાગ્યા. એ નાની વયથી જ સામાયિક 'પ્રભા', 'કર્મવીર', 'સરસ્વતી', 'ચાંદ', 'સુધા' અને 'માધુરી'નું વાંચન કરતા.

શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ એકવાર શ્રી મિશ્રજીને કહેલું કે 'ઈસ દેશ કે તરુણોંસે મેં બલિદાનપ્રી આશા રખતા હું' તુમ અપની અંગુલિયોંસે ચાહે જો સિખો, કિન્તુ તુમહારા મરિતખ઼ ઔર સિર દેશ કા હોના ચાહિએ.'

અને આપણા આ કવિએ શ્રી ચતુર્વેદીના કથન પ્રમાણે જ પોતાનું જીવન વિતાવ્યું અને પોતાની કાવ્ય-રચના અન્યથે પાલન પણ કર્યું જ. સાથે સાથે કવિના આચાર-વ્યવહારમાં ગાંધીની પાછળ પાછળ ચાલવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ વધારે જોર પકડતી ગઈ. અને આજે પ્રત્યક્ષ તથા સાર્થક રીતે જોવા મળે છે કે શ્રી મિશ્રજીના કવિ-કર્મમાં ગાંધીથી વેગળાપણું ક્યાંયે જોવા નથી મળતું.

બાળક ભવાનીપ્રસાદની દેશભક્તિ, આંદોલનમાં રુચિ હાઈસ્ક્રેધથી જ જોવા મળે છે. આંદોલનમાં તેમની સક્રિયતાને કારણે હોશંગાબાદના તેમના આચાર્ય એકવાર ફરિયાદ પણ કરેલી. પિતા પોતે સરકારી નોકર હોવા-છતાં પોતાના પુત્રને અભયદાન આપી પ્રોત્સાહિત કરેલા એ તેમનાં દેશાભિમાનનું પ્રમાણ જ બતાવે છે. આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ ગાંધી વાદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના વાતાવરણ ઉછર્યા અને

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ એ જ જીવન છે અને સ્વયં કવિ પણ 'યત્-ભાવના' સાથેના જીવનને તથા એ પરત્વેની કવિતાને જ ધર્મ માનતા રહ્યા હતા તથા એ પ્રકારે પ્રવૃત્ત પણ હતા.

આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રની કવિતા વાદ, કાવ્યોદ્ધતોથી મુક્ત તથા લોકતરવોના આગ્રહોથી તરબોળ પરિલક્ષિત થાય છે. તેઓ વિદેશી વિચાર-ધારા કે પ્રજાવોની અપેક્ષાએ ભારતીય ચિંતનધારાને જ પ્રાધાન્ય આપતા રહેલા. વળી, તેમના મતે કવિની એક ફરજ પણ હોય છે, સામાજિક હાલિત્વ સંબંધે. અને આથી આ કવિની રચનાઓમાં માનવતાદી ચિંતન વિશેષ જોવા મળે છે. સમગ્રતથા, તેમની બધી જ રચનાઓ જોતાં એ પ્રકટ થાય છે કે કવિ સદા સમ-સામયિક સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરતા કરતા યુગબોધની અભિવ્યક્તિ અત્યંત સફળ તથા સુંદર રીતે કરી શક્યા છે.

તેમનો જન્મ ઈ. ૧૯૧૩ની ૧૩મી માચે દોશંગા-બાદ (મંબ્રંગ) જિલ્લાના ટિગરિયામાં, થયેલો. પિતા સીતારામ મિશ્ર જુઝૌતિયા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીનું સારું એવું જ્ઞાન ધરાવતા. શૈશવથી જ ભવાનીપ્રસાદને શ્લોક તથા કવિતા મોઢે કરાવતા. કવિની માતા ગોમતીદેવી શુદ્ધસ્થંધી, બાબુ-હતા તથા ભાવમયતાનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં. આમ, મિશ્રજીને વારસામાં બાબુક માનસની ઊંડા માતૃપક્ષેથી તથા સાહિત્યિક અભિરુચિ પિતૃપક્ષેથી મળેલી. ઉપરાંત, હિન્દીના સુવિખ્યાત કવિ-સારસ્વતો સર્વશ્રી આલ-દુશ્યુ શર્મા 'નવીન', પદુમલાલ પુન્નાલાલ બક્ષી તથા પં. માખનલાલ ચતુર્વેદીનો પ્રભાવ પણ આ કવિ પર પડેલો. પોતાની શિશુવયથી જ મિશ્રજીએ કવિતા

કરવાનું શરૂ કરેલું. શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ તો આ કવિને 'આલમોહન'ના નામથી કવિતા કરવાનું કહેલું. એમણે આરંભ તો એવો કરેલો, પણ પછી પોતાના મૂળ નામથી જ કાવ્યસર્જન કરવા લાગ્યા. એ નાની વયથી જ સામાયિક 'પ્રજા', 'કર્મવીર', 'સરસ્વતી', 'ચાંદ', 'સુધા' અને 'માધુરી'નું વાંચન કરતા.

શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ એકવાર શ્રી મિશ્રજીને કહેલું કે 'ઈસ દેશ કે તરુણોસે મેં બસિદાનકી આરા રખતા હું' તુમ અપની અંગુલિયોસે ચાંદુ જો લિખો, કિન્તુ તુમ્હારા મન્દિતક આર સિર દેશ કા હોના ચાહિયો.'

અને આપણા આ કવિએ શ્રી ચતુર્વેદીના કથન પ્રમાણે જ પોતાનું જીવન વિતાવ્યું અને પોતાની કાવ્ય-રચના અન્વયે પાલન પણ કર્યું જ. સાથે સાથે કવિના આચાર-વ્યવહારમાં ગાંધીની પાછળ પાછળ ચાલવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ વધારે જોર પકડતી ગઈ. અને આજે પ્રત્યક્ષ તથા સાર્થક રીતે જોવા મળે છે કે શ્રી મિશ્રજીના કવિ-કર્મમાં ગાંધીયા વેગળાપણું ક્યાંયે જોવા નથી મળતું.

બાળક ભવાનીપ્રસાદની દેશભક્તિ, આંદોલનમાં રુચિ હાઈસ્કૂલથી જ જોવા મળે છે. આંદોલનમાં તેમની સક્રિયતાને કારણે દોશંગાબાદના તેમના આચાર્ય એકવાર ફરિયાદ પણ કરેલી. પિતા પોતે સરકારી નોકર હોવા છતાં પોતાના પુત્રને અભયદાન આપી પ્રોત્સાહિત કરેલા એ તેમનાં દેશાભિમાનનું પ્રમાણ જ ખતાવે છે. આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ ગાંધી વાદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના વાતાવરણમાં ઉછર્યા અને

ભાવના તથા તેમની આલોક્યમય પ્રકૃતિને કારણે તેમની નીચેની પંક્તિઓ વધારે સાર્થક લાગે છે :

મેં કુછ દિનોં સે
એક વિચિત્ર
સરખ-નતમેં પડા હૂં
સંસારકા સળ કુછ
ને બધા હે
ઝોરે સુન્દર હે
વ્યક્તિગતરૂપસે
મેરા હો ગયા હે.

તેમજ વ્યક્તિનું દુઃખ-દર્દ એ એને મારે આંતરિક વિકાસ અને જીવનબોધના સાધન સમાન છે. એટલે જ કવિ કહે છે :

રચના
દર્દ કી ધાટી
અપની હી માટીસે
ઝોર ચઢના ઉતરના
હિસ પર
મુઝે સૌચતા હે
ઝોર માંજતા હે.

કવિ ભવાનીપ્રસાદ એક માનવતાવાદી કવિ હોવાથી હંમેશા પ્રત્યેકમાં સદૃષ્ટિ આલોકનો ભાવ જોતા આવ્યા છે. આથી એ પરવેનો બોધ કે નિર્દોષ પ્રવૃત્તિ કે પ્રજનન પ્રકારે પોતાની કવિતામાં સદા કરતા આવ્યા જ છે. સાથે સાથે તેઓ કપારેય, કપાંચ વર્તમાનની વિપદાવસ્થાને પણ વિચારીને આગળ જવા તૈયાર નથી જ. 'નિઃશ્વસ ચન્મા' એ સાચા અર્થમાં અપકારની વ્યથાને જ વ્યક્ત કરે છે અર્થાત તેમાં 'કરોકરી' ગાળાની કવિતા સમાવિત છે. આ

સંગ્રહની ધમધમ બધી જ રચનાઓ ઉચ્ચ સ્તરની છે અને દેશના હૈયાને વ્યક્ત કરતી અનેક ગાથાઓ પ્રકટ કરે છે. તેમાંથી કેટલાંક ઉદાહરણો અહીં પ્રસ્તુત છે :

સુનો વહ આવાજ સુનો
હિન પાંચોં કી
ને ચલ નહીં રહે હેં

તુમ જિતને જોરસે હંસોમે
મેં ઉતની જોર સે કહૂંગી
મેં રહૂંગી રહૂંગી
અનન્ત કાલ તક રહૂંગી.

આમાં ભવાનીપ્રસાદની રચનાઓમાં જે સાદગી, સરળતા અને જીવન સાથેનો સુમેળ જોવા મળે છે તે તેમના સાર્થક જીવન તથા સમૂહના સાર્થકપણની અભિવ્યક્તિ છે એમ જ કહેવું પડશે. બેચકુ વ્યક્તિત્વ ધારણ કરવાની ટેવ, ચહેરા બદલવાની આદત કે નવાં નવાં આંદોલનોનો ડંકો વગારવો પા પ્રચારાત્મક દૃષ્ટિકોણ જાળવે એ તેમની અભિવ્યક્તિમાં જોવા નહીં મળે; અને આ જ કારણે તેઓ સાચા જીવતા ભવાનીપ્રસાદ મિશ્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા. સાંપ્રત વિન્દી કવિતામાં 'કામ'નું જોર અતિરેકની કક્ષાએ પહોંચ્યું છે ત્યારે આ કવિ અનામ તુમ આતે હો' નામક શબ્દસંગ્રહમાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત થાય છે કે-

મેંને જિંદગી કી અપની
જોશીશ
કામ સે ન સકી
કામકી બોલી સે બસા હે.

ભાવના તથા તેમની આલોક્ષ્ય પ્રકૃતિને કારણે તેમની નીચેની પંક્તિઓ વધારે સાર્થક થાતે છે :

મેં કુછ દિનોં સે
એક વિચિત્ર
સમ્પન્નતામેં યડા ધૂ
સંસારકા સખ કુછ
ને બડા હે
ઓર સુન્દર હે
વ્યક્તિગતરૂપસે
મેરા હો ગયા હે.

તેમજ વ્યક્તિનું કુઃખ-હર્ષ એ એને મારે આંતરિક વિકાસ અને જીવનબોધના સાધન સમાન છે, એટલે જ કવિ કહે છે :

રચના
હર્ષ હી ધારી
અપની હી માદીસે
ઓર ચક્રના ઉતરના
હસ પર
મુઝે સીંચતા હે
ઓર માંજતા હે.

કવિ કાવાની પ્રસાદ એક માનવતાવાદી કવિ હોવાથી હંમેશા પ્રત્યેકમા સદ્ કે આલોકનો ભાવ જોતા આવ્યા છે. આથી એ પરવેનો બોધ કે નિર્દોષ પ્રત્યક્ષ કે પ્રકૃત પ્રકારે પોતાની કવિતામાં સદ્ કરતા આવ્યા જ છે. સાથે સાથે તેઓ ક્યારેય, ક્યાંય વર્તમાનની વિપદાવસ્થાને પહોં વિચારીને આગળ જવા તોવાર નથી જ. 'નિઃકાષ સન્ધ્યા' એ સાચા અર્થમાં અધઃગતની વ્યથાને જ વ્યક્ત કરે છે અર્થાત તેમાં 'કટોકટી'ના બાળની કવિતા પ્રચિત છે. આ

સંગ્રહની સુચકા બધી જ રચનાઓ ઉચ્ચ સ્તરની છે અને રેશના હૈયાને વ્યક્ત કરતી અનેક ગાથાઓ પ્રકટ કરે છે. તેમાંથી કેટલાક ઉદાહરણો અહીં પ્રસ્તુત છે:

સુનો પદ આવાજ સુનો
હૃન પાંચોં કી
જો ચલ નહીં રહે હેં

તુમ જિતને જોસે હંસોજે
મેં ઉતતી જોર સે કહૂંગી
મેં રહૂંગી રહૂંગી
અનન્ત કાલ તક રહૂંગી.

આમાં કાવાની પ્રસાદનો રચનાઓમાં નો સાદગી, સરળતા અને જીવન સાથેનો કુમેળ જોવા મળે છે તે તેમના સાર્થક જીવન તથા સર્જનના સાર્થકપણની અભિવ્યક્તિ છે એમ જ કહેવું પડશે. એવડું વ્યક્તિત્વ કારણુ કરવાની ટેવ, ચહેરા બદલવાની આદત કે નવાં નવાં અલિસનોનો કંઠો વગાડવો પા પ્રચારાત્મક દષ્ટિકોણ જાણવો એ તેમની અભિવ્યક્તિમાં જોવા નહીં મળે; અને આ જ કારણે તેઓ સાચા જીવતા કાવાની પ્રસાદ મિશ્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામ્યા હતા. સાંપ્રત હિન્દી કવિતામાં 'કામ'નું જોર અતિરેકની કક્ષાએ પહોંચ્યું છે ત્યારે આ કવિ 'અનામ તુમ આતે હો' નામક શબ્દસંગ્રહમાં આ પ્રમાણે વ્યક્ત થાય છે કે-

મેંને નિંહી કી અપની
જોશીકા
કામ સે ન સકી
કામકો બોલી સે કરા હે.

અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ એ જ જીવન છે અને સ્વયં કવિ પણ 'યજ્ઞ-ભાવના' સાથેના જીવનને તથા એ પરવેની કવિતાને જ ધર્મ માનતા રહ્યા હતા તથા એ પ્રકારે પ્રવૃત્ત પણ હતા.

આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ મિશ્રની કવિતા વાંદ, કાવ્યવેદોક્તોથી મુક્ત તથા લોકાત્મવોના આગ્રહોથી તરબોળ પરિવિકસિત થાય છે, તેઓ ત્રિદેશી વિચાર-ધારા કે પ્રભાવોની અપેક્ષાએ ભારતીય ચિંતનધારાને જ પ્રાધાન્ય આપતા રહેલા. વળી, તેમના મતે કવિની એક ફરજ પણ હોય છે, સામાજિક દાયિત્વ સંબંધે. અને આથી આ કવિની રચનાઓમાં માનવવાદી ચિંતન વિશેષ જોવા મળે છે. સમગ્રતયા, તેમની બધી જ રચનાઓ જોતાં એ પ્રઠ્ઠ થાય છે કે કવિ સદા સમ-સામયિક સ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરતા કરતા યુગબોધની અભિવ્યક્તિ અત્યંત સફળ તથા સુંદર રીતે કરી શક્યા છે.

તેમનો જન્મ ઈ. ૧૯૧૩ની ૧૩મી માર્ચે હોશંગા-બાદ (મંબ્રો) જિલ્લાના ટિંગરિયામાં, થયેલો. પિતા સીતારામ મિશ્ર જુઝૈતિયા બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજીનું સારું એવું જ્ઞાન ધરાવતા. શૈશવથી જ ભવાનીપ્રસાદને શ્લોક તથા કવિતા મોઢે ધરાવતા. કવિની માતા ગોમતીદેવી ગૃહસ્થધર્મી, ભાવુ-ક્રતા તથા ભાવમયતાનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં. આમ, મિશ્રજીને વારસામાં ભાવુક માનસની છાપ માતૃપક્ષેથી તથા સાહિત્યિક અભિરુચિ પિતૃપક્ષેથી મળેલી. ઉપરાંત, હિન્દીના સુવિખ્યાત કવિ-સારસ્વતો સર્વશ્રી બાલ-કૃષ્ણ શર્મા 'નવીન', પદુમલાલ પુન્નાલાલ બક્ષી તથા પં. માખનલાલ ચતુર્વેદીનો પ્રભાવ પણ આ કવિ પર પડેલો. પોતાની શિશુવયથી જ મિશ્રજીએ કવિતા

કરવાનું શરૂ કરેલું. શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ તો આ કવિને 'બાલમોહન'ના નામથી કવિતા કરવાનું કહેલું. એમણે આરંભ તો એવા કરેલો, પણ પછી પોતાના મૂળ નામથી જ કાવ્યસર્જન કરવા લાગ્યા. એ નાની વયથી જ સામાયિકા 'પ્રભા', 'કર્મવીર', 'સરસ્વતી', 'ચાંદ', 'સુધા' અને 'માધુરી'નું વાંચન કરતા.

શ્રી માખનલાલ ચતુર્વેદીએ એકવાર શ્રી મિશ્રજીને કહેલું કે 'ઈસ દેશ કે તરુણોસે મૈ' બલિદાનપ્રી આશા રખતા હું તુમ અપની અગુલિયોસે ચાહ જો લિખો, કિન્તુ તુમ્હારા મસ્તિષક ઔર સિર દેશ કા હોના ચાહિએ.'

અને આપણા આ કવિએ શ્રી ચતુર્વેદીના કથન પ્રમાણે જ પોતાનું જીવન વિતાવ્યું અને પોતાની કાવ્ય-રચના અન્વયે પાલન પણ કર્યું જ. સાથે સાથે કવિના આચાર-વ્યવહારમાં ગાંધીની પાછળ પાછળ ચાલવાની મહત્વાકાંક્ષા પણ વધારે જોર પકડતી ગઈ. અને આજે પ્રત્યક્ષ તથા સાર્થક રીતે જોવા મળે છે કે શ્રી મિશ્રજીના કવિ-કર્મમાં ગાંધીયા વેગળાપણું ક્યાંયે જોવા નથી મળતું.

બાળક ભવાનીપ્રસાદની દેશભક્તિ, આંદોલનમાં ડુચિ હાઈસ્કૂલથી જ જોવા મળે છે. આંદોલનમાં તેમની સક્રિયતાને કારણે હોશંગાબાદના તેમના આચાર્ય એકવાર ફરિયાદ પણ કરેલી. પિતા પોતે સરકારી તોફાર હોવા-છતાં પોતાના પુત્રને અભયદાન આપી પ્રોત્સાહિત કરેલા એ તેમનાં દેશાભિમાનનું પ્રમાણ જ ખતાવે છે. આમ, શ્રી ભવાનીપ્રસાદ ગાંધી વાદી રાષ્ટ્રીય આંદોલનના વાતાવરણમાં ઉછર્યા અને

આગળ વધ્યા પરિણામે ગ્રાધીરિયાર અર્થાત માનવતા
વાદી પ્રભાવ વિનાય અન્ય કોઈ વિચારધારા આ કવિ
પર ક્યારેય સવાર થઈ શકેલી નહીં.

પરિવારમાં પાત્ર ભાઈ અને છ બહેનોમાં ભગતી
પ્રસાદનો ક્રમ ત્રીજો આવે. આજે મોટાભાઈ અને
મોટીબહેન નથી ગયા એક માવગીમાં નાના ભાઈનું
અવસાન થયેલું ઘરની આર્થિક સ્થિતિ જર્જરિત
હતી. છતાં બિચા આદર્શોના બળે જ કપરી
અવસ્થામાં પણ સર્વોત્તમ સમર જતો હતો.

ઈ. ૧૯૩૬માં જાનાનીપ્રમાણુ ધન સુધી સરઘા-
દેરી સાથે થયેલું ઈ. ૧૯૪૨માં તેઓ જેનવાસ
ભોગવે છે. એ માળામાં જ 'ઘર કી વાત' નામક
રચના રચાયેલી તેમાં કવિ કહે છે :

વડ તુમહારા મન સમઝદર,
ઔર અપનાપન સમઝકર,
ગયા હૈ સૌ હીક હી હૈ,
વડ તુમહારી હીક હી હૈ,
પાવ ને પીઠે હગતા,
ઘેખ કે મેરી સળતા
ઇસ તરહ હોઓ ન હમ્મે
રો પડે મે ઔર અમ્મે.

જવાનીપ્રસાદ એકવાર ઇંગ્લિન્ડ ફ્રેન્સ, અસ્ટ્રાલિયા
તરફથી ડિ-ગ્રીપ્રયાગ અન્વયે વડોદરા પણ આવેલા,
પરંતુ તેમને ત્યાંથી પોતા સકકાર ન મળતા પાછા
મોક્ષ ઉપર નિર્દેશ કર્યો એ કાવ્યમાં કવિએ પોતાના
જેઘનિવાસના માળામાં પોતાની અમણ માઅને ભોળા
પિતાનું મરીમીથી વર્ણન એવું થ.પણ ખૂબ જ સારવનું
રહેલું. હાલના, ચાર મર્ઠ બે ત્રણ ચાર ગડેનોનું
રમરણ પણ સારવનું ગડેતુ કવિ કહે છે,

ભાઈ પાગવ, મહન પાગલ
ઔર અમ્મા હીક ખાદલ
ઔર ભૌછ ઔર સરઘા
સડગ પાતી સડગ તરઘા
શર્મ સે રે ભો ન પાએ
ખૂબ ભીતર હટપટાએ
આજ કુલ એસા હુઆ હોગા
આજ સમઝ મન સુઆ હોગા

કવિ જ્યારે જેઘમાં ગયા ત્યારે એમનો મોટો
હીકરો બે વર્ષનો હતો બીજો પુત્ર તેમની ધરપકડનો
શિવસે જ જન્મ્યો હતો અને જ્યારે જેઘવાસ પછી
એ બકાર આપ્યા ત્યારે બે પુત્રોને જોઈ એમણે ખૂબ
જ અનુકંપા અનુભવેલી એ જ માળામાં જદેનના
ધન માટે વિવશતાનો અનુભવ પણ કરેલો. પૈસા
માટે જ દિ મમા સવાળ્યેખન અને નિર્દેશન માટે
પ્રવૃત્ત થયેલા તેમની પ્રસિદ્ધ રચના 'ગીન ફ્રેન્સ'
તેમના કવિ તરીકેના યાનનામય છવનની જ દશા છે.

હૈ ગીન બેચના વૈસે ગિલ્ડસ પાપ
કયા કરુ મગર ઘાચાગ
હાર કર ગીત બેચના દુ
છ હા, ફુજૂર મે ગીન બેચના હુ

એ પછી ઈ ૧૯૫૨થી, ૫૫ સુધી કવિએ હિંદી
બાદમાંથી પ્રકાશિત થતા હિન્દી સામાયિક 'કલપના'નું
સંપાદન કાર્ય કર્યું ઈ ૧૯૫૬થી, ૫૮ના માળામાં
તેમણે દિલ્હીના આકાશવાણીના હિન્દીના કાર્ય
ક્રમોનું સંચાલન કરેલું પછી ૧૯૫૮થી, ૭૨ સુધી
શ્રી જવાનીપ્રસાદ ચિત્રે 'સર્પૂર્ણ' ગાંધી વાડ મળું
સંપાદન કર્યું. ને ત્યારથી કવિ સુધી તેઓ
ગાંધી સ્મારક નિવિ, ગાંધી જ્ઞાનિ પ્રતિષ્ઠાન તથા

સર્વ સેવા સંઘ સાથે સક્રિય રીતે જોડાયેલા રહેલા.

કવિ જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં હૃદયરોગથી પીડાતા ને પાતના ભોગવતા રહેલા, પરંતુ તેઓ સતત કાવ્ય-સર્જનની પ્રવૃત્તિમાં રત હતા. એ જ ગાળામાં આ કવિએ 'જિન્હોને મુઝે રચા' નામક એક લલિત સંસ્મરણાત્મક ગદ્યરચના પણ કરેલી. ઉપરાંત, થોડાંક વિદેશી નાટકોના અનુવાદો પણ કરેલા.

સમગ્રતયા, આ કવિના મન પર પોતાની પરંપરા તથા સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની અનન્ય શ્રદ્ધાનો પૂરો પ્રભાવ જે પ્રકારે છાયાયેલો છે તે તેમના કાવ્યસાહિત્ય તથા જીવનમાં પ્રત્યક્ષ થતો જોવા મળે છે. આ એટલે સુધી કે એમનો પ્રિય નેતા પણ એ જ રહે છે, જે રાજ-

નીતિ અને સંસ્કૃતિને સમન્વિત કરી જીવન જીવે અને નવો આદર્શ સ્થાપિત કરે. પરિણામે ગાંધી અને જય-પ્રકાશ નારાયણ જ એમની કવિતા તથા જીવનમાં સ્થાયીભાવ સમાન રહે છે. જયપ્રકાશ નારાયણની જીવનદૃષ્ટિનો વિસ્તાર 'તેમની કટોકટી કાળ'ની કવિતા 'ત્રિકાશ સંધ્યા'ની રચનાઓ દ્વારા અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે. આખરે તો આ કવિ યુગ-સંસ્થાને જ વ્યક્ત કરે છે, જે તેમની રચનાઓ દ્વારા જોવા મળ્યું છે અને એ પણ લોકપ્રસિદ્ધ સ્વભાવ દ્વારા જ, માટે જ ભવાનીપ્રસાદ મિશ્ર વિગતને વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધિને વરેલા અને આવતી કાલે પણ પોતાના કાવ્યદેહ દ્વારા જનજીવનનો આલોક પ્રસરાવતા રહેશે જ.

અંકો સિલકમાં નથી

જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી તથા માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૫ ના અંકો સિલકમાં નહીં હોવાથી 'કવિલોક'ના નવા ગ્રાહકો મે-જૂન ૧૯૮૫ના અંકથી જ નોંધાયે તેની સહુએ નોંધ લેવી.

અંકો સિલકમાં છે

'કવિલોક'ના કેટલાક વિશેષાંકોની જૂજ નકલો જ સિલકમાં છે તેથી તે તત્કાળ મગાવી લેવી હિતાવહ છે.

૧. રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ વિશેષાંક	રૂ. ૨.૫૦
૨. ૧૦૦મા વિશેષાંક	રૂ. ૨.૫૦
૩. પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક	રૂ. ૧૫.૦૦
૪. શિશુકાવ્ય વિશેષાંક	રૂ. ૫.૦૦
૫. આધુનિક કવિતા વિશેષાંક (કાવ્યસત્ર વિશેષાંક)	રૂ. ૫.૦૦
૬. ગદ્યકાવ્ય વિશેષાંક	રૂ. ૧૫.૦૦

રજિસ્ટર્ડ છુટપોસ્ટથી મગાવનારે રૂ. ૩.૦૦ વધુ મોકલવા.

વ્યવસ્થાપક : 'કવિલોક'

લાવણ્ય, વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

લોભપત્રમાં ભાવક, દેખો, સહજ ચલી સુખપાલ
(એક વિશ્રંભગાથા)

હરીશ મીનાશ્રુ

ખડુની ટોચે
ભેગિયાનો સૂર બેઠો
ને મેં કવિતા લખી :

ચંદ્રકળા શી વાધે બકિમ રતિ
અતિ ભૂજવારો
નસુદીનો પુ જ ભોગવી ખડલ
પવન પ્રકારો

ધ્યુ'તું' તો કેવળ આટલું જ —
ખડુની ટોચે
ભેગિયાનો સૂર બેઠો
ને મેં કવિતા લખી ।

કાગળમાં અબરખ આભ. કમ્પતું ચમ્પકચીર મહચતું.
ચૂલે રમ્ય મહનકળ સમી પૃથિવી. હલદ્રપીટી ઝાઈ
ભરેલી કપૂરની જુવતીને પીટે નિજ પરગટ પરછાઈ
ઝખૂકે મૃગસોચનમાં નીર. વળી રસબોધે રાતા હોઠ.
ચળકતી નીલશીવચે શુન્નકળની માળ. ત્રિભંગિ ઢળે
દીધે કવ્યભાર ભુજંગી વન્યયોડરીના કુચકળચે
પુષ્ટ ખરજ શો હાંદે. ચૂધે મગની શિંગ સરીખાં
અંબુલ તતુ તરજ ગધાર. મોરની ડોક સઘ સળવળી
વહી ભુજબળમાં. કવે' પૂંઠ કેળના પત્ર સમી તગતગતી
રે અતવધ. ટળવળે પટ પ્હોળે પથરાઈ જુગલ જંઘાનો
રેલો. તત્ર કવિતા કેવળ (કેવળ સ્પર્શ થકી રણઅણે
નિતમ્બૂર) સ્ફૂરે.

રે તદ્દ્રુ....રે

સ્વરના વાહન પર આરૂઠ મૂઠ હું
સૂઠ કમળને ચૂંટે ત્યાં તે
મૂઠ સરકતો પ્રલયભૂપા ધારી

રે મારા અંતસ્તલમાં

હરિતાંચલમાં

કુંદ ધવલમાં

ધનકનજલમાં

સમયબદામી મશરૂથલમાં

શીઘ્ર સરકતાં પલ પ્રાગ-જલમાં

વય વીણા વૈતાલિક વીંધી અંગૂરજલમાં લગૂરથલમાં
ભૂતલમાં હું ભૂલો પડેલો

અલિસારની અપૂર્વ ક્ષણે હવે શું કરું ?

કહો રિ સાજણ કહો કિ કરું ?

વહિલા આવો તો કુસલ પૂછિને, સૌંસ હપરિ
પ્રીગિણ ! પ્રીછું હું કપૂર તડકો સાંધ્ય પ્રહરિ ?

- કહો રિ સાજણ કહો કિ કરું ?

લીલી રે ગજનું ંહોરી કાપડું

પોપટા ઓ, તડપતી કરતરીનાર

પાંદડી છેડું કે છેડું ગંધને

સાથળમાં વિનવે છે કમળકિનાર

કહો રિ સાજણ કહો કિ કરું ?

ચિબૂકયાંદે જૂરે શબનમ તિલરમી તલ બની

કરું ત્યાં હું પેશોખિદમત બુલંદી ગઝલની ?

કહો રિ સાજણ કહો કિ કરું ?

આમ ને આમ

અહીં કુંજગલીમાં પેડો, જેડો અગનપંખૂડી જોલી, અમથો
રિતુ બસંતમાં રોઈ પડ્યો, નિર્જ સુકુર મનોહર જોઈ, જડ્યો

તુર્ત જ તસવીરે તલબગાર, હું શીદ મોહ્યો રે ? નિપુણ
નાયિકાની દારુણ બુદ્ધિમાં શીદ સપડાયો ? કલમ તનુથી
ભભૂકતી રહી નમરણંધ, લયના ગિસતંતુથી બંધાતી
છટતી, મુરકેદાટ, ખનોમન, નિત્ય નિરંતર.....
ત્યારે — આ કેણુ, કેણુ એવું સમજ એકું છે કે
હું છંદ સાથે રમણા રચી બેઠો છું ?

નૈઋત્યમાં બીડી ગયેલાં પંખીની કતારમાંથી
ઋતંભર એક
આમ હૃદય વીંધીને છેક
વહું ઈશાન
કવિતા, તેનું એક નિશાન

માય વર્ણ —

મ્યુઝિકલ નોટેશન્સ ઓફ વર્ણ
લોસ્ટ ઇન ધ વર્ણ....

પણ

રહીરહીને આ કેણુ જીદ કરી રહું છે
કે પ્રિયમ ! ચતિભંગ તે શું એ તો કહો !

ક્ષિતિજ દર્દની પ્રકટી ગઝલસરાઈમાં
તરસની દીપ્ત નજાકત બેઠે સુરાહીમાં
હંસવલિકામાં પોદી ગયો છે એક કવિ...

ને એના હોઃ પર ઝળહળતા

હમકૂંદી શરદ :

યે આંસુ બી હૈ તજે શુર્વશુકા અંદાજા —

કિ પિયલતી હૈ આજ હુરનેનલણ ક્યાહીમાં

ગુજર રહી હૈ યે નાજુકખયાલ પરછાઈ
જીવે તે શી રીતે બેસીને બેગુનાહીમાં

આવ, આ તરફ અલકહંદા !

અમલતારાની વદિલ ત્વચાથી વાડું કપાડું દિલ દાંડી દડું...

તો વ્યંજના કહીને કોણ પુકારે, સાજિદ!
કે બુલબુલોનો કંઠ પીગળ્યો ગવાહીમાં
હુએ અદ્દાઝ મેહરખાં તો એ ખતમે લિખ હ
કશે એ લેદ કયાં છે ઈશક ને ઈલાહીમાં

કેતકીનો દંડ ણની

લંખાય છે કાસિદનો હાથ તારા સરનામે

મઘના પાત્રમાં

મોરંપી છ તગતગે

શબ્દ સંહસો ન

રંમણીયમાં અગમગે

પરંતુ તંતુવાધના ઝિરિમિરિ સ્વરિમાં
તારા મૃગલોચનથી તો

છંદ ચિતામણિ જળનાં ફેરાં કવનકિશોરાં

અણુક રણિઅણિ લયત્રિ ગોરાં

અણુક રણિઅણિ નંદવિલોરાં
ટપકે

અત્ર. તત્ર. સર્વત્ર.

તખત. ટીપાં. ટપક. મઘના પાત્રમાં....

હજુ એ આ મેરુસ્તન ધડકતાં રુદ્ધ રુદ્ધને
સૂરીલાં પંખી સૌ સમ પર ઢળી સિમ્દનિ ણને

નકશ પર આખકી તરહ તુને ભૂલા હી દિયા
એ લેખેખૂશકે રખકે ગઝલ, કાસિદ ને ગયા

લોજપત્રમાં ભાવક, દેખો, સહજ ચલી મુખપાલ
હમકો ધંતના ખુસી હોઈ ગવા, નિત દેખુ નિત લાલ

થયુ તું તો કેવળ આટલું ન —

ખરુની ટોચે

નેગિયાનો સૂર ખેઠો

ને મેં કવિતા લખી!

અરવ્યપુરુષ

જયન્ત પાઠક

આકાશ આ ખાલીખમ તપ્ત ભાવક જેવું
પૂણી જેવી પાતળી થ વાદળી ના એક મળે
આખેઆખો

ભૂરોભૂરો બ્યેામ તણે ખડાક ખળે!

પશુપંખી તરુવરે

ટીપા જલ માટે ટળવળે.

કઠણ પથ્થર જેવી લૂખીસૂકી

ચીરાયેલા ચામડીના ચાસ

મૂળ થઈ જીડે જીંચે પૃથિવીની પ્યાસ

પ્રેતુ કોઈ અકાલે વસૂડી

કુંભરાઓ અડીખમ આદિવાસી

ધડાકામાં તૂટી પડે વળા જેવા ખભા

બહેરી નાખે વેરી કાંઈ આશા અને જિભા!

તરુવરે દીલાં મૂળે

અંજાવાતી ઝીંકે ઝીલે, બાઝી રૂહેવા મથે

કડકડ પડે.... અરવ્યપુરુષ જીઠે.

પવિત્ર નદીનાં પાણી મેલાંમેલાં

લોક બધાં થેલાંથેલાં

મૂલ્યમિત પાઈ પાણી

ઉછેરના નવી પેઢી-બોખડી બહેરી કાણી!

નક્કર અંધાર તણી હારખધ સુકાઓમાં

દ્વંદ્વિયું વાળી પડેલ માણસની ગતિ -

કોઈ માએ બીખ

કોઈ આપે શીખ

એક અસહાયતાની ચારેકોર ચીખ.

અરવ્યપશુઓ તણા

ધેાળે દુહાડે ચેરીઓમાં આંદાહેરા

પીળીપીળી આખો મહી તગતગ મોત

નીકળેલ ન્હોર

વકરેલ દાંત

ભયંકર-ભયભીત વચે

હરખળ મરણિયો જંગ મથે

એકમેકને ગળે ત્યાં

કહો પછી બચે તો થ કોણ બચે!

આપણી આ ધરા

કવિઓની સ્તવો ઋતંભરા

- સમુદ્રવસને દેવિ, પર્વતસ્તનમણ્ડલે -

ઋષિઓના આશીર્વાદે ધન્ય

પ્રજામાં એક ને અનન્ય -

પંચમહાભૂત

પૃથ્વીપાણીતેજવાયુબ્યેામ

અદીક ઉત્કાએ બધું

અસ્તવ્યસ્ત ભડભડ રોમરોમ

સર્જન સકલ બાણે વિસર્જનઠાળે

વેગથી કરંત ગતિ

ખાળવાની ખોવાયેલી માનવીની મતિ.

હવે ક્યાં ય
ધરવાને પાય-

ખચી હશે કે કુંવારી પગભર ભૂમિ!
કેઠે હાથ વળે એવું
મેલમુક્ત ખચું હશે કે ટીપું પાણી!
એટલુંક રહું હશે ક્યાં ય અજવાળું
જેમાં જરા ભીતરના તલ લગ લાળું!

સપનું

હસમુખ પાઠક

સપનું જુએ ગોપી, ગોપી કૃષ્ણ રૂપ લેઈ
વાંસલડી વગાડે, નાચે થેઈ થેઈ થેઈ.
માથે ધરી મોરનું ખીંછું
કંઠે ચંદન માળ,
અંગે વીંટી એક પીતાંબર
આંખમાં આંજી વહાલ;
હૃદય લેહી રાધા નામને રટે ગાઈ ગાઈ
વાંસલડી વગાડે, નાચે થેઈ થેઈ થેઈ.
નામ પોતાનું આંખળી ગોપી
શુંય ઓવારી ગઈ
ઓચિંતાનું સપનું લાંગી
આંખ ખોલી શરમાઈ
નગતી હવે રહે ગોપી, કૃષ્ણ કૃષ્ણ કહી
વાંસલડી વગાડે, નાચે થેઈ થેઈ થેઈ.

એકાદ લહરમાંય હશે એવો વાયુ
સ્પર્શે જેના ફરકતું થાય ફરી આશુ!
દુકડો ય એવું-વ્યોમ
જેમાં મારી આશ-અભિલાષના
ઘડીભર ભિગે શકે સુરજ ને સોમ!
કાણુ ખધું કરે સમું?
વસમું વસમું.... ખસ.... શમું. □

રાહ જોઈ છું

જગદીશ ત્રિવેદી

વિદાયટાણે —

અનંતનો હે કવિ
પૂછી લીધું હતું મેં :
'મળવું હોય તો હવે ક્યારે, ક્યાં મળાય ?'
ઉત્તર દીધો કવિ તમે —
તમારા અનંત અતલ અંતર સમેા:
'ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં.'
આજે હવે મારો તલસાટ છે પાણીના વમળ જે
તમે ક્યાં છો કવિ !
થાકીને ખેસી ગયો અનંત આલની નીચે
પથની વચ્ચેવચ.
મારી નાઝ નાઝ રટતી હતી: 'કવિ! એ કવિ
શ્રાકેલો હું ઢળી પડવા જઈ છું ત્યાં —
પાતળો ભીડો સ્પષ્ટ એકપરિચિત અવાજ આઠ
'ભીતર, હજી ભીતર, ભીતર ને ભીતર આદ
આવ—હું રાહ જોઈ છું તારી !'

એક ફૂલથી બીજે ફૂલ

ઉશનસ

અહો, શું શાન્તિનું કુસુમ બીજું છે પૂર્ણ દિલમાં
મને આશુધ્યાન્તે, પરિણત ઢળી લુપ્ત પિટપે,
કદે, રૂપે, રંગે પ્રસયું તરુના પૂર્ણ પટ પે।
મુગધે તો જાણે અકલ અનલાન્તે સકલમાં;
પરથી આઠો માણું સુરભિ શયને એ કુસુમની
રૂંધે રૂંધે મારી તનની ચ કરી ગંધ અમલી,
બીજું છે માંહી કો ફૂલ અશીલુનું માદક અતિ,
પદ્યે ઘેને નેનો ઢળત રજનીમાં પ્રશમવી;
કુવે કો માધુરી ગહન મહીં ચૈતન્ય ગળવું:
બેઠાતાં આવે છે કમલકલ રાત્રિ સરવરે,
અને નિદ્રા કેરું અવર બીલતું પોયલું જળે,
રૂડું આ યાત્રાન્તે ફૂલ થકી બીજે ફૂલ ભળવું;
ને આમંત્ર હે યમ। અગર તું પુષ્પ તૃતીય,
મને તો ઠારી દે ચરમ શમમા, આવ, તું પ્રિય।

વાદળ

હસમુખ પાઠક

ફેલસફીના વધુ પડતા વલણવાળો
કેમ સ્વીકારે તને
તે આ લખાતા શબ્દને ?
રેતું સ્વરૂપ એક કાળું ડિઝાઇન વાદળ
મનુષ્ય વીજળાકારમાં ક્યારેક અરમર અરમર
તિલ્કળ પવનમાં ક્યારેક
મમળાતું, વિખરાતું, ઊધડતું
ને:શબ્દ દલદલ.

એક રચના

રયામ સાધુ

દે'કા પટેલા અરીસામાં
વૃદ્ધોની કવિતા નથી મળી આવતી
મન અરીસામાં દૂંકું પડે છે એટલે મને
વેઢારવાં પડે છે ગણી ન શકાય એટલાં
અનિશ્ચિતતાનાં વર્ષો.
આ પછી પણ દૂંકાં પટેલાં અરીસા
તે છતાં, વૃદ્ધોની કવિતાનાં મૂળ
સૂઝામાં નથી હોતા!
શું હું માની શકું ?
દે'કા પટેલાં અરીસા કેઈ ઘેરી
ઉદાસ એકલતાનું નામ છે ?
શું કેઈ અચાનક દૂદી ગયેલી
તાનકડી ઠાળીની ચીસ છે ?
એ જે હો તે
આ તો દે'કા પટેલાં અરીસામાં તમને
ઝીલી ના શક્યો એટલે આ મન
તમારા મુખી ફેલાવ્યું છે અને
પહોંચાડી છે આ કવિતા.

ગુણક

‘શૈલ’

આ પારને ભરી દે, એ પારને ભરી દે
પ્રગટાવ તેજ તારું, અંધારને ભરી દે,
જે ફર ફર મુખી પથરાઈને પડી ને
મારી નજરના ખાલી, વિસ્તારને ભરી દે.
ખંડેર જેમ ભીંતો, આ દેહની ઊભી છે,
તારા જ શ્વાસશ્વાસે, ધબકારને ભરી દે.
તું ક્યાંક તો હશે પણ ક્યાં શોધ હું કરું તે
તારું કશેક હોતું, અલ્પસારને ભરી દે.
કેં કેટલા સમયથી વેરાન થઈ ગયું છે
ખાલી ચમન મહીં તું મુઝગારને ભરી દે.

ચાર ગઝલ

મનહર મોદી

૧

કાનલાંબી આંખમોટી આરસી
હોય એવી વારતા અહેરા કરે.
એ ખરું કે લોક એ જાણે નહીં;
હા, વિચારોમાં તો આંખની આ હશે.
કાળ મૃત્યુ ભંધ આશીર્કું નદી;
વાતઝાઘાં પાંચ પગલાંઓ ખને.
એક પક્ષી એ વિચારે ચૂપ છે;
એને પરછાયો છે એનું શું કરે ?
મેં શુભાન્ધું છે ઘણું એ ભંધમાં
ને હવે જાણું તો અંધારું મજે.

૩

પ્રેમ પશુ કેવો અજળ છે દાખરો !
આંખથી ભાંગો અને દિલથી શુભો.
પથથરો પારસથી સોનું થઈ શકે
એમની સાથે અમોને જોઈ લો.
સ્નેહનું અણમોલ મોટી પામશે
લાગણીના છેક તળિયાને અડો.
ફૂલ સાથે એકલા કાંટા રહે
એમનાથી એટલે છૂટો થયો.
અશ્રુઓ થંભી ગયાં છે એ રીતે
આંખને જાણે ભરાયો છે ડૂમો.

૨

છે શબ્દો ય મારા સુગંધીભર્યા
ખને તો સુકોમળ નજર રાખશે.
મેં માગ્યાં હતાં બે કિરણ પ્રેમનાં
મને શી ખબર કે સૂરજ આપશે ?
હું પવનમાં દરિયામાં બિછળું ફૂંકું
જે ભંધો તો મારા જ જેવા થશે.
કહો છો તો ભંજે બિડું ને રહું,
પરંતુ આ લોકો ના વળગાડશે.
સુસાદર છું, અટકું ને ભાંગી પડું
તો રસ્તો જ મારા ઉપર નાખશે.

૪

મરજા હવેથી કોઈ પણ બાકી નથી મને
દોડી રહી છે ચારે દિશાઓ લઈ મને.
એકાદ આશ ઝબકી સિતારો થઈ જતાં
આકાશ છું હું, એમ કલ્પના થઈ મને.
આવી ઘડીક દૃઢ સદાનું વસી ગયું
મહેમાન છું હું આજથી, એવું કહી મને.
શમણું વહી ગયું તો હું રજાણ ખની ગયો
પટકી ગયું ધીરેથી જાણે લઈ જઈ મને.
દષ્ટિ જતાં નયનની સ્થિતિ એમ થઈ ગઈ
સૃષ્ટિ જ જાણે છોડીને ચાલી ગઈ મને.

દવંસની ગઝલ

હૃપદેવ માધવ

ખણકાટ આરપાર અરેરાટ કડકભૂસ
સણકાઓ સાટકાઓ સડેકાટ કડકભૂસ.
તોળાય પાંખ બીધની, ચૂંઘાય શેરીઓ
ભુરવાની ગંધનો ચ હણહણાટ કડકભૂસ.
માથાઓ, હાથ, દાલ, લોહી, ધૂળ, ડેલિયું
ત્રેકાદ ડૂસકાનો સળવળાટ કડકભૂસ.
એકકેક દોડીએથી મરશિયાઓ ખાળકે
ને લોહીમાં અમલનો ઝગડળાટ કડકભૂસ.
ગળગળ કરીને રાખ ચૂંદડીની લાલ ગાંધ
ભૂતકાર ખણખણાટ જણજણાટ કડકભૂસ.

દૂધથી દાઝેલાની ગઝલ

હૃપદેવ માધવ

મન હતું ખંડેર એનો ધાસ ત્યાં સદ્ગત હતો
આયના ખાલી હતા આભાસ ત્યાં સદ્ગત હતો.
હાડપિન્નર ધઈ ગયો દરિયો પછી એક્ર આટકે
કે નદીનાં જગનો હરકંઠવાસ ત્યાં સદ્ગત હતો.
ખાળવિધવા લાગણી ને વાસના ગંગાસ્વરૂપ
કોઈ ધ્રુવનાં દિવાને-ખાસ ત્યાં સદ્ગત હતો.
હા! ગયા શ્રીગુરુચરણ છાતી અને બે ધાસકા
લોહીનો આછો ભૂરો પ્રતિહાસ ત્યાં સદ્ગત હતો.
ભૂરવાનો આમ અતેવાસ ત્યાં પૂરો થયો
કે નદી સુકાઈ ઉપરવાસ ત્યાં સદ્ગત હતો.
કોઈ નહોતું નામ પણ મારા વિધુર આ હોઠને
રાંડ આદે જીતનો સહવાસ ત્યાં સદ્ગત હતો.

૧૮૭ કવિશ્રીક જીવન-ઓગસ્ટ ૧૯૮૫

રાતની ખામેશીમાં

ભરત યાજ્ઞિક

ચાંદની છે કે પછી આ હિમપ્રપાત !
ચંદ્રની છે આઠમા ખાતામાં ઘાત.
ભીંત તોળાઈ રહી તલવાર જેમ
એક પડખે ભીંમવા માંડી છે રાત.
પાંપણોના સઠ મુક્યા સંઠેલી કયાંક
આંખમાં આવી ચડ્યો વસવા અખાત.
રહેર ને ગુલશૈરથી unknown હોય
કોણ કાનાથી રડ કરશે તો વાત ?
મારા કંઠે ધાસમાં ધૂંટાય રાગ
હે કવિતા ! તું છો કઈ નાગણી ભત ?

જળ

ભરત યાજ્ઞિક

જળની સાતિમાં પછી જળનાં વલય પેદા થયાં
એ પછી જલકન્ધકાના હાથનાં મારાં થયાં.
જળના અંધો પર પરણવા નીકળ્યો જળનો કુમાર
જળને છાલક ભરતીના સારાં શુકન સામાં થયાં.
જળકમળવત્ રહી પછી જળ ચોરીએ બેડું હતું
જળચિત્ર રૂપે પછી જળના શિરે છાંટા થયા.
જળનાં આંજર છલછલ્યાં જળના શયનકક્ષે અને
જળના રેશમ ઢોલિયે અંધાર પણ જોષા થયા.
એમ યઈ બેલાન જળની સાવ ખૂલ્લી છાતીઓ
ખંડમાં જળકુડીના હાસ્યનાં પીંછાં થયાં.
સાત પેઢીઓ પછી જળની જલાશય ધઈ ગઈ
આપણે પરસાદમાં શા કાણે ગાંડા થયા ?
એક કોતુક સાત લપથી બેઈ રહું છું આજ લગ
કઈ બેકાબૂ જળનારે ત્યાં રેશમી પડખાં થયાં.

(શિલ્પ જોતાં) મંદિરના ઓઠા પરથી પડી ગયાનું ગીત

મનહર ચરાડવા

માથા પર સણસણતો સૂરજ પણ હોય અને અંધારું થાય, લાઈ ! અંધારું થાય !
લીતરનું થનગનતું પંખી કોઈ કોઈ વાર થંભી ચે નય, લાઈ ! થંભી ચે નય !....

પર્વત આખો ય ભલે લોહીમાં ફૂળે ને મારગ તો વળતો રે
અણધર્યો શેઠે, આ ચરણોમાં આવી ભરાય !
આંખોની આરપાર સર્પો ભીગે કે ત્યાં ખરખરતાં લેખાં કે

લીલેરાં ફૂલોની ભીભરતી નદિયું તરાય !
સાવધાની ઓઢીને હડસેલું જેને ઈ અચરજ-શું કોઈ વાર ફાંચી ચે નય !
લીતરનું થનગતતું પંખી કોઈ કોઈ વાર થંભી ચે નય, લાઈ ! થંભી ચે નય ....

ચાલીસ ચાલીસ અંગરક્ષક અડાલીઠ સાથ સાથ ફરતા ને
તો ય અહીં નર્યું સાવ એકલા જ જેવું કળાય !
દહેરા બહાર પેલા ચોફરતા ઓઠા ચે શિલ્પ બધું વળગે ને
દહેરે જ બેઠેલા કેસરિયા દેવને મળાય !

ખાંચો ચે હોય અને ખમરે ના હોય પછી દક્ષિણ પદ વામ હસ્ત ડુંગર પછાડાય !
માથા પર સણસણતો સૂરજ પણ હોય અને અંધારું થાય, લાઈ ! અંધારું થાય !....

નીકળ્યા

મનીષ પરમાર

પથથરો પોચા ખરેખર નીકળ્યા,
પથથરોમાંથી સમંદર નીકળ્યા.
માટી મારા હાથમાં લીધી, સુધી;
કે લીલાં લીલાં જ ખેતર નીકળ્યાં.
હું ય જે ખંડેરમાં ફરતો હતો,
આપણા સંબંધનાં ઘર નીકળ્યાં.
એક માણસ બિન્દગીભર રણ રહે,
આસમાંથી રેતના થર નીકળ્યા.
છેવટે રસ્તો થયું પડતું મનીષ
કારવાં લાખોય લીતર નીકળ્યા.

ગીત

શશિશિવમ

મેહલરેલો આપાઠ
મારો મેહલરેલો છવ,
રંગલરેલાં શમણાં
તારાં ઝળકાવો, થાય વીજ.
ફૂલલરેલો શ્રાવણ
મારાં જૂલલરેલાં ચીર,
ગોલલરેલાં નયણાં
તારાં જોલને, વાય સમીર.
જલલરેલાં સરવર
મારાં દલલરેલાં કામણ,
મેહલરેલાં હૃદયાં
તારા વરસાવો, નય શ્રાવણ.

બા તો હજી ચે....!

હરીસ વઘાવવાળા

છાતીની લીની ત્વચામાં
આછાં આછાં મૂળિયાં રાપાયાં
ઝેટલે —

બાએ કહેલું કે
'હવે જરા અમીશ હરણું' ચે'ર
અને બટન બંધ કરતાં શીખ;
આટલો મોઠો થયો તો ય....!'

ત્યારથી
મને થયેલું કે
મારી નસોનસમાં ખરીઓ પછાડી
અથપણું દોડી રહ્યું છે

પછી તો
છાતીમાં કાણું બદલક ઝૂમખાદાર ટોણું
દોડી આંબુ
પુખ્ત પુરુષ બનીને
અહો જમાવીને
મૂળિયાં નાંખીને
જાં
ટે
જાં
ટે

એ કાળા ઘટ્ટ ટોળામાં
ચોડાચોડા સફેદ પૂણી જેવા
વાળ દેખાવા લાગ્યા

મૂછોમાં પથ્થ....!

ત્યારે

બાએ કહેલું કે
'આ તારા કલ્પેશની છાતીએ...'
અને

મારામાંથી કિલકિલ કરતા
ખીલતા બાળકનું શિશુ-કલહાસ્ય
હડી કાઢીને દોડી ગયું

પથ્થ

સાદલું હું હજી ચે....!

અને

તો હજીયે એવી ને એવી જ છે।

□

ગામ જવાનું યાત્ર છે ત્યારે
છેલ્લી બમની રાહ ભેળંને

બા

છરણુડાદે

હજી ચે મારી વાટ ભેળંને ઊભેલી હોય છે.

ફળિયામાં પેસતાં જ

તે

સામે આવીને

માથે હાથ ફેરવી

પીઠ પસવારી કહે,

'આંબો ઝેટાં'

ત્યારે

મારામાં રહેલું શૈશવ

હજી એ

ઘૂંટણિયાં ભરીને

ખાની છાતીએ વળગી જવા મથે છે.

અને

એકજિયોમાં છરણુ લીંપણુ-ગુગની

પાંખડીઓ એક પછી એક ખર્ચા કરે છે...

શૂન્યલીન સ્થિતિમાં

આકુળવ્યાકુળ

ધૂળ, ખેતર, પાદર, ગામ, ફળિયું,

ડેલી, ઉંખર, નળિયાં, લીંત, ખારણું,

ખારસાખ, વળગણી, ઝોરડો, પરસાળ

અને

જેમાં હું સ્ફેટપેન મૂકતો હતો તે ગોખલો-

ખધાં જ મારી લગોલગ દોડી આવી

કહે છે,

‘આવ્યો ભા !’

અને

આંખો તળકે છે

આંખો છલકે છે

આંખો જળકે છે

આંખો ઢળકે છે

આંખો ધબકે છે

અરિસામાં આરાં પ્રતિજિંઓ

તરડાય છે

તુટી નય છે તડાક દઈને.

હું

દારવત્ થઈ નહિ છું

હવે

એમ લાગે છે કે

સાદલું કાગળ જેવું જીવતર જીવી

દીવાસળી જેવું ખળવાનું!

સમયના થર ઊખડતા નય છે

હું હથેળીમાં રેખાઓ નેચા કરું છું!

અને

ખા તો હજીએ એવી ને એવી જ છે!

□

ગામમાંથી જીવજીએ

ઉચાળા લયાં.

ગામમાં પાકી પડી ગઈ,

ટપોટપ દુકાનો ખંધ થઈ ગઈ

એક પછી એક.

એ જ છરણુ ઘરના છરણુ દારે

છરણુ ચોકે લોક ઊમટી આવ્યું.

કલકલ્લોલધૂને મસ્ત

એવાં

ધૂળ, ખેતર, પાદર, ગામ, ફળિયું,

ડેલી, ઉંખર, નળિયાં, લીંત, ખારણું,

ખારસાખ, વળગણી, ઝોરડો, પરસાળ

અને

ચેલો ગોખલો

અને

ચોકની સામે રોજ

લીલાંસૂકાં સૂકાંલીલાં

પણુ' વેરતો લીમટો

ઝોમાંથી ચળાઈને આવતો તડકો

સ્તબ્ધ બનીને બરફ થઈ ગયાં.

પણુ

પીગળી ન શક્યાં

નીગળી ન શક્યાં

નીકળી ન શક્યાં

નીતરી ન શક્યાં

ધૂસર વેદનામય ચહેરા

જીરણુ ધરના જીરણુ ચોકથી

ટૂકડો બનીને આકાશ ઝરી પડે છે.

પીળો તડકો ઝોગળે છે

મને લાગે છે

મારો ગાનવાસ પૂરો થાય છે.

જે શિલ્પીએ મને ઘડ્યો હતો

તે શિલ્પીની ચરણરજ માટે

હું

જન્મજન્માંતરથી પ્રતીક્ષા કરું છું

પણુ

હું

ગર્ભમય થઈ જાઉં છું

ત્યારે પણુ

બા કહેતો હતો કે

'તારા કલ્પેશની છાતીએ....!'

પણુ

બા તો હજી ચે ઝોવી ને ઝોવી ન છે !

□

પ્રતિધીપ

મદનકુમાર અંબરિયા

લખુ' નિત નવો શ્વાસ વળતી ટપાલે ।

મળે ઉભય ઉત્સવાસ વળતી ટપાલે ।

અને પત્ર મરિયામને આભ્યો અલી પર;

જ્યે નામની લાશ વળતી ટપાલે ।

તને કાલ્પનિક મોકલી પત્ર, પામ્યો

નયન કાજ લીનાથ વળતી ટપાલે ।

લખે પૂર્વને સૂર્યનો પત્ર પશ્ચિમ;

મળે શુભ અજવાસ વળતી ટપાલે ।

ગગન મોકલે મસ્ત ફિરાં ધરાને;

ધરા પાડે ઘાસ વળતી ટપાલે ।

લખી મોકલું એક મિસરો અને હું !

ગજલ ચોકલે ગ્રાસ વળતી ટપાલે ।

હું પરબીરિયું ગેરવલ્લે જનારું ।

લખાયું હતું આસ વળતી ટપાલે ।

માણારાજ

દાન વાઘેલા

માણારાજ....માણારાજ....માણારાજ....માણારાજ....

મંડપ મહિનગરમાં રોખો,
ભરચક ખાલીપાને જોખ્યો;
તડકા કેસરથી છંટાણાં,
ચોરસ કુંડાળે હોમાણાં,
અમને મીંઢળ-ખાંધી વેચ્યાં.
અમને અળવાળે ઉલેચ્યાં.

રૌયર ! કાલ જની છે આજ !

રૌયર ! લૂંટ્યા લખ-લખ રાજ !

રૌયર ! લીંગલીઓ શણગારી કંકુ ચોડ્યાં માણારાજ ?

માણારાજ....માણારાજ....માણારાજ....માણારાજ....

॥ નીંદરમાં નજબ જોળી આંજ્યો ઉત્તગરો

ને છાતીઢક ઝાઢ્યો છે રૂમો,

હાથોમાં મહેંદીથી મહોરી છે હોળી

ને સ્પર્શોની લૂમજૂમ લૂમો. ॥

રૌયર ! પલક પાંપણે જોળ્યાં,

અમને રામણ-દીવે રોળ્યાં,

અમને ચોખલિયાળી ચૂંદડીએ ઢંઢોળ્યાં માણારાજ !

માણારાજ....માણારાજ....માણારાજ....માણારાજ.... !

॥ પડતર પરસેવાની પડખામાં ગંધ

ક્યાંક ધસમસતા ડંખીલા ડાઘ,

સપનામાં અંગતના અણદીઠા રંગ

હવે ચીતરે છે આપાદી આભ. ॥

રૌયર ! અપટીક શ્વાસે ઘોળ્યાં,

અમને હતાં-હશું માં જોળ્યાં,

અમને તલાવડીની વડપૂજાએ ફોળ્યાં માણારાજ !

માણારાજ....માણારાજ....માણારાજ....માણારાજ !

વરસાદ
દિલીપ જોશી

એટલું રે આકાશ વરસ્યું એટલું રે આકાશ
જીવમાં ફેલ્યું ધાસ જીવ્યું રે જીવનું ફેલ્યું ધાસ....
મને કહી વાગતી નથી ટહુકાઓની ઠેસ
ફુંજીઓનાં પગલે જીવ્યો જળજળિયાનો દેશ
મેજલું કરી જોઈ તો ચાલી પોઠ ભરીને ખાસ.
રીજળીના એક ચમકારામાં ભવની આક્રમજોળ
સાંદહે-પાંદહે એતી ગળતું સપનું જળબળોળ
ઠરળપોરે પ્રગટે સમી સાંજ સમે આભાસ !
કાષ જીઘાડું ખારલું અને પંડ્યમાં આવ્યા રામ
ભોસરીથી જોતરાવી શેરી જીઘડે રે સૂમસામ
માવણી વચ્ચે પથરાયા રે કુલશુલાળી શ્વાસ !
એટલું રે આકાશ વરસ્યું એટલું રે આકાશ
જીવમાં ફેલ્યું ધાસ જીવ્યું રે જીવનું ફેલ્યું ધાસ !

સ્મૃતિ
દિલીપ જોશી

જાંખાં પાદર-ટૂવા-આડ
જાંખાં શેશવટીયાં લાડ
જાંખું સાથ રે જાંખું આકાશ....
જાંખાં જમરણ દીવે શ્વાસ
જાંખાં અવસરના ઉલ્લાસ
જાંખાં પાછલા પડોરનાં એંધાણ....
જાંખો વરસે કચ્ચરઘાણ
જાંખાં સપનાઓ પાપાણ
જાંખાં આંખનાં અવાવડું મેદાન...
જાંખાં મહેલ ને મકાન
જાંખાં ભીનાં ભીનાં ભાન
જાંખાં જોગળે પહાડ જેવા પહાડ....
જાંખાં પાદર-ટૂવા, આડ....
જાંખાં શેશવટીયાં લાડ....

- કવિલોકનાં પ્રકાશનો

૧. પ્રસંગસપ્તક	(રાજેન્દ્ર શાહ)	રૂ. ૧૫.૦૦
૨. આગિયા	(ધીરુ પરીખ)	રૂ. ૧૫.૦૦
૩. અંગ-પ્રતીતી	(ધીરુ પરીખ)	રૂ. ૮.૦૦
૪. પંચમહાકાવ્ય	(સં. પા. ધીરુ પરીખ)	રૂ. ૩૦.૦૦
૫. ગરકાવ્ય	(સં. પા. ધીરુ પરીખ)	રૂ. ૨૪.૦૦
૬. વરસું	(વિનોદ જોશી)	રૂ. ૭.૦૦
૭. પાશિવ	(જગદીશ વાસ)	રૂ. ૭.૦૦
૮. જળની આંખે	(વસેશ દવે)	રૂ. ૭.૦૦

• વિતરક •

મંથાગાર • નવરંગપુરા મ્યુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા અમદાવાદ-૯.

ધ્યાકા

કોન્સ્ટેન્ટીન કવેરી

જ્યારે તમે ધ્યાકાની સફરે નીકળી પડો
 ત્યારે એવી પ્રાર્થના કરો કે તમારો પંથ દીર્ઘ હો.
 સાહસો અને અનુભવોથી ભર્યોભર્યો હો.
 માનવલક્ષીઓ અને દૈત્યો
 અને ક્રુદ્ધ સાગરદેવતાથી ડરશો નહીં.
 તમારા વિચારો ને ઉન્નત હશે અને એક ચોક્કસ લાગણી
 તમારા હૃદયમનને સ્પર્શી રહી હશે
 તો તમારા પંથમાં આવા કોઈ નહીં આવે.
 માનવલક્ષીઓ અને દૈત્યો
 અને ક્રુદ્ધ સાગરદેવતા —
 તમારા મનમાં ને એમને સાથે નહીં રાખો
 તમારું મન ને તમારી સમક્ષ એમને ઉપસ્થિત નહીં કરે
 તો તમને પંથમાં સામા નહીં મળે.
 તો એવી પ્રાર્થના કરો કે પંથ દીર્ઘ હો.
 ગ્રીષ્મની એવી અનેક સુંદર સવારો આવે
 જ્યારે તમે આનંદ અને હિમંગથી
 વણુદીઠેલાં ખંદરોમાં પ્રવેશ કરતા હો પહેલી વાર.
 થોભલે દ્વિનિશિયાના ખળરોમાં
 અને વેપારવણુજની સુંદર ચીજો ખરીદીને
 મોતી, માણેક અને પરવાળા,
 વળી સુગંધિત અત્તરો
 જેટલાં ખરીદી શકાય એટલાં મનને તરબતર કરતાં અત્તરો ખરીદો.
 તમે જનેા ઇન્જિપતનાં અનેક નગરોમાં

વિદ્વાનો પાસેથી જ્ઞાનનો સંચય કરવા.
 હમેશાં તમારા મનમાં રાખજો ઇયાકા
 એ તમારી આખરી મજિલ છે
 પણ જરાય ઉતાવળ કરશો નહીં સફર દરમ્યાન.
 વર્ષો સુધી સફર ચાલતી રહે તે છબ્બ છે
 જેથી તમે જ્યારે એ ટાપુ પર પહોંચો ત્યારે વૃદ્ધ થયા હો,
 માર્ગમાં જે જે મળ્યું તેનાથી સમૃદ્ધ થયા હો.
 ઇયાકા તમને સંપત્તિ આપશે એવી આશા રાખશો નહીં.
 ઇયાકાએ તો તમને આ સુંદર સફર કરાવી છે, એટલું.
 તેના વિના તમે પંથ પર કદી નીકળી ન પડ્યા હોત.
 પણ ઇયાકા પાસે તમને આપવાને બીજું કંઈ નથી.
 ઇયાકા જો દરિદ્ર હોય, તો એવું ન સમજતા કે તેણે તમને ઉતાર્યા છે.
 તમે જે જાતજાતના અનુભવો મેળવ્યા છે, જે મહાત્મ જ્ઞાન મેળવ્યું છે,
 તેનાથી તમે ઇયાકાનો મમ્ અવશ્ય સમજી શક્યા હશે.

અનુવાદ - લોનાલાર્થ પટેલ
 (John Mayrogorlatoni અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી)

ડૉ. જયન્ત પાઠક કવિતા-પુરસ્કાર

સુરતની એમ. ટી. બી. આર્ટ્સ કોલેજ તરફથી પ્રતિ વર્ષે અપાતો ડૉ. જયન્ત પાઠક કવિતા-
 પુરસ્કાર, ૧૯૮૪ના વર્ષ માટે શ્રી વિનોદ જોશીના કાવ્યસંગ્રહ 'પરંતુ'ને મળે છે.
 નિર્ણયકો હતા સર્વશ્રી ભગવતીકુમાર શર્મા, જયન્ત પારેખ અને ચંદ્રકાન્ત શેઠ.

શ્રી રાજેન્દ્ર શાહને પુરસ્કાર

ભારતીય ભાષા પરિષદ, કલકત્તા તરફથી ગુજરાતી ભાષામાંથી કવિ શ્રી રાજેન્દ્ર શાહના
 કાવ્યસંગ્રહ 'સંકલિત કવિતા'ને પુરસ્કાર એનાયત થયો છે.

વિક્ષણતાનો ઇતિહાસ

જગદીશ વ્યાસ

લાખ જાણ લખતા, જીવીને કેટલા લખતા-ગજવ ?
આપણી પાસે ફક્ત 'ઈર્ષાદ'નું દૃષ્ટાંત છે !

- ચિત્ર મોદી 'ઈર્ષાદ'

દિલીપ વ્યાસના પ્રથમ ગજવર્સઅંક 'ઝીભો છે સમય બહાર'*થી જીવીને ગજવ લખનારનું 'ઈર્ષાદ' પછીનું બીજું દૃષ્ટાંત પ્રાપ્ત થાય છે. હા, દિલીપ જે જીવે છે એ જ લખે છે. ભૌતિક જીવન તો ઠીક પણ એનું મનોજીવન, અને એ ય સવિશેષ, દિલીપની ગજવોમાં ઊતર્યું છે. દિલીપ લાગણીથી જીવે છે આ વાત એન જ શબ્દોમાં જોઈએ :

કયાં હું મહિમા કોઈનો ને ગાઉં છું,
લાગણીનો મારો હું ખેંચાઉં છું.

(પૃ. ૩૫)

દિલીપ માત્ર લાગણીથી જીવે છે. 'સમજડુ', 'બુદ્ધિ' વગેરે માટે એને સખન અણગમો છે. એને લીધે કેટલાક પ્રશ્ના પણ થતા હશે, છતાં દિલીપ તો કહેવાનો :

રજિયામણા છે ડુંગરા સમજડુના દૂરથી જા-
તેને કરી સવામ ! પડકારે ફરી સડક.

(પૃ. ૪૮)

કહે છે ફકીરી, કહે ઘાવ કારો,
નથી જિંદગી બુદ્ધિની સાંકમારી.

(પૃ. ૬૬)

સમજડુના આ અસ્વીકારનું કારણ, સમજડુથી કંઈ પ્રેમ પામી શકાતો નથી એની સમજડુ હશે ? કે

'ઝીભો છે સમય બહાર', પ્રસારકઃ અક્ષરી, પ/એ હરિહર સોસાયટી, આશ્રમ માગ', અમદાવાદ-૧૪.

પછી પ્રેમ આગળ સમજડુ આપોઆપ ખસી જતી હશે ?

નીકળ્યાં ઠાંકથી તારાં સ્મરણો—

માર્ગ દેવાને સમજડુ ખસી ગઈ.

(પૃ. ૭૦)

ખરી વાત તો એ છે કે પ્રેમે દિલીપના અસ્તિત્વમાં એટલી બધી જગા રોકી લીધેલી છે કે અન્ય આબતો માટે અવકાશ જ નથી. એ કારણે જ દિલીપની ગજવોમાં પ્રેમ સિવાયના વિષયો નિરૂપાયા નથી પણ દિલીપને એની ફિકર નથી :

તારા વિષયમાં મારી કવિતાને શી ફિકર ?

નું બજતા નથી, વળી વ્યાપી રહ્યો છું હું.

(પૃ. ૬૮)

પ્રણયની ઝંખના, એકલતા વગેરે વિષયક ચૈત્રે આ સંગ્રહમાં કયાંક કયાંક મળી આવે છે, પરંતુ વધારે તો પ્રણયની નિષ્ફળતા પછીની અનુભૂતિને જ વિવિધ રૂપે અહીં વ્યક્ત કરાઈ છે. દિલીપ કરેલો નિશ્ચય અહીં સાચો પડતો જણાય છે. એટલે કે વિક્ષણતા વિશે ઇતિહાસ લખવામાં એને ખરેખર સફળતા મળી છે :

સફળમાં સફળ રીતથી ખાસ લખશું,

વિક્ષણતા વિશે એક ઇતિહાસ લખશું.

(પૃ. ૪૦)

દિલીપનો પ્રેમ ઇશ્ક-હકીકી નથી, ઇશ્ક-મિશ્રજ છે. એ આ પૃથ્વી પરની પોતાના જેવી જીવંતીઓની વાંક્તિને પ્રેમ કરે છે અને એટલે જ પોતાના પ્રેમનો પ્રતિભાવ માગે છે :

મારી ચાહતનો કશો પ્રતિભાવ મારે જોઈએ,

સાંજ સમયે આભમાં લાવાણ મારે જોઈએ.

(પૃ. ૫૫)

પણ આમી વચ્ચે તરફથી ઈચ્છિત પ્રતિભાવ સાંપડતો નથી. અને સંબંધ બંધાઈને વિકસે ત્યાં જ જરૂર છૂટા પડવાનું બને છે. દિલીપ એ વખતે સમજતી પણ જુએ છે :

ભાગલા નું પાડ ના સંબંધના,
છે હજી કોઈ દાણો તો પાવણો.

(પૃ. ૩૮)

એ પ્રવૃત્ત સફળ થતો નથી, અને એક વા બીજા કાણે છૂટા પડવું જ પડે છે, જુદાઈ સ્વીકારતી જ પડે છે. અસ્તિત્વના સમૂહા વિનાશના—વિક્ષતના આ કારમા અનુભવને દિલીપ ‘હડપ્પા’ના પ્રતીક દ્વારા અપૂર્વતાથી અને અત્યંત બગડે રીતે આકૃતિબદ્ધ કરે છે—

હું બન્નો છું એક ભાગેશું હડપ્પા;
એર, તારી વાત કર, નું શું બની છે ?

અહીં મીરનો એક શેર સરખાવી જોવો રમપ્રદ થઈ પડશે. એ શેરના બોરખપણા માટે દિલીપનો ઉપર ટોકેલો શેર મૂકી જોતાં દિલીપનું સામર્થ્ય જરૂર આવશે. પોતાની વાત અણેલી છોડીને સામી વાંચીને પ્રશ્ન પૂછવાની છટા દિલીપના શેરમાં એક પ્રકારના પોરુપનો અનુભવ કરાવે છે. મીરનો શેર છે :

दिल वो नार नहीं कि फिर आकार हो मने
पछताओगी मुझे ही ये बस्ती उबार कर

પ્રિયની પ્રાપ્તિ ન થઈ, તો એને ભૂલી જવો જોઈએ. પરંતુ એમ ભૂલી જવું આસાન ક્યાં છે? ભૂલી નહિ થયવાની દિલીપને ખાતરી છે, એટલે તો એ દૃઢ નિર્ધાર કરે છે :

કચી વજનદ સમી છાતી તને ભૂલી જવો છે,
હવે આખી અને આખી તને ભૂલી જવો છે.

(પૃ. ૩૧)

પણ એમ તો ક્યાંથી ભૂલી યાત્રા? કેમકે, પ્રેમ દિલીપ માટે સમગ્ર અસ્તિત્વની પ્રવૃત્તિ છે પ્રાચીન ઋષિઓને દેવતાઓ માટે હોય એવો જ ભાવ દિલીપને પ્રેમ માટે અને તેથી પ્રિય પાત્ર માટે હોવાના સંકેત નીચેના શેરોમાંથી સાંપડે છે :

મંત્રોની જેમ કોઈનાં સ્મરણો ભણાય છે,
મારામાં ખૂબ જોખમી રમતો રમાય છે.

(પૃ. ૧૧)

આજ ઉચ્ચારણ કોઈ નામની મંજુર જ્યા,
વેદના! શરણાઈનો સંગાથ મારે જોઈએ.

(પૃ. ૧૫)

પ્રેમ કરવો એ કેટલું મુશ્કેલ છે, એમાં જનલ સાથે તો રીત પણ જન સાથે થ લાગું પડે છે આ જાણીતી વાતને નારી વિશેની એક જાણીતી વાચન સાથે મૂકીને દિલીપ એક નવો સંદર્ભ રચી આપે છે :

જન સાથે પણ લટ્ટી ચાલે તને મં,
નું હમેશાં પુલનું કારણ બની છે !

(પૃ. ૧૩)

આટલો સચ્ચાઈ, જંબીરના અને પાંચત્રના હોય છતાં, જન સાથે પણ લાગા પછીય, પ્રેમમાં સાંપડેલો નિષ્કૃજતા દિલીપને વેરાળ તરફ લઈ જાય છે :

કશું ભૂલવાને અને પણ માંડવો,
મુમાડો, ઘણા, આંસુઓ, સંગ ભગવા.

(પૃ. ૩૧)

આમ, ભગવા રંગ તરફ દિલીપ વળી તો જુએ
છે, પરંતુ એ એના માટે સહજ નથી. દિલીપ આસક્ત
છે, દૈરાગ્ય એના માટે ‘મહેમાન’ છે. દિલીપે પોતે જ
એની કબૂલાત આપી છે :

અનાસક્તિ મહેમાન છે જાત માટે,
અદ્ભ રાખવા ઈન્દ્રિયોને વિનવશું.

(પૃ. ૪૦)

લાગણીને મેં ફરીથી ઘર ગણી.
-ને ગણ્યું છે તરવને મહેમાનમાં.

(પૃ. ૪૧)

પ્રભુપની વિફળતાને લીધે દિલીપ એક તરફ ભગવા
રંગ તરફ વળે છે તો બીજી તરફ શબ્દ-કવિતા-ગઝલ
તરફ વળે છે. પ્રિયતમાના બંધ દ્વાર એને પ્રિયતમાની
ગલીમાંથી શબ્દોના માર્ગ તરફ વાળી દે છે અહીં
દિલીપને વિપરીત અનુભવ થાય છે. પ્રિયતમાના બંધ
દ્વારની સામે અહીં શબ્દના સામ્રાજ્યમાં દિલીપનું
શાહી કાઠથી સન્માન થાય છે :

શબ્દમાં મારી સવારી આવતાં,
અર્થની તોપો ફૂટે છે માનમાં,

(પૃ. ૪૧)

પછી તો શબ્દ-કવિતા ગઝલ સાથે એવો તો
ઘરોબો બંધાઈ જાય છે કે—

હું ગઝલમાં ને ગઝલ મારા મહી,
નાખીએ યાસા પરસ્પર દાવામાં,

(પૃ. ૪૪)

દિલીપ પ્રિયતમાને ગઝલ સાથે સરખાવી જુએ છે,
અને પછી પ્રિયતમાના સ્થાને ગઝલને સ્થાપીને બેઠેકર
થઈ પોતાની જાત ગઝલને હવાલે કરે છે :

કેમ હલચલ આમ મારામાં મચી છે ?

ક્યાં ગઝલ સાથે તને સરખાવવી છે ?

(પૃ. ૫૫)

સળગતો પ્રશ્ન છતાં બેઠેકર છું કારણ કે
ભલે હું ઊંઘતો, જાગે છે ગઝલ મારામાં.

(પૃ. ૪૪)

ક્યારેક વાતચીતમાં, દિલીપને ચીડવવા જ ખાસ
તો, આપણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો હોય કે ‘ગઝલ
એટલે શબ્દોની ગોઠવણી’ તો દિલીપ ખરેખર ચિંતાય
છે. કારણ કે એ કાવ્ય-સર્જનને અતિ ગંભીર પ્રવૃત્તિ
ગણે છે. દિલીપ જે ભૂમિકાએ પ્રેમ અને આધ્યાત્મિકતાને
સાંકળે છે એ જ ભૂમિકાએ એ પ્રેમ અને કવિતાને
પણ સાંકળે છે. પ્રેમ અને આધ્યાત્મિકતા તથા પ્રેમ
અને કવિતાને એકસાથે મુક્યા પછી એ જ્યારે
આધ્યાત્મિકતા અને કવિતાને એકસાથે મૂકી આપે છે
ત્યારે એક વર્તુળ પૂરું થાય છે, દિલીપની અનુ-
ભૂતિની સચ્ચાઈ પ્રગટી આવે છે :

અહીં હું મુક્ત મને કાવ્યયોગ માણી લઉં,
મને ય. દોલતું તે તરવ પ્રગટ મારામાં.

(પૃ. ૪૪)

દિલીપની ગઝલોમાં પ્રેમની-નિષ્ણ પ્રેમની-વાત આવે
છે. એટલા જ કારણમાત્રથી એ આપણને ગમે છે
એવું નથી ઉપર ટાંકેલા શ્રેયો વાંચતાં જણાશે કે સંવેદન-
ની સચ્ચાઈ, ભાષા-વિચારની સરળતા અને સફાઈ
તથા સાર્થક કલ્પન-પ્રતીકની યોજનાનો પણ એમાં
નાનોસૂનો ફાળો નથી; ઉપરાંત સીધી-સાદી વાતને
વળ શરૂાવીને કહેવાની આગવી છટાથી, સંવેદનની
તીવ્રતાથી, કલ્પનાન્તાવિનયથી કે ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા

આદિ અવકાશેના અપૂર્વ વિનિયોગથી આપણને આકર્ષી
લેતા દિલીપના આવા તો અનેક શે'શે ટાંકી શકાય: -

મારે તો સપાનું જ કડવું ફળ સ્વર્ગ,
તારે સપનાનાં જે પાછાં ફળ ઘણાં ?
(પૃ. ૧૮)

શું કહું હું આ સ્વયં-પર્યાપ્તતા,
જેની ખુદ તકતી થ સમસમતી રહે.
(પૃ. ૪૩)

મારું જ નામ તોડવામાં મસ્ત હોઈ' છું,
ક્યાંક તો હું ખુબ જયજયન હોઈ' છું.
કાળજી બનીને કોઈમાં ઊડયો છું ચોતરફ,
હું આજથી જ રીતથી ગંધર્વ હોઈ' છું.
(પૃ. ૩૬)

છાતીમાં ભુતિયા મકાન જેમ આજકાલ,
મધરાત જેવું શાવ અને દર્દ વાવ છે.
(પૃ. ૫૯)

તારા વિચાર મધ્યે હું ઊભો વિપાદગ્રસ્ત,
એ ચિત્રમાં દિવસો રૂપી રંગો પુરાવ છે.
(પૃ. ૫૨)

કોયલ માફક વીંજાયો હર અભાવ,
જવનું જાણે ઊઠેલા સોજ છે.
(પૃ. ૨૧)

અતરની જેમ દોસ્ત! કુતૂહલ ઊડી ગયું-
જાણે મને થ પૂમડું રૂપું જ ગણીને.
(પૃ. ૫૭)

દિલીપની ગરબોને પણ મર્ષાદાઓ નથી એમ નથી.
સર્જક-મયામણ ઓછી પડવાને કારણે બંને મિસરા સામાન્ય

થઈ જતા હોય એવું કે શે'રનો પહેલો મિસરો સંભળ્યા
પછી ઊભો થયેલી આપણી અપેક્ષા બીજે મિસરો સામાન્ય
આવવાથી ન સંતોષાય એવું પણ ક્યારેક બને છે :

ખીચી જરો એવી રીતે મારામાં ગરબ પણ,
જેવી રીતે કાદવમાં ખીચી જાય છે કમળ.
(પૃ. ૪૮)

ટૂંકી પાટી દુન્યવી હર માપણી,
કાળના રસમાં ડૂબી એક સાંકળી.
(પૃ. ૩૮)

જે કે અહીં કહેવું જોઈએ કે બીજા શે'રમાં છે
એ મર્ષાદા માત્ર દિલીપની નથી, કદાચ સ્વરૂપની છે.
સર્જકતા સ્વરૂપની મર્ષાદાને ઓળંગી જવામાં છે એ
ખરું, પરંતુ સિદ્ધાન્ત ગરબકાશોમાંથી પણ આજ
ઉદાહરણો મળી આવે છે. પૃ. ૨૧ પરનો
ગરબના એક શે'રનું ઉદાહરણ આપેલું છે.
એમાં પ્રાદેશિક ઉચ્ચાર પ્રમાણે 'કોરો'ના
સ્થાને દિલીપ 'કોરો' મૂકે છે (મુદ્દલદેવ હશે ?) તેથી
અર્થ પામવામાં મુશ્કેલી અનુભવાય છે. ઉપરાંત 'દમ
કાકયા કરે' જેવા શબ્દપ્રયોગ પણ સુભજ નથી લાગતા.
સત-દિ' દોડાવી એનો કેમ દમ કાકયા કરે ?
કસ્તૂરીને પણ હરસમાં કયાંય પણ ગમનું નથી ?
(પૃ. ૫૪)

જરૂરી સંદર્ભ ન આપ્યા હોય ત્યારે કે દિલીપ
પોતે જ પૂરો સ્પષ્ટ ન હોય ત્યારે એના કોઈ કોઈ
શે'રમાં કુબોધતા પ્રવેશી જઈ હોય એવું પણ બન્યું છે:
વલ્લયમાં બપો વેદના ઠાલવીયું,
હવે પૂજા માફક નથી કૃપાય જનું.
(પૃ. ૭૧)

ભરો શ્વાસ કે શબ્દમાં છિદ્ર પડશે,
હવાઓનું પણ હબનું-મળનું પ્રયોજો.

(પૃ. ૩૩)

થોડાક ફેરફાર સાથે મિસરાનું પુનરાવર્તન પણ દિલીપ-
માં જોવા મળે છે. અગાઉની ગઝલમાં વારંવાર આવી
ગયેલો એક વિચાર દિલીપ નીગઝલમાં પણ ફરી એક-
વાર ડોકાઈ જાય છે. અલબત્ત, એના નિજ, અનુભવ-
માંથી આ વિચાર આવ્યો હશે, તોપણ એ અતિ
સામાન્ય થઈ ગયો છે :

ના જાણ થાય એમ, સરકતા રહ્યા મિત્રો,
સારું થયું : એકાંતને પગભર કરી લીધું.

(પૃ. ૫૩)

દિલીપ પોતાની નિખાલસતાને ઉપસાવવા માટે
દોસ્તો પર ઉઝરડા કરે છે ત્યારે એ આપણને કવાનુભવ
કરાવવામાં પાછો પડે છે -

એટલે મારી નિખાલસતાને ગાળો ભાંડે,
દોસ્તોને ઘણુંય હોય છે સંઘરવાનું.

(પૃ. ૭૩)

દિલીપ છંદો પર સારો એવો કાબૂ ધરાવે છે. એ
મોટે ભાગે પ્રચલિત છંદોને જ અપમાં લે છે, છતાં
અભિવ્યક્તિની જરૂરિયાત મુજબ એ પ્રચલિત છંદમાં
છેલ્લે એક 'ગા' ઉમેરીને પોતાને અનુકૂળ એવું વાહન
ઉપજાવી લે છે -

ખૂબ સંભારી તને મં બહુ રહી છે,
નું હમેશાં છીપમાં મોતી બની છે.

(પૃ. ૬૭)

અન્યથા છંદો પર સારો કાબૂ ધરાવતો દિલીપ
સંગ્રહની ચોસકમાંથી બે-પાંચ ગંઝલોમાં છંદ માટે

બેકાળજી બતાવે છે ત્યારે નવાઈ લાગે છે. બે શ્વેર
જુઓ :

નદીની રેતમાં સ્મરતું નગર મળે ન મળે,
ફરી આ દૃશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ન મળે.

- આદિલ મન્સૂરી

આજ વરસાદ નથી એમ ના કહેવાય રમેશ,
એમ કહીએ કે હશે આપણે ભીના ન થયા.

- રમેશ પારેખ

આદિલ મન્સૂરી અને રમેશ પારેખે વધુ ખેડેલા
આ અલગ અલગ છંદોનું (ઘણીવાર રમેશ પારેખ
પણ કરે છે એમ) દિલીપ કોઈ વિચિત્ર પ્રકારનું મિશ્રણ
કરી નાખે છે -

તમામ સ્વર્ગ ને તમામ નરક મારામાં,
ફરીર મોજથી ફૂંકે છે ચલમ મારામાં.

(પૃ. ૪૪)

કોઈ કાલુ તળિયે વળી કોઈ કાલુ સપાટીએ,
શક્ય હો તેટલું પ્રસરીને તને ચાલી છે.

(પૃ. ૬૯)

દિલીપ ક્યારેક અણજાણપણે આવાં મિશ્રણ કરે
છે તો ક્યારેક જાણી બૂઝીને પણ છંદની અવગણના
કરે છે. નીચેની ગઝલ આખી વાંચતાં ખ્યાલ આવે છે
કે દિલીપના મનમાં 'ગાગા લગા લગાગા ગાગા લગા
લગાગા' છંદ છે. પરંતુ દિલીપનો કાફિયા-રદીફનો
પ્રેમ અને ભાવ માટેનો અહોભાવ છંદોભંગ કરાવીને
જ જરૂર છે -

પથરના નિખાલસ એવા ખારને ચાલીશું,
ચાલીશું હિમાવથને ગિરનારને ચાલીશું.

(પૃ. ૭૨)

દિલીપનું અનુસંધાન સ્પષ્ટપણે પરંપરા સાથે છે, આધુનિકતા સાથે નહિ, આધુનિકતાની ઓળખ માટે J. A. Cuddon દર્શાવે છે એવી વાસ્તવિકતાઓ દિલીપની ગજલોમાં ખાસિયત રૂપે ક્યાંય દેખાતી નથી—‘As far as literature is concerned modernism reveals a breaking away from established rules, traditions and conventions, fresh ways of looking at man's position and function in the universe and many (in some cases remarkable) experiments in form and style.’

દિલીપને નગર માટે અણુચમો છે. પરંતુ એટલા ઉપરથી જ એને આધુનિક કહી શકાય એમ નથી. કેમ કે એ અણુચમાની પાછળ ધીરુ પચીખ આધુનિક સર્જકો માટે જીવે છે એવાં કારણો નથી: “મંત્રસંસ્કૃતિ અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી માનવજાતે ભૌતિક સમુદ્ધિનાં એક પછી એક ધિખરે સર કરવા માઠ્યાં તેની વિપરીત અસરો કારણે મૂલ્યહીન, સવેદનશૂન્ય, માનવ-માનવ વચ્ચેના તથા માનવ અને સમાજ વચ્ચેના ભાવનાત્મક તેમજ ભાવનાત્મક સંપર્કો-સત્તુ યોગોના તિરોધાનમાં પરિપત્તી. આ બાંં સવેદનશીર સર્જકને ખટકવા લાગ્યું. આ બધું નગરવાસીના અનુભવ-ગત-નો વિષય બન્યું. આથી નગરવાસી સર્જકને નગર—મંત્રસંસ્કૃતિ અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ જન્મ્યાવેલા નગર-પ્રત્યે નફરત જાગી.” દિલીપના અણુચમાનું કારણ તે જુદું છે પ્રેમ માટેની અજાણ પાસ અને પ્રેમની અપ્રાપ્તિને કારણે જ એને તો નગર ગમતું નથી.

આ તરફમાં ને તરફમાં ક્યાંય પણ ગમતું નથી, અવગા થોડા નગરમાં ક્યાંય પણ ગમતું નથી (પૃ. ૪૪)

પ્રેમનું સ્વપ્ન આંખમાં લઈને ખરવાનું,
આ નગરમાં વિશેષ કંઈ જ નથી કરવાનું.
(પૃ. ૭૩)

આપણે ત્યાં ગુજરાતીમાં ૧૯૬૫ના અંકસાચી થયેલા ગજલના નવા પ્રવાહ સાથે દિલીપનો સંબંધ નહિવત્ છે. આદિલ, મનહર, વિનુ, મનોજ, રમેશ, ભગવતીકુમાર, અદમ, નયન, જયેન્દ્ર વગેરે ગજલજલ્દએ ગજલમાં વિષય, કાફિયા-રદીફ, પદ્ય-આ-મત્તા, છંદ પ્રતીક કલ્પન-પુરાકલ્પન, ઈન્દ્રિયલક્ષણ, શૈલી તેમજ ભાષાના કોને કરેલા આધુનિકતાના નિદર્શક પ્રયોગોથી દિલીપની ગજલો દૂર રહે છે. અપવાદરૂપે દિલીપ રવાનુકાઈ કાફિયાની રદીફશૂન્ય ગજલ (પૃ. ૨૩) કે સજ્જ મત્તા-ગજલ (પૃ. ૩૫) તારે છે; પરંતુ પ્રયોગ એ દિલીપનું સ્વભાવ-સહજ લક્ષણ લાગતું નથી.

દિલીપે પ્રસંગોપાત ગલી, મોતી, પરપોટા, પંચડા જેવા પરંપરાિત ગજલનાં પ્રતીકો; સૂર, વાય, ગઠવ શબ્દ જેવા આધુનિક ગઠરના પ્રતીકો અને બહુથા જળ, માછલી, પાનાજી-કૂનો કાચો, સાંજ, ગુફા, અથ સંખ, િમાવો, તુલસીની માળા, ભગવો રંગ, ધજા, કિલ્લો, લેસવ, કોટ-કાંકરી, હુરખા ઈતિવાસ, અને છૂંદણ, જેવા અવાચાને જ કવેમવંશો અનેવાં પ્રતીકોના વિનિયોગ પોતાની ગજલોમાં કરેલા છે. આ પ્રતીકો દ્વારા આધુનિકતાનો નહીં, પરંતુ દિલીપના પ્રેમની જ વિવિધ અનુભૂતિઓનો વિવિધ રૂપે બોધ થાય છે

દિલીપની સોસઠમાંથી એક ગઝલ નવ શેરનાં છે; જો ગઝલ સાત શેરની છે; આઠ ગઝલ છ શેરની છે. યુમ્માલીસ ગઝલ પાંચ શેરની છે અને નવ ગઝલ ચાર શેરની છે. આ આંકડાઓ જોતાં જણાશે કે શેર-સંખ્યાની ભાષ્યતમાં પણ દિલીપનું વલણ પ્રયોગાત્મક નથી. એ મોટે ભાગે માળ ઓળંગતો નથી. છતાં તાલી-તૂસીને ય પાંચ શેર કરવા જ એવું પણ એ નથી માનતો, એટલે તો એની નવ ગઝલ ચારચાર શેરની છે. આધુનિક ગઝલની ખાસિયતરૂપ પીછું, મોત, ઓટ, રેતી જેવી નામનાયક રદીક દિલીપ પ્રયોજતો નથી. 'હિમાળી' (પૃ. ૩૦) જેવી રસીખડી ગઝલ બાદ કરતાં એ મોટે ભાગે ક્રિયાપદ કે સહાયકારક ક્રિયાપદને જ રદીકરૂપે પ્રયોજે છે.

દિલીપ પ્રયોગો નથી કરતો એનું એક કારણ એ છે કે એને સ્વ-અભિવ્યક્તિ માટે પ્રયોગો અનિવાર્ય નથી લાગતા. મોતાની અનુભૂતિને સચોટતાથી વ્યક્ત કરવામાં ગઝલ પુરતી કાર્યસાધક નીવડતી હોય ત્યારે માત્ર દેખાદેખીથી કે કેવળ આધુનિકમાં ખપવાની લાલચથી પ્રયોગો કરવામાં દિલીપને રસ નથી. ગઝલ પરનો કટાક્ષ જાણી નાખીને લાભશંકર ઠાકરનું આ કથન જોઈએ તો, દિલીપને આવી કોઈ અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવી નથી એટલે એના માટે ગઝલનું પરંપરાયાત્ર સ્વરૂપ અનુકૂળ સાબિત થાય છે: "...આત્મસાત કરતાં કરતાં રચાયા હતા તે સ્તંભો કડકઝૂચ તૂટી રહ્યા છે આંતરિક શબ્દ ચેતનામાં, લય ચેતનામાં નિરાધાર છે બધું અંદર ગબડે છે, ખખડે, તૂટે છે, ચિરાય છે, અચડાય છે, પછડાય છે. આડું એવળું ઈશ્વરીધર ચિત્રવિચિત્ર સંકુલ, તેમાં ગીત-ગઝલનું સિમ્પલ ગાણું ગાઈ શકાય તેમ રહ્યું નથી, સર્જન." ૩

પ્રયોગો નહિ કરવાનું બીજું અને મહત્વનું કારણ એ છે કે દિલીપને ગઝલતા મિજાજમાં રસ છે. મિજાજ અજાણી જતો હોય એવા કોઈ પ્રયોગને એ આવકારતો નથી. ધીરેન્દ્ર મહેતાનું આ નિરીક્ષણ અહીં ઉપયોગી જણાશે: "(પ્રયોગો દ્વારા) ઉત્તમ કવિતા સિદ્ધ થતી હોય એવી રચનાનો કાવ્ય-સ્વરૂપે સ્વીકાર થશે, પરંતુ એ રચનાનો ગઝલરૂપે—એક વિશિષ્ટ કાવ્ય-સ્વરૂપ તરીકે સ્વીકાર કરવામાં મુશ્કેલી પડશે." ૪ દિલીપની રચનાઓનો ગઝલરૂપે સ્વીકાર કરવામાં આપણને સહેજે ય મુશ્કેલી પડતી નથી. કેમકે એની ગઝલોમાં મિજાજ અકબંધ જાણવાઈ શક્યો છે.

દિલીપનું અનુસંધાન પરંપરા સાથે છે એનો અર્થ એ નથી કે દિલીપ પરંપરામાં સમાઈ જાય છે. ખરું જોતાં દિલીપમાં પરંપરા વિકસે છે. પરંપરા વિષય અને નિરૂપણરીતિની સાથે દિલીપ પોતાનું અંગત દર્દ, કેટલાંક નવાં કલ્પનો-પ્રતીકો અને વાતચીતની ભાષાની સ્વાભાવિકતા તેમજ અભિવ્યક્તિની આગવી છટાઓ ઉમેરીને તેમનો સમન્વય સાથે છે. અને એ દ્વારા ગઝલને તાજગી આપે છે.

દિલીપની ગઝલો પાંચતાં ગઝલકાર કલાપીનું પણ સહેજે સ્મરણ થઈ આવવાનું. બંનેના જીવન અને કવનના કેન્દ્રમાં પ્રેમ છે અને ગઝલ એમના બંનેના પ્રેમની અનિવાર્ય અભિવ્યક્તિ બને છે. પરંતુ દિલીપની ગઝલોમાં કલાપીની ગઝલોમાં જેવા મળે છે એ જીવન-જગન-મરણ વગેરે વિષયક પ્રશ્નો વિચારો કે તારણો નથી. બંને લાગણીથી દોરવાઈને ગઝલ લખે છે, પરંતુ દિલીપની ગઝલોમાં કલાપીની 'મસ્તી' નથી અને એથી જ કલાપી જેવી સ્વરૂપની અતવસ્થા કે ભાષાની અસુધડતા પણ નથી. દર્દ બંનેની ગઝલોમાં છે, પરંતુ 'ઈશકે

મિજનમાંથી 'ઈરકે-હરીશી'માં કુખાંતરિત થતાં ક્વાપીના પ્રેમનું દર્દ ઉપશમન સાધે છે. જ્યારે દિલીપ એકવાર ઈશ્વર તરફ જઈને પાછો વળે છે. એટલે એનું દર્દ બેરૂપ છે, ધૂંટાય છે ચંદ્રમાન થેક ક્વાપી માટે લખે છે: "એમની આ ગરબોમાં શરાબ ને સાકી, ચમન ને ગુલ, ખાર ને બેળર, સજ ને કજ, લાલ્હી ને પાની - આ બધું મમલખ છે મનઝ માટેનો નેપાર મચાલો - એ માટેનો મિજન - નાટકિયો લાગે એ વડનો મિજન - એ પણ ક્વાપી પાસે ડાગર છે. ક્વાપી ગરબના આમરસ્ટે સરિયામ રસને ચાલે છે. એમાં બુધી ક્વાપીની અવારનવાર પ્રગટ થતી નિજ લાલ્હી છે." પ આ સંદર્ભમાં જોતાં દિલીપે નેપાર મચાલનો ઉપયોગ કર્યો નથી એનું દર્દ પણ પોલીકું છે, એનો મિજન પણ પોલીકો છે ગરબના આમ રસને ચાલવાને બદલે એણે પોતાની આગલી કેટલીકંડરી લીધી છે.

સમગ્ર રીતે જોતાં, ૧૯૯૫ના અરસામાં ગરબમાં આવેલાં પરિવર્તનોને નહિ સ્વીકારીને, મરીઝ, યુન, સીફ, બેફામ વગેરેની પરંપરાને દિલીપ આગળ વધારે છે એનું સૌથી વધારે સામ્ય મરીઝ સાથે છે. મરીઝની ઈશ્વર આસ્થા, સુરાપ્રીતિ કે જમન અને જમતના લવ-લાસો વિશેના પ્રતિભાવો અહીં નથી, પરંતુ મરીઝમાં જોય મજલી પ્રેમની સૂક્ષ્મતા અને હિંદુસ્તાન દિલીપને ગરેરો નાતો છે. દિલીપમાં એની પોલીકી અને કલાત્મક અનિવચ્ય છે. આપણને સાચી મજલો મજલી હોય તો પછી તે આધુનિક છે કે નહીં તેની શી કિમ્ત!

૧ A Dictionary of Literary Terms by J. A. Cuddon, Page-399.

૨ સમગ્રલીન કવિઓ-ધીરુ પરીખ, પૃ. ૩

૩ સર્જકની આંતરકથા-સી. ઉમાશંકર જોષી, પૃ. ૫

૪ કવિલોક, ભુવાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૦, પૃ. ૧૨૫

૫ કવિલોક, જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫, પૃ. ૨

‘અગોચર ફેરા’ ❀

શ્રી ભગવતીકુમાર પાઠકનો આ પહેલો ગ્રંથસંગ્રહ છે. સંગ્રહનો પૃષ્ઠની સંખ્યા છત્રીસની છે, અને એટલી જ સંખ્યા છે ગ્રંથોની. આ સંગ્રહમાંની ગરબો પર પરંપરા ગુજરાતી અને ઉર્દૂ ગરબોનો શ્રેય પ્રભાવ દેખા છે. બાકાની ક્યાસ સત્ત્ર નાંતી હોવા છતાં વિવિધ બહેરો અને રહીશ-કાશિયા પરની કવિની કાવટને કારણે આ ગરબો વાંચી શકાય એવી બની છે. પરંપરામાંથી આવતા હોવા છતાં પોલીકી અભિવ્યક્તિને કારણે આસ્વાદ્યમ બની શકતા હોય એવા કેટલાક મિમજનસભર શેરના અપવાદ અહીં છે.

એ આંખની કામત ઝોલી નથી જરાયે,
આજ બધાં નમાજી કાફર બની જવાના.
(પ. ૩૦)

તે તારી જવાનીથી બહુ દિલ દુભાવ્યાં,
હજી એ દુઆ છે કે બહેતર બની જા.
(પ. ૨૩)

કાલુજી જગજાગે કાશિયાપર ક્યાસાવિહાર મજલની
ત્રીશીરતાને અનપેક્ષિત રીતે હળવી કરી નાખે છે:

‘અગોચર ફેરા’, પ્રકાશક : ભગવતીકુમાર પાઠક, સારંગ પોઠ કાશિજી હોટેલ, દરમ, પ. ૩૬, રા. ૧-૫૦

૫૪] કવિલોક ભુલાઈ-ઓગસ્ટ

રીતે જાતન સાચવો ના ખખને,
તમે ઉતારાશે હું ખોટા મણિ છું.
(પ. ૧૪)

રમરણો તો દેવચક્રી ને લાગણીથી સેલાં,
બેનર સમાક્ષવાને ગાફલ બનીને આવો.
(પ. ૭)

તાલમેલિયાં ગરબોના બેકકણાં જવા શેરો વચ્ચેથી
ક્યારેક આપણને ફાગુલર શેરો લે એવા શેર પણ
હાથ લાગે છે :

ઈશ્વરના લાથો આજા છે.
ફૂલ થડે તો પડ્યાં આંટણ.
(પ. ૩૬)

ફૂં કાણ છું હજારે યુગથી સવાલ છે,
તારી નજર મળી ને ઉતર મળી મયો.
(પ. ૧૬)

પૂરતી માવજત લઈને શ્રી પાઠક પોતાના પ્રતિભા
બીજને વિસ્ફારી શકે એવી શક્તિપ્રાપ્ત છે એટલી
આશા તો આ સંગ્રહ વાંચનાં જરૂર જણાય છે.

વેદનાનો આનંદ

સુધીર દેસાઈ

‘બાલી કરેલું’ ઘર દૂરથી જોતાં

ત્રીજે માળે અધખૂલી દીકી એક બારી; પ્રવેશું
ત્યાંથી મારું મન ભીતર...
મારી એકંદે રહી નહિ નિશાની, છત્રી ના, ન સોફા;
છુટ્ટા, વાયુ સહ રમત ખેલ્યા કરે, કાગળો ના;
અર્ધા ખુલ્લા પકન કરતાં એમ ને એમ મૂક્યા
અંશેયે ના, કપ નહિ; વધી ચા પરે બાઝતી ના

માખો; તેજે રજનીભર વાંચું, ન એ લેમ્પ; રાત્રે
એકાંતોમાં સતત ધબકી શાંતિમાં સાથ દેતો
ડબ્બો જૂનો પણ નથી ઘડીતો; અહીં ના રહ્યાં છે
પૂર્ણો મારાં ઝૂલે વગગણીએ; ન ટેલેન્ડર છે,
તેમાં જોતાં ગિરિધર. થઈ બહાવરી શધિકાની
ખેંચી લીધી મનભર છત્રી...

વાયુ હલેરે, અધખૂલી રહેલી વસાતાં જ બારી
પુરાયેલું મુજ મન મૂડી ચાલવાને મથું. હું!

ચિત્ર સોદી

કલ્પના

શીર્ષકના શબ્દોની જ થોડી વાત પ્રથમ
કરીએ તો, ‘ઘર’, ‘બાલી’ અને ‘દૂરથી જોતાં’ ભાવક
ચિત્તમાં એક વિશિષ્ટ વિચારશૃંખલા જન્માવે છે. ‘ઘર’
એટલે દુનિયાનો છેડો. આપણે ‘ઘર’માં આખા
દિવસનો થાક ઉતારવા પાછા ફરીએ છીએ. જ્યાં
આપણને આપણા સ્વજનો, આપણી અંગત-અનંગત
વસ્તુઓ ને આપણું નિત્ય વાતાવરણ, અરે, આપણી
જાતેય પાછી મળે છે!

પણ આ ઘર હવે બાલી કરી દીધું છે. હવે
આપણો ત્યાં કોઈ અધિકાર નથી. હવે એ અન્યની
માલિકીનું છે. એટલે એને દૂરની જ જોવાનું છે. હવે
ત્યાં માત્ર સ્મૃતિ જ છે, એ સિવાય આપણું ત્યાં
કશું નથી. જે એકદા આપણું ઘર હતું ત્યાં હવે મન
ચહે ત્યારે જઈ શકાતું નથી!

અને આપણે ત્યાં જઈએ છીએ — મનથી. ત્યાં
ઘટેલા પ્રસંગો ફરી માનસિક રીતે માણી લેવા આપણે
ફરી ત્યાં જઈએ છીએ. જેને એક વખત આપણે

આપણું કહેતા હતા તે ઘર પાસેથી પસાર થતી વખતે
સ્વાભાવિક રીતે જ આપણી નજર એના તરફ જાય,
કવિ કહે છે —

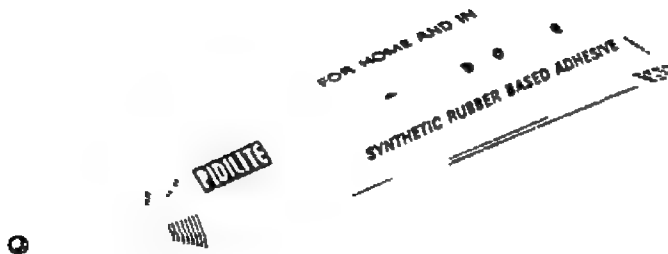
‘ત્રીજે માળે અધખૂલી દીકી એક બારી; પ્રવેશું
ત્યાંથી મારું મન ભીતર...’

કવિમન બારી વાટે અંદર પ્રવેશે છે. દરેક વસ્તુમાં
મનથી જ પ્રવેશવાનું હોય છે...મનની ગતિને કોઈ
અવરોધ નથી...અંદર પ્રવેશી ઘરના એ જ જૂના
વાતાવરણને જોવા અંજો છે...અને માનસિક ધક્કો લાગતાં
ઉપાડેલ બીજે પગ અચ્ચર જ રહી જાય છે. આ ઘર
હવે મારું? ના, એ તો અન્યનું, અને ઉપાડેલ પગ
અચ્ચર રહી જાય એમ પંક્તિ પણ હવામાં અચ્ચર જ
રહી ગઈ છે.

બહારથી માણસ ઘરમાં પ્રવેશે ત્યારે ક્ષણાર્ધ કંઈ
દેખાતું નથી એનો અનુભવ કરાવવા પણ જાણે કવિએ
‘ભીતર’ શબ્દ આગળ પંક્તિને અધુરી છોડી દીધી છે!
વળી ત્રીજી રીતે જોઈએ તો વર્તમાનમાંથી કાળ્પનાવક

અવૂટ જોડાણ

ફેવિલોન્ડ

ફેવિલોન્ડ એડહેસિવના

નિર્માણકાર્યોનું નવું ઉત્કૃષ્ટાવન

ફેવિલોન્ડ એડહેસિવ એક અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને શક્તિશાળી એડહેસિવ છે. આ એડહેસિવ એક સ્વચ્છ અને સરળ એડહેસિવ છે. આ એડહેસિવ એક સ્વચ્છ અને સરળ એડહેસિવ છે. આ એડહેસિવ એક સ્વચ્છ અને સરળ એડહેસિવ છે.

ફેવિલોન્ડ એડહેસિવ એક સ્વચ્છ અને સરળ એડહેસિવ છે. આ એડહેસિવ એક સ્વચ્છ અને સરળ એડહેસિવ છે.

આપણે તમારે ચોંટાડવા હોય
આમરું રબર

રેકડીન

ફેવિલોન્ડ - ચોક્કસ એડે, મજબૂત એડે

ફેવિલોન્ડ નિર્માણ - પિડિસાઇટ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ

© ફેવિલોન્ડ એડહેસિવ એડે - એડે, ફેવિલોન્ડ એડે - એડે

કવિલીક

ગજરાતી સાંપ્રતીક કવ્યપત્ર

સંસ્કૃત

સંસ્કૃત સાહિત્ય

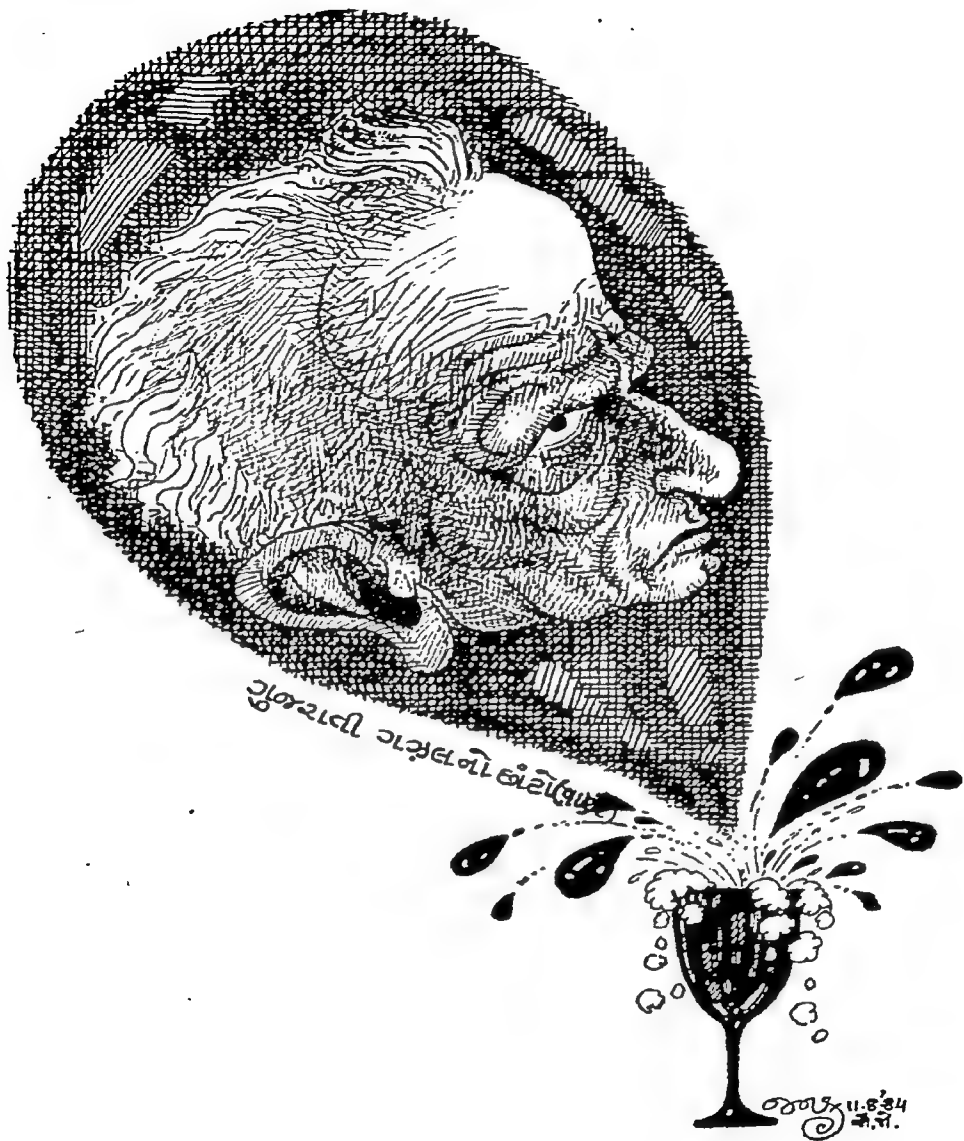
સંસ્કૃત

સંસ્કૃત સાહિત્ય

સંસ્કૃત

સંસ્કૃત

સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્થા સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્થા સંસ્કૃત સાહિત્ય સંસ્થા

અમૃત ધાયલ

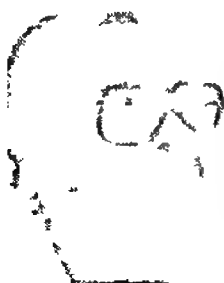
શ્યામ નિયસિધાજી

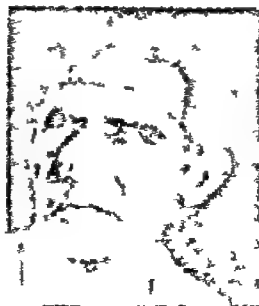
વાસદેવ નિર્ભય

વાસદેવ મેહી

મોહન દાબ

અનુર્ગન ડાસરી

મોહન કરપના

શશિર વિ. સં. ૨૦૪૨

કવિત્નોક

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૫

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्म एधि ।

કાવ્યાર્થ

કાવ્યની સમગ્ર અસર, સમગ્ર કાવ્યવિષયનું એક એકમ તરીકે સંકલ્પ, કાવ્યનો મૂક, કાવ્યનો વાચકની ચેતના સાથે સધાતો સંવાદ, કાવ્યમાં વ્યક્ત થતો કવિનો મિશ્નજ - આવાં ગમે તેટલાં ડીમડીમ જ્વેરશોરથી વગાડીએ પણ કાવ્યનો જન્મ છેવટ તો ભાષામાં, સંજ્ઞાઓના સ્તરે, વાક્યોના સ્તરે જ થતો હોય છે. જે સંજ્ઞાઓ, જે ભાષા, વાક્યોમાં, વિધાનોમાં સંયોજિત થઈ હોય તેના પ્રાથમિક અર્થો અને તેમાં પડેલા સંકેતો દ્વારા વિસ્તરતી અર્થઅભાયાઓની ક્ષિતિજોને સાવ બાજુ પર રાખી, સાવ ડિસ્કાઉન્ટ (discount) કરી, કાવ્યાનંદ કેવી રીતે માણી શકાય? પત્તાના મહેલને પંજુ આખરે તો નક્કર ધરાતલની જ જરૂર પડતી હોય છે. કાવ્યના પ્રાથમિક અર્થ, અંગ્રેજીમાં જેને ગદ્યાત્મક અર્થ, પ્રોઝ મીનિંગ (prose meaning) કહે છે તેને બાજુ પર રાખવો શક્ય નથી જ નથી. કાવ્યમાં પડેલાં સૂચનોને લક્ષમાં લઈ લક્ષણ, વ્યંજના, પ્રતીકાત્મક, સાંકેતિક વગેરે અનેક અર્થોનાં અનેક સ્તરોને કાવ્યના વાચ્યાર્થના ધરાતલ પર જ ગોઠવવાં પડે. આવા ધરાતલની નક્કરતા જ અન્યથા નિબંધ અર્થસ્તરો અને અર્થઅભાયાઓનું આલંબન બની શકે.

ભાલચન્દ્ર

('એતદ્' ૮૩-૮૪માંથી)

અખાનાં છપ્પાના પાઠ અને અર્થ-૬

- શિવલાલ જૈસલપુરા

[પ્રતાપી ચાલુ]

૪૩

સૂધું કહેતાં ન માને દુઃખ,
પણ વહેતે જળે નહિ દીસે મુખ.

ટેકાએ જાસે જેવું જ્યા,
અણુદેરાએ પામ્યા વ્યથા.

જ્ઞાન એક સઘળે પિંડ વસે,

પણ અખા કૃત્યની પૂજા હશે. ૪૦૭

હ અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં પહેલી લીટીમાં 'સૂધું' કહેતાંમાં માને દુઃખ' અને ત્રીજી લીટીમાં 'જ્ઞાન એક સઘળા પંડ વિષે' એવા પાઠ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૨, ૩, ૬ અને ૭ નીચે 'કહેતાં (૩, ૭ તામા) માને દુઃખ', સંજ્ઞા ૨ અને ૬ નીચે 'પામે વૃથા' અને સંજ્ઞા ૬ અને ૭ નીચે 'સઘલા... વિષે' પાઠાન્તર નોંધ્યા છે. ઉ.એ નહિ એવેલ કાં ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬માં 'સૂધું' કહેતાંમાં-કેડતામાં-કેડેતામાં માને દુઃખ' અને 'પામે વ્યથા' પાઠ છે કાં ૩૬૨માં 'જ્ઞાન એ સઘલા પંડ વસે' અને કાં ૮૨૬માં 'જ્ઞાન એ સઘલા પિંડ વિષે' પાઠ છે. ઉ.એ નોંધ્યા નથી પણ તેમની સંજ્ઞા ૨ અને ૩ વાળી પ્રતોમાં અનુક્રમે 'જ્ઞાન એ સઘલા પિંડ વસે' અને 'જ્ઞાન એ સઘલા પંડવ વિષે' પાઠ છે.

ઉ.એ 'ટેકાએ' એટલે 'કરવાથી' એવો, એકમાત્ર શબ્દનો અર્થ આપ્યો છે.

ત્રિ.એ આ છાપાનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે આપ્યો છે : "આ સીધેસીધી હકીકત તને કહેતામાં તું દુઃખ પામે છે, પણ સમજ લે કે વહેતા પાણીમાં માણસને પોતાના મોંનું પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી પણ પાણી સ્થિર હોય તો તેમાં અર્થાથ-મોખધુન-પ્રતિબિંબ દેખાય, પણ તે સ્થિર ન હોય તે પ્રતિબિંબ જોવા મળીએ તો ખીણ પામીએ. (સંજ્ઞા-૨ના વહેતા જળમાં જોવાથી આત્માનું પ્રતિબિંબ ન દેખાય. સંસારની ઉપાધિઓથી પર બની સ્થિર હૃદયથી સાચા જાતવત્ત્વ કરે તો તે આત્મસ્વરૂપ જોઈ શકે) સઘળા દેહની બાબતમાં જાણવા જેવું કે મેળવવા જેવું જ્ઞાન આ એક જ છે. પણ જગતમાં શાસ્ત્રોએ ઉપદેશલ ધર્મકર્મોની પૂજા છે-તેમનો જ આદર કરાય છે."

પરંતુ આ અર્થ કે ગદ્યાનુવાદથી છાપાનું તાત્પર્ય કે રહસ્ય સ્પષ્ટ થતું નથી. તે માટે ઉપરના - ૪૦૬ કા - છાપામાં આવેલ 'ઉલટ સાધના'ના ફરેલા અર્થને પ્રથમ તો ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. ઉપરાંત 'સૂધું' કહેતાં ન માને દુઃખ'ને સ્થાને 'સૂધું કહેતામાં માને દુઃખ', 'જ્ઞાન એક'ને સ્થાને 'જ્ઞાન એ', તેમજ 'પિંડ વસે'ને સ્થાને 'પિંડ વિષે' એ પાઠ પણ યોગ્ય જણાશે. 'જ્ઞાન'નો 'સમજવા જેવી વસ્તુ' એવો અર્થ સ્વીકારવો પડશે

આ રીતે આ છંપાનો અર્થ આવે થશે :
 “સીધું-સાચું કહેતાં તું દુઃખ પામે છે પણ વહેતા
 પાણીમાં માણસને પોતાના મુખનું પ્રતિબિંબ દેખાતું
 નથી, તેવી રીતે જગત તરફ વહેતી વૃત્તિઓના
 પ્રવાહમાં આત્મદર્શન થતું નથી, પાણી સ્થિર હોય
 તો વસ્તુ(પદાર્થ)નું ખરાબર પ્રતિબિંબ દેખાય
 છે પણ પાણી અસ્થિર હોય તો પ્રતિબિંબ ભેવામાં
 મુશ્કેલી પડે છે, તેવી રીતે વૃત્તિઓ સ્થિર હોય તો
 પરમ તત્ત્વ-આત્મતત્ત્વ-નો અનુભવ થાય છે પણ
 અસ્થિર હોય તો ભલટાની પીડા ભોગવવી પડે છે.
 સમજવા જેવી વસ્તુ એક જ-આત્મા-છે અને તે
 સધળા દેહમાં વસે છે. પરંતુ તેને બદલે ધર્મના
 બાહ્ય ક્રિયાકાંડનો આદર કરાય છે.”

૪૪

દીકાને વળગે સહુ ભૂર,
 વણદીકું વેધે તે શૂર.
 દષ્ટિપદારથ જૂઠો થશે,
 વૈકુંઠ આદ્ય સર્વે જશે.

ધ્યાન ધર્યે દીસે જન્મળ,

અખા નોહે એ હરિની ભાળ. ૪૦૯

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે, સ.માં ‘વૈકુંઠ’
 આવે ને સ્થાને ‘વૈકુંઠાદિ’ છે. ત્રિ.માં ‘દષ્ટિ-
 પદારથ જૂઠો થશે’ ને સ્થાને ‘દ્રષ્ટ પદારથ
 ભેયું થશે’ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૨, ૩, ૬ અને ૭
 નીચે ‘જૂઠો થશે ને સ્થાને ‘ભેયું થશે’ પાઠનંતર
 નોંધેલ છે અને ૩૧૦ ૩૪૯ અને ૩૬૨માં પણ
 ‘ભેયું થશે’ છે.

ઉ.એ ટોઈ શબ્દનો અર્થ આપ્યો નથી.

સ.એ ‘ભૂર’ નો ‘ભૂરખ’ એવો અર્થ આપ્યો.

છે. ત્રિ.એ ‘ભૂર’ નો ‘ભૂખ’ અને ‘ભાળ’ નો
 ‘પતો, ઠેકાણું, દર્શન’ એવા શબ્દાર્થ આપ્યા
 છે ને ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે : “હે ભૂખ!
 તું જેને જુએ છે તેને જ શા માટે વળગે છે ?
 શૂર તો તે છે કે જે નજરે દેખાતું નથી તેને
 વેધે છે - તેને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવે છે, આંખે
 દેખાતા પદાર્થ તે મિથ્યા તમારો થશે. ‘સ્વર્ગ’
 વૈકુંઠ આદિ બધાં ટળી જશે. ધ્યાન ધરતી વખતે
 બધી જન્મળ દેખાય છે પણ તે કાંઈ હરિની
 ભાળ નથી.”

આમાં બીજી પંક્તિના ‘જૂઠો’ અને ‘ભેયું’
 ધ્યાન ખેંચે એવા પાઠ છે. ‘જૂઠો’ અને ‘ભેયું’
 ‘એટલે સાચા કે સનાતન નહીં, નાશવંત. બંનેના
 અર્થ સરખા છે. પણ ‘ભેયું’ ૧૧માંથી ૬ પ્રતમાં
 છે ને આ અર્થ નવી અર્થછાયા સાથે અહીં વપરાયો
 છે એ દષ્ટિએ એ સ્વીકારવો જોઈએ.

ત્રિ.એ કરેલા છેલ્લી બે પંક્તિના અર્થ છંપાના
 તાત્પર્યને ખરાબર રજૂ કરતા નથી. છેલ્લી પંક્તિમાં
 ‘ધ્યાન ધર્યે’ નો ‘ધ્યાન કરતી વખતે’ એવો
 અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં ‘ધ્યાન’ શબ્દ
 ‘એકાગ્રતા’ નહિ પણ ચિંતન કે વિચાર કરવાના
 અર્થમાં વપરાયેલ છે.

૪૫

સદ્વિચાર તે સાચી ભક્તિ,
 જેણે જીવશિવની લહીએ વ્યક્તિ.
 જીવશિવ તણું લહું હેત,
 તે પોહોતો બ્યાં વેદ કહે નેત.

એમ ભક્તિ આવે કણસડે,

નહિ તો અખા જુગ જુગ રડવડે. ૪૧૭

ઉંમર ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે ત્રિમા બીજી લીટીમા 'હવે શિવ તણુ સહુ હેત' અને 'તે પોહોતુ' એવા પાઠ છે, જ્યારે ત્રીજી લીટીમા 'કણુસડે'ને સ્થાને 'કણુસસડે' એવો પાઠ છે સમા 'કણુસડે'ને સ્થાને 'કણુ સડે' પાઠ છે ૬૧૦ ૩૪૯ અને ૩૬૨મા 'સડીએ વ્યક્તિ'ને સ્થાને 'સડીયે યુક્ત' છે

૭ ઉએ શબ્દાર્થ આપ્યા છે "વ્યક્તિ-વ્યક્ત (સ્પષ્ટ) થયુ તે હેત-હેતુ, કારણ પોહોતા-પહોચ્યો કણુસડે-કણુસસે ઊડને કણુસતુ આવે તેમ" સ એ 'કણુ સડે'નો 'કણુ સડવાથી-હવની મમતા સરવાથી નવો અકુર ફૂટે છે' એવો અર્થ આપ્યો છે ત્રિએ શબ્દાર્થ આપ્યા આપ્યા છે "વ્યક્ત્ય-વ્યક્તિ, અપષ્ટતા હેત-ભાવ કણુસસડે કણુસસે, ઊડમાથી કણુસતુ બહાર આવે એવા સહજ ભાવે" પણ ગદ્યાનુવાદ આપ્યો કર્યો છે "સદ્વિચાર-કેવળ પરમાત્મા જ સત્ય છે એવો વિચાર-એ જ સાચી ભક્તિ છે એ વિચારથી જીવ અને શિવની એકતા સમજાઈ જાય છે હવે શિવભાવ કેળવ્યો કે વેદ જોને 'નેતિ' 'નેતિ' કહી હાથ ખ યેરે છે ત બ્રહ્મને પમાય છે આમ ઊડમાથી કણુસતુ બહાર આવે તવા સહજ ભાવે ભક્તિ આવે છે નહિ તા હવ યુગેના યુગ સુધી રવડચા કે અટનાયા કરે છે'

તવાઈની વાત એ છે ત્રિએ ટિપ્પણમા 'વ્યક્તિ'નો અર્થ 'અપષ્ટતા' આપ્યો છે, જ્યારે ગદ્યાનુવાદમા 'એકતા' એવો અર્થ કર્યો છે જો કે આ અર્થ વધુ બધ બેસે પણ છે પણ તે માટે ૬૧૦ ૩૪૯ અને ૩૬૨ વાળો પાઠ 'યુક્ત' (યુક્ત્ય)=જોડાયું સંસ્કારવો જોઈએ

૪] કવિશ્રીઃ સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૫

બીજી લીટીમા 'હવશિવ તણુ સહુ હેત' એ પાડનો સુસંગ અર્થ થઈ શકતો નથી તેને બદલે 'હવે શિવ તણુ સહુ હેત' સ્વીકારવાની જરૂર છે તો જ તેનો ગરાબર અન્યથા 'તે પોહોતો' કે 'તે પોહોતુ' સાથે થઈ શકે છે

ત્રિએ 'હેત'નો અર્થ 'ભાવ' કર્યો છે, પણ અખો 'શિવ' શબ્દ બ્રહ્માના અર્થમા વાપરે છે, તે જોતાં ઉએ 'હેત'નો કર્યો અર્થ-'હેતુ' કે 'કારણ' અહીં જરાબર બધ બેસે છે કારણ એટલે મૂળ શિવને-બ્રહ્મને યોગખવાતુ મૂળ સાધન 'સમજ' કે 'વિચાર' છે તેનો અખાએ અહીં પુરસ્કાર કર્યો છે. બ્રહ્મને પામ્યા પછી સહજ રીતે ભક્તિ આવે જ છે, એમ કહીને અખાએ ભક્તિ કરતા સદ્વિચારને ચડિવાતો ગણ્યો છે

સ તો 'કણુ સડે' પાઠ અને તેનો અર્થ કોઈ રીતે બધ બેસે તેમ નથી.

૪૬

ભક્તિ જ્ઞાન કથે વેરાગ

અને દેહદર્શન તે ન કરે ત્યાગ.

ત્યહા લજે એ કે નવ ફો,

જ્યામ શુદ્ધ સુરા ઉપરથી બજે,

તેને અતર અગ્નિ ન લાજે કચમે,

ફોડટ દન અખા નિગમે ૪૨૧

ઉ અને સમા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે ત્રિમા પહેલી લીંગનો ઉત્તરાર્થ 'એ મિથ્યા ભાવણ ન કરે ત્યાગ' એ પ્રમાણે છે ઉએ સમા ૨, ૩, ૬ અને ૭ નીએ 'એ એ મીથ્યા (૩,૭ એ મીથ્યા) ભાવણ ન કરે ત્યાગ (૬મા 'ન' નથી)' એવા પાશંત્ત નોધ્યા છે. ૬૧૦ ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬મા પણ 'એ મીથ્યા ભાવણ ન કરે ત્યાગ' એવા પાઠ છે

ઉ.એ. આ પ્રમાણે શબ્દાર્થ આપ્યા છે : “દેહ-
દર્શન-દેહ સત્ય છે એવી દૃષ્ટિ. સુરા - દારૂ. નિગમે-
કાઠે, ગાળે.” ત્રિ.એ કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે
છે : “લક્ષિત, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની પોકળ વાતો
રૂપી મિથ્યા ભાષણનો ત્યાગ તું કરતો નથી. જ્યાં
સુધી એ ત્યાગ થયો નથી ત્યાં સુધી એ ત્રણમાંથી
એક પણ સિદ્ધ નહિ થાય. શુદ્ધ સુરા ઉપરઉપરથી
જ ખળે છે, તેની અંદર કેમે કયો અગ્નિ લાગતો
નથી. (લક્ષિતજ્ઞાનની મિથ્યા વાતો માત્ર આજ્ઞ
દેખાવ છે, જીવભાવ તો અંતરમાં કાયમ જ છે
એટલે) એ પ્રમાણે તું પોતાના દિવસો - આયુષ્ય
એળે ગાળે છે.”

ઉપરનો ‘દેહદર્શન ન કરે ત્યાગ’ એ પાઠ
અને ઉ.એ કરેલો તેનો અર્થ, ત્રીજી લીટીનો ‘અંતર
અગ્નિ ન લાગે કયમે’ એ સંદર્ભ જોતાં, ખંધ એસે
છે. પણ કુલ ૧૧ માંથી ૮ પ્રતમાં આવેલો ‘એ
મિથ્યા ભાષણ ન કરે ત્યાગ’ એ પાઠ, ‘કયે’
(માત્ર વાતો કરે) સાથે તેનો સંબંધ - સાતત્ય
જોતાં વધુ યોગ્ય લાગે છે. આ પછીના છપ્પા
૪૨૨માં અપાએ વધુમાં કહ્યું છે કે “વળત્યાગે દુગ્ધે
વૈરાગ, સદ્વિચાર જ્યારે આવ્યો લાગ” (કથાનો
ત્યાગ કર્યા વગર જ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય - જે માણસને
ભાગે સદ્વિચાર આવે તો) - એ જોતાં પણ આ
પાઠ પસંદ કરવા જેવો છે.

૪૭

એ રહેણી વિના કહેણી ને કયે,

મહી વિના પાણી જ્યમ મથે.

જ્યમ કાયલસુતને પાળે કાગ,

પણ વસંત રતે બીડી જાયે જાગ,

- લક્ષ વિના કહેણી જોઈ અથે,

લક્ષિત દંભ કુતર્ક જ્ઞાની લખે, ૪૨૪

ઉ. અને ત્રિ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. સ.માં
‘જ્ઞાની લખે’ને સ્થાને ‘જ્ઞાન લખે’ પાઠ છે. ઉ.એ
સંસાર ૧ નીચે ‘જ્ઞાન વ્યથે’ પાઠાન્તર નોંધ્યો છે.
૬૧૦ ૨૬૭ (ઉ ૨), ૬૧૦ ૩૩૬ (ઉ ૩), ૬૧૦ ૩૪૯,
૩૬૨ અને ૮૨૬માં પણ ‘જ્ઞાન વિથે’ પાઠ છે.

ઉ.એ ‘જગ’નો ‘જગ્યાએ’ અને ‘જ્ઞાની
લખે’નો ‘સમજે છે’ એવા અર્થ આપ્યા છે.
સ.એ ‘લખે’નો અર્થ ‘લક્ષે, માને’ આપ્યો છે.
ત્રિ.એ કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : “આચ-
રણમાં ઉનાર્યા વગર જ્ઞાનની જે વાતો કરવામાં આવે
તે દહીં વગર કેવળ પાણી મથરા - વલોવવા - જેવું
છે. (કાયલ કાગડીના માળામાં પોતાનાં ઈંડાં મૂકી
આવે છે. ઈંડામાં ભેદ ન હોતાં કાગડી પોતાનાં
ઈંડાં સાથે તે ઈંડાંને સેવે છે. ઈંડાંમાંથી બચ્યાં
જન્મે તેને કાગડી જ ખવડાવે છે. પણ બચ્યાં
બોલતાં થાય ત્યારે તેમની વાણીમાં થતા ભેદને લીધે
કાગડી કાયલનાં બચ્યાંને સીધાં કરવા મથે છે. આમ)
કાયલનાં સંતાનને કાગડી ઉછેરે છે, પણ વસંત
ઋતુ આવતાં ટહુકાર કરતાં કાયલનાં બચ્યાં (કાગડીના
ત્રાસથી બચવા) બીડી જઈ પોતાની સ્વતંત્ર જગ્યાએ
જાય છે. અપાએ જગતમાં અજ્ઞાનરૂપી ધ્યેય વગરની
મિથ્યા લક્ષિતજ્ઞાનની વાતો થતી જોઈ. એવા કુતર્ક
જ્ઞાનનું લક્ષ તો લક્ષિતનો દંભ છે, એ સાચી લક્ષિત
નથી.”

પરંતુ આગળપાછળના છપાનો સંદર્ભ જોતાં
‘રહેણી’નો અર્થ ‘આચરણ’ નહિ પણ ‘સદ્વિચાર
કે વૃત્તિની પરમતત્ત્વમાં સ્થિરતા’ (રહેણી, રહેઠાણ)

એવો અર્થ કરવો જરૂરી છે. બીજી પ કિતના દષ્ટાંતને ઓપાના વક્તવ્ય સાથે બધ મેસાડવાની જરૂર છે તે આ રીતે થઈ શકે : “કાશ્મીએ ઉઠેરેલાં કોપલના જગ્ગા વસંત ઋતુમાં પોતાની પાસેથી જીડીને બીજી જગાએ જતાં રહેતાં હેતરાય છે, તેવી રીતે ભક્તિ જ્ઞાનની વાતો કરનારા હેતરાય છે - તેમની ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થતી નથી.”

ત્રિ એ કરેલો ત્રીજી સીટીનો ગદ્યાનુવાદ ગરાગર સ્પષ્ટ નથી. તે આ પ્રમાણે જોઈએ : “પરં તત્ત્વ - જ્ઞાનને યોગજ્ઞવાના ધ્યેય વગરની ભક્તિજ્ઞાનની વાતો(કથાકીર્તન - ઉપદેશ વગેરે)ને અખાએ જોઈ ચકાસી છે (અને તેનું કથા પરિણામ આવતું નથી તેની તેને ખબર છે) ”

આ પછી ઉત્તરાર્ધનો ‘ભક્તિ દલ કુતર્ક’ જ્ઞાન લખે’ એવો પાઠ લઈએ તો તેનો આવો અર્થ થાય “અખો આવી (જ્ઞાન કથાઉપદેશમા રામનારી) ભક્તિને દલ અને આવા જ્ઞાનને કુતર્ક સમજે (લખે) છે ”

જો આ સ્થાને ‘ભક્તિ દલ કુતર્ક’ જ્ઞાન વિષે’ એવો પાઠ સ્વીકારીએ તો તેનો આવો અર્થ થાય “અખાએ આવા કથા-ઉપદેશ અને વાતોમા રચનારા જ્ઞાન વિષે કુતર્ક અને આવી ભક્તિ વિષે દલ જોયા છે.” ‘જોઈ’ પરથી ‘જોયા’ ક્રિયાપદ અડી પણ લાગુ પડી શકાય છે અખાએ પછીના જાણા ૪૨૬મા આ હકાકતને આ રીતે રજૂ પણ કરી છે ‘કુણ્દિ કુતર્કને જ્ઞાન જ કહે, વિષયો દલને ભક્તિ કરી મહે’.

ઉપરોક્ત ઉત્તરાર્ધમા (ઉ.મા) આવેલો ‘જ્ઞાની’ પાઠ સ્વીકારવાથી ઠાઈ સુસંગત અર્થ કરી શકાતો નથી

આટલી વિગત પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘જ્ઞાન લખે’ અને ‘જ્ઞાન વિષે’ એ બંને પાઠ સ્વીકારી શકાય એવા છે, પણ ‘જ્ઞાન વિષે’ એ પાઠ ૧૧માથી ૬ પ્રતમા છે એ નોંધવાનું છે.

૪૮

જનમ જાયાતુએ તડુ નવ ફરે,
તમ પ્રભવેતા કાઈપે નવ કરે
ફૂલ એકે નોહે તે વિષે,
એ અચિત્ય તડુ કેરા ફળ લખે
નિજપદ બેઠો રહે તે વીર,
નિત્યાન દ અખા છે ધીર ૪૨૯

ઉ.મા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે સમા પહેલી પ કિતમા ‘જનમ’ નથી, અને ‘જાયા તડુએ’ એમ બે શબ્દો છૂટા પાડેલા છે. ત્રિ.મા ‘(જનમ) તડુ જાયાએ તડુ નવ ફરે’ એવો પાઠ છે ઉ.એ સમા ૨, ૩ અને ૬ નીચે ‘જનમ જાયા તડુ ઈ(ઉછી)જા નબ્ય ધરે’ એવા પાઠાન્તર નોંધ્યા છે આ ઉપરાંત ફાં ૩૪૬ અને ૩૬૨મા ‘જનમ જાનાતડુ ઇજા નબ્ય ધરે’ અને ફાં ૮૨૬મા ‘જનમ જાયાતર ઇજા નબ્ય કરે’ એવા પાઠ છે

ઉ.એ ‘જાયાતડુ’ને ‘જાયામા દેખાતુ તડુ’ એવો અર્થ કર્યો છે અને સમજૂતી આ પ્રમાણે આપી છે ‘જાયામા દેખાતુ તડુ ફરે તેમ ખુદ તડુ ફરતુ નથી’. ‘જનમ જાયા તડુ ઇજા નબ્ય ધરે’ એ પાયાન્તરને તેમણે આવો અર્થ કર્યો છે “જાયા જૂળ તડુની ઇચ્છા ધારતુ નથી અથવા જાયા તડુ ઇચ્છા ધારતુ નથી .

ત્રિ એ શબ્દાર્થ આવા આવેલા છે : “તડુજાયા- તડુની જાયા. પાયાતર ‘જાયાતડુ’- ખૂબ જાણો

આપતું વૃક્ષ. અચિંત્ય-ચિંતવી ન શકાય એવું. લખે-લક્ષણ કરે, ખાયા." પોતે સ્વીકારેલા પાઠ અનુસાર તેમણે હપ્પાનો ગદ્યાનુવાદ આપેલો કયો છે : "જેવી રીતે વૃક્ષની છાયા ફરે તેવી રીતે વૃક્ષ પોતે ફરતું નથી. (તે તો પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર રહે છે.) તે જ રીતે બ્રહ્મવેત્તા (ખાવું પીવું બોલવું હસવું જેવી સામાન્ય ક્રિયાઓ કરતા દેખાય છે છતાં સર્વથા નિર્લેપ હોઈને બ્રહ્મપદમાં જ સ્થિર રહે છે. ફક્તની ધ્રુવછાયા એ) કશું કરતા નથી. કર્તવ્ય જ હોય એવું કશું કરવાપણું એમને નથી. એ તો અચિંત્ય બ્રહ્મવૃક્ષનાં ફળ ખાય છે. (બ્રહ્મો સ્થિતિમાં મસ્ત રહે છે.) તે નિજપદમાં-આત્મદશામાં-નિરંતર સ્થિતિ કરતો હોય તે વીર ધીર પુરુષ નિત્ય આનંદમાં જ રહે છે."

ઉ.એ 'છાયાતરુ'નો અર્થ 'છાયામાં દેખાતું તરુ' કયો છે, પણ એ અર્થ બરાબર નથી. (ખરેખર તો 'છાયાતરુ' એટલે વિશાળ છાયા આપનરું વૃક્ષ.) અને 'છાયાતરુ'નો આ અર્થ સ્વીકારીએ તો આ પાઠને ઉત્તરાર્ધના વક્તવ્ય સાથે બંધ બેસાડી શકાય નહિ. જો એ ગમે તેમ કરીને બેસાડવો હોય તો ત્રિ.એ કયો છે એવો ફેરફાર - 'છાયાતરુએ' - ને સ્થાને 'તરુછાયાએ' - કરવો પડે. જો કે આવો પાઠ કોઈ હસ્તપ્રતમાં નથી. વળી ત્રિ.એ 'બ્રહ્મવેત્તા' કંઈથે નવ કરે 'નો અર્થ 'બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મપદમાં જ સ્થિર રહે છે' એવો કયો છે પણ છેલ્લી લીટીના પૂર્વાર્ધ નિજપદ બેઠો રહે તે વીર 'નો એવો જ અર્થ થાય છે, ને એવો અર્થ તેમણે કયો પણ છે.

આ એક દેખીતી પુનરુક્તિ છે. ઉપરાંત પાઠમાં 'કાંઈથે નવ કરે' છે ને તેનો અનુવાદ ત્રિ.એ બ્રહ્મવેત્તા 'સામાન્ય ક્રિયાઓ કરતા દેખાય છે' એવો કયો છે, એય બરાબર નથી. એ જોતાં ત્રિ.એ પાઠમાં ફેરફાર કયો હોવા છતાં દૃષ્ટાંત અને વક્તવ્ય બરાબર બંધ બેસતાં નથી.

'ન્યમ છાયાતરુ ધ્રુવ છા નવ ધરે' એ પાઠનો ઉ.એ જે અર્થ કયો છે તેમાંના પૂર્વાર્ધમાં કતો 'છાયા ની સાથે 'ધારતું' ક્રિયાપદનો મેળ બેસતો નથી. ઉત્તરાર્ધના 'છાયા તરુ' એ શબ્દો ભેગા કરીએ તો અર્થ આ રીતે બંધ બેસે છે : "છાયા (આપનારું) તરુ (પોતે જગત ઉપર કરેલા ઉપકારના બદલાની) ધ્રુવ છા ધરાવતું - રાખતું નથી, એવી રીતે બ્રહ્મવેત્તા કોઈપણ પ્રકારની ધ્રુવ છા ધરાવતા નથી. તે ધ્રુવછારહિત - અમન સ્થિતિ ધારણ કરે છે." પછીનો બે લીટીનો અર્થ આવો થાય : "તે પ્રવૃત્તિથી નિર્લેપ રહે છે, ને અચિંત્ય તરુ-બ્રહ્મવૃક્ષનાં (બ્રહ્મ આપે તે) ફળ ખાય છે, એટલે કે બ્રહ્મ-હરિ રાખે તે સ્થિતિમાં રહે છે, એ વીર પુરુષ બ્રહ્મતત્વ(નિજપદ)-માં સ્થિર-સીન રહે છે અને એ વીર પુરુષ એનો નિત્ય આનંદ અનુભવે છે."

દૃષ્ટાંત અને વક્તવ્યનો મેળ અહીં બરાબર મળે છે અને અખાના તત્ત્વદર્શન સાથે સુસંગત એવો અર્થ અપામાંથી નીકળે છે. ઉપરાંત આ પાઠ કુલ ૧૧માંથી ૬ પ્રતમાં આવેલો છે, તે જોતાં તે ઇષ્ટ ગણાય.

ક્રમશઃ]

સિન્ધી કવિતા-૫૦૦ વર્ષ, ૫૦૦ કવિઓ

નામદેન તારાચ દાણી

કાઝી કાદનથી સચલ સરમસ્ત

કાઝી કાદન (૧૪૬૩-૧૫૫૧)

શાહ અબ્દુલ કરીમ (૧૫૩૬-૧૬૨૮)

શાહ ઇનાયત અદનાહ રિઝવી (૧૬૨૫-૧૭૧૩)

શાહ અબ્દુલ કાદી (૧૬૮૦-૧૭૫૨)

સચલ સરમસ્ત (૧૭૩૮-૧૮૨૯)

સિન્ધી કવિતાની પ્રથમ ત્રણ સદી સૂરી કાવ્ય પર પરાની છે તેમા સૂરી મનની સાથે સાથે વેદાન્ત નો પ્રમાણ પણ છે આ ત્રણ સદીમા ઉપર જણાવેલા પ્રમાણોના પાંચ મુખ્ય કવિઓએ ભારતીય હદ, દોહા તથા ચૌરસ અથવા તેના મિશ્રિત રૂપોનો ઉપયોગ કર્યો છે, જેને સિન્ધીમા 'બેત' કહે છે આ સમયે જ અથવા ભારતીય ભાષાઓમા રામ તથા કૃષ્ણ કાવ્ય પર પરા પૂરા વેગમા હતી, પણ સિન્ધીમા તેનાં દર્શન થતા નથી તે સિન્ધીની ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક વિશેષતા કહી શકાય

'કાઝી કાદન જે કલામ (૧૯૭૮)ના શ્રી ધીરે કક્કરે કરેલ સ પાદન પૂર્વે કાઝી કાદનના માત્ર સાત બેત પ્રકાશમા હતા, જે હવે ૧૧૭ થયા છે તાજે તરેના આ સંશોધનથી સિન્ધી કવિતાનો ઇતિહાસ ૨૦૦ વર્ષ પાછળ જાય છે સિન્ધીની સારા પ્રમાણ માં વિખિન અને અધિકૃત કવિતા આપનાર આ પ્રથમ મુખ્ય કવિ શુરુ નાનક મીરામઈ તથા સૂર દાસના સમકાલીન રહ્યા છે એમની ભાષા સરાવડી/સુલતાની ઉપરાત પંજાબી પ્રભાવવાળી સિન્ધી છે

કાઝી કાદન પછીના મુખ્ય કવિઓમા શાહ અબ્દુલ કરીમ(૧૫૩૬-૧૬૨૮)ના ૯૪ બેત અને

શાહ ઇનાયત અદનાહ રિઝવી(૧૬૨૫- ૭૧૩)ના ૪૬૯ બેત તેમજ ૪૨ વાર્ડ સહિત થયા છે અજન્ને કવિઓ સમસત કાઝી કાદનને અનુસરી છે

ઉપરના ત્રણ મુખ્ય આરંભિક કવિઓ પછી સિન્ધી કવિતાના ઇતિહાસમા ચમકાર થાય છે સિન્ધીના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ શાહ અબ્દુલ કાદી (૧૬૮૦-૧૭૫૨) આ સમયે આવે છે જેમને દેશ વિદેશના વિદ્વાનો ટુકડીદાસ તથા કાલિદાસ સાથે સરખાવતા રહ્યા છે શાહ જે રિસાલો 'મા સહિત એમના કાવ્યો દર્દી અને અશ્રેષ્ઠ ઉપરાત અન્ય ભારતીય ભાષાઓમા મળેદ અરે અનુવાદ પામ્યા છે તેના ગુજરાતી અનુવાદનુ કાવ્ય પણ ઘણા સમયથી ઘર્ષ રહ્યું છે

શાહ કાદી એમના પૂર્વેના શાહ અબ્દુલ કરીમના પ્રપૌત્ર શાહ હમીદના પુત્ર હતા ત્રીજા પ્રેમના આધારથી એમને થયેલો અનુભવ એક મોળા કાવ્ય સમુદાય પરિણમ્યો એમન કાવ્યસર્જન સંગીત પ્રધાન હોઈ લોકહૃદય ઉપરાત લોકમુખે વસેલ છે અંધાણ ચમન કદવાણ સોરઠ નયા રામકવિ જેવા ભારતીય રાજામા તે વિલાસિત છે લોકકથાઓ તેમના મુખ્ય આધાર છે સંગીત ઉપગત પ્રકૃતિ દર્શન, ભક્તિભાવ તથા પ્રશંસાવાદી સૂરો તેમના કાવ્યના મુખ્ય વિલાસો કહી શકાય સૂરીનાદ સાથે તેમના કાવ્યમા વદાન્તનો પ્રભાવ પણ રહ્યો છે સૌ દર્દીના અનન્ય પૂજારી આ મહાકવિ વિવેકજ્ઞાના કવિ છે

સચલ સરમસ્ત(૧૭૩૯-૧૮૨૯)ની કવિતા

નીરતા અને સ્વપ્ન અભિવ્યક્તિથી નાણીતી છે. ત્રણસો વર્ષની સૂફી કવિતાની આ કડી સિન્ધી કવિતાના આ સૂફીવાદી પ્રવાહને ટકાવી રાકી.

આ સમય દરમિયાન બે મહત્વના કવિઓએ અલગ ભાવની કવિતા પણ લખી છે. દાદુ દયાલ (૧૫૪૪-૧૬૦૩) તથા સ્વામી પ્રાણનાથ (૧૬૧૮-૧૬૯૪)ની કવિતા સૂફી કાવ્યપરંપરાથી અલગ, સંત કાવ્યપરંપરામાં ગણવાની રહે છે. આ બંને કવિઓએ સિન્ધી ભાષામાં કાવ્યરચના કરી છે ખરી પણ દાદુ મૂળ હિન્દી ભાષાના અને પ્રાણનાથ કચ્છી તથા ગુજરાતી ભાષાના સર્જક ઠીક શકાય. તેથી એમનું કાવ્યસર્જન સૂફી પરંપરાથી અલગ તરી આવે છે.

આ સિવાય ઉપરના પાંચ મહત્વના કવિઓમાં કાવ્યવિષય, વિચાર કે છંદની રીતે ઘણું સામ્ય છે. તેમાં કાઝી કાદન પ્રથમ મુખ્ય કવિરૂપે અને શાહ લતીફ મહાકવિરૂપે વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે.

‘સામી’ થી ‘બેવસ’

લગભગ સત્યજના સમયમાં જ કવિ સામી સાહેબ (૧૭૪૩-૧૮૫૦)થી કવિતાની નવી દિશા ખૂલે છે. તેમની કવિતા સલોક (શ્લોક) તરીકે નાણીતી છે. તેઓ આ શ્લોક ગુરુમુખી લિપિમાં લખી માટલામાં નાખતા જતા. તેમનું સમગ્ર કાવ્યસર્જન આધ્યાત્મિક ભાવનાથી પરિપૂર્ણ છે. જે કે અત્યંત પ્રચારાત્મકતા, ઉપદેશપૂર્ણતા, ખૂબ નાણીતાં વચનો; નો એમણે લીધેલો આધાર અને કાવ્યકલાની શિથિલતા જેવાં ઘણાં કારણો ‘સામી’ની કવિ તરીકેનો પ્રતિષ્ઠાને સીમિત કરે છે. તેમ છતાં ‘સામી’થી સિન્ધી કાવ્યપ્રવાહમાં વળાંક આવ્યાનું નોંધવું રહ્યું.

સામી પછી ત્રણ સમય સુધી સિન્ધી કાવ્ય-પ્રવાહ ધીમે રહ્યો છે. અલીફે ગુલ મહંમદ (૧૮૧૧-૧૮૫૮)થી આ કાવ્યસર્જનમાં હવે પારસી કાવ્યનું અનુકરણ કરવાની પ્રણાલી પણ આરંભાઈ. સિન્ધી કવિતા શમા-પરવાના અને સાકી-મયખાનાના ચક્કરમાં પડી ગઈ. ગઝલ, કસીદા, દુખાઈ વગેરેના મોહમાં આ કવિઓ કાશ્મિયા-રહીફની ગણતરીમાં લાગી ગયા. અલીફે ગુલ મહંમદે સિન્ધી ભાષાને પ્રથમ ‘દીવાન’ આપ્યું.

મીર મહમ્મદ હસન અલીખાન ‘હસન’ (૧૮૨૪-૧૯૦૯)ના ‘સિન્ધ જે શાહનામે’ તથા મીર અબ્દુલ હુસૈન ખાન સાંગીના ‘દીવાનસાંગી’ના કાવ્યમાં કલાપક્ષે વિશેષ સત્તાનતા વધતી જોવા મળે છે. ‘દીવાનસાંગી’માં એક ગઝલ એવા શબ્દોથી લખાઈ છે જે વાંચનાં બે હોદ બેગા થતા જ નથી. “તું હિન્ને કાકુલતાં કર્યાં સદેકે ખથૂરીઅ જા ખરા/ એન આહૂઅ જા એ જાની! તું હિન્ને નેણુનિ તાં નિસાર.”

મિર્ઝા કસીબ બેગ (૧૮૫૩-૧૯૨૯) આ સમયના મોટા ગઝલના ગદ્યકાર છે, પણ તેમણે ‘દીવાન કલીય’ તથા ‘સોદાએ ખામ’ની પણ રચના કરી છે, જેમાં તેમની કાવ્યસર્જકની પ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે.

સૂફી કાવ્યધારાના પ્રસાવ નીચે ગણાતા ત્રણ અન્ય કવિઓ પણ અહીં કેલેબ માગી શકે છે: નાનક કુસુફ (૧૭૮૩-૧૮૫૩), કાદર ખખ્ખ ‘બેદસ’ (૧૮૧૪-૧૮૭૨) અને મુહમ્મદ મુહસિન ‘બેદસ’ (૧૮૫૮-૧૮૮૦). પણ એમની કવિપ્રતિભા અન્ય સૂફી કવિઓની દષ્ટિએ ફિક્કી લાગે છે. પણ ત્યાર-બાદ કવિ દિશનચંદ ખત્રી ‘બેવસ’ (૧૮૮૫-

૧૯૪૭) સિન્ધી કવિતાને આધુનિક ચેતના તરફ વળાંક આપે છે ‘બેવસ’ નવઅનુક્રમિતના પ્રયોગો, કવિતાને સામાજિક વ્યાપ આપનારા, ઉદાર અને ઉદારક દૃષ્ટિ ધરાવતા, પ્રગતિશીલ વિશ્વાવનાના કવિ છે તેઓ સમયના ધનકારા પારખી સમાજ સુધારા પ્રત્યે ખબરદાર, ઉમતાને બદલે સરળ અને વિનમ્ર સમન્વયાકાક્ષી વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપે છે. વિનમ્રી, વિવેકી, ઈશ્વરાસક્ત ‘બેવસ’ ગ્રાધીજી ઉપરાત ટાંગોરથી વિશેષ પ્રભાવિત રહ્યા છે અધ્યા પાઠને વ્યવસાય કરતા ‘બેવસ’ કાવ્યમા પણ અધ્યા-પન છોડના નથી. પશ્ચિમે તેમનું કાવ્યસર્જન કવિતાની નળકન, સૂક્ષ્માભિવ્યક્તિ, સાંકેતિકતા અને મનોભાવોને મોટે ભાગે આખી શક્ય નથી પણ કવિતાની આ અસામાન્યતાના અભાવ છતાં, કુત્રાનુ ક્ષેપ ચેતના, ભાષા તેમજ કાવ્યશિષ્ટમા સમયા પેક્ષિત પરિવર્તન ઉપરાત એક અનુગ્રા દેશક્રમના નાગરિક સરકારો ‘બેવસ’મા સ્પષ્ટ છે. આથી સિન્ધી કવિતાને જેમ ‘સામી’થી એક અવગ્ર રસ્તે જતી જોઈ શકાય છે તેમ ‘બેવસ’થી એ ફરી એક નવા સાનુકૂળ વળાંક પર જતી જોવા મળે છે. આ પરિવર્તનમા ‘બેવસ’ ‘કારણ’ કરતા ‘નિમિત્ત’ વધુ બને છે—સમગ્ર ‘સામી’ સારેળની જેમ. આ મને કવિઓને આવા કારણોથી પણ સીમાચિહ્ન પ્રણવા જોઈએ

વિભાજન પછીની સિન્ધી કવિતા

ભારતના વિભાજન પછીની સિન્ધી કવિતાના આ પરિચયમા બે વાત ખાસ નોંધવી જોઈએ

(૧) આ સમયગાળાની આસપાસ સિંધ હાલ પાકિસ્તાન)ના સિન્ધી ભાષાના કવિઓ

અવગ્ર પડી ગય છે. આ વિકાસરેખામા ‘બેવસ’ પછીથી તેમનો ઉદ્દેશ્ય કરાયો નથી

(૨) હવે પછીના કવિઓના અમુક પ્રકાશનો વિભાજન પૂર્વે પણ થયેલા છે ખરા, પણ તેમનું મુખ્ય પ્રદાન વિભાજન પછી જારી રહ્યું છે. વીસમી સદીના પહેલા અઢી દાયકામા જન્મેલા એવા ઘણા કવિઓ છે જેમની કવિતા વિભાજન પૂર્વે સંકલિત તથા પુરસ્કૃત થઈ હતી, પણ વિભાજન પછીના મુખ્ય સિન્ધી કવિઓમા એમને વધુ પ્રજ્ઞ થયેના જોઈ શકાય છે.

પ્રો. લેખરાજ ‘અઝીઝ’ (૧૮૬૭-૧૯૬૬) સિન્ધી ઉપરાત પારસીના વિદ્વાન હતા. ‘આજશર’, ‘સુરાહી’ જેવા નવ જેટલા કાવ્યસંગ્રહોમા કવિની, કવિતાના નિયમોમા બદલ અને રંગીન તમિષ્ઠતાના કાવ્ય તરીકેની સચક્ર પ્રતિભા અંકિત થઈ છે. સમૃદ્ધ પરિવારના આ સુશિક્ષિત કવિ ભારતવિભાજન પહેલા મુળઈ શિક્ષણધર્મે આવ્યા હતા એમની કવિતાને ઘણા પુરસ્કારો પ્રાપ્ત થયા છે. પ્રુમારીભર્ષા સિમ્મજથી જાણીતા ‘અઝીઝ’ના નામ સિન્ધી કવિતાનું એક વજનદાર નામ છે

માસ્ટર ચંદ (૧૯૦૯-૧૯૮૪) એક અત્યંત પ્રસિદ્ધ ગાયક હતા તેઓએ ગાયેના ગીતોમા એમની સ્વચ્ચિત કૃતિઓ પણ છે. એક સાહિત્યિક કવિની એમની જમિ એમની ગાયક પ્રતિભામા ટકાઈ જવા પામી હોય તબુ લાગે છે, જ્યારે પદ્મશ્રી હુદરાજ દુ. આયલ (જ. ૧૯૧૦)ની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા એમના કવિપદને મદદ કરતી રહી છે ગ્રાધીવાદી, વિનોઆજના સદ્ગુણો સાંપ્રિય હિંદ માટેના જલવાની સાંપ્રિય એવનાના કવિ તથા ગાયક દુ. આયલ ‘બેવસ’ની

શિષ્યમંડળીમાંના છે. એમની કવિતાની રાષ્ટ્રીય ચેતના એમના જીવનની પરિચાયક છે.

પ્રગતિશીલ કવિની કવિતામાં કલાતરત્તની જીજ્ઞાસુની ફરિયાદ સિન્ધીમાં જાણીતી છે. બહુ ઓછા કવિઓ આમાંથી બચી શક્યા છે, પરંતુ આ જિવા (૧૯૧૧-૧૯૫૮) એમાંના એક છે. એમનું કાવ્ય મુખ્યત્વે નિમ્ન વર્ગની આકાંક્ષાઓ, સિન્ધમાંથી લગભગ ખાલી હાથે આવેલ સિન્ધી પ્રજાજીવનની સહજ કટુ પ્રતિક્રિયાઓ અને એવા અન્ય પ્રગતિશીલતાના સૂચકો આપે છે. તેમ જતાં 'કમિટી લિટરેચર'ની જાણીતી મર્યાદાઓ તો એના વળા મુક્ત રહ્યા છે. પોતે જીવી જોયેલા જીવનની અંગત અનુભૂતિની સહજ અસિધ્ધિતાના કારણે તેઓ ધરાદૂર્વક સામ્યવાદી વલણો અપનાવવાથી બચી શક્યા છે. એમના કવનરાશિમાં ધાર્મિક કાવ્યસર્જન તથા રૂપાન્તરનું પણ સારું પ્રમાણ છે.

લેખક, ગાયક, નૃત્યકાર, સંગીતકાર એવા પદ્મશ્રી પ્રો. રામ પંજવાણી (જ. ૧૯૧૧) કવિતા પણ લખે તે સ્વાભાવિક છે. પણ કવિતા એમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ નથી. રામ પણ 'એવસ' શિષ્યમંડળીના છે. તેઓ 'એવસ'ને શુદ્ધ માને છે. સિન્ધીમાં દુર્લભ એવા પીએચ. ડી., ડી. લિટ., ડો. હસ્મલ સદારગાણી 'ખાદિમ' (જ. ૧૯૧૩) પ્રથમ વ્યક્તિ છે જેઓ ડબલ ડોક્ટોરેટ ડિગ્રી ધરાવે છે. સિન્ધમાં તેઓ પરશિયનના ગ્રેડિસર રહી ચૂક્યા છે. એમના કાવ્યસંગ્રહોમાં એમની આ ભાષાવિદ્તા વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. એમણે રૂપાઈને કાવ્યપ્રકાર તરીકે વધુ પસંદ કરી છે. ખિયલદાસ 'ફાની' (જ. ૧૯૧૪) કવિ ઉપરાંત ગાયક તથા સંગીતકાર

પણ રહ્યા છે. નિવૃત્ત શિક્ષક 'ફાની'ના બે કાવ્યસંગ્રહોમાં એક જાંનુસારી કવિ તરીકેની જગિ જિપસે છે. એમનો ગઝલો વિશેષ આદર પામેલી. પાંચ પંક્તિના 'પંજઠા' કાવ્યપ્રકારને વધુ અનુકૂળ માનતા કવિ પ્રભુ 'વફા' (જ. ૧૯૧૫)નાં કાવ્યોમાં પ્રગતિશીલ વિચારો, પ્રેમાસક્તિ, સામાજિક વ્યંગ અને સૌંદર્યની ઉપાસના જેવા મળશે, 'સુખ' ગુલાબ સરહા ખુવાબ' સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કારપ્રાપ્ત 'પંજઠા'નો સંગ્રહ છે. 'એવસ' પરંપરાની નજીકના હોવા છતાં 'વફા' ઈશ્વર પ્રત્યે લગભગ પહેલી વાર સારાંક દષ્ટિકોણ વ્યક્ત કરે છે. બપોરે 'એવસ' શિષ્યમંડળીના કવિ હરી દરયાણી 'દિલગીર' (જ. ૧૯૧૬) જીવનમાં અને કવનમાં ઈશ્વરાસક્ત અને આચારવાદી રહ્યા છે. એમના સાહિત્યસર્જનમાં કાવ્યસંગ્રહો ઉપરાંત ખંડકાવ્ય, બાળગીતો, ગીતાનો અનુવાદ વગેરે આવે છે. આદિપુર (કચ્છ)ની અનેક માતૃશ્રી સૌક્ષ્ણિક સંસ્થાઓના સંચાલક, પ્રિન્સિપાલ 'દિલગીર' પરંપરાગત કવિતાના મુખ્ય કવિ છે.

કવિ 'ઝિયા'ની જેમ પ્રગતિશીલ ભાવબોધ સાથે કલાસૂઝ ધરાવતા અન્ય કવિ છે ઇન્દ્ર ભોજવાણી (જ. ૧૯૧૮). એમના કાવ્યસંગ્રહોમાં સિન્ધ પ્રત્યે યાદ, સામાજિક વ્યંગ, જીવન પ્રત્યે ઉદાસીનતાની સતત પ્રતીતિ થાય છે. પ્રાથમિક શિક્ષકપદ પરથી નિવૃત્ત કવિ ઇન્દ્રદેવ બાંટવા (ચૌરાષ્ટ્ર)માં રહ્યા રહ્યા ઉસ્તાદ શાયર 'અઝીઝ'ના 'કાવ્યદોષો' પર લખી એમની કાવ્યકલાની નિપુણતા સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છે. અન્ય કાવ્યપ્રકારો ઉપરાંત એમને 'તન્હા' વિશેષ પ્રિય જણાય છે.

સિન્ધી કવિતામાં વિભાજન પૂર્વેથી જ પ્રગતિશીલ વિભાવના વ્યક્ત થતી રહી છે તે વિભાજન પછી વ્યાપક અને સ્તેજ તથા ક્યારેક ઉચ્ચ રૂપ ધારણ કરે છે. સિન્ધી સાહિત્યના પ્રકાશન, પ્રસારણ તથા સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓની સંસ્થાઓના કેટલાક ઉદ્યોગી ગદ્યલેખકો આ વિભાજનને વેગ આપવામાં મોખરે રહ્યા છે. પરિણામે હિન્દી ભાષાના પ્રગતિવાદની જેમ સિન્ધીમાં 'તરફી પસંદ' સાહિત્યની એક વ્યાપક ધારા જોઈ શકાય છે, જે આ રીતે ગુજરાતી કવિતામાં જણાતી નથી.

સામાન્ય રીતે આ પ્રગતિશીલ ધારાના કાવ્યમાં કાવ્યરૂપને સાચવવું મુશ્કેલ રહ્યું છે, પણ સુચન આહુજા (૧૯૧૯-૧૯૬૬) ત્રીજા એવા સશક્ત કવિ કહી શકાય જેઓ એ ધણે અશે સાચવી શક્યા છે. 'ઝિયા' તથા ઇન્દ્ર ભોજવાણીનો આ રીતે ઉપર ઉદ્દેશ્ય થયો જ છે. આ એક સયોજ કહી શકાય કે આ ત્રણે કવિઓએ ગરીબીને નજીકના સગાની જેમ ઓળખવા છતાં એમની કવિતા 'ફરિયાદ' કે 'પુકાર' ન બનતા. 'દર્દ' તથા 'આહ'ની પ્રતીતિ કરાવી શકી છે.

નારાયણ 'સ્વામ' (જ. ૧૯૨૨) ચારતના સિન્ધી કવિઓમાં 'સુમતાઝ શાયર' ગણાય છે, જેમ સિન્ધ(હાલ પાકિસ્તાન)માં મુખ્યારક શેખ અબાઝ (જ. ૧૯૨૩) ગણાય છે. મિનમાષી, અત્યંત નમ્ર, કવિતાજગતના અવધાસી એવા આ સામાન્ય કારકુનના જીવનમાં કશું અસામાન્ય છે તો તે છે એમનું મનોવિશ્વ. કથાના આગ્રહી 'સ્વામ'ના અનેક કાવ્યસંગ્રહોમાં સૌ દર્દ અને પ્રકૃતિ સમાનરે ચાલે છે. સોનેટમાળા રૂપે લખાયેલ પૌરાણિક

પૃષ્ઠભૂમિયુક્ત ખંડાવ્ય 'રૂપમાયા'ના સર્ગક 'સ્વામ'ના અન્ય કાવ્યસંગ્રહમાં ગઝલ, વાઈ ઉપરાંત 'તરાઈલ'નું વિશેષ સ્થાન છે. પ્રકૃતિના આ કવિને જાણે કુનિયા માટે કોઈ મોટી શિકાયત નથી, મનન, નિરીક્ષણ અને જીવનને મુક્ત મનથી પી જવાની એમની અવ્યક્ત નેમ છે. અત્યંત સાદા સરળ વ્યક્તિત્વમાં છુપાયેલી તીવ્ર કવિસૂઝ જી હી મનોવ્યથા અને વિશાળ સદૃશતાના સુમેળથી ઘણી વખત અચ્ચે પસારે તેવી જણાય છે.

સિન્ધી ગ્રંથક ઉપર પીએચ. ડી થયેના અને ગ્રંથક તથા અન્ય રચનાઓ લખતા ડૉ. અજુન 'શાદ' (જ. ૧૯૨૪)ની કવિતામાં સિન્ધની વાદ્ય પ્રેમાભિવ્યક્તિ અને થોડીધણી આધુનિક એતના જેવા મળે છે. ગુજરાતીમાં જેને ગદ્યકવિતા તરીકે ઓળખાવાય છે, તેને હિન્દી ભાષાની જેમ સિન્ધીમાં પણ 'નવી કવિતા'ના વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાવાય છે. હિન્દીની જેમ સિન્ધીમાં પણ આ નામ એક આદોલનનું પરિચાયક થઈ ગયું છે. પ્રો. અજુન શાદે પણ આ નવી કવિતાના પ્રયાસો કર્યા છે અને કેટલીક સશક્ત રચનાઓ તેઓ આપી શક્યા છે પણ એમની આ નવી કવિતાનો સમગ્ર પ્રભાવ ઘણો સીમિત છે.

છદ્મા લખતા ઘણા કવિઓ આ નવી કવિતાના ક્ષેત્રમાં નાના મોટા બારણેથી પ્રવેશ્યા છે, પણ એમનું પ્રવેશવું શક્ય જણાયું નથી, જો કે એમ. કમલ (જ. ૧૯૨૫) જેવા કવિઓ છદ્મા તથા નવી કવિતામાં સફળ રચનાઓ આપે છે ત્યારે આ શક્ય થાય છે. એમ કમલ તેમ છતાં છદ્મા વધુ પ્રભાવક રહ્યા છે. 'નવી ગ્રંથક'ના એમના પ્રયાસો પણ મહત્વ

ધરાવે છે. એમની કવિતામાં આધુનિક સંવેદનાનો સ્પર્શ અનુલવાય છે. આવા સ્પર્શ વિના આજની કવિતા પણ આજના ભાવભોધને સમાવિષ્ટ ન કરે તો તે પરંપરાની પૂર્તિ જણાવા લાગે. ડૉ. લખમીચંદ્ર પ્રેમ (જ. ૧૯૨૮) ચારેક કાવ્યસંગ્રહો તથા ગીતાના કાવ્યાનુવાદથી લગભગ આવી પ્રતીતિ કરાવે છે. ન્યારે ઈશ્વર આંચલ (જ. ૧૯૨૮) એક અલગ મુદ્રા લઈ આવે છે. એમનું કાવ્ય જીવન તથા જગતને સતત માણવા તથા પ્રમાણવાનો પ્રયત્નો કરે છે. સદ્ગતા તથા ચતુરાઈથી દૂર એવા આ કવિ એક ચિંતનશીલ ભાવની કવિતા આપે છે. પરંતુ ક્યારેક સામાજિક ચિંતનના ભારથી એમની કવિતા કવિતા-માંથી સરી જતી પણ લાગે.

જોરધન 'ભારતી' (જ. ૧૯૨૯) સિન્ધી કવિતાની વિશિષ્ટ પ્રતિભા છે. સિન્ધી ભાષાની મોટા ભાગની ફિલ્મોનાં અસંખ્ય ગીતોના ગીતકાર 'ભારતી'નું આ ક્ષેત્રે 'વર્ચસ' રહ્યું છે. જાંદ સિવાયની એમની શરૂઆતની અઝાદસ રચનાઓથી સિન્ધી નવી કવિતાના આકારને નવું ખળ મળેલ, પણ આ ક્ષેત્રે એમની પછીની રચનાઓ આપાસો બનવા પામી છે. 'હિંદ મીંઠ મહીર' તથા અન્ય સંગ્રહો એમને એક સારા સદૃશ્ય કવિની ખ્યાતિ અપાવવા સમર્થ છે. એમનાં બાળગીતો, લગ્નગીતો કે હાસ્યગીતોના સંગ્રહો જે તે વિષયને નિભાવી શક્યા છે.

મોહન કલપના (જ. ૧૯૩૦) જાણીતા વિચાર-શીલ કવિ છે. વિશ્વ તથા સમાજને પોતાની એક અલગ દૃષ્ટિથી જોવાની એમની ખેવના રહી છે. એમનું ગદ્ય પણ લલિત ગદ્યની નજીકનું વિશિષ્ટ શૈલીનું એજસ ધરાવતું પ્રભાવશાળી ગદ્ય છે.

અર્જુન 'હાસિદ' (જ. ૧૯૩૦) મુખ્યત્વે જાંદમાં લખતા કવિ છે. જાંદમુક્ત કવિતાઓ પણ એમણે લખી છે પણ તેમાં એમને ધારી સફળતા મળી નથી. ગઝલમાં સિદ્ધ કવિ જણાતા 'હાસિદ' તેના ઇલમના કિસ્તાદ પણ છે. એમ. કમલની જેમ તેઓ પણ ગઝલમાં નવા યુગની ચેતનાને અનુરૂપ 'નવી ગઝલ'ને 'નવી' કહ્યા વગર નવી કરી શક્યા છે. એમનું ભાવવિશ્વ વ્યથિત માનવોની હયાતીની વિકટતાથી જનમતા વ્યંગ-આક્રોશની આસપાસ સર્જાયું છે. નવાં પ્રતીકવિધાન અને વિશિષ્ટ ઉપમાનોથી એમની કવિતા ધારદાર બની શકી છે.

'સિન્ધી કવિતામાં સ્ત્રીનું નિરૂપણ' જેવા વિષય ઉપર થીસીસ લખનાર, દુબઈમાં ઇન્ડિયન સ્ટુડન્ટ પ્રિન્સિપાલ ડૉ. મોતી પ્રકાશ (જ. ૧૯૩૧) કવિતામાં સિન્ધની યાદ, જુસ્સો તથા દેશભક્તિના સ્વરો યુગ્મવે છે. સમાજમાં જેમને સહન કરવું પડે છે એવા વર્ગ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પણ એમના કાવ્યમાં છે. લગભગ આવા જ વિષયો કવિતામાં વધુ ભેરથી પ્રસ્તુત કરનાર ફિશ 'રાહી' (જ. ૧૯૩૨)ની કવિતા દોહા, સોરઠા, ખેત, કાદી, ગીત, ગઝલ, સોનેટ, રૂબાઈ, તરાઈલમાં લખાઈ છે. વિવિધ કાવ્યપ્રકારોમાં સફળતાથી લખતા 'રાહી' નવી કવિતામાં એટલી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા નથી. હિલટ કવિતાઓના કવિ આનંદ ખેમાણી (જ. ૧૯૩૫) એમની કવિતા-ઓને ગંભીરતાથી લેતા નથી અને તે યૌગ્ય પણ છે. તેઓ એક સક્ષમ વાર્તાકાર-વિવેચક પણ છે.

હાસારામ શર્મા 'પીયા' (૧૯૩૫-૧૯૮૩) પરંપરાગત કાવ્યપ્રણાલીના કવિ હતા. રાષ્ટ્રીય ભાવ ધર્માભિમુખતા અને નિગન વર્ગની વ્યથાની

કથા તથા પ્રેમની અભિવ્યક્તિ એમની કવિતામાં નિરાડખરથી થતી રહી હતી

તરાર્દસ ફેઈમ કવિ હરિકાન્ત (જ. ૧૯૩૫) નવી કવિતાના સમળ હસ્તાક્ષર બની ગયા છે 'હથાડા આવાજ'ની એમની આવી કવિતાઓમાં વિષયની આંતરિક સંગતિ ખડકાબંધની લહેજત પણ આપે છે આ જ કવિતાઓના સમાવેશ સાથે હિન્દીમાં પ્રકાશિત એમનું પ્રસ્તુત 'એક ટુકડા ઇતિહાસ' દીર્ઘ કવિતા ઘટ્ટ શક્ય છે. રાજકીય પરિવેશની આ કવિતાઓ રસ અને ભાવથી વચિત જીવન જોઈ, તેના આંતરકથી હઠારા ઘટ્ટ કોઈ અનુભવતા તીખા વ્યંગપ્રહારો કરે છે તેમના આ પ્રકારો ધણી વાર માર્મિક ચોટ કરી જાય છે. પણ આવી માર્મિકતાના અભાવથી ડૉ. મોતીલાલ જોતવાણી (જ. ૧૯૩૬)ની નવી કવિતાઓ કવિતાની અપેક્ષાઓ પૂરી પાડી શકી નથી નવી કવિતાને સમજ છે ત્યાં સુધી વાસુદેવ નિર્મલ (જ. ૧૯૩૬) પણ એની સાથે સંગ્રહ નિભાવી શક્યા નથી જો કે હદમાં એમણે ઘણી સારી રચનાઓ આપી છે આમ કેટલાક કવિઓ હદમુકત ક્ષેત્રે વિશેષ પ્રભાવ પાડી શક્યા નથી પણ હદયુક્ત કાબજી એમનું ઘણું નામ છે

સ્વામ જયસિંઘાણી (જ. ૧૯૩૭) આધુનિક ભાવબોધના કવિ છે 'વિહારધ્વ'ના સર્જક સ્વામની કવિતામાં દૃશ્ય ખડા કરવાની શક્તિની પ્રતીતિ થાય છે અનુભવને પ્રામાણિક રીતે ભાવક સાથે તેઓ વહેમી રહે છે જો કે ઘણી વાર એમની કવિતાઓ દુબોધ પ્રતીકોમાં ફસાઈ જાય છે

હદમાં એક પણ કવિતા ન લખનાર, હંદોની પર એસીને કવિતા લખનાર, કવિતા માટે

લયને પણ આવશ્યક ન ગણનાર છતાં નવી કવિતાના એક સરજક કવિ પ્રો. હરીશ વાસવાણી (જ. ૧૯૪૦) સિન્ધી નવી કવિતાના પ્રણેતા છે દાર્શનિક દૃષ્ટિથી માણસના મનને આખી શકનાર હરીશની કવિતા અત્યંત જિંદા ચિંતનને વ્યાપક પરિવેશ સાથે જોડી આપે છે કવિતા અખવાની ને કહેવાની એમની એક અલગ લાક્ષણિક અદા છે જન્મતની સાર્વત્રિક ચેતનાના અભ્યાસી, માનવીય સ્વભાવના સંદર્ભોના અન્વેષક, કલાકારમનની સૌંદર્ય અનુભૂતિના સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટા હરીશ ની 'નવી કવિતા' નવી હોવા છતાં કવિતાની મહત્તમ અપેક્ષા સાથે છે લગભગ આવે જ પ્રભાવ એમની ટૂંકીવાર્તા તથા વિવેચનક્ષેત્રે રહી છે. '૪૦-૭૬'ની એમની કવિતાઓ પછી પણ આ ક્ષેત્રે તેઓ સાર્થક પ્રયોગો કરે છે નવી કવિતાના એવા જ એક ઉત્તમ કવિ તરીકે વાસુદેવ 'મોહી' (જ. ૧૯૪૪)ની ગણના થાય છે 'તત્ત્વા' તથા 'સુગંધ કિયે આહે'ના કવિ 'મોહી' એમની કવિતા માં સહજ સ્પર્શનશીલ, અને ઘણી વાર વેધક જણાય છે 'કલાતત્ત્વ'ની સહેજ છાંટ સાથે તેઓ 'દમ્બજ' જીભી કરી વિશિષ્ટ પ્રતિભાવનું પ્રયોગનું કરવામાં સફળ થયા છે ભાષા પાસેથી 'મોહી' ગ્રીણવટલુપ્ત કામ લે છે હાલમાં મોહી' ગ્રન્થ પણ નબે છે.

લક્ષ્મણ ભાટિયા-'કામન' પ્રેમ પ્રકાશ સિંઘ મોહન મોહન દીપ, ગૌરધન તનવાણી, રીટા શર્મા તથા નામદેવ જેવા હજી ઘણાં નામ લઈ ચકાયા, જેમણે કવિતાઓ અથવા કવિતાસમ્રોહો આપ્યા છે.

ભારતની સિન્ધી કવિતાના આ ઐતિહાસિક પરિચય પરથી કેટલાંક તારણો આ પ્રમાણે પણ દાઢી શકાય

હાથની વાત

ઉશનસ્

બે અવયવોએ તો તારી ખૂરી વલે કરી છે :

હૃદયે અને હાથ;

હૃદયને જોરથી ધડકવું છે,

અને એની વાદવાદે

હાથને વ્હાલથી સૌને ગડકવું છે

ધડકનને તાલેતાલે;

અને બે ચ છે મારા વશની બહાર;

આ હાથ - મારા વાલા માણસૂડા -

રસ્તે જતાર હરકોઈની સાથે જિમજકાથી

મળવા લાંબાઈ જાય છે

કે તરત કોઈ હાથમા સરકાવી દે છે એરનો ખ્યાલો,

લડકીને બે ચ હાથ પાછળ હઠાવી લઈ છે

તો કોઈ હાથકડી ચઢાવી દે છે પાછળથી,

બે હાથે રસ્તે જતા બે અજાણ્યાને ખભે

વિશ્રાંતથી મૂકવા લાંબાવી દઉ છે

તો તરત કૂસનો જ અનુભવ !

સામેના કોઈ હાથ ખીલા ને હથોડો

સંભાળી લે છે !

છેવટે બે ચ હાથ જિત્યા જ કરી દઉ છે

તો લોક માને છે કે મેં સુદમાં

હાર સ્વોકારી લીધી છે ને સુદબંધી જાહેર કરી છે;

અને તે વાત આચી નથી જ - સુદ આહુ જ છે.

પણ હવે તે મારા હાથમાંથી ભીતર

સરકી ગયું છે; હવે એ અંદર લડાય છે.

જ્યાં હવે કશી જ મારા હાથની વાત નથી.

હું તો ચાહું એવા શબ્દો...

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

એ શબ્દો,

જે જ્ઞાન પકડતાં કહ્યું આપણું કરે,

મને તે નથી જ ગમતા.

અદબ-પલાંઠી વાળી,

થઈ ઠાવકા બેસે જેઓ,

તરવાને દો હોડી તો ચે

રહે જ તટને વળગી જેઓ;

જેઓ, ક'ંઠે આગ હોય ને

ઝરણું વહેતું હોય ચરણને અડતું અડતું,

તો ચ પોશથી જલ પીવામાં ફોલ પામતા હોય,

અને જે ભૂખ છતાંયે લયો થાળને જમી શકે ના,

તે કાયર ને કુંઠિત શબ્દો;

ત્યાં વિશ્વાસ પડે ના !

કાયરપામર શબ્દો મારે નહીં ભેઈએ,

જે પોતાની હરફરના ચે અવાજથી ફડફડે !

તાણ તાણ હવા ચ લેતાં

એમ જ ઠંડી ચડી ભય ને હાલત અમથી લથડે !

એવા બે'બે'છાપ શબ્દના દળથી

કેમ જિતારે જંગ જગતના ?

કેમ કરી છુટારો દળવાદળથી ?

જે શબ્દો અહીં નાકદાંડીએ નીચું ઘાલી ચાલે,

ચાલે ચાલે ખગલાં માપી માપી;

આડોટેડી જરા આવતાં વાટ મૂંઝાવા માંડે,

માંડે જેઓ 'મદદ' 'મદદ'ની બૂમ પાડવા;

— એ શબ્દોથી આ જગતમાં

કેમ કરીને કેડા નવા બિઘડશે ?

એ શબ્દોએ,

મારે જે જે મુકાબલા કરવા છે મોટા;

કેમ બધા એ શક્ય જ બનશે ?

થનગનતા ને

ઉછાળતા જે પુરુષ ધસતા,

તેજીલા તોખાર સરીખા શબ્દો,

કદાચ એથી,

વટવાનો જે હોય, આપણો વટી નય રય !

હોમ આપણા શબ્દો કેવા ! —

સાવજ-છાતી,

સાહસથી બિભરતી !

ઝડપ બાજની,

ગરબું કરી દે તુરત હડપ જે !

તીક્ષ્ણ નજર શી ! —

ફર ફરના તારા વીંધતી !

— એ શબ્દો તો

સાથે નહીં ને આમે પણ જે હોય,

અને જે ધાય એમની સાથ આપણો મુકાબલો તો

થવા ભેગ ક'ઈ થઈ રહ્યાનો મળે દિલાસો !

હું તો આહું એવા શબ્દો —

અમાધાનની વાત છેડતાં જિતરી આડા ધાય;

પાછું હજ ભરવા જ્યાં માહું

તુરત ખેંચી તલવાર, આપણી સન્મુખ બિલા ધાય !

જે નાથે છે કેવળ એક નમન

ત્યાં શબ્દોનું સહજ મોકળું નથી નામતું રમણ.

ઝૂકવાની જે કટેવ,
તે શબ્દોને કદી સદે ના;

જે મૂળ નાખી નથી ઊભતો,
તેને શબ્દ બદે ના !

શબ્દો આહો,

પોતાના બંદાઓ ઊભા હોય અડીખમ,
માથું મેલી આવધ સામે.

સામસામી તલવારો રમશે,

તણખા ખરશે,

અરસપરસને પલોટવા ને પલટી દેવા

દાવપેચ કંઈ કંઈ તે કરશે;

થશે દેશમાં કંઈક,

થશે કાળમાં કંઈક,

કંઈક આપણી અંદર-બહાર

ઉપર-તળે કંઈ થશે,

શબ્દો સાથે ખેલ આપણો

પ્રગાઠ નામ્યો હશે.

સંભવ જોકે છે જ :

એ શબ્દો, જે હું દેખું છું, તેથી અલગ બતાવે !

-જે સાંભળવા આહું તેથી અલગ મને સંભળાવે !

અરે, આપવા જે જે આહું,

તેથી કંઈ ભળતું જ, ખીચું કંઈ સૌને આપી આવે !

અને જેમનાથી છૂટવા હું આહું,

તે સૌ સાથે પાકી ગાંઠ કરાવે !

મનમાં ઊગે તેમ,

બધાને મુખે મારી કંઈ કંઈ કથા કથાવે !

શબ્દ હોય નો ખરા,

ખુમારે લયો,

શક્તિના ઝરા;

આપણી સૌ સરહદનાં કરી નેતરાં,

મંથન એવાં કરશે —

સૌમાં મારું; સૌ મારામાં

સેળભેળ થઈ. એક બન્યાનો સ્વાદુ પિંડ ઊતરશે.

અરે, આપણે કેાણ ?

આપણું કેાણ ?

આપણાં દેશકાળનાં વસ્ત્રો કદી ઊતરશે ?

કશુંક એવું શબ્દોમાંથી ભીતરમાં અહીં,

કશુંક આ ભીતરમાંથી એ શબ્દ-સોંસરું,

આવનજાવન કરતું ઝળકચા કરશે;

— જેની માથે તાલ મેળવી, મૂર મેળવી

રણકચા કરતું પંથ તત્ત્વના સૂક્ષ્મ મેળવી તાર.

એ જ એક અહીં સૂઝતું-ગમતું કામ !

આપણે આ ધરતી પર,

આલ તળે આ,

એવા શબ્દો સ્વાતિપળતા અહીંએ

જેથી સતત પુરાતો રહે આપણો યાજ મોતીએ.

હોય આપણા શબ્દો એવા,

જેનો મળતાં સંગ,

આપણી મકળ હસ્તી આ ઊછળે

થઈને આજ....

રગરગ રૂમઝૂમ થાય જીવાની,

મનના ગોળે ગોળે ઝળકે

સ્વાનોની મધુ-રાણી !

કેસરિયા શખ્દોના રંગે,
હુનિયા કશી દીવાની !

અહો ! આપણી અમરત-ફળી,
એ શખ્દોએ દર્શાવી ત્યારે જ આપણે બાણી !

એ શખ્દોએ આપણને શા કિલથી આહ્યા-આહ્યા !
જીદ કરીને શખ્દોએ જ્યાં કહ્યું : 'જેલવા આવો',
આપણુ મન જોડીને જેલ્યા !

કેવા કેવા જેલ આપણા !

કેવા કેવા મેળ આપણા જેલે જેલે !

અથ બનીને શખ્દોની અહીં, કાઠો લગ્ય સવારી !
ખેસાડીને ખલે,
અખાડી અલકમલકની કેવી હુનિયાદારી !

શખ્દો અમને કઠીક કહેતા, પલપલાવતાં આંખ :
'ચલો, અમોને શોધો; અમે છુપાશું.'

કઠીક કહેતા : 'ચલો, તમે સૌ તરવા હો તૈયાર,
અમે આમો તટ થાશું.'

કઠીક શખ્દો કહે : 'તમે સૌ આંખ મીચતાં,
બની રહો અધાર,
અમે સૌ દીપ બનીશું !'

કઠીક તેઓ કહે : 'ખારી સૌ જોડી દોને આજ;
અમે સૌ ગગન બની આવીશું;
ગગન બની ટહુકાનો સમય રચીશું.'

'અમે ચમકશું, બંધ આંખમાં, બની તિમિરની મ્હેક;
ઘટ ઘટ અરમર ઝીલતાં ઝીલતાં અમે ઘૂંટશું મ્હેક.'
શખ્દોની શી લીલા !

એમે એલે ખૂદ્યા,
એમે એમે ખીદ્યા !

શબ્દો સાથે ગમે લાડ-લડવાડ,
શબ્દોથી શો ભીતર સ્વસ્થ ઉઘાડ !
શબ્દોથી અહીં સાત સમુદ્ર પાર જીતવા રહેલ !
દેશકાળનાં દ્વાર ખોલવાં - એ શબ્દોની જોલ !
મૃગજલના હરિયેથી મોલી લણવાં,
પડધામોની ભીંસ તોડતાં,
કયાંક મીનને કાઢે ધર્ષ મમોળુ સ્મિત લહરવું,
એકાંતોની ડાળે ડાળે ટહુકે તેજ નીતરવું,
હવે અમારે માટી ભેદી,
પથ્થર ભેદી,
શ્વાસે શ્વાસે સહજ બધે વિસ્તરવું.
એમ ને એથી એમ —
કહાય કોઈ કવિને ખૂલવા-ખીલવા
અજવાળાના શ્વાસે શ્વાસે
પ્રાસ પ્રેમના મળે રૂપાળા !
વળી ધરા ને ગગન બેધની વચ્ચે
લયના મુક્ત હિલોળે હીંચતાં
પદ પદનો સંવાદ સાધતાં
નવી નવી કે હસતીતા મૃદુ રસમય ઉદયે
સતત સર્વની સાથ રચતાં સુંદર સિન્ધુ સમાસ,
મીઠો મીઠો ગહન પમાસે
શબ્દે દીધો શબ્દપારનો સ્વાદ !

અનુવાદ

અનુ. નામદેવ તારાચંદાણી

અવાળે

એમ. કમલ

હજી

અંદર પ્રવેશ્યો જ હતો ત્યાં

દીવાલોએ રાડ પાડી,

‘આટલું મોડું?’

એકી સાથે

ખનાવટી હિસાહથી

મેજ અને ખુરસીએ

‘ચુડ મોર્નિંગ’થી આવકાર્યો.

શરીરનું વજન નાખીને

પગોનો આભાર માનતાં

ઠંડો શ્વાસ લઈ

મૃત નજર ઉપર કરી

ટેબલ પરથી

ફાઈલોનો ઢગલો

મહમદશાહ રંગીલાની જેમ

મારી ચાકલી ને

જિભરતી યુવાનીને

તાકી રહ્યો હતો.

ને વળી

કોઈક વ્યંગમાં હસ્યું.

મેં ધડિયાળ અને

કેલેન્ડરને આંખ મારતાં જોઈ લીધાં.

કેલેન્ડરની ખીજ લીટીના નાનકડા કેદખાનાંમાં

ચૌદશતા અંધારા સાથે

મારી આજ

હાંફી રહી હતી.

આ આજ

મારી આવતીકાલની જેમ

મરી કેમ નથી જતી ?

હું એને મારી નાખીશ.

એને ખતમ કરી દઈશ.

‘અર્જન,

કોઈ મરતો નથી

માત્ર લીટીઓ અને કેદખાનાં બદલાય છે.

ખેસ, મુન્શીગીરી સંભાળ.’

મારા હાથ

ઓટોમેટિક મશીનની જેમ

કલમ ઉપર પડે છે

કલમ

મારી જવાનીને પી પીને

મારા વૃક્ષત્વને આંખી છે

હું

સ્વપ્નોના રક્ષ પેપર ઉપર

પી. એફ.ની રકમ

સોનાના ધરણાંમાં ગણું છું

ખેન્ડના અવાળે આગળ વધતા નય ૭

નન

મારા ઘરથી

ખડુ દૂર નથી.

(‘ગરંદઝ બર્ફ ના નફાસ’-૧૯૭૫)

પંજકડા

પ્રભુ વક્ષ

વીંટાયેલું રેશમરૂપ
પાંછી પહેરી જીવો વિચાર
જીવું સામે નમલું કોઈ
પહેરી માન હવા ને ધૂપ
વીંટાયેલું રેશમરૂપ

તડપતો હતો એકતારનો તાર
હતી ઢોલ એ રાગ-રાણી ? કહો.
ઝૂકીને જરા એના ચૂર્યા ચરણ
ધડાયા સૂરોમાંથી રણજીત અંકાર
તડપતો હતો એકતારનો તાર

('મુખ' ગુલાબ સુરદા ખવાબ - ૧૯૮૦)

એ રચના

સદારંગાણી 'ખાદિમ'

'ખાદિમ' શું છે એ સવાલોના જવાબ ?
શું છે હયાતી શું જગનનો આ હિસાબ ?
ને હું ય છું પળમાનની કોઈ હકીકત
કે ખવાબમાં ખવાબી જુએ ખવાબોના ખવાબ ?

કણ કેમ કહો ? હું સહરા છું
ટીપું ના કહો, હું દરિયા છું
મજનૂ થઈને ફરતો જ ખુદા
'ખાદિમ' હું ખુદાની લયલા છું

('પુરખ ને સફર' - ૧૯૮૦)

૨૪] કવિશ્રીક સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૫

ત્રિસંધિ (Triolet)
ફિશ રાહી

આંખ તારી હોય ને હું અશ્રુ હોઉં
હોય દુઃખ ને દુઃખનો દિનારો ય હોય
હોઉ તારા હોય ને હું સિમત હોઉં
આંખ તારી હોય ને હું અશ્રુ હોઉં
થાય તું મંજિલ તો હું થઈ જાઉં રાહ
ઢાંકે જીવતરનો સહારો સાંપડે
આંખ તારી હોય ને હું અશ્રુ હોઉં
હોય દુઃખ ને દુઃખનો દિનારો ય હોય

('કુમાર' - ૧૯૯૬)

ખિમર

અરજન રાહ

તેના નયનોની ખુમારી
ને છાતીનો ઉભાર.
કાનને હેડતી વાળની લટ
ને મલકાતો ચહેરો
કઈકે રંગીન વાત પર.
અચાનક સિમતની સાથે
કપોલ પર લાલાશનું લાવણ્ય
ને મારી નજરોના ખિમરનું
એને વળગી પડવું.

('અધો દુહો' - ૧૯૮૨)

મૃત્યુ સાથે વાંતચીત

મોહન કલેપના

કાળ, તને મારાં પ્યારણે
હાય નેડી લીલેલો નેઈં છું...
આને ચાલી નીકળવાનો સમય આવ્યો કે કદાચ.
ને માને તો વાત એક કહું તને ?
મને થોડો સમય નેઈંએ
ધડી બે ધડી
સમય નેઈંએ મારાં પાળકોને નેવા
ને મારી પત્નીને નેવા.
અલમારી પરથી ટાગોરનું પુસ્તક લઈ
પાઠ થોડો કવિતાનો કરું.
રેડિયો પરથી સમાચાર સાંભળું દુનિયાના,
અને શાંતિનાં ગીતો ગાઉં
પછી લલે તું લઈ જા મને
કોઈ પણ જીલમીની પાસે ..
મિત્ર મારા, તું ય શું નારાજ થઈ નહોતું છે ?
તારી સાથે લેવા શું ને દેવા શું મારે ?
તું તો માત્ર દૂત છે ઈશ્વરનો
તું તો છે માત્ર લેવા માટે
આપવામાં તું શું ધૂળ નહોતું ?
ને કહે તો વાત એક તને પૂછું ?
તને નથી તારા માનઅપમાનનો વિચાર
શાને સિખારી શો લટકે ઘરે ઘરે ?
ને માગે દાંત છવનવું ?
કોણ છે આ દુનિયામાં જે તને ચાહે ?
તું જવામાં ન સમજે
હાય નેડી કરે જીવ

ને અમે છીએ મનુષ્યો
કંઈક દયાળુ, ને દુષાળુ
મલકાતાં મરી જઈએ
ને કહીએ : વારુ, હાલો જઈએ...
મારા મનમાં છે એક બીજો પ્રશ્ન
શું આપશે જવાબ ?
શું કામ અમને મૃત્યુનો દંડ મળે છે ?
શું અમે નથી બતાવી રેલગારીઓ ?
હમારો ને મોટરો ?
ને મિલો ને ફેક્ટરીઓ ?
ને પુલો ને કારખાનાં ?
બંધો, બંદરો, ટેલિફોન ને લિક્ટ ?
શું કામ અમને મૃત્યુનો દંડ મળે છે ?
બીજી બાજુ છે ઈશ્વર
હત્યારો ઘેર પાપી !
કહે મને આને...
કોણ છે કારણ પૂરવું ?
દુષ્કાળનું, ધરતીકંપનું,
આંધી અને તોફાનનું ?
શું કામ આલથી પડે છે વીજળી ?
ને ફોટે છે પર્વતો ?
કેમ સ્ટીમરો ફૂળે છે સાગરમાં ?
કેય મરે છે ભૂલકાંઓ શેશવમાં ?
જા, પૂછ જઈ તારા લગવાતને
કોણ છે મોતને લાયક
અમે માનવી કે ઈશ્વર ?

('જહાઝ ને કેક તે' - ૧૯૮૪)

બધું જ સંયોગથી મોતીલાલ જોતવાણી

તે મને સ્ટેશને તેડવા આવ્યો હતો
અને ટેક્સીના
શાહી માર્ગો પર પસાર થતાં
નગર સાથેના પોતાનો પરિચય કરાવતો સાદ્યો હતો -
'આ ટાઉનહોલ છે
એના હાઉસટેક્સ ડિપાર્ટમેન્ટમા મારું નામ છે
આ જીવન-વીમાવાળાઓની જીંદગી હમારે છે.
હું તેમની પાસે દર વર્ષે 'પંચા ભરુ' છું
સાહિત્ય અકાદમીનું કેન્દ્રીય કાર્યાલય
મામે રવીન્દ્રભવનમા છે.
મારાં કેટલાંક પુસ્તકો ત્યાંથી પણ પ્રકાશિત થયા છે.
આ આકાશવાણી દિલ્હી છે.
સૌથી પહેલા મેં જ ત્યાંથી
સિન્ધીમા સમાચાર વાંચ્યા હતા.
ગર્વથી કહું હતું, 'હું પાટનગરમા છું'
એટલામાં એક મોટો અવાજ
ને તે ન હતો
હેં ? હજી હમણા તો એ મારી સાથે હતા.
ને એટલામાં જ તે હવે ન હતો.
અહીં હું કેવળ સંયોગથી હતો.
ને અહીં તે કેવળ સંયોગથી ન હતો.
હવે તે પડ્યો હતો
રસ્તા વચ્ચે
નિર્જીવ ઠંડી લાશ.
ડી.એચ., એલ. આર્ઈ. સી, એસ. એ., અને એ. આર્ઈ. આર ના
કાર્યાલયોમાં એક નામ.
અને ખરેખર તો નામ પણ નહીં,
લાંબી અનુક્રમણિકાઓમા માત્ર એક સંખ્યા !
('સંબંધિનિ ને સડક તે' - ૧૯૮૨)

તસ્વીરો

નારાયણ શ્યામ

ચૂંટું શેં આ ફલ ?
આમ જ ખીલ્યું ડાળ પર
ભગવન, કરો કબૂલ !
ફરફર ફરકે લીમડી
ખરે પાંદડાં ચાર
નૈન ઝુકાવી સુંદરી
બેઠી કરે વિચાર
પાલવડો યોમેર
રાત ગઈ ને થયું પરોઢ
શમણું વેરવિખર
સાગરકાંઠે પ્યાસ
પાણીપાણી ચોતરફ
પાણીની ના આશ
દૂર આટલું ફેર
આ વનવાસી નાગમાં
ક્યાંથી આવું ઝેર ?
તારા જેટલા દૂર
પહેલાં પહેલાં પ્રેમનાં
પ્યારાં પ્યારાં પૂર
અમૃતનજર નિહાળ
સોના સોના રૂપ ને
રૂપા રૂપા વાળ
આરસ જેવો હાથ
નેયું ના, તેણે ચીંધી
આંગળી ડોની પાસ
('ચાક સિના રાખેલ' - ૧૯૬૪)

વણમાગ્યો લવાયો હું જગતમાં

ઈશ્વર આંચલ

વણમાગ્યો લવાયો હું જગતમાં
ડગલે ને પગલે ફૂટવાની કરી છે ટેશિશ
કંઈક તો છે, જેણે જતાં રોકી રાખ્યો છે.
મેં જ્યારે પંજુ
નિર્ણાયક સ્થિતિઓમાં ડગ માંડ્યા છે
તે ક્ષણે
જિંદગીની દરેક ફરિયાદ
મીણુની જેમ પીગળવા લાગી છે !
મૃત્યુના સંગાથમાં
જિંદગીનાં રંગરૂપ,
રાતના પડછાયામાં
ચંદ્રનો આભાસ.
દરેક મુસીબત
દરેક અવરોધ
રસ્તાના એક નાનકડા પથ્થર જેવો
લાગ્યો છે.
બધી અડચણો
નાની થતાં થતાં
ટપકાં થતી બધ છે.
જિંદગી બસ,
એક હકીકત
ખાટી બધું
વ્યર્થ લાગવા માંડે છે.
ક્ષીણ લાગે છે દરેક સમસ્યા જિંદગી સામે.

('ખાક - લપ' - ૧૯૭૪)

તત્ત્વ

કન્દ બોજાણી

દરેક ગોળી અવાજ કહે, 'હે રામ !'

પ્રગતિ કિમીનલ ઠોડની, સમ્યતાનો વિકાસ.

મે'કડો સરિતા અચૂત રહે, સાગર તો ય ખારો
લીડર અરેસ્ટ, કમ્પ્લીટ રેસ્ટ

આદર્શોને જગ્યા મળી કાગળોનાં હૃદયમાં.

મહાસાગરની પીઠ પર પાતળું પાંદડું સવાર

નભની સ્લેટ પર યુગોથી એક જ પાડ.

હું - દુનિયા = હું

પડદા ખારીના, રહસ્યોના રખેવાળ.

ખાઈ માનવમાંસ સ્મશાન બેહોશ પડ્યું.

કાગડો ગાયે ગીત કોયલ આપે પ્રમેન્દ્રી.

શબ્દકોશોના ઢગલા ધણુ, આખની ભાષા કયા ?

મનને માર્યો એક ચાબૂક - મન મારે છે હજાર.

પગ સરકયા જ નહીં, હોડોએ કાપી મંજિલો

('ગિજ્ઞેય' થ્યુ બરબનિ - ૧૯૭૦)

કેન્ટીનમાં

મોહન દીપ

ઉજ્જડ કેન્ટીનમાં

લુપ્ત આ ચહેરાઓ.

એકબીજાના પરચૂરણમાં

આંખ રાખતા કારકુનો.

સખાવતી હોવાનો ઢોંગ કરતા

નવા પરિચિતો.

ધરતું ગરમ ખાણું અને ઠંડી પત્નીને

યાદ કરતા વૃદ્ધો - અર્ધવૃદ્ધો.

૧) ટિફીન ખોલી ખાતાં,

૨) સાગતી કારકુન ઇકરીઓને ભેતા.

૩) મટકામાં આવતા આકડા પર શાઆર્થ કરતા.

હાય દીલો.

ચાવવું ધીમું

ખોસવામાં સ્ફુર્તિનો અભાવ.

આંખોમાં ઉત્સાહનો ચળકાટ.

ખતમ થતી બેટરી.

આ કેન્ટીન ભણે પોસ્ટમોર્ટમ ભેઈ રહી છે

સરકારી સ્ટાફનું.

પોતાના સુપરિચર્સની દમદાટી ખાતાં

ઝડપી કાર્ય (કચારેક)

શરૂ કરે છે.

ભણે એક દર્દના દર્દીઓ

ખીન ખતરનાક દર્દનાં જનુઓ ભેતા

સાહસ કરી

ડોક્ટર ભણી ધસતા હોય ..

('મુઢિને પાટે ને ઢિડ ઢિરરો' - ૧૯૭૫)

ગઝલ

અહુન હાસિદ

શુ કડું હુ આ જ મારી જિંદગી છે;

કોણ ભણે હરપળે શી બેખસી છે !

મેં તલાવ્યુ ના દહી કોઈની સાથ;

જે મળે તે સૌની સાથે દોસતી છે.

દાકવાની તો નથી આ વાત ને કે;

તે જતાં મે કોઈને એ કયા કગી છે ?

સળવળે સદીઓથી જે હેવાનિયત તે;

આજ પણ પામે જ આવીને સૂતી છે.

કે મરીને પણ કદી મરતો નથી હું;

આત્મહત્યા આજ પણ મેં તો કરી છે.

હોત આપ્યુ કોઈને તે સ્મિત 'હાસિદ';

આમ તો કોઈ અબી ના અજનબી છે.

('પથર-પથર કંડા કંડા' - ૧૯૭૪)

સરકસ ચાલુ છે

હરિકાન્ત

જે કબ્રસ્તાનને ટપીને
મારા સુધી પહોંચે છે તમ અવાજો
તેનો પ્રાસ
મારા દેશ સાથે મળે છે,
(મર્યાદિત અર્થમાં).
ઢેટલાક નવા ખાડા ખોદ્યા છે ત્યાં
અનુભવી હાથોએ
જીવતી કાશો માટે
હાલમાં.
સારી એવી વીતી ગઈ છે રાત્રિ
ચાલો
હવે જઈને કાંખા થઈએ સલામત કબરોમાં
કાલે વળી સૂર્ય ઊગશે
ને ઉપાડવો પડશે ભાર પ્રકાશનો
આખો દિવસ
ખોવાયેલી આકાંક્ષાઓ શોધવામાં.
સૂર્ય
પ્રકાશના બહાના હેઠળ
તેના દરેક સ્મિત સાથે
અમને જિન્ન કરવાનો ચત્ન કરી રહ્યો છે.
પ્રકાશ
એટલો તો વધી ગયો છે
કે
કંઈ જ દેખાતું નથી.
આંખો બંધ કર્યા પછી પણ
સૂઝતા નથી સંદર્ભો ગઈકાલના અકસ્માતોના.

કોઈપણ અકસ્માત
દત્તિહાસ બની શકે છે,
કોઈપણ ધાયલ
અમર શહીદ.
શરત
માત્ર સગવડ છે
સમયના ખેતરમાં ઊગી આવતી જડીચુટ્ટી.

ગઈકાલે
જેઓ ઉધાર લઈ ગયા હતા અમારી પાસેથી
અમારું કદ,
બધી જ સાડીઓ નાની પડે છે આજે
એમના સુધી પહોંચવા માટે.
પોતાના હિસ્સાનું સત્ય લૂંટાવી
ઢેટલા ફીંગણા બની ગયા છીએ આપણે!
કદથી મોટી ટોપી માથામાં રોપી
અથવા માથું ટોપીમાં રોપીને
ફાંકા મારે છે નેકરો
પોતાની જિંયાઈ પર.

આ સરકસમાં એમની સંખ્યા પાંચસો ને કંઈક છે,
સિતેર કરોડ પ્રેક્ષકોના મનોરંજન માટે
તેમની સંખ્યા પર વ્યંગ
લગલગ દેશદ્રોહ ગણાશે.

આખરે આ સરકસ
આપણી મહાન રાષ્ટ્રીય ઉપલબ્ધિ
અને
સંસારનું સૌથી મોટું સરકસ !

(' ઉપાડા આવાજ ' - ૧૯૮૧)

કવિલોક સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૫ [૨૯

કેવો જમાનો આવ્યો !

વાસદેવ નિર્મલ

(વાઈ)

ઢળીઓ કેરા મુખ પર તાળા કેદ ફૂલની વાસ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
ઢાયલના ગીતોથી ગમતો હોઆનો બકવાસ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
માનસરોવર બેગ હ સો, છીપે ન એની પ્યાસ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
ગાધી લુગ્ગા તણા લોહીમા ફૂલ્યા રે ઇતિહાસ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
બોરમ ધગની ઇજ્જત લૂટે તો ય ચૂપ આકાશ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
હીનધર્મની છતછાયમા વસે નર્યા મદમાશ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
લયડક ચાવે માણસ જુઓ, એકબીજાના માસ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
એક મરે ત માટે બીજો કરે માનતા ખાસ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
હુ , તુ , તે ને મધળા ઉપર બધે છતાયો નાસ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
સિન્ધી માટે દુનિયા ધર પશુ શોધે નવા નિવાસ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !
'નિર્મલ' એ શુ દિલ છે જેમા તડપે ના કોઈ નાસ
અરેરે ! કેવો જમાનો આવ્યો !

૦

('તુહિલ સુર મુહિલ ગીત' - ૧૯૭૦)

અંધ ઓકિસ શ્યામ જયસિંઘાણી

મ્યાઉ -

કોઈ ગંધની શોધ
ને થપ થપ...

અંધ ઓરડાઓ, સૂમસામ અગાસીઓ.

છાપરાંઓમાંથી જિતરતા અંધારામાં અટવાયેલ

રોશનીના ટેટલાક રડ્યાખડ્યા ટુકડાઓ.

વાસી હવામાં

વરહીઓના ફફડાટનો અણુઓગળ્યો પડ્યો.

કોઈ આત્મા બોલે છે.

કોઈ અવાજ ગૂંજે છે.

આવશે... ફરી આવશે.

આવશે... ફરી આવશે.

થોડા પ્રહરો માટે ગયા છે...

કટાઈ રહેલા મોહને

કલઈ કરાવવા

કોઈને પોતાના કહેવા - કહેવડાવવા.

કંડા પડતા ઉમંગો નવેસરથી જગાડવા.

શરીરોની તાણુ શમાવવા

ફાઈલોથી દૂર

વ્યક્તિગત ખાતામાં કંઈક નોંધાવવા ..

(ફાઈલોમાં ગમે તે હોય,

તે એમની રામકહાણી નથી)

ખાલી પગથિયાંઓ પર વિખરાયેલ

ખિનવારસી ધ્રુજાઓ.

કુખાટોમાં અંધ લાઈલાજ મજબૂરીઓ.

ચોળાયેલા કાર્પનપેપરોમાં કચડાયેલ શબ્દો.

મૂગી રાખમાં અવળા મોંએ ધરખાયેલ

સડેલી લાગણીઓ - છૂટ્ટી તમન્નાઓ.

ટેટલાક મોદીઓ/ધોળીઓનાં બિલો.

પ્રેમપત્રોના ફાટેલા ટુકડાઓ.

વ્યક્તિગત બજેટની નોંધ.

કાગળો જ કાગળો.

અભરાઈઓ પર ખડકાયેલા પોટલામાં ભીંસાયેલા

અંધારા, ગૂંચળામણ ને એકલતાને ઝોંપેલાં.

ખાતેદાર મહેતાજીઓ પાછા આવશે.

આવશે... જરૂર આવશે

પૂંછડી પટપટાવવા.

અંધારા ખૂંજે

ગોસ્ત આવવાનો અવાજ.

- બે સળગતા અગારા.

ટેલિક્રેન કોર્ડ વાયરનો પડછાયો.

ફાંસી જેવા આકારની પેલે પાર

કુદરે સારી નીકળી ગતાર કોઈ આત્મા.

થપ... થપ ..

(' વિજાટ્ય ' - ૧૯૮૦)

કંઈક કંઈક

હરિ ' દિલગીર '

ગમે છે હજી જિંદગી થોડી થોડી

ને દિલચસ્પી થે છે હજી થોડી થોડી

વહેંચી બે લઈએ ખુશ થોડી થોડી

ખરેખર જશે એ વધી થોડી થોડી

કોઈ મિત્ર સ્નેહી ને સાથી છે મારો

સહુ સાથ છે દોસતી થોડી થોડી

ત ક્યાંયે ખરેખર સદતર ખરાબી

હશે વાત સારી બધે થોડી થોડી

સુણી એ શકે સુણવાને જેઓ ધ્રુજે

કરે વાત કે ચૂપકીદી થોડી થોડી

દઈ સાંજેદિલ ગીતના સૂર માગ્યા

તો કરવી પડી શાયરી થોડી થોડી

નથી દિલરૂખા બ્યારે ' દિલગીર ' સાથે

તો હર ચીજમાં છે કમી થોડી થોડી

(' પલ-પલ ને પરલાઈ ' - ૧૯૭૭)

શોધ વાસદેવ મોહી

અવાન્નેના ગોટેબોટા
લેટફોર્મ પર છે એનાકિન્તમેન્ટ
શબ્દો કયા છે ?

ગાવી ગઈ છે ગાડી
આમાં જ અંધુ છે કદાચ
અવાન્નેથી વિંટળાયેલો છું
સાડું છે ગાડીમા બેમી રેડીઓ
આ ગાડી કયા જશે ?
સીટીની પ્રતીક્ષા
ફરી અવાન્ને

શબ્દોથી દૂર
ગાડી આસવા લાગી છે
મન હજી પાટા ફેરવે છે
આવડા મોટા ગામલુ
આવડું મોટું પ્લેટફોર્મ
અને આવો સ્તંભર
ખી ગયો છું હું
'ભાઈ સવાર કયા મળશે ?
લોકો હસે છે
પાગલ તો નથી
પણ કદાચ લાગે છું

અનેક રસ્તા છે
મારે એક જ રસ્તો ભોઈએ
'ભાઈ, આ રસ્તો કયા જશે ?'

ખર નથી
જા વખત પૂછો પડો આ સવાલ ?
હા, મને સવારની તલાશ છે

સવાર લાણી જલું છે મારે
'આ ગામની સવાર કયા છે, ભાઈ ?'

કહે છે -
આ ગામમા
રાત નથી થતી
તેથી સવાર પણ નથી થતી
અજવાળું અહીં હર પળે છે
અરે હવે પળે લોકો સડો પર છે
'ટેકસી !

સવાર તરફ ચાલ !'
હસે છે ડ્રાઇવર
'એસો સા'બ
ટે'મ પછી
કોઈ પેમેન્ટર મળ્યો છે
આમ આ વિનંતારનો જ છું
ખબું ઝાળખું '

બેસું છું હું
'બુઓ સા'બ, આ બન્નેને -
એકે કદમા સતાડેલ છે
સાયનાઇડ લગાડેલ સોય
બીજાએ ડાબલીવાળી વીટીમા સતાડ્યું છે એર
એકબીજામા શ કા છે બન્નેને
પણ સાથે બેગ છે પીચે છે
'ના, નેતા નથી
સામાન્ય માણસો છે તસરા
ઉમણા જ છવતી દુશ્મનીને
દેશવાતીને આ-યા છે.'

'પેલો બુઓ ધન્સ્પેક્ટર
કુનિફોર્મ નકલી
એની પિસ્તોલ પણ રમકડું છે

પણ સુખી છે
 રાજ રાટી સારી ચાલે છે
 વિચારું છું
 ડ્રાઇવર જરૂર પીધેલ છે
 બહુ ખોલે છે
 બહુ આંચકા ય આપે છે
 'જુઓ સા'બ માંસના ટુકડા
 કાલ રાતે
 ટૂંક નીચે કચકાઈ ગયો સંતદાસ
 સાસા કેટલા માંસના ટુકડા
 હજી પડ્યા છે વિખરાયેલા
 નજીક જ એક ઝૂંપડીમાં રહેતો હતો
 તેની વિધવા બેઠું
 નવા ખસમ સાથે ગૂમ છે સવારથી
 તેનાં નાનકડાં બાળકો
 રખડે છે આમતેમ
 ન સુખી છે ન દુઃખી છે
 અને 'બહુ' ચાલ્યા કરે 'ની આંખ મારે છે

સોરી સા'બ !
 એક મારવી પડી
 પણ આ વાંદરીએ હેરાન કર્યો છે
 કાલથી
 મરેલા બચ્ચાને
 છાતીએ વળગાડી
 દોડે છે રસ્તાઓ પર
 આ તમારી સવાર સા'બ આવી ગઈ
 છીતરું છું
 ના, અહીં તો મંદિર છે
 ભજનકીર્તન ચાલે છે

હાથી ઘોડા પાલખી
 સંભળાવે છે
 ભગવાનનો જન્મદિવસ છે
 'ભાઈ, સવાર ક્યાં છે ?'
 કચકાતા, પડીને ઊભા થતા વૃદ્ધને પૂછું છું
 તે ક્વિલસૂકી ગળગળે છે
 'આ પેટી તો વાગે છે

દરેક સાંભળે છે

તેં લાકડીને વાગતાં સાંભળી છે !
 આ બે !'
 તે માથું આગળ ધરી ધાવ બતાવે છે
 ભોલી વફે છે

કાઠાની ગંધ તેજ છે
 ત્યાં જ પાનખાઉ, લાલ દાંતવાળા ભોઠો
 ઘેરી લે છે
 'શેઠ, અમને સેવાનો ભોઠો આપો'
 સરકવું બેસે અહીંથી
 કેટલાંય વર્ષો અગાઉ
 પિતા આંગળી પકડી લાવ્યા હતા આ નગરમાં
 ત્યારે સવાર હતી
 પિતાનો હાથ ક્યાં છે ?
 'ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ,
 'તમે કહેશો સવાર ક્યાં છે ?'
 'પાછળ આવો !'
 ઇન્સ્પેક્ટરની પાછળ જઈ છું
 પણ...
 પણ એની પિસ્તોલ તો રમકડું છે

('સુબુદ્ધ કિયે આલે ?' - ૧૯૮૩)

દોસ્તને "....."

હરીશ વાસવાણી

સત્ય (તારા પત્રમાંથી) ગોધતા રહ્યો છું

મારા હોદ

અસિલ નિઃશ્વસન કેટલાક શબ્દો મધુમધુતા રહ્યા છે

સુખ અને સત્યના વિરોધ અંગે તે સંકેત કર્યો છે.

મને ખબર નથી

સુખની તારી પરિભાષા શું છે

પણ ક્યાંક વાંચ્યું હતું

(કદાચ કોઈ ખેંક (!)માં લખાયેલા સુ(?)વિચારમાં)

રાજ્ય હોય કે ખેડૂત

સુખી એ છે

... ..

પોતે રાજ્ય ન હોવા પર

અમે ક્યારેય ફરિયાદ નથી કરી

અફસોસ માત્ર એટલો છે

કે અમને ખેડૂત પણ થવા દેવાતા નથી

સત્ય તીક્ષ્ણ હોય છે, બરાબર

પણ દરેક તીક્ષ્ણ વાત સત્ય નથી થઈ જતી

શબ્દ અને અર્થની ખાઈ અત્યંત ભાંડી છે

તું અને હું આપણ હોવાપણ હોમી દઈએ

તો ય એ નહીં ભરાય

(આમે ય મારું કદ કેટલું ?)

મારી મજબૂરી એ છે કે હું

સત્યને શબ્દનું રૂપ નથી આપી શકતો

(કદાચ સત્યને આવું કોઈ રૂપ હોતું જ નથી)

શબ્દ અર્થ અને સત્યના કોયડા

(ઇનામની લાલચમાં)

ઉમેશાં ઉકેલતા રહ્યો છું

પણ કચારેય મારો ઉકેલ
 સાચો મતાયો નથી
 હારેલા જુગારીનો આત્મા લઈ
 પોતાને માટે કેટલાક કઢંગા શબ્દો પણ વાપર્યા છે
 તે દુનિયાને વ્યર્થ અને અસાર પણ કૃપી છે
 પણ તેથી કળીર, તુલસી કે નાનક
 નથી બની ગયો

આંખો છે
 લખાવટ જોવાનું ચૂકતી નથી
 સાંભળ

મૂળ તો
 આપણે એકબીજાને કોઈક જગ્યાએ
 નાપસંદ કરવા માટે મજબૂર છીએ
 આપણી (વ્યક્તિગત) માનસિક રેખાઓ
 સરહદો જેવી છે
 શાન્તિ માટે વચનબદ્ધ હોવાને કારણે
 આપણે બચાવના નામે આપણાં બધાં સૈન્યો
 એ સરહદો ભણી મોકલવાં શરૂ કરીએ છીએ
 તેથી સરહદ પર ઉમેશ સંત્રાસ રહે છે
 અને સરહદો સેન્સિટિવ થઈ જાય છે

કોઈપણ અથડામણના સમયે
 મરવામારવાની ચિંતા કર્યા સિવાય
 આપણે એ માટે આકાંક્ષિત હોઈએ છીએ
 કે પોતાને હુમલાખોર ન કહેવામાં આવે
 જિંદગી માટે
 આપણે બનને સ્વીકારી ચૂક્યા છીએ
 આપણે ઘણી વખત મરવું છે
 કેટલીક વખત આપણે મરી ચૂક્યા છીએ

(પણ
 દરેક મરતો માણસ પોતે જ શું પયગંબર નથી ?)

મેં મારા ઝેવયાડમાં
 પોતાના મરી ગયેલા પથમંબરોની સમાધિઓ
 સ્થાપી લીધી છે
 અને બીજા માટે ખાલી જમીન મૂકી રાખી છે
 તેઓ દરેક રાત્રિએ મને ઉપદેશ આપે છે
 (ઉપદેશ આપવો જાણે કે મહાદેવો માટે અનામત છે)
 - દાખલા તરીકે

મહત્ત્વ ૧ —

પૃથ્વી આખી સળગી રહી છે
 સળગતાં-સળગતાં ફરી રહી છે
 એમાંથી અમુક ટુકડા છૂટી રહ્યા છે
 એ સળગી રહ્યા છે - ફરી રહ્યા છે
 વળી તેમાંથી કેટલાક ટુકડા છૂટી રહ્યા છે
 આજ ધીમે ધીમે જુઝાઈ જશે

મહત્ત્વ ૨ —

અનુભવ એક વિશાળ રજુ છે
 જેમાં રેતીના તુચ્છ કણો મિલાપ કંઈ નથી
 માર્ગ કંડારવાની ઘેઝઘા વ્યર્થ છે
 રસ્તાઓ કેટલીક કપાયેલી કેડીઓ છે (રેતીમાં)
 મંજિલોનાં કેટલાક નિશાન દટાયેલાં છે (રેતીમાં)

મહત્ત્વ ૩ —

બધા ચીસ પાડી રહ્યા છે
 કોઈ કોઈની ચીસ લોધી શકવું નથી
 બીકથી જો કોઈ ચૂપ થઈ પણ જાય
 તો તેની ચૂપફીટી કોઈ નહીં જુએ
 બીજાઓની અસહ્ય ચીસોથી સૌ બહેરા થઈ જશે
 અને દુનિયા એમને માટે શાત થઈ જશે
 પછી દરેકને માત્ર પોતાની ચીસનો
 અનુભવ થશે

મડદું ૪ —

‘ સમસ્યાઓ વિદગ્ધીની નહીં પણ મોતની હોય છે ’ વગેરે
ઉપદેશો ન માનવાની છદ્મમાં

પ્રભાતે

લાલ ફૂલો, અગરબત્તીઓ અને લોખાન લઈ

હું સમાધિઓ પાસે બેઠું છું

અને પોતાની નાની-નાની ઇચ્છાઓ

છોડી આવું છું

જેમ કે

પ્રિયતમાના મોતની

એકાધિક સ્ત્રીઓ સાથે મૈથુનની

ધરની નીચે ધરતીકંપ થવાની

પછી આખો દિવસ પોતાની નસોને બેઠું છું

એ કાચની છે તેથી પારદર્શક છે

તેમાં વહેતું પાણી બેઠું મને આનંદ થાય છે

અંતઃકરણમાં નિરખવાનું સુખ કંઈ સહેલું નથી

સાંજે ગ્રેવયાર્ડમાં

એક વધારે મડદું દબેલું મળે છે

(સમાધિમાં જતાં પહેલાં)

મને મારી પ્રિયતમાનાં મોત માટે આશીર્વાદ આપે છે

કોને ખબર એ મને સિક્કિલિસ આપત

કોને ખબર એના ખોળામાં આગ સળગત

કોને ખબર એની છાતીમાં ઝેર રેડાત

અને સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવાની રજા આપતો રહે છે

ઇન્દ્રિયસુખ માટે કદાચ એ જ

ન્યાયપ્રિય માર્ગ છે

સાથે સાથે

માત્ર પોતાના જ ધરની નીચે ધરતીકંપની માંગ માટે

મારી નિંદા કરે છે

હું સમાધિઓ પર નથી જતો

તે સવારે ડેટલાક મડદા કબરો ઉખેડી મારી સાથે .
 ભળી જાય છે
 અને મારા ધ ધા ડરવામા મને મદદ કરે છે
 ધ ધા પિતાનો, ધ ધા પુત્રનો, ધ ધો પતિનો
 ધ ધો નોકરીનો અને ધ ધો નાગરિકનો
 તને તા ખબર છે કે હું બહુ ધી માણસ છું
 પણ આજકાલ બિઝનેસમા બહુ ખોટ પડી રહી છે
 ખરું તો
 ધ ધાતા કાયદાઓનું એક નાનું પુસ્તક
 (જેમા બિઝનેસની ગોસરી આપેલ હતી)
 મારાથી ખોવાઈ ગયું છે
 અને કાયદાના અર્થ મારાથી જૂલાઈ ગયા છે
 એક વ ધા
 જે હું ઘણા ઉન્સાહથી કરતા હતા
 શબ્દનો ધાતુમાથી સિધ્ધાઓ ઘડવા ને સ ધરવાનો
 સરકારે ઓર્ડિનન્સ બહાર પાડીને
 એને ગેરકાનૂની ફરમાવી દીધા છે
 ડેટલાક કીમતી સિધ્ધાઓ
 જે મે સાચવી રાખ્યા હતા
 ત હવે લીમત ટેન્ડર નથી રહ્યા
 ગરીબી અનુભવાતા તે અખડાની
 રાજી થઈ છું
 પણ ગરીબીમા ઓઈ ફરક નથી પડતા
 કારણ એના બદલે મને ઓઈ કઈ નહી આપે
 ખોટ ઉપર હું ચૂપ છું
 જો રોઈશ તો મડદા મને ચૂપ કરાવવા મારશે
 માર ખાઈ હું વધુ રોઈશ
 અને એ વધુ મારશે
 દીવાળુ કાઢવાથી મને ખબર છે
 દુનિયા મને સુવડાવી મારી ઉપર

ઘોડાઓની રેસ કરશે
 અને પછી મને લિલામ કરશે
 અત્યારે મારા અસ્તિત્વને
 લિલામની પળોની તૈયારી કરવી છે
 (એ સિવાય મારું કયું લાવિ છે?)
 તેથી શરીર પર પડતા દરેક દબાણના કારણે
 પળોમાં મને નાળ અનુભવાય છે
 અને દરેક અવાજમાંથી ટાપ-ટાપનો અર્થ કાઢું છું
 (- બચાવો રે બચાવો)
 પણ બધું સહન કરવા માટે અશક્ત છું
 ખાવાની ખોટ છે
 'અન્ડર નર્ડ' આત્માઓ રોજ મળે છે
 કથા છે —
 મારી ધિરાદરીના એક મિત્રને
 પરદેશમાં તેના મિત્રની મા
 પહેંચતાં જ સૌથી પહેલાં ખાવાનું આપે છે
 એવા શબ્દ સાથે
 'દીકરા ભારતમાંથી આવ્યો છે, ભૂખ્યા હઈશ'
 મારા માટે બોલી કોણ બોલશે, કોણ જાણે
 પણ હું કોઈને ઓળખી નહીં શકું
 ચહેરાઓ મને અત્યારે ય નથી દેખાતા
 કેટલાક આંકડાઓ છે
 આંખો કાન નાક હોઠ બાવડાં નાંધો
 (આજકાલ તો સ્પેરપાર્ટ્સ પણ હિપલબ્ધ છે)
 જેમાં હલનચલન થતું રહે છે
 એના સરવાળાનું નામ માનવતા છે
 માનવતામાંથી
 અંતે મને માત્ર એ વસ્તુઓની અપેક્ષા રહેશે
 આંખો
 અને એક જૂની પાટી

જેના પર નાનપણમાં હું
 પ્રેમ શ્રદ્ધા વિધાસ અને મિનના જેવા શબ્દો
 લખી પાત્ર કરતો હતો
 પછીથી વરસોએ એને ઘોઈ નાખ્યા છે
 મધુ પાટી મે ગાયત્રી છે
 અત્યારે તેના પર માન કાળુ ધુમ્મસ છે
 જે મને એ અક્ષરોની યાદ આપે છે
 હું પાટી બોઈ
 તના પર તારો પત્ર ચોડી દઈશ
 અને પાગી બહાર રાખી વરસાદની પ્રતીક્ષા કરીશ
 ('૪૦-૭૬' - ૧૯૭૬)

૦

શું ત્યારે સાજન મળશે ? ગાયધન ભાગતી

જ્યારે બહાર	દિલના તરંગ
થામે ક્યારે	મનના ઉમંગ
લીના પાન પીળા યાગે	આશાઓ બૂઝાઈ બશે
કરમાયેલ પાખડી તૂટેલા ફૂલ	નેવનવ તી કાયાના સૌ
દુખના આશ્રુ રેલાગે	ગંગા જોડી વિખગશે
ડાળ ડાળ ને ફૂલ ફૂલ પર કાગળુ જ્વાળે ફૂગે	જે પળ જોગ ગાલ ઉપર રે ' ઘડપણ દેખા દેશે
શું ત્યારે સાજન મળશે ?	શું ત્યારે સાજન મળશે ?
સુ દર રાતો	જ્યારે કાળા
ને વરસાદ	કાળજીનાળા
જ્યારે પૂરા થઈ બરો	નયનોમા નૂર ન રહેશે
બાગેના પત્ર ગિયા ભમંગ સૌ	હોમની ફિફ્કા રતાશ પર
ને ભમરડીઓ છોડી બશે	અશ્રુના દગિયા દળે
ઉનાળાના તડકે લાગી નૂથી સૂર્ય તળજશે	ને જ્યારે કાતિલ ગોત આનીને માથે ફેરા ફરે
શું ત્યારે સાજન મળશે ?	શું ત્યારે સાજન મળશે ?
	('૪૬ માં ૬૬ મલીર')

વનવતન-વિચ્છેદની વેદના

મણિલાલ હ. પટેલ

વેરાન-

બાર વરસને અંતે જોયું ગામ
—એનું નવું પડયું છે નામ !—

આંગણમાં ઊભેલો વગડો.

ઉગમણી પા ટેકરીઓની સોડે

પાછે પગલે દોડે;

દોડે સાથે કલરવમાળા,

સૂરજિયા અંધારા સાથે પડછાયા પગપાળા;

ધુંગામાં સૂતાંતાં તે ઝી શિયાળ ક્યાં છે !

ક્યાં છે પેલા સાપલિસોટા ચટાપટાળા !

રાનખિલાડાના ડોળામાં ફરતાં તેજફૂંડાળાં

ક્યાં છે !

રેતકાંકરા પાછળ મૂકી વહી ગયા રે બહેણા,
છંછેડેલા મધપૂડાની

લાગલાળ માખોના ક્યાં રે

એ કોલાહલમેળા !

કઠિયારાની કુહાડીઓના ટચકા કાને પડે

કડકડ કરતાં વૃક્ષ સામટાં પડે

ખરખર મારાં ખરી રહ્યાં છે પાન;

ખરખર ખરી રહ્યાં છે ગાન;

હયુલયુ (હું) રાન

હવે વેરાન !

જયન્ત પાઠક

‘અનુનય’ના કવિ જયન્ત પાઠકને ૧૯૮૦નો કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયો છે. ‘અનુનય’ની કવિતામાં વનવતન સાથેનો અનુરાગ તીવ્રતાથી ઊપસે છે. વનવતનનો આદિમ લય, એની અંસલિયતનો વેલવ કાવ્ય દ્વારા કવિનો અનુનય પામે છે. ‘અનુનય’માં કવિતા સાથેનો ય અનુનય કવિએ વર્ણવ્યો છે. અરણ્ય-અનુરાગ કે વન-ગહાલની કવિની આ પ્રકારની કવિતાનો પ્રથમ આવિષ્કાર આપણને એમના પુરોગામી સંગ્રહ ‘અંતરીક્ષ’માં જોવા/માણવા મળેલો. અરણ્યને અડીને ઊભેલા પોતાના વતનની એ આદિમ અનુભૂતિઓએ કવિ જયન્ત પાઠકને રઘવાયા કરી

મૂકેલા. ‘અંતરીક્ષ’ અને ‘અનુનય’ની કવિતામાં ઘવાયેલા કવિનો રઘવાયો શબ્દ કાવ્યત્વને પાર્યો છે. ‘વનાંચલ’ નામની બાળપણનાં સંસ્મરણોની કથા એક દાયકા પહેલાં આ કવિએ લખી હતી. સાહિત્યપૂર્ણ એ સર્જનાત્મક-સંસ્પર્શયુક્ત વતન-કથાલેખને કવિની કાવ્યદિશા પલટી નાખી હતી એ વાત સુવિદિત છે. ‘વેરાન’ નામનું આ કાવ્ય કવિના ‘અંતરીક્ષ’ (પૃ. ૪૪)માંથી આસ્વાદ માટે પસંદ કર્યું છે. કાવ્યોપકરણોના કથાય ભાર વિનાનું આ હળવું ફૂલ કાવ્ય નેટલું સરળ લાગે છે એટલું સપાટ નથી, અદેરે રસાળ છે. ‘કવિ

ભાષામાં પહેલી ભાષા ' પાસેથી કામ છે છે, કાનના ને કહેવાય છે એના કરતા ને શબ્દો વડે નથી કહેવાતુ પણ પવનિત થાય છે એ વધારે અત્યંત હવ છે 'વેરાન'નું ભાનાર્થવાળી પદ્ય કરતા આ વાતો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે

સાહિતી યુજ્જ્વાલી કવિતામાં બુદ્ધોત્તર હનાશાનો અને ધનુગગ્ગ્ય શહેરીકાણીની પ્રક્રિયામાંથી સર્જાયેલી મૂલ્યવાન સામગ્રી અવલોકનને બળવાન પાછો આપવા છે. માનવજીવનને સ્થિતિ નથી નાખનારી આ સ્થિતિ ગામડાના સીમાડાઓને ઓળંગીને અરણ્યની સરહદોને ય સ્પર્શ છે ! માણસ પ્રકૃતિના ને વૈભવોમાં સાહજિક ઉદ્ભાસથી ટૂંતો હતો એ ઉત્સાહ અને એ વનસ સ્ફૂર્તિ હવે સ્વન વત્ત મનતા જાય છે ! સવેદનપદ્ધતિ કવિ આનાથી ધરાય છે ! ધનુજે સાહેલો વિકાસ આપણા કવિને બદ્ધકનો જોળીને જેમ વાગે છે ! ને કવિ ભરચક લીલો 'હયોભિર્થો ગન્ વગડો મગી જઈને વેરાન' બની જાય છે 'વેરાન' કાવ્ય એક રીત 'હયાં ભયાં રાત'માંથી માનવ અને જીવનને વેરાન બનાવતી ધનુગીન પરિસ્થિતિનું કાવ્ય બની રહે છે

મજબૂરીઓ માણસને ધધાયે શહેરમાં ખેંચી ગઈ છે વનાયલ છગી ત્રયો છે ! વનાયલમાં વિતાવેલ આગપણ, એનો આદિમ લય, એની અસલિયત નો કે કવિને અરામર યાદ છે કવિ એ બધું જ પુન પ્રેક્ષના માટે વ્યગ્ર છે કવિની આ અસલિયત વનવતનમીતિ ઘણા કા યોમાં જિનાય છે વનાયલ તો હવે સ્મરણમાં જ ટક્યો છે વનસમીપના એ સદના ત્રય, એનો રગ કવિને વ્યક્ટુ કરે છે હવે કોઈ ઉપાસ નથી ! સ્મરણથી કવિ એ

બધું જાણે છે . ક્યારેક રોમ, તો ક્યારેક આઠોણ વ્યક્ટ કરતા આ કવિ પોતાના એ વનવતનને યાદ કરે છે. કવિની એ યાદમાં વેદનાની વ્યજના ધૂટાય છે

'વેરાન' કાવ્યનો પ્રારંભ વિષાદથી થાય છે ખાર વરસને અત કવિ પોતાનું વડાનું ગામ જુએ છે ! સમયનો કેવડો મોટી પાગ ! વનનું નામ પણ બદલાઈ ગયું છે જોહ ! કર સમયે એ સાચી ભૂલું લડકુ નામ પણ છીનવી લીધું છે ! નામથી પણ વિચ્છેદ ! પહેલો જ આઘાત ! ને નામ કદી નહોતું ભુલાયું, ને નામ કદીય ભુલાવાનું કે બદલાવાનું નહોતું, ને નામ આખા શૈલવને રમતું કરી હતું હતું, એ જ હવે નથી રહ્યું ! પછી ખીજું તો શું બચ્યું હોય !

પદર પચીસ ધરના એ ગામમાં વગડો છે આગણમાં જ ઊભો હોય, પળીતે કુચરા ડોહતા હેય પાછને ખારણેથી જ સીમ શરૂ થતી હોય, જ્યો ધરને બાકમાં ખુલાવતા ઊભા હોય, ખળખળ વહેતા જળ સભાગય એવી જ દૂર મોઝાસે ભરપૂર નદી હોય અને સ્વજનનો આખ નેપુ તળાવ ગામમાં પેસના જ સત્તારવું હોય ! કેમ હોય છે એક ગામમાં ! પણ હવે તો એ બધું જ દૂર દૂર સરી ગયું છે વગડો ચાલી ત્રયો છે, ઉગમથી દિશાની ટેકરીઓની સોડમાં લપાયેલો એ વગડો પાછે પત્તે દોડતો દોડતો દૂરના જ ગલોમાં ચાલ્યો ત્રયો છે, હાસ્તો, જ્યો કપાઈ જાય, ટેકરીઓની છાતી ખુલ્લી થઈ જાય, વનન પશુઓ કે પખીઓ પછી રહે કયા ? બધું દૂર ને દૂર અરણ્યમાં અસોપ થઈ જાય છે ! પખી ત્રયા, કલરવોના મેળા ગયા ! સાજ ગઈ, સાજના લગાતા પડછાયા ત્રયા ! આયમતા

સૂર્યની ગતિએ બધું પગપાળા મુસાફરની જેમ
અલોપ થઈ ગયું છે ! પ્રકાશ-છાયાની સવારસાંજની
લીલા અદૃશ્ય છે હવે. શતરંજનાં બધાં જ ઘર
ખાલી હોય, એવી છે આ વનભૂમિ ! એકેય પ્યાદું
નથી, વૃક્ષ નથી... સૂરજના જવાની સાથે એની
પાછળ ગતિ કરતા અંધારા જેવું બધું જ હવે
શન્ય ! શાન્ત ! કદાચ કલાન્ત છે વધુ. કવિને પ્રશ્ન
થતો હશે કે ક્યાં છે મારું ગામ ? ક્યાં છે મારું ઘર ?
ભીંત પરના ઊખડતા પોપડાને જ્યંત પાકે સમયની
સાથે જ નહીં, બદલે ઊખડતા માનવો અને સંબંધો
સાથે જોડ્યા જ છે-એમના એક કાવ્યમાં ! વનાંચલ
હવે ફરફરતો નથી, વનાંચલ ઉપર જે સૂરજ જો
છે તે નવો છે, શહેરનો છે કદાચ !

વનનથી વિચ્છેદાયેલા કવિ હવે વનને શોધે
છે ! ધુંગામાં સૂતાં તાં એ શિયાળ હવે નથી.
રાત્રિએ થતો એમની લાળીથી નિદ્રા તૂટવાતું જે
સુષ્પ મળતું એ ય હવે નથી. સાપ ગયા છે ને એના
લિસોટા ય ગયા છે ! ચટાપટાળા સર્પો અને લિસોટો
જોતાં જ યાદ આવતો ચટાપટાળો સાપ ! એટલે જ
કવિ 'સાપલિસોટા ચટાપટાળા' એવો શબ્દપાઠ
રચે છે ! શબ્દમાંથી મળતો કવિવિવક્ષિતાર્થ અહીં
ધ્યાનપાત્ર છે. રાત્રિ સિલાકાના ડોળાનાં તેજસ્વીકાળાં
હોય એ જોવાની લયમિશ્રિત મન કવિ અંખતા
હશે. કવિ એટલે તો એ આવી નાની વિગતને પણ
વાદ કરી લે છે. બધું જ ગયું છે, નષ્ટ થયું છે.
એટલે કવિએ ક્યાંય પંક્તિને અંતે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન
મૂક્યું નથી. અને એટલે કવિએ પૂછેલા પ્રશ્નોનો
પ્રશ્નાર્થભાવ વિષાદાર્થમાં પલટાઈ જાય છે આપોઆપ.

'રેત કાંકરા પાછળ મૂકી વહી ગયા રે બહેળા !'
કાવ્યમાં પહેલી જ વખતે કવિએ વિલય પામેલા

વૈશવને 'વહી ગયા રે બહેળા' કહીને વર્ણવ્યો છે !
પંક્તિમાંનો 'રે' કવિની વેદનાને ધૂટે છે. આ
'રે'માં નિઃસહાયતાનો ચહેરો પણ જોઈ શકાય.
લીનાછમ બહેળાઓ તો ગયા. હવે તો માત્ર સૂકા-
ખંખ રેતકાંકરા રડે છે. બહાલી ચીજોની વસમી
યાદો લીનાશ ગઈ એની સૂકી નિશાનીઓ જ
હવે નજરે રડળતી દેખાય છે. કોઈએ ઉત્સાહમાં
આવીને છંછેડેલા મધપૂડાની માખીઓનો ગણગણાટ
કવિ બૂલ્યા નથી. એનો ય એક મધુર અવાજ !
કવિને મન એ કોલાહલ છે. 'શાન્ત કોલાહલ !' એટલે
જ કવિ એને 'કોલાહલમેળા' કહે છે. ને એવા
તો ફેટફેટલાય 'મેળાઓ' છૂટી ગયા છે, રોળાઈ-
રગદોળાઈ ગયા છે - યંત્રયુંગને હાથે.

અંદર સળગતા નીલાકાંતી જેમ કવિમાં એ
બધું જ વેદનારૂપે સળગે છે, એની યાદો વળીવળીને
કવિને વળગે છે. કાવ્યમાં કુરુણ ભાવને વધારે નક્કર
રીતે મૂર્ત કરતી પંક્તિઓ આ રહી :

'કઠિયારાની કુહાડીના ટચકા કાને પડે

કડકડ કરતાં વૃક્ષ સામટાં પડે'

પ્રત્યેક અક્ષરને છૂટા પાડીને ભાવાર્થસંકલ્પે ધીમે-
ધીમે એના લયમાં વાંચવાથી વેદનાની સરહદોમાં
પહોંચી શકાય છે. ક્યાંક કઠિયારો કુહાડીથી ટચકા
કરે છે ! કદાચ વિતેલા ભૂતકાળમાં આવી ટચકાની
ક્ષણોએ જ 'રાત'ને 'વેરાન' કરી દીધું છે કવિને
હજીય એના ભણકારા વાંચે છે. પડઘાઓ લય થઈને
રડે છે, ક્યાંક વૃક્ષ થઈને લય જ ઢળી પડે છે.
અસંલિયતનો ફેડ અહીં દગલો થઈ પડે છે. એકએક
ટચકા એના પડઘાઓ, લય, એક પછી એક પડતાં
વૃક્ષો. ને પછી તો બધું એકસામટું કડકડ થઈને
ઊથલી પડે છે... 'કડકડ'માં ઊખડી જવાની વેદન

સમસ જીવમી રહે છે જુદોના જગા આધે સમગ્ર
ખાલીખમ' કવિના પાન ખરે છે એવો કે વૃક્ષમય
કવિના પાંદડા હવે ખગખર ખગી રહ્યા છે છત્તાની
ફૂં પગા હવે ફૂંતી નથી વનવતનના પ્રેમના ને
પદનવો હતા એ ય હવે ખરી રહ્યા છે કદમા ગાન
હતા-વ્હાવના. એ ય હવે ખરના જાય છે ગાન તો
કેન્કટલી નદીનું ગાન વ્હેળનું ગાન પવન અને
પખીના ગાન, કેદમા મહાલતા આદિવાસીનું ગાન-
આ બધાનો સરવાળો કરીએ એટલે કવિનું ગાન
બનતું હશે' હવે કવિનું ગાન પણ કયાથી હોય ?

કવિને અચાનક 'હયું ભયું' રાન' ઘેરી ગયો
છે કવિ પોતે જ 'હયું ભયું' રાન' હતો કવિ
'રાનમય' હતો ને રાન કાવ્યમય હોય જ પણ
હવે પેલું 'હયુંભયુંપણ' રાનમાંથી બાદ થઈ ગયું
છે કવિમાંથી એ 'હયું ભયું' રાન' બાદ થઈ જતા
માત્ર 'વેરાન' જ બચે છે ને રાન હવે કા યમન
નથી એ 'ગન નો કવિ તો 'વેરાન' જ હોય ને
'(હ) રાન'ની સામે/સાથે કવિ વેરાન શબ્દ
મૂકે છે. કવિ એકાક્ષરી ફેરફાર કરીને કેવડો અર્થ
પનટો રચી દે છે 'ભાષામાં પડેલી ભાષા' આવા
નાટ્યક બિંદુએ જ લેખે લાગતી હોય છે કાવ્યમાં
મીઠું કથન કાવ્યને બોનકુ (લાઇડ) બનાવી દે
એવો ડર હમેશા રહે છે, પણ જ્યત પાંક એ
ભયસ્થાનને સફળતાથી ઓળંગી ગયા છે ગમ્યમાં
આવતા, ને સાહજિક ક્રમે ગોઠવાના પ્રાસો, 'ગ'
કાર અને 'પ'કારવાળા શબ્દો ભાવને ખાસ્સા
ઉપકારક બને છે 'આ'કારયુક્ત શબ્દોનું દીર્ઘ

હમ્યાગ્ય વેદનાના ભાવને કે વિષાદી સૂરને જીડાણેથી
ગૂંટી કચામાં મળ્દરૂપ પુગાર માય છે

કવિ જ્યત પાંકની વતનવિચ્છેદની ઘણીયધી
વેદનાઓનો સરવાળો આ કા નમા પામી શકાય.
કા યના પડેપડને બોલીને આપણે જાણે કે આખોય
વનાયન ઓછા અને સરળ શબ્દોમાં કેવા તો
જીડાણેથી અને સૂદમતાથી જિનાયો છે! 'ધોડો
વગાવને શ્વાસ' શ્વાસમાં ભરીભરીને જીવતા આ
કવિમાં એ વગડા માટેનો વિશ્વાસ હજીય અકમલ
જ લાગે છે નમ્રમાં જીવતા કવિની શક્તિ એને
અરણ્યની સરહદ સુધી ફેરી જાય છે! કવિ ઉશ
નસમાં પણ આપણને વનો પ્રત્યેની અપાર માયા
દેખાય છે ઉચનસૂની કવિતાની ગતિ નમ્રસ સ્ફૂટિથી
અરણ્ય સંસ્કૃતિ ભણીની છે તો એમના જ સમ
કાલીન એમના કવિજન્ય જ્યત પાંકની કવિતાની
ગતિ જનથી વન ભણીની અને કચારેક વનથી જન
ભણીની છે, એમ પ્રતીત યાન છે ઉશનસૂમાને કવિ
અરણ્યને ફેફસામાં ભરીભરીને શબ્દબદ્ધ કરે છે
જ્યારે જ્યતભાઈમાનો કવિ વનાન્તે જીભો રહીને
વનાચનમાંથી જીભડી મચેની અસલી જનપદની વેદનાને
વાચ્યા આપે છે આ બંને કવિઓએ માનવપ્રેમને ય
ચાયો છે પણ અરણ્યરેમાચની ઉચનસૂની કવિતા
તેમજ જ્યત પાંકની વનવતન વિચ્છેદની વેદનાની
કવિતા નોખી છે એટલે જ વિશેષ આકર્ષક અને
આસ્વાદ્ય છે વેદનાનો સૂર કવિતામાંથી કોઈ કાળે
હુખ ન હતો

‘ગઝલ નામ સુખ’ વિશે

રાજેશ વ્યાસ

‘ઘાયલ’ સાહેબના ગઝલસંગ્રહો ‘રંગ’થી લઈને તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ તેમના છઠ્ઠા ગઝલ-સંગ્રહ ‘ગઝલ નામ સુખ’ સુધી સળંગ યાત્રા કરવાનું અને તો નદીનો પ્રવાહ ધીરે ધીરે કઈ રીતે પટ ખદલાતો હોય છે તે સહજ અનુભવી શકાય. ઘાયલ-સાહેબ ગત પેઢીના ગઝલકારો માંના એક પ્રમુખ ગઝલકાર છે, જેમણે ગઝલના પલટાતા પ્રવાહને જાણ્યો છે, નવાજ્યો છે અને અપનાવ્યો છે એટલું જ નહીં, પણ ગઝલના વિકાસમાં પોતે કારણભૂત પણ બન્યા છે. તેમણે તેમની ગઝલોને મુક્ત રીતે વહેવા દીધી છે. ખેપ કરી છે તો ગઝલની અને રત રહ્યા છે તો પણ ગઝલમાં જ. એ એક એવા ઠવિ છે જેમણે એક માત્ર ગઝલની જ એકાપાસના કરી છે. ગઝલની ધુણી ધખાવનાર ઘાયલસાહેબે ‘ગઝલ નામ સુખ’ દ્વારા તેમની તાબ-અ-તાબ ગઝલોનું સંકલન આપ્યું છે.

પરંપરાનો ગઝલકાર હોય તો તેના સંગ્રહમાં કઈ કઈ રદીકો, કેટલા કાફિયા અને કયા કયા વિષયો હશે તેની એક યાદી નાનું છોકરું ય બનાવે તો સાચી પડે, પરંતુ ઘાયલસાહેબની ગઝલોના અનેક જમા પાસાંઓમાંનું એક પાસું એ પણ છે કે વિષયવૈવિધ્ય અને નિષ્પણ હંમેશાં તાબ રહ્યાં છે, પલટાતા સમયને અનુરૂપ રહ્યાં છે, કારણ કે તે કહે છે તેમ :

‘દેવ દુર્લભ દર્દની છે દેણગી,
શાવરી શબ્દોનું કરિયાણું નથી.’ (પૃ. ૫૫)

‘ગઝલ નામ સુખ’ એ અમૃત ઘાયલને માટે પ્રાણતું પાથેય છે. તેની સરખામણીમાં અન્ય સુખ તેમને તૃણવત્ અને તુચ્છ લાગે છે. જીવનમાં તેમણે સતત ગઝલ અને માત્ર ગઝલને જ રટી છે, અને આ જ કારણે તેમની ગઝલો વાંચતાં આપણને પણ ખે-પાંચ ગઝલકારો બાદ કરતાં અન્યની ગઝલો તૃણ-વત્ લાગે છે.

ગુજરાતી ગઝલસાહિત્યમાં કાફિયાનું વૈવિધ્ય તેમણે આપ્યું છે. કલ્પના પણ ન હોય તે શબ્દના અનેક કાફિયા તેમને સહજસાધ્ય ! સીમિત કાફિયાનું દારિદ્ર્ય ભોગવતી ગુજરાતી ગઝલને અદળક વૈવિધ્ય ધરાવતા કાફિયાથી સમૃદ્ધ કરવાના યથના પણ સર્વ-પ્રથમ અધિકારી તેઓ જ છે. અમુક કાફિયા લઈને ગઝલ પૂરી કરવી અધરી નહીં, અશક્ય જ લાગે; તેવા કાફિયાઓ પણ તેમની ગઝલમાં સાવ સહજ રીતે આવી ચઢેલા જણાય છે :

‘જો સમિધોથી નથી પ્રગટી તો મે’
વેદી અસ્થિથી સંધૂકાં જોઈ છે.’

(પૃ. ૫૩)

ઉપરની ગઝલના અન્ય કાફિયા ‘ચૂકી’, ‘હૂકી’, ‘ફૂકી’ વગેરે છે. તેમણે કાફિયાને માટે લાપાણું કોઈ અધન સ્વીકાર્યું નથી. સોરઠી બોલી, બ્રહ્મ, સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી કોઈ પણ ભાષાને જ્યાં ખપ પડી છે ત્યાં પ્રયોજી છે. પૃ. ૨૩ ઉપરની ગઝલમાં ‘ધર’, ‘અમર’ સાથે ‘brother’ જેવો અંગ્રેજી કાફિયા જોવા મળે છે. જો કે ક્યારેક

મથુસાર્થ', 'તથાર્થ', 'વધાર્થ' સાથે 'કિષ્કિયાર્થ' જેવા અપરિચિત શબ્દ પણ કાઢ્યા તરીકે તેઓ પ્રયોગે છે, તે ક્યારેક 'F', 'ફે', 'સાઉ', 'વાફે' જેવા કાઢ્યા પણ કોઈને દુરાકૃષ્ટ તાગે તેવી રીતે સાવાસ પ્રયોગવા લાગે છે બેચાગ ઉદાહરણો નોંધો

'D'ની પછી "E"-E ની પછી "F" નોંધો મુજબ નથી રસ એમા મને ફે નોંધો એની થી ખાતરી કે એ ચોરાઈ ના જવો આ દિવસે કાજ બેન્કમા એક સાઉ નોંધો.

(૫. ૫૭)

કરી છે કોડકાની એમણે માનવપ્રતિબદ્ધને, ઘઈ બેગ છે જેઓ આજ કોડ કિષ્કિયાર્થનો

(૫ ૧૮)

આવે વખતે ગજનને કે કોઈ સારા વિચારને જ સ્કંદ કરવું પડ્યું છે તેમની ગજોની બીજ એક કાષ્ઠિજીવા મલ્લાના શેરોની છે એકથી વધારે શેર મલ્લાના હોય તેવી ગજોના તેમના સમઠોમા ખાસ્સી હોય છે જો કે હવે મલ્લા લખવાની પ્રણાલી કદાચ વૈયક્તિક મર્યાદાઓને કારણે કે ફેલનને કારણે ઓછી નિલાવાલી જેવા મળે છે સારો મલ્લા તાગત માગી લે તેવી વસ્તુ છે મલ્લાને ટાળવાની શ્રુતિ કાવ્યશક્તિની ઓટ નેવી નાજે છે આવા સંજોગમા વાવસાદેગમા મલ્લાઓનું વૈવિધ્ય જીડીને આંખે વગરે એવું જમાવાસુ બને છે. એક જ ગજસમા તેઓ ક્યારેક ચારપાય શેર મલ્લાના કરી નાખે છે — આસાનીથી હસતા રમતા ।

પ્રસ્તુત સમઠના આર ભે 'થેલુક અગત'મા

। જણાવે છે તેમ આ સમઠમા સ્થાન પામેથી ટાટા ભાગની ગજો, તમની પથારીવશ અવસ્થા

દરમ્યાન સળંગેલી છે. તો ૫ ૭, ૫, ૧૧ પર છે તેવી ગજોના, છપાયે વર્ષો વીંચ્યા પછી અહીં પ્રથમ વાર મથકથ થાય છે

આગળ વાત કરી મયા તેમ ધાવનસાહેબની ગજોને ગ્રીવવન્ધી બેતા તેના જુદા જુદા રંગોને તારવી ચકાય છે રંગ થી 'ગજન નામ સુખ' સુધીના સમઠાની ગજોના વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદરેખાઓ છે, જે ધાવનસાહેબના જવાના મિત્રગની તાસીરો ગણાય પ્રસ્તુત સમઠમા 'ઉતરાવો મોતિયો એ કારનો' (૫ ૪૫), 'બધા સુધી આ મોતિયો ના જીતરે' (૫ ૭૧), કે 'મોતિયાનું મોતી ઝટ પાક નથી' (૫. ૧૦૪) જેવા મિસરાઓ વાચન સાહેબની શારીરિક અવસ્થાનો સીધો પરિચય પણ આપે છે આવા કિસ્સોબોનો અતિરેક કાંબને કાનિ પહોચાડે તે સમજતા વાર લાગતી નથી છતાં આખી ને આખી ઉતારવાનું મન થઈ આવે એટલી સમ્પ્રમા સારી ગજોના પણ એમની પાસેથી મળે છે પણ અહીં ચોરાક ગમતા શેર ટાકાને સંતોષ માનું છું

'તરણાનું શું મળું કે લલ્લા શીશ જીયે,
એ ન્યકત કરવા આહે છે અદા કુકારમા'

(૫ ૩)

'મને દાકી બોલો છે એમ કૈ મારો જ પડજાયો
(કે) સ્પર્શી તો શકુ છું પણ મને પેપી નથી શકતો.'

(૫. ૧૫)

'જીવન પણ આખરે ટમટમતો દીપ છે વાવસ,
સળગતો સૂર્ય નથી કે હું ઓવચી ન શકું'

(૫ ૨૫)

'ક્યારેય કનકવરણુ લહરાયુ નથી તરણ,
છું વર્ષો થયા પડતર કે કોક મને લાહો

માન્યું કે નથી સૂઝી છું રિન્દ તથાપિ છું,
નરસિંહ સમે નાગર કે કોક મને સાહો.'

(પૃ. ૨૮)

'નથી અસલમાં નથી કોઈ દ્રવ્ય કદરૂપું,
તું કોઈ નૂરથી તારી નજર નિખારી જો.'

(પૃ. ૪૫)

'વિપ હવું આમ પણ ઔષધિ થઈ રહ્યું,
કામ આવ્યું તો આવ્યું ગઝલ નામં સુખ.'

(પૃ. ૬૦)

ગઝલની જેમ જ અહીં સ્થાન પામેલાં મુક્તકો પણ વાંચતાં સોંસરાં જતરી બધ તેવાં છે. માંદગીને કારણે રહી જવા પામેલી ક્ષતિઓ ક્ષમ્ય ગણી શકાય, પરંતુ એકની એક ગઝલ પૃ. ૧૬ અને પૃ. ૧૭ પર બે શેરના વધારાઘટાડા સાથે છપાઈ ગઈ છે, જે ભૂલ રહેને નીવારી શકાઈ હોત. પૃ. ૬૭ પરની ગઝલ તેમના પહેલાના ગઝલસંગ્રહ 'શુળ અને શમણાં'ની ખીજ આવૃત્તિમાં પૃ. ૧૧૦ પર જોવા મળે છે, જે કે 'શુળ અને શમણાં'ની તે ગઝલના આઠ શેરમાંથી ૧, ૪, ૬ શેર સીધા લેવાયા છે, બ્યારે પાંચમા શેરને તેનો પહેલો મિસરો બદલીને લેવામાં આવ્યો છે.

'આગ આંટો લઈ ઘઈ છે ગામને,

અવદશા ખેડી છે આખા ગામની.' (પૃ. ૧૧૦)

ઉપરના શેરના પહેલા મિસરાને બદલે નીચેનો મિસરો મૂકવામાં આવ્યો છે :

'મન શું આશાઓ શું સર્વે છે દુઃખી.'

'શુળ અને શમણાં'ની ગઝલના ૬, ૭, ૮ શેર અહીં નથી જોવા મળતા તેને બદલે ૨, ૩, ૫, ૭ નવા શેર ઉમેરાયા છે. ધાયલસાહેબે એની એ જ ગઝલ મૂકી હોત તો વધુ સુદર લાગત. નવા શેર

ઉમેરવાથી, જૂના શેર કાઢી નાખવાથી અને મિસરો બદલવાથી ગઝલને કોઈ વિશેષ લાલ થયો નથી, પ્રલેકે થોડા સારા શેર દૂર કરાયાનો અકસોસ થાય છે. કેયાંક મુદ્રણદોષને કારણે છંદદોષ જન્મે છે, પરંતુ 'ગઝલ નામ સુખ' મળ્યાનો આનંદ ઓછો નથી. ખટકતી બાબતો જ યાદ કરવા ખેસીએ ત્યારે પ્રાસંગિક રચનાઓ, વ્યક્તિઓને આપેલાં પ્રમાણપત્રો જેવી બની જતી રચનાઓ, કાવ્યના ક્ષેત્રની બહારની બાબતો જ હતી; તે અહીં ન મૂકી હોત તો ! હા, વ્યક્તિ પર પણ રચનાઓ થાય - કોઈક વ્યક્તિ સામાજિક હસ્તી જેવી થઈ ગઈ હોય તો. કોઈક ગાંધી, કોઈ કાંઈરટ, કોઈક એવા... કાવ્યાનુભૂત અનુભૂતિ બની શકવા નેટલું મર્મને સ્પર્શી જનાર માટે રચનાઓ થાય તે, જે કાવ્યાનુભૂતિક્ષમ હોય તો, શોભે, અન્યને માટેનાં અસિનન્દનપત્રોનો 'સેલ' ગઝલ પાસે શાને ભળવાવવો ? આ કંટાળ વાત લખવાનું મન એ કારણે થાય છે કે ધાયલસાહેબ મૂળભૂત રીતે કવિ છે, એમના સંગ્રહોમાંથી કવિતા છલકાય છે - એ કાવ્ય સ્ત્રોતની વચ્ચે આ બધું મૂકવું જરૂરી હતું ? જીવનમાં આ બધું થઈ જતું હોય તો થવા દેવું; કાવ્યસંગ્રહમાં તો શુદ્ધ કવિતાને જ પરવાનો આપવો, એ હિતાવહ નહિ ? અલગત, શુદ્ધ કાવ્યરસનું મળ-લખ પ્રમાણ જ આ સંગ્રહને એમનું એક અત્યંત મહત્વનું અર્પણ કરાવે છે. ગઝલ અને 'ધાયલ' બંને પર્યાયો છે. સાચું છે કે :

'બળ થઈ અને બાહુમાં લગાતાર રહી છે,
મમ રક્તનો લય, પ્રાણનો ધમકાર રહી છે.
હું એને રહ્યો છું કંઈ એનાથી વધારે,
ગઝલો મને જીવનમાં વફાદાર રહી છે.'

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

KAMAL ART PRINTERY

Commercial Printers and Box Manufacturers

38 Police Court Lane Fort
BOMBAY 400 001
Phone : 267544

ચન્દ્ર ભોજવાણી

પ્રભુ વૈદ

હરિ 'દિલ્હી'

સદાર ગાંધી 'આદિત્ય'

ગોવર્ધન ભારતી

અરજન શાહ

નારાયણ રથામ

ઈશ્વર આચન

મોતીલાલ નોવવાણી

હરિદાનંત

હરીશ વાસવાણી

કિશ્ન રાણી

જેમ કમલ

। ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविराविर्म एधि ।

કવિતાની ભાષા

કવિતાની મુશ્કેલી એ છે કે કવિતા ભાષામાં લખાય છે અને એથીયે વિશેષ આધુનિક કવિતાની મુશ્કેલી એ છે કે એ ભાષાથી લખાય છે. સામાન્ય રીતે ભાષા આપણા દૈનંદિન જીવનમાં શ્વાસ જેવી બની ગઈ છે. આપણે સતત ભાષાથી વીંટળાયેલા હોઈએ છીએ, વાતચીત ને લખાણોરૂપે. આપણા કમકાજના ક્ષણોમાં તો ઠીક, ભિંધમાં પણ વાતચીત કર્યા કરીએ છીએ. આપણે લગભગ ભાષાની વિશ્રાન્તિ (linguistic comfort) માં રહીએ છીએ. તદ્દન જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં અને ખુબ જ જુદા જુદા અનુભવો વચ્ચે આપણે ભાષા શીખેલા હોવાથી આપણી દરેકની ભાષા એક તો નથી જ. તેમ છતાં આપણી એકબીજાની રોજિંદી ભાષાને સમજવામાં – અને ખાસ તો એક જ વર્ગના કે જૂથના સભ્યોની ભાષાને સમજવામાં – આપણને ઓછામાં ઓછું અનુકૂલન કરવું પડે છે ને તેથી ભાષાનો સમગ્ર વ્યવહાર આપણે માટે લગભગ સહીસલામત અને સ્વયં-સંચાલન જેવો બની ગયેલો હોય છે. ભાષાનું આવું સરલ પ્રત્યાયનશીલ પરિમાણ લઈને અર્થની સાદીસીધી સમજથી કવિતા પાસે પહોંચનારો ભાષક કવિતાની ભાષાને પણ એ જ પરિમાણથી સ્વીકારવા બંધ છે ને ત્યાંથી સમસ્યાઓ ગૂંચવાય છે. કવિતાની ભાષા, ભાષા તો છે છતાં એ રોજિંદી ભાષા નથી. રોજિંદી ભાષાનાં માન્ય ધોરણો એમાં છે તો ખરાં, પણ એ ધોરણોથી થયેલાં જખરાં વિચલનો પણ એમાં છે. રોજિંદી ભાષાની વ્યવસ્થા વચ્ચે જીવનારા ભાષકો, બ્યારે ભાષાની પરંપરા નિર્ધારિત સીમાઓની બહાર જઈ બહારથી છાપા મારી વ્યવસ્થાને તોડવાનો પ્રયત્ન કરતી બહારવટે નીકળેલી કવિતાની ભાષાની સામે મુકાય છે ત્યારે ભાષા-વિશ્રાન્તિમાંથી બહાર આવી ઉપદ્રવશીલ કવિતાભાષાનો સામનો શી રીતે કરવો એની તાલીમના અભાવમાં ભાષકો ધણુંખડું ક્રિસ્તવ્યમૂઠ બની રહે છે.

ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

('સંસર્જનાત્મક કાવ્યવિજ્ઞાન' માંથી)

અખાના છાપાના પાઠ અને અર્થ-૧૦

શિવસાલ જોસલપુરા

(૩૧ અઠધી ચાલુ)

૪૯

જીવકલક આશા દબે દળે,

આશાએ પ્રભાએ જીવમાં ભળે.

આશાવાન તણું નામ જીવ,

પદ નૈરાશ્ય બેઠો તે શિવ.

મર્કટ મન તે આશા ભજે,

જેએ વિચારી અખા પું વજે. ૪૭૬

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. સ. અને ત્રિ.માં મહેલી લીટીના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ આ પ્રમાણે છે : 'આશાએ જીવ જમમાં (ત્રિ: જમમાંહાં) ભળે.' બીજી લીટીમાં 'પદ નૈરાશ્ય'ને સ્થાને ત્રિ. અને કાં. ૩૬૨માં 'પદ નિ(તી)રાટ' છે.

ઉ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે : "જેએ (આશાર્થ) -જો. લજે-ને કારણે. વજે-વ્યવસ્થિત રીતે." ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા આપ્યા છે : "પદ નિરાટ-કેવલ્ય પદ, પૂણ્યપદ વજે-અનુકૂળ સમયે ને રીતે." તેમણે કરેલો મત્તાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : "આશા ટાળવાથી જીવનું કલક દળે છે. આશાને કારણે જીવ જમમાં -મિલ્યા વસ્તુઓમાં- ભળે છે. તેમને માટે મનભવ સેવે છે. જે આશાવાળો છે તે જીવ કહેવાય. પણ જે નિરાટ પદમાં-જીવપદમાં સ્થિતિ કરે છે તે શિવ છે. મનરૂપી મર્કટની કુદાકુદ આશા હોમ ત્યા સુધી જ છે. અખો કહે છે કે જું આમ મળ સમયે ને રીતે વિચારી જો." ૧

આશાએ જીવ જમમાંહાં ભળે'નો અર્થ છાપા-

માં બંધ બેસે છે, પણ આ પાઠને કોઈ હસ્તપ્રતનો આધાર નથી. વળી 'પદ નિરાટ' એ પાઠ પણ એક જ હસ્તપ્રતમાં છે.

વળી બવારે અખો જીવના લક્ષણ તરીકે 'આશા'નો ઉલ્લેખ કરે છે, ત્યારે તેના વિરોધમાં શિવના 'નૈરાશ્ય' લક્ષણનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. ઉ. ત., 'આશા પટલે શિવ અવ્યક્ત' (આશા દૂર થતાં અવ્યક્ત શિવસ્વરૂપ પ્રગટે છે). તે જોતાં 'પદ નૈરાશ્ય' પાઠ વધુ દૃષ્ટિ છે

૫૦

સાચા શુરને કો'એ નવ બળે,

અને જૂઠે તો કો નવ નીપળે.

જેમ રસાવણી કેને નવ મળે,

અને ધૂત વિતો લેઈને પળે.

એ બેધની સદાયે ખોટ,

અખા ન મળે કોટાકોટ. ૪૪૭

ત્રીજી લીટીના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ ઉ.માં ઉપર મુજબ અને સ.માં તેને મળતા '...અખા નહિ મળે કોટાકોટ' છે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય : "સાચા શુર અને સાચા રસાવણી(બીજી ધાતુ-એણું) સોનું બનાવનાર)ની હંમેશા ખોટ જ છે. એવા કરોડો ન મળે, (જૂજ જ મળે)." ૨

ત્રિ.માં 'એ બેધની સદાયે ખોટ, અખા મળે જો કોટાકોટ' એવો પાઠ છે. ઉપરના પાઠની જેમ આ પાઠને પણ હસ્તપ્રતોનો રેકો છે. ઉ.એ સંદર્ભ

૨ અને ૬ નીચે આ પાઠાન્તર નોંધ્યો છે. ઉપરાંત
 ૬૧૦ ડફરવાળી પ્રતમાં આ પાઠ આવેલો છે. તેનો
 અર્થ આવો થાય : “ સાચા ગુરુ અને સાચા રસા-
 યણીની હંમેશા ખોટ જ છે. જો એ મળે તો કરોડો
 રૂપિયા મળ્યા બરાબર મોટો લાભ થાય.”

પ્રથમ પાઠમાં ‘જેમની ખોટ છે તે કરોડોની
 સંખ્યામાં મળતા નથી’- ‘ખોટ છે’ એ ‘મળતા
 નથી’- એમ કહ્યું છે તેમાં દેખાતી જ પુનરુક્તિ
 છે, જ્યારે બીજામાં નવું, નવા અર્થવાણું વિધાન
 છે જે સાચા ગુરુની મહત્તા સૂચવે છે. આ દૃષ્ટિએ
 બીજો પાઠ પસંદ કરવા જેવો છે.

૫૨

ચિદ્અર્ણવ કેરા છુદ્ધુદા,

ઊપજે ખપે સ્વભાવે સદા,

આસ્ત્ય-નાસ્ત્ય એની ન કહેવાય,

નર-ભાયા જ્યમ સાથે જાય.

જ્યમ સૂર્ય-કિરણ કહેવાને બે,

એમ જીવ-શિવ અખા જોઈ લે. ૪૬૫

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. સ.માં ‘સૂર્ય-
 કિરણ’ને સ્થાને ‘સૂરજ-ધામ’ છે. ત્રિ.માં ‘આસ્ત્ય-
 નાસ્ત્ય’ને સ્થાને ‘આસ્ત્ય’ છે ને ‘સૂર્યકિરણ’ને
 સ્થાને ‘સૂર્ય-ધામ’ છે. ઉ.એ સંઘા ૧, ૨ અને
 ૬ નીચે આ પાઠ નોંધ્યો છે. ૬૧૦ ડફરમાં પણ
 આ પાઠ છે.

‘આસ્ત્ય-નાસ્ત્ય’નો ઉ.એ ‘અસ્તિનાસ્તિ,
 હોવું-ન હોવું’ તે’ એવો અને સ.એ ‘વ્યાપકતા
 અને અવ્યાપકતા’ એવો અર્થ આપ્યો છે.

ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા આપ્યા છે : “ અર્ણવ-
 મહાસાગર, છુદ્ધુદા-પરપોટા. ખપે-નાશ પામે,

આસ્ત્ય-હોવાપણું, નાસ્ત્ય-ન હોવાપણું. સૂર્ય-
 ધામ-સૂર્ય અને ધામ, ધામ-તેજ, કિરણ.” જ્યારે
 સ્વીકારેલા પાઠ અનુસાર ગદ્યાનુવાદ આવો કર્યો છે :
 “ દુન્યવી પદાર્થો (કે જીવો) તો ચૈતન્ય બ્રહ્મરૂપી
 મહાસાગરના પરપોટા છે, અને તે હંમેશાં સહજ-
 ભાવે થાય છે અને શમી જાય છે. એવું અસ્તિત્વ
 છે જ એમ કહી શકાશે નહિ, માણસ અને તેનો
 પડછાયો સાથે જ થાય છે તેવું આ છે. (પડછાયો
 ભાસે છે ખરો પણ માણસથી સ્વતંત્ર એવું અસ્તિત્વ
 નથી.) સૂર્ય અને કિરણ માત્ર બોલવામાં જ બે
 છે, (સાચી રીતે તો અભિન્ન છે,) તેવું જીવ અને
 શિવનું છે. (બોલવામાં બે પણ સાચી રીતે અભિન્ન
 જ છે એમ જણી લે.)”

પરંતુ ‘આસ્ત્ય’ને સ્થાને ‘આસ્ત્ય-નાસ્ત્ય’
 એ પાઠ સ્વીકારવો જોઈએ, કેમ કે દુન્યવી પદાર્થોનું
 અસ્તિત્વ છે એમ, એ નાશ પામતા દેખાતા હોવાથી,
 કહી શકાશે નહિ. એવી રીતે દુન્યવી પદાર્થોનું
 અસ્તિત્વ નથી એમ પણ કહી શકાશે નહિ, કારણ
 કે મહાસાગરના પરપોટાની જેમ એ પણ નિત્ય
 ચૈતન્યના એક ભાગરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

વળી ‘ધામ’ પાઠ વધારે પ્રતમાં છે અને તેનો
 અર્થ ‘કિરણ, પ્રકાશ’ થાય જ છે, એટલે એ પાઠ
 અખાના સંસ્કૃતના જ્ઞાનની સાક્ષીરૂપે પણ સાચવી
 રાખવો જોઈએ.

૫૨

બ્રહ્મવેતાને જીવ નવ કળે,

જ્યમ રાતદિવસ એકઠાં નવ મળે.

ત્યાં કલણ નહિ અન્ય જીવ અચેત,

શિવપદ બેઠાં સર્વ લહે હેત.

જ્યમ હૈવ્ય આસન બેસે ને 'કેવ',
નીચી જુમિ કાં દેખે સોયારી જગદ

હામાં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. સ. અને ત્રિ.માં
'અન્ય' જીવ 'ને સ્થાને 'અને જીવ' પાઠ છે. ઉ.એ
સંજ્ઞા ૧ નીચે આ 'અને' પાઠાન્તર નોંધ્યે છે.

ઉ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે: "કલણ-કલન,
કળપુ-સમજપુ" તે હેન-૧ કારણ, ૨ પ્રેમ. આહી
પહેલો અર્થ અભિપ્રેત લાગે છે. "સ.એ 'કલણ' નો
'કલના, કલ્પના' એવો અર્થ આપ્યો છે. ત્રિ.એ
શબ્દાર્થ આપ્યા આપ્યા છે: "કળે-જલ્લે, જોળખે
કલણ-જેમાં પત્ર મૂકતાં કળી જવાય એવી જમીન,
(૨) સૂઝ, સમજ, જ્ઞાન અચેત-મહેલ, મૂઠ. હેત-
સાર, રહસ્ય. સોય-તે." અને ગદ્યાનુવાદ આ
પ્રમાણે કર્યો છે: "સામાન્ય દુન્યવી જીવો બ્રહ્મ-
જ્ઞાનીને જોળખી શકતા નથી. રાત અને દિવસ
કપાલે એકીસાથે મળતાં નથી. એવા જીવોને સમજ
કે જ્ઞાન ન હોવાથી તેઓ અચેત-જડ રહે છે. (પણ
જ્ઞાન લાધે અને જીવ-શિવની એકતા સમજતા
જીવભાવ દૂર થઈ ને) શિવપદમા સ્થિતિ કરે તે
પૂર્ણપણે રહસ્યને પામે છે. (જગતનુ મિશ્રાત્વ
તેમને સ્પષ્ટ થઈ જતાં તેઓ આત્મચિત્તનમાં સ્થિત
જની જાય છે.) ને જીવે આસને બેસે તે નીચી
જુમિ તરફ યા માટે જુએ?"

અનુવાદમાં પ્રથમ તો જીવનાના દર્શાત વક્ત્રાત્મ
સાથે જ'ધ બેસાડવામાં આવ્યાં નથી. જાણે કે જીવના
પવને ગથમાં ઘણી દીકું હોય એવું લાગે છે.

પહેલી લીટીનો અર્થ આ રીતે સ્પષ્ટ કરવો
છે: "જેમ રાત્રિ અને દિવસ એકબીજાને

મળતા-જોળખતાં નથી, તેવા રીતે બ્રહ્માનાનો જીવ
જોળખી શકતા નથી."

છેલ્લી લીટીનો અર્થ આ રીતે સ્પષ્ટ કરવો
જોઈએ: "ને જીવે આસને બેસે છે તે નીચેની
જમીનને જોઈ શકતા નથી, તેવી રીતે શિવપદ પ્રાપ્ત
કરનારની નજરે જીવભાવ (કે અજ્ઞાન) ચડતો નથી,
તેમનામાં જીવભાવ ફરી ઉત્પન્ન થતો નથી."

'કળણ' નો સ.એ કર્યો છે તે અર્થ 'કલ્પના'
જરાબર નથી. ઉ.એ અને ત્રિ.એ કરેલો અર્થ
'સમજ' જરાબર છે. 'હેત' નો ત્રિ.એ કર્યો છે તે
'સાર, રહસ્ય' નહિ પણ ઉ.એ કરેલો 'કારણ'
અર્થ સ્વીકારી શકાય એવો છે. અહીં 'કારણ'
એટલે શિવપદના માર્ગમાં કુઝાવટ કરવું જીવનું
અજ્ઞાન.

આ બધું જોતાં બીજી લીટીમાં 'અન્ય'
પાઠ અર્થહીન છે. તેને સ્થાને 'અને' સર્વથા
ગોચર છે.

૫૩

દેહ સકુની દષ્ટે પડે,
દેહી કાએકની મોટે ચહે.

લાત પડે છે ને પોત વિષે,
વચન લાદ લાલે પારખે.

કહેતામાં મોટે ને જ્ઞાન,
અખા અમમનું આવે માન. ૪૮૦

ઉપરના જીવનાનો પાઠ ઉ., ત્રિ. અને સ.માં
ઉપર પ્રમાણે છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૧ નીચે પહેલી લીટીનો
પાઠાન્તર 'સહ એની' નોંધ્યો છે, ને 'સહએની'
(સકુએની) હોવાનો સંભવ છે. ઉપરાંત માત્ર ૬૧૦

કદરમાં આ છાપો છે તેમાં પણ ઠાઈ પાશાન્તર નથી.

હ.એ 'માન'નો 'માપ' એવો અર્થ આપ્યો છે. સ.એ આ પ્રમાણે શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે : "દેહી - આત્મા, મીટ - નજરે, અગમ - બ્રહ્મ, માન - માપ, સમજણ." ત્રિ.એ આ પ્રમાણે શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે : "દેહી - આત્મા, પોત - જેમાં ભાત કે રંગ ન હોય તેવું સ્વરૂપ મુલાયમ કપડું; વસ્તુનું અસલ સ્વરૂપ. ભાત - તરહ, ડિઝાઇન, વેલણુદિવાળી છાપ. પારખ - પરીક્ષા કે પારખું કરતાં, ઘાટ ધાલે - ઉપયોગમાં લે, અંતરમાં ઉતારે. સાન - સંજ્ઞા, સંકેત, ઇશારો, અગમ - પરમાત્મા, બ્રહ્મ. માન - મહત્તા કે શક્તિસામર્થ્યનો અંદાજ, માપ; (૨) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ." બ્યારે ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે : " (હાડયામનો બનેલો આ સ્થૂલ) દેહ સૌની નજરે ચડે છે, પણ જે દેહી - આત્મા છે તેના તરફ મીટ માંડી તેને જ જોનાર કોઈક જ હોય છે. પોત ઉપર જે ભાત પડે છે તેની જ વાત કરીકરીને લોકો વચ્ચે પારખે છે. (ઉપરની ભાત જોઈને મોહ પામેલા પોતનો વિચાર ભાગ્યે જ કરે છે.) (અમલ પોત તે બ્રહ્મ, તે જ સારું. તે ઉપરની ભાત તે આ ચિત્રવિચિત્ર સંસાર, જે ખોટો છે, મિથ્યા છે.) આટલું કહેતાંમાં જ જેઓ દેહનું મિથ્યાત્વ સમજી આત્માને જાણખવા મથશે તેમને જ અગમ્ય ગણાતો પરમાત્મા અને એનું સામર્થ્ય સમજશે."

આમાં પહેલી લીટીનો અનુવાદ બરાબર છે. પણ બીજી અને ત્રીજી લીટીના અન્યથા મૂળને વફાદાર નથી તેમ સ્પષ્ટ પણ નથી. ભાતીગળ ઘાટ- (= જીઓનું ઓલવાનું, સાડીના જેવું એક વસ્ત્ર)નું

દૃષ્ટાંત છે તે છાપાના વક્તવ્ય સાથે બંધ બેસાડવામાં આવ્યું નથી. તેમાં 'ભાત' એ સંસારના રંગનું - તેની અસરનું, 'પોત' એ આત્મસ્વરૂપનું તથા 'વચન' (= વિશ્વાસ, વેપારીએ ઘાટના વણાટ અને તેની ગુણવત્તા વિશે આપેલ વિશ્વાસ કે ખાતરી) સદૃશ્યરૂપના ચાતોપદેશનું ઉપમાન છે. 'ધાલે' - 'ધાલ્યે' એટલે 'પહેરવાથી' એવો અર્થ બંધ બેસે છે. 'સાર્થ' જોડણીકોશ'માં 'ધાલવું'નો એક અર્થ 'પહેરવું' આપેલો છે. આ 'પહેરવું' એ 'અનુભવ'નું ઉપમાન છે. આ બધું જોતાં આ બીજી લીટીનો અન્યથા આ પ્રમાણે થાય : " જે પોત ઉપર ભાત પડેલી હોય તેના વિશેની ખાતરી- (વચન)નું પારખું ઘાટ ધાલ્યે (પહેર્યે) થાય." વક્તવ્ય સાથે આ દૃષ્ટાંત આ રીતે બંધ બેસાડી શકાય : " તેવી રીતે, આત્મા ઉપર સંસારના રંગ પડેલા હોવાથી તેના અસલ સ્વરૂપ વિશે સદૃશ્યરૂપે આપેલી ખાતરીનું ખરું પારખું તો તેમણે આપેલા ચાતોપદેશને અનુભવમાં ઉતારીએ ત્યારે થાય."

ત્રીજી લીટીનો અન્યથા આ પ્રમાણે થાય : " કહેવતોમાં (ઉપદેશ સાંભળીને) જે સાન (આત્માનું સ્વરૂપ, લક્ષણ) સમજે (ઓછે) તેને પરમાત્મા - બ્રહ્મનું (અગમ્ય) માપ - મહત્ત્વ સમજાય છે."

૫૪

જેને તું જાણે આકાશ,
તે તું જ વિચારી જોતે પાસ.

તે નોહે ખૂણેખાંચરે,
આ પ્રત્યક્ષ મુખેમુખ વાતો કરે.

બ્યમ સંકલ્પે ચઢ્યાં ન દીસે દેહ,

ત્યમ અખા રહ્યો છે તેહ. ૪૮૨

ઉ. અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.એ પહેલી લોટીના ઉત્તરાર્ધમાં 'તે તો જાણ્ય તોરો પરકાશ' એ પાઠ સ્વીકાર્યો છે, જેને કાઠ ૩૬૨ વાળા એકમાત્ર પ્રતનો આધાર છે. ઉ.એ સંતા ૨ અને ૬ નીચે 'તે તુ' જાણ્ય તારો (૬ નાસો) અવીકાસ' એવો પાઠાન્તર નોંધ્યો છે.

ઉ. અને સ. એ કોઈ પ્રકારના અર્થ આપ્યા નથી. ત્રિ.એ આ પ્રમાણે અર્થ આપ્યા છે : "આકાશ - સર્વપ્રકાશક પરમાત્મા. સંકલ્પ - ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવા માટેનો મનોવ્યાપાર." જ્યારે તેમણે કરેલો મઘાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : 'જેને તું આકાશ જાણે છે તે તો તારો પોતાનો જ પ્રકાશ છે. પરમાત્મા કોઈ ખૂણેખાંચરે (બરાઈને બેઠો) નથી (કે તેને શોધી શકવા મથતું પડે.) એ તો પ્રત્યક્ષ મોહામોહ વાતો કરે છે. પણ જેવી રીતે વિચાર-વચોણે ચઢી જનારને દેહનુ ભાન રહેતું નથી તેવી રીતે સંસારના વમળમાં સપડાયેલા જીવને આત્મ-દર્શન થતું નથી. [જયમ' કાઠી નાખીને 'દેહ' અને 'તેહ'નો સ્થાનફેર કરીએ તો વધારે સારો અર્થ મળે છે - સુખોપભોગની ઇચ્છાઓના સંકલ્પે ચઢી ત્રણેયા મનને આત્મા - તે દેહમાં જ રહ્યો છે છતાં - દેખાતો નથી.]"

ત્રિ.નો મઘાનુવાદ સ્વીકારી શકાય એવો છે. પણ પ્રશ્ન પાડેલો રહે છે. પહેલી લોટીના ઉત્તરાર્ધના ત્રણ પાઠ છે : (૧) તે તો જાણ્ય તારો પરકાશ. (૨) તે તુ જ વિચારી જોને પાસ. (૩) તે તું જાણ્ય તારો અવકાશ.

(૧) અખો અવારનવાર 'આકાશ' શબ્દનો 'જો' 'જાણ - પરમાત્મા'ના અર્થમાં કરે છે, અને

અહીં પણ એનો એવો જ અર્થ છે. અખો જ્યારે જાણને ચારે સંપત્તિ પ્રતીક યોજે છે ત્યારે 'કિરણ' કે પ્રકાશ'ને આત્માના અર્થમાં યોજે છે. પાડેલો અર્થ તો, 'આકાશ' એ જ 'પરકાશ' છે એવો થાય. તેથી આ પાઠ સ્વીકારી શકાય નહિ.

(૨) બીજા પાડેલો અર્થ આવો થાય : તું જ એ જાણ છે અને તે તારી પાસે - નજીક છે. આ અર્થ અને પાઠ સ્વીકારી શકાય તેવો છે. પણ આ હકીકત બીજા શબ્દોમાં બીજી લોટીમાં રજૂ થયેલી છે

(૩) આ પુનરુક્તિ ત્રીજો પાઠ સ્વીકારવાથી ટાળી શકાય તેમ છે. તેનો અર્થ આવો થાય : "જે આકાશ-જાણ - છે તે તારો અવકાશ - તારી વિશાળતા, તારું (આત્માનું) વિશાળ સ્વરૂપ છે." આ અર્થ ને આ પાઠ વધુ સુસંગત લાગે છે તેથી આ પાઠ વધુ યોગ્ય છે.

ત્રીજી લોટીમાં 'દેહ' અને 'તેહ'નો સ્થાન-ફેર કરવાનું મૂચન ત્રિ.એ ક્યું છે. પણ તે પ્રમાણે કરવાની જરૂર લાગતી નથી.

પપ

એમ જાણી ધીરજ મને ધરે,
અજગરવૃત્તિ મહાપુરુષ આદરે.
જો જાણે માથે કરતાર,
તો ફેરવે હું મર્ધ કાં વહે ભાર ?
ચકચૂડામણિ તારો તાત,
ધીરજ ધરે અખા સાક્ષાત. ૪૮૫

ઉ. અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં - 'ચકચૂડામણિ તારો તાત'ને સ્થાને 'ચક ચડતું મન તાહાડું, તાત !' એવો પાઠ છે. ઉ.એ આ

પ્રમાણે પાઠાન્તર નોંધ્યા છે: “૨, ૬ ચક્રચૂડામણિ તો પછી ‘હું કડું’, ‘હું મેળવું’ એમ કરીને તાહારું તાન. ૨ માં અગાઉ બીજી વાર પણ આ છાપો છે ત્યાં - અને ૬ માં - ચક્ર ચહુ મન તાહારું તાત.” આ ઉપરાંત ક્રો ૩૬૨ માં ‘ચક્ર ચહુ મન તાહારું તાત’ છે.

ઉ.એ ‘અજગરવૃત્તિ’નો ‘આશ્વિકા માટે દેવ ઉપર આધાર રાખવો તે’ એવો અર્થ આપ્યો છે. ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આપા આપ્યા છે: “અજગર-વૃત્તિ - સહેજે જો આવી મળે તેના ઉપર જ ગુજરાન ચલાવવાની વૃત્તિ. અજગર પોતાનો શિકાર શોધવા જતો નથી, શિકાર પોતે જ એની તરફ આકર્ષાય છે અને આમ શ્રમ કર્યા વગર જ તે પોતાનો ભક્ષ મેળવે છે. આદરે-સ્વીકારે, ચક્ર ચહુ-ચક્રાવે ચહુ.” પાઠાંતર ‘ચક્રચૂડામણિ તાહારો તાત.’ આ પાઠ સુસંગત નથી. સાક્ષાત-સંમુખ, નજરોનજર.” તેમણે કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે: “આ વાત જાણી-સમજીને મનમાં ધીરજ ધર. સંત-મહાત્માઓ અજગરવૃત્તિ ધારણ કરે છે. માથે ઈશ્વર ખેંદે છે

તો પછી ‘હું કડું’, ‘હું મેળવું’ એમ કરીને ફેગટનો ભાર શા માટે માથે લેવો? તારું મન ચક્રાવે ચહુ” છે. ધીરજ રાખશે તો તારે માટે નિમિષિય વસ્તુ અનાયાસે તને આવી મળે છે એ વાત પ્રત્યક્ષ થશે.”

ત્રિ.નો ગદ્યાનુવાદ તેમણે સ્વીકારેલા પાઠ મુજબ જરાખર છે. પણ તેમણે ‘ચક્રચૂડામણિ તાહારો તાત’ એ પાઠ ‘સુસંગત નથી’ એમ કહ્યું છે તે જરાખર નથી. ‘ચક્રચૂડામણિ’નો અર્થ ‘માથાના મુગટમાં જડેલો ચક્ર જેવો મણિ’ એટલે કે ‘સર્વ-શ્રેષ્ઠ’ થાય છે. તેમાં ‘જો જાણે માથે કરતાર’ની જેમ તાત-પરમાત્મા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાની વાત છે. જોકે તેમાં પુનરુક્તિ છે, જ્યારે ‘ચક્ર ચહુ’ મન તાહારું, તાત’ (= ‘ભાવ’ સંબોધનાથે = પ્રાપ્ત) એ પાઠમાં ધીરજ ધરવાનું એક વધુ કારણ - એક કારણ અગાઉના છાપા ૪૮૪માં આપવામાં આવ્યું છે તેમ) આપેલું છે. તે જોતાં આ પાઠ વધુ યોગ્ય ગણાય.

[ક્રમશઃ

અંકો સિલકમાં નથી

જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી માર્ચ-એપ્રિલ તથા મે-જૂન ૧૯૮૫ના અંકો સિલકમાં નહોં હોવાથી ‘કવિભોક’ના નવા ગ્રાહકો જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૫ના અંકથી જ નોંધણી તેની સહુએ નોંધ લેવી.

‘મેધનાદવધ’

અન્નકાન્ત મહેતા

૧

જીવન :

માઈકેલ મધુસૂદન દત્તને જન્મ ૧૮૨૪ની ૨૫મી જાન્યુઆરીએ જેસોર જિલ્લાના સાત્રદાંડી ગામમાં રાજનારાયણ દત્તને ત્યાં થયો. એમની માતાનું નામ જાહવીદાસી. એ લોકો મૂળ ખુલના જિલ્લાના તાલાગ્રામ ગામનાં. એઓ એમના પિતાના જયેષ્ઠ પુત્ર હતા. એમના પિતા ત્યાંની દિવાની અદાલતના વકીલ હતા. એમના બીજા કાકા જેસોરમાં વકીલ હતા, એક કાકા ન્યાયાધીશ હતા, અને એક અદાલતના શિરસ્તેદાર હતા. આ ચારે ભાઈઓમાં મધુસૂદન એકમાત્ર હયાત સંતાન હતા. એ સિવાય મધુસૂદનના બે નાના ભાઈનું બાલ્યાવસ્થામાં અવસાન થવાથી, એઓ પાણી માગે તો દૂધ મળે એવા વાતાવરણમાં જીવ્યા હોવાથી ખૂબ જીદી અને મનનું ધાયું કરવાની વૃત્તિવાળા બન્યા. પરિણામે ભવિષ્યમાં એમને ખૂબ શોધવું પડ્યું.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ ગ્રામની નિશાળમાં લીધેલું. એ સમયે શિક્ષણમાં તથા રાજકાર્યમાં ફારસીને પ્રભાવ ધર્યો હતો. એથી શરૂઆતમાં મધુસૂદનને ફારસી કવિતા શીખવવામાં આવી, અને મધુસૂદનને નાનપણથી જ ફારસી કવિતા કઠરથ કરવા મોકિલી. નાનપણમાં ગીત અને વાદ્યવાદનનો રસ પણ એમને હતો, જે પછીથી કાવ્યાનુરાગમાં પરિવર્તિત થયો. બારમે વયે પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પછી, ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે એમના પિતા એમને

કલકત્તા લઈ ગયા, અને ત્યાં ખિરિપુર વિદ્યાલયમાં દાખલ કર્યા તે પછી થોડા સમયમાં હિન્દુ કોલેજમાં દાખલ થયા ત્યાં ડિરેક્ટિવો નામના એક તરુણ શિક્ષક હતા તેમના પ્રભાવથી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જે એમણે અંગ્રેજીમાં કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાં પરીક્ષામાં સારા ગુણ મેળવી એમણે છાત્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી, અને બી. એની પદવી મેળવી.

એ વખતે એમને વિલાયત જવાની પ્રજ્ઞા પ્રગટા હતી. પણ વિલાયત જવાથી ધર્મભ્રષ્ટ થવાની ખાત્રી રાજનારાયણ એમને મોકલવા રાજ નહોતો. એટલે છોકરાનું મન બીજા વાળવા એમણે એમનું વેવિશાળ કર્યું. પણ જીવનને દિવસે મધુસૂદન ઘેરથી ભાગી ગયા, અને એક પાદરીએ એમને ચાર દિવસ સંતાડ્યા ને પછી એમને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપી. આ સમયે તેમની વય એામણીય વર્ષની હતી. દત્તવંશના એકમાત્ર સંતાને ધર્માન્તર કર્યું તેથી સમગ્ર પરિવારને પ્રજ્ઞા આઘાત લાગ્યો. તે પછી મધુસૂદને વિશિષ્ટ કોલેજમાં અભ્યાસ ચાલુ કર્યું, ત્યારે રાજનારાયણ એમનો અભ્યાસખર્ચ એમને મોકલવાનું ચાલુ રાખ્યું. આ સમયે જ જુદાં જુદાં સામયિકોમાં અંગ્રેજી કવિતા પ્રગટ થતા એમણે ખ્યાતિ મેળવી રાજનારાયણ ભણવાનો ખર્ચ મોકલતા હોવા છતાં મધુસૂદને પરિવારની જોડે કશો જ સંપર્ક રાખ્યો નહિ અને એથી રાજનારાયણે ખર્ચ આપવાનું બંધ કરતાં, કોલેજમાં ચાર વર્ષ ભણ્યા પછી મધુસૂદનને દબોણાઈન કરવાની જરૂર પડી. કોલેજમાં

એમને ઠેટલાક મદ્રાસી વિદ્યાર્થીઓ જોડે મિત્રતા બંધાયેલી, એટલે એ મિત્રતા પર આધાર રાખી એઓ મદ્રાસ ગયા. ત્યાં છાપામાં લેખો લખવાથી એમને પ્રસિદ્ધિ તો મળી, પણ અર્થોપાર્જન થયું નહિ. એ સમયે સંયુક્તાની કથાને આધારે એમણે અંગ્રેજીમાં ‘The Captive Lady’ નામક કાવ્ય લખ્યું. ત્યાં કોલેજના આચાર્યની પુત્રી સાથે એમણે લગ્ન કર્યું, પણ એમણે લગ્નજીવન ઝાંઝું ટક્યું નહિ. થોડા જ સમયમાં એમણે છૂટાછેડા લઈ, હેનીયેરા નામની એક અંગ્રેજ સ્ત્રી સાથે ફરી લગ્ન કર્યું. એમણે મદ્રાસમાં શિક્ષકની નોકરી કરી, અને હિબ્રુ, ગ્રીક, સંસ્કૃત, તેલુગુ તથા લેટિન ભાષાઓ શીખી લીધી. આઠ વર્ષ મદ્રાસ રહી એઓ પાછા કલકત્તા આવ્યા. મદ્રાસમાં એમણે અમિત્રાક્ષર જંદમાં ‘Visions of Past’ કાવ્ય લખ્યું. કલકત્તા આવીને કોઈ અધ્યાપકાય નોકરી મેળવવામાં નિષ્ફળ જતાં એમણે પોલીસકોર્ટમાં કારકુનની નોકરી લીધી, અને દુભાષિયાતું કામ કરવા લાગ્યા. એ સમયે જ માતૃભાષા પ્રત્યે એમને આકર્ષણ થયું. ૧૮૫૭માં એમણે સંસ્કૃત ‘રતનાવલિ’ નાટકનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો, જે ખેલગાવિયા નાટ્યશાળામાં ભજવાયું પણ ખરું. એ અરસામાં એમણે ‘શર્મિષ્ઠા’ અને ‘પદ્માવતી’ – એક પૌરાણિક અને બીજું ઐતિહાસિક – નાટકો લખ્યાં, અને એ બંને સફળતાપૂર્વક ભજવાયાં. આ પછી એમણે બે પ્રકસનો લખ્યાં: ‘છુડો શાલિકેર ધાડે રો’ (ઘરડા શાલિકપક્ષીના ગળા પર રૂવાડું); અને ‘એકેઈ કિ ખોલે સભ્યતા?’ (આને જ સભ્યતા કહેવાય કે?) એમાં તરકાલીન સમાજની અધર્મશૂઝ અને લોકોની જીવનપ્રણાલિ પર ભારોભાર કટાક્ષ છે. પહેલા નાટકમાં એક શ્રીમંત વૈષ્ણવના

અંગ્રેજ શિક્ષણ લીધેલા પુત્રની ઉપહાસજનક સભ્યતા પર વ્યંગ્ય છે. તો બીજામાં, એક તિલક તથા માળા-ધારી ભક્તના એક મુસલમાન તરુણી પ્રત્યેના અનુ-રાગને કારણે એ કેવી હાસ્યાસ્પદ રીતે વર્તે છે, તેનું હૃદયંગમ ચિત્ર આલેખ્યું છે. ૧૮૬૦માં એમણે ‘તિલોત્તમા સંભવ’ કાવ્ય પ્રકાશિત કર્યું. એ કાવ્યમાં એમણે અમિત્રાક્ષર જંદનો પ્રયોગ કરી, બંગાળી કવિતામાં એક નવીન જંદનો સફળતાપૂર્વક વિનિયોગ કર્યો. એ કાવ્ય સુન્દરિપસુન્દના પૌરાણિક આખ્યાનને આધારે લખેલું છે. ૧૮૬૧માં એમના ત્રણ કાવ્ય-સંગ્રહો ‘મેધનાદવધ’, ‘વનંગના’ તથા ‘વીરાંગના’ અને એક નાટક ‘કૃષ્ણાકુમારી’ પ્રગટ થયાં. ‘વન-ગના’ કાવ્ય શુંગારસ્સુ કાવ્ય છે. એમાં અદાર કવિતા છે, જેમાં વિશેષરૂપે રાધિકાના વિરહનું વર્ણન છે. ‘વીરાંગના’ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ રોમન કવિ ઓવિદ (Ovid) ના Heroic Epistles ને આદર્શ માનીને એમાં પૌરાણિક ઓપાત્રોના પત્રોના સ્વરૂપમાં કાવ્ય લખી, બંગાળી કવિતામાં એક નવીન કાવ્યરીતિનું પ્રદાન કર્યું. એમાં અગિયાર પત્રો છે. જેમ કે શુક્રન્તલાનો દુષ્યન્તને, તારાનો ચંદ્રને, દ્રૌપદીનો અર્જુનને, ઇત્યાદિ. પત્રશૈલીમાં લખાયેલું એ બંગાળી-માં પહેલું કાવ્ય છે. ‘કૃષ્ણાકુમારી’ ટોડના રાજ-સ્થાનમાંથી લીધી છે. એ બંગાળીનું પ્રથમ કનુલ્લાન નાટક છે. પણ એમને બંગાળના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા અપાવી ‘મેધનાદવધે’.

વિલાયત જવાની એમની ઇચ્છા પાછી નહી, અને ૧૮૬૨માં એમણે સપરિવાર લંડન તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. ત્યાં પાંચ વર્ષ રહી એઓ ઍરિસ્ટર થયા. એ પાંચ વર્ષ આર્થિક સંકટામણને કારણે એમને પારાવાર યાતના સહન કરવી પડી. આખરે વિદ્યા-

સાગરે એમને છ હજાર રૂપિયા મોકલી, એમને મધુસૂદન યવાની અને બારત પાછા ફરવાની સજવડ કરી આપી. એમણે ફ્રાન્સમાં લખેલા 'ચતુર્દશપદાવલિ' મન્ય વિદ્યાસાગરને સમર્પિત કરી એમની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી.

વિદ્યાવતથી આરોને એમણે કલકત્તા હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરવા માંડી, પણ વકીલાત ચાલી નહિ. પૈસાની અવગત તંગી વર્તાવા લાગી. અર્થોપાજ્ઞન માટે એમણે 'નીતિકવિતામાલા', 'માયાકાનન' ને 'હેક્ટરવધ' લખ્યાં, પણ લક્ષ્મીએ એમની તરફ પાછું ફરીને જોયું નહિ. પછી બેરિસ્ટરી છોડી, પ'અકેટના રાજના મેનેજરની નોકરી લીધી પણ ત્યાં પણ બહુ ટકવા નહિ. માનસિક ચિંતાથી શરીર ભાંગી પડ્યું. પછી છલાજ કરાવવા કલકત્તા, ત્યાંથી ઢાકા ગયા; પણ શરીર સુધર્યું નહિ એટલે પાછા કલકત્તા આવ્યા. એવી ઠગણ સ્થિતિ આવી કે ધરખર્ચને પહોંચી વળવા ધરખર્ચી વેચવા માંડી. જ્યાં બે ટંક ખાવાનાં સાંસાં હોય ત્યાં દવાની કે હવાફેરની તે વાત જ ક્યાંથી થાય ? આખરે એઓ પ્રસાદ ચિકિત્સાલયમાં દાખલ થયા અને એમની પત્ની પુત્રો શર્મિષ્ઠાને ઘેર મૃત્યુશય્યામાં પડી રહી. થોડા સમયમાં પત્નીના મૃત્યુના સમાચાર એમણે ચિકિત્સાલયની મરણપથારીમાં સાંભળ્યા. ત્રણ દિવસ પછી રક્તમી મે, ૧૮૭૩ને દિને એમનું અવસાન થયું.

એમના મૃત્યુ પછી ૫૬૨ વર્ષે ૧૮૮૮માં એમની સમાધિની રચના થઈ એ સમાધિ પર મધુસૂદને જ રમેલી કવિતા મુકાઈ. એમાં લખ્યું છે :

દાડાઓ, ૧ પંચકવર, જન્મ વદિ તવ
બજે, તિલ કણકાલ ૧ એ સમાધિરમણે

(જનનીરે કાસેર, શિશુ લલપેડે નેમતિ વિરામ) મહીરપદે મહાનિદાવત
દત્તકુલોદ્ભવ કવિ શ્રી મધુસૂદન,
યશોર સાગરદાંડિ, કપોતાક્ષી તીરે
જન્મભૂમિ, જન્મદાતા દત્ત મહામતિ
રાજનારાયણ નામે, જનની ભક્તમો,

- માઈકેલ મધુસૂદન દત્ત

૨

‘મેઘનાદવધ’ : કથાસાર

રામાયણનો એક અંશ લઈને આ કાવ્યની રચના થઈ છે. કાવ્ય નવ સર્ગમાં વહેલી નાંખ્યું છે કાવ્યમાં ત્રણ દિવસ અને બે રાતની ઘટનાઓનું નિરૂપણ છે, એમાં વીર તથા કુણુ બંને રસનું કૌશલભર્યું સંયોજન છે. અહીં સુવર્ણલંકાના પતંગકાળનું ચિત્રણ છે. પરંતુ પશ્ચાદ્યુમાં એમણે રાવણની રમૂતિરૂપે લંકાની સમૃદ્ધિ અરમ શિખરે હતી તેનું પણ ચિત્ર આલેખ્યું છે.

સર્ગ ૧ :

શરૂઆતમાં લાખી સરસ્વતીવંદના કરી, કવિ વાહિનપ્રાને જે રીતે રામાયણ લખવા દેવીએ કૃપાન્વિત કર્યા તેવી રીતે પોતાની પર કૃપા વર્ષાવવા પ્રાર્થના કરે છે.

કાવ્યની શરૂઆત રાવણ એના દરબારમાં બેઠો છે ત્યાંથી થાય છે. રાવણસભાનું વર્ણન ચિત્રામક રીતે કવિએ કર્યું છે. ત્યાં એક દૂત આવે છે ને

૧. છલા રહો. ૨. ખોળામાં. ૩. મેળવે.
૪. પૂરોને પડે. ૫. કપોતાક્ષી નદી.

વીરબાહુની વીરગતિના સમાચાર આપે છે. શોકાકુલ થઈને રાવણ કહે છે : 'મેં કયે પાપને કારણે આ ધન શુભાવ્યું? હું આ વેદના શી રીતે સહીશ? આ નિર્જલ દુશ્મને મને નિરાધાર બનાવી દીધો.' પછી રાવણ પોતાનો દોષ જોવાને બદલે શ્વર્ષણુખાને માથે દોષનો ટોપલો ઢોળતાં કહે છે, 'કઈ કુક્ષણે પંચવટીમાં તેં એ અભાગીને જોયો, ને કઈ કુક્ષણે તારે દુઃખે દુઃખી થઈને પાવકશિખાપિણી જનકીને હું હરી લાવ્યો?' એમ કહી એ રડવા લાગ્યો, ત્યારે દૂતે વીરબાહુના વીરત્વનાં વખાણુ કર્યાં. પછી એ રાજપ્રાસાદમાં ગયો. પછી પાછો આવોને સલામાં બેઠો. એ સમયે વીરબાહુની મા ચિત્રાંગદા ત્યાં આવી, અને આકંઠ કરતાં કરતાં એણે પોતાના પુત્રરતનનું રક્ષણ રાવણ ન કરી શક્યો, તે માટે એને કટુવચન કહ્યાં. એણે કહ્યું કે, 'આજે લંકામાં કાલઅગ્નિ ઢાળે સળગાવ્યો છે? હાથ! નાથ! તમારા કર્મદોષથી તમે કુળને કુખાડ્યું અને તમે પોતે પણ રૂખ્યા.' ચિત્રાંગદાનું પાત્ર રામાયણમાં નથી, એ કવિનું પોતાનું સર્જન છે. રાવણ દેવને દોષ આપતાં કહે છે, 'મારા કયા શુન્હાને કારણે તમે આ રતનનું હરણ કર્યું?' ચિત્રાંગદા રાવણનો તિરસ્કાર કરીને અંતઃપુરમાં ગઈ, પછી રાવણે યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી.

અહીં દૃશ્ય બદલાય છે. વડુચાની - સમુદ્રની દેવી કે જેને કવિએ મુરલા નામ આપ્યું છે તેની અને લક્ષ્મીની વાતચીત આલેખી છે. લક્ષ્મી મુરલાને પૂછે છે કે ઇન્દ્રજિત કેમ દેખાતો નથી? ત્યારે લક્ષ્મી કહે છે કે મેઘનાદ પ્રમોદહિવાનમાં પત્ની પ્રમીલાની સાથે વિહાર કરે છે. પછી લક્ષ્મી

મુરલાને વિદાય કરી, મેઘનાદની ધાવનું રૂપ લઈ પ્રમોદહિવાનમાં પહોંચે છે અને મેઘનાદને વીરબાહુના મૃત્યુના અને રાવણની રણસબળના સમાચાર આપે છે. એટલે મેઘનાદ રથ ખોલાવી વીરવેપ ધારણુ કરે છે. એ રથ પર ચઢવા જાય છે, ત્યાં પ્રમીલા આવીને એના બન્ને હાથ પકડી લે છે. પણ મેઘનાદ એને સાંત્વન આપી ચાલ્યો જાય છે. એ રાવણ પાસે આવીને યુદ્ધે ચઢવાની આજ્ઞા માગે છે. રાવણની હિંમત ચાલતી નથી. એ કહે છે, 'તને વારંવાર રણમાં મોકલવાની મારી હિંમત ચાલતી નથી. મારી પર વિદાતા રોક્યો છે.' પણ મેઘનાદના અત્યંત આગ્રહને કારણે એ મેઘનાદને પહેલાં ઇષ્ટ દેવની પૂજા કરીને પણ લડવા જવાનું કહે છે, ને મેઘનાદનો અભિપ્રેક્ષ કરે છે.

સર્ગ ૨

ખીજે સર્ગે ઇન્દ્રસલાના દૃશ્યથી શરૂ થાય છે, ત્યાં લક્ષ્મી આવે છે, ને કહે છે કે 'હું' ઘણો સમય સુવર્ણલંકામાં રહી. રાક્ષસરાજ મારી બહુ અંદરથી પૂજા કરે છે. પણ એની પ્રત્યે વિધિ વક્ષ્યો છે, અને પોતાના દોષથી એ પાપી કરવાનો છે. પણ જ્યાં સુધી રાવણ જીવતો હશે ત્યાં સુધી હું બંધનમાંથી છૂટવાની નથી.' પછી મેઘનાદના અભિપ્રેક્ષની તથા એના નિકુંભલા યગની માહિતી આપે છે અને જો એ યજ્ઞ પૂરો થાય તો રામની રક્ષા અસંભવિત બની જશે એમ કહે છે. એ સાંભળી ઇન્દ્ર રડે છે, તથા ઇન્દ્રાણીને લઈને શંકર-પાર્વતીની પાસે કૈલાસ જાય છે. એમણે પાર્વતી પાસે જઈ રામની રક્ષા કરવાની વિનંતી કરી, પણ પાર્વતીએ કહ્યું કે રાક્ષસકુળ તો મહાદેવથી રક્ષાયેલું

છે; ને શંકર તો તપમાં મગ્ન છે. એ સમયે વાતા વરણમાં સુમધ ફેલાય છે, શ અપ્વનિ થાય છે, થટ વાગે છે, ને દુર્ગાતું આસન ડોલી છેડે છે. પાર્વતીને એ સમયે એની સખી વિજયા જતાવે છે કે લંકામાં રામ તમારી પૂજા કરે છે, તેનો આ પ્રતાપ છે. આથી ભક્તવત્સલા પાર્વતીનું હૃદય દ્રવે છે અને એ શંકર પાસે ફેલાસ જવા તેવાર થાય છે, રતિ એને સમજે છે, તથા મોહિનીરૂપ પારણ કરી કામદેવને સાથે લઈ મહાદેવ પાસે ભાય છે. આ બધું રામાયણમાં નથી, પણ 'હસિવડ'ના ચૌદમાં સર્ગ અને 'કુમારસભર'ના તૃતીય સર્ગનું સંમિશ્રણ કરી એમણે આ બધી ઘટનાઓનું આયોજન કર્યું છે. કામદેવ શરઆતમાં તો શકરના તપને ભંગ કરાવવાથી પોતાના પર આવી પડનારી આપત્તિ તરફ પાર્વતીનું ધ્યાન ખેંચે છે, પણ પાર્વતી એને અબયવચન આપે છે. આથી કામદેવ પુષ્પસર છોડ્યું. શકર ઝુઝવ થયા. એમણે કહ્યું, 'હું બધું જાણુ છું'. માયાના પ્રભાવથી મેધનાદનું મૃત્યુ થયું. અને પોતાના રક્તજથી નિર્મિત આસી લક્ષ્મણની પાસે મોક્ષવાની આજ્ઞા આપી. એ આજ્ઞા લઈ ધન્વ માયા પાસે પહોંચ્યો, અને ચિત્રરથ દ્વારા એ આસી લક્ષ્મણને મોકલી

સર્ગ ૩

આ સર્ગમાં કવિએ મેધનાદની પત્ની પ્રમોહાના પાત્રને તેજસ્વિતાથી મહિત કર્યું છે. પ્રથમ સર્ગમાં પ્રેમાળ અને અશ્રુપૂર્ણ સૌર્યને પતિને વિદાય આપવા અનિચ્છુક જતાવી છે. તો આ સર્ગમાં એના વીરા-ગનાત્મકતાને આલેખ્યું છે પહેલા સર્ગમાં મેધનાદ પત્નીને જલદી પાછા આવવાનું કહીને ત્રણે હતો

પણ એ જલદી ન આવ્યો તેથી એ અત્યંત વ્યાધુષ બની ભાય છે. એ સખી વાસતીને કહે છે, 'ચાલે આવશે ત્યાં સુધી જઈએ.' વાસતી એને કહે છે 'લંકામાં આપણને ધૂસવા કોણ દેશે? લંકાને તો ચારે બાજુથી રાઘવસેનાએ ઘેરી છે' ત્યારે પ્રમોહા કહે છે, 'જ્યારે ત્રિરિગ્દ છોડીને સરિતા વેત્તયા સાગર તરફ ધસે છે ત્યારે એની ગતિને રોકવાની કોની શક્તિ છે? હું મારા ભુજબળથી લંકામાં પેસાય. ભોલું છું, મને કોણ રોકે છે?' એમ બોલી એ અને એની સખીએ વીરવેષ પારણ કરી ઘોડા પર બેસી હનુમાન પણ એની આ વીરતાથી સ્તબ્ધ થઈ ગયા પછી એ પ્રમોહાની સખીને રામની પાસે લઈ ગયા. સખીએ રામને કાં તો યુદ્ધ કરવાની અથવા તો પ્રમોહાનો માર્ગ છોડી દેવાની વિનંતી કરી રામે હનુમાનને માર્ગ છોડી દેવા જણાવ્યું. એટલે ત્રીરવપૂર્ણ રીતે પ્રમોહાએ લંકામાં પ્રવેશ કર્યો રામની સેના ચિત્રવત બનીને આ દશ્ય જોઈ રહી. ફેલાસમાં પાર્વતીએ આશ્વર્ષથી પ્રમોહાની આ વીરતા જોઈ. બહી પ્રમોહાનું ચરિત્રનિરૂપણ માઈકેલ બધુસેન દત્તની પ્રતિભાદુ એક કલ્પવળ પ્રદાન છે. ને પ્રમોહાએ રામની સેનાને ડરાવી લંકામાં પ્રવેશ કર્યો તે સાક્ષના ડરાવી પોતાની ધમ્મજા પ્રમાણે વર્તી શક્તી નથી. તે પતિને જણાવતાં કહે છે, 'હાથ! નાથ! મને હવે કે આજે તમારી સાથે પથરાળામાં જઈને તમને યુદ્ધને સાજા સજા વીસે યજ્ઞ શુ કહે? મારા જ મંદિરમાં મને સાદ્યે બેઠિની જનાવી રાખી છે. છતાં પણ તમારા પદ-યુગ્મ જોવાનો લોભ ન આજી શકી.'

સર્ગ ૪

ચોથા સર્ગમાં કવિ આપણને અરોકવનમાં

શોકક્રુણા સીતા પાસે લઈ જાય છે. મેઘનાદને સેનાપતિપદે સ્થાપિત કર્યો તેથી લંકામાં આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો છે. એ વખતે વિભીષણની પત્ની સરમા સીતા પાસે છે. એ સીતાના કપાળમાં કંકુનો ચાંદલો કરતી હોય છે, અને સીતાને મુખે એની ભૂતકાળની વાતો સાંભળતી હોય છે. સીતાએ આશ્ચર્ય પહોંચાડી દીધું છે, તેથી સરમા લંકાપતિને દોષિત કરાવે છે, ત્યારે સીતા કહે છે, 'વિદ્યુમ્બી ! આ માટે તું રાવણને અમથો જવાબદાર ગણે છે. જ્યારે એ પાપીએ કપટથી મને પકડી ત્યારે મેં મારી ભાળ મળે તે કારણે આશ્ચર્ય રસ્તામાં જ ફેંક્યા હતાં, જેને પરિણામે તો રામ સેતુ બાંધી અહીં આવી પહોંચ્યા છે.' આ સર્ગમાં પાંચવટીની પ્રાકૃતિક સુંદરતાનું તથા ત્યાં વિતાવેલા સુખી દાંપત્યજીવનનું કવિએ સીતા દ્વારા ખૂબ મનોહારી વર્ણન કર્યું છે : 'પ્રભાતમાં મથૂરના ચિત્રવિનોદન વૈતાલિક ગીતે મારી આંખ ખૂલતી. મથૂરની જોડે ઢેલ મારા આંગણમાં નાચતી... કચારેક હરિણી જોડે વનમાં નાચતી, કોયલનું ગીત સાંભળી ગાતી. નવલતિકાને તડુ સાથે પરણાવતી અને જ્યારે મંજરી આવતી ત્યારે એને પીંગી સમજી મુગ્ધાતી...' પછી ચર્પણખાનો દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ, એની મૃગચર્મ માટેની હંક, લક્ષ્મણ જોડે બોલાચાલી અને અંતમાં રાવણે એનું કરેલું હરણ, જટાયુ સાથે રાવણનું યુદ્ધ—એમ સીતામુખે કવિએ રામાયણના અનેક પ્રસંગોનું સંક્ષેપ-માં વર્ણન કર્યું છે. અંતમાં સીતા કહે છે, 'સખી સરમા કુક્ષણમાં મારો જન્મ થયો છે. સદા હું સુખનો પ્રદીપ જ્વલવતી રહી છું.' હું અમંગળા જે ઘરમાં જન્મી છું, ત્યાં ત્રિનાશ સર્ગાય છે... અહીં પણ મારા દોષને કારણે કેટલાય રાક્ષસો અને દૈત્ય-

બાલો મર્યા. અને આજે અદ્વિતીય સુંદરી પ્રમીલા પણ હોમાશે.' અત્યાચારી રાક્ષસો તરફ આટલી અતુક પા રામાયણની સીતામાં નથી. આમ, મધુસૂદને સીતાના પાત્રને ગૌરવાન્વિત દર્શાવ્યું છે.

સર્ગ ૫

પાંચમા સર્ગમાં કવિ પૃથ્વી અને સ્વર્ગ બન્ને ભૂમિનો પ્રવાસ કરાવે છે. માયાદેવીના કૌશલથી લક્ષ્મણે સ્વપ્ન જોયું કે એની મા સુમિત્રા એને લંકાની ઉત્તર દિશામાં વન છે ત્યાં જઈને લંકાની અધિષ્ઠાત્રો મહાભાયાની પૂજા કરવાનું કહે છે. એ મુજબ લક્ષ્મણ દેવપૂજા કરવા જાય છે. માર્ગમાં અનેક વિદ્વો આવે છે. પહેલાં તો શંકર એનો માર્ગ રોકે છે. પણ લક્ષ્મણની વીરતાથી, એણે 'હાં તો માર્ગ મૂકો વા યુદ્ધ કરો' એવા એના પડ-કારથી, માર્ગ આપે છે. પછી એને ડરાવવાને કચારેક માયામય સિંહ, કચારેક દાવાનળ આપે છે, પણ લક્ષ્મણ ખીતો નથી. પછી કુંજવનવિહારિણી દેવાંગના-એનો કંઠસ્વર સંભળાય છે, અને જમીન પર જિતરેલી તારિકાએ સમાન જ્યોતિર્મયી એ જળક્રોડા કરતી હતી. ત્યાંથી જીતે લક્ષ્મણને ઘેરી લીધી. પણ લક્ષ્મણે એમને મા કહી, એટલે એ બધી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પછી લક્ષ્મણે વિધિવત દેવીની પૂજા કરી, એટલે દેવીએ આકાશવાણી દ્વારા એને વરદાન આપ્યું.

અહીં મેઘનાદ પ્રમીલા સાથે ફલશર્યા પર સૂતો હતો, ત્યાં પક્ષીઓનો આનંદમલ્લોલ સાંભળી એ જગી ગયો. એમના નિદ્રાલગ્ન વર્ણન કવિએ સિદ્ધનના 'પેરેડાઈઝ લોસ્ટ'ના પાંચમા સર્ગમાંના આદ્ય તથા ઇવના નિદ્રાલગ્નને આદર્શ માનીને

કર્તુ' છે જીધમાથી જીદેલા મેઘનાદે મુદ્દમા જતા પૂર્વે માતાની રજા સેવા પ્રમોલા સાથે પ્રસ્થાન કર્યું. માતાની રજા ઇર્ષ પછી પત્નીની વિદાય સીધી

સંગી ૬

મેઘનાદવધનો મૂળ પ્રસંગ આઠ સર્જના છે વિભીષણ અને માયાદેવીની મદદથી લક્ષ્મણ મેઘ નાદનો વધ કરે છે, તે આ સર્જનો વર્ણવે વિષય છે કાવ્યનો નાયક તથા પ્રતિનાયક એકસાથે આ સર્જના દેખાય છે

સર્જના આરંભમા લક્ષ્મણ દેવીની પૂજા કરીને તથા વરદાન મેળવીને શિબિરમા પાછો ફરે છે ભગવતીના પ્રસાદને કારણે એનું ચિત્ત અત્યંત પ્રફુલ્લિત છે શરૂઆતમા લક્ષ્મણ દેવીની કૃપા મેળવીને શિબિરમા પાછો ફર્યો છે એ જઈને રામને દેવીપૂજનની ઉત્ક્રિકત વર્ણવે છે, અને રામનો આદા માગે છે 'પણ રામ એક કાપુરુપની જેમ લક્ષ્મણને કહે છે 'તને કુ સાવના દરમા શી રીતે મોકલુ ? સીતાનો ઉદ્ધાર કરવાની જરૂર નથી મે નકામે સાગર પર સેતુ બાપ્યો હે ભાઈ ! માત્ર આ જગતમા કોણ છે કે જેનું મોતું નેઈ કુ જીવી શકુ ? આનો, પાછા આપણે વનમા જઈએ, આપણે કુસીએ બૂલથી આ રાક્ષસપૂરમા આવ્યા' ત્યારે વિભીષણે કહ્યું, 'સ્વપ્નમા મને રાક્ષસગુળનો રાજા લક્ષ્મણે આવીને કહ્યું છે કે તારા કાઈએ ઘોર પાપ કર્યું છે તો કુ લકામા શી રીતે રહી શકુ ? તારા પૂર્વકર્મને કારણે કુ તારા પર ન છુ એટલે રાવણનું શસ્ત્ર સિંહાસન તને આપે તારા ભત્રીજાને સુમિનાપુત્ર મારશે'

તો પણ રામ માનતા નથી અને આક્રં કરે છે, અને અયોધ્યા છોડનાં રડતી જિમિલા તથા સુમિત્રાએ કેવી રીતે લક્ષ્મણને એમને સોંપ્યો હતો તેની વાત કરે છે જ્યારે વિભીષણની આજ્ઞા પણ રામને અનુમતિ આપવા રાજી કરતી નથી ત્યારે આકાશ વાણી થાય છે અને દેવવાણીની અવગણના ન કરવા વિભીષણ રામને કહે છે રામ સમત થાય છે, અને વિભીષણને લક્ષ્મણની સોંપણી કરતા કહે છે, 'આ માત્ર અમૂલ્ય રત્ન તમને સોંપુ છુ. મારા જીવન મરણ તમારા હાથમા છે' સમતિ મળતા વિભીષણ તથા લક્ષ્મણ મેઘનાદનો વધ કરવા જાય છે લક્ષ્મણ તથા વિભીષણે વસરાળામાં પ્રવેશ કર્યો એના શત્રુઓને ખલ્લુખલ્લાટ તથા પત્રધર્ના અવાજથી મેઘનાદના પથાનનો ભય થયો એણે આખો બોલી, અને લક્ષ્મણને એના ઇષ્ટદેવ માની લક્ષ્મણની ચરણ વદના કરી લક્ષ્મણે પોતાની ઓળખ આપી પણ મેઘનાદને વિશ્વાસ ન ભેઠો એણે ફરી વાર ચરણ વદના કરી વર માગ્યો પણ જ્યારે લક્ષ્મણે એને મારવા ખૂબ ઊપાસ્યુ ત્યારે એનો શ્વમ દૂર થયો. એણે કહ્યું, 'હુ તારી રજાનાદલા મુદ્દમા પૂરી કરીશ હમણા તો હુ મારો અતિથિ છે એટલે મને શસ્ત્ર સજ્જા કે શસ્ત્રહીન વેરીને મારવાની વીરવશમાં પ્રથા નથી પણ લક્ષ્મણે એ વખતે જ એનો હવા કરી હત્યા પૂર્વે મેઘનાદે શપથક્રમ એની તરફ ફેરક્યા, એનાથી લક્ષ્મણ પોતાની રક્ષા ન કરી શક્યા ત્યારે માથાએ આવીને બધું દૂર કરી, મેઘ નાદને એવો ભાસ કરાવ્યો કે શલપાણિ મહાભાલ તથા વિષ્ણુ વગેરે દેવો એની ચાર તરફ છે એ મત્રમુગ્ધ બની ગયો ત્યારે લક્ષ્મણે એને ધરાશાયી કરી દીધો અને રામની પાસે આવી પહોંચ્યો અહીં

રામાયણથી જિલ્લુ' લક્ષ્મણનું ચારિત્ર્યખંડન કર્યું છે. એનું કારણ, ફેટલાક વિવેચકોના મતાનુસાર, એમણે વાલ્મીકીનું નહિ પણ હોમરનું અનુકરણ કર્યું છે, તે છે. હોમરે કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ ગ્રીક વીરોને દ્રોણવાસીઓએ ન્યાયયુદ્ધમાં હરાવ્યાનું આલેખ્યું નથી. હોમરને ગ્રીકો તરફ જેવો પક્ષપાત હતો, તેવો જ પક્ષપાત મધુસૂદનને રાક્ષસો તરફ હતો.

સર્ગ ૭

સાતમા સર્ગમાં કવિ આપણને પ્રમીલા પાસે લઈ જાય છે. પ્રમીલા નાહીને વસ્ત્રો તથા આભૂષણ પહેરવા બેઠી છે ત્યારે કંકણથી કાંકું ઊલાવું લાગ્યું, અને માળા પહેરતાં ગળા પર દુઃખવા લાગ્યું. ત્યાં દૂરથી રુદ્રનનો અવાજ એને સંભળાયો. એણે એની સખીને કહ્યું, 'પ્રાણનાથ યજ્ઞાગારમાં છે, ત્યાં જઈને આને યુદ્ધમાં ન જવા માટે વિનંતી કર.' જે પ્રમીલા લંકામાં પ્રવેશ કરવા માટે રામને પકડારે છે. તે પ્રમીલા એની નમણી આંખ ફરકતાં ભયવ્યાકુળ બની જાય છે. મેઘનાદના મૃત્યુના સમાચાર ધીરેધીરે લંકામાં ફેલાય છે. પણ રાવણને જણાવવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નથી. કેંડાસમાં મહાદેવ મેઘનાદના મૃત્યુને કારણે દુઃખી છે. લક્ષ્મણસહ ભગવાન ભક્તની વિપત્તિને કારણે વ્યથા અનુભવે છે. એમણે વીરભદ્રને લંકા જઈ રાવણને રૂદ્રતેજ આપીને પરત આવવા કહ્યું. વીરભદ્રના આગમનથી લંકા કાંપી. વીરભદ્રે રાવણને શસ્ત્ર આપ્યું. એથી રાવણ વિપાદમાંથી બહાર આવી, ઉત્સાહિત બની ગયો. એ પુત્રશોકથી ભાંગી પડેલી મદોદરીને કહે છે, 'આને આપણા બંને પર દેવ રૂઠ્યો છે. હવે હું એનો બદલો લેવા

જ શુભતો રહ્યો છું. મને જવા દે. રહે છે શા માટે? રડવા માટે તો ચિરકાળ છે. હું અશ્રુજળથી કોધાનલ શા માટે ખૂંડાવું?' લક્ષ્મણને મારવાની રાવણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. એથી કમવા ગભરાઈ વૈભવનત ગઈ, ને ધન્વને રામની ગમે તે ઉપાયે રક્ષા કરવા જણાવ્યું. ખીજ ખાજુ ધરતી ભયભીત થઈ વિષ્ણુ પાસે ગઈ, ને રાવણને શંકરે રૂદ્રતેજ આપ્યું છે તેની વાત કરી. વિષ્ણુએ એને રામનું રક્ષણ કરવાનું અભયવચન આપ્યું. પછી વિષ્ણુએ દેવતાજનું હરણ કરવા ગરુડને મોકલ્યો. ઇન્દ્ર પણ સેનાસંહિત રામની મદદે આવી પહોંચ્યો. પાર્વતીના આદેશથી કાર્તિકેય પણ લડવા આવી પહોંચ્યો. રામ આ બેઠીને ધન્વને કહે છે, 'મેં ગયા જન્મમાં ફેટલાંય પુણ્ય કર્યું હશે કે આને તમારી સહાય મળી.' ધમસાણુ યુદ્ધ જમ્યું. રાવણની સામે ઇન્દ્ર આવ્યો, ત્યારે રાવણે એને કહ્યું, 'આને જળયુદ્ધમાં લક્ષ્મણે મેઘનાદને માર્યો તેથી તું આવ્યો છે, તું અવધ્ય છે, પણ આને લક્ષ્મણને હું શુભતો રહેવા દેવાનો નથી, એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.' ઐરાવતને મારીને રાવણ રામ પાસે આવીને બોલ્યો, 'આને મારે તારું કામ નથી. એક દિવસ ભલે તું શુભતો રહે. પણ તારો જળકપટ કરનારો ભાઈ ક્યાં છે? તેને તો હું મારીશ જ.' પછી હનુમાનને વીંધ્યો, સુગ્રીવને ઘાયલ કરી ભગાડ્યો. રામની સેના ભાંગી. પછી લક્ષ્મણની સામે આવ્યો, અને કહ્યું, 'આને હું તારું માંસ ગીધાંઓને ખવડાવીશ.' લક્ષ્મણ પણ એને વીરતાભર્યો ઉત્તર આપે છે, 'હું તને આને તારા પુત્રની પાસે મોકલીને તારો શોક મિટાવીશ.' લક્ષ્મણ વીરતાપૂર્વક લડ્યો, રાવણના પ્રહારોથી લક્ષ્મણ પડ્યો. લક્ષ્મણના દેહને ઉપાડવા

રાવણુ ત્રયો ત્યારે પાર્વતી શંકર પાસે ગઈ કહ્યું,
'તમને સ તોષ થયો. પણ હવે લક્ષ્મણના દેહની
રક્ષા કરો' ત્યારે વીરભદ્રે રાવણને જઈ શકરો
સન્દેશ આપ્યો, એટલે રાવણ પાછો ફર્યો.

સર્ગ ૮

આઠમા સર્ગમાં લક્ષ્મણ સજ્જન થાય છે.
સર્ગની શરૂઆતમાં લક્ષ્મણના મૃતશરીરની પાસે
કલ્પાત કરતા રામ એક છે ત્યાં કૈલાસધામમાં પાર્વતી
રામને દુઃખે દુઃખી છે, અને લક્ષ્મણને જિવાડતા
શકરને આજીજી કરે છે, એથી શંકરે માયાદેહીને
લોકમાં મોકલી ને એને રામને સાથે લઈ પ્રેતપુરીમાં
દશરથને મળી લક્ષ્મણના પુનર્જીવનનો ઉપાય એની
પાસેથી જાણી લાવવા કહ્યું. માયાદેવી રામ પાસે
આવી, ને કલ્પાત કરતા રામને કહ્યું, 'તમારા આજી
લુકો. તમારો અગુજ જીવતો યશે. તમે સિન્ધુ-
તીર્થમાં સ્નાન કરી, મારી સાથે યમલોકમાં ચાલો
શિવની કૃપાથી તમે સદેવે ત્યાં આવી શકશો ત્યાં
તમને દશરથ લક્ષ્મણનો પુનર્જીવનનો ઉપાય જતાવશે'
તે પ્રમાણે સિન્ધુતીર્થમાં સ્નાન કરી પિતૃઓનું
તર્પણ કર્યું. તે પછી યમલોકનું શુશ્રુષાપ્રેરક વર્ણન
કર્યું છે, દેવી બધા અવસ્થિત થા પાપી જીવોની જાળખ
આપતી જાય છે. આ પસાર કરીને તેઓ યમલોકના
ખીઆ સ્થળે ને સુરસ્થ, નયનસ્થ હતા, બધા પુણ્ય
વાન આત્માઓ હતા, ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જટાયુ
મળ્યો, વાસિ મળ્યો. વાસિ પેતાનો પરિચય આપતાં
કહે છે કે, 'આવહીન રણમાં તમે જેને મળ્યા હતા
તે હું વાસિ.' પછી જટાયુ એમને દ્વિધીપ પાસે લઈ
યો. પછી દશરથ પાસે રામને એકના હોડી જટાયુ
14 મયો. દશરથ એમના આગ્રમનું કારણ જાણતા

હતા. એમણે કહ્યું, 'લક્ષ્મણના શરીરમાં હજી પ્રાણ
છે. મધમાદન પર્વત પર વિચરકરણી ઓઘધિ છે,
જેનું નામ દેમલતા છે. તેને હનુમાનની મારફત
મંગાવ. અને તું રાવણની હત્યા કરશે. રાત પૂરી
થતા પૂર્વે ઓઘધિ આવવી જોઈએ' પિતાના
આશીર્વાદ લઈને રામ પાછા લોકમાં આવ્યા.

સર્ગ ૯

સવાર પડી ને રામસેનામાં હર્ષનાદ થઈ રહ્યો,
જે રાવણે સામળ્યો એટલે એણે સારણ દત્તને
ખેલાસીને કહ્યું, 'રાત્રે વિધાદ હતો, અને અત્યારે
હર્ષધ્વનિ કેમ છે તેની તપાસ કરો.' ત્યારે સારણે
આસીને કહ્યું, 'રાત્રે સૈન્યપતિ દેવાત્મા જાને મઈરાતે
આવ્યા, ને મહાન ઔરધિથી લક્ષ્મણને જીરતો કર્યો.'
એ સંજાળી રાવણે કહ્યું, 'વિધિવિધાનને ઠાણ રાણી
શકે છે નેને મેં જાહુજળથી માર્યો તે દેવજલથી
ખચી ત્રયો કાને પણ મારા ભાગ્યદોષને ક્ષીધે હું
એને રણમાં હોડીને ચાલી આવ્યો પછી કુંભકર્ણ
તથા મેઘનાદના મૃત્યુ માટે શોક કરીને સારણને
રામની પાસે જઈને કહો કે રાવણ એના પુત્રની
હિતરક્ષિયા કરવા ઇચ્છે છે, માટે સાત દિનના સુદ-
વિરામની મારી માગણી છે તમે સારુ મુદ્દર્ત જોઈને
ચાપ ચઢાવ્યું છે. દેવો તમારી મદદે છે.' રામ
રાવણની વાતનો સ્વીકાર કરે છે.

દશ નવલક્ષ્ય છે પ્રમીલાને પતિના રામ પાસે
જોઠેલી આપણે જોઈએ છીએ. શયયાત્રા સમયના-
જૂમિમાં આવે છે, ત્યાં મેઘનાદ તથા પ્રમીલા ચાટે
ચઢનની ચિન્તા ખડકી છે. ચિન્તાગૃહણ કરવા પૂર્વે
પ્રમીલા એની સખીઓની વિદાય લેતા કહે છે,

‘વહાલી સખીઓ! આજે જીવ-લીલા-લોકમાં મારી જીવલીલા પૂરી થઈ. તમે દૈત્યદેશમાં જઈને બધી વાત મારા પિતાજીને કરજો. માને કહેજો કે મારા ભાગ્યમાં વિધાતાએ જે લખ્યું હતું તે જ થયું. આ દાસીને પિતામાતાએ જેના કરોમાં સમર્પિત કરેલી તેની સાથે જ આ દાસી આજે બંધ છે.’ રાવણને યાચ છે કે આ જેવા ને સાંભળવા વિધાતાએ મને જીવતા રાખ્યો?’ ધીરેધીરે એ ચિતા આગળ જઈને બોલ્યો, ‘મેઘનાદ! મને આશા હતી કે છેવટે તારી આગળ જ હું મારી આંખ મીંચીશ. રાજ્યભાર તને સોંપીને જઈશ. રાજસિંહાસન પર તારી પડશે તારી પુત્રવધૂને બેઠેલી જોઈશ. એ આશા કૃપા નહિ. મારાં પૂર્વનાં પાપે તેને બદલે તમને બન્નેને વિકરાળ કાળના આસને બેઠેલાં જેવા વારો આવ્યો. શું આ કૃપા મેળવવા મેં શકરની આરાધના કરી હતી? શું મોહું લઈને લંકામાં પાછો ફરીશ? મંદોદરી પૂછશે કે મારો પુત્ર અને પુત્રવધૂ ક્યાં છે ત્યારે શો ઉત્તર દઈશ?’ પછી એ વિધાતાને કહે છે, ‘વિધાતા! મારા કયા અપરાધ માટે તું મને આ સજા કરે છે?’ એનું આક્રંદ સાંભળી શકરનું હૃદય દ્રવિત થયું, તથા એમણે મેઘનાદ તથા પ્રમીલાને પોતાની પાસે લઈ આવવા દૂતને આજ્ઞા આપી. મેઘનાદ તથા પ્રમીલા ભસ્મીભૂત થયાં. એમના આત્મા દિવ્યદેહ ધારણ કરી દિવ્યરથમાં બેસી ઊર્ધ્વલોકમાં ચાલ્યા ગયા. પછી રાવણે ચિતાભસ્મ સમુદ્રમાં નાંખી, ચિતાભૂ મિતે ગગા-જળથી ધોઈ, પછી વિજયાદશમીને દિવસે દેવીની પ્રતિમાનું વિસર્જન કરીને ભક્તો અશ્રુધારા વહાવતાં પાછા ફરે છે તેવી રીતે રાવણ અને રાક્ષસો લંકામાં પાછા ફર્યા.

‘મેઘનાદવધ’ : કાવ્યચર્ચા

‘મેઘનાદવધ’ માઈકલ મધુસૂદન દત્તનું ઉત્કૃષ્ટ બંગાળી મહાકાવ્ય છે. કવિએ પોતે જ કાવ્યારંભે કહ્યું છે :

‘હે મા! વીરરસનું, મહાગીત ગાઈશ,
તો આ દાસને તારી પદછાયા આપજો.’

કાવ્યને આરંભ કવિએ મા ભારતીની સ્તુતિથી કર્યો છે. એટલે આ માનું સંબોધન મા ભારતીને છે. આ સ્તુતિ કરતાં મહાગીતનું વસ્તુ રામાયણ-માંથી લીધું હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતે એમાં ‘વાલ્મીકી રામાયણ’નો ઉલ્લેખ આવે છે, અને જેવી રીતે વાલ્મીકીની રસના પર તમે આવીને બેઠાં હતાં, તેવી જ રીતે આવીને આ દાસની પર દયા કરો.’ અહીં કવિએ કાવ્યના રસ વિશે અને પ્રકાર વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે—વીરરસ અને ‘મહાગીત’. એમણે ‘મહાકાવ્ય’ શબ્દને પ્રયોગ બંગાળીમાં પ્રચલિત હોવા છતાં કર્યો નથી તેનાં બે કારણો સંભવી શકે. એક તો, આપણા પૌરુષ રસભીમાંસકાવ્યે સંસ્કૃત મહાકાવ્યનાં જે લક્ષણ ગણાવ્યાં છે, તદ્દનુસાર આ સંસ્કૃતરીતિનું મહાકાવ્ય નથી. પરિશિષ્ટના મહાકાવ્ય (epic) લેખકોમાંથી કવિએ ભરપૂર સામગ્રી લીધી છે. જેમ કે પહેલા સર્ગમાં જે વરુણનીતું ચિત્રણ કર્યું છે, તે ‘રામાયણ’માં નથી. પરન્તુ, હોમરની થેટિસ (Thetis) માંથી મિદ્યને કોમસ (compus) ની સાહિનાનું સ્વરૂપધરતર કર્યું છે, તેને આધારે વરુણનીતું પાત્રસર્જન થયું છે. બીજા સર્ગમાં જે દેવી અને દેવો રામને સહાય કરે છે, મહાદેવ અને પાર્વતીની કૃપાથી ઇન્દ્ર અજેયભૂ

મેળવે છે, તે પ્રસંગ મૂળ 'રામાયણ'માં નથી 'ઇલિયડ'ના ચોદમા સર્ગમાં હોમરે નિરૂપ્ય છે કે ટ્રોયવાસીઓ પર જ્યૂપીટરની કૃપા હિતરેલી જોઈ, એની પત્ની જૂનો સોલામણીવેષભૂષા ધારણ કરીને તથા વીનસનો વિશ્વને મોહવાશમાં બાધનારો કટિબધ ધારણ કરીને ઈંડા પર્વત પર જ્યૂપીટર પાસે ગઈ જ્યૂપીટર પત્નીનું મોહક ને લુબ્ધ કરનારુ રૂપ તથા વેષભૂષા જોઈ એના આસિત્રનપાસમાં બધાયો અને એ જ અવસ્થામાં નિદ્રાવશ થયો આવી જ્યૂપીટરની દશાનો લાભ લઈ, ટ્રોયવાસીઓનો વિનાશ કરવાનું યડ્યત્ર રચાઈ ગયું.

'ઇલિયડ'ના આ પ્રસંગ જોડે 'કુમારસંભવ'ના મદનદહનના પ્રસંગનું સમિશ્રણ કરીને ખીળ સર્ગની રચના કરી છે પાર્વતી રામને સહારભૂત થતા, શ કરનો તપોભગ કરવા તૈયાર થાય છે, મોહિનીરૂપ ધારણ કરે છે, અને રતિ તથા કામદેવની સહાયથી શ કરનો તપોભગ કરવામાં સફળ બને છે જોકે શ કર ગ્રીકપુરાણના જ્યૂપીટર જેવા કામુક નથી. વળી, કવિદાસે 'કુમારસંભવ'માં કામદેવ દ્વારા ધ્વાનાવસ્થામાં શ કરનો તપોભગ કરાવ્યો નથી એ વખતે તો શ કરનું ધ્યાન પૂરુ થયું હતું એ ઉપરાંત 'કુમારસંભવ'માં પાર્વતીનો મહાદેવનો તપોભગ કરાવવામાં જરાય હથ નથી અર્થાત્ મહાદેવ રાવણુવત્સવ છે તેથી મહાદેવનો તપોભગ કામદેવ તથા રતિની મદદથી કરાવીને જ્યૂપીટરની પત્ની જૂનો ટ્રોયવાસીઓનો નાશ કરવાનો જે માર્ગ મહેશ્વરે કરે છે તેવું જ, અહીં પાર્વતી શ કરને ભોળાગીને શ કરનું રૂતેજ પૂરવે છે આ સર્ગની મુખ્ય મુદ્દા 'ઇલિયડ'ને આધારે ચોખ્ખું છે 'મેઘનાદવધ'

લખતા હતા ત્યારે 'ટેસો'નું વાચન કરતા હતા, એથી મેઘનાદ તથા પ્રમીલાના ઉદાનવિહારનું ચિત્રણ 'ટેસો'ને આધારે થયું છે પહેલા સર્ગમાં મેઘનાદ અને પ્રમીલા પ્રમોદનમાં વિહાર કરે છે, એ પ્રસંગ 'ટેસો' કાવ્યના સોળમા સર્ગમાં આર્મિડા (Armida) રિનાલ્ડો (Rinaldo)નું રમરણ થાય છે એ 'ટેસો'ના બન્ને પાત્રોની પ્રમોદઉદાનમાં પ્રણયલીલા, અને મેઘનાદ-પ્રમીલાની પ્રમોદઉદાનમાં પ્રણયલીલાના વર્ણનમાં પણ ઘણું સામ્ય છે રિનાલ્ડો અને મેઘનાદ બન્ને બાલજગતને વીસરી ગયા છે

પાયમાં સર્ગમાં મેઘનાદ અને પ્રમીલા પખીનો કલરવ સાલળતા મોહનિદ્રામાંથી જાગે છે, તે દ્રશ્ય 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ' માંના આદમ અને ઈવના નિદ્રા ભંગને આદર્શ માનીને ચોખ્ખું છે જહા સર્ગમાં ટ્રોયવાસી ગ્રીકોને ન્યાયયુદ્ધમાં જીતે એ હોમરને માન્ય નહોતું તેથી એમણે એક પણ ગ્રીકને ટ્રોય વસી ન્યાયયુદ્ધમાં હારતો બતાવ્યો નથી એવો જ પક્ષપાત મધુસૂદનને રાક્ષસો તરફ હોવાથી, એમણે લક્ષમણને કપટથી મેઘનાદનો વધ કરતો દર્શાવ્યો છે એને કારણે લક્ષમણના પાત્રને એમણે હીન ચીતરવું યડ્યું છે જે લક્ષમણ સ્વયં શ કરને પણ યુદ્ધ માટે યડ્યારે છે તે જ લક્ષમણ મેઘનાદને જોતા જ ઢીસો થઈ જાય છે આમ, નાયકને ગૌરવાન્વિત બનાવવા લક્ષમણને ગૌરવહીન બનાવ્યો છે 'ઇલિયડ'માં જેમ જે હેક્ટર અનેક સ્થાને મહાન વીરરૂપે આનેખાયો છે, તે જ્યારે એના હરીફ એકિલસની સામે આવે છે, ત્યારે એના અત્ર યોડકાઈ જાય છે, તેવું જ લક્ષમણનું થયું આમ, કથાવસ્તુ 'રામાયણ'માંથી લીધું હોવા છતાં, એમણે એના નિરૂપણ માટે આધાર પશ્ચિમના મહાકાવ્યનો લીધો છે, સતતમાં

સર્ગમાં રામને મદદ કરવા ઇન્દ્ર, કાર્તિકેય વગેરે દેવો આવે છે, આ જાતનું આલેખન ‘રામાયણ’માં નથી. કવિને આ પ્રસંગનિરૂપણ કરવાની પ્રેરણા ‘ધલિયડ’ના એકવીશમા સર્ગમાંથી મળી છે. આઠમા સર્ગમાં રામ લક્ષ્મણના પુનર્જીવન માટેનો ઉપાય દર્શયેને પૂછવા પ્રેતનગરીમાં જાય છે, તે દર્શય વાદિમક્રી ‘રામાયણ’માં નથી. રામ પ્રેતપુરીમાં એક લાંબી સુરંગમાં થઈને જાય છે. ‘ધલિયડ’માં વણુંવેલી એકેરોન (Acheron), અથવા સ્ટયક્ષ (Styx) ‘મેઘનાદવધ’માં વૈતરિણીનું રૂપ લઈને ઊતરી છે, સ્ટયક્ષના નાવિક ચેરોન (Charon) ધનીએસને માર્ગ આપવાનો ઇન્કાર કર્યો ત્યારે સાહ્યિલે જેવી રીતે એને પોતાનો માથાદાંડ ખતાવ્યો છે, તેવી જ રીતે મધુસૂદનના કાવ્યમાં માથાદેવી પણ વૈતરિણી રક્ષક ધમકૂત જ્યારે એમનો માર્ગ રોકે છે ત્યારે શંકરનું ત્રિશુળ દર્શાવે છે. ધનીએસની જેમ રામ પણ પ્રેતપુરીમાં એમની અનેક પરિચિત વ્યક્તિઓને મળે છે. પ્રેતપુરીનું વણુંન પણ પાશ્વિમાત્મ મહાકાવ્યોમાં આવતાં વણુંનોની વિગત પણ ‘મેઘનાદવધ’માં સમાન છે. પશ્ચિમનાં આ મહાકાવ્યોનો પ્રભાવ તો મધુસૂદને પણ સ્વીકાર્યો છે. કાવ્યના આરંભમાં જ સરસ્વતીવદના પછી કલ્પનાદેવીને સંબોધીને એઓ કહે છે :

‘તમે પણ આવો, દેવી, તમે મધુકરી
કલ્પના કવિના ચિત્ત-કલ્પનનું મધુ
લઈને, રચો મધપૂડો, જંગાળોએ જેનાથી
આનંદ-સુધાનું નિરવધિ પાન કરે.’ (સર્ગ ૧)

આમ, લિન્ન લિન્ન કાવ્યોમાંથી કલ્પના દ્વારા મધુસંચય કર્યાનું એઓ સ્વીકારે છે. આમ, ‘મેઘ-

નાદવધ’નું વસ્તુ પૂર્વના મહાકાવ્યનું છે. પણ એનો પ્રકાર પશ્ચિમનાં મહાકાવ્યોનો છે. એ કારણે જ કદાચ મધુસૂદને, એમના કાવ્યનાં લક્ષણો આપણા રસશાસ્ત્રીઓ અનુસાર મહાકાવ્યનાં ન હોય તેથી જ, એમની રચનાને ‘મહાકાવ્ય’ નામ આપ્યું નથી. તદુપરાંત, મધુસૂદને જે યુગમાં આ કાવ્ય લખ્યું તે યુગ રોમેન્ટિક યુગ હતો, જે યુગમાં ઊર્મિકાવ્યો, એટલે ગીતાનું જ પ્રાધાન્ય વધુ હતું, એથી એમના યુગને અનુરૂપ એમણે ‘મહાગીત’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય એ સંભવિત છે. આથી જ ‘મેઘનાદવધ’ એ પ્રશિષ્ટ કાવ્યસ્વરૂપ જેણે ધારણ કર્યું છે, એવું કાવ્ય હોવા છતાં, એ ‘રોમેન્ટિક’ કાવ્યના પ્રભાવથી ખચી શક્યું નથી. એવું એક કારણ એ પણ ખરું; કે એમણે જે યુગમાં આ કાવ્ય રચ્યું, તે યુગમાં આપણા રસમીમાંસકોએ નિર્ધારિત કરેલાં લક્ષણો લક્ષમાં રાખીને જે કાવ્ય રચાવ્યું હોય, તેવું કાવ્ય લોકરુચિને સંતોષી શકે નહિ. એ સમયે પશ્ચિમના સાહિત્યપ્રવાહોથી આપણો સર્જક પ્રભાવિત થયો હતો. વિશ્વવિદ્યાલયોમાંથી પશ્ચિમના ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યની પરિચિત એવો વિદ્યાસંપન્ન વર્ગ ‘રામાયણ’-મહા-ભારત’ની કાવ્યરીતિથી રચાયેલાં કાવ્યોથી સંપૂર્ણ ન હોય. એમણે જે પશ્ચિમના સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું હોય તેમાંથી પ્રેરણા લઈ, પ્રાચીન સાહિત્યની કથાનું પુનર્ગઠન કર્યું, એવી કૃતિ જ એમને સંતોષ આપી શકે. યુદ્ધમાં પોતાના લુગ્ગળળથી જે છતે તેને જ જયમાળા પહેરાવીને, તેવું અહોગાન કરવાનું એમને ન રુચે. આપણાં મહાકાવ્યોનાં ખીણાંદાળ પાત્રોના નિરૂપણમાં નવા યુગને રસ ન પડે. મધુસૂદને રાજનારાયણ બન્નેને એક પત્રમાં લખ્યું હતું :
‘You should not have to complain

against the un-Hindu Character of the poem. I shall not borrow Greek stories but write, rather than try to write, as Greek would have done.' આમ, 'રામાયણ'માંથી ક્યાંયં સહને, એમણે મીક મહાકાવ્ય(epic)ની શૈલીમાં એ ક્યાવટકની રજૂઆત કરી, બંગાળી કાવ્યમાં એક નવું પ્રસ્થાન કરી, પશ્ચિમના પ્રસિદ્ધ કવિઓની શૈલીમાં ક્યાનું ગ્હન કર્યું. એમણે તે સમયે બંગાળમાં પ્રચલિત એક પણ્ય છંદને પસંદ ન કરતા 'મેઘનાદવ' માટે અમિતાકર છંદ પસંદ કર્યો. એટલું જ નહિ, પણ્ય કાવ્યને વીરરસ અને કુલુરસને એક જ ધારામાં નિરૂપિત કરી, વીરરસના કાંઈપને કુલુરસની કોમળતા દ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે, એટલે, કાવ્યારભે મધુસૂદને 'હું' વીરરસનું મહાગીત ગાઈતા' એમ કહ્યું છે. જ્યાં યુગપ્રભાવને કારણે શુદ્ધ વીરરસનું કાવ્ય એટલે રચી શક્યા નથી. શસ્ત્રોની અથડામણનું વર્ણન આને કોઈને પણ રસપ્રદ ન લાગે, એ દૃષ્ટિએ એમાં આ કાવ્યમાં યુદ્ધનું વર્ણન બહુ ઓછું છે. સાતમા સર્ગમાં જ્યાં ઇન્દ્રજીતના વધના સમાચાર સાંભળી રાવણ રણે ચડે છે, શત્રુને ત્રાસ ત્રાસ પોકારે છે અને લક્ષ્મણને કાયલ કરી નિષ્પ્રાણ કરી મૂકે છે, તેમાં વીરરસનું વર્ણન છે. કાવ્યના નાવક મેઘનાદને તો યુદ્ધનો મોઢો જ મળ્યો નથી. પ્રમાદવનાથી એ યુદ્ધમાં સળંગ થતા લોકમાં આવે છે, અને દેવોની પૂજા કરવા બેઠો છે, ત્યાં એનો વધ થાય છે. આમ, યુદ્ધનું વર્ણન એક જ સર્ગમાં અધિક હોવા છતાં, એમણે વીરરસને મોક્ષાનાં વચનો દ્વારા, અને કાર્યો દ્વારા સારા પ્રમાણમાં વિકસાવ્યો છે. જેમ કે પ્રમીલાના લોકપ્રવેશ વખતે, રામસેનાને એણે

આપેલો યુદ્ધનો વિકલ્પ, તે સમયનાં એનાં વચનો, અને એનું વોરાંગનાને ઉચિત એવું વર્તન, લક્ષ્મણ માયાની સહાયથી અદ્ભુતરૂપે મેઘનાદના પૂજ્યગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે, તે સમયનાં મેઘનાદનાં વચનો, પ્રયાદિ વીરરસને પુષ્ટ કરે છે; તો, વીરગાહની હાવા થઈ છે તે સમયે સભામાં આવી, રાવણ પાસે વેદનાભવાં સૂરમાં પોતાના પુત્રનું એણે રક્ષણ કર્યું તે માટે ફરિયાદ કરતી ચિત્રાંગદા, વીરગાહ તથા મેઘનાદના હણપાના સમાચાર સાંભળી રાવણનો વિલાપ, લક્ષ્મણ હણતાં રામનો વિલાપ, ચિત્રા પર ચઢતી વખતે પ્રમીલાનાં વચનો, અશોકવનમાં સરમા પાસે સીતા પોતાની વીતકથા કહે છે તે પ્રસંગ—આ બધામાં કુલુરસના નિરૂપણમાં કવિની રસનિરૂપણની શક્તિનો સ્પષ્ટ પરિચય થાય છે. આ 'મહાગીત' અથવા epicની વિશેષતા એ છે કે વીર અને કુલુર બન્ને એકગીતનાં પરિણેષક અને પરિપૂરક છે. તેમ જતા કાવ્યમાં કુલુરસ વીરરસ કરતાં અધિક છે, કારણ કે આ કાવ્ય સમસામાયિક યુગની નીપજ છે. પ્રસિદ્ધ (classic) કાવ્યમાં સમકાલીન યુગની આશાઆકાંક્ષા, જીવનદૃષ્ટિ, મૂલ્યો—એ બધું પ્રતિબિંબિત થતું હોય છે, એ યુગ સંક્રાન્તિકાળ હતો. પરંપરામાંથી શ્રદ્ધાના વિલોપનનો યુગ હતો, પરિવર્તનનો યુગ હતો, વિશેષનો યુગ હતો. એથી જ કાવ્યમાં રામલક્ષ્મણ કરતાં રાવણ તથા મેઘનાદ વધારે પ્રભાવક ચિત્રિત થયા છે. એમાં, વાદિમહીની જેમ રાવણાદિને માત્ર દુર્ગજ્ઞાના બંધારણે જ ચીતર્યા નથી, પણ એમને માનવોરૂપે પણ દર્શાવ્યા છે. વીરગાહના મૃત્યુની વાત સંભળી રાવણ વિલાપ કરે છે; ચિત્રાંગદા ટપકો આપે છે, એનો તિરસ્કાર કરે છે, તે પણ સાંખી લે છે, મેઘનાદને અગિદાહ માટે

ચિતા પર રાખે છે. ત્યારનાં એનાં વચનો આપણને એની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થાય, આપણું હૃદય પણ આર્દ્ર અને એ પ્રકારનાં છે. એ પિતા, પતિ, સસરા તરીકે કેટલો બધો પ્રેમાળ હતો, કેટલો બધો કૌમળ હતો તેવું આલેખન કરી કવિએ ગૌરાણિક પાત્રના અભિનવનિરૂપણનો એક નવો જ માર્ગ ચોંધ્યો છે. કવિએ રાવણના પાત્રને રામ કે લક્ષ્મણ કરતાં સવિશેષ ગૌરવાન્વિત, તેજસ્વી, અને આપણા હૃદયમાં જેને માટે કૌમળ ભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવું આલેખ્યું છે, તેને ધણા વિદ્વાનો મધુસૂદનના કાવ્યની ગંભીર ક્ષતિરૂપે લેખે છે અને એમાં એ નીતિ અથવા પાપત્વ સમર્થન થયું માને છે. પણ આપણે જરા ગંભીરતાથી વિચારીએ તો જણાશે કે રાવણ પોતે કરેલા સીતાહરણ માટે વારંવાર પસ્તાય છે ને વિધાતાને કહે છે :

‘મારાં ક્યાં પાપો જોઈ હે દાતુણ વિધાતા !
તેં મારું આ ધન હરી લીધું ?’

x x x

શની શંભુસમ મારો કુંભકર્ણભાઈ
અઠાળે મારે દોષે મર્યો !’

અને પછી આત્મવંચના કરતાં દોષનો દોષલો શર્ણુખાને શિરે ઢોળતાં કહે છે :

.....‘હાય શર્ણુખા,

કઈ કુક્ષણે તેં અભાગણીએ કાળ
પંચવટીવને, કાલકૃટયાં ભરેલાં શું જગને જોયો ?
કઈ કુક્ષણે (તારે દુઃખે દુઃખી)
પાંવક-શિખા રૂપિણી બનકીને
આ હેમ-ગૃહમાં હરી લાવ્યો ?’

આ ઉપરાંત ચિત્રાંગદા વીરમાહુના મૃત્યુથી વ્યાકુળ બની ગઈ છે. તે કહે છે :

‘રણમાં ને દેશના વેરીને મારો છે તે ધન્ય છે.
પણ વિચારો નાથ ! તમારી લંકાપુરી ક્યાં છે ?
એ અયોધ્યા ક્યાં છે ? કેવી રીતે ક્યા લોભને કારણે
રામ અહીં આવ્યા ? આ સુવર્ણપુરી સુન્દરી
જેને ઇન્દ્ર વાંછે છે, ને ત્રિલોકમાં અતુલ છે,
જેની ચારે બાજુ રત્નાકરની શોભા છે,
જેની રજત-રચેલી ઉન્નત પ્રાચીર છે,
મેં સાંભળ્યું છે કે એનો સરયૂને કિનારે વાસ છે.
એ તુલ્ય માનવ છે ! શું તમારા સોનાના

સિંહાસન માટે

રાધવ ઝૂઝશે ? કયો વામન ચંદ્રને

પકડવા ઇચ્છે ?

તો પછી એને દેશનો વેરી શા માટે કહો છો ?
એ ભુંજગતું હમેશાં માથું નીચું છે,
પણ એની પર કોઈ આક્રમણ કરે તો
એની સામે એ ફૂલા જીંચી કરે છે.
લંકામાં આ દાવાનળ કોણે સળગાવ્યો ?
હાય ! નાથ તમે પોતાનાં જ કર્મથી.
કૃળને કુખાવ્યું અને તમે પોતે પણ ફૂખ્યા.’

આ દર્શાવે છે કે મધુસૂદનને પાપી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોવા છતાં એણે પાપત્વ સમર્થન કર્યું નથી, અને રાવણના દોષને જરા નેટલો પણ ઓછો દર્શાવ્યો નથી. રાવણે અનીતિ આચરી છે, તે એમણે રાવણ પાસે તથા ચિત્રાંગદા પાસે કપૂલ કરાવ્યું છે. આમ, કવિ અનીતિત્વ સમર્થન કરે છે કે એની પર ટાંકપિટ્ટોડો કરે છે, એ આલેખ પાયાહીન સાબિત થાય છે. રાવણત્વ પાત્ર, ગુણદોષથી ભરેલું

સમતુલિત પાત્ર છે. રાવણને પોતાની ક્ષતિઓની પૂરી ભથ્થુ છે. રાવણનું પાત્ર રામને ભોળે કનિચે ગોરવાન્વિત બનાવ્યું નથી. બે વખત રામ કાયરની જેમ વતે છે, એક વખત જ્યારે મેઘનાદ સામે યુદ્ધ ચઢવાની, લક્ષ્મણ રત્ન માગવા આવે છે ત્યારે અને જ્યારે રાવણના પ્રહારથી ધાયલ થઈ લક્ષ્મણ ધરતી પર ઢળી પડે છે ત્યારે. જન્ને સમયે રામની નિર્જનતાને એમના માઠ જ્ઞાતુપ્રેમરૂપે ઘટાવી શકાય. પરંતુ પહેલી વખત લક્ષ્મણ સમજાવે છે, વિભીષણ સમજાવે છે, છતાં યુદ્ધ છોડીને સીતાને પાછી મેળવવાની વાત પકડતી મુદ્દાને રામ પાછા વનમાં જવાની વાત કરે છે, અને રામને સમજાવવા આકાશવાણીનો આશ્રય લેવો પડે છે. ત્યાં રામની નખખાઈ અક્ષમ્બ લાગે છે. રામને લક્ષ્મણ માટે અટગઝ જ્ઞાતુપ્રેમ હોય તે સ્પષ્ટ શકાય, પણ સીતાને પાછી મેળવવાનું કામ છોડીને એ વનમાં જવાની વાત કરે ત્યારે રામનો સીતા માટેનો પ્રેમ પણ લક્ષ્મણપ્રેમમાં પલટાવી દીધો હોય, અને સીતા કોઈ પરાઈ સ્ત્રી જતી ગઈ હોય કેવું લાગે છે. પણ એથી થે વિશેષ અન્યાય લક્ષ્મણના પાત્રને થયો છે. જ્યારે લક્ષ્મણ આપાના પ્રભાવથી જાનોદ્ગ્રેષ્ટ મેઘનાદના પૂજ્યગુહમાં પ્રવેશ કરે છે, અને મેઘનાદ એને પિછાને છે ત્યારે મેઘનાદ લક્ષ્મણને કહે છે :

‘જે તું સામેસાચ રામાનુજ લક્ષ્મણ હોય,
તો હે મહાબાહો ! હું તારી રણલાલસા
જરૂર રણમાં સંતોષીશ...
સે આતિથ્ય એવા શરમેષ્ઠ તું પહેલાં,
મારા આ ધામમાં તું આવી જ ગયો છે,
તો શોભ !’

રાક્ષસવિપુલું છે, તો યે આજે તો તું અતિથિ છે
તો હું જરા વીરસાજ સજ્જ લજ્જ ! નિઃશસ્ત્રિપુ
તેની પર પ્રહાર કરવાની પ્રથા રધિકૂળમાં નથી.
એ નિયમ હે વીરેશ્વર ! તને અવિદિત નથી.
તું ક્ષત્રિય છે. ખીજું શું કહું ?’

એના જવાબમાં લક્ષ્મણ કહે છે :

‘ભળમાં સપકાયલા વાધને, કિરાત
કપારેય છોડે ખરો ? અભેદ !
કમણાં જ તારો વધ કરીશ.
તારો જન્મ રાક્ષસકૂળમાં છે પાપી !
તો ક્ષત્રિયધર્મનું પાલન શા માટે કરું ?
હું તો વૈરિને મારવા ગમે તે ઉપાય અજમાવીશ.’

અને એને બાણોથી વીંધી નાંખ્યો. અહીં લક્ષ્મણને હીન તો જતાવ્યો છે, પણ જ્યારે ધાયલ મેઘનાદ પૂજ્યનાં પાત્રો એની પર ફેંકે છે ત્યારે એ પોતાની જાતને જ્યાંથી શકતો નથી, માથાએ બધાં પૂજ્યનાં ઉપકરણોથી એને જ્યાંથી લીધો. એટલું જ નહિ, પણ ધાયલ ઇન્દ્રજિત લક્ષ્મણ પર હલ્લો કરવા ગયો, ત્યારે માથાની લોલાને કારણે ઇન્દ્રજિતે સામે પાડા પર બેઠેલા, હાથમાં શળા લીધેલી છે એવા ધમરાજને જોયા અને વિમાનમાં દેવોને જોયા, અને એ હત-પ્રહ થઈ ગયો, ત્યારે લક્ષ્મણે ખડ્ગથી એનો વધ કર્યો. લક્ષ્મણને આવો હીન આલેખવાનું એક કારણ એ કોઈ રોકે કે મેઘનાદ ન્યાયયુદ્ધમાં જીતી શકાય એવો નથી. આવા ઇન્દ્રને કહે છે :

‘ત્રિભુવનમાં એવો કોઈ વીર નથી,
દેવ અથવા માનવ, જે ન્યાયયુદ્ધમાં મારે
રાવણને...’

આમ, ટ્રાયવાસી અને ગ્રીકોના યુદ્ધમાં ટ્રાયવાસીઓ કપટથી ગ્રીકોને મારે છે, એમ ‘ઇલિયડ’માં બતાવ્યું છે, તેવું જ અનુસરણ મધુસૂદને કર્યું છે. અને એમ કરવા જતાં લક્ષ્મણને હીન આલેખવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. જે લક્ષ્મણ મેઘનાદને સમરમાં મારે તો તેથી કાવ્યનાયક મેઘનાદનું ગૌરવ ઓછું થાય એમ હતું. એટલે જ લક્ષ્મણને ભોગે કવિએ કાવ્યનાયકનું ગૌરવ જાળવી રાખ્યું છે. જે કે, લક્ષ્મણ જ્યારે રાવણની જોડે લડે છે, ત્યારે એને એક વીરની જેમ લડતો દર્શાવ્યો છે, કારણ કે ત્યાં લક્ષ્મણ મરણતોલ ઘાયલ થાય છે એટલે રાવણનું ગૌરવ ઓછું થાય એવી કોઈ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. આમ, લક્ષ્મણને ભોગે મેઘનાદના પાત્રને જે વીરત્વ અર્પ્યું છે, તે કવિને કાવ્યનાયક માટેનો અનન્યસાધારણ પક્ષપાત સૂચવે છે.

કવિનાં નારીપાત્રોમાં પ્રમીલા તથા સીતાનું ચરિત્રનિરૂપણ ઉજ્જવળતાથી થયું છે. પ્રથમ સર્ગમાં પ્રમીલાના મોહક સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. તો બીજા સર્ગમાં એના ઝળહળતા વીરત્વનું દર્શન થાય છે. જ્યારે એની સખી એને પૂછે છે કે રામસેનાએ ત્યારે બાજુથી લંકાને ઘેરી લીધી છે, તેમાંથી શી રીતે માર્ગ કાઢશે, ત્યારે એ વીરાંગનાને શોભે એવા ઉત્તર આપે છે :

‘શું કંઈ’ સાહેલી ! જ્યારે ગિરિગૃહ છોડી

સરિતા વેગથી સાગર તરફ જાય છે

ત્યારે એની ગતિ રોકવાની કોની દેન છે ?

x x x

હું લંકામાં મારા બાહુજળથી પ્રવેશ કરીશ.’

અને એ રામને જે સન્દેશો દ્વંતી જોડે મોકલે છે, તેમાં પણ “કાં તો માર્ગ આપો, અથવા યુદ્ધ કરો”

એમ કહે છે. એમ કહેવાય છે કે “મેઘનાદવધ”ની રચનાના થોડા સમય પૂર્વે સિપાઈવિદ્રોહની વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈની વીરતાએ ભારતવાસીઓમાં ઉત્સાહનો સંચાર કર્યો હતો. એ સમયે મધુસૂદનના હૃદયમાં લક્ષ્મીબાઈની મૂર્તિ અંકાઈ હતી, અને પ્રમીલાનું ચિત્રણ કરવામાં કદાચ એ પ્રેરકશક્તિ રહી હોય. મેઘનાદ યુદ્ધની તૈયારી કરવા નીકળે છે, ત્યારે પ્રમીલા એને કહે છે :

‘હાય નાથ ! “બોલી સતી”

આજે મેં વિચાર્યું”’.

હું તમારી સાથે પુણ્ય યજ્ઞશાળામાં જઈશ.

ત્યાં તમને વીરસાજ સન્નવીશ.

શું કંડું, પણ પોતાના ઘરમાં બંદિની

બનાઈને સાસુએ મને રાખી છે. તો પણ

તમારા પાદયુગ્મનાં દર્શન કરવા હું આવી.’

અહીં કવિના સમકાલીન યુગમાં સ્ત્રીઓને સાસુઓને ત્રાસ બરદાસ્ત કરવો પડતો તેનો ઉલ્લેખ કરીને પ્રમીલાને સમસામાયિક રૂપ આપ્યું છે. આ જ પ્રમીલા સાતમા સર્ગમાં નાહીને વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરવા જાય છે, ત્યારે એની ડાબી આંખ ફરકે છે તેથી, માળા પહેરતાં કંઈ દુઃખે છે તેથી, આકળી બની જાય છે; ત્યાં એનું ભાવપ્રધાન રૂપ જોવા મળે છે. અને છેલ્લા સર્ગમાં રમણાનંદની પ્રમીલાની વિષાદમૂર્તિ જોવા મળે છે. એને કવિએ ‘નિષ્પ્રલા શશિકલા’ જેવી કહી છે. એ સતી થરા જાય છે, ત્યારે એ મોનવ્રતધારિણી છે, એનું હાસ્ય ભીડી ગયું છે, આંખો જ્યોતિર્હીન બની છે; પણ એની દૃઢતા પૂર્વવત્ જ છે. ચિતારોહણ કરતાં પૂર્વે એની માતાને એટલો જ સન્દેશો મોકલાવે છે કે ‘વિધિએ જે ભાગ્યમાં લખ્યું તે જ થયું છે. જેના

હાથમાં મને સમર્પિત કરેલી, તેની સાથે જ આને જાહેર કરું.' આ અતિશય ઉચિત દ્વારા પ્રમીલાની અનન્ય પ્રતિજ્ઞાને સુલભ પરિચય કરાવી, ભારતીય કાવ્યોનાં નારીપાત્રોમાં એને ઉચ્ચોચ સ્થાનની અધિકારિણી બનાવે છે.

એવું જ ગૌરવમંડિત પાત્ર સીતાનું છે કવિએ સીતા માટે આપેલ એક સર્ગ રસપ્રેરક છે, એ સર્ગમાં સીતા અને વિશ્વવિજયની પત્ની સરમાનો સંવાદ છે. એમાં સીતાના પાત્ર દ્વારા કવિએ હકારપૂર્વક રામસીતાના પારિવારિક જીવનનું હૃદયગમ ચિત્ર આલેખ્યું છે. સીતા ઉદાર છે. મારિયે લક્ષ્મણને પૂકાર ક્યો ત્યારે 'રામાયણ'માં સીતા 'દુ' મારી પર મતિ બચાડીને બેઠા છે. તેથી જતો નથી', એમ કહેવાડાવી, સીતાને નીચી ઉતારી છે. પણ મહેસુદનની સીતા લક્ષ્મણને કઠોર વચનો તો કહે છે, પણ એની નજર બચ્ચી છે એવું કહેતી નથી. એથી સીતાનું પાત્ર વિશેષ સમભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. સરમા જ્યારે સીતાએ આજ્ઞાપણ ત્યજ્યાં છે, તે માટે રાવણને દોષિત કરાવે છે, ત્યારે પણ સીતા એને કહે છે કે 'દુ' નકામી રાવણનો દોષ કાઢે છે. એ આજ્ઞાપણ તો મેં જ ઉતારીને ફેંક્યાં હતાં.' આમ, એવું ભારાભાર અહિન કરનાર ઘટુની પણ વ્યર્થ નિંદા એનાથી ખમતી નથી. ઉલ્લાસ સર્ગમાં સીતાને સરમાએ મેધનાદની શ્રુતિના તથા પ્રમીલા સતી થાય છે તે સમાચાર આપ્યા ત્યારે પણ રાવણના પરિવારને દુઃખે એ દુઃખી થાય છે, એટલી એ ઉદાર છે. એ સરમાને સજ્જન નેત્રે કહે છે. 'મારો કુલજીમાં જન્મ થયો છે. હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં મુખને પ્રદીપ બૂઝાય છે. ...મારા જાળાગળા કપાળમાં

વિધિએ એ જ લખ્યું છે. ...પૂનશોધથી સસરા મરી ગયા. અયોધ્યાપુરી અધકારાજન છે. રામનું સિંહાસન શૂન્ય છે. આ દારીનું માન રાખવા અતિપદ્ધતિ દ્વારા જટાયુનો વધ થયો છે. સખી ! અહીં જે ધન્વજિત મર્યો, આ અલામિણીના દોષને કારણે અને કટલાય રાક્ષસો માર્યા ગયા : આને પ્રમીલા મરે છે; જે રિશ્મત અદિતીયા તેજસ્વિની, અદિતીયા સુન્દરી છે. કે સખી ! ચિચારી વસંતના આરંભમાં જ એ ખીલતી કળી કરમાઈ.' આ રીતે વિજયની કણે પણ સીતા આનંદિત થવાને બદલે રાક્ષસોના દુઃખે દુઃખી થતી દર્શાવી છે. અને કવિએ સીતાના પાત્રનું ગૌરવ જાળવી રાખ્યું છે.

મ દોહરી મેધનાદની મા હોવા છતાં એ પાત્રની રેખા બહુ આછીપાતળી આવેખાઈ છે. પાત્રમાં સર્ગમાં જ્યારે મેધનાદ રણને માટે સજ્જ થતાં પૂર્વે માતાની રમ લેવા આવે છે ત્યારે એ મેધનાદ સમક્ષ પ્રમીલાને પોતાની પાસે રાખવાની માગણી કરે છે, ત્યારે એની કુટુંબવતસલતા પ્રગટ થાય છે. એ પ્રમીલાને કહે છે, 'તાડુ ચન્દ્રમુખ જોઈને મારો પ્રાણ બચાવોશ' અને પછી રામને માયાવી કહીને, મેધનાદને રત્ન આપના પોતાને સંકાય બચકત કરે છે, પણ એવું બધકિતવ વીરજાહની માતા ચિત્રાંગદા કરતાં જુદું છે. ચિત્રાંગદા તો વીરજાહનું મૃત્યુ થતાં, આવોને રાવણનો તિરસ્કાર કરે છે. અને એને પાપે જ એણે પુત્ર શમાપ્તો એમ કહે છે. પરંતુ પતિ-પરાયણા મ દોહરી રાવણનો દોષ કાઢતી નથી, પણ અર્પણબાનો દોષ દર્શવતાં કહે છે :

'હા ! વિધિ ! મરી શેં ન મઈ માના ઉદરમાં ?
અર્પણબા - કુડિલા, - કુલકણ - અમંગલા.'

રાવણ પણ પ્રથમ સર્ગમાં જ્યારે વીરબાહુના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળે છે, ત્યારે પણ બધો દોષનો દે. પથો શૂર્પણખાને માથે ઢોળે છે : એથી પતિપરાયણા મંદોદરી પણ એ જ ભાષામાં બોલે છે. ચિત્રાંગદાની જેમ પોતાની રીતે પરિસ્થિતિની સ્વતંત્ર રીતે મૂલવણી કરતી નથી. આ ઉપરાંત પ્રમીલા મેઘનાદને વળાવવા જાય છે, ત્યારે સાસુએ એને ઘરમાં બંદી બનાવીને રાખી છે ત્યાં પણ એવું લાગે છે કે એમના કાવ્યને ભારતીય એપ આપવા તથા પ્રમીલાના પાત્રને ઊજળું દેખાડવા કવિએ મંદોદરી, એની પુત્રવધૂને જેની પ્રત્યે આદર હતપન્ન થાય એવી નારી નથી એમ જતાવ્યું છે, મેઘનાદના વધ પછી પણ રહતી રહતી રાવણના ચરણોમાં આવીને પડે છે, એટલો જ ઉદ્દેશ કર્યો છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે મંદોદરીની કવિએ ઉપેક્ષા શા માટે કરી હશે ? ચિત્રાંગદાનું પાત્ર તો પ્રથમ સર્ગમાં થોડીવર જ આવે છે, પણ વિદ્યુતની ચમકની જેમ વાયકને અત્યંત પ્રભાવિત કરી જાય છે.

જ્યોતીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ‘મેઘનાદવધ’ કાવ્યની ચર્ચા કરતાં મહાકાવ્ય (epic) માં જે કાર્યની એકતા હોવી જોઈએ તે આ કાવ્યમાં નથી, એમ કહીને પોતાના વક્તવ્યના સમર્થનમાં બે દષ્ટાન્ત ટાંક્યા છે. પ્રથમ તો ‘મેઘનાદવધ’ તો છઠ્ઠા સર્ગમાં થઈ જાય છે, તે પછીના ત્રણ સર્ગો, આ કાવ્યના મુખ્ય પ્રસંગ જોડે સંકળાયેલા નથી, અને તેથી કાવ્યત્રય શિથિલ થઈ જાય છે. એમના મત પ્રમાણે છઠ્ઠા સર્ગમાં કાવ્ય પૂરું થઈ જાય છે. આની વિચારણા કરતાં એમ લાગે છે કે કાવ્યના નાયકનો વધ તો એક પ્રસંગ છે. વળી, મેઘનાદની પત્ની

પ્રમીલાનું પતિ સાથે ચિત્રાંગદાણુ, અને પરભવમાં પણ પતિની સહગામી થઈ, એ દર્શાવવું. તથા મેઘનાદવધથી રાવણહૃદયમાં જાગેલા વીરતાના અને વિષાદના ઉત્કટ ભાવો, મેઘનાદ તથા પ્રમીલાનું દિવ્ય રૂપ ધારણ કરી દિવ્ય લોકમાં ગમન—એ મેઘનાદવધના મુખ્ય પ્રસંગ જોડે સંકળાયેલું નથી. મેઘનાદની અંતિમ ક્રિયા એ પણ મેઘનાદના મૃત્યુ જોડે જ સંકળાયેલી ઘટના છે. એટલે છેલ્લા ત્રણ સર્ગો, કાવ્યની એકતાને ખડિત કરે છે એમ ન કહી શકાય. આમ, વધને અર્થ માત્ર મૃત્યુ એટલો થય નહિ. જ્યાં સુધી દેહનો અગ્નિસંસ્કાર થાય નહિ, ત્યાં સુધીના પ્રસંગો આલેખવામાં અનોચિત્ત નથી. એમનો ખીલો વિગેષ, ચોથા સર્ગમાં સીતા અને સરમાને અશોકવનમાં જે સંવાદ છે, જેમાં સીતા સરમા સમક્ષ પોતાના પંચવટીના અત્યંત સુખી દાંપત્યજીવનનું ચિત્ર આંકિત કરે છે, તેની સામે છે. એનો રહિયો ડો. તારાપદ મુખોપાધ્યાયે સચોટ રીતે આપ્યો છે. એઓ કહે છે : “મેઘનાદવધ કાવ્યમાં ચતુર્થ સર્ગની સાર્થકતા ખરી, એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો છે. એ સર્ગ કથાનું અખંડત્વ જાળવી રાખે છે. એટલું જ નહિ, પણ એક ઉદ્દેશ્ય વ્યક્ત કરવાનું સાધન પણ બન્યો છે.

રામસીતાના શાંતરસારુપદ અરણ્યના દાંપત્ય-જીવનના વિસ્તૃત વર્ણનથી બાળકનું મન એવા એક અનિર્વચનીય આવેશથી અભિભૂત થાય છે, કે એમાં શાંત વાતાવરણમાં તે પવિત્ર વનરથલીમાં યોગીના વેષમાં રાવણનો આચિર્ભાવ શું કૃતાન્તરથી વ્યાપ્તનું આગમન ન કહી શકાય ?

‘સુલોચના ! અમે હતાં ગોદાવરીતીરે

કપેત-કપેતી જેમ જીંચા ઝાંડી ટોચે
માળા બાધી રહે તેના જેવાં '

તે સુખનો માળો લાગીને અમરગરૂથી રાવણે શું
પતિવ્રતા ધર્મની પવિત્રતા નષ્ટ નહોતી કરી ?
ભારતની નારીને શુદ્ધ મગલધટ પદધાતથી દૂર
દુશ્મની દેતો નથી ? રાવણના એ કંર કર્મથી આ
દાસીની કડુણ અવસ્થા જોઈ વનદેવીએ આફ દ કયું.
પણ એ કનન વૃથા હતું. આના પરથી એ અનુમાન
શું ન તારની શકાય, કે રાવણની દાનવી શક્તિનો
રથ ને શુદ્ધ પવિત્ર પણ દુર્બળ છે, તેની છાતી પરથી
શક્તિનો પ્વજ લહેરાવતો ચાલ્યો ભય છે ? મને તો
લાગે છે કે એવા સર્ગમાં રામસીતાના પવિત્ર દાપત્ય
ની જોડાજોડ એ અપવિત્ર અગ્નિચિખાને ખૂંડીને
કવિએ બનેલુ પાર્થકંથ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આ સર્ગમાં સીતાના દુ ખદગ્ય ચિત્તને કવિએ
એવા પવિત્ર ભાવથી, એવા સયમ અને શુચિતાથી
અક્તિ કર્યું છે કે એમ લાગે છે કે ભારતીય
સંસ્કૃતિની મર્મવાણી કવિ સીતાના ચરિત્ર દ્વારા
જુલદ અવાજે ઉચ્ચારે છે. કવિ જ્યારે અશોકવનમાં
પ્રવેશ કરે છે ત્યારે લાગે છે કે ને કવિએ રાવણને
ચીતર્યો છે, તે આ કવિ નથી કવિ જ્યારે સુવર્ણ-
લકામાંથી બહાર આવીને, સમુદ્રસ્નાન કરી પવિત્ર
થઈને વેશ બદલીને રાજનગરીના કોલાહલથી દૂર સુપ્ત
રીતે અશોકવનમાં આવી ભાવચિહ્નોર બની મીનાતું
ચિત્ર આલેખે છે. કવિનો અવ્યક્ત અત્સાવ જાણે
આ સીતાચરિત્રમાં વ્યજિત થયો છે. કવિનો નિશ્ચય
ગોપન અંતર્લોક જાણે અશોકવાટિકામાં પ્રગટ થયો
છે." જોકે, અહીં વિવેચક ભાવુક બનીને તટસ્થતા
ખોઈ ખેડા છે. તેમ છતાં એઓ અશોકવનના આ

પ્રસંગનું ઔચિત્ય આપણા મન પર ઠસાવવા મહે-
દશે સક્ષમ થયા છે. આ ઉપરાંત, એ પણ સાચું
છે કે જેનો ઉદ્ધાર કરવા ધમસાણુ મુદ્દ ખેડાણું છે
તે સીતાને આ કાવ્યમાં સ્થાન ન અપાય તેમાં પણ
ઔચિત્ય નથી. એવો એવો સર્ગ કાવ્યના ઘટના-
પ્રવાહને બાધક ગણી શકાય નહિ.

મહાકાવ્યમાં હોવા જોઈએ તેવો આમાં ભવ્ય
પ્રસંગ છે. અને ઘટનાજલુલ આ વર્ણન કાવ્યમાં
કથાનકને પુષ્ટ કરે એવું વાતાવરણ પણ છે. એમાં
સ્વર્ગ, મર્થ અને પ્રેતલોકના વર્ણનો છે, વિશાળ-
તાની સાથે સમગ્રતા, પ્રત્યક્ષતા, અને રસોપાદક્ષતા
છે, તેથી આ કાવ્યની અનુભૂતિ ભાવકને સહજ
રીતે ચાય છે અને એ અનુભૂતિ ભાવકના ચિત્તનું
ભાષીકરણ કરે છે પ્રકૃતિવર્ણનો પણ જડી પીછીથી
ચિત્રિત હોવાથી, અને પ્રકૃતિ અને માનવભાવનું અનુ-
સંધાન ન કરીને કવિ પશ્ચિમના મહાકાવ્ય(epic)નું
સ્વરૂપ જાગની રાખે છે કવિની પરભૂમિ સુવર્ણ-
લકા છે. પણ એ લકા સમૃદ્ધિયુગની નથી, પતન
યુગની છે એ પતનકાળનું ચિત્ર આકાશમાં કવિનું
અસાધારણ કોશલ નજરે પડે છે પતનનું ચિત્ર
આવેખવા માટે ને અસાધારણ શક્તિની આવશ્યકતા
છે તેનો રઘુસહન આ કાવ્યમાં સુપેરે પરિચય
કરારે છે.

કવિએ ને અલંકારો યોજ્યા છે તેમાં પણ
કવિ પોતાની ઔચિત્ય દૃષ્ટિ દાખવી શક્યા છે.
જેમકે મેઘનાદની રમશાનવાનામાં જવા લંકાવાસીઓ
જામટચ' હતા, તેનું ચિત્ર આલેખતા કવિ કહે છે :
"જાળક, યુવાન, જદ્દ નરનારીઓ જર્તા હતા, જેમ
સહસ્રા ગોકુળ, કૃષ્ણ વિના બન્યું હતું તેમ લંકા-

પુરીને શૂન્ય અધકારમય કરતાં જતાં હતાં” અહીં ગોત્રુળ વિનાના કૃષ્ણ જોડે, મેઘનાદ વિનાની લંકાને સરખાવી કવિએ થોડા જ શબ્દોમાં લંકાના ઘોરતમ વિષાદનું ચિત્ર તાદ્દશ કર્યું છે. જ્યારે મેઘનાદવંધના સમાચાર રાવણ સાંભળે છે, ત્યારે રાવણની મનઃસ્થિતિ કેવી થઈ તે વિષે કવિ કહે છે : “જેમ ઘોરવનમાં, કઠોર વ્યાધનાં બાણથી વીંધાયેલા સિંહ ભીમનાદ કરીને ભૂમિ પર ઢળે, તેવી જ રીતે રાવણ સલામાં પડ્યો,” રાવણની વીરતા, એને સિંહની ઉપમા આપીને સૂચવી છે. અને મેઘનાદના મૃત્યુને વ્યાધના બાણથી ઉપમા આપી કવિએ કાળ સમક્ષ લલલલા મહાવીરો પણ કેવા ઢીલા થઈ જાય છે, તે અસરકારક રીતે આલેખ્યું છે, મેઘનાદની અંતિમ ક્રિયા કરી રાવણ અને લંકાવાસીઓ પૂરમાં પાછાં ફરે છે ત્યારે બંગાળીઓ આસાનીથી સમજી શકે તે માટે એ બધાંની શોકતપ્ત દશા વર્ણવતાં કવિ કહે છે, “જ્યારે રાક્ષસસમૂહ સમુદ્રમાં સ્નાન કરીને લંકામાં પાછો ફર્યો ત્યારે દશરાને દિવસે પ્રતિમાનું વિસર્જન કરીને આવતા હોદાના જેવી તેમની સ્થિતિ હતી.” અહીં વિજયાદશમીનો ઉલ્લેખ કરીને કાવ્યના નાયકને દેવીપ્રતિમા જોડે સરખાવી કવિએ કાવ્યનાયકને ભાવભરી અંજલિ આપી છે. મેઘનાદના મૃતદેહ આગળ ખેડેલી પ્રમીલા, જેનો દેહ છોડીને પ્રાણ છોડી ગયા છે, એમ ખેડી હતી તેનું ચિત્ર આલેખતાં કવિ કહે છે : “વૃક્ષ સુકાયાં પછી સ્વયંવરા લતાવધૂ, પોતાંની મેળે જ સુકાઈ જાય છે.” અહીં પણ અલંકાર દ્વારા મેઘનાદ પ્રત્યેના પ્રમીલાના પ્રેમનું સૂચન અસરકારક રીતે કર્યું છે. રાવણ જ્યારે વીરબાહુના મૃત્યુની વાત સાંભળે છે ત્યારે પોતાનાં આત્મીયો એક પછી એક મૃત્યુ પામે છે. એથી એની

દશા કેવી થઈ છે તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે : “વનમાં જેમ પહેલાં ડાળીઓ એક પછી એક કઠિયારો કાપે છે, અને અન્તમાં વૃક્ષ કાપે છે તેમના જેવી મારો રિપુ વિષાતા મારી દશા કરે છે. એના બાણથી હું મૂળ સાથે નિર્મૂળ થઈ જઈશ.” અહીં પણ વૃક્ષ અને ડાળીઓની ઉપમા, રાવણના પારિવારિક ધ્વનિષ્ઠ સંબંધોનું સૂચન સચોટતાથી દર્શાવ્યું છે.

આવી રીતે મધુસૂદને પ્રકૃતિના વર્ણનમાં, પાત્રોના નિરૂપણ અને તેમના આંતરસંઘર્ષમાં, ઘટનાઓના નાટ્યાત્મક સંયોજનમાં, રસનિરૂપણમાં દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ઘટકોના સમુચિત અને સુયોજિત ગઠનમાં, વક્તવ્યને પ્રભાવક બનાવે તેવા અલંકારોની પસંદગીમાં, એમના કવિકર્મના કૌશલનો આદ્ભૂત પરિચય કરાવ્યો છે. આ કારણે જ બંગાળના કવિઓમાં એઓ મહાકવિનું ઉચ્ચપદ અર્જન કરે છે; રાક્ષસો પ્રત્યેના એમના પક્ષપાતને કારણે એમણે કથારેક રાક્ષસોને, વિશેષે કરીને રાવણને રામના કરતાં અને મેઘનાદને લક્ષ્મણ કરતાં મહાન દર્શાવ્યો છે. પાર્વતીના પાત્રનું ગૌરવ હણ્યું છે. કાવ્યની શરૂઆતમાં જ મેઘનાદનો પરિચય આપતાં એને વિષે “દુન્દ્રન્વિત, જગતમાં અન્યેય રાક્ષસોને જેની પર પૂરો ભરોસો હતો એવો કહ્યો છે.” જ્યારે લક્ષ્મણનું નામ ન લેતાં એને “ભૂમિલાવિલાસ” તરીકે જાણખાવ્યો છે. જ્યારે પહેલા જ સર્ગમાં વીરબાહુ હણાય છે તે વખતે મેઘનાદને એની પત્ની સાથે પ્રમેહોદ્ઘાતમાં પ્રણયક્રીડામાં મસ્ત છે, અને લંકામાં શુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેની એને કશી ચિંતા નથી. એ તો જ્યારે લક્ષ્મી મેઘનાદની ધાવણ રૂપ લઈને જાય છે, અને એને સમાચાર આપે છે, ત્યારે જ

મેવનાદને એની જાણ થાય છે. એમને ખરું જોતાં તો મેઘનાદને પ્રથમ પરિચય આપણને પ્રમીલા-ચિલાસીના રૂપમાં થાય છે, છતાં કવિ લક્ષ્મણને ઊર્મિલાચિલાસી તરીકે ઓળખાવે છે. આ પક્ષ-પાતને કારણે જ એમણે લક્ષ્મણ જીવકપટથી મેઘનાદનો વધ કરે છે એમ દર્શાવ્યું છે અને રામ વારંવાર વિલાપ કરે છે. કામરતી જેમ સીતા-ઉદ્ધારની વાત છોડી દઇને પાછા વનમાં જવાની વાત કરે છે. લક્ષ્મણ વિભીષણની વાત માનતા નથી, અને આકાશવાણી થાય છે, તોયે એમને વિશ્વાસ જીવજતો નથી, તેથી આકાશમાં મોર અને સાપના લયજનક ધ્રુવદંડ દર્શ્ય જતાંવ્યું છે, જેમાં સાપ મોરને મારે

છે એમ દર્શાવી, અન્ય વૈરીને સહમણ્ય છતશે એવો ભયોસો રામમાં ઉપન્ન કર્યો છે. રામના પાતને આવું કીકું આવું જીરૂ ચીનરવાતું કારણ, રાવણ પ્રાપ્તેના કવિનો પક્ષપત છે, પણ એમ કરવા જતાં કાવ્યના ઝોરને હાનિ પડતી છે. આવા દેહસાક દોષો છતાં કવિની ને સિદ્ધિ છે તે એમના દેષોને અતિક્રમે છે. અર્થાત્ એમનું મહાકવિ તરીકેનું સ્થાન નીચું જણું નથી. રાક્ષસોના 'કોમળ માનવભાવનું' નિરૂપણ કરી એમણે રાવણ, ચિત્રગદા, પ્રમીલા ઇત્યાદિ પાતો દ્વારા કુચુરસ વહાવી, જંગલમાં નવભગ્વતિ યુગનું મંડાણ કર્યું છે એમાં યુગચેતનાનું પ્રતિબિંબ છે, ને પુરોહીય મહાકાવ્યનું એક લક્ષણ છે.

સાહ્યાર સ્વીકાર

- * એક કીરીનું બ્રહ્મરંધ્ર સૂચવતું : સરત વાગિકને પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૬૦, ર. ૨.૫૦, વિવરક : ચક્રમોહિ પ્રકાશન, ૨૪૬, બ્રહ્મદેવ, દોશીવાડાની પોળ, કાશીપુર, અમદાવાદ-૧
- * હાથ ક્રેડોસે આધિજા સુગંધને : હર્ષદેવ માધવનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૫૮, ર. ૨.૫૦, વિવરક : ઉપર સુજન
- * વન લીલું નાથેર : કલાન વિષ્ણુ શ્રીરામ 'નાદલ', કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૧૨૦, ર. ૧૬, પ્રકાશ હર્ષ પ્રકાશન, કુશાલા સામે ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧
- * એકાએક : અનોજ જોષીના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૭૮, ર. ૩.૩૦, પ્રકાશ પોતે, પંચવટીનગર, નાના મવા રોડ, 'માતૃલીપ', રાજકોટ-૪
- * અગ્નીકરણી : પદ્મવી શેલતનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૬૪, ર. ૭, પ્રકાશ સ્નેહ શેવત, 'સરસિજ', આરોગ્યનગર, અંકવાસાર્ધ-૪, સુરત-૧
- * જ્યોતિરેખા : સુદાસ જોષીનાં અંકક વ્યોનું સંપાદન, સંપાદક ૦ રમણલાલ જોષી, કાવ્ય પૂર્ણ, પૃ. ૬૮, ર. ૧૨, પ્રકાશ કુમુદ પ્રકાશન, માધુનાથની પોળ સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧

શુદ્ધિ

પૃ ૫, કોલમ ૨, પ. ૨૦માં 'કહેવતામાં' ને સ્થાને 'કહેતામાં' થોડવું.

સુખદુઃખનો સોદાગર—એક બોધકથા

જયન્ત પાઠક

વાયરો લાવ્યો વાત કે
આવ્યો અલકમલકનો વેપારી
અંપે બેઠો ઝાડની હેઠો
દુઃખડાં સાટે સુખ આપે છે
—વાત સુણો ભૈ ન્યારી !

દોડયું આખું ગામ
લઈને નાનાં-મોટાં, હલકાં-ભારે
પોતપોતાના દુઃખનાં પોટલાં અંપે પહોંચે
જોતજોતામાં ઢગલો અડચો ઝાડની ટોચે !
બહાલથી આખું વેપારીએ
એકકેક પડીકું સૌને સુખનું, અમનચમનનું
સૌને સરખા કદનું ને સરખા જ વજનનું !

ને પછી તો—
સરખા સૌના દિવસ, સરખી રાત
સરખા સૌના ભાવ ને સરખી ભાત
સરખું બધા હસે, સરખું બોલે
એક જ ગતમાં ગાય વગાડે ડોલે !
ગાલ ભરીને કહે ગામના સુખી
આપણે અલ્યા કેટલા બધા સુખી !

ત્યાં—
અધ્ધરમી એક નીકળ્યો આઠો
પડીકું છોડે, મોં મચકોડે, અકળામણમાં પાડે બરાડો :
કેમ લાગતું લીતર ખાલી ખાલી,
ક્યાં ગઈ મારી દુઃખની દોલત ચાલી !
બોર આપીને નક્કી ધુતારે કલ્લી લીધી કાઢી.

ને એમ—

સૌના મનની વાત છતી ચૈ છાની—

આકળવિકળ દોડયું સઘળું લોક

આપી પડીકું પાછો લેવા દુઃખનો દીધો લોક.

ઝાંચે શુએ તો—

પોટલાં કેવાં, કેવો વેયારી !

ભાડે જ ભણે કોઈ ગયું કરી—દુઃખ હુઆ અતિ ભારી !

પછી—

એકબીજાને જલે માથું દાગી

રડતાં રડતાં બધાં પાછાં વળ્યાં

ને

એમ એમને પાછાં દુખડાં મળ્યાં !

તમને શું લાગે છે ?

કિશોર મોદી

એકાદી જાસો છે, તમને શું લાગે છે ?

દારે કે નસો છે, તમને શું લાગે છે ?

એકબીજામાં ફેરમ પેટે ભળયું છે, પણ

રહેજ પવન ત્રાંસો છે, તમને શું લાગે છે ?

ખાલીખમ ખેતરમાં વાસાંતી ઈચ્છાથી

ચીતરેલા જાસો છે, તમને શું લાગે છે ?

ક્યાં લાક્ષગૃહની વાતો છે, ક્યાં તો અહીંયાં

શકુનિનો પાસો છે, તમને શું લાગે છે ?

વેમ સમયનું ગાળીગાળીને પીવાનું,

એ જ ગળે કાંસો છે, તમને શું લાગે છે ?

આરે બાજુ છ'દોલમ છે, આરે બાજુ

શબ્દોનો વાસો છે, તમને શું લાગે છે ?

વાતો રહી ગઈ

વિનાદ ગાંધી

ઘટના મૂળથી ગઈ ને વાતો રહી ગઈ,

વહી ગયો અંધાર ને રાતો રહી ગઈ.

ધીમાં ઓગળ્યું તેજ

સમય પણ વાટ બન્યો,

જરીકે મારી ભાત

પવન ઉડળાટ બન્યો,

ગતિ ઘઈ ગૂમસૂમ ને પાંખો રહી ગઈ,

દર્શન ફૂલમફૂલ કે આંખો રહી ગઈ !

પણે દૂર ને દૂર

કે દુઃખજીવ રૂપ બળે,

કહે કોઈ કે ભાત

કહે કોઈ ધૂપ બળે,

જરણ ચંદરિયા ઘઈ ને ભાતો રહી ગઈ !

ઘટના મૂળથી ગઈ ને વાતો રહી ગઈ !

ગીત હરિહર જોશી

અંધકારને હુહોળી આંખો જળ વચ્ચે જઈ એમ ભટકતી;
જેમ ભટકતી જળ વચ્ચે કોઈ માંજી કેરી નાવ....
રતૂમડી આંગળિયો મારી લણુકારા ગણતાં ભૂલે એ જોઈ,
જોઈને થાય જીવને કાશ! જો તું આવ....
સપનદેશમાં કસ્તુરીમૃગ ઠેકે; ને ઠેસે ઠેસે ગંધ રંજળતી જાય,
રંજળતી એમ હું અંતરિયાળ!
એકલતાને રાધા કહું કે કહું મીરાં હું અથવા કહેવી
હિજરાતી કોઈ ભિમિલાનાં વર્ષો કેરી કાળ?
'હુપ' દઈને ઘેરી લે છે ઘરવચ્ચેથી સોળ વરસના કોડ
કુંવારા જે મૂક્યા'તા આછરતી મધરાત....
મીંઢળ, બાજઠ, શ્રી ૧૧, શ્રી લાલ, શુભ ને ગણુશું સૈયર,
હવે કયા અવસરની તે સોગાત! ?
મુઠ્ઠીભર જાગ્યાંતાં રામણદીવા સંજે એ દશ્યો જોતરવા પીંજે
પાંપણ અમને પણ પણ અનરાધાર!
સિંદૂર, સેંથી, ચંદરવાની રહેંક અમારે અંજો જોવા
ખંડ આખાની એકલતા પણ જાણે છે તૈયાર!
વાચાનાં તમરંઓ મૂંગા અંતર થાશે; નજરું વચ્ચે જૂલશું દાદા!
જેમ જૂલે કોઈ એકલવાથી કાળ!
કંકણ કંકુ થાપાઓની શૂળ ખૂંચશે આંખે; દાદા!
પણ હેવાયા થાશું સમજી જીવતરની ઘટમાળ!

આજનું પર્વ રાજેન્દ્ર શાહ

અપાઢી જલવૃદ્ધિના પર્વે-
મેઘના આગમન વિના-
બ્યાકુલ શૂન્યતા,
ફરફરથી આવતી સવારીના,
કંકાનિશાનના આછે ચ તે રવ
હજી
જરા ચ તરંગિત નથી હવા.
પંખીનાં ખરેલાં પીંછાં
ઇતરતતા અવકાશમાં અધર અધર....
ગતિહીન મૂરજના.
તપ્ત નિશાસે શોષાય છે
ક્ષેત્ર ભીતરનાં જલ.
નેત્ર સન્મુખ છલ છલ
મરીચિકાનું મધ્યાહ્ન લાવણ્ય.
નીલકંઠની દિગંતઊંડી આંખની
કણસ-આતુર કેકા
ધુમરાઈ ધુમરાઈ વિલય પામે છે
કરતી સિતિજની યાજે.
વર્ષાન્તે આવેલું આજનું અપાઢી વર્ષા-પર્વ !

નારી પોસેફ મેકવાન

એક અજ્ઞાત સિદ્ધાંત સમ
નારી
તું છે.
તારું કેટલુંક ચૌવન ચિત્રોમાં સ્થગિત છે
શિલ્પોમાં સુખદ છે
આકર્ષક-ફલામય-સમુલ
સંગીતના મધુર તાલ સમું
પહેલી વસંતના પ્રાદુર્ભાવના અનુભવ સમું
પહેલા વરસાદની શીતળતાના સમું
વીજની તીવ્ર રેખાઓ સમું
વારંવાર ઊપસી આવે છે
ત્યારે
ભીતરની ભીષણ દુતિથી
હું છલોછલ છલકાઈ ઊઠું છું
ને પછી—
તરંગિત સમુદ્રની જેમ તૂટું છું
ભીતર ને ભીતર
કશી એની ભાલુ થતી નથી
ને તું તો રહી જ ભાય—
કેઈ અજ્ઞાત સિદ્ધાંત સમ !

ચાર ગઝલ મનહર મોદી

૧

બગાસાં ખાઈએ તો એટલું પાણી પીવું પડશે
સવારે કોણુ જાણે કેમ એવી વાત ચાલે છે.
ઘણી વેળા મને થઈ જાય કે મારા ઉપર પડશે
અચાનક આંખમાં જાગીને કેવી રાત ચાલે છે !
બને તો એમને કહેલો કે ખૂશખો મ્યાનમાં રાખે
બગીચામાં બધાં ફૂલોની હમણાં ઘાત ચાલે છે.
શરાબી કેટલું લથડે તો સારું લાગશે અહીંયાં ?
સુરાલયની સલામાં એ વિશે પંચાત ચાલે છે.
હકીકતના બધા દરવાજા તાળું શોધવા લાગ્યા
કોઈ જાંઘી ગયું એનો જ પ્રત્યાઘાત ચાલે છે.

૨

મળી થોડીક ખૂશખો તો મને ભારે જણાઉં છું
હું થોડો ફૂલ જેવો છું અને પથ્થર વધારે છું.
આ કાળી રાત જેવી રાતને ક્યાં જઈ વીતાવીશું ?
હું સૂરજ છું અને તેથી ગગનમાં તો સવારે છું.
છે માણસ એક એની આજુબાજુ ભીંત લાખો છે
મને સમજવશો કોઈ કે હું કેવા વિચારે છું ?
છે મ્હોરું એક બાજુ ને બીજી બાજુ તમે પોતે
કોઈ ત્રીજો કહે તો ઠીક, હું કેના સહારે છું ?
અહીં ફૂલવું અને તરવું સતતનો ખેલ ચાલે છે
અને તેથી ગમે ત્યારે કહું છું કે કિનારે છું.

૩

નિહાળી વદન રમ્ય ચંદાનું લોળું
તિમિરનો હું આખોય દરિયો ડહોળું.
અહીં મારા મનમાં વિચારો ધૂમે છે
ને મેદાનમાં જોઈ ઘેટાંનું ટોળું.
અસલ રંગ એને મળી જાય એથી
આ આયુષ્યને કેંક રંગોમાં ખોળું.
દિશાઓનાં પલ્લ્યાં જો હાથોમાં આવે
તો જ્વાળામુખીના પ્રવાહોને તોળું.
મને એવી જાંચી જગા રહેવા આપો
સૂરજ જેમ કિરણો ખૂણે ખૂણે ઢોળું.

૪

ભીંત પર એમ ભીંત જોગે છે
અક્ષરો પર લખાય છે અક્ષર.
ભૂખ લાગે છે જ્યારે તેઓને
ત્યારે પોતાને ખાય છે અક્ષર.
મારા માટે ઘણું કરી લે છે
મારા પહેલાં દટાય છે અક્ષર.
વૃક્ષમાં પાંદડે પવન સાગર
ક્યાંતા ક્યાં જઈ લપાય છે અક્ષર !
આમ દેખાય છે તો દરિયો છે
આમ પાછા તણાય છે અક્ષર.

અર્જુનની ઉક્તિ
જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

હું જે પાછા હકવાતું કહું છું
તે પીછેહઠ નથી;
તેની પાછળ
તરફીળ છે,
ધાયું નિશાન પાડવાની strategy છે.

હે અર્યુત,
યુદ્ધ માટે તો હું કથારનો ય તરફડું છું!
મને વિપાદ-રોગ થયો જ નથી-
વિપાદ-રોગ થતો જ નથી

તો

ઉપદેશ આપવાતું બંધ કરો.
(હું સલાહને આવકારું છું, ઉપદેશને નહિ.)

યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ધારણ નહિ કરવાતું
તમે
જે જાહેર નિવેદન કયું એ જાદલ ધન્યવાદ.
પરંતુ
તમે એને ચીટકી જ રહેવાના હો,
અણીના સમયે પણ શસ્ત્ર ધારણ કરવાના ન હો.
તો
આત્મારથી જ કહી દો
જેથી હું અન્ય સારથિની વ્યવસ્થા કરી શકું.

હે અર્યુત,
આપના હોવાના-હોવાથી કશો ય
ફેર પડવાનો નથી.

આ ધરા ઉપર
યુદ્ધ થશે જ.
આ ધરા ઉપર
યુદ્ધ હશે જ.

ગઝલ

હનીફ સાહિબ

સ્પર્શ તારે થાય ને કામળ બને,
આ અજ્ઞાનો ઓગળી ને જળ બને.
આ ઊઘડતો જળ દિવસ આંખમાં
ને પીગળતી રાત પણ અકળ બને.
આ પ્રતીક્ષારત ક્ષણો તારા વગર
કઈ રીતે કોળે અને ફેંપળ બને.
રહેજ ઝળકી જાય ને તારું સ્મરણ
તે પછી એકાંત પણ ઝળહળ બને.
હો, પવનની જેમ હું આવી મળું;
હો, હવે આ ફરતા પણ સ્થળ બને.
શાસની સહુ આપલે પૂરી થઈ
કઈ રીતે સુરભિત હવે આ પળ બને.
શાહીના તળિયેથી ઊભરે છે હનીફ
આ ગઝલ પણ કેટલી વિહ્વળ બને!

આધુનિક યુધ્ધિઠર

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ.

ધર્મરાજ યદ્ય યદ્ય આચરવાં

મારે મારી દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકવી પણ પડે

દ્રૌપદીને અનુત માટે પક્ષપાત હોય

તો એને હોડમાં મૂકવા માત્ર એ બહાનું પૂરતું નથી ?

નિર્વસ્ત્ર નૃપને નિર્લિપ્ત ભાવે 'નાગારાજ' કહીને સંબોધવાની નિર્દોષતા કે નિર્દેશતા આવે

તો "નરો વા કુંજરો વા" કદાચ બોલી પણ ન શકાય.

-પણ, મારે કયાં મારા રથને ધરતીથી વેંત ઉઠાવે લઈ જવો છે ?

રાજા ભલે નિર્વસ્ત્ર હોય-

મંત્રીઓ ભલે 'યથા રાજા'ના રૂપમાં રાચતાં હોય

મારે આ લોકોની "સંસ્કારિતા" અને "હાપણ"નો ખુંજિયો વળડવો જ પડશે.

અશ્વત્થામાની જેમ મારા વ્રણને માથે રાખી કાયમ મારે રખડવું નથી,

મારે તો દ્રોણાચાર્યની નિર્મમ હત્યા કરવી જ છે.

મારા નિકટતમ સ્વજનોને સ્મશાનમાં અગ્નિદાહ આપી

ફરી પાછી મારી રોજિંદી દિનચર્યા શરૂ કરું

તો તેનું મને આશ્ચર્ય નથી

અને આમે

મારા યક્ષપ્રશ્નના ઉકેલથી મારે કોઈને ખુશ થા રાજી કરવા નથી.

પાંચે પાંડવોમાંથી માત્ર નકુળને સર્વપ્રથમ સજીવન કરવાની નિલેપતા મારે કેળવવી નથી.

સાપને દોરડું માની સાપને સહારે જીવી જવાય તો ય શો વાંધો ?

મારે મારી અનિદ્રાના ચિરંજીવ નશામાં રહેવું છે.

એક પંખીની સ્વસ્થતાથી જો જીવી શકાય

તો હાજી હલે કે પડે તેનો ડર કેને ?

મારી પાંખો મને કેટલાંય આસમાનોમાં ઉડાડી શકશે

અને તો જખ મારે છે દુર્યોધનના દાવપેચ

આજે તો મામા શકુનિ સાથે હાતસભામાં જૂગદું રમી જ લેવું છે
 સોમસુધાનું આકંઠ કરી લેવું છે પાન
 હવે મારે મારી “જાગતાવસ્થા”ને કાયમ દેવી છે વિદાય
 મારો શ્વાન બલે એકલો એકલો હિમાલયમાં હિજરાય
 —મારે હવે સ્વર્ગમાં નથી જવું
 મારે અનિદ્રાના ચિરંજીવ નશામાં ચક્રચૂર રહેવું છે
 મારે મારી નિર્જાંત જાંતિમાં જીવ્યા કરવું છે.

બે સોનેટ

રામપ્રસાદ શુક્લ

૧

મિત્રે ! મારી મંદ્યા અવલનવલા રંગ નિખરી
 રસી તે, લાંકારે મુદમય ઉવાના અવતરી
 હિલોળે કલ્લોલે મહીં શું મૃતસંજીવની વરી ?
 રમ્યા અંબે મારે અદ્ભુત રસો, ચોંટી જ ઊઠ્યા
 ઉમંગોમાં એને લગીર વ્યવધાનો નહિ નકચાં,
 ઊઠ્યા હંસે જોવા અવનિરસ આલે જર્થ અડચા.
 અરે ! આ શાં બાહુ સખમહીં તળેટીથી શિખરે
 ઉછાળીને મૂકે ? મણમહીંય આનંદ નિખરે.
 વહેતી વેળા શું પુનરપિ મળે ? એ મૃગજળે
 કળે કોની આશા ? તદપિ મન મારું નવ વળે,
 મધે પેલા પ્યારા સમયની છબી કાંક અહવા,
 પ્રસાદી પામેલો કયમ ન તરસે તારી જ હવા ?
 દેવોમાં દોઝેલાં નવ જલધરે કાનન હંસે,
 મરે તો કાં મારું ? મન-હરિષ્ણુ રે ! ચોપતરસે ?

“રહી જાઓ” કહેતાં તુજ નયનથી જે દ્રવ ઢળ્યા
 પ્રતીતિ પ્રીતિની કચમ ગણી શકું? શબ્દ નમણા
 ભલા પોલા ઠાલા; કદી રચી શકે નાવ નખળાં
 તુફાનોનાં ટોળાં પર સરકતી સિંધુરમણા?
 “રહ્યા છો જી મારા હૃદયમનમાં, આ નથી ઇતિ
 વસ્ત્યા છો અજ્ઞાતે, ઉદ્ધિલરતીમાં જ્યમ રતિ
 શશીની છુપાઈ” ખડું કથન છોને કરગરે,
 છળેલા છંદે શું રસવિભવ આસ્વાદ નિખરે?
 પ્રિયે! મારી પ્રીતિ ગગનલરી દેતી દુતિઝરી,
 અરે! તેમાં કયાંથી અવનિથી ઊડીને રજ ખરી?
 દગો વાવંટોળે નજર કચમ માંડે? જીવતરે
 દયા વહેતા તારા નયનરસથી શું દવ ઠરે?
 કપાયેલી હાળે કવચિત જ નવાં કૂંપણ હસે,
 શુલાળી ઉઘાનો તુહિનશિખરે કેમ વિલસે?

[પ્રગટ થનાર કાવ્યસંગ્રહ ‘સમય નજરાયો’માંથી]

ગાન

પૂનમ ઠાકુર

આજ આ કોના ત્યાસની તરલ તરતી કોમલ	સાત આ સૂરજ અચલ આંજો
વનવનોની પારની વિમલ ફૂલ સગન્ધી તેજલ !	શમણાંઓનાં કાજલ.
આમ તો હજુ વણવાવેલી ભોમ	વાટ-વળાંકે ચોરિયા કાંટાળા,
ને ઉપર કોક ને ઝૂરે બ્યોમ	ઓલી કોર પગલાં વગર માળા;
(ત્યાં) ઊંચો ટહુકો વગર પાંદ	ખોવાયાં અણખોલાયાં ગાન,
શુલાળે શરમાઈ ગ્યો આંદ	અડયા વણ કંપ થયાં વેરાન,
રૂપાળા પડવાઓમાં સજલ	ને હવે આજ મને એમ થાય હું પાગલ
કોનો ફરકે આંચલ,	શોધવા કમલ લાન વિના રે લટકું કેવલ
	ઝાંઝવાં ફેરે જલ

પડદો એક દરય
નલિન પંડ્યા

સળગે છે પડદો
ને ચૂડેલ બની વળગે છે દીવાલો.
સળગતી દીવાલોને
સળગતો પડદો વળગે છે,
બારણાને પણ સળગતો પડદો વળગે છે,
વળગે છે

મારી અટ્ટલી
કાળી મેશ બોચીને.
આ આંધળી મૂર્ખ બોચી
ઓશિકે ટેકો દઈ
વિચરવાતું વિચારે છે
પણ હાથ
માથું ખજવાળે
ને પગ

ઊઠવાનો પ્રયાસ કરે ત્યાં જ
ચસક આવે.
ચસકેલ મગજના નથી પગ
કે નથી હાથ
કે નથી બોચી જેવું
સપાટ એકાંત.

એને તો છે

ચંડાળ ચોકડી જેવા

લંગગોળ-લંબચોરસ દરવાજા.

રવાળ થોસતા નથી

પડદા સાથે ફરકયા કરે છે.

ખીસામાંથી

માચીસ કાઢી

દીવાસળીથી

ખીલે પદ્મો સળગાવું છું.

અને પડદો બની ભય

એક પીળો અવકાશ....

એક પીળો સરિયામ રત્નો.

ન્યૂ યૉર્કની નદી હડસન
પ્રીતિ સેનગુપ્તા

વહે અચલ-ગોદથી ચપલ કન્યકા નીકળી
અધીર પગ માંડતી, ચિરવિદાય આપી રહે
શૃંગો ધવલ દૂરથી, સમય અદ્ય માટે વળી
સરોવર તણી બને પ્રિયતામાં, વિદાસે ગૃહે.

વિલંબ, પણ, ના રુચે, ગમન સત્વરે કાળતું;
હજી પથ સુદીર્ઘ ને વિષમ વિધ્ન અગ્રે હશે.
શહેર-પુરની વધે રુચિર કાંતિ જે આડશે
પ્રગલ્ભ સરિતા-હૃદે રટણ સાગરોદાત્તતું.

પ્રવાહ ગુરુતા ધરે, પટ વિશાલની ભવ્યતા,
સુશીલ લહરો ગુદે પવન સંગ આહ્લાદતી,
સરે તરણિ મુગ્ધ-શી, લલિત હંસની રમ્યતા,
સ્વરૂપ સહચર્યું વિરલ સેનુથી સાધતી.

અહો, અનુપમા રમા નયનરમ્ય સોતસ્વિની,
મહાનદ સુમંગલા ચ ચમુના ચ ભાગીરથી.

ગીત ફિરોઝ કાઝી

છલક છલક આંખો તારી કેદછલકતી, રહેજ મલકતી;
રોજેરોજ મને દે સાદ, મને એ ઘણું ગમે.

ટપક ટપક વહાલપ તારી, સદાય વરસે, રુદિયા ફરતે;
જાણે શ્રાવણિયો વરસાદ; મને એ ઘણું ગમે.

આંખોની ઉપર ધુમ્મસ, ધુમ્મસ પાછળ આવે ઝાડ.
ઝાડ ઉપર ટહુકાઓ જાણે કોયલ પકડી બેઠા.

એક દોરડું લાંબું લચ્ચક, ઝૂલો કરવાના લઈ કોડ;
એક છેડલે સૂરજ, બીજે ચાંદરડું બાંધી બેઠા.

હિંચક હિંચક ફરે હીંચકો, મને ઝુલાવે, બહુ જ લાવે,
જાણે ઢળરિયો પરસાદ, મને એ ઘણું ગમે.
છલક છલક.....

છાતી માંહે એક રમકડું, જુઓ વસે છે ધબકધબકતું,
કોઈ મારી મિલકત લઈને જાતું અટપટ લાગી.

પકડો-રોકો-ચીસ-બૂમ : સૌ ચૂપ, ફક્ત એક પાન ફરકતું,
અને ચોરને દોટ'દોટા કરતા ઠોકર ઠરરક વાગી.

ઠરરક ઠરરક વાગે ઠોકર, હાથ ધરુને, દલડું તૂટે,
એમાં કોઈ નહીં અપવાદ, મને એ ઘણું ગમે.

છલક છલક.....

અવલોકન

અપ-ડાઉન વિશે

ચન્દ્રશંકર ભટ્ટ

[અપ-ડાઉન મફત ઓઝા, પ્રકાશ આદર્શ
પ્રકાશન, જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ગાંધી માર્ગ,
અમદાવાદ-૧, ફિ ૩ ૧૮-૦૦]

હું મફત ઓઝાનો આ પાંચમો કાવ્યસંગ્રહ છે તેમના ચાર સંગ્રહોથી તેઓ કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂક્યા છે આ સંગ્રહમાં ચાર ખંડ છે પ્રથમ ખંડ મુસાફરીના સફરે રચાયેલા કાવ્યોનો છે વ્યવસાયિક નિત્ય અમદાવાદ-વડોદરા વચ્ચે અપ ડાઉન કરતા આ કવિએ જે અનુભવ હુ, ભોયુ અને સવેયુ એ જીવનના વ્યાપક સદર્ભમાં મૂકી કાવ્યરૂપ અહીં કહ્યું છે જીવન એક આયુ યાના છે એ વાત ભાણીતી છે, પણ કવિ જુદી રીતે કહે છે ટિલ્કિટ લીધી હોવા છતાં અતિમ રોશનની કોઈને અખર નથી તેમની એ કાવ્ય પકિત છે

‘બૂલી ગયા છું છેત્તા રોશનનું નામ’ (૫ ૧૧)

જીવનસદર્ભ અને ક્ષાંતિવિચારોને કારણે રેલવેની જ સ્ટેશન ગાડી, પાટા, ટિલ્કિટ, રોશન, ચાલણ, સિગ્નલ, લાલ્લીલી બતોઓ હેમિન ગ્રેડે પ્રતીકો બની આપણી સવેદનાના ભાવસ કેતાને વિસ્તારે છે એટલે જ તમાની સવેદના માન કવિની ન રહેતા માનવમાનની બની રહે છે માણસ પોતે જ જરૂર પાટાના માર્ગે આગથી તમા ભટક્યા કરતા આજના માણસની વાત બની જાય છે કવિ કહે છે

‘હું

શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસના પાટા પર

રોશને પહોંચવા મોડી રહ્યો છું’ (૫ ૧૫)

માનવીને જીવત રાખતા શ્વાસ ઉચ્છ્વાસના જડત્વનો આ સ કેત તદ્દન નવીન છે માણસ શ્વે છે ખરો, પણ એનો એકેય શ્વાસ ચેતનવત નથી કેવળ એક જડ પ્રક્રિયા છે એવી તીવ્ર સવેદના આ સ કેત આપી જાય છે જીવનના જડત્વનો આ સ કેત એક જુદા પ્રતીકથી કવિએ તીવ્રતાથી અજડ કરેલ છે પ્રત્યેક શ્વાસથી સવૃદ્ધ થતો જતો માનવી વાસ્તવમાં જડત્વની જે પ્રક્રિયામાં ઉતરોતર કપાતો જાય છે તેવી અનુભૂતિ આપી જતી કવિની એક પકિત ઉલ્લેખનીય છે.

‘મારી છતી પર

શ્વાસનું કરવત ફરી રહ્યું છે ધીમે ધીમે’ (૫ ૧૨)

અને જીવનને ગતિ આપનાર આત્મશક્તિના પ્રતીક સમા એન્જિનને ત પકડી શકતો નથી તેની લાચારી દર્શાવતા કવિ ઉદ્દગાર છે

‘હું વિખૂટા પડી ગયેલા એન્જિનને

પગ્ડવા હાથ લાગ્યાં શી રીતે તેમ નથી’ (૫ ૧૩)

આજના દિશાશૂન્ય સથેલા વટોળિયા જેવા માણસના સાપ્રત પરિસ્થિતિએ ચીંતી નાખેલા વ્યક્તિત્વની વેદના જરાસધતા પુરાકલ્પન દાશ તીવ્રતાથી પ્રગટ કરી છે તેને વ્યક્તિત્વના અખંડ પિંડની ઝખતા છે, પણ વર્તમાનયુગ-સદર્ભમાં અસહાય બની ફેલાઈ ગયેલો માનવી જે સમાજજી અનુભવે છે તેને વાચા આપતા કવિ કહે છે

‘હું’ રાતદિવસ કણસ્યા કડું છું
મારો શાપ શિવલિંગની જેમ પાંગરે છે.

સતત લખાતા જતા પાટા
એક થાય તો મારે બિલા થયું છે.’ (પૃ. ૧૮)

આ ખંડનાં કાવ્યોમાં આવતાં પ્રતીકો આટલી સલાનતા અને સજ્જતાથી પહેલી વાર પ્રયોજાય છે અને દરેક વખતે લાવનો નવોન્મેષ પ્રગટ કરી આપણી સંવેદનાને વિસ્તારી બળ્ય છે. મક્તલાઈએ આ કાવ્યો દ્વારા કવિતાની એક નવી દૃષ્ટિ ખોલી આપી છે.

સંગ્રહનો આ એક વિભાગ છે.

ખીજા જૂથમાં વિવિધ ભાવે પ્રણયલિપ્યક્તિ છે. અલિપ્યક્તિનું નાવીન્ય કાવ્યોને તાજગી બક્ષે છે. વિયોગની વેદના વ્યક્ત કરતાં કવિ કહે છે :

‘જે જ હગલાં સાથે ચાલ્યાં હોત તો ય
હમર રજનીગંધાની જેમ મધમધો હોત.’ (પૃ. ૩૭)

તો ખીજા એક કાવ્યમાં પ્રણયરુપશીના વિરમયાનંદને ગાય છે :

‘કોનો રુપશી થયો આ રણુને
કૂટ્યા ઝરા તસતસતા રેલાતા કોયલના
ટહુકા જેવા ?’ (પૃ. ૪૨)

‘હેષા’ (પૃ. ૫૧) નાનું પણ તાજગીનો અનુભવ કરાવતું નાજુક કાવ્ય છે. આ કાવ્યશ્રુત્યમાં વિરહ-મિલનનું ગાન છે. જે કે આ કાવ્યોમાં ઝાઝળ, પમરતો અધકાર, પગલાંની ફેરમ, રેશમી પડછાયા, પંતગિયાંની પુનરુક્તિ અને પરિચિત પદાવલિ ક્યારેક તાજગીને મંદ પાડે ખરી !

ત્રીજા કાવ્યજૂથમાં કવિએ યાંત્રિક નગર-છવનમાં અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ ખોઈ ખેઠેલા માનવીની અવદશાની મનોવેદનાને વાચા આપી છે.

કવિને ક્યાં ય ચેતનવંત માનવીય સળવળાટ અનુભવાતો નથી તેથી અકળાઈ પ્રશ્ન કરે છે :

‘તો ય એકાદી માછલીનો
સળવળાટ કેમ ક્યાં ય પરપોટાતો નથી ?’

મિતરનેહને છતો કરતાં આ કાવ્યોમાં ધૂંટાયો છે તો વિષાદ. ‘પાટાઓ વચ્ચે સૂરજનું’ માથું કપાયેલું પડ્યું છે’ (પૃ. ૬૨) જેવી નરી તાજગી-સહાર પંક્તિઓ મળે છે આ કવિ પાસેથી.

સમાજમાં થતા વિક્ષોભ, અસ્તિત્વની વિપજ્ઞતાનો અવાજ છેલ્લા જૂથમાં સંલગાય છે. આ છવનથી વાજ આવેલો માનવી કંઈક ચેતનરુપશી ઝંખે છે, પણ નિરાશ થઈ કહે છે :

‘મારો સૂરજ ખર્તીસ વર્ષનો -
એના આક્રમક દિરણુનો હજી રુપશી થયો નથી.’
(પૃ. ૭૮)

માનવી માનવી વચ્ચેના માનવીય સંપર્કનો સેતુ તો ભાંગી ગયાની વાત નવી નથી, પણ માણસ પોતે પોતાનાથી વિખૂટો પડી ગયો છે તે બત સાથે પણ દગાબાજી કરે છે એટલી હદે તેનું અમાનવીય-કરણ થઈ ગયાનો સંકેત આપતાં કવિ કહે છે :

‘હું જ મારાથી વિખૂટો પડી ગયો છું.’ (પૃ. ૮૧)

આગળની કવિતા કરતાં મક્તલાઈની કવિતા અહીં નવાં પરિમાણો, નવી સૃષ્ટિ, નવા ઉન્મેષો સાથે આગળ વધે છે. તેમાં તાજપ છે, તીક્ષ્ણતા છે અને લયના હલ પ્રયોગો છે. માણવા અને સંવેદનશીલતાથી અનુભવવા જેવાં ધણાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં છે.*

* આકાશવાણીના સૌજન્યથી તા ૧૯-૫-૮૫એ આપેલો વાર્તાલાપ સુધારાવાદ સાથે.

હજી એ જ

મફત ઓડી

[સંનિવાસ : મન્દુકુમાર ત્રિવેદી, પ્રકા.
પ્રણવકુમાર ત્રિવેદી, બી-૪, નીરવ ક્ષેત્રસ, કાંધવધન
રોડ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯, કિંમત રૂ. ૧૫]

૧૯૪૦-૪૧ થી આરંભાયેલી કવિની કાવ્ય-
પ્રવૃત્તિના પરિણામરૂપે ૧૯૬૫માં પ્રથમ કાવ્યસંચય
મળે છે ‘કવચિત્’ એ અપ્રાપ્ય થતાં કવિએ
‘કવચિત્’ અને એ પછીનો ‘આજ્ઞવ’-બંનેને
સાથે મૂકી ‘સંનિવાસ’ સંચય આપ્યો છે. આમાં
ચૂંટેલી રચનાઓ છે. ‘કવચિત્’ વિશે થયેલાં
અવલોકનોના અંશ કવિએ નિવેદનમાં નોંધ્યા છે.
કવિશ્રી સુન્દરમે એ રચનાઓને ‘સર્વાંગપૂર્ણ’
અને ‘ટૂંકી છતાં સધન ભાવમય’ કહી છે. તો
ગ્રા. દ્વિગીશ મહેતાએ એ રચનાઓમાં ‘સ્વસ્થ
વ્યક્તિત્વવાદ’ નોંધ્યો છે.

‘સંનિવાસ’ની રચનાઓ ભોતાં કવિના કોઈ
વિશેષ ઉન્મેષની આંખી થતી નથી. જેટલું દષ્ટિ-
ફલકમાં ઝિલાયું છે એટલું શબ્દરૂપ પામ્યું છે.
કવિ પાસે સ્વચ્છ હૃદ અને અભિવ્યક્તિની હથોટી
છે એટલે દષ્ટિબીજ અંકુરાવું લાગે, પણ એ
કાવ્યત્વ પામવું નથી. એકાદ વિચાર કે તર્ક
પકડાતાં કવિ સર્જન કરવા ધસે છે ને અતે
વિચારગર્ભ સ્થિતિ રચી વિરમે છે. એમની કાવ્ય-
રચના ગાણિતિક પરિવેશ રચે છે. અતે એ છત્તિસિક્ક
પ્રતિ ગતિ કરે છે. પરિણામે કાવ્યકાને ઉકેલ મળે
છે, કાવ્યાનંદ નહિ. સભા અને મળની સમાન્તર
રેખાઓ આ રીતે વિસ્તરે છે -

‘જિન્દગીને જીવવાની

આથ તે

કેવી સભા!

ભોઈ જેને

દૂરથી રે મોત પણ

માણે મળ!

‘સંનિવાસ’ના સહવાસ પછી મનમાં એ
પ્રતિભાવો જન્મે છે : (૧) ‘કવચિત્’ની રચના-
ઓમાં તાજગી નથી. છ દોષદ્વતા અને પદાવલીમાં
કવિનું નિઃસ્વ નોખું પડતું નથી. ઘણી રચનાઓ
અભિધા સુધી ગતિ કરે છે, સૂત્રાત્મકતા કવિને
વધુ સહજ છે. પ્રીત પરની એ રચનાઓ આ રહી-

- ‘આ હૃદયની

પ્રીત જાણે કોઈ

ચુંબકસેયતા જેવી અચક્ક,

જે કોઈ પણ

સ્થળ-કાળમાં

ધ્રુવની દિશાને

દાખવે.’

- ‘પ્રેમ

જેમ જેમ બાંધવાને જાવ પ્રેમ

તેમ તેમ ઢળી જાય પારા જેમ.’

ધણુંખડું લઘુ રચનાઓ સૂત્રાત્મક બની છે,
તો કેટલીક ‘વસંત’ કે ‘ફલન્યકલી’ જેવી રચના-
ઓ બાળકાવ્યો બન્યાં છે ‘કવચિત્’ની એ લીલા
છેક ‘આજ્ઞવ’ સુધી એમ ને એમ વિસ્તરેલી
આવી રચનાઓમાં ભોઈ શકારો. ભોઈ ‘આજ્ઞવ’માં
નહિન સવળની રૂપનિર્મિતિનો ધણો મોટો પ્રભાવ
છે. (૨) ‘કવચિત્’ અને ‘આજ્ઞવ’ને ભોતાં કવિનું

નિજ ભાવવિશ્વ હોય એવું દાગળું નથી. સમ-
કાલીનોથી એ જરાય ચીલો ચાતરતા નથી. એમની
રચનાઓ પર વિષય, ભાવ અને નિરૂપણમાં પ્રિય-
કાન્ત મણિયાર, નસિન રાવળ વગેરેની સીધી અસર
છે. ‘આર્જવ’નાં કાવ્યોમાં આધુનિક વિભાવનાનો
સ્પર્શ ખરો, પણ એમાં એમની આગવી અનુભૂતિનો
પરિચય થતો નથી. ‘વિષાદયોગ’માં સાંપ્રત સંદર્ભ
વળાચો છે અને વિષાદ નગરસંસ્કૃતિ નિમિત્તે
ગવાયો છે, પણ એમાં પ્રિયકાન્ત મણિયારના ‘એ
લોકો’ જેવી અને જેટલી ચોટ આવી શકી નથી.
મહાભારતનાં પાત્રોની વ્યથા વ્યથા રૂપે રહી છે.

સંનિવાસની કવિતા પરિસ્થિતિજન્ય છે એટલે
પ્રાસંગિક છે. કવિને જે કવિ/કવિતાનો પ્રસંગ
પડે છે એની એમાં સીધી અસર બોવા મળે છે.
તો આસપાસ જે કંઈ બને છે એને એ ઝીલી
શબ્દસ્થ કરે છે. એમની દષ્ટિ સ્વજનોથી વિશ્વ-
માનવો સુધી વિસ્તરી છે એ પણ વાસ-સહવાસને
હીધે. ‘જુદી છે’ જેવી નખળી રચના અનુકરણને
ફળ છે, તો ‘પોપટ’ જેવી રચનાઓ રમત છે.
અંત્યાનુપ્રાસની શેલજી ‘મોહમયી’ જેવી રચનામાં
કૃતક બને છે.

‘વર્ષાપંખી’ રચનાની રૂપરચનામાં નસિન
રાવળની ઘેરી અસર હોવા છતાં એના ‘ખર’
શબ્દના આવર્તનોથી અને નસ, દરિયો, પીંછાં
અને પંખી શબ્દોની સંયોજનાને હીધે ધ્યાનાર્હ
રચના બની છે. તો ‘જ્યારે જ્યારે’માં કવિ ‘હું’
આ રીતે નિહાળે છે-

‘હું’ મારામાંથી જીટકીને
ક્યારે સઘળે સૌમાં ભળી બઢ.’

કવિશ્રી ઇન્દુકુમાર ત્રિવેદીની સાડા ચાર
દાયકાની કાવ્યસાધનાનું ફળ તે ‘સંનિવાસ’ આ
સાધનામાંથી કવિનું જે વ્યક્તિત્વ-પોત ઊપસતું
જોઈએ એ ઊપસતું નથી. કવિ પાસે પ્રહલ્લુશક્તિ
છે, પણ એનું કલારૂપ આપવાની ક્ષાસૂઝ નથી.
આથી સાડા ચાર દાયકાની કવિતાનો એમનામાં
સમન્વય થયેલો જોઈ શકાય છે. એમની નિજ-
પ્રતિભાનાં દર્શન થતાં નથી, અંતે કવિએ ટી. એસ.
એલિયટને આપેલી અંજલિ અહીં ટાંકીએ :

‘ધરણી ! ?

હજી એની એ જ ‘મરુભૂમિ.’

ભેદ માત્ર એટલો

આ કવિ !

તવ

વાણી-વહેણ થકી જરી ભીની ભીની.’

મથામણ કવિતાની છતાં...

મફત ઓઝા

[મથામણ : પ્રતાપસિંહ હ. રાહડ ‘સાર
સ્વત’, પ્રકાં પોતે, સીતવાડા, તા. પ્રાંતીજ, જિ
સામરકાંઠા, કિંમત : રૂ. ૯-૦૦]

‘એક દાયકાની કાવ્યમથામણ’ પછી રચાયેલી
રચનાઓમાંથી ‘કડક ધોરણે’ ચકાસી એકાવન
રચનાઓ લેવામાં આવી છે આ સંગ્રહમાં. આમાં
ગીતો છે, ગઝલો છે, સોનેટ છે, અછાંદસ છે,
બાળગીતો અને દાઈકું છે. ‘વિશાળ ભાવક સમુ-
દાય’ને કેન્દ્રમાં રાખી આ વૈવિધ્ય સ્વીકાર્યું હશે.

‘મથામણ’નાં ગીતોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃતપણું
ધણું છે. કવિ જે બોલી ગીતોમાં પ્રયોગે છે તે

ભાતીગળ ભાવસંપ્રિતને પોષક છે. પ્રજ્ઞયનાં વિવિધ સ્વ-રૂપોની સચ્ચાઈનો નક્કર રજૂકો ઓલીમાંથી પામી શકાય છે એટલું જ નહિ, ખુદ ગીતોને એના મિનનજમાં ઉપકારક નીવડે છે. 'સારસ્વતે' એમના આ તળપદાપણથી જ ધ્યાન ખેંચેલું. એ એમનું 'આમવાપણું' વેધક બન્યું કાવ્યત્વથી. હા, બધી રચનાઓ નખશિખ જિતરતી નથી. ક્યાંક ક્યાંક જળકારા આવી જાય છે. આમ છતાં 'પતંગિયું'; 'કુંજરા દ્યો'; 'ખાળોચિયું' અને 'મૂંઝવણ' જેવી રચનાઓ વધુ આસ્વાદ્ય નીવડી છે.

'પતંગિયું'માં પંક્તિએ પંક્તિએ પતંગિયાની જે ગતિ આલેખાઈ છે તે ગતિનો ઉઘાડ આ રીતે થાય છે—

'પાંદડે પુંવારને ભેડું પતંગિયું'
જોવાને આભ આપ્યું હેડું પતંગિયું.'

'આ રીતે પતંગિયું' જોવા આભ નીચે આવે એની સાથે પ્રકૃતિ સાથે એનાં કેટકેટલાં રૂપો રચાય છે? ને અંતે એ—

'મેં' તો મારા કાળજડે પ્રેમ્યું પતંગિયું!'

વૈશ્વિક પરિવેશમાંથી વૈયક્તિક પરિવેશ સુધીની આ ગતિ સહજ રીતે થતી લાગે છે. તો 'કુંજરા દ્યો'માં પણ કવિ ત્યાં જ આવી અટકે છે. આ ગીતનાં આવર્તનો અને ક્રિયાઓ નરી તાજગીને અનુભવ કરાવે છે. કુંજરા ભારે બાંધીને ઘેર લાવવા, ખરીએ ભરાઈ ખુદ આવવા, ખુલ્લી ઉથેળાઓમાં ખેસવા કે પાંપણથી હેલા નાખી દેવા—વગેરેમાં

અનુભૂતિની વિશિષ્ટ ઝાંખી થયા કરે છે. એ જ રચનાક્રિયા 'ખાળોચિયું'ની છે. 'મૂંઝવણ'માં વ્યથા પરંપરિત રીતે છતાં કવિ પોતીકી રીતે ગૂંથે છે.

અહીં ૨૯ ગીતો છે. આ ગીતોની વિશેષતા તળપદા ભાવો અને તળપદી શૈલી છે. આ જ વિશેષતા 'વિશાળ ભાવક સમુદાય'ને માણવામાં મર્યાદા બની રહે છે લોકલયની એકવિધતા, પ્રજ્ઞયની પોચટતા અને તળપદાપણના અતિરેકને લીધે ધણુંખરાં ગીતો સ્વયં મર્યાદા બની રહ્યાં છે. કવિની 'કડક' ચક્રાસણી પછી કાલ તો મોખો જિતરતો નથી. 'કવિનું મૃત્યુ' અને '...કે સહિયર મોરી' જેવી રચનાઓમાં અન્ય કવિઓની સીધી અસરમાંથી એ બચી શક્યા હોત.

ગીતો પછીનાં અન્ય સ્વરૂપોમાં કવિની મથામણ છે, પણ પકડ નથી ગજલોમાં આયાસ-પ્રયાસ છે, પ્રજ્ઞયનું લીનું લીનું વાતાવરણ કે પરતાપ-શૂન્યને પરિચય થતો નથી થોડી સંમ્રહાસેલી ગજલોથી. સોનેટ્સ, હાઈકુ અને અછાંદસ રચનાઓ કવિકર્મમાં ઘણી ઓછી જિતરે છે. બાળગીતો થોડાંક છે, પણ એ એના ચિત્રાત્મક વર્ણાંકોને લીધે સ્પર્શી શકે છે. 'કાવ્યમથામણ'ને ઓખો હિસાબ આપવાનો થાય તો જમા પાત્રું ઘણું ઓછું નીકળે.

'શબ્દનો દીવો' લઈને નીકળેલા કવિના આ પ્રથમ સંમ્રહ નિમિત્તે કહીએ કે 'ગોફલમાં ચક્રાં ઉડાડ્યાં તો ભણ્યાં' પણ કાળજી ઉડાવવાં હજી બાકી છે. આ દિવસની આપણે રાહ જોઈશું!'

With Best Compliments From

JAGADHIR DESAI & CO.

Rustom Sidhwa Marg,
Bombay-400 001

કવિલોક નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૫. ૪૫

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

KAMAL ART PRINTERY

Commercial Printers and Box Manufacturers

38, Police Court Lane, Fort,
BOMBAY - 400 001

Phone : 267544

સિન્થેટિક્સ ઑન્ડ લુપ્ચિકન્ટ્સ

પદ, સ્વસ્તિક સોસાયટી, બુલ્ડ સ્ટીમ,
મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૫૬

હાઈ ટેમ્પરેચર ગ્રાફાઇ અને ગ્રીસના ઉત્પાદક

ટે. નં. ૫૭૭૮૯૯

ટેલિગ્રામ : ટ્રસ્ટી, બોમ્બે

Colloids & Dispersions

120 Commerce House
Medows Street
Bombay-400 023

Mfrs. of

COLLOIDAL GRAPHITE IN OIL AND WASER

Tel. 273276

Telegram : Trustee
Bombay

With Best Compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

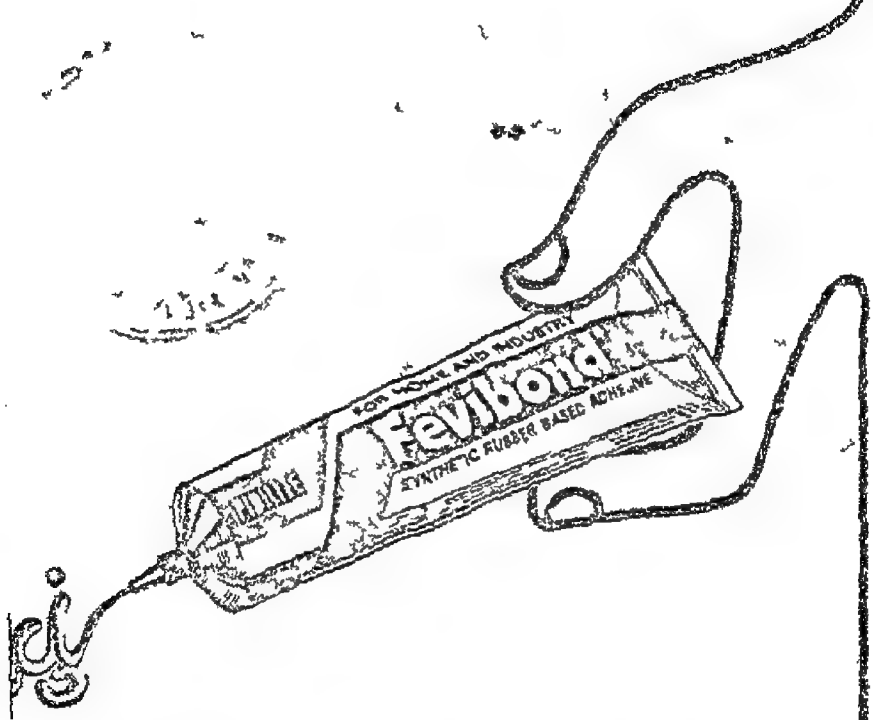
**Manufacturers of quality synthetic
sapphire and ruby jewel bearing for
meters, instruments and watches.**

31.00.910

सुपरीयताओनीनपान

मरु

ਪਾਕਿਸਟ ਕੋਸਟਲਾਈਟ

ਫੇਵਿਬੋਂਡ

ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਟਾਨ
 ਵਿਚ ਪਾਕਿਸਟਾਨ ਨੂੰ ਫੇਵਿਬੋਂਡ
 ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ
 ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ
 ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ
 ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ
 ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ

ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਦਫਤਰਾਂ
 ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ

ਫੇਵਿਬੋਂਡ - ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ

ਵੇਰੀਏਟ

ઋતુકાવ્ય વિશેષાંક

કવિલોકનો જુલાઈ - ઓગસ્ટ ૧૯૮૬નો અંક દિવસ અંક ૧૦૦ મેા હશે. કવિતાના ઋતુપત્રનો આ ૧૦૦ મેા અંક પ્રકૃતિનાં ઋતુવિષયક કાવ્યોનો હશે. આ દળદાર અંકમાં આપણા મધ્યકાલથી અર્વાચીન કાળ સુધીનાં ચૂંટેલાં ઋતુકાવ્યો સંગૃહીત થશે. એ ઉપરાંત 'કવિલોક' માટે નવાં મળેલાં ઋતુકાવ્યોમાંથી પણ પસંદગીનાં ઋતુકાવ્યો અપાશે. આ સાથે 'શુભરાતી કવિતાનાં પ્રકૃતિ' એ વિષય પરનો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ પણ જોડવામાં આવશે.

આપણે ત્યાં પ્રથમ વાર પ્રકટ થતો આ પ્રકારનો દળદાર ઋતુકાવ્ય વિશેષાંક 'કવિલોક'ના ગ્રાહકોને નિયત લવાજમમાં જ અપાશે. આપે જે લવાજમ ના મોકલ્યું હોય તો રૂ. ૨૫-૦૦ વાર્ષિક લવાજમ તરત જ નીચેના સરનામે મોકલી આપશો. આજીવન લવાજમ રૂ. ૨૦૦-૦૦ છે. 'કવિલોક ટ્રસ્ટ'ને રૂ. ૫૦૦ કે તેથી વધુ રકમનું દાન આપનારને 'કવિલોક' દ્વિમાસિક ભેટ મોકલાય છે.

વ્યવસ્થાપક :

'કવિલોક,' લાવણ્ય, વિજય પાર્ક,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

બ. ક. ઠાકોર પારિતોષિક

૧૯૮૫ ના વર્ષના 'કવિલોક'માં પ્રકટ થયેલાં મૌલિક કાવ્યો પૈકી શ્રેષ્ઠ કાવ્યને રૂ. ૫૦૧=૦૦નું "બ. ક. ઠાકોર પારિતોષિક" અપાશે. નિર્ણયની જાહેરાત આવતા અંકમાં કરવામાં આવશે. આ પારિતોષિક પ્રતિવર્ષ આપવામાં આવશે.

લવાજમ વધાયું નથી

'કવિલોક'નું લવાજમ વધારવામાં આવ્યું નથી. આપનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય તો નવા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૨૫-૦૦ સત્વરે મોકલી આપશો. લવાજમ માટે બહારગામની બેંકના ચેક સ્વીકારતા નથી.

કવિલોક શ્રદ્ધાગી કવિનાતુ ઋતુપત્ર શિશિર - ૨૦૪૨ - સળંગ અંક ૧૬૯ દ્વિતીય અંક ૬૭

કાવ્યો

વેળગતીને તીર	૧૦ રાજેન્દ્ર શાહ
ફૂલને પણ ફૂલ જેવું.	૧૮ લગિત નિવેદી
ગીત	૧૮ વિવીપ ભેશી
પદ્ય-અલંકાર	૧૯ હરીશ મીનાથુ
મે મગન	૨૪ અમોઝપુરી ગરુવામી
અનુગાહિત	૨૫ વિજય મથાના
હું માન સ	૩૧ દસપત ચૌહાણ
એ એકની જ	૩૩ ઉશનસુ
ગીત	૩૩ સત્યવાળી
ધર	૩૩ નિપિત પરીખ
મગલ	૩૩ મયક એઝા
મગલ	૩૪ હિમાચલ બની
તક મને રખ	૩૪ શુભમ અગ્રવાલ
જિંદગી	૩૫ કિરોજ દાઝી
રખાગી જાય છે	૩૫ મનીષ પરમાર
ભગવતસાદમા	૩૬ નીતા રામૈયા
વર્મોન્દના વન	૩૬ પ્રીતિ મેનશુખા
ગગલ	૩૬ હિંમત રાગેડ
પુનઃપિ	૪૧ જયત પાડક
ગીત	૪૨ નંદિયા અપાકુ
સ્થિતિ	૪૩ મદનપ્રમાર
	અભિનિયા
મેધાલોક	૪૩ વિનોદ અધ્વયુ
મે મગલ	૪૪ સતહર મોહી
ક્યા છે રાજાને સાતત	૪૪ હરત વૈજુડા
એ જ મને	
સુક્રમે મનમર્મ	૪૫ અદ્વાનત રોડ
પાપાત	૪૬ વિનેદ માધી
ગીત એક	૪૮ ઉશનસુ
કરી સનમરી	૫૦ હરેન પાડક

બાનુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૬

ત્રી ધીરુ પરીખ

અનુવાદ

હાઈકુ	૩૭ સ્નેહરશ્મિ
ઈશ્વર	૩૯ જયન્ત પરમાર
દેશનિષ્કાસિતનુ	
પુનરાગમન	૪૦ પ્રસાદ અલમ્હ

ગદ્ય

મગલ	૩ મજેશ પાડમાવકર
અખાના છાપાના પાંદ	૪ ગિવલાલ નેસલપુરા
અને અર્ધ-૧૧	

અવલોકન

મલીર ને આતુર	
મુદ્રની કવિતા	૫૧ જયન્ત પાડક

સલાહકાર

રાજેન્દ્ર શાહ નિરજન ભાત

૦ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં ૬૨ એ માસે-ફેબ્રુઆરી એટલે જન, એલગેટ એન્ડાવર અને રિસેમ્બરના અંતમાં-પ્રકટ થાય છે

તમામ પત્રવ્યવહારનું તથા સલાહકાર કરવાનું સરનામું 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવર મથુરા

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

૦ દેશમાં વાર્ષિક વચાજમ રૂ ૨૫, ૪૨૨૨માં રૂ ૬૦ થા મા ૪, અમેરિકામાં રૂ ૭૫ થા રૂ ૧૦ આ અંકની કુલ કિંમત રૂ ૫ આજીવન સલાહકાર રૂપિયા ૨૦૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક ધીરુ પરીખ

- મુદ્રણસ્થાન -

સ્વાતિ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

ઋતુકાવ્ય વિશેષાંક

કવિલોકનો જુલાઈ - ઓગસ્ટ ૧૯૮૬નો અંક દ્વિજ અંક ૧૦૦ મો હશે. કવિતાના ઋતુપત્રનો આ ૧૦૦ મો અંક પ્રકૃતિનાં ઋતુવિષયક કાવ્યોનો હશે. આ દળદાર અંકમાં આપણા મધ્યકાલથી અર્વાચીન કાળ સુધીનાં ચૂંટેલાં ઋતુકાવ્યો સંગૃહીત થશે. એ ઉપરાંત 'કવિલોક' માટે નવાં મળેલાં ઋતુકાવ્યોમાંથી પણ પસંદગીનાં ઋતુકાવ્યો અપાશે. આ સાથે 'શુભરાતી કવિતામાં પ્રકૃતિ' એ વિષય પરનો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ પણ જોડવામાં આવશે.

આપણે ત્યાં પ્રથમ વાર પ્રકટ થતો આ પ્રકારનો દળદાર ઋતુકાવ્ય વિશેષાંક 'કવિલોક'ના ગ્રાહકોને નિયત લવાજમમાં જ અપાશે. આપે જે લવાજમ ના મોકલ્યું હોય તે ૩. ૨૫-૦૦ વાર્ષિક લવાજમ તરત જ નીચેના સરનામે મોકલી આપશો. આજીવન લવાજમ રૂ. ૨૦૦-૦૦ છે. 'કવિલોક ટ્રસ્ટ'ને રૂ. ૫૦૦ કે તેથી વધુ રકમનું દાન આપનારને 'કવિલોક' દ્વિમાસિક ભેટ મોકલાય છે.

વ્યવસ્થાપક :

'કવિલોક,' લાવણ્ય, વિજય પાર્ક,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

ખ. ક. ઠાકોર પારિતોષિક

૧૯૮૫ ના વર્ષના 'કવિલોક'માં પ્રકટ થયેલાં મૌલિક કાવ્યો પૈકી એક કાવ્યને રૂ. ૫૦૧=૦૦નું "ખ. ક. ઠાકોર પારિતોષિક" અપાશે. નિર્ણયની જાહેરાત આવતા અંકમાં કરવામાં આવશે. આ પારિતોષિક પ્રતિવર્ષ આપવામાં આવશે.

લવાજમ વધાયું નથી

'કવિલોક'નું લવાજમ વધારવામાં આવ્યું નથી. આપનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય તે નવા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૨૫-૦૦ સરવર મોકલી આપશો. લવાજમ માટે અદારગ્રામની ખેડના ચેક સ્વીકારતા નથી.

કવિલોક પ્રકાશનો

પ્રત્યેક કાવ્યરસિકે અને અંધાલયોએ વસાવવા જેવાં પ્રકાશનો

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોક ટ્રસ્ટે નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કરવા 'નવ્ય કવિ શ્રેણી' નો આરંભ કર્યો છે. આ શ્રેણીમાં નવેના નવ્ય કાવ્યસંગ્રહો પ્રકટ થઈ ગયા છે :

૧. પરંતુ : વિનોદ ભોશી ૨. પાર્થિવ : જગદીશ વ્યાસ ૩ જળાની આંખે : વસેશ દવે

પ્રત્યેક સંગ્રહ પર પૂર્વનો છે નેચરલ શેઈડના ભારે કારણ પર સ્વચ્છ સુધક સુદૃષ્ય અને મધ્યવર્તી દોશસિદ્ધાંતવાળા આ આકર્ષક પ્રત્યેક સંગ્રહની કિંમત રૂપિયા સાત છે. પરંતુ 'કવિલોક' ના આદેશને આ પ્રત્યેક સંગ્રહ માત્ર રૂપિયા પાંચમાં મળી શકશે. 'કવિલોક' ના તમારા વાર્ષિક સવાજમ (રૂ. ૨૫-૦૦) સાથે આ નવ્ય કાવ્યસંગ્રહોના રૂ. ૧૫-૦૦ છમેરીને મોકલી આપી આ યોજનાનો સવેળા લાભ મેળવી લેશે.

અન્ય પ્રકાશનો

૧. સાત મહાકાવ્યો : (વિષ્ણુના સાત શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યો પરના અભ્યાસીઓના વિસ્તૃત લેખો, એ કાવ્યોના આંશિક અનુવાદો અને વિવેચના સાથેનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૨૪-૦૦
૨. પંચમહાકાવ્ય : (સ સ્કૃતના પાંચ મહાકાવ્યો પરના લેખો અને આંશિક અનુવાદોનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૩૦-૦૦
૩. ગદ્યકાવ્ય : (ગદ્યકાવ્ય પરના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો તેમજ ગુજરાતી, હેટલીક ભારતીય અને હેટલીક યુરોપીય ભાષાના ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૨૪-૦૦
૪. પ્રસંગસંપત્તક : (રાજેન્દ્ર શાહના સાત સવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૧૫-૦૦
૫. આગિય : (ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૧૫-૦૦
૬. નિરુદ્દેશ : (રાજેન્દ્ર શાહના કાવ્યોનું ચપન) મૂલ્ય રૂ. ૭-૫૦
૭. અંગપત્નીસી : (ધીરુ પરીખનો છંપાસંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૮-૦૦

ઉપરના તમામ પ્રકાશનો નીચેના સરનામે મળી શકશે :

અંધાગાર : મ્યુનિસિપલ મોર્ટિસ સામે, નવરત્નપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

સાહિત્યમિલાપ : ધમેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સામે, દેવર રોડ, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧

। ॐ વાહ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવિર્મ एषि ।

ગઝલ

ગઝલ-કાવ્યપ્રકારે વિકાસ સાધવો હોય તો એણે તાળીઓ અને દાદ સામે ધ્યાન રાખી કરાતી ચમત્કૃતિના મોહમાંથી મુક્ત થવું જરૂરી છે એવું મને લાગે છે. આમાં ખીણ પણ એક વાત અગત્યની છે. એક ‘ફોર્મ્યુલા’માં ગઝલને પૂરી એ ‘ફોર્મ્યુલા’ એટલે જ ગઝલ, એવું માનવાનો મોહ સાવ-એતીથી ટાળવો જોઈએ. ગઝલકાર એ કળાના ક્ષેત્રનો સાધક છે, લોકપ્રિય મસાલાનાં પડીકાં પાંધનારો દુકાનદાર નથી. દરેક કવિએ પોતપોતાની પ્રતિભા પ્રમાણે, અનુભવની અટળ પ્રકૃતિને અનુસરીને ગઝલનું રૂપ સતત શોધતા રહેવું જોઈએ. ગઝલની રૂપસિદ્ધિ સતત વિકાસશીલ રહેતી સર્જન-પ્રક્રિયા હશે તો જ આ કાવ્યપ્રકાર અસિંચકિતના એક સર્જનશીલ માધ્યમ તરીકે ટકી રહેશે. એકાદ ગઝલને દાદ મળે અથવા એ લોકપ્રિય થાય તો એ કળાત્મક દષ્ટિએ નીચલી કક્ષાની જ હશે એવું એકાન્તિક વિધાન મારે જરા પણ કાવું નથી. લોકપ્રિયતા એટલે નીચલી કક્ષા એમ ખાતીને ચાલવું એ ભૂલ-ભયું જ છે, છતાં સાથે સાથે એ પણ નક્કી જ છે કે ગઝલ મહેદ્દિસને ધ્યાનમાં રાખીને ગવાય લાવે, પણ મહેદ્દિસ સામે જોઈને રચાય નહીં, એ તો કવિએ પોતાના અંતરમાં ડાકિયું કરીને જ લખવી જોઈએ. કવિએ મહેદ્દિસ જરૂર જીતવી, પણ પોતાની અનુભૂતિ સાથે પ્રામાણિક રહી મહેદ્દિસ જીતવી, મહેદ્દિસ કવિને જીતવા માટે ત્યારે કવિ પણ ખલાસ થાય અને ગઝલ ગણ્ય.

મંજેશ પાડગાંવકર

અનું. મૃણાલિની દેસાઈ

(તાજેવરમાં ગ્રકટ થયેલા ‘હત્તરા’ વાર્ષિકમાંથી)

અખાના છપ્પાના પાઠ અને અર્થ - ૧૧

શિવભાલ જેસલપુરા

(ત્રયા અકથી ચાલુ)

૫૬

આહાર આશાએ જીવ સહુ થાય,
આશાએ દેવ ક્ષીરસાગર ભય.
આશાએ તપિયા દેહને દમે,
આશાએ મનતીરથ સહુ ભમે
રાયર ક આશાના દાસ,
આશા અખા માયાને પાશ, ૪૮૬

ઉ. અને સના ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિમા
'આહાર આશાએ'ને સ્થાને 'અહીં આશાએ'
પાઠ છે. ઉએ સગા ૨ અને ૬ નીચે 'અહીં
આશાએ' એ પાયાન્તર નોધેલ છે આ ઉપરાંત
૬૦ ૩૬૨ માં 'અહીં આશાએ' પાઠ છે

'આહાર' એટલે ખોરાક, ખાનપાન. જીવ
થવાનું - જીવભાવ મહણ કરવાનું કાણુ ખોરાક કે
ખાનપાન છે, તેવી રીતે તે માટે ખીજ કારણુ પણ
રહેલા છે ખરું જોતાં 'અહીં (આ જગતમાં)
આશાએ જીવ સહુ થાય' એ ચરણમાં સામાન્ય
હકીકત આપી પછીના ચરણમાં તેનું સમર્થન
કર્યું હોય એ વધારે શક્ય લાગે છે તે જોતાં આ
પાઠ - 'અહીં આશાએ' સ્વીકારવો જોઈએ.

૫૭

સૂક્ષ્માની નીરસ હોયે રહે,
વાણી ખાણી લૂખુ વહે
હીસે નહિ તે સર્વાવશ,
ચેનન્ય જનણી નેચ ઉલ્લાસ.
એ લક્ષણુ સૂક્ષ્માની તણુ,
જ્ઞાનદગ્ધ અખા હવે ભણુ, ૪૮૭

ઉ અને સ.મા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિએ
પહેલી લીટીના 'વાણી ખાણી'ને સ્થાને 'વાણી
ખાણી' એવા પાઠ સ્વીકાર્યો છે પણ તેને કોઈ
પ્રત્યેક ૨૩૦ નથી ૬૦ ૩૩૬ (ઉ ૩)માં 'લૂખુ
વહે' ને સ્થાને 'લૂખી વહે' પાઠ છે

ઉએ 'ખાણી'ના અર્થ '૧ ખાણુ, ભડાર'
અને '૨ ઢગ, (હિ જામિ - ઢગ, પ્રકાર)' એવા
અને સમજૂતી આ પ્રમાણે આપી છે: 'વાણીના
ભડાર હોવા છતાં અથવા વાણીના ઢગ જોતાં"
સ.એ 'વાણી - ખાણી'ના અર્થ 'વાણીના ભડાર'
આપ્યો છે ત્રિએ શબ્દાર્થ આવા આપ્યા છે:
'રહે - હલ્લમાં ખાણી - કાણી, ખેડાર, પ્રભાવ વગરની
પાહાતર 'વાણી ખાણી લૂખુ વહે' સદર્શમાં
બગર લાગતું નથી હીસે - હર્ષ પામે, આતુર
થાય" જ્યારે ગણનુવાદ આવો કર્યો છે - "જે
શુષ્કતાની છે તેમનું હૈયું નીરસ હોય છે. તેઓ
સત્વર્ણીન લૂખી વાણી વહે છે. સર્વાવશ પરમાત્માને
અનુભવવામાં તેમને આનંદ નથી. પોતે તે પરમ
ચેતન્ય જ છે એ વાતે એમને ઉલ્લાસ થતો નથી.
શુષ્કતાનીનું એ લક્ષણુ. હવે જ્ઞાનદગ્ધની વાત.'

ત્રિના પાઠના 'ખાણી' અને 'લૂખુ' એ
બંને શબ્દોના સમાન અર્થ - 'વ્યર્થ' કે 'ફાગટ'
થાય છે અને આખા ચરણનો આવો અર્થ થાય
છે "તેઓ ખાણી-લૂખી-વ્યર્થ વાણી વહે છે."

જ્યારે ઉપરના ઉ.વાળા પાઠનો અન્યથા આવો
થાય છે: તેઓ વાણી ખાણી (પણ) લૂખી વહે

છે. 'ખાણી'નો અર્થ 'ખાણ-ભાંડાર' (સં. લ્હનિઃ) કરીએ તો ચરણનો અર્થ "તેઓ વાદવિવાદ બહુ કરે છે પણ તેનાથી કશો હેતુ સરતો નથી - તે ઉપયોગી થતો નથી" એવો, અને 'ખાણી'નો અર્થ 'ઢંગ' કરીએ તો "તેઓ ભતભતની દલીલો કરે છે પણ તેનાથી કશો હેતુ સરતો નથી - તે ઉપયોગી થતો નથી" એવો થાય છે.

આ બીજા પાઠનો અર્થ વધુ સારો અને સુસંગત છે તેથી તે સ્વીકારવો જોઈએ. 'લખુ' ને સ્થાને 'લખી' પાઠ પણ સ્વીકારવો જોઈએ.

૫૮

હઠગાની સિધ્ધને વસ્તુ લખે,

કહે બ્રહ્મજ્ઞાન નોય સિધ્ધ પખે,

કહે ચૈતન્યે તે ભર્યો બ્રહ્માંડ,

પણ સિધ્ધ વિના તે કાચો પિંડ.

અખા લક્ષ હઠગાની તણો,

જ્યાં સિધ્ધ ત્યાં પૂર્ણ બ્રહ્મ ગણ્યો. ૪૯૯

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ. અને સ.માં

બીજી કીટીમાં 'ભર્યો બ્રહ્માંડ'ને સ્થાને 'ભર્યો બ્રહ્માંડ' છે. ત્રિ.માં ત્રીજી કીટીમાં '(અખા) એ લક્ષ હઠગાની તણું... પૂર્ણ બ્રહ્મપણું' એવો પાઠ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૩ નીચે 'અખા લક્ષણ ...તણું... બ્રહ્મપણું' એવો પાઠાન્તર નોંધ્યો છે.

ઉ.એ અને ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે:

"સિધ્ધ - સિદ્ધિ. લખે - લક્ષે, સમજે." ત્રિ.એ આં

ઉપરાંત 'પખે'નો 'સિવાય' અર્થ આપ્યો છે.

ત્રિ.એ ઘઠાનુવાદ આપ્યો કર્યો છે: "જે હઠગાની

છે તેનું લક્ષ્ય સિદ્ધિ છે. સિદ્ધિને જ તે મેળવવા-

યોગ્ય પદાર્થ માને છે. એનું કહેવું એવું છે કે સિદ્ધિ વગર બ્રહ્મજ્ઞાન ન હોઈ શકે. સમગ્ર બ્રહ્માંડ ચૈતન્યથી ભર્યું છે એ સાચું, પણ સિદ્ધિ વગર માણસનો દેહ કાચો ગણાય. જ્યાં સિદ્ધિ ત્યાં જ પૂર્ણ બ્રહ્મપણું છે એ માન્યતાવાળો છે હઠગાની."

આમાં 'લક્ષ'ને સ્થાને 'લક્ષણ' પાઠ અર્થની દૃષ્ટિએ વધુ સુસંગત છે. 'લક્ષ' પાઠ રાખવાથી છાપાનું પહેલું ચરણ અને આ ચરણ એકસરખાં લાગે છે. વળી 'લક્ષણ' પાઠને અનુસરીને તેમજ પ્રાસની દૃષ્ટિએ 'હઠગાની તણું... બ્રહ્મપણું' એ પાઠ વધુ યોગ્ય છે.

૫૯

વેદનો લક્ષ તે કૈવલ્ય રહ્યો,

અને ઈશ્વરલક્ષ તે પુરાણે ગ્રહ્યો.

તે ઈશ્વરના ચોવીસ અવતાર,

તે માંહે વળી સાર ઉદ્ધાર.

તેને સ્થળ વળી પ્રતિમા કરી,

એમ અખા માળા વિસ્તરી. ૫૧૦

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રીજી કીટીમાં સ. અને ત્રિ.માં 'માળા'ને સ્થાને 'માયા' છે. ઉ.એ પાઠાન્તર નોંધ્યા નથી, પણ તેમણે જોયેલી સંજ્ઞા ૧ અને ૪ વાળી પ્રતિમા 'માયા' છે. તે બેતાં ઉ.ના ઉપગના પાઠમાં છાપભૂલ હોવાનો સંભવ છે. જે કે 'માળા'નો અર્થ 'બંધ બેસે છે. 'માળા' એટલે સંકલના, સંગ્રહ. પણ 'માયા' વધુ બંધ બેસે છે.

છાપાનો અર્થ સમજવા માટે તેમાંના કેટલાક શબ્દોના અર્થ અહીં આપ્યા છે: લક્ષ-ધ્યેય. કૈવલ્ય-

બ્રહ્મ, સાર-સારરૂપ, ઉત્તમ, ઉદ્ધાર-ઉદ્ધાર કરનારા, પ્રતિમા-મૂર્તિ.

૬૦

૧. સમજ્યો નર શો બાધે ઘાટ ?

૨. આપાપર ટળા ગયો નાટ

અકસ્માત જીવ્યો વિચાર :

૩. સત્યાનિત્ય બાધો સંસાર.

અનંત બ્રહ્માંડનો દ્રષ્ટા આપ,

૪. અખો કહે શરીર આધે દેહી બ્યાપ. ૫૩૩

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. સ.માં બીજી છીટીમાં 'સત્યાનિત્ય'ને સ્થાને 'સત્તાનિત્ય' અને 'બાધો'ને સ્થાને 'બાધ્યો' છે તેમજ ત્રીજી છીટીમાં 'દેહી'ને સ્થાને 'દેઈ' છે ત્રિ.માં પહેલી છીટીમાં 'સત્યાનિત્ય'ને સ્થાને 'સાત અનિત્ય' તથા 'બાધો' ને સ્થાને 'દોઢો' પાઠ છે. ઉ.એ સ.માં ૨ અને ૬ નીચે 'દોઢો સંસાર' એવા પાઠાન્તર નોધ્યા છે. ૬૧૦ ૩૩૧ (ઉ. ૨) અને ૬૧૦ ૩૬૨ માં 'ટલી ઝુલુ' અને 'દોઢો સંસાર' એવા પાઠ છે. ત્રિ.ના 'સાત અનિત્ય' અને સ.ના 'સત્તાનિત્ય' તથા 'બાધ્યો' પાઠને કોઈ હસ્તપ્રતનો ટેકો નથી.

ઉ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે : "નાટ - નાટક, તમાશો. સ. પાનિત્ય - સત્ય અને અનિત્ય. સર૦ 'સત્યમિત્યા', ૫૪૨ તા દ્રષ્ટા આપ - આત્મા છે તે સત્ય, અનન્ય વિસ્તાર છે તે અનિત્ય. શરીર આદિ અનંત બ્રહ્માંડ તે દેહી-આત્મા-નો બ્યાપ-વિસ્તાર છે."

૧. ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે : "આપ અપર-પોતે ને બીજા. નાટ - નક્કી, સાંત - અતવાળો,

નાથ પામે તેવો. 'સત્યાનિત્ય બાધો સંસાર' પાઠ યોગ્ય નથી. દેહી-આત્મા." બ્યારે પ્રધાનુવાદ આવે કયો છે : "જેને પોતાના-પારકાના ભેદ ટળી જ ગયા છે એવો, (સર્વાવાસ દરિની) સમજવાળો માણસ શી યોજનાઓ ઘડવાનો છે ? અકસ્માત એને આત્મવિચાર ક્ષિપ્ત થયો, (અને તેમ થતા) એણે સંસારને અતવાળો (વિનાશી) અને અનિત્ય દોઢો, (આત્મ સ્વરૂપે) પોતે અનંત બ્રહ્માંડનો દ્રષ્ટા છે. શરીર વગેરેમાં પશુ એ દેહીનો (આત્માનો જ) વ્યાપ છે. (હું દેહ છું, બીજાથી જુદો છું, અનંત કાયેનો હું કર્તા છું, એવા ખ્યાલ ખોટા છે એમ અખો કહે છે.)"

આમાં 'નાટ'નો 'નાટક' કરતાં 'નક્કી' અર્થ વધારે બંધ ખેસે છે. 'બાધે ઘાટ'નો 'યોજનાઓ ઘડવાનો' કરતાં 'વિચાર કરવાનો' અર્થ વધુ યોગ્ય ગણાય. ત્રિ.એ પહેલી છીટીના ચરણને ઉલટાવીને અર્થ કયો છે તેને બદલે "આ હમીકત (અગ્રાઉના હાપાની) જે નર સમજ્યો હોય તે બીજો શો વિચાર કરવાનો હતો ? તેના પોતાના-પારકાના ભેદ નક્કી ટળી જાય છે" એવો અર્થ વધુ સુસંગત છે, કેમ કે પૂર્વાર્ધના અનુસંધાનમાં જ ઉત્તરાર્ધની સ્થિતિ શક્ય છે.

ત્રિ.એ બીજી છીટીનો કરેલો અર્થ બરાબર સુસંગત છે, પણ પાઠમાં ફેરફાર કર્યા વગર 'સત્યાનિત્ય'ને 'જે સત્ય હોય છે જનાં અનિત્ય છે' એવો અથવા 'સાચેસાચ અનિત્ય છે' એવો અર્થ કરીને પણ ત્રિ.એ કયો છે એવો અર્થ નિષ્પત્ત થઈ શકે છે. તે જોતાં હસ્તપ્રતના આધાર વિનાના પાઠને સંપીકારવાની જરૂર નથી.

વિચાર અણુલિંગી કચમ ઊપન્ને,
જ્યમ કો નર ને વેલા લન્ને,
અથલ થઈ જ્ય તેની વૃત્ત્ય,
ત્યમ કેવલ્યપણું પામે સૂતર્.

ભાવના ફેર પડે છે મન,
અખા નહીં કો સાક્ષી અન્ય, પૃષ્ઠ

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં 'કચમ ઊપન્ને'ને સ્થાને 'એમ ઊપન્ને', 'નર ને વેલા'ને સ્થાને 'નર નેવેલા', 'લઈ જ્ય'ને સ્થાને 'થઈ જ્ય' તથા 'સૂતર્'ને સ્થાને 'સૂતર્થ' છે. સ.માં 'નર ને વેલા'ને સ્થાને 'નરને મહેલા', 'લઈ જ્ય'ને સ્થાને 'થઈ જ્યએ' તથા 'સૂતર્'ને સ્થાને 'સૂતર્થ' પાઠ છે. ઉ.એ આ પ્રમાણે પાઠાન્તર નોંધ્યા છે : સંઘા ૨ અને ૬ નીચે 'એમ ઊપન્ને' તથા સંઘા ૧, ૨ અને ૬ નીચે 'જ્યમ કો નરને' (૨, ૬ ને) વેલા લન્ને.

ઉ.એ આ પ્રમાણે અર્થ આપ્યા છે : “વેલા, નેવેલા (૧ 'ને' આપે છે તેથી 'ને વેલા') - કોઈ માદક પદાર્થ (?) સૂતર્-સૂરત, સૂરતા (લગની; સૂધ) ” સ. આ પ્રમાણે અર્થ આપે છે : “મહેલા-મહિલા, સ્ત્રી. વૃત્ત્ય-વૃત્તિ. સૂતર્-સૂરત.” ત્રિ.એ શબ્દાર્થ આપ્યા છે : “વિચાર અણુલિંગી - બ્રહ્મ કે આત્માનો વિચાર. વેલા-આદત, પીડા, ઉપાધિ. નેવેલા ? ભાંગ જેવો નશાકારક કેડી પદાર્થ હોઈ શકે. અથલ-ચકિત, આભી. કેડી પદાર્થ લેવાયા દેહભાન જતાં માણસની વૃત્તિઓ થમી જાય, સ્થિર થઈ જાય. સૂતર્-લગની, ખાત; સૂરતિ; આનંદ અને સુખની દશા. ભાવના ફેર-એક બાજુ દેહભાવ, બીજી બાજુ બ્રહ્મભાવ. મનને કારણે એ ભેદ થાય છે.”

જ્યારે એમણે કરેલો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે છે : “અણુલિંગીનો વિચાર (બ્રહ્મભાવ) આ રીતે પેદા થાય-કોઈ માણસ નેવેલા જેવો માદક પદાર્થ ખાય ત્યારે તેની વૃત્તિઓ આભી બની જઈ સ્થિર થઈ જાય છે. અણુલિંગી બ્રહ્મ સાથે આત્માની એકતા અનુભવતાં પણ મનોવૃત્તિઓ સ્થગિત થઈ જાય છે. આનંદકારી સમાધિદશા સધાતાં કેવલ્ય-પણાની મરતી સંપડે છે. (સૂરતા કેવલ્યભાવ પામે છે.) જે ફેર પડે છે તે મનના ભાવનો. (દેહભાવ છૂટી બ્રહ્મભાવ સધાય છે.) એનો ખીન્ને કોઈ સાક્ષી હોતો નથી.”

આ રીતે આ છપ્પામાં બ્રહ્મભાવના અનુભવનું, બ્રહ્મમાં મનની તન્મયતાનું વર્ણન કરેલું છે. આ અલૌકિક, દિવ્ય અનુભવ છે. તેને નર-નારીના ઐહિક ઐક્ય સાથે સરખાવી શકાય નહિ. તે જોતાં સ.નો પાઠ અસ્વીકાર્ય ગણાય.

‘નેવેલા’ નામનો કોઈ માદક પદાર્થ હોય તો તેનો અનુભવ ત્રિ.એ ઉપર વર્ણવ્યો છે તેવો હોઈ શકે. પણ એ નામનો માદક પદાર્થ હોય એવી માહિતી મળતી નથી. કદાચ એ હોય તો પણ ‘લન્ને’નો, ત્રિ.એ કયો છે એવો, ‘ખાય’ અર્થ શક્ય નથી.

ગુજરાતીમાં ‘વેળા લજવી’ એ રૂઢિપ્રયોગ છે અને તેનો અર્થ ‘અણુધારી મોટી આપત્તિ આવી પડવી’ એવો થાય છે. એ અર્થ અહીં ખરાબર બંધ બેસે છે. વેળા લન્ને છે ત્યારે મનની વૃત્તિઓ અથલ થઈ જાય-ગદાઈ જાય, બંધાઈ જાય કે સ્થિર થઈ જાય છે. બધી પ્રતોમાં ‘નરને વેલા લન્ને’ એવો પાઠ છે, પણ સંપાદકોને ‘લ’ને ‘જ’ કરવાનું

તેમજ 'નર' સાથે 'ને' જોડવાનું તત્કાળ નહિ સુચવાથી આ વિચિત્રતા ઊભી થઈ છે. અહીં સાચો પાઠ 'જયમ કે નરને વેળા ભળે' છે.

૬૨

વૈકુંઠ આલે જિંયા માળ,

નીચાં જોતાં આદિ પાતાળ.

તેમાં બળિયાની બલા બહુ,

એક અધિપતિ ને પરબ સહુ.

અખા જોતાં એક માંડણી,

પણ મહાકારણ તે અગત્રો ધણી. ૫૫૦

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. બીજી લીટીમાં ત્રિ.માં 'બળિયાની બલા'ને સ્થાને 'બળિયા નિર્જળ' અને સ.માં 'બલિયાની બલિયા' પાઠ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૬ નીચે 'બલીયા નીર્જલ' પાઠાન્તર નોંધેલ છે. કા. ૧૦૩૨માં પણ 'બલીયા નીર્જલ' પાઠ છે.

સ.એ 'બલિયા'નો અર્થ 'બલિહારી' આપ્યો છે, પરંતુ આ પાઠ ઠીક પ્રતમા નથી ને આ અર્થ ઠીક શબ્દકોશમાં નથી.

'બલા' એટલે 'આદિ' કે 'પીડા.' 'મહા-કારણ' એટલે 'પરમાત્મા-બ્રહ્મ'. તેણે રચેલા આ બ્રહ્માંડમાં કેવા ભેદ છે તે અખો આ હરપામાં જતાવવા માટે છે. તેણે વૈકુંઠ અને પાતાળના, જિંયા અને નીચા માળના, અધિપતિ અને પ્રમળા - એવા ભેદની જેમ 'બળિયા-નિર્જળ'ના ભેદ અહીં જતાવવા હેતુ એ વધુ શક્ય લાગે છે.

'બળિયાની બલા' એ પાઠ સ્વીકારીએ તો તેનો અર્થ 'સગુણ ઈશ્વર અને વિષ્ણુ, બ્રહ્મા આદિ દેવોનું' ઐશ્વર્ય અને તેની પૂજના બાલાચારોની જળજળ' એવો કરવો પડે.

જ'ને અર્થ બધે જોસે છે, પણ પછીના હરપા ૫૫૧માં આવેલી 'વિષ્ણુ બ્રહ્મા શિવ ને શેષનામ, ઐશ્વર્ય અધિકાઓછા ભાગ' એ પંક્તિ જોતાં અહીં 'બળિયા નિર્જળ' પાઠ વધુ ટચિત લાગવાનો સંભવ છે.

૬૩

જયમ કાગળમાંથી જય કપૂર,

ત્વમ શોષે સહુને એનું નૂર,

તર્વ ગાહુઆ, મોહોકમ જાણ,

સહુને પીણે એકે ધાણ.

જોખાં કરી નાખે તત્કાળ,

અખા એહવો કરડો કાળ. ૫૬૯

ઉ.માં અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં પહેલી લીટીના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ 'ત્વમ સોષે એ સહુનું નૂર' એ પ્રમાણે છે. ઉ.એ નોંધ્યો નથી પણ કા. ૨૬૭(ઉ. ૨)માં 'ત્વમ સોષે સહુનું નૂર' એવો પાઠ છે.

ઉ.એ શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે: "એનું-કાળનું. ગાહુઆ-ઠગનાર, તડિયા. મોહોકમ-(અરબી 'મુહકમ') મોકમ, દંડ, પુષ્કળ. જાણ-જાની. ધાણ-ધાણીએ."

ત્રિ.એ આ ઉપરાંત 'ધાણ'નો અર્થ 'એક જ ફેરામાં ખંડાય એટલો જયો' એવા આપ્યો છે. ઉપરાંત હરપાનો ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે: "કાગળમાંથી જય કપૂર જીડી જય તેમ કાળ સોનું નૂર શોષી લે છે. (યોતાની સુદિક્ષિતનો) તર્વ કરનારા, બીજાને વાતવાતમાં ઉતરનારા તડિયાઓ અને મોટા સમય વિહાનો - એ સૌને કાળ એક જ

ધાણમાં પીણે છે અને તેમનાં તત્કાળ ખોખાં કરી નાખે છે. કાળ આવેા કરડો, કઠોર અને કૂર છે.”

ઉપરના શબ્દાર્થ અને ત્ર.નો ગદ્યાનુવાદ સ્વીકારી શકાય એવા છે, પણ ઉ.નો ‘એનું’ એટલે ‘કાળનું’ એવો અર્થ સ્વીકારી શકાય એવો નથી. એ સ્વીકારીએ તો ‘કાળનું નૂર સહુને શોષે છે’ એવો અર્થ થાય, જે વિચિત્ર લાગે છે. અગાઉના છાપાના સંદર્ભમાં પણ ‘ત્યમ શોષે એ સહુનું નૂર’ પાઠ વધુ યોગ્ય લાગે છે. તેનો અર્થ – ‘એ (કાળ) સહુનું નૂર શોષી લે છે’ – પણ તર્કબદ્ધ અને સુસંગત લાગે છે.

[ક્રમશઃ

સુધારા

‘કવિલોક’માં નીચેના છાપાના જે અર્થ આપ્યા છે તેને ખદલે જે-તે છાપાના અર્થ નીચે પ્રમાણે કરવાનું વધુ ઉચિત લાગ્યું છે.

૧ : અંક ૯૧, પૃ. ૪

(૧) છાપા ૨૬૩ની ખીજી પંક્તિનો અર્થ :

“આવેા અવસર મનુષ્ય-અવતાર સિવાય ખીજે મળવાનો નથી. માનવજીવન વીજળીના ઝળકારા જેવું ક્ષણિક છે. એટલી વારમાં મોતીને વીંધવા ને પરીવવા જેવું બ્રહ્માં અંતરનો તાર પરીવવાનું આ કાર્ય કરી લે.”

૨ : અંક ૯૨, પૃ. ૭

(૨) છાપા ૩૦૭ નો અર્થ :

“એક વખત જન્મ ઉત્પન્ન કરે એવો ઉપદેશ કાનમાં પડ્યો એટલે વધી ગયેલા રોગની જેમ તે કાબૂમાં આવતો નથી. પટેળા ઉપર પડેલી લાત ઊખડતી નથી તેવી રીતે શુરુના ઉપદેશની અસર દૂર થતી નથી. શુરુએ તો પરમાત્માને ઓળખવાના જુદા જુદા ઉપાય ખતાવે છે. પણ જેમ કાજ ખદલાય પણ જેને આધારે તે સજ્ન કરે છે તે કાનૂન ખદલાતો નથી, તેવી રીતે ધર્મશુરુએ ખદલાય પણ તેમણે ખતાવેલા ઉપાયોના આધારરૂપ પરમાત્મા ખદલાતો નથી. તેને ઓળખવાના બધા ઉપાયોમાં આત્મવિદ્યા-આત્મજ્ઞાન (જ્ઞાનમાર્ગ) શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. તે સિવાયના ઉપાય જુદી દિશામાં લઈ જનારા છે.”

૩ : અંક ૯૫, પૃ. ૫

(૩) છાપા ૪૨૪ નો અર્થ :

“આચરણ વગર જ્ઞાનનો ઉપદેશ દહીં વિનાના પાણીને વલોવવા જેવો વ્યર્થ છે. જેમ કાગડી ઓળખ્યા વગર કોયલનાં ઇંડાંને સેવે છે ને એનાં બચ્ચાંને ઉછેરે છે પણ વસંતઋતુમાં સાચું જ્ઞાન આવતાં એ બચ્ચાં છોડી બચ છે અને કાગડી છેતરાય છે, એવી રીતે માણસ જ્ઞાન વગર પણ કેવળ મમતાથી-ભક્તિથી છેતરાય છે. બ્રહ્મના ક્ષણ-ધ્યેય વિનાનાં ભક્તિ અને જ્ઞાનના દોષ અખાએ ત્રેણાં છે અને તેવી ભક્તિમાં રહેલ દંભ અને તેવા જ્ઞાનમાં રહેલ કુતર્કનો તેને પરિચય થયો છે.”

વેત્રવતીને તીર -

રાજેન્દ્ર શાહ

૧ : અદ્યુત

વહી જાય અક્ષુબ્ધ પ્રવાહે વેત્રવતી
કમનીય સરલ બંદિત ગતિશીલ.
પુરાતન પ્રવર્તી સહાય શાશ્વતી
જેડાં અંબરશી વણુવિહીન કેવલ તો ય નીલ.
કલરવકીર્ણ બેઉ પ્રશાન્ત કંઠાર,
પતની વિપુલ વનસ્પતિ,
ચરાચર - આ સકલ બિંદુ બિંદુ જલને આધાર.

બૂમિ પર પડેલું આ ધૂલિકણ સમું તરુખીજ
નિજમાં જ નિહિત રાખી રહેલ વૃક્ષ કે વિચાળ
સએલું અસંખ્ય ક્ષેત્ર, -અગવ્ય સૃષ્ટિની એનાં ખીજમાં પતીજ
એમાં અધુના હું જોઈ રહું અનાગત કાલ.
અગોચરને આ લહું કિયે તે સોચત !
ધનાડંબરમાં સદ્ય અધૂરી શી વીજ !
કરણની સીમિત શક્તિનું વિગોચન !

ક્યારે હું ન હોતો ! હશે ક્યારે ય આ વિશ્વ મારા વગરનું ખાલી ?
ઓ...હા ! કૌમુદી-ઉજ્જવલ રાત્રિ ! - ગ્રાપવધૂનો વિલાસ !
જ્વરમણાને લય વાગે પખવાજ કરતાલી
સંજે ધૂમી રણો છું હું ઉરને ઉલ્લાસ !
નિસ્થંદતી રતિ....
બિંદુ જલ સ્વીય સિન્ધુને તરંગ નિત્ય રહે મહાલી.
ક્યાં છે અથા ? ક્યાં છે એની ઇતિ ? !

૨ : શંગાર

આવ પ્રિય આવ અહીં જોને ચંદનની મધુ વરસંત હેલી.
બકુલની ઘનનીલ નિજનું નિકુંજ
આવ અનુલસી આળપ પાળને મેલી.

આવ હૃદયને રમ્ય પરિમલ-પુંને
 ઝીણી ઝરમરસમ અલિંગણુનું છે અહીં અવિરત ગાન.
 કૌંચયુગલની કામ્ય ઢલિ,
 આવ રતિ-ઋતુને આહવાન.
 કુરજ-કુસુમ-પ્રાંજલિએ વધાવેલ યક્ષે આગંતુક મેલ
 પરોક્ષ પ્રિયને સંસ્મરણુ, અતીવ વિહવલ.
 તું અહીં સમુખ છે સદેહ
 થોષિતને ઉલ્લાસ ઉચ્છલ.
 કેસર-રંજિત તેજે વૈતાલિકા ગાને
 નીતરતે નેહ
 આવ પ્રિય સમય-સમ્માને.

તારી પદ્મેકે મારો ઝિલાયેલ બોલ,
 કપોલે અંકાઈ અરુણાઈ,
 અંગ-ભાંગિમાએ વેત્રવતી-જલલહર-હિલોળ,
 ગતિમાં આવેગ અધીરાઈ.
 મોરલીને સૂર આવું હું ય કને કને
 ઉપરણે અડે તવ ભક્તો નિચોલ..
 સમ પર શાન્ત શાન્ત એક દૃઢ આલિંગને.

૩ : વીર

સામી પારનો આવે છે સૂર
 વયમાં વિસ્તીર્ણ પટ. વાંભવાંભથી થે જોડો દ્રઢ.
 રક્તમાં આવેગનાં છે અનિરુદ્ધ પૂર.
 સંકલ્પની આડે આવે નહીં કોઈ ગ્રહ.
 વણુજેયેલાંતું અતિ હૃદય આકર્ષણુ, -દુર્નિવાર.
 અહરહ
 'જવું છે, જવું છે પેલી પાર'.

અળગાં કરીને પરિધાન-અંતરાય,
 ઝાંઝાવું ગભીર જવરવસહ વહી જતાં, અમળાતાં નીરે.

તરતી તણાતી જાય કાંધ.

અપખલ કને બાહુખલ ? - પ્રાણની અગને માર્ગ કરે ધીરે ધીરે.

ધડીક ડુધાઈ જાય જાસ

એવું, જળમાધી માયુ કાઢી જાણે કુંદ પશુ કોઈ અફળાય, ભાંગી ચૂરચૂર થાય
પાંપણના જલબિંદુ વીંધી, નાખે દૂર દૂર નજરે વિશ્વાસ.

કને કને જવા જલને હંકાનુ તેમ વળી તીર જતો લાગે આવે આવે !

અ જેઅ ગ મહી એડ શિહરન - મી ચી આખ વેગ ધરે વધુ

નિકુંજમા મુમ્ત ગળે કોણ ગાઈ રહ્યું બિહાગના અનુરાગે !

વિપરીત પાણીનો પ્રવાહ ! - અનુકૂલ થાય બધું.

વાણી, - 'કિનારેને બી જવતી જો છું' જલછેળ'.

ભૂમિ પર પાય મુજ લાગે

શ્રમ લયો આનંદ અ ધોળ

૪ વિનાદ

અરે હું આ બહેણુમા તણાઈ રૂપી જાઈ

કાઢતો ન કોઈ બહાર મને.

નાવણુ જ્યાં ગમે ત્યાં મૂકાઈ,

જીડે જીડે ઊતરતી જાડે ને ઉપર પણ આવું કાણે કાણે

કોણુ મારો ઝાલી રહ્યું હાય ?

કેમ કરી એને અટકાવું ?

આવરો એ મારી જ સગાય.

નીચે જલ કોમેર છે જલ જલ જલ

આલ વરસે છે જલ-ઝડી.

જલનુ આ કેવું રે ટીપળ ?

નિદગી કેવળ એક ધડી !

રણો નહીં કોઈ રે બચાવ.

મારે તો આ મરણ મગલ

હોવું તે ન હોવું, ભાવાભાવ.

સાગરે ગાગરે તો છે ગાગરે સાગર.

કોણુ કોની મહી રહ્યું લગી ?

લીન મારી આંખ મહીં સહુ ચરાચર.
 બાણે ખોવાયેલી આજ મને હું છું મળી.
 મને તાણુનાર મારી લીતર તણાય
 વિજેતાને અંગ પરાજિતની ચાદર.
 ભેદભેદે, ગગન ભરાય એમ કોણ કોનાં જયગાન ગાય ?

પ : રુદ્ર

ગગને સઘન ધન-ધોર ઘટાટોપ :
 નીચે વેત્રવતી તવ પ્રખલ હું કાર.
 ભેખડ ભાંગે ને વહી ભય એવો પ્રવાહ, -પ્રકોપ.
 કોણ તારો ઝીલે પડકાર ?
 આજે નાચી રહી છે તું તાડવને તાલ,
 બીંઝાયેલી એક છોળ - બે તીર અલોપ.
 પ્રલયકારિણી હે કરાલ !

તને હું વધાવું કરી મૃદંગ-વાદન.
 સૂક્તિને શબ્દ વેરું ફલ.
 મૃદુલ એવું જ તવ કહિત શાસન.
 કુલીન તું આજ છે અકુલ.
 હે ઉન્મતા !
 તવ અંતરને વિભાવન,
 તું એકલ બાણે શી વિશદ છે વ્યંજના...

ભાંગ, ભલે ભાંગી નાખ જડારૂ ભમેલ જંબળ,
 ખાલી, -ક્યાંય ક્યારેય નિહાળ્યું નહીં ખાલી.
 કોણ થતું રિદ્ધિવંત, કોણ રે કંગાળ ?
 જોયા વિણ તું તારે આવેશ ભય ચાલી.
 હે સ્થવીર વિહારિણી તવ નહીં પ્રથમ સંપર્ક;

બાણું છું હું તું છો મુક્ત, કોઈ નહીં આળ કે પંપાળ.
 તો ય તારે નિમિત્ત શાં સંહરણ, સર્ગ !

૧ બીજા સ

કચારેક તો જોણે અહીં કીધા હશે સાડ,
આનંદુ જને વા મર્જનસીધ વડે હશે ભરેલ ગમન
તેના કકાસના છિન્નછિન્ન અહીં થઈ રહ્યા હાડ.
વન્ય ચીસ ગીધ આન - સહુયનુ ભોજ્ય આક્રમણ,
ચગૂલ નહોર ચ ચૂ દતને પ્રહાર

ખાડી ૫૬

ભાગે આવેલ ભોગનો કર ત આહાર

નિર્મમ છે કાનન તટ સ્થ
સૌનય પાની જુગલ સહ શવ ગ્રધ વાયુ કર ત પહન.
કયા ય કોઈ જણાય ન નસ્ત
હાલી મંડરણ
તરુ થડને ત્યા ટોચે છે લક્ષ્મણોદ
સ્વ-સ્થ
નિજને પ્રમોદ

નિહાળું છું હું જો આ સ્મશાન
કેટકેટલા જાત્રુને કાજ છે ત મનોહર
પ્રાણને તોષક સ્વાધ ભોજનનુ સ્થન
જીવનનુ આલમન મૃત્યુની ઉપર
નિરાધારને આધાર
કોણુ ગ્રીણુ મોણુ છે પ્રધાન ?
રક્તજિહ્વ કાલી કંઠે મ્વેત અગ્નિ ફૂલનો સોગાર

૭ ભયાનક

અરણ્યનો સીસમ સઘન બધકાર-
(અગ ન ભીંસાય એટલુ જ અવકાશ અનુમાન)
-કોમી રહી કસારીનો અવિરત આવે લાણુકાર
રવહીન કપન શ્રવણ કાજ સરવા છે કાન
કશોક સચારે ફાણે, ફાણુ પછી સ્તબ્ધ

અગોચરનો નિગૂઢ તમિસ-આચાર.
 છું ભગૃત, જોવાને શું થાય ઉપલબ્ધ.
 એકાએક આ-તે-દિશા થરહરી શૃંગાલ-કંદને,
 કોઈ દોડી ગયું ત્યાં...સવેગ !
 ક્ષેપે વિહંગ નિજ નીડ-નિષધને.
 (મારે મન મ્યાન-મુક્ત ચમકંત તેગ)
 જોઈ મારી સામે તાકી રહેલ છે જલતી બે આંખ.
 અવિચલ વ્યૂહે રહું દઢ નિયંત્રણે.
 અને એનો ઘડલાય લાંક.

ના આલે ન કને કોઈ ભણે હીહીહીહી હીહીહીહી !
 કેને કેવા શકુન દે ચીખરીની અકળ કળેળ ?
 સર્પની ડણક, જલે નિર્માજ્જત કંકે એવી હવા સળવળી રહી અહીં.
 પ્રથમ રાત્રિની અંધ અસુચ આ વેળ.
 દિગંત વ્યાપ્ત માયાવિની શર્વરીનું રહસ્ય અતાગ.
 સરી જતી ક્ષણ સહ વહી જતી વિભીષિકા લહી
 પાંપણુ ઢળતી દુગે અન્નય છે આગ.

૮ : કુટુમ્બ

કાળી કાંચળીને મેલી કચાંક સરી ગયેલ છે સર્પ.
 એક વખતના આ રાજવી મહાલયને ખંડેર.
 અહીં જ પુરા મેં જોયો'તો નકુલ-નાગનો સંઘર્ષ.
 એકમેકને ભરખવા મથતું હલાહલ વેર.
 નિર્મલ નિર્મમ નદીને નીર
 કોઈનો ય રહ્યો નહીં દર્પ.
 નિરંતર ગતિશીલ વહેણના અભિજ્ઞ બે તીર.

તૃણ-પલ્લવનો શ્વાસોસ્થવાસ
 સંભળાય એવું રવહીન છે કાનન.
 તેજ-છાયા-વિવર્તને કેવલ ઉદાસ;
 કાકિલકૃજન હો કે કૌંચવિલપન.

રાત્રિદિન

ઢોણુ ઢોનો કરી રહ્યુ ઝાસ ફ
પરસ્પર પુગ્ધ મુખે ધરી રહ્યા મીન !

અ ધકારને ગગન આવે હિંદુગણુ
ભમ હમ્યને મ કપ અસખ્ય તાજુક દીપ તણી હલયલ.
પાયલ ઝ કૃત, ત ગ તૃષ્ણાના ચરણ...
'કયાં ય ઢોઈ નહોં, નહોં' પુકારે પાગલ.
એષણા-વિહવલ રયામ હવા.
દ્રવી રહી ઢોઈની પાપણુ
ઝીલે અચ ચલ તૃણ-પલ્લવ, અથવા...

૯ . વાત્સલ્ય

પ્રલભ યાત્રાને પ ય આઘ્યો તવ સસિલ પ્રાંગણે
અંગે વડો લોહભાર કલાન્તિ.
વિચિને મગલ સ્મિતે જાણુ તું શુ ભણે,
એક અજલિતુ પય-પાન, અનુપમ શાન્તિ
તવ આર્દ્ર હઠરે હુ કરી રહુ સ્નાન,
ક્ષણે
લેશ પણ અવસાદની ન લહુ સાન.

હે મા,

સોહે પરિસર તવ પુલિન ધવલ
તુ મધ્યમા
તાડુ નિરતરતુ છે વહન સરલ,
હે લેખ્યવી
પ્રીતિએ જાણી ન કહી આદિ-અત સીમા
તારે હિંદુ ગ હુ કીડા કરંત સૌશવી
લહર અડીને જાય વહી, વળી લહર નૂતન.
લહુ લાવોદ્ભવ પળેપળ
લીલુ લીલુ પ્રસાદ-પ્રકૃષ્ટ તનુ મન,

કલકલ-વિભોર કેવલ.

હે અનર્ગલા,

મુજ સંગ ચોમેર વિહંગતું શું સહજ કૃજન !

આતીને ઝાસરી જતાં નીર મહી હે નિત્યા-મંગલા !

૧૦ : શાન્ત

મંદ સુમંદ કણ્થુજ સમાન નદી-વિચી-કલજલપન,

વિલાવરીની ઝિલ્લિ-ઝંકૃતિ,

સ્વપ્ન દિવા સુષુપ્તિમાં લીન ચરાચર વન,

ગગને નિહારિકાની પ્રશાન્ત કાન્ત ગતિ.

સકલને કેન્દ્ર

પુલિને આસિન એક જન

રાજેન્દ્ર,

પ્રિયતા અંચલ સમ હવાનો છે સ્પૃહણીય સ્પર્શ.

નિખિલની આલિંગતી રતિ.

અંશે વહી રહ્યો રોમહર્ષ,

લોચને પ્રખર સૌમ્ય છુતિ.

જે કંઈ વિપુલ રસ બાહ્ય

પ્રીતિને ઉત્કર્ષ

ભીતરની ચિતિથી તે સકલ આસ્વાદ.

મધ્યમાં વહે છે પ્રાણાપાન,

ક્યાંક કોઈ શુદ્ધને ગહન જાણે રણકૃત ખીન,

સમીપ શું સ્વચ્છ તો ય સુદૂર સમાન.

કોણ કોને દહર છે લીન !

ભાવાભાવ... પ્રસ્પંદ... નિસ્પંદ !

રાજેન્દ્ર અન્નણ

અન્નણ નિજને આનંદ.

ફૂલને પણ ફૂલ જેવું નામ ના દીધું' અમે લલિત ત્રિવેદી

જેમ આલે તેમ ગાડું ચાલવા દીધું અમે કે ફૂલને પણ ફૂલ જેવું નામ ના દીધું અમે,
નાકની દાડીના રસ્તે જીવતા સીધું અમે કે ફૂલને પણ ફૂલ જેવું નામ ના દીધું અમે
ઝલકતા'તા મોર ત્યારે નજાતળે ટળવળતા મનને હાથની રેખા બતાવીને અમે લાવ્યા ધરે,
આવણી દિવસોનું ટાણું સાચવી લીધું અમે કે ફૂલને પણ ફૂલ જેવું નામ ના દીધું અમે
આજ સન્નેપાત સુધી નાટકે છે એક વેળા લોહીને અજવાળતી એ વીજળી જેવી પળો,
ધીમું ધીમું એર મનમાં થોળીને પીધું અમે કે ફૂલને પણ ફૂલ જેવું નામ ના દીધું અમે
પાનખર જેવી હવાની જેમ આપીને બચેલા પાદડા જેવી ક્ષણોને ધરધરાવે છે કદી,
એ રમરણને સ્વપ્નમાં પણ 'આવજો' કાધું અમે કે ફૂલને પણ ફૂલ જેવું નામ ના દીધું અમે

ગીત દિલીપ બેશી

દર્પણમાં આખ્યાયે જગલનું કાટકાટ મધમધ એકાન્ત ખૂલી જાય છે,
કોઈ પછી હરણા શું પલકારે ગીત બની પોતીકું ધર ભૂલી જાય છે
સાજકને સથવારે પહોંચના આજરતા પડધાનો લય મને વાગતો,
જાજર પહેરેલી એક કિતરતી 'કેડી'ને નજાતે અધાર રૂડો લાગતો
મનવાચિત સપનાના અદળક આકાશ નીચે માણસ ચિહ્નર ખૂલી જાય છે,
કોઈ પછી હરણા શું પલકારે ગીત બની પોતીકું ધર ભૂલી જાય છે
એકાદો માણસ પણ ટોણું થઈ બેઠો છે સિમરેટના છેલ્લેરા કસમાં,
અધારુ કિતધાનિ હળવો રોમાંચ લઈ પખીઓ કિડ્યા નસનસમાં
રોમરોમ છલકાતા એકાદા ફૂલ સારે આખ્યાયે ભવ તૂલી જાય છે,
દર્પણમાં આખ્યાયે જગલનું કાટકાટ મધમધ એકાન્ત ખૂલી જાય છે

નવ્ય કવિ શ્રેણી

'નવ્ય કવિ શ્રેણી'માં આગામી કાન્યસ ગ્રંથ મુકુલ પ'ડ્યાનો છે તે કાન્યસ ગ્રંથ ૩૧મી માર્ચ
સુધીમાં પ્રકટ થશે સ ગ્રંથની કિંમત રૂ ૭૦૦ છે

પર્વન્યસકત હરીશ મીનાંશુ

વાયરુપતિ મથૂર જૂલે છે
જાંજીની જળનમણી દુમલીલામાં
વારંગતાઓતાં
પ્રિય ગુશરીર ઓગળે છે
ધાણોન્મદ માટીના હૃદયમાં
લયડતી જતી લયબ્ધ
મદિરામાં ઝમોળેલી ગર્ભમંથરા પૃથ્વીને
સૂર્ય સ્નેહ થકી સાહી લે છે
ચિરવિરહની
વ્યાકુળ ભ્રમણકક્ષામાં
આ ક્ષણે ટપકયું તે ટીપું
ઐતલું તો આદ્રં છે
કે એમાં
મારું સકળ મનુષ્યત્વ જાણે ઓગળી જશે
- પછી
એ નભોનીલ દ્રાવણમાં
કલમ ખોળીને હું
કવિતા લખું તો લખું !

અહીં તો
પ્રિય અને પર્વન્ય,
નથી કે અન્ય -
કેવળ

હું

તે

ઝળહળ જળમાં અંતર્ધ્યાન :

(રમે તે આજ કવિતા લખે)
મૌનમાં

શબ્દ સકળ તે મ્યાન !

□   ○   □

અઢળક ભૂરા મોર ખરજમાં

શાળ્યા રે રળિયાત

દાદર-કંઠે - ધૈવત, તોળ્યાં

ટીપામાં સૂર સાત !

મનનાં રજકણુ રતૂંબડાં તે આઠે રસમાં ઘૂંટયાં
નવનિધ ચૂંટી ચણાઠડી રે નવધા આંસુ ચૂંટયાં
ભાપાનું કિનખાખ ખૂંદતો

રઝળે કોઈ દિરાત !

મલયાગરનું કલ્પે ઢેકું, લળે લીલાધર તરણું
તરસભૂખરું તનુ કપિબલ રચે રિપલમાં રમણા

રહ લઈને રઢિયાળ રસળતી

કુખળ ઉજળિયાત !

દેહ ઓગળ્યો આવળફૂલ થૈ, વ્રજમાં વાધ્યો વ્રેહ
ગિડિગિડિ વ્યોમ તડિત તિરકિટ ધા, વરસ્યા પારે મેહ

રંગરેજ રૂઝો તખ કાહે

ખરસત હૈ ખરસાત ?

○   □   ○

તૃણને ચૂંટું તો લીલું દર્દ ઊંજે જેમને -

એ ગયાં આઘે અને વરસાદ થૈ આબ્યાં કને
ગંધમાદન ટેકરી પર વાદળાં ઘેરાય છે
એકમે ફેરાં ખરીને મધમધે તારાં સ્તને
લોહીમાં રમતી મૂકેલી પૃથ્વીઓ ભૂલી પડી
તે ચણાઠીલૂમખાં થૈ બૂલતી ગાદાં વને

સીમની ઠેરી હવામાં મેરના ડાઘા હતા
મેજથી એ ઝોગળાને શ્રાવણે શાહી બને.
એમના વાવડ લઈને દૂ...રથી આવ્યો હતો
પાંપણે આને અમે રોડી લીધો વરસાદને

૦ ૦ ૦

ભુવનમોહિની
આંખ કવિની
ચળકે ભીની ભીની :
એ ધટનાને
તું કેવળ પળ-પ કહે
પાણિનિ !

૦ ૦ ૦

બારે તે મેઘ અમે પીધા
નિહાસ આમ કોઈ મંડીને એક કૂંટમાં
હેલે બચેલ એક રીપું તે
ભળવાને ઝીલ્યું છે પાંપણના પૂરમાં

૦ ૦ ૦

ઢુઢરવળીજ્યા હોટે
ઝૂલે અધખીલ્યા ઉચ્ચાર,
આર્દ્ર માટીનાં
એનાં અધખીલ્યાં સ્તન.
જળની આભાથી ચળકતી એની ત્વચા,
સદ્ય સૂત્ર દુર્વાકુશની રજતરંગવારી
ને ઉપર ઝરી ચૂકેલા મેઘનું ઝોજસ.

તેજોધૂમિલ વાસતાતું લયભય વચ્ચે
અસ્તવ્યસ્ત પડ્યું છે
સમસ્ત સ્પર્શગૂઢ વનશીના શરીર પર.
અંગને સ્પર્શાને સરી જતા
ખૂસણદાર વાંકુની હીરદોર ઝાલીને

કવિશ્યાંક નવ્યુઆદી-૧૨૪આરી ૧૯૮૧

એ કિશોરીએ અમસ્થું સૈડકું વાળ્યું
ને

ટપ ટપને ખડું
મંદ્ર પરજનું ચંદ્રકૂમળું ફલ
અંધ અને તેજનું તપું ટાકુંટપ્પકણું !
ને

મેં અસૂયાથી તરફડીને
લખેલી કવિતા રોળી નાખી.

૦ ૦ ૦

નયન યજ્ઞ રે નેહ
નીતરે નેવાં પરથી નીર
ધરમાં પલબ્યાં પ્રિયજન

કુળે લીજ્યા ડાયલકીર
જરકથી મેઘબિજુલી ભેડે
આજ પધારે ચડી ગરુડે
બંશીવટને પૂજ પાદે
ઝગમગતો આહીર

સ્તનમંડળ પર મેહલમોતી
ઝડે તગતગ જળની જ્યોતિ
ગોપવનિતાનાં લયવ્યાકુળ

ચળકે ચરણા ચીર
જળઝૂલણા વન પંદાવનનું
લુદ મિસોર ઝરે કંચનનું
સ્માદિ ઝખોળી જીર્ણ દારિકા
ઝૂરે, નરી કથોર

૦ ૦ ૦

વરસે છે મેઘનો મંત્ર
મુદમય મનમાં
ને તરસે છે મૃદગધથી ધવાયેલા
મરુતનો આવેગ, ઝલોજલ શ્વાસે

ક્લમમાં મળણ ઢળા પડી છે

મોરની ગાઠ પિરોજી ડોક

ખન્દનો ઘટાટોપ આલોક

બિઘડ્યો છે શબ્દયોગમાં

હેયે વસ્યું હતું ને સત્ય સ્વાતિનું

તે સઘ પ્રકટી બિઘડ્યું છે

ચુંબનરૂપ અનૂપ

ત્રિયજનને તંબૂળહોટે

બત્રીસે કોટે જળના ઝમરખ દીવા !

પાંપણે પ્રકટયા છે વરુણ

ને રસના પર રાજે છે બળે

તિક્ત વાણી

હું કવિ -

ઝણી છું આ ઝણુનો !

આ છંદ થકી

ઓગળતો મનહર માઠ

રસિક મેડીએ

રતિ થકી રૂપવતી

કવિતાનું લુબ્ધધન ગાઠ -

અહો !

આ પુનરપિ પ્રકટ અષાઠ !

આ વરસ એવું જલદ વરસાદનું ટીપું ખરે

કે તને અંગતપણું તારું પલળતું સાંભરે

શ્રાવણે પોપટ અને પરદેશ બહુ લીલાં બને

એટલે કાયમ તું લીલાં પાંદડાં ચૂંટયાં કરે

° ° °

જ્યોતિર્મય પાંદડીઓની

સ્થિર શિખાઓ મધ્યે આવી ચડ્યું છે

ભાદ્રપદથી ભોંભરેલું

આ એક

વૃંદવિષ્ણુનું શુકપંખી

હવે

હું કાવ્યની વૃત્તિ કરીશ તો

વૃંદથી વૃત્તીને બધી જ પાંદડીઓ

પાંખો ફફડાવીને શુકવૃંદમાં લળી જશે

ને ચૂપ રહીશ તો

એ ગભરુ પોપટબાળ

હેબતાઈને

પાંદડીમાં પલટાઈ જશે

તમે જ કહો -

હું શું કરું ?

° ° °

ટૅડકો ચડ્યો તે અમે ટીપાં બાઝેલ

એક પાંદડું બનીને હવે ઝૂલતાં

બાયકો ભરીને મોર બોલે ચિહ્નાર

અમે હીંકું તોડીને દુઃખ ભૂલતાં

અળહળતા રેલવામાં રાંધે છે આલ, પણે છગદળમાં છંદ બિભો આભો

રઠિયાળો હોઠ હજી રસમાં રીબાય બળે રેશમની લાપાનો ગાભો

પોપટનાં ટોળાં તે છેદરે બનીને

બધે ગાતીના ઢેકામા ફસતા

મનમાં મરદ જેમ ખૂંચે છે મેઘ, જીવ અધારે ઓગળ્યો ઝરખમાં
પોપટમાં પેટાવ્યા જળના દોવા કે મારી સાથળ ભભૂકી છીડી સુખમાં

પે'ત્યે વરસાદ ઠેક ઘરમા ઘાલ્યો

તે જીભી કેળ કને જેને કબૂલતા

૦ ૦ ૦

ભીંભાઈ ચૂકેલા

ઉતપચાસે મરુતો

ત્રિભુવનને ચામરી ઢોળે છે

અડતાળાંસે અગ્નિ

બાકીકના શીતળ શરીરમા ઉદય પામે છે

ચંદ્રના સુખ પર તબકે છે

શ્રાવણ વહી અજમીતા

આંસુ લૂછવાના ઓઘરાળા

કૃતિકા ને મૃગશીર્ષ

શહિણી ને રેવતી -

એક પછી એક સત્તાપીસે નક્ષત્રો

ઓગળા રલા છે સિંહરવમા

એનો દરદભરેલો

છંદરૂપેરી રેલો

મારા તેનીસ દોટિ રજકણોને પખાળે છે

નિર્જન તિનિરમા

તતડે છે ધ્રાણવિહારી જળના રેષા

ને માદમેડીએ

હીર્ષ સથે નફડે છે

તદાકાર આશ્લેષા !

૦ ૦ ૦

જળથી ઢાકી

અતિશય વાકી

ખીલી અપાઠી ખીજ

હોડ બધાથે સુબત સુબત, ખીજ બધા ઉદ્દશીજ !

૦ ૦ ૦

તડકામા રે ટબૂકટીપા

ને ટીપામા ટળવળ ટળવળ ઘુતિ,

વરુણની રિદ્ધિમા રાજે વણ,

વિરાળે પત ત્રિયામા ધ્યુતિ .

વર્ણ અને વાધુની

બાણે રતનપદારથ ધુતિ !

અબરખ સયમા સળે

દુમની ડાળી શૂલશુકાર -

શૂલતા વનમાળી પખા રે

ખાધી જલધારાથી મંદ અકારે

ઝમમગતો ફૂલસેલ,

ખોલતો ખોલ

બપૈયો હૃદય વિહારે,

બુદ્ધબુદ જોવુ ખલ ભરમણ

કેવળ કુઝકારે !

માટીને ઉરમંડળ છૂંદે મેઘ છૂંદણાં,
જળનાં જરીભરતથી ગૂંથે
વેલફૂલને ખુદા,
ગૂંથે પવન પિરેણ ચીર -
ચલો, કવિને લે ચાલો, કેવટણ, સામે તીર

લીલોતરીનાં જળમાં
સરતી ટુફરવની ઓ તરી
ફરકતી રમણીય અતિ રુચિર
ચળકતી ટુફરવની ઓ તરી
ફરકતી અનુકૂલ ગતિ ગભીર
ઝળકતી ટુફરવની ઓ તરી
સહજની સમીપ સામે તીર...
અતિ અધીર...

નીતરતે ડિલ હું તો ઊભી નાવણિયામાં
આવેથી દોઢ ખૂચકારે હોણ
ફૂલફૂદી જાત મારી ઓગળતી ફૂલ ફૂલ
જળને દફૂલ મને મારે હોણ

પાતળિયો પાવરો પેટો, સહેલી, જાણે
પણુધટ પધાયું પાણિયારે હોણ
સોના ઈંદોણી રૂપા બેડું રે ખાઈ
મને મોતીએ મઢી છે મણિયારે હોણ

રૂંચું ચડે તો મને રોળે રવેશીમાં
ચાંદો ચૂંટીને અંધારે હોણ
ધમચી કરીને મને ઢોળે લીલોતરીમાં
ખાંડે છે મૂશળધારે હોણ

માટીના ઢેકામાં ધખકચું જોખનિયું
વઢેલીને ત કાણુ વારે હોણ

એમ કરી પાનખાઈ જોલે, ખલૂડીખાઈ
ડોકું ધુણાવે હોંકારે હોણ

પોપચાં સ્ફેજ પલખ્યાં
ને તુલસીની પાંદડીઓ ખની ગયાં
ઝીણી કિણખાખી ગંધ ઊઘડી છે
માંજરી આંખોમાં
ને મેઘરવો ઝર્યા કરે છે શરીરમાંથી
પૂછો, -શાયી ?

ખરું કહું ?
એ તો મને ય ખબર નથી -
કવિતા લખતાં લખતાં
ભારઝલ્હી પાંપણે
મેં તો કેવળ હથેલી જ અડકાડી હતી
મોરના અવાજની આશકા લઈને !

જળમાં ટમકે કારકખૂતર
ટમકે સક્કરખોર
ચિનિકખાળ દુમદાડિમ નીમતરુ
ટમકે બણુલ બિજેરાં
ફૂલકટોરા ઢળે છલોછલ
છલકે સગપણુ મધનું
કરચલિયાળ કૃષ્ણમાં અજવાળું
આખા ય અવધનું

આજ શખરિયા
તોર હગરિયા
ચે પરદેસી મરદ કહાંસે આયો
કાહે મોર પીટું ઢિંદોરા ?

શ્યામ બદરિયા બરશે
 મીઠાં બદરિજનાં ફેરાં
 નીતમ ફડી રમે ખલ્લડી
 તરવર નવલનિયોરાં
 પાણીની
 સ્વચ્છ પૂતળીએ
 મર્મમાં અગ્નિને ધારણ કર્યો છે

-બહુ ઉદરમાં જીહરી રહ્યું છે
 દેવકીનું આકમ્બુ બાળ !

જળનું ટીપું ઝબકી જળતી રાતે પૂર્ણવિરામ બને
 ભાષા અંગિકાર કરું તો અમયું અમયું આમ બને
 આકંઠે તરસના અધિપતિ શ્રી ભાવકજના ચરણ તળે
 પજ્જ-યોની પાર કમળની પાંદડીઓ સુખધામ બને

બે ગઝલ અશોકપુરી ગોસ્વામી

૧

સાવ સદો દાખલો ખોટો થયો,
 એક ડાલો ભૂંસતાં મોટો થયો
 છતપુ પછુ હારના જેવું હતું,
 આપણો જુદો નફો-તોટો થયો.
 જન્મ પામ્યા કે જીવન પૂરું થયું,
 જળતી અંદર જેમ પરપોટો થયો
 ક્યાં છુલકી કોઈને કામમ મળી ?
 એક તારો એક દિસોટો થયો.
 આપનામાં કાલ જે જીવતો હતો,
 એ જ માણસ આપરે ફોટો થયો

*

૨

આમ તો રણુ સમી હથેલી છે.
 મેં નહીને છતાં ધકેલી છે.
 હા, ચણેલીથી તાપવાયું છે.
 તાપણી કચારની દરેલી છે.
 હું મને શોધવાને નીકળ્યો છું,
 ટાંકણી રેતમાં સરેલી છે.
 અંખના કર બરફના સૂરજની,
 બિદલી મીથુની બનેલી છે.
 હું ય મૂગો છું, લોક બહેરા છે;
 મેં ગમેલ એટલે લખેલી છે.
 હું ગુનેગાર છું, હું કેદી છું,
 મેં જનમટીપ મને કરેલી છે.

*

અન્ડરગ્રાઉન્ડ

વિજુ ગણાત્રા

હું હવે કવિતા લખતી નથી,
 ઉપર ચડતા કારેલીના વેલાને જોયા કરું છું.
 એનાં કાળાશ પડતાં ઘેરાં લીલાં પત્તાં
 નવલકથાના ચાદગાર અંશોના લીલા લેખ બનીને પડ્યાં છે
 એ ઉત્ક્રીષ્ટ સિપિને સન્માનું છું,
 બ્રાહ્મી સિપિમાં આવળિયા ભગ્યા હોય તો ય મને ખબર નથી.
 પાછી ફરતી બસની આગળ ને આગળ
 એક વાદળ દોડ્યા ક્યુ હવું,
 માઈલો સુધી વેરાયેલી ખંડિત મૂર્તિઓ
 અધૂરી દંત-કથાના ઉદ્દગારો જ હતી કે શું ?
 મારા લકવા થયેલા જમણા હાથને
 હવે સ્પર્શનો દેઈ અનુભવ થતો નથી
 માખણ પાયેલા મુલાયમ શબ્દો છોળીલા પડે છે - હું ય.
 છતાં ય
 પથ્થરના ખંડિત હાથનું કંકણ
 મને લીના હોવાનું લાન કરાવે છે;
 બંધ આંખોને ફેટલી સગવડ !
 ગોઠણથી ટૂટી ગયેલો પગ જડી નય છે
 રૂપેરી ઝાંઝર રણુઝણી ભેડે છે
 સ્કંધપ્રદેશ પર રેશમ લહેરાઈ ભેડે છે
 આંખોનાં મિઠાચેલાં પોપચાં શરમાઈ ભેડે છે
 સંપૂર્ણ આભિજનત્ય સાથેનું મારું આ પ્રાગટ્ય;
 અહો !
 ક્યાં ય તિરાડ નથી,
 તો પછી ટાંકણું કેમ ચાલુ છે ?
 સુધારના રંધામાંથી હજુ છોલ કેમ નીકળે છે ?
 પંચિનીના પેટમાં ગાળી વાગે છે.

કવિશોક નાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી

શીશમહેલનાં અગણિત પ્રતિબિંબો ચિત્કારી જોડે છે,
 હું હાંકું છું, હેઠાં શ્વાસ બેસે પછી વાત ..
 મને સામે મળતાં દરેક માણસનાં નવાં વસ્ત્રો પર
 એક સળ સુધ્ધાં નથી.
 મારી પીઠ પરનું લાખું
 મારી કાયાના રંગને એક રહેવા દેતું નથી;
 નવાં વસ્ત્રો નીચેનો ફાટ મને જ કેમ દેખાય છે ?
 મને સામે મળતાં ખડેરા માણસ હોવાની વાત કેમ કરે છે ?
 હું એમનું નામ પૂછું છું તો પીઠ ભતાવે છે,
 પીઠ પર લીલા, લાલ કે કાળા અક્ષરોમાં
 તેમનું નામ લખેલું છે
 આજે અડધી રાતે જગી ગયેલા બેળાકળા અરીસાએ
 લીલાં, લાલ, કાળાં જામાં પોતાની પીઠ પર જોયાં;
 સફેદ કબૂતરો ઉડાડું છું,
 સફેદાવાળો કૂચડો પીઠ પર ફેરવું છું,
 મખમલના ગાલીચામાં પગ ખૂંપતા જાય છે,
 કયાંય સળવળ નથી,
 કશુંય વળવળ નથી અને છતાંય
 બધું ગૂંચવાયેલું છે / ગદ્ગદ થઈ ગયેલું છે;
 ચોમાસાના આકાશને દમ ચઢ્યો છે,
 સાત રંગનો ગળફો સડક પર પડ્યો છે,
 ભડકાને પણ લપકો હોય અને રાખને પણ ડુવાંટી હોય/રોમાય હોય.
 ખીણમાં પડ્યો પાડવા ફે કેલો શબ્દ
 વાંસવનમાં સળજે છે,
 માટીના ફૂંડામાં લોહી સિંચ્યું છે એ ય ખરું
 પણ આટલો લગાવ શા માટે ?
 સચ કહું, એક પ્રકારકા અલગાવ મહલસ કરતી હ, વહ મી ક્યો ?
 શાક લેતી વખતે ધ્યાન રાખું છું-
 દાંડી મારા તરફ નમે.
 પત્તાં વચ્ચે સંતાડીને રાખેલી સરસી સફુરે

દેશવટો દઈ શકીશ ?
 શોકચના સંતાનને ચાહી શકીશ ?
 શિલાલેખો પાસું બદલે પણુ ખરા,
 વાવનું લીલુંકાચ પાણી મેદાનોમાં વહે,
 વૃક્ષોના કાનમાં કથુંક કહે.
 કાલે કવિતા લખુ પણુ ખરી.
 અત્યારે તો જિભાં છે જંગલો અડાખીડ.
 ભરચક શેરીમાંથી પસાર થતી રથયાત્રાને
 જાગી મેડીએ ચડીને જોઈ છું.
 આગળી જવા દો પગથિયાંઓને
 પછી હું અશ્વત્થની જેમ કૃષ્ણ-કથા કહીશ.
 હજુ તો મને સૂતક લાગે છે,
 હું શેહમાં આવી જઈ છું,
 નણુદને મારો નવો સાડલો પહેરવાની ના પાડી શકતી નથી,
 સસરાની આડે ઊતરતી નથી અને સાસુની સામે ખોલતી નથી.
 સોનાઈઢાણીનો ભાર છે,
 શબ્દોને ક્યાં ધાર છે ?
 ફટકિયાં મોતી અંધારામાં પરોવું છું.
 ધબ્બ ધબ્બ ધબ્બ ધબ્બકારા સંભળાય છે,
 ધડિયાળના કાંટા પર લોહી ફટકું છે,
 દેડકા ચીરવાનું ડિસ્કેશન બોક્ષ મારા હાથમાં ધૂળ છે,
 એમોનિયાની તીવ્ર ગંધ મારા નાકમાં પ્રવેશે છે અને
 ફટ કરતું કને બારણું બંધ થાય છે...
 ચંદન તળાવડી મારા માટે અકબંધ છે.
 ચોખ્ખી વાત છે
 દિવાસ્વપ્નો વધારે જોઈ છું.
 અંધારા સામે ચરીસો ધરતી નથી,
 કારેલીને પીળાં ફૂલ આવશે તેની બારી ખોલી પ્રતીક્ષા કરું છું.
 એ રેશમી પીળો રંગ મારી હથેળીમાં આગળે છે અને
 નવી માટલીમાંથી ઝમતાં પાણીની જેમ

હું પીળું ઠંડુ વાતાવરણ બની બઠું છું.

હાથ, પગ, મોં વગરનો પીળો રંગ

ચપાકળીને ચૂટી લે છે-

ડેડ લેટર્સના બધ કવરમા હું મહેકુ છું.

આસ્ફાલ્ટની સડકો ક્રોસ કરતા શબ્દોને ધમકાવુ છું,

ગુલાબોરની ટેવે સડસડાટ ચઢી જતી ખિસમોહીને શાણી કહું છું,

ગુલાબી ઠંડુ વાતાવરણ બોમલળિયે ભરી

તાળાની ફૂંચી કેડે ભટકાવુ છું ને ભટકમટક ચાલું છું

મેં કહ્યું ને સલામતી ધારા હેડળ

હું કોઈની પણ ધરપકડ કરી શકુ છું !

કારેલીના પીળા ફૂલની વાત ચાલતી હતી. .

એમ તો મને પીળું ગુલાબ પણ ગમે છે-

વચ્ચે પાછી ગુલાબી ગુલાબની વાત કરી સઠું

રૂપારામ-

તેને નોકર કહેવો ગમતો નથી

કારણ આકાશ ભેજવાળું હોય ત્યારે જ

ઈલાયચીની સુગંધવાળો ચ્હાનો કપ

એ ટ્રિપોય પર મૂકી જતો

ચ્હાનો કપની ઉખા અને તેની આખોમા સામ્ય હતું ..

આ તો મારી ધારણા બાકી

રૂપારામને કયા છોડ કેટલો જીડો છે અને

કયા મૂળિયા આગળ પથ્થર આવીને અટક્યો છે

તેની સાથે શી નિસ્ખલ ?

એ કહેતો,

‘ મહનજી મૈ માપકો હરોજ ગુલાબ દેતા હું,

આપ હસે જુદેમે કયો નહોં સજાતી ! ’

ગુલાબી રંગ ઝમે છે, અડરઆઉન્ડમાથી

આખોમા ઝળઝળિયા આવે છે

લાન્ડેકટીલથી ઊંધ આવી જશે એમ માનેલું

પણ શબ્દો ચક્રોળે ચઢ્યા છે,

પેટમાં ચૂંથારો થાય છે,
 ચક્કર ખાઈને પડેલું મારું વાક્ય ડૉક્ટર તપાસે છે,
 મારા ડાબા-જમણા ખભે સ્પિરિટની તીવ્ર વાસ આવે છે,
 ખાવળિયાની બે સૂળ વચ્ચેથી હું સીધું નેહું છું :
 'રૂપારામ, એ સારી લગાવવાલી વાત સમજામેં નહીં આવી'
 'સીરિયસ કેસ છે...:

'ઝુકોઝના ખાટલા ચઢાવવા પડશે...'

'એડમીટ કરો જલદી...'

'કોઈ મને પૂછે છે, 'હું કોણ છું?'

જીડી જીડી ખીણમાં ઊભી છું

પડ્યા પડે છે : હું કોણ છું !

કોણ છું ?

છું ?

છું ?

છું !

પથરોના પથરો ગળાડે છે,

કૂમળા છોડ દટાય છે,

લીલ પરથી લપસાય છે વારંવાર :

રૂપારામ, અપનેકો એક કપ ચાવ પીલા દો

કમલવ્વકર, કજ્જક !

'કોણે ધાડ પાડી છે ?

હાડ ગળે છે :

હું કોણ છું ? કોણ છું ? છું ? છું ? છું ?

કોણ ? છું ? છું ? છું ?

એકશન...

રિએકશન...

ઇનેકશન...

કોણ ?

'હું ડૉક્ટર, પૂછ્યા વગર લાન્ડેક્ટીલ લેવી નહીં'

ફરી પાછી હું છતને ઓળખવા લાગી છું,

જે બારણાવાળી જગ્યા તે દરવાજો
 આ મારો મનગમતો વોલપીસ,
 કટપીસ ખરીદતા માણસોની લીડ સાથે
 મારે પણ કંઈક સબધ છે
 સોંગરે મશીન લેવાનું વિચારું છું.
 લાલ દોરાથી રૂફ કરવું છે-

લાલ ખાખોચિયાનું

ચાચિયાગીરી હું નહીં કરી શકું,
 કાસિદાસ અને ભવભૂતિથી અભિજૂત છું,
 સુદરમ્-ઉમાશ કરને સન્માનું છું,
 માનું છું એ ધવલશિખરોથી આકાશ જિતું નથી,
 બેડીઓ તોડી નાસી ગયેલા કેદીની નિંદા કરવાનું હું ક્યારે છોડીશ ?
 છોલાયેલા શબ્દના પ્રણમથી યત્ન કરે તો મને ગમે ?
 સમાધીન મારા શરીરમાં કોમળી બાઈને આત્મા પ્રવેશે તો
 હું પોળમાં પતાસા વહેતું ?
 રૂપારામ, તારા નિખાલસ પ્રશ્ન જોડેલા નિખાલસ જવાબ મારી પાસે નથી
 મારો ફોન પણ હું રીસિવ કરી શકતી નથી,
 ધબ્બ ઘંઘને મૂકી દઉં છું રીસિવર
 પૂજ્ય મોટાના મૌનમંદિરોમાં મારા પડધાઓ વેરણુછેરણુ પડયા છે
 કારેલીને કારેલા બેસી ગયા છે
 સાતસમ દર પારથી શબ્દે ઘોડો પલાડ્યો છે
 રૂપારામ, અપના કયા હોગા ?
 સબ ગોળા હો ગયા હૈ
 ફક્ત કમસરકર કડક ચાવ,
 સૂનતા હૈ ?

(બહેન વિતુ ગણનાનું આકાંક્ષા દુઃખ અવસાન યશુ તે પૂર્વે થોડા જ દિવસે તેમણે
 આ કવનના કવિલોક મારે થોડલી હતી - તારી)

હું માણુસ દલપત ચૌહાણ

હું માણુસ

લાઠી-પથ્થર-તેજનળ કેરો બદલ્ય બનીને

રઝળું-રઝળું-રઝળું ચારે પાસ.

ઓળ ખૂંપડાં-માણુસ કેરાં મુંડ મુંડનાં લઈ નિશાનો,

ઝીંકુ ધારિયા, લયરક, લયરક... ખમ્પાક ખમ્પાક...

શ્વાસ કપાયા - શ્વાસ ટૂંપાયા,

શ્વાસ લપાયા - શ્વાસ છુપાયા.

કચારેક દોકું;

છરી - ગુપ્તી - તલવાર બનીને,

અધખુલ્લાં નિશાન બનીને.

ચિતકારોની માળાઓ ગૂંથાયા કરતી - ચાલ્યા કરતી.

છેક છેવાડે દડતાં રહેતાં આંસુ !

ના રે એ તો લોહી દદડળું.

ના રે એ તો મોત થીજળું.

દૂર સુધી ધરખાયા કરતી ગીધો કેરી ચિચિયારીઓ...

ચિચિયારીમાં સળગે સૂરજ... લડલડ સળગે.

તો ય અંધારું ઘેર, અંધારું ઘેર.

(હા માનવતાનું જ સ્તો.)

લોહીના રંગે કાળે તડકે - ફટકા ફટે શ્વાસ.

લ્યો રે કોઈ લાશ વેચતો માણુસ તેની

લાશ લડે છે,

લાશ ખડે છે,

લાશ રડે છે.

લાશ વળી આ ખડખડ હસતી

ચીંધી આંગળી માણુસને.

માણુસ ક્યાં રે...? નથી માનવી.

માણુસ ક્યાં રે...? નથી માનવી.

અનામત - સલામત - ધર્મધન - દર્મદાંડનાં કુંડ ભરાણાં.

કમાય લાશે.

કમાય હાથ-પગ-હૃદય-કુંડમાં,

માનવ કેરોં મુ'ંડ કમાયોં,

ધર્મ નામ મળી માણસ કેરોં લોહી કમાયા

આ કોલાહલ બસ... કોલાહલ ..

લોહી... પથ્થર ~ આગ ~ તેજબ ~ ગ્રાળીનો ધધરાટ,

રાતને લૂટે.

ને હજીબ બનું ૩૦૩ લશ્કરની.

લશ્કર લઈને દોડે વાક ગામની.

કરબા-શહેર ~ શેરીની ગલી ગલીને દસડી બનું

માણસ નામે લાશ (સમયની)

ધરર...ર...ધરર...ર ધરરરર...

રસ્તા દોડે ટૂંક બની લશ્કરની

ધધરાટીમાં રહી દીવાલો સતત ધ્રુજતી ..સતત ધ્રુજતી.

માનવતાની કબર ઉપરે ..

અમકે સિલકમાં છે

‘કવિલોક’ના કેટલાક વિશેષાંકોની જૂજ નકલો જ સિલકમાં હોવાથી તત્કાળ મરાવી લેવી.

૧. રોબર્ટ ફ્રેન્ક વિશેષાંક	રૂ. ૨.૫૦	૫. આધુનિક કવિતા વિશેષાંક	રૂ. ૫.૦૦
૨. ૧૦૦મો વિશેષાંક	રૂ. ૨.૫૦	(કાવ્યસત્ર વિશેષાંક)	
૩. પંચમહાકાવ્ય વિશેષાંક	રૂ. ૧૫.૦૦	૬. ત્રણકાવ્ય વિશેષાંક	રૂ. ૧૫.૦૦
૪. શિશુકાવ્ય વિશેષાંક	રૂ. ૫.૦૦	૭. પ્રિયકાન્ત મણિયાર વિશેષાંક	રૂ. ૫.૦૦

રજિસ્ટર્ડ સુકપોસ્ટથી મંગાવનારે રૂ. ૩-૦૦ વધુ મોકલવા.

વ્યવસ્થાપક : ‘કવિલોક’, લાવણ, વિજયપાક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલાં નવાં દાન

૧. બલવંત કે. પારેખ ફાઉન્ડેશન, મુંબઈ	રૂ. ૩૦,૦૦૦-૦૦
૨. જીરાભાઈ દલસખરામ પરીખ	રૂ. ૩,૦૦૦-૦૦
૩. જયંત પારેખ, મુંબઈ	રૂ. ૫૦૦-૦૦

એ એકલી જ

ઉશનસુ

એ એકલી જ નિજ ખૂંપડી પાસ ઓટલે
મેડી હતી સહજ, નિત્યની ટેવ, એમ:
ઓછે જ વસ્ત્ર ધરતી નીકમાં ઝમોળી
પહાની, કશી પ્રથમ ઉદ્દભવી વીચિમાળમાં
જોવાયલી; નીકલતે અડી ભગી નીકળ્યા
કો વન્ય છોડ સરખી, જ્યહી પહેલી વારકાં
ફૂટ્યાં અભણ ફૂલ એ; શું શકું તલા કો ?
કે લ્યસી શી ? કર વડે મૃગ ખંજવાળતી;
એ ઓટલો. કંઠણ કાનનપહાણુ તોછડો;
કો ખાપ શું વહી જતું ઝરણું જ, નીક એ,
જ્યાં એ જુએ નિજનું પુષ્પિત બિંબ, યોગમે
સદર્શ વન્ય અપિલાઈલયો ભૂલી જૈ;
હું જોપ, બેઈ રહું: ધેન-ધરાની ડોકમાં
પંખાળતો લખડી ગોદડી પહાડીઓની.

*

ધર

વિપિન પરીખ

એક દિવસ તે કંઈ હતું :
'ચાલો, આપણે એક ધર બનાવીએ,
આપણા બે જણ માટે જ; નાનકડું, સુંદર
તમને ને મને મમે તેવું.'
એક ઈંટ તું લાવી હતી
એક ઈંટ હું પણ લાવ્યો હતો.
લોકો ખૂંચે છે :
'પહેલી કાંકરી ખરવાની શરૂઆત ક્યારથી થઈ ?
હીં તને પહેલો ધક્કો કોણે માર્યો ?'
તને યાદ છે ?

ગઝલ

સંજુવાળા

અશ્વમેધી અણુગમાની રક્તવર્ણી છાવણી
સાંજનો પર્યાય થઈને દુર્ગ સામે હણુહણી.
શ્વાસ હરદમ આપણા સંખંધ જેવો શુષ્ક ને
ફેફસાંમાં ટળવળે ભરચક હવાનો લાગણી.
એક અમથી દેવચકલી ચોટમાં આવી ચડી,
દાર સૌ ખૂલી ગયાં ને દોસ્ત તેં ચૂટી ખાણી.
ક્યાં કશો છે અર્થ એના વૈભવી હોવા વિશે,
હસ્તરેખા નોવડી જન્મોજનમની વાંઝણી.
હે વિષાદી દૈવ ! તમને આણુ છે અવસાદની,
બે ઘડી છલકે ભલે રંગો હ્રદયમાં ફાગણી.
તે હજુ પડધાય છે અંતઃસ્થલે ઘટના બની,
ઉપવતે ટહુકા સમી જે ગઝલ તેં ગણુગણી.

ગઝલ

મયંક આઝા

ભીતર કશુંક ખાણું, ત્યારે ગઝલ બને છે,
ભીતરને ક્યાંક હાણું, ત્યારે ગઝલ બને છે.
ક્યારેક મારી અંદર ભડતાં પતંગિયાને
પાપણુ ઉપર પલાણું, ત્યારે ગઝલ બને છે.
કાગળની હોડીઓમાં તરતાં મૂકલ સપનાં
ફૂળી જતાં નિહાણું ત્યારે ગઝલ બને છે.
ચપટી ભરીને મારા ખાલીપણાને દરિયા
કાગળ ઉપાર ઉઠાણું ત્યારે ગઝલ બને છે.
ક્યારેક હું જ મારાં પગલાંઓ શોધવાને
રસ્તાની રેત આણું ત્યારે ગઝલ બને છે.

મઝલ

સ્વ. હિમાંશુ જાની 'બાબુલ'

સાવ સૂની સ્થેજ ઝૂકી સાગણીની ડાળ પર,
પખીઓ કંઈક કરે છે દૂર બેઠા પાળ પર.
આ સઘન અધાર ટપકે તારવાઓ આભ પર;
કોણ અજવાળું ઉશે, મુજને મળી મારા વગર ?
અતરે અડક્યા કરે છે દૂના એ સૂમ્મા,
કોણ પડઘાડુ ઉશે મનમા અકળ તાગ વગર ?
સાવ સૂની સૂસવે છે જિંદગીના આ સફર,
આગિયા સમ કોણ ઝબકે મૌનના આકાશ પર ?
હું પ્રકાશિત થી નથી શકતો, સૂરજને છે ખબર;
કોના પડછાયા ફરે છે કોઈના હોવા વગર ?
કોઈના હોવા વિષે મારા ઉપર આ રહ્યું ઉપર
મુજળો ફરતા રહે છે જિંદગીની રેત પર.
આ તરંગિત તરખતર મનને નથી તેની ખબર :
* ક્યા ઉશે ? ક્યારેક મળશે ?-કોઈ મનનો રાહબર !

(આ રહ્યો મુજને મળ્યો મારા જ મનનો રાહબર !)

તક મળે પણ

શુભામઅખાસ 'નાશાદ'

વાતને વણસાવવાની તક મળે પણ,
શહેરને સળગાવવાની તક મળે પણ.
શબ્દને પણ રાજકારણ શીખવીને,
સાગણી પંખાણવાની તક મળે પણ
મૌન બેસે આ સમજદારોની વસ્તી,
અર્થને લંબાવવાની તક મળે પણ

આપના જેવી જ કે તરડાય અફવા,
બિંબને ઉકેલવાની તક મળે પણ
બંધ મુઠીમા ભરો કીચડ સમયનો,
હંસને ખરડાવવાની તક મળે પણ.
રક્તના બે છુંદ દો "નાશાદ" આજે,
સત્યને ફણગાવવાની તક મળે પણ.

જિંદગી ફિરોઝ કાઝી

જિંદગી મારી જ મુજથી એમ કંઈ બેધ્યાન થઈ,
 ઘેર આવું છું હું મારા, આજકલ મહેમાન થઈ.
 મૂળ તો ઇચ્છા હતી કે તટ સુધી છે પહોંચવું,
 થઈને મોજું ના, તો ચાલો પહોંચીએ તોફાન થઈ.
 જિંદગીને નો સમજવી હોય, તો ચે થાય શું ?
 થઈ અહીં જીવન મળે, તો ત્યાં વળી અવસાન થઈ.
 માનવીની સૌ વિકળતાનાં છે કારણ ફક્ત બે,
 ક્યાંક થઈ મંત્રેગ પ્રગટે. ક્યાંક એ ભગવાન થઈ.
 જિંદગીના સૌ પ્રસંગો કંઈ ને કંઈ તો જ્ઞાન દે,
 ક્યાંક એ સન્માન થઈ, તો ક્યાંક એ અપમાન થઈ.
 શી ખબર આ જિંદગીનો માર્ગ ક્યાં લઈ જાય છે ?
 પારણામાંથી ઉઠાવી, પાસના સ્મશાન થઈ.

રખારી જાય છે મનીષ પરમાર

એક ડયકારે ભરેલી સીમને હાંકી રખારી જાય છે !
 અંધકારોની પછેડી તારલે ટાંકી રખારી જાય છે !
 રોજ જંગલ એટલું ઘૂમે, ભરાતો પહાડ પગલાંથી સતત,
 સાંજ સુધી પહોંચવામાં કેટલું થાકી રખારી જાય છે !
 કેટલી આંખો બરાબર ગોઠવાતી બહાર પગરવ સાંસળી ?
 ને પ્રતીક્ષામાં બધાંને ક્યાં મૂકી બાકી રખારી જાય છે !
 કોઈ પગલું ખૂરવું કાંડા ઉપર છોડી, અને સ્થિતપ્રજ્ઞશો,
 આ નદી-ઝરણાં-તરસ-પથ્થર બધું તાકી રખારી જાય છે.
 આમ એની જિંદગી પથરાયલી પહાડો ઉપર, ઢોળાવમાં,
 ઘર તરફ એકેકે લીલા ઓરતા આંકી રખારી જાય છે.

ભરવરસાદમાં નીતા રાખેયા

મારામાં રહેલ બાળક
શોધે છે
ભરવરસાદમાં
હુમ્મક હુમ્મ હુમ્મક હુમ્મ થાવું ઝાંઝર.
મારી આસપાસ ભરાયેલાં
વરસાદનાં પાણીમાંથી
રસ્તો કરતા
મારાં પગ સાથે અથડાય છે
દી મલીનો છૂટો પગ,
દોકોરજીનું સિંહાસન,
તૂટેલા ઉજરાને ખૂણો,
પટ્ટુપટ્ટુ થતાં ઘરને ટેકવેલો સાકડાનો ચાંભસો,
ગોથાં ખાતું ગલૂડિયું.

મારામાં રહેલ બાળક
શોધે છે
ભરવરસાદમાં
દી મલીનું રજવાડી રૂપ,
પ્રસાદમાં મળતો પેડો,
ઉંબરે રાખેલી લણેટી,
રાજકુમારનો બદુઈ મહેલ
અને
ગલૂડિયાની માને.

હુમ્મક હુમ્મ હુમ્મક હુમ્મ થાવું ઝાંઝર
ભરવરસાદમાં
શોધે છે
મારામાં રહેલ બાળકને.

] કવિલોક બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૬

વર્મેન્ટનાં વન પ્રીતિ સેનગુપ્તા

જુઓ, પ્રસરતી રહી સિતિજ-રેખને ભાંગતી
પદ્મવલિ ચતુર્દિકે ગિરિ તણી, વળી સાવતી
ધન-ગગનને દને, હરિત રંગ આરંભને
કરે જગત મોખનું મુદિત ચિત્તને, નેત્રને.
અખાધિત સરોવરે પ્રયત્ન ભર્મિ જાગે રમે,
સુનીલ નલ ઝૂકતુ, પ્રખા સૂર્ય સંતાપતા,
અધીર નજી વાદળી જળ તણે અરીસે રમે,
સરે તરણિ હાસ્યથી, મલય નિત્ય ઉલ્લાસતો.
અરણ્ય વિચરે મૃગો ભય વિના, વહે જોપને
-રહે રણુજણી જનાં ઝરણુ લીલયા કાનને;
હવા સિમિત શાત ને મહન-ગીચ વીથી મહી
ચિરાગત સખી સખી અનિશ આવકારે અહી.
મનોહર, અગાધ ને સધન, ગાઢ છો આ વને-
રેલાં વચન પાળવાં, સમય અદ્ય વિશ્વામને.*

(વર્મેન્ટ - અમેરિકાન હિતર-ફૂલું એક રાખ્યું)

* રોબર્ટ ફ્રોસ્ટના 'રેડોર્પિંગ પાથ વુડ્સ...'ની અતિથ
પદ્ધિઓનો અનુવાદ.

મઝલ

હિંમત રોહડ

શબ્દને અડકતા ખારણું નીકળે,
એ ધર્મ સાથે જ ધર આપણું નીકળે.
હુ મને શોધવાં નીકળું છું ખધે,
બિંબમા તારું હોવાપણું નીકળે.
એ ઘડી આંસુઓ કેટલાંયે હતાં,
ને પછી આખમાંથી કણું નીકળે.

હાઈકું
સ્નેહરશ્મિ

૧

ASLEEP WE QUARRELLED...
AWAKE I SEE YOU
SINGING !

નીંદામાં લહે
હમ...જાગતે પાલે
ગાતે મેં તુજે ।
ભાંધમાં લડ્યાં
આપણે...નગી નેહ
ગાતી હું તને !

૨

MORNING : A PAIR OF DOVES
PLAYING HIDE-AND-SEEK
AMIDST FALLEN LEAVES.

ફાટે પત્તી' મેં
ચેલતે પેરવાં દો
આંસ-મિચૌની.
અરેલાં પળે
પરોઢે પારેવાં બે
રમે સંતાકડી.

૩

BEYOND THE HORIZON
SANK A SHIP...
SEA-LINE IS RESTORED.

ક્ષિતિજ પાર
હૂવા જહાજ...રેલા
ફિરસે જુઢી.
ક્ષિતિજ પાર
દૂપથું વહાણુ.... રેખા
ગઈ સંધ્યાઈ.

૪

AT THE BACK OF
ROYAL COUPLE'S PORTRAIT
A LIZARD CATCHING PREY !

રાજારાની કે
ચિત્ર પીઢે છિપકલી
કરે શિકાર ।
રાજારાણીની
છબી ઓથે ગરોળી
કરે શિકાર !

૫

O BIRDS!
THE SUN IS SETTING,
BID HIM A SILENT FAREWELL!

અરે પંક્તિયોં !
હૂવતા સૂર્ય ! દેના
મૌન વિદાઈ !

અરે પંખીડાં !
હૂએ છે ભાણુ ! દિયે
મૌને વિદાય !

૭

NOW THAT YOU ARE SINGING
PLEASE GO ON,
I'LL ENJOY IT FROM YONDER!

ગાને લગી તુ,
ગાતે રહના ! સુન
હુંગા વહાં સે !

ગાવા માંડયું તે,
ગાતી રે'જે ! માણીશ
હવે હું ત્યાંથી !

૬

SNATCHING FROM THE EARTH EVEREST IS UNDER MY FEET...
HER COLOURS, THE EVENING
VANISHES IN THE DARK.

લેકર રા
પૃથ્વીકે, સંધ્યા ગઈ
તમ મેં છિપ.

લઈને રંગ
પૃથ્વીના, નય સંધ્યા
તિમિરે છૂપી.

૮

WHERE MAY I
STEP NEXT?

એવરેસ્ટ તો
પગ તલે...કદમ
કહોં બનાકેં !

એવરેસ્ટ તો
પગ નીચે.... પગલાં
હવે ક્યાં પાડું ?

THEREFROM IT EMANATES
THEREIN IT LIVES,
IN IT IS ITS NIRVAN.

વહાં સે આયા,
હસી મેં રહે, વહીં
હસકા નિર્વાણ.

ત્યાંથી એ આવે,
તેમાં રહે, તે મહીં
એનું નિર્વાણ.

A MOON-LIT NIGHT,
A FRAGRANT NIGHT-FLOWER
SWELLS THE SWAN-SONG.

ચાંદની રાત,
રાતરાની, વહે છે
વાં હસગીત.

ચાંદની રાત,
રાતરાણી, ઘોળાય
ત્યાં હંસગીત.

(તાલેતરમાં પ્રકટ થનાર ત્રિભાષી હાઈકુસંગ્રહ
'સનરાઈઝ એન્ડ સ્નોપીક્સ'માંથી)

x x x

ઈશ્વર

મોહમ્મદ અલવી, અનુ. જયન્ત પરમાર

STAYING OVERNIGHT
IN THE INN, A TRAVELLER
DEPARTED UNKNOWN.

ધર્મશાળા મેં
રાત વિતા કે ગયા
પથી અજ્ઞાત.

ધર્મશાળામાં
રાત ગાળી પ્રવાસી
ગયો અબલ્કયો.

મને એનું દુઃખ છે
કે મેં તને
આજ સુધી કેમ ના ઓળખ્યો ?
ઈશ્વર ! હે ઈશ્વર !
હું સમજતો હતો કે તું
નિર્દય છે ને
મારા પર અત્યાચાર વરસાવે છે !
મને એ ખબર જ ન હતી -
કે તું પણ
દુઃખી છે !
એકલો છે !!

હું અને તું
એક જ આગમાં સળગી રહ્યા છીએ !!

(કવિતાસંગ્રહ 'આખરી દિનકી તલાશ'માંથી)

દેશનિષ્કાસિતનું પુનરાગમન

જ્યોત્સ્ને સેક્રેસ
અનુ, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

‘વૃદ્ધ મિત્ર, શું શોધી રહ્યા છો તમે ?
તમારા સ્વદેશથી સુદૂર
પરદેશમાં વર્ષો ગુળરી
વિદેશી આકાશ તળે ગ્રહણ કરેલ
પ્રતિમાઓ સાથે આત્મા છે તમે’
“હું શોધું છું મારો જૂનો ઉદ્યાન;
વૃક્ષો પહોંચે છે કેવળ મારી કબરે,
ટેકરીઓ દીસે છે અટારીઓ સમ નીચી;
કિંતુ હું જ્યારે હતો શિશુ
ત્યારે ત્યાં તુલુ પર
મહાન જાયા હેઠળ રમતો’તો
ને કલાકો સુધી ઢાળાવો પર
રોજ દોડી જતો’તો.”
‘મારા વૃદ્ધ મિત્ર, થોભો ધડી,
થોડી વારમાં ટેવાઈ જશો એ બધાથી તમે.
તમારા પરિચિત ટેકરીઓના રસ્તા પર
સાથે મળી આપણે આરોહણ કરીશું,
ને તળેટીનાં વૃક્ષોના ગુપ્તજ હેઠળ
સાથે મળીને આપણે કરીશું વિશ્રામ.
ધીમે ધીમે તમારી પાસે પાછા આવશે
તમારાં ઢાળાવો ને હવળ.’
“હું શોધું છું મારું જૂનું મકાન,
હિંચા ધટાદાર વૃક્ષથી જાયાચાદિ
હિંચી બારીઓવાળું મકાન,
અને શોધું છું પેલો પુરાણો સ્તંભ,
બહાસીતો સીમાસ્તંભ.

હું કેવી રીતે આવી ચઢ્યો આ કુટીરમાં ?
જીત તો છે મારા બધાથી ચે નીચી
અને ગમે તેટલું દૂર હું જોઈ
માણસોને જોઈ છું ઘૂંટેણિયે પડેલા,
તમે કહેશો કે તેઓ કરે છે બદગી.”
‘મારા વૃદ્ધ મિત્ર, તમે સાંભળી શકતા નથી મને ?
થોડી વારમાં ટેવાઈ જશો એ બધાથી તમે.
તમારી સન્મુખ આ રહું તમારું મકાન.
અને આ દાર પર જ હમણું ટોકોરા મારી
આવી ચડશે તમારા મિત્રો ને સ્વજનો
તમને હિમળાકાથી સત્કારવા.’
“તમારો સ્વર શા માટે છે દૂર-સુદૂર ?
તમારું મસ્તક થોડું ઊંચું કરો
જેથી હું મહી સમુદ્ર તમારા ઉચ્ચરિત શબ્દો;
કેમ કે જ્યારે તમે બોલો છો
ત્યારે દીસે છે નાના ને નાના થતા
બાળે તમે ખૂંપી રહ્યા હો જમીનમાં.”
‘મારા વૃદ્ધ મિત્ર, થોડો વિચાર કરો,
થોડી વારમાં ટેવાઈ જશો એ બધાથી તમે.
તમારી તીવ્ર શૃંગખનાએ તમારે માટે સજી છે
કાનૂનયુક્ત અસ્તિત્વવિહાણી ભૂમિ
મૃત્યુ ને માનવની પેલે પાર.’
“હવે કશું જ સંભળાવું નથી મને—
જ્વનિ પણ નહીં.
મારો આખરી મિત્ર પણ દુખ્યો અને ગયો.
કેવું વિચિત્ર છે એ, વખતોવખતનું
સહુ તરફનું આ સમયગીરકરણ:
હજારો દાતરડાં-વહતાં રશે
પસાર થાય છે અને કાપે છે અહીં.”
(‘The Return of the Exile’નો અનુવાદ)

- બૂલવા માટે શિશુ ય યતુ' પડે,
ને ખોળવા માટે ખોવાયુ' ય પડે-

આવો આવો, પૃથ્વીપાણીતેજનભવાયુ
નાનકડા હાથ કરી ઊંચા
કાલા કાલા બોલો બોલાવુ :
પકડો મારી આંગળીને
મારી આશાને - પાંગળીને
દેશે ભાવિ ભણી મારી પચલીને

હવે હું પુનઃશ શિશુ
તમારી સર્વોપરિ ધારક ધનની છયાને
ખોલો આબોહું, ખેલું
-કાયાને
સ્નેહશુદ્ધ થવા માટે લલે થોડું યતુ' પડે મેલું-
એ વિતા તો
મળે કચાંથી ગોકુલનું ગારલીધુ' ખારણું !
મળે કચાંથી વટપતપુટતણુ પારણું !

ગીત

નંદિતા અધ્યયુ'

વાંસળીની માંઘ અમે કૂંકચો પવન
એ તો ફૂલન બની છાયો ગર્જનમાં...
ધેલું ગોકુળ, બન્યું બહાવડું તે બરસાના,
કોઠ્યાં કદબ આખા વનમાં.. વાંસળીનીં
એક એક વીંધ થકી વહેતી સરવાણીઓથી
ગૂંથાતા સાવ નવા રાગ,
કેસરિયા સૂરોની મધમધતી ધારાએ
ખેલાયા લાખેણા ફાગ,
આપું આકાશ છાયું સાત સાત રંગે
તે એનો ઉમંગ મારા મનમાં.. વાંસળીનીં
ખીલ્યા તે ફૂલડામાં ગાતી સુગંધ,
એની રહેંકમાં ય લાગણીનો રંગ,
વાંસળીના સૂર જેમ વહી જાય એમ
કચાં ય દૂર દૂર વાંસળીની સંગ,
રમણે ચઢેલ આજ જન્મનાના નીર
એનો ઊછળે ઉલ્લાસ મારા તનમાં... વાંસળીનીં

સ્થિતિ

મદનકૃમાર અંજારિયા 'જ્ઞાપ્ય'

એક અપૂજ્ય શિવાલય-શા વીતકનો જીવું તબક્કો લઈને;
ઉડણુ-ખાટલીમાં ફસડાઈ પડ્યો રૂમાનો હુકો લઈને !
એક હતો હું-ની સાચુકલી દંતકથા સાંભળવી છે કે ?
જીવ્યો 'તો એવું' પૂછ્યાનો રુકો, અગાટ રુકો લઈને !
ખેસ ચીંથરેલાલ ઝરકશી બમા પહેરી, લાગો લેવા !
'હાય ! હવે શું કરવું !' - છત્યાદિ દહેવાના હકો લઈને !
'હું' ઉર્ફે હારેલ વિજેતા, જીવ્યો, જીપડ્યો ધૂઆંપૂઆં !
-મંથર ચાલે, નતમસ્તક ને ઉગામેલો મુકો લઈને !
જીવ્યોદ્ધાર ચયાની પીડા ખમી-ખમી ખડેર કરાંને !
દૂર એક શિલ્પી જોલો છે એક શિલ્પનો ભુકો લઈને !

મેઘાલોડે

વિનોદ અધ્યયુ'

'આપાદસ્ય પ્રથમ દિવસે'...

'વિરલ વિદિશા...'

'વ્યાકુલા વા સુપ્રીતિ... !'

મેઘની યાદ મહે'ટે,
કે' વીતેલાં શતકકણી એ પારથી મોર ગહે'ટે,
રેલાતો શો હૃદયહરતો લવ્ય ભીનો મલહાર !
સૂરે સૂરે સજીવન થતાં છુપત રમ્યો અપાર.
બંગે, બળે, નિજ ગતકથા !
શૈશવે-યૌવને ને માણેલી તે
મુગધરસિદ્ધા મૃષ્ટિ...
આને સહેને જોઁ બગી !...
પુનરપિ લહું પૂર્વ કેરી પ્રતીતિ.
'ક્ષિપ્રાવાતા...'

સંકેલાતા સમયની બને ઝાલરી...

શાન્ત રમ્ય...

સન્ધ્યાકાશે ઘતપટલનો નાદ...

જોડો... અગમ્ય... !

ધીરો ધીરો ગહનગલીરો મંદ કે હંદ બાળે !

જોરંલાતો ગગનભરતો મંદ્ર નિર્ધોષ ગાળે !

આપાદસ્ય પ્રથમ દિવસે...

વ્યોમે બોમે લહું પ્રસરતો નીતર્યો શો ઉન્નત !

રેલે લીનું ઉપર ભૂમિમાં યુષ્મ ઉત્કૃષ્ઠ હાસ !

એ ગઝલ

મનહર મોદી

ગયા વર્ષે હવે આવ્યા - અને આઘાત ચાલે છે,
સવારે કાણુ, બપોરે કેમ એવી વાત ચાલે છે ?
ઘણી વેળા મને થઈ જાય કે મારા ઉપર પડશે,
અચાનક આખમા જીગને કેવી રાત ચાલે છે !
અને તો એમને કહેજો કે ખુશ્ખો મ્યાનમા રાખે,
બગીચામા બધા ફૂલોની ઉમળા ઘાત ચાલે છે
શરાબી કેટલું લપડે તો સારુ લાગશે અહીંયા ?
સુરાલયની સભામા આજ આ પ ચાત ચાલે છે
હકીકતના બધા દરવાજા તાણુ શોધવા લાગ્યા,
કોઈ જિંદગી મધુ છે એનો પ્રત્યાઘાત ચાલે છે

સ્વપ્ન આખોમા અચાનક જિછળે,
આપણે બે - એની જાલક જિછળે
છે છલોછલ જામ તો ક્યા ખાત હૈ ?
જિંદગી બોનુ ને ભરચક જિછળે
મેં કરું 'પૂછવું' નથી ને તે જતા
એ કહે છે જોડે ધક ધક જિછળે
મોત શું છે ? જિંદગી શું ? પ્રેમ શું ?
કાચના દુકાનમાં અડળક જિછળે
જૂલ થઈ છે એમ બોલાઈ જતુ,
કોઈ જ્યારે મારી માફક જિછળે
છે સમય દરવાજો મારી રાતનો,
એમ હુ એવું ને દક દક જિછળે
આટલી સુંદર ગઝલ કોણે લખી ?
મારી અદર એક લાવક જિછળે

ક્યાં છે ?

ભરત વીહડા

તારા ભાવક શી રીતે મારા લાગ્યા છે ?
ગુલશીદસ પૂછે કે આનંદ બક્ષી ક્યા છે ?
ક્યા છે આખ મહી કોઈ મીતરેણુ સુખ પણ ?
આરે બાજુ કોરાકટ પરદા રાખ્યા છે
સખ્યાબધ ઘડિયાળો વચ્ચે બેઠેલા
ઘડિયાળોને પૂછી જુઓ, શું વાગ્યા છે ?
દરિયા સુધી વહી જતા આ જળને પૂછો,
ક્યારે ક્યારે તમને બે કાંડા વાગ્યા છે ?
શબરીએ ચાખ્યા છે સાચા ખોર હમેશા,
બોર રામજીએ કેવળ મીઠા ચાખ્યા છે

જિંદગી સતત

ભરત વીહડા

જિંદગી જઈ રહ્યા છે હજી પણ જિંદગી સતત
એક એવું ઘર છે જેની હજી પણ ન આવી છત
રસ્તા કદાચ ખોટી દિશામા જતો રહ્યો
આની શકે છે તેમ છતાં ત્યાંથી ક્યા પરત ?
ટીપે ટીપે બરફમા સમાવ્યું રહ્યું છે જળ
જળ ધીરે ધીરે ધીરે થતું જાય છે સખત
દુકાનમા મ મઈને ચાલી શકાય છે
આવી ન પ્રેમમા જ કદી ઓટ કે અજાત
મનમા અનેક વાર મીટાવી દીધું જાયત
એના જ અશરૂ મરી જાઉં હુ ફક્ત

એ જ મને સૂઝેલો સ્વધર્મ

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

૧

આજે કશો તૂટે છે.

ઘેરાઈ છું હું બે તટેથી !

આ તે કેવી તાણ !

તલ તે તણાવું જાય !...

હોડી એક આવી,

ધુમ્મસતો હોઈ એમ, મારામાંથી સોંસરી પસાર થાય...

હલેસાંને હાલવું કબૂલ નથી,

વળવું સુકાનને કબૂલ નથી !

ભિગતો સૂરજ,

મારાં પોપચાંના ભારથી દબાય,

ચઢતો દિવસ,

મારી છાયા તળે કેટલો ભીંસાય !...

મારી સામે આજ મારી હસ્તીવું તોફાન તંગ જામે;

ખાલી મારા હાથ,

ક્યાંય કિનારો ના પામે !

કેટલો ઓથાર આજ મારામાં ચિહ્નાર !

સ્વપ્નોને ય આગિયાની જેમ જરા

ઝબૂકી લેવાની અહીં મોકળાશ નહીં !

સૂરને ય રાગે કોઈ

વળવાની-ઢળવાની નમણાશ નહીં !

મૌનના આઘાત જેમ બધું અહીં શાંત !

માટીના જે પગ, તે ય માટીમાં જ ઠર્યા !

તૂટેલાં આકાશ જેઈ ખગ પાછાં વળ્યાં !

લય કશે ભડે આજ બંધિયાર મને !

ભડે ભડે એ જ મને દમે !

શ કા કાક પગની પાનિમાથી પ્રવેશી,
 નસે નસે વિષ કથું દમે !
 અવાજની ધાર મારી કેટલી કહેર !
 કોને મારો મત્સ્યવેધ કરવાનો તોર !
 ટીપે ટીપે કોઈ મને ટપ ટપ ટોચે
 કોઈ મારી માટીને મારામા રહી કાચે !

ક્ષણેક્ષણ ખરવાનું ચાલે - નિરૂપાય !
 મૂગા મૂગા ડૂબવાનું ચાલે - નિસહાય !
 હું તો રો લાચાર બની હેરી રહું
 મારે નહીં વશ, ઝોપી મારી વક્ર ગતિ !
 હું તો રહું ચોક્કા અરે, મારામાથી જાગેલી તે
 આવી રે ઉદ્ધ કપાથી રતિ ? !
 મારો પિંડ દેશકાળે ખેચાતો ખૂદાય !
 વલોવાતી માગી મારી,
 વલોવાતું મન,
 નિસાર એક કિયાનુચે કેટલું વજન !

૨

કોઈ મને અદરથી ચેતવે સતત

“લાગ, પાછો હડ !

અળણી આ ધરતીમા

ભરતો ના કા

પથ્યરોમા હળ તાડું તૂની જશે,
 સાવ લીડું દોરકું છે છૂટી જશે
 તારે આમ ચોક્કમમા ઢળવાનું હોય નહીં,
 ચાર ચાસ વચ્ચે તારે શૂમવાનું હોય નહીં
 દેખ, એ ક્ષિતિજ પાર,
 ભડ, એ આકાશ પાર,
 પાયા લાલે હોય તારા માટી મહીં,
 ચાર માત્ર ભીતો આડે સ્વર્ગ તારું હોય નહીં

મૂળ ભલે માટીમાં તું નાખે,
માટી ઓઢી પોઢવાનું હોય નહીં તારે.

વ્યોમ તારી ઘટા માટે મૂરે
ઊઠે, તારી ડાળીઓ પ્રસાર.
આવવા દે પાન, ફૂલ, ફળ,
ખેસવા દે પંખીને સકળ,
ટહુકવા દે, ઊડવા દે,
ખેસવા દે હરેખીની સાથે તારા મનને તું.

નાખ, ઊડાં મૂળ,
રાખ તારા થડને ટટાર,
ફૂલ આવે ત્યારે નહીં રહેતો ખેદરકાર !
તારે ઘણી પાનખરો ટકવાનું છે.
ઘણું ઘણું ખેરવીને ખીલવાનું છે.
તને મળ્યો ઘટ,
તારો ઘાટ ક્યાંક હશે;
ઊઠ શોધ, ઘટને તું છલકાવ રસે,
તારામાં તો આંખ,
ક્યાંક તારી તૃપા હારે એવું થે કે પેય હશે.

ક્યાંથી આવે રસ તારો ?
કેમ બધે વ્યાપે ?

ખુદ્દી આંખે ખોળ,
ખોળ ઊઠે બંધ આંખે.
રસનો પ્રકાશ ક્યાંથી અનાયાસ સ્ફુરે ?

રસ દેખ, રમ્ય આંખે
જલને ઉત્તર કશો ઝંખે !
બંધ હોઠે, માધુર્યના ભાવે કશો
મરક મરક થતો તમે !

ક્યાંક કો સંકલ્પદઢ ગતે એનો જંદ,
ક્યાંક કોઈ સ્નેહગૂઢ સ્પર્શે એનો સ્પંદ !
ક્યાંક કોઈ તાબ પછું લીલાજમ લાવણ્યે એ સ્તવે !
એ જ પેલો રસ કોઈ વાદળીની છાયામાંથી ચૂપચાપ દ્રવે.

કયાંક કોઈ અદિશૂંચ ગૌરવે એ જોડે,
 કયાંક કોઈ પાષાણી તળેથી એની સરવાણી છૂટે.
 એ જ રસ એકાંતે શો પ્રતીક્ષાપ્રદીપે સ્થિર હસે
 ઇન્દ્રિયોના ગોખે ગોખે એની આભા રૂપ કશા રસે !
 ખંખેરી નિરાશા,
 ખોલીને પંખાળી આશા;
 સમાહિત ચિત્તે,
 સ્પષ્ટિને પ્રકાશ તને થાય છે પ્રત્યક્ષ કઈ રીતે ?
 - પામ સમસ્ત સવિતે "

૩

જોડે એક સંચરતી સ્મૃતિ મહોં,
 રતેહભીની સ્વચ્છ એક કૃતિ મહોં,
 અલ્પધારી મર્મભિદ્ધ ચમત્કૃતિ મહોં,
 સૂક્ષ્મતમ સ્પંદે,
 નિચૂદતમ છંદે,
 સ્વર એક ચેતી જોડે સંયોજે ધૂ ટાતો,
 વિપ્રયોગે શુદ્ધતમ થાતો !
 ખેંચી રહે અગાત અનુરાગે
 મને મારી જટાભળ તમે
 કોઈ સાનુકૂળ વળે ને વમળે !
 હું તો એક શબ્દ,
 જ્યાંથી જોડે રસ-પવન !
 હું તો એક ધર,
 જેની ઈંદે ઈંદે છૂપેલી આકાશકણી
 છોડ, ભાઈ, ધર.
 છતી પાખે આભ સામે બેસી રહેશે દિનભર ?
 હાય જોડી બેસવાનું હોય તારે ?
 ટુકડાએ ટકવાનું હોય તારે ?
 ભલે તારી ઈંદેઈ ટ જીતરી આ જગ,

ખરડ તારું બધું, ભલે તૂટીકૂટી જાય,
 ભલે તારા પિરામિડો બેસી પડે,
 હાથપગ સંકટાડીને,
 આખકાન કરી બંધ,
 ભીડમા બનીને ભોંડ,
 છતં શબ્દે વાચાહીન જીવ્યું કેમ જાય ?
 સાથે કોઈ રહે કે ના રહે,
 ચીલાઓમા ચાલવાનું નથી;
 ટેકા કોઈ આપ કે ના આપે,
 સરેયું સંભાળવાનું નથી.
 ભલે હોય રૂપાળા-રંગીન
 મને લાગી દેતારા ના વેડાશે પટલ.
 મારે મારા સંચ ખોલી દેવાના છે,
 મારે મારા ભેદ પામી લેવાના છે,
 મારે મારો ટાળવાને ભેજ,
 કેટલાંમે તાપ-ઝાળ સ્હેવાતાં છે.
 મારે મારી માટીમા જ વાવવી કલમ,
 ભલે મારી માટી આ ઉપરતળે
 કરવાની થાય !

આપણે તો ખારાં જળ મીઠાં કેમ થાય,
 એના કીમિયાઓ કળેકળે પામવા છે.
 ભલે મારું બધું ચે તણાય;
 મારે બહેતાં બહેતાં,
 ખોતાં ખોતાં,
 મૂળથી તે ફળ લગી.

રસનું જે ચાલતું તોફાન;
 એતો પામી લઈ મર્મ
 ખૂલવું છે શબ્દે શબ્દે,
 મૌને મૌને,
 એ જ મારું કર્મ
 એ જ મને સૂઝેલો સ્વધર્મ.

સ્વરૂપાંતર વિનાદ ગાંધી

તળિયું ઝાટકમૂટ કે વાતો ખલાસ થઈ !
 ગઈ, પાનખર ગઈ કે રાતો પલાશ થઈ !

નીંદર રાત્રું ફૂલ
 કે આંખે ભીંગી ગયું,

દખખણ રૂબરૂ તેજ
 પૂરવમાં પૂગી ગયું,

અંતર બિદલ્યાં ફર કે ભતો ખલાસ થઈ !
 વહી ગયો અંધાર કે રાતો ઉભશ થઈ !

પ્રભાત પીળું પાન
 કે એ તો પાકટ થયું,

અને આગબુનું ભાન

કે હોવું નાટક થયું,
 દુનિયાદારી ગઈ, દિવાલો ઉઘાસ થઈ !
 ફૂલમાંથી ખરી ગઈ, પાંખડી સુવાસ થઈ !

પાનખરની એક

ઉશનસ
 (ગઝલ)

વાલી વસંત હતી રક્તિત આંગણમાં,
 પાખ્યા પરંતુ પીળી પાનખર પાંદડામાં;
 ચોંટી તળે ચરણને પ્રસરી બધે એ,
 જે ખોરડે અહીંથી ત્યાં, હર ચોરડામાં;

એ જે ખરે ક્ષણક્ષણે, અહ, એહ જે ખરે
 આવે - હું હોળું શિર તો - હળ કાંસકામાં !

આ પાનવું ખરવું ભેયું ન જાય આમ,
 હું પલ્કું તો કંઈ ભરાય જ પોપચામાં.

ભે એ ખર્ચા જ કરશે અવિરામ આમ
 તો શું બચે ? વિટપ-ફૂંખ-થડે-કશામાં ?

હા, આંખ તો પરણ્યાદર ઓઠી સૂશે;
 કણે પરંતુ ખનિ ખરૂંખરૂં શાળું શામાં ?

૦૦

સાન કરી સનકારી

ભરત ખાંક

સાન કરી સનકારી, ઝોરા આવ્યા,
ને મને ફકડી લીધી ને કહ્યું, “વહુ ..”
આગળ શું કીધું ઈ બોલ્યું ન જાય
મૂઈ કેવી રીતે હું તને કહું ?

ખોટકહું ખોટકહું ઘરઘર રમતાંતાં
પછી સાચકહું સાચકહું પૈશ્યાં,
ખોટું ને સાચું સંધુ ય જામાં ઝોરીને
કરવાતાં જીવતરનાં દૈણાં.

ઈ કાળજની ધંટીને અધવચ થંભાવી દિધે એવું ઈ બોલ્યા, “બસ બહુ..”
આગળ શું કીધું ઈ બોલ્યું ન જાય મૂઈ કેવી રીતે હું તને કહું ?

વાસા બે વાસાનાં આપણાં જણેલાંનાં
સાંભરે છ હોઠ અને પગ ?
એવા રેણુભડા વ્હાણામાં રૂંવેરૂંવે
હીવા પેટાય ટગમગ.

એમ નજરુંના કંઠુથી સ્નેહ પૂર્યા ને પછી હેતથી પૂછ્યું કે, “હાઈ ?”
આગળ શું કીધું ઈ બોલ્યું ન જાય મૂઈ કેવી રીતે હું તને કહું ?

તું ય ભૂડી રાંછ અલી જોઈને નનામી મારી
રાંતું છો ગામલોક આળે,
આપખાને એવારે કીધી રળિયાત મુને
વ્હાલે આવીને મારે કાળે.

વ્હાલાને સથવારે મૂંગારો શોભે સઈ કેમ કરી સમજાવી જઈ ?
આગળ શું પૂછય મા, તારું સંધુ ય થાવ એટલી આશી હું તને દઈ.

ગંભીર ને આતુર મુદ્રાની કવિતા

જયન્ત પાઠક

જયાબહેન એમના એક કાવ્યમાં કહે છે :

‘કવિતા લખવી એટલે

નીકળી જવું બારાખડીની બહાર...’

વાત ખરી છે; કવિતા છેવટે તો બારાખડીની બહાર નીકળી જઈને જ એની સત્તાની સામિતી આપે છે; પણ જયાબહેન સાચી સમજદારીથી અહીં સૂચવે છે તેમ કવિતા લખવાની હોય છે. એ બારાખડીમાં ને બારાખડી દ્વારા જ બારાખડીને અતિક્રમે છે ને વ્યંજનના વિશાળ પ્રદેશમાં વિહરે છે. શાસ્ત્રની રીતે કહીએ તો કવિતા ભાષાથી ભાષાની સરહદો ઓળંગી જાય છે, ભાષાવિશ્વને વ્યાપીને એની દશાગ્રહ ઊધ્વતાની પ્રતીતિ આપે છે. આકાશમાં તારાઓની ચુપકાદીમાં ભલે ધ્વનિનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય, કવિતાની ચુપકાદી તો ધ્વનિસભર જ હોય. હા, આ ધ્વનિ અવાજ ના બની જાય, ઘોંઘાટ ના બની જાય તેની સાવચેતી કવિએ રાખવાની છે, રાખવાની જ છે. કવિતા બહુ બોલકા ના હોય, ઓછાબોલી હોય. ‘કાન્તાસંમિતતયોપદેશયુજે’ના પ્રયોજનને લક્ષ્યમાં ધરાવીને કહીએ તો કવિની વાણીમાં કાન્તાની વાણી જેવો સૌન્દર્યમાધુર્યગર્ભ ધ્વનિસંદેશ કે સંદેશધ્વનિ હોય.

‘આકાશમાં તારાઓ ચુપ છે’ જયાબહેનનો ત્રીજો ટચુકડો કાવ્યસંગ્રહ છે; ટચુકડો તે માત્ર કાવ્ય-કૃતિઓની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ નહીં, કાવ્યકૃતિઓના કદની દૃષ્ટિએ પણ. એમના સંગ્રહમાંનાં ૫૦-૫૮

કાવ્યોમાંનાં મોટા ભાગનાં કાવ્યો એક જ પાનામાં સમાઈ રહે છે. પણ આ તો એમના સ્થૂલ કદની વાત થઈ; બાકી તો એમાંનાં કેટલાંક કાગળની બહાર નીકળીને ભાવકના ચિત્તમાં દૂર દૂર સુધી વિહરે-વિસ્તરે છે. કવિતાએ જયાબહેનને વચન આપ્યું છે :

‘શિશુની આંખે ને મુગધાના હૃદયે ને માતાની મમતાથી વિશ્વભરને નીરખ્યા કર

હું તારી જ છું.’ (પૃ. ૫)

જયાબહેન આ સંગ્રહની કૃતિઓમાં કવિતાએ મૂકેલી શરતનું પાલન કરવા મથ્યાં છે; એમણે વિશ્વને શિશુની આંખે, મુગધાના હૃદયે ને માતાની મમતાથી જોવાનો ઉપક્રમ સ્વીકાર્યો છે ને એમ કવિતાને પોતાની કરવા નિષ્કાભરી મથામણ કરી છે.

કાંઈ જય.બહેનની કવિતાના ભાવવિશ્વ સંપંધમાં પૂછે તો કહેવાય કે ઊંડી વ્યથા ને હતાશાની લાગણી એમની કવિતાને વાતાવરણની જેમ વીંટળાઈને રહેલ છે. આ વ્યથા ને હતાશાના મૂળમાં જીવન અને જગતની રચના તેમ પ્રવર્તનમાં રહેલી કેટલાંક વિષમ તત્ત્વો ને તેમાંથી નીપજતા સ્વાનુભવો છે. જયાબહેનના જ શબ્દો અન્ય સંદર્ભમાં પ્રયોજીને કહીએ તો આપણા બધાની ‘બિડાયેલી પાંખમાં છુપાયેલી ઊડાઊડ’ માટે આકાશ નાનકડું હોય છે કે પછી હોતું જ નથી. આપણા નાનકડા અસ્તિત્વનાં બારણાં બહુધા બંધાઈ રહે છે ને આપણે મનગમતા એકાન્તને બદલે એકલતામાં, એકલવાયાપણામાં ચૂરતાં રહીએ છીએ. વળી, આપણે આપણામાં એવા તો

બધાઈ ગયા, છીએ કે બહારના વિશાળ વિશ્વમાં
ઘટતી ઘટનાઓ ને પ્રવર્તતાં પરિણામો પરત્વે મુક
ને બધિર બની ગયા છીએ. આ સંવેદનશીલતા
નગર સ્ફુર્તિનો દેન છે.

‘જેજને સુધી પથરાયેલા સમુદ્રની
અકાંઠ વિસ્તરેલા બરફીલા ધ્રુવપ્રદેશોનો
એકાન્ત-શાંતિ
-નો
મને
અનુભવ નથી
હું નગરનો માનવી.’ (૫. ૧૦)

‘ચકલીએ ઝીણીઝીણી આમથી ટકેરા મળ્યા
રમતિવાળ કન્યાએ ગીત ગાયું
બારણું બંધ રહ્યું.
ઝોકસેનો ઝોળાં સનન આવી
બારણું બંધ રહ્યું.’ (૫. ૧૧)

હવિને-ને એમ તો સૂદમ ઉત્કટ સંવેદનશીલતા
ધરાવતી હરકોઈ વ્યક્તિને-એકલતા સાથે, અજાણ
સાથે લેણદેણી રહી છે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે તેમ એ
‘દેવતાર દાન’ હોય કે પછી શાપ હોય, પણ
કવિના કાગ્યમાં આવી એકલતા વેદારવાનું, આવો
અજાણો વેદવાનું લખાયેલું છે. એને ‘નિલ ભર-
રણ’માં જીવવાનું હોય છે. જીવનના બાહ્ય બ્યવહારોમાં
વ્યસ્ત વ્યક્તિના આંતરજીવનને, એની સંવેદનશીલતાએ
એને આપેલી વિષાદી એકલતાને બ્રવાજોળખવાની
કોઈને પડી નથી. સૌ બાહ્ય જીવનની સારી-માઠી
ઘટનાઓ પરત્વે જિજ્ઞાસા રેવે છે ને પ્રતિભાવો

આપે છે, પણ એમાં કદાચ સાચા જીવનની કે
જીવનની સાચી ઝોળાખ ને સહ-અનુભૂતિ નથી.

‘મારી કવિતાને કોઈ વખાણે છે, કોઈ વખેરે છે
મારાં આવક-ખર્ચ વિશે કોઈક જિજ્ઞાસા રાખે છે
મને કોઈ પ્રેમ કરે છે, કોઈ ધિક્કારે છે
મારાં નિદ્રાહીન રાત્રિઓની કોઈને જાણ નથી
મારી એકલતાની કોઈને જાણ નથી.’ (૫. ૧૩)

જ્યામહેનની આવી વિષાદી હતાશ મનોદશાની ને
મિથ્યાત્વની સંવેદનાની છબી એમનાં ‘પચાસ પચાસ
વર્ષોથી મેં સંચિત કર્યાં છે’ અને ‘સાંજે મારી
ખારીમાંથી તડો રેલાય છે’ એ બે કૃતિઓમાં સ્પષ્ટ
ને હિયારદાર રેખાઓમાં અંકિત થઈ છે. સમયનાં
પ્રવાહમાં આપણી આગળ ધણુંબધું આવે છે, ધણું-
બધું એકદુરં યાય છે ને જીવનમાં ઉમેરાય છે; પણ
આ ઉમેરો તે માત્ર વૃદ્ધિ છે, સમૃદ્ધિ નથી. ખરેખર
તો સમયમાં આપણે કમઠઃ ધસાતા, વિસર્જિત થતા
હોઈએ છીએ, રિક્ત થતા હોઈએ છીએ. કવિએ
દેખીની રફૂટ સમરતામાં રહેલી કૂટ રિક્તતાને પ્રગટ
કરી આપી છે ;

‘હજી એ હું એમાં
ઉમેરો કરતી જઈ છું
અને ખાલી થતી જઈ છું’ (૫. ૧૮)

સાંજ પડતાં ખારીમાંથી રેવાતો તડો મ્હાન થતો
જાય છે ને અધારું જીતરવા લાગે છે. વરસાદ
કપરથી તડો ધીમે ધીમે સરતો જાય છે ને તેવું
સ્થાન અધકાર લેતો આવે છે. આ રોજિંદી બાજ
ઘટનામાં કવિએતનાને આપ્યું અસ્તિત્વ અધારોમાં
બોજ હેઠળ દટાવું અનુભવાય છે. જ્યામહેનનો
કાવ્યમાં સામાન્ય વસ્તુઓ ને વીતરોનો વિનયોગ

જીવન-વૈકલ્યની અનુભૂતિને તીવ્રતા ને અર્મસ્પર્શિતા
આપે છે :

‘પેપર-વેષ્ટ નીચેથી પણ તરફો સરી જાય છે
ને
પછી
ધીરે ધીરે ધીરે
કેવળ અંધારું
અંધારાના પેપર-વેષ્ટ નીચે
...આખી જિંદગી’ (પૃ. ૨૧)

સધુ જીવનની નાનીમોટી સિદ્ધિ-રિદ્ધિમાં બદલ
આપણે એને જાળવવાના મરજિયા પ્રયાસો કરીએ
છીએ ત્યારે એમાં જે જીવનની બહાર છે, આરાધ્ય
છે તે પ્રાપ્તવ્ય છે તેની અવગણના-અવહેલના થઈ
જાય છે. અસ્તિત્વની કાઈ ધન્ય ક્ષણે આવી દશાનું
સહન જગતાં આપણે આપણું બધું છોડીને, આપણું
સધુત્વ છોડીને બૂઠત અને મહત્તને પામવા તત્પર
કિયઈએ છીએ. આનું સમર્પણ જીવનને કૃતાર્થતાથી,
ધન્યતાથી ભરી દે છે. આપણાથી મહા, વિશાળ ને
ઉદાર એવા તરવને શરણે જઈને જ આપણી સધુતા
શ્રેણી શકાય, આપણામાંથી નીકળીને જ એને પામી
શકાય. જ્યાંબહેન કહે છે :

‘હો, આ અર્પી’ લીધાં
કન્ય-કુંડળ,
આવો હવે.

.....

કરશે ના વાર
વીતી જશે ક્ષણ
ને હું
મારામાં જ
ફરી બંધ.’ (પૃ. ૫૮)

જ્યાંબહેન એમનાં સંવેદનની અસિલ્ચકિત માટે,
અનુભૂતિને આકૃત કરવા માટે અછાંદસનું માધ્યમ
પસંદ કર્યું છે ને એમાં એમને ઠીક ઠીક સફળતા
પણ મળી છે. અછાંદસનાં લયસ્થાનો છે જ, ને
જ્યાંબહેન એમના પરત્વે સહાન પણ હશે જ. કલા-
કૃતિમાં મુક્તતા તે અતંત્રતા કે સ્વેચ્છતા નથી એની
પણ એમને જાણ હશે જ. ક્યારેક ગદ્યકાવ્યમાં ગદ્યની
લઢણમાં બોલતાં ‘કાવ્ય’ વેગળું રહી જાય, સામાન્ય
વિધાનોમાં સરી જવાય, કાવ્યને છટ એવા તંત્ર
તાર શિથિલ થતાં સૂરમાં મંદતા આવી જાય ને
સમગ્ર કાવ્ય એક સુબદ્ધ, સઘન રચના થવાને બદલે
વેરવિખેર ભાવ-વિચારનું વ્યંગ નિરૂપણ બની જાય.
આમાં અછાંદસના માધ્યમનો જ બધો દોષ છે
એવું સાવ ન પણ હોય. ક્યારેક ભાવને પૂરતો સેવ્યો
ન હોય, વિચારને પૂરો કરવા દીધો ન હોય એવું ય
હોય. કવિ માટે કાવ્યરચનામાં પ્રવેશનું સહેલું હશે
કદાચ, પણ એમાંથી હેમબેમ આરપાર નીકળી જવું
એટલું સહેલું નથી. ક્યારેક દર્શન-વર્ણનની વિશિષ્ટતા
કે વિશેષતાનો વિચાર કર્યા વગર સર્જનમાં પ્રવૃત્ત
થવાય ને સામાન્ય કૃતિ સર્જાય. ક્યારેક ભાવ-વિચારને
વ્યક્ત કરવાની તાલાવેલી કે ઉતાવળમાં એમની
માવજત કરવાનું રહી જાય ને આપણે કેવળ સંભાપણમાં
મુખરતાથી સરી પડીએ, ભાવવિચારને કાંતવાનું ને
ધ્વનિ પ્રગટાવવાનું વીસરી જઈએ. આમ તો જ્યાંબહેન
સ્વસ્થ ભૂમિવ્યક્તિનાં હિમાયતી છે, એને વિશે
સહાન ને સાવચેત પણ છે, છતાં અપવાદરૂપે એમાં
પ્રમાદ સેવાતો જોવા મળે. ‘મને ચહેરા જોવા ગમે
છે’ (પૃ. ૩૩)માં ‘બધા જ ચહેરા આમ તો
સરખા હોય છે’ એવા વિધાનમાં જ કશોક તર્કદોષ
રહેલો હોઈ આખું કાવ્ય વિરોધનો ઉઠાવ પામવાને

બદલે કેવળ સહેરાઓની વિવિધતાના વર્ણન જેવું થઈ જાય છે એવી જ રીતે પચાસમા પાના પરનું કાવ્ય પ્રકોપયુક્ત સલાષણ થઈને રહી જાય છે એના અંતનું 'તમે છો કેવળ સૌંદર્ય' ને વાસનાનું પાપાણુરૂપ' એવું કાવ્યયમકૃતિ વચ્ચેનું કોરૂ વિધાન કહે છે. બાવનમા પાના પરનું કાવ્ય પણ કરી ઉક્તિવંતતા વચ્ચેનું ને મુખર જની જાય છે

પણ આવું આવું તો કાવ્યસર્જનનું સાહસ આદરનાર સહુ કોઈના સવધમાં ઓછુ વધુ થાય

જયાબહેનની કાવ્યસૂઝ કાવ્યને સિદ્ધ કરવાની સર્વોચ્ચ એમને વહેલું મોઢું એવું બધું ટાળતા કરશે જ એમની કવિતાનો સ્વસ્થ અવાજ, એની ત્રશીર ને, આતુર મુદ્રા એને અભિમુખ થવા પ્રેરે છે એટલું તો ચોક્કસ તત્ત્વજ્ઞના પ્રથમ કાવ્યમાં જયાબહેન કહે છે. 'આખું હમીલી છે, આકાશ તરફ જોવાનું છોડતી નથી.' આપણે એમને કાવ્યાનંદ પામવાના ધોલલાલથી પ્રેરાઈને કહીશું કે તમારે આકાશ તરફ જોવાનું છોડવાનું નથી કેમ કે આકાશમાં તારાઓ ચૂપ નથી, ચમકે છે દેવલય પર્ય કાવ્યમાં

સાભાર સ્વીકાર

અખાનાં કાવ્યો : સપા રમણલાલ જોશી, પ્રકાશ આદર્શ પ્રકાશન, જુમ્મા મસ્જિદ સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૧, કાચુ પૂઠું, પૃ ૮૦, રૂ ૧૨-૫૦

હાલકે : (હસિત જયના ગીત ત્રણેયનું ચયન) સપા ત્રીય કણાક, કાચુ પૂઠું, પૃ ૬૨, રૂ ૧૦, પ્રાપ્તિસ્થાન શૂઝ કમ્પોનીઅન્સ, 'ઉપાકિરણ', રાવપુરા, વડોદરા-૩૬૦ ૦૦૧

હાવરા સ્ટેશનના રેલ્વેટ્રેકો પરથી : સુનીલ ત્રિવેદીપાધ્યાયના જાગી કાવ્યોનો જનુવાદ, અનુવાદક નલિની માડગાવકર, કાચુ પૂઠું, પૃ ૬૮, રૂ ૧૫, મુખ્ય વિકેતા નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

હાલસા : હરીશ ધીર્મનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, પ્રકાશ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૬, કાચુ પૂઠું, પૃ ૫૨, રૂ ૫

વાંસ થકી વહાવેલી : વીરુ પુરોહિતનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, વિતરક. ડૉ. ચિત્રામેન પુરોહિત, એલ-૭૫, મેઘાણીનગર, જૂનાગઢ ૩૬૨ ૦૦૧, કાચુ પૂઠું, પૃ ૮૮, રૂ ૮-૩૫

ઉરધબકાર : વિનય કવિ 'બદનામ'નો કાવ્યસંગ્રહ, પ્રકાશક પોતે જ, કાચુ પૂઠું, પૃ ૭૨, રૂ ૮-૦૦

અજનવી વસ્તીમાં : દિનકર શાહ 'જય'નો કાવ્યસંગ્રહ, વિકેતા ગૂજર્ એજન્સી, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧, પાકું પૂઠું, પૃ ૧૧૨, રૂ ૨૨

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

KAMAL ART PRINTERY

Commercial Printers and Box Manufacturers

38, Police Court Lane, Fort,
BOMBAY - 400 001

Phone : 267544

With Best Compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram JEWELBERIN BOMBAY
Phone . 267215

**MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.**

પોસ્ટ ઓફિસ ટાઈમ ડિપોઝિટ

૧૧% ૧૨%

પાંચ વર્ષની ડિપોઝિટ પર આકર્ષક વ્યાજ

હવે સુધારેલા વ્યાજના આકર્ષક દરો : (તા. ૧૦/૫/૧૯૮૧ થી અમલમાં)	
વર્ષ	દર
૧	૮ $\frac{1}{2}$ %
૨	૧૦%
૩	૧૦ $\frac{1}{2}$ %
૫	૧૧ $\frac{1}{2}$ %

- અર્ધવાર્ષિક ધોરણે વ્યાજની ગણતરી.
- અન્ય માન્ય જામીનગીરી સહિત આવકવસ ધારાની કલમ ૮૦-એલ હેઠળ રૂ. ૩,૦૦૦ સુધીનું વ્યાજ કરમુક્ત

ગાંધીજી
વાંચવાનું

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું અનુપમ

સંસ્થાપક

રાજેન્દ્ર શાહ

તંત્રી

ધીરુ ખરીખ

વસંત

૨૦૪૨

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૬ સળંગ અંક ૧૭૦ કિંમત અંક ૯૮

ઋતુકાવ્ય વિશેષાંક

કવિલોકનો જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૮૬ નો અંક દ્વિજ અંક ૧૦૦ મો હતો. કવિતાના ઋતુપત્રનો આ ૧૦૦ મો અંક પ્રકૃતિનાં ઋતુવિષયક કાવ્યોનો હતો. આ દળદાર અંકમાં આપણા મધ્યકાલથી અર્વાચીન કાળ સુધીનાં ચૂંટેલાં ઋતુકાવ્યો સંગૃહીત થશે. એ કેપરાંત 'કવિલોક' માટે નવાં મળેલાં ઋતુકાવ્યોમાંથી પણ પસંદગીનાં ઋતુકાવ્યો આપશે. આ સાથે 'ગુજરાતી કવિતામાં પ્રકૃતિ' એ વિષય પરનો અભ્યાસપૂર્ણ લેખ પણ જોડવામાં આવશે.

આપણે ત્યાં પ્રથમ વાર પ્રકટ થતો આ પ્રકારનો દળદાર ઋતુકાવ્ય વિશેષાંક 'કવિલોક'ના ગ્રાહકોને નિયત લવાજમમાં જ આપશે. આપે જો લવાજમ ના મોકલ્યું હોય તો રૂ. ૨૫-૦૦ વાર્ષિક લવાજમ તરત જ નીચેના સરનામે મોકલી આપશો. આજીવન લવાજમ રૂ. ૨૦૦-૦૦ છે. 'કવિલોક ટ્રસ્ટ'ને રૂ. ૫૦૦ કે તેથી વધુ રકમનું દાન આપનારને 'કવિલોક' દ્વિમાસિક ભેટ મોકલાય છે.

વ્યવસ્થાપક :

'કવિલોક', લાવણ્ય, વિજય પાદ,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

'કવિલોક'માં પ્રકટ થયેલાં કાવ્યો પૈકી શ્રેષ્ઠ કાવ્યને અપાત્ર

ખ. ક. ઠાકોર પારિતોષિક

૧૯૮૫

'મારી શેરી'

યજ્ઞેશ દવે

નિર્ણયકો

નિરંજન ભગત • નલિન રાવળ

લવાજમ વધાયું નથી

'કવિલોક'નું લવાજમ વધારવામાં આવ્યું નથી. આપનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય તો નવા વર્ષનું લવાજમ રૂ. ૨૫-૦૦ સત્વરે મોકલી આપશો. લવાજમ માટે બહારગામની ખેંદના ચેક સ્વીકારતા નથી.

કવિલોક પ્રકાશનો

પ્રત્યેક કાવ્યરસિકે અને અથાલથે વસાવવા જેવાં પ્રકાશનો

નવ્ય કવિ શ્રેણી

કવિલોક ટ્રસ્ટે નવ્ય કવિઓના કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કરવા નવ્ય કવિ શ્રેણી નો આરંભ કર્યો છે. આ શ્રેણીમાં નીચેના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો પ્રકટ થઈ ચકા છે

૧ પરતુ : વિનોદ જોશી ૨ પાઠ્યવ : જગદીશ વ્યાસ ૩ જળાની આંખે : યજ્ઞેશ દવે

પ્રત્યેક સંગ્રહ પર પૂખ્તો છે. નેચરલ શેઈડના ભારે કાચળ પર સ્વચ્છ સુધ્ધ મુદ્રણ અને મધ્યવર્તી દોરાસિદ્ધાઈવાળા આ આકર્ષક પ્રત્યેક સંગ્રહની કિંમત રૂપિયા સાત છે. પરતુ 'કવિલોક'ના ગ્રાહકને આ પ્રત્યેક સંગ્રહ માત્ર રૂપિયા પાંચમાં મળી શકશે. 'કવિલોક'ના તમારા વાર્ષિક સવાજમ (રૂ. ૨૫-૦૦) સાથે આ ત્રણ કાવ્યસંગ્રહોના રૂ. ૧૫-૦૦ ઉમેરીને મોકલી આપી આ યોજનાનો સવેળા લાભ મેળવી શેશે.

અન્ય પ્રકાશનો

- ૧ સાત મહાકાવ્યો : (વિશ્વના સાત શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યો પરના અભ્યાસીઓના વિસ્તૃત લેખો, એ કાવ્યોના આશિક અનુવાદો અને ચિત્રો સાથેનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૨૪-૦૦
૨. પૃથ્વીમહાકાવ્ય : (સ સ્કૃતના પાંચ મહાકાવ્યો પરના લેખો અને આશિક અનુવાદોનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૩૦-૦૦
- ૩ ગદ્યકાવ્ય : (ત્રણકાવ્ય પરના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો તેમજ ગુજરાતી, કેટલીક ભારતીય અને કેટલીક યુરોપીય ભાષાના ત્રણકાવ્યોનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૨૪-૦૦
- ૪ પ્રસંગસપ્તક : (રાજેન્દ્ર શાહના સાત સપ્તકકાવ્યોનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૧૫-૦૦
- ૫ આગિયા : (ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૧૫-૦૦
- ૬ નિરુદ્ધે : (રાજેન્દ્ર શાહના કાવ્યોનું ચયન) મૂલ્ય રૂ. ૭-૫૦
- ૭ અગાયવીસી : (ધીરુ પરીખનો છંદાસંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૮-૦૦

ઉપરના તમામ પ્રકાશનો નીચેના સરનામે મળી શકશે

અંથાગાર : રમુનિસિપલ માર્કેટ સામે, નવરમપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

સાહિત્યમિત્રાપ : ધર્મેન્દ્રસિંહજી કાલેજ સામે, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧

। ॐ વાહ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમાવિરાવિર્મ એવિ ।

માધ્યમ અને કથયિતવ્ય

હરેક કવિ પોતાની રીતે માધ્યમને પ્રયોજે છે એ મત સાથે બધા સંમત થશે. પણ પુરોગામી-આથી જુદી રીતે માધ્યમ પ્રયોજવા પાછળ કાઈ બીજું કારણ હોવું જોઈએ કે નહિ તેનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીશું ત્યારે આપણને સાગશે કે માધ્યમને પ્રયોજવાની અપૂર્વતાની સાથે કવિના કથયિતવ્યમાં પણ કાઈ વિશિષ્ટતા હોવી જોઈએ. માત્ર અલિપ્યકૃતિની નવીનતાથી કવિતાના ઇતિહાસમાં નોંધપાત્ર અર્પણો થતાં નથી. આ રીતે કથયિતવ્યની નવીનતા અથવા જગતને જોવાની જુદી દૃષ્ટિ અથવા વિશિષ્ટ દર્શન અને તેની સમાંતરે હકિતવૈચિત્ર્યને સાંકળીએ નહીં તો પ્રયોગ-જોરીનું વર્ચસ્વ બળે. બધા દોષોનું મૂળ આખરે તો નવીનતા પ્રત્યેની ઘેલછામાં જ રહ્યું હોય છે. એટલે જ એલિથટે કૃતિના મૂલ્યાંકનમાં નૈતિક, સાંસ્કૃતિક ધોરણોનો પણ સમાવેશ કર્યો હતો.

શિરીષ પંચાલ

(તાલેતરમાં પ્રકટ થયેલ પુસ્તક ‘કાવ્યવિવેચનની સમસ્યાઓ’માંથી)

અખાના છખાના પાઠ અને અર્થ-૧૨

શિવલાલ જસલપુર

(તથા અંકથી ચાલુ)

૬૪

જયમ અરૂપ અગ્નિ રહે ચક્રમક વિખે,
તે પ્રગટ થયા પછે સહુ લખે.
તે રૂપ ધરી બહુ પ્રાક્રમ કરે,
તે છુદ્ધવિલાસ સહુ કો આદરે.
પશુ પ્રગટયાને કાળની દધા,
અરૂપ અખા સદોદિત સદા, પડી

હિ અને સમા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.મા નીચી લીટીના ઉત્તરાર્ધમા “ (તે) છુદ્ધવિલાસ સહુકો ઓચરે” એવો પાઠ છે. હિ.એ સ તા ર અને ૬ નીચે “કો ઓચરે” એવા પાઠાન્તર નોધેન છે. જો કે સ તા ર (કો ૨૬૭)વાળી પ્રતમા ઓચરે” નહિ પશુ “આચરે” પાઠ છે.

હિ એ આટલા શબ્દાર્થ આપ્યા છે. “લખે - ઓળખે દધા - દુધા, પીડા.” સ.એ આટલા શબ્દાર્થ આપ્યા છે. “દધા - પીડા સદોદિત - સદા ઉદિત, હ મેશાં ઉદય પામેલ.” ત્રિ એ શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે આપ્યા છે “લખે - જોય, લક્ષ કરે, પ્રીછે. રૂપ કાઢયા પછી - પ્રગટ થયા પછી. પ્રાક્રમ - પરાક્રમ, મોટા કામ. રૂપાત્મક અગ્નિથી થતા કામ જોઈ લોકો તેને વખાણે છે અને તેનો આદર અને ઉપયોગ કરે છે પાઠાન્તર : આદરે, દધા - પીડા, ત્રાસ. પેદા થયું તેનો નાશ છે જ. અરૂપ - બ્રહ્મ, પરમાત્મા. સદોદિત - હ મેશ ઉદય પામેલું, ઉચ્ચ ને પ્રકુદ્ભવ.” જ્યારે ગદ્યાનુવાદ આવો કર્યો છે.

“ચક્રમકમા રૂપ કે તેજ વગરનો અગ્નિ રહેલો છે. (ચક્રમક ધસતા) તે અગ્નિ પ્રગટ થાય તે પછી જ સહુ તેને જુએ - ઓળખે છે. રૂપ કાઢયા પછી તે અગ્નિ પોતાની પ્રકાશક-દાહક શક્તિ પ્રગટ કરે છે અને સૌ કોઈ છુદ્ધવિલાસ દ્વારા તેને અગ્નિ કહે છે પણ પ્રગટ થઈને જે રૂપધારી બન્યું છે તેને કાળની પીડા છે (કાળજળે તેનો નાશ છે). અરૂપ પરમાત્મા તો હંમેશા ઉદય પામેલો (પ્રકુદ્ભવ - સર્વ વ્યાપી) છે (તે અવિનાશી છે, કાળબળથી પર છે)”

ત્રિ.નો ગદ્યાનુવાદ - ખાસ કરીને બીજી લીટીનો - છખાના વક્તવ્યને ન્યાય આપે એવો સુસંગત નથી. સદર્ભ જોતા અમિનું “રૂપ” સગુણ - સાકાર બ્રહ્મનું - ઈશ્વરનું અને “પ્રાક્રમ” તેના ઐશ્વર્યનું ઉપમાન (પ્રતિનિધાન) છે અર્થે આ ઐશ્વર્યને ‘છુદ્ધિવિલાસ’ (= છુદ્ધિનો નકામે વ્યાપાર) કહી તેનો વિરોધ કરવા માગે છે એ પણ ચોક્કસ છે.

આ સદર્ભમા ‘સહુ કો ઓચરે’, ‘સહુ કો આચરે’ અને ‘સહુ કો આદરે’નો અર્થ આ પ્રમાણે થાય :

(૧) એ છુદ્ધિવિલાસ છે એમ સહુ કોઈ કહે છે.

(૨) આવો છુદ્ધિવિલાસ સહુ કોઈ કરે છે.

(૩) આ છુદ્ધિવિલાસનો સહુ કોઈ આદર - સત્કાર કરે છે.

આમાંથી ‘આયરે’ પાઠ સ્વીકારીએ તો એનો અર્થ એવો થાય કે ‘સહુ ઠાઈ’-લોકો ઈશ્વરના સાકાર-સચ્ચુ રૂપનો વિરોધ કરે છે. જે લોકો આ પ્રકારનો વિરોધ કરતા હોય તો હપ્પાની ત્રીજી લીટીનું કશું પ્રયોજન ન રહે, અપ્પાને કશું કહેવાનું ન રહે. આમ, આ પાઠ હપ્પાના વક્તવ્ય સાથે સુસંગત નથી. ‘આયરે’ અને ‘આદરે’ એ બંને પાઠ અને તેના અર્થ અહીં બંધ બેસે છે, પરંતુ યુક્તિવિલાસ આચરનારા (શાસ્ત્રપુરાણો રચનારા) કરતાં યુક્તિવિલાસનો સત્કાર કરનારાની સંખ્યા વધારે છે. તેથી ‘આદરે’ પાઠ વધુ સ્વીકાર્ય ગણાય.

૬૫

અપ્પા એમ ધરી જે ધ્યાન,
આકૃષ્ટીએ જડશે સ્વસ્થાન.
ખીજ તે મનની શેયના,
અંતર જડાય ન દળે શેયના.
પરાપાર પ્રાણેશ્વર નાથ,
નહિ સમજે તે ઘસશે હાથ. ૫૮૦

ઉ. અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.માં પહેલી લીટીના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ ‘આકૃષ્ટીએ નીકળશે માન’ છે. ઉ.એ સંજ્ઞા ૨ અને ૩ નીચે ‘આકૃષ્ટીએ નીકળશે માન’ એવો પાઠાન્તર નોંધ્યો છે. કા. ૪૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬માં આ હપ્પો નથી.

ઉ.એ ‘શેયના’નો ‘લાલસા’ અને ‘શેયના’નો ‘શેય (પસ્તાવો; વિચાર કરવો તે)’ એવા અર્થ નોંધ્યા છે. સ.એ ‘સ્વસ્થાન’નો ‘પોતાનું સ્થાન’, ‘શેયના’નો ‘વિચાર, શેય’ અને ‘આંતર-જડાય’નો ‘અંતરનું જડાપણું’ એવા અર્થ નોંધ્યા છે. ત્રિ.એ ‘માન’નો ‘અહંકાર અભિમાન’ એવો

અર્થ આપ્યો છે અને ગદ્યાનુવાદ આ પ્રમાણે કર્યો છે: “અગાઉ કહ્યા મુજબ ધ્યાન ધરવું, તો (દેહ અને કર્તૃત્વનું) અભિમાન પોતાની મેળે જ નીકળી જશે. ખીજ કર્માદિની વાતો મનને ખુશ કરવા માટે છે, તે વધારી અંતરની જડતા અને શોક (કે ખોટા તુકડા કે તરંગ) દૂર નહિ થાય. પ્રાણેશ્વર પરમાત્મા પરા વાણીથી પણ પર છે, જે આ નહિ સમજે હાથ ધસતા-પસ્તાવો કરતા-રહેશે.” ગદ્યાનુવાદ કેટલુંક અપ્રસ્તુત છે. ‘ધરી જે ધ્યાન’, ‘શેયના અને ‘શેયના’ના અર્થ પણ ભ્રાંસર નથી. અનુક્રં ‘જોડો વિચાર કરી જે’, ‘લાલસા’ અને ‘વિચાર વિચારની અસ્થિરતા’ એવા અર્થ વધારે યોગ ગણાય.

પહેલી લીટીના ઉત્તરાર્ધના બે પાઠ છે. તેમાંનું પ્રથમ પાઠમાં ‘સ્વસ્થાન’નો અર્થ ‘સ્વત્’ સ્થાન એટલે કે ‘આત્માનું સ્થાન’ થાય, ‘પોતાનું સ્થાન’ નહિ. પરંતુ અપ્પાએ અગાઉના હપ્પા ૫૭૯મ ‘અંતર સીધીરને’ (=આત્માને) યોગબળવાનું કહેલું જ છે, તે જોતાં આ ‘સ્વસ્થાન’ પાઠથી પુનરુક્તિ થાય છે. તેને સ્થાને ખીજો પાઠ ‘આકૃષ્ટીએ નીકળશે માન’ સ્વીકારીએ, ‘માન’નો અર્થ ત્રિ.એ કર્યો છે એવો ‘અભિમાન’ નહિ પણ ‘માપ’ કરીએ તો આ ચરણનો આવો, વધુ સારો, અર્થ થાય: “આત્માનું માપ-તેનું સામર્થ્ય-કાઠી શકશે એટલે કે પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થશે.”

આ પંક્તિના પૂર્વાર્ધમાં ‘અપ્પા એમ ધરી જે ધ્યાન’ એમ વધુ પ્રયત્ન કરવાનું કહ્યું છે તેની સાથે પણ ફળની વધુ પ્રાપ્તિ સૂચવતો આ અર્થ વધુ બંધ બેસે છે.

ધન્વિય વણસે વણસે કાચ,
 રમે નહીં વાળ ધોળા થાય
 તો ય ત્વચ્ચં સુધી તે ઘાલે હાથ,
 અને પોતાનું ન રખાય આમ.
 ફેકટ ગાડા લોડીની પટે

આખા કોચ ન પાડે ભડચે પદ૨

જિભા ઉપર પ્રમાણે પાદ છે ત્રિમા ત્રીજી
 લીટીમા 'કોચ ન પાડે ભડચે'ને સ્થાને 'કોચ ન
 પાડે ભટે' પાદ છે સમા ફેકટ ગાડા લુટી પડ્યે'
 પાદ છે ઉચ્ચે સઠા ૧ નીચે 'ગાડા લુટી' અને
 સઠા ૨ અને ૬ નીચે 'ગાડા લોડીની' એવા
 પાડાન્તર નોંધ્યા છે ફા ૩૪૬, ૩૬૨ અને ૮૨૬મા
 આ છાપે નથી

ઉચ્ચે આટલા શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે
 "આમ-આમડી કાચ ગાડા- 'ગાડા' પાદ
 હશે ૧ લોડી દાસી ગુલામડી જુઓ પામતર ભડચે-
 ભડવાથી, બખવા-તપવા-થી 'સ' એ 'પડ્યે'નો
 જતા' અને ભડચે'નો 'ભડ-વાખવાણુ-પણ'
 એવા અર્થ આપ્યા છે ત્રિએ 'ગાડાલોડી'નો
 'માદગીને કારણે ચાલે નહીં એવો અશક્ત બળદ',
 પટે'નો 'પેટે, ની જેમ' અને 'ભડ નો' 'તિરસ્કાર,
 ફેટકાર એવા અર્થ આપ્યા છે અને ગયાનુવાદ
 આવો કર્યા છે "(ધડપણુ આવે ત્યારે) ધન્વિયો
 અને શરીર વણસે છે માણસને ગમતું નથી એના
 રાળ ધોળા થાય છે પોતાના શરીરનું પણુ તે
 દ્રશ્ય કરી શકતો નથી આમ છતાં સ્વર્ગ પ્રાપ્ત
 રવા સુધીની તે હિરમત બીડે છે (આકાશને
 પાચ સરવા મધે છે અથવા યજ્ઞયાજ્ઞદિ દ્વારા સ્વર્ગ-

પ્રાપ્તિ જ મે છે) ગાડામા ભેડતા ને ચાલી શકે
 તેમ જ નથી એવો અશક્ત બળદ કથુ જ નહિ
 કરી શકે એને માર મારીને કે એના તિરસ્કાર
 કરીને એની પાસે કોઈ કથુ કામ નહિ કરાવે.
 (એવો પ્રયત્ન જ મિથ્યા છે.)"

ત્રિનો ત્રીજી લીટીના આ અનુવાદ વિચિત્ર
 છે અને છાપાના વક્તવ્ય સાથે બધ મેસતો નથી.

ત્રીજી લીટીમા 'કોઈ ન પાડે ભટે' કે 'કોઈ
 ન પાડે ભડચે' એ મુખ્ય વિધાન છે 'ભટે'-
 'ભડચે' એ સોરાષ્ટ્રનો પ્રાદેશિક શબ્દ છે તેના
 અનુક્રમે અર્થ થાય છે 'ચિડાય અને 'ચિડા
 વાથી - ચિડાઈને'

કોના ઉપર 'ચિડાય' કે 'કોના ઉપર ચિડા
 ઈને તે પણુ સ્પષ્ટ છે જેની ધન્વિયો અશક્ત
 થઈ ગઈ છે, જેના વાળ ધોળા થઈ ગયા છે, ને
 પોતાના શરીર ઉપર કાબૂ રાખી શકતા નથી,
 છતાં સ્વર્ગમા પહોંચવાની હિંમત રાખે છે તેવા
 વૃદ્ધો ઉપર

પાડે' એટલે (અ) હવકા પાડે, (બ) પાડામા
 આ 'પાડે' એટલે (૧) મહોદલો (૨) સંપ્રદાય,
 રૂઢિ, પથ આ બધા અર્થ અહીં બધ મેસાડી
 શકાય છે

'ગાડુ'નો સક્ષણિક અર્થ થાય છે 'કામ
 કાજ' 'લોડી' એટલે દાસી, ગુલામડી 'ગાડા-
 લોડી' એટલે કામકાજ કરનાર ગુલામ સ્ત્રી અહીં
 'ગાડાલોડી' વૃદ્ધ પુરુષો માટેનું ઉપમાન છે

આવા શબ્દાર્થની મદદથી 'પાડે ભડચે' એ
 પાહવાળી પકિતનો અર્થ આવો થાય

કામકાજ કરતી શુભામ સ્ત્રીઓ, બધીની હાલત સરખી હોવાથી, કોઈ કોઈને તિરસ્કારતી નથી, તેવી રીતે કોઈ આવા વૃદ્ધને તિરસ્કાર કરીને તેમને હલકા પાડતું નથી.

જ્યારે ‘પાડે ભટે’ એ પાડવાળી પંક્તિનો અર્થ આવો થાય :

એક જ વાડામાં દે મહોલ્લામાં કામ કરતી શુભામ સ્ત્રીઓ - બધી એકસરખી હાલતમાં હોવાથી - કોઈ કોઈના ઉપર ચિડાતી નથી. તેવી રીતે મહોલ્લાના બધા વૃદ્ધો, ઇન્દ્રિયો અને કાળના શુભામ તેમજ એકસરખા આચારવિચાર અને રૂઢિના પાળનાર હોવાથી, તેમાંના કોઈ આવા વૃદ્ધ ઉપર ચિડાતા નથી. સ્વર્ગના લાલચુ આવા બધા વૃદ્ધોની હાલત એકસરખી, તિરસ્કારને પાત્ર છે !

આ બીજો અર્થ વધુ સુસંગત તેમજ કટાક્ષ ધરાવતો હોવાથી, આ બીજો પાઠ વધુ યોગ્ય છે.

ફૃ

અસાનીથી જાની ભલો,
જે મન વડે ચુકાબો તલો.
પણ વર્તવા તે પ્રવૃત્તિમાં ધાંખ,
જેમ પોપટને કાઢી પાંખ.
કદાચ અખા તે ભીડી બયે,
પાછો તેને પ્રવૃત્તિ સાહે. ૫૯૪

ઉ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે, જ્યારે સ.માં અને ત્રિ.માં પહેલી ધીટીમાં ‘તલો’ને સ્થાને ‘કલો’ પાઠ છે. ઉ.એ કોઈ પાડાન્તર નોંધેલ નથી. કાશુસ.ની ૩૪૯, ૩૬૨ અને ૮૨૬ની પ્રતોમાં આ છાપો નથી.

ઉ.એ ‘તલો’નો ‘તળિયુ’ (?) અને ‘ધાંખ’નો ‘આપ્પરતા, ઝંખના’ એવા અર્થ આપ્યા સ.એ ‘કલો’નો ‘કળિયો’ અને ‘ધાંખ’ ‘ઝંખના, ધખના’ એવા અર્થ આપ્યા છે. ત્રિ. ‘કલો’નો ‘કલહ, કંકાસ’ તથા ‘ધાંખ’નો ‘ઝંખન’ એવા અર્થ આપ્યા છે, અને ‘તલો’ પાઠ અસ્પષ્ટ એમ કહ્યું છે. જ્યારે ગદ્યાનુવાદ આવો કર્યો છે “અજાની કરતાં જાની (વધારે) સારો. તે વડે (સમાધાન સાધી) કળિયો ટાળે છે. (સાંસા કલેશથી દૂર રહી શકે છે.) પણ ફેટકીક સંસા પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખવાની તેને ઉત્કટ ઇચ્છા છે ત્યારે તેની સ્થિતિ પાંખ કાપેલ પોપટના જેવી થાય છે. કદાચ તે પોપટ ભીડી બયે તોપણ દૂર જ શકતો નથી, પકડાઈ બય છે, વિદ્વાન પણ સંસાર દૂર જવા ઇચ્છે છતાં પ્રવૃત્તિ તેને તરત જ પકડે છે, દૂર જવા દેતી નથી.”

પ્રથમ તો અહીં ‘કલો’ પાઠ અને ‘જાની’ મન વડે કળિયો ટાળે છે - સાંસા કલેશથી દૂર રહી શકે છે’ એ અર્થ સ્વીકારી શકા એવા નથી. અખાની તત્ત્વવિચારણા અનુસાર મ એષણા-ઝંખનાથી, નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ અને એષણાથી મુક્ત ન હોય, ચિત્તની સ્થિતિ બ્રહ્મ ન હોય ત્યાં સુધી બ્રહ્મ-પરમાત્માની અનુભૂતિ થ શકતી નથી. એ જોતાં ‘તલો’ પાઠ ખરાબર તેનો અર્થ ‘વ્યાકુળતા-ઝંખના’ એવો થાય છે ‘પ્રાકૃત શબ્દ-મહોર્ણવો’માં ‘તલો (વિલિ) (દેશ સ્ત્રીલિંગ)નો અર્થ ‘વ્યાકુલ હોના’ આપ્યો છે જાની ‘સાંસારિક કલેશથી દૂર રહે’ તોપણ બીઝંખનાને-એષણાને વશ રહે એવું અને એટ

મુત્કારિણ-બહરોની સ્વાભાવિકતા, “જિબિલિયત” મુરેશયદ્ર પઠિત

ગુજરાતી ગ્રંથમાં જત છે હો ભાગ્યે જ વપરાય છે મૂળ ગુજરાતી ગ્રંથની બહરો અરબી અને ફારસી પિંજળમાંથી જીતરી આવેલી હોવાથી ગુજરાતી ગ્રંથ તેની શરૂઆતથી જ આ રીતે ફારસી ભાષાની કા ધરીતિના છ હોમાં લખાતી આવી છે મુત્કારિણ એ કુલ જુદી જુદી આવીસ બહરોનો ફારસી છદ છે મૂળ તે તે અરબી ભાષાનો છદ છે, પરંતુ તે ફારસી પિંજળમાં વધુ રિપર થયો છે ફારસી પિંજળમાં તેના ઉપબોધો સહિત તેની કુલ આવીસ બહર છે તેલ મુખ્ય આવર્તન વીસ માનાતુ છે, કુલ ચાર ખ ડોમાં તેને વિભાજિત કરીએ તો

ફઝલન ફઝલન ફઝલન ફઝલન

આ પ્રમાણે તેની બહર ઘણ છે મુત્કારિણ છદની આ મુખ્ય બહર છે આ બહરમાં લખાયેલી ગુજરાતી ગ્રંથો ઘણી જ છે ગુજરાતી ગ્રંથનના શરૂઆતના તબક્કાના શાયરોથી નવોદિત શાયરો સુધી સૌ ફાઈએ આ બહરમાં ગરબો લખી છે માત્ર વીસ માત્રાતી તરલતા ધરાવતી મુત્કારિણની આ બહરમાં ગુજરાતી ગ્રંથો નવું જ પરિમાણ હાસલ કર્યું છે

બહરની દૃષ્ટિએ આ મુખ્ય આવર્તન ફઝલન ફઝલન, ફઝલન, ફઝલન ગુજરાતીની ગ્રંથોમાં વધુ પ્રચલિત છે પરંતુ મુત્કારિણ ભેવા, ગ્રંથનનો મિનમજ ધરાવતો, પૂર્ણછદમાં તેના અન્ય આવર્તનો ઉપર ગુજરાતી ગ્રંથના પૂર્વસર્જકોએ ભાગ્યે જ ધ્યાન આપ્યું છે કુલ આવીસ બહરોમાંથી અન્ય

બહરો ઉપર ગુજરાતી ગ્રંથસર્જકોએ form-આકૃતિની દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો નથી એનું પરિણામ એ આભર્યું છે ગુજરાતી ગ્રંથની શરૂઆતની આકૃતિમાં વૈવિધ્યનો અભાવ ભેવા મળે છે મુત્કારિણની તે માત્રાથી વીસ માત્રામાં વિવિધ રીતે ગોઠવાયેલી તેની બહરો આજ સુધી ગ્રંથકારોના ધ્યાનમાં આવી નથી એ ગુજરાતી ગ્રંથનું દુર્ભાગ્ય છે ઘણા ગ્રંથકારો આ વિશે કહે છે કે અમારું કામ માત્ર ગ્રંથ લખવાનું છે છદની સાધના એ મિનગરરી આપામ છે હજીકતમાં અરુઝની આ બહરો કવિતાની નવી દિશાઓ ખોલી આપે છે, કવિને પોતાના ગૂઢ સંવેદન તરફ ભ્રમત કરે છે એ અનુભવ હજી કોઈ સર્જકને મળે જીતરતો નથી મુત્કારિણ ભેવી પ્રકૃતિ તરફ ગમન કરતાં છદની રવાની હજી પૂર્ણ રીતે ગુજરાતી ગ્રંથમાં ગોઠવાઈ નથી

મુત્કારિણની સર્જનધારા ઘણી ગૂઢ અને પ્રકૃતિ તરફ ગમન કરતી ભેવા મળે છે, આ બહરોમાં જે શાયરોએ ગ્રંથસર્જન કર્યું છે એમની ગ્રંથધારા ઘણી આત્મલક્ષા અને પ્રકૃતિ તરફ ગમન કરતી ભેવા મળી છે પ્રકૃતિને સર્જકના આત્મિક સ્વભાવ સુધી ખેંચી લાવવાની કળા ભણતો આ છદ કાવ્યપદનની ક્ષણોમાં એક અલૌકિક વાતાવરણ ઊભું કરી શકે છે, ઘેરા સ્વરોમાં બોલાતો આ છદ કવિના આંતર નાદને વધુ ને વધુ ભ્રમત કરે છે પાછદ સાદમાં બોલાતી તેની લયકારી કવિતાના જગતમાં ગ્રંથનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન ઊભું કરે છે. મુત્કારિણ સ્વભાવે

તેજ અને ખોલવામાં ઝડપ ધરાવતો હ'દ છે એટલે તેની બહરમાં લખાયેલી ગઝલના શેરની બંને પંક્તિઓ ઝડપથી એક સાથે પઠનમાં ગોઠવાઈ જાય છે. કવિતામાં ગઝલનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. કાવ્યકલાની દૃષ્ટિએ તેના સર્જકે formનો પણ પૂર્ણ ઉપયોગ કરવો રહ્યો અને એમ થવાથી જ ગઝલસર્જનની પરમ ક્ષણોની લિજ્જત મળે છે એ હકીકત અનુભવથી સૌ કોઈ સમજી શકે તેમ છે. એ અનુભવની બિના છે.

ગઝલ એ કાવ્યપ્રકારની દૃષ્ટિએ સંગીત સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે, તેમાં સૂક્ષ્મ રીતે જોય તત્ત્વ સંગોપાયેલું છે. મુત્કારિય હ'દની નાનીનાની બહરો સંગીતની સૂક્ષ્મ તરાહમાં ગઝલને સરસ રીતે ગોઠવી આપે છે. મંદ્રસપ્તકથી છેક તારસપ્તકમાં જતાં તેના સ્વરો મુત્કારિય હ'દની ગઝલને એક નળકત-ભર્યું તરનુમ બક્ષે છે. સંગીતની દૃષ્ટિએ કટકે કટકે (step nature) ગવાતો આ હ'દ અંતે તો નાલિસ્વરોને બગાડ કરવાનો સ્વભાવ ધરાવે છે. બહારની લયકારી સર્જકના અસ્તિત્વને ઊંડે ઊંડે અગોચર પ્રદેશમાં સંગીત દ્વારા ખેંચી જાય છે, એ ક્ષણે મુત્કારિયના સ્વરો તારસપ્તકમાં વિહરતા હોય

છે! ગઝલસર્જક તરીકે એની લયકારીનો સંગીતમય આકાર કાગળ ઉપર પણ ઉતારી શકાય છે, ભાવાર્થ એ કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જ નહીં પરંતુ સ્થૂળ રીતે કાગળ ઉપર પણ એમાં રહેલી સંગીતમયતાને એક સુબદ્ધ આકૃતિનું સ્વરૂપ આ બહરોમાં મળે છે, ઉપરાંત લોકસાહિત્ય અને લજ્જનમાં વપરાતા પ્રાદેશિક લોકઢાળ સાથે પણ મુત્કારિયનું અનુસંધાન મળે છે.

ફારસી અરુઝમાં મુત્કારિયનો ઇદમ અનોખો છે. ફારસી ભાષાની કવિતાના ઉછેરમાં અને તેના શિરાઝી લાલિત્યમાં મુત્કારિયની જાદુબાનીનો આકાર કલામય લાગ્યા વિના રહેતો નથી. ભાષાની દૃષ્ટિએ તેની બહરબાની આગંતુક અને ક્યારેક નવી જ પ્રતિભા ધરાવતા શબ્દસંકેતો તરફ તે સર્જકને પ્રેરે છે. ગુજરાતી ગઝલોમાં પણ તેની જાદુબાની અનોખી જ રહી છે. મુત્કારિયની મુસમ્મન સાલિમ નામની બહરમાં (આગળ દર્શાવી છે : ૨૦ માત્રા, ચાર આવર્તન) ગુજરાતીમાં અનેક સુંદર રચનાઓ જોવા મળે છે, એટલે ગઝલકવિની ભાષાસંહિતા અંતે તો મુત્કારિય જોવા હ'દનો પૂર્ણ સ્વભાવ ધરાવતી બહરોનો સ્વાભાવિકતા 'જિબિદિલપત' છે.

નવ્ય કવિ શ્રેણી

‘નવ્ય કવિ શ્રેણી’માં આગામી કાવ્યસંગ્રહ પ્રકુલ્લ પંડ્યાનો છે.

આ કાવ્યસંગ્રહ ૪૧ મી મે સુધીમાં પ્રકટ થશે.

સંગ્રહની કિંમત રૂ. ૭-૦૦ છે.

રામેશ્વરમ્

જયન્ત પાઠકે

ત્ર ગાનુ જળ સર્ધને નીકળ્યો છુ
રામેશ્વર જવા
ને એમ
ઉત્તર દક્ષિણને પવિત્ર અભિષેકથી
સાધવા, એક કરવા

કાષે ખૂલે છે કાવડ
હોડે ભગવાન શિવની મહિમન સ્તુતિ
પ્રથમ
ધરતીના સ્પર્શથી રણુઝણુતા રુધિરની ગતિ
અડાખીડ તપોવનો ખૂ દતો
પ્રત્યેક ઋષિના આશ્રમને પ્રણામ કરતો
અરણ્યનું જલ પીતા, હરણને પ પાળી લેતો
પ ખીઓના ટહુકામાં

સવિતાના આદિ ઉદયના સ્તાનનું શ્રવણ કરેતો
- ત સવિતુર્વરેણ્ય મનો દેવસ્ય ધીમહિ
ધિયો યો ન પ્રચોદયાત્ -
નગરોના કોણકોણને વીંધતો
ખેતરોના ઋજુ હૃદયના

લીલા ભીતા સ્વાગતથી ધન્ય થતો
પહોડો ઉલ્લસ ધતો, પ યુની પ્રાર્થના ગાતો,
હૃદયમાં ઊછળતી ભક્તિભાવની ત્ર ગા

મન ચ ગા
મારે ચાલ્યે બધુ ચ ચાલશે
આ સેતુહિમાચલ,
મારી રક્તર ગી પાનીઓથી ભીની ધરા

શતસહસ્ર જીભઓ ધરાવતા દેવતાની જેમ
એક અખડ ચૈતન્યની અકૃતિમાં ભગશે-
પણ એકાએક

વાટમાના પહોડની વાગે છે ઠેર
કાષની કાવડ હેડી પરે છે
પાનમાનુ પવિત્ર પાણી
ઢોળાય છે ધૂળમાં - ધૂળધાણી !
પાવલ ગ !

કાવડનું કાઠું - સાગ્યુ 'તુ જે મને કાઠું - તે
વરડ, બેવડ વળી ભય છે
કાષલ ગ !
પત્ર હવે અચલ, જડ
અસ્થિભ ગ !

રક્તવાહિનીઓ સુકી, મારા દેશની નદીઓ જેવી
શ્વાસમાં રુ ધામણ, પ્રદૂષિત હવાની હોય છે એવી,
હુ ઢળી પડુ છુ -
ગતિભ ગ !

ત્ર ગાનુ જળ સર્ધને નીકળ્યો હતો
રામેશ્વર જવા
ઉત્તર દક્ષિણને સાધવા, એક કરવા
- રૂઝાવાસ્ય હૃદ સર્વમ્ -

પણ આટઆટલા ભ ગ !
એમને સાધીને
કપારે પહોચાશે રામેશ્વરમ્ ! !

આમ તો માત્ર લીલા છે

હરિકૃષ્ણ પાઠક

આમ તો માત્ર લીલા છે, લીલા પ્રાસાનુપ્રાસની;
ને વળી આમ ભક્તિ છે, ભક્તિ દાસાનુદાસની.

કાંઠે કાંઠે છે કશું તાણુ જેવું,
ફૂંડું ફૂંડું થે રહ્યું વાણુ જેવું,
ભિંડે ભિંડે જંગલું જાણુ જેવું,
ઝાંખું પાંખું લાગતું આણુ જેવું.

એવી નેવી છે કશી વાત એવી
ઝીણુંઝીણું જૂમતી જત નેવી;
મીઠીમીઠી મેઘલી રાત કેવી
દીઠીદીઠી ને ભલી ભાંત સેવી.

નેકે જૂના રાગ બૂલી જવાશે,
અંતે જતાં સાવ રૂલી જવાશે,
જેતાંમાં તો ક્યાંક જૂલી જવાશે,
ખોવાયાં તો સ્હેજ ખૂલી જવાશે.

ભિંડે ભિંડે આજ આનંદ છે કે ?
છુદો કાંઈ છાકરો છંદ છે કે ?
ફૂંફેરો કે ફૂટડો ફંદ છે કે ?
ચારેપાથી ચીતરો ચંદ છે કે ?

આધાપાછા શું થવું શબ્દફેર;
રૂહોળાં હો કે નીતરાં નીર હેરે;
ઘેરાણી તો આલમાં વીજ હેરે,
જીવ્યા તો ભૈ જૂઝવું જીવ ધેરે.

ખાંખાંખોળાં ખોટમાં શું કરે છે ?
ખાલીખોટી દોટમાં શું મરે છે ?
રેતી...રેતી...ઝોટમાં શું સરે છે;
ભોળો છે ને ભોટમાં તું ઠરે છે.

બેળાં તો થાતાં થયાં, ઠીક છે ભૈ;
અંતે થાશું વેગળાં, ઠીક છે ભૈ.
સાચું-ખોટું એક છે, ઠીક છે ભૈ,
તૂટયો તો યે ટેક છે, ઠીક છે ભૈ.

ગોલાપાની સાટમાં ગાળ જેવું,
માથે આવ્યું છે કશું આળ જેવું;
ભિંડે ભિંડે ભક્તી આળ જેવું,
પાટે મૂક્યા ભૂખના થાળ જેવું.

માલીપા કે'યે નથી માલ બાપા,
તૂટીફૂટી શું ધરો ઢાલ બાપા;
હૈયે ભિક્યા કારમા આળ કાપા
તોયે દીધા પારણે લાલ થાપા.

જવાં તો ભૈ પાંસરી વાટ જવાં;
ખાવાં તો યે પૂણું પકવાન ખાવાં;
પાવાં તો કે' નીતરાં નીર પાવાં
-હૈં તો જૂડી જાણવાં જાળ-ખાવાં.

જિડી જિડી આ ધરા કેવડી છે ?
જૂકી જાણો જતમાં એવડી છે.
-હૈં તો દાણાદાણુ કાંઈ રેવડી છે;
સાચી વાતે ધાર તો એવડી છે.

ફાંદે પાછાં રેશમી ફૂમતાં છે;
શેઠાણી કે' ગેલમાં જૂમતાં છે.
લીલાંલીલાં ઝાડ લેલૂમતાં છે,
આઘે આવ્યું ગામ એ 'જિમતા' છે.

ચારે બાજુ શી ચ માયા ભરી છે !
હસ્તી છે કે માત્ર છાયા ધરી છે;

ઢાલે આજે લીધ કાયા હરી છે ?
ગંધા આરોપાર વાયા કરી છે.

બેળાં થેને ભાંગતી રાત બાંધી,
ટેભા દેને વૃદ્ધતી જાત સાંધી;
વાવી બેઠા બૂલથી ક્યાંક આંધી
નહે તો સૂઠી ગાંગડે થાત ગાંધી !

ફૂટે બેઠા દુધિયા બેઠા દાણા,
ફૂણા ઢોઢે ક્યાંક પાંકે ચ પાણુ.
જોણા બેળા ધૂળ ફાંકે છ રાણા;
એકે રીતે બેઠા નહે ઉપાણાં.

દાગડિયાને ભલો વેશ ચાલે,
દેવાળાંમાં દોડેલા દેશ ગહાલે;
ચૂલો ફૂંકયો ને ભરી મેશ ભાલે,
ઢેકાં ભાંગી ધૂળ-ઝુંબેશ ચાલે.

ફાંગી આંખે નેઈ રૂલેવાં કુલેકાં;
પીળાં પાને પાડવાં ફાંક લેખાં,
શું ભાલે કે શું ચલે દોષદેખાં
આમે સંધાં લાગતાં એકરેખાં.

મંગાળે થોડીધણી મેશ જાળી
ખાંતે પોદયા ખાટલી ક્યાંક ઢાળી,
સામીખોટી લાગણીને ચ પાળી;
લીધું એવું ગાંધી દીધ વાળી.

ઢેણું દેતાં દેસ સામી નહે છે,
ફાટવાતુદયા ખેસ ખભે પડે છે;

હારેલા સૌ માંભમહિ લહે છે
એમાં ભે તું શું હસે કે રહે છે ?

ભંગારીનો રોકડો સાવ ધંધો,
તા માગે ને રંગ-રોગાન-રંધો;
જેવા તેવા જાળવ્યા બે સંબંધો,
ચાલે, બાલે કેળતા હોય અંધો.

તાતાથેયા - ભાંડ તૂટી ભવાયા,
ઝાઝા હેયા સાવ લાગે નભાયા,
ઢેકા લીધો ને ફરીથી છાયા,
'કયા પાયા ? ભોલો, અરે કયા ગંવાયા ?

ભોગાવાકાંડે વરણું ગામ છે ક્યાં ?
બૂલ્યા જેવું સાંભળું નામ છે ક્યાં ?

ને રાયા રંગોડનું ધામ છે ક્યાં ?
ખીલું તો કે આપણું કામ છે ક્યાં ?

આખું ચે આ અપખું શી બલા છે,
ફૂડી કંઈ કારીગરી કે કલા છે !

કાશીની છે કર્વતી-કરખલા છે ?
પાણી છે કે ઝાંઝવાં ઝલખલાં છે ?

ચારે છેડે જીલ છુટી કરી છે,
બાલો હો કે ક્યાં ફરી શું ચરી છે ?

દીવાસાખે આ પ્રસાદી ધરી છે,
થોડી ઝાઝી વૈખરી વાપરી છે.

આમ તો માત્ર પીડા છે, અર્થના મોઠપાશની;
ને વળી આમ કીડા છે-રંગલાવાનુભાસની.

જામતી રાતે કિશોરાસહ સોલંકી

જામતી રાતે
મારી હાથને કૂંપળો ફરે
હાલુકાલુ ફરફરે
ખિસખિસ ઢસે.

ગૂંચોની ડાળાએ ડાળાએ મૂઘવવા માંડે વસંતનાં મોળાં
મોળાંમાં હિરોળાગ પવેનિ ઉન્નાદ
રોમાન્ચ !

કાચબાની પીઠ પલાણી ખાંસતી આવતી જાય પાનખર
પણું
ઠાંકિતાં ફરફરે
ખરખરે
પવનની લાકડીના ટેટે પડતાં-આખડતાં
ચકરાતાં-જામરાતાં નેજવાં કરે
ફૂટતી કૂંપળો ખિસખિલાટ ઢસી પડે
ઢસતાં ઢસતાં ઠાંકિવા માડે
ઠાંકિતાં ઠાંકિતાં ફરફરે
ખરખરે
જામતી રાતે.

નીકળે

પ્રતાપસિંહ રાઠોડ 'સારસ્વત'

આંગળી ચીંધા ને અજગર નીકળે;
નેટલી પાંપણ તે અજગર નીકળે.
લાગણીને ક્યાં મૂકીશું સેફમાં?
અંધ તિલેરી ન અજગર નીકળે.

આસને જોળાધરી ક્યાંથી મળે?
ચોખ્ખું સરનામું ચ વધર નીકળે.

એટલે એ ગરૂંક માણે થઈ ગઈ;
ફસ પડેરી આજ પથર નીકળે.
હાથ મેલો કાઢતો એવો ફર્યો;
એક પણ માણસ ન નકર નીકળે.

વિનિમય

ઉશનરૂ

ન કે હું આલ્યો છું અણુધન-જડસુ જેમ, અથવા
વિરાગીના વેશે પૃથિવી પથ પે,
ચઢ્યો હેલે, મેળે ચરણુરથ પે,
ન કે મે માણ્યા ના વીંટલ મુજને દ્યો દ્યુતિ ઉવા
હું જાણુ પૃથ્વી શી પૃથિવીપદમા, લાખ બીજથી
થતી ફેડે ફેડે ગલીપચી મને પાય,
ન કે ના માથે લો ટશર લટકીટાય,
ખપાનુ પામ્યો છું ક'ઈક, ક'ઈ હોધુ ય નિજથી,
હું વસ્તીમા રસ્તા પર પહુ ચઢ્યો આવી જ રીતે,
ન કે જે જે સામે જરી મળી ગયા
અને જે જે સાથે પળી, વળી ગયા
રહ્યા તે હૈયાની બહિરે અથવા તા અવગીતે*
ન કે હું એનો એ ધરથી નીકળ્યો એ જ, અસલી
મળ્યા તે સૌએ કયા અવિદ્યુત ! બધે હું જરીજરી

* અવગીત - ઉપેક્ષિત નિહિત

અવગીતે રહ્યા નથી નિહિત ઉપેક્ષિત પણ રહ્યા નથી-એ અર્થમા -૭૦

સમયનું પારણું

કૃષ્ણ દવે

હા, અમે ઝખી હતી દીવાલ એ દીવાલ જેમા હોય વચ્ચે પારણુ,
હા, જુઓ અમને મળી દીવાલ એ દીવાલ ને દીવાલનુ અવિરતપણુ
થાસ પખીઓ અમારે આગણે ચણુતા અરે નિર્ભય બનીને યુગ વીત્યા,
અસાત કોની કાકરીએ થઈ ગયુ છે સાવ સુનુ આ અમારુ આગણુ !
તે કાળમા વિખ્યાત મહેલોમા થયેલો હું અને આ કાળમાથે એજ છું ખ ડેરમા,
કાળના સમામમા છે પ્રાણુ ત્યાગ્યા તે છતા રહેજે ય મે છોડ્યુ નથી મારાપણુ
હાથ કોના સતત કુલાવે અને આ પોઢનારુ બાળ તે કેવુ હશે ?
રહેજ ના થભે સતત ચાલ્યા કરે છે યુગયુગોથી આ સમયનુ પારણુ

પત્ર-ગઝલ

રાજેશ વ્યાસ

૧

સાંજનું છેલ્લું ફિરણ લે મોકલું,
બૂલવા નેવું સ્મરણ લે મોકલું.
પાંદડું પણ એ પછી ફરક્યું નથી,
સ્તબ્ધ છે વાતાવરણ, લે મોકલું ?
કાલે નાલે દેમ પણ થાતું સતત,
પત્ર સાથે આંખ પણ લે મોકલું.
તેં લગાડ્યું 'તું' ગળે એ યાદમાં,
ચિત્રનું નાગે ઢરણ લે મોકલું.
શું વધારે હોય લખવાનું તને ?
હું મને એકેક ક્ષણ લે મોકલું.

૨

આંખ ને ખોલું તરત દેખાય ઉંઘરમાં સજનવા,
એટલું પાણી ઉછળા ખાય સાગરમાં સજનવા.
શું સતત લખવું અને આ બૃંસવું ચલ રૂબરૂ મન,
ભતતો દરિયો શેં ઝોળાંઘાય અક્ષરમાં સજનવા.
શું ખસાઓ દેં સહજ બસ જોડવાતી આપમેળે,
હોય કોઈ પ્રશ્ન પણ બોલાય ઉત્તરમાં સજનવા.
આંગણે આપાઠથી આસો લગી દેં રોજ અવસર
ઝોરડે દેં રોજ હોવા થાય ઝરમરમાં સજનવા.
શ્વાસ નાલે હોય છે તારીખનું મિસ્ત્રીન પાનું,
સામટાં દેં સ્વળસમય બદલાય
પળભરમાં સજનવા.

૩

ઝરમર ઝરતો શ્રાવણ મોકલ,
તને નેલે એ દર્પણ મોકલ.
જુદાઈ પણ લાખેણી લાગે,
સરસ મળનું કારણ મોકલ.
ઝાડ જોગે સાંજે ટહુકાનું,
બસ એ તારું આંગણ મોકલ.
આમ લીલાછમ ક્યાં લગ રહેવું,
જળ નેવું દેં સગપણ મોકલ.
દિવસોથી ક્યાં સૂરજ જગ્યો ?
ખૂબ સૂતો છું દેં પણ મોકલ.

૪

સાવ મધરાતે ય પણ ઝળકીને કાગળ વાંચીએ
રેત પરની માછલીની જેમ વિહવળ, વાંચીએ
શું હશે ને વાંચવું છે ને હજી આવ્યું નથી
થઈ ગયો કાગળ પૂરો ને તો ય આગળ વાંચીએ
સાવ તરફયા આદમી પણ લાગીએ દરિયા સમા,
મોકલાવેલી તમે જ્યાં એક અટકળ વાંચીએ.
એ મજા છે ઝોર કે બેચાર બસ અક્ષર લખો,
હોય લાંબા કાગળો, ઓછા પળેપળ વાંચીએ.
યાલશે મિસ્ત્રીન ઉપનિષદ કે છાપું કાલનું,
પત્ર વિનાનું કશું પણ હોય કેવળ વાંચીએ.

શેનો અટવાય છે ? | અંકગાંત શેઠ

શેનો અટવાય છે - કુટાય છે આમ જર્જરિત શબ્દોમાં ?
તું કંઈ વહેણમાંથી ફોજોળાઈ ગયેલ મત્સ્ય નથી;

તું તો છે ચબ્દ સૌના માટેનો,

તું તો છે અર્થ તારી સમઘટાનો !

કેટકેટલી રીતે તું ચાલે છે, દોડે છે, ફરે છે ને નાચે છે !
તારાથી જ જીવતા છે આ રસ્તાઓ !

તારામાંથી જીજ્ઞાસે વહે છે તારા ભણી જ.

તારે વળી રસ્તાની શી તથા ?

તું તો ચાલી શકે છે આંખથી ને અવાજથી પણ !

તારે વળી પટાક પટાક પાવડીઓની શી તમા ?

કોઈ જોડો રસ્તામાં ફસડી પડે, તારે શું ?

તારો તો રસ્તો ચાલે છે તારી જ સાથે, તારા જ પગલે.

તું ઓછો જ કંઈ સ્થગિત છે ?

તું ખુલ્લો છે તડકા સરખો !

તારે બંધ કોટ શેના ?

તારે કોણને ને બટન શા ?

તારે તો છાતી છે, વાળ જીગેલી, પહેળી પાટ-શી.

તારે કેવળ લાંબી લટકતી બાંયો નથી,

તારે તો છે કસાયેલા - કામદા સ્નાયુબદ્ધ હાથ.

તું લાચાર થઈને લટકશે,

કાંટેલા કોટ જેમ એ.

તાડે ને અવાજ

ફેરાં કનુભાઈ બની

૧

નાચે તાલે
ફેરે ફેરે
હુપુર હુપુર ટપ્ !
ખેલે ગાલે
ગાયે તાલે
હુપુર હુપુર ટપ્ !
પાને પાને
હોરખી હોરે
હરખી હરખી
મહોરે મહોરે
હુપુર હુપુર ટપ્ !
નેવે નેવે
જળે જળે
જાતે જાતે
'જીતે 'જીતે
એક બે ફળે
ફળે ઉવે
હુપુર હુપુર ટપ્ !
અંબર આખું
ચૂવે ચૂવે
ફળિયું આખું
જુવે જુવે
પત્તાં પત્તાં
ડાળીએ ડાળી,
ગાનની બધી
થે હરિયાળા,

આભલે વેરી
મોતી-થાળી
છોરાં ફેરાં
ઢોણુ રે ઢોરાં ?
હુપુર હુપુર ટપ્ !

કચાંક ધડકચો
કચાંક વડકચો
કચાંક સળકચો
સળક દેતોક
કચાંક સંતાચો
કચાંક ખોવાચો !
ખીણુ ધડકચો
કુંગર ડૂકચો !
વાયરે બૂકચો :

કૂક રે
કૂક રે
કૂક !
હુપુર હુપુર ટપ્ !

૨

ફેરેફેરું સહસ્રશત ફરફર થૈ ફરફરે !
હવાને કણકણ પાંપણુ સરે,
હેજથી વિશ્વ રસાયું દ્રવે,
જતાં રે રેસાણું ના કથું
એવી આ ફરફર કેવી ફરે ! ૧
ફરફરે ધન બની ફરફરે !
હવાથી હલકી થઈ કેં તરે !
હવાની હેજ બની નીતરે
નેજવું પાંપણુ પાંપણુ ભરે,
શ્વાસ થઈ ભીતરમાં ખળભળે !-
ફરફરે કેવી ભીતર ભળે ! ૨

પાત્રની સપાગીએ, જો, સધું !

સરકતું બાળ

નેતનની પાળ-

તળે પાતાળ-

સોઠ જઈ કરે !

નાગણી એક ભગતી કરે

'ભાગ રે બાળ, નાગ છે કાળ

એમ કરમરે,

બાળ કહે 'તારુ સભાગ,

નથી રે બાળ,

હું જ છું કાળ,

સાચુ છું ફરફર પણ હું ફોડું,

સાચુ છું જજરે પણ હું વજજર !

કણ છું,

દાણુ છું, પણ ના છોડું

ના રહેવા દઉં કશું ચ કોડું '

બોલ્યું બાળ

સળવળ્યો કાળ

મરડતે મુખે વઘો, 'સભાળ,

બાળ, હું મઈ તારો દુઃકાળ '

પછાડી ફેણુ ઝપટ જ્યાં ભરી

ફેણુથી ત્યાં ફરફર બિસરી !

હવામાં હસતી બિડતી ભળી !

સળખી જાણે દાણુમા વીજળી-

ફૂંધ્યુંની બહેન ! ૩

નથી ત્યાં કશું !

નથી ત્યાં ફેણુ !

નથી ત્યાં વહેણુ !

નથી ફોડું ચ !

નથી કોડું ચ !

અમરતી ઝીણી જો ફરફર

મૂકી ગઈ કશીક રે અમરે ! ૪

ચહેરો

બારીન મહેતા

ન સીધો ન સપાટ

ન વાકો ન ચૂકો

ન જોરો ન કાળો

ન મુદર ન અમુદર

ન ભોળો ન શક

ચહેરો

માન ચહેરો

કેવળ ચહેરો

એકેએક રેખા સ્પષ્ટ

સ્મિત કરે તો સ્મિત જ

ગુસ્સે થાય તો ગુસ્સો જ

બોલે તો શબ્દ જ

રડે તો આંસુ જ

એવો

આ દાણુમા પણ

પેલી દાણુમા પણ

ને આ આવતી દાણુમા પણ

દાણુદાણુમા જો છે તે એ પોતે જ

મલીએ મલીએ

મલ્લે મલ્લે

રસ્તે રસ્તે

પોસ્ટરે પોસ્ટરે

બાગમા રોશનમા

બસમા વેગનમા

રાનમા વેરાનમા

ભોમમા ને છીતમા

પ્રયોગશાળામા ચૂંચિયમોમા

બધે, બધે જ એ ચહેરો
 ન સૂકો ન લીલો
 ન ટાઢો ન ગરમ
 ન મીઠો ન કડવો
 એવો
 એની આંખો : બે પલ્લાં
 નાક : પલ્લાં - વચલી ઘાંટી
 એમાં જોખાયાં કરે
 સત-અસત
 ન્યાય-અન્યાય
 અર્થ-તર્થ
 સ્વાર્થ-પરમાર્થ
 શ્રેય-ત્રેય
 અધારુ-અજવાળું
 એટલે તો દેખાય ચકળવકળ
 કે જણાય વિહ્વળ
 છતાં ક્ષણ બદલાતાં
 એ સાપેક્ષ
 ને ખીણ જ ક્ષણે સૂંધે સઘળું
 અથવા તો
 મન પડે તે કરે
 ચાખે
 ક્યાંક અડે
 કે સાંભળે.
 પણ જે કરે તેમાં રમમાણુ
 એથી તો
 ક્યારેક જીપસી આવે પર્વતા
 તો ક્યારેક ખીણે ય કળાય
 ચહેરે
 ક્યારેક ખળખળે તહીઓ

તો ક્યારેક રણે ય સૂસવે
 ચહેરે
 ક્યારેક લીલો ભર્યો મોઢ
 તો ક્યારેક સ્તબ્ધ વેરાન
 ચહેરે
 આમ જ
 એવું હોયું
 હોવાતું રહે
 કાળ તો વહા કરે
 ને એ કાળને કહ્યા કરે :
 તને ભાળ્યો તણુ દુકડામાં
 તને સાંધ્યો સાપેક્ષથી
 તને જે કેં થાય દેખાય મારામાં
 મને જે કેં થાય રેખાય તારામાં
 ને અદ્દલ અવાઠે ય થાય
 ટ્રાઈને હંચે પડ્યું કાણું
 કે અધવચ અટકે તાણું
 એની આ અવાકતા
 જેટલી પોતા માટે
 એટલી અન્ય માટે
 આ બધાનાં મૂળમાં તો એની યોપરી
 ને યોપરીમાં બારણાં-સીડીઓ-ઝોરડા જ ઝોરડા
 એ નિજ-નિમગ્ન જણાતો હોય
 ત્યારે યોપરીનીતર ચક્રવાત જેમ જ
 જુએ ફરે દોરે
 આ સીડી ચડે પેલી ઊતરે
 આ ઝોરડે ભેસે ચેલે સૂએ
 મુક્કાખાણ
 તુક્કાખાણ
 ને ધમાધમ

ધમાધમ
 અશોભે પકડે
 મારે પીટે
 કંડે મરડે
 હોંઝે મૂંઝે
 એવું તો ધણું
 કળાય તેને જ કળાય
 આમ જ એ ગળાય
 ને વળતી પળે !
 ભણે નીતર્યા જળે ઝીલ્યો માલો !
 -એવેઃ

રણભાગુ છિટ
 જ અલભાગુ પ્રાણી
 રાફડાનો સાપ
 કણ એ ચતી છાડી
 -એને બધુ ય થતા આવડે
 શરત એટલી જ કે
 ન ધવાવું જોઈએ એવું માણુ
 એ ધવાય કે પત્થ
 આમ તો એ
 કમળપૂર્ણ ય કરે
 પણુ ધવાય તો-
 તો-

તો શું કરે એ
 એની એને જ પતીજ
 સુરે એ ય ફેડે
 સિંહાસને ય તોડે
 હથિયારે ય સળે
 ને માબોમે ય તળે

૨૨] કવિશ્રીઃ મર્ત્ય-એપ્રિલ ૧૯૮૧

કારણુ
 એના લમણા વચ્ચે
 હબરો હબરો માઈસો કેદ
 એના ડાળા જમણા કાન વચ્ચે
 આકાશ જેવા આકાશના ભેદ
 એને સોફેટિસ કહો ન ચાલે
 કે એને ગેલેસિઓ કહેવાથી પણ ન પતે
 એ
 મોઈ એક નયી
 ને ઇશ્વરે ય નથી
 એ
 ફૂં, ઘું, તે - બધા છે
 એ છે
 માત્ર ચહેરા
 કેવળ ચહેરા

ઝોળીમાં હૃદયે ચ દારાણા

ઝોળીમાં મેં સાચવી રાખી તરસ,
 ભતરા મઈ જાપ તો રહેજે નીરસ
 આ પ્રતીક્ષાને હોલોચી તો શક્યો,
 હાયમા મારા હતા મારા વરસ
 રાત આ થીજ ગઈ, રોકાઈ ગઈ-
 પણુ મથો કયા આજ રોકાઈ દિવસ !
 તારી બાલુ જોડતુ મત પૂછવું -
 મીંત, છત કે દાર શું, શું છે ફરસ !
 સાજ, દરિયા, નાવ ને તારૂ સ્મરણુ,
 સાવ ફૂળી જાણે તો ખૂબ જ સરસ

વરસાદ સતીશચંદ્ર વ્યાસ

વરસાદ એક રીતે તારા સુધી પડ્યો છે,
અમને ભીના થવાનો નશો ફક્ત મળ્યો છે.
વાદળ બધાં સળળ પણુ ઢારો રહી ગયો હું,
નહિતર પવન સમયનો પણુ આ તરફ વળ્યો છે.
વરસાદ જેમ તારો ઝુંઝાળ રનેહ વરસે,
છે એક તો વરસતો, એમાં બીજો લગ્યો છે,
હયમથ અને સળળવું, વરસાદ જેઈ જેઈ,
મારો છે આંખમાં જે, એને તમે કળ્યો છે ?
ભીના થયા અમે ને તારી તરસ છિપાણી,
વરસાદ વું કહે કે કેને હવે ફળ્યો છે ?

મને ફિરોઝ કાઝી

દૂર હીસે ઝાંઝવાનું રણ મને,
વું ફરીથી એકબેથી ગણુ મને.
ઇટ, રેતી, ગ્રીટ, કપચી થઈ ગયો,
એક નાનું ધર ફરીથી ચણુ મને.
હું થઈ કણુકણુ ગયો વેરાઈ છું,
વું થઈ પક્ષી ધરાઈ ચણુ મને.
ના મળે વું તો ચલો વાંધો નથી,
કેમ ના પામી શકું હું પણુ મને.
તાર તાર હું થઈ ગયો છું પ્રેમમાં,
એ જ સાળે વું જુદો વણુ મને.
જેઈએ કેવાક દાણા આપશે,
વું જરા મસ્તકથી આજે હણુ મને.

થઈ ગયું ઉલ્લાસમય 'શૈલ'

ના કહી જઠડી શક્યો કણુ કણુ મહોં વહેતો સમય,
આ હખીમાં એટલે મેં સાચવી રાખેલ વય.
આપણા સૌના કિનારા છે ઘણા અકબંધ પણુ,
આ નદીવું પૂર સર્જવી ગયું ભારે પ્રલય.
સાવ ફૂંદા વૃક્ષને કેં કેટલી ફૂંપળ ફૂટી !
કોણુ આવ્યું ને ગયું કે શૈ ગયું ઉલ્લાસમય !
ફલ, તારા, વૃક્ષ, વાદળ, આલ, પંખી ને પછી,
ચાહવા માટે મળ્યું છે એક આ તારું હૃદય.

પ્રેષિતભવૃકાનું ગીત રાજેશ પંડ્યા

મૂની રે ફળા ને મૂની ઓસરી
મૂના રે ભણુકારા ભીને વાન...
અવળસવળ ઓડીંગણુ સોતો તડકો તૂટે મોભે રે
એકસામડું હોલેયવું અંધારું ખોભે ખોભે રે
ઝાંખો રે દીવો ને ઝાંખું આયખું
અરાદશ અજવાળું વેરાત...
અવાવરુ આંગળીઓ લીલી કુંભરોને ઝંખે રે
લોહીવચાળે ધાગંધાગ સાપણુ લીધું ડંખે રે.
રેહો રે ચૂલો ને રેહી તાવડી
રેહો રે રખડે છે રાંધ્યાં ધાન...
શેવાળી શ્વાસોની વચ્ચે પગલાં અડવડ માંડું રે
વીંઝ્યું ત્યાં તો તળાવડીએ સેલ્સારાનું કાંકું રે.
પાળે રે શૂરે છે તરસે વીરડો,
પાળે રે મુકાદ્યું સૈયર ભાન...

જીવગતિ

સ જીવાળા

અરધુ પરધુ જીયા ત્યા તો જીવને વાગી દેશ જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 જીવજી જીવને વાવડ દેવા ચાલ્યા જીવને દેશ જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 ઝરમર ઝરમર તડકે પલ્લવો મોઘમ માણી રાત જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 સાવ અચાનક છાતી ઉપર વાગી જીવને લાત જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 આકળ એની આખો વિકળ સપનાઓ ઘેઘૂર જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 એતથેત પાપણુમા ધસમમ હરખાઓના પૂર જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 પીળી ધમરક પીડા પોટવી હલ્લડ હલ્લક થાય જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 બધ મુઝીમા સભારણુઓ ચપટીભર નઈ ભય જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 ઓછપતુ તગતગતુ આસુ આખે એ કંરેલ જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 કયા પહોંચે છે કાગળ કોઈને તડાનો ય લખેલ જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 દખખણ પાદર જીભી આખવી અપલક જોતી વાટ જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 બાફી રહેલા મનોરથોએ ખાધી રે પછડાટ જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 અરધુ પરધુ જીયા ત્યા તો જીવને વાગી દેશ જીવતને ઘણી ખમ્મા ।
 જીવજી જીવને વાવડ દેવા ચાલ્યા જીવને દેશ જીવતને ઘણી ખમ્મા ।

ખાલી વાવ
રમણિક સોમેધર

જીવવાનું છે
ભરત વિહંગા

કાકરી દે કાચ છે ને જળ તરગાતા નથી
 કઈ યુગોથી સાવ ખાલી થઈ ગયેલી વાવ છુ
 તુ હવે આવે જ તો આવી શકે પડ્યા રૂપે,
 કોઈ પણ ધડીએ હવે આવી શકે છે, આવ છુ
 છુ હજુ અકળખ, છોડે, છેડે છોડે છુ હજુ,
 કોઈ પીંછુ, કોઈ જાઝર કે પરીને લાવ છુ
 કે પગથિયા પર, પગથિયા પર, ઘણી ચે વાયકા
 કાન દઈ સાલળ, અગર એકાદ તા સભળાવ છુ
 લઈ હવડ એકાત ભોતરમા ઢળૂરાયુ બધુ,
 છે સભર એકાત ને હુ સાવ ખાલી વાવ છુ

કારને દીવાલ વચ્ચે ખૂલવાનુ છે,
 આ વિરોધાભાસ લઈને જીવવાનુ છે
 વાત છે આ ચામડી ચિરાઈ ગઈ તેની,
 વચ્ચે શરેતુ ફક્ત કયા સીવવાનુ છે ?
 હોય છે ભયગ્રસ્ત સૌ ચારે ય ખાનુથી
 એકબીજાથી જ ભલે કે ખીવાનુ છે
 એક માણસ દારડા પર નેમ ચાલે છે,
 એમ કાગળ પર મ્હમનુ ચાલવાનુ છે
 એક ટુકડો જિંદગી કાલે ફરી મળશે,
 એક ટુકડા મોત જેવુ જીવવાનુ છે

ગીત મધુકાન્ત કલ્પિત

લાગલી તે પત્તર ના ખાંડ !
તારે તો પગમાં કોઈ જુતાને કામ
નર્થા સ-નાટા પહેરીને ચાલવું,
ટૂંકી પડે છે ભત ટૂંકી
જતાં ય જખ મારી દમામભેર મહાલવું.
ધાય શું ? જ્યાં બનને હથેળિયોની રેખાઓ ડાંડ...
આમ તો તું કૂંકે જરા મારે
ને દરિયાના દરિયાઓ હિલ્લોળે ચઢે,
લખખોટી જેમ રમી તાપે પહાડ.
અરે ! એમાં શું કામ કોઈ વઢે ?
ખીંટીથી કોરોકટ સૂરજ ઉતારી લઈ
ચાલવા તું માંડ...

શું શું ગયું ? આહમદ મકરાણી

સીમ, શેઠો, મોર, ટહુકો ને પછી શું શું ગયું ?
ધર, ગલી, સરિયામ રસ્તો ને પછી શું શું ગયું ?
ઠેરવે થીજી ગયેલી છે પળો કેં બફ થી-
તાપ, સગડી, સૂર્ય, તડકો ને પછી શું શું ગયું ?
તરફડે છે એક પીંછું જોઈને આ આભને;
ઝાડ, જંગલ, પાંખ, માળો ને પછી શું શું ગયું ?
પ્રેત જેવી શૂન્યતા ધૂણે હવે ખડેરમાં-
શબ્દ, અર્થો, સૌન, પડવો ને પછી શું શું ગયું ?
આટલામાં ક્યાંક મારા દિવસો વસતા હતા-
તોરણો, છત, બારી, પરદો ને પછી શું શું ગયું ?

તું શેલેપ રવાણી

દોસ્ત,
મને છોડીને ક્યાં જશે તું ?
હું જીવું છું એક મહાકાવ્ય
અસંખ્ય પાત્રો-પ્રસંગો, આઘાતો-સંઘાતો-પ્રપાતોનું.
પીઈ છું પૃથ્વીન.-માણસના કંઈ કેટલાય રંગ-રસ.
ક્ષણે ક્ષણે ગૂંચાય છે
કેટલીય ત્રિવ્યાઓ મારી આસપાસ
ને હું બરફતો જઈ છું
બરફના કોઈ એકાંત દિપ જેવો.

સ્વપ્નોને રંગબેરંગી પક્ષીઓની જેમ
ભડી જતાં બેઉં છું.
અને હર ક્ષણે
પૂછું છું મને,
'આ હમણાં તો તે અહીં હતાં ? ક્યાં ગયાં ?'
અને તું ન હોય તેવી
બોઝિલ બોઝિલ
બેસ્વાદ-કમત્વાસ
ઝાંખી-પાંખી એ થોડીએક ક્ષણો
વેળા વીતતી ન હોય તેવું લાગે.
આખરે તો...
આટલું બધું બનવાની ક્ષણે
પૂછ્યા કરું છું હું મને જ
તું ક્યાં નથી મારી આસપાસ ?
એમાં તું ક્યાં નથી ?
મને છોડીને ક્યાં જશે તું ?

અભિષેક નલિન પંડ્યા

તારા સમૃદ્ધ ભવ્ય નગરમાં
કોઈ શુભેગાર જોવો
પ્રવેશું છું.
તોડી નાખી છે
હાથ, પગ, નિષેધતાની તમામ બેરીઓ
તારા નગરમાંના
મ્યુઝિયમમાંથી પંખીઓ
બેડતાં બેડતાં
મારી આંખોમાં પ્રવેશે છે
અને તેના ટહુકા
મારી પાંપણે સળગડ ચોટી મથા છે
હું તારા નગરમાં
તારા સામ્રાજ્યનો એક અંશ
ઉછેરું છું પુષ્પ-વંશ.
મારો જાત્યાભિષેક
કઈ તળેટીમાં કરવો ?
હું અભય, પુષ્પાશ્રિત
જાહવીના જળમાં
અંજલી ભરીને બોલો છું.....

સ્મરણ-મુદ્રિકા
નલિની પ્રબોધક

પોતપોતાના માળા ભણી
લીલા ઘાસની ભીની ગંધ
આગ્રિયાના ઝળકારા
આકાશદીપ નીચે શ્વેત તિમિરનો છાયામાં
પાસે પાસે બેસી
કેટલી આડી-અવળી વાતો કરી છે આપણે !
એક ઢળતી સાંજે
ઉત્કૃષ્ટ હૃદયે
તેં જરી દીધી શુક્રજડિત સ્મરણ-મુદ્રિકા
મારા હૃદયે ઉસ્તનો અનામિકામાં-
પૂજ્યદીપની શાખે
ઘંટારવનો વિસ્તાર - અસીમ આકાશમાં
પૃથ્વીનો સમગ્ર પ્રેમ - આપણા હૃદયમાં;
છતાં
આપણે જોયા હતા
માત્ર ખરી પડતા તારા.

ગમલ રાજેશ પંડ્યા

અમે શ્વાસસિક્કો દીધો છે ઉછાળી (રમી સાત તાળી),
ન ચતી ન જિલટી પછી છાપ ભાળી (રમી સાત તાળી).
ઘણા દિવસોથી ઉગાઉઠ કરતું હતું અંખમાં ને !
એ સપનાતુ પંખી અમે લીધું પાળી (રમી સાત તાળી).
હવા સોંસરા હાથ વીંઝીને દરિયા ધૂધવતા રહે છે,
પછી ટેરવાથી બધી ક્ષણ મેં ખાળી (રમી સાત તાળી).
શહેર વચ્ચે જળે લાગણી ને બધા હાથ ખાલી,
એની તરફ ધરની વાળી (રમી સાત તાળી).

અજાણી ઉઠેલું ? ઉઠેલું ?
"ાળી (રમી સાત તાળી).

નિર્જન વગડે એકવરોક્ષ સામાચોડિયું જૂલે ।
હરીભરો એકસતા વચ્ચે મૃગજળ વહેવું જૂલે ॥

મને
'શૈલ'

(૩)

આકાશ ।

બોડી બામણીના ખેતર જેવું સાફ
દૂર . પડછાયા તમે મૃગજળની આબોમા ।

સૂરજ તૂટી ટુકડા થઈ વહી જાય

તડકે પીળો

હાફે લીલા લીમડે ।

પંખીના રઘવાટ-શી આખો

ભરી એ ..જાય ।

ગર્વિષ્ઠ થેલી દહેરખાને અભોડે,

અખોર ગૂંથી; ભમરા ખુશ થઈ જાય ॥

જે અચાનક દહી ધી જડી છે મને,
જિંદગી ખેવડા નીવડી છે મને.

આસ મારો હશે કે પરાયા હશે,
એ વિશે જાત મારી કાઢી છે મને

કોણ કેવા સંબંધો થકી અવતર્યા,
શુ થયો, શુ નહીં, કયા પડી છે મને !

આ સમય સાવ બેહાલ થોતે ભો,

દેખ, કેવી ફણો સાપડી છે મને ।

હોડે મૂઝા રહે તોય કયાથી રહે,

આખ મારો જ જોતે રડી છે મને.

નહીં ઓગળેલો બરફ

લલિત ત્રિવેદી

ઓગળી જાય તો પાણીની જાત છે, કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે,
સાચના વાગવા જેવી આ વાત છે, કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે

દરથ એકાદ પણ બફ જેવું નથી કે નથી વાદળા જેમ ચચળ સજલ,
આંખ ! વ્હેતા જ રહેવું એ જઝબાત છે, કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે

નીકળે લોહીની ધાર તો બાણીએ શું છે વ્હેવું અહીં, શું છે થીજી જવું ?
કાચનું વાગવું તો અકસ્માત છે, કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે.

પારદર્શકપણા પાર થી રીતે નીકળી શકામે કહેા કિરણ-શા હેમખેમ ?
આસ પણ કાચનો એક ભાયાત છે, કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે.

માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૮૧

શીર્ષક વિનાની કવિતા અથવા જિંદગી અથવા...

રીતા ભટ્ટ

હાથમાં શસ્ત્ર હોય-
કલમનું જ સ્તો-
ને તો ય એ ચલાવી ન શકું
કાંઠામાંની તાકાત ખીજે વેડફાતી જાય,
સંવેદના ક્યાંક અટવાતી જાય.
ઠોકરોની પરવા ક્યાં વિના!
માગ પર દોડવાનું પગમાં જોમ હોય- ધચ્છા હોય,
દૂર રહીને ય બક-અપ કહેતાં મિત્રો હોય
ને
તો ય
રણક્ષેત્રમાં શસ્ત્ર વડે લડાઈ લડી ન શકું-
શસ્ત્રની અણી છુટ્ટી થતી જાય-
ને
પ્રતિસ્પર્ધા દોડતાં જીતતાં જાય છે.
આ ભીંસતી જતી રોજિંદો ઘટમાળને વીંધી ન શકું-
આસપાસ દોરાયેલા અભિમન્યુના કોશના વર્તુળમાંથી
બહાર નીકળી ન શકું
ને સમય વહી જાય છે.
રોજ રાત પડે દિવસ પૂરો થયાની વેદના
ને
રોજ દિવસ જીગતાં 'કશું' ય થતું નથી 'ની વેદના.
આ
કારમી આયકે ને વ્યાયકે કારતી જતી વેદના
મારી જિંદગીની એક એક ક્ષણ
ઓછી કરતી જાય છે એ જાણું છું.
ને
તો ય...
જવા દે,
અહીં
સાથે સાંજું જીવનું છે ય કોને ?

ખિત્તખિલાટની આગેકૂચ વિશે લલિત ત્રિવેદી

રત્નમડા નિર્મળ ચરણ મેલા થયા છે
દોડવા માટે હવે ઘેલા થયા છે
બૂ કહીને માટલા મીઠા કરે છે
દોડથી કાઢે એ રહેલેલા થયા છે ।
રાખ જારો મમ્મીને પાવડાં જમે ત
દૂધે નવડાવે કે બચભોલા થયા છે ।
ઝોરડો ફળિયુ, પગથિયા, સમથળે છે
કે કપાળે લોહીના રેલા થયા છે ।
ઝોરડા કયાય દેખાતા નથી એ-
ફળિયુ ઝાળગી હવે ડેલા થયા છે ।
ભોય પર રાખ્યું કશું રહેલું નથી
ભાગફોડું છે ને ખીજેલા થયા છે ।
મમ્મી મમમમ બાબા કાકા, ટોટા પપ્પા
એટલા પૂરતા જરા રહેલા થયા છે ।

કાગળ મળે રમેશ પટેલ

અક્ષરોમા એટલી ઝળઝળ મળે,
સૂર્યના નામે મને કાગળ મળે ।
ધાસમા પોલી જવાના સ્વપ્ન કે -
લોહીને જળ શોષવાનું બળ મળે
પખીઓની ચાચમા આકાશ છે,
વૃક્ષને પશુ ઊડવાની પળ મળે
બારમાસી પુષ્પને સૂર્યા પછી-
રંગની રણઝણભર્યું આકળ મળે
આસુઓના રંગના પશુ રંગ છે,
વેદનાની પાપણે અન્કળ મળે
હું મને જડતો ન લીના શ્વાસમા-
શુષ્કતાના દ્વારની સાકળ મળે

દરથોન્મિલિતશબ્દાલિવ્યક્તિ દીપક ત્રિવેદી ‘દીપ’

જળમા દૂખી ગયા તે જળમા રહી જવાના,
રસ્તાઓ તો થયાવત કાઢે વહી જવાના
આંખોની ડાળ હો કે આંખોમિયામણી હો,
વહવાઈમા સિખિતમ્ શેઠાવ ગણી જવાના

પથ્યરની પાચ વેતો ભરેવા રહ્યા પ્રિયે ત્યા-
સૌ પાળિયા કથિતમ્ પથ્યર રહી જવાના ।

દિગ્ધ બરી લક્ષ્મીને બે મખમલિત કરો તો-
‘મિથ્યા પ્રયત્ન સર્વમ્’ દરથો કહી જવાના

પગલું પડે તો ખીલુ જલમલ થતા કિનારે,
જળમા કશું ન પરચત્ પગલા પડી જવાના

શું બોલું ?

ભરત પાસ

શું બોલું ? શું બોલું ?

દુઃખ દોય તો રોઉં, આ તો સુખસપનાનું એલું

શું બોલું ? શું બોલું ?

પરિણવારથી ભાળી 'તી ને

નેવળદંડાણાં મરદસગંતી તરવર તરવર ભાત્ય,

અટવાતી ગૂંથાતી એમાં દસતી રમતી રોતી ગાતી ખોવાતી પદગાતી

દોડી તે દો'ધી આ ભાત્ય,

કાલ નુંધી ને સાવ નફરતી ફરતી'તી ઈ ની ઈ "

ધરમાં બેસી ધુમડો ચે તા ખોલું-

અનુવાદ

ચાર કાવ્યો

હરિહર રોકી

૧

દુતિવિક્ષેપ
નન્ન પહોડો...
હાથપતીના અજવાળાની સેર;
જેમ ચમકતી પાઈનની શળ
કિનારા વિહોણો સમુદ્ર
દુતિવિક્ષેપનું અટપટું અનુમાન !
અહીં;
તારકોને પડકારવું તારુ મોન !

૨

હું આવું છું, આવું છું અંધકારમાં
અદૃશ્ય કૂંચોએનો ખૂંડો ઝૂલાવતો
દોવાલો ઢળી પડે છે
ફરી અધ્ધરત્રિ !
મારાં સ્વપ્ન; મારું સર્વ
ફરી ફરી વર્તુળાયા કરે છે !

૩

ગ્રીષ્મ ભિતથો...
પ્રભાતના પ્રથમ વિચાર જેવી તીક્ષ્ણ
ઝંકળણીની શળ;
ખોડ ગાતા અજવાસે ધૂંટાવું મોન !
ટેકરી પરના છત્તું ફૂવેથી
પામરતા કાવ્યોનાં દંડે છે આસવ ! !

૪

પ્રભાત પ્રગટે છે અસંખ્ય આખે ..
બાંધે બાંધી નદીની જોમ
સમુદ્ર અને ઝરણાં વિધવિધ
રજ હિંમોળાય છે...
હું આપને જોઉં છું; વિદેશી અટૂલા
શહેરમાં રજની દિવસ;
જાણે
હામા ગ્રીષ્મ પછી
મારી ભૂમિમાં પડતા પ્રથમ વરસાદ જેમ !

હરિહર જોશી

(હિંદુ કાવ્યોનાં અનુવાદ)

હરિહર જોશીએ હિંદુ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરેલો તો કાવ્યવિષયક રનાતક જાની ધલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ કર્યો ! અત્યારે તેલઅવિવમા એન્જિનિયરિંગના કોચે કાર્યરત છે અત્યાર સુધીમાં એમના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો (હિંદુ ભાષામાં) બહાર પડી ચૂક્યા છે ! એમના કાવ્યોના વિષ્ણવી અન્ય દસ ભાષાઓમાં અનુવાદો થયેલા છે

અહીં રજૂ કરેલો અનુવાદ તેમના કાવ્યસંગ્રહ 'Red Earth' માંથી પસંદ કરેલાં કાવ્યોનો છે. અહીંના કાવ્યો મૂળ હિંદુમાંથી ઇંગ્લિશમાં Matthew Mead (મેથ્યુ મેડ) અનુવાદિત કરેલાં છે]

જવું હજી જોજનો

રોબર્ટ ફોસ્ટ

સુજ મન રહું જાણી કોનાં વનો અહીં બૂલતાં
ત્યહીં ઘર રહું જો કે એતું વયોવય ગામમાં
તદપિ નહીં એ ભાળે આંહીં મને વિરમેલને
વત નીરખતો એનાં જિભાં છવાયલ ખર્ધી.

કશું અટપટું લાગે મારાં ખડાં લઘુ અથને
શીઘ્ર અટકતો!! પાસે એકેકે દિસે નહીં ખોરકું!
સરવર પાણે થીજેલું ને અહીં વતરાજિમાં
વરસભરની સૌથી કાળી ડિપાંગ નિશામહીં.

હય નિજની બાંધેલી પેલી ધુરા તણી ધૂધરી
હજી હજી હલાવીને પૂછે: 'થતી કશી બૂલ ના?'
અરવ સઘળું ધીરે વહેતી હવા હજી સૂસવે
હિમ વરસતું પીંછાં જેવું સૂકેમળ માન લાં.

ગહનવન શાં સોહે રૂડાં ઘટામય સ્યામળાં
પણ વચન કૈં બાકી મારે રહ્યાં હજી પાળવાં
હજી નીંદરમાં તે ખેલાં કૈં જવું હજી જોજનો,
હજી નીંદરમાં તે ખેલાં કૈં જવું હજી જોજનો.

ફ્રેન્ડ્ર દવે

('Stopping by Woods On A Snowy Evening' કાવ્યનો અનુવાદ)

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલાં નવાં દાન

૧. બલવંત કે. પારેખ ફાઉન્ડેશન, મુંબઈ	રૂ. ૩૦,૦૦૦-૦૦
૨. ભૂરાભાઈ દલસુખરામ પરીખ	રૂ. ૩,૦૦૦-૦૦
૩. જયંત પારેખ, મુંબઈ	રૂ. ૫૦૦-૦૦

અનુવાદ

ચાર કાવ્યો

હવિઃ રોકી

૧

દુતિવિરોધેટ
નગ્ન પડાડે
હાથપતીના અજવાળાની સેર,
જેમ ચમકતી પાઈનની યજ્ઞ
કિનારા વિહોણો સમુદ્ર
દુતિવિરોધેટનું અટપટું અનુમાન
અહીં,
તારકાને પડકારતું તારુ મોન ।

૨

હું આવું છું. આવું છું અધકારમાં
અદસ્ય કૂચીઓનો ઝૂકો ઝૂલાવતો
હોવાલો ઢળા પડે છે
ફરી મધ્યરાત્રિ !
મારા સ્વપ્ન, માઠું સર્વ
ફરી ફરી વલ્લેળાયા કરે છે ।

૩

ગ્રીષ્મ ભિતરો
પ્રભાતના પ્રથમ વિચાર જેવી તીક્ષ્ણ
ઝાકળણીની યજ્ઞ,
ખોડ માતા અજવાસે ધૂ ટાવુ મોન ।
ટેકરી પરના જીર્ણ કૂચેથી
પાગરતા કાવ્યોના દહડે છે આસવ ।

૪

પ્રભાત પ્રગટે છે અસખ્ય આખે
જ ધે બાધી તરીની જેમ
સમુદ્ર અને ઝરણા વિધવિધ
૨ જે હિસોળાય છે. .
હું આપને ભેટ છું. વિદેશી અટ્ટસા
શહેરમાં રબનો દિવસ,
ભણે
લાગા ગ્રીષ્મ પછી
મારી ભૂમિમાં પડતા પ્રથમ વરસાદ જેમ ।

હરિહર જોશી

(હિંદુ કાવ્યોનો અનુવાદ)

હિંદુ દૌહીએ હિંદુ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરેલો છે કાવ્યવિધવક રનાતક બની ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ કર્યો । આપણે તેવ્યવીવમા એન્જિનિયરિંગના ક્ષેત્રે કાચ રત છે અથવા સુધીમાં એમના નવ કાચસ મહો (હિંદુ ભાષામાં) બહાર પડી ચૂક્યા છે । એમના કાવ્યોના વિશ્વગી અન્ય દસ ભાષાઓમાં અનુવાદો થયેલા છે

અહીં ૨૨૨ કરેલો અનુવાદ તેમના કાવ્યસમૂહ "Red Earth"માંથી પસંદ કરેલા કાવ્યોનો છે અહીં ના કાવ્યો મૂળ હિંદુમાંથી ઇંગ્લિશમાં Matthew Mead (મેથ્યુ મેડે) અનુવાદિત કરેલા છે ।

જવું હજી જોજનો

રૌબટ ફોર

મુજ મન રહું જાણી કોનાં વનો અહીં બૂલતાં
ત્યહીં ધર રહું જો કે એનું વચોવચ ગામમાં
તદપિ નહીં એ લાગે આહીં મને વિરમેલને
વન નીરખતો એનાં જિભાં જવાયલ બફથી.

કશું અટપટું લાગે મારાં ખડાં લઘુ અશ્વને
શીઘ્ર અટકતો?! પાસે એકેકે દિસે નહીં ખોરકું!
સરવર પછે થીજેલું ને અહીં વનરાજિમાં
વરસભરની સૌથી કાળી ડિપાંગ નિશામહીં.

હય નિજની બાંધેલી પેલી ધુરા તણી ધૂધરી
હજી હજી હલાવીને પૂછે: 'થતી કશી ભૂલ ના?'
અરવ સઘળું ધીરે વહેતી હવા હજી સૂસવે
હિમ વરસતું પીંછાં જેવું સુકોમળ માત્ર લાં.

ગહનવન શાં સોહે રૂડાં ઘટામય સ્યામળાં
પણ વચન કેં બાકી મારે રહ્યાં હજી પાળવાં
હજી નીંદરમાં તે પહેલાં કેં જવું હજી જોજનો,
હજી નીંદરમાં તે પહેલાં કેં જવું હજી જોજનો.

દેવેન્દ્ર દવે

('Stopping by Woods On A Snowy Evening' કાવ્યનો અનુવાદ)

કવિલોક ટ્રસ્ટને મળેલાં નવાં દાન

૧. બલવંત કે. પારેખ ફાઉન્ડેશન, મુંબઈ	રૂ. ૩૦,૦૦૦-૦૦
૨. ભૂરાભાઈ દલસુખરામ પરીખ	રૂ. ૩,૦૦૦-૦૦
૩. જયંત પારેખ, મુંબઈ	રૂ. ૫૦૦-૦૦

આસ્વાદ

પાંદડું પરદેશી

હીરા રા. પાંડક

એના પાંદડાને છડાડી મેલો કે પાંદડું પરદેશી !
એ તો એક મારા ચંપાની ડાળે, કે પાંદડું પરદેશી !
એના ફૂલડા ખરી પઠયા અકાળે ! કે પાંદડું પરદેશી !
મેં તો હારમહી ચૂ થાવ્યું, કે પાંદડું પરદેશી !
એણે ફૂલ એક એક કરમાવ્યું, કે પાંદડું પરદેશી !
એને નહીને નીર પધરાવ્યું, કે પાંદડું પરદેશી !
એ તો દરિયેથી પાછું આવ્યું, કે પાંદડું પરદેશી !
મેં તો ખોદી જમીનમા દાટ્યું, કે પાંદડું પરદેશી !
ત્યા તો ફણગો ઘડિને ફાટ્યું, કે પાંદડું પરદેશી !
મારી સખીએ બતાવ્યું સહેલું, કે પાંદડું પરદેશી !
એક ફૂલ એણે છડાડી મેંચું ! કે પાંદડું પરદેશી !

રામનારાયણ પાંડક

(આશિષ ૧૯૮૨ પૃ ૧૧૦) 'શેખા કાવ્યો'

અરે ! આ કોઈ લોકગીત છે કે ? પકિતનો
દાળ જુઓ ! જાગે લોકગીતનો જ. કેવો રમતિયાળ
અને તણપદો છે ! એના કંઠમા એ ગવાય તો
વધારે શાભે ! તેણે તેને યોગ આ ગીત છે એની
રજૂઆત પણ એવી જ હળવી અને સરળ છે તેમા
એકે કોઈ અધરો શબ્દ છે કે ? ના અને અંદરની
કોઈ વિગતો ? ન સમજાય તેવી લાગે છે કે ? ના
તેથી એ આમ તો હળવું ગીત લાગે છે ગીતના
મહારના રમદમ તો જાણે લોકગીતના જ જોઈ લો !
પણ ના, છતાં તેમ નથી. આ એક શિષ્ટ
કવિનું રચેનું ગીત છે, લોકગીતની રીતીમા રચેનું

ગીત છે, એથી હળવું દેખાવા છતાં, તે કઈ હળવું
નથી તેનો વિષય જ ભીર છે એકે તેની સરખામણી
મારેનું મુખ રૂપક 'પાંદડું પરદેશી', તે હળવું છે
ખરું, એટલું જ નહિ, કવિએ તેનું કથનવર્ણન
પણ એવી જ હળવી રીતીએ કયું છે, જેમાથી
આપણે પેલો જ ભીર અર્થ શોધી કાઢવાનો અને
એ જ આ ગીતની ખૂબી છે જ ભીર ભાવાર્થ અને
હળવી રજૂઆત ! કવિએ એ કળ વાપરીને સહેલાઈથી
ગીતને સરળ બનાવ્યું છે.

ત્યારે, લોકગીત અને શિષ્ટ કવિના ગીતમાં
ફેર શો ? લોકગીતનો કર્તા અનામી, અજાણ હોય,

અથવા એ ગીત અનેકતું સહિયારું સર્જન હોય. જે એક કંઠથી બીજે કંઠ પહોંચતા, આપોઆપ રચાઈ જતું હોય. છતાં કોણે કઈ પંક્તિ રચી છે તેની એધાણી ન હોય. આમ, લોકમાંથી આપોઆપ રચાયેલું સાહિત્ય, તે લોકસાહિત્ય. એ લોકસાહિત્યની નદી ગંગા જેવી વિશાળ અને ગંગા જેવી સદા ગતિમાન હોય છે. તેમાં લોકગીત, તો જ્ય તરતું ! જેને ગાવાની ઊલટ એટલે કે હોંશ હોય, તે ગાય. ગવાતાં ગવાતાં તેમાં એની મેળાએ પંક્તિઓ ઉમેરાય, બદલાય અને ગીતમાં ફેરફાર પણ થાય. એ પ્રકારનો પ્રવાસ કરતાં કરતાં, તે લોકજીભે રમી રહે, અને ટકી રહે પણ. આ લોકગીત જે ભાષાનું હોય, તેની પ્રજાનું તે સંસ્કારધન બની રહે. નહિતર, તે તણાતું તણાતું કાળના દરિયાવમાં કયાંક ગરકાવ પણ થઈ જાય !

જે એ શિષ્ટ કવિનું ગીત છે, તો તેના રંગદંત્ર લોકગીતના કેમ લાગે છે ? એવો પ્રશ્ન થાય. આરંભે જણાવ્યું તેમ ગીતનો લાગ અને રજૂઆત લોકગીતનાં છે. તે ઉપરાંત, તેની છાપ પડવાનું એક અન્ય સધ્ધર કારણ પણ છે. ઉપર ખતાવેલી આ ગીતની પહેલી પંક્તિ, કવિએ લોકગીતમાંથી લીધી છે; તેમાં પોતાનો ભાવ ગૂંથીને, નવું ગીત આગળ ચલાવ્યું છે. તમામ ભાષાના સાહિત્યમાં, આવું હોઈ શકે. કોઈ બીજી કૃતિની એકાદી લોકપ્રિય બની શકે એવી પંક્તિ લઈને, કવિ પોતાની રચના કરે એટલું ખરું, કે એ પંક્તિ મનમાં રમી રહે, એવી આકર્ષક હોવી જોઈએ.

‘પાંદડું પરદેશી’વાળા લોકગીતમાંથી ઉપાડેલી ઉપરની પંક્તિ, મનમાં વસી જાય, તેવી સુંદર છે

તે ? તે પંક્તિવાળું લોકગીત કયા વિષયનું છે તે ખબર છે ? કુવારી કન્યા વિશેનું. તે ગીતમાં તેને પરદેશી પાંદડું એટલા માટે કહી છે કે તેને પતિને ઘેર મોકલવાની છે : પાંદડાની જેમ ઉઠાડી મેલવાની છે. એ અર્થમાં તે પરાયું-પારકું ધન કહેવાય. જેમ કોઈની થાપણ સમય પાકતાં પાછી આપી દઈએ છીએ, તેમ માથાપ પોતાની ઊછેરેલી દીકરીને પરણાવીને પારકે ઘેર વળાવી દે છે. લોકગીતના એ ભાવાર્થને ‘પાંદડું પરદેશી’નું રૂપક આપ્યું છે.

અહીં આ કવિના ગીતમાં લીધેલી એ પહેલી પંક્તિમાં આવતું એ જ રૂપક, ધણું વધારે સઘન ભાવાર્થનું ચોગ્ય રીતે બની જાય છે. તો આ શિષ્ટ કવિના ગીતમાં એ કયા ભાવનું રૂપક બનીને આવે છે ? ગંભીર વિષયનું એ હળવું રૂક્ષ જેવું રૂપક છે, તેમ આગળ કહ્યું. તે ઉકેલતા એ સમગ્ર ગીતનો ભાવાર્થ કવિના શબ્દોમાં જોઈએ : ‘અહીં પાપ-વૃત્તિને પરદેશી પાંદડું કહેલું છે. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ છે માટે પાપવૃત્તિ પરદેશી છે. એ અચાનક આવી જતાં આત્માની ઉત્તમ અને સુંદર સંપત્તિ નાશ પામવા માંડે છે. એને અપનાવવાથી માણસની શક્તિઓ કરમાવા માંડે છે. કોઈ બીજી વૃત્તિના વહનમાં વહેવરાવતાં એ દૂર જઈ પાછી આવે છે. તેનું દમન કરતાં તે ચિત્તમાં જાંડી પેસી ત્યાંથી ફૂટે છે. પણ કોઈ મિત્રમાં તે પાપવૃત્તિની જિર્ણવતા દેખતાં એવી જિર્ણવતા ક્ષણમાં પ્રાપ્ત કરી, કશા પણ આયાસ વિના તેને ઉઠાડી મૂકી શકાય છે.’ [શેષનાં કાવ્યો : ૪ થું પુનર્મુદ્રણ (૧૯૮૨)-ટિપ્પણ : પૃ. ૧૭૦].

માનવમાત્રમાં ભગવાને એતના મૂકી છે. એ એતના એટલે આપણી ઉત્તમ જીવનશક્તિ. અને

હિતમ જીવનશક્તિ એવી કે ચેતનાનું જે ધામ અથવા આસન, તેને આપણે આત્માને નામે ઓળખીએ છીએ દરેક પોતાને મળેલી આ ચેતનાને જગાડવાની હોય છે કેવી રીતે? હિતમ સદ્ગુણને બળને અને મક્કિત વૃત્તિને - દોષોને દાખલ ન થવા દઈને, તે કદાચ દાખલ થાય તો તરેતરી રાખીને તેને દૂર કરીને કવિનું આ ગોત મલિન વૃત્તિ ઉપર પૂરી ચોક્કા રાખવાનું કહે છે, જેથી ગમે ત્યાંથી તે પેસી ન જાય અને પેસી ગઈ હોય તો સાવધાનીથી તેને કાઢી નાખવાનો ઉપાય સૂચવે છે કા તો પોતાના હિતરથી મિત્રની મદદથી અને તેની પ્રેરક સત્વથી કા તો પોતે જ પોતાના મિત્ર જાતને એથી આપણી ચેતના અને આત્મા શુદ્ધ રહે છે

તે પરથી આપણા ધર્મમ્ ધોમા એમ કહેવાયું છે કે આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ છે તેમા કોઈ વિકાર નથી કારણ કે તેનામાં સાચા જ્ઞાનનો સભવ છે માટે જ આત્મા શુદ્ધ એટલે કે જ્ઞાનવાળો પણ ગણાય છે આ વાત આપણે એક ઉકાડરણથી સમજી શકીએ નાનું હોય છે ત્યારે આપણે તેને નિદોષ એટલે કે દોષ વિનાનું કહીએ છીએ માટે એને વિશે એવો ભાષાપ્રયોગ કરીએ છીએ કે એનામા હજી 'કળજ્ઞ' નથી 'કળજ્ઞ' શબ્દ કલિયુગ ઉપરથી ઉદ્ભવ્યો 'કલિ' એટલે પાપની, અધર્મની વૃત્તિ જુગ કહેતા યુગ, તે સમયગણે બાળકમા 'કળજ્ઞ' નથી તેનો અર્થ હજી તેનામા પાપ પેકું નથી બાળકની મૂળ ચેતના તો શુદ્ધ જ છે પછી ઉભર વધતા, તેને સંસારના 'વા' લાગે છે તેનામા કળકાવળ એટલે કે કુડકપ' પ્રવેશે છે તે પાપવૃત્તિ છે તે 'પરદેશી પાંદડું' છે

આપણા દેહમા, ધરમા, કુટુંબમા કે રાષ્ટ્રમા,

પોતાનું જે કઈ હોય તે પોસાય છે અને વળતા, તે આપણને પોપે છે જે પોતામાથી ઉદ્ભવે છે, તે એકાકાર બની જાય છે અલગ રહેતું નથી, પણ જે પારકું તત્ત્વ છે તે આપણામાં ટકતું નથી અને એકાકાર થતું નથી, કારણ કે તે આપણામા બધેએસતું થતું નથી. શરીરમાની કેન્સરની ગ્રાહની જેમ મલિન પાપવૃત્તિ તે પરદેશી તત્ત્વ છે તે સહેજે મળેલી આપણી હિતમ જીવનશક્તિને વણસાડે છે

આ પાપવૃત્તિ બહુ મોઢક છે તેનું સ્વરૂપ ભારે અલભ્ય છે। તેથી તે માવાણી અર્થાત્ છેતરા મણી છે તેની આપણા ચિત્ત પરની અસર, હવે કવિના શબ્દોમા જ ચાલે, આપણે જાણીએ 'એ તો બેકું મારા ચ પાની કળે, કે પાંદડું પરદેશી ! એના દૂસાં ખરી પડ્યા અકાળે ! કે પાંદડું પરદેશી !' આપણે આ જીતની પાચ ટૂંકોને આસ્વાદતા પૂર્વે, એક નાનીશી વિગતની સરત રાખવાની છે કવિ પ્રત્યેક ટૂંકની પહેલી પંક્તિમા એ પાપવૃત્તિ વિશે કોઈક ખાસ હકીકત ધરે છે અને બીજી પંક્તિમા તેનું કેટલું હકીકત બળ છે, તે પ્રત્યક્ષ કરવા, પંક્તિને અ તે આશ્ચર્યચિહ્નથી તેનો સંકેત કરે છે દરેક પંક્તિએ પુનરાવર્તન પામતા પાંદડું પરદેશી 'નું વિરામચિહ્ન પણ તેથી જ આશ્ચર્યચિહ્ન છે કવિનો એ કલાકસમ ભાવના આકારને એવામા કામ લાગે એવો છે આપણે આજગ ચાલીએ

આ આકર્ષક પાપવૃત્તિ આપણી ચેતનામા વાસ કરવા આવે છે આ ચેતના કેવી છે? કવિ એને 'ચ પાની કળે'નું રૂપ આપે છે સૌનય'પાના મધમવાળાના સુદર રૂલને આપણે કયા નથી જાણતા? એ વિશે એક કોઠકુદો સંસ્કારવા જેવો છે જેની પાસે 'રૂપ, રમ્મ જીર ખાસ' ત્રણેય

શબ્દો છે. અને છતાં એક અવશ્ય છે ‘ભર ન આવે પાસ’ એમ કહેવું છે. મહામૂલી માનવચેતના ચંપા જેવી છે; તેને કોઈનો સંસર્ગ ન હાગી શકે, જો તે ન ઇચ્છે તો. પણ, જો એકવાર પાપવૃત્તિનો દોષ પેડે, તો થઈ રહ્યું. તે માનવચિત્તની ઉત્તમ શક્તિઓને અકાળે ખેરવી નાખે છે, એવી તે વિનાશક છે.

અને શું એ આપણા અનુભવની વાત નથી? કે માનવ જો કોઈ એક ઉત્તમ શક્તિને અપનાવી લઈ સાચી રીતે વિકસાવે, તો તેને લોધે અન્ય ઉત્તમ શક્તિઓ ખીસે છે—સચેત અને છે: અને જો કોઈ એક મંલીર દૂષણ જાણેઅજાણે પેસી જાય, તો તેની એકેએક શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. આ અર્થના પ્રકાશમાં આપણે કવિનો ભાવાર્થ કળવાનો છે. કવિએ આ ટૂંકમાં પાપવૃત્તિની દૃષ્ટ અસરનો સામાન્ય ખ્યાલ આપી દીધો છે.

કવિ હવે આ પાપવૃત્તિનું આકર્ષક અને હાલનામય-છેતરામણું રૂપ, કેવી વિવિધ રીતે પ્રગટ થાય છે, તે પ્રત્યક્ષ રીતે દર્શાવે છે. આગલી કડી પ્રસ્તાવના જેવી હતી. હવે આવતી ત્રણે કડીઓ—ટૂંકો, તેના પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ જેવી છે: અને એ દૃષ્ટિએ તે સુંદર અને ગતિમય છે. એ વૃત્તિને હાંકી કાઢવા પ્રથમ તો મનુષ્યે શું કર્યું?

‘મેં તો હારમહીં ગૂંથાવ્યું’, કે પાંદડું પરદેશી! એણે ફૂલ એક એક કરમાવ્યું! કે પાંદડું પરદેશી!’ આપણને થાય, ચાલો, એ અનિષ્ટ વૃત્તિને કોઈ સારી યોજનામાં ગૂંથી લઈએ; તેના સંગ્રમાં તે સારી બનશે. ભલટી, એ સારી છે તેને પણ વણસારે છે. અન્ય કડીઓની માફક આ ટૂંકમાં પણ ‘ગૂંથાવ્યું’ આગળ અદ્યવિરામ છે, જેમાં પાપવૃત્તિનું વિશિષ્ટ

વર્ણન છે: તો ટૂંકની ખીણ પાંક્તમાં ‘કરમાવ્યું’ આગળ આશ્ચર્યચિહ્ન મૂકીને, કવિએ તેનું હરીફાઈ બળ ખરાબર બતાવ્યું છે. તેથી ભાવની ભાંગિ વ્યંજિત થાય છે. ખરી રીતે અર્થદૃષ્ટિએ તો તે બન્ને પાંક્તિઓનો અંત ત્યાં જ સમજવાનો છે, કારણ કે ‘પાંદડું પરદેશી’ એ તો ટેકના શબ્દો છે, અને દરેક પાંક્તિમાં તેનું અભાવદુનું બળ આશ્ચર્યચિહ્નથી દાખવેલું જ છે. આમ પ્રત્યેક ટૂંકની પ્રથમ પાંક્તિને અંતે અદ્યવિરામ અને ખીણ પાંક્તિને અંતે આશ્ચર્યવિરામ—એવો ભાવાનુસારી એકાંતરો (alternate) કલાકસળ ગીતની સમપ્રમાણ (symmetrical) આકૃતિને ઉપયોગી નીવડે છે.

કવિની દૃષ્ટિએ આ પાપવૃત્તિનો પ્રભાવ બહુ ભારે છે: વિધવિધ ઉપાયો કરતાં પણ તે વૃત્તિ કેમે મનને હોડતી નથી. ઉપાયોની સામે થઈને પોતાનું બળ જણાવે છે. જોઈએ એને હાંકી કાઢવા માટેનો બીજો ઉપાય:

‘એને નદીને નીર પધરાવ્યું’, કે પાંદડું પરદેશી! એ તો દરિયેથી પાહું આવ્યું! કે પાંદડું પરદેશી!’

આપણે તેને દૂર કરવા કોઈ ખીણ વૃત્તિના વહનમાં વહેવરાવી: તો શું બન્યું? એ દૂર ગઈ અદૃશ થઈ, એમ માનવાનું નથી; થોડે દૂર જઈ વધુ વ્યાપક રૂપે તે ભગણા વેગે તે પ્રગટ થઈ. કવિએ ‘નદી’ અને ‘દરિયા’નાં કલ્પનથી, પાપવૃત્તિની જાદુઈ બળ કેટલી વિશેષ, વ્યાપક અને વેગીલી છે, તે તાદૃશ કર્યું છે.

જો અધર્મ વૃત્તિનું આટલું જોર હોય, તો માણસે શું કરવું? કવિએ હવેની ટૂંકમાં બતાવ્યો

એક જોરદાર ઉપાય : એને અકુશમાં આણવાનો આ મુજબનો પ્રયત્ન.

‘મેં તો બોદી જમીનમાં દાટ્યું, કે પાદક પડેથી !
ત્યાં તો કૃષ્ણો થઈને કાટ્યું !’ કે પાદક પડેથી !
જોયું ને ! જેમ જલદ ઉપાય તેમતેમ તેનું જોખમી પરિણામ ! પાપનીનું માણસ તેનાથી બચવા ચાહે છે. તેનો સદતર નિકાસ કરવા ઇચ્છે છે. બળ કરીને તે પોતાની બીતરમાં દબાવી દે છે. કેની જેમ ? જેમ કેરી પદાર્થને ભોમાં ભડારી દઈએ તેમ. જોયા તેની હવાતી જ ન રહે. પણ મનમાં એ અધર્મ જિતિનું અદર ને અદર કરેલું દમન તો વધારે ભયંકર નીવડે. જેટલું જોરથી તે બહારથી દબાય, તેથી અધિક જોરે તે અદરથી ઉઠાળો મારે. કવિ તેને પાપનું બીજ અને કૃષ્ણાનું રૂપક આપીને એ મનોબળાપારના આચરણ ને પ્રજાગતથી પ્રત્યક્ષ કરે છે : જે ઘણું અસરકારક તે સ્વયંદ છે.

મનની અનિષ્ટ જિતિને ઠાકી કાઢવાના ઉપાયોમાં આ બળુકા ઉપાય સફૂથી વધુ પ્રજાગતથી રજૂ થયો છે અને તે જ છે કવિએ સાધેલી દ્વિવિધ ભાવની પરાકાષ્ટા. ૧ વિવિધ પ્રકારના ઉપાયોમાંથી અતિમ કષ્ટપ્રત્યક્ષની પરાકાષ્ટા, ૨. પાપની વિવિધ પ્રકારની રક્ષણની ઇક્ષિતઓમાંથી આ અતિમ બળની પરાકાષ્ટા. -તે બળને ભાવ સહુગીતની આ ટૂંકમાં પરાકાષ્ટા રીકે સિદ્ધ થાય છે આ ટૂંકનું તે કલ્પન જોરદાર છે, તેને ‘ફ’ ‘ફ’ની વર્ણસંગ્રાઈ પ્રેરક બને છે.

તો હવે શું કરવું ? તે કેમ ફીટે ? કવિ હવે કેવટની ટૂંકમાં છેક છેવટના ઉપાયને હળવેકથી ધરી છે. જે આગળના ઉપાયોથી અનેરો છે : આગ્રહી, ક જે ભાવની પરાકાષ્ટા માટે હતી, તો આ

અતિમ ટૂંકની રજૂઆતમાં જે રીતે ભાવની હળવાશ (anticlimax) નું નિરૂપણ છે, તેથી તે કલા-સતર્પક બની રહે છે. આપણે જોયું તેમ આવડા નાના ગીતમાં પરાકાષ્ટા અને ભાવની હળવાશની રીતિ (climax-anticlimax) નો દરાવ અહીં જોડાણ સ્થિતિ-સંહોપસ્થિતિ-પામે છે.

કવિ હળવેકથી તેને દૂર કરવાની કળા પ્રગટ કરે છે પણ ખૂબી તો એ છે કે આ ઉપાય ઉપર-કથિત ભાવ પરના પોતે કરેલા પ્રયત્ન જોવો કે જુદામ જોવો જણાતો નથી એ સહજ છે માટે મને તેવો છે. એ ઉપાય કેવો હાવો તે કહું ? કવિતામાં કહું છે તેવો ‘ફ’ જોવો હળવો !

‘મારી સખીએ બતાવ્યું સહેલું કે પાદક પડેથી !
એક ફ જોયું ઉઘડી મેલ્યું !’ કે પાદક પડેથી !
જે કેમકે માણસના ચિત્તમાંથી ચસતું નહોતું, તેને હલાવવાનો ચમત્કાર પણ માણસ પાસે જ છે. તે પ્રયોજન સાધી શકાય અને તે રમત વાતમાં બની આ-યુ. આપણા મિત્રો પ્રેમદાવે મનકર્તૃક આપણા દોષ ચીધા બતાવે છે. આ કવિએ તેથી જ એક ભજનમાં મિત્રના-‘ભેરુ’ના-આ હેતુના હકે કરેલા હિતકાર્યને આ પ્રમાણે અજલિ આપી છે. ‘હસાવી ધોવાવ્યા અમારા મેલ છ.’ હસતા હસતા તે ત્રંબીર જૂસો બતાવી, કાન પકાવે છે, અને આપણે મળે એ જીવી રીતે સહેલાઈથી ઉતારે છે કે બોળ’ ન કરી શકે, તે કરી શકે, કા તો મિત્ર, કા તો પ્રિયતામાં પ્રેમની પતીજથી અને સબધની પ્રેરણાથી, આપણે એક સહેજ વાતમાં તે કરતર મનમાંથી કાઢી નાખીએ છીએ. એવો કીમિયો બની રહે છે.

આ ગીતમાં, પાપજિતિના સાધાવી સ્વરૂપની

મુશ્કેલીનું બળ, કવિ ક્રિયાત્મક માટે ગતિવાળા આકર્ષક વર્ણનથી દેખાડે છે : તો મિત્રના હૃત અને હિતની હળવી રીતનો પ્રભાવ, પણ સહેજે તેવી જ હળવાશથી ખતાવે છે. અહીં આપણા મનને જ આપણા મિત્ર તરીકે માનીએ, તો પણ આણે. મનમાં આપણે પાપવૃત્તિને હઠાવવાના ઘણાઘણા હુમલા કર્યા હોય : પણ તેમ કરતાં કરતાં કોઈક એવી શુભ ઘડીએ, મનને તેના નિરાકરણરૂપે એવું કંઈ સ્ત્રી બધ ! કે પછી તે જ પોતે સાચી કૃદીએ પોતાનો પ્રયત્ન આદરી દે. જોકે કવિને મન તો મિત્રને અંગેનો જ ઉદ્દેશ્ય છે : કવિની પંક્તિનો બંધબેસતો બીજો અર્થ ધટાવવાનો વિવેચકને હક છે !

આમ તો પાપ એ કોઈ આકારનો પદાર્થ નથી પણ મનનો ભાવ છે. તેને કવિએ વિવિધ ક્રિયાઓનો આકાર બદલ્યો છે, તેનો જે જીવંત વ્યવહાર વર્ણવ્યો, તેને જ આપણે સજીવરૂપે અલંકારનો કસબ કહીશું. આ વિવિધ ક્રિયાઓ તે વિવિધ રૂપકોની જ રમણા છે ! તેને સ્ત્રીના મુખમાં મૂકવાથી હળવી રજૂઆત બની શકી છે. ગીતમાં કોઈ એક સ્ત્રી પોતાની સખીને કહેતી હોય, તેવું તેનું આયોજન છે. તેથી જ આ, સ્ત્રીને ગાવો ગમે એવો ગીતનો ઢાળ છે. દ્રુત એટલે વેગીલી ગતિનો આ ઢાળ અહીં શોભે છે, જેવી પાપવૃત્તિની ચંચળતા છે, તેવી જ તેની ક્રિયાઓની ફેરીલી એટલે કે હળવી અને ત્વરિત ગતિની ચાલ છે; એથી આ ઉપદેશાત્મક ગંભીર ચિંતન; નીરસ નહિ પણ સજીવ બની રહે છે.

આમ આ ગીતમાં ગંભીર તત્ત્વચિંતન અને રમતીલી કવિતાનો સુલભ મેળ બગ્ગે છે; સામગ્રીમાં તત્ત્વચિંતન અને રમતીલી રજૂઆતમાં કાવ્યાત્મકતા,

ઉભય પ્રભાવક બન્યાં છે. કવિની વિશદ એટલે સ્પષ્ટ રજૂઆતથી તે તાદૃશ બનેલ છે.

આખા ગીત ઉપર નજર નાખો : બધે જ ધરાળુ અને તળપદા શબ્દો છે : વળી, ઓજવનને લગતી ક્રિયાઓમાં તેનું વર્ણન છે : અને મોટે ભાગે તદ્દભવ શબ્દોનું ગીતનું પોત બનેલું છે, જે ગીતને ઝગજગ શૈલીનું બનાવે છે. કવિ ‘શેષ’ તેમની વિશદ કવિતાબાની માટે સુખ્યાત છે. તે ગાંધીયુગના કવિ છે. ગીતનો ચિંતનાત્મક વિષય અને સ્પષ્ટ સાદી બાનીથી તેમની ગાંધીયુગીન કવિતાની મુદ્રા જીપસી આવે છે.

આ ગીતની પ્રથમ પંક્તિ, જે લોકગીતમાંથી લીધી છે, તે જ ગીતની દ્રુતપંક્તિ બની રહે છે; તે ઘણી સચોટ છે. એ પંક્તિનો ભાવ પોતે જ એવો પ્રેરક છે કે તે આકર્ષક બની રહે. ગીતની એ આરંભની પ્રથમ પંક્તિ છે : અને આરંભમાં અધરથી ઉપારેલું એ દ્રુતપંક્તિનું બળવાળું કથન વાચક પર પકડ જમાવે છે : તો પરદેશી પાંદડાનું રૂપક કૌતુક જગાડનારું છે.

આ ગીતના રચનાર રામનારાયણ પાઠકે ‘શેષ’ ઉપનામથી કવિતા લખી છે. પ્રથમ પત્રીના મૃત્યુ બાદ તેમણે એ ઉપનામથી કવિતાઓ રચી, અને એટલે જ આ ઉપનામ ધારણ કર્યું. તેમણે સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારો ખેડ્યા : ટૂંકી વાર્તા, હાસ્યના અને ગંભીર નિબંધો, સંશોધન, સંપાદન અને ગુણવત્તાવાળું ઘણુંબધું વિવેચન, વાર્તાકાર તરીકે ‘દ્વિરેક’ અને હાસ્યકાર તરીકે ‘સ્વૈરવિહારી’ તખ્તજુસો તેમણે રાખ્યાં હતાં. ગાંધીયુગના તે વિદ્વાન સાહિત્યકાર છે.

અવલોકન

‘કલ્પસ્તાનમાં કાળો સૂરજ
ઊગી નીકળ્યો છે’*
રૂપિત પારખ

કેટલાક દેવાને, રામાયણ, ગીતા, મનુસ્મૃતિ જેવા પ્રધાને, કવિઓને, ક્યારેક સ્વયં કવિતાને, સમાજ અને રાજકારણના તત્ત્વોના વાહક-સ્થાપિત હિતોને...ટૂંક કામ, સમગ્ર સર્વજન સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાને હયમયાવવાના આશયથી ‘વિરફેટ’ના કવિ-એએ કૃતિએ કૃતિએ વિરફેટો સંજ્ઞા છે, અને પ્રતિશોધનો લાવા રેનાઓ છે. અહીં નકાર, વિરોધ અને ખડન તો છે, પણ એ જ્ઞાના મૂળમાં છે દસિતોએ વેઠેલી યુગોજ્જ્વળી જાણ વેદના, યુવામી અને લાચારી, બેલકી, દેવકી, રણમલપુર, તેજલપુર, ભાગલપુર આદિ સ્થળોએ દસિતો છપર થયેલા અમાનુષી અત્યાચારોના ઉલ્લેખો યા વર્ણનો અહીં ઠેરઠેર છે, એ અત્યાચારોમાંથી જન્મેલા આતંક અને આક્રંદ આ કવિતાના શબ્દશબ્દના દબાયેલા પડ્યા છે. દેશની આજે પણ આ દશ છે તેથી તો શ્રી જયંતિ એન. મકવાણા ઉદ્ધારે છે-

‘દેશ સહેયુ’ ફળ
સર્વત્ર માખીને ભણાણાટ ’ (૫ ૧૦)

હવે દસિતો જાગૃત થયા છે. જૂખ્યા જનોનો જરૂરસિ સંગઠિત થઈ દાવાનળ બનીને એમર પ્રસરવા લગકી રહ્યો છે. શ્રી એનિંદ પરમાર ‘આખરીનાયુ’ કાવ્યમાં એતવણી આપે છે, ‘અમે

ટાઈમબોરળ છએ.’ શ્રી બાલકૃષ્ણ આનંદ એ કાવ્યમાં કહે છે, ‘હવે અમારા હાથમાં શાવણો, શાળ કે છરી નહિ, તીક્ષ્ણ ધારદાર બેયોનેટ છે’ (૫ ૪૦). સમાનતા, સ્વતંત્રતા કે માનવતાનાં મૂલ્યો આ કવિઓને મન મિથ્યા છે. શ્રી હરીશ મગતમ્ ‘અસ્તિત્વ’માં જણાવે છે-

‘સમાનતાની શબ્દપેટીમાંથી મારે દુર્મ્મ’ (૫. ૬૩)

એ કે આ કવિઓને જેટલો રોષ રાજકીય પ્રણાલિઓ સામે તથી તેટલો સામાજિક પરંપરાઓ સામે છે. આ પરંપરાઓના આદિ સ્ત્રોત સર્માં હિન્દુ શાસ્ત્રો સામે છે. સમાનતાની પોકળતાને નકારી પછી ટકી રહેવાનો એકમાત્ર આધાર સ્વમાન બની રહે છે. શ્રી મધુર આનંદના એક કાવ્યમાંથી નીકળતો સ્વમાનનો ટકાર ધ્યાનથી સાંભળવા જેવો છે-

‘સ્વમાન એ જન્મસિદ્ધ હજી છે અમારો,
નહિ આપો તો જૂટવી લઈશું’
તમા જુઓ-

કલ્પસ્તાનમાં કાળો સૂરજ ઊગી નીકળ્યો છે.’

(૫ ૪૯)

લોકમાન્ય ટિળકના ‘સ્વરાજ્ય અમારો જન્મ-સિદ્ધ હજી છે’ એ ઉદ્ધાર જેટલો જ બળવાન આ

* ‘વિરફેટ’ સ પા. ચંદુ મહેરિયા, બાલકૃષ્ણ આનંદ; પ્રકાશક દસિત સાહિત્ય સંઘ વતી દલપત ચૌહાણ, ૩૯૯/૧૮, જીવણલાલની આલી, રખિયાલ ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૧, પ. ૭૨+૨૨, દિ. ૩. ૧૦

ઉદ્ગાર છે. ‘કાળો સૂરજ’ બહુ દલિત નવોત્થાનનું પ્રતીક બની બધ છે. પણ સૂરજ ‘કાળો’ કેમ? કાળો રંગમાં જ આ કવિએને પોતાપણું લાગે છે? કાળો રંગ અશુભ માનનાર સમાજના ભદ્ર વર્ગને આઘાત આપવા આ પ્રતીક રચાયું હશે? ગમે તે હો, પણ આ ‘કાળો સૂરજ’ દલિત કવિતાનું અવારનવાર પ્રયોગનું મુખ્ય પ્રતીક છે. બદલે, એ કવિતાનાં અન્ય પ્રતીકોની એ ગંગોત્રી છે.

પ્રણયનિમિત્તક દલિત સંવેદનની હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ એટલું રચનાઓમાં ધ્યાનાર્હ બની છે. શ્રી પ્રવીણ ગદવીના કાવ્ય ‘અસ્પૃશ્ય દેવતા અસ્પૃશ્ય કૃષ્ણ’માં રાધા પટેલ પાસે ઇકોનોમિક્સની નોટ માગતા અસ્પૃશ્ય કૃષ્ણને શો અનુભવ થાય છે?

‘એની જાંઘી એડીના સફેદ સેન્ડલ
નીચે મારો કાળો ચહેરો
ચગદીને ઉપર થૂંકીને ચાલતી થઈ દિયાટની જેમ.’
(પૃ. ૨૨)

‘પાંચ મહેતાની આત્મકથા’ કાવ્યમાં પુરુ સોલંકીએ પોતે હરિજન છે એમ પાંચને જણાવતાં તત્કાળ પાંચે આપઘાત કર્યો, એ પ્રસંગ આપણા સામાજિક વર્ગવૈષમ્યને કડુણ રીતે છત્તું કરે છે. શ્રી બાલકૃષ્ણ આનંદ ‘PERMIT’ કાવ્યમાં પ્રિય કમ્મુને ઉદ્દેશી જણાવે છે, ‘તારી કંચનવર્ણી કાયાને સ્પર્શવાને કે અધરોને ચૂમવાને એક હરિજનને અધિકાર છે? તારા પિતાને આ પૂછી જોજે.’ શ્રી મધુર આનંદ ‘એક પત્ર’માં ‘ઋતુવત્સલા પ્રિયે’ને સંબોધી જણાવે છે, ‘મધુર આનંદ નીચે ઢાંકેલી મારી સડિયલ કાસ્ટથી તું લાગી છે.’

સંવેદનની સચ્ચાઈ અને વેધકતા, અભિ-વ્યક્તિનું સીધાપણું, બરછટપણું, ક્યારેક એમાં

પમાતા વ્યંગ અને વ્યંગના, નાવીન્ય અને તાજગી આ કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. શ્રી પ્રવીણ ગદવીની ભાષા વારંવાર રૂપકાત્મક બને છે. પૂરા સન્દર્ભોને નવી રીતે પ્રયોગવા એ મથે છે. ‘શસ્ત્રસન્ધાસ’માં એ કહે છે, ‘તમારી દ્રીપદી જે સ્વયંવરમાં અમારા ગદિયાને / વરમાળા પહેરાવે તો સહી શકશો?’ (પૃ. ૧૯). ‘અસ્પૃશ્ય દેવતા અસ્પૃશ્ય કૃષ્ણ’માં એ પોતાને કૃષ્ણને નવો અવતાર માની, આ વખતે ક્ષાત્ર કે બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મવાનું ચૂકી ‘સ્કાય-લેબની જેમ’ પોતાના પતન પરથી નિયંત્રણ ગુમાવી ઢાલ્યા ભંગીની ખોલીમાં અવતર્યાનું જણાવે છે. ‘મંદિર પ્રવેશ ન કરો દોસ્તો’માં ખારસી ઉગ્રતા છે. ‘કસાઈખાના’ જેવો શબ્દપ્રયોગ શરૂઆતના ચિત્રથી જ સહ્ય બની શકે. શ્રી ગદવીએ ‘અત્યાચારની કથા’માં કરેલું કૂરતાનું નિરૂપણ કમકમાવે એવું છે તેમાં એક યુવતીનું સંવેદન છે—

‘જે કુંવારા ગર્ભમાં ગામના મેળાનું’

મખમલી સ્વરન ઉછેરવાના ઢોડ હતા,
તે જ ગર્ભમાં ઉછેરવું હવે હત્યારાનું વિષ.’
(પૃ. ૨૪)

શ્રી ગદવીની અભિવ્યક્તિ અપેક્ષાકૃત વિશેષ નક્કર, સક્ષમ અને પ્રોઠ છે.

‘બેકમાં એપોઈન્ટમેન્ટ’, ‘અને મેં અટક બદલી’ એ બંને કાવ્યોમાં શ્રી મધુર આનંદે પોતાનાં ભાત / અટક પ્રગટ થઈ જતાં જે લાગણી અનુભવી છે તેમાં નયો કડવો વિષાદ છે. ‘ખામોશ બેડીઓ’માં શ્રી ગોવિંદ પરમારની અભિવ્યક્તિ કેવું બળકટ રૂપ ધારે છે!—તોફાનો થઈ ચૂક્યાં છે ત્યારે—

‘સવારના અખબારને / શહેરનાં ફેટલાંય ઘરોની તૂટેલી બંગડીઓની કરચો ચોટી હતી.’

અવલોકન

‘કૃષ્ણસ્તાનમાં કાળો સૂરજ

જિગી નીકળ્યો છે’*

તુષિત પારખ

કેટલાક દેવાને, રામાયણ, ગીતા, મનુસ્મૃતિ જેવા ગ્રંથોને, કવિઓને, ક્યારેક સ્વયં કવિતાને, સમાજ અને રાજકારણનાં તત્ત્વોના વાહક-સ્થાપિત હિતોને...ટૂંકમાં, સમગ્ર સવણું સંસ્કૃતિ અને સમજ-તાને હયમયાવવાના આશયથી ‘વિરફોટ’ના કવિ-ઓએ કૃતિએ કૃતિએ વિરફોટો સળ્યા છે, અને પ્રતિશોધનો લાવા રેલાઓ છે. અહીં નકાર, વિરોધ અને ખંડન તો છે, પણ એ બધાના મૂળમાં છે દક્ષિતોએ વેઠેલી મુજોબૂની ભીંચણ વેદના, યુવામી અને લાચારી, બેદરકી, દેવકી, રણમલપુર, તેજલપુર, ભાગલપુર આદિ સ્થળોએ દક્ષિતો ઉપર થયેલા અમાનુષી અત્યાચારોનાં છલેયો યા વણુંનો અર્દો ઠેરઠેર છે, એ અત્યાચારોમાંથી જન્મેલા આતંક અને આકંઠ આ કવિતાના શબ્દશબ્દમાં દબાયેલાં પડ્યાં છે. દેશની આને પણ આ દશ છે તેથી તો શી બચતિ એન. મકવાણા ઉદ્ધારે છે-

‘દેશ સહેલું ફળ

સર્વત્ર માખીને બચબચાટ .’ (પૃ. ૧૦)

હવે દક્ષિતો ભગ્યત થયા છે. બૂખ્યાં જનોનેા જરૂરિયા સંગઠિત થઈ દાવાનળ બનીને એમર પ્રસરવા લખણી રહ્યો છે. શ્રી ગોવિંદ પરમાર ‘આખરીનામું’ કાવ્યમાં એતવણી આપે છે, ‘અમે

ટાઈમબોરખ છાએ.’ શ્રી બાલકૃષ્ણ આનંદ એક કાવ્યમાં કહે છે, ‘હવે અમારા હાથમાં સાવરણો, શણ કે છરી નહિ, તીલણુ ધારદાર બેયોનેટ છે.’ (પૃ. ૪૦). સમાનતા, સ્વતંત્રતા કે માનવતાનાં મૂલ્યો આ કવિઓને મન મિથ્યા છે. શ્રી હરીશ મગલમ્ ‘અસ્તિત્વ’માં જણાવે છે-

‘સમાનતાની શબ્દચેટીમાંથી મારે દુર્મંધ.’ (પૃ. ૬૩)

જો કે આ કવિઓને જેટલો રોષ રાજકીય પ્રણાલિઓ સામે તથા તેટલો સામાજિક પરંપરાઓ સામે છે. આ પરંપરાઓના આદિ સ્ત્રોત સર્માં હિન્દુ શાસ્ત્રો સામે છે. સમાનતાની પોષણતાને નકાર્યાં પછી ટકી રહેવાનો એકમાત્ર આધાર સ્વમાન બની રહે છે. શ્રી મધુર આનંદના એક કાવ્યમાંથી નીકળતો સ્વમાનનો ટંકાર ખ્યાનથી સંભળવા જેવો છે-

‘સ્વમાન એ જન્મસિદ્ધ હક્ક છે અમારો;

નહિ આપો તો ચૂંટવી લઈશું’

ત્યાં જુઓ-

કૃષ્ણસ્તાનમાં કાળો સૂરજ જિગી નીકળ્યો છે.’

(પૃ. ૪૯)

લોકમાન્ય ટિળકના ‘સ્વાભાવ અમારો જન્મ-સિદ્ધ હક્ક છે’ એ ઉદ્ધાર જેટલો જ ખળવાન આ

* ‘વિરફોટ’, સંપા. ચંદુ મહેરિયા, બાલકૃષ્ણ આનંદ; પ્રકાશક : દક્ષિત સાહિત્ય સંઘ વતી દલપત ચૌહાણ, ૩૯૯/૧૮, જીવજીલાલની ચાલી, રાખિયાલ ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૧, પૃ. ૫૨+૨૨, દિ. ૩. ૧૦

ઉદ્ગાર છે. 'કાળો સૂરજ' બહુ દલિત નવોત્થાનનું પ્રતીક બની જાય છે. પણ સૂરજ 'કાળો' કેમ? કાળા રંગમાં જ આ કવિઓને પોતાપણું લાગે છે? કાળો રંગ અશુભ માનનાર સમાજના ભ્રમ વર્ગને આઘાત આપવા આ પ્રતીક રચાયું હશે? ગમે તે હોય, પણ આ 'કાળો સૂરજ' દલિત કવિતાનું અવારનવાર પ્રયોજનનું મુખ્ય પ્રતીક છે. મદદ, એ કવિતાનાં અન્ય પ્રતીકોની એ ગંગોત્રી છે.

પ્રણયનિમિત્તક દલિત સંવેદનની હૃદયસ્પર્શી અભિવ્યક્તિ બેત્રણ રચનાઓમાં ધ્યાનાર્હ બની છે. શ્રી પ્રવીણ ગદવીના કાવ્ય 'અસ્પૃશ્ય દેવતા અસ્પૃશ્ય કૃષ્ણ'માં રાધા પટેલ પાસે ઇકાનોમિક્સની નોટ માગતા અસ્પૃશ્ય કૃષ્ણને શો અતુલવ થાય છે?

'એની ભીંચી એડીના સંદેહ સેન્ડલ

નીચે મારો કાળો ચહેરો

ચગદીને ઉપર ચૂંકાને ચાલતી થઈ દિયાટની જેમ.'

(પૃ. ૨૨)

'પાણી મહેતાની આત્મકથા' કાવ્યમાં પુરુ સોલંકીએ પોતે હરિજન છે એમ પાણીને જણાવતાં તત્કાળ પાણી આપઘાત કર્યો, એ પ્રસંગ આપણા સામાજિક વર્ગવૈષમ્યને કડુણ રીતે છતું કરે છે. શ્રી બાલકૃષ્ણ આનંદ 'PERMIT' કાવ્યમાં પ્રિય કમ્બુને ઉદેશી જણાવે છે, 'તારી કંચનવર્ણી કાયાને સ્પર્શવાનો કે અધરોને ચૂમવાનો એક હરિજનને અધિકાર છે? તારા પિતાને આ પૂછી જોજે.' શ્રી મધુર આનંદ 'એક પત્ર'માં 'ઋતુવત્સલા પ્રિયે'ને સંબોધી જણાવે છે, 'મધુર આનંદ નીચે ઢાંજેલી મારી સહિયલ કાસ્ટથી તું લાગી છે.'

સંવેદનની સચ્ચાઈ અને વેધકતા, અભિવ્યક્તિનું સીધાપણું, બરછટપણું, કચારેક એમાં

પ્રમાતા વ્યંગ અને વ્યંગના, નાવીન્ય અને તાજગી આ કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. શ્રી પ્રવીણ ગદવીની ભાષા વારંવાર રૂપકાત્મક બને છે. પૂરા સંદર્ભોને નવી રીતે પ્રયોજવા એ મથે છે. 'શસ્ત્રસંન્યાસ'માં એ કહે છે, 'તમારી ટ્રૌપદી જો સ્વયંવરમાં અમારા ગલિયાને / વરમાળા પહેરાવે તો સહી શકશો?' (પૃ. ૧૯). 'અસ્પૃશ્ય દેવતા અસ્પૃશ્ય કૃષ્ણ'માં એ પોતાને કૃષ્ણને નવો અવતાર માની, આ વખતે ક્ષાત્ર કે બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મવાનું ચૂકી 'સ્કાય-લેમની જેમ' પોતાના પતન પરથી નિયંત્રણ ગ્રાપી દાલા ભંગીની ખોલીમાં અવતર્યાનું જણાવે છે, 'મંદિર પ્રવેશ ન કરો દોસ્તો'માં ખારસી ઉગ્રતા છે. 'કસાઈખાના' જેવો શબ્દપ્રયોગ શરૂઆતના ચિત્રથી જ સભ્ય બની શકે. શ્રી ગદવીએ 'અત્યાચારની કથા'માં કંચુ કૂરતાનું નિરૂપણ કમકમાવે એવું છે તેમાં એક ધુવતીનું સંવેદન છે—

'જે કુંવારા ગર્ભમાં ગામના મેળાનું

મખમલી સ્વપ્ન ઉછેરવાના કોડ હતા,

તે જ ગર્ભમાં ઉછેરવું હવે હત્યારાનું વિષ.'

(પૃ. ૨૪)

શ્રી ગદવીની અભિવ્યક્તિ અપેક્ષાકૃત વિશેષ નક્કર, સક્ષમ અને પ્રોઢ છે.

'બેઠકમાં એપોઈન્ટમેન્ટ', 'અને મેં અટક બદલી' એ બંને કાવ્યોમાં શ્રી મધુર આનંદે પોતાનાં ભાતિ / અટક પ્રગટ થઈ જતાં જે લાગણી અતુલવી છે તેમાં નયો કડવો વિષાદ છે. 'ખામેશ બેડીઓ'માં શ્રી ગોવિંદ પરમારની અભિવ્યક્તિ ઠેવું બળકટ રૂપ ધારે છે!—તોફાનો થઈ ચૂક્યાં છે ત્યારે—

'સવારના અખખારને / શહેરનાં ફેટલાંય ધરોની તૂટેલી બંગડીઓની કરચો ચોંટી હતી.'

અખબારના અહેવાલની બે લીમિટો વચ્ચેના
અવકાશનું આ સ વેદન છે અર્ધાંત્રીની મીવામાં
લટકતી/ સવા રૂપિયાની પિત્તળની ચેઈન ' (૫૫)
ના ચિત્ર દ્વારા કવિએ રહિતો (have nois) ના
ચક્રાવર્તનનો સકરુણ નક્કર વાસ્તવબોધ કરાવ્યો છે
શ્રી જયંતિ એન મહાવાણી રચિત 'હું કેશવ માડા
જાગી' મા પ્રયોગની કાકુમિશ્રિત ધારદાર સનિધિઓ
(juxtapositions) રચનાની સુરેખ આકૃતિ
કડારી આપે છે.

'વિરફ્ટ ની ૬૪ કૃતિઓમાંથી માત્ર એક
કૃતિમાં બાળકનું સવેદન નિરૂપાયું છે શ્રી બાલકૃષ્ણ
આનંદની આ લઘુ રચના આસ્વાદ્ય છે—

“૫૫૫,

નિશાળે પ્રાર્થના બાદ

બધાએ વાગી પ્રતિજ્ઞા

'ભારત માટે દેશ છે

બધા ભારતીયો મારા ભાઈબહેન છે'

પણ અને જોઈને

માસ્તર જોશી બજકયા

'હરિજનો નહીં, હરિજનો નહીં'

તો કે ૫૫૫, હરિજનો થું છે!

ભારતવાસીઓ કાણ છે?' (૫૪૦-૪૧)

કામ 'વિરફ્ટ'ની કવિતા એક આગનું
રસપ્રીય મૂલ્ય ધરાવે છે, એ કવિતા ભલે પ્રતિબદ્ધ
રહેવાનું પસંદ કરે પરંતુ એનું કા વાતરર વિરોધ
દીપ્તિમત બનવું રહેશે તો અદ્દા છે, ગુજરાતીમાં
પ્રગટી આ નવતર ધારા, પેતાની વ્યક્તિતાને
સામ્યની પછી, કવિતાના વિશાળ ઓથમાં સહજ
રીતે લાગી જશે ૦

‘પર્વાય તારા નામનો’

અશોકપુરી ગોસ્વામી

કવિશ્રી હનીફ સાહિબના પ્રથમ ગ્રંથન સમૂહના
પ્રાગટ્યની ઘટના ઔપચારિક એ રીતે હતી કે
પ્રસ્તુત સમૂહમાં સમાવાયેલી બહુધા ગ્રંથો પ્રતિષ્ઠિત
કાવ્યસામયિકામાં અવારનવાર પ્રગટ થઈ હતી આ
સમૂહ એ પ્રકાર થઈ ચૂકેલી રચનાઓનું સકલન
માન છે સમૂહ પ્રકટ કરવા બાગતે તેમણે ધરેલી
ધીરજ (કે વિલબ) આજના થોડામધ લખ્યે
જતા અને સમૂહો પ્રગટ કર્યે જતા કવિઓ તમા
નવોદિતા માટે મિસાલરૂપ છે કેઈ હનીફ સાહિબને
એ ન પૂછે કે કેટલા ગ્રંથસમૂહ પ્રકટ થયા!
આપણે એવું પૂછીએ કે કેવા ગ્રંથસમૂહ પ્રકટ
થયા? ‘પર્વાય તારા નામનો’ સમૂહમાં નહીં
સમાવાયેલી હજીયે ખીણ એવી અને એટલી જ
ગ્રંથો કદાચ તેમની જમા સિલકમાં હોવી જોઈએ
એમ લાગે છે ખેર, ગમે તે હોય—આજે વાત કરવી
છે ‘પર્વાય તારા નામનો’ સમૂહની

શવદાથી રામસાધુ મનુરસાલથી મુકુલ,
મરીઝથી મિરઝાન જેવી બધા પેઢીઓએ કવિતાના
ગ્રંથક્ષેત્ર ખૂબ એડાણ કર્યું છે તેનાથી ગુજરાતી
ગ્રંથને નવો એડા, નવો રંગ, નવો નિખાર, નવી
તાજગી લાધી છે ગુજરાતી ગ્રંથ એ પ્રિયતમા
સાથેની વાતચીત, પ્રણયના એકરાર—પ્રકારની વાતો,
માન જોડકણા પ્રાસાદપ્રાસના શબ્દચોસલા કે
વૃક્ષદી છે એવું બધું માનનારાને પુન વિચારવા
નિવશ્ક કરી દે તેનું કામ છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી
ગ્રંથક્ષેત્ર થઈ રહ્યું છે ગુજરાતીના સાક્ષરો, વિદ્વાનો

કદાચ કોઈ પૂર્વગ્રહથી પિડાઈને તે ન સ્વીકારે પણ ઉર્દૂ અદીબો ને પ્રથમ ગઝલ વિશે અને પછી ગુજરાતી ગઝલ વિશે કોઈ પૂછે તો ખ્યાલ આવે. ઉર્દૂને બાદ કરતાં વિશ્વની બીજી કોઈ પણ ભાષામાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ રીતે ગઝલ લખાઈ હોય તો માત્ર ગુજરાતીમાં. ગુજરાતી ભાષામાં ગઝલ, અને ગઝલમાં ગુજરાતી ભાષા ઓતપ્રોત, સમરસ થઈ ગઈ છે. ગુજરાતી ગઝલનો ઇતિહાસ પણ માત્ર એક સૈકા જેટલો જૂનો. છતાં આ મહત્ત્વના કાર્યની ઇતિહાસે નોંધ લેવી પડશે.

આજનો સામાન્ય માણસ સાહિત્યના અન્ય પ્રકારો કરતાં કવિતાને કંઈક અણુગમ્યાની જેતો હોય ત્યારે, કવિતા અને પાઠક વચ્ચે અંતર હોય ત્યારે, એકબીજાથી એકબીજાને કંઈક ભ્રમ, કંઈક વહેમ, કંઈક અણુગમે હોય ત્યારે આવા ગઝલ-સંગ્રહો, કાવ્યસંગ્રહો પાઠકને કવિતાની નજીક લાવે છે. બંને વચ્ચેની ખાઈને પૂરે છે. કવિતાના ભાંચા સિંહાસન પર ખેડેલી ગઝલને પૂરા સન્માન સહિત માનવમન સુધી લઈ જતા આદિલ, ચીત્ર, રમેશ, રાજેન્દ્ર, મનોજ, મુકુલનાં નામ અને કામ જેવું જ નામ અને કામ હનીફ સાહિલનું છે.

માત્ર નેવ્યાસી ગઝલનો આ છે દળદાર ગઝલ-સંગ્રહ. દળદાર શબ્દ સંખ્યાને નહીં, શ્રેષ્ઠતાને અભિપ્રેત છે. ગઝલની ગઝલિયત કે શેરની શેરીયત ગઝલમાં કેટલી છે? તે અંગ્રેજી કોમ્પ્યુટર શોધાયું હોત, તેનું બેરોમીટર શોધાયું હોત તો સાહિલની ગઝલોમાં એ ગઝલિયત, એ શેરીયત, એ તગજુલ અન્યોની ગઝલ કરતાં વધુ જોવા મળત. અહીં સાહિલની ગઝલને અન્યોની ગઝલ સાથે સરખાવવાનો કોઈ

ઉપક્રમ નથી, આશય નથી. પણ વિવેચનનું કાર્ય કાવ્યસૌંદર્યને મૂલવવાનું, સંશોધનકર્મ કેવળ સત્ય, તથ્ય અને તત્ત્વને તારવવાનું હોય છે. તેમાં વ્યક્તિનું મહત્ત્વ ગૌણ બને છે.

સંગ્રહની ગઝલો પૈકી ટપ ગઝલો ટૂંકી બહેરની, નાના છંદની છે. ઉર્દૂમાં ટૂંકી બહેરની ગઝલની મહત્તા સ્વીકારાઈ છે તેવી અને તેટલી મહત્તા, શુણાત્મકતા, કલાત્મકતા, ગુજરાતી ગઝલે ટૂંકી બહેરમાં હાંસલ કરી છે. સાહિલની ટૂંકી ગઝલો એનું પ્રમાણ છે. સાહિલનું છંદ પરનું પ્રભુત્વ, શબ્દલાલિત્ય, શબ્દવૈવિધ્ય, શબ્દમાધુર્ય દાદ માગી લે તેવું છે. વાતાવરણની મનઃસ્થિતિ પર અસર અને મનઃસ્થિતિથી સર્જાતું-કલ્પાતું વાતાવરણ રજૂ કરવાની ખૂબી સાહિલમાં છે. ગઝલની કદાચ તેમને જન્મભૂત બક્ષિસ હોય તો પણ ગઝલને આત્મસાત્ કર્યા બાદ જ આટલી અર્થપૂર્ણ, નિખારવાળી, મિનજવાળી ગઝલ બને. ગઝલમાં, શેરમાં, મિસરામાં કે મિસરાના એકમાત્ર ટુકડામાં વ્યક્ત થતો સૂક્ષ્મ-તમ ભાવ ત્યારે આવે જ્યારે પોતે ગઝલમાં અને ગઝલ પોતાનામાં ઓતપ્રોત થઈ હોય. ગઝલના છંદ, બહેર લય આદિનો અભ્યાસ, રિયાઝ સંગ્રહમાં જણાઈ આવે છે. એમની ગઝલમાં પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષ, ઉચ્ચારવામાં અધરાલાગે તેવા નેડાક્ષરો-વાળા જે સાહિત્યિક શબ્દો-અર્થપૂર્ણ શબ્દો-વપરાયા છે, તે માત્ર અછાંદસ કૃતિઓમાં જ ઉપયોગમાં લઈ શકાત. આ શબ્દસૂચિ લાંબી થવા સંભવ છે. છતાં ગઝલ-અભ્યાસ અને ગઝલ-જિજ્ઞાસુ માટે તે નોંધ જરૂરી બને છે. દા. ત., પરિવેષિત, અક્ષુણ્ણ, ઉષ્ણ, પ્રતિસિત, મત્સ્ય,

નિર્દોષ પ્રત્ય નિમિલિત, તમસ, ઉત્કુન સદર્શ
અવરુદ્ધ, જિજ્ઞાસુ, જિહ્વા, વિસ્ફોટ, અસ્થિભૂત,
પ્રાગ્-ઐતિહાસિક, મર્મરિત, દ્વિર્દયત, આર્, કિવદતી,
અર્થોના લેખે રીધ વગેરે કોઈ પણ જાણીતા
કાવ્ય કે ગ્રન્થમાં આવા શબ્દો જ દોહા ન થાય
ગ્રન્થ/કવિતાના મૂળભૂત અર્થ કે સ્વરૂપને ધ્વજ ન
થાય, તેની મધુરતા નળકત સમવાય તે શરતે આમ સે
કે અનાયાસે સફળ રીતે પ્રયોગ્ય તે ગ્રન્થની નવીન
તમ સિદ્ધિ છે ગ્રન્થ જેવા નાજુક કાવ્યપ્રકારના
નાજુક જ હાથે એ શબ્દપ્રયોગો ખાસ એ રીત
અગત્યના છે કે ગ્રન્થને લક્ષ્ય હદમાં વાચતા
કે ગાતા જ દોહા તોડફોડ કે ભરતીશબ્દો
ને આપણી જાણ અને કાન એ જ ને ઇન્દ્રિયો
દશ્યાર્પણ પકડી પાડે છે આવા શબ્દોના વિવેકી
ઉપયોગથી સાહિત્યની ગ્રન્થ અર્થપૂર્ણ અને ગંભીર
બની છે સાથે સાથે એક બીજી વિશેષતા સમઠની
ગ્રન્થોમાં આવતા લહેકા વિશેની તેમની ગ્રન્થમાં
આવતા રહીકે રહીકે સાથેના આચ્છાદના, હુકમના
સાંકેતિક શબ્દો જેવા કે, લખ દે, લે વાત કર,
થઈ જ સમજાવ લે મને, બોલ આપજો જાપજો
આપજો ન પૂછ વગેરે સ્વાભાવિક વાતચીતમાંથી
આવતા, મુગ્ધ શ્રુતેશુમાંથી આવતા નહેકા તેમને
બીજાથી અલગ પાડે છે ગ્રન્થમાં તે તેમની
પરિચયપ્રકારના (આઈડેન્ટિફિકેશન) છે તેમની
સર્જનપ્રક્રિયાના એ તબક્કા જણાયા શરૂઆતના
સાતઆઠ વર્ષનો અને પછીના વર્ષોનો મહેમદાવાદ
ના વસવાટ દરમિયાનની ગ્રન્થો—તેમના બીજા તબ
ક્કાની ગ્રન્થો—અગાઉની ગ્રન્થો કરતા કઈક રોમેન્ટિક,
નાજુક અને તગજુવથી તરેખર જેવા મળી આ
સર્જનાત્મક ફેરફાર શાને આભારી છે એ અલગ

સ શોધનનો વિષય છે જ્યાં સમઠ વાચતા તે
જણાઈ આવવાથી તેનો ઉદ્દેશ કરવા ઘટે. સમઠ
ના પ્રચલિત પ્રસિદ્ધ શેરની ગ્રન્થની સૂચિ ઘણી
મોટી છે જાણ થોડા સંવેદનશીલ શેર આસ્વાદીએ

‘સ્પર્શના અહેસાસથી રજુ તને,
મહેકતા ઉરવાસથી રજુ તને’ (૫ ૧૪)

‘અહોસ એ નથી કે સળગવળ હોય છે,
છે રજ એટલી કે પીમગવાનુ હોય છે’
(૫ ૧૯)

‘મારે લખવી પડે ગ્રન્થ તારી,
એક છંછા સમી પ્રયત્ન થઈ જા’ (૫ ૧૭)

‘રોજ નિશ્ચ કડુ ને તૂટે છે,
આમ છૂટીને કાણ છૂટે છે’ (૫ ૨૪)

‘અજવાસનો શો અર્થ છે સમજાવ લે મને,
હીવાસળીની જેમ છ સળગાવ લે મને’
(૫ ૨૩)

‘તારો અભાવ જોરે મને છે બિધઈ બની
મારો અભાવ ના તને લવલેશ પહોંચે’
(૫ ૨૭)

મારી અપગ્રહજાએનું શુ કડુ કહે
રોકાવ કયા દેશ કયા દેશ પહોંચે’ (૫ ૨૭)

‘હનીફ બંધ સિક્કાફાને ખોલવા બધાં ગયો,
ભીતરથી રંગબેરંગી ઊડ્યાં પતંગિયાંઓ.’
(પૃ. ૩૨)

‘મેં બરફ પર કઢી લખી’તી ગઝલ,
એ ગઝલ આજ નદી થઈ ગઈ છે.’ (પૃ. ૪૨)

‘જો અરીસાની છટકાપારી ખૂલે,
જન્મકેદી ચહેરા ભાગી છૂટશે.’ (પૃ. ૪૪)

‘પર્યાય જળનો જે રીતે મૃગજળ બની શકે,
છળવાનો અર્થ તેમ પલળવાનું હોય પણ.’
(પૃ. ૫૦)

‘લાવ ચાખી જોઈએ ખારાને,
તું નદી છે તો સમંદર કોણ છે?’ (પૃ. ૬૦)

‘હું નગરના રક્તમાં પ્રસરી ગયેલી ખીક છું,
એટલે દહેશત અને અફવા અને એવું બધું.’
(પૃ. ૬૨)

‘દેહ માટીનો લઈ ચાલ્યા તો છો,
રાહમાં આગળ સમંદર આવશે.’ (પૃ. ૭૫)

‘તૂટી ગયેલા અરીસાને જોડવામાં હનીફ,
અસલ હું મારો આ ચહેરા ગુમાવી એકો છું.’
(પૃ. ૮૨)

‘ચાલ એવા દેશ, એવા સ્થળ વિશે,
મત્સ્ય બધાં તરતું મળે મૃગજળ વિશે.’ (પૃ. ૮૫)

‘પંખી કહો છો જેને હકીકતમાં કંઈ નથી,
પાંખો રચાઈ હોય છે ટહુકાનો આસપાસ.’
(પૃ. ૮૪)

આવા મુંદર કલાત્મક, સંવેદનશીલ શેર આપનાર સાહિત્યના સંગ્રહમાં ઊડીને આંખે વળજે તેવી, ખૂંચે તેવી, કઠે તેવી એક એ વસ્તુ જોવા મળી કે તેમના શબ્દોનું વૈવિધ્ય માત્ર શુદ્ધ સાહિત્યિક ગુજરાતી શબ્દો, કે ખોલચાલના ગુજરાતી શબ્દો પૂરતું સીમિત ન રહેતાં બપેયે-અબપેયે ઉર્દૂ શબ્દો સુધી વિસ્તર્યું. એ મર્યાદિત હોત તો પણ ફીક, પણ અહીં ઉર્દૂ શબ્દપ્રચુરતા કઠે છે. એવા ઉર્દૂ શબ્દોનો ઉપયોગ ત્યાં સુધી વ્યાજબી છે જે ઉર્દૂમાંથી ગુજરાતીમાં પ્રચલિત થયા હોય, ચલણી થયા હોય. પણ અબપેયા આગતુક માફક ગઝલમાં ઘૂસી ગયેલા કેટલાક શબ્દો સમરસ થતા નથી. ગાંગઝૂ રહીને અનુલવ કરાવે છે. આ ઉર્દૂ શબ્દસૂચિ લાંબી પણ છે. દા. ત., કાગઝી, તકાઝા, તાઝા, ફિલહાલ, બિસ્તર, બાહર, સિક્કાફા, ભીતર શાખસ, કેદી, ઝુલ્ફ, કાસદ, હિંજોલી, સુલઝે, સમઝાયે, સલીબ વજેરે. આ શબ્દપયોગ પરત્વે એટલું જ કહેવાતું કે સાહિત્યે જો થોડી તકેદારી, સજાનતા રાખી હોત તો આ નિવારી શકાય તેવી ક્ષતિ હતી. તકાઝાને તકાદા તરીકે, તાઝાને તાન્જ તરીકે, કેદીને કેદી કે સમઝાયેને સમજાવે તરીકે વાપરતાં કશો પણ તાત્ત્વિક ફેરફાર થવાનો ન હતો. તેવી રીતે ગુજરાતી ભાષામાં બિસ્તર,

કાગળી દિલ્હાઈ, દિલ્હાઈ, ઉઠે, સુઠે વપરાયા
 નથી, વપરાતા નથી જેમ દિલ્હાયાન શબ્દના સરખા
 વજનવાળો, પ્રાસવાળો દિલ્હાઈ શબ્દ અપરિચિત
 અને અભણો લાગે છે ઇપર્યુકતા ઉઠે શબ્દોના
 પર્યાવયથી ગુજરાતી શબ્દો સાહિલ પ્રયોજી શક્યા
 હોય તો સારું આ તેમની વિશેષતા કે સાક્ષ્યિકતા
 હોય ત્યાં સુધી તો ઠીક પણ એ તેમની વિવશતા
 ન હોવી જોઈએ એવું જ એક બીજું ભવચાન
 તે એ કે તેમણે મજાતમા ઘણી જગ્યાએ સૂચના,
 વૃક્ષતા અદરશતા, પુષ્પતા જેવા ભાવવાચક શબ્દોનો
 ઉપયોગ કર્યો છે તે શબ્દો મજાતમા તદ્દરૂપ થઈ શક્યા
 નથી આ મલાળુ શબ્દો મજાતના મિશ્રજને માફક
 નથી આવતા ' મનમલકે ફૂતે પર ટાટકા પેળદ '
 જેમ ખૂ મ્યા અને ખટકયા કરે છે કદાચ નવોદિતો
 મુકતામા, કશુંક લખવાના ઉત્સાહમા, ઉન્માદમા
 આવું કરે તો ચલાવાય પણ સિદ્ધ પ્રસિદ્ધ સાહિત્યની
 મજાતમા આવું ન ચલાવાય હવે તેમની મજાત એ
 માત્ર મીઠાઈ ગુફતેય નથી, તેથી પણ કંઈક વિશેષ
 છે સોળ વરસની છુદરી જેમ જાજરમાન મહિલા
 બને ત્યારે તેને વિશેષ પ્રકારની, જુદા પ્રકારની
 માવજતની જરૂર પડે છે, તેવું જ મજાતની બાળતમા
 છે તેને સદા બહાર રહેવું જ પડે આ માટેની
 સતકંના શુ નવોદિત કે સ્થાપિત, શુ નામી કે
 અનામી, દરેકે રાખતી જોઈએ તે કાયદો બધાને એક
 સરખો લાગુ પડે છે

આ જ ને ક્ષતિની નોંધ સાથે બીજી એક વાત
 એ કે કેન્દ્રીક સારી મજાતમા મજાતનીક એક બે
 શેર નબળા, બોદા, બોદકા કાચા, કામ માત્રતા શેર
 કે મિસરા ધૂસી જવા પામ્યા છે આવું માત્ર આદેસ

મજાત પૂરતું છે અને તેને પણ સુદમદશક દષ્ટિ બ
 પકડી શકે નબળી મજાત શોધવા જતા સારી આદેસ
 મજાતમા આ નબળાઈ રહી ગઈ છે દા. ત,

‘આમ તો હેરતથી મને જોયા ન કર,
 રાખ તો વિશ્વાસથી રજુ તને ’
 (૫ ૨૦)

હજીજ એના જ જેવી,
 ચાલ તું સાહિલ મજાલ લખ ’ (૫ ૨૫)

‘ઉપજીતાના દેશમા વાદળ વગર,
 કેમ જિવાશે હવે અ જળ વગર ’ (૫ ૮૬)

‘જે તને કહેવું હતું ના કશી શક્યો,
 જીલ લકવામસ્ત છે લાચાર છે ’ (૫ ૧૮)

બધ એના ધરના દરવાજા નથી,
 ત્યાં સુધી પહોંચી શકુ રસ્તા નથી ’ (૫ ૪૫)

‘આટલામા ચરણ હશે કોઈ,
 શોધીએ ચાલ રજુ હશે કોઈ ’ (૫ ૬૩)

જોકે આને નબળાઈ ન ગણીએ અને આવા
 સામાન્ય, સપાટ, ચોલાચાલુ શેરથી સમ્રહને સ્પૂળ
 કરો ફરક ન પડે તે બનવાભોગ છે છતાં એ નોંધવું
 જરૂરી એટલા માટે છે કે સધર્પશીલ, નવોદિતો
 સાહિલ જેવા નિવડેનાને અનુસરતા હોય, તેમના
 ચીલે ચાલતા હોય, તેમણે અવિવેકી અનુકરણ કરતા

હોય ત્યારે તે આવા શેરથી દિશાહીન બને તેવું વિચારી આ નોંધ મૂક્યા છે. બાકી કવિતા એ, ગઝલ એ, કે જે કાળના પ્રવાહમાં ટકી રહે. આને વર્ષો બાદ ગાલિબ વંચાય છે અને વંચાશે, તેવી રીતે સાહિત્ય પણ આવા સંગ્રહોથી ગુજરાતી ગઝલના ઇતિહાસનું એકાદ પાત્રું બને તેવી શક્યતા કોઈ ભાષે તો તે વધુ પડતી નથી.

જ્યારે જ્યારે જેટલી વાર મેં “પર્યાય તારા નામનો” સંગ્રહ વાંચ્યો ત્યારે થયેલી અનુભૂતિ - હનીફના જ શેરમાં સહેજ ફેરફાર સાથે...

‘હનીફ, જ્યારે ખોલવા ગયો ગઝલસંગ્રહ,
બીતરથી રંગબેરંગી ઊડ્યાં પતંગિયાંઓ.’

આ રંગબેરંગી પતંગિયાં સંગ્રહમાંથી વર્ષો સુધી અવિરત ઊડે એ અર્થ ના.

સાભાર સ્વીકાર

એથોનેટ : પ્રવીણ ગઢવી; ભૂમિકા પ્રકાશન, ૩, તત્ સત્ સોસાયટી, પોલીટેકનિક, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫, કાચું પૂઠું, પૃ. ૪૮, રૂ. ૧૫

અચરજ : નીતિન વડગામાનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ, વિકેતા : રૂપાલી પબ્લિકેશન, પીરમહમદશા મેન્શન, ઘીકાંટા કોસિંગ, રીસિફ રોડ, અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૪૨, રૂ. ૩-૬૦

વિનિષ્ઠિત્તિ : ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ; પ્રકા. પોતે જ, ૧૫, વિશ્વાસ સોસાયટી, આણંદ-૩૮૮ ૦૦૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૭૨, રૂ. ૧૦

અંજલિ : બદલભાઈ પટેલ, ‘રસ્મિભિક્ષુ’; પ્રકા. પોતે જ, ૩૭, અર્ચના, કોલેજ રોડ, સાવરકુંડલા-૩૬૪૫૧૫, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૨૦, રૂ. ૮-૪૫

નાયિકા : કાયલ કોઝરનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ; પ્રાપ્તિસ્થાન : લોકસાગર ટ્રસ્ટ, શ્રી જી. બી. પરમાર, ૪, આવકાર સોસાયટી ખેડબ્રહ્મા-૩૮૩૨૫૫, કાચું પૂઠું, પૃ. ૭૦, રૂ. ૩

એક મુઠ્ઠી આકાશ . સંપા. કરસનદાસ લુહાર, પ્રાપ્તિસ્થાન : ગજુ પટેલ, C/O. સ્ટુડિઓ રૂપદર્શન, સરદારભાગ, બારડોલી-૩૯૪૬૦૨, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૧૨

ધમાચકડી : નીતા રામૈયાનાં બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ, પ્રાપ્તિસ્થાન : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૭

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

KAMAL ART PRINTERY

Commercial Printers and Box Manufacturers

38, Police Court Lane, Fort,
BOMBAY - 400 001

Phone : 267544

With Best Compliments
From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.

પછીના કવિઓમાં પણ પ્રકૃતિ પ્રત્યેનું આકર્ષણ ઓછું થયું તો લાગતું જ નથી. પ્રશ્ન એ થાય કે આપણે ‘ગુજરાતી ઋતુકાવ્યો’ કહીએ ત્યારે એ પ્રકૃતિકાવ્યો ગુજરાતી ભાષામાં લખાયાં છે માટે તે ‘ગુજરાતી’ વિશેષણને પાત્ર છે કે પછી એમાં ગુજરાતની પ્રકૃતિનો કોઈ વિશેષ પણ જીપસી આવે છે ખરો? અલબત્ત, આવાં ઋતુકાવ્યોમાં પ્રાકૃતિક સામગ્રી લગભગ એક સરખી વરતાય છે. જે કંઈ આસ્વાદ્ય તત્ત્વ છે તે તો અભિવ્યક્તિના નાવીન્યમાં છે. તરેહતરેહની કલ્પનાઓની તાજગ્યથી આવાં ઋતુકાવ્યો અનુગાંધીયુગમાં કદાચ વધુ શુદ્ધ સ્વરૂપે સાંપડે છે. ત્યાં પ્રકૃતિનો ઉદ્દીપનવિભાવની સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ નથી થયો તેમ તો નહિ જ કહી શકાય. રમેશ પારેખના ‘ઉનાળાના કલાવતું’ અને ફલાણાના અલાવતું ગીત’ કાવ્યમાં ગ્રીષ્મની પ્રકૃતિનો વિરહોદ્દીપક વિભાવસામગ્રી તરીકે જ ઉપયોગ થયો છે. ઉનાળાનો આતપ કેવો કાળઝાળ છે તેની બળકટ અને નાવીન્યપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ કદાચ કાવ્યમાંની આ પદ્ધતિઓ કરાવી આપશે :

‘હોઠમાંથી ખરી પડયું પાણીનું’ ભાન અને વરસું એક અંઝવાનું ગામ,
નહાને જે ઓચિતો આવે વરસાદ તો તો પડી ભય રૂંવે રૂંવે ડામ,
પારધીના હાથમાંથી છૂટેલી હોય તેવી કૂથી તો પથ્થરો વીંધાય,
ઉનાળો ફેલાતો ભય ...’

આવું જ આસ્વાદ્ય નાવીન્ય નીચેની દૈનિક પદ્ધતિઓમાં જોવા મળે છે :

‘ચૂમવા હર ફૂલની લથબથ કુંવારી મહેકને
પતંગિયાં જઈ એસવે પાલવ વસંતના’
(ચંદ્રકાન્ત દત્તાણી)

‘સૂરજ-પારધી દાંત ભીંસે ગગન પર,
ધરા પર હવાનાં હરણતું ન હોયું!’
(રાજેન્દ્ર શુક્લ)

‘આ ડાળ ડાળ બાણે કે રસ્તા વસંતના
ફૂલો એ ખીનું કે નથી, પૂગલાં વસંતનાં,
(મનોજ ખંડેરિયા)

‘પણે વગડામાં સૂકાં પર્ણની સીટી વગાડીને
ચડી વૃક્ષોની ડાળો પર ખિંઝાંઓ ઝૂમવા લાગી.’
(મનોહર ત્રિવેદી)

કેણુ બોલાવે દિગ્દિગન્તે —

હારી જીવન નૂતન કહે ?

વસન્તે ! વસન્તે !

તો વળી કેવળ લોભાની જ મદદથી ઉંઝાથંકર જોશી પાનખરનું શબ્દચિત્ર દબદબ આંખો આંખો છે :

‘ઝરઝર ઝરે,

ખરખર ખરે

પણુ આ પાનખરે ક્ષિતિ પેરે.’

અનુગ્રાંધીયુગમાં રોમેન્ટિક કાવ્યધારાની સાથે સાથે પંત્રસંસ્કૃતિદત્ત નગરસંસ્કૃતિની વિકસ અને વરવી વાસ્તવિકતાને નિરૂપતી કાવ્યધારા વહેવા લાગે છે. પંત્રસંસ્કૃતિએ જાણે માણસને કિન્નમિન્ન કરી નાખ્યો છે. પ્રકૃતિથી એ જાણે દૂર હડસેલાઈ ગયો છે. પરિણામે પ્રકૃતિ કાવ્યવિષય તરીકે જોઈ આવે એવું બને. પરંતુ વાસ્તવિકતા કંઈક જુદી જ જોવા મળે છે. નગરનિવાસી કવિ પણ પ્રકૃતિના પ્રભાવ-મોંઘાથી છટકા શક્યો નથી. નિરંજન ભગતે ગ્રીષ્મની જપોરનું કલ્પનામંદુર તાદરશ ચિત્ર આંક્યું છે :

‘શાંતિ ? સર્વત્ર શું સ્તબ્ધ શાંતિ હતી ?

સૃષ્ટિને અંગ પ્રત્યંગ ફલાંતિ હતી ?

વહ્નિની જ્વાળા-શો આસ નિઃશ્વાસતી,

ઉમ્મ ઉરસ્પંદને ઉમ્મ ઉન્નવાસતી;

મૂર્છનામસ્ત જસ તપ્ત ધરણી હતી;

ઝાંઝવાનીરની પાસમાં પહાવરી ડોક હરણી હતી !’

તો ગ્રીષ્મનું ઝાંઝણું ચિત્ર રાજેન્દ્ર શાહે સજ્જારોપણ દ્વારા ઊભું કર્યું છે :

આયોજ વૈશાખલાસ આયોજ રે,

આયોજ વૈશાખલાસ

આયોજ રે.

દૂંડી એની પોતડી ને લાંબી એની ચાંલ,

અંતરણું નહિ પહેરિયું...

જંગલને! રેનાર જોગી, સોચન એનાં લાલ,

રાખે રત્નદોળ્યું છતાં...

સો સરજનાં તેને એનું ઝળંખું ઊઠે ભાલ.’

પછીના કવિઓમાં પણ પ્રકૃતિ પ્રત્યેનું આકર્ષણ ઓછું થયું નહોતું. પ્રથમ એ થાય છે આપણે 'ગુજરાતી ઋતુકાવ્યો' કહીએ ત્યારે એ પ્રકૃતિકાવ્યો ગુજરાતી ભાષામાં લખાયાં છે. મારે તે 'ગુજરાતી' વિશેષણને પાત્ર છે કે પછી એમાં ગુજરાતની પ્રકૃતિનો કોઈ વિશેષ પણ ઊપસી આવે છે. પ્રશ્ન : અલબત્ત, આવાં ઋતુકાવ્યોમાં પ્રાકૃતિક સામગ્રી લગભગ એક સરખી વરતાય છે. જે કંઈ આસ્વાદ્ય તરત્ત છે તે તો અલિપ્યક્તિના નાવીન્યમાં છે. તરેહતરેહની કદપનાઓની તાજપથી આવાં ઋતુકાવ્યો અનુગાંધીયુગમાં કદાચ વધુ શુદ્ધ સ્વરૂપે સાંપડે છે. ત્યાં પ્રકૃતિનો ઉદ્દીપનવિભાવની સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ નથી થયો તેમ તો નહિ જ કહી શકાય. રમેશ પારખેના 'ઉનાળાના કલાવતું' અને ફલાણાના અલાવતું 'ગીત' કાવ્યમાં ગ્રીષ્મની પ્રકૃતિનો વિરહોદ્દીપક વિભાવસામગ્રી તરીકે જ ઉપયોગ થયો છે. ઉનાળાનો આતપ કેવો કાળઝાળ છે તેની બળકટ અને નાવીન્યપૂર્ણ અલિપ્યક્તિ ઉક્ત કાવ્યમાંની આ પંક્તિઓ કરાવી આપશે :

'હોઠમાંથી ખરી પડ્યું પાણીનું' લાન અને વસ્ત્રું એક ઝાંઝવાતું ગામ,
 નહીંને જો ઓચિતો આવે વરસાદ તો તો પડી જાય રૂંદે રૂંદે કામ,
 પારધીના હાથમાંથી છૂટેલી હોય તેવી લૂથી તો પથથરા વીંધાય,
 ઉનાળો ફેલાતો જાય ...'

આવું જ આસ્વાદ્ય નાવીન્ય નીચેની કેટલીક પંક્તિઓમાં જોવા મળે છે :

'ઝૂમવા હર ફૂલની લથળથ કુંવારી મહેકને
 પતંગિયાં જઈ ખેસવે પાલવ વસંતનો'
 (અંશુકાન્ત દત્તાણી)

'સૂરજ-પારધી દાંત ભીંસે મગન પર,
 ધરા પર હવાનાં હરણતું ન હોવું !'
 (રાજેન્દ્ર શુક્લ)

'આ કાળ કાળ જાણે કે રસ્તા વસંતના
 ફૂલો એ ખીલું કે નથી, પૂગલાં વસંતનાં,
 (મનોજ ખંડેરિયા)

'પહે વગડામાં સૂકાં પર્ણની સીટી વગાડીને
 ચડી વૃક્ષોની ડાળી પર ખિંચાંચો ઝૂમવા લાગી.'
 (મનોહર ત્રિવેદી)

આમ, પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો જાનુરામ હજુ ઘટપો નથી. આથી ગુજરાતી ક્ષત્રુકાવ્યોમાં પ્રકૃતિનાં સુચારુ અંશકરો અણ રહે છે. આમાં સર્જકની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ, સ્તીવ સ્વ વેદનશક્તિ અને ઉચ્ચ કલ્પના શક્તિના અભિન્યાસ થયેલો જોવા મળે છે. ગુજરાતી પ્રકૃતિકવિતામાંથી ખસાર થતા એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે ઇતિહાસનાં એમાંથી તે મધુ કલ્પક અભિવ્યક્તિ જોવાતી ગઈ છે. આપણાં ક્ષત્રુકાવ્યોનાં વિવિધ કાવ્યપ્રકારોમાં પ્રકટ થયાં છે, જેમ કે ગીત, વગવ, સોનેટ, ચક્રક, યોડ વગેરે. આ ક્ષત્રુકાવ્યોમાં પ્રકૃતિનાં પદ્ધતિઓની સ્પષ્ટ ચિત્રાર્થિ પ્રકટ થાય છે તેની સાથે જ ક્ષત્રુપદ્ધતિઓની જ્ઞાતવયિત પર જ્ઞાતિ અસરોનું પણ માર્મિક નિરૂપણ જોવા મળે છે. આ ક્ષત્રુકાવ્યોમાં જો સ્વભાવોક્તિઓ મળે છે તે જોઈ શકાય છે અને સ્વરસ છે તેટલી જ ક્ષત્રુવારોપણને રાહે થયેલી અભિવ્યક્તિ પણ આકર્ષક છે. આપણાં અર્વાચીન ક્ષત્રુકાવ્યો જોતાં જણાય છે કે કવિઓએ મસંત અને વર્ણના અંશકરો અદિમા કર્યા છે. આરે હેમનંતા ચિત્રો જૂજ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. હજુ પણ સ્થળી ગુજરાતી કવિતામાંથી પ્રકૃતિ લુપ્ત થઈ નથી. એમાં ક્ષત્રુકાવ્યો અને સવેદનશક્તિનું સર્જનરસાવણ યુગ છે તે ગુજરાતી પ્રકૃતિકવિતામાં ચિરંજીવ રહે તેનું સ્વર્ણ જ્ઞાને સફળ છે. આમ, આપણાં ક્ષત્રુકાવ્યો દ્વારા ગુજરાતી પ્રકૃતિકવિતાનો એક વિશેષ ઉન્નય જનુલવવા મળે છે.

૨૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૧

ધીરુ પરીખ

કવિલોકનું આપનું લવાજમ સત્તરે મોઢલી આપણો

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨૫-૦૦

આજીવન લવાજમ રૂ. ૨૦૦-૦૦

શ્રાવણ - ભાદ્રવ - ફાલ્ગુન

પાંદડણુ

(ઈ. ૧૨૩૩ની આસપાસ)

શ્રાવણુ

સાવણિ સધણુ ધુકુકુધ મેહો, પાવસિ પત્તઉ નેમિ-વિછોહો,
દદ્દુર મોર લવહિ અસગાહ, દહ દિહ વીણુ ખિવમ યહિવાહ.
કોમલ મધુર વયણુ ચવએ, રવમ વિવીહઉ ધાહ કરેહ,
સાવણુ નેમિનિહિદ-વિણુ, લણુમ કુમરિ, કિમ ગમણુઉ જાએ ?

(મેઘ ધણો ગળે છે ત્યારે જ, આ વર્ષાઋતુમાં, નેમિનો વિયોગ આવી પહોંચ્યો છે. દેહકાં અને મોર સતત બોલે છે. ચારે દિશામાં વાદળોમાં વીજળી ઝળકે છે. કોમલ મધુર અવાજે ટહુકે છે. જયેયો (પિયુ પિયુ) પોકારે છે. રાજુલકુંવરી કહે છે કે નેમિનિનેદ્ર વિના શ્રાવણુ કેવી રીતે વીતશે ?)

ભાદ્રવ

ભાદરવઉ અસલેસ ઉલ્હારો, અતિ-ધણુ વરિસમ ઘોરઅ-ધારો,
વાપિ કૃવ નમ ભરિય તડાગ, દહ દિહ રહિય વહંતા માગ.
ધરણિ ધરાહર આયરિયો, ઇકમમ નીરુ, ન સૂઅમ પંથો,
નયણિ ન દેખઉ નેમિ-જિણો, ભરુ ભાદરવઉ ગયઉ અકયતથો.

(ભાદરવામાં આશ્લેષા નક્ષત્ર પ્રકાશે છે. મોટી ધારે વરસાદ વરસે છે. વાવ, કૃવા, નદી ને તળાવમાં પાણી ભરાયું છે. દશે દિશામાં માગે મળ્યો ત્યાં પાણી વહી રહ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર વરસાદ જાણે ભતરી પડ્યો છે. જાધે પાણી સિવાય કંઈ દેખાતું નથી. રસ્તો દેખાતો નથી. નેમિનિનેદ્ર ક્યાંય દેખાતો નથી. ભયે ભાદરવો, તેનાથી કૃતાર્થ થયા વિના જ, વીતી ગયો.)

ફાલ્ગુન

આઉ આગમુ ફાલ્ગુ-તણુઉ, અતિ સિઉ પવણુ ફરુકમ ધણુઉ;
ગિરિ-તરવર ફલ પાત ઝલાહિ, ડાહહિ ડાહ સિખા ધરિ જાહિ;
દિણિ દિણિ અંશુ ઝકોલિજાએ, તિમ્વ તિમ્વ સાલહિ બહુ દુખ-ભાર;
કુમરિ લણુમ, કિમ નીગમજો તમ વિણુ, સામિય નેમિકુમાર ?

(ફાલ્ગુણુ આગમન થયું. અતિ શીતળ પવન ફૂંકાય છે. તેનાથી પર્વત ઉપરનાં વૃક્ષો પરથી ફળ અને પાંદડાં ખરી પડ્યાં છે. વૃક્ષોની ઝેકેઝેક ડાળ લાલચોળ ફૂંપળ ધારણુ ક્યે જાય છે. દિન-પ્રતિદિન શરીરનાં અંગો વધુ ને વધુ શોભા ધારણુ કરી રહ્યાં છે, તેમ તેમ વિયોગનું કષ્ટ ભોગવી રહ્યાં છે. કુંવરી કહે છે કે સ્વામી નેમિકુમાર વિના દિવસો કેવી રીતે પસાર કરું ?)

[' પારહમાસા ' માંથી, અનુ૦ શિવલાલ જસલપુરા]

વર્ધાવર્ણન
નિનપદ્મસુરિ
(ઈ. ૧૩૪૪)

“ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ એ મેઠા વરિસાંતિ,
ખસહસ ખસહસ ખસહસ એ વાહલા વહંતિ,
ઝળઝળ ઝળઝળ ઝળઝળ એ વીજુસિધ ઝળકપ્પ,
થરહર થરહર થરહર એ વિરહિણિમણુ કંપપ
મહુરમંલીરસરેણુ મેહ નિમ નિમ ગાજતે,
પંચમણુ નિય કુસુમમાણુ તિમ તિમ સાજતે,
નિમ નિમ કેતકિ મહમહંત પરિમલ વિહસાવપ્પ,
તિમ તિમ કામિય ચરણુ લગિ નિયરમણિ મનાવપ્પ.” ૭

(ઝરમર ઝરમર મેધ વરસે છે. ખળખળ ખળખળ કરતાં વહેળા વહે છે, ઝળઝળ ઝળઝળ વીજળી ઝળકે છે, અને થરથર થરથર વિરહિણી કંપે છે. નેમ નેમ મેધ મહુર ગંભીર અવાજથી ગાજે છે તેમ પુષ્પધન્વા પોતાનાં કુસુમમાણુ સજ્જ કરે છે : નેમ નેમ કેતકીપુષ્પનો મધમધતો પરિમલ ફેલાય છે તેમ તેમ નિજરમણી પ્રેમીના પગે વળગીને મનાવે છે.)

[‘સ્થૂસિભદ્ર કાણુ ’માંથી, અનુ૦ ધીરુ પરીખ]

વસંતવર્ણન મેરુનન્દન

(ઈ. ૧૩૭૪ આસપાસ)

“વાજમ ઝુણિ અલિ ફેરિય, ભેરિય પ્રથમારંભિ,
પાન તણુમ મિસિ બિડિય, ગૂડિય કદલિય થંભિ. ૩૯
બહુકલિ નમમ ખીજીઉરિય, મહિરિય અંબ રસાલ,
સહજિ સુભાગહિ રુચડલા સૂચડલા ખેડય ડાલ.” ૪૦

(ભ્રમર વારંવાર ગુંબરવ કરે છે. આરંભમાં બહુ કે ભેરીનો ધ્વનિ ન થતો હોય; પાંદડાંને બહાને ફળતાં વૃક્ષો ઉપરથી બહુ કે ધબ બેડી રહી છે. ખીજોરીનાં ફળના અતિશય ભારથી નમી પડી છે, રસાળ આંબા મહોર્યા છે, રૂડા સૂડા સદ્ભાગ્યથી સહજ રીતે ડાળ સેવે છે)

[‘જરાપલ્લી પાર્થનાથ કાગુ’માંથી, અનુ. ૧૩૭૪ પરીખ]

*

*

*

વસંતવર્ણન સમુધર

(ઈ. ૧૩૮૧ આસપાસ)

“અરે વનુ રુચડકે રલિયાવણુ અનુ વિહસિય વણરાએ,
અરે વાહલ વેહિય, સિરિ કેતકી તહિ બબે. ૩
અરે પાડલ ચંપહિ પારતી, કંડૂ અનુ મચકંદુ,
અરે સેવત્રી કરણિય પૂંપુ ભરિ, રમમ તે અબલા બિદૂ. ૪
અરે કોઇલ સાદુ સોહાવણુ, મોરિ મધુર વાસંતિ,
અરે ભમરા રણુણુ રુણુ કરમ, કિરિ કિન્નરિ ગાયંતિ.” ૫

(રૂડું અને રળિયામણું વન છે, ને વનરાજી હસે છે ત્યાં બાવળ, વેહલ અને શ્રી કેતકી ફૂટી છે : ત્યાં પાડલ, ચંપો, પારતી, કંડૂ અને મુચુકંદુ છે, સેવત્રી કરેણુ ખૂંપ તરીકે છે; બહુ અબલાના (ભાલમાં) ચાંદલો શોભે છે. કોઇલનો સોહામણો સૂર સંભળાય છે. મધુર વસંતશ્રી મહોરી છે, ભમરા ગુંબત કરે છે; બહુ કિન્નરી ગાય છે.)

[‘નેસિનાથ કાગુ’માંથી, અનુ. ૧૩૮૧ પરીખ]

વસંતવિણ્ન
અજ્ઞાત કવિ
(વિ. સં. ૧૪૫૦ પછી)

ધૂમધ મધુપ સહેસર ફેસર-ચુકલિ અસંખ્ય ।
ચાલધ રતિપતિ સરછ પૂરછ સુભટ કિ સંખ ॥૨૬૮॥

(ભમરા ફેસરવાળાં ફેસરવૃક્ષની અસંખ્ય કળાઓ ઉપર ધૂમે છે; જાણે કે રતિનો સ્વામી કામદેવ શૌર્યથી ચાલ્યો જાય છે (અને) ચોદાઓ શંખ વગાડી રહ્યા છે.)

જઉલિ વિલૂધવા મહુઅરે બહુઅ રચછ ઝળુકાર ।
મયલુ-રહછ કિરિ આણુદિણુ બંદિણુ કરછ કષવાર ॥૨૭૦॥

(જકુલપુષ્પોમાં ખૂબ લોભાઈ રહેલા ભમરા ઘણો ઝળુકાર કરી રહ્યા છે; જાણે કે કામદેવ માટે બંદીજન આનંદથી કીર્તિ-ગાન કરી રહ્યા છે.)

ચાંપુલા તરઅર-ની કલી નીકલી સોમન-વાનિ ।
માર-મારગ-બિદીપક દીપક-કલિય-સમાન ॥૨૭૧॥

(કામદેવના માર્ગને ઉજ્જવલ કરતી ચંપાનાં વૃક્ષની કળાઓ દીવાની વાટની જેમ સોનેરી રંગમાં નીકળી આવી છે)

બાંધછ કામુ કિ કરકસુ તરકસુ પાડલ-ફલ ।
માલિ રચ્યા કિરિ ફેસર તે સર-નિકર અમૂલ ॥૨૭૨॥

(જાણે કે કામદેવ પાટલના ફૂલનો કકંઈ ભાથો બાંધી રહ્યો છે; એ ફૂલમાં રચેલા જે ફેસર છે તે જાણે કે અમૂલ્ય બાણસમૂહ છે.)

આંજુલછ માંજરિ લાગિય જાગિય મધુકર-માલ ।
મૂંકછ મારુ કિ વિરહિય-હિયછ લ મૂમ-વિરાલ ॥૨૭૩॥

(આંજા ઉપર માંજરમાં લાગેલી ભમરાઓની પંડિલ જગી બીડી છે; જાણે કે કામદેવ વિરહી જોનોતા હૃદયમાં ધુમાડવાળી પરાળ મૂકી ન રહ્યો હોય ।)

કેસુથે-કલિ. અતિ વાંકુડી આંકુડિ મયણુ-ચિ જાણિ ।

વિરહિણિ-નાં ધણિ કલિ જ કાસિજ કાઢધ તાણિ ॥૩૪॥

(અતિ વાંકી કેસુડાની કળી એ જાણે કે મદનની આંકડી છે ! આ સમયે જ એ વિરહિણી સ્ત્રીઓનાં કાળજી તાણી (ખેંચી) કાઢે છે.)

વીર સુભટ કુસુમાયુધ આયુધ શાલ અશોક ।

કિશલ જિસ્યાં અસિ અખકધ અખકધ વિરહિણિ-લોક ॥૩૫॥

(કુસુમાયુધ કામદેવ વીર ચોદો છે; સાગ અશોક વૃક્ષ એનાં આયુધ છે. એનાં તલવારના જેવાં પલ્લવ અખકારા કરે છે, (જેનાથી) વિરહિણી સ્ત્રીઓ અખકી ભેડે છે.)

પથિક-ભંચકર કેતુ કિ કેતુકિ-દલ સુકુમાર ।

અવર તિ વિરહિ વિદારણુ દારુણુ કરવત-ધાર ॥૩૬॥

(કેતકીનાં સુકુમાર દળ તે જાણે કે પંથીજનોને ભય કરનારો કેતુ (ચિત્) ન હોય ! અથવા તો ખીજું એ કે વિરહીઓનો નાશ કરનારી એ કરવતની દારુણુ ધાર ન હોય !)

['વસંતવિલાસ' માંથી, અનુ. ૦ કે. કા શાસ્ત્રી]

વર્ષાવર્ણન

અબદૂર રહેમાન

(વિ. સં. ૧૪૬૦ ની આસપાસ)

“ પઉદંડઉ પેસિજ્ઞ ઝાલ અલકંતિયધ,
ભયભેસિય અપરાવધ ત્રયણિ ખિવંતિયધ,
રસહિ સરસ બબ્બાહિય જિરુ તિપ્પતિ જલિ,
બયલ રેલ છુહિ રહેલ નવધણુ જંતિ તલિ. ” ૧૪૦

(આકાશમાં ભયપ્રદ, વીજળીના ચમકારાથી ઝળહળતી બ્બાળાઓથી પથદંડી દેખાય છે, જળથી નિતાન્ત સંતૃપ્ત ભયેથી સરસ અવાજ કરે છે અને નવમેઘોની નીચે જતી ભગલાઓની હાર સુંદર લાગે છે.)

“ બગ્ગ મિલ્લયિ સલિલદ્દલ્લુ તુસિહરિહિ યડિહ,
તંડલુ કરિવિ સિહડિહિ વર સિહરિહિ રડિહ;
સલિલ વિવહિ સાલુ રિહિ દરસિહ રસિહ સરિ,
હલયલુ કિલ્લ કલયંકિહિ ચડિ યૂયલ સિહરિ. ” ૧૪૧

(મેઘગર્જનાઓ સાંભળી ભગલાઓ સરોવરને છોડીને વૃક્ષોનાં શિખરો પર ચડી ગયા, તાંડલ કરતા મયૂર શિખરે પર ગહેકવા લાગ્યા, દાદૂર જળાશયોમાં ઠોર જ્વનિ કરવા લાગ્યા અને આમ્રજ્યો પર ચઢીને ઠોડિયોએ ફૂજન કર્યું.)

[‘સંદેશક-રાસ’માંથી, અનુ. ૭૩ પરીખ]

શરદવર્ણન

અખદૂર રહેમાન

(વિ. સં. ૧૪૬૦ ની આસપાસ)

“ ગય વિદૂરવિ ખલાહય ગયણિહિ,
મણુહર રિક્ષ પલોધય રયણિહિ;
હુયધ વાસુ છમ્મયસિ ફણિદહ,
કુરિય જુન્હ નિસિ નિમ્મલ ચંદહ.

૧૬૦

સોહધ સસિહુ સરિહિ સચવત્તિહિ,
વિવિહ તરંગ તરંગિણિ જંતિહિ;
જં હય હીય ગિંભિ હુવસરયહ,
તં પુણ સોહ ચરી હુવસરયહ.”

૧૬૧

(આકાશમાં વાદળો વિદીર્ણ થઈને વાદ્યાં ગયાં. રાત્રિમાં મનોહર ઉકુઓ દેખાવા લાગ્યા. ફણીન્દ્રોનો વાસ જમીનની નીચે થઈ ગયો. રાત્રિમાં નિર્મળ ચંદ્રમાની જ્યોત્સ્ના સ્ફુરવા લાગી. સરોવરનું સસિલ શતપત્રિકાઓથી શોભી જીક્યું અને નદીઓનું જળ વહેતા વિવિધ તરંગોથી શોભી જીક્યું. નૂતન સરોવરોની જે શોભા ગ્રીષ્મ દ્વારા હરી લેવાઈ હતી તે નવી શરદના આગમનથી પાછી આવી.)

[‘ સંદેશક-રાસ ’ માંથી, અનુ. ૦ ધીરુ પરીખ]

વસંતઃકલ્પનું વર્ણન

કવિ હલપતરામ

(ઉપનિ)

રૂડો, જુઓ, આ ઝાતુરાજ આલ્યો, મુકામ તેણે વનમાં જમાવ્યો;
તરુવરોએ શણગાર કાઢ્યો, જાણે વસંતે શિરપાવ દીધો.
જૂનાં જૂનાં પત્ર ગયાં ખરીને, શામે તરુ પન નવાં ધરીને;
જાણે નવા વસ્ત્ર ધર્યાં ઉજાગા, સમીપમાં લગનસરા નિહાળ્યા.
આંખે, જુઓ, ભોર અપાર આલ્યો, જાણે ખબરો ભરી મહોર લાવ્યો;
જો દાકિલા ગાન રૂડું કરે છે, વસંતના શું જશ ઉચ્ચરે છે?

(શાદ્દલવિકીરિત)

આંખા, આંખલી લીમડા, વડ વગ, ઝુંડે ઝૂક્યાં ઝાડ છે,
જાઓની જાળી જાઈ હોય જતમાં, તેવા જોયા તાડ છે,
માયો મૃદ હરેરે તણ ચરે, ગોવાળિયા ગાય છે;
જોતાં આ વનને જરે ઉરમાં આનંદ સંધાય છે.

(ઉપનિ)

અનેકજાતિ તરુફલ ફૂલ્યાં, તે ફૂલ-ભારે નમી ખૂબ ઝૂલ્યાં;
જાણે નવી દોલત તે કમાઈ, અન્યોન્ય એણાઈ કરે કુલાઈ.
અનેકજાતિ બહુ ફૂલ ફૂલ્યાં, ઝાઝાં સુગંધીમય ખૂબ ઝૂલ્યાં;
પામી સમૃદ્ધિ સુખ તો અતુલ્યે, કહો પ્રીતિથી નહિ કોણ ફૂલે ?
કેવાં જુઓ આ ફૂલ કણિકાનાં, રાતાં તથા શ્વેત દોસે મજાનાં ?
પ્રીતિતણા રંગથી હોય રાતાં, સુપ્રીતિથી શ્વેત હશે જણાતાં.
કહુંં લલાં ચંપકપુષ્પ કેવાં, જોતા દોસે કાંચનપુષ્પ જેવાં;
દારીદ્રીના કરનાર ધન્ય, કોઈથી એવું ન કરાય અન્ય.
શ્રુણ્ણના ચન્દ્ર સુગંધીમાન, વસંતમાં જે વિકસે નિદાન;
જો અન્ય દાણે જીવને અનેક, વસંતની વાત જ ન્યારી છેક.

(દોહરા)

પારિજાત ને દેવડો, બૂંદો ને વળી જાય,
બકુલ, મોવર, થળ-કમળ, કુસુમ કડાનાં થાય. ૧૮

કેસડાં ને કરમદી, બપોરિયો, મુચકંદ,
અનેક એવાં પુષ્પનાં ભિપજે વૃદ્ધેવંદ. ૧૯

(ઉપજાતિ)

ન કીચ કે કાદવ, ટાંઠે તાપ, ન ધૂળ જીડે, નહિ અશ્રવ્યાપ;
વસંત-વેળાં સુખકારી જેવી, એકે ઋતુની ન ગણાય એવી. ૨૦

['દલપતકાવ્ય' - ૧માંથી]

વસંતઋતુનું વર્ણન

કવિ દલપતરામ

(ઉપભતિ)

- રૂડો, જુઓ, આ ઋતુરાજ આવ્યો, મુકામ તેણે વનમાં જમાવ્યો;
તરુવરોએ શણગાર કીધો, જાણે વસંતે શિરપાવ દીધો. ૧
- જૂતાં જૂના પત્ર ગયાં ખરીને, શોભે તરુ પત્ર નવાં ધરીને;
જાણે નવા વસ્ત્ર ધયાં ઉભા, સમાપમાં લગ્નસરા નિહાળી. ૨
- આંખે, જુઓ, મોર અપાર આવ્યો, જાણે ખજાનો ભરી મહેર લાવ્યો;
ને કોટિલા ગાન રૂંડે કરે છે, વસંતના શું જશ ઉચ્ચરે છે? ૩

(શાદ્દલવિકીરિત)

- આંખા, આંખલી લીમડા, વડ વગ, ઝુંડે મૂકયાં ઝાડ છે,
છત્રોની છત્રી છાઈ હોય છત્રમાં, તેવા જિયા તાડ છે,
ગાયો રૂંદ ઉરેરે તણુ ચરે, ગોવાળિયા ગાય છે;
જોતાં આ વનને જરેર ઉરમાં આતંદ સંધાય છે. ૮

(ઉપભતિ)

- અનેકભતિ તરુફલ ફૂલ્યાં, તે ફૂલ-સારે તખી ખૂણ મૂલ્યાં;
જાણે નવી દોલત તે કમાઈ, અન્યોન્ય એણાઈ કરે કુલાઈ. ૧૩
- અનેકભતિ બહુ ફૂલ ફાલ્યાં, ઝાઝાં સુગંધીમય ખૂન મૂલ્યાં;
પામી સમૃદ્ધિ સુખ તો અતુલ્યે, કહો પુશીથી નહિ કોણુ ફૂલે! ૧૪
- કેવાં જુઓ આ ફૂલ કણ્ઠિકાનાં, રાતાં તથા શ્વેત દીસે મઝાનાં;
પ્રીતિતણા રંગથી હોય રાતાં, સુખાર્તિથી શ્વેત હશે જણાતાં. ૧૫
- કહું ભલાં ચંપકપુષ્પ કેવાં, જોતા દીસે કાંચનપુષ્પ જેવાં;
ધારીતરીના કરનાર ખન્ય, કોઈથી એવું ન કરાય અન્ય. ૧૬
- શુભામના શુભ સુગંધીમાન, વસંતમાં જે વિકસે નિદાન;
જો અન્ય ટાણે ઊપજે અનેક, વસંતની વાત જ ન્યારી છેક. ૧૭

(દોહરા)

પારિભત ને દેવડો, જૂઈ ને વળી ભય,
બકુલ, મોતર, થળ-કમળ, કુસુમ કડાનાં થાય. ૧૮

કેસડાં ને કરમદી, બયોરિયો, મુચકંદ,
અનેક એવાં પુષ્પનાં ભપજે વૃદ્ધેવૃદ્ધ. ૧૯

(ઉપભતિ)

ન કીચ કે કાદવ, ટાંઢે તાપ, ન ધૂળ ભડે, નહિ અબ્રવ્યાપ;
વસંત-વેળા સુખકારી જેવી, એકે ઋતુની ન મણાય એવી. ૨૦

[' દસપતકાવ્ય ' - ૧માંથી]

વર્ધા

નર્મદાશંકર

અંધારી આ રજની સજની, મેઘબિહામણી રે
વારે વારે, ફરશન દઈ, ચોંકવે દામણી રે;
ધો ધો ધો ધો, ઉદક ખડણું, પહાણુ ઉપેર ભારી,
દેખી સંધું કચમ ન ટટણું નાથ સાડુ હું નારી;
આ તોફાને, ખૂબ કરી કળા, કુંગરે નાચતા રે,
'ટેકુ' 'ટેકુ', વહી હરખમા, મોર તે વૃંદમા રે;
દેખી દાડું જીંચણી તન ના, જંગી વિલાસ કીસો,
માદા પેરે, ઝીલી સુરસ મેં, હાથ રે ના જ પીધી !
દિલાસાથી, ધીરજ ધરવી, ચાતકા, જોઈ ઘૂંને,
તારું સીઝણું, મુજ નવ સીઝણું, લહાય વાધી જ મુને;
રે દાફરા, ધન વરસતો જોઈ કુલાઈને રે,
'ડ્રોંજી' 'ડ્રોંજી', અતિલ લવી કાં ચીડવે છે મને રે
શા સાડુ આ, દરહી હું જતાં જહેની ટાયલડી રે,
ટૂંજી ટૂંજી કરતી હું વિના, મેઘસૂરે ચડી રે
તોળાકારી તીણી જ ચીસથી, સારસા, બાઈ તારી,
કેશો જીભા, કરી કણકણે, પેટ બાળે છ બારી.

['નર્મદુ' મંદિર 'માંધી]

મેઘાડમ્બર નરસિંહરાવ દિવેદિયા

આડમ્બર રચી લય આ રે
ગગન ધને ઘેયું, હાં હાં રે ગગન ધને ઘેયું,
આછું પીળું જળતેજ આ રે
નલમડળ વેયું. હાં હાં રે નલમડળ વેયું.
ક્ષેત્રભૂમિ રૂડી ઉપરે રે
વાદળી વરસે છે, હાં હાં રે વાદળી
મરકતશો ઘેરો લીલો રે
ત્યાં વર્ણ વસે છે. હાં હાં રે ત્યાં
વૃક્ષઘટા લીની અહિં રે
ગમ્ભીરી જાલી, હાં હાં રે ગમ્ભીરી
તે મહિં દ્વાર ખન્યાં કહિં રે,
ત્યાં શી દીસે ખૂપી! હાં હાં રે ત્યાં
પીત વસન ધરી ટેકરી રે
તૃણશય જ પેલી, હાં હાં રે તૃણશય
ગાયમહિપતી તે પરે રે
સેર શી આ રેલી! હાં હાં રે સેર

હલ્લે દ્વાર ખીનો યજ્ઞ રે
ગગન દીસે ઘેરું;- હાં હાં રે ગગન
ને! આ પ્રિય! શું તે સ્વપ્ન રે
ગર્જન ધન કેરું! હાં હાં રે ગર્જન
દૂર જોડ ગિરિગૃહવરે રે
પ્રતિરવથી નાચે; હાં હાં રે પ્રતિરવ
ચુણી તે આ હમડે પીળું રે
રવનૃત્ય વિરાળે. હાં હાં રે રવનૃત્ય
ગિરિશિખરોને ચુમ્બતી રે
વાદળિયો દોડે; હાં હાં રે વાદળિયો
ભૂમિગોળ આલિંગી લે રે
ઘનઘટા શી દોડે! હાં હાં રે ઘનઘટા
તો આ સ્થળ પ્રિય! તું હવાં રે
અટકે ક્યમ લાળે? હાં હાં રે અટકે
કાં ભેટી ન લે ચુમ્બતો રે
લટકે કંઈ આળે? હાં હાં રે લટકે કંઈ આળે?

[‘કુસુમમાળા’]

વસંતમાથનાં

કાન્ત.

વસંત વનદેવતા ! શુભ, સદૈવ સત્યંવદ્ય,
કરે વિહગ વિશ્વનાં મધુર ગાન તારાં સદા;
અને વનવને, અનેક ત્રિરિતે તટે, સાગરે,
ભરે અનિલ બાલકો વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો !

વિભૂતિ વિભુની પ્રસન્ન તવ નેત્રમાં છીપતી,
તુષા હૃદય દગ્ધની નિમિષ માત્રની છીપતી,
સખી સકલ જીવની ! સદય દેવિ ! સાષ્ટાંગથી
નમી ચરણમાં અમે યુગલ યાત્રીએ આટલું :-

વસો અમ શરીરમાં, હૃદયમાં, અને નેડમાં,
દસો પ્રકૃતિ સર્વથા પ્રભુમદાનની ચેડમાં;
વિશુદ્ધ સુખનાં લતાકુસુમ જીવને જામળે,
અપત્ય પરિશીલને વિમલ ધર્મને પામળે !

વસંત વનદેવતા ! શુભ, સદૈવ સત્યંવદ્ય,
કરે વિહગ વિશ્વનાં મધુર ગાન તારાં સદા !
અને અનિલ બાલકો વિરલ દિવ્ય તારા સ્વરો,
ભરે વનવને, અનેક ત્રિરિતે તટે, સાગરે !

[' પૂર્વાભાષ ']

વર્ષાની એક સુંદર સાંજ

બલવંતરાય ઠાકોર

શાંતી ! શાંતી ! ઝરમર ઝરી ગઈ ગળી વાદળી આ,
અધારી નીરવપદ ગિરિશૃંગથી ને ઉડી આ;
ઊંચો દીપે ધુમટ ફરિથી વ્યોમ કેરો વિશાળો,
જેમાં મુક્તાવરણ-લગણે ઓપતી અશ્રમાળો.
ખેડો ખેડો સખિસહિત હું માલતીમંડપે ત્યાં
ધારા જોતો, શ્રવણ ભરતો નૃત્યથી યુદ્ધયુદ્ધનાં,
ત્યાં ગૈ ધારા, શમિ પળુ ગયા યુદ્ધયુદ્ધો, ને નિહાળ્યા
શેલો વચ્ચે સર નલસમૂં, મસ્તકે અલ્પ તારા.
ને કારેથી સલિલ ફરક્યું, શુષ્ક ચળક્યું, અને જ્યાં
વૃક્ષો ટીપાં ટપકિ ન રહ્યાં ડાળિયોનાં ભુમીમાં,
ત્યાં એ નીલું સર લસિ રહ્યું દિવ્ય અંગે રસેલું,
પાછું જોતાં,—ગિરિ પર સુધાનાથ હાસે મધૂર !
'બહાલા, જોયું ?' વદિ તું લહિ ત્યાં ચંદ્રને દશ્યસાર,
ટીકો તહારો, અલિ, સર ગિરિવ્યોમ શું જોયો રસાળ !

૧૪

['ભણધાર']

શરદનાં અજવાળિયાં

નંદાનાલાલ

સપ્તિ ! જોતે શરદના આભમાં રે;
જોતે ચંપાની કળાએ ચન્દ્રમાં રે;
જાણે જીજ્ઞાસે અવનીને આનન્દ રે,
શરદનાં

આ—આપ્યાં અજવાળિયાં રે.

માતું જીધડી રજનીની આંખડી રે;
ખીલી વિશ્વના પુષ્પની પાંખડી રે;
એવો—એવો જોતે પેલો ચન્દ્ર રે,
શરદનાં

આ—આપ્યાં અજવાળિયાં રે.

ધૂમે પૂરે પૃથ્વીનાં પુષ્પનાં રે;
કે શુ' દૂધ જલકાયાં દેવનાં રે;
એવાં જીજ્ઞાસે ઉડે છે અનન્ત રે,
શરદનાં

આ—આપ્યાં અજવાળિયાં રે.

સપ્તિ ! જોતે અમૃતના ગોખમાં રે;
જોતે—જોતે જગતના ચોકમાં રે;
ત્રીસે સંસારિયાં તે સંત રે,
શરદનાં

આ—આપ્યાં અજવાળિયાં રે.

જાણે અમૃત ઝરતાં અમરનાં રે;
જાણે હાસ્ય દળ્યાં પરિવ્રજનાં રે;
રમે દિલદિલમાં તોય દૂર રે,
શરદનાં

આ—આપ્યાં અજવાળિયાં રે.

સપ્તિ ! શરદની રાત સોહામણી રે;
મારા હૃયાની વેલી લગ્નમણી રે;
એને અડશે મા, બીડશે ઉર રે,
શરદનાં

આ—આપ્યાં અજવાળિયાં રે.

[' નંદાના નંદાના રાસ-૨ ']

શરદનો ચન્દ્ર

શેષ

ચાંદલો જીયો છે આજ શરદનો ગગનમાં !
જીયો ગગન જીયો જગમાં એવો જનમાં !
ચાંદલો જીયો છે સખી ! શરદનો ગગનમાં !

શમી વીજ ને કાટકા શમ્યા મેંઘના ઠાંક,
ઘોડાપૂર નદી શમ્યા દધિ-રોષ-ધુધવાટ !
શમિયાં તોફાન એમ માનસ પ્રસન્નમાં !
ચાંદલો જીયો છે સખી ! શરદનો ગગનમાં !

જિઘડ્યું નભ નીહું અમે ઉઘડ્યાં તારકમુંડ ;
સરવર સરવર જિઘડ્યાં શ્વેત કુમુદનાં વૃંદ !
જિઘડે છે આશા એમ મનમાં, વદનમાં !
ચાંદલો જીયો છે સખી ! શરદનો ગગનમાં !

આભ નહીં નિર્મલ સદા જીવન નહિ વણુકલેશ,
પશુ તેનો ધરીએ નહીં વિષાદ ઉરમાં લેશ,
જીયા એમ જગતા જો રહો સદા જીવનમાં !
ચાંદલો જીયો છે સખી ! શરદનો ગગનમાં !

['શેષનાં કાવ્યો']

વસન્તાવતાર
રસિકલાલ છા. પરીખ

સખી ! આવે આ સોડમ શેની, આ સોડમ શેની
કે આંખો મ્હોરિયા રે લોલ.

સખી ! વાયે આ વાયરા ક્યાંથી, આ વાયરા ક્યાંથી
કે મલયવન હાલિયાં રે લોલ. સખી૦

કોનો ટહુકો આવતો ? કોયલ ગાન કરેન્ત.

કોનાં યેન ફારતાં ? જામે માસ વસન્ત.

સખી ! હૈયે આ યનગન શેની, આ યનગન શેની ?

કે મનમથ ડાલતો રે લોલ. સખી૦

[' સ્મૃતિ ']

વસંતની વનદેવી

ઝવેરચંદ મેઘાણી

આજ ફાગણને ફાગ, રમઝૂમતી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, દુખડાં વીસરી રે—આજ૦

આજ ફૂલડાંને ફાલ, ફૂલવંતી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, મન મીઠાં કરી રે—આજ૦

આજ ખેતર મોઝાર, કણુદેવી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, કણુ ખોખા ભરી રે—આજ૦

આજ ગલ ને શુલાલ છાંટન્તી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, મુખ રાતાં કરી રે—આજ૦

આજ કેસડાં ડાળ, રંગરેલી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, પટકુળ કેસરી રે—આજ૦

આજ આંખાને મ્હોર, મધુવંતી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, કરમાં મંજરી રે—આજ૦

આજ દખણાદે દાર, મદધેલી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, પવનની પાંખડી રે—આજ૦

આજ દરિયાને તીર, અલખેલી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, જળની મોજડી રે—આજ૦

આજ કિલકિલ ટોકાર, કોયલડી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, મદભર આંખડી રે—આજ૦

આજ પૂનમને આલ, અનહદમાં રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, ઉર આંદો ધરી રે—આજ૦

આજ સૂરજને તાપ, સળગન્તી રમવા નીસરી;
રમવા નીસરી, ઝગમગ ઓઢણી રે—આજ૦

આજ કરેતી અંધોળ, નદીઓમાં રમવા નીસરી;
 રમવા નીસરી, ભીંજવે ચૂંદડી રે—આજ૦
 આજ આવળને ફૂલ, પથભૂલી રમવા નીસરી;
 રમવા નીસરી, ફરફર પાંભરી રે—આજ૦
 આજ કાટાની વાડચ, વી ધાતી રમવા નીસરી;
 રમવા નીસરી, સુણની બંસરી રે—આજ૦
 આજ કૂંપળને પાન પગ દેતી રમવા નીસરી;
 રમવા નીસરી, કુમકુમ પાયરી રે—આજ૦
 આજ મેંઢીને છાડ, મલકંતી રમવા નીસરી;
 રમવા નીસરી, નખલા રંગતી રે—આજ૦
 આજ સોળે શણગાર, શોભંતી રમવા નીસરી;
 રમવા નીસરી, સુખભરે સુંદરી રે—આજ૦
 આજ વનદેવી તાર, નવ ખંડે રમવા નીસરી;
 રમવા નીસરી, વિણની ઈશ્વરી રે—આજ૦

[' વેણીના ફૂલ ']

વસંત આવતાં

પૂજાલાલ

હંફાળો હંફાળો હમ્પાળનો વાયરો વાંચે છે લ્હેરિયાં લેતો,
મલયજની મ્હેકલરી વાતો પર વાતો કોડીલા કાન્ત-શો કે'તો.
સોનાની લંકાનાં સપનાં સોનેરી સાગરની સોડમાં સમાયાં,
નમણાં નક્ષત્ર શાં મરકલડાં મોતીનાં લાવ્યો છે લાડકવાયાં.

યમરાજ-રાજ્યમાંથી લાવ્યો છે જીતી જીવનનાં નૂર જગે ખોયાં,
પામીને પ્રાણપૂર ફૂટી ઊઠ્યાં છે ચેતનખીજ બધે બોયાં.
શિશિરનું શૈત્ય ટબુ' મૃત્યુની માયા-ચુ', સળવળવા લાગ્યાં સ્મરાનો,
કબરોના કૃપમાંથી ઊભી આલમ થાય પામી પીયૂષનાં પાનો.

જીવન-ઉલ્લાસ રહ્યો ઊછળી ઉછાંછળો, હૈયાં ઉછાળતો છોળે,
લાડીલું બાલ-લોક લીલા કરે છે ખૂંદતા કુદરતના ખોળે.
હસતી ઉધાઓ ને હસતી સંધ્યાઓ, હસતી આવે રમ્ય રાતો,
દશે દિગંતરાણ દેતો કુબાડી આનંદ કયાંય ના સમાતો.

લીલમ ને નીલમોએ વિલસે વનેવન, મંજરીઓ મ્હેક મ્હેક થાયે,
અંધારી રાત્રિએ તારા ફૂટે તેમ ફૂલોય ફૂટતાં જાણાયે.
કેસૂડે કાનનેને કીધાં છે કાંતિમાન, જવાલાના રંગ વને વ્યાધ્યા,
મધમધતો મોર આમ્રકુંજને આપાવે, હેમના મુકુટ માથે સ્થાપ્યા.

રમવાને નીકળેલા સાતેય રંગો પુષ્પોની પાંખડીએ પલકે,
પડતાં પતંગિયાંની પાંખોને પંખે મોહકતા એમની મલકે.
સંદેશા સ્નેહના લેવા ને દેવા મધમાખી ફૂલ ફૂલ ફરતી,
કુસુમોના કાનમાં મધુરું કે'ં યુજતી ને અમરત-રસે કોષ ભરતી.

કુન્નેના યુજમાં કોકિલ ટહુકતા પંચમ સૂરને તાને,
વેલાં બની બધ હૈયાં હરાયલાં પ્રેમના ગર્વીલા ગાને.
બાજોના બહારમાં બ્હેક્યાં છે બુલબુલ રૂપલ રણકાળા રાગે,
ગાતાં અંગૂઠગૂઢ શીતો ગવાડતાં ફૂલોએ ફારતા બાગે.

દેયડનો કંઠ સુરતાને રસાયને અંતર ઝોગાળી દેતો,
 મેનાની માધુરીનો પ્રભળા પ્રવાહ ઉર વિહવલ જનાવતો વહેતો.
 યનગનતાં ખંજનો મનગમતી મોજથી નયનો નચાવતાં નાચે,
 ડોલે છે વૃક્ષવેલ, ડોલે દિશાઓ, દિલડાં ડોલે ને રસે રાગે.

જીવનના જાદૂની અસરે અનેરી સર્વે સુંદરતામાં સરતાં,
 હૈયાને શોધતાં હૈયાંઓ હર્ષયા, પૂરો પ્રણયનાં જીભરતાં.
 માનવીના જીવને ઝળકી જીકે છે ઝંખન જગાડતી જ્વાળા,
 જ્યોતિઓના મોતીઓને માટે અનંત પ્રતિ જોષનજીવાળના ઉઝાળા.

['વૈજયંતી']

વસન્તે સ્નેહરશ્મિ

વીણા નીરવ જગાડી આ કોણે ?
કોણે આને નૂતન છન્દે
ભયુ જીવન આ આનન્દે ?—
વસન્તે ! વસન્તે !

પવન વહે આતુર ગાને
જાગે તથા પ્રાણે પ્રાણે,
કળી જાગે નૂતન રંગે
ભરી જીવન જો આનન્દે !
વસન્તે ! વસન્તે !

આવી આતુર ગાને હૃદયદારે
આને આવી સંકલ મમે મારે,
માગ્યુ મારું હૃદયધન રે !
કોણે આને કુસુમશાસે !

કોણુ ખોલાવે દિગ્દિગન્તે—
ભરી જીવન નૂતન છન્દે ?
વસન્તે ! વસન્તે !

વીણા નીરવ આ જગાડી કોણે ?
કોણે આને નૂતન છન્દે
ભયુ જીવન આ આનન્દે ?
વસન્તે ! વસન્તે !

[અધ્ય૦]

ઝરમરિયા મેહ

સુન્દર્ય બેટાઈ

ઝરમરિયા મેહ મીઠા ઝરમરિયા મેહ,
સૌંચે શ્રાવણુ ધીરા ઝરમરિયા મેહ
ધરણીનું હૈયું ઘસે હરિયાળી પુલકે,
ફૂલડાં ધરતીની ગૂઢ સૌરભથી ડલકે,
અઘવે રમન્ત ઘડર વાયુતણી મલકે.

હેડે મારે ય, નાય, ઝરમર તું એકલા,
અતી સુગંધને સ્ફુરાવ ઝી અનેકલા,
ફૂલડાંના જાવે એને દેને તું મહેકવા.

ફૂલડાંના જાવે, નાય, દેને તું મહેકવા,
તારી કૃપાની ઘડર દેને કેં ટેકવા,
ને સૌ મહેક સાચ ચરણે ઘુજ ભેટવા.

ઝરમરિયા મેહ મીઠા ઝરમરિયા મેહ,
સૌંચે શ્રાવણુ ધીરા ઝરમરિયા મેહ.

[' વિશેષાંગલિ ']

વસંતને કહેજો

ધન્દુલાલ ગોંધી

વસંતને કહેજો કે, વરસીને જાય.

શિશિરના સૂસવાટે કંપી વનપંખિણી

કંપી કુન્ડલીની કાય;

ખરતી મંજરીઓએ સંદેશા મોકલ્યા,

હિમાળે ક્યાંથી રેવાય ? ૫

વસંતને કહેજો કે, વરસીને જાય.

યંબુ સ્મિત સરોજલે, યંબો ચીતચિહાર,

ચંચલ નોકા ચિત્તની પડી નીરવ મોઝાર.

મૂની સરિતાની સખિ, આછી જલઓઢણી

વાયુની વેળુએ વીંટાય; ૧૦

કાંઠે જામેલ પેલી કુસળી કરેણુનાં

હાલરડાં કાણુ હવે ગાય ?

વસંતને કહેજો કે, વરસીને જાય.

[' ઇધણાં ']

આજ વસંત હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ

આજ વસંત ફરીથી પધારે
નાચી લે, ફૂદી લે, ગાઈ લે, પ્રાણુ વું-
જીવન આજ વધાવી લે, પ્રાણુ વું.

૨

ડાળએ ડાળીએ કાપલ ભાલે
આરાના દહીકા ને આરાના ઉતરે
એકબીજાને વધાવી લે પ્રાણુ વું.

૩

ફલપરાજે વસંત વધાવે
ધરતી અંતરનાગ વહાવે
જીવન આજ વધાવી લે પ્રાણુ વું.

['સ્વપ્નપ્રયાણ']

વસન્તપૂજન મનસુખલાલ ઝવેરી

આનન્દો સખિ ! આજે આ આવ્યો પીયૂષવર્ષણ,
ગીતાભાખ્યો પરબ્રહ્મ પ્રેમનો કુસુમાકર.

ઔદાયર્થી અવતવાં અમી છાંટી છાંટી,
પ્રીતે પ્રકૃક્ષ કરતો વિરેહી વનશ્રી,
રેલાવતો પ્રણયની રસરેલ વિશ્વે,
આલેખન્તો ગહન લિપિથી અક્ષરો અન્તરિક્ષે.

આલેખ્યા અક્ષરો એના માનવી ચર્મચક્ષુથી,
વાંચવા, પામવા અર્થ અસમર્થ સદા સખી.

મન્દારનાં ઉપવને, કુસુમાસનેથી,
વાયુ પ્રિયે ! સુમન સૌરભ પ્રાશી પ્રાશી,
એ ગીત ગાઈ મધુરાં ઋતુરાજવીનાં,
દેલાવન્તો દિશદિશ મહીં પ્રેમની પુણ્યગીતા.

ઉચ્ચારી, અણુઉચ્ચારી ગીતા એ ઋતુરાજની
ઝીલીને યતબું મત્ત, એ પજો ધન્ય ભાગ્યની.

ગીતા પવિત્ર ઋતુરાજતણી સુણો એ,
ને ભાવના ઉરવિશે મધુરી ભરે એ;
મેઘા અતિ પ્રણયમન્ત્રની બ્રહ્મદીક્ષા,
લેઈ આલો પુનિત કરીએ, યજ્ઞ સતપ્રેમકેરા.

વૃક્ષોનાં પલ્લવો ફેરી બળતી દિવ્ય ખંજરી,
પ્રકૃતિ રસરાસી શી નિહાળો સખી ! નાયતી.

અહાંસમા પ્રસરતો, રમતો હસતો,
 આનન્દથી અનુપ એ અવની ભરતો,
 પુષ્પોમણી, તરુતાણા નવપલ્લવોમાં,
 પેસી નાચે નચવિ મધુરી પ્રકૃતિ એ નવોદા.

દેવાનો દેવતા એ છે, ઋગ્નૌ ઋતુરાજ એ,
 પૃથ્વીનો પરમાનંદ, અતિ અતિથિ ઉચ્ચ એ.
 મોંઘેરો અતિથિ આઘ્યો આજે આપણુ આંગણે.
 શ્રદ્ધાથી પૂજવા ચાલો અતિથિદેવને પ્રિય !

[' ફલદોષ ']

મેધનૃત્ય

સુન્દરમ્

આજ આકાશના મણપે મેધનાં
નૃત્યના ચણ પડછન્દ ગાળે,
પ્રકૃતિના પાંચ બળવે ગવૈયા બિડયા,
ત્વરિત નિજનિજતણા સાજ સાજે,
તાલ મૃદંગના ધિંગ પૂઠે,
અહો ! ગુંબજે રગનના ગાછ બેઠે.

તરલતન દામિની ઘુતિતણા ઘોતને
ચમક ઠમકાર લે રંગલેમે,
મેધલા વારુણીમત્ત શા ઠેક લે
ગૂંથતા નૃત્યનાં ગોંદિ વ્યોમે,
ધુમે તાણવી ચાલ સાધી,
અહો ! જગતા રુદ્ર છોડી સમાધિ.

પ્રહન નભસિન્ધુનાં વારિનાં વહનપે
નર્તકો પાય દૈ ઠેક લેતા,
ક્ષિતિજક્ષિતિને ગૂંથી આંગળીવેલમાં
ધુમરતા પૃથ્વીને ચાક દેતા,
ભમરડો પૃથ્વીનો બાંધ લેતા,
અહો ! નૃત્યનો રંગ રેલાઈ રહેતા.

ચક્રિતદગ દેવની મણડળી પુલકભર
નૃત્યરંગે કુબી આંખ માંચે,
જલદનર્તકગણે હજ અરિતાર્થ થે
અંક જનનીતણે ભેટ સીંચે,
દેવથી પ્રાપ્ત ઉપહાર બહેળો,
અહો ! સૃષ્ટિનો રિનગ્ધ બલકાય ખોળો.

['કાવ્યમંગલા']

વસંતના અવતાર કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

કોકિલના શા કંઠ ગવાતા,
પ્રકુલતા આંખના મોર;
કેસડાનાં કેસર ખીલ્યાં,
લીંબડીઓનો ફેરે ફોર.

ફૂંપળ ઉસતી અપરંપાર !
વન વન વસંતના અવતાર !

ચુંને ધૂન અલખની કંઠે,
મ્હોરંતા જીવનના મોર;
નવરંગ ખીલે અંતરના,
પ્રેમધર્મની ફૂટે ફોર.

ઉરમાં ભાવો અપરંપાર !
જન જન વસંતના અવતાર !

[' કોડિયાં ']

પાનખર ઉમાશંકર જોશી

ઝરઝર ઝરે,
ખરખર ખરે
પણુ આ પાનખરે ક્ષિતિ પર.
પવન શો મૂકે દોટ દડખડ !
પાંદડાં હસી પડે ખડખડ.
અંગવળગાડ હોય શું લાગ્યો,
અહીંથી તહીં નય એ લાગ્યો.
ધડીમાં હૂહ કરી સૂસવે,
વૃક્ષના રસો રહ્યા સૂકવે.
નીકળ્યાં તરુને દેહ હાડકાં;
ધટા ગઈ, પ્રગટ થયાં માળખાં.
નખો એ શાખપ્રશાખા ફેરા
ઉઝરડા ઘોઢેવીના ચહેરા
ઉપર દે તીણા.
તીવ્રસ્વરં બને પ્રકૃતિની વીણા.
વ્યોમમાં ખીત પાણકુર રવિ,
નહિ તાપ બહુ નહિ તેજ એહવી છવિ.
શિશિર શા શીત શ્વાસ અહ બારે !

['વસંતવર્ષા']

વર્ષા

‘પ્રહસાદ પારેખ

વર્ષાની ધારના કોણે આકાશથી
અવનિને ઉર આ તારે સાંધ્યા ?
અંશુલિ વીજની કોણે આ ફેરવી,
શુષ્કતા વિદારતાં ગીત છાડિયાં ? વર્ષાં

ગીતે એ થનથન નાચે છે મોરલા,
ટહુકારે વન વન વ્યાપી રલાં;
રમઝૂમ રમઝૂમ ઝરણાંઓ નાચતાં,
ચર્ચતના બંધ સૌ તૂટી ગયા વર્ષાં

ચારે તે આરે ભેટે સરોવર,
નદીઓને હાથે ના હેયાં રલાં;
ગીતે એ વનવન સમૃદ્ધિ સાંપડો;
શુષ્કતા-હુંજગપાશ તૂટી ગયા વર્ષાં

ગીતે એ આલમાં નાચે છે વાદળી,
પોઠયા અંકુર સૌ ભેલા ધંધા;
પૃથ્વીના પ્રાણુનાં થંભેલાં વહેણે સૌ
તાલે એ ગીતનાં વહેતાં ધંધાં વર્ષાં

[‘ બારી બહાર ’]

શિયાળુ પાનખર

સ્વપ્નસ્થ

આ શિયાળુ પાનખર :

નલ.

શી ઉદાસી ને કશી આ આરજૂ?

પ્રશ્ન ને ઉત્તર તણી આ શી અકલ છે ગુફતગૂ?

કિરણનાં દલ નિષ્પ્રલ

વિસ્તરેલો નિસ્તરંગ વિવણુ મૂંગો અંચલ

શાં ફેટેલુ મોકલતો ?

સીધા સપાટ પડેલ. માર્ગો

ખેલે બાજુ ખોરડીનાં ઝુંડ ચૂક્યાં

લીલોતરીમાં રક્તરંગી બોર શાં ચમકી રહ્યાં !

આ અસહ.

જટિલ કેડીઓ તણી જળો મહી

કોઈ વળાંકે કોઈ કાં ચળવું નથી ?

બાગનાં રાતાં ગુલાબો

જલતાં હશે અંગાર-શાં

કોને ખબર ?

આ પાનખર.

ક્યાંક તૃષ્ણાના પ્રલંબિત બાહુ સમ

વૃક્ષની શાખા વિવસ્ત્રા વિસ્તરી,

ક્યાંક ચંપાની કળી ફૂટી,

ભ્રમરથી સાવ અણખોટી,

સોના તણા રંગો રસેલી,

ચૂક જવલનોથી હસેલી.

નિમિષભર નીરખી નયન નિજમાં વળે,

ધૂળે છવાયાં લઘુ ઘરે,

નિષ્પથેથી નિસ્તલે.

આવ, ઉત્સુક કે નહીં અવમાનવું છે આ ઉર,

આ શિયાળુ પાનખર !

[' ચિરવિરહ ']

વર્ષા નાથાલાલ દવે

આજે સળગે ઈશાન, ગાળે મળે પ્રધાન,
જંગલમાં ઝંઝાની બને રોડ ભેરી,
આવ્યો આવ્યો આપાદ, વ્યાપ્યો અંધાર ગાદ,
ભર્યો નવમેઘ આજ દિગ્દિગંત ઘેરી
વાયુ વાતો પ્રમત, નિર્મમ નિર્બંધ મસ્ત,
આક્રમણે રસ્ત આ અરણ્ય એસે પાડે,
ડાળે ડાળો ધસાય, વ્યાકુળ વિહંગ ધાય,
હૂંડે રે નીડ હાય ! ભગે આગાડે. ૧

ગંધર્વ કો કરાલ, રૂંધી દિગંતરાલ,
વિવુત કેરી ત્વરિત અંગુલિ હલાવે,
થરથર કંપે આકાશ, ઝળહળ ભગે પ્રકાશ,
કો રે ઉતાલ ડોલુ બીન આ બળવે ?
વૈરાગી આ વિરાટ ! તેને ચમકે લલાટ,
ઘોર અદ્ભુતસ્ય દેવું આલ ભરી ગાળે ?
છેડે થી મુક્ત જટા, ભમી ગંભીર ધટા,
રૂકે છે શું નીલરંગી ઉત્તરીય રાજે ? ૨

સ્વારી વા ઇન્દ્રતણી ? ગાળે છે શંખધ્વનિ,
ફરફરતી વ્યોમમાં સુનીલ પતાકાઓ,
ઘોરાવત કેરી ગાડે કંપી છોડે પહાડ,
વળજા પ્રહાર થકી ધમધમે દિશાઓ.

અદળક આ નીર દળે ધરતીની કાચ પર,
ઝપટ થી બેસભરી નીર તણી ગાળે !
સમસમ મસવે અવાજ, રાવે ઉભરાય આજ
મો સો ચાણક ભણે વર્તી વાપરાને. ૩

દિલમાં ભગે હુતાશ, અંતર યાત્રું ઉલ્લસ,
ચાલકની જેમ હલક પ્રીત પ્રીત ઝંખે,
વિરહિણી રહાનવેશ, નહિ રે ગૂંથેલ કેશ,
સતાં એકાંત એના અંતરને ડંખે.
અંજે ના અલંકાર, હૈયે તો શોકભાર,
ભીનાં એ નેન રહે માંડી વ્યોમ સામે;
સહસા ચમકે તડિત, રમણી ભયથી ચકિત,
કંપે રે વેલ સખા, ધીર નહિ પામે. ૪

વરસી બળે, આપાદ ! માથા તારી બગાધ,
ધરતીનું તમ ઉર અન્ય કોણ કારે ?
આને એ મુક્ત મને, સોંપી સર્વસ્વ-તને,
અમૃતનાં પાન કરી રહી ધારધારે.
એની શું પડી કાળ ? છૂંધે કલંઝાળ,
નીલકંઠ ! કેમ તારું નૃત્ય તથા શૃંગી ?
હલવાતા વારિઓધ, છોળે છોળે અમેાધ,
ધન્ય આજ ધરણીનાં ભાગ્ય ત્યાં ખૂલી. ૫

[' અનુરાગ ']

આયોજ વૈશાખલાલ આયોજ રે

રાજેન્દ્ર શાહ

આયોજ વૈશાખ લાલ આયોજ રે,
આયોજ વૈશાખ લાલ
આયોજ રે.

ટૂંકી એની પોતડી ને લાંબી એની ચાલ,
અંગરખું નહિં પહેરિયું...
ઉપરજી આઢી રે એજી અંદાવાઢી શાલ;
આયોજ વૈશાખ લાલ, આયોજ રે.

જંગલનો રેનાર જોગી, કોચન એનાં લાલ,
રાખે રંગદોળ્યું છતાં...
સો સૂરજનાં તેજે એનું ઝગડી જીઠે લાલ :
આયોજ વૈશાખ લાલ, આયોજ રે.

ભોજો રે મા'દેવ આયો ખમ્ખમ ખોલે ગાલ,
પાછળ અંબા આવતી...
વાગે છે એના રથની હો ઝાઝી ધૂધરમાળ,
આયોજ વૈશાખ લાલ આયોજ રે.

['ધ્વનિ'] .

શ્રાવણુનો મહેરામણ વેણીભાઈ પુરોહિત

આ મસ્ત ઘટાઓ શ્રાવણુની
અસસ્ત છટા મહેરામણુની.
ગગન ભ્રૂત લગાવી બેઠું
ભાંગ ભદ્રામી હજમ કરીને,
મેઘ ઘળવે મૂઠંગ મદમર
તોડા મોડા ભરી ભરીને
જાણે ત્રાડ પડે ત્રિભુવનમાં
અહિરાવણુ મહિરાવણુની :
આ મસ્ત ઘટાઓ શ્રાવણુની
અસમસ્ત છટા મહેરામણુની.
તનની, મનની, વન-નિજનની
માટી મધમધ મરમી મરમી,
અનુભવ આથ અગોચર-ગોચર
ભટકલ ભટકલ, ભરમી ભરમી.

વીજ હલેતી હીંચ ચગાવે
પવનપતાકા કામણુની :
આ મસ્ત ઘટાઓ શ્રાવણુની
અસમસ્ત છટા મહેરામણુની.

દરો દિશાઓ ઢોળે ચામર,
છાયા ભીને વાન છમીલી,
ધન્દસલા નાચે નયનોમાં
વિરહ-મિલનની મોજ રસીલી :

કુદરતની પીછીથી પ્રગટી
અજબ ચમક ચિતરામણુની :
આ મસ્ત ઘટાઓ શ્રાવણુની
અસમસ્ત છટા મહેરામણુની.

['આયમન']

વસન્તનર્તન

બાલમુકુંદ દવે

વન વન બાંજે બાજે

નૂતન વસન્તનર્તન જાગે.

કલી કલી શુંજે અલિશુંજરવ મદલર મત પરાગે,
સરવર ઊધડે કમલકટોરી કિરણુરુપશ્ચન્નુરાગે :

નૂતન વસન્તનર્તન જાગે.

લજ્જભારે લચી મંજરી સુરલિત નવસોહાગે,
સધન ઘટામાં મગન કોકિલા કૂંજે પંચમ રાગે :

નૂતન વસન્તનર્તન જાગે.

કેમ્પડાંની કલગી ખોસી કોક કનૈયે પાઘે,
વજ્રડાનો મારગડો રાષ્ટ્ર ગોરસ મીઠાં માજે ;

નૂતન વસન્તનર્તન જાગે.

થંજે વેંતી ઝરણુઝાંઝરી, હરણુ તરણુને ત્યાગે,
દિશ દિશ ભરતી ગહન બંસરી જલથલ વીંધી વાગે :

નૂતન વસન્તનર્તન જાગે.

અગત રંગંતી ગગન ઘેરતી ઝલક ઝલકતી આવે,
ટોળાતી આવે ધરતીમાં મનને મુકુલિત બાગે

નૂતન વસન્તનર્તન જાગે.

[' પરિક્ષા ']

શિશિરની ટાઢ

જેવજી રા. માઠા

ઝોઢ શિશિરની ટાઢ !

અંગ પરે બલે મૂકે કે દાતરડાતો વાઢ !

શંકરનાં ડમરુ બજિયાં, કૈલાસ બધું ભયભીત;

મોગમ વાતા વાયુ માઢા ભરી અંતરમાં શીત ?

કે તોળાતો આભ-કાતરો અંતે તૂટ્યો ગાઢ ?

ઝોઢ શિશિરની ટાઢ !

તરુવર કેરો પાન થયરતાં, ગાન થયાં ઝરણાંનાં બંધ;

બાગમહી ભમરા ના જીડે ફૂલોમા ના રહી સુગંધ.

શુ હિમાળો જલટ્યો એતો ધસી રહ્યો આ બાઢ ?

ઝોઢ શિશિરની ટાઢ !

આકાશે સંતાડ્યા રંગો, ધરણીએ છુપાવ્યાં રૂપ;

પ ખીમણુના કંઠ વહેતા તે પણ આજ બન્યા હા, અપ !

શાંત થયો સાથે મારો આ મનડા કેરો માઢ !

ઝોઢ શિશિરની ટાઢ !

[' અનિદ્રા ']

વરસાદ

પિનાકિન ઠાકોર

વરસીને આખી રાત,
રહી જતો વરસાદ.
હજી ઝીણું ઝીણું ઝરે
આજાં ફેરે ફરફરે.

થોડાં ઢારાં, ભીનાં થોડાં,
ધર બધાં નાનાં-મોટાં
ઊભાં, નજી છાનાં-માનાં
હાથે નહાઈ ઢોરાં નાનાં;
મેલા ઘેલા આધરાળા!
વણલૂછ્યાં ડીલવાળાં.

આખો દિ' રમીને ગંદાં,
ફરેલાં કપડાં બધાં
જેમ-તેમ કાઢી નાખ્યાં
નીતરેલાં નીચોવેલાં
ખે ય બાજુ રેલાવાળી
સડક ભૂખરી કાળી,
મંતામણે - રિસામણે
ઝાંખાં મોઢે દયામણે.

(ધરમાં પુરેલ બારી
અધપુલ્લી ખોલી જાણી!)
વાદળે ડોકિયાં ફરે
રહવારનો સૂરજ રે!

['ઝાંખી અને પડછાયા']

શિશિર અમરામ રાવળ

ખરખર ખરે
ખાતખર-પથ્થુ
ઝરઝર ઝરે.

શિશિરની શીત સહર જરી વાય,
વૃક્ષની કાપ
જીણું અતિ, પત્ર પત્ર થઈ રે!
પીત અતિ શુષ્ક,
ખડખડે રુક્ષ :
વૃક્ષથી ખરે,
ઠવામાં તરે,
ધીમેથી ધરતી પર ઊતરે.

એક પછી એક
ઝરંત અનેક
પત્રને તંત
વહંત અનંત.
ઊધડે તરુવર ડેરી કાપ;
ઝીવરે પીત ધરા ઢંકાપ.
વૃક્ષ નિજ રૂપ ધરતું નમ.
પીત ઝીવરમાં ધરંતી મમ.
ભેઉ તપ તપે,
પંખા પંખાની સોડે લપે.

[‘ પદ્ય ’]

વસંતમાં ગાવિંદ સ્વામી

વાગી વસંતતણી માદન વાંસળીઓ,
જાગી દુમેદુમની જોખન-પાંખડીઓ.
નાચ્યાં દલેદલ, હસી રહી આંખડીઓ,
ઉન્મત્ત કોકિલતણી સુણી રાગિણીઓ.

જાગી ઊઠી અજબ જોખન-ધેણાઓ,
ગાજી રહી વિરલ જીવનઝંખનાઓ.
હેયામહીં અમીભર્યા સ્ફુરતા સુભાવો,
આવ્યો અમૂલ્ય મુજ આંગણ આજ દહાવો.

સૂણું વસંતતણી મોહક વાંસળીઓ,
ઝીલી રહું અમૃતવર્ષતી વાદળીઓ.
ખીલ્યા પ્રફુલ્લ મુજ યૌવન-પૂર્ણિમાના
મહાણી રહું વિરલ જીવન-ઉત્સવો આ.

મહાણી લઈ મુજ વસંત અમૂલ્ય આજે,
નેની હું ફે અસહ પાનખરો જિવામે.

['પ્રતિપદ ']

વધાનિ વધામણે રમણિઃ અસલવાળા

આને અપાઠને વધામણે રે લોલ,
વાગે છે મેઘનાં મૃદંગ, રાજ !
આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

ઈશાની અપ્સરાએ આદર્યા રે લોલ,
અંજ તણા રગભર્યા ભંગ, રાજ !
આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

અણિયો બ્રહ્માવી ચાર દિશાને રે લોલ,
ડાલે છે વાયુ મંદમંદ, રાજ !
આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

વહાલભરી વાદળીના વૃંદમાં રે લોલ, ૧૦
ચમકે છે કોક વાર ચંદ, રાજ !
આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

ઘેડું ગવાય ગાણું જળમાં રે લોલ,
દિશાએ દઈ રહી છે તાલ, રાજ !
આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

પીવા તિમિરતણાં તેજને રે લોલ,
ચંબો લાગે છે ધડી કાલ, રાજ !
આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

ઝીલવા મેઢુલિયાનાં મીઠાં રે લોલ,
ધરણી જીલી છે ધરી બાલ, રાજ ! ૨૦
આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

આગિયાના ઝળકારે જગતા રે લોલ,
ચૂતેલાં ચમથાંના કાલ, રાજ !
આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

શેરીના સંત સમા પીંપળા રે લોલ,
મરમરમાં બનિયા મસ્તાન, રાજ !
આવો તો બેસીએ અગાસીએ રે લોલ.

તમને શી રીસ, મારા રાજવી રે લોલ !
ઝાણાં માગે-ની જરી માન, રાજ !
આવો ને બેસીએ અગાસીએ રે લોલ. ૩૦

['પ્રતીક્ષા']

વસન્ત
મુકુન્દરાય પારાશર્ય

આજ આવી વસન્ત લઈ વીંઝણે રે,
એને પગલે વીંટાય ફલવેલ...આજ

આજ આળો મહેરાય જૂલે મજરી રે,
રમે કોકિલને કઠ ટહુકાર...આજ

આજ પલ્લવ ને પુષ્પ નવા પાગરે રે,
એને તરતો પવમાને પમરાટ...આજ

શાળા રજની ને ચેત્રની ચાંદની રે,
ઝેલે ઝાલર સુગંધ લહેરાય...આજ

આજ ચૌવન આનંદ લઈ જિતપુરે રે,
નયાં નિર્મળ એનપણું હરખાય...આજ

[' ફલ શાગણના ']

વસંત-તડકો

ઉશનસ

તડકા તણું ધાતુનું પોત્ર ઝાંખું
(શિશિર થી ફૂવડ કોઈ ના સ્ત્રી)
ચારેક માસે અજવાળી નાખ્યું
ધસી ધસી અમલ વસંત-સ્પર્શથી;
કલાઈ આજે જ ન હોય કીધી,
અલાંડનું સાજત એવું ઊજળું.

ખૂટ્યું હતું તેલ, વળેલ મોગરો
વિરાટ આ વ્યોમલ કાઢિયામાં,
કો'એ મધુસ્નેહ પૂર્યો અને દશી
સંકારી—એવું નલ આ ઝળાંઝળાં.
ફિક્કા 'તપે તેજ પુરાયું નળે,
દઝાડતું દર્પણ એ રિયાંથી;
શિશિરને તાપ હું કેશ હોળતી,
તે હું હવે કો તરુછાય ખોળતી.

['તૃણનો ગ્રહ ']

ઉનાળાની ઉડલાંગ કાણોમાં

જયન્ત પાઠક

જપમાં જીભાં ઝાડ અને આ તપમાં ભેડા પહાડ
ચકલુચે ના ફરકે, બાલુ ધોળે દિવસે ધાડ !

બહાર ન નીકળે બાળ, એકલો તડકો ફળિયે રખડે
શરારતી, સૂતા ફૂતરાંના કાને જૈને કરડે !

ભોંત અઢેલી જીભા મોળિયા ખરપીઠે ચઢી બેસે
દોડાવે ચોગરદમ ડફણાટે વણુકારણ વાંસે !

આળોટે ધૂળમાં ને અધ્ધર જડી છાપરે ચઢતો
પતરાંનળિયાં ટીપી ભાંગી ધરમાં ફૂટી પડતો !

તલાવડે જડે મ્હોં બોળે, સીમ સુકું ખડ ચરતો
ઉત્તર દખખણ અવળોસવળો બિધાન્યતો ફરતો ;

ચકળવકળ આંખોમાં ચકર ફરે ભ્રામણાં ભડકા
નીચે ભડભડ દરિયો જામે બળે ગગનના ફડકા !

['શ્રુગયા']

શ્રાવણ ઝરમરિયો

હસિત ધૂય.

મળ્યો મને મારગની અધવચ.

શ્રાવણ ઝરમરિયો;

નીરવ મારે કાનન ભીનો.

મર્મર ફરફરિયો.

પગલે પગલે દઈ નિમંત્રણ

છંગિત મને નવાળે;

કાઈ લઈને સળી અભિયલ.

દૂરથી સુરમો આંને;

હોઠ ભીના લે જાણી : કાણે

હરઆસવ ધરિયો ?

લહર અડપલું કરી ગઈ, ને

ફેરાં લીમડે વેર્યાં;

ભરણ્યોર અધારાં મીઠાં

આસપાસથી હેર્યાં;

કળું કળું : રુદિયો મુજ કાણે

લીલોજીમ ફરિયો ?

[' નિરંતર ']

ઉનાળાની ઉડભંગ કાણેમાં

જયન્ત પાઠક

જપમાં ઊભાં ઝાડ અને આ તપમાં બેઠા પહાડ
ચક્રુચે ના ફરકે, બળે ધોળે દિવસે ધાડ !

બહાર ન નીકળે બાળ, એકલો તડકો ફળિયે રખડે
શારારતી, સૂતાં ફૂતરાંના કાને જૈને કરડે !

ભોંત અઢેલી ઊભા બોળિયા ખરપાઠે ચઢી બેસે
દોડાવે યોગરદમ ડફણાટે વણુકારણુ વાંસે !

આળોટે ધૂળમાં ને અધ્ધર જડી છાપરે ચઢતો
પતરાંનળિયાં ટીપી ભાંગી ધરમાં ફૂટી પડતો !

તલાવડે જડે મ્હોં બેળે, સીમ સુકું ખડ ચરતો
ઉત્તર દખખણુ બવળોસવળો જિંધોન્યતો ફરતો ;

ચકળવકળ આંખોમાં ચક્રર ફરે ત્રોયણું ભડકા
નીચે લસલસ દરિયો જાંચે બળે મગનના ફડકા !

['નૃમથા']

શ્રાવણ ઝરમરિયો

હસિત ખૂચ

મળ્યો મને મારગની અધવચ

શ્રાવણ ઝરમરિયો;

નીરવ મારે કાનન ભીનો

મર્મર ફરફરિયો.

પગલે પગલે દઈ નિમંત્રણ

ધગિત મને નવાળે;

કોઈ લઈને સળી અમિયલ

દૂરથી સુરમો આંલે;

હોઠ ભીના લે બાણી : કોણે

ઉરઆસવ ધરિયો ?

લહર અડપટું કરી ગઈ, ને

ફારાં લીમડે વેર્ચાં;

ભરખપોર અધારાં મીઠાં

આસપાસથી હેર્ચાં;

કળું કળું : રુદિયો મુજ ટાલે

લીલોલમ કરિયો ?

[' નિરંતર ']

ઊતરતી ગ્રીષ્મ રતિલાલ 'અનિલ'

દિવસ લાંબા અને વિરહમાં ઝૂરતાં ગ્રેમીના દીર્ઘ નિઃશ્વાસ જેવાં,
રાત લાંબાય છે જેમ આંધે જતાં દીપથી આપણા સ્થાન ઓળા.

ભોમ ધૂળે ભરી ગ્રીષ્મન્તાપે તપી, ડુક્ક કે થાગીના કેશ સરખી,
દિવસભર આલથી નેત્રને બાળતી પીતલરણી રહે આગ વરસી.

સર્વ આશૂષણ ત્યાગીને હોય થું કોઈ વૃદ્ધા જીભી મ્હાન વેશે,
વિષ્ણુ-હરિયાળી આ ભોમકા એહથી શુદ્ધ વેરાન ને ધન્ય દીસે.

કેંક આજી દિશાઓ બધી ધૂંધળી, વાદળાં-ભારથી હો નમેલી,
વાયુને રોકતી, ખિન્ન વદને જીભી હોય વર્ષાતણી રાહ જોતી.

માનવો, પક્ષીઓ, ઢોર-ઢાંખર સહુ આભ પ્રત્યે રહે ખીટ માંડી,
સ્થામળાં મેધને ન્યાળવા ચાહતી તરસતી સર્વની આંખ પ્યાસી.

એન દિવસે નહીં, નીંદ રાત્રે નહીં, હર પ્રહર ચિત્ત વ્યાકુળ કરતો,
અંગને ગાળતો, સે'જ સે'વાય ના, ઊતરતી ગ્રીષ્મનો તાપ વસમો.

['ડમરો અને ટુલસી']

પાનખર મુરેશ જોખી

જોયા કરું છું અનિમેષ નેત્ર
આ પાંદડાં પાનખરે ખર્ચા કરે.
તેમાં વળી નિર્દય વાયુ વાય,
સરી જતી વિશ્વઉરેથી હાય !
નિઃશ્વાસ એનો પટ કો ખસેડે,
છતું થઈ દઈ અનન્યુ દે પીડે !

લાગે મને કે હું છું શાપભ્રષ્ટ,
અસે અરે કાલ કરાલદંધુઃ
કો અન્ય લોકે, નહિ જાણું ક્યારે
આવ્યો દઈ કાલ : હું આવું છું, પ્રિયે !
આવી પડ્યો હું સ્મૃતિભ્રંશથી અહીં
ને ત્યાં હજી એ વિરહે રહી બળી !

અશ્રુધકી ધૂસર નેત્ર એનાં,
આકાશ વ્યાપી કરતાં પ્રતીક્ષા.
જે પદ્મ હાથે રહી'તી રમાડી
તેની હવે કોંઈથી તોડી પાંખડી
નખે કરી કચ્ચર આમ ફેંકે
ખર્ચા કરે તે અહીં પહોં રહે.

જોયા કરું છું અનિમેષ નેત્ર :
આ પાંદડાં પાનખરે ખર્ચા કરે.

['ઉપન્યસ']

આપાદ મજલાલ દવે

અમસ્તાં અમસ્તાં ન વદળ હસે છે;
સમંદરની માયા ગગનને રસે છે !
ઢળેલી ક્ષિતિજ્ઞેની પાંપણુ લીની છે,
ગૂંક્યાં જો જલોની શી પાંખો થસે છે !
અમોને શું પૂછો ધરા વીજ સ્ફેશ ?
ધરાનાં જ ધાવણુ ધનોની નસે છે !
હવાની લીલાને તો પછો ડીંગોળ,
પુરાણાં થડોમાંય જાંચો વસે છે.
ધજેલા કિરણુને તો જાંચો મળા ઝ્યો,
વહેતી લીનાશોની કાયા હસે છે.
સીધા નિર્ઝરેમાંય હલતી જુવાની,
જલ્દુઃ નદીનાં જલો ક્યાં ધસે છે ?
મળી ગઈ છે મોસમ ગગન રાપી લેશુઃ;
લપાયલ નિસાસા ભસે-ને ધસે છે !
અમસ્તાં અમસ્તાં ન વાદળ હસે છે;
અમારાંય હૈયાં ગગનને રસે છે !

[' એકાંતોની સોડમાં ']

આસોનો તડકો

મકરન્દ દવે

આને આશ્વિન આકાશે આકરો ધોમ જ્યાં ધખ્યો,
ઉચ્ચૈઃશ્વો મહાશ્વેત ઇન્દ્રનો અશ્વ નીરખ્યો.

વાદળે વાદળે માંડી તેજ તોખાર પાયને,
જિહ્વામાં જડતો ઘોળી, ખંડી, ગર્વીલી ગર્દને.

દેશવાળા ઉછાળી આ વાયુની વીડીએ સરી,
વેગથી આપટે તીણી તાપની પુચ્છ-ચામરી.

ઘડીમાં ઘૂમતો આવે, ઘડી થંભી અચાનક,
પોતીકા પડછાયાને જોતો જોતો લયાનક.

લાલ ત્રાંબા સમી આંખે ધસે વાદળ વીંખતો
છેતરાતાં જતાં છાંયે પ્રાણીને પાટુ ઝીંકતો.

મોજાલો ને મહાતીખો ઇન્દ્રનો હથ હેપતો,
સામે શરદની જોયો રવાલો રમતો જતો.

આલના ટેકરા ખૂંદી દિનાન્તે ક્ષિતિજે ચડી,
કાંઠે જ્યાં સ્વચ્છ અચ્છેદ ભરી નીલ તલાવડી;

પાણી પીતો ગયો અશ્વ ઝિંદુ શો ચન્દ્રમાં મળી,
ભટ્ટી-શા વિશ્વના ભાલે શાન્તિ શાન્તિ ફરી વળી.

[' ગોરજ ']

આપાઠ મજલાલ દ્વયે

અમસ્તાં અમસ્તાં ન વદળ હસે છે;
સમંદરની માયા ગગનને રસે છે !

દળેલી ક્ષિતિજ્ઞેની પાંપણ લીની છે,
ગૂંઠ્યાં આ જલોની શી પાંખો થસે છે !

અમેને શું પૂછે ધરા વીજ સ્ફેરે ?
ધરાનાં જ ધાવણ ધનોની નસે છે !

હવાની લીલાને તો પછો હીંગોળ,
પુરાણાં યડોમાંય ઝાંચો વસે છે.

ધવેલા કિરણને તો છાંયો મળી ગ્યો,
વહેતી લીનાશોની કાયા હસે છે

સીધા નિર્ઝરેમાંય હલતી જુવાની,
જાણું : નદીનાં જલો ક્યાં ધસે છે !

મળી ગઈ છે મોસમ ગગન રાપી લેખું;
સપાયલ નિસાસા બલો-ને ધસે છે !

અમસ્તાં અમસ્તાં ન વાદળ હસે છે;
અમારાંય હેયાં ગગનને રસે છે !

[' એકાંતોની સોડમાં ']

આસોનો તડકો

મકરન્દ દવે

આને આશ્વિન આકાશે આકરે ધોમ જ્યાં ધખ્યો,
ઉચ્ચૈઃશ્રવા મહાશ્વેત ઇન્દ્રનો અશ્વ નીરખ્યો.

વાદળે વાદળે માંડી તેજ તોખાર પાયને,
ભિર્વમાં ભડતો ઘોળી, ખંઢી, ગર્વીલી ગર્દને.

કેશવાળા ઉછાળી આ વાયુની વીડીએ સરી,
વેગથી ઝાપટે તીણી તાપની પુરુષ-ચામરી.

ધડીમાં ધૂમતો આવે, ધડી થંભી અચાનક,
પોતીકા પડછાયાને જોતો ભભો ભયાનક.

લાલ ત્રાંબા સમી આંખે ધસે વાદળ વીંખતો
છેતરાતાં જતાં છાંયે પ્રાણીને પાટુ ઝીંકતો.

મોજલો ને મહાતીખો ઇન્દ્રનો હય હેપતો,
સામે શરદંની જોયો રવાલે રમતો જતો.

આભના ટેકરા ખૂંદી દિનાન્તે ક્ષિતિજે ચડી,
કાંઠે જ્યાં સ્વચ્છ અચ્છેદ ભરી નીલ તલાવડી;

પાણી પીતો ગયો અશ્વ ઘિંદુ શો શૂન્યમાં મળી,
ભટ્ટી-શા વિશ્વના ભાલે શાન્તિ શાન્તિ ફરી વળી.

['ગોરજ']

ઔષ્ઠ-મધ્યાહનમાં

નિરંજન ભગત

તમ ધરણી હતી,
ભાનુની દૃષ્ટિના ભર્ગથી ભાસ્વતી
સૃષ્ટિ સારીય તે ભસ્મવરણી હતી;
અગ્નિની આંખ અંગાર ઝરતી હતી
રુદ્ર અંબરતલે,
પંખીની પાંખ ઊડતાંય ઝરતી હતી;
દૂર ને દૂર જો ઓટ સરતી હતી
શાંત સાગરજલે,
કેણ કુટારતી ક્યાંય ભરતી ન'તી;
દૂર કે પાસ રે ક્યાંય ના એક તરણી હતી,
તમ, બસ તમ ધરણી હતી.

શાંતિ ! સર્વં શું સ્તુત્ય શાંતિ હતી !
સૃષ્ટિને અંત પ્રત્યંત દ્વાંતિ હતી !
વહિની જ્વાળ-શો શ્વાસ નિઃશ્વાસતી,
ઉગ્ર ઉરુપદને ઉગ્ર ઉચ્છ્વાસતી;
મૂર્છનામસ્ત બસ તમ ધરણી હતી;
ઝાંઝવાનીરની પ્યાસમાં બહાવરી કાક હરણી હતી !

ક્યાંય શાંતિ ન'તી, ક્યાંય દ્વાંતિ ન'તી;
અહીં બધે શાંતિ ને દ્વાંતિની ફક્ત ભાંતિ હતી !
જૂખરી પૃથ્વીપે માહરે પંથ લાંબાઈ સામે પડ્યો;
કાષ્ઠના ચક્ર પે રક્તરંગીન શું લોહદુકડે જડ્યો !
આજ વૈશાખના ધોમ બપોરમાં,
આછી આછીય તે પવનની દહેર આ લૂ-ઝયાં પહોરમાં
માહરી સિકત પ્રસ્વેદતી કાય ના રહેજ દહોતી જ્યાં
શન્યમાં હુંય તે શન્ય થૈ પંથ કાપી રહ્યો,

કચાંચ માથે ન'તો મેઘનો માંડવો, જાંચ નહોતી છતાં
ચન્ચના નેત્રથી સ્થલ અને કાલના અંત માંપી રહ્યો.

ત્યાં અચાનક કશી લીંસતી લીંત-શી
અડગ ટકાર જે સૌ દિશાઓ ખડી,
છિદ્ર એમાં પડ્યું? જેથી 'કા કૂંક-શી, કા મૃદુ ગીત-શી
પવનની હેરે કા પલકભર મંદ અતિમંદ આવી ચડી;
એક સેહારથી
નયનને દાખવી નાવ કા સઢફૂલી,
ધડીક જે ક્ષિતિજ પર ગે ચૂલી;
એક હેહારથી
દૂર જે આંટમાં એસ્યાં પાણીને
ધડીક તો કાંઠે સાવતી તાણીને;
ક્ષણિક મૃદુ સ્પર્શથી અંગને શું કશું કહી ગઈ? !
કચાંકથી આવીને કચાંક એ વહી ગઈ !
એ જ ક્ષણ તટજીવ્યા વૃક્ષની શાખથી
જે પછી કચાંકથી પખી કા દ્રૂજતી પાંખથી
સ્વપ્નમાં જેમ કા' કલ્પના હોય ના બોલતી
એમ એ આભમાં આવી ઊડ્યું, અને ડોલતી
ડોકથી એક ટહુકો ભરી ગીતને વેરતું,
પાંખથી પિચ્છ એકાદને ખેરતું,
આવ્યું એવું જ તે કચાંચ આલી ગયું;
આભ જેવું હતું તેવું ખાલી થયું !
પલકભર એય તે મુખર નિજ ગાનમાં
કંઈ કંઈ કહી ગયું માહરા કાનમાં !
એ જ ક્ષણ કચાંકથી રાગ મહાર-શી,
ગગનની ગહન કા ગેળના સાર-શી,
રુદ્રને લોચને કા જટાજૂટથી વીખરી સટ સમી,
ભૂલભૂલે જ તે પથભૂલી વાદળી આભને પટ નમી;
કા વિષાદે ભર્યા હૃદયની ગાઢ છાયા સમી,

જીવને આમથી તેમ બુદ્ધાવતી ઢાઈ માયા સમી,
 પલકભર મુજ હરે ગૈ ટળી,
 ને પછી દૂર ને દૂર ફેલાઈ ગૈઃ
 લાગ્યું કે ધરણીની મૂઠ મૂર્છા ટળી,
 મીઠમધ્યાહ્નમાં શાંત થી સંધિકા રમ્ય ફેલાઈ ગૈ !
 થો અહો આ લીલા !
 નીરની પારથી થાં વહી રહે સિલા !
 આ બધું જળ અરે જાનું જાનું હતું ?
 પલકભર યત્નનું જાંત સપનું હતું ?
 અધખૂંટી નેણમાં સાંધસોંદરની રંગસરણી હતી ?
 જાગીને જોઈ તો એની એ તમ હા, તમ ધરણી હતી !

['હૃદય']

હેમંતની મધરાત પ્રિયકાન્ત મણિયાર

એવા છુઝાયા દીપકો જાણે શમ્યા જ શરાબતર
જો માનવીના ખ્યાલ, ઘટતાં ઘેનની ઘેરી અસર;
રે શ્વાસહીણ ચંત્રાલયોના રૂઢે ગયા ઉચ્છ્વાસ પણ;
જ'પી ગયા રુઝ્યાલયે દર્દીતણા નિશ્વાસ-મણ;

ખે હૃદયની એવી એવી ગૂઢ કેં રેવાત શી
ફૂલતું હૈયું લઈ હેમંતની મધરાત શી

જામી ગઈ; પામી ગઈ સૌ આંખડી નિજનાં સ્વપન
જે શોધતાં દિનને વિષે તો સર્વનાં અતિ ખિન્ન મન!

પંથ પર આલ્યું જતું જો માનવી જડતું નથી,
જૂલથી જગી ગયેલું બાળ પણ રડતું નથી;

જાણના અનુરાગથી મૃદુ આજના યુગ્મન સમું
અદસ્ય થું જ-મી ગયું કોઈ ગહનતમ વન સમું.

શી અરે કેં આપતી સોવર-સપાટી શાંત છે

જાણે સકલ ખસ સ્પષ્ટ છે; હાં ના કશું ચે બાંત છે.

શાંતિની શી લીનતામાં મીન સૌ લેટી ગયાં,

સંસારનાં સુખદુઃખ પરસ્પર થું અજબ લેટી રહ્યાં!

આછી રહી જો વાદળી થું વ્યોમ માંહે, ચંદ્ર દે

પોઢી ગઈ; ઉઠુની મીઝાઈ આંખડી ચે મંદ કેં,

અંધારને ઓઢી અહો સૌ વૃક્ષ પણ નિઃસ્તબ્ધ છે;

યોગીજનોના મન સમું જાણે સકલ સંબદ્ધ છે.

પાતળું મલમલ હવાનું મુક્ત પણ ફરકે નહીં,

ને રાત આ ગળતી જતી પણ લાગતું સરકે નહીં.

સંસારની હલચલ બધી શી અંધકારે શાંત-રસ,

ટકટક થતી રે ત્યાહરે પણ ચાલતી ધડિયાળ ખસ.

['પ્રતીક']

મેઘ અને ધરતી

શેખાદમ આબુવાલા

મેઘ ગગનમાં જૂમે નાચે,
ધરતી એનું ભયું ભયું રસભીનું આલિંગન થાચે.

એકલવાથી ધરતી બેકી

મીટ ગગનમાં માંડી,

એને એની પરવા ક્યાં છે

મૂખ દહો કે માંડી !

પલપલ ઝંખે : જલજલ ઝંખે—ડંખે તો ય તુષામાં રાચે,
મેઘ-મનનસાં

દૂર ગગનમાં પાગલ બાદલ

બાહુ પ્રસારી ડાલે,

નીચે આકુલ-બ્યાકુલ ધરતી

હાર લલપતા ખેલે.

ધરતી તરસે તો ય ન વરસે જલજલ મેઘસિંધો તો સાચે !
મેઘ-અમનમાં

[' અજ' પો ']

શ્રાવણી રાતે

ગીતા પરીખ

આ મંદ મંદ મધુરી ફરકે હવા શી
હિલોળતી નભથી સૌરભને હિલોળે !

માતાની વહાણપભીની જ્યમ કો હથેળી
પાંખાળીને ઢ્યૂરતી શિશુને કુમારો,
ને દહેરતા અનિદ-પાંખ પર સુરમ્ય
'હાલા'તણા મદુલ મંજુલ સૂર એના.

નિદ્રાભારે સહજ ઢળતી ભીની આ પાંખણાં યે
ઝીલી લેવા સુરીલ સહરી છાની ખોલાઈ નથે !

[' પૂર્વા ']

ધૂધવે વૈશાખ ભાનુભસાઠ પડયા

હોંસાને ક'ડે બેસે ધૂધવે વૈશાખ,
પણે ચરમાતી કો'ક બૂલે સાખ,
સડા ! તારી છુટી મેલી દે હવે પાંખ !

આખું ચે વનં લઈ અડક્યો પવન
અમાં આળખેલી વેલ્ય લી'તે મહેક !
ઠાંટાની જન્મ ખૂચી રહેતા બાપેર વચ્ચે
લીતર ગુલાબ થઈ બહેકે
બમ્બરલા ! બધો ગુનર વેરી નાખ !

દિવસ તો દેશવટે લાંબો હીધેલ, રેણુ
મટકું માર્યાનો બાણે ગાળો !
વગડે તો ઠીક પલુ પાળે પરબડીની .
બેઠી તરશ્યુ'ને તમે લાળો !
મારુજી ! હવે ખોળો ના ખાલી છ' રાખ !

[' અડોઅડ ']

ઝાંખી વસંતની

સુરેશ દલાલ

એક અડવી

પાનખરના વૃક્ષની

ડાળા ઉપર

આવી,

લઈ હિલોળ,

પંછી ફજતુ...

(રામાંચ)

કોટિક અણુછતી ફૂટી ફૂંપળ !

[' એકાન્ત ']

પાનખર
નલિન રાવળ

મનમાં રૂમે
ગળે ખાંસણું
ઘરકું જિલું ઝાડ જુએ :
સૂકા ખડકો
ફિસ્કા પવનો
સઘળે લટકે મેલી કિતિન્ને
પ્હાણુ ભમે
ખગ-ખોલ ભૂંચ્યા નશરાન મહો
બસ
પ્હાણુ ભમે,
બળતાં દગ લૂછી ઝાડ જુએ.
પડી વિખૂટાં
ડાળ મકી ખરતાં પીળાં સૌ પાન રૂબી.

[' ઉદ્દગાર ']

ગ્રીષ્મ
ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી

ધરતી ધરતી ધરતી...
છિન્ન છિન્ન હરિયાળી નજરને
રૂક્ષ બધે આંતરતી...

પવન ગૂંચળું ખાઈ પડ્યો,
ને સુકાં ફેરે જડે!
કાંટા કાંટા બની સૂરજ
આ ખૂંચ્યા જડે જડે,
આંખ જાંટનાં કદમ બનીને
ઝરડાતી... વિસ્તરતી....

હાહારના સૂતકારનો
કાન મહી પછડાટ,
કંજાલોના નૃત્ય તણે
આ નેત્ર મહી ખખડાટ,
આલ સ્મશાને અસ્થિ લબૂકે
રાત-ચુડેલ રંજળતી....

[' અલસગમના ']

પાનખર
નલિન રાવળ

મનમાં ફૂંમે
ગળે ખાંસતું
ધરત્તું ઊભું આડ જુએ :
સૂકા ખડકો
ફિક્કા પવનો
સઘળે લટકે મેલી ફિતિળે
પહાણુ ભમે
ખગ-ખોલ ભૂ રચા નભરાન મહી
વસ
પહાણુ ભમે,
બળતાં દગ લૂછી આડ જુએ.
પડી વિખૂટાં
ડાળ થકી ખરતાં પીળાં સૌ પાન રુએ.

[' ઉદ્દગાર ']

ગ્રીષ્મ

ભાતુપ્રસાદ ત્રિવેદી

ધરતી ધરતી ધરતી...

છિન્ન છિન્ન હરિયાળી નજરને

રુક્ષ જથ્થે આંતરતી...

પવન ગૂંચળું ખાઈ પકડ્યો,

ને સુકાં ફેરે જોડે!

કાંટા કાંટા જની સૂરજ

આ ખૂંચ્યો જોડે જોડે;

આંખ જોડતાં કદમ જમીને

ઝરડાતી... વિસ્તરતી....

હ્રદકારના સૂતકારને।

કાન મહી પછડાટ,

કંકાલોના નૃત્ય તણે।

આ નેત્ર મહી ખપડાટ,

આભ સ્મશાને અસ્થિ લબૂકે

રાત-ચુડેલ રઝળતી....

[' અલસગમના ']

વરસાદનું તાન

હિમન્ત દસોઈ

તાનમાં આવી ત્રથા વરસાદ
તે બસ આંખ મીંચીને સતત વરસ્યા કરે !
બરે ઠોઈ ત્રાડાને મળી ગઈ વાસળી
તે એકધારી રાતદિન બજવ્યા કરે !
આ બાર દહાડા બાર મહિના નેટલા લાગ્યા—
સમયનું જ્ઞાન ના એને; અને ના આપણે રાખી શક્યા.

સાંકડા રસ્તા થયા ને અંતરો સ્થળનાં વધ્યાં,
ફાંકડાં વજો તણા લોચા થયા, ડૂચ્યા થયા ચેખ્યાંતણા
પાણીમાં સઘળું ભીંજ્યું, બાકીનું બેળે ઢવાયું—
કેંક બચવા પામ્યું તે બગડ્યું હશે એથી સવાયું !
તાળ રહ્યાંતાં શાકભાજી તેય બગડ્યાં
તે સમાચારોય તાળ તે રહ્યા વાંચી—
હવે ખાપાંમણી વાસી !
મકાનો જૂત મહેલોચાં
અને આ ગામ (જે ફૂલતાં બચ્યું)
તે શોકમાં બરે ડૂબ્યું.

બંધ કો કંજૂસની મુઠીમણીના રૂપિયા જેવો
બિચારો સૂર્ય ફાંફાં મારતો શો ખડાર નીકળવા !
અને જૂખ્યા લિખારીના ધરેલા હાથ જેવી
આ ધરા મિજ રહી...
બેફિકર હોડવે જતો લલકાર,
રહેજ પણ ના રાખતો દરકાર
હોને લોક સઘળું ત્રાસવું ને નાસવું !

તાનમાં આવી ગયો વરસાદ
તે અટકે નહીં એ ગાન એનું થાય પૂરું ત્યાં સુધી !
તાન પુરાવી હવે ઝુણવું રહ્યું
વા વાયરાથી ડોલતાં વૃક્ષો સમાણા ઘેનમાં ધ્રુણવું રહ્યું !
તાનમાં આવી ગયો વરસાદ...

[' ઇગિત ']

ચૈતર લગવતીક્રમાર શર્મા

દિન તો જાણે રણની રેતી,
રાતના ઝમે ચાંદની મીઠી;
ચૈતરની આવી બેવડી કાયા :
ક્યારેક તાપ ને ક્યારેક છાયા.

ફાગણુ કેરી નાર નવોદા
ગૈત્રે જની જામ ચતુરા;
દિવસે કરે રોષ ને રાતે
હેતનાં પીણું પાપ મધુરાં.

ફેસરી વાઘા ફાગણુ કેરા
ગૈત્રે તપી યામ ગેરુઆ;
દિનની રાતી ચૂંદડી રાતે
રૂપ સજે છે શ્વેત ને ભૂરાં.

ઢોઈની અસકલટ શો અનિલ
ગૈતરમાં અવધૂતની જટા;
એક શરદની વાદળી તરલ,
હોય ખીજ આપાદની ઘટા.

એક બાજુ ફાગણુની ફેરમ,
એક બાજુ વૈશાખની વ્યથા,
વચમાં ગૈતર જામ છે ચાલ્યા;
એ જ રે, જાણે જીવનકથા !

[' સંલવ ']

વસંત યશવંત ત્રિવેદી

તું હરિત તૃણસેજ પર ઓલતી દક્ષિણા
વક્ષને અડીઅડી ઊડતાં-ચૂગતાં ફિરણને ચકલી ચંદ્રલ
હરિયાળ પીતસોનરી

તું ચંપક ઊરુ-ઢાંકતી ટેસરી ધાધરી
ચાંચ દૈ દૈ ઊડે શુભને પ્રાંતરે રક્તનીલપણુંને ખૂલણે ટહુકતી
ઢાઈલી કિતરી.

અધરની રતુંબડ લૂંબલેલૂંબ ચણોઢડી ચૂલને
પિય પિય કરી પપીહરો ખોલતો,
મધુકવન લથડતો પવન મધુમાસની બારીએ
મદિરાક્ષીની નળુડી આંખને ખોટતો.

તારે શ્વસન ઓક લંબાવીને તણખલાં ઓલતાં
દુહકાર કરતૂરી કૈંચના પ્વજ બની ફરફરે છાપરે, કુટીર-
શુભોરને ફૂટતી ગીતરી
તું અભિસારતી સાંજની વેળ સકુરા સકુરા*
પ્રિય, શયનને કક્ષ લો ચંદ્રને પીળક નિજ પીઅથી ઢબૂરતો
ઝલમલી ટેસરી ટેસરી.

['ક્ષિતિજને વાંસવન']

* ચરીપુષ્પો (નપાની ભાષામાં)

વૈશાખી ધોમ માલેકલાલ ખરેલ-

શો વૈશાખી ધોમ ધખ્યો ધૂળે !
                    રુક્ષ બનેલી ક્ષિતિએ જૂએ !
અંપામો અગતી વનમૂળે
                    થથરી થથરી ચેતન જૂએ !
પરબો કફડી ગઈ વરાળે,
                    સમીર છૂપ્યો લૂની ખીકે !
મૃગજનની રૂપેરી હાથે
                    કંડીઓ સુનકારે ચીખે !
તહેય, ધરાના ધખધખ આસે-
                    ડાળ હસે શ્વસમ્હારે ગાતી !
ઢળતી વેળા રસના ભારે
                    ખાકી આશ્રકે બસકતી !

[' શાશ્વતી ']

શરદની ઢળની સાંજે

લાલશંકર ઠાકર

વેગે વહે પવન. ને નલવૃક્ષથી શું
ફોલો ખરે (મધુર આતપ) આ સુનેરી
ચંપા તણાં, ઝલમલે પથરાટ લીલો
ભૂમિ તણો. શિર પરે લઈ ઘાસભારે
કન્યા જતી તરલ, આઢણી લાલ એની
આ દૂર દૂર ફરકે અલિરામ-ધીમી.
ધીમે વળી ઊતરતાં ચરતાં અસંખ્ય
ત્યાં ટેકરી પરથી ગાડર શ્વેત શ્વેત,
વચ્ચે અળ કચડીંક ચંચલ શ્યામ પુચ્છ
જ્યુ નીચું કરતી. ને તરતી પ્રશાંત,
આઘે જોડે નલસરોવરમાં અનંત
લાંબી અજસ્ર ખગની ગતિલીન હારો.
શું ચંદ્રિકા સઘન મેઘતું રૂપ લેને
ધીમે ધીમે તરી રહી નલમાં સુનીલ !
ને જે બની સઘન ના ગરતી નીચે તે
વેટાં પરે, હરિત ખેતર વૃક્ષોએ
ને દૂર દૂર ધૂળિયા પથ-પે પ્રલંબ.
આ પામતો સૂરજ અસ્ત ક્ષિતિજમાં વા
જો શશી શરદનો ! ક્ષણ અર્ધ એક
ફુલું, થઈ ગરક, હું ભ્રમમાધુરીમાં.

[‘ વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા ’]

અપોર-૨

અંદકાન્ત શેઠ

લ્યોમ વચાળે સૂરજ, ઝેની નાંદરઘેરી આંખ,
અંતરાસ તે ખાય ભગાસુ, ખગની ભારે પાંખ.

તતડી ઊડી હાલ વૃક્ષની, મારગ આળસ ખાય;
ઝરણાંની પથરાળી વાટે સૂનકાર વહી ભાય.

ધૂળ મહીંની પગલો ચીળે: 'દાઝુ' 'દાઝુ' થાય,
કપોતની પાખોમાં ઊડી ગગન ભરાવા વ્હાય.

તડકાની જ્યાં ઝાળ અડી ત્યાં સળગ્યાં સરવરનીર,
પૂંછડે લાગી આગ, બાવરો દોડ્યો ભય સમીર.

નળનાં ઢોળાયાં જળ ત્યાં આ મહિષ વિરાભયો ઝોકે,
કાળોભગ્નર ખડક કાળનાં મોળાં ધસતાં રોકે.

આગ ફૂલમાં ઊડી, ભપકા ગુલ્મ્હોરની ડાળ;
નજર અડી ને પાંપણુ લાગી કાળઝાળ તે ઝાળ !

આગ મહીં ચકરાવું, વધતું ક્ષિતિજ ધૂમણું ગાળ,
વડવાનસ ધરતી પર ભમતો મારે મૃગજલછાળ.

['પવન રૂપેરી']

શ્રાવણમાં રઘુવીર ચૌધરી

શ્રાવણમાં ભીંબતો જય રે સમય.
વાદળમાં ઊડે કપૂર-પૂર
તો ય એને લાગે રે રૂબવાનો લય ?

જલના અવાજ થકી ગાતું ગગન
જલ ઝીલીને રણકંતું વન.
રામ રામ હર્ષ જોઈ નદીઓને તન
મત્ત ઝીંકાતો જય રે પવન.

જીવી જરઠ થયો યુગોથી
સાવ, તો ય જૂલે સમય નિજ વય.
વાદળ આ જય પેલું આવે ને
છટકે તો છટકે લઈ કોનો રે સંગ ?
ભીંબે એ નીતરતો સઘળે ફેલાઈ
એને બાંધી દે મેઘધનુ-રંગ.

કવો મજબૂર, પેલી પાંદડીએ
રાકચો છે ભતલાવી હયાનો લય.

['તમસા']

શ્રાવણ
અબ્દુલકરીમ શેખ

ઉઘાડ ચતાં નેઈ છું તો
બારી બહાર
ક્ષિતિને પગલ નંખાયા છે;
ઠોકાયા છે ઠેર ઠેર વાદળ-તંબુઓ
સારા ચે આલમાં.
જરા જરા વારમા, આમતેમ
કરે છે ઠોડાઠોડ
તડકી-છાંપડીના ગ્રુમ સંદેશ-સ્વારો.
મેઘની નેહાદનો આ ખીન્ને તબક્કો છે.
ધરતીનું સ્નાનપાન કરી કરી
વક્ષસ્થળે
ખુલ્લા, ખાસ્સા, પાગરી ચૂંકેલા
નાના, અનામી, આવળ બાવળ ઊડવાઓ ઉપર
ડાળે ડાળે
લીની લીની કળીઓનું ફૂલોમાં મહાસિનિષ્ક્રમણ
હું નેઈ છું.
જરા જરા વારમાં આમતેમ
કરે છે ઊડાઊડ
પતંગિયાં તેમની ઉપર.
તે કંઈ 'ફેલો ટ્રાવેલર્સ' નથી શોધતો
તે સમજું છું.
મૌનમાં બારી પૂરેપૂરી ઉઘાડું છું
શબ્દ દેહ ધારણ કરે છે.....
પણ જુઓ, થયો આ શંખનાદ હવામાં ફરી!
લાગે છે, ફરી પાછું એક આપડું પડશે.

['તમારી વસ્તુ']

પાનખર હરિકૃષ્ણ પાઠક

જુલોની ડાળ ડાળથી ખરે છે પાનખર,
ટોળે વળીને જાંચડા ચરે છે પાનખર.

લુખ્ખી હવાની ધૂળભરી દડમળદ મહો
પીળી ધળ ધરીને ફરફરે છે પાનખર.

ખરપોર થઈને વાય છે ભીલી બનરમાં,
પાદરની સાંજમાં પછી ઠરે છે પાનખર.

સુકા અવાજની ફફડતી ચાદરો તળે
હળવી હવા થઈને સંચરે છે પાનખર.

હીંદાશ ક્યાંક ક્યાંક અકાળે ખરી પડે,
રાતી ફૂંપળમાં ક્યાંક તરવરે છે પાનખર.

[' સૂરજ કદાચ ભગે ']

લૂને લય...

ચિત્તુ મોટી

વંધ્ય વાતાયન, ક્ષાર,
સંભવ ન હવાનો લગાર.

મૂકી ગયા ઝાડવાં
ને પોલી ગયાં પર્ણ;
ચૂર્યા ઝોઠ પેઠે
વાતાવરણ વિવર્ણ.

લૂને લય
વિહંગની પાખો ન દે ઠેક,
મકાનોના પડછાયા
મૂંગા એકેએક

ફલકમા આલ તણા
દોધું વર્ણ,
એમા પૂર્વા
દેખાય ન એમ
રંગ મૂળ.

પોપચાંચે તોળી રહું તડકનો ભાર,
અણધાર્યો ઉજમાળો વાપ્યો અંધકાર.

[' વાતાયન ']

ગ્રીષ્મ રાવણ પટેલ

ગણ્યાગાંઠ્યા દિનેા પહેલાં વસંત ને સરકી ગઈ,
એહનેા મહેકતો પાલવ કાનમાં ફરક્યા કરે.
વૃક્ષની ડાળ પે ભોળાં પાસપાસે વિહંગ કે
અન્યને પણુ માનીને ખેડાં છે ક્યા...રતાં પણુ.
મને લાગે : કશે કશી આ હવા પણુ ખરી પડી.
આગમ ક્યારનો ધૂમું લૂ સમેા સધળે....

[' અંગત ']

લૂને લય...

ચિત્ર માદી

વંધ્ય વાતાયન, દારે,
સંભવ ન હવાનો સમાર.

મૂકી ગયાં ઝાડવાં
ને પોલી ગયા પર્ણ;
ચૂંચા ઓઠ પેઠે
વાતાવરણ વિવર્ણ.

લૂને લય
વિહંગની પાખો ન દે ઠેક,
મકાનોના પડછાયા
મૂંગા એકેએક

ફલકમા આલ તણા
દોયું વર્ણ,
એમા પૂર્યા
દેખાય ન એમ
રંગ મૂળ.

પોપચાંચિ તોળી રહું તડકાનો ભાર,
અણધાર્યો ઉજમાળો વાધ્યો અંધકાર.

['વાતાયન']

ગ્રીષ્મ

રાવણ પટેલ

ગણ્યાગાંઠયા દિનો પહેલાં વસંત ને સરકી ગઈ,
એહનો મહેકતો પાલવ કાનમાં ફરક્યા કરે.

વૃક્ષની ડાળ પે ભોળાં પાસપાસે વિહંગ કે
અન્યતે પણ સ્નાનીને ખેડાં છે ક્યા...રતાં પથ્થે.

મને લાગે : કશે કેદી આ હવા પણ ખરી પડી.
ચોગમ ક્યારનો ધૂમું લૂ સમો સધળે....

[' અંગત ']

હેમંતની સાંજ
ચાસેક્ર મેકવાન

આડના કાંખે કળીએ
 સૂર્યનાં કિરણ ચોંટી રહ્યાં;
 પાસમાં
 દૂંદિયુ વાળીને શાંત છે પથ પડ્યો !
 ચોતરફ
 વાયુના કાફલા ભરફશા આબને લે વહે;
 ક્યાંકથી આવતો ચંખીનો નાદ થણુ
 ચે કરે કાનમાં વાગતો.
 એમ લાગે ઘડી
 સાંજ આ ચિત્રમાં હોય જાણે મહી !

[' स्वगत ']

આવ, વસંત કુમારી મણિલાલ દેસાઈ

હે આવ, વસંત કુમારી !

હર કૂંપળ હર ઢળી ઢળી, બસ વાટ જુએ છે તારી.

ભર્યો પડ્યો આ ભમ રંગ-રસ-ગંધ થકી મદમાતો,
હોઠથી છલકી ભય હરખ ના અંગ મહીં ચ સમાતો,
રહેજ નૂપુર ઝણકે તારાં તો છલકી ભય કિનારી.

ધરણીએ તૃણના ઘૂંઘટને જરા હડાવી નેયું,
આકાશે વાદળની લટને જરા સમારી નેયું,
કણકણમાં વૃન્દાવન ફેરી રંગત હવે થનારી.

એ જ પુરાણી ધરતી આને યૌવનચીર સને છે,
આજ સુણે જ્યાં કાન, ત્યાં બસ એક જ વાદ બને છે,
કામદેવની સાથ રતિ અહીંયાં રમણે ચડનારી.
હે આવ, વસંત કુમારી !

[' રાનેરી ']

ઉનાળાના કભાવનું અને ફાણાના અભાવનું ગીત રમેશ પારેખ

ઉનાળો ફેસાતો જાય ..

માતેલો તાપ હેઠે જીવ સુધી પહોંચે તે દરિયા પશુ સુકો દેખાય.

હોડમાંથી ખરી પડ્યું પાણીનું જ્ઞાન અને વસ્તુ એક અંજવાનું ગામ,
નહીંને જો ઝાંચિતો આવે વરસાદ તો તો પડી જાય રૂંદેરૂંદે ગામ,
પારધીના હાથમાંથી છૂટેલી હોય તેવી ભૂંથી તો પથ્થરો વીંધાય,
ઉનાળો ફેસાતો જાય...

તરસો લીધાતરી પીવાની ઝાળઝાળ લાગી છે કે કોણ અહીં પાણી
તૂટ્યા સંબંધ ચાદ આવે કહીકે એવી ખાલીખમ પરબો પશુ ક્યાં છે !
મે'કે ટીપાં રડતું આવ્યું છે મને—એવી હું અફવા ફેસાવું પશુ, કામ...
ઉનાળો ફેસાતો જાય...

[' ખડિંગ ']

વસંત

ચંદ્રકાન્ત દત્તાણી

સુકાં સુકાં પર્ણિમાં સંભવ વસંતનો,
પાતંખરની ફૂંકમાં ઉદ્ભવ વસંતનો !

કોઈ આદિમ કેદમાં ચક્રચૂર છે આખખું થ વન,
આકંઠ જોણે પી લીધો આસવ વસંતનો !

ચૂમવા હર ફૂલની લથબથ કુંવારી મ્હેકને
પતંગિયાં જઈ ખેસવે પાલવ વસંતનો !

વરસી પડી છે લાજની ટશરો પલાશ પર,
હોઠહોઠે બીનો બીનો દવ વસંતનો !

ચોતરફ આલિંગનો આલિંગનો આલિંગનો,
સાવ ધુંવાધાર છે ઉપદ્રવ વસંતનો !

સાતેસાત સૂર અવ હિલોર લે છે લોહીમાં,
રોમાંચના શુભ્રમ્હોરમાં ઉત્સવ વસંતનો !

આપમેળે કેટલી ચે આંખ ટહુકો થઈ ગઈ,
વરસાદ વેધૂર ગીતનો—કલરવ વસંતનો !

સામટા ખત્રીસ કાઠે ઝળહળ્યાં છે ઝુમ્મરો
હર સુમતામાં આર્યિતો વિપ્લવ વસંતનો !

સાવ માથાબોળ છું હું ફૂલના દરિયા વિશે
છરવ્યો હવે નિરવાય નહીં વૈભવ વસંતનો !

[' નિતાન્ત ']

ગ્રીષ્મ

રાજેન્દ્ર શુક્લ

સૂકા ઝાડ, એકે પરણતું ન હોતું,
કચડી પછુ કસાં આવરણતું ન હોતું ?
ચરણ-પારથી હાંત ભીંસે મગન પર,
ધરા પર હવાનાં ઉરણતું ન હોતું !
દિવસ, આંધળો સાપ કેમે હટે ના,
અરે, કાળને પછુ ચરણતું ન હોતું !
બધી આંખ મૃગજળમાં ડૂબી રહી છે,
અને તો ય કપાંચે ઝરણતું ન હોતું !
નર્મો જુલ્મ, લૂની સવારી ફરે છે,
ન બંધે, મળ્યું છે મરણતું ન હોતું !

['કામલ રિષભ ']

રસ્તા વસંતના

મનોજ ખંડરિયા

આ ડાળ ડાળ બાણે કે રસ્તા વસંતના
ફૂલો એ ખીજું કે નથી, પગલાં વસંતનાં
મલયાનિલોતી પીંછી ને રંગો ફૂલોના લે
દોરી રહ્યું છે ઢાણુ આ નકશા વસંતના
આ એક તારા અંગે ને ખીજે ચમત મહી
બાણે કે બે પડી ગયા કાંટા વસંતના
રહેડા રહી છે મંજરી એકેક આંસુમાં
રહેડાં છે આજ આંખમાં આંખા વસંતના
ભીડી રહ્યાં છે યાદનાં અખીલ ને શુલાલ
ઠેથે થયા છે આજ તો છાંટા વસંતના
કાંટું ભરીને સોનું ચૂરણનું ભરો હવે
પાછા ફરી ન આવશે તડકા વસંતના

['અટકળ']

બપોર

માધવ રામાનુજ

સાંતીડે બપોર ચડે
ને જૂખ્યો સૂરજ
બગદ તણી ખાંધેથી ઊતરી
બાવળના કંજૂસ છાંયડે
ટીમણ કરવા નય.

સીમને સામે કઠિ
મૃગજળના હિલોળાતા વહેળામાં
ફૂંચા ગામ તણે ફોળાઈ જતો આલાસ.

સમડીની તીણી ચીસે
તરડાઈ ગયેલું આલ
ફૂવાના ઊડા જળમાં પેસી, હજીય કંપે.

વાગોળે વગેળે ધૂળિયું ઘાસ !
જીલ લટકતી રાખી બેડા
શ્વાન સરીખાં નળિયાં
તડકાના ટુકડાને ટાંપી રહે.

ધૂમતો શેરી વચ્ચે તરસે થઈ ઉકળાટ
ટપકતા પરસેવાનું
પાણી પીવા તકસે.

['તમે ']

ઝૂમવા લાગી મનોહર ત્રિવેદી

શિશિરના પગરવે લો સ્તબ્ધતાઓ ઝૂમવા લાગી
ફૂલોને 'આવળે' કહી રિક્તતાઓ ઝૂમવા લાગી
પણે વગડામાં સૂકાં પર્ણની સીટી વગાડીને
ચડી વૃક્ષોની ડાળો પર ખિજાંઓ ઝૂમવા લાગી
છલોછલ ઓસનો આસવ પીધો છે રાતભર એણે
સવારે ધાસની આંખે દિશાઓ ઝૂમવા લાગી
તિમિરની મહેક લઈને સાંજ પણ આવી ધરે મારે
તમારી યાદથી ત્યારે વ્યથાઓ ઝૂમવા લાગી
ત્વચા ઉપર ભગેલા સ્પર્શને યેડી વસન્તો ત્યાં
મહુકયુ' લોહી ને ધમની-શિરાઓ ઝૂમવા લાગી

['ફૂલની નૌકા લઈને']

વૈશાખ શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે

અરપ્પી તુરખની
ઘોધરી ઘેરૂર-ઘેરી હણુહણાટીનો
તરંગે ઊછળા, ફૂળી જતો પહાડ
જંગલો, વૃક્ષો, કિનારાનાં બધાં મેદાન, પથ્થો, ખેતરો
ખૂંદી વળાયાં -

- તે પછીતો કારમો કકળાટ
પહાડની ટોચો ઉપરથી રોચ પર ચઈ ઠેકતાં
કૂદી પડાયું -

- હનુમાનિયા તેલે ફરી પાછાં તળાતાં કાઘના વાસી
વધેલા ફાફડા જેવા નગરમાં;

- ઐટલે
પ્રસ્વેદતાં તોતીંગ કાળા-ભકુ દેહે - રામેરામે
કેટલો બેબાકળા ગુભરાટ !
ધૂળની ડમરી ભરેલી
આંખ-રાતીચોળનો પલકાટ,
પીઠ પર આંધી મશાક કાળાં ઊઠળતાં ઝાંઝવાની,
નાખતો જીભા નિસાસા
ઐ
હજી હમણું જ
અહીંયાથી ગયો - ચાલ્યો ગયો
ઐ જમ્ય...

... છે સન્નાટ

ચારે કોર બસ સન્નાટ ! !

[‘ હવે ઐવે દિવસ આવે ! ’]

ઉનાળો

જિતેન્દ્ર વ્યાસ

ગાળી થોડા દિવસ, પડખે ફાગણી નામ ગારી
કરા, રંગે રસ-બંસ પની, આંખ સ્વપ્નિલ મોંચી
આ ઉનાળો, રૂપની મદિરા મત આકંઠ દોચી
જૂલ્યો-ઝૂમ્યો મદહક પન્યો ખેલતાં રંગ-હોરી !

વૈશાખે શું થયું ? સકલ એ કાપીને પ્રેમ-દેરી
બેઠો. એના રસિક ઉરમાં ક્યાંથી વૈરાગ્ય જગ્યો ?
રંગ-રાગો ત્યજી, (ધડી મહો ક્યાંથી સંસાર તાગ્યો ?
કે) થી બેઠો ડિલની ઉપરે રાખ ચોળી, અધોરી !

ધાર્યાં એણે વસંત લગવાં, લવ્ય ધૂણી ધખાવી !
આંખો એની ધખ ધખ થતાં ખોયણાં જવી લાલ !
છે અંગારો સૂરજ ચલમે એની. બેઠે કરાલ
વંદાળો, એ જયહી ચલમને ફૂક દે છે લગાવી !

છાંડે છે એ કડક પંજુ રાતે ધરે શી કુમાશ !
લાઘે એને ઉરે અલખ જે સાંભરે પાહુપાશ ?

['લભ્મરિયું મધ ']

ઉનાળો ફિલિપ ક્લાક

આકાશ
ઝોખખું આંગણું.
આંગણું
પથરાથેલું આકાશ.
કપાગેક
ટકુકાથી
ઘવાણું શન્ય
પંખામાં દળાતી લૂ
માટલીને વળેલાં
પ્રસ્વેદવિદુઓ
ખાળોચિયાંમાં
વાંસરતાં પગલાં
પાસે,
ઢાઈ વિરહિણી-શી
આકુળ-આકુળ સીમ.

['ટકુકી રહ્યું ગગન']

શિશિરે વનદર્શન વીરુ પુરોહિત

રે! આ તે ઢેવું વન!
ચિંતાતુર ચ્છેરાઓ લઈને જાણે ઊભાં સ્વજન!

જરા અમસ્તો ક્યાંક થતો રવ
ને દાદાજી ડેલીથી ડોકાય, એમ વૃક્ષોનું હલવું-ચલવું,
આજુબાજુ અઢળક સૂકું ઘાસ ફરકતું નોઈ
ધુસકે રોવાનું મન થાતું, આ તે ઢેવું!
કોની લીની આંખોમાં પલ્લળીને ભમે પવન?
રે! આ તે ઢેવું વન!

મૃદુ-સ્તિગ્ધ અજવાસ સ્પર્શતો એમ
જેમં બાળકનાં પગનાં તળિયાં અથવા લીનાં ફનો પોલ,
ફરી ધ્રુવોતો જેવા મારી નસનસમાં
બસ, ખળખળ વહેતી નીક અને એ લચી પડેલા મોલ,
જંગલની ઝાડીથી દોડે સસલાં, એવું મન!
રે! આ તે ઢેવું વન!

['વાંસ થટ્ટી વહાવેલી']

With Best Compliments From

POLYWEAVE

**32, Kala Bhavan, 3, Mathew Road,
Bombay-400 004**

Phone : 350 118 & 359 867

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

KAMAL ART PRINTERY

Commercial Printers and Box Manufacturers

38, Police Court Lane, Fort,
BOMBAY - 400 001

Phone : 267544

With Best Compliments From

JAGADHIR DESAI & CO.

Rustom Sidhwa Marg,
Bombay - 400 001

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

**MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.**

With Best Compliments

From

A

WELL=WISHER

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨ પંચમી]

પાનખર	૩૧ ઉમાશંકર જોશી	ધૂધવે વૈશાખ	૬૨ ભાનુપ્રસાદ પંડે
વર્ષા	૩૨ પ્રહલાદ પારેખ	ઓખી વસંતની	૬૩ સુરેશ દલાલ
શિયાળું પાનખર	૩૩ રૂપચંદ્રચ	પાનખર	૬૪ તસિન રાવળ
વર્ષા	૩૪ તાનાલાલ દવે	ગ્રીષ્મ	૬૫ ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી
આયોજી વૈશાખલાલ		ખરખાની ખારા	૬૬ શ્રીકાન્ત માહુલીકર
આયોજી રે	૩૫ રાજેન્દ્ર શાહ	વૈશાખ	૬૭ ધીરુ પરીખ
આવણુનો મહેરામણુ	૩૬ વૈષ્ણીભાઈ પુરોહિત	વરસાદનું તાન	૬૮ હેમન્ટ દેસાઈ
વસંતનંતન	૩૭ આલમુકુન્દ દવે	ચૈત્ર	૭૦ લગ્નવતીકુમાર શર્મા
શિશિરની ટાઢ	૩૮ દેવજી રા. મોઢા	વસંત	૭૧ યશવંત ત્રિવેદી
વરસાદ	૩૯ પ્રિતાકિન્ન ઠાકોર	વૈશાખી ધોમ	૭૨ માણિકલાલ પટેલ
શિશિર	૪૦ પ્રમોદરામ રાવળ	શરદની દળતી સાંજ	૭૩ લાલશંકર ઠાકર
વસંતમાં	૪૧ ગોવિંદ સ્ત્રામી	ખપોર-૨	૭૪ ચંદ્રકાન્ત શેઠ
વર્ષાને વધામણુ	૪૨ રમણિક અરાલવાળા	આવણુમાં	૭૫ રઘુવીર ઓધરી
વસંત	૪૪ મુકુન્દરાય પારાશર્ય	આવણુ	૭૬ અબદુલકરીમ શેખ
વસંત-તડકા	૪૫ હિશનસ	પાનખર	૭૭ હરિકૃષ્ણ પાટક
ઉનાળાની ઉડબગ		લૂને લય	૭૮ ચિતુ મોદી
સુણોમાં	૪૬ જયન્ત પાટક	ગ્રીષ્મ	૭૯ રાવજી પટેલ
આવણુ ઝરમરિયો	૪૭ હસિત ખૂચ	હેમંતની સાંજ	૮૦ ચેસ્ટર મેકવાન
ઊતરતી ગ્રીષ્મ	૪૮ રતિલાલ અનિલ	આવં, વસંતકુમારી	૮૧ મણિલાલ દેસાઈ
પાનખર	૪૯ સુરેશ જોષી	ઉનાળાના કલાવનું અંત	
આષાઢ	૫૦ મળલાલ દવે	ફલાણાના અભાવનું ગીત	૮૨ રમેશ પારેખ
આસોનો તડકા	૫૧ મદરન્દ દવે	વસંત	૮૩ ચંદ્રકાન્ત દનાણી
આવણુનો તડકા	૫૨ શશિશિવમ	ગ્રીષ્મ	૮૪ રાજેન્દ્ર શુક્લ
હેમન્ટમાં	૫૩ ઇન્દુકુમાર ત્રિવેદી	રસ્તા વસંતના	૮૫ મનોજ ખંડેરિયા
ગ્રીષ્મ-મધ્યાહ્નમાં	૫૪ નિરંજન ભગત	ખપોર	૮૬ માધવ રામાનુજ
હેમંતની મધરાત	૫૭ પ્રિયકાન્ત મણિયાર	ઝૂમવા લાગી	૮૭ મનોહર ત્રિવેદી
મેઘ અને ધરતી	૫૮ શેખાદમ આણુવાલા	વૈશાખ	૮૮ શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે
આવણી રાતે	૫૯ ગીતા પરીખ	ઉનાળો	૮૯ ત્રિતેન્દ્ર વ્યાસ
ઝાંસ હસીએ આ વસંત	૬૦ હસમુખ પાટક	ઉનાળો	૯૦ દિલિપ કલાઈ
પાનખર	૬૧ હરિન્દ્ર દવે	શિશિરે વનદશન	૯૧ વીરુ પુરોહિ

પરંતુ પહેલી લીટીમા ગુરુપૂજની નિરર્થકતા જતાની છે તે જોતાં અને પૂર્વાર્પના સદ્દર્શનાં તેને. અર્થ 'પત્રવાળો દરિ એટલે સુલુ સાકર હરિ' કરવો જોઈએ તેથી બીજી લીટીનો અર્થ આવે. યય "આગ્રાશ (નિરાશ) સર્વવ્યાપી હરિ-શ્રવ) પાપીને આશ્રય આપી પૃથ્વી પર પડતુ (જીવને સસારમા પડતો) બચાવે છે, પણ સચુલુ-સાકાર હરિ શરણે આવેલાને તેવા પ્રમાણુ રક્ષણ આપી રાક્ષો નથી'

ત્રીજી લીટીના 'નિ પત્રયા'નો ઉ.એ, સ.એ અને ત્રિ.એ કરેલો અર્થ અને ત્રિ.નો ગદ્યાનુવાદ બરાબર શુભગત અને સ્વીકારી શકાય એવા છે

૭૮

ચરણુશરણુ તો ખોગી કરી,
વણુચરણુનો દોહો હરિ
ચરણુ જળે કે ભૂમાં દાટ
કે શ્યાન શિયાળિયા કરે કા
તેની ઠરણુ અથો શુ મહે ?
જે સમજે તે એવુ કહે ૧૪૮

ઉ.મા અને સ.મા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે ત્રિ.મા પહેલી લીટીને અતે પ્રશ્નચિહ્ન છે માત્ર ઉ.૧ મા જ આ બાપો છે તેના કેઈ પાયાન્તર નથી

ઉ. 'મટ'નો અર્થ 'ઠરડુ તે' આપે છે સ. આવે. અર્થ આપે છે 'ચરણુ-પગ અહી ચરણુનો અર્થ 'પાર્થિવ' લેવાનો છે આ શુરુ થઈ બેઠેલાની કાયાના ચરણુ તો અગ્નિમા બળી નાથ છે અથવા તેમને બુદ્ધિમા દાટવામા આવે છે, કુતરા અને શિયાળવાં એ પગોને કાપી કરડી ખાય છે'

એવા ચણુને શણુ જવામા શો સાર છે? ને વણુચરણો-ચણુ વિનાનો-અપાદ-અસિત્ત હરિ છે તેને શરણે જા'

ત્રિ 'કટ નો અર્થ' 'ચરીર, મૃત દેહ, શબ' આપે છે અને ગદ્યાનુવાદ આવે કરે છે ' (દેહ ધાગી કે મૃત માનવીઓના ચરણુ શરણુ લેવાની તે ખોટી વાત કરી અથવા એમ કરીને ખોટા વિવચ કર્યો) (ચરણુ શરણુ ધરતે તે ચરણુ વચરના હરિને-પરમાત્માને-દોહો ખરો? (સ્પૃશ દેહના) ચરણુ તો (અગ્નિદાહ ટાણે) બળી નાથ, અગ્નિ તો જખીનમા શબને દાગી દેવામા આવે (વેરાન સ્થગમા કે જગલમા દેહ પડે તો) મૃત દેહને શ્યાન કે શિયાળિયા કરડી કરડી ખાઈ નાથ એવા(મરણુશીલ કે નાશવત)નુ ચરણુ અથો કેવી રીતે લે? જોને સમજ છે તે આવુ બધુ સમજ શકે (અને અવિનાશી હરિનુ ચરણુ સ્વીકારશે)'

આ છાપામા ચરણુશરણુનુ પરિણામ અને તેની નિરર્થકતા દર્શાવી છે

પહેલી લીટીમા ત્રિ.એ 'ખોગી કરી'નો અર્થ 'ખોટો વિવચ કર્યો કર્યો છે તે બધ બેસતો નથી ઉત્તરાર્થનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ થતો નથી. 'ખોગી'ના 'ગૂઠી, અથો ય-ન કરવા જેવી, બધર્થ, નિષ્ફળ' એવા અર્થ પણ થાય છે 'વણુચરણુનો' ના પણ બે અર્થ થાય છે (૧) ચરણુ વિનાનો, ઠરીફરી ન શકે એવો સ્થિર, જા, મૂર્તિરૂપ, અને (૨) અપા, દેહ વિનાનો, નિરાકાર અને વ્યાપક

તેથી પહેલી લીટીનો એક અર્થ આવે થાય. "જે ચરણુશરણુ (શુરુના ચરણુની ઠરણુ) કરી તેને પરિણામે તે મૂર્તિરૂપ હરિને જોયો-પ્રાપ્ત કર્યો,

સાચો હરિ નહિ. એ તને તારી ધ્વજિત વસ્તુઓ આપી ન શકે, પણ બિલટાની સ્થૂળ વૃત્તિઓ પોષાય. આમ તારો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. તું અયોગ્ય ગુરુના ચરણને શરણે ગયો.

ત્રિ.એ પંક્તિને અંતે પ્રશ્નચિહ્ન મૂક્યો છે. તે મુજબ આવો અર્થ થાય : “જે ચરણશરણ કરી તેથી તે નિરાશાર વ્યાપક હરિને જોયો—પ્રાર્થ કર્યો? ન જ કર્યો. આમ સંસારનાં દુઃખોમાંથી મુક્ત કરે એવો સાચો હરિ પણ તને ન મળ્યો. તારી ચરણશરણ વ્યર્થ ગઈ.”

બંને અર્થ સુસંગત છે. પણ પહેલો, ખીલ લીટીના અર્થ સાથે વધુ બંધ બેસે છે.

ખીલ લીટીના ‘કાટ’ શબ્દનો અર્થ ઉ.એ ‘કરડયું’ તે’ અને ત્રિ.એ ‘શરીર, મૃત દેહ, શય’ કર્યો છે. પરંતુ તેને બદલે ગૂઝરાત વિદ્યાપીઠના ‘સાર્થ ગુઝરાતી જોડણીકોશ’માં આ શબ્દના ખીલ જે અર્થ આપ્યા છે તેમાંથી ‘લુચ્ચું’, ‘લોલી’ બંધ બેસે છે. ઉપરાંત તેમાં લોહિની સ્થૂળ વૃત્તિઓને પોષીને સ્વાર્થ સાધતા ધર્મશુરુઓ—પૂજારીઓ ઉપર તીવ્ર કટાક્ષ કરતું દર્શાવે છે, તે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. આ બધું લક્ષમાં લેતાં આ ખીલ લીટીનો અર્થ આવો થાય : “સ્થૂળ ચરણને (કે મૃત દેહને) અગ્નિમાં બાળવામાં આવે છે કે જમીનમાં દાટવામાં આવે છે, નહિ તો (કે=અથવા) હુચ્ચાં શિયાળિયાં અને કૂતરાં તેને કરડી (ટુકડા કરી અને ખચકાં ભરી) ખાય છે. તેવી રીતે સ્થૂળ વૃત્તિઓનો તો નાશ જ કરવો જોઈએ. નહિ તો સ્થૂળ વૃત્તિઓનો પોષે એવી મૂર્તિપૂજામાંથી હુચ્ચા અને લોલી

ધર્મશુરુઓ—પૂજારીઓ પૈસા મેળવી એશઆરામ કરે છે.”

ત્રીજી લીટીના પૂર્વાર્ધનો અર્થ ત્રિ.એ કર્યો છે એવો નહિ પણ “આવા ચરણની—ધર્મશુરુઓની શરણ અખો કેવી રીતે લે?—ન જ લેવાય” વધારે યોગ્ય છે.

ઉત્તરાર્ધનો અર્થ આવો થાય : “જે જેવું સમજે છે તે તેવું મેળવે છે દરેક—પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણેના હરિ પ્રાપ્ત કરે છે.”

૭૯

અંગ આગસ ને તપસી થયો,
ધર મેલીને વનમાં ગયો.

કામખાણુ ન શક્યો ભળવી,
પછે રડવડની એક આશી નવી.

શ્વાન લસાવે હીડે હક્યો,
અખા હગ્યો નહીં ને ધર નવ રખ્યો. ૬૫૬

ઉ. અને સ.માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે. ત્રિ.એ ત્રીજી લીટીમાં ‘અખા હગ્યો નહીં’ ને ધર...’ને સ્થાને આવો ફેરફાર કર્યો છે : ‘અખા ન ગ્યો ને ધર...’ આ છાપો એકમાત્ર હસ્તપ્રત, ઉ. ૧ માં છે.

ઉ.એ છેલ્લી લીટીનો અર્થ આપ્યો છે : “હાજતે ન ગયો ને ધર પણ સાચવી ન શક્યો. સરો “શ્વાન લસાવે હીડે ચક્યુ, બાહર ન ગ્યુ ધર ન રાખી સક્યુ.” માંડ્યું ૧૦૩.”

ત્રિ. ટિપ્પણમાં લખે છે : “પાઠાંતર છે ‘હગ્યો નહીં’ ને ધર નવ રખ્યો.’ મળવિસર્જનની સીધી ક્રિયા સાથે ધરના રક્ષગુને ટકરાવવા જેવું નથી... અખો જુગુપ્સાપ્રેરક પ્રયોગ કરી સુરુચિભગ કરે છે

એવો આક્ષેપ થયો છે 'હગ્યો'ને રચાને 'ન ગયો' પાઠ લેતા એ આક્ષેપ વ્યર્થ બને છે" અને ત્રણાતુવાદ આવો કરે છે "શરીરજામનુ અજસ હોવાથી તપસ્વી બન્યો અને ધર છોડી વનમા ગયો. પણ કામદેવતા બાણથી તે પોતાને બચાવી ન શક્યો રવડતી દોઈ ત્રી સાથે સસાગ માંડ્યો તે જ્ઞાન ભસાવવા લાગ્યો અને હોલ બનીને ફરવા લાગ્યો આમ (ધર છોડ્યા પછી) તે ન અખાતમાર્ગ ગયો કે ન પોતાનુ ધર (મૂળ ગુહસ્થા) સાચવી શક્યો"

ત્રણાતુવાદ બરાબર છે અને નિ એ યોગ્ય રીતે જ સૂચ્યુ છે કે 'હગ્યો' પાઠ તેનો અર્થ જોતા 'ધર (સંવાર)ના વિરોધમા મૂકી શકાય તેવો નથી

'બહાર જવુ'નો અર્થ 'હગ્યો'ના અર્થ જોવા, 'જાગ પેશાબની હાજતે જવુ' એવો થાય છે, એ જોતા લક્ષ્યાએ 'બહાર ન ગયો'ને રચાને 'હગ્યો નહી' લખી નાખ્યો હોય એ સંભવિત છે

ઉપરાંત, આ છપ્પાની આખી લીની અને આ પાઠ, જેની ૫૬૫લીનો ઉપયોગ અખાએ પોતાના છાપામા કર્યો હોય એમ લાગે છે તે માડણી 'પ્રતોષનગ્રીશી'માં મળે છે વળી તેનાથી 'ધર રખ્યો'ની વિરુદ્ધનો અર્થ પણ બરાબર વ્યક્ત થાય છે ને સુરુચિનો પ્રશ્ન પણ ટળે છે 'અખા બહાર ન ગયો'ને ધર નવ રખ્યો એવી ચમત્કર્યનાથી લય પણ તૂટતો નથી તેથી લક્ષ્યાએ લખેલો પાઠ ખદલવો હોય તો આ પાઠ યોગ્ય તથાપ, 'અખા ન ગયો' નહિ.

૮૦

જોરીના ગોટી વડ ભાગ,

માતા પાસે આઠા માગ

બગદની તે કેમ થાયે માય,

મૂરખ મિથ્યા કરે ઉપાય,

ચાન વિના તે સાધન એવા,

અખા તેમા ન લેવાદેરા ૬૫૭

ઉ મા અને સ મા ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે નિ એ જાણેલી પ્રતાનો 'જોરીના થાવા વડ ભાગ' એ પાઠ સ્વીકર્યો છે આ જાણે એકમાત્ર હસ્તપ્રત ઉ ૧ મા આવેલો છે

ઉ એ પહેલી લીટીનો આવો અર્થ આપ્યો છે. "જોરી-ઓ-ને ગોટી (સ્તન?) હોય છે તેવો વેશ કરી માતાજીને લીનવે છે, પણ બગદની ગાય કેમ થાય?" સ એ તેનો આવો અર્થ આપ્યો "તને જોરી-ઓના જેવા ગોટીવડ-જોગ જીપસેલા સ્તનભાગ છે. તુ માતા પાસે જઈ ઓ થવાની શીખ માગે છે, પણ તુ બગદ-પાવેલો છે"

નિ એ કરેલો છાપાનો ત્રણાતુવાદ આ પ્રમાણે છે "૩૫૬લી બનવાણી ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે (જે વરડગ?) નાતા પાસે તુ આઠા માગે છે, પણ બગદની ગાય તે શી રીતે થાય? મૂરખ મિથ્યા ઉપાય કરે છે ચાન વગર (જપ તપ આદિ) સાધન થલુ એળ મિથ્યા છે અખો કહે છે કે ચાનને તેના સાધનો સાથે લેવાદેવા નથી"

પણ દિપણ્ડમા તેમણે લખ્યુ છે "આ છપ્પો અરપટ છે અમુક દેવીઓના (દા'ત, બદુચરાજીના) મદિરમા લીજડા-નપુસકો નાચત્રાન કરે છે અને માનને રીજગીને તેનો દુક્રમ માગી તેની આગળથી પોતાને બલભાગી માને છે ઘણા લીજડા પોતે આવને ભવે ઓ થાય એવી ઇચ્છા રાખતા હોય છે, એટલે તેમના ચ બલમા અખાએ આવુ લખ્યુ"

હોય... ઉમાશંકર 'ગોરીના ગોટી વડ લાગ' પાઠ
સે છે. લખે છે : 'ગોરી-સ્રી-ને... ગાય કેમ થાય?'
માતા આમળ ભવાઈમાં તો સ્રીના પાઠ છોકરા કે
જુવાનો જ કરતા હોય છે એટલે ત્યાં બળદ-ગાયનો
પ્રશ્ન નથી."

ઉપરનાં ટિપ્પણ, અર્થ કે ગદ્યાનુવાદથી આ
છાપાનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ થતું નથી. ખરેખર આ
છાપો અસ્પષ્ટ નથી, તેનું મુખ્ય વક્તવ્ય ત્રીજી
લીટીમાં છે અને તેના સમર્થન રૂપે પહેલી બે
લીટીમાં પાવૈયા-ફાતકાનું દષ્ટાંત છે — અખાતું એક
લાક્ષણિક તેટલું જ સચોટ દષ્ટાંત.

ખાસ કરીને ઉત્તર શુબરાતની કેટલીક પછાત
ગણતી કોમમાં ફોઈને સંતાન ન થતું હોય અને
પ્રથમ સંતાન પુત્ર જન્મે તો તે બહુચરાણ માતાને
સોંપી દેવામાં આવતો. એ મોટો થાય ત્યારે માતાજીના
મઠમાં તેને મોદલી દેવામાં આવતો. ત્યાં ધાર્મિક
વિધિપૂર્વક તેના સિંગતું છેલ્લે કરવામાં આવતું
અને તે સ્રીના પહે-વેશમાં માતાજીની લક્ષિમાં
જીવન વિતાવતો. આવા પાવૈયા અત્યારે પણ સ્રીના
જેવા ચેનચાળા કરતા જેવા મળે છે અને માતાજીના
લાગા ઉધરાવીને જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. (નપુંસક

કે લૈંગિક દોષવાળા પુરુષના વેશમાં રહેતા, કમાળિયા-
કમાડિયા કે હીજડા પાવૈયાથી જુદા છે.)

આ હકીકતને લક્ષમાં રાખીને અખો આ
છાપામાં કહે છે કે ગોરી સ્રીના ગોટી જેવા ગોળ,
ભાગ્યશાળી (બાલાગી) સ્તન જોઈને પાવૈયો એના
જેવું ભતીય સુખ માણવા માટે માતાજી પાસે આજ્ઞા
માગે છે — એવું સુખ માણવાની ઇચ્છા રાખે છે.
પણ કોઈ પણ ઉપાયે બળદ (ખસી કરેલા આખલા)-
ની ગાય ન થાય, તેવી રીતે ગમે તેટલાં શણગાર
ધારણ કર્યા છતાં સ્રીના જેવી જનનેન્દ્રિય નહિ
હોવાથી, પાવૈયો સ્રીના જેવું ભતીય સુખ ભોગવી
શકે નહિ, તેવી રીતે જ્ઞાન વગર, ધર્મનાં ગમે તેટલાં
વિધિવિધાન કરવામાં આવે કે બાહ્યાચારને આશ્રય
લેવામાં આવે તો પણ બ્રહ્મનો અનુભવ થાય નહિ.
બ્રહ્મના અનુભવને તેની ઉપાસનાના બાહ્ય સાધન
સાથે કરી નિસ્ખત કે સંબંધ (લેવાદેવા) નથી."

અને ધર્મના બાહ્યાચાર ઉપર, તેમાં સ્વાપચર્યા
રહેનારાએને ફાતકા સાથે સરખાવીને, અખો કેવો
વેધક કટાક્ષ કરી શકે છે તે અહીં જોઈ શકાય છે.

[સંપૂર્ણ]

‘કવિલોક’નું નવું પ્રકાશન

આપણાં ઋતુકાવ્યો

ઋતુકાવ્ય વિશેષાંકની સઘળી સામગ્રી ‘આપણાં ઋતુકાવ્યો’ એ શીર્ષકથી અલગ પુસ્તકરૂપે પ્રકટ
કરવામાં આવી છે. ‘ઋતુકાવ્ય વિશેષાંક’ માત્ર ‘કવિલોક’ના ગ્રાહકો પૂરતો મર્યાદિત હોઈ, અન્ય
કાવ્યરસિકોને આ પુસ્તકથી એ લાભ પ્રાપ્ત થઈ રહેશે. વળી, ગ્રંથાલયો માટે પણ આ ઉપયોગી
વિશેષાંક ગ્રંથરૂપે સ્વલ્પ ખર્ચે એની બજાવણીમાં સમાવડ થશે. નેચરલ શેઈડના ભારે ઢાંગળ પર
સુધક સુદ્રણ અને આકર્ષક પાકી બંધાઈમાં પ્રકટ થયેલા આ ગ્રંથની કિંમત માત્ર રૂ. ૧૫-૦૦ છે.
આ પુસ્તકની મર્યાદિત નકલો સુદ્રિત કરી હોવાથી તે સવેળા પ્રાપ્ત કરી લેવું હિતાવહ છે.

પ્રજ્ઞાનિષ્ઠ રંગદર્શિતાનો પરિચાક

અંદકાન્ત રાખીવાળા

કૃત્યસ્વરૂપ પરત્વે અતત રીતે વધુમાં વધુ પક્ષપાત હોવા છતાં સુરેશ જોષીનું કાવ્યસર્જન સંખ્યામાં સરહદ અને પરિણામમાં આણું પ્રમાવશાળી રહ્યું એના મૂલમાં મુખ્ય બે અવરોધો છે. પહેલો અવરોધ તે એમનું મોટા ભાગનું કાવ્યજલ અર્વાચીનતાના સ્તરથી કવિતાને આધુનિક સ્તર પર ઉઠાવવામાં અર્થાઈ પ્રયુ, અલગત, એથી એક આબોહવા જન્યી, આધુનિક કવિતા માટે એક કિંવાયીલતા જીભી થઈ. નવા કવિઓના આગમનની તક જીભી થઈ. કવિનાનો પૃથ્વ ક્ષત સાથે સંબંધ જોડાયો. મહામે, વાલેરી, રેઓથી માંડીને રિલે-લોડોની એનના ગુજરાતી કવિતાની ભાવમાં રાખાઈ. સુરેશ જોષીને કવિ નહિ, કવિઓના કવિ (Poet's Poet) થવાનું આપ્યું. ખીજો અવરોધ તે કાવ્યના સ્વરૂપ પરત્વેના પક્ષ-પાતને કારણે કાવ્યસ્વરૂપને અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપોમાં પ્રસરાવવા જતાં કાવ્યસ્વરૂપ પરત્વેનું એમનું ધ્યાન વિકેન્દ્રિત થયું. કાવ્યને પ્રસરાવવા જતાં કાવ્ય પ્રસ્થાપિત ન થઈ શક્યું. આધુનિક પ્રયોગશીલતાની અને સાહિત્યશૈલિની જૂથિકાને વિરુદ્ધાવવામાં એમને ભાગે આ વિરોધાભાસ આપ્યો.

આમ છતાં, 'ઉપખનિ' (૧૯૫૬)માં પરંપરાની ભેય પર ઈશળની જેમ વળગીને ચાલતો આ કવિ 'પ્રત્યંચા' (૧૯૬૧), 'ઈર્ષરા' (૧૯૭૩)ના કોશટામાંથી બહાર નીકળી 'તથાપિ' (૧૯૮૦)-માં પનંત્રિયાની જેમ ત્રિત ઊભી રીતે કરી-શક્યો એની મયામજીને આલેખ જોવા રસપ્રદ નીવડશે.

'ઉપખનિ' ઉપખનિ છંદમાં રચાયેલી કૃતિઓનો એમને પ્રથમ સંગ્રહ છે. પરંપરાના કાંપનો કાર એમાં એટલો બધો છે કે કવિએ પોતે જ એ સંગ્રહ રફ બહાર કર્યો. પરંતુ પછીથી આધુનિક કવિ તરીકે વિકસનારની બસ સંપત્તિની ઉપેક્ષા કરવા જેવી નથી. એમણે તરંગભુટ્ટો સંઘન છે :

'કુન્દો રૂપેરી શરીરો કુદ્યો આ
તેમાં જરા નાનું શું' હિંદ્ર પાડી
હવા બધી રોડની કાઠી નાંખું'

તો

'દૃઢે આ તાડની દૃષ્ટિ
ને થોરની ધાર સળેલ તીક્ષ્ણતા
અમેલી ને ભઈની ઉમ્મ સુપધા
મને કરે વિસ્મિત એ અનેકધા'

જેની ધ કિતઓ નાહતું સંમોહન રચી શકી છે. સુસ્ત પ્રાસ, છંદસ-સીમાઓ, ચપોચપ શ્લોકબંધ, પારંપરિક કાવ્યજાની - આ બધાથી જડાયેલો કવિ 'પ્રત્યંચા' પર આવતા-થોડી મોકળાચ અનુભવે છે, શ્લોકબંધ છૂટી ગયો. ઉપખનિની સુસ્તસીમાઓ છૂટી ગઈ, અલગત પ્રાસબંધ રહ્યો. પરંતુ હરિજીતની લાંબીટૂંકી ચતી પંક્તિઓની અનુનેયતાનો કવિને થોડો લાભ મળ્યો. 'પ્રત્યંચા'માં હરિજીતનો મહિમા છે. એમાં અડધા ઉપરાંતની રચનાઓ પરંપરિત હરિજીતમાં છે. સ્પષ્ટ પ્રતીકશ્રેણી પુરોગામી કવિતાને કલ્પનશ્રેણી સંદિગ્ધતામાં બેચવાનો આધાસ દેખાઈ આવે છે. પ્રકૃતિ અને પ્રસુવનિમિત્તનાં રોમેન્ટિક

તરવો સાથે કવચિત આધુનિક સંવેદનાઓને
સાંકળવાનો પુરુષાર્થ પણ કળાય છે :

‘સોનેરી આ હરણું દોડે
લંકાનગરી ફરી ભડકાડે?’

સૂર્યધ્રુવડના અવાજે ચોંકતી
મધરાતનાં રે ચરકતાં જાન

પણ હરિશીતમાં અને અ-ય છંદમાં ગોઠવાયેલા
તત્સમ શબ્દોને લઘુચરમાં મરડી નાખતા લયની
અપકવતા ઠેર ઠેર કાને પડે છે :

‘મધુમાલતી
પુષ્પમુખે તું હજુ સુજળ બાળપણની વાણીને
ઉચ્ચારતી’

‘કપોલની મસૂચ રક્તિમા પરે’

‘એને તમારી હિમદષ્ટિ પાસ મૂકું છું તદા’

‘તૂણાંકુરોના દીપ લાખખેની રચાઈ આરતી
ને મેઘને મુખે-મુખું આદિકવિની ભારતી’

આ ઉપરાંત ‘કપોલકલ્પિત’ જેવી રચનામાં
સંસ્કૃત પરિવેશ વચ્ચે અપરિચિત જેમ, પંક્તિને
અંતે અણુધક રીતે ગોઠવાયેલો ‘આહ’ શબ્દ;
‘ત્રિજ્યા’માં પહેલી કડીની પ્રતિજ્ઞાને પ્રતિપાદિત
કરતી કડીઓનો ગાણિતિક વિસ્તાર; ‘ચાર’અંધકાર’-
માં ઘટનાનિરૂપણની નવી ભેળ પર અતિપ્રગટ થઈ
જતાં સમીકરણો - આ સંદે, રેમેન્ટિક અને આધુ-
નિકતાની અકારણ અથડામણના પણ પ્રદેશો છે.

અહીં ‘પ્રત્યંયા’ આકર્ષુ જેંચાયેલી તંગ નથી,
તેમ પોતીકું કાઈ તીર એના પર ગોઠવાયેલું પણ
નથી. હજી તો લક્ષ્ય સ્થાન જ શોધવું કવિને માટે
બાકી રહ્યું છે. એમના લક્ષ્યની દિશાનો અણસાર
કરતી ‘પ્રત્યંયા’ની એક માત્ર કૃતિ, તે ‘સૂર્યા’
કવિની આ પહેલી અછાંદસ રચના છે. પ્રતાનિષ્ઠ
રંગદર્શિતા કવિનો હવે પછી બિઘડનારો વિશેષ છે
અને એનું પગેડું અહીં મળે છે. ત્રણ પંક્તિના
એક, એવા પાંચ પરિચ્છેદમાંથી પસાર થતો સૂર્યનો
તંત્ર ‘લાવ તને...’ની સમાન્તરતા, દલ્પનયુક્ત
ત્રિધાનોની આધુનિક સંવેદનાઓ, અંધકાર, પડછાયો,
આદિકાળ, શૂન્યતાના વિરોધે સૂર્યનો પોતીકો અર્થ
નીપજવી લેતું રચનાકૌશલ, ‘તું’ અને ‘હું’નું
સાથેક રીતે દાખલ થયેલું સંવાદતત્વ - આ સર્વ
કવિને ‘ઈતરા’ તરફ દોરના જોવાય છે. સાથે
સાથે કવિતા કવિને માટે ‘ઈતરા’ મટતી પણ
જોવાય છે.

‘ઈતરા’ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિતા હજી કવિની
સ્વકીય નથી બની પરંતુ ઈતરા કઈ રીતે મટતી
આવે છે એની પ્રબળ પ્રક્રિયા સ્ફુટ છે. ‘ઈતરા’માં
કવિના પૂર્વ અને પશ્ચિમના બે વારસાઓ પહેલીવાર
બરાબર મુકાબલામાં મુકાયા છે. એક બાજુ કાલિદાસ-
રવીન્દ્રનાથની પદાવલિ અને બીજી બાજુ પશ્ચિમી
ચેતનારૂપણે જે સાઈ આવેલાં આધુનિક કલ્પન-
પ્રતીકોની ઊણી, ‘ઈતરા’માં નિષંધકાર-વાર્તાકારનો
ઘટનાકસબ અને કવિની નિરૂપણરીતિનો સમન્વય
તેમજ કપોલકલ્પિતની ઉપસ્થિતિમાં થતું બાહ્ય
વાસ્તવ અને આંતરવાસ્તવનું પ્રાણપ્રદ સંયોજન
સક્રિય થયાં છે. પ્રણય અને પ્રકૃતિના અલિપ્ત સ્તરે
તું અને હુંની લિંગનાની તાણ, મરણના સંવેદન

સાથે અતિવિષાદની કવિતા (melo poetry) તરફ ઠળવા સુધી ભય છે ખરી, પરંતુ ૧૮મી અપૂર્વ અને સંસિદ્ધ 'મૃણાલ' રચનામાં કવિની અંગત સંઘર્ષશીમાંથી ઉગારી લેતો કવિનો બીજો અવાજ (second self) કારગત નીવડ્યો છે 'ઈતરા'ની અન્ય રચનાઓનો પુરુષાર્થ જાણે કે 'મૃણાલ' જેવી રચનાના ઓરણરૂપે - કાચી સામગ્રી રૂપે - આગ્યો છે. શરૂની પહેલી રચનાના પાંચે ખંડમાં ચુસ્ત પ્રાસબદ્ધ રચનાઓની પરોપજ્ઞી છે પણ બીજી રચનાથી શરૂ થતો અઝાદસ પટ એક તદ્દન નવો વિસ્તાર છે, સમાતર પ ક્રિતિઓના આપર્તનોને લગ્નભ્રમ અંતમાં સંકેપી લેતો કસબ દાખવતી આ રચનાઓની એકવિધતા પોતીકા છે. પણ આ અઝાદસ રચનાઓને ધારનારું કલ્પનપરક વિધાનોત્તુ ક્યાંક ને ક્યાંક સ્થાપત્ય છે. સામગ્રી અને પ્રતા, તક અને કલ્પન, પરંપરા અને પ્રયોગ, રંગદર્શી સામગ્રી અને આધુનિક સંવેદના અહીં પાસપાસે ગોઠવાયેલાં છે. એમાંથી પસાર થાય છે વિરલ પ્રેમની પરિસ્થિતિઓની વિવિધ ભાવમુદ્રાની વિશ્લેષવાર્તા. વિશ્લેષવાર્તાની આ રચનાઓ, આપણે આગળ જોયું તેમ, ૧૮મી મૃણાલરચનાના પ્રાસ્તાવિકા છે 'કોઈ ઘૂટે છે ખરલ/ચન્દ્રના ખરલમાં' (૮મી રચના) જેવા બિનંગત કલ્પનોત્તુ બળ વધુ નાટ્યાત્મક અંગતતામાં ઘૂંટાઈને પ્રગટે છે. 'તારા શ્વાસના ખરલમાં/કાણુ ઘૂટી રહ્યું ઝરલ' આ નાટ્યાત્મકતા તું અને હુંની મનુષ્યોમાંથી પાત્રો બનવાની ક્ષમતા, મૃણાલની તો મિથ સુધી પહોંચવાની પહોંચ, અંગત વિષાદના આવિષ્કારોને જુદાં વેદનાનો મળતો આધાર, આ દૂરત્વ (distance) મૃણાલ રચનાને ભાષા

અને અભિવ્યક્તિના, વિરોધ અને સાતત્યના તેમજ વાસ્તવના સિત્ત સિત્ત સ્તરેથી જી ચક્રોને સમગ્રપણે સમાયત કરી સૌંદર્યનિષ્ઠ ભોય પર મૂકે છે કવિતા તરફના પક્ષપાતથી કવિતાને અન્ય સાહિત્યસ્વરૂપોમાં પ્રસરાવવા પ્રયત્નો કવિ ફરી કવિતાસ્વરૂપ પરત્વે એકાગ્ર બની નિબધકાર - વાર્તાકારને એકાકાર કરીને આ રચનામાં કવિતાને સ્થાપિત કરે છે. 'ઈતરા'ની આ ઉલ્લી રચનામાં જીધડેલો દૂરત્વને અને વસ્તુતા (objectivity)ને લક્ષ્ય કરતો માર્ગ 'તથાપિ' માં દબણે છેઈશ્વર અને અસ્તિત્વનાં નવાં પરિપ્રેક્ષ્ય દ્વારા બીજા અવાજ (second self)ને જગ્યા આપતો રાજમાર્ગ બન્યો છે. અહીં તું અને હું નો સંવાદ કવિ કરતો નથી પણ બેનો સંવાદ કવિ સાંભળે છે. એક તટસ્થ, અતિસહન કવિના અન્ય સ્વરૂપની ઉપસ્થિતિથી નાના વિવાદો મોટા વિવાદ સાથે, અંગત વિષાદ (grief) બુદ્ધ વેદના (tragedy) સાથે સંકળાયેલા છે. હવે કવિતા 'ઈતરા' નથી, સ્વક્રીયા છે અસ્તિત્વ, ઈશ્વર અને મૃત્યુની સમસ્યાઓને આત્મનિવેદનના પ્રકાશમાં મૂકેલી છે. સમય અને રચનાની અનવરોધ ગતિને બહુપરિમાણી પારપ્રેક્ષ્યો હાથ યડ્યાં છે. આ બહુપરિમાણી પરિપ્રેક્ષ્યો બહુપરિમાણી મદદથી અભિજ છે અહીં બેલચાલની નજીક ખેંચી જતી વાગિમતાના અતિરેક વગરની, કપારેક તો નિરલંકૃત એવી મદદની ઈબારત પકવ છે. ચારેય રચનાઓ, 'પાંચ અંકતું નાટક' 'કુમ્ભસઃ સમુદ્દર્શન' 'ચાક' 'કોઈકવાર' પરિચુત રચનાઓ છે. ઈશ્વર અને અસ્તિત્વની આધુનિક સંવેદના તટસ્થપ્રતાની ઐન્દ્રિક અભિવ્યક્તિઓમાંથી પ્રમતી છે:

‘કોઈક વાર અથડાઈ ગયો છું’
ઈશ્વર સાથે
ને સાંભળ્યો છે ઈશ્વરને રણકી જાતો’

o

‘તમે જે નથી જોયું તે મેં જોયું છે
ભયને અનુભવવાની
મારામાં એક નવી ઇન્દ્રિય ખીલી છે’

o

‘રમતમાં ટાંકણીથી કાગળમાં કાણું પાડું છું’
તો એકાએક એમાંથી ગ્રહનક્ષત્રહીન
સાત સાત આકાશ ધો ધો વહી જાય છે’

o

‘પ્રદક્ષિણા ફરતી પૃથ્વીની ઠેમે ચડીને
હું સહેજ હડસેલાઈ ગયો,
હડસેલાતાં મારામાંથી હું છલકાઈ ગયો.
બહાર રેલાઈ ગયો.’

‘પાંચ અંકતું નાટક’માં સર્વસામાન્ય આત્મ-
વૃત્તાન્તની નિરાળી નાટ્યાત્મકતા, ‘કુમ્ભસઃ સમુદ્ર-
દર્શન’માં સમુદ્રને વારંવાર આંતરચેતનાની ભિન્ન
ભિન્ન પરિસ્થિતિમાં રૂપાંતરિત કરતું સાક્ષીકર્તૃત્વ,
‘થાક’ની ઉદ્ગારોમાં પ્રગટતી અથાક તાજગી અને
‘કોઈકવાર’માં વિવિધ ભંગીઓ સાથે પુનરાવૃત્ત
થતી રિક્તની આસક્તિ - પરિણતિને આસ્વાદ આપે
છે, ‘તથાપિ’ કવિની વિકાસોન્મુખ ગતિનો અંતિમ
પરિપાક છે.

કવિલોકનાં અન્ય પ્રકાશનો

૧. સાત મહાકાવ્યો : (વિશ્વનાં સાત શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યો પરના અભ્યાસીઓના વિસ્તૃત લેખો, એ કાવ્યોના આંશિક અનુવાદો અને ચિત્રો સાથેનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૨૪-૦૦
૨. પંચમહાકાવ્ય : (સંસ્કૃતનાં પાંચ મહાકાવ્યો પરના લેખો અને આંશિક અનુવાદોનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૩૦-૦૦
૩. ગદ્યકાવ્ય : (ગદ્યકાવ્ય પરના અભ્યાસપૂર્ણ લેખો તેમજ શુજરાતી, કેટલીક ભારતીય અને કેટલીક યુરોપીય ભાષાનાં ગદ્યકાવ્યોનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૨૪-૦૦
૪. પ્રસંગસરતક : (રાજેન્દ્ર શાહનાં સાત સંવાદકાવ્યોનો સંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૧૫-૦૦
૫. આગિયા : (ધીરુ પરીખનો હાઈકુસંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૧૫-૦૦
૬. નિરુદ્દેશી : (રાજેન્દ્ર શાહનાં કાવ્યોનું ચયન) મૂલ્ય રૂ. ૭-૫૦
૭. અંગપચીસી : (ધીરુ પરીખનો જાપાસંગ્રહ) મૂલ્ય રૂ. ૮-૦૦

ઉપરનાં તમામ પ્રકાશનો નીચેના સ્થળેથી મળી શકશે :

અંથાગાર : જવાહરલાલ નેહરુ માર્કેટ સામે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

સાહિત્યમિલાપ : ધમેન્દ્રસિંહજી કોલેજ સામે, રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૧

દસ કાવ્યો

રાજેન્દ્ર રાણે

૧. લગની

એક અનજની સોણામાં લહે લગી,
નેહિં છું યોગમ જગી

કેડી દૂરદૂરની
અડધી રાતનું મોઘમ તેડું આવ્યું
વણપ્રીછડું મનભાવ્યું

કાળે કંઈ ઓરતા.
મોવરને સૂર નાયતી નેઈ નાગણ.

(એમ) મહુડે મ્હોરો માગણ
ને હું મ્હોક-મ્હાવરી.

ધરમાં જોડે નહીં, રહું નવ જાણું,
વાયરે કરતી વાણું,
દિશાઓ મોકળ.

લગની લાગી. રાત ભસેને કાળી,
વેગ શકાય ન ખાળી,
આંખનું અંતયલી.

૨. સોળત સૂરની

વેગળાંતો થે બોલ ઓરો અંધારે,
વિજન મારજે મારે
છે સોળત સૂરની.

નીંદરમાં લીન ઈતરને કરનાડું
વેણ હો ગભીર તાડું
મારાં રોમ રંજણું.

લયની દહેરે રમતી આવે ધારા.

૧૪] ૬ વિશેષ સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૮૬

પરશે પ્રાણને મારા

જનદુઈ જોમથી,
નાવને ફલક પવન ભરાય જોણે,
જવાય જીલટ વહેણે

રહેજે સલુકાઈથી.
સૂરની સાથે સેરવી કેસરગંધે
તેડે મને અનુભંધે

હવે દૂર કેટલે?

૩. મૂંઝાઈના

નજક નજક આવું ને અવાજ તારો
હરે અને પરબારો,
અનવધો કણુંને.

એ ચાય છે આપ જેટલું જાણું કાને
વેગ છે એટલો બાણે
જવા સંકેતમાં.

વન વટાવી થઈ રહું શિખરિણી,
જાકળને જલ ભીની

ઓઢેલી કામળ.
શિખર ઉપર સ્થળ ને સમય જાણું
એક થયાં પરમાણુ.

ને બન્નેય આપણે.
લખ નહીં, ના ઓળખું તને મને,
કેવળ આલિંગને

(વાણી નહીં, -મૂંઝાઈના).

૪. ચંદનભીની અનામિકા

ધુંધટુનું, પ્રિય, ખોલતું અંશુક ચીની,
કેસર-ચંદન-ભીની

છે મારી અનામિકા

આપણા ઉરની આરતનો ટહુકાર,-
કિલ્લોલ કુંજ મોઝાર

કરે શુક-સારિકા.

ઢળતાં નેણુનું સ્મિત સોઢે શરમાણું,
સીમને વ્યોમ નિહાણું

શી સ્વર્ણિમ સંધિકા !

કપોલ પર જો રેલાય લાલનો રંગ,
આ તે કેવા તવ ઢંગ !

તું જાળ, શૃંગારિકા ?

ઓધરાણું મુખ અધિક કામણુગારું,
પ્રાણુપીડા ધરનારું,

હે રાધિકા, રાધિકા !

૫. કોનો કહું તે મિબજ

ધન ગોરંલ નહીં, ઝખ્ખી પણ વીજ,
બહાસપતી હોય ખીજ-

મારી આંખમાં વસી.

ભીતર તેજ ને ખંડાર ઓહો અંધારું,
ચારુ ઘણું ય અકારું-

જગ્યા સમ સોણલે.

કાળજે વેવલ વીળતા વ્યગ્ર તરંગ

ફેતીલ ભીંજવે કંઠ

માઝામાં રહી રહી.

અંખરને ઉર ગંભીર એક અવાજ,

કોનો કહું તે મિબજ ? -

ખિંદુસય સિધુનો ?

કાણુ ગયું અહીં દૂખી પારાવારે ?

કાણુ રહેલું કિનારે ?

લળાય ન ભેદ કે ?

૬. માધુરી

આપણે એકબીબને બધુંયે આપ્યું,

ઉરથી ઉર છે આપ્યું.

તું-હું તું-હું વેણુથી.

નેહમાં તો એક થાવું અને દોહરાવું,

હાથ જવું ને હવાવું

ન હોવું હોવું-માં.

આલ મહીં ઘટ, ઘટમાં આલ સમાવું,

એક જ સૂરમાં ગાવું,

દિગન્ત ભરીભરી.

ધવલ તેજની રંગીન રંગીન હાયા,

એકતી અનેક માયા,

વિલાસને હિસવ.

ખેલવું આપણે નિત્ય નિરંતર સંગે,

અંગ વડે ને અનંગે

ઝીલંતાં માધુરી.

૭. લીલા

ખોલવાથી ચે આહું ખોલ્યાવિણ ખોલું,

લેશ હાલ્યાવિણ ડોલું,

સતોમન મોજથી.

આંખમાં આલનાં આલનાં જિંઝાણુ આવે

જોઈ ન તે ય જણાવે,

દોળે નહીં પોપચાં.

જાત અનાગત કેવલ આ સંપ્રતિ
નિજથી નિજની રતિ,

લીલામાં વિસ્તરી.

કેટલાં તારાં મારાં છે રૂપ નિરાળાં
લહર-શાં લટકાળાં -

કયાં આદિ, અત કયાં?

આપ જ આપણે ભેળાં હો લાવાલાવે,
તૃપ્તિ તૃષ્ણ ન મિટાવે

એવો રસ માણતાં

૮. સ્થિતિ નિત્યની

સધળે વ્યાપક એ જ તે સ્થિર જણાવું,
ખીણું તો જાય તણાવું

ધરીના વહેણમાં.

પાંચમાં એક જ આકાશ એવું બેયું,

સહુને નિજમાં પ્રાપ્તું

-ને ભીતર સર્વની.

કંઠથી નીકળ્યું વેણુ, કે આકાશ આપ્યું

કયાં જણાય ન પાંચું

દિશાઓ ભરી ભરી.

જોડલા શબ્દ એટલાં રૂપ નિરાળાં,

આંખતાં મે અજવાળાં-

આલિંગિત પરપર.

લહર-સાગરની જ રતિ, જોઈ જોણે,

અંતર આનંદ એને,

-વહેણું ન, શાશ્વતી.

૯. તરંગ તરંગ

એક તરંગની રાહે તરંગ તરંગ,

ભીજતો શો ઉર્મગ્ન!

શમે નિજ અંકમાં.

વ્યોમ ભરી એનો ધ્રુવરતો ઉદ્દેશો,
દેશ જણાય ન શેષ

અખંડિત છંદને.

જોઈ અતંતની તરલ ભણુર સીમા,

નાના ધરી રૂપ લીલા

બેલે આપ આપથી.

આ રે હિંદોલને મંગલમય હું દોહું.

દલ પછી દલ ખોલું

પરાગતા રાગનાં.

આંખ આગળની ઓસરતી આંખલાઈ,

નાને અમર જણાઈ

જે બીરે અંતરે

૧૦. સૂરતું કીડત

સૂરતું કીડત આરોહ ને અવરોહે,
રાગિણીને રૂપ સોહે

મનોહર વેલવે.

છંદ છવાઈ રહેલ ચરાચર વ્યોમે,

વીજ-બીજાળનાં જોમે

તરંગિત તાલથી.

તેજ-તિમિરની જાયતા સકલ રંગ,

જેમ લહે અનુષંગ

નિરંતર લાસ્યમાં.

સાતેયનો લહું મંગલ રાસ-વિલાસ

સ્વ-પરની આસપાસ

બેદાબોદ ભાવને.

મારેય અંતર લાગતો દારૂણ દેશો,

બેળો રમું અલભેશો

બની રહી અવાસન.

સિદ્ધપુરના કપ્રસ્તાનમાં

યજ્ઞેશ દવે

દેરદમામથી દેકનાવેલાં મમીઓ,
વાદળ સાથે વાતો કરતાં પિરામિડો અહીંથી દૂર મિસરમાં,
અહીં,
એક દાળે તો ગામની લાગોળે,
હવે તો લગભગ અહીં આવી પહોંચ્યા ગામ વચાળે
ઠેરઠેર માટી-ધરખ્યાં મુડદાંઓ, કોહવાતી કબરો.
ડાકણ ડોશીઓ જેવી
કાળા ભૂખરી કબરો વચ્ચે
ચૂને ઘોળી તાજ સફેદ કબર.
જાણે ભુખાળવા વરુઓની ચુંગાલમાં ભૂલી પડેલી કોઈ ગભરુ સસલી.
'કોઈના હૃદયમાં તાજુ' દુઃખ - લીલું
કબર પર ઢાંક્યું કંકન તે પણ હજી તો લીલું
એકની લીલાશને લઈ જશે કાળ
ખીજતે તડકો.

સુકાતા આ ઘાસમાં ફૂંખ્યાં
કેટકેટલા શ્વાસ.

સાંજનો ધૂપ લઈ

આવતી હતી રોજ જે નારી આ કબર પર તેનું માથું ટેકવવા
આને જેના વંશવેલાનું કયાંય નથી નામનિશાન
તે કોળી હશે અહીં કયાંક ચોમાસુ વેલ બનીને.
ખરખોડી આકાશના ફાટેલા ડોડવામાંથી ઊડતા રેશમી રૂમાં
ઝાલે કોઈ મૃત શિશુ દાલીવેલી વાણી.

હું મરેલી માનું જે નારી
તે પાકેલા પીલુના રતૂમડા કીરમજી રંગમાં દેખાય
તેના સ્વાદમાં ચખાય.

ભરવાડનો એક છોકરો
ખરખોડીની કુણી ડોડી કટ દધ તોડે, ભયડ ભયડ ચાવે,
તેની સિન્જતમાં પમાય તે નારી.

ઢાઈ જરાક પિંજરમાં મૂળ ઉતારી પાન ફેલાવી
ઊગી નીકળે
જંગલી નેપાળાનો સુવાળો છોકરો.

મખ્યાહને વરાળ છોડતી ભૂમિની,
ધાસની, લેજલરી ઉજી મધમાં પમાય તે બધાં પૂર્વજો.

તપતા પગને માથા પર મૂકી ચાલવા ઇચ્છતી
એક બાવળ વેડતી છોકરી
અદેલે ઝાંખરાની ફીણુ જાયાને ચાટતી કબરને ટેકે.
અંતે જોતો કબર સાથે જ નાતો
મોંડે તે કબર સાથે જ વાતો.

સાંજવેળાએ
એક કબરનો આશસી પડછાયો લાંબાઈને પહોંચી નય
બીજી કબરની પીઠ પર.

ધડીવારમાં
ધડીભર થાય કે જોળા બની લાંબાતા જતા આ પડછાયાએ
ઢાંકવા લાગશે શહેરો, સમુદ્રો ને ખડોને.
તરણુચના રાતા ગાલ જેવું આલ
ધુંટાઈને કિરમજી, રથાઈ, કાળું થાય.

આખોય દિવસ
પકડી લ્યો, પકડી લ્યો, કરતું તેતરતું એક ગમડુ ટાળું
મૂંચું મૂંચું એક ઝાંખરામાંથી બીજા ઝાંખરામાં દોડી નય.
ધામે ધામે આકાશનું જાલિયું વસાઈ નય.

વડવાગોળનું બુંડ ફડફડ ફડફડ ઊતરી આવે
બ્યામલીની મેઘૂર ઘટામાં.

માળે બેઠેલાં બેચાર બગલાં તારસ્વરે ચિત્કારે
પછી બધું પડે થાળે.

ચાંચમાં પીલુડીનું ઝાંખડું લઈ
તૃતીયાનો ચન્દ્ર આવે
ને

મૂઠ પૃથ્વી પર આકાશના ધુમ્મટમાં થાય નક્ષત્રોનું આયોજન
કયું ગૂઢ પ્રયોજન ?

આ કબરો લાગે બાણે
કોઈ વૈશ્વિક યોજનાનું ઉત્સારી કેન્દ્ર.

અધરાતે કોઈ કબર ઓઢી ચૂણું
પડખું ફરવા ચહે
પથરનો લીધણુ ભાર સહે,
ઝાંખા અંધકારમાંથી છાનું છપનું ઝાંખ આવે
વરવા પગે મૂંગામૂંગા કબર ફાળે
ને

પામે બેચાર અસ્થિઓનો ખબનો
રધવાઈ ખીજવાઈને
ખુલ્લી ખોપરીના પાત્રમાંથી ચાંદનીનું જળ ઢાળે
મધરાતે કોઈ એકાકી ટિટોડી એકાએક
વફતીતી-તી ગુપ્તી કાઢી
કંપાવે કબરમાંના નીતાંત એકાકી અસ્થિઓને.

સંતાડી રાખ્યાં હતાં જેને
ગૌર માંસલ થરીરે,
નરમ બાવડાએ,
એ પૌરુષભરી છાતીએ,
એ બલિષ્ઠ સુદઢ કાયાએ,
એ સનાયવી જંધાએ,
એ ભારઝલ્લા ખંભાએ.
એ ઉખાસુખાલયાં દેહમાં,

ને દેહમાં દેહી બૂલ્યો દેહનું જ જાન.

હળવી ચુંબનમાળામાં દેહીએ ગાયું દેહનું ગાન.

દેહને આધારે જ દેહનું તીરોધાન.

પામ્યા તે અસ્થિએ

પથ્થરનો લીધણુ ભાર, બૂમિની લીતર થીજવી દેતી નિતાંત એકલતા.

ઉત્ક્રાંતિએ ઘાટ ધરી,

ધરી લાંગી લાંગી ધરી ધડયું ને બંધુર રૂપ

તે આમ

લાલપીળા રાખોડી લીરા થઈ

આમડાના ચીંથરા થઈ કોઠવાય છે માટીમાં.

ત્યાં પછે થોડે દૂર નદીકાંઠે

સ્મશાનની જાપરી નીચે

ધૂંધવાતા ધુમાડામાં ધુમાય,

તડ તડ તલ સાથે તડતડે,

ઘીની ધારે ધારે ભભૂકે,

ભડભડ લાલ ભડકે બળે,

કલાન્ત રાખોડી રાખ થઈ,

સરસ્વતીના શાંત જળમાં વહે બધાં પૂર્વજો.

આદમકદના આદમીની શુપ્તચર ગોતે જાતમી.

સોનાની થાળીમાં મૃત્યુની મેખ

કોઈ ફરી તે જુએ એમાં મીનમેખ.

ઓ મૃતકો !

હું ન ઓફિયસ

હું ન સાવિત્રી

હું ન આહું તમને સદેહે ફરી ફરી.

ધરો કોઈ પણ દેહ,

કોઈ પણ રૂપ,

ધરો દેહ લલે માટીના કોઈ ભંચુર ઢેકાને ખોળે

ચાહી રહુ હું એ જ.

કોણુ જાણુ ક્યાંથી આવે છે આ પવન
કોનાંય સ્વપ્નો પીને.

જાંઘો જાંઘો

ઓ મૃતકો ! જાંઘો તમે અસ્થિની જાંઘ.

જાંઘો જાંઘ પથ્થરની, જાંઘ જળની.

મધરાતે આ મૃત્યુલોકના એક માનવીની બે આંખમાં નથી જાંઘ.

પડ્યા છે તમે દૂર

અમારી મંત્રણાથી દૂર

આજે ગુફીની સ્ફૂલ્લ બસ નથી આવી.

આ વરસે વરસાદ વરસશે ?

તેલના ભાવ હવે ગગડશે ?

ઇન્ડિયા ન્યૂઝીલેન્ડ સામે જીતશે ?

અમેરિકા સિમિયા પર ફરી ત્રાટકશે ?

ઉન્નૌ ઉકેલ મળશે ?

સ્ટારવોર્સ થશે ?

એ બધાંથી દૂર,

હે મૃત્યુ !

કોઈક વાર અડધી રાત્રે જાંઘના સ્તર પછી સ્તર સેરવી

હળવેકથી જગાડી

તો ક્યારેક સરતાં સ્વપ્નોને ખેંચી

હડબડાવીને તેં મને જાઓ રાખ્યો છે

તારા રહસ્યની મોઢામોઢ

જાણુ દર્પણની જ સન્મુખ.

વિરૂપ મને જ તાકતો.

તો ક્યારેક રોજિંદી મંત્રણાના ઘટાટોપ વચ્ચે

વીજળીની જેમ ચમકી ગયું છે તું ક્ષણભર

મોઢામાંના મિષ્ટ સ્વાદમાં કુટીલતાથી કટુતા ભેળવી.

સહેજે હસવા ખુલેલા હોઠો વચ્ચે

એક ઉદાસ રેખા સેરવી;

દડ આસિંગનબદ દેહ વચ્ચે અક્ષાટ દૂરતાની ખાઈ ખોદી,
કરાવ્યો છે તેં તારો પરિચય.

તો ક્યારેક અન્યના મરણમાં દેખાડ્યો છે
તેં તારો પરચો.

કાયાનું મીઠું આગાળે તું જળમાં

કે

સ્થળમાં

હે સર્વશક્તિમાન સર્વગ્રાસી
બ્લેકહોલ !

પોષે ને કોઈ સર્વને

શોષે તે તું સર્વને.

ખડેરા પર ચડી ગાઈ બળવી હાંસી ઉડાવે તું
સંસ્કૃતિજીટોની.

ઉડાવે તું હાંસી

અમારા માનુષી પ્રેમની.

શેષ ઘન્ય મૂકી કોઈ અકલ ત્રિશીથી

ઉડાવે તું છેલ્લે બધાનો.

હે મરણ !

આવે નહીં તું કેમ તે ક્ષણે

કોઈને નરમ હાથ હાથમાં રાખી

ફરફરતા પવનમાં હળુહળુ પાન બની કોઈ બેઠું હોય તે ક્ષણે !

પગની પાની લીંબવાથી જ રોમાંચિત થઈ જીટે કોઈ તે ક્ષણે !

વિહવળ થઈ જીટે કોઈ મુઠ્ઠીભર પારિભતની ઘેધૂર ગંધથી તે ક્ષણે !

વેળા-કવેળા આવે તું - દેહધર્મને દંડ લઈને.

કોઈ જ્યારે જડાઈ જાય શરીર સાથે

શરીર જરૂર જરૂર સજ્જડ જડાઈ જાય કોઈ રોગના ખીલાથી પયારી સાથે

પયારી જડાઈ જાય પારીવારણી વગરના કાયાગાર સાથે

ત્યારે જ દેમ તું આવે
 ને લઈ જાય તું મને અમને તમને
 મને-કમને.
 પગે મૂતળીબાંધી શેરી વચ્ચેથી કાઈ મરેણું ફૂતરું ઢસરડી જાય તેમ!
 ચતુર્થાના ચન્દ્રની પુરખી લઈ કાઈ જોદો
 કાઈ જોદો આ કબરોને
 આ ડાહ્યું મન બબડી બિઠ્યું હતું એક વાર
 હું ન ઓફિયસ.
 હું ન સાવિત્રી,
 હું ન ચાહું તમને સદેહે ફરી ફરી.
 પણ આને ઝાંખી ચાંદની રાતે
 કબર ખંખેરી
 ઓળી ઉવેખી, દેહ ધરી ધરી
 જિભા થાવ,
 જિભા થાવ મારાં પૂર્વજો!
 આવો
 માંડો વાત મારી સાથે,
 મારા ખભે તમારો હાથ લાગે મૂકે.
 આવો આવો મારાં પૂર્વજો
 ભલે લથડાતી ચાલે ચાલો,
 પણ ચાલો.
 ચાલી નીકળો. આ તરફ,
 આ તરફ
 - મારી તરફ.

જયન્ત પાઠક કવિતા-પુરસ્કાર

સૂરતનો ૧૯૮૫નો 'જયન્ત પાઠક કવિતા પુરસ્કાર' ચણેશ દવેના

કાવ્યસંગ્રહ 'જળનો આંખે'ને પ્રાપ્ત થાય છે.

એક ગદ્યાનુભૂતિ

કિશોરસિંહ સોલંકી

એ તો -

વૃક્ષની ડાળાએ હીંચેલા બનાવીને શૂંઘ્યા કરે આમ ને તેમ

કે કૂચા કરે ઉપરથી નીચે કે નીચેથી ઉપર

કે વૃક્ષની ડાળાં લઈને ઊડતો ઉડતો ખેરવી નાખે પોતાનાં ખીંજાનો ભાર

ને બની જાય વગડાનું 'પોચું' 'પોચું' ઝાકળિયું ધાસ

કે ધાસમાં આજોટી પડે નાજોપૂજો થઈને

અથવા તો

પથ્થરિયા ગડગડાટ કરતો વરસી પડે કાળો કાળો મૂશળધાર વરસાદ

અને ધરતીને કરી દે જળબંબાકાર

કે પછી પાણીની નાભિમાંથી પોતે ઊગી નીકળે કાળું કાળું કમળ થઈને

કે ઊગી નીકળે પીળો પીળો આદમનો ડાઘ

અને જળને બળના કળમાં લઈને ધૂંટડે ધૂંટડે ઉતારી દે

કોઈ અંધારિયા ખેતરમાં ને એમાં બનાવી દે કચારા.....

પછી તો

કચારા ઝોદીને એમાં રેપી દે માણસો ને પાણી પાયા જ કરે

ને જ્યારે સૂકાઈ જાય પાણી એટલે પોતે બની જાય ધૂધવતો સાગર

ને પછી પાયા કરે પાણી અધરથી ટીપે ટીપે...

હઠીક સૂકાઈ જાય કચારા તો

મીમળાઈ જતા ડાંગરના છોડ જેનાં માણસો તાકી રહે ટગર ટગર

કે પવનમાં લંબાવ્યા કરે હાથ

કે આંખોની પાંપણો હસાવીને ચામ્યા કરે જળ

ત્યારે તે ફેરવી લે પૂંક

ને પછી બધું જ બની જાય જળબંબાકાર.. .

જળ જળ ખારાં દવ જળ....

જળમાં તણાતાં જતાં ખદબદતા ફીડા જેવાં માણસો બની જાય ખાર.

ને તે ફરીથી ભાંધવા માંડે કચારા

ને એમાં ઉત્રાડવા માંડે ફરીથી ખારાં ખારાં માણસો

ને સળગાવ્યા કરે સૂરજને
 એટલે સૂકાઈ જાય ખારાં લીલાં માણસ
 ને જની જાય ગંધાચેલા ગાંડા-બાંગડા
 ને એ સૂડલીમાં ભરીને નીકળી પડે વેચવા
 અથવા કરવા માંડે સોદા....
 સોદામાં ને સોદામાં જની જાય સોદાગર
 પછી તો
 એક સમંદરમાંથી બીજામાં ને ત્રીજામાં ને નીકળી જાય
 સાત સાત સમંદર પેલે પાર
 જ્યાં એકલી-એકલી જીવતી હોય કોઈ રાજકુમારી
 ને એની નિષ્પલક આંખોમાં સાત સાત સમંદરની
 તરસ-બરસ તડકડતી હોય
 એમાં પાણી થઈને રેલાઈ જાય અપરંપાર
 પછી હજવેથી બિડાઈ જાય એનાં પોપચાં
 ને પોપચાંમાંથી વરસી પડે કાળા કાળા નાગ
 કે કાળી કાળી નાગણીઓનો ત્રમઝટ વરસાદ....
 વરસાદની વડવાઈ પકડીને જોર જોરથી તે જૂલવા માંડે
 ને જૂલતાં જૂલતાં ફંગોળાઈ જાય હવામાં
 ને પડી જાય નીચે
 ત્યારેય
 આકાશમાં ઊગેલા શબ્દવૃક્ષની ડાળીએ
 હીંચકો તો જૂલ્યા જ કરે... જૂલ્યા જ કરે...

ચાલ છોડ

વિનાદ ગાંધી

ચાલ, જીવ, ચાલ છોડ,
 આજ, આજકાલ છોડ.
 પામવું જ છે કશુંક ?
 મર્ત્ય છોડ, જાલ છોડ.

છોડવું જ હોય તો —

દ્રેષ છોડ, વહાલ છોડ.

છેવટે થ મોહ શો ?

કદન છોડ, શાલ છોડ.

ચાલવું જ છે હવે ?

ગીધડાની ચાલ છોડ.

એ હું હતો કે ?

મદત ઓઝા

અમારે

એકાદ હોય વારી

દસ-વીસ સીધાં પગથિયાં જિતરવા

પછી હોય સડક પાડી.....

રાતને આઘી દેઘતી ખાઈ વગાસું

માય સવાર બે મળે કપ અડધી આ વાઘબકરી

પછી જ પધારીને ચરણ કૂટે

છૂટે પાણી નળમાંથી એ પછી -

પક્ષાળી હથેળી ધસી ત્યાં ચહેરા મળી જતો

હતો ગઈકાલ તે જ છે આ કે પછી એ ય નથી ?

સાઠ વોલ્ટનો સૂકું છુટવયો

બાચકો જલન છે એને ય

ઉપર વજ્ર વણેલું મિલનું પહેરાવતું

પછી આસને હાથમાં ટિકિન આપી

રોજની જેમ નીકળતું

દિશાઓ ભૂંસાઈ ગઈ છે

એટલે સરકથુલર રૂટની જેમ આખો દિવસ રખડતું

ક્યાંક ચીમતી ઉપર ખીસે રૂલો

ને ઓફિસની વારીએ પડા પર કચારેક

ફાવરવાળાં ત્રાડવાતાં

કદી કદી સાગર છેક પાંપણે સ્પર્શી જતો

એ પછી આ ખરખર ખરતી રેતીનો માણસ હતો.

હતો સંતોષ એક વાતનો -

પાછા વળતાં પડણયો લખાતો સાથમાં હતો

ક્યાંથી નીકળ્યો હતો ને ક્યાં હતું જવું ?

એનો ય ખ્યાલ સરખો ના રહ્યો

એક સરખી આ વધી ઇમારતો

બારીઓ ય એકસરખી ભાસતી

પગથિયાં પર પગથિયાં ચડતાં જતાં-

બારણે નેઈમ-પોલો લટકતી હતી.

એકેય એમાંથી મારી ન હતી.

નીચે જિભા છે એમ્બ્યુલન્સ

મારે મારા નગરની હાથ લેયકી જવાની હતી

અરે ! અચાનક શું થયું આ -

કોણ મને લેયકીને લઈ જવું ?

એ હું જ હતો

કે હતું મારું નગર ? !

મરુલીલાનું પદ

મણિલાલ દ. પટેલ

મળવાનું મન સરજને પણ કેમ કરીને મળવું ?

પર્વત ઝંખે કે' યુગેથી મીણુ બની ઓગળવું.

દુલોક કહે કે આંખા રહ્યાં ને હું કહું છું માટી,

ડાળે ડાળે ઘૂં આંચ-ના અવસરનું ઝળહળવું.

ખીણા બોબા વાળી જિભી ઝરમર વૃક્ષો પીલા,

નેઈ રહું હું ઝરણું થેને પહોડાનું ખળભળવું.

કૂવો પીને ખેતર ફૂંચાં અંધારાં પણ બોધ્યાં :

મારે બાણુ અગ્નિ-ફૂલો વચમાં બેસી બળવું.

તણ-કિરણુ તુપાર-મહેલાં કેડી કોતી સેંધી ?

ગોરજ ટાણે સારસન્દ્રકો પી સરજનું ઢળવું.

કુંપળ પત્રો ડાળી યડ ને મૂળ માટીમાં બળવું.

મારે સાચ્યું વૃક્ષ બનીને દુઃખ એનું સાંભળવું.

દિવસરાતનાં પેડાંવાળી જીવતરતી આ ધંટી,

એક હાથમાં ફાળુની દાણા અંબરે હાથથી ઢળવું :

કિશોરને

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

ટેલિફોન ટેબલ પર જ હોય
ને નંબર જોડવાનું મન ન થાય
તો
વાંક ટેલિફોનનો થોડો જ કદાચ છે, કિશોર ?
સ્વ-સંવાદની પણ જ્યારે ઈચ્છા નથી રહી
ત્યારે...

જાતને પણ ન મળી શકાય
એવા એકદંડિયા મહેસના એકાંત ખૂણાના
કાળા ડિવાંગ અંધારામાં
કાયમ માટે ખોવાઈ જવાય તો ?
કોઈ “કેમ છો ?” પૂછે છે
ત્યારે ડર લાગે છે

કે
પ્રશ્નાર્થચિહ્ન આગળ-પાછળ તો નથી થઈ ગયું ને !
— કિશોર,

કોઈ સમૂહમિલનમાં બેઠું છું
ને કોઈક “કેમ છો ?” પૂછે છે
ત્યારે મને
“કેમ છો (હજી) !” એવું જ સંભળાયા કરે છે.
આપણા હોવાની આવી અણુગમતી ક્રિયા-પ્રક્રિયા
અનુભવવા કરતાં

આ કાન જ બે બધિર થઈ બંધ તો, કિશોર ?
એમ તો —
તારા ટેબલ પર પણ ટેલિફોન છે
પણ...
તને જ નંબર જોડવાનું મન થતું નથી,
પણ ને કિશોર ?

દશ્યાત્મક ગઝલ

બેન્યાઝ ડ્રોલવી

દૂર કાનસ, ચૂપ રસ્તો, ટળવળે છે યાદ ધૂંટી યાદમાં;
એક સન્નાટો અમસ્તો, ટળવળે છે યાદ ધૂંટી યાદમાં.
દર્પણોનાં ગામ ભાંગી કાઢુ ટોળી નાસી છૂટી સીમમાં;
ત્યાં કણસતો એક મહેરો, ટળવળે છે યાદ ધૂંટી યાદમાં.
ફીણુમોજાં રેતકાંઠો, ભગ અંદર તરફડે છે માછલી;
ખારવાનો એક દરિયો, ટળવળે છે યાદ ધૂંટી યાદમાં.
ચીસ ચરખુ, લાશ ટોળું માણસોની લીડ ભમી ચોકમાં;
કાંડોનોમાં ખાખી દુશ્મનો, ટળવળે છે યાદ ધૂંટી યાદમાં.
ચાડિયાના વેશ પહેરી પંખીઓ બહેર શબ્દો બોલતાં;
ખેતરોની પ્રશ્ન ગઝલો, ટળવળે છે યાદ ધૂંટી યાદમાં.

ગઝલ

સતીશચંદ્ર બ્યાસ

હું ભલે, ચોક્કસ અને સંપૂર્ણ પણ —
અંતરું રૂપાંતરણ તે — તું કરણ.

ભિજળે હિતુંગ પરપોટા સમું —
સંકલિત શ્વાસોતું ખાલી આવરણ.

આંખ બદલે દષ્ટિ થઈ જઈને પછી
ના કશી પણ રાખવાની સાચવણ.

માત્ર તંતુવાદ શા રણકી ભીડી
દોહરાવે શ્વાસ, તારા સાંભરણ.

એક થઈ જા! આ તકાવત દૂર કર
હું બરફનો પહાડ, તું વહેણું ઝરણ.

વૈશાખી સ્વપ્ન

દિલીપ જોશી

આંખમાં રંગભીની ગુલાલી ભરી સીમથી ઘર લાણી દૃશ્ય બિડયું
સાંજ હળવે રહી આવતી પાશમાં ને અગોચર જગે લક્ષ્ય બિડયું...

પાંખ ભીની થતી માત્ર છાયા થકી એમને જળ વિષે હેતુ સાચું
સાવ કોરું રહી માણુશે શું નહી, પાર કયાં બિડયું દામ કાચું?
માણુયું એટલે તરખતર થઈ જવું હર દિશા સરે કરી સત્ય બિડયું!
સાંજ હળવે રહી આવતી પાશમાં ને અગોચર જગે લક્ષ્ય બિડયું...

કોઈ વૈશાખનું વારણું ખોલતાં આંખશે દૂર વરસાદ જેવું!
દૃષ્ટિ છે જેમની પાર પાણીની એમને જળ મળ્યું યાદ જેવું!
આંગણું ગહેકતી ફૂલદાની હશે, આયણું સ્વપ્નવત્ લવ્ય બિડયું!
સાંજ હળવે રહી આવતી પાશમાં ને અગોચર જગે લક્ષ્ય બિડયું...

સૃષ્ટિસૌન્દર્ય

સુશીલા હવેરી

સૂરજ આગળતો ત્રયો ને સળગી બિડયું વન
પારા-શો વિખરી રહ્યો તડકો તેવું જ મન.

સૂકાં તણખલાં વેરતો વિચરે સૂરજ રોજ
પૂરવથી પશ્ચિમ વહી કરતો અવનખી ખોજ.
વાંદળમાં ફૂળી જતો નિષ્ક્રિય બનીને છેક
ધરતીને ફિરણ ફૂટ્યાં લીલાજમ્મ અનેક.

જીગીજીગીને આગળે સોનઘરસ છલકાય
આગ તણા અંધોળમાં નળિયાં બેઠાં નહાય.
સરવરતટ બિભેલ શક્તિ જી ધે મસ્તક નહાય
ભર બપોર : તડકાનાં નીરે કશાં હોળાવ.

વર્ષાનો વૈરી સૂરજ દઈ નીરે રહે- દૂર
કીધ, વાદળી ગાબણી પદપિત્ત નામજૂર.

છપરાંઓની છત થકી વર્ષાનું સંગીત
ધમધમ ઝમઝમ રવરવે કોક અદ્ભુત ગીત.

છત ચૂવે ઘર ભીંજવે પાણી બધે જ છેક-
છિદ્રોથી આ નલ ઢાંસે બિંદુ હીરા અનેક.

- ફિરણબાળ બિડાવી સૂર્ય પૂર્વ-પશ્ચિમ બધે
માનવ-મનુષ્ય ફાવવા રોજ કાયરત યાય.

ચાર ગઝલ અશોકપુરી ગોસ્વામી

(૧)

ક્યારેક હું વાતાવરણથી પર કરું મને,
બારાખડીની બહારનો અક્ષર કરું મને.
અણચિત્તન્યુ; અચાનક; હમણાં ઘડી પછી;
પ્રુદને પૂછીપૂછીને નિરુત્તર કરું મને.
એવું નથી કે આ સમયને ના જીતી શકું,
આહું તો હું હજુય પણ લશ્કર કરું મને.
સૌથી વધુ ભીતી મને મારી જ હોય છે,
ક્ષણમાં શરીર ક્ષણ પછી તસ્કર કરું મને.
પળવારમાં હોંચાય છે શબ્દોના દેશમાં
કે' શબ્દ ખૂલેલા બહાણ-શો તત્પર કરું મને.

(૨)

કેમ લાગે એ જ જગ્યાએ તરસ,
જે જગાને તે કહેલી કે સરસ ?
કોઈ ભીની આંખમાં હું તરખતર,
આમ તો નહીંતર હવું કોરું વરસ.
મેં મને ચૂકી અને ફૂંક્યા કર્યો,
જેમ ગંજેરી સતત ફૂંકે ચરસ !
રણ સતત વધતું જતું આ ઘર મહીં
ઘર મહીં તું કોક વખતે તો વરસ !
ના કદી ફેંકી શકો મનથી કશું,
વ્યર્થ વિધવા દેહથી ફેંકે જણસ !

(૩)

કોઈમાં હું; કોઈ મારામાં ફૂળે,
જેમ ઘર આખું જનારામાં ફૂળે.
સાત સાગર ખૂંદનારો ખારવો,
કેમ વિહ્વળ થૈ કિનારામાં ફૂળે !
તું ભીતર આ ભાર લે ફરજે સતત,
જા, સ્મરણની નાવ તારામાં ફૂળે.
ફૂળવાના સુખ વિશે શંકા ન કર,
કેંક તરનારા અમારામાં ફૂળે.
નાભિમાંથી નીકળેલી આ ગઝલ,
રણ થતા માણસ ખિચારામાં ફૂળે.

(૪)

ઉપરનું કવચ તોડવા હું મથું છું;
ગતિ થૈ સ્વયં દોડવા હું મથું છું.
હું બહેંચાયેલો સેંકડો દુકડામાં;
કમશ: મને તોડવા હું મથું છું.
નથી બિંબ ગમતાં એ કારણ સખખ; લ્યો
અરીસા હવે ફેડવા હું મથું છું.
જુઓ ઉજળા આ ચાંલેલો વેદનાનો
અહીં નાભિમાં ખોડવા હું મથું છું.
રહસ્યો બધાં પામી લીધાં પછીથી,
ચુકાની હવે છોડવા હું મથું છું.

તોરાણ

પ્રીતિ સેનચુરતા

કચારેય તું મારા સપનામાં આવ્યો નહીં,
... + ઇન્દ્ર.
પ્રવેશદારો પર અતિદ્રાનો પહેરો હતો શું ?

ધીરે ધીરે જ્ઞાન વધતું જાય છે -
ને સાથે ભય પણ,
ત્યાં ભવમાન ભૂદી પડ્યું,
પણ ધરતીકંપ થયો,
ક્યાંક અનરાધાર વરસાદની નિર્દયતા,
ક્યાંક જીવવાનાં કારણોની ઓછપ
ખૂનામરડી, મારામારી, બાથંબધ્યા, ઘોણાચાણી
અસંતોષની જીવલેણ ખીમારી,
ધીરે ધીરે જ્ઞાન વધતું જાય છે -
ને સાથે ચેત પણ,
રૂનાઓનું અટકી જવું,
દિશાઓનું ભટકી જવું.
પ્રાસાદો ખાલી ખાલી,
અસ્તિત્વ સાવ એકલું.

હજી સુધી એક પણ વાર
સપનામાં તું આવ્યો નથી, ... + ઇન્દ્ર.
ને મહેલદાને તું જાણતો હતો
ત્યાં હવે ખડેર છે.
નવી નવી કાંકરીઓએ ખરી ખરીને
જૂના નકશા તો કચારના નાખૂદ ક્યાં.
હવે તને કશું જડી પણ નહીં.

આપણે માટે તો ધણું મોઢું થઈ ગયું,
... + ઇન્દ્ર.
નવેસરથી બીજા ક્યાંક ઓળખ બાંધ.
બે, પ્રયત્ન કરી બે.

ગ્રીષ્મની અપોર - કેટલાંક દરેયો

લલિત ત્રિવેદી

તડો પણ રંગીન છે સનઝાસ પાછળ,
ચૂંચી શીતળ કારમાં ધૂમી રહ્યા છે.
હારીનાં પેડાંના જેવા રોટલો છે,
પગ ઉધાડ હારીને ઢસડી રહ્યા છે.
જૂલતા મધમધતા ખસ-પરદાની નીચે,
પરસેવાઓ જળ પરબનાં પી રહ્યા છે.
વીજળીવદ્ય છે અને છે વીજળીવત,
વાત અનુકૂલિત સૌ જીવી રહ્યા છે.
પોતપોતાને સહુ કોઈ અહીંયાં,
જાણું દેને વીંછણા ઢોળી રહ્યા છે.
ધ્રુવતા મણમણી પડછાયાની નીચે,
લોકે બહુરંગી બરફ ચૂસી રહ્યા છે.
આ વિખૂટાં એકલાં વૃક્ષો બિચારાં,
બ્યાં જગ્યાં છે ત્યાં હજી જીવી રહ્યાં છે.

સાંભળું

કરસનદાસ હુહાર

હરિયાળા દીવડાઓનો અજવાસ સાંભળું,
હું રોમરોમ ફૂટી રહ્યું ધાસ સાંભળું!
લીલી ક્ષિતિજ થઈ અને વિંટળાઈ વળ મને,
લહલહતી દૂરતાને હવે પાસ સાંભળું!
પંખી અન્નણુ ચાંચ ધસીને ભડી ગયું;
ટૂંકી રહ્યો સળંગ હવે વાંસ સાંભળું.
ધાસલ ઝરણુ મહીં તું સાથાભોળ નાહી છે;
હું સદસ્નાત કાયતી સુવાસ સાંભળું.

મૃત્યુ - અનુભવિ

દીપક ત્રિવેદી 'દીપ'

પીળાં તે વૃક્ષ મને ઘેરશે પછી...?
ઢળતી તે સાંજ મને ઘેરશે પછી...?
ઝાંખો પ્રકાશ કશું કહેશે નહીં —
દીવાતું ખળતું અવહેલશે પછી...?
આંખોમાં શૂળ વાણુ-શર્યા થશે —
પીંછુએ અગજવાળ મેલશે પછી...?
શબ્દોનો ઠાક ક્યાંય મળશે નહીં
તડકો એ ચામડી વધેરશે પછી...?
જળખંબાકાર હાથ ડોલતા હશે
'આવજો' અવાજ કો'ક દેલશે પછી...?

ગઝલ

ભરત પાઠક

જે થાય તે બધું ય ક્યાં કહી શકાય છે?
સાચું કહું? કહેવા જતાં ખોવાઈ જાય છે.
આધાર રહ્યાથી એમ વિરહ થઈ જતો નથી.
ઝોરા ગયાથી, કહો, કદી રોવાઈ જાય છે?
એ કોણુ? અમે કોણુ? તમે કોણુ? ને આ કોણુ
ઓળખવા કરે છે? અને અટવાઈ જાય છે?
પૂછો, વિચારો, બહો મથો — કંઈ બને નહીં.
પીઓ ભગતની ચાહ ધરવ તો જ થાય છે.

જઈ ચડ્યો

ભરત વિહારી

કાગળ ઉપર હતો ને કવરમાં જઈ ચડ્યો,
બહુ કે ઘર મહીંથી કબરમાં જઈ ચડ્યો.
છે જંગલી પ્રદેશ અને તે અન્નણુ પણુ,
હું ભૂલભૂલમાં જ નગરમાં જઈ ચડ્યો.
ખીખની આંખમાંથી ખસી આયતના સમક્ષ,
હું જઈ ચડ્યો તો મારી નજરમાં જઈ ચડ્યો.
રસ્તા ઉપર હું એક દિવસ જઈ ચડ્યો તો એમ
રસ્તા ઉપરથી નીકળીને ઘરમાં જઈ ચડ્યો.
સંવેદનો સમાપ્ત થયાં તરસનાં અને
પાણી પીધાં પછીની અસરમાં જઈ ચડ્યો.

ધવતું ઈશ્વરને સબોધન

(બંગાળી કવિતા)

કવિતા સિદ્ધા, અનુ.: ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

મેં જ પ્રથમ જન્મ્યું હતું કે
ઉત્થાનની પીઠ પાછળ અધઃપતન રહેલું છે.
ને જેમ અજવાળું તેમ અંધારુ પણ
તમારું જ સર્જન છે.
એ પણ પહેલવહેલું મેં જ જન્મ્યું કે
તમારો નિષેધ અથવા સંભતિ
ગુલામાં સમતોલ થઈને જ રહે છે.
મેં જ પ્રથમ જ્ઞાનવૃક્ષને સ્પર્શ્યું હતું.
લાલ સફરજનને બટકું પણ પહેલવહેલું
મેં જ લખ્યું હતું.
મેં જ પ્રથમ અંજીરનાં પાંદડાથી
લજ્જા અને નિર્લજ્જતાતા
આકાશપાતાળને ભેદ સર્જાવી
હીવાલ ખડી કરી હતી.
મેં જ પ્રથમ
નર્મસુખના દેહતા પત્રપુટમાં
દુઃખ ગાળાને ભરીએ
આંસુ ગાળાને ભરીએ
તો તમારું પૂતળું બનાવી શકાય
તે જન્મ્યું હતું.
ઉસતાં રડતાં, તમારું જ શુભ
શિશુના મુખમાં મેં પ્રથમ જોયું હતું.
દુઃખમાં અને સુખમાં
પુરુષ તથા પાપમાં
જીવન વીનાવવાનું
મેં જ પહેલવહેલું જન્મ્યું હતું.

૩૨] કવિચંદ્ર સર્વેશ્વર-એડિટોર ૧૯૮૬

અસાધારણ
ફક્ત સુખની શોખીનતામાં
સોનાની સાંકળ
મેં જ પ્રથમ તોડી હતી.
આદમ તો તમારી દોરીથી
નાચતો પૂતળું માત્ર હતો;
હું એવી નહોતી
હું જ પ્રથમ
વિદ્રોહિની હતી.
તમારી ધરતીમાં મારા હે પ્રિય કૃતદાસ !
હું જ પ્રથમ વ્રત તોડનારી હતી.
સ્વર્ગપતિત, નિર્વાસિત
મેં જ પ્રથમ જન્મ્યું હતું
સ્વર્ગોત્તર માનવજીવન જીવતાં.

WELCOME

અનુ જયન્ત પરમાર

તો એક ગીધ જડ્યું
પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં
ચારે દિશાઓમાં જઈને
એ કેકે મિત્રને
તેણે કાલે સવારે જમવા માટે આમંત્રણ આપ્યું
અને પછી સાળે
શહેરમાં આવીને આરામથી સૂઈ ગયું !
સવારે મહેમાનો આવ્યા ત્યારે તેમના માટે
શહેરની સૂની સડો પર લાશો પીરમી હતી !
અને ગીધ એકમા
આવેલા મહેમાનોને
બંને પાંખ પહોળી કરીને
welcome કરી રહ્યું હતું ! !

(ગોદુમ્બઃ અચીના કવિતાસંગ્રહ 'લીસરી કિતાબ'માંથી)

Do not believe it

(Vassilis Vitsaxis)

અનુ. : પ્રફુલ્લ રાવલ

Do not believe it
If you're told
That stars
Shines golden in the night

Do not believe it
If you're told
That ships
Yearn after harbour light

Do not believe it
If you're told
That birds
Chirp gaily in the wood

Do not believe it
If you're told
That snow
Is winter's angelhood

Do not believe it
If you're told
That grass
Is waked by morning

But do believe it
If you're told
That I love you

જો તમને કહેવામાં આવે
કે તારાઓ
રાત્રે સોનેરી પ્રકાશે છે
તો માનશો નહીં

જો તમને કહેવામાં આવે
કે વહાણોને
દીવાદાંડીના પ્રકાશની ઉત્કટ ઇચ્છા છે
તો માનશો નહીં

જો તમને કહેવામાં આવે
કે પક્ષીઓ
વનમાં આનંદથી ચીંચકાર કરે છે
તો માનશો નહીં

જો તમને કહેવામાં આવે
કે ઘરફ
શિયાળાનો દેવદૂત છે
તો માનશો નહીં

જો તમને કહેવામાં આવે
કે ઘાસ
સવારની ઝાકળથી જાગે છે
તો માનશો નહીં

પરંતુ જો તમને કહેવામાં આવે
કે હું તમને આહુ છું
તો જરૂર માનજો.

જેસલમેર

મરુથલે મોતીમઢયું આ નગર,
એને ટોડલે મોર અને ભીંતે ફરે હાથી,
ઝરુએ ઝરુએ પથ્થરતું હીરભરત.
ખારીએ ખારીએ છુટ્ટી તરવારોનાં તોરણ
સાંજના અજવાળે ભીતો નારંગી ચૂંદડીની જેમ ફરફરે,
ખારણે લોહાના કડે
આઠ પેઢીના હાથનો ઘસરકો.
ફળિયે ફરે બેચાર બકરાં રથામ
ટેલી ખારે ફેકાર દે કામઢું ઊંદ.

વચલી વંડીએ સુકાય રાતાં ચીર
અંદરને ઝોરડે કુગાર્ધ ગયેલા અંધારે
ફરફરે ઢીલી વાટ.
લાલચટક ચૂલાની ઝાળ અને ચૂંદડીના અજવાળે
રોટલા ટીપતી સોનેરી કન્યા.

[' અથરા ' કાવ્યસંગ્રહમાંથી]

શુભામ મહોમ્મદ શેખ

ચિત્ર-કાવ્ય

આ! વે! આપણે એક સુદર ચિત્ર નિહાળીએ.
તે છે જેસલમેરનું : રાજસ્થાનનું, મારવાડના રણ-
પ્રદેશની પાસે આવેલું, એ નગર છે. કવિ તેથી જ
તેને ' જેસલમેરનાં સ્વપ્ન ' નામના એક અન્ય કાવ્ય-
માં ' રત્નનગરી ' તરીકે ઓળખે છે. તે મુઝા,
બળગળા રણની સમીપ છે જ્યાં શિલ્પસ્થાપત્યની

નમણી કરામતથી તથા રંગીની સુંદરતાથી સમૃદ્ધ :
રૂપેરેએ રોનકદાર. એવું તો સોહામણું કે મોતીથી
મહેલું.

કાણ છે એના ચિત્રકાર? એ છે સારા એવા
ચિત્રકાર, અને સરસ એવા કવિ. નામે શુભામ
મોહમ્મદ શેખ. તેમણે આ વિષયના કેટલાંક અન્ય
ચિત્રકાવ્યો પણ રચ્યાં છે, ' અથવા ' નામના કાવ્ય-

સંપ્રદુર્ભાં 'જેસલમેર' નામે આખો કાવ્યગુરુ છે. તેમાંનું આ પ્રથમ કાવ્ય છે. કુલ ૭ કાવ્યોને આ ગુરુ છે. સાતમું 'જેસલમેરનાં સ્વપ્ન'ને પણ ગણાવી શકાય. કવિ અને ચિત્રકાર, બન્ને સ્વરૂપે તે અદ્યતન મિલનના કલાકાર છે. તેઓ કાવ્યમાં ચિત્રો આજીવિતે, તેમની કવિતાને અનેરી ઝંક, અનેરા ઉકાવ પ્રેરે છે. કવિ તરીકે તે તેમની વિશિષ્ટતા છે.

અહીં જ્યારે આ કાવ્યને હું ચિત્રકાવ્ય તરીકે જાળખાવું છું, ત્યારે મારા મનમાં ૩૬ અર્થથી અલગ એક જુદો જ અર્થ છે. જૂના સમયમાં ચિત્ર-કાવ્યમાં કવિ દલપતરામ વ. કવિઓ વગર કવિતાની અસરને કારણે, કાવ્યને એક પ્રકારની ચિત્રની બાજુ આકૃતિમાં જોડીને રચતા; દા. ત., નાગપ્રબંધ, સ્વસ્તિકપ્રબંધ વગેરે. એ પ્રમાણે નાગ વ.ની આકૃતિમાં, કહો કે બીજામાં કાવ્યનું જોડાયેલ આયોજન થતું. શબ્દોને તે મુજબ ઢાળવામાં આવતા. આ જાતની કૃતિમાં શાબ્દિક ચત્કારથી કથું વિશેષ હોતું નથી. આ કારણે, તે તે આકૃતિમાં શબ્દોની કૃત્રિમ જોડવણી યાંત્રિક (mechanical) અને તાલમેલિયા બની જતી.

જ્યારે અહીં ? આપણે જે કૃતિ જોવા માંડી છે, તેની રજૂઆત એક અખંડ ચિત્રરૂપે છે. સાદાંત, કાવ્યની જરેજર વીગત એ ચિત્રને અખંડ કરવા, ને અનેરા અર્થ પ્રેરવા આવે છે. ખરી રીતે આ કાવ્યકૃત્રિ એકત્ર વીગતોવાળું કવિનું સલામ ચિત્ર-સંયોજન (composition) છે. અને તે, અન્ય કવિઓની તુલનાએ આ કવિની ખાસખાસ લાક્ષણિકતા છે. એ દૃષ્ટિએ એકેએક પંક્તિ સમગ્ર ચિત્રની વીગત બનવા આવે છે. ચિત્રકાવ્યની સામગ્રી બની રહે છે.

એ કેવી રીતે, તે જોઈએ. કવિતા પોતે એક કલ્પના પ્રેરેલી કલા છે. તેવી જ કલ્પનાજન્ય અન્ય કલાઓ, તે ચિત્ર, સંગીત, શિલ્પ અને રચાપત્તની છે. એ દૃષ્ટિએ કવિતા અને અન્ય કલાઓ, સહિયારો છે. નવાઈની વાત તો એ છે કે આમાંની પ્રત્યેક કલા ધોઈ અનેરી હિક્મતથી, જરૂર હોય ત્યારે આ બધી કલાઓની મદદે સહિયાતું સર્જન કરી શકે છે. અને એથી ઉત્તમ પરિણામ નીપજવી શકે છે.

તે પ્રમાણે કવિતાકલા ધોઈ કરામત વડે ચિત્ર, સંગીત તેમજ શિલ્પરચાપત્તનો સહયોગ મેળવે છે. આપણા કાવ્યનું જ ઉદાહરણ લેતો! કવિ એક પછી એક પદાર્થ કે પાત્રનું એકાદબે લસરકે વર્ણન કરીને, સમગ્ર ચિત્રની પૂરણી કરે છે, તે બીજું શું છે ? ચિત્રકલાનો જ કસબને ! તેથી હજાર વાતા-વરણનાળું ચિત્ર નીપજ આવે છે. આ જ છે, ચિત્રકારકવિની, ડુચિર ખાસિયત; બસ. તે અર્થમાં જ હું તેને ચિત્રકાવ્ય કહું છું, કોઈ બીજા અર્થમાં નહિ.

એ મુજબ કવિતા, યોગ્ય શબ્દો અને વર્ણો-અક્ષરોની પસંદગી કરીને તેવા વર્ણોનું સંવાદમય સંગીત પણ નીપજવી શકે છે. દા. ત., 'બારીએ બારીએ છુટ્ટી'માં 'બ' અને 'ર' વર્ણોનું પુનરાવર્તન, કે પછી 'તરવારોનાં તોરણ'માંનું 'ત, ર' વર્ણોનું પુનરાવર્તન, ધ્યાન ખેંચી વર્ણસંવાદના સંગીતમય સંસ્કાર આપણા ચિત્ત પર પાડે છે : તો,

‘કેવી બાર રૂહેકાર દે કામદું ભટ’

આ પંક્તિમાં મૂર્ધન્ય વર્ણના વિવિધ વર્ણોનું ઉચ્ચારમાધુર્ય રહેલું છે : જેમાં પણ સંગીતકલાનો સંવાદ (harmony)નો સિદ્ધાંત અસરકારક

ખતે જણાય છે. વર્ણસમાર્થ, પ્રાસ, અનુપ્રાસ, ધમક વગેરે વર્ણસંકારો, શબ્દસંતોષ પ્રગટ કરે છે. તેા કાવ્યમાં 'શેઠલાં દીપતી સોનેરી કન્યા'ને ચિત્ર જ કહીશું ને? તેા વળી, કાવ્યના અંડકાવ્ય જેવી કોઈ કલાત્મક સંસ્કૃત કાવ્યરચના સહદેવ કે પાંડુ દિવ્યરચના જેટલા શુભાવધાર દર્શ્ય નથી નીખાવના? વળી અંડકાવ્ય જેવી સકુલ કાવ્યરચના હોવાને કારણે, કૃતિનાં અંગોપાંગોની માવજત થતાં તેની સમપ્રમાણતા (symmetry) સાધી શકાય છે ને? જેની પાછળ સ્થાપત્યકલાનો સિદ્ધાંત રહેલો છે. આ દૃષ્ટિએ, હું એ તમામ કવ્યનાશીલ કલાઓ પરસ્પર સંબંધી છે, એમ કહું છું. એ દૃષ્ટિબિન્દુથી 'જેસલમેર' એક સુરેખ ચિત્રકાવ્ય છે. એક કાવ્યકૃતિ કેવી ખૂબીથી ભાવસભર ચિત્રરૂપિની પાળવી શકે, તેનું એ હવે ઉદાહરણ છે.

તો હવે આપણે એ કાવ્યમાંના ચિત્રનું રેખાંકન જોઈ લઈએ: તે પછી તેની જે કાવ્યાત્મક ભાવમયતા છે, તેની રંગપૂરણી માણીશું, ચાલો! આપણે કવિની 'આંખે દેખા દાસ' પડે, તેના ચિત્ર પર નજર નાખીએ.

મત યુગની જહોજલાલીભયું" આ જેસલમેર છે. તેનાં મધ્યકાલીન રીતિનાં હારખધ ધરો, આપણા દેશનાં ધરોની બાંધણીનાં છે. બહારથી સાંઠાં, પથ્થ છેક અંદરના બિંદાણ સુધી વિસ્તરેલાં. એથી જીડાણ-ભાગે અધારિયાં પથ્થ ખરાં. વળી તેમની ધરખાંતણાંની રાતકે! ધરને ટોડે-ખારસાખને છળે છેડે, ચીતરેલો મેર છે: ખતે બહારની દીવાલ ઉપર હાથીની ચિત્રાકૃતિ છે. પ્રત્યેક ધરને કલાત્મક ગુરૂપો છે: સોહન એની નકશીદાર પેતરણી છે. પ્રત્યેક ધરથી

પસાર થતાં, તેની બારીએબારીએ મતયુગીન તલવારનું શસ્ત્ર શણગાર તરીકે ટિંગાય છે.

આ ધરોની ધોળેલી બીંત પર ગોરજ વેળાની રત્નપટ્ટી આસાની ઝાંખ દીપી રહે છે. ત્યાં તેા, કોઈ ધરના બારણે લાગેલા કડા ઉપર આપણી નજર ભાય છે. અરે! એ કડાને ચળકાટ! હોય જ ને! તેના પર કેટલોયે-અઘબાહ પેહીના માતવીઓના હાથ લાગીલાગીતે ધસવાથી તે ચળકારા મારી રહ્યું છે, જેથી તેના પર કાટ જમા થયે નથી. ધરના ફળિયામાં ૨-૪ શ્યામ બકરાં ચરતાંફરતાં ભળાય છે, જે કવિ નર્મદનું 'સાંજની શોકા'ના ગીતમાં આવતા બકરાંના ચિત્રરર્ણનનું સ્મરણ કરાવે છે. તેા ધરની ડેલીની બહાર, પેહી બહારની મેર, આ પ્રદેશનો જીવનમ્વહાર મુખ્યત્વે જેના પડે ચાલો રહ્યો છે, તે જીટ દેખા દે છે. રણનું એ વાહન છે: માટે તેને 'રેતીનું વહાણ' પણ કહેવામાં આવે છે. એવું જીટ કામગીરી બાળવવા માટે હિલમી બનીને તૈયાર છે, તે તેના અવાજથી સમભાય છે.

હવે બળાય છે ધરનો અંતરંગ વિલાસ કયો! ધરની વચાળે અંદર જતાં, દીસે છે ચોક: ચોકને લાગેલી છે ફરતી વડીની નીચી દીવાલ. ત્યાં મલાળ-પૂર્વક સુઘાય છે વહુવારનાં રાતાં મવન, રાતાં ચીર. પથ્થ ખુદકા, અજવાળામયો ચોક પછી! અંદરને ચોરડે જતાં, થેડું-જેડું ભેગમયું અંધારું! આંધળું અંધારું! કંઈ કેટકેટલા ઠાળનું વાસો! કૂચાયેલ! જડ થઈને જમી ગયેલું. જતાંઆવતાં ધીરેથી સાચવીને કગ ભરવા પડે તેવું.

પણ તે પછી આવે છે દેવતાના ઉમમવાણું રાંધણિયું. એ રીતે, એ સમયના ધરની સ્થાનિક

રચના (topography) અહીં સૂચિત બની. જો કે ક્યારેક રાંધણિયું ઘરના આગલા ભાગમાં પણ ન હોય, એવું નહિ! ચિત્રકારે અહીં ધનુ' ડેલું, ફળિયું, ટોડલો, ઝરુખો, બારી તથા બારણાનું કડું, વચલી વંડીવાળો ચોક, અંદરનો ઝોરડો ને રાંધણિયું - એટલાં આપણી ઘરઆંધણીનાં અંગઉપાંગોનું રેખાંકન પરાક્ષ રીતે ધરી દીધું, કવિની આંગળી ઝાંધીને આપણે એ તમામ જગ્યાએ ફર્યા.

તે પછી આવે છે આ ચિત્રની પીઠિકા ઉપરનું એક પરમ ચિત્ર: અને તે જ સાચું ચિત્ર. તે છે રાંધણિયામાં રોટલા ધડતી સોનકન્યાનું! કેવીક છે તે! બળતાં લાકડાંના ચૂલાની લાલચેળ ઝાળ: અને એવી જ લાલચટક ઝોદેલી ચૂંદડીના રતુંબડા રંગની છાયા: આ બન્નેનાં પ્રતિગિમ જેના વદન પર વિલસી રહ્યાં છે, એવી તપ્તકાંચનવર્ણી - સોનલવર્ણી તે કન્યા છે.

આ છે ચિત્રકારનું ચિત્રસંયોજન, કવિચિત્રકારની અદાવાળું જેસલમેર. ઝાહોહો! એની રંગસુષ્ટ! રંગતભરી! કવિએ પૂરેલા ભાવરંગોની તો પછી, એટલે કે હવે કરીશું વાત. પણ ચિત્રકારના પદાર્થોનું રેખાંકન, જે રંગોની રચના અને મિલાવટ સાધે છે, તે જોવા જવાં છે. તેમણે કેટકેટલા રંગોનો મેળો ભર્યો છે! અને તે ય પરસ્પરમાં ભળીભળી જાય તેવી મિલાવટનો તેમાં સંવાદ (harmony) છે! જે, તે સ્થળના વાતાવરણનો સંવાદ સાધે છે.

આ રંગસુષ્ટિનો મૂળભૂત રંગ કયો છે? મરુ-ભૂમિનો! રેતીરંગ્યો! એટલે કે જાંટનો! એટલે કે બદામી રંગનો આછી ઝાંધવાળો શ્વેત. કહો કે off-white! જેવો રેતીનો રંગ, તેને મળતો આવતો જાંટનો રંગ.

હવે આ રેતી રંગનો પીઠિકા ઉપર, વિરોધે રંગથી સંવાદ સાધતો છે કાળો રંગ, અંદરન ઝોરડાનો અંધકાર ગહરાઈભર્યો શ્યામ છે: સાથે નીલવર્ણો મોગ, ઘેરા ભૂખરા રંગનો હાથી અંચક્યકતાં શ્યામ રંગનાં બકરાં; એ એક પ્રકારનું રંગરચના છે; તો બીજા પ્રકારની રંગરચના પણ છે વાસંતી વૈભવી સુષ્ટિની, જે શ્યામ રંગ જોડે દીર્ઘ છે છે. આ ખુલ્લો બદામી રંગ રેતી અને જાંટને છે, વળી રાજસ્થાનની તેવા રંગના પદ્યરેના ચણેલ ઝરુખાનો છે. તેની સાથે સાદરચનો સાધર્મ્ય સાધતે અન્ય રંગપરિવાર માણવા જેવો છે: ઝોરજ વેળાન નારંગી-દેશરી રંગ, સૂકાતાં રાતાં ચીર, રાતીએ.૭ ચૂલાની ઝાળ, લાલચટક ચૂદડી, તો તપાવેલા સોનાનું રક્તિમ કાંતિવાળી સોનચાઈ! તે તે પદાર્થ ને પાત્રનું રંગઝીલણી રંગીન કહેતાં romantic છે. જે તે સ્થળની મધ્યકાલીનતાનું લક્ષણ છે. ધોળેલ્ બીંતોની ધવલતા પણ જનપદી અને ગ્રામસુષ્ટિનો ખ્યાલ કરાવે છે: અને તે ધવલતા અત્રેના તમામ રંગોને હોંવા આપે છે. આ રંગમિલાવટ મરુભૂમિની સોડે જોગેલા જેસલમેરનું પ્રાણધનકર્તુ વાતાવરણ સરજી આપે છે. એટલું તાદશ કે આપણે માટે એ ચિત્ર અહીં સાક્ષાત ખડુ છે!

જો જેસલમેર ચિત્રનો આ રંગવૈભવ છે, તો તેના રેખાંકનના વળાંકો-મરોડો એ મનભર છે! જુઓ મોર, હાથી, બકરાં અને જાંટ જેવાં પ્રાણીની દેહા-કૃતિના વિવિધ વળાંકો; તેનો ઉલ્લેખ કરતાં જ સાંભરી આવે છે પેલું 'બારણાનું ચકચકતું' ગોળ કડું! જાણે એ કડાના નાનકડા વર્તુલમાં, તે સર્વ વળાંકો સમાઈ જાય છે. ઝરુખાની ફાતરણી તેમજ

મહી તરવારનો વળાક પછી દર્શનીય છે. તે સર્વની પર અને સર્વથી વિશેષ, રૂપસુદર કન્યાના આકાર-લેખનો મધુર સરકાર સૂચક મને છે.

આ છે કવિ-ચિત્રકારની અદાવાળું રંગરેખાસભર પત્ર. પણ ભાવસૂચક જે કવિસજ્જ છે, તે તો આ પ્રેમપ્રાપ્તિ એ અદેશો સુદર છે કાવ્યકલાએ તે થોડે કામે લગાડેલો કસળા કામવાળા નીવડ્યો છે. તેના રૂપકલેખનો કલ્પનો, એના સ્મૃતિજન્મેલા હસ્યર્થો (associations), એના સજ્જવારોપણો, તેની ખાસ ખાનીરૂપ વિશેષણો, અને કિષાપદો વગેરે ! જન્મતુ કાષાકર્મ, તે તમામ રૂપદનસભર છે. વિનિ એ ઝીણવટભરી સૂચક અભિવ્યક્તિ તાજગી ભર છે એકેએકે આપણે અસ્વાદીએ.

હવે પાછા આવો એ ચિત્રની વીગતેવીમત માન હઈને કવિની દૃષ્ટિએ વિલોક્ષીએ. કાવ્ય ઉધાડ કેવો કુતૂહલજનક છે ! મરુસ્થલથી રેતના ખુરડી સ્કારો અને 'મોતી'નું જલસાહચર્ય, એકસાથે રોધી ધનની ખૂળીના સૂચક છે. કવિએ 'મોતી-કુચુ' કહીને રણસ સ્મૃતિના ઝીણા ભરતકામ તેમજ રૂપની ઝીણવટને સૂચવી દીધા છે. ધરતુ આશ્ચર્ય 'જુએને ! એની રોનક કેવી રાધાળી છે ! કારણ, તે ટાડસે છે મોર ને બી તે ફરી રહ્યો છે હાથી. તે જેવો જ ભાર ને અડીખમ ! હુ પૂછુ ? રેખર થુ જીવતો મોર ટાડસે અને હાથી બી તે તો રળાય છે ખરા ? કારણ, 'ફેર' એ જીવનનો મર્ છે ત્યારે તેનો ખુલાસો શો ? અહીં તે એ વર્ત હોય ખરા, અને ન થયે હોય ! પણ કવિ પોતે ધરકાર છે એટલે ચિત્રિત મોર અને હાથી પર મનુ સહજ ધ્યાન અને નજર કેમ ન જાય ? અને

એથી જ એમને કન્યાનાર્થે અને સવેદન વડે એ સાચકલા હરતાફરતા પછુ કેમ ન લાગે ?

પછુ કવિ, એ નગરથી પરિચિત છે. તેને પોતાના ઘટમા ધોળુ છે, જેથીના, તેમના એ વિષયગુચ્છના કાવ્યો કહી આપે છે તેઓ ખુદ આ નગરમા તેમજ તેની આસપાસના પ્રદેશમા, તેમજ ત્યાની કુદરતને ખોળે ખેલતા ક્યાં પણ હશે જ ને ? સહજપણે તે પ્રદેશ માટે પ્રચલિત હાયા ને મોર તેમણે ભાળ્યા હશે જ ને ? વળી શેરીઓમાથી પસાર થતા હાથી એ બીતની લગે લગ કે ઘસાર્છને ચાલતા તેમણે જોયા હશે જ ને ? તેની હાયા, બી તે જ જાણે ફરતા હોય, તેવો કલાનો રમ્ય અત્યુક્તિભર્યો આભાસ પણ તેમની કાવ્યવ્યતનાએ ઝીંકેલો હશે જ ને ? ચિત્તના આ સરકારે એવો તો સાહચર્ય (association) નો ભદુ જમાવ્યો, કે એ મોર ને એ હાથી અહીં કેન્દ્રિત બની સાક્ષાત થયાનો અમત્કાર ચક્રવર્તી હોય, ધરઆગળના આ ચિત્રચણુકારને કવિ અનેરી રીતે સજ્જવારોપણથી પ્રાણવત કરી દે છે

'ઝુએ ઝુએ પથ્થરનું હીરભરત
બારીએ બારીએ છુટી તરવારોના તોરણ'

સામાન્યપણે ઘરોને આગળે આ પ્રકારનું છે ચિત્રશમણુ તો બીજી કવિત્વભરી વિશિષ્ટતા છે, સુદર નકશીદાર ઝુખની કોતરણીની અહીં જ ને પક્તિના આદિ પદે દોહરાવેલા છે, તે જોયું હશે. 'ઝુએ ઝુએ', 'બારીએ બારીએ'. આ બેવડાવેલા પદોથી ત્યાના ધરધરનું સામાન્ય લક્ષણ કવિ નોંધે છે, પણ એ ઝુખા ય કેવા ? નકશીદાર ભગીની ઝીણવટભરી નબકનવાળા ! જેણે હીરભરતની માણુક સુલાવમતા ધારણ કરી છે, છતાં સુદેખ છે. ઝુખાનો

ક્રમાને, તોરણો વ.તી કોતરણીઓ પથ્થરમાંથી કોરેલી
છતાં એની નમણાશ અને કુમાશ મુલ્યવાય છે. અહીં
જડ, સખત પથ્થરની ઋક્ષતા કે બરછટપણું નથી :
તે ઓગળી ગયાં છે. ને કલાતુ' માર્દવ અહીં કામણ-
મારુ' બની આવ્યું છે. કવિએ શુચ્છની બીજી કૃતિમાં
ઉદાવદાર ઝુખાને 'ભિંટની ડોક જેવા ઘડયા ઝુખા'
કહીને, તે પ્રદેશના વાતાવરણને પોખું છે.

આ નગર આપણે જાણ્યું તેમ મધ્યકાલનું,
'રાજસ્થાનનું' છે. સહજપણે ત્યાં ભૂતકાળમાં રજપૂત
રાજવીના શૌર્યનાં ખાંડાંના ખેલ ખેલાણા હશે. પણ
આજે? આજે એ મતલુગીન તરવાર પ્રભાલીન સ્મૃતિ-
ચિહ્નરૂપે ત્યાંનાં ધરોતી બારીએ બારીએ શોકા
પૂરતી ઝૂલતી જણાય છે, કારણ કે એ શૌર્ય હવે
નામશેષ છે : શૌર્યનું એ પ્રતીક હવે વણવાપર્યે
છૂટકું બનેલ છે.

તો આ ધરની યોળેલી ભીંતો? તેના પર
ગોરજવેળાનો ઝેરુઓ કે હિંગળાકિયો - જેને કવિએ
નારંગી કહ્યો છે તેવા કોઈ રંગના પડછાયાનો રક્તિમ
પ્રકાશ સ્વનિલ સૌંદર્ય ધારણ કરીને, કવિની દષ્ટિને
'ચુંદડીની જેમ ફરફરે' તેવો જણાય છે. એક નાની-
શી-ભાષાકર્મની વીગત અહીં નોંધવી જોઈએ :
કવિચિત્રકારની પીછી અહીં એવી હળવાશથી ફરે
છે કે અહીં, ફરી રહ્યા છે એવા ક્રિયાપદને બદલે,
'ફરે છે' કે 'ફરફરે છે' એવા સંયુક્ત સાદાં
ક્રિયાપદને મૂકીને, વિશેષ સંયુક્ત ક્રિયાપદનું વચ્ચન
એમણે વેગળું કર્યું છે : એમ બે વેળા 'ફરે' તેમજ
બે વેળા 'ફરફરે' તેમજ 'ફરફાર દે' જેવા સાદાં
ક્રિયાપદો જ અપમાં લીધાં છે; જે ક્રિયાની સહજ
સંતતતાને ઉપસાદી આપે છે. એથી જ કદાચ, આ

કૃતિનાં પદોમાં આવતો 'એ' સ્વર સવિશેષ અર્થ
ચિત્રનિર્દેશક બની રહે છે.

કવિએ યોળેલી ભીંતના રક્તિમ પ્રકાશ
આટલો લાલકદાર કેમ ગતાવ્યો? કારણ, જે સ્વર્ગમેર
ભૌગોલિક સ્થાનનું વાતાવરણ! આત્મતિક આખે
હવાને કારણે અમુક ઋતુમાં મધ્યાહ્ન જેટલી પ્રખરતા
તપે તેટલો સાંધરંગ પૂરખહારમાં એનો ભર્પ
છાખવી રહે. તે દષ્ટિબિંદુથી કવિએ આ શુચ્છ
એક અન્ય કાવ્યમાં શિશુસહજ સુંદર તરંગબાળ
કદંબનનો ઉલ્લેશ ધર્યો છે, તે માણવા જેવો છે :

'સૂરજનો સોનેરી કટકો વાટી
ધૂંટયો ફેસરિયો રંગ.'

અત્રે, કવિની ભાવાર્થ દષ્ટિને, ભીંતો રંગથી સુવા
અને સ્ફૂર્તિલી, તો ઝુખાના પથ્થરની કોતરણી
જેવી મુલાયમ જણાઈ છે. કાવ્યની બીજી પક્તિ
જેમ અહીં રંગ અને ગતિ, સોનામાં સુગંધની જે
ભળીને આહ્વાદક નોવડી છે.

એક બીજી બાબત. પ્રશ્ન થાય કે કવિને ન
ભીંતની રંગીનીને નારંગી ચુંદડીની આસા આઠો
વાતું કેમ મન થયું! ભઈ? આ તો છે, રાજસ્થાન
રમણીના લાલકદાર અને શાહી રંગીન વસ્ત્રો
હત્સવિયો પ્રદેશ! ત્યાંની ઓંચોતું ખાસ ઓઠણ
તે લહેરાતી ચુંદડી! તેના ચુલાખી, લાલ, પીળ
ફેશરી, બદામી વગેરે રંગોમાં કામણની હોળીનો છ
નિહાળ્યો છે? ત્યાંની નારીના પહેરવેશનો એ વાસ
વેલાવ અહીં સહચારી ભાવે પ્રતિબિંબિત થતો કવિ
નજરે ન પડે તો જ નવાઈ! આમ, જે સ્વર્ગમેર
આલેખન કરતાં, ફેલણ પદાર્થોને કવિસ્મૃતિ સાહચર્ય
ના સંબંધે સાક્ષાત કરી શકે છે, તે એમનું ખા

કસાઆયોજન છે. કૃતિમાંના મોર, ઠાથી, તરવાર, ચુદ્દી, સોદાનું કડું વ. પદાર્થો આ સાહચર્યની સ્મૃતિલોભાના ઇતિહાસ છે. એથી જ તો કવિ,

‘બારણે સોદાના કડે
આઠ પેદીના હાથનો ધમરકો’

આ નાનાશા કડાને નિરૂપીને, કેવડો મોટો જૂતકાળ સાહચર્યના દંડને નજર સમક્ષ ધરી દે છે. અને તે છે, આ નાના ‘સોદાના કડે’ કરેલો, સાહચર્યભાવનો ચમત્કાર.

આપણે રથજલ્દશનમાં આગળ ચાલીએ : કવિ હવે ધરથી ફળિયા લગી અને પછી ડેલી લગી પહોંચ્યા છે. ફળિયામાં કૃષિસંસ્કૃતિનાં ચિહ્નસમાભેચાર સ્વામ બકરાં ફરે છે : તો ડેલી બહાર ફેરવે છે છપયોગી થવા માટે ‘કામઢું’ જાટ. અહીં પણ કવિની સજ્જવારોપણ રીતિ પ્રાણીના ભૌગોલિક ગૌરવને છત્રું કરી દે છે. અહીં વળી એક ભાષાકર્મ નોંધવું ઘટે : ‘દીલી વાટ’, ‘કુત્રાઈ ગયેલો અંધાર’ના વિશેષજ્ઞોથી ઘટું વિશિષ્ટ વર્ણન, એ માનવધર્મોનું નિર્ણવ કે અદ્યતન પદાર્થો પર યતુ સક્રમણ, તે transferred epithetની કલાત્મક વ્યુત્પત્તિ? લાગે તો છે.

અહીં કૃતિનો પ્રથમ ખંડ પૂરો થાય છે. તેમાં વર્ણવાયેલ ધર, એ પ્રદેશનું સર્વસામાન્ય ધર છે. પણ હવેના ખીજ ખંડમાં આવે છે, કવિને અભિપ્રેત એક વિશિષ્ટ ધર; જો કે તે થ રૂપરંગકર્મ એ જ પ્રદેશનું પ્રતિનિધિ ધર છે પણ કવિ હવે આ ધર પ્રતિ આપણુ પ્વાન એકામ કરવા ચાહે છે : તેથી તેજે જનનાં અતરંગમાં અગ્રણ્યો પ્રવેશ કરાવશે,

તેમના ચિત્રના અંતરંગ લક્ષી દોરી હઈ જાય છે, અહીં વચલી વડીએ કુટુંબિની સ્ત્રીનાં ખસ તો વહવારના ચીર સુકાતાં આલુમ પડે છે. કવિ આવા એક નાનીસી વસ્તુના ગિરંદણ દ્વારા રૂબરૂ સ્મરણ-જીવનને, આમન્યા, મલાળે અને રહિતે જીવંતપણે મૂકી જાય છે, તે આનું નામ !

વચલી વડી પછી આગળ ધરના જિંઠાણ ભાગે, અંદરનો ઝોરડો દેખા દે છે. પણ કશું ન દેખાય તેવો અંધારો છે. અહીં લગીમાં, આપણાં દેશનાં ધરોની રચનાનો કવિએ ખ્યાલ સૂચવી દીધો. ડેલી, ફળિયા, ધરઆંગણું, ચોક વડી, અંદરનો ઝોરડો અને હવે આવતું રાધણિયું. ત્યાં શું છે? એક કન્યા, કાણ? અહીં લગીના ચિત્રની બધી વીરતો જોતો પ્રસાદમય સંદર્ભ પામી શકા, તે ચિત્રનું એ કેન્દ્ર-ચિન્હ! સ્વયં ચિત્ર! અને પેલો તમામ પરિસર! કવિએ એનો મહિમા પણ ભારે કર્યો છે. સૂચિત વર્ણનને ધરારે એ રૂપવતી કન્યાને આપણે નજર ભરીને નીરખ એ, એવી તે રૂપસુંદર છે. એનું છીંદઈ નિર્દોષ, નિષ્કપટ હોઈને નિર્વ્યાજ છે. કરો સલામતા નથી ત્યાં. એવા પ્રદેશની. એવા સમાજની તે કન્યા છે, તેમ હોઈને તે પરંપરામત, જનમંજલ સ્ત્રીના ધરકામને બળવી રહી છે,

આમ, કવિએ અહીં પ્રાકૃતિક દરવની વચ્ચે માનવીય હસ્તિ દર્શાવેને, સમગ્ર ચિત્રને જીવંત પરિભ્રમણ આપ્યું છે : અને તે અદ્વિત સોદર્ભવાળા માનવજીવનનું હોઈ, હૃદયગમ છે.

હીર સ. માર્ક

કાવ્યસુગંધને કૃદ્ધૈસતી કવિતા

નલિન પંડ્યા

(‘હાથ કૃદ્ધૈસે આંધળા સુગંધને’ : હર્ષદેવ માધવ, પ્રકા. પોતે, વિતરક : ચન્દ્રમૌલિ પ્રકાશન, ૨૪૬, ઇન્ડ્રકોટ, દોશીવાડાની પોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ-૧, ૧૯૮૫, કિં. રૂ. ૨-૫૦)

કાવ્યસુગંધને કૃદ્ધૈસતી કવિતા એટલે હર્ષદેવ માધવની કવિતા. એમના ટાઈટલમાં આંધળા હાથ સુગંધને કૃદ્ધૈસે છે, એવો રણછો છે. વાસ્તવમાં એમના, કવિતા દેખતા હાથ કાવ્યસુગંધને કૃદ્ધૈસે છે. ગીતગઝલ સાથે સઘન રીતે જોડાયેલા કવિના ગીતોમાં લય અને પ્રાસની વિશિષ્ટ ભાન ગોચર થાય છે. કવિતા માટે સ્વરાશૃંગ કે લયને તોડવાના આશયો બતાવતાં કાર્લ સેન્ડબર્ગ કહે છે કે “Poetry is a projection across silence of cadences arranged to break that silence with definite intentions of echoes syllables, wave lengths.” હવે હર્ષદેવ તેનાં ગીતોમાં કઈ રીતે પ્રોજેક્શન કરે છે? આમ, ‘પૂર્વજન્મની કૃંસે’ ગીતમાં આવું પ્રોજેક્શન દેખાય છે. પાસે..., વાંસે. કૃંસે...ના આંતરાઓ પ્રમાણે મળી આવેલા પ્રાસ સહજ હોવા ઉપરાંત ચોક્કસ દષ્ટિપૂર્વકના લાગે છે. અહીં સુગંધમાં નાહવું એટલે કઈ સુગંધ? પૂર્વજન્મના અવકાશની શ્રાંતિ એ જ સુગંધ હશે ને? એમાં રચાવું સ્વપ્નિલ જગત અને એ જગતમાંથી ઉદ્ભવતી આંમળીઓને વાગતી કૃંસ એ જ સાંપ્રત જીવનનું

દુઃખ હશે. સ્વપ્નિલ જગત શમાવ્યાનો કવિને વસવસો છે.

‘સ્મૃતિભ્રષ્ટતામાં’ ગીતમાં દેખીતી વાસ્તવિકતા તોડીને ખીચી અસ્પષ્ટ વાસ્તવની સપાટી ઉપસાવી આપી છે. આ સ્મૃતિભ્રષ્ટતા ખીબ પર નિરૂપાઈ છે. એમાં ‘હું’ અને ‘તું’, નાયક અને નાયિકાનો ભેદ પ્રદર્શિત થાય છે. નાયક દેવદાસ નથી અને નાયિકા પારુ નથી, તો આ પારો કોણ હશે? આ બંનેથી સંધાવું જીવન જ હાલમાં સ્મૃતિભ્રષ્ટ થયેલું હોય, એવું કવિને પ્રતીત હશે. બ.જી એક ગીત ‘અલલક અલલક રમવા બેઠા’ અને નાંધયાત્ર કાગ્યું છે, કારણ કે એમાં લયની નવીનતા એક આગવી શૈલી બની રહેતી લાગે છે. જેતા જેતા..., ધોતાં ધોતાં..., દોહતા... દોહતા... જેવા પ્રાસ એના પંક્તિક્રમમાં સાચવા જેવા છે. એમાં જિર્નિત આવેશ અને દશ્યાત્મકતા છે. છતાં સર્ચિયલ ક્રિયા-વેગ પ્રગટ થાય છે. એ અંગે જુઓ :

“હલે હવાના કાન, બગાયું”

જેમ બાઝતા હંધા તડકા,

છેક ઝાડની ટેચે પહોચે

લાલધુમ મુઠ્ઠાપેરી ભડકા;

પાન અને ખિસખાલી

વચ્ચે જમી પડ્યાપડકી,

કાણ ગાંસડી વાળે આ

મેઘાન ખૂણાથી પડકી?

ધાંસ વડે આ વૃક્ષોના

પડછાયાઓને ધોતાં ધોતાં...”

મારી દૃષ્ટિએ આ સમઢમાં 'પૂર્વજન્મની કાસે 'સ્મૃતિશ્રુતિમાં', અલ્લક અલ્લક રમવા બેડા', 'આપાદર્ય પ્રથમ દિવસે', 'અપારમિત નામકા પ્રયે', 'ખાલીખમ ફેમમાં', 'લખલુટ પડો વગડાવ્યો', 'ક કણને આ હાય બેઠને', 'જીમ વડે શુ કહેવું', 'બોરસલીની ડાળખી અલી', 'એક કબૂલાત હર્ષ દેવ માધવની', 'હાય ફેફસે આધળા સુત્રધને' ગીતો નોધપાત છે એમાં 'આપાદર્ય પ્રથમ દિવસે ઉત્તમ સાતવપૂર્ણ ફૂનિ હામા છે વરસાદ વાતાવરણ અને ક મોતોગનાની કથા મકન રીતે મુકાઈ છે અહીં હર્ષ દેવે નીચેયો અપદ હ આ દિવસ નિલનની કણનો ઉત્તમ દિવસ, આલેખાયો છે માટે જ કહે છે કે

૨૪ મો દુષકાળ કુમાડી દેતુ વરસે પાણી,
અધુર એકાકાર દિરસન મથુરો કથાથી વેડા?

'અપનિચિત નાચિકા પ્રયે'માં પ્રેમની પ્રાતિ, પ્રેમની પ્રતીતિ અને પ્રેમની મૂક વાચાને વિશાળ ફલક પર મૂકી આપી છે. જે કે અપરિચિત પ્રેમની પ્રાતિની પડમે પ્રેમની એક અઢા કે આશા તો છે જ. 'ખાલીખમ ફેમમાં' ગીત સાહી અને વિધાનામક ફેમથી આરજાઈ તોષકતાના તાર-સ્વરે ધહેએ છે. વાસ્તવમાં ફેમ ખાલી છે, હવે ફેટા ફોટા નથી રહી બિધઈથી ફોટાની હાપ ખવાઈ ગઈ હોવાથી ચહેરા ઓળખાતો નથી. માનવીના અસ્તિત્વની બેડેળતા મકન રીતે મૂકાઈ છે, 'લખ લુટ પડો વગડાવ્યો'માં જગતના ખૂનખુલામણીમાં ફૂલી ગયેલા કવિતુ કલ્પનજગત ડાળવશ સુધી વિસ્તાર છે 'જગત' એટલે કણ જગત? શોમાં ફૂલવાની વાત છે? તો ધછી પોતાની અતને શા માટે સમજવતી પડે? ખરેખર તો દરિયે ફૂલવાઈ હોય, માટે જ તઓ કહે છે કે

"શડને મારું કાન, અરે!

પેસિફિક એમાં બોલે",

'ક'કણને આ હાય બેઠને.' ગીતમાં ક કણના ખલુકાટથી અનમાં ઉદ્ભવતી ભિમ્બિઓના આવર્તનો કિલાયા છે ક કણ અને કણનો કાર્વકારણ દ્વારા સબધ સ્થાપી આપ્યો છે.

કવિને હાગ બેઠને ઉદ્ભવેલી ભિમ્બિઓ અને એવુ એકસ સાથેવુ અતુસ ધન આલેખી, એના મગને 'જીમ વડે શુ કહેવું?'માં ગોપિન રાખ્યો છે સગીનની જેમ અવરોહિત ગતિ 'બોરસલીની ડાળખી અલી' ગીતમાં દેખાય છે બોરસલીને સુબોધન કરીને એ દ્વારા ભિમ્બિઓના આવર્તનોને બોલાવાય છે ખરેખર આવર્તનો ખહાર ફેલાવડાને બદને એવુ આગમન કવિ છપ્ડે છે, જ્યાં આ ગીત કેન્દ્રમાં (centripetal) બને છે ક્ષિસ્તિઓમાં પોતાના ગુનાઓની કોસ પાસે કબૂલાત કરીને સાતવ મેળવવાની પ્રક્રિયા છે, એ રીતે એક કબૂલાત હર્ષ દેવ માધવની 'મા કબૂલાત થઈ છે. અહીં સૌંદર્યની કણ ગુમાવી એના પસ્તાવા રૂપે આ કબૂલાત હશે સાચા અર્થમાં ગુનો કોને ગણીશુ? અને જગતના કથા ખૂણમાં આ ગુનાની કબૂલાત કરવી? 'હાય ફેફસે આધળા સુત્રધને મા ખરેખર સુગધ આધળી નથી, હાય આધળા છે ફેફસવુ એ સ્પર્શ માટેની ક્રિયા છે. નાકની સૂધવાની પ્રક્રિયા હાથની પ્રક્રિયા સાથે બેડાય છે આમ હિન્દુ-નવયયથી આરભાયેલુ ગીત અધના સ્વાન સુધી આવીને બપ્ડે છે. એ સ્વરમ અને અભાસ દ્વારા માનવીય લાગણીની પોકળતા પ્રગટ થાય છે

અન ગીતોમાં ભવવૃ દિસ્વાપલુ અને ગુન્વાતી ગીતકવિઓની આહી અસરને લઈને (અહીં ઉદ્ભવે

ન પામેલાં) ગીતો નખળાં પડતાં હોય એવું લાગે છે. હવે રહી વાત ગઝલની, આ સંગ્રહની 'ગઝલો' નો પ્રભાવ ગીતો કરતાં એટલે કે ગીતોની સરખામણીમાં અતિસામાન્ય લાગ્યો છે. છતાં 'મેઘદૂત', 'To...From,' 'પોડશી,' 'ઋતુના સભર આશ્વેયમાં,' 'તમે,' 'જન્માષ્ટમી,' 'દલેખ્યભરી રચિત પદ્ધતી,' 'પાલીતાણા,' 'Paralexis,' 'ચક્ષુમાંડવે' ગઝલો નોંધપાત્ર છે. 'મેઘદૂત'માં રામગિરિ, આશ્રુકૂટ, દર્શાણ, વિદિશા, ઉલ્લેખની, માનસ, અલકાના ખંડોમાં એક એક તૂક રચીને મનની વિહવળતા વ્યક્ત કરી છે. "મેઘદૂત"ના ચક્ષુ-ચક્ષિણીના એક વર્ષના વિરહને ધ્યાનમાં રાખીને સાપ્રત સાથે સાંધી આપ્યો છે, અલકાના ખંડમાં નાયિકાની હયાતી (વશે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે આજના યુગની નિખિડ લીંસમાં તું ક્યાં હતી? 'પોડશી ઋતુના સભર આશ્વેયમાં' ગઝલના એકે એક શેરમાં સરસ પીય જળવાઈ છે. રદીફ-કાફિયા સહજ રીતે મળી આવ્યા છે. પોડશી ઋતુ એ સોળ વર્ષની કન્યાનું પ્રતીક છે. એની હૃદયને આવેગ આ ગઝલમાં પ્રગટ થાય છે. જન્મ-જન્માંતર પ્રેમની તૃણા 'તમે'માં વ્યક્ત થઈ છે. એનો મક્તા માણવા જેવો છે. જુઓ :

“નિર્વેદ્યસ્ત હાય છું ભર્તૃહરિમો હું,
આ કેટલામાં જન્મતું તૃણ છો ફળ તમે !”

આથી નોંધપાત્ર ગઝલો છોડીને બાકીની ગઝલોમાં સ્વરૂપગત નવીનતા છે, એવું તરજગત જોડાણ નથી, એકંદરે આ સંગ્રહનાં ગીતગઝલોમાં કવિનું આધુનિકતા તરફનું વલણ દેખાઈ આવે છે. કોઈ પ્રસ્તાવના કે બે બોલના અભરખા સેવ્યા વિના કવિતાને યથાવત્ લિખાસમાં મૂકીને ત્યાંથી હટી જવાનો પ્રયાસ પ્રસંશનીય છે. □

અહરંધ્ર સૂંઘતી કવિતા

નલિન પંડ્યા

('એક કોડીનું અહરંધ્ર સૂંઘવા' : ભરત યાશિક, પ્રકા. : પોતે, વિતરક : ચંદ્રસૌલ પ્રકાશન, ૨૪૬. ઇન્ડોકેટ, દોશીવાડાની પોળ, કાલુપુર, અમદાવાદ-૧, ૧૯૮૫, કિં. રૂ. ૨-૫૦)

મસ્તક પર આવેલા છિદ્ર દ્વારા જે પ્રાણ નીસરી જાય છે, તે અહરંધ્ર કે અહરસાન તરફ ગાંત કરે છે આધ્યાત્મિક રીતે જોઈએ તો એ કંઈ ઇન્દ્રિય છે? એ છિદ્રને સૂંઘવાની કવિતા તો કોડીનું અહરંધ્ર છે. કોડી એ આજના માનવીનું મન હોઈ શકે. કેતોપનિષદમાં મનમાં રહેલા પ્રેરક દેવ વિશે વર્ણન કર્યું છે કે “એ કાનનો કાન, મનનો મન, પ્રાણનો પ્રાણ, વાણીનો વાણી અને આખનો આંખ છે.” બહારથી દેખાતી ઇન્દ્રિય, તે ખરેખર ઇન્દ્રિય નથી. સાચી ઇન્દ્રિય તો આત્મામાં છે. ભરત યાશિક આ બધી ઇન્દ્રિયથી પર, ઇન્દ્રિય જેવું અહરંધ્ર કવિતા દ્વારા સૂંઘવા કે શોધવા માગતા હશે. પણ પેલી કોડીને તેઓ જૂલ્યા નથી. આ કાવ્યસંગ્રહમાં માત્ર ગીતગઝલો સમાવ્યાં છે. ગીતોમાં “મૃત્યુ પછીનું સંવેદન,” “સાવરકુંડલા જેગોદાસ ખુમાણના Moodમાં જોતાં,” “બીની માટીની ગંધ સૂંઘવા,” ચકલીની છાતીમાં,” “હું પવનમાં ભસું વૈશાખી,” “ચક્રાકનાં કોચન,” “સામેનું ઘરે અલકા, અડીયા,” “હું રોમેનન્ટિક નાયક,” “સ્વપ્નો સાચવતી આંખડીઓ,” “ચક્ષુપુરાણ,” “અલ્યા ફળિયા ભૈ,” ગીતો નોંધપાત્ર છે.

‘મૃત્યુ પછીનું સંવેદન’ ગીતમાં સમગ્ર માનવ જાતિનો નિર્દેશ હોય તે જ મૃત્યુ પછીનું સંવેદન સંભવી શકે તાજિયે રૂપી જનુ એ જ અસ્તિત્વમાં તરવા માટે નામમથાળ થતું જેથી રૂપી ગયા પછી કાદા, ફળિયું, તડો, તળાવનો ઝુરાપો વ્યક્ત થયો છે આ જ એક મનુષ્ય ખાલીપું છે એ ખાલીપણને ઈધેજ મન પ્રહર તરફ ખેંચાય છે ‘બીની મટીની’ તથા સૂઘવા’ ગીતને કુ ઉત્તમ કૌટિનું ગીત મારી દષ્ટિએ ગણુ છુ આત્માની અખતા અને ઝુરાપો બીની માટીની તથા સૂઘવની ઇચ્છામાં વ્યક્ત થય છે. અહીં કલ્પન શક્તિ મોજે કળાએ ખાલી છે તો ક્રીડીનું પ્રતરધ કેવું હશે? ક્રીડીનો પ્રાથ્વ કયા હિંદ્ર દ્વારા પ્રજનોક ભણી જતો હશે? કવિ પોતે જન ધ્ર સૂઘવા અને તીવ્રતા હાલે છે ક્રીડી તો માત્ર પ્રતીક છે તેના મધ્યનો પરાવાસનવ નુધી લગાય છે. જુઓ

“આ છેડે ખરડાયા ક્ષયમાથી કાચળ ને
આ કાગળમાં ચકલીની છાતી,
આ ખૂણે કચ્છાતી આંખ અને ખારી કે
ખારી તો લૂમઝૂમ થાતી
એક ક્રીડીનું પ્રકરધ્ર સૂઘવા .”

આ જ રીતે મનમાં ડોકિયુ કરવાની વાત ‘ચકલીની છાતીમાં’ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે ચકલીની છાતીમાં ડોકિયુ અને એમાં દેખાતી ઇચ્છાની ખાસડીમાં જ રહસ્ય જળવાઈ રહે છે આવી જ મનની શાંતિ મેળવવાની અખતા ‘અલ્લા ફળિયા ઠો’ ગીતમાં પ્રગટ થઈ છે આ અખતા થા માટે છે? કારણ કે મનમાં ઉદ્વેગ અને અજ્ઞપો રહેતો છે આધા, બાધા, લાધા જેવા સમો સુદર પ્રાસ સાધે છે

જર] કવિ: શરદાજન-એપ્રિલ ૧૯૮૬

લવની કરામત પણ નાવીન્યપૂર્ણ છે દેહલા અત રાના ભાવમધ્યનમાં રિચતપ્રસંગનો ભાવ છૂપાયો છે નુઓ

“હોકલીમાં દાસીને જ ગલ ને ગાવાઓ,
સરજનો મોઢો ર્યો દેવતા
ધૂટ એક લેરી આ ટેકરીની જેટલોક
ધરળી દયો શ્વાસ એક વેતમાં,
આપણે તો એક આશ પગથી ઢેકાય
ખીજુ આશ એમ મારવાના લાધા”

‘સાવરકુલા નેગાદાસ ખુસાણના Mood મા નોતા’ ગીત જનપદી બાનીમાં સવાદામક રીતે ગયાયેલુ છે. નાવલી નદીનું પાણી બે ફાટ વહે ચાચેલુ છે અને વચ્ચે રેતીનો પટ છે જળ પર કોઈ રાખીનો હથ્થ કે હૂમત ના હોઈ શકે નેગાદાસ તો ધણો ઉદાર બહારવટિયો હતો માટે ભરત કહે છે કે “મારુ જળનું કયા ઝગદળા રાજ” આ Mood રોમેન્ટિક છે અને એમાં થોડો સૌંદર્યનો પાઠ પણ લાગેતો છે ‘કુપવનમાં ભમુ વૈશાખી’માં પરિભ્રમણની ચિત્રામયતા સારી રીતે વ્યક્ત થઈ છે ગીતનો છંપાક તળપદી રીતે રહજતાયા થયો છે, પણ પછીથી ગીત કેવલુ નજો છે એ પ્રશ્ન ખડો થાય કલ્પનો ગીલવાની પણ ગીતની એક મર્યાદા છે અમુક પ્રકારનાં કલ્પનો ગીતમાં જમલેસતા ન પણ હોય, અને ક્યારેક ઉત્તરામણ કલ્પન તરત પણ જાતી જનુ હોય હાત, ‘તું દેવતી હઈશ હાયમાં લઈ Chessના પાદા’

‘ચક્રવાકના લોચન’માં વિરહવ્યાધિ વ્યક્ત થઈ છે ‘હુ’ અને ‘તુ’ બે કાળ વચ્ચે વિરહની જ તરત રેતી પથરાયેલી છે કાળ નામનું વહાણ

એ જ દિવસ અને રાત્રિ પછી દિવસ થશે. માટે જ કવિ કહે છે કે

“કાટમાળ થઈ એનો સૂરજ કાલ ભગશે નળિયે,
મેળ્ન છે, ખડકો છે, રેતી છે, છે તે છે ઉજ્જડ છે
હોવાના ટાપુને ગાળવા દરિયો તલપાપડ છે !”

આમ, વિરહપ્રક્રિયા જુદા જ કોણ પરથી ઝીલીને ઉદયન અને વાસવદત્તા સુધી ભેડીને અત્યારના સંદર્ભે મૂકી આપી છે. અને સ્પેનિશ કવિ એક્ટાવિઓ પાઝુ “Poetry as the mask of nothingness” વિધાન સાબિત કરી આપ્યું છે.

“સામેત્રું ધર અલકા, અહીંયાં ...’માં ‘તૃણી !’ જેવું સંબોધન કરીને પાત્રગીત રચ્યું છે. એમાં માલક વાતાવરણ બિહુ કરીને ‘મેઘદૂત’ની રામગિરિના સંકેત દ્વારા અટ્ટલાપણું વ્યક્ત કર્યું છે. એ એની એકલતા, ‘હું’ રોમેન્ટિક નાયક’ ગીત સુધી લંબાય છે. એમાં કોઈની ઝંખના અને ન હોવા વચ્ચે ગીતવું પેન્ડ્યુલમ આવર્તાય છે. તૃણા-માંથી જન્મેલી ‘તૃણી’ને પામવા વિશે મંથન ચાલ્યા કરે છે. એમાં કાળદેવતા સળગ્યા કરે છે. ‘સ્વપ્નો સાચવતી આંખડીઓ’ના આરંભમાં જ ‘મોજડીઓ’ અને ‘આંખડીઓ’ના પ્રાસ સહજતા અને આશ્ચર્યતાથી આની મળ્યા છે. આંખમાંથી સ્વપ્નો નીકળી જાય છે પણ અહીં આંખને એવું ઉપાદાન બનાવી નિષેધ કરીને સ્વીકાર કર્યો છે. ભલે મોજડીઓ ખરાબ રીતે ડંખી જતી, પરંતુ એનો પણ સ્વીકાર જ છે.

આ સંગ્રહની ગઝલોમાં ‘સલામ’, ‘કરકચુમાં શહેર’, ‘વૃક્ષવાર્તિક’, ‘પાનથી કાઢી સુધી’, ‘નીડને ભણતર થશે’, ‘જૂલયસ સીઝરની ગઝલો’, ‘દૂધથી

દાઝેસાની ગઝલ’, અને ‘હકીમજી’ ગઝલો આગવું મૂલ્ય ધરાવે છે. ‘સલામ’ કેને કરવાના? શહેર તો નિર્જન છે. તો પછી કુદરતને જ સલામ હોયને? આમાં પોર, ચોર, થોર, ભેર, પહેર, ખોર જેવા નવા કાફિયા છે. ‘વૃક્ષવાર્તિક’માં વૃક્ષવું છવન અને આધ્યાત્મ સાથેનું અનુસંધાન દર્શાવ્યું છે. મૃત્યુપર્યંત રહેલો વૃક્ષના માહમા આલેખાયો છે. જુઓ : મલા :

“વૃક્ષ તો મૂળે સડેલી પાતના
વૃક્ષ પીળાં પાનની છે પ્રાર્થના

મકતા :

“વૃક્ષ શેનાથી જટાયુ થાય તે
વૃક્ષ મૂર્દને અડાયું થાય તે”

દરેક પંક્તિમાં કાફિયા મેળવીને દરેક પંક્તિનો આરંભ ‘વૃક્ષ’ શબ્દથી જ થાય છે, એ સ્વરૂપમાં નવીનતા છે. ‘જૂલયસ સીઝરની ગઝલ’માં આજના માણસે આ શહેરમાં સીઝરની જેમ વિશ્વાસ રાખીને તડપતાં મોતને ભેટવાની વાત અદ્ભુત રીતે થઈ છે. ‘આ કાનમાં ભૂત વસવાની શંકા’ ગઝલમાં પ્રતીકાની પ્રક્રિયા અને એના અવાજોને મિશ્રિત કરીને સારા આકાર બિંદો કરાયો છે.

આ સંગ્રહના અહીં ઉલ્લેખ ન પામેલાં ગીતગઝલોમાં ક્યાંક આધાસપૂર્વકની આધુનિકતા દેખાય છે. અંગ્રેજી શબ્દો નિરર્થક વપરાયા હોય એવું પણ લાગે છે. અને લીધે કાવ્ય (ગીત-ગઝલ) કૃત્રિમ બની જતું લાગે. એક દરેક ટીડીના અક્ષર-ધ્રુવો નો લિખાસ આધુનિક છે એમાં બેમત નથી. □

With Best Compliments

From

Gayatri Dye-Chem Industries

510, G.I.D.C. Estate, Phase IV,
Naroda, Ahmedabad-382 330

Manufacturers :

(1) Chrysophenine (2) Whitening Agent

Tel. (Fact.) 811542, 811579 (Resi) 52780, 415682

Acron Enterprises

Manufacturer : Direct Colours

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

KAMAL ART PRINTERY

Commercial Printers and Box Manufacturers

38, Police Court Lane, Fort,
BOMBAY - 400 001

Phone : 267544

With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

**MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS, INSTRUMENTS AND WATCHES.**

કલમ

૮૦-સી હેઠળ કર રાહત જા લાભ માટે...

૭ વર્ષીય રાષ્ટ્રીય બચત પત્રો (શ્રેણી ૬ અને ૭) માં જાણી રોકો

● વ્યક્તિગત રૂા. ૪૦,૦૦૦ સુધીના વાર્ષિક રોકાણો પર કરપાત્ર આવકમાંથી રાહત મળેલો

અને સાથોસાથ

● હિન્દુ અધિભજ કુટુંબની આવકમાંથી આવેલ કુટુંબના સભ્યના નામે રૂા. ૪૦,૦૦૦ સુધીના વાર્ષિક રોકાણો પર આવેલ હિ.અ.કુ.તરીકે પણ કલમ ૮૦-સી હેઠળ રાહત મળેલો.

● આ બચતપત્રોમાં સંયુક્ત નામે રોકાણ કરી, રોકાણ કરનાર કરપાત્ર વ્યક્તિને કરપાત્ર આવકમાંથી રાહત મળે છે.

● જૂડી શ્રેણીમાં વ્યાજનું પુનઃ રોકાણ આપોઆપ થાય છે; વ્યાજની રકમ પારાની કલમ ૮૦-એલ હેઠળ મળતાં મુકિત લાભ ઉપરાંત કલમ ૮૦-સી હેઠળ કરપાત્ર આવકમાંથી રાહતને પાત્ર છે.

જૂડી શ્રેણીમાં

૬૦ વર્ષમાં બનવા

સાતમી શ્રેણીમાં ૬૨ મહિને વાર્ષિક ૧૨ ટકા લેખે વ્યાજની ચુકવણી

વ્યાજ પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ બેંકના ખાતામાં ખાસોબાર જમા થઈ શકે છે.

મુખ્યકર્તા અથવા પોસ્ટ ઓફિસ, પ્રવેશક કચેરી, અધિકૃત બેંક/ફાઇનાન્સીયલ સંસ્થાઓમાંથી.

-કમિશનર, નાની બચત અને રાજ્ય લેન્ડરી તથા હોદ્દાની અને અધિષ્ઠાતાના અધિકારીઓ, ગણરાજ્ય.

કવિ કાન્તની કવિતાનું સ્વરૂપ

અન્તકાન્તે રાખીવાળા

નૃમંદ આદિના સુધારાના અને નરસિંહરાવ આદિના અનુકરણના નાદથી અશુદ્ધ અને અપકૃત અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાની ખાલવાવસ્થામાં શુદ્ધ સૌન્દર્યનિષ્ઠ કવિતાનો આદર્શ સ્થાપનાર અને પરિણતિનો એક માનદક ઊભો કરનાર કવિ કાન્ત ગુજરાતી સાહિત્યનો આજ દિન સુધી અકલ્પ્ય રહેલો ચમત્કાર છે.

એ સાચું કે કાન્તનો ચમત્કાર એમની પાંચેક રચનાઓ પૂરતો મર્યાદિત છે. કાન્તે અનેક પ્રકારની અને અનેક સ્તરની રચનાઓ કરી છે. એમણે અત્રત લાગણીથી સંડોવાયેલા ઊર્મિકો આખ્યાં છે, નરી શ્રદ્ધા અને ધાર્મિકતાનાં વાહનો નેવાં પદો આખ્યાં છે, મહારાજ ભાવસિંહજીના સંગીતશોખથી ગાયકો દ્વારા તૈયાર થયેલી નવી નવી તરજોનાં ખીખા-માં હાલેલાં ત્રાપનો આખ્યા છે, પોતે લખેલાં નાટકોના અને વાસ્તવિક જીવનના પ્રસંગોને અનુરૂપ માત્ર તરકાલીનતા પ્રતિબિંબતાં ગીતો આખ્યા છે. એક બાજુ પાંચેક રચનાઓનું અબૂતપૂર્વ ઉત્કૃષ્ટ અને ખીજ બાજુ અત્યંત દૃઢી પાંખરાળી રચનાઓના આ રજગપાટ—આ બે વચ્ચે ઘણું બધું પરંતુ છે.

કાન્તની પ્રારંભની કાવ્યશોધ પ્રેમળ હતી “વિચારો જલ્દી આવે છે પરંતુ લખતા ભાષા યોગ્ય લાગતી નથી”માં કવિતાની સિદ્ધિ માટે હૈયત ભાષાની અનિવાર્યતાનો આદર્શ એમણે બરાબર હાથ ધરીલો. મિલ્ટન, બન્સ, વર્ડ્સવર્થ, શેલી, કીટ્સ, બાયર્ન, કેપ્લર, રોગર્સ, આર્થર્ન, મિસિસ

બ્રાઉનિંગ નેવાંની અગ્રેજી કવિતાએ પોતાની કવિતા વિશે અવિશ્વાસ જરૂર નીપજવેલો. પણ સાથે સાથે કવિતાપરીક્ષણના દેટલાક કડક નિયમો પણ શીખવેલા. દેવિત વાચીને પોતાની રચનાઓને જોડકણાં જેવી જોનાર અને પોતાની પાંચસો-સાતસો પંક્તિઓનો નાશ કરનાર આ કવિને ખરા આવેશથી લખનાર માણસ ખીખના મન ઉપર બહુ આધાર હતો નથી રાખતો એની ખબર હતી. અગ્રેજી સાહિત્યનો આવો મહાવરો ધરાવનાર આ કવિને સંસ્કૃત સાહિત્યનો પણ એવો જ મહાવરો હતો. આથી જ આ કવિએ માથું હલાવે એવી સંસ્કૃત કવિતાનો આદર્શ અને વાચતા હૃદયમાં આદોલનો (vibrations) થઈ જન એવી અગ્રેજી કવિતાનો આદર્શ નજર સામે રાખી માથું હલાવતી અને આદોલનો જગાવતી ઉમયલક્ષી કવિતા તરફની દિશાનો પુરુષાર્થ આદરેલો. દુર્ભાગ્યે આ કવિની પ્રારંભની પ્રખળ કાવ્યશોધ પછીની ધર્મશોધના અન્ય માર્ગે વિદેશિત થઈ ગઈ અને વિખેરાઈ ગઈ. પણ વિખેરાતાં પહેલાં જે પાસાદાર હીરો ભાધી ગઈ એમાં “અતિશય” “વસંતવિજય” “ચતુર્થાશ્વિન” “દેવપાની” નેવાં ખડકાળો અને “સાગર અને શયી” નેવાં ઊર્મિ-કાવ્યનું સ્થાન છે.

અહીં, આ ચાર ખડકાળોની પરિણતિ પર પહોંચવાની કવિની પ્રક્રિયાનો માર્ગ-તપાસવાનો આશય છે. કાન્તે એકંદરે નવ ખડકાળો લખેલાં છે. આ ખડકાળોના કાવ્યશક્તિ રીતે બે વિભાગ

કલ્પી શકાય : પૂર્વખંડકાવ્યો અને ઉત્તરખંડકાવ્યો. સુધારાનાં અને અનુકરણનાં વિપરીત પરિણોનાની વચ્ચે, એનાથી ઊગરી પોતાની મૌલિક અભિવ્યક્તિની દિશા શોધનાર આ કવિને ખંડકાવ્યનું સ્વરૂપ રાતોરાત હાથ ચડ્યું નથી. શૈલીસામર્થ્ય, છંદસામર્થ્ય અને કવિતાસામર્થ્યનાં ત્રિવિધ વળ ઉપર અનુપમ આકૃતિઓ ઊભી કરી શકવા માટે આ ત્રણે સામર્થ્યને મથામણથી હસ્તગત કરવા પડ્યાં છે, અને એ વાત પૂર્વખંડકાવ્યોની ઉત્તરખંડકાવ્યોની સાથે તુલના કરતાં તેમજ એ બે વચ્ચેનો સંબંધ તપાસતાં સ્પષ્ટ થાય છે, એક રીતે જોઈએ તો પૂર્વખંડકાવ્યો એ એવી પરિણામસામગ્રી (output) છે, જેનો ઉત્તરખંડકાવ્યોમાં ઓરણુ (input) તરીકે ઉપયોગ થયો છે. મોટો કવિ વારંવાર સિદ્ધિ પર પહોંચતો હોય છે અને સિદ્ધિ પર પહોંચવા માટે વારંવાર એ પોતાની પૂર્વરચનાઓનો ઓરણુ તરીકે ઉપયોગ કરતો હોય છે, જમન કવિ િદક આવું બંધીતું ઉદાહરણ છે. પોતાની પૂર્વરચનાઓ ઉત્તરરચનાઓની સિદ્ધિ માટે કાચી સામગ્રી બને, એમાં કવિની વર્ક-શોપ પડેલી છે.

કાન્તનાં પૂર્વખંડકાવ્યો રા. વિ. પાઠકે નિવૃત્ત કરી આપેલા ક્રમમાં આ પ્રમાણે છે : ‘સૃષ્ટિ-સૌંદર્યની મન ઉપર થતી અસર’; ‘રમા’; ‘કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ’; ‘સ્વર્ગગંગાને તીર’; ‘મૃગતૃષ્ણા’. ‘સૃષ્ટિ-સૌંદર્યની મન ઉપર થતી અસર’ નીચે ‘વસંતવિજય’નું માળખું ગોઠવાયેલું છે. પતિત્વ પત્નીને ફરવા જવા નિમંત્રણ બનેલું ફરવું, બંને વચ્ચે વિખવાદ, પ્રકૃતિત્વ સંગીત અને એનો પ્રભાવ અને છેવટે પતિપત્નીનો સંવાદ — આ બધું પછીથી આવનાર પાંકુમાદ્રીની મિથની રાહ જોતું પડેલું.

ખંડકાવ્યની આ પહેલી રચનામાં કવિને કોઈ ચોક્કસ હંદતરેહનો કે છંદનિયમનો ખ્યાલ નથી. અનુષ્ટુપની યાદચિત્ક ઉપરિચિતિઓ સાથે માલિની, મંદાકંતા, રથોદ્ધતા, પુષ્પિતાગ્રા, વસંતતિલકા, સ્વાગતા, સોરઠો, દુહો, ગીતિ જેવા છંદોના ઢગલો થયેલો જોવાય છે. પરંતુ ખીછ જ રચના ‘રમા’-માં અનુષ્ટુપ અને મંદાકંતાનો એકમ બંધાવા તરફ જાય છે. અલબત્ત, પતિના ભાષાંતરને અલગ કરી આપતો વૃત્તમેળ રચના વચ્ચે માત્રમેળ ઠીઠી જેવા પ્રયોગ હાજર છે પણ સાથે સાથે શાફ્ફલ-વિક્રીડિત, પુષ્પિતાગ્રા કે દ્રુતવિલંબિતની ઉપરિચિતિઓ વિશેષ રીતે કારગત નથી. આવી અવ્યવસ્થા વચ્ચે પણ અનુષ્ટુપ-મંદાકંતાનો એકમ ઉપર તરી આવે છે. ‘કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ’માં માલિની, વસંત-તિલકા અને મંદાકંતાના વિનિયોગ પછી અનુષ્ટુપ સાથે વસંતતિલકા અને મંદાકંતાની એકમ-સંકુલતા ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન અર્થવત્તા ઉપસાવી શક્યો નથી, પરંતુ અનુષ્ટુપની કામગીરીને વધુ સ્પષ્ટ કરી શક્યો છે. કાન્તનું ‘છંદસામર્થ્ય’ ‘કલ્પના અને કસ્તૂરીમૃગ’-થી આગળ વધીને ‘સ્વર્ગગંગાને તીર’ અને ‘મૃગ-તૃષ્ણા’માં એક નિયમિત આકૃતિ રૂપે સ્થિર થવા તરફ જાય છે. ‘સ્વર્ગગંગાને તીર’માં અનુષ્ટુપ અને મંદાકંતાની નિયમિત તરેહ છે, તો ‘મૃગતૃષ્ણા’માં અનુષ્ટુપ અને વસંતતિલકાની નિયમિત તરેહ છે. અલબત્ત, આ નિયમિતતા વધુ યાંત્રિક અને સંકુલ બન્યા વગરની છે. પુનરાવૃત્ત થતા એકબેની વ્યવસ્થાને વિવિધ રીતે ભંગ નીપજવી સંકુલ અને સાર્થક બનાવતું ઉત્તરખંડકાવ્યોનું ‘છંદસામર્થ્ય’ આ પૂર્વખંડકાવ્યોના વિવિધ પ્રયોગોને અને એની પ્રક્રિયાઓને આભારી છે. ‘સ્વર્ગગંગાને તીર’ અને

૫ 'બહુ વાર યઈ એવું કહી માત્ર રહી ગયો
રમા હૃદયનો બંધ હાય તેથી વહી ગયો'
('રમા')

'નિહાળી નૃપને રાહી જરા ગાતા રહી ગઈ
હાય રે ભિન્નથી તેથી તેની શાંતિ વહી ગઈ'
('વસંતવિજય')

૬ 'રહી જરા જરા વ્યોમે ચમકારી થતી હતી'
('રમા')

'રહી જરા ફરી પાછો છૂટો થાય શરીરથી'
('અનિશ્ચય')

૭ 'હામા, નાથ ! નહીં એ મેં જાણેલું મનની મહી'
('રમા')

'શમાની ન શકે તેથી મુંઝાય મનની મહી'
('અતિશય')

૮ 'ધોળાં ધોળાં ઝરચુ રૂપકે વાદળાંઓ ધંસાય'
('કલ્પના અને કરતૂરીમૃગ')

'ધોળાં અમેક ગમથી ઝરણું દડે છે'
('વસંતવિજય')

૯ 'વરચે વરચે સ્મરણ કરવા પોગ્ય હોયો જણાય
પાણી સાથે રતિ સમયનાં ભૂષણો ત્યાં તણાય'
('સ્વર્ગગાને તીર')

'કસ્તૂરિકા મૃગ સમાન વધુ જણાય
દેખાવને નિરખતાં મન ત્યાં તણાય'
('કલ્પના અને કરતૂરીમૃગ')

'ભીચે બધાં શિખર શ્વેત થયાં જણાય
નીચે નહીં મહનમાં તરુઓ તણાય'
('કલ્પના અને કરતૂરીમૃગ')

'ઝાંખી શરૂ જલની સ્થિરતા જણાય
ભેતાં જ તર્ક નૃપના કથાહિંચે તણાય'
('વસંતવિજય')

'કાંઠે ભેસી નડર કરતાં આત્મકાયા જણાય
ખીખની ત્યાં પ્રતિકૃતિ અણી એક દષ્ટિ તણાય'
('ચક્રવાકમિથુન')

'નેત્રો નિમીલિત થનાં હૃદયે તણાય
અધ્યાત્મચિંતન નિમગ્ન થયે જણાય'
('દેવયાની')

૧૦ 'આહા ! એવું વચન વહતે અન્ય દેખાય થાય'
('કલ્પના અને કરતૂરીમૃગ')

'આહા ! આહા ! અવર દુનિયા !
ધન્ય એ યોગસતામાં'
('ચક્રવાકમિથુન')

કવિતાસાધકના સંદર્ભમાં કેટલીક પ્રવિધિઓ
અને કેટલીક વિષયગત અભિવ્યક્તિઓની તુલના
મહાત્મની છે. કુલ પોંચે પૂર્વજાડકાંઓમાંથી ત્રણમાં
કવિ પોતે જ સંભાષક તરીકે કે પાત્ર તરીકે હાજર

રહે છે. 'સૃષ્ટિસૌંદર્યની મન પર થતી અસર', 'હૃદયના અને હૃદયસ્પર્શ' તેમજ 'સ્વર્ગગાને તીર'માં કવિની પ્રથમપુત્ર વાચકતા ઉત્તરખંડ-કાવ્યોમાં પરલક્ષિતાને પામવાની સકાંતિનો તબક્કો છે. 'રમા' અને 'મૃત્યુ'નાં પ્રથમપુત્રવાચકતા હાજર ન હોવા છતાં કવિની ધીરજ કે સહિષ્ણુતા પાછી પડેલી નેઈ શકાય છે પાકુને અધીરાઈ હોય પણ કવિને અધીરાઈ ન હોય એવી પરલક્ષિતાની અસિંચકિત તો હૃદયે ઉત્તરખંડકાવ્યોમાં ભેળવી છે આનું કારણ આત્મસંકેતોરણીમાંથી ઊગરી મિથથી વસ્તુલક્ષિતા દ્વારા કામ પાડવાનું સાહસ ઉત્તરખંડ કાવ્યોમાં જ છે 'રમા'ના અતમા મેધના ખૂબ ભેરને પકડે પતિના શબ્દોને કુઝાડી દેતો તરીકા કાન્તે 'વસતવિજય'ના પ્રારંભમાં અને અતમા વાપર્યો છે, પરંતુ વધુ સંકુલ રીતે 'વસતવિજય' માં શ્રુતિ પર શબ્દો બહુ મંદ પડે છે પણ ભૂતકાળ-વર્તમાનના-પીડાપ્રકારના-પરિણામ દ્વારા એને રજૂઆતની આકર્ષકતા પ્રાપ્ત થાય છે 'સ્વર્ગ-ગાને તીર'માં જીએ જિડતા સૃષ્ટિસૌંદર્યસાર નીરમે છે.

'પરંતો થાય છે નાના, રસા બાલક જેવડી
સરિતા સર્વ મુક્તાની માલાઓ હોય તેવડી'

જીર્ણાઈના અનુભવની વિસ્તરેલી આ શિખાઉ છતાં આકર્ષક ભાષા 'ચક્રવાકમિથુન'ના 'હરિત નીલ સુદર વનરથલી'થી શરૂ થઈ 'ગિહ્ત આમોદ વાય' સુધીના ખંડમાં પરિપક્વતાને પામે છે. પૂર્વખંડ-કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ અને સંમીનનો પૃથક રહેતો ગીતકાવેશો

વ્યાપાર ઉત્તરખંડકાવ્યોમાં અનુસૂચન થઈને આવતો કળાય છે એ જ રીતે સ્વપ્ન અને હૃદયનાના વ્યાપારને અતિચાર વિરમે જાય છે. અને ઉત્તરખંડકાવ્યોમાં કાવ્યવાસ્તવની નક્કરભેદ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પૂર્વ-ખંડકાવ્યોમાં રમાને, હૃદયસ્પર્શને કે મૃત્યુને એકલા પાડી (isolation) કલાકથી વચિન રાખવાનો ઉપક્રમ (deprivation) ઉત્તરખંડકાવ્યોમાં સહદેવ, પાકુ, દેવતાનીના પાત્રોમાં ચાલુ રહ્યો છે, પરંતુ અન્તર્દર્શન(introspection)નું એમાં ઉમેરાયેલું તત્ત્વ પાત્રોને ભયને સ્વરે રચાવી આપે છે. ઉપરાંત, 'પ્રભુધામ જ સુખ હુ સમજુ છુ અને તે આ જગતમાં સુખી કરતા કુઝાડી વધારે કરે છે.' જેવું કવિનું દર્શનસૂત્ર એકાદ અપવાદને બાદ કરતાં પૂર્વખંડકાવ્યોમાં પરાવાયેલું છે, છતાં એનો સૌંદર્ય-નિષ્ઠ પ્રકર ઉત્તરખંડકાવ્યોમાં જ થયો છે.

નેઈએ તે કરતાં એણે નહિ અને નેઈએ એ કરતાં વધુ નહિ એવો શ્લોક જ આવા ઉત્તર-ખંડકાવ્યોને કાવ્યત્વ અર્પી શકે, પરંતુ શ્લોકની આડી સમગ્રલ અવસ્થા ઝાઝી જળવાવાની નથી એનો ભણે કે કાન્તને આજોતરો અણધાર થઈ ચૂકેયો કહે છે. 'મને ધારની છે કે હું શેડા વખતમાં કવિ મટી જવાનો' વિરલ પ્રતિભા, વિરલ શ્લોકઅવસ્થા અને મિથના વિરલ નિનિયોગ દ્વારા પૂર્વખંડકાવ્યોની કાવ્યી સામગ્રીના ઓરણમાંથી તૈયાર થયેલા ઉત્તરખંડકાવ્યોની પરાકાષ્ઠા હજી સગી કાન્તની કવિતાની જ નહીં, પરંતુ શુદ્ધગતી કવિતાની પણ પરાકાષ્ઠા રહી છે.

મુખર્ષ, ૪-૧૧-૮૬

દસ કાવ્યો

રાજેન્દ્ર શાહ

૧ પ્રથમ પરિચય

ખેલતે વદન પ્રથમ પહોરની સાલી,
નેણુની નેણુને તાલી,
નભે નાદ વિસ્તર્યો.
'કાઈ હી' તે' સખી સાંભળી આકાશવાણી ?
આકળ-નીતર્યું પાણી

નેણું કુવાં-દલે ?
મોરની મહેક ટહુકી વને વને,
અડકી આંધિગને
વહી નય વાયરે.
શું કહું સખી, સાવ ગઈ બદલાઈ;
મને મારી જ નવાઈ,
અભણી સાગતી.
નજર ફેરવું આમ ત્યાં જો કંઈ બાજુ,
એક જ રંગથી લાજુ,
ને દાજુ કાળજે.

૨ અજ'પો

હાય રે મને કયાંકથી કોવચ બાજી,
રંવે રંવે રહી દાઝી,
નિવારું શું કરી ?
અડકે એને ય થાય ભૂંડી અકળામણ,
કયાં ય તે એનું સારણ,
મને નહીં આંખને.
આઠણ મારાં સંકળ કાઢી મેહું,
તરણું ચે કેમ ઠેણું ?
ને સાગે કામનું.

પડવું મારે તવાણનાં બિંડાણે,
કોઈ ન બહાર આણે,
મને દે જંપવા.
જવ રે બધાં એકલ મને છોડી,
કહું છું રે કર નેડી,
ઈલાજ બીજો નથી.

૩ પોષમાં

પોષની આકરી ટાઢેય વડાલી સાગે
સાલખાની સંગાથે
હંકળાં હેતમાં.
જલદી દા'ડો નય, ને વહેલી રાતે
વણુ કહેલી વાતે
આંખેઆંખ બોલતી.
'કાઈ ન દિશા' કાઈ ન એનો છોડા
નિજનો રે બસ તેડા;
તડે ન ઉત્તરે.

બિછળી આવે ઓરતાની સરવાણી,
ભમરે લેતી તાણી,
બિંડાણે બિતર્યાં.
ધરને મોભે સાતમાં કીધું કાગે,
દેરીએ ઝાસર વાગે,
છવાઈ લાલિસા.

૪ પાન શુલાબી

નાગરવેલનું લીધું પાન શુલાબી
માંલસે માલ નવાળી :
માણીગરને મુખે.

મૂલીએ બેસી બેઠે દિડોળાખાટે,
આલવાલેવા સાટે

અધારા હોદને

ખારે ટકારા દૂરના ઘંઠાધરે,
અધારાને ઉગરે

હવા વનરાઈની.

વેણુ તો વહે આંખ અતે અંશુલિ;
આવરણે નય ખૂલી

દિધા નહીં અધની.

વનપરિમલ અમને અમલપ્યાલો,
વાયરે આવી આલ્યો...

નિમજ્જન બિંદુએ

૫ ટહુકે અગત

ભિડતું ભિડતું વનવિહંગમ આપ્યું,
ટહુકા મધુરે લાપ્યું,

સૂદર નિકુંજનો

સૂતેલ ઉરે સહસા અગત નમી,
ફોરેલ રંગ છે ફાળી,

અંખાઈ આંખડી

પગની મેલી ચાલ, પાણું છું પાખે,
વમલી વેળ ન સામે

અધીરાઈ આકળી

હાથ રે કંવાં જળ ને જળ છે ભેળા !
વાંડવ સમાન ઘેલાં

પારાવાર અંતરે.

સાત ન મળું, ભાણું ન ભોર બપોરા,
ક્યાંય તે છે ન દિનારા,

નિઃકંજે, સાગરે.

૩૦] પ્રવિશેષ નવેમ્બર-ડિસેમ્બર, ૧૯૮૬

૬ રંગ પલાશી

કેમ ફરીને દિવસ એનો વીતે ?

-પલટાઈ જે પ્રીતિ

વ.સંતી વાંચરે.

કાલની કળી આજ નહીં કાઈ રીતે,
મહેક વહી રહી ગીતે,

જાણે શુદ્ધાવરી.

મેરલીને રવ નય રે ધીરજ ખૂટી,
ચાર પગે જાય છૂટી,

જેવું કોઠવાળુ.

ગામની ગલી-ધર મહીં નવ ગમે,
જવની જલન લમે

ચટા-ધન કુંજમાં.

ચોમેર ટહુકે ભિડતો રંગ પલાશી,
આધું આધું મરે કાશી;

વહાણું વંદાવત.

૭ ખાલીપો

મચેલ તેવો દિવસ ફરી ન ભિગે,
કાણુ વહી જાય યુગે,

તે યુગ કલ્યાંતમાં.

હોદની મરેક, દંતની ધવલ નયોતિ,
(કે) નેણુ મહીં જલ-મોતી

સમૃતિ શી કંખતી !

કોટર માણસું ક્યાંક ભિડી ગયું,
ખાલીપો એકને અંખી

નિહ જે આકાશમાં.

એકનું રે આવ આંખથી ઓઝલ
અવરનું હીજરાનું,

બિતાવે દિવસમાં.

હોઠ ખૂલે નહીં, ભરાયે હાંકમાં ફૂંસે,
વેણુ વગરની ખૂંસો...
તે બધીર અંતર,

૮ શ્રાવણને ઉર કાશુ

શ્રાવણની ધન-ઝવાયલી મધરાતે
ભાંધ વિના વળું વાતે
હું સેજમાં એકલી.
હજર જોજન ભણેને હું દૂર હોઉં,
નજરાતજર જોઉં
પાસે કાચ એટલી.

મારું કહેવું તું મુણે ન ધીરજ ધારી,
વચ્ચે ઉતાવળ તારી -

અખૂંકતી ધીજળી.
અડધી ધરની, અડધી દૂરની વાતે;
તેવલે ઝરતી રાતે

ભાંભઈ છું ડેટલી ?
આંખ માંયાય ને સોણલે; સોણલે જાય.
શ્રાવણને ઉર કાશુ
રે દીપકે પ્રજ્વલી.

૯ પોથી યાદની

આ રે એકાન્ત વને કોઈ બોલવું હોયું,
પોથી હું યાદની બોલું,
આધા ભણકારમાં.

સારંગતા સુર સાંભળું જોડિયા પાવે,
મન મારું લલચાવે

- અજા પો નેવર -

નેણુને નીર ન જણાય ધોણુંકાણું,
એણું તે અટક્યાણું
વિધિ શીદ આયરે !

સાવ શે થંભી ગઈ છે બપોર-ધડી ?
એને હશે આગ અડી
મારા ઉચ્છ્વાસની ?
હાય રે અખળખા આમ થાતી શાને ?
એ રત છે ત્યાં માને;
- મારે અહીં નાચવું !

૧૦ સંકેત

કારણ તો કંઈ જાણતી હું નવ સખી
વિધિએ શી વાત લખી,
દે આજ મન મોજમાં.

આમ જોતે મારું ફરકે છે વામ અંગ,
કિયો તે રેલાય રંગ,
સીમે અંકાશની ?

ધરના કાજમાં આજ શી જિલટ આવે !
ન ફાવવું પંણુ ફાવે
તે સહજ નેહમાં.

આવી અચાનક પાછળથી નેણુ માંચે,
એમ ભણે કાણુ રીઝે;
પંછી તો મુખેમુખ.

હજર જલથી ધોયેલ, મોકળાં દાર,
કુંકુમનાં ધરનાર
હશે ચરણો સહી.

સત્યને વહેંચી ખાવાની આ કાગારોળ !

ચંદ્રકાન્ત રોઠ

સત્યને વહેંચી ખાવાની આ શી કાગારોળ !

કઠોર પ્રતિષ્ઠાભૂખ્યાં આ મોટો મોટો માથાં

ગંભીર નાળિયેર જ સમજે તે !

શુ ખબર ? એમની અંદર દોષડું છે કે નહીં ?

આમ તો એવાં ખખડે છે

કે આસપાસની શાંતિ ચે કુખ્ધ યાદ જમ છે...

પેલી નાજુક નાજુક,

ભીની ભીની

રમતિયાળ પગલીઓ અળપાઈ જાય છે

એમના અવાજે !

નરી કુક્ષતાથી આ ધૂણ જડમાં

રાખરીનાં ઘોર પણુ બૂંટરીને ખાઈ જાય છે હળિયાસોતાં !

એમની સ્વાદલોભુપ ખાઉધરી નજરથી

પેલા જાંબુના ઊગવા કરતા હોડ

એવા તો થયરી જીડે છે કે

વળીવળીને ઊગવાનું જ છોડી દેવા મથે છે !

પરંતુ આ મોટાં માથાંઓએ લાડે રાખેલો માળી

સત્યની આણુ પોકારતો,

ઊગવાના કર્તવ્યધર્મની આચારસંહિતા પ્રબોધતો,

ખપરડીની ધાર કાઢતાં કાઢતાં

જાંબુના છોડને સમજાવે છે સમયની શિક્ષા ! -

તેથી તો હવે જાંબુના છોડ માટે

ચૂપચાપ ઊગવું એ જ છે

એક તરણીપાય !

ખપરડીના સત્ય સામે

તો કોય જ નહીં ને કોઈ પ્રત્યવાય કે ?

બે શરદનિતારની કૃતિઓ

ઉશનસુ

(૧)

રંગ નીતર્યો, રેખમાં રૂપ નીતર્યું છે,
હર શિંગતું હર લીલવાથી સંભર્યું છે;
ફૂલ થે પછી ફાગણી ફળા છે ઉવે,
પહેલે પ્રસવ-શું રૂપ અદકું નીખર્યું છે !

આકાશ : કોઈ આઈના-શું આરપાર
ચિત્તમાં ભેડું જ ભેડું ભીતર્યું છે !

વર્ષાઋતુના અંતરું નભરું ધનુ
ભોમ પ્રેર સાતેય રંગે વિસ્તર્યું છે !

નીલ નીલમ ફેમમાં ટાંગ્યું મઢી
ચિત્ર ને કેવળ સુવર્ણે ચીતર્યું છે !

પ્રીત કોઈ પૂર્ણતા પામી પ્રસન્ન
અસ્તિત્વ ખુંદ અરછોદ નેવું આહર્યું છે.

(૨)

રાત નીતરી છે, રાત નીતરી છે;
ઘોઘુતિ અવદાત નીતરી છે;

ને વસંતી વાયરે વીંઝાઈતી
વમળાઈતી તે વાત નીતરી છે;

તે પછી તો ગાઢ હૂમાની દશા
હેલી થે યડ સાત નીતરી છે;

આંખ મીચી એક પીતી હોઝલી,
ગડગડે નિરાંત નીતરી છે;

આ વાણી પણ એવા જ તારકરૂપથી
ઝાકળઝમેલી પ્રાત નીતરી છે.

લખણુ એટલે

વિનોદ ગાંધી

(લખન)

સાલમાનો આંગળીઓ ને દી' દૂઝશે હોજ,
કાગળને કિનારે શબ્દ પૂગશે હોજ.

ઠાલો રે દરિયો ને ઠાલી હોડીઓ,

ઠાલું રે સ્વાતિ ને ઠાલી હોડીઓ,

દરિયાનો પાંસળીઓ ને દી' પ્રજશે હોજ,
કાગળને કિનારે શબ્દ પૂગશે હોજ.

રેતીથી ભરેલું ભીતું ઝાંઝડું,

તડકથી ભરેલું અંધ આંખડું,

તળિયાની સરવાણી ને દી' દૂઝશે હોજ,
કાગળને કિનારે શબ્દ પૂગશે હોજ.

પાછા ફર્યા

આપુલાર્થ ગઢવી

જ્યાં ગયા આ જાત લઈ પાછા ફર્યા,
એ જ અડધી વાત લઈ પાછા ફર્યા !

રોજ સાથે સૂર્ય લઈને સંચર્યા;
રોજ સાથે રાત લઈ પાછા ફર્યા !

આમ તો ભેડે જવું તું, પણ પછી,
છીપલાં રળિયાત લઈ પાછા ફર્યા !

એક તો મન મૂળથી ખાના બદોશ;
ને અમે ભવ સાત લઈ પાછા ફર્યા !

કેસ, કાંટા, થાક, આંટણુ, ધૂળ, લૂ;
પગ શી શી સોગાત લઈ પાછા ફર્યા !

સત્યને વહેંચી ખાવાની આ કાગારોળ !

અંધકાન્ત શેઠ

સત્યને વહેંચી ખાવાની આ શી કાગારોળ !

કેહોર પ્રતિષ્ઠાભૂખ્યાં આ મોટાં મોટાં માથા

ગંભીર નાળિયેર જ સુમળે તે !

શુ ખબર ? એમની અંદર દોપડું છે કે નહીં ?

આમ તો એવા ખખડે છે

કે આસપાસની શાંતિ ચે ક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે...

પેલી નાજુક નાજુક,

ભીની ભીની

રમતિયાળ પગલીઓ અળપાઈ જાય છે

એમના અવાજે !

નરી કુક્ષતાર્થી આ ધૃષ્ટ જડબા

શબ્દોનાં ઘોર પલ્લુ ઝૂંટરીને ખાઈ જાય છે હળિયાસોતાં !

એમની સ્વાદસોલુપ આઉધરી તજરથી

પેલા જાંજુના ઊગવા કરતાં છોડ

એવા તો થયરી જીંઠે છે કે

વળીવળીને ઊગવાડું જ છોડી દેવા મથે છે !

પરંતુ આ મોટાં માથાઓએ ભાડે રાખેલો માળી

સત્યની આજ્ઞા પેકારતો,

ઊગવાના કૃત્યધર્મની આચારસંહિતા પ્રબોધતો,

અપરડીની ધાર કાઢતાં કાઢતાં

જાંજુના છોડને સમજાવે છે સમયની શિસ્ત ! -

તેથી તો હવે જાંજુના છોડ માટે

ચૂપચાપ ઊગવું એ જ છે

એક તરણપાથ !

અપરડીના સત્ય સામે

તો હોય જ નહીં ને કોઈ પ્રત્યવાય કે !

ખે શરદનિતારની કૃતિઓ

ઉશનસુ

(૧)

રંગ નીતર્યો, રેખાં રૂપ નીતર્યું છે,
હર શિંગતું હર લીલવાથી સંભર્યું છે;
ફૂલ થે પછી ફાગણી ફળા છે ઉવે,
પહેલે પ્રસવ-શુ રૂપ અદકું નીખર્યું છે !

આકાશ : કોઈ આઈના-શુ આરપાર
ચિત્તમાં જિહું જ જિહું જિતર્યું છે !

વર્ષાઋતુના અંતરું નભરું ધનુ
ભોમ પર સાતેય રંગે વિસ્તર્યું છે !

નીલ નીલમ ફેમમાં ટાંગ્યું મલી
ચિત્ર ને કેવળ સુવર્ણે ચીતર્યું છે !

પ્રીત કોઈ પૂર્ણતા પામી પ્રસન્ન
અસ્તિત્વ ખુદ અરજોદ જેવું આજર્યું છે.

(૨)

રત નીતરી છે, રાત નીતરી છે;
હૌદ્યુતિ અવદાત નીતરી છે;

ને વસંતી વાયરે વીંઝાઈતી
વમળાઈતી તે વાત નીતરી છે;

તે પછી તો ગાઢ રૂમાની દશા
હેલી થે પડ સાત નીતરી છે;

આંખ મીચી ખેડ પીતી હોકલી,
ગડગડે નિરાંત નીતરી છે;

આ વાણી પણ એવા જ તારકસ્પર્શથી
ઝાકળઝમેલી પ્રાત નીતરી છે.

લખણુ એટલે

વિનાદ ગાંધી

(લગન)

સાલ્લખાતો આંગળીઓ ને દી' દૂઝશે હોજ,
કાગળને કિનારે શબ્દ પૂગશે હોજ.

હાલો રે દરિયો ને ઠાલી હોડીઓ,

ઠાણું રે સ્વાતિ ને ઠાલી કોડીઓ,

દરિયાની પાંસળીઓ ને દી' ધ્રજશે હોજ,
કાગળને કિનારે શબ્દ પૂગશે હોજ.

રેતીથી ભરેલું ભીરું ઝાંઝરું,

તડકાથી ભરેલું અંધ આંજલું,

તળિયાની સરવાણી ને દી' દૂઝશે હોજ,
કાગળને કિનારે શબ્દ પૂગશે હોજ.

પાછા ફર્યા

ખાપુભાઈ ગઢવી

જ્યાં ગયા આ ભત લઈ પાછા ફર્યા,
એ જ અડધી વાત લઈ પાછા ફર્યા !

રોજ સાથે સૂર્ય લઈને સંચર્યા;
રોજ માથે રાત લઈ પાછા ફર્યા !

આમ તો જીડે જવું 'તું, પણ પછી,
છીપલાં રળિયાત લઈ પાછા ફર્યા !

એક તો મન મૂળથી ખાના બદોશ;
ને અમે ભવ સાત લઈ પાછા ફર્યા !

ઠેસ, કાંટા. થાક, આંટલુ, ધૂળ, લૂ;
પગ શી શી સોગાત લઈ પાછા ફર્યા !

આવણિયા ખાવળનું ગીત

ભાનુપ્રસાદ પડયા

જતા આવતા નેવા મળતા અહીં વનવાસી ખાખી,
અપાઠનુ ધનધોર ઝીલી ખ ખેરી લખૂતિ ન ખી ?
સીમાડે વસતો અવધૂત એ ગયો અચાનક નાસી ?
કોણુ જીભો એના ચાતમ્પડ ઘેમૂર કોઈ વિલાસી ?
આંક માસની સરી વિરૂપતા-ખનેને વેરાગી !
હિમા રિઝવવા તજી રક્ષતા શિવ બન્યા વરણાગી ?
સરવરમા અ ઘોળ કરીને લીલી પામરી પહેરી
આભ-ભિતર્યાં કો ગ ધવે છટા વિલોલ વિખેરી !
ધર્માં સુનેરી કણ્ઠકૂલ ધઈ રહ્યા ટળકતા સ્કંધ,
લઈ મુઢીમા ભમે વાયરો જગડે એની ગ ધ !
સ્થામ લીલેરો વાન-પીળી તડકીના અખર ધારે,
યજી ગે રાધા-શી વેળા ઘટ ભરવો ય વિસારે !

વિરામ

જગદીશ ત્રિવેદી

હમણા જ મી ચાઈ ગઈ છે આખ
ત્યા કોણુ આ પાપણુ જરા જિમી કરી
અ દર જીતરવા આમ તે તલસી રહુ ?

યુગ યુગ ધમી
મટકુ ય તે માર્યા વગર
એકોટશે કઈ એવુ તે તામ્બા કહું છે એ કવિએ
એને વિરમવા હો હવે !

જગનિકુંજે

જગદીશ ત્રિવેદી

જગનિકુંજે

વાસર ડાળીએ

રોજ પ્રસાદે ખીલવુ મારે

જૂલવુ મારે

સાજ પડે ને શમવુ મારે.

આવે અતિથિ દેશવિદેશથી
સૌરભ પાલા ધરવા સામે-
ધરી ખેળો પાયરી, શીળા
વ્યજન ધીરા દોળતા જતા
સાજની શીતળ શયા મારે
પોટવુ મારે ઢળવુ મારે
હેરવુ મારે નભને મૂકવા-
તારક પગલી માલી અ દાઈ
મઈ ચરણની રેખ લિપિતે
આછા આછા અ ધાર-તેજ
રહુ હિંદલી-નય ભિકલતી -
ધીરે ધીરે -

તેજની ટશર આખધી રૂટે -

જગનિકુંજે

વાસર ડાળીએ

ખીલવુ મારે-જૂલવુ મારે

સાજ પડે ને રમવુ મારે

રમતા રમતા શમવુ મારે

ઊભાં અનહદ છળ

ઊજમશી પરમાર

હળુભળુ પથરાય ઢાલિયા પોઢયાં પળ બે પળ
સપનાને હેવા તે 'કરતું' ઊભાં અનહદ છળ.

ભોળા મનરથ વધી નીકળ્યા ભીતર ખળખળ ખળ,
અવાવરું શમણાનું કયાંથી ફટી ઝુનું રે તળ ?

ખરે ટાંકણે ભયાં સરોવર હૈ ભેંડાં મૃગજળ,
સમરણના તાળાની થૈ ગઈ બધી નકામી કળ !

હવે હંવામાં ખૂલે કયાંથી ઓઢણીઓના સળ,
હવે સામટી બધી દિશાનાં ખૂટી ઝ્યાં અંજળ.

ઝાડ-ઝાંખરાં ખીણુ-ટેકરા ચતું ખધું સમયળ,
ખૂંસી દઈને સઘળાં દરથો છંતી વળ્યાં રે જળ !

તાણુ

ખારીન મહેતા

અડવાથી પામું કે ફારમથી, રહેજે ના પડતું રે ભાન,
નાનકડા મનમાં આ કેવું રે તાણુ ?

ફરફરતા સઢને ના ભણુ કશી

ઊછળતા દરિયાના પ્રણની,

મોભાંમાં ઘેરાતું આલ છતાં

ભીતરમાં ખૂમ ઊઠે રણની.

તરવાથી પામું કે ઝીલવાથી, રહેજે ના પડતું રે ભાન,
નાનકડા મનમાં આ કેવું રે તાણુ !

ભૂંસાતાં પગલાંમાં આંખ હવે

ભૂંભતી ભય પછી અટકે,

ઝગહગતા પય પર તો દૂર સુધી

ટળવળતા પડછાયા ભટકે.

મળવાથી પામું કે ભળવાથી, રહેજે ના પડતું રે ભાન,
નાનકડા મનમાં આ કેવું રે તાણુ ?

સાંજ, સીમ અને ગ્રામવધૂઓનું ગીત

મનોહર ત્રિવેદી

છેલ્લેરી હાક વહી રાનમાં.

ગાયોતી ખરીએથી ગોરજ રેળાય હવે આલ અને આખખા ચરિયાણમાં.

બકરીના મુખમાંથી વેરાતી હોય કૃણા તરણાની નેવી લીલાશ

ટેકરીની પછવાડે ઓસરતી ભય વહુવાડુની એવી બોલાશ

ઝાંઝરની ધૂધરીઓ નેમ પછી નીતરશે રૂપેરી તીર ત્યાં નવાણમાં

છેલ્લેરી હાક વહી રાનમાં.

વહેતિયાણુ વોંકળામાં હળુહળુ ઊતરતો પિંડીએથી ખેતરનો થાક

આછેરા અંધારે ઊધડતા ભય અંગઅંગમાંથી ઝીણા વળાંક

હિલ્લોળા હિલ્લોળા એક તો આ ઝાડ : ખીબ હિલ્લોળા કાંઠાની ભણુમાં

છેલ્લેરી હાક વહી રાનમાં,

અમદાવાદ

હનીફ સાહિબ

(૧) સ્તબ્ધ આ ચહેરા અને બળતું નગર
એટલે અફવા અને બળતું નગર
જાતીમાં બોલો લઈ ફરતા બધા
હાંફતા રસ્તા અને બળતું નગર
આમ ખુલ્લેઆમ ખુન્નસથી ફરે
દૈત્ય પડછાયા અને બળતું નગર,
રક્તમાં ધરકે છે હિયકારી ખખર
કંપતી કાયા અને બળતું નગર
શ્વાસ સંબંધો સ્મરણ કચ્છર બધું
લસ્મ સૌ સપના અને બળતું નગર
કોઈ દાક્ષાગૃહથી કાઢે હનીફ
બંધ દરવાજા અને બળતું નગર

(૨) આ નગરમાં ચેમતું વળતર મળે
મિત્રતાના હાથમાં ખંજર મળે
સ્તબ્ધ સૌ ચહેરા નગર ફૂસકા અવાજ
શ્વાસનો સંચાર પણ અદર મળે
એક પાડોશીના હાથોમાં મશાલ
એક પાડોશીતું બળતું ઘર મળે
આ સતત સંશય ને અફવાતું ચલણ
ભીંસતો આતંકનો અજગર મળે
કાલ જેના હાથમાં ફૂલો હતા
આજ એના હાથમાં પથ્થર મળે
કોઈ સમજાવે આ પાગલને હનીફ
આ નગરને કોઈ તો નાગર મળે.

બે ગઝલો

નસિન પંડ્યા

(૧)

આંખ સળજે તો સળગવા દે હવે,
ચામડી પર ફૂગ વળગવા દે હવે !
'કો' કિતાબી સત્યનો તાળો મળે,
તૃણવલ મનવંતુંને તરવા દે હવે !
કોણ જોશે વચ્ચે વેલાઓ બધું,
ભીંત ધુમ્મસની પીગળવા દે હવે !
બંધ મુઠ્ઠીનો મલાજો ક્યાં સુધી,
રેત ક્ષણની એમ સરવા દે હવે !
કેશ તારા માટે મન લાજળ હશે,
ગાઢ વનમાંથી નીકળવા દે હવે !

(૨)

કપાક મુજને મન તણો વાસો મળે,
એમ ધમ્મજનો ગળાકાસો મળે.
રોધમાં ચાલી જતું આ આયખું,
કાચ પર જળવોધ દિલાસો મળે.
એક મુનેગાર જોતો જોલમાં,
મનખૂનીને મન તણો જાસો મળે.
કેદની ભીંતો ને બારી-બારણાં,
ચાલતો દાવો ને નિશાસો મળે.
કોઈ જમીન આપીને છોડેવશે,
એમ પંડછાયાને 'દો' વાસો મળે.

ઝાંઝવાંના ઝેરે

પિનાકિન ઠાકોર

ઝોછાયે જીગીને જીભાં અમીં ને,
હવે રાતદિ'ની ઝોળખના ઝોરતા;
વણમૂલે વહોર્યાં ના કોઈ દિ' અમીં ને
થવાં ઝોળધોળ કેમ કરી? રહેરતાં.

ઝોછાયે

નજરુંની પંખાળી માછલી પાણીનાં
જીંડા અંકાશ મજધારાં;
દૂધકાએ ખોવાતી ખોળતાં તાણી આ,
મુઠ્ઠીમાં લાવતાં કિનારા;
સાતે પાતાળોને સળગાવી અંગારે
સૂરજ સૂરજ ફૂટે ફોરતા.

ઝોછાયે

કાંટાએ કાંટાએ કેડી ફેલાયલી ને
પાનીઓ ફૂલ પથરાયાં!
ભીની ભીની રહી ઝાકળ વીંટાયલી ને,
કરમાયલ કાળજી કોરાયાં.
ઝાંઝવાંનાં ઝેરે આ જીઝ્યાં અમીં ને
આજ અમરતતા ધૂંટે નથી મ્હોરતા.

ઝોછાયે

પહેલે વરસાદે, રાજ....

નીતા રામૈયા

પહેલે વરસાદે, રાજ, કેમ કરી પામવા
મોસમના અદળક મિનન;
જિભા રહો તો, રાજ, આંખ ભરી જોઈ લઈ
વાદળ ને વીજના રુઆખ.

વહેલી સવારથી ઘેરાયું આલ અને
આલમાં વરતાયું આપાલી કહેણતું

વણજૂટયું પાણી;

જિભા રહો તો, રાજ, માણી લઈ બે ઘડી
આકાશી રાજનાં લહાણ;

પહેલે વરસાદે, રાજ, કેમ કરી પામવા
મોસમના અદળક મિનન.

વહેતી હવાને ચડે મધમધતું ઘેન અને
આલથી વણ્ટે કેવાં મેઘભીનાં વેણનાં

રમજૂમતાં વહેણ;

જિભા રહો તો, રાજ, પૂછી લઈ કાનમાં
વરસાદી કોંની બે વાત;

પહેલે વરસાદે, રાજ, કેમ કરી પામવા
મોસમના અદળક મિનન.

જેવા સંજોગ

ખારીન મહેતા

જેવા સંજોગ જેવા માણસો રે લોલ,
આપણુ વિજોગ પીધા મોરલા રે લોલ.

સૂકા ખાવળ છુટ્ટી ખોરડીનો વેશ,
માટી પહેરે લીલા ઘોરજીનો વેશ.

આંગણમાં તાડ જીગ્યા,

લડકતાં ઝાડ ખખ્યાં;

જેવા પવન જેવાં ઇંધણાં રે લોલ.

કંડાં આંસુ જીતી આંખડીનો ધૂપ,

ઓ રે ભાંગ્યો મારા સોણલાનો ફૂપ;

ભીતરનો લોલ ફૂટે,

રોમરોમ સોળ જીટે;

જેવા સંખંધ જેવા ઝોરતા રે લોલ.

સમય : એક અનુભૂતિ

જયંત પાઠક

પારાવાર પારાવાર
ચારેકોર જલજલ
એકસો હું મઝધાર !

ફર ફર

તલ જેવું

છલ જેવું સાજે મને 'મે' છોડેલું સ્થલ

પલપલ નાનું ચપ્પું આંખથી અલોપ—

હવું કેવું ! ભહોજલાલીથી ઝળહળ !

આરસનાં હથે આલીશાન

ધનુના વળાંકિવાળી

ખેંચાયેલી છુલંદ કમાન !

પચરંગી લોક તણી આવળવ

અભણી-ભણી ભાષાના જંદરમાં ફર ફર વાવટા

હાવભાવે અભિનત કાઈ, કાઈ ભામટા !

રાતદિન અથ હસ્તી રથચક્રે ચઢી

ધૂલિથી છવાઈ ભય આસમાન

પ્રવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ

ખળખળ ભીતરમાં ભાતભાતની શ્રુતિ !

અસંખ્ય મંદિર મસ્જિદ ગિરિભંધર

પૂજન પ્રાર્થના અગ્નિ

એકે જાગુ રંજશૂનિ—રંજારંગ

ખીજી જાગુ મેદાન—અગ્નિમાં દંગાદંગ

નૂરુની ધૂધરીના ખેનિ

નલકાનાં ગાન

ખડગના ખખડાટ, ડુધિરનાં પાન

સમયની અહીં ગતિ :

સ્થલ સ્થલમાં, પલપલમાં વિભક્તિ !

૦.

છૂટી ગયું જ્યુ' એકાએક

અચાનક છૂટી ગયા દદ બંધ છેક

ખરી પડે વૃક્ષ ઘટ્ટી જયમ પાકું ફલ

કમલપત્રથી તરલ જલ

ખૂંપેલું હંચર ખેંચી

ઉખાડીને કિપડતી તાવ

મઝધારે શઢ કે સુકાન વિશ્વ સાવ

હવે નહીં ભય, નહીં પ્રીત

નહીં ચીસ, નહીં ગીત

નહીં વહેણ, ના વળાંક

જૂત ભાવિ વર્તમાન

કેવલ તરંગ એક જીતાન

અહીં, પારાવાર તણે સ્પંદ

સમય અખંડ !

માગશરની રાત

હસિત ત્રિવેદી

ઝાડ સોંસરવો તીક્ષ્ણ તીર સખીર,

પાન ખખડે છે યથારે છે તિમિર,

તાપણું ફૂંકે ખખડખળ આસો,

ખાંસણું ખાંસણું ખખડણું ડુધિર,

કામળી જેવી ચામડી ભીતર,

ટૂંટિયું વાળાને સૂતેલાં ચરીર,

ભીંતની આંધમાંથી ફોડીને,

તાપણાને અડી ભીખું છે તિમિર,

પોતાપોતાનાં થોડાં કરમદંધાં,

ને શિશિર-રાતની નિશ્ચિત કમ્પાર,

જેઠુ સીલું ગાન

શશિશિયમ

મારા સૂડલામાં સીમ ભરી લાવી, ને આંગણે થાપી,
આંગણે મારાં મહેકી બિંચ્યાં;
લાવી લીલુડાં કિરણોની ભારી, ઘર પછવાડે મૂકી,
પછીત મારી લાંભરી બીડી. ૧

આછાં અજવાળાં બોળે લાવી, તુલસીકચારે રેડ્યાં,
ને હીવડો ઝળકી બિંચો;
અંગઅંગમાં રંગ ભરી લાવી, ને આસરીમાં ઢાળ્યા,
ને વારણાં મલકી બિંચ્યાં. ૨

મારા પાલવડે મહેક ભરી લાવી, ને ખોરડે વેરી,
આંકળિયું મહેરી બીડી;
થોડા તારલિયા મૂડીમાં લાવી, ભોળુંડાંને હીધા,
આંખિયુંમાં તેજ ટમકી બિંચ્યાં. ૩

શીળાં અંધારાં મટકીમાં લાવી, કળસ્યો ભરીને પાયું,
પિયુજી મારા મરકી બિંચ્યા;
ખીજ લાવી પાંપણમાં પડેલી, નળયુંમાં ચમકાવી,
ને પૌંચણાં ફરકી બિંચ્યાં. ૪

ઉરે આલસાં સંતાડી લાવી, ને ઢાલિયે આછાડ્યાં,
રાતલડી રણકી બીડી;
આખી રાતને ભતમાં સમાવી, ઉભંગરે સોહાવી,
ને આયખાં ઝણકી બિંચ્યાં. ૫

ઐકાકાર

ભરત પાઠક

એક દિવસ એ ને હું જન્મે
તળાવ આરે બેઠાંતાં,
બેઠાંબેઠાં પાણીમાં બે પગ બોળીને બેઠાંતાં.
જરા જરા પગ હલાવીએ
ને પાણીમાં હહેરો ચાલે,
હળવે હળવે સરતી સરતી કમળ-દલોને પંપાળે
નમતા સુરજનાં ફિરલો શું
કમળ ફૂલોને અડતાંતાં !
મનમાં સાચું કમળ જરા હજવાતાંતાં રાતાં રાતાં.
સંધ્યાના જિતરતા ઝાળા,
સંધ્યું એકાગર કરે,
મંદિરની આસરના રવમાં ઝીણા ઝિલ્હીકાર બળે.
કોણુ અમે બે, કેમ હતાં ત્યાં,
એની આગ્રી ખળર નથી,
સમય ત્રયો ક્યાં અને કેટલો એ પછુ માદ જરાય નથી.
તળાવ આરે, પાણીમાં પગ,
સરતી હહેરો, અને કમળ,
મંદિરના આસર રવ વચ્ચે કાને ગૂંજે પળ-બે-પળ.

શિયાળો

કરસનદાસ હુહાર

ઝોપાસ તાપણની શેળે વળે શિયાળો,
તડકાના કામળાઓમાં સળવળે શિયાળો.
હાલી કપાસ કેરાં કાલાં તણી પવલતા;
જેતરમાં દૂધ જેવો આ ખળખળે શિયાળો.

ચીજ જતી હવામાં નિજ પુગ્ગને હલાળો,
ને ગોળ ગોળ ફરતો મારા ખળે શિયાળો.

ચણીબોરની પીળાશો ચૂસીને લાલ કરવા,
બાળક શો બોરડીના ચૂંટે વળે શિયાળો.

કચારેક તપ્ત તડકાની આંગળી મઠીને —
શોધ્યા કડું બપોરે, ને ના મળે શિયાળો !

પ્રીત્તમ એક્સ્ટ્રસી*

હરિહર જોશી

પરાળ ચડી છાપરે સતત સેવતો ઈંદુ કો',
 ઉનાળુ રુકતો વળી તડતડી જોડે સૂર્ય આ!
 પછી બડબડે જરી મજૂર કાઈ થાકે ઘણો,
 અચાનક પડે અહીં અધર ચાટતો બાપડો!
 તણાય તરસ્યો બધે નજર નાખતો ભોળાઓ,
 જમીન પર ડાલતો શિથિલ ચાલમાં ચાલતો;
 ક્ષણે શિશિરફલશી અસચસી સિયે ફૂટડી!
 પહોડ ઉતર્યા સમે અધધ હાંફથી નીતરે!
 પડ્યા, બળદ લીમડે કડબ ચાવતા ઘેનમાં,
 જરા અબક્તા વળી બગઈ શા અડચા સૂર્યને;
 ખીજે અપટ મારતા ક્ષગ્ગાવતા પુચ્છથી!
 પછી હલવતા શિંગે વળી બર્બોર ખંધી વને.
 અરે! હજીય સૂર્ય તો ક્યહોસતો ખળાવાડમાં!
 ચલો ઉસરડી સિયો દિવસ આ! હજી વાડમાં!

* મુ. ઉશનસનાં પ્રકૃતિપ્રેમને સ્નેહાદરૂપવૈદ.

એક કાવ્ય

રમેશ પટેલ

કોઈરવરંણા તડકાને
 આવકારવા બારી ખોલી
 સવારે.
 દૂંટિયુ વાળા સૂતેલો
 અંધકારનો ટુકડો ધુમ્મસમાં લળી ગયો!
 તું બારી ખોલશે
 આને

ત્યારે —

ધુમ્મસના વાદળ પાછળ સંતાતો પૂપન
 તને જોઈ
 શરમાતો હશે જ —
 તેના મહેરા પર ખંજન જોઈ
 જરૂર
 ચાદ આવી જઈશ હું!

ડીપ ફીઝમાં

પીયૂષ પંડ્યા 'જ્યોતિ'

વહાવો ના હવે શબ્દોને,
 ફરી દો બંધ ધ્વનિ સઘળા,
 મૌનને બોલવા દો
 વરસવા દો નિરબ્ર આકાશથી —
 આવી ઋતુ આ હેમંતની.

વિરહી યક્ષ પેલો
 ગયો સ્વપ્નલોકે સરી
 માણવા મિલનસુખ,
 હવે મૌનને બોલવા દો —
 વાણી કહ્યતી સુણવા દો
 આવી ઋતુ આ હેમંતની.
 વિખરાઈ ગયાં છે વાદળાઓ,
 મોંઘાટ સઘળા જીવનના
 'ડીપ ફીઝ'માં બંધ ફરી દો,
 વહાવો ના હવે શબ્દોને.

શુભેચ્છા

હિમાંશુ કામદાર

ને

બવિધ્યામાં

જિંદગીના કે શહેરના કાંઈ ખૂણે,

કે વળાંકે મળીશું,

તો પરિચિતોની માફક

‘કેમ છો ? શું કરો છો ? કયા છો ?’

જેવી ઔપચારિકતાનો દડો

સામસામે ઉઠાળીને

અપરિચિતોની માફક

પોતપોતાને રસ્તે ચડી જશું...

બાપ જિંદગી તો બગીચો છે.

ધણાં ફૂલ ખીસે છે.

કોઈ પ્રેમફૂલ સૂઈએ

એટલે હેલું જ,

એવો નિયમ તો નથી !

મેં પ્રેમ કર્યો,

ને મારી જિંદગી

તેં બોલ્ટિંગ પેપરની જેમ ચૂસી લીધી.

ને હવે,

જાતીના પોલાણમાં

મુકી હદનો માંસનો લોચો માત્ર છે

હા, તેની શસ્ત્રક્રિયા કરતાં

કદાચ

આપણા સંબંધો નીકળે ય ખરા !

મારો પ્રેમ ઉતકટ છે,

પણ શાંત છે—

એ દર્શિત છે, પણ પ્રદર્શિત નથી.

તને સપનામાં જોઈને ય

હું તો સંતોષ માનું છું

જો કે મને લાગે છે કે

હું આપણા પ્રણય-સંબંધ પર

પીએચ. ડી. થઈશ

તો ય તને ખબર નહીં પડે !

ચાદદાસ્ત માટે ધણી દવાઓ મળે છે,

પણ બૂલવા માટે કઈ દવા લીધેલી ?

તારે જવું હોય તો રોકનારો હું કોણ ?

આંખનો વિદૂરારિયા પણ

થોડો અટકાવી શકાય છે !

તું તારે જા !

સ્મરણના બાર વિના,

લાગણીના તાર વિના,

મારો જાકાર વિના.

બૂલવામાં સુખ મળે તો બૂલી જજો.

ને હું ય જતો રહીશ—

ફર સુધી,

દિશા વગર

પાછા ફરવાની ઉતાવળ વગર.

કારણ કે હું એમ માનું છું કે

ફૂલ-ડાળનો સંબંધ નજીકનો હોવા છતાં—

—વિખૂટાં પડ્યાં બાદ પરસ્પર વીસરી જાય છે !

રેત પર પાણી પડતાં તો રેત બીની બીની,

—ને તે સૂકાય તો

તને કંઈ તકલીફ પડતી નથી !

આસ આને ફેફસાનો વ્યવહાર

કેટલો અંગત-અંગત !

- ને આણુ છટયા બાદ

એકમેકને આળખે છે ?

પણ...

ચંદ્રની શીતળતા

ધરતીને કેટલી બહાલી હોય છે !

- ને તેમ છતાં

સરજનો તાપ પણ

એટલી જ ધીરજથી ખમે છે ને !

હું ય બસ,

એમ જ જિંદગીનો ઉનાળો સહી લઈશ.....

હું જાગું છું !

હરિહર જોશી

મધ્યરાત્રિએ સંભળાય છે

તારકોની રણજીતી સિતાર

ને અનુભવું છું

મારી શિરાઓમાં ફરતી કોઈ મૃદુ મુલાયમ
નખડીઓ...

મારી બોહિલ આંખોએ

મારાં કાવ્યોના જળતરંગોના શીકરો વાગે છે ।

સરતી રાત્રિએ

દૂર જોડી જતી સારસીના એકલવાયા ટહુકે

વીંધાઈ આકાશ તૂટી પડે છે...

ખીજ્યંદ આસોપાલવની ટોચે જોભા છે.

તે પ્રથમ ઓઢયા પાંનેતર જેવી ચાંદની

પવનલહેરે આવી ધિંટળાય છે ।

પ્રથમ મિલન જૂઈ-શુ મહેકે છે ચોપાસ...

નિગૂઢ રાત્રિમાં,

હું આગિયાની જેમ જાગું છું, પૂર્વા,

મારી કાવ્યપોથીમાં 'યુક્તમાર્ગ' થઈ

સૂઈ ગયેલા સંબંધને અવલોકતો !

શબ્દના ઝીરો એરિયામાં

શૈલેશ ટેવાણી

આગળી ગયા છે

અકેવાના સૌ ખડક.

સ્મરણની મર્મર...

હજુ ય બજ્યા કરે છે હૃદયના પારદર્શક પરદાની
ખે બાજુએ.

યુદ્ધિ ગૂંચળું વળીને બેઠી છે,

મચ્છા અડિયલ પડાવ જમાવી રહી છે,

પ્રશ્નો પોલા વાંસની જેમ જોભા છે.

હવે ચરણ ચાલે છે,

કોઈ ઘાટની શોધ નથી,

કોઈ તૂટીના સ્નાન ભણી

કે

કોઈ તીરથના દ્વાર ભણી

આપણું મન પગલાં ભરતું નથી.

બૂલી ગયો છું

ચહેરાઓની અગણિત છાપ.

આવી ગયો છું

આ મારા નામને ય વટાવીને

શબ્દના ઝીરો એરિયામાં.

બ ગઝલ અશોકપુરી ગોસ્વામી

(૧)

ગોતરક તપતું અજ પાતુ નગર,
આપણું મન એટલે પ્રેશરકૂકર
એક પડછાયો સતત પીછો કરે,
હોય જાણે જીવેશી શુભચર.
આધળા આ હાથ શોધે છે તને,
ને, હજુ પશુ કરગરે છે હૃદયગર
તું કહે છે એટલે એ ધર હશે,
આમ તો ધર ધર નથી તારા વગર.
તો મ આયોજન સતત કરતા રહ્યા !
પળ પછીની હોય છે કાને ખબર !

(૨)

કોઈ ખૂણામાં અજોચર નેમ અક્ષર બોલશે,
આ ગઝલના એ રીતે એકેક અક્ષર બોલશે
કોઈ ખોલે કે ન ખોલે, તુ ટકોરા મારને,
માનવી મૂગા હશે તો બધ પશુ ધર બોલશે.
એમની ભાષા સમજવા સહેજ ઉત્સુક હોય તો,
કોઈને વાગીને તુર્ત જ 'હાય' પથર બોલશે.
તુ મૂંગો થા તો તને તુ સામળે પૂરેપૂરો,
કાનને સરવા કરી ને કાક અદર બોલશે.
કોઈ પશુ દ્વિધા વિના તારા વિશે તું પૂછને,
જાણનારા બે જ છે ઈશ્વર કે અંતર બોલશે.

સાપ

પ્રવીણ પંડ્યા

બૂખરા બૂખરા સાપ,
ને કરે બૂખરા બૂખરા કુલ્કાર, નિદાના ઇચ્છેધય પર,
કુલ્કાર કરતા ચડાવી ફેણ ધસી આવે સમુદના
વિશાળકાય મોજા,
સાથમાં થઈ જાય વિલીન જાણે હતા જ નહીં,
કિનારે પ્રસરી ચૂસી જાય રેતના ધખધખતા કણેકણ,
કણેકણ પર રહે શેષ ચમકવું, ધીરે ધીરે હામ થતું,
બૂખરું શીણ,
દૂરદૂરથી જતા-આવતાં એમને સાબળું ભપસભર,
બૂખરા બૂખરા સાપ, ને કરે બૂખરા બૂખરા કુલ્કાર,
નિદાના ઇચ્છેધય પર,

કુતકારનો વધતો જતો લય, નસેનસમાં ભૂખરી
 ભૂખરી આંખો ખોલે લય,
 જે કરે ભૂખરા ભૂખરા કુતકાર, ભૂખરા ભૂખરા સાપ,
 .....હવે જાણું? મૂકું કયાં પગ?
 સમુદ્રની પોલી પોલી, ભૂખરી ભૂખરી જળસપારી
 મારી જમીન,
 સર્વ અવયવ શિથિલ, નાહિમત, હીન,
 થરથરે કંપતા ચરણ, હાથ, શ્વાસ, અર્થ, વિચાર,
 નિર્ધાર, મારાથી દૂર દૂર દૂર,
 જે કરે ભૂખરા ભૂખરા કુતકાર,
 જલું તો પડશે પેલે પાર,
 નિદ્રાના ઇચ્છિય પર,
 કયાં હસ્તગત છે કોઈ વિદ્યા, તંત્ર, મંત્ર, શસ્ત્ર, મિત્ર,
 જે આમ તો હોય છે સર્વત્ર,
 આંખ જોતી નથી સઘન શરીર; ચિત્ત સાંભળે છે,
 ભૂખરા ભૂખરા સાપ,
 કુતકાર કરતા ચડાવી ફેણુ ધસી આવે
 સમુદ્રનાં વિશાળકાય મોનાં,
 તીક્ષ્ણ ભાક્ષાની જેમ જીડે જીડે ખૂંચતા પગ,
 વીંધાતી રંગેરંગ, ખચ્ચ, ખચ્ચ, ખચ્ચ,
 પદચિહ્ન કયાં?
 ખચ્ચ, ખચ્ચ, ખચ્ચ;
 અંધકારની આરપાર આગગાડીનું લકણુક લકણુક,
 લકણુક, ભૂખરી ભૂખરી વરાળમાં ગરમ ગરમ
 કોણસાની ગંધ, ધારદાર વહીસલ,
 ધફ, ધફ, ધફ ધફ, ધબકતી છાતી,
 ખચ્ચ, ખચ્ચ, ખચ્ચ, ખચ્ચ છું ઇચ્છિય,
 નિદ્રાના ઇચ્છિય પર,
 ભૂખરા ભૂખરા સાપ,

હવે

છોએછય પર મૃત પડ્યા છે ભૂખરા ભૂખરા સાપ,
ખુલ્લી ખુલ્લી એમની આંખ,
આંખમાં 'કેવળ મારું' જ ભૂખરું ભૂખરું પ્રતિબિંબ,
અહીં,
બની છે થોડી નિર્જીવ જગ્યા,
હરવાફરવા જેટલી, મરવાજીવવા જેટલી વિચારવાયાહવા જેટલી,
ખુલ્લી ખુલ્લી એમની ભૂખરી આંખ,
અહીં આવતું મુશ્કેલ, રહેતું અતિ મુશ્કેલ, જતું અશક્ય,
દૂર દૂર દૂર ..
અસંખ્ય ભૂખરા ભૂખરા સાપ,
ચડાવી ફેણ ધસી આવે સમુદ્રના વિશાળકાય મોભ,
એમની અસંખ્ય ભૂખરી ભૂખરી આંખો,
એમાં 'કેવળ મારું' જ ભૂખરું ભૂખરું પ્રતિબિંબ,
જે કરે ભૂખરા ભૂખરા કુતકાર,
ભૂખરા ભૂખરા સાપ.....

નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે

લલિત ત્રિવેદી

ઓગળી જાય તો પાણીની જાત છે કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે,
સાચના વાગવા જેવી આ વાત છે કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે.
દૃશ્ય એકાદ પછી બધું 'છેતું' નથી કે નથી વાદળો જમ ચંચલ સજ્જ,
આંખ ! વહેતા જ રહેતું એ જાજમાત છે કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે.
નીકળે લોહીની ધાર તો બાણીએ શું છે વહેતું અહીં, શું છે થીજી જતું ?
કાચતું વાગતું તો અકસ્માત છે કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે.
દેહ સચવાય છે બધુંમાં એમ સચવાય આ આસમાં ક્યાં સુધી લોગણી ?
પોગળી જો શકે તો જુદી વાત છે કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે.
પારદર્શકપણા પાર થી રીતે નીકળી શકાશે કહો દિરણ-શીં હેમખેમ ?
કાચ પછી આસનો એક આપાત છે કે નહીં ઓગળેલો બરફ કાચ છે.

૨૧ જાન્યુઆરી ૨૦૧૯-૨૦૨૦-૨૦૨૧

જાતરા કરવાને નીકળ્યા'તા અને

લલિત ત્રિવેદી

ગઢરીની ગૂંચોમાં ના જીકલ્યા અમે કે જાતરા કરવાને નીકળ્યા'તા અને લટક્યા અમે,
જીવ ઝંઝા-જળમાં ઝળકોલ્યા અમે કે જાતરા કરવાને નીકળ્યા'તા અને લટક્યા અમે.
લાખ ચોરાસી વખતની જાત ફરતી જાતની આ પરકમા રે કમકમાં ક્યારે ખૂટે ?
ક્યા કરમ કે કૂંડાળાં કાઢ્યાં અમે કે જાતરા કરવાને નીકળ્યા'તા અને લટક્યા અમે ?
આ હવાથી મુક્તિ આપે એવું કોઈ દ્વાર કે હરદ્વાર જેવું કોઈ દેખાતું નથી,
શ્વાસ ખડકી શ્વાસ પર ધબક્યા અમે કે જાતરા કરવાને નીકળ્યા'તા અને લટક્યા અમે.
પર્વતારોહણ સતત પગલે ને પગલે, ગાત ગળતો ક્યાંય હેમાળો નહીં; માળો નહીં,
કેવા કેવા કારમા કથળ્યા અમે કે જાતરા કરવાને નીકળ્યા'તા અને લટક્યા અમે ?
સાધ્ય-ટાણું આરતીમાં આપદા રણુકે અને સણુકે ધબ્બમાં દેહ આ યોળાયસો,
ના અમે જાગ્યા કે ના ઝળક્યા અમે કે જાતરા કરવાને નીકળ્યા'તા અને લટક્યા અમે.

ભીંત, દીવો, રાત ને ખાલી તરસ

લલિત ત્રિવેદી

રોમરોમે ઝળહળ્યાં છે ભીંત દીવો રાત ને ખાલી તરસ,
શ્વાસ જેવા સાંભળ્યાં છે ભીંત દીવો રાત ને ખાલી તરસ.
ગુલમહેરમાંથી ફળ્યાં છે ભીંત દીવો રાત ને ખાલી તરસ,
છેવટે ધરમાં મળ્યાં છે ભીંત દીવો રાત ને ખાલી તરસ.
રેત પરની માછલી-શી તરફે છે સેજ પર નીંદર હવે,
સાવ પડખામાં ભળ્યાં છે ભીંત દીવો રાત ને ખાલી તરસ.
દહેરખી શ્રાવણની આજે બંધ ખારી દ્વારથી પાછી વળી,
સાંકળો-શા સાંકળ્યાં છે ભીંત દીવો રાત ને ખાલી તરસ.
એક ખાલી ઝાસ ભીંતર આગળ્યો છે એક ખાલી આરડો,
આરડામાં આગળ્યાં છે ભીંત દીવો રાત ને ખાલી તરસ.
ચીસ ઘુવડની અને સૂરજના ખિખિયાટા કણસ ને દડમજલ,
ધરથી ભાગી નીકળ્યાં છે ભીંત દીવો રાત ને ખાલી તરસ.

... એક સાંજ | લલિત ત્રિવેદી

જળતરંગોની કડી છે, આપણી ભીતર વહેલી એક સાંજ
રજનીગંધા-શી ધડી છે આપણી ભીતર વહેલી એક સાંજ.
લોહીના તળિયે પડી છે આપણી ભીતર વહેલી એક સાંજ
હસ્તરેખાની ગડી છે આપણી ભીતર વહેલી એક સાંજ.
કોઈ કાલિદાસ રાતના લેખાશમાં ખસનાયકી અદ્ભુતસ્યમાં,
સાંજના રસ્તે ખડી છે આપણી ભીતર વહેલી એક સાંજ.
છે સતત ઠરપીણુ — માડો મીટ કે પલકારા માંડીને જુઓ,
આખતા ખૂણે પડી છે આપણી ભીતર વહેલી એક સાંજ.
ભોંસ ભેદોને કદી હળવેકથી લઈ નાચ છે એ બાગમાં,
પારિજાતોમાં દડી છે આપણી ભીતર વહેલી એક સાંજ.
રૌમના વેરાનમાં કે શ્વાસની ડગમગ ફાંસોના રાતમાં,
રમ્ય ટેકણુલાકડી છે આપણી ભીતર વહેલી એક સાંજ.

જળવત થયાનું ગીત | હરીશ વદાવવાળા

ખંધ આંખમાં પાંપણુ વચ્ચે કોણુ તરે આ જળમાં ?
મૃગજળ જેવું જળવત થઈને કોણુ હૃદયું આ મનમાં ?
ઝાકળ-જળમાં તમે કમળવત
ક્યાં લગ રહેશે વનમાં ?
હલહલોહલ હાકમહોળે
અમે તમારા તનમાં.
દળતા દાળે દળી પડવાના કોલ દીધા અવસરમાં,
મૃગજળ જેવું જળવત થઈને કોણુ હૃદયું આ મનમાં ?
કાજળભીની રાત
અનુસયા ટાપુ પરથી તૂટે,
કોનો કાઢું વાંક,
રોકું હું શ્વાસ અજળે છૂટે
ભ્રાણી તારી આખ વચોવચ દરિયા તૂટે પળમાં,
ખંધ આંખમાં પાંપણુ વચ્ચે કોણુ તરે આ જળમાં ?

સાંજ

પ્રવીણ પડયા

હું ક્યાં જઈશ આ સાંજમાંથી !

પાછી વળતી તડકાની વણઝારમાંથી ડોકાયા કરે
કાળા એળા મારી તરફ,

મારામાંથી બધું જ ફેલીફેલીને જતું રહે

સાંજમાં દૂર, દૂર,

ખાલીપણું ભીતર સર્વત્ર પ્રસરી નય

સમુદ્રનાં મોજાંની જેમ,

અચાનક મને ખબર પડે હું કેટલો એકલો છું !

તેજ ગતિમાં શ્વાસ બનીને વહેતી એકલતા સાથે હું

ચાલવા લાગું આયમતા સૂર્ય પાછળ

અધકાર પકડીને, વ્યથા.

મિત્રો, વાર્તા, સીગરેટના ધૂમાડા, ફૂલોની સુવાસ,

રસ્તા પરની ભીડ, મેદાનોનું અધકારમય એકાંત,

દરેક જગ્યાએથી હું પાછો ફેંકાઉં મારામાં,

આકાશ તરફથી બીડીને ખીણમાં

ભિતરી જનાર પંખા

માફક, જે ખીણની અધકારભરી

ગહેરાઈમાં ક્યાં હશે ?

હશે કે નહીં ? શરીરના તમામ અવયવો મારાથી

અલગ ભીડમાંના અપરિચિત માણસો જેવા,

દરેક બંધ મકાનના કમાડની તિરાડમાંથી બહાર

આવતી ધારીક તેજરેખા જેવાં સ્મરણ,

અધકારમાં શેકાતી રોટલીઓની ગંધ

મસ્જિદની અઝાન, ચર્ચના ઘંટ,

મંદિરની આરતીના

ધ્વનિથી ડરીને ત્યાંના ગુંબજો પરથી

બીડી જતાં પંખાનાં યોળાં ક્યાં જશે ?

હું

ક્યાં

જઈશ આ સાંજમાંથી ?

તડકો પડયો

સરત વીંછડા

સૂર્ય થોડો પાસે આવીને બળ્યો

એમ જળમાંથી ધુમાડો નીકળ્યો.

ચાર ભીંતો પર પડી છે છત અને

મારી ઉપર એનો પડછાયો પડ્યો.

કોણુ આસ્તિક વાત આવી માનશે

જળની ચંચળતાએ પરપોટો ધડ્યો !

બંધ દરવાજો હતો તે બંધ છે

ને પછી એક માર્ગ આખો બિઘડ્યો.

સૂર્ય માથેથી થયો ખાંગો અને

તોય ત્રાંસો થઈ અને તડકો પડ્યો.

અનાસક્ત છું

કિશોર મોદી

શ્વાસની રઠ વચોવચ અનાસક્ત છું,

એવી સરગમ વચોવચ અનાસક્ત છું.

સાવ પતાની માફક બીડી જતી એ,

પળ અગોચર વચોવચ અનાસક્ત છું.

કોડસીએલ પોદૂશીની ફૂડું ફૂડું

થાતી એ વચ વચોવચ અનાસક્ત છું.

મારે તડકા સમી કોઈ મંજિલ નથી,

સાંજ સોનલ વચોવચ અનાસક્ત છું.

સહુ કચું-કારવું છે દિશાશૂન્ય અડી,

ધ્રુવતારક વચોવચ અનાસક્ત છું.

દૂરનો એ સૂર

રમણીક અમાવત

હેય.....

હેય... હેય... હેય .. હેય ..

હેય —

સૂમસામ શેરીને વીંધીને પછડાય છે પવન
છળં બારીઓ અગાસી આંગણીઓમાં નયો સૂનકાર.
ટપ ટપને પડે છે એકાદ નાનકું ફળ વૃક્ષ પરથી
એકાદ પાન વિલંબિત લયમાં પડી ચૂકે
શેરીની રહીસહી ધૂળમાં પડેલી પગલાંની છાપો
એકાએક ઊછળાને ભાગી છૂટે
બંધ કમાડોની પાછળ
રહી રહીને એક અવાજ વલૂંચાં કરે પોતાની પીઠ
— હેય.

કેટલીયે રાતોમાં અચાનક જાગી પડીને સાંભળ્યો છે
આ અવાજ
હેયહેયહેય,
પગધાઓના સતતાધાતથી ફળતું અંધારું વૃદ્ધી પડે
મહોળાની જોમ બટકા પડે આપોઆપ
આદિલયમાં બજા જાડે ચગસહસ નગરાઓને તુમુલ્લ વોધ
નિરવતાનો અર્થ સૂંધી શકાય તેટલો નજીક આવે
કયાંક દૂરથી આવતો અવાજ ધીરથી મને લીધકી લે છે
સ્વાનોની ઉપર
કાટકાટ થતા આસમાની રંગના મુલકમાં.

LIVE BURIAL

Sixteen paces
By twenty-three. They hold
Siege against humanity
And Truth,
Employing time to drill through
to his sanily.

Schismatic
Lover of Antigone !
You will ? You will unearth
Corpses of yester-
Year ! Expose manure of present
birth.

Seal him live
In that same necropolis.
May his ghost mistress
Point the classic
Route to Outsiders' Stygian
Mysteries.

Voyeurs.
They time patrolling for
The hour upon the throne.
I think they thrill
To hear the Muse's constipated
groan.

Bulletin !

He sleeps well, eats
Well. His doctors note
No damage.

Our plastic surgeons tend his
public image.

- Wole Soyinka

છવતાં દર્શન

વોલહુ સોઈન્કા | અતુ. ભરત ત્રિવેદી

(કાળા આફ્રિકામાં રાજકીય સ્વતંત્રતાના પ્ર
દિશાયતી નાઈજેરીઅન નાટ્યકાર-કવિ જેમના ન
કવ્યાર Wo - Loh - Shaw — YIN - ka થાય છે
આ વર્ષનો તેમને નોબેલ પુરસ્કાર મળ્યો. સરકાર
સામેની લડતમાં અદાર માસના કાળાવાસ હરગ્યાન ત
આ રચના ચોરી-છપીથી બહાર નીકળી જતાં જગત
તેમની યાતનાઓનો અણસાર આપે છે, આ રચના
કાવ્યસંગ્રહ - A Shuttle in the Cryptમાં
છે.)

સોળ પગલાં
શુશ્રૂષા ત્રેવીસ. તેઓ બળાવે છે
ઘેરો માનવતા
અને સત્યની સામે,
વાપરી સમય, વીધવા આરપાર
તેના શાશ્વત સુધી.

ભાગલાપાકુ .

એન્ડીગનીના^૧ ચાહક !

તું શું ? તું ભૂગર્ભમાંથી કાદશે

રાખને ગત —

વર્ષના ! બિધાકું^૨ પાડશે વર્તમાન

જન્મના ખાતરને.

જીવતો પૂરી દે એને

એ જ પુરાતન કૃષ્ણસ્તાનમાં

કદાચ તેની પ્રેક્ષામાં રૂખાત

ચીંધશે રાજમાર્ગ

બહારનાઓને સ્ટીજવનર રહસ્યોનો.

વિષયાસક્તો.

તેઓ પહેરે દઈ રહ્યા છે સતત

રાજબાહીના સમયને

હું માતું છું તેઓ મઝા માણે છે

સાંભળવામાં મ્યુઝના^૩ અપચાની વેદના.

નિવેદનપત્ર !

તે જીવે છે બરાબર, જમે છે

બરાબર. તેના તબીબો નોંધશે

કશે બગાડ નથી.

આપણા પ્લાસ્ટિક સર્જનો^૪ સંભળી લેશે

તેનો પરિચિત ચહેરો.

(૧) ગ્રીક પુરાણકથાનું એક સી પાત્ર. ભાઈની
સરોવર ક્રિયા (દફન વગેરે) કરવાની ક્ષેત્ર બળવવા
જેણે ચાલતા કરમાનનો અનાદર કર્યો. પરિણામે તેને જીવતી
ચણી દેવામાં આવી હતી.

(૨) પુરાણકથામાં આવતી પાતાળની એક અંધારી
હી (રટીક્સ) જે આત્માએ પાર કરવાની હોય છે

(૩) પુરાણકથા પ્રમાણે સાહિત્ય (કવિતા), સંગીત,
દૃશ્ય વગેરે નવ કલાની દેવીઓમાંની એક.

૧૨] ઇલેસાક નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૧

અસમિયા કાવ્યો

અનુવાદ : ભોળાભાઈ પરેલ

૧. રૂખી જનારનો કંઠ | નિર્મલપ્રભા ભરદ્વા

અસહાયતાના

કારાગારમાં

હાથ-પગ

તુટી નય છે

ભાગી નય છે.

કાષ્ઠનો

વરસાદ

પર્યંતનો ધરતીકંપ

હું ભોળાઈ જઈશ

કે

પ્રૂજશ

કે

લડીશ

કારાગારની

છાતીમાં સારી

*કમલાકુવરીનો સાદ

ધીરે ધીરે

રૂખી ગથો છે

“એ જ સાંભળો સાંભળો

મારા સ્વામીદેવ

પાણી મોઢા સુધી આવ્યું”

કયાં જઈશ હવે

કયાં જઈશ !!!

* આપણી ‘માધાવાવ’ની નાયિકા જેવી
અસમિયા લોકકથાની નાયિકા.

૨. મારી છાતીમાં | નિર્મલપ્રભા પરદલે

મારી ભૂમિકા મારી છે. તમારી ભૂમિકા તમારી છે. તમારી આંખના પ્રકાશમાં હું માર્ગ દેવી રીતે
ઓળખું ! દન્દના અંધારમાં મારાં મૂળ રોપાવા દો. અગ્નિ તમારા હાથમાં છે. મારી છાતીમાં.

૩. અપરાજિત | નિર્મલપ્રભા પરદલે

હું કાલે મરીશ
આને જીવવા દો

હે મારા સ્રોતસ્વી દુઃખ
મારી શીર્ણ શિરાના અરણ્યમાં
વહેતું રહે

હું યાદી નથી.

૪. ફૂલવાડીએ જઈશ* | નીલમણિ કુકન

હું ફૂલવાડીએ જઈશ
ફૂલવાડીમાં તારું કોણુ છે ?
દેવચકલી છે.

શું કરીશ તેની સાથે ?

એતરે જઈશ.

એતરે જઈને શું કરીશ ?

બાસમતી ડાંગર થઈશ.

ડાંગર થઈને શું કરીશ ?

પાકીશ એટલે દેવચકલી સુગશે.

દેવચકલીના સુગવાથી શું થશે ?

રાતના પેટમાં જઈશ.

રાતના પેટમાં જવાથી શું થશે ?

પાણીમાં માછલીઓ ફૂદશે.

માછલીઓના ફૂદવાથી શું થશે ?

તારાઓ ચીસ પાડશે.

તારાઓના ચીસ પાડવાથી શું થશે ?

તારી કાચી જિંધ લાંગશે.

કાચી જિંધ લાંગવાથી શું થશે ?

છાતીને ધક્ક ધક્ક કરતી સાંભળીશ

ધરની લક્ષ્મીને પ્યારણું ઉઘાડતી જોઈશ

આગણીની ધવસ યાદનીમાં

જોઈશ એક નતિભ્રષ્ટ કાગળે

લોહીથી રંગેલા હોઠ

ફૂલવાડીએ જઈશ

તારી સાથે હું પણ જઈશ

હંમણાં વારુ જવાનું નથી, રહે.

ગંધતરુ પળે છે દેહ.

૫. આને રાતે જ | નીલમણિ કુકન

આને રાતે જ દુર્ઘટના ધટી શકે

કોઈ પણ પળે

કોઈ પણ સ્થળે

અધો શ્રમ વ્યર્થ શ્રમ છે

એમ વારંવાર સિદ્ધ થવા છતાં

વાત મનમાં રાખી શકતો નથી

તેમ છતાં સર્વત્યાગના બદલામાં મેળવું છું

દરરોજ એક અંતર્દાહી દિવસ

* એક અસસિયા લોકગીતની પેટર્નમાં રચા-
યેલી આ કવિતામાં લોકકથાના એકાધિક સંદર્ભ
વણી લેવાયા છે.

છતો મને ખબર નથી એવું નથી

(કે) એકલા રહેવાની મનાઈ છે

એકલા ખાવાની મનાઈ છે

પ્રેમની ચરમ દુર્દશાપ્રસ્તુત

હર હર કરીને ભરી જાયું

આને રાતે જ દુર્ઘટના ધટી શકે

અને જો ઘટે

હું હજી પણ જાણતો નથી કે હું શું કરું છું

અને આ એક પણ પહેલાં થી પાત થઈ હતી

મારી અને તમારી વચ્ચે

રહસ્યમય રાતના એક સળગતા અગ્નિકુંડમાં

કોઈ પણ પગે

કોઈ પણ સ્થળે

સળગી ભીડી શકે પોતાની નિઃશબ્દતા

અને મારાં આંસું

સાભાર સ્વીકાર

૩. દિવાળીથી દેવદિવાળી : (બાલકાવ્યો) રઘુનીર ચૌધરી, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૬, પ્રકા.

રંગદાર પ્રકાશન, એ/૬, પૂર્ણેશ્વર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫

૧. પ્રવાહણ

: લાભશ કર કાકર, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૨, રૂ. ૧૦-૧૦, રત્નાદે પ્રકાશન,

મહાલક્ષ્મીની પોળ, રાયપુર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

૨. અગિયાર દરિયા

: મનહર મોદી, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૨૪, રૂ. ૨૫, પ્રકા. ઉપર મુજબ

૪. અણસાર

: મહેશ દેસાઈ કાચું પૂઠું, પૃ. ૮૮, રૂ. ૪-૨૦, વિદેતા : પ્રયત્નિકેતન,

૭૮/૭૯, ડી. એન. શોપિંગ સેન્ટર, મહાત્મા ગાંધી રોડ, વલસાડ

૫. વાંસ ઊંડાં ઝાંઝવાં

: 'દક્ષિ' વિસનગરી, કાચું પૂઠું, પૃ. ૯૪, રૂ. ૧૨, પ્રાપ્તિસ્થાન : મમતા પ્રકાશન, મમતા કેન્દ્ર, નાની કડી (ઉ. ગ્ર.)

૬. પરવાળાં

: હેમલતા ત્રિવેદી, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૦૦, પ્રાપ્તિસ્થાન : શશિકાન્ત દેસાઈ, બી-૪૨૧, આરોગ્યનગર, અંધવા લાઈન્સ, સુરત-૩૯૫ ૦૦૧

૭. ટહુકે વન

: રમેશ પાંડક, કાચું પૂઠું, પૃ. ૩૬, રૂ. ૨-૫૦, પ્રકાશક : પોતે જ, 'ગાયત્રી કૃપા', ચૌત્રાદેળી, પીપળા પાસે, હળવદ-૩૬૩ ૩૩૦

૩૪] કવિશ્રીઃ નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૧

“સતત કારા રહેવાનો શિરસ્તો” *

અશોકપુરી ગોસ્વામી

કૃષિતાક્ષેત્રે ગઝલના સ્વરૂપ સાથે સૌથી વધુ એકાગ્ર અને કુશાગ્ર સર્જકો પૈકી શ્રી હરીશ ઘોષી વિશિષ્ટ રીતે ઊપસી આવ્યા છે. એક બૃહદ્ સર્જક-સમૂહ ગઝલમાં તન્મય થવા, તદ્દાકાર થવા, તદ્દર્શ થવા, મથામણ કરતો હોય ત્યારે, સ્વયં ગઝલ હરીશમાં તન્મય થઈ હોય; થતી હોય તેવા કેટલાય સંકેતો, સંદર્ભો તેની ગઝલમાં ફલિતાર્થ, ચરિતાર્થ થયા છે. “કવિનો ભૂતકાળ બ્યારે બ્યારે સાચી કવિતા સર્જતો હોય ત્યારે એ કવિતા કવિનો ઇતિહાસ સર્જે છે; ભાવી સર્જે છે.” આ તારણ ધણા મનન, અધ્યયન અને સંશોધન બાદ અહીં મૂક્યું છે. કવિ અને કવિતાની અસરકારકતામાં ખીન્ન ધણાં પરિબળો અસરકર્તા હશે. પરંતુ પોતાની અનુભૂતિની સચ્ચાઈપૂર્વકની અભિવ્યક્તિ કવિતાને ચિરંજીવ અને લોકમાન્ય બનાવે છે. સફળ, સમળ કાવ્યકૃતિનું મૂળભૂત તત્ત્વ અને તથ્ય છે અનુભૂતિનું સચ્ચાઈપૂર્વકનું નિરૂપણ.

ગુજરાતી ગઝલની છેલ્લા અડધા દાયકાની ઉત્તમ અને ઉત્તરોત્તર ગતિ-પ્રગતિથી ખ્યાલુ પેરે પરિચિત છે. ગઝલની લોકપ્રિયતાનાં ધણાં કારણોમાંનું એક કારણ એ પણ હશે કે તેમાં અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિનું નાની-ન્ય. અનુભૂતિના

પ્રગળ અને પ્રખર કવિ કલાપીનું દૃષ્ટાંત આપણી સમક્ષ છે. એક માણસ રાત્રી તરીકે જન્મે; અને કવિ તરીકે જીવે - મર્યા બાદ, એ તેનું સમર્થ અને સાર્થક કવિકર્મ. અન્ય કાવ્યસ્વરૂપોમાં પણ અનુભૂતિ અભિવ્યક્ત કરી શકનાર કલાપીએ પોતાની વ્યક્તિગત અને સામાજિક પીડાની અભિવ્યક્તિ માટેનું સાધ્યમ ગઝલ દેમ પસંદ કર્યું? અન્ય માધ્યમો, સ્વરૂપો તેમને હરતગત હોવા છતાં પણ તે ગઝલમાં ખૂબ જ ખીલ્યા, નીખ્યાં. અનેક કાવ્યસ્વરૂપો હાથવગાં હોવા છતાં કલાપી સ્વયંના નિર્જલને ગઝલમાં પામ્યા. અરે! ત્યાં સુધી ન જવું હોય તો ચિનુની જ વાત કરો ને? ચિનુને હાથવગાં, લોહીવગાં ઘણા સાહિત્યપ્રકારો, કાવ્ય-પ્રકારો, કલામાધ્યમો હોવા છતાં ચિનુ ગઝલમાં જડબેસલાક રીતે વ્યક્ત થયો છે. ચિનુને જોઈએ તો ગઝલ યાદ આવે, અને ગઝલ વાંચીએ-સાંભળીએ તો ચિનુ યાદ આવે. ગઝલ અને ચિનુ એક-ખીન્નના પર્યાય થાય તે હદે એકખીન્નમાં સમરસ થયાં. તેનું અંગત ગઝલમાં બહાર થઈ નય; સાર્વજનિક, સાર્વત્રિક થઈ નય છે કલાપીની માફક. આવી ગઝલના કલાપી અને ચિનુની વેદનાના સીધા વારસદાર તરીકે કવિ હરીશનું નામ અને કામ અનાયાસે જોડાઈ ગયું.

હરીશ માત્ર જંગ જેટલી ગઝલનો અને તે પણ ચાર કે પાંચ શેરથી વધુ નહીં તેવી ગઝલનો સંગ્રહ “લગભગ” લઈ ઘણી રાહ જોવાડ્યા બાદ આવે છે. જેટલો અકળ હરીશ; તેવી અકળ તેની

* હરીશ ઘોષી : ‘લગભગ’, પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૯.

ગઝલ; અને તેવું અકળ તેના ગઝલસંગ્રહનું નામ. અથવા હિ, આ ગઝલસંગ્રહ લગભગ છે? તુ પોતે જ તારી ગઝલને, તારા સંગ્રહને લગભગ કહે છે? તારી નજરે, તારી રીતે સંગ્રહને સંપૂર્ણ થવામાં ખૂટતું કરતું કે? છે? આ લગભગ અને પૂર્ણતા વચ્ચેના ભેદની સ્થિતિ પરિસ્થિતિ ચકાસવાનો તપાસવાનો — ‘ગમતાનો હરીએ ગુલાલ’ જેવા — ઉઘમ આપણે કરીએ.

કદાચ હરીશને ખબર નહીં હોય પણ તેની બાબતમાં કવિ ડગલ્યુ. ખી. યેટ્સનું આ વિધાન તદ્દન સાચું પડે છે: “ખીબની સાથેની તકરારમાંથી વાગિમતા જન્મે છે; પણ પોતાની સાથેની તકરાર-મંદી કમિત્તા.” અહીં “લગભગ”માં પ્રથમ ગઝલના પહેલા શેરથી છેલ્લી ગઝલના છેલ્લા શેર સુધી પોતાની સાથે પોતે કરેલ તકરાર સ્પષ્ટ વર્તાય છે. સાચા થવાની; સ્પષ્ટ થવાની પ્રવૃત્તિ પણ કેટલું કદ પહોંચાડે છે, તેની સાબિતી “લગભગ”ની ગઝલ છે. હરીશની વ્યક્તિગત પીડા, વેદના, તકલીફ કે પ્રશ્નો શું છે? તેની સાથે આપણને શીધો મતલબ કદાચ કરો ન પણ હોય; છતાં તેની પીડા, વેદના, તકલીફ કે પ્રશ્નોમાંથી ઉદ્ભવતી નખશીખ ગઝલ સાથે આપણને સીધો સંબંધ તો છે જ.

“લગભગ”માં તમને જે હરીશ જેવા મળશે. અને જાને પાછા વળીશ, જાને ગસપૂરા. જાનેની દલીલો, તર્કો, દાવા, દાખલા એટલા તો ભેરછર કે તમને કોર્ટમાં કે રંગમંચના તપ્તાનો અનુભવ કરાવે. એક ગઝલના એક શેરમાં એક હરીશ ખીબને કહે છે ....

‘લૂંટી છે સાબ રૂબની તે’, કબલ કર!
નહિ તો કશુંક સિદ્ધ કર તારા બચાવમાં.’
(પૃ ૩૦, શેર ૫)

એક મિસરામાં કરેલો પડકાર, લલકાર, આહવાહનનો જવાબ ખીબ મિસરામાં મળે કાં ખંડન થાય કાં સિદ્ધ થાય. એકખીબની, પોતપોતાની ઉલ્લસપાસ કરવાનું; જાત સાથે ઝગડવાનું; પોતાને કનડવાનું; નિજત્વને પડકારવાનું; લલકારવાનું હરીશને ગઝલમાં કાળી ગયું છે તેની અંધિઓ, તેના ગમા-અણગમા ગઝલમાં ખુલ્લેઆમ એક ધા, ને બે કટકા જેવા ઝાટકા દેતા જેવા મળ્યા. તેણે અન્યની પામેથી, અન્યોએ તેની પાસે રાખેલ અપેક્ષાઓએ તથા તેણે અન્યોની, અન્યોએ તેની જે ઉપેક્ષા કરી છે તેવું સીધું પરિણામ તેની ગઝલમાં સ્પષ્ટ છે.

સંગ્રહના મતે ગમતા, તમને ગમતા, બધાને ગમતા બધા શેર આપવાનો મતલબ “લગભગ”ની ખીબ આશ્રિતિ યાય સ્થળ, કાળની મર્યાદાને લક્ષ્યમાં લઈ આસ્વાદતાં અર્જુણ યાય તેવા, ઘણા શેરમાંથી ઘણા એકા શેર ઉતારતાં મીઠી મુંઝવણ અનુભવાય છે. આના કરતાં પેલો સન્નર શેર કેમ નહીં? વળી ગઝલ દીક બેબે ગણતર શેર ઉતારવામાં વિવેચનનું ઔચિત્ય ન રહે. બાકી બાવન પાનાંના સંગ્રહનું વિવેચન પાછું બાવન પાનાંનું કે તેથી વધુ બની જાય. આ જ બાબત તેના બળવંત કવિર્કમની સિદ્ધિ, સંપૂર્ણ, નખશીખ ગઝલસંગ્રહ જ્યારે જ્યારે બને ત્યારે ત્યારે આવું જ બનતું હોય છે. હિન્દી કવિ ગઝલકાર દુષ્યંતકુમાર યાદ આવે છે? તેણે જેટલી ગઝલો લખી તેના કરતાં

તેની ગઝલો વિશે લખાયું છે, હરીશ આખતમાં
આવું બનવાની શક્યતાનો અલુસાર સાંપડે છે.

પહેલાં આસ્વાદીએ થોડા મનગમતો શેર :

“તું કહેતો ચાલ હું જીવી લઉં,
જીવવાની આમ તો મોસમ નથી !”

(પૃ. ૧૪)

“ચાલ માની લઉં સમયની વાત હું,
કોણ કાયમ વાત એની અવગણે.”

(પૃ. ૧૭)

“સમજ મને જ મારી ચોતરફથી ભીંસતી રહી
ને ચૂપચાપ આંખ આ બધું દેખતી રહી.”

(પૃ. ૧૮)

“હજી કોઈ ઘટના કરે ઠેક પીછે,
અચાનક મને શી રીતે હું લગાડું ?”

(પૃ. ૨૦)

“સતત ચો-તરફથી જીઠે છે અવાળે,
હરીશ ગામમાં કોઈ ધાળે રે ધાળે !”

(પૃ. ૨૧)

“સૂર્ય જેવા સૂર્યને સાંખી લઉં છું, તે છતાં-
તું કહે કે દોસ્ત, તારામાં કશોય દમ નથી !”

(પૃ. ૨૨)

“શંકો તને મનાવવા નિષ્ફળ ગયા હશે,
પણ દોસ્ત ! આંખના કથનમાં કયાં કમી હતી ?”

(પૃ. ૨૭)

“રક્તનું સીંચન ન કર તું ક્ષણ વિશેની આશથી,
દોસ્ત હું તો પ્યારમાંથી વેદનાનો છોડ છું.”

(પૃ. ૩૩)

“તું કહે છે તે જીવું - આથમું,
શક્ય છે કે તે પછી પણ ના ગમું !”

(પૃ. ૩૮)

“પ્રશ્ન એવો તું કરી બેસે અને -
હું પછી રાતોની રાતો સમસમું !”

(પૃ. ૩૮)

“કારણ વગર ઉદાસ કાયમ થઈ જતું હતું -
પણ, આજ ખાસ અર્થથી ઉદાસ મન થયું.”

(પૃ. ૪૦)

આ ઉપરાંત નીચેની બે ગઝલના બધા જ શેર
ગમી બધા તેટલા નક્કીદાર બન્યા છે. કહો કે
“સંગ્રહ 'ની જ'ને શિરમોરે ગઝલ છે. તેનો મિશન
કેવો છે ? જુઓ -

“નગર અણબળુ છે જોઈ વિચારી ચાલેને સાલ્યા,
હૃદયથી વર્તવું અપરાધ છે એ અણબળે સાલ્યા.”

(પૃ. ૩૧)

આ ગઝલ ચિત્રની - “લાજ લાજ ઇશાદિ તારો

સરજ ટાકો બોળ સાલ્યા "ની યાદ આપાવે છે ? ચિત્તુતા જેવું" જ હરીશે 'સાલ્યા' રદીક પાસેથી કામ લીધું છે ને ? ખીજી ગજલ છે :

"ધૂમરાતા કેં પુરાતન કાળના વંદેળ છે,
હું છું તરણુમા ને મારામાં હવે વંદેળ છે."
(પ. ૧૩)

બ ને ગજલ ફરીફરી વચવી-વંચાવવી ગમે તેવી, સાંભળવી-સાંભળાવવી ગમે તેટલી સગસ છે. હરીશ ખૂબ ચકાસી, તપાસી ગજલ આપવા માટે જાણીતા છે સ્પષ્ટ થવામા દષ્ટ અતુલ્યની આહુ છતા અચ્છુ આપતા હરીશની ગજલની સંખ્યા અને શ્રેષ્ઠતા એક સંશોધનનો વિષય છે. ગજલની પકવતા, પુખ્તતા માટે હરીશ કેટલો સ્તબ્ધ છે તે આ વાત પરથી સમજાશે કે "લગભગ"ની ૪૭ ગજલ પૈકી ૧૭ ગજલો માત્ર ૪ શેરની છે. એ ગજલોમાં ખૂટતા એક, બે કે ત્રણ શેર ઉમેરવા તેને માટે સહજ અને સરળ હતા છતાં પણ તે તેણે ટાળ્યું છે એટલું જ નહીં પણ આ ગજલો અગાઉ જે સામયિકોમાં પ્રકટ થયેલી હતી તેમાંથી પણ તેણે ફરી ફરી બેન્ડ-પાસી એકાદ શેર બેચાર ગજલમાં રદ કર્યું જણાયું છે. સારા શેરમાં, કે મિત્રરામાં સુચોગ્ય શબ્દ માટે તેણે ધણી યોવટ લીધી છે. આવું જ રદીક-કાફિયાની પસંદગીમાં બન્યું છે. કોઈ ખાસ ગમી ગયેલા શબ્દો, કે કોફિયા કે રદીકનો તે આગ્રહી રહ્યો નથી. શબ્દના કંજૂસે શબ્દ પાસેથી શ્રેષ્ઠ કામ લીધું છે ખીજી જરૂરી શબ્દના વૈજ્ઞાનિક વ્યવહારથી ગજલ સ્વચ્છ અને સુધડ બની છે. કોઈ એકાદ ખાસ હંદના મોઢ કે મર્ચાણું તેને મોડરું નથી. માંની બહેરની, દૂંધા બહેરની

પાંચ ગજલોએ હરીશ પાસેથી સરસ કામ લીધું છે. સમઠની ગજલના રદીક-કાફિયાના નક્કરપણામાં જુદા જુદા હંદના કામ અને વજન સંબંધની સમજગતા, સમાનતા બોલા મળશે, કવિતા મત્તવ્યને મત્તવ્ય સુધી લઈ જતી ગજલો "લગભગ"માં બોલા મળી.

ખાસ વાત હરીશના અને તેના મિત્રજની. ગજલને હરીશની ખુમારી ગમી હશે કે હરીશની ખુમારીને ગજલ ? તેના ત્રમા-અણુગમા, વાદવિવાદ, વિચાર-વિવાદ તેની ગજલમાં પાધ્યાયા કરે છે. હરીશને ધર નથી ગમતું, નગર નથી ગમતું, હું નથી ગમતો, તું નથી ગમતો (કે ગમતી ?), કશું નથી ગમતું. અરે પોતે પોતાને જ નથી ગમતો. કચાય કશે આંધગેડ, શરતી સમાધાન શક્ય હોય તો તે સ્વીકાર્ય નથી. આમ, શરતા અને કૂરતાની પાતળી ભેદરેખાની ધાર પર જીવતા હરીશને હરીશ પ્રત્યેનો, સમાજ, સમય ઈશ્વર પ્રત્યેનો આક્રોશ સતત વધુ ને વધુ વારંવાર ખૂંચ્યા કરે, ખટક્યા કરે તે રીતે આવે છે. બે કે દરેક વખતે જે તે સ્થિતિ, પરિસ્થિતિમા મળી આવતા સંકેતો, સંદર્ભો, સંપર્કો કે અર્થો આપણને કવિતની લગભગ લઈ જવાની મથામણ કરે છે પોતાના જ બોજથી હવાતી જતી ગજલ દેખાય છે. પીડા, વેદના, વ્યંજના એ સ્વચ્છનું પરિણામ ન પણ હોય તો પણ આ બધાંનો અતિરેક, ગુણાકાર, સરવાળો થતો જણાયો. બોદબોદી કચાય નથી થઈ. બ્યારે આદ્યાષ્ટી થઈ ત્યારે હરીશમાંથી હરીશની, માણસમાંથી માણસની કોઈમાંથી તેની અને તેનામાંથી કોઈની થઈ. સ્વકેન્દ્રી કોશિકામાંથી સર્જનાત્મામાં પેતિ જ ગૂંથાઈચૂંથાઈ પીડિતા-ચીડિતા

દેખાય છે, પોતે જ સર્વેલા વચનમાંથી નીકળવું
ખરેખર હુકમ હોય છે.

બાકી પ્રકૃતિનાં અનેક તરવો - પુષ્પ, પતંગિયાં
પવન, પડદો, પવત, પંખી, પીછું, કલરવ, ટહુકો,
સીમ, શેઠો કણસણું, ઝાકળ ઘાસ, ચાસ, ઠરણું,
ઝરણું, ફેરમ, સોડમ "લગભગ" ની ગઝલમાં ગેર-
હાજર છે. અત્યુચિત રંગમાં ગઝલ અપેક્ષાળી નથી.
હવા ગતિમાન અને ત્યારે પવન અને. પવન અને ગઝલ
ગતિમાન બનવા નેટલાં હળવાં, હલકાં બની નિર્બંધ
ચોતરફ વહે તેમાં તેની મજા. પોતે જ પોતાની
લટણનો ભોગ્ય બન્યાની લાક્ષણિક વિશેષતા, ગઝલ-
સંગ્રહમાં અત્યંત સર્વત્ર જોવા મળી. ડાઈ પણ
ગઝલ આડંબે અને સંતોષે નહીં તે કેમ ચાલે?
સંગ્રહની ચારેક ગઝલ ખીજની હોય તો ચલાવાય
તેટલી જ નખળી છે.

સમર્થ હરીશના સામાન્ય, સપાટ, ચીસાચાલ
શેર જોવા છે?

"હું જ્યાં જઈ ત્યાં એટલો પ્રબંધ હોય છે,
મારે ને વેદનાને સંગ્રહ હોય છે"
(પૃ. ૧૨)

"જો સમર્થ રિખાય લાંબી વાતમાં,
તે તને એ વાતની કે ગમ નથી"
(પૃ. ૧૪)

"ટાડશે મારે કદીએ આવીને બોલ્યો નહીં
ઝાણુ અણુ કાગડાને વાત શી ખૂંચી હશે"
(પૃ. ૧૯)

"સાથમાં લીધું છે મેં મારાપણું,
કે મને મારા વિશેનો ભય હશે"

(પૃ. ૨૫)

જેમાં હરીશનો કથો દોષ નથી, અને જેને
નિભાવતાં ભાવક, વાંચક શાખી ગયો છે તેવી
મુદ્રણ ભૂલોનો ઉલ્લેખ ખીજની છે. અંતમાં,
સંક્ષેપમાં હરીશને સહજસાધ્ય ગઝલની સોળ કળા-
માંથી માત્ર બેત્રણ કળાનું જ સંગ્રહમાં રસદર્શન
થયું. આગળ-સપ્ત્યું તે બધી અધિમાંથી છૂટી-
વછૂટી બધી જ છન્દિયોની સમગ્ર અનુભૂતિથી
હળવો થઈ, કુદલ-પ્રકુલ થઈ, સરળ થઈને જે
આપશે, - તે તેણે નહીં કલ્પેલી, નહીં ધારેલી, નવા
નિખારવાળી, નવા નિતારવાળી ગઝલ હશે. બાકી
અત્યારે તો કદી સર્જવા જતાં હઝરડાંયેલ, તાપણું
સંગ્રહરતાં દઝાયેલ-દુણાયેલ, સિઝાયેલ માણસ અનેક
મર્યાદા વચ્ચે દ્યુષ્ટ નવીનતમ કહેવાની, કરવાની,
કથવાની હિંમત કરી શક્યો છે તેવું મૂલ્ય ધણું છે.

આ આક્રમક કવિ નથી કધાતો, નથી બંધાતો,
નથી અટકતો કે નથી છટકતો. તેના વિચારને,
વિધાને વિવાદને, વિલાપને નથી અલ્પવિરામ,
નથી અધર્વિરામ કે નથી પૂર્ણવિરામ. આવો
રોપાત્મક આવેગ ધરાવતા હરીશને હળથેથી સાવ
સુકુમાર રીતે તેના જ એ શેરમાં સહેજ ફેરફાર
કરીને પૂછીએ.

(૧) "સર્જ" દીધાં છે તારા વિશે કેંક-કોતરો
તારા મહીં સતન વહીતે કેઈ નહીં હતી?"

(૨) "વેદનાના બંધ આડા બાંધી દીધા કેમ તે ?
આ ગઝલ ધસતો ધબકતો સાગરોનો ધોધ છે."

હરીશ, કદાચ આ ધસતા ધબકતા-ગઝલના-
ધોધના કિનારે રહેવા છતાં, હોવા છતાં ભીના ન
ધવાય તો રમેશનો પેલો શેર ફરી એકવાર માઠ
કરીએ કે.....

"આજ વરસાદ નથી એમ ન કહેવાય રમેશ,
એમ કહીએ કે હશે આપણે ભીના ન થયા."

સમાપનમાં હરીશ તારો જ પેલો મિસરો...

— "સતત દોરા રહેવાનો શિરસ્તો પાળને
સાંભળો" રહેજ બદલીને, સુધારીને કહું ? ચોધ
કહીજ નાખું કે.. ...

"સતત દોરા રહેવાનો શિરસ્તો ત્યાગને સાંભળો .."
અસ્તુ.

ધુમાડામાં અટવાતું તેજ*

જગદીશ વ્યાસ

૧૯૮૪માં પ્રસિદ્ધ ધર્મોત્તો જલન માતરીનો
ગઝલસંગ્રહ 'જલન' આધુનિક ગઝલ-પ્રવાહની
સર્માતરે જ પારંપરિક ગઝલ-પ્રવાહ પણ વહેતો
રહ્યાની પ્રતીતિ કરાવી ભય છે. યોગેશ પાનાંમાં
પચાસ ગઝલ, ત્રણ નઝમ અને છૂટક શેર તથા
મુક્તકો સમાવેતા આ સંગ્રહ, 'જલન' નામથી
પણ પરંપરા સાથેના પોતાનો સંબંધ પ્રગટ કરે છે.

૪૦] કવિશ્રી નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૮૬

દુઃખ-સુખ, કાન-કમ્પર-લાશ, રૂસ-કાંટા,
નાપુલ્લ-નાવ, ખિજાં-બહાર. સંગ્રહનાં પાનાં
ફેરવતાં ગઝલની પરંપરાનું આ પરિચિત વિષય
આપણી સામે ઊઘડવા લાગે છે. પરંતુ આ પરિચિત
વિષય જલનના રંગે રંગાઈને રબૂ થાય છે - અનુ-
કરણરૂપે નહીં, તેથી એમાં આપણો રસ જળવાઈ
રહે છે. આમ, આ સંગ્રહ વિષયથી નહીં પણ
'જલનના રંગ'થી - પોતીકી અભિવ્યક્તિથી
આકર્ષણનો વિષય બને છે.

મુશાયરામાં ખૂબ ખીલનાર અને અપાર લોક-
પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરનાર જલનને કમર સાંભળવાની
તક તો મને નથી મળી, પરંતુ એમની ગઝલોનું
બીજાઓ દ્વારા થતું ગાન-પકન તો અવશ્ય સાંભળ્યું
છે. એ વખતે સમગ્ર શ્રોતાસમૂહ પર જે ભદુ
છવાઈ જતો અનુભવેલો એ એમની ગઝલો વાંચતાં
એટલો અનુભવાતો નથી.

જલનની ગઝલોમાં જગત સામે, જગતના
વ્યવહાર સામે, હકૂમત સામે, તકલીફ સામે, દુઃખ
સામે, અમીરો સામે - બધા સામે ફરિયાદ છે. એ
ફરિયાદ કોઈ સાંભળતું નથી ત્યારે એમનો અવાજ
દબાવે નથી, ઉચ્છેદાઈને મોટો બને છે. અને એમાં
આકેશ તથા કડવાશ ભળે છે. ફરિયાદની સાથે
સોંસરા જીતરી ભય તેવા કટાક્ષો પણ ભળે છે :

* 'જલન' - જલન માતરી, પૃ. ૭૨, પ્રથમ
આવૃત્તિ : ૧૯૮૪, ૩ ફરેસદ્દાર જ. માતરી,
અમદાવાદ, કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦, પ્રાપ્તિસ્થાન :
અલવી પુરશીદઅહેમદ જ. માતરી, 'નયેમન',
રાયપીઠ દરવાજા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧

નિવારણ થાતાં દુઃખાઓનું મન હરખાય શી રીતે,
અહીંના લોક કામ આવીને પાછા કહી જતાં છે.
(પૃ. ૧૯)

તમારી મે'રબાની એવી વરસી કે ગળે આવ્યા,
હવે મન થાય છે કે તમને પકડી ફાંસીએ દઈએ.
(પૃ. ૫૬)

હકમતના જ હાથોમાં બે હોતે જળ, હવા, ઓજસ,
'જલન' તકલીફ પડતે ખૂબ જીવન જીવવા માટે.
(પૃ. ૨૭)

નિર્દોષ ભોગવે સભ, દોષિત મળ કરે,
તુજ મે'રબાનીના ખુદા આવા પ્રકાર કેમ ?
(પૃ. ૫૪)

અન્યાય કે આપત્તિઓની સામે કવિ હાર
સ્વીકારતા નથી, કેસરિયા કરે છે. આ કેસરિયા
રંગ કવિની વિશિષ્ટતા છે, એનાથી જલન પાર.
પરિક ગઝલકારોમાં જુદા તરી આવે છે :

સુખ જેવું જગમાં કંઈ નથી બે છે તો જ છે,
સુખ એ અમારા દુઃખનો ગુલામી મિલજ છે.
(પૃ. ૩૦)

એ પણ હોતો સમય, હતાં મુજ પર દુઃખો સવાર,
આ પણ સમય છે પોતે દુઃખો પર સવાર છું.
(પૃ. ૪૨)

પારંપરિક ગઝલોમાં મુકદ્દિસીનો મહિમા બેવા
મળતો. અહીં મુકદ્દિસીના સામેના હોડાની અમીરી

માટે તિરસ્કાર છે - ભારોભાર. અમીરી માટેનો અને
તેથી અમીરો માટેનો તિરસ્કાર સંગ્રહના અનેક
શેરોમાં પ્રગટ થાય છે :

સાદાઈ ને વિનય તણી ના આશ કર અહીં,
ધનવાનનો નિવાસ છે, ઈશ્વરનું ઘર નથી.
(પૃ. ૨૫)

સમુદ્ર અને નદીના બાણીતા સંબંધની સાથે
નવા સંબંધની રચાપના કરવાની મૌલિકતા દર્શાવી-
ને કવિ કહેવાતી મોટાઈની પાછળની બાજુ ખુલ્લી
કરી આપે છે :

નામ એનું અહીં છે સમંદર 'જલન',
પેટ જેવું કરોડો સરિતા ભરે.
(પૃ. ૩૪)

હળવા કટાક્ષ કરવાના સંયમથી નિર્વાહી બનતા
કે સૂચનથી વિચાર રજૂ કરતા આવા કેટલાક
શેર સિવાય અમીર માત્રને દોષિત માનતા અને
તિરસ્કારતા ખીબ કેટલાક શેર તાટસ્થ્યનો અભાવ
અને વિચારોની એકાગિતા પ્રદર્શિત કરે છે :

યલો એ રીતે તો કયરો થશે ઓછો આ ધરતીને,
સુખ્યું છે ધનપતિઓ ચંદ્ર પર રહવા જવાના છે.
(પૃ. ૪૪)

ક્યારેક કવિ ગઝલ એ કવિતા છે એ વાતને
વિસારે પાડીને ઉપદેશનું સાધન ગણી બેસતા હોય
એવું પણ હાલે :

ઘાઈનો એખ-એજા વેડફો ના તેજ આંખોનું,
કે એણે આંખ આપી છે તો સાડું દેખવા મોઢે.
(પૃ. ૨૭)

કવિની દષ્ટિ મુખ્યત્વે જગત પર, અમીરી -

મરીમીના સંઘર્ષ પર કેન્દ્રિત થયેલી હોય ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે સૌંદર્ય, પ્રભુત્વ કે પ્રિયતાના પર અલપઅલપ દષ્ટિ જ પડે. તેથી જ તો આ સંગ્રહમાં એવા ૫૪-સાત શેર માંડ મળે છે :

વાત સાચી હોય તો કહી દે, રહે ના ભારમાં; સાંભળ્યું છે કે પડ્યાં છે આપ મારા ખારમાં. (૫ ૧૦)

પૂરી શક્યું ના કેઈ પણ તારા ગયા પછી, મુજને જે ખોટ તારા વગર ઉમ્મર પડી (૫ ૮)

પારંપરિક ગઝલોમાં હીવાનાને ઉચ્ચ પદ આપવામાં આવતું. આ કવિ નવી દૃષ્ટિથી જુએ છે અને હીવાનાને પદભ્રષ્ટ કરે છે :

સમજદારીથી અજગા થઈ જવાના સૌ બહાનાં છે, મને શંકા પડે છે કે હીરાના શું હીરાના છે ? (૫ ૪૪)

કવિ બહાર જોવાને બદલે જ્યારે અંદર જુએ છે ત્યારે ઘણી વારે સારાં પરિણામ લાવે છે. બોલચાલને બદલે બોલાચાલીની ભાષા પ્રયોજવાનું ખીબ શેરમાં બ-કુ છે એવું આત્મદર્શન કરતા શેરમાં નથી ખતતું :

હું જ નીરખતો હતો એ વાત હું બૂલી ગયો, મારા મનથી પાપ મારા કોણ એવાનું હતું ? (૫ ૧૨)

જલનની ગઝલો માટે સમાજસુતારાનું મિશન હઈને ચાલે છે. એથી એમને મોટે અવાજે અને 'આગળ વધી'ને કહેવું પડે છે :

જીવન મળ્યું તો એવું કે માયાના રૂપમાં, આગળ વધી કહું તો તમારાના રૂપમાં (૫ ૧૫)

કવિ સંગ્રહના ઘણા શેરમાં આવી રીતે 'આગળ વધી'ને કહે છે તે કલાના ભોખમે જ. પરંતુ એવા શેરો થ ઓછા નથી જેમાં કલા સચવાઈ હોય.

બુફા ટાંકણાનું કોતરકામ *

જગદીશ વ્યાસ

આકર્ષક મુખપૃષ્ઠ ધરાવતા આ ગઝલસંગ્રહનાં અંદરનાં પૃષ્ઠો આકર્ષક નથી હસ્તાક્ષરને મુદ્રિત કરવાથી એક તો સંગ્રહની સુધડતા ઓછી થઈ ગઈ છે, એમાં પળી કેટલાક અક્ષરોને સુધારવા માટે ધૂંટીને ઘાટા કર્યાં છે એટલે આખને ખુંબે છે. ઉપરાંત સંગ્રહને સુશોભિત કરવાના આશયથી પાને પાને કરેલું ચિત્રામય સફેદ કાગળની પોતાની સ્વચ્છતા પણ બચાડે છે ગઝલની આજુબાજુની જગ્યામાં ચિત્રો હોય તે તો જાણે સમજ્યા, પણ ગઝલની પંક્તિઓ અને શબ્દોની વચ્ચે તેમજ ઉપર દેરાયેલા ચિત્રો તીવ્ર અસુચિ જન્માવે છે. દા ત ૫. ૫૫ પરની પાંચ શેરની એક ગઝલ

* 'શિલાલેખ' - પ્રદીપ રાવલ 'નૈન', ૫, ૮૪, પ્રથમ આવૃત્તિ: ૧૯૮૩, પ્ર ચતીશ પ્રકાશન, રાજકોટ, કિંમત રૂ. ૧૧-૧૧ પૈસા, સંપર્ક: પ્રદીપ જયશંકર-રાવલ, ૮૮ માં - બીટયુર્જરી, સોસાયટી, એસ્ટામ રોડ, રાજકોટ.

પિંજરના ચિત્રમાં છપાયેલી છે. અને વરચોવચ્ચ
હેલ્લા ચાર શેરને આવરી લેતું પંખીનું રેખાચિત્ર
મુક્ય છે. તે પૃ. ૮૦ પરની ગઝલમાં પહેલા શેર
(ફૂલ ખેરવતાં ડર છે પાનખર)માંથી ફૂલ ખરે છે
તે પછીની પંક્તિઓના શબ્દો વચ્ચેથી સીધી
રેખામાં નીચે જાય છે. સંગ્રહમાંથી થોડીક સારી
ગઝલો મળતી હોત તો આ બહુ ચ નિર્વાહ બન્યું હોત.

૮૪ પૃથના પ્રદીપ રાવલ 'નૈન'ના આ પ્રથમ
ગઝલસંગ્રહ 'શિલાલેખ'માં ૭૪ ગઝલો સમાવવામાં
આવી છે, જે છંદ અને ભાષાની સફાઈ પણ
ધરાવતી નથી. અનેક પંક્તિઓમાં છંદ ખોડંગાય
છે, જેથી ૮૪ માં પૃથ સુધીની સફર મુશ્કેલીભરી
બને છે. કવિ અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, સંસ્કૃત અને તળપદા
શબ્દો અવારનવાર વાપરે છે, પરંતુ એ શબ્દો
સૂઝપૂર્વક પ્રયોજવામાં આવ્યા હોય એવું લાગતું
નથી. એટલે સંગ્રહની ગઝલોમાં એ શબ્દોનો
'સમન્વય' થવાને બદલે 'શંભુમેળો' થતો લાગે છે.

સંગ્રહમાં ઘણી જગ્યાએ ગુજરાતી - હિન્દી
ગઝલકારોનો નકલ કે અનુકરણના રૂપનો પ્રભાવ
પણ વરતાય છે. પૃ. ૩૧ પરની ગઝલનું શીર્ષક
'કફસ/સ/સ' તથા પૃ. ૪૧ પરની 'ધત્યાદિ'
રદીફવાળી ગઝલ વાંચતાં અનુક્રમે રમેશ પારેખની
ગઝલનું શીર્ષક 'શી/સી/એ' તથા ભગવતીકુમાર
શર્માની બજાવીતી ગઝલની રદીફ 'વગેરે' યાદ
આવશે. ક્યારેક તો કોઈ ગઝલકારનો શેર થોડા
ફેરફાર સાથે ચાંડી મળી આવે છે. દા.ત.

'ગમતી ગઝલ પૂછી તો મેં' એ જ મુલાવી;

મારા માટે હતી જે પાથરવા-ઓઢવા.'

(પૃ. ૫૦)

"મેં જિસે ઓઢતા - બિછાતા હું,
વો ગઝલ આપકો સુનાતા હું.'
- દુષ્યંતકુમાર

કવિ પાસે સંવેદનશીલતા છે, પરંતુ એને ઘા
આપવામાં સર્જકતા ઉણી બિતરે છે એવું અનેક
જગ્યાએ લાગશે. તેમ છાંં પ્રણયનું દર્દ નિરૂપતા
અને છવન-મૃત્યુ તથા જગત વિશેનું ચિંતન રજૂ
કરતા સહજતાથી બિતરી આવેલા કેટલાક એવ
શેર પણ ચાંડી મળે છે જે આપણને એવી આશા
બંધાવે છે કે જરૂરી સાધના પછી કવિની મૌલિકતા
-સર્જકતા પાંગરી શકે એમ તો છે :

'આંસુઓનાં જળ મણી',
મૂર્તિ તારી કોતરું.'

(પૃ. ૨૩)

'ડાયરી અંગત - બિનંગત પૃથની,
યાદ છે કે સાથ લખતાં આપણે?'

(પૃ. ૨૪)

'જાંખા થતાં આયુષ્યદીવાની તળે હું' રાતભર;
મધતો રહું' ગઝલો લખીને ભૂલવા ગઈકાલને.
(પૃ. ૨૭)

'એમ સાણસમાં વસે છે વેરઝેર;
જેમ મીઠપ હોય છે ફળમાં, કબીર.'
(પૃ. ૨૫)

'સરકતાં વાદળો અર્ધાત આ દુનિયા;
ન આવે હાથમાં, જે હાથ આવીને.'
(પૃ. ૧૭)

આસ્વાદ

અપાર્થિવને ઝાલવાની મથામણ/યોગેશ જોશી

ધારાવસ્ત્ર

કોઈ અપાર્થિવેર આદ્યું જાય,
કયાંથી, અચાનક....
સૂઈ પણ જાણે
સણ હડસેલાઈ જાય.
ધડાક ખારણું ભિરાય.

‘ સમગ્ર કવિતા ’

આકાશમાં ફરફરતું ધારાવસ્ત્ર
સૂઈને લેતું અપટમાં
ઓ....પણે લહેરાય.
પૃથ્વી-રોપ્યાં વૃક્ષ એને ઝાલવા
મથ્યાં કરે - વ્યર્થ હાથ વીંઝ્યાં કરે.

ઉમાશંકર જોષી

રોમકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા - જાણ એટલે શું,
એ મોઢેથી ઠી શકાય નહિ. પછી આ વાત એક
સરસ રૂપક દ્વારા સમજાવતા કે મીઠાની પૂતળા
સાત્રતું બીડણ માપવા યઈ. તેમ કવિતા એટલે
શું, એ પણ મોઢેથી ઠી શકાય નહિ. કવિતાને
કોઈ વ્યાખ્યામાં બાંધી શકાય નહિ. કવિતા એ
અનુભવવાની ચીજ છે. ધારો કે કોઈ અભિપ્રાય
માણસ ક્યાંકથી પૃથ્વી પર ભિતરી આવે અને પૂછે
કે વરસાદમાં પલળતું એટલે શું ? જે માણસે વર-
સાદને ક્યારેય જોયો જ ન હોય તેને શબ્દો દ્વારા
કઈ રીતે સમજાવી શકાય કે વરસાદમાં પલળતું
એટલે શું ? એ તો અનુભવ થયે જ ખજાર પડે.
કવિતાનું જ ભરાજર આવું જ. વરસાદ એટલે શું
એ ધારો કે વિજ્ઞાન દ્વારા સમજાવીએ પણ એનાથી
શું વરસાદની અનુભૂતિ કરાવી શકાય ? વર્ષાઋતુના
અઝળ રહસ્યને સમજાવી શકાય ?

અને કોઈ પૂછે કે વરસાદ એટલે શું ? તો હું
કવિત્રી ઉમાશંકર જોશીની એક કવિતા વાંચું -
‘ ધારાવસ્ત્ર. ’

‘ ધારા ’ અને ‘ વસ્ત્ર ’ આ બે શબ્દો સાથે
મૂકતાં જ કવિનો શબ્દ બન્યો - ‘ ધારાવસ્ત્ર. ’ બે
રસાયણો ભેગાં કરતાં જ રાસાયણિક પ્રક્રિયા થઈ
નવું જ રસાયણ બને તેમ, ‘ ધારા ’ અને ‘ વસ્ત્ર ’
આ બે શબ્દો સાથે મૂકતાં જ, જાણે દર્શક જાદુ
યાવ છે અને આ બે શબ્દોના સંયોજનથી જળ-
ધારાઓનું કેવું પોત રચાય છે ! શીર્ષક વાંચતાં
જ આપણને ય અનંત સુધી પવનમાં ફરફરતી
વર્ષાધારાઓ દેખાય છે અને વર્ષાધારાઓનો ખનિય
સંભળાય છે ! ‘ ધારાવસ્ત્ર ’ - આ એક જ શબ્દથી
કવિ કેવું તો સજીવ ચિત્ર રચી દે છે !

શીર્ષક વાંચીને થાય કે આ કાવ્યમાં, ફરફરતી

ધારાઓનું, વર્ષાનું સરસ ચિત્ર હશે. પણ શબ્દો દ્વારા સરસ મનનાં ચિત્રો રચનાથી શું કવિતા બને ? સરસ ચિત્ર ઉપરાંત કશુંક વિશેષ કરવું પડે, કે જે ચિત્રકાર ન કરી શકે. ચિત્રકાર કવિશ્રી ગુલામ-મોહમ્મદ શેખ કહે છે કે જ્યાં સુધી ચિત્ર દ્વારા યથા શક્ય હોય ત્યાં સુધી હું ચિત્ર પાસેથી જ કામ લઉં. પણ જ્યારે ચિત્ર દ્વારા યથા શક્ય એમ ન હોય એવું કશુંક કરવું હોય ત્યારે હું શબ્દો પાસેથી કામ લઉં.

વર્ષાનાં અત્યંત સુંદર ચિત્રો, કદંબનો રચના ઉપરાંત કશુંક વિશેષ આ કાવ્યમાં થયું છે કે કેમ ?

કોઈ અપાટાભેર ચાલ્યું જાય,

કયાંથી, અચાનક....

પહેલી પંક્તિ વાંચતાં જ મનમાં પ્રશ્નો ઊઠે છે - કોણ અપાટાભેર ચાલ્યું જાય ? કયાં ? શા માટે ? અને તે ય અચાનક ? ! કશોક અચુભલુ ભય, રોમાંચ, રહસ્ય અને વિસ્મયનાં ભાવવર્તુળો મનમાં તરંગિત થઈ ઊઠે છે. આ ભાવવર્તુળોને વિસ્તરવા માટે એકાદ ક્ષણનો વિરામ જરૂરી છે. આથી જ તો કવિએ બીજી પંક્તિને અંતે ત્રણ ટપકાં મૂક્યાં છે. પછીની પંક્તિ સુધી જતાં પહેલાં કવિ પણ એકાદ ક્ષણ નિઃસ્તબ્ધ થઈ જાય છે. 'અપાટાભેર' શબ્દ દ્વારા જાણે કોઈના અપાટાભેર ચાલ્યા જવાનો ફરારટ પણ સંભળાય છે.

એ પછીની પંક્તિઓ -

સૂર્ય પણ જાણે

ક્ષણ હડસેલાઈ જાય.

ધડાક બારણાં સિંચાય.

અરે! એવું તે કોણ છે કે અચાનક જેના અપાટાભેર ચાલ્યા જવાથી સૂર્ય જેવો સૂર્ય પણ જાણે ક્ષણ હડસેલાઈ જાય તે ધડાક બારણાં સિંચાય ? 'ધડાક' શબ્દ જાણે કાનના પરદાને અફળાય છે. અપાર્થિવ એવું કોઈક, અચાનક અપાટાભેર ચાલ્યું જાય એ અનુભવાય છે પણ આ વિરાટ અપાર્થિવ તત્ત્વને કોઈ ચોક્કસ સાકારરૂપે જોઈ શકાયું નથી. પહેલી પાંચ લીટીમાં આપણે જ અપાટાભેર એક વિસ્મયભરી રહસ્યસૃષ્ટિમાં ખેંચાઈ જઈએ છીએ અને એ વિરાટ અપાર્થિવને જોવા, પકડવા કાંઈ મારીએ છીએ, વરસાદ ઝીકાવા અગાઉની ક્ષણોને અનુભવીએ છીએ અને પંક્તિએ પંક્તિએ આપણી ચેતના જાણે કે વધુ ને વધુ ચાળી યતી જાય છે.

આકાશમાં ફરફરતું ધારાવચ્ચે

સૃષ્ટિને લેતું અપટમાં

ઓ....પણે લહેરાય.

કેવું અદ્ભુત કદપન ! વર્ષાની ધારાઓવારા પવન દ્વારા વહાય અને ધારાવચ્ચે બને ! નજર પડે ત્યાં લગી આ ધારાવચ્ચે આકાશમાં ફરફરે !

કવિ ઓચિંતા જ આપણને અદ્ભુતની સૃષ્ટિમાં લઈ જાય છે. આ અદ્ભુતની સૃષ્ટિમાં જેટલું 'અદ્ભુત' છે તેટલું જ 'રહસ્ય' પણ છે જ, જે ન્યક્ત થાય છે 'અપટમાં' શબ્દ દ્વારા. ફરફરતું ધારાવચ્ચે સૃષ્ટિને આલિંગનમાં નથી લેતું પણ અપટમાં લે છે. વરસાદની ધારાઓ વહાઈને બનેલું આ ધારાવચ્ચે ! કેવું તો નાનુકું ! કેવું તો મારીકું ! કેવું તો સ્પર્શકું ! કહું કહું રેશમી રેશમી ! આવું ધારાવચ્ચે સૃષ્ટિ આખીયને લઈ લે અપટમાં ! આમ, આવું ધારાવચ્ચે સૃષ્ટિને અપટમાં

લોં એથી શું થશે ? સ્પષ્ટિમાંથી કશુંક ખૂસારો !
સ્પષ્ટિમાં કશુંક ઉમેરાશે ? કોણ જાણે ? કવિ આ
જવાબી ચિંતામાં નથી પડતા. આ જાણું સાવકની
કદવન પર છોડી દઈ કવિ તો વર્ષાના નર્મ સૌંદર્ય-
ને માણી રહે છે અને જાણે હાથ ઊંચો કરીને
આપણને ય ધારાવસ્ત્ર જતાવે છે :

ઓ.... પછે લહેરાય.

અહીં ધારાવસ્ત્ર ઉપરાંત, ધારાવસ્ત્રના જળતાંતણે
મૃંધાયેલું વર્ષાનું રહસ્ય પણ સ્પષ્ટિને અપટમાં લઈને
લહેરાય છે.

છેલ્લી પંક્તિઓ —

પૃથ્વી-રોપ્યાં વૃક્ષ એને ઝાલવા
મથ્યાં કરે— વ્યર્થ હાથ વીંઝ્યાં કરે.

વરસાદમાં નડતાં, પરનથી ડોલતાં વૃક્ષો માટે
કેવું સરસ કદવન ! ધારાવસ્ત્રને ઝાલવા વૃક્ષે હાથ
વીંઝ્યાં કરે. ડાળ વીંઝ્યાં કરે નહિ પણ હાથ
વીંઝ્યાં કરે. વળી, માત્ર 'વૃક્ષો' નથી કહ્યું, પણ
પૃથ્વી-રોપ્યાં વૃક્ષ કહ્યું છે. આથી આ ચિત્રને
સમક્ષિતિજ દિશામાં કેટલો મધો વ્યાપ મળે છે !
તથા વૃક્ષની પાર્શ્વવત્તા પણ કવિને ચોંધવી છે. વળી,
ધારાવસ્ત્રનો ઉદ્ભવ આકાશમાં અને વૃક્ષોની મૂળ
પૃથ્વીમાં ! કેવો અનંત વ્યાપ ! વરસાદને પી પીને,
વરસાદનાં નદીમાં મરત જમીને આ વૃક્ષો અમરતા
હાથ નથી વીંઝ્યાં કરતાં, પણ કશુંક પામવા માટે
મથે છે. હારતા ધારાવસ્ત્રને તેમજ વર્ષાના રહસ્યને
મથે ઝાલતા વૃક્ષો અમરતા મેળવે છે. હાથ વીંઝ્યાં કરે

છે. પૃથ્વી-રોપ્યાં પાર્શ્વ વૃક્ષો અપાર્શ્વવને પકડવા
મથ્યાં કરે છે.

છેલ્લી લીટીમાંનો 'વ્યર્થ' શબ્દ જાણે સોનાની
થાળીમાં પિત્તળના ટપકા જેવો લાગે છે, કારણ કે
'ધારાવસ્ત્ર'ને ઝાલવા વૃક્ષે મથ્યાં કરે...હાથ વીંઝ્યાં
કરે— એમાં જ વ્યર્થતાનો ભાવ અનુભવાય છે,
કદાચ કોઈ સાવકને આ વ્યર્થ ન થે લાગે. વર્ષાનું
જળ ધરતીમાં શોષાઈને મૂળિયાં વાટે શું વૃક્ષોની
લીનરમાં નથી પહોંચવાનું ? પણ આ તર્ક ટીકે તેમ
નથી. કારણ કે વૃક્ષો વર્ષાના જળને ઝાલવા નથી
મથતા પણ ધારાવસ્ત્રને ઝાલવા મથે છે. જેને ઝાલી
ન શકાય એને ઝાલવા મથે છે, જેને પામી જ ન
શકાય એને પામવા મથે છે, આ પંક્તિમાં રહેલું
'તત્ત્વ' ધ્યાનાર્હ છે. આ તત્ત્વ વિશે વિચારતાં
ફરી મીઠાની પૂતળી યાદ આવે છે. મીઠાની પૂતળી
સાગરનું જીંડાણ માપવા મઈ, જીંડાણ માપીને
મીઠાની પૂતળી બહાર આવે એની તો વાંત જ ક્યાં ?
સાગરમાં જીનરતાં જ એ એમણી જવાની છે. આપું
જ વ્યર્થ કામ છે ધારાવસ્ત્રને ઝાલવા મથવું તે.
આ વ્યર્થતાને અનુભવતાં જ સીતરમાંથી 'નેતિ...
નેતિ...'ને સૂર જાગે છે.

આની વ્યર્થતાને સમજવા છતાંય, કાવ્યમાં
અંતે એવો ભાવ થાય છે કે ધારાવસ્ત્રને ઝાલવા,
વર્ષાના રહસ્યને પકડવા, કશુંક અમૂર્ત તરવને પામવા
આપણે ય જાણે કે વૃક્ષો બનીને હાથ વીંઝ્યા કરીએ
કરીએ.

WITH BEST COMPLIMENTS FROM

KAMAL ART PRINTERY

Commercial Printers and Box Manufacturers

38, Police Court Lane, Fort,
BOMBAY - 400 001
Phone : 267544

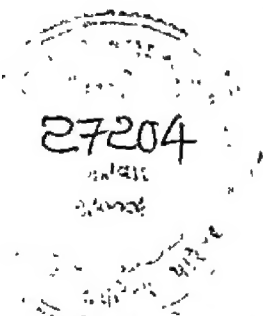
With Best Compliments

From

INDUSTRIAL JEWELS PVT. LIMITED

32, Kamani Marg, Ballard Estate
BOMBAY 400 038

Gram : JEWELBERIN BOMBAY
Phone : 267215

MANUFACTURERS OF QUALITY SYNTHETIC
SAPPHIRE AND RUBY JEWEL BEARING FOR
METERS. INSTRUMENTS AND WATCHES.

કલમ

૮૦-સી હેઠળ

કર રાહતના લાભ માટે...

છ વર્ષીય રાષ્ટ્રીય બચત પત્રો

(શ્રેણી ૬ અને ૭) માં જાણી રોકો

● વ્યક્તિગત રૂા. ૪૦,૦૦૦ સુધીના વાર્ષિક રોકાણો પર કરપાત્ર આવકમાંથી રાહત મેળવો.

અને સાથેસાથે

● હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની આવકમાંથી આવા કુટુંબના સભ્યના નામે રૂા. ૪૦,૦૦૦ સુધીના વાર્ષિક રોકાણો પર આવા હિ.અ.કુ.તરીકે પણ કલમ ૮૦-સી હેઠળ રાહત મેળવો.

● આ બચતપત્રોમાં સંયુક્ત નામે રોકાણ કરી, રોકાણ કરનાર કરપાત્ર વ્યક્તિને કરપાત્ર આવકમાંથી રાહત મળે છે.

● છૂટી શ્રેણીમાં વ્યાજનું પુનઃ રોકાણ આપીઆપ થાય છે; વ્યાજની રકમ ધારાની કલમ ૮૦-એલ હેઠળ મળતાં મુક્તિ લાભ ઉપરાંત કલમ ૮૦-સી હેઠળ કરપાત્ર આવકમાંથી રાહતને પાત્ર છે.

★ છૂટી શ્રેણીમાં
છ વર્ષમાં બમણા

★ સાતમી શ્રેણીમાં ૬૨ મહિને વાર્ષિક ૧૨ રકા લેખે વ્યાજની ચુકવણી

વ્યાજ પોસ્ટ ઓફિસ સેવિંગ બેંકના ખાતામાં ખાસખાસ જમા થઈ શકે છે.

અર્થક સાધો: પોસ્ટ ઓફિસ, ૧૯૭૨ કચેરી, અધિકૃત એજન્ટો.

-કમિશનર, નાની બચત અને રાજ્ય લોદરી તથા દોડાની રૂમ સચિવ, નાણા વિભાગ, ગુજરાત.

૧૫ દિવસ : આ પુસ્તક વધુમાં વધુ ૧૫ દિવસ

भाटे राणी शक्रासे.

70-29129

~~7661418~~

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત

श्री श्री भं. अंधालय, नवरंगपुरा

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

27204

કવિલોક : સળંગ શ્લોક, ૧૭૧-૧૭૦,
૧૭૨-૧૭૪, સપ્તે-૮૪-ઓપિલ-૮૬,
જુલાઈ-ડીસે. ૧૯૮૬.

કવિલોક

સળંગ શ્લોક ૧૭૧- ૧૭૦

૧૭૨-૧૭૪, સપ્તે-૮૪

ઓપિલ-૮૬, જુલાઈ-ડીસે
૧૯૮૬..

27204

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય

અમદાવાદ - ૯